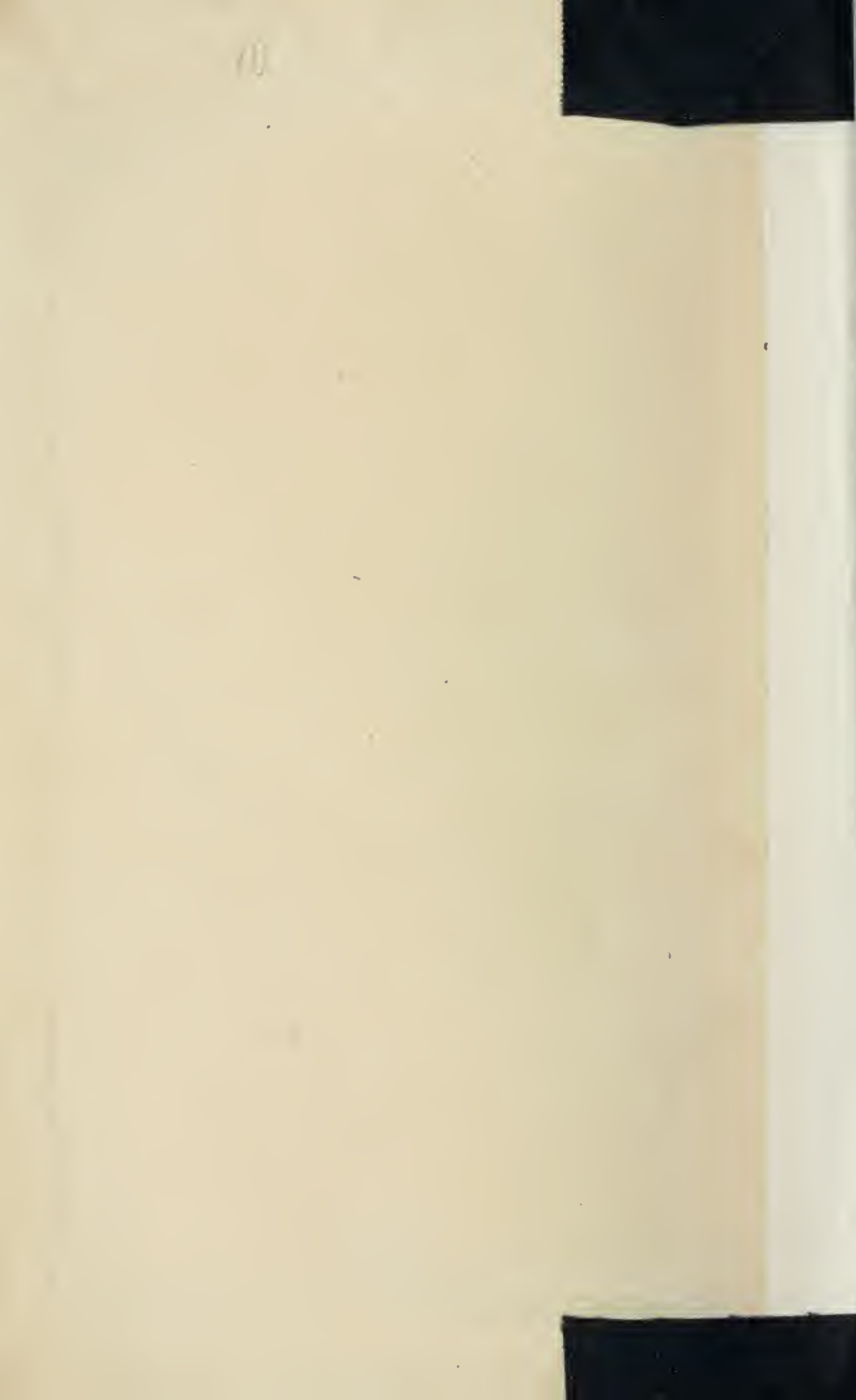
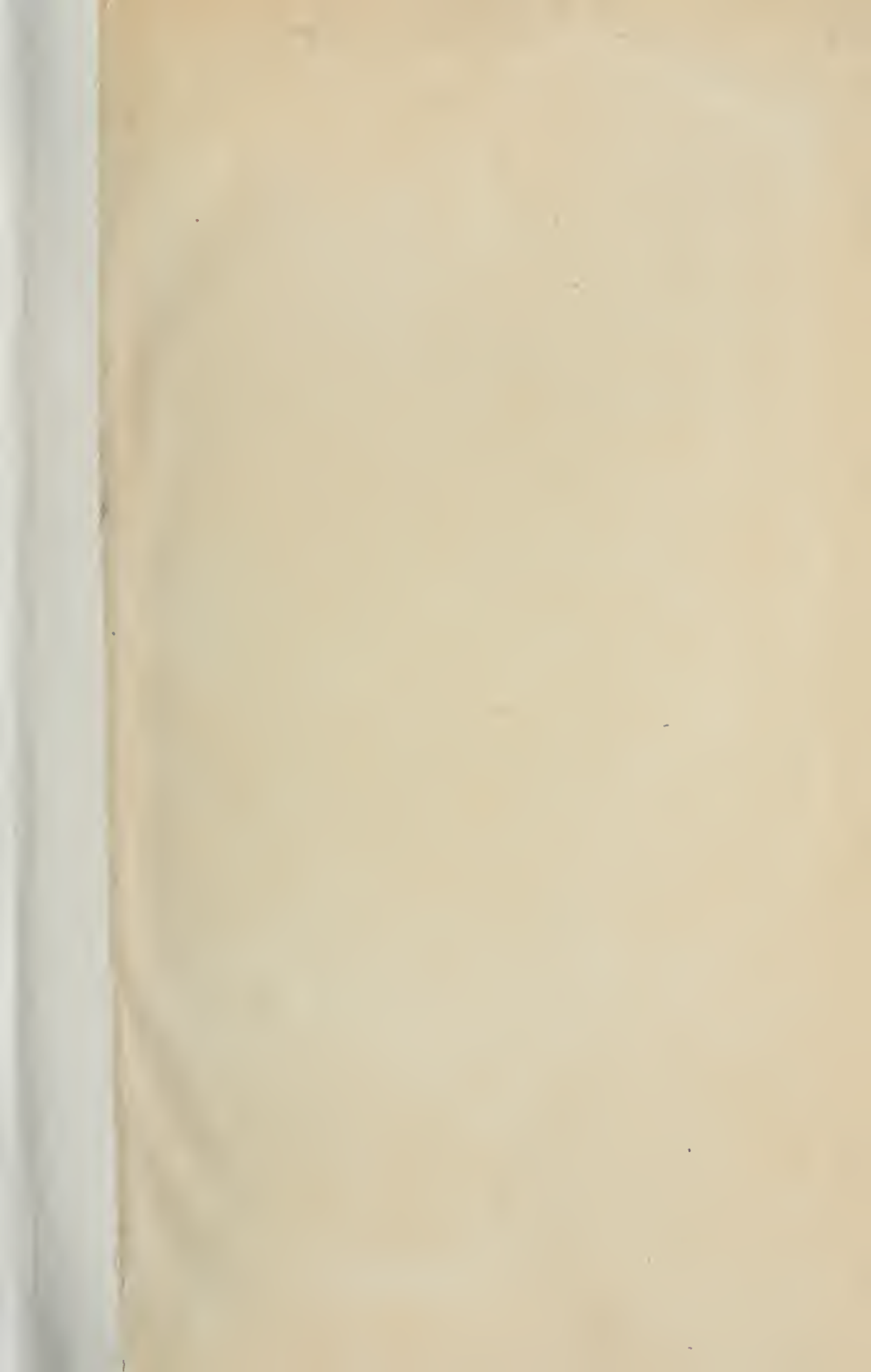

3 1761 04413 5531

THE
RAGHUVANSA.
OF
KÂLIDÂSA,

(Especially adapted to meet the requirements of University Students.)

WITH THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA,

EDITED WITH

A LITERAL ENGLISH TRANSLATION, WITH COPIOUS NOTES IN ENGLISH
INTERMIXED WITH FULL EXTRACTS, ILLUSTRATING THE TEXT, FROM
THE COMMENTARIES OF BHATTA HEMÂDRI, CHÂRITRAVÂRDHANA,
VALLABHA, DINAKARAMISRA, SUMATIVIJAYA, VIJAYAGANI,
VIJAYÂNANDASÛRIS VARACHARANASEVAKA AND DHAR-
MAKERU. WITH VARIOUS READINGS &c, &c,

BY

GOPAL RAGHUNATH NANDARGIKAR,
Sanskrit Tutor, New English School, Poona.

Third Edition. ~

REVISED AND ENLARGED ~

Printed at the Arya-Bhushana Press,
Poona.

1897.

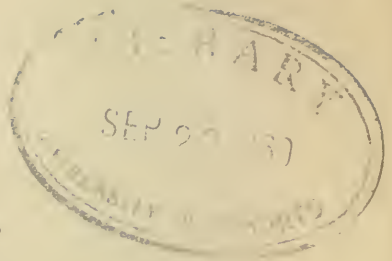
RADHABAI ATMARAM SAGOON, ~
Book-seller and Publisher, Kalkadevi road,
BOMBAY.

PK

3796

R2

1897

(*Registered for Copy-right under Act XXV of 1867.*)

(*All rights including that of the extracts from other commentaries in
their present form are specially reserved.*)

Respectfully dedicated

TO

Ramkrishna Gopal Bhandarkar,

M. A., Ph. D. & A. L. M., (Gottingen), C. I. E.

Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland; Honorary Member of the Italian Asiatic
Society; Corresponding Member of the German
Oriental Society; Fellow of the Univer-
sities of Bombay and Calcutta; and
Professor of Oriental languages.
Deccan College, Poona.

BY THE EDITOR.

ABBREVIATIONS.

Malli.	= म०	= Mallinātha.	मल्लिनाथः.
Hem.	= हे०	= Hemādri.	हेमाद्रिः.
Chá.	= चा०	= Cháritravardhana.	चारित्रवर्धनः.
Val.	= व०	= Vallabha.	वल्लभः.
Su.	= सु०	= Sumativijaya.	सुमतिविजयः.
Din.	= दि०	= Dinakaramisra.	दिनकरमिश्रः.
Vija.	= वि०	= Vijayagani.	विजयगणिः.
Vijay.	= विज०	= Vijayánandasūris'vara- charanasevaka.	विजयानन्दसूरीश्व- रचरणसेवकः.
Dharm.	= ध०	= Dharmameru.	धर्ममेरुः.
A ₂ .	=	The second Ms. of the Group A.	
B ₂ .	=	The second Ms. of the Group B.	
C ₂ .	=	The second Ms. of the Group C.	
D ₂ .	=	The second Ms. of the Group D.	
R.	=	Raghuvans'a.	
Ku.	=	Kumárasambhava.	
Ri.	=	Ritusamhára.	
Meg.	=	Meghadūta.	
Mv.	=	Málavikágnimitram.	
Vi.	=	Vikramorvas'iyam.	
S'á.	=	S'ákuntalam.	
Budha.	=	Buddhacharitam.	
Mál.	=	Málatimádhavam.	
Uttar.	=	Uttaracharitam.	
Máhv.	=	Maháviracharitam.	
Ve.	=	Venisamharanam.	
Mu.	=	Mudrárákshasam.	
Rat.	=	Ratnávali.	
Mri.	=	Mrichchhakatikam.	

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

N. B.—The reader should make these corrections and additions before commencing to read. It will be found that some insignificant mistakes have crept in owing to the great haste with which the book has been issued.

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
5	7	for विशेषणं	read विशेषणैः
16	21	” मयूरवाण्याः	” मयूरवाण्यः
”	1 from below	” पद्मे	” पद्म
22	16	” कुशारन्य-	” कुशारन्य.
”	5 from below	” queen	” queen,
”	4 from below	” king	” king,
24	20	” निराकृति	” निराकृतिः
27	3	” मां	” मां
”	9	” बाला	” बालो
”	9	” बालः	” बालः
33	19	” अनुगमनेन	” अनुगमनेन
40	13	” पामुचै	” मानमुचै
42	19	” उधस्तु	” ऊधस्तु
46	7 from below	” he	” the
48	2	” शक्तिः	” शक्ति
51	5 from below	” स्तुलाम°	” स्तुलीम°
56	5	” दोग्ध्रीणां	” दोग्ध्रीणां
”	22	” त्वयम°	” स्वयम°
58	6 from below	” man’;	” man;
”	5 from below	” prey	” prey’
59	22	” think me that	” think that
62	1 from below	” वत°	” व्रत°
64	8	” प्रातकालं	” प्रातकालं
67	4 from below	” कोशयोः । वभार	” कोशयोर्बभार
68	12	” मन्थतीति	” मन्थन्तीति
72	21	” पित-	” पितृ-
75	7	” सुखै-	” सुखै-
77	12	” एक	” एक-

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
77	5 from below	for अशिक्षिताखं	read अशिक्षिताखं
81	15	„ शतैर्हभि°	„ शतैर्हरिभि°
„	16	„ वाजिरिभि°	„ वाजिभि°
89	1 from below	„ मद्गुरुः	„ मद्गुरुः
90	7	„ °लोचनमास्यै°	„ °लोचनस्यै°
92	2	„ सवित्रव	„ सवित्रेव
96	6	„ नन्द्यादि°	„ नन्द्यादि°
97	25	„ रचितोः	„ रेचिताः
98	4 from below	„ प्रसादसुमुखे	„ प्रसादसुमुखे
102	10 from below	„ पुरोगेः	„ पुरोगैः
106	2 from below	add B. O. E. I. R. with Val, Din., and Su., शात्रवं व for शात्रवं च.	
107	17	„ °कारदेशः	„ °कारादेशः
111	16	„ कपितानां	„ कम्पितानां
„	26	„ junglings	„ jinglings
112	2 from below	„ °वदनौ°	„ °वदनां°
113	4 from below	add A. B. R. with Su.,	जलवर्त्मना for स्थलवर्त्मना.
115	9	„ दिशमुदीची	„ दिशमुदीचीं
„	„	„ अनेकेव-	„ अनेकेनेव-
116	5	„ अस्तःपुर°	„ अन्तःपुर°
„	11 from below	„ प्रात्यैः	„ प्रातैः
117	10	„ उद्धृतैश्च°	„ उद्धृतेरश्च°
119	25	„ Utsavasanktas	„ Utsavasanketas
120	18	„ रथवर्त्म°	„ रथवर्त्म°
122	6 from below	„ °भिषेक°	„ °भिषेक°
124	15	„ अव्यय°	„ अव्यय°
125	10	„ शश्वरदस°	„ शश्वदस°
128	21	„ तवाहत	„ तवाहंत
„	24	„ Vartantu's	„ Varatantu's
129	22	„ मालवनिता	„ बालवनिता
130	11	„ °मन्वेव	„ °मन्वेव
133	4	„ तद्रथस्य	„ तद्रथस्य
135	14 from below	„ lighted	„ delighted
„	11 from below	„ camels and mares	„ she-camels
136	1	„ जग्मुषस्त	„ जग्मुषस्ते
„	9 from below	„ they say	„ they say,
„	5 from below	„ भवांस्त्व°	„ भवांस्त्व°
140	10	„ बृहत्तरगान्	„ बृहत्तरङ्गान्
145	10 from below	„ प्रयोक्त°	„ प्रयोक्तुः

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
147	4 from below	for अधिकारो	read अधिकारि
148	14	„ बन्दिपुत्राः	„ बन्दिपुत्राः
„	7 from below	„ वैतालिकाः	„ वैतालिका
149	7 from below	„ कात्याक्षम	„ कात्याक्षम
152	16	„ वज्रनाक्ष	„ वज्रनाक्ष
„	18	„ वानायुजाः	„ वानायुजाः
„	24	„ chanking clains,	„ clanking chains,
155	21	„ exhibited	„ exhibiting
161	5	„ लिखेय	„ विलिखेय [way
163	7 from below	„ but the way	„ but from the
164	6	„ दिदेश	„ दिदेश
167	7 from below	„ स्वयंयोगे पदानिषेधे ॥	„ स्वयंयोगे पदानिषेधे
„	5 from below	„ माहात्म्यं दर्श-	„ माहात्म्यदर्श-
168	2 from below	„ चन्द्रमालः,	„ चन्द्रमालः,
176	20	„ बलोऽसौ	„ बलोऽसौ
178	16	„ वातरपा	„ वातरपा
„	26	„ palm tree groves	„ palm-tree-groves
180	1	„ पाण्डुराऽय	„ पाण्डुराऽय
186	9 from below	„ दध्यादिके विक्रोयं कथ्य	„ दध्यादिविक्रय
187	28	„ like as	„ like
188	18	„ अधृष्टका—	„ अधृष्टका—
190	13	„ अयतो	„ अयतो
„	28	„ had gone	„ gone
193	13	„ गवाक्षत्रवाक्ष	„ गवाक्षात्रवाक्ष
198	6	„ वधूवरौ	„ वधूवरौ
202	18	„ hat	„ that
213	22	„ of his	„ to his
219	9	„ क्षोर्णा	„ क्षोर्णा
„	3 from below	„ महाभिषेचनं	„ महाभिषेचनं
225	4	„ विशारदे	„ विशारदे
229	13	„ संन्यासाभिः	„ संन्यासाभिः
234	8 from below	„ क्षितेर तन्	„ क्षितेरतन्
236	6	„ सञ्जकिरण	„ सञ्जकिरण
„	4 from below	„ विश्रामा विला	„ विश्रमाविला
239	7	„ त्यादना	„ त्यादिना
241	14	„ मुकलितं	„ मुकुलितं
251	3	„ कृतवाना	„ कृतवाना
253	23	„ burn (i.e. torment)	„ burns (i.e. torments)
„	6 from below	„ श्रीमुखं	„ श्रीः मुखं
„	„	„ तेन कर्मणा	„ स्तेनकर्मणा

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
253	5 from below	for गळहस्तिभः	read गळहस्तिभः
254	5 from below	„ H. इतरस्तु,	„ H. इतरस्तु,
260	2 from below	„ नवयौवना	„ नवयौवनाः
262	2 from below	„ पाठ	„ पाठे
264	2	„ °नाभिम्	„ °नाभिताम्
„	8	„ श्वत°	„ श्वत°
266	12	„ यस्यः	„ यस्याः
276	2	„ अलिभि°	„ अलिभि°
295	11	„ मुनि शापात्	„ मुनिशापात्
„	6 from below	„ इवाभत्	„ इवाभूत्
301	6	„ °रस	„ °रसे
312	12	„ पुष्पेः	„ पुष्पैः
315	20	„ °प्रादुर्भावाः	„ °प्रादुर्भावाः
329	7 from below	„ वासितैः	„ वाशितैः
337	8	„ मन्वग	„ °मन्वग
345	13	„ रघूद्रहो	„ रघूद्रहो
352	8	„ सुप्सुतेति	„ सुप्सुपेति
357	11	„ कुर्वतः	„ कुर्वतः
361	11 from below	„ (expressed of)	„ (expressed)
363	18	„ hearts	„ heart
365	13 from below	„ father	„ father,
„	„ from below	„ heaven for	„ heaven,
376	12	„ सेन	„ सेना
386	6	„ परिदेवन	„ परिदेवने
388	13	„ मार्गवशात्	„ मार्गवशात्
398	2	„ स्थित	„ स्थितं
403	1 from below	„ सुरेन्द्र	„ सुरेन्द्र
405	14	„ इन्द्रियाभात्	„ इन्द्रियाभावात्
„	15	„ नमिताः	„ नामिताः
415	3 from below	„ कर्णापितेन	„ कर्णापितेन
419	14 from below	„ °धमराज्या	„ °धूमराज्या
„	11 from below	„ °गोचराणां	„ °गोचराणां
438	15	„ कुशवन्ति	„ कुशवन्ति
439	5 from below	„ मुदितां	„ मुदिता
442	19	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Such a one as} \\ \text{I am is not} \\ \text{able to endure} \end{array} \right\}$	So circumstanced I am unable to endure
444	19	„ worlds	„ worlds,

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
444	20	for and addressed	read addressed
"	21	„ gave him	„ and gave him
446	11	„ विशादात्	„ विशादात्
447	6	„ जहोर्दुहित्रा	„ जहोर्दुहित्रा
448	10	„ स्वोत्पत्तेः	„ स्वोत्पत्तेः
"	20	„ When	„ Then
450	13	„ न्वपुत्रस्य	„ न्वपुत्रस्य
453	11	„ कर्तव्या	„ कर्तव्या
464	21	„ साधनायत्येकत्र	„ साधनायत्येकत्र
474	8	„ मंगंगति	„ मृगे गति
477	7	„ शत्रुक	„ शत्रुक
481	3	„ प्राञ्चतसोपज्ञ	„ प्राञ्चतसोपज्ञ
490	15	„ रहसि	„ रहसि
493	7 from below	„ वेदिन	„ वेदिनः
494	2	„ शिरच्छेद	„ शिरच्छेद
"	3 from below	„ शिरच्छेदि	„ शिरच्छेदि
497	7	„ प्रवृत्तिः	„ प्रवृत्ति
501	12 from below	„ though	„ though
502	12	„ क्रमि	„ क्रमि
504	11	„ तेन तेन	„ तेन
512	8	„ शिख	„ शिखं
514	19	„ नृप	„ नृप
519	12 from below	„ विधेयि	„ विधेयी
526	18	„ व्यानुवदिन्दिभ्यस्तृप	„ व्यानुवदिन्दिभ्यस्तृप
527	2	„ इत्थ	„ इत्थं
528	9 from below	„ as will as	„ as well as
535	20	„ cosmetics	„ cosmetics
539	2	„ नैवेः	„ नैवेः
540	3 from below	„ छेत्ता	„ छेत्ता
545	11	„ सन्धानन	„ सन्धानेन
548	14	„ आवृणोत्	„ आवृणोत्
550	15	„ षष्ठीमासः	„ षष्ठीमासः
"	19	„ अप्रतीघातं	„ अप्रतिघातं
558	15	„ पुत्रौऽजनि	„ पुत्रौऽजनि
559	11	„ गत्यर्थत्वात्	„ गत्यर्थत्वात्
"	19	„ made	„ made
560	8	„ पुत्रयामध्ये	„ पुत्रयोरमध्ये
"	16	„ काञ्चनं	„ काञ्चनं
562	23	„ crown prince	„ crowned-prince

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
565	11 from below	for This	<i>read</i> The majority of the
566	3	„ बिलम्बि°	„ विलम्बि°
567	2 from below	„ टाकृतिः	„ सृष्टाकृतिः
570	10	„ अनार्थावहा	„ अनार्थावहा
571	5	„ प्रैक्षन्तः	„ प्रैक्षन्त
573	20	„ The word com- mand	„ The word of com- mand
574	11	„ उपाययुङ्क्	„ उपायुङ्क्
„	1 from below	„ मीर्वी°	„ मौर्वी°
585	18	„ अन्तपुरजनात्	„ अन्तःपुरजनात्
588	22	„ hung	„ hang
589	17	„ कुर्वते	„ कुर्वते
592	12	„ अग्निवणा	„ अग्निवर्णा
593	7	„ चासौविशदा	„ चासौ विशदा
„	15	„ नितम्बकदेशे	„ नितम्बैकदेश
594	17	„ अङ्गना	„ अङ्गनाः

NOTES.

5	4 from below	„ विषयेषिणां,	„ विषयैषिणां,
9	8	„ ग्राष्मे	„ ग्राष्मे
„	9	„ रञ्ज	„ रञ्ज
12	20	„ उदपद.	„ उपपद.
13	13	„ प्रजापतिः	„ प्रजापति
14	2	„ युवयोरियम्.	„ युवयोरियम्.
18	7 from below	„ शलभाः	„ शलभा
20	5 from below	„ cleary	„ clearly
23	9	„ सूनुत्वाक्,	„ सूनुतवाक्,
29	4 from below	„ यवा	„ यवाः
31	16	„ dutifu	„ dutiful
34	10	„ तृप्ते	„ तृप्त्ये
37	12	„ दुहादीनामेक°	„ दुहादीनामेक°
39	14	„ अमृतमिवा	„ अमृतमिवा
41	20	„ ending	„ enduring
42	3 from below	„ भू ध्रियते	„ भूध्रियते
46	11	„ langanor	„ languor
49	9 from below	„ दिग्तानि	„ दिगंतानि
60	1	„ rm	„ arm
62	4	„ compound word	„ compound-word
65	16	„ दक्षिणोः नभस्वामिव	„ दक्षिणो नभस्वानिव

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
65	2 from below	for राजान्	read राजन्
66	6	„ राजदाता	„ राजदाता°
72	10 from below	„ place	„ palace
77	1 from below	„ धिय	„ धियं
80	5	„ श्रवान्	„ श्रवान्.
90	10 from below	„ स्मृकः	„ स्मृकः
„	8 from below	„ यः	„ प्रियः
91	3 from below	„ किमप्याकं	„ किमप्याकं
92	7	„ interpreter	„ interpreted
93	12	„ proceptor's	„ preceptor's
97	18	„ पुत्रिग	„ पुत्रिग
104	11 from below	„ उपलालन	„ उपलालनं
105	21	„ प्रतसर	„ प्रतःसर
109	20	„ रन्यथा	„ रन्यथा
„	21	„ लङ्कारः	„ लङ्कारः
„	22	„ ललितश्वा	„ ललितश्वा°
112	1	„ दशन	„ दर्शनं [cribed
„	26	„ which described	„ which are des-
113	3	„ have derived	„ have been derived
„	„	„ abundance,	„ abundance.
„	„	„ at	„ At
114	6	„ हाभराः मूखा	„ हाभरा मूखाः
„	24	„ litter bearers	„ litter-bearers
„	6 from below	„ आक्षिपन्त्यरावन्दानि	„ आक्षिपन्त्यराविन्दानि
116	20	„ did not fixed	„ did not fix
119	6 from below	„ त्यन्वार्थ	„ न्यन्वार्थ
124	25	„ नि सौरभ्यं	„ इति सौरभ्यं
128	6	„ एषश्च	„ एषा च
130	19	„ व्यापाश्रयं	„ व्यपाश्रयं
134	10	„ दृषद्वर्ज्यं	„ दृषद्वर्ज्यं
„	„	„ दृषद्वर्षं	„ दृषद्वर्षं
139	7	„ Greedly	„ Greedy
„	19	„ कबन्धस्यादेको,	„ कबन्धः स्यादेको
140	8 from below	„ धनुरस्यास्तीति	„ धनुरस्यास्तीति
142	16	„ स्वयंवरण	„ स्वयंवरण
146	16	„ परिमाजयेत्	„ परिमाजयेत्
147	4	„ लक्ष्मीकः	„ लक्ष्मीकः
149	13 from below	„ श्रुत्या	„ श्रुत्या
151	6	„ पदक्षोदः	„ पदक्षोदः
„	15	„ समाधिनां	„ समाधिना

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
152	2	for परार्धगतेः	read परार्धगतेः
„	8	„ परार्धगतेः	„ परार्धगतेः
153	16 from below	„ वाय	„ वायं
„	6 from below	„ quote	„ quotes
154	14 from below	„ दीपार्चः	„ दीपार्चिः
„	10 from below	„ चक्रशुः	„ चुक्रशुः
156	17 from below	„ भावाः	„ भावः
157	3	„ कृतवति	„ कृतवती
161	13	„ सम्बुद्धौ	„ सम्बुद्धौ
163	9	„ क्षत्रियस्तु	„ क्षत्रियस्य तु
172	15 from below	„ कामज्यानि	„ कामजानि
174	15 from below	„ हेमयूपस्तु	„ हेमयूपस्तु
188	12	„ जिमूत°	„ जीमूत°
„	28	„ लक्ष्मीचकार	„ लक्ष्मीचकार
191	2	„ वाद्रियोक्तिः	„ वाद्रियोक्तिः
193	14 from below	„ वत्सरे शरत्	„ वत्सरे शरत्
194	19	„ सूतितं	„ सूचितं
„	„	„ गांभीर्यं	„ गांभीर्यं
„	22	„ जाबालीम्	„ जाबालिम्
„	7 from below	„ भटोक्त°	„ भटोक्त°
„	5 from below	„ होमान्यत्	„ होमोऽन्यत्
199	15 from below	„ व्यक्त	„ व्यक्त
201	17 from below	„ सर्वभिदं	„ सर्वमिदं
202	8	„ अन्तपुरे	„ अन्तःपुरे
205	18	„ नियमात्मनः	„ नियतात्मनः
206	17	„ त्यजन्त	„ त्यजन्तु
„	24	„ सरवर्त्म	„ सुरवर्त्म
208	1 from below	„ hey	„ they
222	1	„ tertor	„ terror
224	19	„ निशांपतिः	„ विशांपतिः
225	14 from below	„ भगवंश्छब्दौ	„ भगवच्छब्दौ
230	11	„ the Garuda	„ Garuda
„	12	„ the Garuda	„ Garuda
232	8 from below	„ शिरच्छिदा	„ शिरश्छिदा
234	2 from below	„ दुःखाकरोति	„ दुःखीकरोति
238	8	„ to have used	„ to have been used
245	9	„ ऐन्द्र	„ ऐन्द्रिः
247	8	„ नभस्योः	„ नभस्ययोः

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
248	3	for five fig trees	read five trees
250	6 from below	,, इत्युक्त्वात्	,, इत्युक्त्वात्
251	9 from below	,, ०पितेः	,, ०पितेः
253	19	,, अध्यास्ते	,, अध्यास्ते
256	16 from below	,, मारुती	,, मारुति०
259	19	,, समकम्पत	,, समकम्पत
264	2	,, happened to	,, he happened to
,,	4	,, he saw	,, when he saw
266	3 from below	,, ज्योति,	,, ज्योति ,
272	12 from below	,, मांयं	,, मांयं
274	11 from below	,, वर्षतुः	,, वर्षतुः
276	4	,, इति वा	,, वा
278	19	,, शुभं	,, शुभं
280	11 from below	,, ककुक्षान्,	,, ककुक्षान्,
285	5 from below	,, आलिलिंगं	,, आलिलिंग
292	3	,, गौरमेव	,, गौरमेव
,,	24	,, पुत्रार्थिन्य	,, पुत्रार्थिन्यः
294	11 from below	,, ०ष्टः	,, ०ष्टः
302	16	,, समापि	,, समापि
,,	1 from below	,, till	,, still
308	13	,, विभ्रमं	,, विभ्रमं
315	4	,, known	,, known
316	16 from below	,, कौतूहल	,, कौतूहल
317	2	,, expression of वाम्	,, expression वाम्
,,	1 from below	,, देह	,, देह
319	16	,, दास्यति	,, दास्यति
328	13 from below	,, anttopes	,, antilopes
333	23	,, प्रिया वंश	,, प्रियावंश
,,	4 from below	,, दक्षिणाश	,, दक्षिणाशां
334	22	,, भूडट०	,, भू यिट०
,,	24	,, आहितान्यादात्वात्	,, आहितान्यादित्वात्
337	6 from below	,, भ्राजिष्णु	,, भ्राजिष्णु
344	21	,, फलैर्दूरं	,, फलैर्दूरं
346	4	,, प्रतिबिम्बः	,, प्रतिबिम्बं
351	22	,, चिन्त्यं	,, चिन्त्यं
354	17	,, शश्वन्निरंतरं	,, शश्वन्निरंतरं
,,	18	,, निष्णापाः	,, निष्णापाः
362	9 from below	,, शतानि	,, शतानि
364	8 from below	,, चाय	,, चायं
366	11 from below	,, क्रमुत्प्रेथ	,, क्रमुत्प्रेथ

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
367	1 from below	<i>for</i> °गृह्	<i>read</i> °गृहं
373	3	„ °ससर्ग	„ °संसर्ग

INTRODUCTION.

97	13	„ R. E. Dutt	„ R. C. Dutt
„	1 from below	„ R. E. Dutt's	„ R. C. Dutt's
111	1	<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="display: flex; flex-direction: column; align-items: center; margin-right: 10px;"> <div style="font-size: 3em; margin-bottom: 5px;">}</div> <div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg); font-size: 0.8em;">After the quotation from Chāritravardhana's commentary add</div> <div style="font-size: 3em; margin-top: 5px;">{</div> </div> <div> <p>We have also the same idea expressed in almost the same words in the S'ākuntala :—</p> <p>“ छाया न मूढेति मलापहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ” ॥ VII. 32.</p> </div> </div>	
146	5 from below	„ मञ्जुन्तून्	„ मञ्जुञ्जन्तून्
158	20	„ Vaidarbha	„ Vidarbha
159	3	„ but says that	„ but that
163	1	„ tyle	„ style

CRITICAL NOTICE,

THE MSS. COLLATED FOR THE FIRST EDITION.

A. Under this group come two Mss. one of which is complete and includes the commentary of Mallinātha as published here. It is quite legible but incorrect. It belongs to my grand-father, Timannāchārya. It contains 311 folia, having eleven lines on each page, and is wanting in 2 leaves of the tenth canto. It is a transcript from a Ms. in the Manāra Library of the Bijāpur district. The marginal space at right hand side of most of the leaves of this Ms. has been eaten by worms. Most of the leaves are also marked with small holes made by the white ants the little ravagers. It has no date, but appears to be probably about a hundred and fifty years old, and is carefully revised. The other codex belongs to the late S'ankara Bhatta Dravida. This also is complete, containing 648 palm-tree leaves having on an average 12 lines on each leaf, with short explanatory notes. It does not differ from the first except in a few places where it appears to have been corrected or modified by some one who probably used it. The colophon of this Ms. writes that it is a transcript of a Ms. in the Tanjore Palace Library in the Devanāgarī character. Although this codex does not give any date of its production yet it appears to be more than a hundred years old from the appearance of the worn-out codices and the faint marks of the black powder that is generally rubbed against letters in order to make them distinct and readable. These two Mss., therefore, may probably be said to represent the Karnatic text of the poem.

B. I have arranged three Mss. under this group, two of which contain the text and the commentary of Mallinātha. One of these is a transcript from a Ms. in the library of Mr. Govinda S'āstri Nirantara of Nassick. It is wanting in the pages of the second canto, being otherwise complete. It is a

very legible, pretty correct, and considerably old copy, though it gives no date of its production. It contains 320 leaves and bears 10 lines on each page. Another Ms. belongs to Mr. Nārāyaṇa S'āstrī who kindly lent it to me on condition that I should return it safe after I had made use of it. This, too, is a most valuable manuscript. The pages of this Ms. are not continuous, each canto having a separate paging and having on each page 11 lines of writing in the Kāyastha form of Devanāgarī character. These two Mss. appear to have been transcripts of each other and to have a common source. The third and the most authentic Ms., containing the text only, was lent to me, after the first seven cantos had been printed off, by the honourable Mr. Bāl Gangādhar Tilak B. A. LL. B. to whom it belongs. It is about 509 years old since it gives the date of its production.¹

As all these three Mss. have a remarkable coincidence among each other in their readings so as to indicate a distinct rescension they are classed under the same group B. These Mss., therefore, may probably be said to represent the text of the North-West provinces.

C. This group contains two Mss. both having the commentary of Mallinātha. One of them was procured for me by Mr. S'ridhara S'āstrī Limaye from a Jaina S'rāvaka (*i. e.* भ्रमणक). It contains 276 folia of thick, yellow paper, having 12 lines on each page. The writing is extremely careful except on eight pages which appear to be of a later hand. The other belongs to Mr. S'ridhara S'āstrī Limaye himself, containing 266 leaves with 14 lines on each page, and having a

1. The following is its colophon :—

श्रीचक्रमार्कनेरन्द्रसंवत् १४४४ वर्षे राजाधिराजश्रीफेरोजसाहि राज्ये अ-
श्विनसुदि विजयदशम्यां सोमश्रवणे रु० श्रीयशःकलशोपाध्यायैरूपकेशीय-
गच्छगगनांगणमण्डनदिनकरश्रीसिद्धमूरिशिष्यवा० राजहंसमिश्रतत्त्वधान-
वाचंयमशिरोमणेः सं० लक्ष्मीचन्द्रमुनेर्भणनाय खुमहाकाव्यं मुदा लिखि-
कर्मचक्रे । आचन्द्रार्कं नंदात्पुस्तकं । सर्गाष्टावनन्तरं शेषाः सर्गा गुणापण्डि-
तमतिरत्नपठनार्थम् ।

separate pagination for each canto. These two codices are mostly correct. Each word of the text is written separately according to the modern fashion of Devanāgarī writing except the cantos 13th, 14th, 15th and 16th, where this rule of writing is totally ignored. The text and the commentary in this Ms. do not appear to have been written at one and the same time, because some readings in the one differ from those in the other, and on the margin some of the readings have been purposely changed or modified by a later hand. It appears that the text of the Raghuvans'a was written first and then the scribes wrote out the commentary of Mallinātha. Because the commentary in these Mss. does not invariably explain the various readings adopted by these texts. Neither of them bears any date. Mr. Limaye says that this last one was presented to his father by a Guzarāthi Brāhmana of Vadavhāna. These two Mss., therefore, may be said to represent the Guzarātha and Rājaputānū text.

D. Under this group come two Mss. with the commentary of Mallinātha, one of which is a very correct and legible one. It contains 259 leaves and gives 18 cantos, but wants the second canto and the last two pages of the eighteenth canto. It was procured for me by one of my students from his Upādhyāya, a resident of Malegāva in Khāndesha. It is a copy of a Ms. in the Library of Mr. Hattī S'āstrī of Indore, which was copied down at Ujjayinī in the Samvat year of 1827, as given on its colophon. The other Ms. was procured for me by Mr. Narasimha S'āstrī. It is a very incorrect and rather illegible copy ; it contains, however, all the 19 cantos with the commentary of Mallinātha. Its colophon has the Samvat year 1793. This also is a representative of the Benares text, since it is a transcript of a Ms., in the Library of the late lamented Bāla S'āstrī Rānade. These two Mss., therefore, may safely be said to represent the text of Benares and Central provinces.

The first Ms. of the group A. is the most incorrect of my texts ; but such as it is, it does not differ materially from the accompanying next of the same group. The third, the fourth

and the fifth, which form the group B. correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The peculiar feature of this group of codices is that the rescension of the readings adopted by it has a remarkable correspondence to the distinct rescension of readings followed by all the Jaina commentators, including in most cases also Hemâdri and Dinakara, the Brâhmana commentators, and the Calcutta edition of 1832. The sixth and the seventh codices represent the text as current in the Guzarâtha and Râjaputânâ provinces, and are by far the most correct. The eighth and the ninth, from Benares and the Central provinces, correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original, nor are they in most cases so markedly separate in their readings from the Guzarâtha and Râjaputânâ text as to indicate a distinct rescension. In classifying these texts the first two may be taken to form one group, and the next three another. Under the third group fall two codices and under the fourth come only two Mss. These two codices of the group D. invariably constitute distinct rescensions, though they are very corrupt. On the whole, however, the two groups B. C. invariably correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct rescensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances in different times renders unavoidable.

The commentaries of Hemâdri, Châritravardhana and Dinakara correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original nor are they so markedly separate in their readings from the groups B. and C. as to indicate a distinct rescension. This family or group of codices, though it has an occasional leaning to A. and D. and sometimes to the commentary of Mallinâtha, yet it mainly departs from our scholiast. Under the second group fall the commentaries of Vallabha, Vijayagani, Vijayânandasûris'varacharanasevaka, Dharmameru and Sumativijaya. These commentators very closely correspond to each other and have an occasional leaning to A. or D.

This group also does not agree with Mallinātha except on occasional purposes. In classifying the texts of these commentators the first three with B. and C. may be taken to form one group or family, and the next five another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct rescensions.

Besides these nine Mss. which have been regularly collated in preparing the present edition, I have also consulted two lithograph editions available here, the Calcutta edition of 1832, Prof. Kālicharāza's edition, as well as Prof. Kailāsa Chandra's F. A. course, and lastly the late lamented Rao Bahadur S'ankara P. Pandit's admirable edition of the Bombay series. All these printed editions, except the last have probably one and the same source. I have not, therefore, thought it necessary to use them except for occasional reference in ascertaining unintelligible letters either in the text or Mallinātha's commentary. In editing this book I have generally adopted the principle which has been followed by the distinguished editors of the Government Bombay Sanskrit Series. But I have also followed, in most cases, the rules laid down by Dr. Rājendralāl Mitra. There are differences of opinion on this point between European and the Native scholars. Dr. Rājendralāl Mitra has laid down some rules on this practice and has ably defended them. It would not, I think, be out of place to quote Dr. Rājendralāl Mitra's remarks on the said principle here. He says :—" Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or S'ākhya, and to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of क्रमपाठ, जटापाठ, &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance ; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors

do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate 'various readings.' They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyists' errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.¹ "

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendices, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy. While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the prefaces to his magnificent edition of the *Rig Veda*, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and

1. See Preface, *Vāyupurāṇa*, Dr. Rājendralāl's edition, *Bibli. Ind. series*, page 3.

let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." ¹

The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sāyana's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration." ²

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule, they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient and in archaic, unintelligible works, such as the Vedas and Chanda's poems, this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced, it results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing.

In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to

1. See Max Müller's edition of *Rig Veda*, preface V. page XIX.

2. See Max Müller's edition of *Rig Veda*, preface page, XXXVII.

take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads ; 1, Sentences ; 2, Phrases, 3, Words ; 4, Spelling ; 5, Grammatical concordance ; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one Ms. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old Ms. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded ; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be noticed, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where

they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chanda's poem the well-known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अनेगपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would *n* be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ष, क्ष, ख, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as जयति into जयंति where the context required the change. I fully subscribe to his rule ; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in अनुष्टुप् particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, आर्षे. Modern editors can do no better.

THE MSS. COLLATED FOR THE SECOND EDITION.

E. From the Library of the Deccan College, Poona.
No. 74. XI. Collection A of 1879-80. Paper, 9 × 5 inches.

Folia, 142. The average number of lines on each page is 8. Character, Devanâgarî. Date, 1830 of the Samvat year. Wanting 16 leaves of the second and third cantos, but pretty correct and legible. It gives only the text of the Raghuvans'a.

F. From the Library of the Deccan College, Poona. No. 185. XIX. Vis'râṃabâga Collection 1. Paper, 12 × 5 inches. Folia 17. The average number of lines on each page is 9. Character, Devanâgarî. Date, none, about a hundred and fifty years old. It gives only the second canto with the commentary of Mallinâtha written above and below the text, but correct.

G. From the Library of the Deccan College, Poona. No. 254. XIX. Vis'râṃabâga Collection 1. Paper, 12 × 5 inches. Folia 61. The average number of lines on each page is 10. Character, Devanâgarî. Date, none, about a hundred and twenty-five years old. It gives only the cantos III, IV, and VI with the commentary of Mallinâtha written above and below the text. It is pretty correct and legible.

H. From the Library of the Deccan College, Poona. No. 253. XIX. Vis'râṃabâga Collection 1. Paper, 12 × 5 inches. Folia 232. The average number of lines on each page is 11. Character, Devanâgarî. Date, none, about a hundred and fifty years old. It is wanting in the first three cantos and also in the ninth. It gives the text and the commentary of Mallinâtha ; but the readings in the text differ from those in the commentary, which appears to be due to the fact of the text having been copied before the commentary and independently of it. The appearance of the writing bears out this conclusion.

In preparing the first edition of the Raghuvans'a the Ms. of the commentary of *Vijayânandasûris'varacharanasevaka* came to my hands after the first seventeen cantos had been printed off. It was, therefore, collated for the last two cantos only. In the present edition this Jaina commentary has been collated throughout and the variants noted down.

In the collation of Mss. for the first edition we made four main classes or groups and named them A. B. C. D. In pre-

paring the present edition four more Mss. have been collated which we have named E. F. G. and H. as already described. Of the four new codices, however, two, viz., F. and G. giving only a few cantos need not be much commented upon. They have both a general agreement with our original groups A. and D. and occasionally they agree with Mallinātha's commentary and sometimes with the groups B. C. and the new Mss. E. H. We have, therefore, left them out of consideration in the following comments. As to the new codices E. and H. they indicate a very strong agreement with the classes B. and C. and more emphatically with the group B. The original classification is not therefore affected by the two Mss. just mentioned and a corroboration has been found for certain conclusions to be hereafter recorded. Now of the four groups already enunciated, we can approximate the age of only one group, viz. B. while the age of the other groups is a matter for inference only. But the age assigned to the group B. appears to be decidedly prior to the age of the rest.

Now the text that we have adopted evidently follows that adopted by Mallinātha whose commentary we have given. The commentary has been, so far as we could, purified of all dross due to transcription and other causes. But still we are far from being confident in the assertion that Mallinātha's commentary follows the purest text. We are diffident as to the genuineness of its text and so we propose to discuss here the merits of the various classes of codices and will try to prove that a particular one of these classes is superior to all the rest.

Apart from the question of the age of the various copies under consideration there can be detected certain broad features which give us some clue as to which class of Mss. may be considered genuine as compared with the rest. Generally speaking the difference of the contents of the several codices of a measured composition like a poem is due to two facts: the addition or omission of any stanzas; the substitution of whole lines or expressions for presumingly original ones. Conducted on this limited field of mutation the inquiry is not very difficult and when backed by a strongly presumptive

evidence of priority it is much easier to authenticate the text of the composition. Of these two means we have enough data to pursue the present inquiry to the authentication of a certain one of these classes of codices. Of this sort are the Mss. E. H. and those contained in the classes B. and C. We consider these codices to be decidedly superior to the rest in point of style as well as of sense ; as instances of this superiority we can point out readings in several places for comparison.¹

Again in the other Mss. a decided inferiority of rescension is observable. The sense and construction in some cases are far-fetched, sometimes inclining even to obscurity.²

Then some readings in this second class appear very suspicious as to their genuineness.³

These points of difference that we have noted are of course not too many. But those that are, will be found to be sufficiently convincing. That a vast general resemblance between the several classes can be observed is in no way singular when this resemblance is to be found even in the decidedly interpolated passages. But points like those marked above give us enough data to draw a line of demarkation between the superior and inferior classes. Yet better proof, however, is available. Of the host of commentators that we have had the good fortune to call to our aid, Hemâdri, Châritravardhana, Vallabha and Mallinâtha are the leading ones. Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha agree among

1. See Canto V. 67. Notes अनवेक्ष्यमाणा ; VII. 36. Notes ज्योतिरथा ; VII. 57. Notes तूष्णमुखेन ; XII. 88. Notes यथापूर्वम् ; XV. 69. Notes को नु विनेता वाम् &c. and compare these with the variants. See readings. Many such instances can also be quoted.

2. See Canto I. 51. विविक्तीकृतवृक्षकम् ; II. 63. वत्स ; III. 4. मत्सुतः ; III. 13. अक्षतम् ; VII. 71. चीरमाधानुमैच्छत् ; X. 12. मूर्तिमङ्गिः प्रहरणैः ; XIV. 64. प्रवत्स्ये and वर्तमाने ; XVIII. 37. पुष्करकुङ्कुलेन &c. See readings. Many such instances can also be added.

3. Variants of this sort are innumerable and will be detected at a glance among the readings.

one another to a great extent, but Mallinātha very widely differs from them. In fact Hemādri, Châritravardhana and Vallabha represent one rescension and Mallinātha another. Of these four leaders Vallabha and Hemādri seem to be the oldest. Now, making the necessary reservation we are of opinion that superiority can unquestionably be detected in the generality of the readings adopted by Hemādri, Vallabha and Châritravardhana. Of these Hemādri is in our estimation decidedly superior in judgment to Mallinātha; Châritravardhana and Vallabha standing next to our scholiast; we therefore place some reliance on the ablest of these four commentators in determining the genuineness of the text.

A third proof can also be adduced by determining the chronological superiority of some of our codices. We refer the reader to the description of our B. class in the critical notice. This class is, as already said, of greater antiquity than the other classes and if the readings of this class are incontrovertibly excellent, their more probable genuineness may very easily be corroborated by this priority of age.

Now although we have pointed out a few reasons for preferring a certain rescension for the purposes of authentication, still we have misgivings on this point as we could not gather sufficient data to make an unquestionable judgment. For this very reason we have adopted the text and commentary of Mallinātha in preference to those of the other commentators. The main grounds for making this preference being that Mallinātha's commentary is always definitely to the point, never verbose, and short and sweet, and accurate; he was moreover familiar with almost each and every one of the other commentators and has made use of the necessary information that they give in his own commentary as we shall try to point out hereafter in the Preface; and lastly what differences we detect as going to prove that his text is inferior to that of the older commentators are only few and therefore do not materially affect the reading of the poem with the help of his commentary.

THE MSS. COLLATED FOR THE THIRD EDITION.

I. From the Library of the Deccan College, Poona, No. 628. XV. Collection of 1882-83. Paper, 8×4 inches. Folia, 133. The average number of lines on each page is 10. And the average number of letters in each line is 31. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about six hundred years old. This Ms. contains only the text of the poem. The paper of this is very old and worm-eaten. And the marginal sides are considerably damaged. A leaf or two wanting at the end, otherwise it is complete. It contains some marginal notes here and there. It is purchased for Bombay Government by Dr. Bhandarkar in Gujarātha. It agrees in all respects with the B. group.

J. From the Library of the Deccan College, Poona, No. 168. VIII. Collection of 1875-76. Paper, 8×4 inches, Folia, 138. The average number of lines on each page is 15. Character, Devanāgarī, after the Brāhmaṇa form of writing. Date none, about 150 years old. This Ms. contains only the commentary of Mallinātha. The paper of this is very thick and considerably old. It is purchased at Bikāner for Bombay Government by Dr. Bühler. It represents then the text of the Rājaputānā States. The commentary is faithful and correct ; and the writing particularly beautiful.

K. From the Library of the Deccan College, Poona No. 541. XIX. Vis'rāmabāga Collection. Paper, 10×4 inches. Folia, 297. The average number of lines on each page is 11. And the average number of letters in each line is 38. Character, Devanāgarī after the Brāhmaṇa form of writing. Date, none, about a hundred and fifty years old. It includes the text and the commentary of Mallinātha of all the nineteen cantos except the second. The text is written in the middle and above and below the commentary. The writing is extremely careful throughout. The readings of the text do not agree with those of commentary but they appear to be independent of it. This codex also agrees with the B. group.

L. From the Library of the Deccan College, Poona. No. 542. XIX. Vis'rāmabāga Collection. Paper, 9×4 inches.

Foila, 183. The average number of lines on each page is 9. And the average number of letters in each line is 32. This Ms. is wanting in 2, 3, 4, 9, 10, 11, 12 and 13 cantos otherwise it is complete. It has the text written in the middle and above and below the commentary of Mallinātha. The writing is very careless and incorrect but unique throughout. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about a hundred and fifty years old. This codex also agrees with B. and C. groups.

P. This is from the Library of the late lamented Gangādhara S'āstri Dātāra of Poona. It contains the first eleven cantos except the tenth with the text generally written in the middle and the commentary of Mallinātha above and below the text. The writing of this is very fine and legible. It is also very correct throughout. It is written after the Brāhmaṇa form of writing. Date, none, about a hundred years old.

P₂. P₃. P₄. These Mss. are from the same library and contain only the sixth canto with the commentary of Mallinātha. This class of Mss. agrees with our A. group.

R. This Ms. of the text of the Raghuvans'a comes from Ratalām. It was lent to me by my friend Mr. Raghunātha Rāmchandra Muzumadar alias Patavardhana of Bhusāval. Paper, 8×3 inches. Folia, 42. The average number of lines on each page is 15. And the average number of letters in each line is 55. The writing of this is extremely beautiful and correct. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, 1636 of the Samvat year corresponding to 1579 A. D. From this date given in the colophon it appears that the Ms. is 316 years old. It begins thus : ओम् नमः श्रीसर्वज्ञाय and has at its end the following colophon :—

॥ संवत् १६३६ वर्षे भाद्रपदशुक्लपक्षे नवम्यां तिथौ रविवासरे मूलनक्षत्रे त्रिकसिद्धियोगे मालवदेशे श्रीमति रतलामनगरे श्रीराजविजयसूरीश्वराशिष्यगणिरामविजयेन लिखितं । वाच्यमानं चिरं नन्दतु ॥ श्रीः ॥ अक्षरमात्रपदस्वरहीनं व्यंजनसन्धिविवर्जितरेकं । साधुभिरेव मम क्षंतव्यं कोऽपि न मुह्यति शास्त्रसमुद्भे ॥ १ ॥ श्रीः ॥ This Ms. solely agrees with our B. group.

Next comes a Ms. called रघुसंक्षेपः. This is also from the Library of the Deccan College, Poona. No. 162. XV. Collec-

tion of 1882-83. Paper, 8×4 inches. Folia, 4. The average number of lines on each page is 11. The average number of letters in each line is 32. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about a hundred and twenty-five years old. It gives the succinet account of the Raghuvans'a which is as follows :—

॥ प्रथमसर्गे प्रथममीश्वरगौर्योर्नमस्कारः । पश्चाद्वंशवर्णनं । पश्चान्नृपदिलीप-
वर्णनं । पश्चाद्राजा राज्ञ्या समं पुत्रार्थं वशिष्ठर्षेराश्रमं गतः । वसिष्ठर्षिणाऽभाणि
राजन् कामधेनुसेवां कुरु इति । श्लोकाः ९६ इति प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ द्वितीयसर्गे रा-
जा कामधेनुसेवां कर्तुं निर्गतः । राज्ञा एकविंशतिदिनं यावद्वेनोः सेवा कृता ।
एकदा सिंहेन कामधेनुधृता । राज्ञा स्वसत्त्वेन रक्षिता । पश्चाद्वेनुः प्रसन्ना जाता ।
तयाऽयं न्यगादि । तव पुत्रो भविष्यति । श्लोकाः ७५ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
सुदक्षिणा सगर्भाऽभवत् । तस्या दोहदा अभवन् । एवं नवापि मासाः । प्रान्ते
रघुनामा पुत्रो जातः । राज्ञा वर्द्धापिनकं कृतं । क्रमाल्लाव्यमानोऽवर्धत । विद्या-
भ्यासमकरोत् । पश्चाद्यौवने विवाहमकारयत् । पश्चाद्राज्ञा दिलीपेन यज्ञ आर-
ब्धः । अश्वरक्षणार्थं रघुर्गतः । तावदिन्द्रोऽश्वं गृहीत्वा गतः । इन्द्रेण समं युध्वाऽ-
श्वो मोचितः । पश्चात्सुरेन्द्रः प्रसन्नो जातः । शतयज्ञस्य फलं दत्तं । पश्चाद्र-
घुर्नृपतिः पित्रा पदे निवेशितः । राजा दिलीपो वनमगमत् । नृपसमाचार इति ।
श्लोकाः ७१ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थे राजा रघू राजनीत्या लो-
कान्पालयति । अथ दिग्विजयं कर्तुं निर्गतः । चतस्रोऽपि दिशः साधिताः ।
दिग्विजयानन्तरं यज्ञः समारब्ध इति ॥ श्लोकाः ९४ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
अथ पंचमे यज्ञे क्रियमाणे धनं सकलमपि तत्र व्ययीकृतं । ततः पश्चाद्विजय-
तुर्दशकोटिधनं याचितुमागतः । तावता भाण्डागारे धनं किमपि नास्ति । धन-
दोपरि संग्रामं कर्तुं चलितः । धनदो भाण्डागारमपूरयत् । चतुर्दशकोटीर्द्विजाय
दत्ताः । द्विजः सुखीजातः । आशीर्वादं दत्तवानिति । तव पुत्रो भवतु । पश्चा-
द्राज्ञः पुत्रो जातः । अज इत्यभिधानं व्यधायि । क्रमाद्वृद्धिमगमत् । सयौवनो
जातः । इतश्च कुण्डिनपुरे इन्दुमत्याः स्वयंवराथमचालीत् । पश्चान्मार्गे रेवानदी-
तीरे कोऽप्येको गजेन्द्रो निर्गतः । अजकुमारेण गजो बाणेन हतः । तावता स
एव विद्याधरो बभूव । प्रसन्नो जातः संमोहनं नामास्त्रं दत्तवान् । पश्चादग्रे च-
लितः । कुण्डिनपुरं प्राप्तः । श्लोकाः ७६ इति पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ अथ षष्ठे
स्वयंवरे सर्वेऽपि राजानः समागमन् । अथ स्वयंवरोपनिविष्टानां राज्ञामिन्दु-
मत्या अग्रे सुनन्दा तेषां वर्णनां कुर्वत्यजकुमारस्याग्रे गता । इन्दुमत्या तस्य
कण्ठे माला निचिक्षिपे इति ॥ श्लोकाः ८५ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अथ सप्त-
मे कुमार इन्दुमतीं परिणीयाऽयोध्यां चचाल । मार्गे सर्वेऽपि राजानः संभूय
कुमारेण सार्धं युद्धं कुर्वन्ति स्म । अथैकेनापि कुमारेण सर्वे जिताः । प्रियं

गृहीत्वायोध्यामागत इति ॥ श्लोकाः ७१ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ अथाष्टमो लिख्यते । अजकुमारं राज्यपदे न्यस्य राजा रघुस्तपःक्रियार्थं वने गतः । अथ राजाऽजो वनक्रीडार्थं प्रियया सार्धं चलितः । वनक्रीडानन्तरं तत्रैव दशरथः पुत्रो जातः । इतश्चेन्दुमती वने उपविष्टाभवत् । तावता तस्या उपरि वियाधरस्य मालाऽऽकाशात्पतिता । पश्चादिन्दुमती दिवं गता । राजा विलापं करोतीति ॥ श्लोकाः ९६ इति अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ अथ नवमः सर्गो लिख्यते । अथ राजाऽजो दशरथं राज्ये न्यस्य वनं गत्वा तपस्तप्त्वा स्वर्गं गतः । दशरथो राजा राज्यं करोति । तिस्रः प्रियाः समभवन् । एकदा राजा मृगयां कर्तुं वनं गतः । तत्र शब्द उत्पन्नः । ततः श्रावणो व्यापादितः । ततः श्रावणस्य पित्रा शापो दत्तः । तव पुत्रशोको भवतु । राज्ञा शकुनं मत्वा ग्रंथिर्वद्वा इति ॥ श्लोकाः ९० नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ अथ दशमो लिख्यते । दशरथेन राज्ञा पुत्रार्थं यज्ञः प्रारब्धः । तत्र यज्ञे सर्वेऽपि देवाः संभूय क्षीरसमुद्रे गताः । तत्र विष्णोः प्रबोधो जातः । विष्णुना कथितं महं राजदशरथगृहेऽवतारं गृहीष्ये । गृहीत्वा च युष्माकं सर्वान्वैरिणो व्यापादयामि । ततो राज्ञश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ श्लोकाः ८७ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अथैकादशे यागरक्षणार्थं कौशिकर्षिः समागमत् । पश्चात्स रामलक्ष्मणौ गृहीत्वा गतः । ततो रामेण ताडकादेवी बाणेन हता । कौशिकर्षेराश्रमं गतौ । ततो जनकेन कौशिकर्षिराकारितः । रामलक्ष्मणावपि तेन सार्धं गतौ । सीतामुद्वाह्य राजा सपुत्रोऽयोध्यां प्रति चचाल । मार्गेऽशकुनो जातः पश्चात्परशुरामः संग्रामं कर्तुमागतः । रामेण जितः ॥ श्लोकाः ९४ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ अथ द्वादशे राजा रामस्य राज्यं दातुमुद्यतः । कैकेय्या कथितं मत्सूनोर्भरतस्य राज्यं देहीति । ततो रामलक्ष्मणौ वनं प्रति निर्गतौ । ततो लक्ष्मणेन शूर्पणखायाः कर्णनासिका छेदिता । तस्यास्त्रयोऽपि पुत्रा हताः । रावणेन श्रुतं । तेन स्वयमागत्य सीता हता । सीताविलोकनाय हनूमान्गतः । पश्चाद्रामरावणयोर्युद्धं जातं । दशकन्धरो रामेण हतः ॥ श्लोकाः १०४ द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ त्रयोदशे सीतां गृहीत्वा रामो दक्षिणोदधर्मार्गस्य च बह्वीं वर्णनां कुर्वन्समागतः । अयोध्यां च प्रविष्टः ॥ श्लोकाः ७९ त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ चतुर्दशे रामस्य राज्याभिषेकोऽभवत् । ततो भरतो यत्सुराज्यं पालयति । सीताया गर्भोऽभवत् । वनगमने दोहदोऽप्यभवत् । ततो लक्ष्मणः सीतां गृहीत्वा गतः । वाल्मीकिर्षेराश्रमे मुक्ता सीता विलापमकरोत् । ऋषिणा निजाश्रमे रक्षिता ॥ श्लोकाः ७७ इति चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथ पञ्चदशे श्रीरामे राज्यं कुर्वति राक्षसा मुनीनुपद्रवन्ति । ऋषयः फूत्कुर्वन्तः समागताः । ततः शत्रुघ्नस्तत्र प्रहितः । लवणासुरो हतः । शत्रुघ्नः पुत्रस्य राज्यं दत्त्वाऽगतः । ततः कस्यापि द्विजस्य पुत्रो मृतः । द्विजः फूत्कुर्वन्पुत्रराममागतः । श्रीरामो यमोपरि संग्रामार्थं चलितः । श्रीसरवत्यवदत् । तव प्रजास्वन्यायो वर्तते । रामेण शूद्रस्तपः कुर्वन्हतः । पश्चाद्विज-

पुत्रः सजीवो जातः । पश्चाद्रामेण यज्ञः प्रारब्धः । ततो वाल्मीकिर्पिलवकुशौ गृही-
त्वाऽऽगतः । रामायणं कथितुं लग्नः । सीताऽऽकारिता रामेण दिव्यं देहीति । तदा
पृथ्व्या सीतायै दिव्याय स्थानकं दत्तं । दिव्याच्छुद्धाभवत् । ततः कुशस्य राज्यं
दत्त्वा परलोकं गतो रामः ॥ श्लोकाः १०२ पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ अथ षोडशे कु-
शावत्यां नगर्यां कुशनामा राजास्ति । एकदा कुशावती देवी रात्रावागत्य तं कुशं
प्रति कथयति त्वमयोध्यामागच्छ । ततोऽयोध्यां प्रति चचाल । अयोध्यां प्रवि-
ष्टो महता महेन तत्र राज्यं पालयति । इतश्च प्रियाभिः समं गंगायां जलक्री-
डार्थं गतः । तत्र गंगायां हस्तकंकणं पतितं । राजा कुपितः । ततो नागेन्द्रः
कंकणं गृहीत्वाऽऽगतः । ततः कुमुद्वत्याः पुत्रो जातः ॥ श्लोकाः ८८ इति षो-
डशः सर्गः ॥ १६ ॥ अथ सप्तदशे राजातिथी राज्यपदे न्यस्तः । अतो राज-
वर्णना एव बह्वी ॥ श्लोकाः ८१ इति सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ अथाष्टादशे
राजानः पञ्चविंशतिरुपविष्टाः ॥ श्लोकाः ५४ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अ-
थैकोनविंशतितमेऽग्निवर्णो राजा राज्यं करोति । सर्वराज्यं सचिवेषु न्यस्य प्रि-
याभिः समं राजा क्रीडां कुर्वन्नास्ते । अथ राजा राजयक्षमोपहतो दिवं गतः ।
सचिवैस्तस्य पट्टराज्ञी तद्राज्येऽभिषिक्ता । अत्र परिसमाप्तमिदं महाकाव्यं ॥ श्लो-
काः ५८ इत्यैकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥ इति रघुवंशे सर्वसंख्या कथा लि-
खिता ॥ “आदित्यस्य कुले दिलीपनृपतिर्जातो (१) मनोरन्वये तत्पुत्रो रघु-
(२) रन्वजो (३) दशरथो (४) राम (५) स्ततोऽभूत्कुशः (६) ॥
तज्जन्मातिथि (७) रात्मजोऽस्य निषध (८) स्तस्मान्नलो (९) ऽभून्नृप-
स्तद्राज्ये समभून्नभो (१०) नरपतिः श्रीपुण्डरीकः (११) सुतः ॥ ११ ॥ लोके
क्षेमकरः क्षमोऽरिविजये स क्षेमधन्वा (१२) ततो देवानीक (१३) अहीनगुः
(१४) समभवच्छ्रीपारियात्रो (१५) दलः (१६) ॥ शीलो (१७) ज्ञाभक-
(१८) वज्रणाभपतयो (१९) भेजुर्महीमण्डलं तद्राज्येऽध्युषिताश्व (२०)
विश्वसहकौ (२१) नाभो हिरण्यादिकः (२२) ॥ २ ॥ कौशल्यस्तदनन्तरं
(२३) नरपतिर्ब्रह्मिष्ठनामा तत (२४) स्तस्मात्पुष्करपत्रनेत्रनृपतिः पुण्यो (२५)
ध्रुवसन्धिद्युक् (२६) ॥ तस्मादस्य सुदर्शनो (२७) जनपदेऽभूदग्निवर्णोऽ-
न्तिकः (२८) संक्षेपाद्रघुवंशमित्यभिदधे श्रीकालिदासः कविः ॥ ३ ॥

Although some of the incidents referred to in the above do not closely agree with those narrated by Kālidāsa still on the whole it gives a very good summary of the entire poem.

PREFACE.

MALLINĀTHA.

Modern antiquarians and researchers, both European and Native have assigned the middle of the fourteenth century to be the approximate time to Mallinātha. Dr. Bhandarkar holds that Mallinātha lived before Jagaddhara¹; because at the beginning of the seventh Act of Mālati-Mādhava, after explaining that the root प्रच्छ् with आ signifies to “take leave finally” or to “bid adieu,” Jagaddhara says that the same root occurs in the Meghadūta² and is explained by *the* commentator in the same way. Jagaddhara has also written a commentary called Rasadipikā on Kālidāsa’s Meghadūta.³

1. See Dr. Bhandarkar’s Mālati-Mādhava preface, page XII.

2. See Dr. Bhandarkar’s Mālati-Mādhava, page 235.

3. Prof. Aufrecht, in his Catalogus Catalogorum, page 466, gives the following commentaries on Meghadūta. 1, Mālati by Kallyānamalla 2, Sūchipattra by Kaviratna. 3, Sūchipattra by Krishnadāsa. 4, by Kshemahansagani. 5, by Chintāmani. 6, Rasadipikā by Jagaddhara. 7, by Janārdana. 8, by Janendra. 9, by Divākara. 10, by Bharatasena. 11, Tattvadipikā by Bhagīrathamis’ra. 12, Sanjivini by Mallinātha. 13, by Mahimasinhagani. 14, by Rāmopādhyāya. 15, Muktāvali by Ramanātha. 16, S’is’yahitaishini by Lakshminivāsa. 17, by Vallabhadeva. 18, by Vāchaspatigovinda. 19, Durbodhapadabhanjikā by Vis’vanātha. 20, Meghadūtārthamuktāvali by Vis’vanāthamis’ra. 21, by S’ās’vata (he quotes the commentary by Vallabha). 22, Tātparyadipikā by Sanātanas’arman. 23, by Sarasvatītirtha. 24, Meghadūtāvachūri by Sumatīvijaya. 25, Haridāsa. 26, Avachūri. 27, Kathambhūti. 28, Meghalatā. 29, Vidyullatā. 30, by Uddyotakara (quoted by Kalyānamalla on Meghadūta 47). To prevent mistakes, it may be as well to remark that a Jaina Meghadūta was written by Merutunga. Most of these commentators appear older than either Mallinātha or Jagaddhara. Compare also the foregoing list of the commentators on Raghuvans’a.

Prof. Aufrecht in his Oxford catalogue mentions five commentaries of Bharata, Sanātana, Rāmanātha, Haragovinda and Kalyānamalla on Meghadūta, besides that of Mallinātha¹. And besides these there are also Mss. of the commentaries on Meghadūta of Vallabha, Mahimasinhagavi and Sumativijaya in the collection of the Deccan College Library²; but excepting Vallabha none of these appear older than either Mallinātha or Jagaddhara and consequently flourished even after the author of Medini. And since Jagaddhara speaks of one commentator only without giving his name, he must be understood, says the learned Doctor, to have been aware of one commentary only, so well-known as to render a mention of the author's name superfluous. Dr. Bhandarkar concludes that Jagaddhara alludes only to Mallinātha who, in his scholia on the poem, does explain the root in the same way as the commentator on Mālatī-Mādhava. Prof. Aufrecht says that Mallinātha flourished after the thirteenth century³, since he quotes from a work of Bopadeva in one of his commentaries. Bopadeva was one of the proteges⁴ of Hemādri who was a counsellor⁵ to Mahādeva and Rāmarāja, the Yādava kings of Devagiri, and consequently flourished at the end of the thirteenth century⁶ *i. e.* from 1271 A. D. to 1309 A. D. Another fact which indicates Mallinātha's priority to Jagaddhara is that while the latter quotes from the Medini every now and then, the lexicon is never re-

1. See Prof. Aufrecht's Oxf. Cat. No. 218.

2. See Cat. of 1888 Deccan College, Index page 518 and 519.

3. Oxf. Cat. page 113 *a*.

4. See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. p. 37 *b*. and Dr. Bhandarkar's early history of the Dekkan, page 117. Second edition.

5. See the introduction to the Dānakhaṇḍa and Wathen's copperplates in Journal R. A. S. Vol. V. 1839. Also Oxf. Cat. page 37 *b*. Also Dr. Bhandarkar's early history of the Dekkan, page 116. Second edition. Also Dr. Anandoram Borooah's नामलिङ्गानुशासनं, page IX.

6. See Early history of the Deccan, p. 120, Second edition.

ferred to by Mallinātha.¹ If the Medini were composed before Mallinātha, we might certainly expect quotations from it somewhere in his vast commentaries. Medinikāra, therefore, very probably lived after Mallinātha and certainly before Jagaddhara.

In the introduction to his vocabulary, the author of Medini mentions Mādhava. If this Mādhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, kings of Vijayānagara, the Medini must have been written after the ninth decade of the fourteenth century.²

In Rāyamukūṭa's commentary on the Amarakos'a, there are many quotations from this lexicon. Rāyamukūṭa wrote his work, as he himself informs us, in 1353 S'aka and in 4532 Kaliyuga,³ corresponding with 1431 A. D. Medinikāra, therefore, lived after about 1495 A. D. and before 1331 A. D.

There are differences of opinion on the identity of Mallinātha. Pandit Durgāprasāda in his preface to the poem of Māgha declares that Mallinātha was a Brāhmaṇa of the Vatsa Gotra. He was born in the village of Tribhuvanagiri, district Kadappa, in the country of Telangana. His father's name was Narasinhabhattacha, grandfather's Rāmes'varabhattacha. His wife's name was Nāgammā. He had also two sons whose names were Nārāyaṇa and Narhari. The latter appears to have taken a Sanyāsadīkshā and wrote a commentary called Bāla-chittānuranjanī on Kāvya-prakāś'a. Narahari or as he is otherwise called Sarasvatitīrtha in his work incidentally tells us the date of his birth-time. He was born in the S'aka year of 1298 corresponding with 1242 A. D. From the above statement

1. See Oxf. Cat. p. 113 and Appendices to Mr. Pandit's ed. of Raghuvans'a. Also G. A. Jacob's महानारायणोपनिषद् notes, page 9. Bombay Sanskrit series.

2. See Jour. B. B. R. A. S. Vol. IV, p. 107. The date of Mādhava's grant is 1313 S'aka i. e. 1391 A. D. Comp. also Thomson's Ed. of Prinsep. genealogical tables.

3. इदानीं च शकाब्दः १३५३ द्वात्रिंशदब्दाधिकपञ्च (शत ?) वर्षान्तर-चतुःसहस्रवर्षाणि कलिसंख्यायां भूतानि ४५३२ । Ray. on Am. I., 1, 3, 22.

it is quite clear that a Mallinātha's son Narahari flourished in the middle of the thirteenth century¹. This fact which Pandit Durgāprasāda has put forth in support of his proposition appears inconsistent when compared with the statement made by Dr. Bhandarkar.

Sarasvatitīrtha, in his preface to *Bālachittānuranjini*, praises his great-grandfather and grandfather in most extravagant terms. But with respect to his father, he simply says, that he was a Somayāji because he performed a Soma sacrifice once in his life-time; and from that time the future persons in his family received the title of *Dikshita*. Further on he says that after having celebrated the Soma sacrifice his father became one having inconceivable greatness and of illustrious fame. And the people began to look upon him with pious veneration. After this he begins to speak about his brother Nārāyana and about himself. But he does not at all say that his father Mallinātha *was* a poet and a commentator who wrote vast commentaries on the five great artificial poems. While our scholiast who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kāvyaś calls himself a poet and a commentator. And this fact which Sarasvatitīrtha ought to have mentioned and which escaped his notice appears rather suspicious². It is quite evident from this that Sarasvatitīrtha's father was not a poet nor a commentator who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kāvyaś. Now Pandit Vāmanāchārya of the Deccan College declares of course from a second-hand information that Mallinātha who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kāvyaś was a Brāhmaṇa of the Kās'yapa Gotra. His descendants are still living at Gajendragada. This town is situated in the District of Dhārvida near Gadaga. Pandit Vāmanāchārya it appears has not put forth any evidence in support of his proposition. His statements may perhaps have been based on an insufficient infor-

1. See Pandit Vāmanāchārya's Kāvyaśprakāś'a preface, page 18-19 Bom. ed. Also the preface to S'is'upālavadha by Pandit Durgāprasāda, page 5. Nirṇaya-Sāgara edition, Bombay.

2. See Pandit Vāmanāchārya's preface to Kāvyaśprakāś'a, page 18-19.

mation¹. The truth that may be gleaned from these various assertions and statements is that Mallinātha who wrote vast commentaries on the five artificial poems or Kāvyaś lived before the author of the Medini and thus he must have flourished in the middle of the fourteenth century. And this appears to be the probable period in which Mallinātha might have lived. Mr. K. B. Pāthak a well-known antiquarian on this side of India also arrives at the same date by adducing different proofs in support of his arguments². He says :—“ Mallinātha frequently quotes the Sangitaratnākara³ a work composed in the time of the Yādava king Singhana who reigned from S'aka 1132-1169⁴. In his commentary on the Kumārasambhava Canto II stanza 1, Mallinātha mentions Bopadeva the author of the Mugdhabodha who was

1. See Pandit Vāmanāchārya's preface to Kāvyaaprakāśa, Bombay edition, page 19. This statement of the learned Pandit appears to be rightly applicable to the commentator Hemādri whose birth-place is in all likelihood Karnatic. He is said to have afterwards settled himself in the Mahārāshtra territories. See notes pp. 222, 325, 356. One of the three Mss. of Hemādri's Darpana (No. 25 of the collection of 1872-73 Deccan College ; this Ms. appears to us to be about five hundred years old, probably older, because the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece, and the edges of the leaves and the corners have worn away and portions of the written letters have thus disappeared, making the rest difficult to be read,) is written in beautiful Devanāgarī character after the Brāhmana form of writing.

2. See K. B. Pāthak's edition of Meghadūta, introduction p. 11.

3. See page 75 of our edition of Meghadūta. Also Dr. Bhandarkar's Early history of the Dekkan, second edition, p. 112, where the learned doctor refers to the Introduction to Sangitaratnākara, No. 979, Collection of 1887-91, Dekk. Coll. इति श्रीमदनविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढलनन्दननिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे प्रकीर्णकाध्यायस्तृतीयः समाप्तः fol. 122 a.

4. See Early history of the Dekkan, second edition, p. 107. This is certainly a monumental work of Dr. R. G. Bhandarkar ; every lover of Sanskrit who has a spark of national pride ought to read it at least *once*.

contemporary with the Yādava king Mahādeva and his successor Rāmachandra. The last-mentioned king reigned from A. D. 1271 to 1309¹. Another work quoted in Mallinātha's commentary on the Meghadūta is the Ekāvali of Vidyādharma who frequently speaks of king Viranarasimha as having humbled the pride of Hammīra who was contemporary with Singhana². Mallinātha has also written a commentary on the Ekāvali. His son Kumārasvāmin has written a commentary on the Pratāparudriya, a treatise on *Alankāra*. The last-named work frequently mentions the Kākatīya king Pratāparudra who invaded the kingdom of the Yādava king Rāmachandra and reigned from A. D. 1295 to 1323³. The second verse in Mallinātha's introduction to his commentaries on the Raghuvans'a, Meghadūta and Kumārasambhava is quoted in an inscription⁴ dated in Ś'aka 1455 or A. D. 1533. From these facts it is clear that Mallinātha must have flourished in the latter half of the fourteenth century."

Mallinātha is the most popular and well-known commentator on this poem. He has named his commentary Sanjivini 're-inspiring with life' since, as he says, he composed it for the purpose of "re-inspiring with life the speech of Kālidāsa that was fainting under the trance produced by the poison of bad commentaries." This statement shows that he knew almost all the commentaries that preceded his own. He actually names two older commentators Dakṣhināvarta and Nātha, and refers to some by the pronoun केषिन् or अन्ये. I have found on comparing his commentary with those of Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Krishnabhata, Dinakara, Vijayānandasūris'varacharanasevaka and a few others, that so many commentaries were at his command and he often consulted and made use of them while writing his own. It will be seen that he actually borrows his explanations and authorities from some of them in almost every point that cannot be settled without discussion. Instances of this fact will be observed in

-
1. See Early history of the Deccan, second edition p. 120. ff.
 2. Early history of the Deccan, second edition p. 108.
 3. Indian Antiquary Vol. XXI. p. 197 ff.
 4. Indian Antiquary Vol. V.

the same critical remarks, the same quotations, the same refutations of the former commentators, the same grammatical disquisitions, &c. &c., being found in Mallinātha's commentary as in those of Hemādri and Chāritravardhana.¹ They are in some cases identical even to a word. As one instance of this fact I may refer to the synonym for the word ब्राह्ममुहूर्त in stanza 36, Canto V., where Mallinātha only gives अभिजित् a synonym for ब्राह्ममुहूर्त ; whereas Hemādri cites five or six quotations in support of his explanation and none other of the commentators seems to have even noticed अभिजित् as a correct equivalent for ब्राह्ममुहूर्त, it follows from this that Mallinātha must have repeated the word on the authority of Hemādri, curtailing of course his long explanations and citations. And as another instance I refer to the remarks on the various sentiments of the royal suitors of Indumati in Canto VI. These remarks are literally the same in Hemādri and Mallinātha and are found only in *their* commentaries among the nine in my possession. What other conclusion can be drawn from this than that the latter must have borrowed them from the former ! I do not, therefore, doubt that the one was based on the other. Coincidences of this sort cannot be accidental, and they are so numerous that they may be found on almost every page. These remarks in all their details also hold good in case of Hemādri, Chāritravardhana and a host of other commentators. On a close and careful comparison of the commentaries in question one is sure to be led to conclude that these commentators, so to speak, have drawn much upon a host of the best commentators who must have preceded them. That Hemādri lived earlier than Mallinātha appears probable ; because the latter quotes Vallabha several times.² Hemādri also quotes

1. See Notes on Cantos VII. 57, X. 35, 41, XII. 88, XV. 69, XVII. 65, XVIII. 38; and also Notes on Cantos VI. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 37, 38, 43, 45, 48, 55, VII. 7, 22, XIII. 10, 52, XIX. 9, 12, 16, 25, 29, 32, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, and 51; and many more from Notes may be added to the list. See also the various readings, Canto V. 67.

2. See Māgha, Durgāprasāda's edition, especially the commentary on the 26th verse, where the scholiast says "इदं क्रिदकीदृगतौ इत्यत्र केचिदीकारप्रश्नेषं वर्णयन्ति ॥ इति अनेनैव श्लोकेन कविना 'वण्टामाघः' इति नाम लब्धम्, इति च वल्लभदेवः "।

Vallabha¹; and Chāritravardhana, who in his turn quoting Vallabha² oftentimes, imitates Hemādri in everything that is worth imitation³. That Mallinātha is the latest commenta-

1. See Note to St. 12, Canto XVII. p. 343.

2. See Note to St. 15, Canto VIII. p. 148. On commenting the 78th stanza of the VI Canto Vallabha says :—“असावजाख्यः कुमारः । तं रघुमनुजातः । तस्माद्रघोरुत्पन्नः । अनुजात इति “गत्यर्थकर्मक” इत्यादिना कर्तरि क्तः । उपसर्गवशाज्जनेः सकर्मकता । अनुजननं यद्यपि भाट्ट-विषयं प्रसिद्धं तथापीह प्रकरणाज्जन्यजनकविषयमवगंतव्यं । तस्मात्पितुरित्ययमर्थोऽवतिष्ठते । केचित्तु तृतीयार्थं कर्मप्रवचनीयमनु प्राहुः । तमनु जातस्तेन जात इत्यर्थः &c.” This view of केचित् as quoted by Vallabha is also reproduced by Chāritravardhana (omitting of course the name of Vallabha's commentary from which he borrows this) who says :—असावजः कुमारस्ते रघुमनुजातो रघुणा हेतुनोत्पन्नः क इव त्रिविष्टपस्य पतिमनु त्रिविष्टपपतिना शक्रेण जयन्त इव ॥ “अनुलक्षणे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया । लक्षणं हेतुरित्यर्थः । Chāritravardhana also quotes Dakṣhina-vartta several times, see Note to St. 56, Canto X. p. 209. See Note to St. 32, Canto XV. p. 311. See Note to St. 69, Canto XV. p. 317.

3. In order to convince the reader of the fact, I have quoted in the Notes Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha side by side, almost on every stanza that admitted of some disquisitions; see Note to St. 7. Canto XII. p. 240; *ibid.* St. 19. p. 244; *ibid.* St. 22. p. 245; *ibid.* Sts. 25, 28. p. 246; *ibid.* St. 35. p. 248; *ibid.* Sts. 43, 44. p. 250; *ibid.* St. 60. p. 253; *ibid.* St. 67. p. 254; *ibid.* St. 79. p. 257; *ibid.* St. 89. p. 259; *ibid.* Sts. 92, 93, 94. p. 260; *ibid.* Sts. 95, 96, 98, 101. p. 261. See Notes to Sts. 1, 2. Canto XIII. p. 265; *ibid.* Sts. 3, 4. pp. 266-267; *ibid.* Sts. 5, 6. pp. 267-268; *ibid.* St. 9. pp. 269-270; *ibid.* Sts. 11, 12. p. 270; *ibid.* Sts. 17, 19, 21. p. 272; *ibid.* Sts. 22, 23. pp. 273-274; *ibid.* Sts. 25, 26. p. 274; *ibid.* Sts. 29, 30, 31, 33. p. 275; *ibid.* St. 34. p. 276; *ibid.* St. 47. p. 280; *ibid.* St. 52. p. 282; *ibid.* Sts. 58, 62. p. 283; *ibid.* Sts. 65, 67. p. 284; *ibid.* St. 73. p. 285. See Notes, Canto XIV. St. 6. p. 289; *ibid.* St. 12. p. 290; *ibid.* Sts. 14, 15. p. 291; *ibid.* St. 24. pp. 292-293; *ibid.* Sts. 25, 27. p. 293; *ibid.* St. 33. p. 294; *ibid.* St. 37. p. 295; *ibid.* St. 40. p. 296; *ibid.* Sts. 44, 47. p. 297; *ibid.* Sts. 49, 51. p. 298; *ibid.* St. 55. p. 299; *ibid.* St. 62. p. 301; *ibid.* St. 70. p. 303; *ibid.* St. 74. p. 304. See Notes, Canto XV. St. 22. p. 309; *ibid.* St. 24. p. 310; *ibid.* St. 99. p. 324. See Notes, Canto XVI. Sts. 2, 5. p. 326; *ibid.* Sts. 9, 10. p. 327; *ibid.* St. 28. p. 330; *ibid.* St. 31. p. 331; *ibid.* Sts. 34, 35, 38. p. 332; *ibid.* Sts. 41,

tor on Raghuvans'a is equally indubitable. I, therefore, conclude my remarks on this point by observing that this last learned commentator wrote his commentary with a view to improve upon the older commentators by way of polishing their style, curtailing their unnecessarily long observations and citations of authorities, and correcting them where he thought necessary.

The commentaries :—In preparing the commentary for the present edition I have, of course, preserved Mallinātha's as the most popular having compared eight others which are as follow :—

1. The Darpana of Hemādri, 2. the S'is'uhitaishinî of Chāritravardhana, 3. the Raghupanjikā of Vallabha, 4. the Sugamānvayaprabodhikā of Pandit Sumativijaya, 5. the Raghutīkā of Dharmameru, 6. the Subodhikā of Pandit Srī-Vijayagani, 7. the Raghuvans'a-Sūtravṛtti of Pandit Vijayānandasūris'varacharanasevaka, and 8. the Subodhinî of Pandit Dinakara Mis'ra, of these the Raghutīkā of Dharmameru was procured for me by the late S'ankara Bhatta Dravida, and the Raghuvans'asūtravṛtti of Pandit Vijayagani was lent me from a Guzarāthi Brāhmaṇa by Mr. Limaye. The Deccan College Ms. being a fragment, the complete Ms. of Dinakara's Subodhinî was also kindly lent to me by the late lamented Bābā Saheb Phadānavīsa of the Morobā Dādā family. The rest

44. p. 333; *ibid.* Sts. 47, 48. p. 334; *ibid.* Sts. 50, 53, 54. p. 335; *ibid.* Sts. 61, 62. p. 336; *ibid.* Sts. 64, 65, 67, 68. p. 337; *ibid.* St. 76. p. 338. See Notes, Canto XVII. St. 3. p. 341; *ibid.* Sts. 7, 9. p. 342; *ibid.* St. 12. p. 343; *ibid.* St. 22. p. 344; *ibid.* Sts. 24, 25. p. 345; *ibid.* St. 35. p. 347; *ibid.* St. 39. p. 348; *ibid.* St. 81. p. 355. See Notes, Canto XVIII. St. 9. p. 357; *ibid.* Sts. 18, 22. p. 359; *ibid.* Sts. 42, 44. p. 364; *ibid.* St. 51. p. 365. See Notes, Canto XIX. St. 9. p. 367; *ibid.* Sts. 10, 11, 12, 14. p. 368; *ibid.* St. 15. p. 369; *ibid.* Sts. 17, 19. pp. 370-371; *ibid.* St. 21. p. 371; *ibid.* St. 31. p. 372; *ibid.* Sts. 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44. p. 373; *ibid.* Sts. 47, 48. p. 374. Many quotations of this description are also added to the Notes on the first eleven Cantos.

belong to the Deccan College library which were kindly placed at my disposal by our distinguished orientalist Dr. R. G. Bhândarkar.

VALLABHA.

Vallabha's Raghupanjikā comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 150. XVI. Collection A. of 1882-83. Paper, 7 × 3 inches. Folia, 59 (51, 52, 53, 54 and 57 leaves are wanting). The average number of lines on each page is 26. Character, Devanāgarī after the Jaina form of writing. Date, 1587 of the Samvat year¹ corresponding with 1530 A. D. This Ms. of the *Panjikā* is bought for the Bombay Government by Dr. P. Peterson probably somewhere in Kās'mīra. The other Ms. of the *Panjikā* containing the first 18 Cantos and 46 verses of the 19th Canto was lent to me by the late lamented Bābā Sāheb Phadnavīsa of the Morobā Dādā family. Vallabha it appears was a native of Kās'mīra. He wrote commentaries on three Kāvya of Kālidāsa and also on three other Mahākāvya of Bhāravi, Māgha, and S'rī Harsha. Vallabha's commentaries² are most popular in North-Western Provinces and are read with great national pride and zeal in Kās'mīra and Panjāb to this day. His *Panjikā* otherwise called *Panchikā*³ is not very valuable as it rarely resorts to authority in support of its interpretations. The number of his quotations is very small and limited. Some verses from the S'rutis, Smṛitis, Nītis and similar works bearing on his text are all that is found in his commentary. Again some verses are given without the name

1. The colophon at the end :—इत्यानन्ददेवायनिबलभदेवविरचित-
तायां रघुपञ्जिकायां &c., संवत् १५८७ वर्षे चैत्रमासे शुक्लपक्षे द्वितीयादिने लि-
लेषि. This Samvat year is given at the end of the 13th Canto in
the Ms. The colophon at the beginning is as follows :—ओम् नमः शि-
वाय । ओम् यस्य भृंगावलिः कण्ठे दानाम्भोरजिराजिते । भाति रुद्राक्षमालेव स
नः पायाद्गणाधिपः ॥ १ ॥ कालिदासवचः कुत्र व्याख्यातारो वयं क च तदिदं
मन्ददीपेन राजवेदमप्रकाशनम् ॥ २ ॥ तथापि क्रियतेऽस्माभी रघुवंशस्य पञ्जि-
का । उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वरूपख्यातिलालसैः ॥ ३ ॥

2. See Introduction to Māgha, Durgāprasāda's edition, p. 5.

3. See Introduction to our edition of Meghadūta, p. 11, foot-
note.

of their author or authors. He sometimes gives notes on grammar and sometimes enters into critical discussions on the merits of the explanations of other commentators, whom he refers to by the pronoun *केचित्* or *अन्ये*.¹ Vallabha appears to be older than Hemādri, Chāritravardhana, Mallinātha and Sumativijaya as all these commentators quote him several times² in their commentaries. His *Panjikā* is a *कथंभूतिनीटीका*, of the same kind as those of Vijayagani, Sumativijaya and a pupil of Vijayananda. There is no date given of the composition of his commentary; nor have I the means of ascertaining it. From the colophon it appears that he was one of the followers of the Kās'mīra S'aivism. This school of philosophy, it is said, is altogether different from either the *नकुलीशपाशुपत-दर्शन* (or according to some the Kāpālas and the Kālamukhas also include the above sects) or the S'aivadarśana as epitomised by Mādhavāchārya in his *Sarvadarśanasangraha*.³

The literature of Kās'mīra Māhes'varas has two branches, one of which is called *स्पन्दशास्त्र* and the other *प्रत्यभिज्ञाशास्त्र*. The principal work belonging to the former is that called *शिवसूत्राणि* which according to Bhāskara, the author of the *Vārtikas* manifested themselves to Vasugupta under the guidance of a Siddha⁴. The founder of the *प्रत्यभिज्ञाशास्त्र*, the other branch of Kās'mīra S'aiva philosophy, was Somānanda, the author of a work called *शिवदृष्टि*; but the writer of the principal work of the system, the so-called *Sūtras* which are verses, was his pupil Utpala, the son of Udayākara.⁵

1. See page 8th of this introduction, *footnote*. See also his commentary.

2. See Introduction, p. 8th *footnote*. On commenting the 49th verse of the XV. Canto, Sumativijaya says, "ऐश्वराकः इति पाठे। इश्वरा-कोरपत्यमैश्वराकः। अण् इत्युकारलोपो निपात्यते इति वल्लभः."

3. *Sarvadarśanasangraha*, Bibli. Indi. series, p. 74 and 80.

4. श्रीमन्महादेवगिरौ वसुगुप्तगुरोः पुरा।

सिद्धादेशात्प्रादुरासञ्चिवसूत्राणि तस्य हि॥

सरहस्यान्यतः सोऽपि प्रादाद्भ्रातये सूरये।

श्रीकल्लाय सोऽप्येवं चतुष्पण्डानि तान्यथ।

व्याकरोच्चिकमेतेभ्यः स्पन्दसूत्रैः स्वकैस्ततः॥—

From No. 171 of this collection.

5. Dr. Bhandarkar's Report on Sanskrit Mss. 1883-84, p.76-78.

HEMÂDRI.

Hemâdri's *Darpana* next engages our attention. It also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 47. VI. Collection of 1873-74. Paper 9×4 inches. Folia, 185. The average number of lines on each page is 13. Character, Devanâgarî, after the Jaina form of writing. Date, none, about four hundred years old, probably older. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bülher at Bikâner in Râjaputânâ. At the close of the commentary (the Ms. does not give the text of the poem) the marginal sides and the edges of about 25 leaves on the left hand have almost worn away, and the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece. The fragment begins with the 5th Canto. The last three pages which ought to contain the commentary on the last ten verses of the nineteenth Canto and probably some personal account about the author and his date are unfortunately wanting. Otherwise it is complete, as far as it goes. This fragment is most incorrect. Another fragment of the same, containing from V to XV Cantos and the commentary of the first 45 verses of the XVI Canto also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 161. XV. Collection of 1882-83. Paper, 9×3 inches. Folia, 127. The average number of lines on each page is 16. Character, Devanâgarî, after the Jaina form of writing. Date, none, about three hundred years old. It is purchased for the Bombay Government by Dr. Bhândârkar probably in Guzarâtha or Râjaputânâ. The Ms. does not give the text of the poem. The third fragment of the *Darpana* containing Cantos VIII to X and some 9 verses of the XI Canto is also from the same library. No. 26. V. Collection of 1872-73. Paper, 7×3 inches. Folia, 68. The average number of lines on each page is 8. Character, Devanâgarî, after the Brâhmana form of writing. Date, none, about five hundred years old, probably older. The writing of this codex is most beautiful and correct. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bülher somewhere in Marâtha countries. This Ms. of the *Darpana* gives the text of the poem. And the Ms. so to speak is in a very bad condition. The paper has become so brittle that the slightest touch brings off a

piece, and the edges of the leaves and the corners have considerably worn away. The commentary of Hemádri is certainly very learned and meritorious, and it is no doubt a most valuable addition to the library. Hemádri mentions in two or three places Maráthi synonyms for some words in the text.¹ And from these Maráthi synonyms it appears that Hemádri was a Maráthá Bráhmaṇa or at least one thoroughly conversant with Maráthi. His father's name was, it appears from the colophon given at the end of each canto, Îś'varasūri. If the title Sūri were no objection his father would appear to have been a native of Karnātak or that part of Karnāṭaka which is near the Mahārāshṭra territory. His son Hemádri must have settled in Mahārāshṭra from his childhood. The name Îś'vara is generally found among the Karnāṭic Bráhmaṇas even to this day. Hemádri's fame as a great Pandit reached far and wide so as to attract the notice even of the kings of Gujarátha and Rājaputānā by whom he is afterwards said to have been probably patronized. Because the Mss. of his Darpaṇa are mostly found in Maráthā countries as well as in Gujarátha and Rājaputānā. Hemádri, as mentioned before, flourished after Vallabha whom he quotes in his commentary². So that chronologically speaking he stands second to Vallabha. And what Pandit Vāmanāchārya speaks of Mallinātha in his admirable edition of Kāvyaaprakāśa becomes truly and most probably applicable to Hemádri who must have been then a resident of Gajendragadā in the Dhārwar District.

As to the commentary of Mallinātha, I have already given a full account of Mss. containing it in the beginning of this critical notice. As a rule, Mallinātha, Hemádri and Chāritra-
vardhana have attempted to give satisfactory explanations and held long discussions in some places upon the dubious points pertaining to different Śāstras such as Grammar, Alankāra, Jyotish, Mīmāṃsā, Nyāya, Vedānta &c. But the commentary of Hemádri excels by far all the others both in point of scholar-

1. See Note to St. 93, Canto VIII, p. 167. Also St. 25, Canto XI, p. 222.

2. See Introduction p. 8th, *Foot-note*.

ship and judgment. But excepting Hemādri neither of the other two notices the genuine merit of the author as a poet; namely his masterly command over the language, the fertility of his imagination, the harmonious flow of his expressions, his excellence in tenderness of delicacy, his highly poetic description, his admirable versatility, the vastness and profundity of his learning, his manner of interweaving in poetry impressive universal truth couched in the happiest expressions which are peculiarly his own and above all that poetic charm which exercises an almost magic influence upon the reader's mind; all which have combined to raise Kālidāsa to the highest pinnacle of glory. Hemādri's commentary abounds in quotations from various lexicons, from *S'rutis* and *Smritis*, from *Jyotish* and *Tantras*, from पालकाप्य on the art of training elephants and from *S'ālihotra*, from various schools of Grammar and Rhetoric, from Hemādri's *Chaturvargachintāmani* *Vratakhanda*, and from *Vātsyāyana's Kāmasūtra*, from *Apastamba*, *Ās'valāyana*, *Kaṇva*, *Kāmandaka*, *Bharata* and *Kshemendra*, from dramatic works and *Kāvya*s, from *Yoga-Darpana* and *Ratnaparikshā*, from *Rāmāyana* and *Mahābhārata*, from *Rasākara*, *Vasantarāja*, *Vrikshodaya*, *Sangitakalikā*, *Sangitaratnākara*, *Nārada*, *Vāgbheda* and *Vijñānes'vara*, from *Pratāpa-mārtanda* and *Gonardiya*, from *Karṇāmṛta*, *Dharmadhara* and *Prayogaratnākara*, a treatise on horticulture, from *Rūpamālā* and *Sindhuyoga-Sangraha*, from *Sakunārṇava*, *Kṛishna* and *Vishnu*, from numerous *Puranas*, *Āgamas* and *Ākhyāyikas*. It exhibits the commentator's pre-eminent acquaintance with the history of the family of the *Raghus*. His commentary is replete with a great deal of information and innumerable quotations. The style is very easy and the expressions are peculiarly his own. As to his personal account which may be expected on the colophon of the commentary, I could not give it as the colophon of the Ms. with me is lost. He was the son of *Bhatta Īs'varasūri*; beyond the title of *Bhatta* which signifies his profound knowledge of Sanskrit nothing of a certain nature is known as yet except that he chronologically lived before *Mallinātha* and that he knew the *Marāṭhī* language well. He names *Dakshināvartta*, *Kṛishna* and

Vallabha, and must be referring to some old commentators whom he names under the title of अन्यः, अन्ये, कश्चिद् &c. Wherever he does not agree with them, he gives argumentative refutations, in which he appears to be decidedly superior to his opponents. His scholarly penetration into the poet's meaning is unrivalled, and it was hence that Châritravardhana, Mallinātha and others have followed him closely in numerous places ; but it is curious to note that Châritravardhana and Mallinātha, although they literally imitate him, nowhere give his name or at least indicate that those expressions are not their own. The remark is also true in *his* imitations of Vallabha and other commentators that preceded him.

CHÂRITRAVARDHANA.

Châritravardhana's S'is'nhitaishini¹ comes from the Deccan College Library, Poona. No. 48. VI. collection of 1873-74. Paper, 7×2 inches. Folia, 224. The average number of lines on each page is 12. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about 500 years old, probably older. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Vadhvāna in Gujarātha. The Ms. is in a very bad condition ; the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece, and at the close of the Ms. most of the leaves are turned into pieces. Another Ms. of the same also comes from the same library. No. 45. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7×3 inches. Folia, 107. The average number of lines on each page is 18. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, 1687 (*i. e.* संवत् १६८७ वर्षे कार्तिक सुदि ९)

1. The colophon at the beginning runs thus :—प्रत्यूहव्यूहनाशं दिशतु जिनपतिः पार्श्वनाथः स देवो भक्तिप्रहो द्विजिह्वोऽप्यतुल्यलमलं स्थानमु-
चैरवाप्त । यस्मिन्निस्मेरकारिस्फुरदुरुमहिमा मोहभ्रमीशगर्वाखर्वाद्रीन्द्रः कृपाद्रीं
ब्रुहिणहरिहरध्येयपादारविन्दः ॥१॥ सद्भक्तियुक्तिनतकञ्चितकल्पवल्ली विघ्नौघसं-
तमशनाशनवासरश्रीः । पञ्चावती मम तनोतु मनोमतानि देवाधुरैश्वरनुताहिपरः श-
तानि ॥२॥ श्रीशारदाशारदनीरदाभा समप्रजायज्जनजाड्यहंती । कर्त्ता चिदानन्-
महोदयस्य स्फुरत्वहोरात्रभियं ममान्तः ॥ ३ ॥ समस्तविद्वज्जनमानसाब्जं प्रकाश-
भास्वद्विवसायमानान् । गुरून्नेयाद्भुतवैभवाद्यान् नमामि बाढं दृढभक्तियुक्तः ॥४॥
राघवीयस्य काव्यस्य विद्वज्जनमनोहरां । मन्दधीरापि कुर्वेऽहं टीकां शिशुहितै-
षिणीं ॥ ५ ॥

of the Samvat year corresponding with 1630 A. D. The first two leaves of this Ms. are considerably damaged. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Bikāner in Rājaputānā. The third fragment of the same containing the first Canto and 27 verses of the second, and from the tenth verse of the tenth Canto to the 50th verse of the fifteenth Canto, also comes from the same library. No. 85. XVII. Collection A. of 1883-84. Paper, 7 × 4 inches. Folia, 74. The average number of lines on each page is 18. Character, Devanāgarī after the Jaina form of writing. Date, none, about 500 years old. It is bought for the Government of Bombay by Dr. P. Peterson in Rājaputānā. The S'is'nhitaishinī appears learned and the explanations that it gives are clear and lucid. Chāritravardhana, like Hemādri, is full of disquisitions, very often refers to old commentators by the pronoun कश्चित्, अन्यः, केचित् &c., and sometimes attempts to refute them. He names Dakṣiṇāvartta¹, Vallabha, Bhoja,

1. See Note to St. 36. Canto I. p. 19. See Note to St. 32. Canto XV. p. 311. See Note to St. 69. Canto XV. p. 317. See Note to St. 56. Canto X. p. 209. See Note to St. 15. Canto VIII. p. 148. See Note to St. 19. Canto VI. pp. 110-111. See Note to St. 69. Canto XV. p. 317. In commenting on this verse of the fifteenth Canto Dinakara, Sumativijaya and the pupil of Vijayānanda quote the name of Krishnabhatta Dinakara, in commenting on the 49th verse of the III. Canto says “कृष्णभट्टास्तु पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीति योगविभागाद्व्याचक्षिरे.” The first Canto of Krishnabhatta's commentary on Raghuvans'a is deposited in the Library of the Deccan College, Poona, No. 395. See Dr. Bhāndārkar's report on the search for Sanskrit Mss. during the years 1884-85, 1885-86, and 1886-87, page 52. In commenting on the 72nd verse of the first Canto Chāritravardhana says:—नन्विह्वाकृणां दुरापे इति सम्बन्धः “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यहनाम्” Pāṇini, II. 3. 69. इति षष्ठीनिषेधात्कथं कर्त्तरि षष्ठी ॥ “आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुख-श्रियं क्रोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुःकरं” इत्यादावालंकारिकैरादृतत्वाच्च दोषः ॥ यदाह च भोजः ॥ “इदं शास्त्रमहात्म्यदर्शनालसचेतसां । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति ” इति । यद्वा सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । न कृत्योगे । तस्यास्त्वनिषिद्धत्वात् । इह्वाकुशब्दाद्बहुवचनोलुक् । This quotation of Bhoja is found repeated more than five times by Hemādri in his Darpana.

Vistarkāra or Vistarakṛit and Krishnabhāṭṭa. He gives quotations from a number of works almost on all subjects. He, like Hemādri, is full of grammatical discussions and of disquisitions on the merits not only of the explanations of other commentators but of the text itself which, though he comments upon it, he not infrequently condemns sometimes on the plea of indecency (असभ्यं) and sometimes on that of unintelligibility (दुःप्रतीतिकरं). It is quite possible that Mallinātha was referring to Hemādri and Chāritravardhana when he remarked the Raghuvans'a as fainting under the poison of worthless explanations. For though Chāritravardhana comments ably, he nevertheless is free in his censures of the text which might probably have wounded the feelings of Mallinātha. His S'is'uhitaishinī is copious and generally repeats each word of the text before explaining it. Chāritravardhana flourished after Vallabha for he quotes him in his commentary.¹ And we have proved that Chāritravardhana imitates Hemādri in everything that is worth imitation. Or perhaps both Hemādri and Chāritravardhana might have a common source to draw upon their information. Now Dinakara gives the date of his composition.² And Subodhinī is simply the epi-

See also Note to St. 65, Canto V. p. 103. See Note to St. 2, Canto IV. p. 63. In commenting on the 2nd verse, Canto XIX. Dinakara says विस्मृतः इत्यादि कर्मणि क्तः । यथा प्रभाकरटीकायां । “ नत्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान् ” । This discussion of Prabhākara is also reproduced by Chāritravardhana under कश्चिन् without of course giving his name ; but Dinakara faithfully produces the source. See Note to St. 2, Canto XIX. p. 366. Prabhākara is then one of the commentators on Raghuvans'a.

1. See Note to St. 15, Canto VIII. p. 148.

2. The colophon at the end of Canto XIX. of his Subodhinī is as follows:—इति श्रीमद्भर्माङ्गरसूनोः कमलाद्वयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिनीयामेकोनविंशः सर्गः समाप्तिमगमत् ॥१९॥ श्रीमद्भर्माङ्गरस्य द्विजकुलकुमुदशोभोदनैकामृतांशोः । शास्त्राकूपारपारप्रस्तरधिषणावागधीशस्य सूनुः । वर्षेऽस्मिन्वैकर्माङ्के शशियुगमनुभिधिहिते सूक्तिसुक्तां टीकामेतां सुबोधां व्यतनुत कमलाकुक्षिजन्मा दिनेशः ॥ That is the Samvat year 1441 corresponding with A. D. 1385.

tome of S'is'uhitaishini as will be shown hereafter ; therefore it is clear that Vallabha lived long before 1385 A. D. And between him and Dinakara flourished Hemādri and Chāritravardhana. The late lamented Pandit has proved that Dinakara's commentary is only the copy of Chāritravardhana's S'is'uhitaishini and it would not be out of place to quote here his remarks. He says :—" The chief value attaching to this commentary is the fact that it was from it directly or indirectly that Dinakaramis'ra most probably wrote his own. For the Subodhini of the latter is evidently only an epitome of the S'is'uhitaishini. Dinakara himself does not openly acknowledge the source ; on the contrary he would seem to state in his introduction that it was with his father's commentary that he studied the poem ¹. But there is ample evidence to prove that Dinakara borrowed wholesale from Chāritravardhana.² As both have the same text to explain, their explanations must indeed be very similar, nay must even be identical in tenor though not in words. But it is by the same critical remarks, the same quotations made, the same censures of the text, the same refutations of former commentators, the same pretty long disquisitions on grammar, the same proposals to read differently from the received readings of the text, the same variety of readings noticed, the same questions asked and the same answers given,—and all this very often in

1. The colophon at the beginning is as follows :—"आसीद्य-
दिच्छा ह्यणुकादिसृष्टिनूलं श्रुतिः श्वासततिर्यहीया । भवाब्धिपोतस्तनुताद्विभूतिं
भूभूषणं तन्महितं महो वः ॥ १ ॥ धुनोतु विग्नान्विषकाण्डबुद्ध्या बलेन कर्षन्कार-
पुष्करेण । हरन्हरोरःस्थलनागहारं सुदं वितन्वन् शिवयोः शिशुर्वः ॥ २ ॥ यद्या-
सि लिप्सुर्विदुषां विधित्ते महानिबन्धं नरधीरधीरः । देयादतो वागधिदैवतं मे
सदुक्तिमुक्ताः करणैकधाम ॥ ३ ॥ सौधाकरैककिरणावलिरम्बुराशिमुल्लासयत्य-
तिजडं विपरीतमेतत् । श्रीकालिदासकवितैव परं मनो मे वैदुष्यसंपदमलं विपुली-
करोति ॥ ४ ॥ व्याख्यानतः समधिगम्य गुरोर्धिराय नित्यं चिरंतननिरुक्तिसदु-
क्तिदर्शी । धर्माङ्गदस्य तनयस्तनवं सुत्रांशं मेधाशुषो दिनकरो रघुवंशश्रीकां ॥ ५ ॥
यद्यपि सन्ति विचित्राटीकावन्धास्तथापि कुत्रापि । एषा विशेषजननी भवि-
ष्यतीति श्रमां देऽत्र ॥ ६ ॥

2. Dinakara could not have been the son of Chāritravardhana, and hardly his pupil either, as he was a Brāhmana and the latter a Jaina.

identical words and phrases—that the evidence of the one being a copy of the other is supplied. Coincidences in such and all these matters cannot be fortuitous, and they are so numerous, that they may indeed be found on almost every page. The S'is'uhitaishini is very much more copious than the Subodhini, a fact that may fairly indicate the shorter one to be an epitome of the other. But there is one circumstance that unmistakably betrays the true origin of Dinakara's commentary. That commentator though he calls his commentary Subodhini at the end of each Canto, the colophon of Canto VI. is as follows: इति श्रीमद्भार्गवसूक्तोः कमलानन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघु-वंशदीक्षायां शिशुहितैषिण्यां षष्ठः सर्गः । This leaves no doubt whatever that Dinakara had the S'is'uhitaishini before him, and that he unconsciously allowed the title of his original to remain in one part of the copy he was so cleverly making. There is no other way of satisfactorily explaining the title of S'is'uhitaishini as given only to one canto of Dinakara's commentary while the others are described under the title set forth in the introduction. It is indeed possible, though not quite probable, that he copied from an intermediate commentary that had itself been borrowed from Châritravardhana, and that had also kept the title S'is'uhitaishini in Canto VI. If this be true the intermediate copy might be what he calls the commentary of his Guru (father or preceptor), to which he refers in his introduction. Another possible supposition is (I do not think it is probable) that Dinakara uses S'is'uhitaishini as being equivalent to Subodhini, the name of his commentary. It is to be remarked against this supposition that neither in this introduction nor in his conclusion does he give us to know, as is the case with some other commentators that he composes it for the use of children (शिशु). ”

From his colophon¹ it appears that Châritravardhana's re-

1. The colophon at the end of his commentary runs thus :—
 इति श्रीमालान्वयसाधुश्रीशालिगतनुजसाधुश्रीअरडक्रमलसमभ्यर्थितखरतरग-
 च्छीयश्रीजिनप्रभाचार्याचार्यसंतानधुर्यनरवेषसरस्वतीवाचनाचार्यश्रीचारित्रव-
 र्द्धनविरचितायां शिशुहितैषिण्यां राघवीयदीक्षायामेकोनविंशतितमः सर्गः ।
 “ बंधो श्रीजिनवल्लभस्य सुगुरोः सिद्धान्तशास्त्रार्थविरूपि (?) द्रष्टृतिवादिकुंजरघ-

putation as a Sanskrit scholar was very great among the Jaina Pandits of classical Sanskrit literature.

Next to Darpana and S'is'uhitaishini must be ranked the Sanjivini of Mallinātha. I have already made several observations regarding the composition of this commentary. Now regarding the commentator himself, I must observe that he is in some respects inferior to Hemādri : for in the first place it is probable that Mallinātha may have designed a condensation of the older commentaries ; in which he has not entirely succeeded since it has led him to omit much valuable information obtainable from them. Again he has professed to follow Dakṣiṇāvarṭta and Nātha. Now Hemādri and Chāritravardhana also appear to have consulted Dakṣiṇāvarṭta, Bhoja, Vallabha, Vistarakāra, Kṛishṇabhaṭṭa and others ;

टाकण्डीरवः सूरिराद् । नानाभ्यसुभ्यकाव्यरचनाकाव्यो विभाव्यामलप्रज्ञो विज्ञानतो जिनेश्वर इति प्रौढप्रतापोऽभवत् ॥१॥ “शिष्यस्तदीयोऽजनि जन्तुजात-
हितार्थसंपादनकल्पवृक्षः । विपक्षवादिष्वपि पञ्चवक्त्रः सूरिश्चरोऽजीजिनसिंहसू-
रिः ॥२॥ “तत्पट्टपूर्वादिसहस्ररदिमर्जिनप्रभाः सूरिपुरन्दरोऽभूत् । वाग्देवताया रशनां
यदीयामास्थानपटं जगदुद्धेन्द्राः ॥३॥ “तदनु जिनदेवसूरिः स्वेदमुखीतर्जितस्त्रिद-
शसूरिः । निरुपमरस + + भूरिः सूरिवरः समजनिट जयी ॥४॥ तदनुजिनमेरुसूरि-
र्दूरीकृतपातको निरातङ्गः । समजनि रजनीवल्लभवदनो मदनोरगे ताक्ष्यः ” [ता-
क्षः Ms.] ॥५॥ गुणगणमणिसिन्धुर्भव्यलोकैकबन्धुर्विकरितकुमतीघः प्रीणिताशेष-
संघः । जिनमतकृतशस्त्रार्जितारतिपक्षोऽजनि जनहितसूरिस्त्यक्तनिशेषभूरिः ”
॥६॥ जिनसर्वसूरिरभवत्तत्पट्टे + + धृतप्रबलमोहः । सज्जनपंकजराजीविका-
सभास्वानमहोजस्कः ” ॥७॥ “तस्य जिनचंद्रसूरिः शिष्यो दक्षः कलावतां पक्षः ।
कमलीकृताखिलजनोऽपकारसारः सदाचारः ” ॥८॥ सूरिर्जिनसमुद्राख्यस्तस्य जज्ञे
महामतिः । अन्तिषत्सुकृती साधुवृन्दो (?) भोजनभोमणिः ” ॥९॥ जिनतिलकसूरिः
स्याद्विजयीया (?) दशेषगुणकलितः । श्रीवीरनाथशासनसरसीरुहभास्करः श्रीमा-
न् ॥१०॥ “तत्पट्टपूर्वाचलमौलिचन्द्रो विपक्षवादी द्विपञ्चवक्त्रः । जीयात्सदासौ
जिनराजशौरिः सत्पक्षयुक्तो जिनधर्मरक्षः ” ॥११॥ “जिनहितसूरेः शिष्यो बभूव
भूमीशवन्दितांघ्रियुगः । कल्याणराजनामोपाध्यायस्तीर्णशास्त्राब्धिः ” ॥१२॥ “त-
च्छिष्यप्रतिपक्षदुर्धर्ममहावादीभपञ्चानने । नानानाटक + + + +
गिरिः साहित्यरत्नाकरः । न्यायांभोजविकाशवासरमणिर्द्यौद्वेति (?) जाम्प्रभे ।
वेदान्तोपनिषण्णिषण्णधिषणोऽलंकारिच्छूडामणिः ” ॥१३॥ “श्रीवीरशासनसरोरुहवा-
सरेशः । सद्धर्मकर्मकुमुदाकरपूर्णमेन्दुः । वाचस्पतिप्रतिमधीनरवेषवाणिश्चारित्रव-
र्धनमुनिर्विजयी जगत्यां ” ॥१४॥ “श्रीमद्भिर्वाचनाचार्यैः कृते चारित्रवर्द्धनैः ग्रन्थ-
संख्याविवरणे रायवेटसहस्रिकी ” । ग्रन्थाः १०००० ॥ यादृशं पुस्तके दृष्ट्वा तादृशं
लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते । संवत् १६८७ वर्षे का-
र्तिकसुदि ९ ॥ शुभं भवतु ॥

admitting, therefore, that the commentaries of Dakṣiṇāvarṭta and Nātha had been popular before these three commentaries were written, we may conclude that they were intended as improvements upon the older ones. And the improvements made by Mallinātha in his commentary, though perhaps more striking, are not so many, as he sometimes sacrifices even necessary information to conciseness, while Hemādri and Chāritravardhana never fail to add it although they might seem to go beyond the mark.

No doubt faithful adherence to succinctness helps the memory of young students into whose hands Mallinātha's commentary is certainly very adequately placed; but it is not calculated to encourage habits of thinking which are so useful to advanced students. This last point is attainable with Hemādri's help who attempts not so much at supplying the explanation to ordinary readers as satisfying the curiosity of a scrutiniser. These remarks with the observations which I have made on the second point of this introduction will enable the reader to form the conclusion regarding the most popular commentator on Raghuvans'a which I have formed.

The difference between Mallinātha and other commentators is discernible at least in one particular point. And that point deserves our special notice here. Of all the commentators on Raghuvans'a, that I have met with, I think Mallinātha is the only commentator who shows a strong inclination to preserve as far as he could and appreciate the oldest and therefore most probably the original readings of the poet himself, and to exclude most scrupulously the spurious substitutions of all simple words and phrases, and sometimes the interpolations of whole stanzas with which the poem is seen to have overgrown in most of the Mss. ; and it is no doubt owing to this his scrupulousness, that he is studied most and that the other commentators are as much neglected as to be scarcely known to the general public all over India. It is my firm belief that the text that Mallinātha has commented upon is generally the true text of Kālidāsa or at least most probably so. For even when the

other commentators choose other readings, it is perhaps seldom that they do not notice those which Millinātha has selected for his commentary. And this is, I think, the difference between the author of Sanjivini and other commentators.

DINAKARA.

Dinakaramis'ra's Subodhini next engages our attention. This Ms. also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 629. XV. Collection of 1882-83. Paper, 8×4 inches. Folia, 20. The average number of lines on each page is 13. Character, Devanāgarī, after the Brāhmaṇa form of writing. Date, 1666 of the S'aka year¹ corresponding with 1744 A. D. This Ms. of Subodhini is bought for the Bombay Government by Dr. Bhāndārkar. The Ms. is a fragment containing only the third Canto and 57 verses of the fourth. Another Ms. of the same comes from the Library of the late lamented Bābā Sāheb Phadnavisa of the Morobā Dādā family. Paper, 10×4 inches. Folia, 312. The average number of lines on each page is 17. Character, Devanāgarī, after the Brāhmaṇa form of writing. Date, none, about three hundred years old, probably older. The Ms. has all the nineteen cantos without the text. The commentary in question need not be considered as it is simply the epitome or paraphrase of Chāritravardhana's S'is'uhitaishini as mentioned before.

VIJAYĀNANDA'S PUPIL.

This Jaina commentary called Raghuvans'asūtravṛtti is by some one whose name is not given in the Ms. The manuscript comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 65. IV. Collection of 1871-72. Paper, 7×3 inches. Folia, 85. The average number of lines on each page is 21. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date,

1. The colophon at the end is:—श्रीमद्भारतवृत्तः कमलाद्वयन-
 स्वनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यां + + + सर्गः
 आपादे असिंतपक्षे नवम्यां भातुवासरे । कृत्तिकाद्विद्वयोर्गे च रजन्यां च समा-
 तिमत् ॥ ३ ॥ शके १६६६ रक्षाक्षीनामसंवत्सरे विद्वलेन लिखितम् ॥

1763 of the Samvat year¹ corresponding with A. D. 1708. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler in Rájaputáná. This fragment begins with the 9th verse of the fifth canto. Then it breaks off from the 53rd up to the 78th leaf, the missing pages depriving us of Cantos VII, VIII, IX and of the first 7 stanzas of Canto X. The commentator whose name is unknown calls himself the servant of the lotus-like feet of Vijayánandasúri. The Ms. contains the text in the middle of each leaf and the commentary above and below it. This commentary is of the same kind as the Panjiká of Vallabha, the remarks on which made before apply to it also. He quotes some Smṛitis, the Nītis and the Bhagavatgītá, and that too in most cases anonymously. His explanations are short and meagre. In commenting upon the 81st stanza of the XI Canto and the 42nd stanza of the XVIII Canto, this pupil of Vijayánanda quotes Cháritravardhana². He also quotes Vallabha, Dakshinávartta and Krishnabhattacha³. In writing his commentary on the spurious stanzas, *viz.* “कृशेन महता” &c., and “स जयान” &c., between the verses 79-80 of the XII Canto, the pupil of Vijayánanda observes “इति जनार्दनदीकायां श्लोकद्वयमाधिकं.” Janárdana then appears to have been one of the commentators on Raghuvans’a.⁴ It is clear that this pupil of Vijayánanda lived after Cháritravardhana and was also a contemporary to Dinakara who composed his commentary in A. D. 1385.

VIJAYAGANI.

Vijayagani’s Subodhiká comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 44. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7 × 3 inches. Folia, 26. The average number of lines on each page is 12. Character, Devanágari, after the Jaina form of writing. Date, none, about three hundred years old.

1. The colophon at the end runs thus :—संवत् १७६३ वर्षे वैशाख [ख] वदि १३ सोमे ॥ सकलभट्टारक श्री ॥ ९ ॥ श्रीविजयाणंदसूरीश्वरचरणसेवकपय—

2. See Note to St. 81. Canto XI. p. 236. See Note to St. 42. Canto XVIII, p. 364.

3. See Note to St. 69, Canto XV, p. 317.

4. See readings to the St. 79. Canto XII, p. 386.

It is bought for Bombay Government by Dr. Bühler at Vadhvāna in Gujarātha. It contains the commentary on the first Canto of Raghuvans'a. Another fragment of the same containing the first nine cantos and some verses of the tenth was procured for me by S'ridhara S'as'tri Limaye of Poona. It is also a कथंभूतिनीटीका, of the same kind as that of Vallabha. Pandita Vijayaganī was a pupil of Pandit Rāmavijaya of the Tapāgachchhiya sect. ¹ This commentary is a mere Avachūri or a gloss, a literal and close translation of the text, which it neither elucidates by several quotations nor explains by copious grammatical notes. He quotes some passages from S'rutis, Smritis and S'atakas. There are no other quotations from any Sanskrit works or standard authors, not even from the Kos'as, so generally quoted by all commentators. The commentary, therefore, need not be considered as it is still more modern and inferior in merits.

SUMATIVIJAYA.

Sumativijaya's Sugamānvayā also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 46. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7×3 inches. Folia, 238. The average number of lines on each page is 14. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, 1609 of the Samvat year ² cor-

1. The colophon at the end runs thus :—इति श्रीतपागच्छीयपण्डितरामविजयगणिचरणसेविपण्डितश्रीविजयगणिसमर्थितायां रघुवंशमहाकाव्यव्याख्यायां सुबोधिकासमाख्यायां नवमः सर्गः ॥

2. The colophon at the beginning :—श्रीभगवत्यै नमः ॥ प्रणम्य जगद्गद्दीपं गुरुन्सद्भारतीमलं । वामांगप्रभवं ज्ञात्वा वृत्तिमत्यां हि दुर्धदां ॥ १ ॥ सुमतिविजयाख्येन क्रियते सुगमान्वया । टीका श्रीरघुकाव्यस्य ममेयं शिशुहेतवे ॥ २ ॥ The colophon at the end runs thus :—श्रीमन्नन्दिजयाख्यानं पाठकानामभूध[द्व]रः शिष्यः पुण्यकुमारैतिनामा स पुण्यवारिधिः ॥ १ ॥ तस्याभवन्विनेयाश्च राजसारास्तु वाचकाः । सजिनोक्तक्रियायुक्ता वैराग्यरसरञ्जिताः ॥ २ ॥ शिष्यमुख्यास्तु तेषां तु हेमधर्माः सदाह्वयाः । शिष्यदिष्टा गुणानिष्टा बभूवुः साधुमण्डले ॥ ३ ॥ संप्राप्तं [सांप्रतं] तद्विनेयाश्च जीयासुर्धीधनाश्विरं । पाठका वादिद्वेन्द्राः श्रीमद्दिनयमेरवः ॥ ४ ॥ सुमतिविजयेनेयं विहिता सुगमान्वया । वृत्तिर्वालावबोधार्थं तेषां शिष्येण धीमता ॥ ५ ॥ विक्रमाख्ये पुरे (i. e. Bikānera) रम्येऽनीष्टदेवप्रसादतो । रघुकाव्यस्य टीकेयं कृता पूर्णा मया शुभा ॥ ६ ॥ निर्विध्वहं रसशशिसंवत्सरे (i. e. 1609) फाल्गुनसितैकादश्यां तिथौ

responding with A. D. 1552. This Ms. of Sugamânvyâyâ is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Bikâner in Râjaputânâ. It has all the nineteen Cantos. The Ms. collated contains the text as well as the commentary. The commentary does not abound in quotations ; some verses from S'rutis, Smrîtis, Nîtis and some other works with a few quotations from lexicons especially the *Abhidhânachintâmanî*, are all that it generally produces. It is a mere *Vṛitti* or gloss, a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by arguments nor explains by quotations. It also gives some notes on grammar. It is a कथंभूतिनी commentary and appears to have been closely allied to Châritravardhana's S'is'uhitaishinî and Vallabha's Panjikâ. In commenting upon the 49th stanza of the XV. Canto Sumativijaya supports his arguments on the epithet of इक्ष्वाकु by quoting Vallabha's assertion as mentioned before. He also quotes *Krishnabhattacha* in his commentary on the 69th stanza of the XV. Canto. He appears to have lived long after Châritravardhana and evidently must have been a modern commentator. He does not deserve any further notice.

DHARMAMERU.

We have now to notice the last Jaina commentary that we have secured. The author's name is Dharmameru, and that of his work *Raghutikâ*. It was procured for me by my friend Mr. S'ridhara S'âstrî Limaye of Poona. This fragment contains the first nine cantos and some 12 verses of the tenth. The Ms. gives only the commentary without the text. It is a कथंभूतिनी commentary, of the same kind as those of Vallabha, Sumativijaya and others. It is a mere *Avachûri* or gloss, being a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by quotations nor explains by grammati-

संपूर्णा । श्रीरस्तु मंगलं सदा कर्तुंटीकायाः ॥ ओं ह्रीं क्लीं नमो भगवत्यै सरस्वत्यै
नमः ॥ सत्येन धार्यते पृथ्वी सूर्यस्तपति सत्यतः । सत्येन वायवो वान्ति सर्वे सत्यं
प्रतिष्ठितं ॥ ७ ॥ यत्सत्यं त्रिषु लोकेषु इन्द्रे वैश्रव[व]णे यमे । ब्रह्मवादिषु यत्सत्यं
तत्सत्यनिह दृश्यते ॥ ८ ॥ शुभाशुभानि कार्याणि विचार्यकार्यवादिनि । याथा-
तथ्येन मे ब्रूहि सत्यंते सरस्वति ॥ ९ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥
See also our edition of *Meghadûta*, Preface, pages 13-14.

cal notes. Except some passages from the *Smṛtis* and *S'atakas*, there are no other quotations in the fragment from any standard Sanskrit authors or any Sanskrit works, not even from the lexicons, so generally quoted by commentators. It is neither practical nor learned, being in many places far from correct in its interpretations. The commentator appears to be a modern writer and does not deserve any further notice.

I.

The poem of *Raghuvans'a* is the first text-book read all over India by those who begin the study of Sanskrit, whether privately or at school. And the fact is amply proved by the overwhelming number of commentaries on it that are still extant.¹ No less than 33 names of the commentaries have

-
1. 1. Mallinātha, 2. Hemādri, 3. Chāritravardhana, 4. Vallabha, 5. Dinakaramis'ra, 6. Sumativijaya, 7. Vijayagani, 8. Vijayānandasūris'varacharanasevaka, 9. Dharmameru,—consulted by myself, 10. Dakshināvarṭta, 11. Nātha, referred to by Mallinātha and other commentators, 12. Krishnabhata, 13. Bhoja, 14. Vistarakāra, referred to by Hemādri, Chāritravardhana and others, 15. Prabhākara, referred to by Dinkara, 16. Janārdana B. 2,100, referred to by the pupil of Vijayānanda, 17. Gopināthakavirāja (कविकान्ता), L. 1184; 18. Trividākara, 19. Udayākara, 20. Bhagiratha (जगच्चन्द्रचन्द्रिका) L. 1421; 21. Bharatasena or Bharatamallika, *IO.* 551; 22. Brihaspatimis'ra (रघुवंशविवेकः), *IO.* 551. 997, L. 2181, consulted by Dr. Stenzler, 23. Krishnapatis'arman (अन्वयलापिका), L. 2404; 24. Guṇavinayagani (विशेषार्थबोधिका), L. 3060, W. 1547; 25. Nagnadhara N. W. 620; 26. Nārāyana (भावदीपिका), Oppert 2651; 27. Bhavadēvamis'ra (सुबोधिनी), L. 2374; 28. Mahes'vara. Oppert 6156; 29. Rāmabhadra (विद्वन्मोदिनी), L. 2505; 30. Samudrasūri. Lahore 4. The following three are the names of the commentaries the authors of which are not known; they are as follows:—31. Advaitasārasvatāsūtra, N. P. VII. 44; 32. Kathambhūti. Radh. 22; 33. Padārthadipikā, Oppert 2975. See preface to S'is'upālavadha, Durgāprasāda and S'ivadatta's edition, p. 5. See Preface to Naishadha, S'ivadatta's edition, pp. 15-17. See Dr. T. Aufrecht's *catalogus catalogorum*, pp. 486-487. See report on the search for Sanskrit MSS. during the years 1884-85, 1885-86, and 1886-87, page 82. Nos. 395, 396, and 397.

come to light, and many more will doubtless yet be found if the Government of India will not abandon their important work of searching and buying up Sanskrit manuscripts" hidden in private libraries in different parts of this land of Bharatas. I myself have had the good fortune to meet with twelve of them (nine of which I actually made use of), all of which (except that of Dharmamern) belong to the Government of Bombay for whom they have been purchased at different times by Dr. Bühler, Dr. Keilhorn and our distinguished orientalist Dr. R. G. Bhândárkar. It is often one of the Sanskrit books appointed for the P. E. and F. A. Examinations of different Universities. Hence a critical edition of the poem has long been a desideratum.

I have, therefore, tried to make this edition as useful as possible to students of schools and colleges as well as to the general reader.

From my experience as a Sanskrit teacher for the last twenty-five years both in my Sanskrit classes and afterwards in the New English School, I have found that Mallinátha's commentary though a valuable assistance to young students requires, in some places, explanations more clear and lucid than ordinary students may easily understand them. A thorough knowledge of Sanskrit requires a deep study continued for years together, with undivided attention. But, as the time at the disposal of students is limited, they are most in want of such help, as explanations, notes on historical points, Alankáras, and obscure metres and a literal English translation, can afford. In order to supply this want I have added at the end of the volume, copious notes elucidating the text from eight other commentaries, and have given a literal English translation. I have also attempted to supply in the notes most of the information that is generally required by a student for his examination purposes: the allusions have been fully explained ; full grammatical notes and sometimes the translation of the important Sūtras of Pāṇini have been given, with the derivations of important words ; the names of the noteworthy figures have also been added ; the geographical names of places, rivers,

mountains &c., have been identified. In fact, I have done everything that lies in my power to make the volume specially useful to students. I have endeavoured to give the literal meaning of the text without mixing up Oriental and Western ideas in order to make them agreeable to the taste of Englishmen. This mode of translation has been adopted by Mr. Pickford in his admirable translation of the Mahāvīracharita, and ably defended by him in his learned preface to that work. I fully concur with him in the opinion that it is ridiculously absurd to expect idiomatic English in a version of a Sanskrit poem. He says "We often find a compound word in Sanskrit which cannot be rendered into English except by a long and intricate sentence with a dependent relative clause for each epithet and allusion. Moreover the frequent digressions and sudden transitions of Sanskrit compositions clearly mark them as alien from the thought and language of modern Europe. The canons which are with perfect fairness applied to modern versions of classical authors, are inadmissible with regard to translations from the Sanskrit."

We must not, therefore, be surprised if such phrases as the "lotus-like face," "the moon-faced damsel," "limbs cool like a lump of snow," "feet of my sire," "not seeing purifying progeny," "the hot water from her eyes," &c. excite the smiles of Englishmen unacquainted with Sanskrit. In fact I have attempted to translate the poem as literally as the English language could allow me to do, the translation being originally intended for young students reading Sanskrit with me. There are already several translations of this "history of solar princes" in English in which the rendering is happy so far as English is concerned, but I venture to say that they do not, in many places, do justice to the beautiful pathos of the sentiments and expressions in which the poem, like all other poems of Kālidāsa, abounds. The results of the labours of these scholars to reveal the beauties of oriental poetic and dramatic literature, are, to a certain extent, marred by the fact that they try to adorn Hindu beauty with a foreign garb worn exactly after a foreign fashion. While in my endeavour to decorate the Aryan beauty although necessity has compelled

me to invest her with a foreign dress I have retained but little of the foreign fashion, thereby enabling the beholder to realise her genuine charms. In the translation of Raghuvansa, therefore, that I present to the learned public, I have attempted to preserve the sense of the Sanskrit expressions without sacrificing it to the beauty of English phraseology. In undertaking the English translation I have been convinced of the real difficulties that lie in the path of rendering the thoughts of an ancient and now defunct race of writers into the language of another race, so unlike in their traditions, usages, customs, and modes of daily life. The reason is to be found in the difference of national habits and associations. I have tried my best, with the aid of dictionaries and other materials, to make the English rendering a close one ; how far I have succeeded I leave it to my critics to judge.

For the large number of Mss. which were placed at my disposal I am highly indebted to Dr. R. G. Bhândárkar whose kind advice, and occasional instructions and the general sympathetic help are highly valued and acknowledged every where by every worker in the field of Sanskrit literature. Owing to this supremely eminent scholar's effort, most valuable Mss. are being collected at the Deccan College Library, and it is to be hoped that the Indian Government will not, for several years to come, abandon the important work of buying up Sanskrit manuscripts hidden in private Libraries and therefore out of reach of outsiders ; although our late lamented distinguished citizen Rao Sahab M. C. Apte has established a valuable institution for the custody and preservation of Mss. still Government efforts are equally necessary for this important work, mere publication of lists being often useless. The old S'ástris who may be deemed living encyclopedias of ancient scholarship are fast disappearing from the scene, and their industry on this point is long at an end. It behoves us, therefore, to take the charge, preserve and collect the repositories of our national lore from decay and obscurity.

It now simply remains for me to do the agreeable duty of acknowledging my obligations to those whose works have been consulted in preparing the first three editions. Foremost among them stand the late lamented Anundoram Borooah, the author of *Nânârthasangraha* and the late lamented S. P. Pandit, the editor of *Raghuvans'a*, Bombay series. I have also frequently referred to the admirable editions of Prof. Kailâsachandra Datta and Prof. Kâlicharana Banerjea, for which my sincere thanks are due to them. I have also to thank sincerely Dr. R. G. Bhândârkar the retired professor of Oriental languages, Decan College, Poona, who was kind enough to lend me his valuable assistance in the solution of certain knotty points which I referred to him.

In conclusion, I trust that the *Raghuvans'a* as here presented to the public will be useful, not only to those, for whom it is chiefly intended, but to the general Sanskrit-reading public also. No one is more conscious than myself of the short-comings and defects of such a work, but a sense of duty to my countrymen, to the younger generation and above all to Kâlidâsa the immortal bard of Sanskrit literature, the idol of the shrine of the heart of every Hindu and worshipped with no less fervour and devotion by the Sanskrit-knowing public in all parts of the globe, that literary hero of this land of the Aryas, the flood of whose glory overflows this sub-lunary world with a bright refulgence, whose fame the olden times sang—the present sing—and the future shall ever sing—a sense of duty, I say, to such a jewel of the mine of Indian poets has irresistibly prompted me to undertake this arduous task, and the inward prompting of my soul was so powerful that it rendered me blind to the difficulties which I had to surmount but which I have at last only partially surmounted. I shall, therefore, be very happy to receive any suggestions or corrections that readers may have to make and shall be but too willing to consider about them in the subsequent editions. With these prefatory remarks I leave the book to the indulgent judgment of the learned public.

II.

In this edition of Raghuvans'a I have but partially fulfilled the promise I made long before, of writing a short dissertation on Kālidāsa and the times in which he flourished, and if possible, his place in Sanskrit literature, in order to create in the minds of students a taste for the literary and poetic beauty of the Kāvya of the prince of poets. For unless such a taste is created in them, it is in vain that one of the grandest achievements of the poetical genius of our greatest poet, has been placed in their hands. But this defect has been, so to speak, justly removed by my esteemed friend the late lamented Vishnu Krishna Chiplunkar, B. A., the founder of the New English School, in his admirable essay on "Kālidāsa and his place in Sanskrit literature" written in Marāṭhi.¹ Kālidāsa's birth, his lineage, his home, the countries over which he travelled, the name of the king at whose court he flourished, his achievements, his friends, his surroundings, his successes and disappointments in life, in fact his complete biography, are matters that are most important to a student of history and they have, it is next to probability, for ever disappeared from the memory of man; but his marvellous works stand as a column to mark the achievements of Aryan civilization in India, and will do so till another universal deluge sweeps them away. The learned Sāstri, however, is silent on this point, but he has written his able judgment on the unrivalled poetic merits of Kālidāsa. Many a reader will, perhaps, be startled to hear Raghuvans'a and Maghadūta described as the grandest achievements of Kālidāsa's genius; for the general current of opinion amongst Indian scholars, ascribes to the Abhijñāna Sākuntala the first place amongst his productions. There is a current Sanskrit saying among old people of this country:—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तलम् ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

1. Every lover of Sanskrit ought to read this essay styled "Sanskrit Poets" written in Marāṭhi by the late lamented founder of the New English School and the Deccan Education Society of Poona.

which means,—Of all poems the dramatic composition is the loveliest ; of the dramas the S'ākuntala is the best : in it again the fourth Act is unrivalled, and of which the couplet of the four verses is simply transcendent ! The critic who composed the couplet must have had a nice discriminating eye for moral beauty. Indeed we have seldom met within the whole range of Sanskrit literature, lovelier scenes than those that are depicted at the time of S'ākuntalā's departure. They show, what transcending beauty a master-painter can produce out of the common every day materials of human life. Let the reader who has read the drama of Abhijñāna-S'ākuntala but transfer himself in imagination to that quiet and serene bank of the river Mālinī, the most favourite haunt of large-eyed deer, and the loved retreat of the hermit's daughter and her maiden friends, during the declining hours of the day, and what scene does he find there ? He finds the solitary sage Kanva, standing alone, and deploring his coming separation from his loving daughter, and wonders that there was so much love in that old heart of his. He makes a new discovery that he loves S'ākuntalā, though not his own daughter but only a fondling picked up in the forest. Let him take his stand on that solitary river-bank and listen to what the hoary-headed sage has to say :—

यास्यत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
 कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ॥
 वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः ।
 पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

Has not that a sort of moral beauty ennobling to our hearts ! However this is a digression. Whilst not disputing the claims of the Abhijñāna S'ākuntala to be regarded as the first of the productions of the poet's genius, the Raghuvans'a can be ranked as the next. There are special considerations in its favour. In his other works the poet confines himself to a single or a few incidents of history or mythology; and accordingly has room enough for the play of his imagination. But in the Raghuvans'a, he attempts a rapid sketch of the history of an illustrious line of kings. It partly resembles a

historical synopsis in its character ; such works are calculated to be dull and tedious, full of rapid narration of facts and events. Still the facts and events mentioned in this work have been so manipulated by our master charmer that they have assumed quite another shape. Within the restricted limits he has prescribed to himself, he has found room enough for the play of his superior imagination. The student need not go through the whole work ; within these first fourteen cantos he will find enough to illustrate what I have said above. The description of Dilīpa, and his manly and regal virtues for instance, of his visit to Vasistha's holy hermitage and his rigid vows and austerities, how life-like and real, how morally elevating to heart and soul ! His faith in the devotion to the service of the sacred cow ; his manly submission to her test are all beyond description ! The chivalrous description of the prince Raghu ; his undaunted spirit in the fight with Indra ; his ambition for the conquest of the quarters are all interesting and charming in themselves. Above all the account given of Aja's lamentation, after Indumati's departure to heaven, is, indeed, most graphic and heart-rending. Let the reader take his stand on a stone outside the garden where the king Aja is weeping for the loss of his beautiful queen Indumatī and listen to what he has to say :—

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ।
 दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥
 नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विपहिष्यते कथं वद वामोरु चित्ताधिरौहणम् ॥

Here the poet is making the husband mourn the death of his wife and the description is indeed most pathetic and touching. Let the reader also transport himself in his imagination to the Vālmiki's penance forest and behold how Sitī bewails her cruel fate. Picture to yourself what passes in her mind and you will at once realise it in the following couplets :—

वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राजां बहौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥
 कन्याणुद्धरेथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥

Now imagine her mental agitations and also the pangs caused by separation from her beloved lord :—

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥
 किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥

It is certainly very difficult to describe in words the spontaneous overflow of fatherly love that sprang from the bosom of Vālmiki at the piteous sight of the abandoned daughter of the Videha king :—

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥

The following couplets are intended to move every loving heart. They are, no doubt, the specimens of Karuṇa Rasa :—

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यादित्युत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
 शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥
 बभूव रामः सहसा सवाष्पस्तुषारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।
 कौलीनभीतिन गृहाक्षिरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥

Of all the Sargas of the Raghuvans'a this is, in our opinion, the most beautiful Sarga. In it the poet's imagination finds no parallel. Here again in Meghadūta is a faithful picture of Yaksha's feelings excited by separation from his dear wife and home !

तां चावश्यं दिवसगणनात्त्परामेकपत्नीम् ।
 अव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
 आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम् ।
 सयःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥

The following stanza illustrates the transcending picture of Kālidāsa's imagination.

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता ।
 कीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ॥
 भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः ।
 सौपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥

His पूर्वमेव and the picturesque description of Yaksha's home in the उत्तरमेव are simply unrivalled. And many more instances of this description may also be added to the above where the poet has indeed given a full scope to the play of his towering imagination.

Speaking of Kālidāsa Dr. Bhanu Dāji says :—" His illustrations are derived chiefly from the Natural history and physical geography of Northern India. The "towering summits" of the Himālaya decked with "diadems of snow"; the peak of Kailāsa "reflected in the waters of the dark Yamunā"; the "rippling Gangā laving the mountain pine," the "musky breezes throwing their balmy odours over eternal snow"; the "wilds where eager hunters roam, tracking the lion to his dreary home"; the "peaks where sunshine ever reigns," where "birch-trees wave," the "bleeding pines their odourous gums distill"; and the "Musk Deer spring frequent from their caves"; "the magic herbs that pour their streamy light from mossy Caverns, through the darksome night"; "the wild kine" with "her bushy streaming hair"; the fierce elephants; the startled deer; the lotuses that "lave their beauties in the heavenly Gangā's wave"; the mountain lake; "the clefts from which dark bitumen flowed"; the melting snow; the cool gale: the "rude mantles of the birch-trees rind"; these and other allusions indicate extensive observation, familiarity with the gorgeous scenery of the Himālaya mountains, and an ardent love of nature. Kālidāsa is the only great poet who, so far as the writer is aware, describes a living saffron flower. The plant, we know, grows in Kās'mira and the regions west of it. He never compares any thing to the pomegranate or to the rose, which are frequent subjects of allusion and comparison in almost all modern oriental poetry. The lips of Kālidāsa's young maidens are of coral hue, red as the petals of the Nelumbium or as the ripe Bimba, (me-

mordica Dioica), or as the Pátala flower (*Bignonia Suaveolens*)—or as the budding leaves. Their teeth are “white as pearls” or as the Kunda (Jasmine). Their eyes are “bright like wine” “and beautiful as the lotus,—they write their love-letters on the rind of the birch with mineral dyes or on leaves with their nails.” He speaks of “the sentimental compositions of former poets.” His language is simple and his similitudes are copious and unrivalled for their elegance. The Vocabulary of Amarasinha is sufficient for explaining almost all the words in Kálidása’s works—whilst to understand the poems of Mágha, a contemporary of the Bhoja of the 11th century, the assistance of a number of Vocabularies is required. The metres are more varied and the grammatical constructions long and difficult. Kálidása’s metres and grammatical constructions are plain and generally known. Yet the effect is great. He is justly praised for his happy choice of subjects, his complete attainment of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of his feeling, and the richness of his imagination. He shows an acquaintance with Chinese pottery and silks,—with the magnet,—in one instance the true cause of eclipses, the influence of the moon on the tides and with ships. His kings are attended by Yavana women (Greek or Bactrian) with bows in their hands. He has minute acquaintance with Court-life. The various beasts, birds, trees, flowers, fishes and insects alluded to by Kálidása, are common to nearly the whole of India, and, therefore do not assist in discovering the poet’s birth-place, or his favourite places of residence. He had undoubtedly travelled a great deal. ”

“ Like many congenial spirits, he had no doubt suffered from the pangs of poverty and neglect. He devoutly prays that “for the common welfare of the good, the mutual rivals Fortune and Eloquence may at last be wedded in that union which now seems so hard to be attained.” With these prefatory remarks turn we now to the date of Kálidása.

ON THE DATE OF KÂLIDÂSA.

III.

Kâlidâsa has been, so to speak, the darling of India for more than nineteen hundred years.¹ We obtain a documentary record² that even since so early as the seventh century A. D. his fame as an immortal poet has spread throughout the then five divisions of India. His genius has been recognised and appreciated by poets and critics and admired by the literary public.³

1. This essay was written in July 1893 and added to the Preface to our edition of Meghadûta. See Introduction to our edition of Meghadûta, p. 31.

2. The Aihole inscription of Pulakes'î II., (634 A. D.) has an allusion to Kâlidâsa :—" येनायोजि नवेदम स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेदम । स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः " ॥ Ind Ant., Vol. VIII., p. 237. Another allusion is also found in Bâna's introduction to his Harshacharita :—" निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तियु । प्रीतिर्मथुरसार्द्रासु नञरीष्विव जायते " ॥ Dr. P. Peterson observes that " Bâna's references to the younger poet, and to Bhâsa respectively, is that at the time he wrote the above verse Kâlidâsa's plays had either not been written or were still far from occupying the prominent place in the nation's literature. Kâlidâsa was therefore either a contemporary of (Bâna) or was his elder by little more than a generation." Preface to Bâna's Kâdambari, p. 81. The learned doctor afterwards changes his opinion as to the above remarks and observes :—" I will say only in passing that I hope on some future occasion to show that what is true of Bhavabhûti is true of his great predecessor Kâlidâsa. If that is so, a vista of antiquity opens up for our book. For it is certain now that Kâlidâsa must be put earlier than has lately been very generally supposed. He stands near the beginning of our era, if indeed he does not overtop it, and date from the year one of Vikrama's era." Jour. B. B. R. A. S. 1892., Vol. XVIII., p. 110.

3. Another reference in chronological order to the great poet occurs in Kumârila's Tantravârtika, Benares edition, p. 133. " एवं च विद्वद्वचनादिनिर्गतं । प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितं । " सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु । प्रमाणमतःकरणप्रवृत्तयः " इति ॥ This Kumârila, the bitterest foe of the Jainas and Buddhas flourished between 700 and 750 A. D.;

Numerous editions of his works have been printed ; voluminous commentaries have been written ; various translations in the different dialects of the country have been made¹. All these things bear ample testimony to the affectionate zeal and loving care with which his works have been and are being studied. From the snowy Himālaya in the north to Cape Camorin in the south there is not a single educated man who has not read at least a Canto of his poems or an act of his *Mālavikāgnimitra* or *Vikramorvas'ī* or some stanzas from the beautiful episode of *S'ākuntala*, the all in all of the poet.

But his fame is not confined to his birth-land only, it has travelled to distant countries and foreign climates. His genius like a load-stone attracts at once every one who comes in con-

in other words he belongs to the first half of the eighth century. Jour. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 225, 231 and 238. The author of the *Gaudavaho*, a *Prākṛita* poem of the eighth century, refers to the *Raghukāra* or the author of the *Raghuvans'a*. S. P. Pandit's edition of *Gaudavaho*, verse 800. *Kshirasvāmin* the well-known lexicographer quotes from the *Raghuvans'a*, *Vikramorvasīyam* and *Meghadūta*. S. P. Pandit's edition of *Raghuvans'a* Preface, p. 77 ff. *Meghadūta* was incorporated by way of *Samasyā* into the *Pārs'vabhyudaya* by *Jinasena* in the beginning of the ninth century or about S'aka 735 or A. D. 813 the year in which his patron the *Rāshtrakūta* king *Amoghavarsha* ascended the throne. Ind. Ant. Vol. XI. p. 216. Also Jour. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. p. 224, Ms of the Kolhapur Jaina Matha. See also *Mālati-Mādhava*, Dr. Bhāndarkar's ed. A. II., p. 92, A. III., p. 106. In the first half of the tenth century or about A. D. 945 when the *Rāshtrakūta* king *Krishnarāja III.* was ruling over the Kanarese and Maratha countries, lived the poet *Pouna* who boasts that he is superior to *Kālidāsa* *Karnātaka शब्दानुशासनम्*, Introduction p. 28. To this period of *Rāshtrakūta* supremacy must also be assigned a Kanarese translation of *Vikramorvas'ī* which is quoted in the *शब्द-मणिदर्पण* by *Kes'irāja* contemporary of the Hoysala king *Vira Ballāla Deva* (A. D. 1217). *Id.* p. 36. See also K. B. Pāthak's paper on *Pūjyapāda*, Ind. Ant. Vol. XII. p. 19.

1. Dr. Bhāu Dāji's essay on *Kālidāsa*, *The Literary Remains*, pp. 2-5. Monier Williams' *Abhijñāna S'ākuntala*, 2nd edition, p. 7.

fact with it. It has thus attracted scholars and distinguished orientalist of Europe and America. He is now known partly through originals, and partly through the medium of translations to the whole civilised world. Along the banks of the Rhine and of the Thames he is at this day read with as much enthusiasm and delight as he is on the banks of the Ganges or the Godāvari. This "son of song" has passed through the fiery ordeal of foreign criticism and has elicited admiration from the critics of Europe. The lines of Goëthe¹, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany of whom it may be truly said that he was the man of all times and all climes, are well-known to everybody; Alexander Von-Humboldt has appreciated 'the richness of his creative² fancy.' Prof. Lassen has called him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial³ poetry.'

1. Thus translated by Mr. E. B. Eastwick:—

"Wouldst thou the young years blossoms and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?
Wouldst thou the earth, and heaven itself in one soul name combine?
I name thee, O S'akoontalá! and all at once is said."

Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 1. Monier Williams says:— "No composition of Kálidása displays more richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings,—in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Vishnu Krishna Chiplunkar's Essay on Kálidása written in Maráthi, p. 14.

2. "Kálidása the celebrated author of the 'S'akoontala' is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling, and richness of creative fancy, have assigned to him his lofty place among the poets of all nations." *Alexander von-Humboldt*. V. K. Chiplunkar's Essay on Kálidása, p. 14. The Literary Remains or Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 1.

3. Indische Alterthumskunde, ii, 49, 50, 398. Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 2.

Sir William Jones who first introduced him to the notice of the literary public of Europe has conferred upon him the title of 'the Indian Shakespeare.'¹ M. Hippolyte Fauche has considered his Meghadûta to be without a rival in the whole elegiac literature of Europe.²

About the poet of such world-wide repute, we are naturally led to ask the following questions :—When was he born and when did he die ? Who were his parents ? What was his dwelling place ? Who were his friends and what were his surroundings ? How did he live and how did he think ? But in the case of our poet, all such queries are vain. Our curiosity in this matter is doomed to disappointment. The details about which we anxiously solicit information are lost for ever, and are beyond the hope of recovery. The life of Kâlidâsa as of Shakespeare 'remains almost a blank and his very name a subject³ of contention.' About his private life absolutely no information that is trustworthy is available. The poet has observed a painful reticence regarding himself in his works. Throughout these, we fail to find even a passing allusion either to his own person or to any remarkable incident of his life. Nay, he has not even affixed his name to his poetic productions. The evil consequence has been that even the jingling rhymes of wretched poetasters, as the Nalodaya⁴ or Jyotirvidâbharana for in-

1. Dr. Bhâu Dâji's Essay on Kâlidâsa, p. 5. V. K. Chiplunkar's Essay on Kâlidâsa, p. 14.

2. Dr. Bhâhu Dâji's Essay on Kâlidâsa, p. 7.

3. Dr. Bhâhu Dâji's Essay on Kâlidâsa, p. 5.

4. At last our profound Sanskrit scholar Dr. R. G. Bhandarkar has found out the name of the author of Nalodaya which has long been attributed to Kâlidâsa. He says:—"This is usually attributed to Kâlidâsa ; but in this manuscript the name of the author is given as Ravideva son of Nârâyana. There are one or two manuscripts in our collection in which also the same name occurs." Report on the search for Sanskrit Manuscripts, D. C. during the year 1883-84. p. 16.

stance, have been palmed off as the poet's productions¹. Nor has any of his one thousand and one commentators (including the Bráhmaṇas and the Jainas) deigned to afford us any clue to the elucidation of this problem². The personal history of this immortal poet is thus involved in an impenetrable mist of obscurity.

Tradition, it is true, has handed down through a succession of ages certain stories and anecdotes about him ; but they are so marvellous as to be opposed to all historic credibility. Facts and fables have been so strangely and inextricably interwoven, that it is impossible to disentangle the one from the other.

With regard to his date also we are in the same state of uncertainty as we are with regard to his personal history. Here also we are not on *terra firma*, but on the quicksand of tradition. The accounts preserved by tradition are so inconsistent and contradictory, that they defy human credibility. For instance there is an old and trustworthy tradition that has been handed down to us from times immemorial which says that Kálidása flourished in the reign of Vikramáditya 56 B. C. ³ But there is another tradition which says that he was patronised by a king named Bhoja

1. Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 10; S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a Vol., III., p. 29; Dr. H. Kern's preface to *Bṛihatsanhitá* of Varáhamihira, p. 12; Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 201, and the notes thereon. Also on pages 260, 261, and 266 of the same. Prof. Max Müller's India what can it teach us, The renaissance of Sanskrit Literature, first edition, p. 281, and the notes thereon.

2. Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 5.

3. Kathásaritságara, pp. 650-51. Nirṇayaságara edi. Also other Puráṇas. The word Vikramáditya signifies " The sun of valour, " and the title was assumed by many kings of Ujjayinī and other kingdoms of India. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 201, notes.

in the eleventh century.¹ Now it is impossible to reconcile these flagrant inconsistencies. Traditions unless corroborated by documentary evidence from independent sources are worthless and are not entitled to serious consideration. Of this, however, further on.

1. Dr. Bháu Dāji says :—Mr. Bently, on the authority of the Bhojaprabandha and the Ayin-i-Akabari, supposed the patron of learning to be the same as “Rājā Vikram, successor to Rājā Bhoja,” in the 11th century of the Christian Era. Col. Wilford and Mr. James Prinsep place Kālidāsa in the 5th century, and Mountstuart Elphinstone adopts this date in his admirable History of India. In Gujarātha, Mālvā and the Deccan, Kālidāsa is believed, chiefly on the authority of the Bhojaprabandha to have flourished at the court of Bhoja, the nephew of Munja, at Ujjayinī, in the 11th century of the Christian Era. There have been several Bhojas as well as Vikramas or Vikramādityas at Ujjayinī, the last Bhoja having flourished in the 11th century of the Christian Era ; and to reconcile the two suppositions, it is necessary to suppose that the Vikrama or Vikramāditya at whose court the “ nine ” learned men flourished, was also styled “Bhoja.” Dr. Bháu Dāji’s Essay, p. 6, 7. Prof. Weber says—“ But then, we know of a good many different Vikramas and Vikramādityas ; and, besides, a tradition which is found in some modern works, and which ought surely, in the first instance, to have been shown to be baseless before any such conclusion was adopted, states expressly (whether correctly or not is a question by itself) that king Bhoja, the ruler of Mālvā, who dwelt at Dhārā and Ujjayinī was the Vikrama at whose court the ‘ nine gems ’ flourished ; and, according to an inscription, this king Bhoja lived about 1040-1090 A. D. ” Prof. Weber’s History of Sanskrit Literature p. 201-202 and the notes thereon ; and see also the pages, 203, 215, 228, 230, 261, 319, of the same. Max Müller’s India ‘What can it teach us,’ first edi. p. 284, and the notes ; S. P. Pandit’s edition of Raghuvans’a, part III., p. 30 note ; F. Hall’s edition of Vāsavadattā, preface, pages 7, 8 and 9, foot-notes, p. 20 note of the same. Dr. Kern’s preface to Brihatsanhitā pages 15 and 16. Life and Essays of H. T. Colebrooke, Essays Vol. II. p. 49. Wilson’s Hindu Theatre, Vol. I. p. 185. Indian Antiquary, Vol. I. 1872, pp. 82, 83, 314-15. Indi. Anti. Vol II. 1873, pp. 58, 272, 297 and 362 foot-note. Ind. Anti. Vol. XII. 1883, pp. 94, 230, 234, 291,

It is now a patent fact that India is wanting in chronology. The want of historic faculty is a defect in our national character. Through the influence and inspiration of western education, our minds are being awakened to a sense of this defect, and some of our men, though few in number, are engaged in antiquarian researches with the laudable desire of unveiling the past. But no success has yet been attained, commensurate with the extent of their hopes or the magnitude of their efforts. Vast numismatic and paleographic evidence has been brought to bear upon the date of Kālidāsa; yet what may be said at the most about it, is that it has reached the region of probability but not of certainty.

Among antiquarians no unanimity exists upon this question of the date of Kālidāsa. Their divergencies have been very remarkable. We shall try in these pages to discuss the various dates assigned to Kālidāsa by them, and thus bring to a focus all the evidence bearing upon this point which has been hitherto collected by orientalists both at home and abroad.

I. M. Hippolyte Fauche supposes the poet to have lived at the time of the posthumous¹ child who is said at the end of

293, 294, 295. Ind. Anti. Vol. XI. p. 125, footnote. Ind. Antiquary. Vol. XVIII. Vikramāditya I. (Western Chālukya); pp. 285, 1889. Vikramāditya V. (West Chālukya); he had the *Biruda* of Tribhuvanamalla, p. 275 ;—note on the period of his death, and on the परोक्ष used in connection with his successor, pp. 272-73. Vikramāditya VI. (West Chālukya); an inscription of शक-संवत् 998, which perhaps belongs to the beginning of his reign, p. 35 of the same volume. Indian Antiquary, Vol. XIX. 1890. Vikramāditya, a king mentioned in connection with Pratāpāditya 1; Kalhana says he is not “ the enemy of the Śakas (शकारि), pp. 261 to 264.” Vikramāditya I. (West Chālukya) p. 151 of the same. Vikramāditya II. (East Chālukya) p. 435 of the same. E. H. D. pp. 41-45 ; 62-67 ; 74.

1. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa. p. 7. S. P. Pandit's edition of Raghuvans a, part III, preface, p. 27-28. Jour. B. B. R. A. S. for 1861.

the last canto of Raghuvans'a to have succeeded to the throne. This would place Kālidāsa at the latest in the eighth century before Christ.

Against this date the following objections have been justly urged by Mr. Pandit in his edition of Raghuvans'a ¹—(a) If Kālidāsa really lived in the reign of the posthumous child, we cannot suppose him to have described his ancestors and said nothing about the living king himself. (b) We do not know for certain that the nineteenth Canto is the real conclusion of the poem. The end of the nineteenth Canto is abrupt; the Raghuvans'a, unlike other works of the poet, does not end with a benedictory stanza. ² Tradition says that there is a sequel to the 'History of the solar kings.' (c) From the fact that no more kings are described by Kālidāsa it does not necessarily follow that no more kings had lived. The Vāyu Purāṇa states seven kings to have reigned at Ayodhyā after the son of Sudars'ana; and other Purāṇas mention thirty-seven princes to have lived after the voluptuous king Agnivarṇa. ³

Another very strong objection also, based upon style, may be legitimately urged against this date. It has been indisputably proved that Bhavabhūti belonged to the first decade of the 8th century A. D. ⁴ Now if we would suppose Kālidāsa to have lived in the 8th century B. C., there would be distance of 16 centuries between them. ⁵ Corresponding to this difference

1. S. P. Pandit's Raghuvans'a, part III., preface, p. 28, and the foot-note.

2. ते भावाय प्रसवसमयाकांक्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गूढे क्षितिरिव नमोऽजीजमुष्टि दधाना ।
मौलैः सार्धं स्थविरसच्चिवैर्हर्मसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदक्षिपद्गर्तुरव्याहताज्ञा ॥

3. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III, preface, p. 24.

4. Dr. Bhāndārkar's Report on the Search for Sanskrit MSS. during the year 1883-84, p. 15. Dr. Bhāndārkar's edition of Māla-timādhava preface p. XII; Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 334.

5. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 200.

of time, there ought to be a considerable difference of style between the compositions of these two poets. The style of Kálidása ought to differ from that of Bhavabhūti as much as the Vedic differs from the classical. But no such marked difference is discernible. Almost the same spirit, the same manner of treatment, pervade the productions of both. The artificiality of diction which is observable in Bhavabhūti, will only justify us in supposing an interval of about eight centuries at the most to have elapsed between him and Kálidása.¹

II. Sir William Jones places Kálidása in the first century preceding the Christian era.² This date rests on a

1. In his History of Sanskrit Literature, p. 204 footnote, Prof. Weber says :—"In the Introduction to my translation of this drama, the Málavikāgnimitra, I have specially examined not only the question of its genuineness, but also that of the date of Kálidása. The result arrived at is, in the first place, that this drama also really belongs to him,—and in this view S'ankar Pandit, in his edition of the play concurs. As to the second point, internal evidence partly derived from the language, partly connected with the phase of civilisation presented to us, leads me to assign the composition of Kálidása's three dramas to a period from the second to the fourth century of our era, the period of the Gupta princes, Chandragupta, &c. "whose reigns correspond best to the legendary tradition of the glory of Vikrama, and may perhaps be gathered up in it in one single focus." Prof. Lassen has expressed himself to essentially the same effect. See *I. Ak.*, Vol. II. 457, 1158-1160. See also *I. St.*, Vol. II. 148, 415-417." In his India what can it teach us, first edition, p. 301, foot-note, Prof. Max Müller says :—"It seems almost impossible to give the opinions held by various Sanskrit scholars on the date of Kálidása, or on the dates of certain works ascribed to Kálidása, on account of their constantly varying opinions and the vague language in which they are expressed. Those who desire information on this point, may consult Professor Weber's Sanskrit Literature. That accomplished scholar seems to put Kálidása's three plays between the second and fourth centuries A. D., the period of Gupta princes, Chandragupta, &c., see L. C., p. 204 note ; but I am not quite certain that this is his real opinion."

2. Dr. Bháu Dáji's Essay on Kálidása, p. 6.

solid foundation of a tradition of remote antiquity founded on the astronomical data, which runs to the effect that there was once a king named Vikramāditya who after defeating the Śakas or Scythians established the Samvat era which commences 57 years before Christ. Of this, however, further on. Another story tells us that Kālidāsa was one of the nine men of genius who adorned the court of this Vikramāditya. A memorial verse gives the names of these nine gems as follows :—

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकु—
वेतालभट्टवटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायाम्
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥¹

Here then are involved three questions of great importance which, for clearness' sake, we shall discuss separately. They are as follows :—

(a) Was there such a prince as Vikramāditya, the destroyer of Mlechchhas, the founder of the Samvat era, who reigned in the first century B. C. ?

(b) Was there only one prince bearing the name of Vikramāditya² or was Vikramāditya a title simply assumed by various princes of different dynasties.

1. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III, preface pp. 28-29. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 328-29. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, pp. 9-10. J. B. B. R. A. S. 1860, p. 26. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 200, and the notes on pages 260, 261 and 266 of the same. Dr. H. Kern's preface to Brihatsanhitā, pp. 12-17. Wilson's trans. of Vishnu Purāna edited by F. E. Hall, preface p. VIII, footnote. Dr. Bhāndarkar's Early History of the Dekkan, first edition, pp. 41-46, 59-67 ; 74. Also see notes on page 34 of the same.

2. Dr. H. Kern's preface Brihatsanhitā, pp. 14, 15, 16, 17 and 26. Pandit's ed. of Raghuvans'a, part III, preface, pp. 32-33. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, pp. 201, 202, 205 and 228. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, pp. 6, 8, 9, 18, 19 and 55. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 281, 282, 283 and 301. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 6. Alberūni's India, Vol II., chapter XLIX. p. 6.

(c) Did the celebrated nine gems flourish in the court of that Vikramāditya who flourished in 56 B. C. ?

(a) The belief in Vikramāditya of the first century before Christ rests upon a tradition of remote antiquity supported by astronomical data. But it is also, according to Dr. Bhau Daji, confirmed by a *Patāvali* composed by Merutungāchārya, a Jaina Pandit.¹ Merutunga says that “after Nabhovāhana, Garddabhilla ruled at Ujjayinī for 13 years, when S’rī Kālikāchārya,² on account of violence offered to his sister Sarasvatī, uprooted Garddabhilla, and established S’aka kings in Ujjayinī. They ruled there for 4 years. Garddabhilla’s son Vikramāditya regained the kingdom of Ujjayinī, and having relieved the debt of the world by means of gold, commenced the Vikrama Samvat era. This took place 470 (453 + 17) years after Vira’s era. Vikrama’s reign extended over 60 years. His son Vikramacharitra alias Dharmāditya ruled for 40 years. The next kings Bhāilla, Nāilla, and Nāhada ruled for 11, 14 and 10 years respectively. The S’aka era now commenced 605 years after Vira Nirvāna.”³

From this extract of the *Patāvali*, it will be seen that there was a king named Vikramāditya who reigned 135 years, before the commencement of the S’aka era. This, it appears, is also corroborated by the account given of this Vikramāditya in the *Kathāsaritsagara* 120, page 651.

There are some investigators who doubt the existence of this prince. They say that there is absolutely no documentary evidence whatever for the existence of such a prince as

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 123-142.

2. For the full account of this Kālikāchārya or Kālakāchārya see “The Literary Remains ” of Dr. Bhau Daji, p. 120.

3. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 131, 132, and 133.

4. The Literary remains of Dr. Bhau Daji, p. 132,

Vikramāditya in the first century B. C.¹ Mr. Fergusson² has started the bold theory that what is called the era of Vikramāditya 56 B. C. was a date arrived at by taking the date of the great battle of Korur³ in which Vikrama

1. Dr. H. Kern, Prof. Weber, Prof. Max Müller, Dr. Bhau Daji, Dr. Bhandarkar, Dr. Fleet, Mr. Páthaka and other orientalists hold this opinion. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 9. See also Dr. Fleet's Gupta inscriptions, Introduction pp. 37, 56.

2. Journal of the Royal Asiatic Society, 1880. On the S'aka, Samvat, and Gupta Eras ; a Supplement to his paper on Indian Chronology, 1870.

3. Prof. Max Müller says that ' this battle of Korur is described by Albirūni in his account of the S'aka era :—

'The S'aka era,' he writes, ' called by the Indians S'akakāla is posterior to that of Vikramāditya by 135 years. S'aka is the name of a prince who reigned over the countries situated between the Indus (Dr. Bhau Daji, J. B. B. R. A. S. VIII., p. 242, 1864) and the sea. His residence was in the centre of the empire, in the country named Âryāvarta.

The Indians represent him as born in another class than that of the S'akas ; some pretend that he was a Sūdra and a native of the town of Mansūra (Bahmanábād). There are even some who say that he was not of the Indian race, and that he was born in Western countries. The people had much to suffer from his despotism until they received aid from the East. Vikramāditya marched against him, put his army to flight and killed him in the territory of Korur, situated between Multan and the castle of Luny (in the Panjab?). This epoch became celebrated by the joy which the people felt at S'aka's death, and it was selected for era, principally by astronomers. On the other hand, Vikramāditya received the title of S'rī, on account of the honour which he had acquired.' But Albirūni adds that the date of the reign of this Vikramāditya does not allow us to identify him with the prince of the same name who ruled in Málvā. And this statement of Albirūni appears to us correct since it has nothing to do with Harsha Vikramāditya of the sixth century. This battle of Korur may be the same as that of Multan, mentioned by Táránátha, ' S'rīharsha abolished the teaching of the Mlechchhas by massacring them at Multán. Asanga

Harsha of Ujjayini finally defeated the Mlechchhas in 544 A. D. and by throwing back the beginning of the new era 6×100 (or 10×60) before that date *i. e.* 56 B. C. Prof. Max Müller praises the architectonical genius of Mr. Fergusson and thinks that his theory will at last turn out to be correct.¹ Why, however, 600 years were added to the new era by Vikramāditya is beyond the ken of Mr. Fergusson. 'Nothing short of a contemporaneous document dated less than 600 of the Vikrama era, would upset Mr. Fergusson's theory' says Max Müller.² The Kāvi inscription³ discovered by Dr. Bühler which gives the date 430 of the Vikrama Samvat for its grantor Jayabhata does not satisfy the Professor who strongly criticises it in his 'India, what can it teach us.'⁴ But the several objections raised by him against the date given in that inscription⁵ have been fairly refuted by Dr. Fleet. 'Whatever may be the case,' continues Dr. Fleet, 'as regards the reading of the second numerical symbol and the computation of the details of the date, the fact remains that the first numerical symbol is undoubtedly 400 and that we have here a date which can only be referred to the fifth

and Vasubandhu were his contemporaries (900 p. B. N.); his predecessor was called Ganbhīrapaksha, his successor Śīla. Ind. Ant. 1875, p. 365. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 282. Albirūni's India, Vol. II. chapter XLIX. p. 6. See also Buddh. Rec. Western World, Introduction, p. 99 *ff. ibid.* p. 16.

1. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 281-82. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 203, footnote.

2. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 284.

3. Indian Antiquary, 1876, p. 152. Prof. Max Müller says that 'Prof. Bühler's remark has not escaped me ; but here again the reading of the figures is very doubtful, see Fleet, Indian Antiquary, 1876, p. 68, and Prof. Bühler himself admits now that there is no Samvat date on the plate.' Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 286, footnote.

4. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 286.

5. Indian Antiquary, 1876, p. 152.

century of the Vikrama era.'¹ And further on he gives a short summary of the arguments about the theory of the Gupta-era and Vikrama-era of Mr. Fergusson, and says that 'as regards the Gupta era, Mr. Fergusson took this opportunity of recording his impression (*id.* p. 285) that his view of it "would never have been considered doubtful, had it not been that the chronology of that period had hitherto been based almost exclusively on numismatic researches." And, in repeating his conviction (*id.* p. 281) that the commencement of the era was in A. D. 319, and (*id.* p. 270) that it was established in the reign of the Ândhra king Gotamîputra, he also now maintained (*id.* p. 271) that the era did not necessarily date from the accession of the king, or from his death, or from any specific event in his reign, but that, in order that dates in the new era might be easily convertible into the old era, the commencement of the new era was simply fixed by the expiration of four of Jupiter's Sixty-Year Cycles from the commencement of the S'aka era. In respect of his theory that the S'aka era was established by Kanishka, and of some others of his general results, I see no reason, at present, to dispute them, apart from the arguments on which they were based. But a few words seem necessary, in connection with the key-note to his whole paper, which is plainly to be recognized in his desire to find for the Vikrama era some origins other than its actual establishment in B. C. 57, and, according to tradition, by a king Vikrama or Vikramāditya, actually reigning at that time. He had already thrown out this suggestion in his previous paper. And now he claimed that, granting the correctness of his other conclusions, there could be found (*id.* p. 271) no direct evidence for the existence of a Vikram era in the first century, B. C., nor for a very long time afterwards; for so long, in fact that it was impossible to establish any connection between a king Vikrama and the original establishment of the era. Referring to two passages in the Rājataranginî one

1. Indian Antiquary. Vol. XII. 1883. p. 293.

of which ¹ speaks of Prátápáditya, who was brought from another country to be crowned king of Kás'mira, as a kinsman of a king Vikramáditya who, the book states, was wrongly thought by some to be the S'akári or 'enemy of the S'akas,' and the other of which ² states that, at the time of the death of

1. अथ प्रतापादित्याख्यस्तैरानीय दिगन्तरात् ।

विक्रमादित्यभूभर्तृर्जातिरत्राभ्यषिच्यत ॥ ९ ॥

शकारिर्विक्रमादित्य स इति भ्रममाश्रितैः । *Rājataranginī*. II. 5-6, p. 34.

अन्यैरत्रान्यथालेखि विसंवादकद्वयितं ॥ ६ ॥ Bombay edition.

2. रक्षित्वा दशमासीनाः क्षमार्कत्रिंशति समाः ।

तस्मिन्क्षणे हिरण्योऽपि शान्तिं निःसंततिर्ययो ॥ १२४ ॥

तत्रानेहस्युज्जयिन्यां श्रीमान्हर्षापराभिधः ।

एकच्छत्रश्चक्रवर्ती विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥ १२५ ॥

भूपमद्भुतसौभाग्यं श्रीविद्धरभसभजत् ।

विहाय हरिबाह्वंश्च चतुरः सागरांश्च यं ॥ १२६ ॥

लक्ष्मीं कृत्वोपकरणं गुणे येन प्रवर्धिते ।

श्रीमत्सु गुणिनोऽद्यापि तिष्ठत्युद्धरकन्धराः ॥ १२७ ॥

म्लेच्छोच्छेदाय वसुधां हरेरवतरिष्यतः ।

शकान्विनाश्य येनादौ कार्यभारो लघूकृतः ॥ १२८ ॥

नानादिगन्तराख्यातं गुणवत्सुलभं नृपम् ।

तं कविर्मानुषाख्यः सर्वास्थानस्थमासदत् ॥ १२९ ॥

Hiranya also, after having governed the country during thirty-one years less ten months, died without leaving posterity. 124.

At the same time the Śrīmat Vikramáditya, otherwise called Harsha, ruled in Ujjayinī, as Emperor of all India. 125.

The goddess Śrī served this king, who was blessed with unusual happiness, by attaching herself to him with pleasure, having, for him, abandoned the arms of Hari and the four Oceans. 126.

Making use of wealth as a means (of usefulness), he made the virtues flourish ; and thus, till this day, men of talent sit with their heads high in the midst of rich people. 127.

Having first destroyed the S'akas he made easy the burden of the work to Hari, who was to descend to the earth to exterminate the Mlechchhas. 128.

The Kavi, named Mátrigupta, went to see the lord of the world whose fame had extended to distant countries, and who was then seated in the midst of an assembly of accomplished men to whom he was always accessible. 129.

Rājataranginī. III. 124—129. p. 60.

Bombay edition.

Hiranya of Kás'míra, there reigned at Ujjain a powerful king Vikramáditya, who had the second name of Harsha, and who also had destroyed the S'akas; and quoting also Albèrúni's explanation that the Vikramáditya who, according to the tradition given to him, conquered the S'akas a hundred and thirty-five years after the establishment of the Vikrama era, could not be identical with the founder of that era,—the conclusions at which he arrived were (*id.* p. 274) that the Vikramáditya who conquered the S'akas at the battle of Karúr, was Harshavikramáditya of Ujjain; that his death took place about A. D. 550, and the battle of Karúr, in A. D. 544; that, about or before A. D. 1000, when "the struggle with the Buddhists was over, and a new era was opening for the "Hindu Religion," the Hindus sought to establish some new method of marking time, to supersede the Buddhist S'aka era of Kanishka; that, the Guptas and the kings of Valabhi having then passed away, and having also been insignificant and of doubtful orthodoxy, in looking back for some name and event of sufficient importance to mark the commencement of a new era, they hit on the name of Vikramáditya, as the most illustrious known to them, and his victory at Karúr as the most important event of his reign; and that then, since the date of that victory, A. D. 544,—was too recent to be adopted, they antedated the epoch by ten cycles of sixty years, thus arriving at B. C. 56 for their Vikrama era, and also, not content with this, devised another era, which they called the Harsha era, from the other part of his name, and the epoch of which was fixed in B. C. 456, by placing it ten even centuries before the date of the battle of Karúr. It is an actual fact, that the name of Vikrama does not occur in connection with the era of B. C. 57 until a comparatively late date.¹ But Mr. Fergusson's arguments are vitiated throughout by the undue reliance which he placed on the quasi-historical records of

1. I am not prepared, observes the learned doctor, to specify the exact date. But the 'Gyâraspur' or 'Gyárispur' inscription (*Archæol. Surv. Ind.* Vol. X. p. 33. and Plate XI.) shows that the era was still known as the Málava era, in Central India, down to about A. D. 880.

the *Rājataranginī*. The early chronology of Kās'mīra has still to be fixed; and the means of adjusting it are to be found in A. D. 533 as the date of Mihirakula, who, according to the book itself, reigned in the eighth century B. C. And, if the date of Harsha-Vikramāditya of Ujjain is really dependent on the date of Hiranya of Kās'mīra it certainly cannot be placed as early as the sixth century A. D.'¹ And, after having taken a brief résumé of results of the work of preceding investigators such as Dr. Ordenberg, Mr. Thomas, Sir E. Clive Bayley, General Cunningham, Dr. R. G. Bhandarkar and Dr. A. F. R. Hoernle, the learned doctor arrives at the following conclusion.

The Mandasôr Inscription of Malava-Samvat 529.²

"The summary that I have given above," observes the learned doctor, "will show sufficiently well the curious in-

1. Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III., Introduction, pp. 55-56.

2. मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये ।
 त्रिनवत्यधिकेऽब्दानामृतौ सेव्यघनस्वने ॥ १९ ॥
 सहस्यमासशुक्लस्य प्रशस्तेऽह्नि त्रयोदशे ।
 मंगलाचारविधिना प्रासादोऽयं निवेशितः ॥ २० ॥
 बहुना समतीतेन कालेनान्यैश्च पार्थिवैः ।
 व्यशीर्यतैकदेशोऽस्य भवनस्य ततोऽधुना ॥ २१ ॥
 स्वयशोवृद्धये सर्वमत्युदारमुदारया ।
 संस्कारितमिदं भूयः श्रेण्या भानुमतो गृहम् ॥ २२ ॥

अत्युन्नतमवदातं नभःस्पृशन्निव [नभःस्पृशदिव] मनोहरैः शिखरैः ।
 शशिभान्वोरभ्युदयेष्वमलमयूखायतनभूतम् ॥ २३ ॥
 वत्सरशतेषु पंचसु विशत्यधिकेषु नवसु चाब्देषु ।
 यातेष्वभिरम्यतपस्यमासशुक्लद्वितीयायाम् ॥ २४ ॥
 स्पष्टैरशोकतरुकेतकसिंदुवार-
 लोलातिमुक्तकलतामदयन्तिकानाम् ।
 पुष्पोद्गमैरभिनवैरधिगम्य नून-
 मेक्यं विजृम्भितशरं हरपू [धू] त देहे ॥ २५ ॥
 मधुपानमुदितमधुकरकुलोपगीतनगणैकपृथुशाखे ।
 काले नवकुसुमोद्गमदंतुरकान्तपञ्चुरशोभे ॥ २६ ॥

genuity that was displayed from time to time, in aiming at any settlement of the question rather than the correct one ; and also the insufficiency of the arguments used in support of the true solution, even by those who perceived it. ”

“ But of course it may be claimed that, as long as M. Reinand’s translation of the statement regarding the circumstances under which the era of A. D. 319-20 or thereabouts was established, remained without correction, there was some-

शशिनैव नभोविमलं कौस्तुभमणिनेव शार्ङ्गिणो वक्षः ।

भवनवरेण तथेदं पुरमखिलमलंकृतमुदारम् ॥ २७ ॥

—when by (*the reckoning from*) the tribal constitution of the Málavas four centuries of years, increased by ninety-three, had elapsed ; in that season when the low thunder of the muttering of clouds is to be welcomed (*as indicating the approach of warmth again*) ;—on the excellent thirteenth day of the bright fortnight of the month सहस्र्य (पौष), this temple was established, with the ceremony of auspicious benediction.—And, in the course of a long time, under other kings, part of this temple fell into disrepair ; so now, in order to increase their own fame, the whole of this most noble house of the Sun has been repaired again by the munificent corporation ;—(this temple) which is very lofty (*and*) pure ; which touches the sky, as it were, with (*its*) charming spires ; (*and*) which is the resting-place of the spotless rays of the moon and the sun at (*their*) time of rising. Thus, when five centuries of years, increased by twenty and nine years had elapsed ; on the charming second lunar day of the bright fortnight of the month तपस्य (फाल्गुन) ;—in the season when (*कामदेव*), whose body was destroyed by Hara, develops (*his number of five*) arrows by attaining unity with the fresh bursting-forth of the flowers of the As’oka and Ketaka and Sinduvára trees, and the pendulous Atimukta creeper, and the wild jasmine ;—when the solitary large branches of the Nagana bushes are full of the songs of the bees that are delighted by drinking the nectar ; (*and*) when the beautiful and luxuriant Rodhra trees swing to and fro with the fresh bursting forth of (*their*) flowers,—the whole of this noble city was decorated with (*this*) best of temples ; just as the pure sky is decorated with the moon, and the breast of (the god) शार्ङ्गिन् with the Kaustubha jewel.

thing to be said from the point of view that we had to deal with a mistake made by Alberúni, laying in a confusion between a true Gupta era, anterior to A. D. 319, used by Early Gupta kings themselves, and another Gupta era, or more properly a Valabhi era, with an epoch of A. D. 319-20 or thereabouts, established, whether used or not by some member of the Valabhi family; and that he was right in respect of the historical event, from which, as he appeared to assert, this latter era took its origin. And in default of definite evidence, settling the question one way or the other, perhaps the strongest argument against the views held by Mr. Thomas, General Cunningham, and Sir E. Clive Bayley, was to be found in the following anomalous position, which had occasionally been noticed more or less directly, but had never been disposed of. It was held by all that the Valabhî family came immediately after the Guptas. It was also held that in A. D. 318 or 319, some member of this family founded the city of Valabhî; and, in commemoration partly of that event, and partly of the Gupta rule having then ceased and the power having passed into his own hands, established the Valabhî era dating from then. And yet,—as it proved by, amongst other things, the fact that Bhattâraka, the founder of the family, came only one generation before the year 207, the earliest date that we have in the era used in their own charters,—the founder of this era, and his successors, did not allow this era of their own, established under such memorable circumstances to supersede the Gupta era; but continued the use of the Gupta era for, in accordance with the three earlier starting-points given on page 32, f. above, respectively 205, 294, and 318 years at least, (as is shown by the Alinâ grant of S'laditya VII., dated in the year 447), after the establishment of their own era ! This surely involves an improbability far greater than any other, of whatever kind, that can be imagined in connection with the whole subject. ”

“ In order to arrive at any prospect of a final settlement of the question, what was wanted was a date for one of the Early Gupta kings, recorded in some era, capable of identification, other than that which was specially used by them in their own inscriptions. This has now, at length, been found in my

new Mandasôr inscription, which, composed and engraved when the year 529 had expired from tribal constitution of the Málavas, gives us, through his feudatory Bandhuvarman, the date of the year 493, expired, of the same era, for Kumáragupta. ”

“ This was not the first instance that had been obtained of the use of this era, which may for convenience be called the Málava era. For, it is obviously identical with the era which is alluded to in the Kanasva inscription¹ dated when the 795th year of the Málava lords had expired ; and is also mentioned, under the specific name of the Málava-Kála, *i. e.* ‘ the Malava era,’ or ‘ the time of the Málavas,’ in a fragmentary inscription at ‘ Gyáraspur ’ or ‘ Gyárispur ’ in Central India, dated when the 936th year had expired.² But though, in commenting on this latter inscription, General

1. Edited by Dr. Kielhorn in *Ind. Ant.* Vol. XIII. p. 162. ff. The date (from the published text ; p. 164 f., line 14 f.) runs— “ संवत्सरशतैर्यतैः सप्तञ्चनवत्यर्गलैः सप्तभिर्मालवेशानां मंदिरं धूर्जटेः कृतम्,—” (In the year that is denoted) by seven expired centuries of years, coupled with ninety-five, of the Málava lords, (this) temple of (the god) Dhúrjati has been made.”

2. *Archaeol. Surv. Ind.* Vol. X. p. 32 f., and Plate XI. The date, part of which is broken away, (from the Plate) runs :— “ मालवकालाच्छरदां षट्त्रिंशत्संयुतेष्वतीतिषु नवसु शतेषु,—when nine centuries of autumns, joined with thirty-six, have gone by, from (the commencement of) the Málava era (or, from the time of the Málavas).”—The counting of the era by autumns is followed also in line 21 of the Mandasôr inscription of Yas’odharman and Vishnuvardhana, of Málava Samvat 589 expired, No. 35, page 150. And it is worth noting, as being one of the points which identify the Málava era with the Vikrama era. It can hardly be doubted that the original scheme of the Vikrama years is the one commencing with the first day of the bright fortnight of Kártika (October-November). And Kártika is still the second month in the Hindu autumn according to the usual division of the six seasons. It seems, however, to be more properly the first autumn month, according to the true southern division of the seasons. And it appears also to have been the first month of a season, when the year was divided in ancient times, into only three seasons.

Cunningham expressed the opinion¹ that this Málava era must be the same as the era of Vikramāditya of Ujjain, commencing in B. C. 57, this point has not hitherto been capable of proof ; for the reason that neither of these two dates gave sufficient details for actual computation, or any other available grounds for historical identification. Nor does the Mandasór inscription, now brought to notice, furnish any details for calculation. But in its mention of Kumáragupta, it answers the purpose equally well. ”

“ Turning to the Gupta inscriptions and coins, the earliest and latest dates that we have for Kumáragupta, are, respectively, Gupta-Samvat 96 and 130 odd. The first is established by his well known Bilsád pillar inscription, No. 10, page 42 ; and the latter, by one of General Cunningham’s coins.² Lest, however, the coin-date should be looked upon as at all doubtful, we must note also his Mankuvára inscription, No. 11, page 42, dated Gupta-Samvat 129. And, of these extreme dates, we may take Gupta Samvat 113 as the mean. ”

“ Applying this mean year to the various theories regarding the epoch of the Gupta era, it represents—(1) according to Mr. Thomas, A. D. 190-91 ; (2) according to General Cunningham, A. D. 279-80 ; (3) according to Sir E. Clive Bayley, A. D. 303-304 ; and (4) according to my own view, A. D. 432-33. ”

“ Next, applying to these figures the date of Málava-Samvat 493 expired, recorded for Kumáragupta in the inscription under notice, we find that the initial point of the Málava era must lie within a few years on either side of—(1) B. C. 301 ; (2) B. C. 214 ; (3) B. C. 190 ; and (4) B. C. 61-60. ”

“ The first three results, however, each entail the supposition of a brand-new era, hitherto unheard of, and entirely unexpected. At the same time, as regards the second possible result of about B. C. 214, we must not overlook the existence

1. *Archaeol. Surv. Ind.* Vol. X, p. 34.

2. *id.* Vol. IX, p. 24, and Plate V. No. 7.

of certain coins, found in large numbers at Nâgara in the north of Mâlva, about forty-five miles north of Kotà, and originally brought to notice by Mr. Carlleyle,¹ which have on them the legend मालवानां जयः, "the victory of the Mâlava," in characters ranging, in General Cunningham's opinion, "from perhaps B. C. 250 to A. D. 250," These coins show that the Mâlavas existed, as a recognised and, important clan, long before the time when, as I consider, their "tribal constitution" which led to the establishment of their era, took place; and so also, in the other direction, does the mention of them in the Allâhâdâd pillar inscription, among the tribes subjugated by Samudragupta, show that, down to his time at least, they maintained tribal constitution and importance. And if we were compelled to have recourse to a new era, these coins might justifiably induce us to select, as its epoch, B. C. 223, the date fixed by General Cunningham for the death of As'oka;² which would make the date of Mâlava-Samvat 493 correspond with A. D. 270, or well on into the first decade of Kumâragupta's reign according to General Cunningham's theory. But this entails, as I have said, the supposition of the existence of an era, of which not the slightest indication has ever yet been afforded by the very numerous inscriptions that have now been examined from all parts of the country; and this is an expedient that must by all possible means be avoided. And, further, it forces the Kazasva inscription of Mâlava-Samvat 795, and the 'Gyâraspur' inscription of Mâlava-Samvat 936, back to respectively A. D. 572 and 713; periods to which, from their alphabets, they cannot possibly belong. And thus,—since, within certain limits, palæographical evidence must be followed,—it creates a palæographical difficulty that is insuperable. So also does the third result, to practically the same extent; and the first, to a still more marked degree."

"The fourth result, on the contrary satisfies all the palæographical requirements of the case. And it brings us so very

1. *id.* Vol. VI. pp. 165 f., and 174 ff.; see also *id.* Vol. XIV. p. 149 ff., and Plate XXXI. Nos. 19 to 25.

2. *Corp. Inscr. Indic.* Vol. I. Preface. p. VII.

close to B. C. 57, the commencement of the well-known Vikrama era,—which, by the tradition of later times, is closely connected with the country of the Mālavas, through the name of its supposed founder, king Vikramāditya, whose capital, Ujjain, was the principal city in Mālavā,—that we are compelled to find in it the solution of the question, and to adjust the equation of the dates thus,—Gupta-Samvat 113 (the mean date for Kumāragupta) + A. D. 319-20 = A. D. 432-33 ; and Mālava-Samvat 493—B. C. 57-56 = A. D. 436-37 ; which, of course, falls well within the seventeen years of Kumāragupta's reign, remaining after this mean date. ”

“ My new Mandasor Inscription, therefore, proves — (1) that any statement by Albérûnî that the Early Gupta power came to an end in or about A. D. 319, must certainly be wrong ;—(2) that, on the contrary, Kumāragupta's dynastic, dates,—and, with them, those of his father Chandragupta II., and his son Skandagupta, which belong undeniably to the same series; and also any others which can be shewn to run uniformly with them,—must be referred to the epoch of A. D. 319—20, or thereabouts, brought to notice by Albérûnî and substantiated by the Verāvala inscription of Valabhî-Samvat 945 ;—and (3) incidentally, that under another name, connecting with the Mālava tribe, the Vikrama era did undoubtedly exist anterior to A. D. 544, which, as we have seen, at page 55 above, was held by Mr. Fergusson to be the year in which it was invented. These results are, of course, independent of the question whether the Early Guptas established an era of their own, with the above-mentioned epoch, or whether they only adopted the era of some other dynasty. ”

“ The Determination of the exact epoch of the era, I have shewn, observes the learned doctor, so far, that the Early Gupta dates, and with them, any others that can be proved to belong to the same uniform series, are to be referred to the epoch of A. D. 319—20, or thereabouts, brought to notice by Albérûnî and substantiated by the Verāwal inscription of Valabhî-Samvat 945. ”

“ It now remains to be shewn why, out of the three possible epochs of A. D. 318—19, 319--20, and 320--21, current, which appear, at first sight, to be deducible from Alberuni's statements, we have to select, as the true and exact epoch, that of A. D. 319--20, equivalent to S'aka-Samvat 241 expired. ”

“ This point is one that can be settled only by accurate calculations of the recorded dates, explained in detail, so that it may be seen that the process applied is satisfactory, and that the inferences drawn are correct. ”

Thus, then, Mr. Fergusson's theory collapses and the tradition upon which our belief in the Vikramāditya of the first century B. C., really rests, is, in this instance, corroborated by a fact and also substantiated by a tradition of remote antiquity founded upon an astronomical data. ²

(b) With regard to the second question it may be observed that there were many Vikramādityas, not one only. For instance, the *Rājataranginī* makes mention of two Vikramādityas, who were the rulers at Ujjain. The first Vikramāditya, is referred to as having placed Pratāpāditya one of his relatives,³ and the second who flourished about 276 years after the first, as having placed Matrigupta, a great poet, upon the throne of Kās'mira.⁴ The *Rājataranginī* mentions

1. Dr. Fleet's *Corpus Inscriptionum Indicarum* Vol. III. pp. 65 to 69.

2. Kathāsaritsāgara 120. p. 651. Nirṇayasāgara edition.

3. *Rājataranginī*, II., verse 5, page 34, Bombay edition. See also the note on page 51 of this Introduction. *Corpus Inscriptionum Indicarum*. Vol. III. Introduction, page 55. Dr. Kern's Preface to *Brihatsanhitā* pp. 7, 8 and 14.

4. इति निश्चित्य चतुरं क्षपायामेव पार्थिवः ।
गूढं व्यसर्जयद्भूतान्काश्मीरीः प्रकृतीः प्रति ॥ १८८ ॥
आदिदेश च तान्यो वो दर्शयेच्छासनं मम ।
मातृगुमाभिधो राज्ये निःशंकं सोऽभिषिच्यताम् ॥ १८९ ॥
अथ प्राङ्मुखसौवर्णभद्रपीठप्रतिष्ठितः ।
सन्निपत्य प्रकृतिभिर्मातृगुमोऽभ्यषिच्यत ॥ २३९ ॥

Having taken this firm resolution, the king secretly sent messengers that very night to the Council of Kās'mira.

a third Vikramāditya also, who, it is determined, ruled over Kās'mira about 592 A. D.¹ The early chronology of Kās'mira kings as given by Kahlana is unsettled, therefore the results that are to be deduced from it must be considered as incorrect and unworthy of belief. Vikramāditya was also a title assumed by many princes of the Chālukya Dynasty;² but it bears no connection whatever to our present inquiry.

(c.) But the third question is really germane to our present subject. Granting that the Vikramāditya, the enemy of the S'akas, flourished in the first century B. C., and was also the founder of the Samvat era, we possess no authoritative proof or a documentary evidence except the reliable tradition of remote antiquity founded upon an astronomical data and supported by

And the following order, viz:—"Let the person named Matrigupta, as soon as possible after he shows you this order, be installed king of Kās'mira.

Then Matrigupta was placed upon a magnificent seat of gold facing the east, and being surrounded by the principal authorities, he was installed king with the usual ceremony.

Ra'jatarangini, III. pp. 65, 70. Bombay edi. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 38. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edi. p. 313. Dr. Kern's preface to *Brihatsanhita*, p. 7. Rev. T. Foulkes of Bangalore also mentions a king named Vijayabāhu alias Vikramāditya II., of the Bāna dynasty who ruled over the western region of the Ândhra country. The name occurs in the copper-plate inscriptions of a grant of land to certain learned Brāhmanas of Udayendumangala. *Indian Antiquary*, 1884. Vol. XIII. p. 6. See also *Indian Antiquary*, 1872, Vol. I. p. 245.

1. विक्रमाक्रान्तविश्वस्य विक्रमेश्वरकृतस्तुतः ।
तस्यासीद्विक्रमादित्यत्रिविक्रमपराक्रमः ॥ ४७४ ॥
राजा ब्रह्मगल्लनाभ्यां सचिवाभ्यां समं महीं ।
सोऽपासीद्वासवसमो द्वाचत्वारिंशति समः ॥ ४७५ ॥
चक्रे ब्रह्ममदं ब्रह्मा गल्लनो लूनदुष्कृतः ।
रत्नावल्याख्यया बभूवा विहारं निरमापयत् ॥ ४७६ ॥

Ra'jatarangini, II., p. 90. Bombay edition.

2. See Dr. Bhandarkar's *Early History of the Dekkan*, second edition, pp. 48 and 54; and also at pp. 56, 57, and the Genealogies of the Chālukya families given at pages 61 and 97 of the same.

Gunádhya's †Brihatkathá and other Purānas. But the date whereof is also substantiated by the Mandasór Inscription of Dr. Fleet, the distinguished orientalist on this side of India. And thus the tradition, which now finds an independent support in the Mandasór inscription as mentioned before, should be considered as true historical fact founded upon a palæographical evidence. The story of the nine gems of poets, who, according to some, are said to have flourished in the court of this Vikramāditya rests simply on surmises and it is therefore unworthy of historical credence. The only work that connects the *Navaratnas* with the Vikramāditya of the first century B. C. is the *Jyotirvidābharana*¹ bearing the name of Kálidása as its author. But Dr. Bhau Daji has well shown that the work is not the production of the author of the *Raghuvans'a*.² Ráva Bahadur S. P. Pandit calls it a pretty Jaina forgery.³ Dr. Hall believes it to be not only pseudonymous but of recent composition;⁴ and Dr. Kern concurs in his opinion.⁵ The tradition that nine gems flourished at the court of a Vikramāditya is true according to some, because they say it is confirmed by an inscription found at Buddha Gayá,⁶ a translation of which

-
1. See notes on page 46 of this Introduction.
 2. Dr. Bhau Daji's Essay on Kálidása, p. 12.
 3. Pandit's edition of *Raghuvans'a*, part III., preface. p. 29.
 4. Wilson's translation of *Vishnu Purāna*, edited by Dr. F. E. Hall, preface p. VIII. footnote.
 5. Dr. H. Kern's preface to *Brihatsanhitá*, p. 12 and p. 17.
 6. History of Sanskrit Literature, p. 228; Prof. Weber says that 'this tradition is distinctly contradicted, in particular, by a temple-inscription discovered at Buddhagayá, which is dated 1015 of the era of Vikramāditya (i. e. A. D. 949), and in which Amara-deva is mentioned as one of the 'nine-jewels' of Vikramá's court, and as builder of the temple in question. This inscription had been turned to special account by European criticism in support of its view; but Holtzmann's researches (*op. cit.* pp., 26-32) have made it not improbable that it was put there in the same age in which Amarasinha's dictionary was written, seeing that both give expression to precisely the same form of belief, a combination, namely of Buddhism with Vishnuism—a form of faith which cannot possibly have continued very long in vogue, resting as it does on a union

is given by Ch. Wilkins; but the tradition that that Vikramāditya was the same as the Vikramāditya, the founder of the Samvat era, is without any foundation in fact. And the inscription itself is thought of doubtful character by some, because the text of the inscription in question is lost, with the stone on which it was incised. And some investigators even entertain grave doubts regarding its translation.

The objection which was raised against the first date based upon its style also holds good in this case.

III. Mr. Bentley on the authority of the Bhojaprabandha composed by one Ballālamis'ra supposed the patron of learning to be the same as Rājā Vikrama successor to Rājā Bhoja in the 11th century of the Christian era. ¹

Now although we may not concur in the opinion of Rāva Bahādur Pandit that the Bhojaprabandha is a silly medley of absurd anachronisms, ² still we must bear in mind

of directly opposite systems. At all events, inscription and dictionary cannot lie so much as 1000 years apart,—that is a sheer impossibility. Unfortunately this inscription is not known to us in the original, and has only survived in the English translation made by Ch. Wilkins in 1785 (a time when he can hardly have been very proficient in Sanskrit!): the text itself is lost, with the stone on which it was incised.' Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 327. Dr. Kern's preface to *Bṛhatsanhita*, pp. 18-19. *Asiatic Researches*, Vol. I, p. 284. Dr. Fleet, in his *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. p. 274, gives a Bodh-Gayā inscription Mahānāman, the year 269. "संवत् २०० + ६० + ९ चैत्रशुद्धि ७ ॥" The year 200 (and) 60 (and) 9; (the month) Chaitra; the bright fortnight; the day 7. He says that 'the date of the present inscription has to be referred to the Gupta era, with the result of A. D. 588-89.' See also the 68th page of the same.

1. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 6.

2. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a part III; preface, p.

30. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 7. and the footnotes.

that there were many princes who bore the title of Bhoja;¹ besides this the kings of Ujjayinî might have been styled Bhojas² as Ferishtah does call S'ilâditya Pratâpas'îla by that name.³

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 7. Dr. Kern's preface to *Brihatsanhitâ*, pp. 15, 16 and 20. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, pp. 284, 321 *note*, 331 *note*. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, pp. 195 *note*, 201, 202 *note*, 203, 215 *note*, 228, 230, 261. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattâ*, pp. 7 and the *foot-note*, 8 *note*, 9 *note*, 19 *note*, 20 *note*, 21 &c. Dr. Bhandarkar's *Early History of Dekkan*, second edition, pp. 11, 12, 14, 41, 46, 81, 82.

2. See notes on Bhoja above.

3. *Rajâtarangini*, III. verses 330 and 331 ; p. 78, Bombay Edition. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattâ*, p. 14 *note*. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, p. 214 *note*. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 14-18. Prof. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 289 and the *foot-note*. S'ilâditya (Harshavardhanakumârarâja), ruler of North India (उत्तराण्य) pp. 286, 297, 309, 317, 329 ; He is also called S'ilâditya of Kânyakubjya, p. 287. His true date, p. 288. S'ilâdityapratâpas'îla, pp. 288, 313. He is also called Bhoja, p. 290. He was finally restored to the throne of Ujjayinî, p. 313. J. R. A. S. 1880, p. 278 *note*. Like Bhojas and Vikramâdityas there were many S'ilâdityas. S. Beal's *Buddhist Records of the Western World*, Vol. I. pp. 210 n., 211 n., 213, 215-22; Vol. II. pp. 170, 174, 193, 198, 223, 234, 235 n. S'ilâditya of Ujjayinî, Vol. I. p. 108 n. Vol. II. pp. 261, 267. S'ilâditya VI. of Valabhi, Vol. II. 267 n. Corp. Inscrip. Indi. Vol. III. p. 171. S'ilâditya VII. the year 447. Dr. Bhau Daji says that the S'ilâdityas have become as great a source of confusion in Indian chronology as the various Vikramâdityas and Chandraguptas; and, to prevent repetition, we shall here remark that the oldest S'ilâditya we read of in the Jaina records is the son of Subhagâ, daughter of Devâditya Brâhmana, of the village of Khatâ in Gurjarades'a.

Subhagâ became a widow in her childhood, but according to the chronicles of Gujarat (See A. K. Forbes's *Râsamâlâ*, Vol. I. p. 13), conceived afterwards by the Sun and gave birth to twins.

Col. Tod gives A. D. 555, A. D. 665, and A. D. 1044 for the first, second and third Bhojas respectively.¹ From this it is difficult to determine which of the three Bhojas is particularly alluded to, as they all appear to have been patrons of science.

The male child became renowned as S'ilāditya. He destroyed the king of Valabhi and became the lord of Saurāshtra ; but was himself slain in the sack of Valabhi in A. D. 319 by the Mlechchhas or S'akas.

The second S'ilāditya was of the Yadu family. He ruled over Saurāshtra at the commencement of the fifth century and has already been noticed.

The third S'ilāditya is the one noticed by Col. Tod as having been killed at the sack of Valabhi by barbarians in A. D. 524 (" Annals of Rājasthāna. " Vol. I. p. 217). Some important change appears undoubtedly to have occurred about this time in the Government of Valabhi, as the date appears undoubtedly to correspond with the establishment of the dynasty of the kings commencing with Bhattārakasenāpatī, brought to light in Mr. Wathen's Valabhi *copper-plate grants* (J. R. A. S. Vol. IV. p. 497.—Prinsep's Indian Antiquities, by Thomas, Vol. I. p. 252): their dates 365 and 380 being from the Valabhi, and not from the Vikramāditya Samvat, as hitherto supposed.

There are four S'ilādityas noticed in these "*Grants*" as belonging to the dynasty. Harshavardhana of Kanauja, the patron of Bána and Hiouen-thsang, and the subject of a biography by both with extraordinary coincidence of facts, had, it appears, the title of " S'ilāditya " and the Chinese pilgrim, also gives the title to a king of Malvá, who ruled about 60 years before this period (Gen. Cunningham's Ancient geography of India, p. 492). The "*Rājatarangini*" applies the title to the son and successor of Harshavikramāditya of Ujjain. This exhausts the list of " S'ilāditya " known to us at present. See also Dr. Bhandarkar's Early History of Dekkan, second edition, p. 129.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji., pp. 7-8. Col. Tod's Annals of Rājasthāna, Vol. I, p. 92 old edi.

IV. Professor Lassen assumes Kālidāsa to have flourished in the second half of the second century after Christ,¹ at the court of Samudra-gupta, chiefly on account of the designation, 'Friend of poets', applied to that king in inscriptions.²

Now this date of Professor Lassen is based upon very insufficient evidence; since many other kings than Samudra-gupta have been described as 'Friends of poet;' as for instance S'ilāditya of Mālvā, Harshavardhana of Kanauj, or S'rī Harsha of Kās'mīra.³ According to Prof. Lassen's reasoning, Kālidāsa might have lived as well in the reign of any of these princes as in that of his Samudragupta.

V. Col. Wilford, on the authority of the शत्रुञ्जयमाहात्म्य, a Jaina work composed by one Dhānes'varasūri, places Kālidāsa in the fifth century of the Christian era; and is followed by James Prinsep and H. H. Wilson. Thus writes Col. Wilford:—"In the शत्रुञ्जयमाहात्म्य⁴ we read that after 456 years of the

1. Monier Williams, in his Indian Wisdom, page 494, fourth edition, says that 'Prof Lassen places Kālidāsa about the year 250 after Christ.'

2. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji. p. 7. Prof. Lassen's *I. Ak.* Vol. II. 451, 1158—1160. See also *I. St.*, Vol. II. 148, 415-417, of Prof. Weber. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. p. 195. Allāhābād Posthumous Stone pillar inscription of Samudra-gupta. Speaking of this inscription Dr. Fleet says that 'the round monolith sandstone column, thirty-five feet in height, on which this inscription is, dates from the third century B. C., as is shown by the famous edicts of As'oka on it.'—

L. 5. "यस्य प्रज्ञानुषंगोचितसुखमनसः शास्त्रतत्त्वार्थभर्तुः ॥"

L. 5. Whose happy mind was accustomed to associate with learned people;—who was the supporter of the real truth of the scriptures.

3. See notes on page 51. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 15 note. See notes on page 61. Max Müller's India, first ed., p. 356.

4. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 14-18. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 11 note. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 282. Dr. Bühler, however, calls the शत्रुञ्जय-माहात्म्य 'a wretched forgery of the 12th or 14th century.' Dr. H. Kern's preface to *Brihatsanhitā*, p. 15. Wilford's statements about शत्रुञ्जयमाहात्म्य, *As. Res.* Vol. IX. p. 156. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, p. 214. Prof. Lassen, *I. Ak.*, Vol. IV. p. 761.

era are elapsed, then would appear the great and famous Vikramāditya; and then 477 years after him S'ilāditya or Bhoja would reign." The authority of this शत्रुञ्जयमाहात्म्य has been questioned by able antiquarians and investigators, therefore whatever conclusions drawn from this become useless for reasonable inquiry or investigation.

The era referred to in this passage is, as has been clearly shown by the late Dr. Bhau Daji, not of Vikrama, but of Vira i. e. Mahāvira or Vardhamāna, the last of the Jaina Tirthankâras. Col. Wilford has confounded this Vira with Vikramāditya who is also called Vira Vikrama. Prof. Wilson who assigns Kâlidâsa to the fifth century on the authority of the same शत्रुञ्जयमाहात्म्य is led into the same mistake as that of Col. Wilford and he besides incorrectly assumes S'ilāditya of the शत्रुञ्जयमाहात्म्य to be the same as the S'ilāditya the son and successor of Vikramāditya of Ujjain.¹ Now there are as many S'ilādityas as there are Vikramādityas or Bhojas,² and the S'ilāditya referred to in the above passage of the शत्रुञ्जयमाहात्म्य is a king of Valabhî who expelled the Buddhists from the Saurâshtra 477 years after Vikrama i. e. in 420 A. D. as we learn from the same work.³

It is then evident from the above that the शत्रुञ्जयमाहात्म्य does not help us in the least in the matter of fixing the date of either Vikramāditya or Kâlidâsa.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 14, 15, 16, 37. Asiatic Researches, Vol. XV., p. 39 and 87. See notes on pages 64-65.

2. See notes on pages 64-65.

3. See notes on page 66. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 15. Prof. Weber's शत्रुञ्जयमाहात्म्य, p. 109, verse 286.

सप्तसप्ततिमब्दान्तामतिक्रम्य चतुःशतीम् ।

विक्रमार्काच्छिलादित्यो भविता धर्मवृद्धिकृत् ॥

सर्ग १४ श्लोक २८६ ।

4. The early traditions say that Kâlidâsa the author of Raghu-vans'a and S'akuntalâ was in the court of the Vikramāditya who flourished in 57 B. C. Another writer, who assumes the title of Kâli-

VI. The late Dr. Bhau Daji has tried to fix the first half of the sixth century ¹ as the probable period during which Kálidása might have flourished; and in support of this view he has attempted to adduce several facts which are new, and various arguments which if not convincing may be considered worth deliberation. ² This is the date which has been acquiesced in by some of the antiquarians of the present day; for instance, by Prof. Max Müller, ³ by Dr. Kern, ⁴ by Dr. Bhandarkar and by Mr. K. B. Páthaka. ⁵

dása, is the author of S'atruparábhavagrantha an astrological work treating of favourable opportunities for action, by determining the predominance of "स्वर" or 'breath' through the right or left nostril. The first and last verses are as follows:—नत्वा सुरासुरशिरोमणिरत्नरदिम् । चित्रीकृतांघ्रियुगलं हरिमादिदेवं ॥ श्रीकालिदासगणकः स्वरशास्त्रसारं वक्ष्यामहं प्रबलशत्रुपराभवाख्यं ॥ १ ॥ आसीत्कश्यपवंशजोऽर्कतनयातीराधिवासो द्विजः । श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरः श्रीभानुभट्टः सुधीः । तत्पुत्रो हरिभक्तिनिर्मलतनुर्ज्योतिर्विदामगणीः । शास्त्रं शत्रुपराभवाख्यमकरोच्छ्रीकालिदासः कविः ॥ २ ॥ Trans:—"I, Kálidása Ganaka, after making obeisance to Hari, the Âdideva, whose joint feet are resplendent with the rays of jewels in the crowns of Gods and Demons, proceed to give the substance of Svára S'ástra, called S'atruparábhavagrantha." "Deeply versed in the knowledge of the S'rutis and the Smritis, and born in the race of Kas'yapa there lived on the banks of the Arkatanayá (Jumna) the talented Bhánubhatta Bráhmāna. His son, whose body has been purified by devotion to Hari, is the poet Kálidása, the first among astrologers. He composed the S'ástra, called S'atruparábhava." And the third writer who assumes the title of Kálidása is the author of Jyotirvidábharaṇa, the wretched Jaina forgery. The 20th verse of the 22nd chapter runs thus:—"Having first composed three Kávyas *i. e.* Raghuvans'a and others, I compose several treatises on Vedic subjects (श्रुतिकर्मवादः); then from Kálidása proceeded the astrological treatise called Jyotirvidábharaṇa.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 37.

2. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 19—48, and the notes thereon.

3. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 301, and the note, 307, 312.

4. Dr Kern's preface to Brihatsanhitá of Varáhamihira, p. 20.

5. Dr. Bhandarkar's Early History of Dekkan, second edition, p. 12; and Dr. Bhandarkar, J. B. B. R. A. S. Vol. XIV, p. 24. See also Mr. Páthaka's edition of Meghadúta, Introduction, p. 10.

We shall try to arrange the materials which have been collected and brought to bear upon this date, in the following order.

(a) It has been said by some that Kālidāsa was one of the nine gems that adorned the court of a Vikramāditya. Now the date of Varāhamihira has been discovered by the late Dr. Bhau Daji.¹ In a commentary on the Khandakhādya of Brahmagupta, an astronomer of 628 A. D. by Âmarāja we have the following :—“नवाधिकपञ्चशतसंख्यशाके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः ॥” Varāhamihirāchārya went to heaven in the 509th year of the S'akakāla, *i. e.* 587 A. D.² H. T. Colebrooke had already assigned to him the close of the fifth century of the Christian era from a calculation of the position of the colures affirmed as actual in his time by Varāhamihira.³

The date of Varāhamihira now being ascertained, the time of Kālidāsa, according to the theory of these antiquarians, and the other gems of the above verse and their patron Harsha Vikramāditya is also fixed. But as there is no positive proof or any documentary evidence to show that Kālidāsa of the Raghuvans'a was a contemporary with Varāhamihira, the statement which contains the memorial verse becomes in fact in-

1. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 45. Dr. Bhau Daji says that 'the latest and the most judicious writers on Hindu Astronomy have placed Varāhamihira about A. D. 570.' But in page 240 he says that 'he flourished after A. D. 505.' H. T. Colebrooke's Essays, Cowell's edition, Vol. II. p. 415. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 254. J. R. A. S. Vol. I. (1864) p. 392.

2. Dr. Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. III. appendix I. p. 143. *Jour. R. A. S. N.S.* Vol. I. pp. 407, 392 (1864). Dr. Bhau Daji's brief notes on the Age and Authenticity of the works of Āryabhata, Varāhamihira, Brahmagupta, Bhattotpala, and Bhāskarāchārya, p. 240.

3. Dr. Bhau Daji's brief notes on the age and authenticity of the works of Āryabhata, Varāhamihira, Brahmagupta, Bhattotpala, and Bhāskarāchārya, p. 239. H. T. Colebrooke's Essays. Vol. II, Cowell's edition, p. 434.

valid. Because Harshavikramāditya, who had established his own era, was a different king from Vikramāditya, the founder of the astronomical era which commenced in B. C. 57.

(b) It is stated in the *Rājataranginī* that when Hiranya the ruler of Kās'mīra died without issue, Harshavikramāditya of Ujjain appointed a poet named Mātrigupta who had come to seek service at his court to the throne of Kās'mīra.¹ Mātrigupta ruled Kās'mīra for four years and retired to Vārānasi as a यति, when Pravarasena II, the nephew of Hiranya who had gone on a pilgrimage, returned to assume the throne.² Dr. Bhau Daji thought that this Mātrigupta who was for a time ruler of Kās'mīra was the great poet Kālidāsa, and he supported his theory by the following reasons.

(1) There always has been a tradition that Vikramāditya was so pleased with Kālidāsa that he bestowed on this poet half of his territories.³ But this, according to the chronicle of Kās'mīra, is applicable to Mātrigupta and not to Kālidāsa. Because both of these were poets of different ages as will be shown hereafter.

(2) Mātrigupta is rather an appellation than a proper name and it conveys the same import as Kālidāsa. The "त्रिकाण्डशेष," a Sanskrit Vocabulary by Parushottama, gives रघुकार, मेघारुद्र and कौटीजित्, as synonyms of Kālidāsa.⁴ But this statement of the learned doctor does not go to prove that Mātrigupta and Kālidāsa were one and the same poets.

1. *Rājataranginī*, III. verses, 124, 125, 189, 239, pp. 60, 65, 70. Bombay edition. See our notes on pages 51, 60. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa p. 21, verse 124. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

2. *Rājataranginī*, III. Bombay edition, verses 287, 320, pp. 74, 77. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 48. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

3. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 48. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

4. The Literary Remain of Dr. Bhau Daji, p. 30. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 314.

(3) The *Rājataranginī* does not omit to notice the great Sanskrit poets in their respective historical periods. Thus it mentions Bhavabhūti¹ as patronised by Yas'ovarman of Kanoj. But it never mentions Kālidāsa. And how could it mention Kālidāsa who flourished in the first century B. C. and was never contemporary with Harshavardhana of the sixth century, as will be shown hereafter.

1. कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्रुगस्तुतिवन्दिताम् ॥ १४४ ॥

Rājataranginī IV. 144. Bombay edi. Dr. Bhandarkar's edition of *Mālatī-Mādhava*, preface, page IX. In his report on the search for Sanskrit MSS. during the year 1883-84, page 15, Dr. Bhandarkar says:—"We learn from Rājas'ekhara's *Prabandhakos'a* that Āmarāja converted by Bappabhatti was the son and successor of Yas'ovarman, king of Kanoj. A king of the name of Dharma, who was hereditary enemy of Āma, ruled over the Gauda country at that time, and Lakshanāvati was his capital. He had Vākpatirāja a poet, in his service, who composed a *Prākṛita* poem entitled *Gaudavadha* or *Gaudavaho*, after his patron had been killed by a neighbouring prince of the name of Yas'odharman. It would thus appear that Vākpatirāja belonged to the next generation after Yas'ovarman, and I have given reasons in the introduction to my edition of *Mālatīmādhava* to believe that he belonged to the next generation after Bhavabhūti also. The *Rājataranginī* speaks of both the poets as having been patronised by Yas'ovarman, wherefore it must be concluded that Vākpatirāja first came into prominence in the latter part of his reign, while Bhavabhūti belonged to the first part.*****Yas'ovarman thus died between 807 and 811 of the era of Vikrama, i. e. about the year 753 A. D. Lalitāditya of Kās'mira who subdued Yas'ovarman, reigned from 693 to 729 A. D. according to the chronology of the *Rājataranginī* as interpreted by General Cunningham by the use of the key furnished by Kalhana himself, viz. that S'aka 1070 corresponded with the Kās'mira year 24. The date of Yas'ovarman's death now determined agrees well enough with this ; at least it does not furnish any reason for supposing an error in Kalhana's dates and applying a correction to them as General Cunningham afterwards did, though even the corrected date of Lalitāditya, 723—760 A. D., would be equally

(4) A *Prākṛita* poem called the *Setukāvya* is described by its commentator to have been composed by Kālidāsa at the request of Rājā Pravarasena. An expression in the *Vārānasī-darpaṇa* of Sundara is explained by the commentator Rāmā-s'rama to be an allusion to Kālidāsa who wrote the *Setukāvya*. In a work on poetry called *Pratāparudra* by Vidyā-nātha who was patronised by Pratāparudra of Telingana about the end of the 12th century, an Aryā is quoted from the 'Setukāvya' which is styled a "महाप्रबंध." Dandin praises the poem although written in *Prākṛita* as an 'ocean of the jewels of beautiful sentences'. The work is alluded to in the *Sāhitya Darpaṇa* or Mirror of Composition. The *Rājataranginī* states that Pravarasena had constructed a bridge of boats across the Vitastā (Hydaspes) on which the capital of Kās'mīra was then situated. The construction of this very bridge is the subject of the *Setukāvya*.¹ Bāna's notice of Pravarasena and the *Setukāvya* confirms the correction of the assertion of the commentator of the *Setukāvya* that the poem was composed at the request of that king.²

consistent with it. And Bhavabhūti must be referred to the last quarter of the seventh century and the first of the eighth." See also Pandit's edition of *Gaudavādha*, Introduction, p. LXIX, and note. In गडडवहो, p. 221, are the following :—

भवभूजलहिगगयक्वामयरसकणा इव फुरन्ति ।

जस्स विसेसा अज्जवि वियडेसु कहाणिवेसेसु ॥ ७९९ ॥

com.— भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ निबन्धेष्विति क्वचित्पाठः ॥

See also Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 37.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 39—40. Also *Rājataranginī*, III. Bombay edition, p. 80, verse 354:—

“ वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।

ख्याता ततः प्रभृत्येव तादृङ्गौसेतुकल्पना ॥ ३९४ ॥

Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 314-315.

2. Introduction to Harshacharita :—

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोड्डवला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥

Dr. Bhau Dáji himself, however, justly brought forward some objections against his identification of Mátrigupta and Kálidása. Kálidása, he remarks, was a Sárasvata Bráhmaṇa, (the learned doctor has not given any proofs for this assertion) a worshipper of S'iva and Párvatī while Mátripupta as ruler of Kás'míra appears from the *Rājataranginī* to have conciliated the Buddhists and Jainas by prohibiting the destruction of living beings.¹ He also pleased the Vaishnavas by constructing a temple to Vishṇu, and the deities invoked in the *Setukávya* are first Vishṇu and then S'iva.² This, in the

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सृक्तियु ।
प्रीतिर्नुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

Trans. The glory of Pravarsena, bright as the white lotus extended beyond the ocean by means of the Setu (Kávya), just as the monkey army crossed the ocean by the Setu (bridge).

Who is not enraptured with the sweet and good diction of Kálidása, ? as in clusters of flowers moist with honey.

See also Dr. Bhau Daji's Essay on Kálidása p. 40. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 315.

1. *Rājataranginī*, III, Bombay edition, p. 71, verses 255-258. The Literary Remains of Dr. Bhau Dáji, pp. 38-39.

2. The poem opens (i. e. the first four verses) with the praise of the god Madhumathana (The *Rājataranginī*, III. p. 72, verse 263 runs thus:—स मातृगुप्तस्वाम्याख्यं निमर्मे मधुसूदनं । कालेनादत्त यद्गामान्ममः स्वसुरसत्तने ॥) ; and the next four verses invoke the blessings of S'iva. The god Madhumathana of the *Setubandha* and the god Madhusūdana of the above verse of the *Rājataranginī* appear to be one and the same deity. The *Nirṇayasāgara* edition says that the author of *Setubandhakávya* was the king Pravarsena and not the author of *Raghuvans'a*, and hence the authorship of Kálidása to *Setukávya* becomes doubtful. The colophon runs thus:—महाकविश्रीप्रवरसेनमहीपतिविरचितं (शङ्खमुखवधापरनामकं) सेतुबन्धम् ॥

Dr. Bhau Daji says:—" Mátrigupta in Kás'míra is said in the *Rājataranginī* to have established the worship of Madhumathana or Vishṇu under the name of " Mátriguptasvámī, " and this is the only circumstance that creates a shade of doubt in our mind respecting the identity of Mátrigupta with Kálidása, who, in his extant works always invokes S'iva, and otherwise, appears to have been a devout S'aiva. "

opinion of Professor Max Müller, however, is no serious objection ; for such was the character of that time that men like *Mātricheta*¹ began as worshippers of S'iva and then became Buddhists and like *Lalitāditya* erected statues to Buddha and Vishnu.² What troubles the Professor is that *Mātrigupta* is spoken of in the *Rājataranginī* as a poet and yet never identified with the famous author of the *S'ākuntala*. It then looks improbable that *Kalhana Pandit* who is so well acquainted with the literary history of his country should have told the extraordinary career of *Mātrigupta* without even giving a hint that this poet, raised to the throne of Kās'mīra, was the famous *Kālidāsa* ?³

The above statement leaves the identification of *Mātrigupta* and *Kālidāsa* doubtful, and it does not, in our opinion, clearly establish the connection of *Kālidāsa* with the *Setukāvya* and with *Pravarasena II* king of Kās'mīra. *Mātrigupta* then might have been a different poet and might also have been, according to the chronicles of Kās'mīra, first patronized and afterwards raised to the governorship of Kās'mīra by *Harshavardhana* of *Kānyakubja*.

Again *Kshemendra* in his *Auchityavichāracharchā* or *Auchityālamkāra* quotes the verse “*शितेनोद्भूतस्य &c.*,” as from *Karpātika* which *Kalhana* in his *Rājataranginī* (III. 181) puts into the mouth of the poet *Mātrigupta*, who is there said to have composed it impromptu, in reply to the king's enquiry as to why he alone of all the palace servants was not asleep. “Its appearance,” observes the learned doctor, “here is

1. Prof. Max Müller says:—‘ Thus I-tsing tells us that *Mātriketa*, who in his youth worshipped *Mahes'vara*, became later in life a follower of Buddha and composed 400 hymns, and afterwards 150 hymns.’ *India what can it teach us*, first edition, pp. 302, 315 note. See preface under *Vallabha*, note, p. 11.

2. Max Müller's *India what can it teach us*, first edi. pp. 307, 315 note.

3. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 315 note.

noteworthy.¹ Kshemendra in another passage of this small book quotes *Mātrigupta* by name. It is impossible, I think, to say whether we are to take *Karpatika* as the real name of the author of one of the works which are summarised for us in the *Rājataranginī* or as a synonym of *Mātrigupta*, referring to his condition as a suppliant for the king's favour. The verse occurs also in Vallabhadeva's *Subhāshitāvalī*, where it is ascribed to *Mātrigupta*.² And further on Kshemendra quotes some verses from the *Raghuvans'a* and the *Vikramorvas'iyam* and distinctly ascribes them to *Kālidāsa*. He also quotes the following verse from *Mātrigupta* :—"नायं निशामुख-सरोरुहराजहंसः कीरीकपोलतलकान्ततनुः शशांकः । आभाति नाथ तदिदं दिवि दुग्धसिन्धुडिण्डीरापिण्डपरिपाण्डु यशस्त्वदीयम्" ॥ He does not, it appears, ascribe it to *Kālidāsa*. Dr. Peterson says "note that Kshemendra would seek to distinguish between *Mātrigupta* and *Kālidāsa*. Compare Max Müller's 'India: what can it teach us?' first edition, p. 133." Thus the existence of a poet *Mātrigupta* is vouched for by Kshemendra, who in his *Auchityavichāracharchā* has quotations from both *Mātrigupta* and *Kālidāsa*.³ Kshemendra also quotes two verses from *Setubandhakāvya* on his *Auchityālamkāra* and ascribes them to *Pravarasena*. These verses occur in his *Setubandha* (I. 2; and III. 20) From this it is clear that Kshemendra ascribes the *Prākṛita* poem of *Setubandha* to the king *Pravarasena* and not to the author of the *Raghuvans'a*.⁴ It is again evident that at the time when Kshemendra wrote his work on *Alamkāra*, the works of *Mātrigupta*, *Pravarasena* and also those of *Kālidāsa* were extant in India and that he chose the verses in illustration of his *Alamkāras* from the respective works of the above-mentioned poets.

1. Dr. Peterson's paper on the *Auchityālamkāra* of Kshemendra, p. 21.

2. Dr. Peterson's edition of the *Subhāshitāvalī*, Introduction, p. 89. Also his paper on the date of *Patanjali*, p. 21.

3. Dr. Peterson's paper on the date of *Patanjali*, p. 28. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 133.

4. Dr. Peterson's paper on the date of *Patanjali*, p. 27.

There is a commentary on the *S'akuntalā* by Rāghava Bhatta, son of Prīthvīdhara of Vis'ves'varapattana (Benares) in which he distinctly quotes Mātriguptāchārya with reference to the characteristics of dramatic composition. ¹

(c) The fourteenth verse of the *Meghadūta* and especially the last line ² of it affords, according to these investigators, another datum for fixing the time of Kālidāsa. The verse bears, according to Mallinātha, two senses, one expressed and the other implied or 'suggested' in the language of the Alankāristas. There is nothing particular in this verse bearing a double sense, as the works of Kālidāsa, Kumāradāsa and As'vaghosha abound with verses and the *Meghadūta* itself contains many other verses of a similar nature. Now Mallinātha in the implied sense of the verse, discovers a pointed allusion of Kālidāsa's words ' Nichula ' and ' Dinnāga ' to two men who were the contemporaries of Kālidāsa, one, an intimate friend of his and the other his adversary. ³ But how much reliance could be made

1. See Dr. Peterson's edition of *Subhāshitāvali*, p. 89 and the verse of Mātrigupta as quoted there. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 36-37 note. " Throughout the commentary, " observes the learned doctor, " we meet with 17 verses, which, from their style appear to be the production of a great poet, and are not perhaps unworthy of Kālidāsa. One S'loka is quoted second-hand from Bhāmaha, a commentator on the " *Prākṛitaprakāśa*, " who again quotes it from the " *Hayagrīvavadhanātaka* ".

हयग्रीववधं मेण्डस्तदमे दर्शयन्नवम् ।

आसमाप्तिं ततो नापत्साध्वसाध्विति वा वचः ॥ २६० ॥

अथ ग्रथयितुं तस्मिन्पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।

लावण्यनिर्याणभिया तदधः स्वर्णभाजनम् ॥ २६१ ॥

अन्तरङ्गतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।

भर्तृमेण्डः कविर्मेने पुनरुक्तं श्रियोऽर्पणम् ॥ २६२ ॥

Rājatarangini, III. p. 72. Bombay edition. Max Müller's India what can it teach us, first edi. p. 314 note.

2. दिङ्मागानां पथि परिहरन्सूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

3. See Mallinātha's commentary on the 14th verse of the *Meghadūta*. Max Müller's India what can it teach us, first edi. pp. 306-307. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa p. 49.

on this vague and groundless assertion of Mallinátha I leave public to decide. Because about Nichula nothing absolutely is yet transpired except that the lexicon S'abdárñava recognises Nichula as a proper name, being that of a poet. We are not prepared to put implicit faith in the assertion of mere S'abdárñava unless it is supported by ancient lexicographers such as Kshīrasvāmin and others and unless it is substantiated by a palaeographical evidence. Hemādri, one of the most intelligent interpreters of Kālidāsa, does not support this sense. We, therefore, reject the interpretation on the ground that the stanza in question does not at all convey the implied sense although it is suggested by an able scholiast. But Dinnāga or more properly Dinnāgāchārya¹ is a celebrated name in the Pramāna S'āstra or Sanskrit logic.

From the life of Bhagavat Buddha by Ratnadharmarāja (a Tibetan work) that Dinnāga and Dharmakīrti were the pupils of the Buddhist Ārya Asanga² in Pramāna that is logic.

Again we learn from Vāchaspatimis'ra's Nyāyavārtikatātparyatīkā that Uddyotakarāchārya composed his Nyāyavārtika, a commentary on Pakshila Svāmin's Nyāyabhāshya in order to clear away the erroneous interpretations of Dinnāga and others.³

1 Max Müller's India what can it teach us, first edi., p. 307. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 49. Prof. Weber's history of Sanskrit Literature, p. 209 note. Prof. Cowell's preface to the Kusumāñjali, p. VII. S. P. Pandit's preface to the Raghuvans'a, part III. p. 68. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 9. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 229-330. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. p. 51.

2. Prof. Max. Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 304, 305, 309, 311.

3. अथ भगवताश्रपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते, व्युत्पादिते च भगवतापक्षिलस्वामिना, क्रिमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्तिकारंभ इति संक्रां निराचिकीर्तुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्तिकारंभप्रयोजनं दर्शयति 'यदक्षपादः' इति । यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्तथापि दिङ्मागप्रभृतिभिर्वाचीनैः कुहेतुसंतमसमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्वनिबन्धोद्योतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानयमारंभः ॥ Cowell's preface to Kusumāñjali, p. VII.

This shows that Uddyotakāra was the contemporary or immediate successor¹ of Dinnāga and that Dinnāga as befitting a pupil of the Buddhist logician Asanga was an authority on logic.

1. In his paper read before the society Mr. Páthak says that "the works of Prabhāchandra and Vidyānanda place at our disposal a mine of useful information. Prabhāchandra mentions, among other authors, Bhagavānupavarsha, Dinnāga, Uddyotakara, Dharmakīrti, Bhartṛihari, S'abarasvāmin, Prabhākara and Kumārila. All these authors, with the exception of Bhagavānupavarsha, are quoted by Vidyānanda. Bhagavānupavarsha, S'abarasvāmin, Dharmakīrti, and Kumārila are also referred to by S'ankarāchārya. The अष्टसहस्री represents Kumārila as refuting the views of Dharmakīrti and Prabhākara. From this circumstance we infer the chronological priority of the two last mentioned authors to Kumārila. Vāchaspatimis'ra says that Dinnāga is refuted by Uddyotakara; and according to the Jaina श्लोकवार्तिक, Uddyotakara himself is attacked by Dharmakīrti.

In his paper on the Nyāyabinduṭīkā, Dr. Peterson says that "in the Jasalmira fragment there is an interesting reference to Kumārila's critique of Dinnāga. The writer asserts that when Kumārila rejects mental preception as that had been established from the scriptures (आगमसिद्ध) by Dinnāga it was because he did not understand Dinnāga's definition." This critique of Dinnāga occurs in Kumārila's श्लोकवार्तिक, chapter on प्रत्यक्ष. There is another reference to Dinnāga in the same work :—

वासनाशब्दभेदोत्थविकल्पप्रविभागतः ।

न्यायविद्भिरिदं धर्मादौ बुद्धिमाश्रिते ॥ १६७ ॥

व्यवहारानुमानादेः कल्प्यते न बहिःस्थिते ।

अस्तीदं वचनं तेषामिदं तत्र परीक्ष्यताम् ॥ १६८ ॥

न्यायविद्भिरिति । न्यायविद्भिर्हि दिङ्मगाचार्यैरिदमुक्तं । सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिःसत्त्वमपेक्षत इति । एतदपि दूषयति ।

In this passage Sucharitamis'ra says, Kumārila applies the expression न्यायविद्भिः to Dinnāgāchārya. It is obvious, therefore, that the Buddhist author of the Jasalmira fragment and the Brahmanical commentator Sucharitamis'ra are unanimous in holding that Dinnāga is criticised by Kumārila. In his chapter entitled the सूत्रन्यायवाद् the Mimāṃsaka controverts the Buddhist view denying the

Now Uddyotakara and Dharmakīrti are mentioned by Subandhu in his *Vāsavadattā*, the former by name and the latter, by the name of *Bauddhasangati*, which, the commentator says, is the name of a work of Dharmakīrti.¹ Subandhu again is quoted by Bāna at the beginning of the *Harshacharita*,² who flourished in the first half of the seventh century (607—648 A. D.).

From Tārānātha's 'History of Buddhism' we learn that Ārya Asanga was the elder brother and teacher of Vasubandhu.³

Hienon-thsang tells us that Vasubandhu and his teacher Manorhita were the contemporaries of Vikramāditya of S'rāvastī⁴ (probably his northern residence).⁵

existence of the soul as distinct from the intellect. In explaining this part of the *श्लोकवार्तिक*, Sucharitamis'ra frequently cites the well-known verse of Dharmakīrti which is quoted by S'ankara and Sures'vara (or *मण्डनमिश्र*), and thus leads us to infer that Dharmakīrti as well as Dinnāga is criticised by Kumārila. This view is corroborated, as we have seen, by Vidyānanda who in the *अटसहस्री* represents Kumārila as refuting a verse of Dharmakīrti.

These facts enable us to fix the chronological order in which Dinnāga, Uddyotakara, Dharmakīrti, Bhartrihari and Kumārila flourished. Each of these authors lived prior to the one named next after him." J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 229-230.

1. न्यायस्थितिनिबोधोत्तरस्वरूपां बौद्धसंगतिमिवाङ्कारभूषिताम् ॥ २३९ ॥ बौद्धसंगतिमिवाङ्कारो धर्मकीर्तिकृतो ग्रन्थविशेषस्तेन भूषिताम्. Hall's *Vāsavadattā*, p. 235, and the commentary. See also the preface p. 9 of the same. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 308.

2. Introduction to *Harshacharita* :—

कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 18. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 308.

3. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 303. Tārānātha's *History of Buddhism*, p. 118.

4. Max Müller's *India what can it teach us*, first edi. p. 302.

5. Pandit's preface to *गुडवहो*, p. CXI. *note*, also p. CXXVIII *note* of the same. *Buddhist Records of the Western World*, Vol. I, p. 106 *note*.

Thus Hionen-thsang speaks of a king Vikramāditya. "The king Vikramāditya of the country of S'rāvastī was of wide renown. He ordered his minister to distribute daily throughout India five lākhas of gold coin. He every where supplied the wants of the poor, the orphan and the bereaved." "This Vikramāditya once summoned an assembly of the Shamans (अमणाः) and the heretics (Brāhmaṇas) in which Manorhita was defeated by the 'heretics' rather by noise than by argument. Manorhita ashamed to see himself thus treated by the people bit out his tongue and wrote a warning to his disciple Vasubandhu saying "In the multitude of partisans there is no justice ; among persons deceived there is no discernment." Having written this he died.

"A little afterwards Vikramāditya lost his kingdom and was succeeded by a monarch "S'ilāditya Pratāpas'īla of Ujjain who widely patronised those distinguished for literary merit. Vasubandhu wishing to wash out the former disgrace came to the king and said "Mahārāja, by your sacred qualities you rule the empire and govern with wisdom. My old master Manorhita was deeply versed in the mysterious doctrine. The former king from an old resentment deprived him of his high renown. I now wish to avenge the injury done to my master. The king knowing that Manorhita was a man of superior intelligence approved of the noble project of Vasubandhu. He summoned the heretics who had discussed with Manorhita. Vasubandhu, having exhibited afresh the former conclusions of his master, the heretics were abashed and retired."¹

Now if we can fix the dates of *this* Vikramāditya (not the founder of the Samvat era) and Asanga or Vasubandhu we can also fix that of Dinnāga who, according to Mallinātha and these investigators, was a contemporary of Kālidāsa. Again, Hionen-thsang (629-645 A. D.) says that sixty years before his time the throne was occupied by S'ilāditya Pratā-

1. Buddhist Records of the Western World. Vol. I. pp. 106—109.

pas'ila.¹ So that his reign, according to Dr. Fergusson,² ends in 580 A. D. He ruled, according to Ferishtah, fifty years 530-580, and was preceded by Vikramāditya whose reign would accordingly have ended in 530.

Again the Tibetan chronicler Ratnadharmarāja says that 900 years after the death of Buddha there appeared Ārya Asanga and Vasubandhu.³

Hionen-thsang states that As'oka flourished 100 years after Nirvána. Now the date of As'oka is known to be 263-229 B. C.⁴ Asanga and Vasubandhu thus appeared to have lived

1. Buddhist Records of the Western World. Vol. II. p. 261. Gen. Cunningham's Ancient Geography of India. p. 492.

2. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 288-289, and the *note*. Journal of the Royal Asiatic Society, 1880, p. 278, *note*. In a note of the Buddhist Records of the Western World, Vol. I. p. 106, Rev. S. Beal says:—"Manorhita is placed under Vikramādityaharsha of Ujjain, and therefore lived about the middle of the 6th century A. D., according to Max Müller's *India*, first edition, p. 290. This is supposed to be the same as Vikramāditya or Harsha of Ujjain, according to Dr. J. Fergusson and Prof. M. Müller, the founder of the usual Samvat era, 56 B. C. The Chinese equivalent for his name is *chaoujih*, or "leaping above the sun," or, "the up-springing light," "the dawn." As to the mode in which this era of Vikramāditya might have contrived, see Fergusson (J. R. A. S. N.S. Vol. XII. p. 273). The starting-point from which these writers suppose it came into use is 544 A. D. The expression of Vikramāditya of S'rāvastī, is the same as Vikramāditya of Ayo-dhyá, where we are told (Vassilief, p. 219) he held his court. The town of S'rāvastī was in ruins even in Fabian's time (chap. XX).

3. Max Müller's India, first edition, p. 305.

4. In his India what can it teach us, first ed., p. 306, Professor Max Müller says:—"We had placed Vikramāditya in the first half of the sixth century, about 100 years before Hionen-thsang. If then we remember that Kanishka's birth is placed 400 years and Asanga 900 years after Buddha's death (see also Wassiljew, Buddhismus, p. 52), we find an interval of 500 years between Kanishka and Asanga. And if we are right in placing Kanishka's coronation 78

541 A. D. And Dinnāga the celebrated pupil of Vasubandhu must have lived about the same time. Thus all the above-mentioned statements or assertions made by these investigators, more or less support, according to them, their theory and go to prove the end of the fifth and the beginning of the sixth century to be the probable time in which Kālidāsa might perhaps have lived. But of this, however, further on.

A. D., we should get for Asanga and Vasubandhu about the second half of the sixth century, that is, nearly the same date at which we arrived before, on the evidence supplied by Hiouen-thsang." And further in the notes he says :—" This is a very common date for Kanishka with the Northern Buddhists, whether of his birth or of his coronation, may sometimes seem doubtful (Hiouen-thsang, II, 172). If we take 78, the beginning of the S'aka era, as the date of Kanishka's coronation (अभिषेक), the initial date of Buddha's Nirvāna would have to be placed not as a real event, but for the purpose of chronological calculation only, at about 322 B. C. Pārs'va and Vasumitra would belong to the same period as Kanishka.

According to the same chronological system, As'oka is placed 100 years after Buddha's Nirvāna (Hiouen-thsang, II, p. 170), *i. e.* 222 B. C., and this, if I am right in my rectification of the chronology of the Southern Buddhists, is the real date of his death (Dhammapada, Introduc. p. XXXIX).

Again, the king of Himatala, who defeats the Kritiyas, who are enemies of Buddhism, is placed 600 after Buddhanirvāna, *i. e.* 278 A. D. (Hiouen-thsang, II, p. 179).

Hiouen-thsang is fully aware of the existence of three different eras. He says that some place the Nirvāna 1200 years ago (about 560 B. C.), others 1500 years ago (about 860 B. C.), but, he adds, some assert that more than 900 and less than 1000 years have now elapsed since Buddha's Nirvāna. These were no doubt the authorities who placed Kanishka 400 years after the Nirvāna, and Hiouen-thsang himself, about 960 years after Buddha (Hiouen-thsang, I, p. 131). Wassiljew (Buddhismus, p. 52) states from Tibetan sources that after the death of Gambhirapaksha (p. 282. n.), the patron of Asanga (900 post Buddhanirvāna) S'riharsha was the most powerful king in the west of India, and was succeeded by his son S'ila. It is curious to observe that in Tibetan literature Buddha's birth is supposed to have happened not long be-

And the above-mentioned results, according to *their* theory, can be gathered from the following table :—³

—550. Vikramāditya Harsha of Ujjayinī.

531-579. Khosrū Nushirvān and Barzōi.

544. Battle of Kârur, 600 after 56 B. C., era of Vikrama.
Siddhasena Sûri, a Jaina, helps in reckoning the era.

544. Mâtrigupta, ruler of Kâs'mîra, contemporary of Bhartrimentha.

Kālidāsa, (perhaps) contemporary of Dinnāga.
Vasubandhu, and Asanga.

„ mentioned with Bhāravi in inscript. 634 A. D.

„ his Setukāvya praised by Dandin (6th cent.)

„ quotes Bhāsa, Saumilla.

Varāhamihira, died 587.

„ quotes Âryabhata, born 476.

„ „ Romaka-siddhānta by S'rishena, 505,
based on लाट, वसिष्ठ, विजयनंदी &c.

„ „ Paulis'a-siddhānta by Paulus al
Yunāni.

„ „ Vasishta-siddhānta by Vishnuchan-
dra.

„ „ Sanrasiddhānta.

„ „ Paitāmaha-siddhānta ; also Satya-
bhadanta, Bâdarâyana, &c.

Amarasinha, translated into Chinese 561-566.

Jishnu, father of Brahmagupta (born 598).

fore the birth of confucious (J. B. B. R. A. S. 1882, p. 100). It might be well to distinguish the Southern Buddhist era by p. B. S. from the Northern Buddhist era, p. B. N. " See also Dr. Bhandarkar's Early History of the Dekkan, second edition, p. 14 and also pp. 26-27 notes of the same. See Prof. Cowell's preface to Buddha-charita, p. V.; also sacred Books of the East, Vol. XIX. Introduction, p. XXXI., also sacred Books of the East, Vol. XLIX., part I. Introduction, p. 1.

3. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 290. Indian Antiquary, 1883, Vol. XII., p. 234.

Dinnāga criticised by Uddyotakara who is mentioned by Subandhu, who is mentioned by चाण, Manoratha, teacher of Vasubandhu, disgraced.
900 p. B. N.?

- 550-600. S'ilāditya Pratāpas'īla (Mālava),
called Bhoja by Ferishtah.
Vasubandhu, restored, Pandit at Nālanda, brother of Asanga ; died before 569.
Prabhākaravardhana.
Mādhavagupta, Tāraka, Sushena, at his court.
Rājyavardhana (eldest son).
Defeats king of Mālava.
Is defeated by S'as'ānka of Karnasvarena,
an enemy of Buddha or Gupta of Gauda,
Fei-tu, Chinese ambassador, 605.
- 610-650. S'ilāditya Harshavardhana (younger son),
called Kumārārāja, a Vais'ya.
His sister, Rājyas'rî, wife of Grahavarman who
was killed by king of Mālava.
His minister Bhandî (Po-ni).
Alliance with Bhāskaravarman, Kumāra of Prāgyotisha (Kāmarūpa).
Wars with Pulakes'in II of Mahārāshtra, temp.
Hionen-thsang (618-625, Ma Tuan-lin).
Defeated by Pulakesin II, Satyās'raya, who began
to reign 609.
Chinese embassy to Magadha, leaves 648, arrives
after S'ilāditya's death.
Visited by Hionen-thsang, 629-645 ; by Alopen,
639.
Dandin, Das'akumāracharita, Kāvya'dars'a, old.
Subandhu, Vāsavadattā, quoted by Bāna.
" " quotes Uddyotakara,
Dharmakīrti, pupil of Asanga.
Bāna, Harshacharita, Kādambarî, Chandîkâstotra,
Ratnāvalî (Dhāvaka ?) Pārvatîparinayanātaka (a paraphrase of Kumārasambhava attributed to Bāna.)

Mayûra, Mayûras'ataka.

Mânatungasûri, Bhaktâmarastotra,

Nârâyana.

Adhyarâja.

Bhartrihari, died 650 (I-tsing).

Jayâditya, (Kâs'ikâ), died 660 (I-tsing).

Brahmagupta, born 598.

“ Though some of the links,” observes Prof. Max Müller, “ in this chronological system are still doubtful, the belief in the existence of a Vikramâditya in the first century B. C. may now be accounted for, while his real existence in the sixth century admits of little doubt.”

And this statement which the learned Professor has based upon Dr. Fergusson's theory has now been proved by Dr. Fleet's discovery of Mandasôr Inscriptions to be vague and unfounded, and thus it does not, in our opinion, at all deserve any historical credence.

Again some antiquarians hold that ‘ the Hindu tradition, which makes Kâlidâsa contemporary with Vikramâditya, the supposed founder of the era commencing in B. C. 57, does not help us towards the solution of the problem because the earliest inscriptions mentioning this era, which have been discovered in Mâlava, speak of it as the *Mâlava era* or the era of the Mâlavas and do not connect it with Vikramâditya as its founder.’ Now Dr. Fleet, as mentioned before, from the dates of his Mandasôr inscriptions, has with the astronomical calculations, conclusively proved the Samvat or Sam era to be no other than the *Mâlava Samvat* or Mâlavakâla.¹

It will also be remembered that the Samvat era and the Mâlava Samvat were originally one and the same eras and were not considered as two different periods or the eras. Dr. Fleet by actual computation has proved it to be one and the same, whether its founder was Vikramâditya or not is a question by itself.

1. See pages 53-60 of this Introduction.

Thus it is clear that the Samvat era or as it is otherwise called the Málava Samvat was an actual astronomical era and had its beginning in B. C. 57, and as such had been accepted by Hindu astronomers. Supposing these Mandásor inscriptions which have been lately discovered by Dr. Fleet do not connect them with Vikramāditya as its founder, how should the dates mentioned in these rock documents when reduced by actual computation come up to B. C. 57-56 or thereabouts? Or to recapitulate the learned Doctor's words "We are compelled", says he, "to find in it the solution of the question, and to adjust the equation of the dates thus,—Gupta-Samvat 113 (the mean date for Kumâragupta) + A. D. 319-20 = A. D. 432-433 ; and Málava-Samvat 493-B. C. 57-56 = A. D. 436-37 ; which, of course, falls well within the 17 years of Kumâragupta's reign, remaining after this mean date." And thus the results of all these palaeographical researches brought to bear upon the *date* satisfy the necessary requirements. And they bring us so very close to B. C. 57, the commencement of the well-known Vikrama era,—which, by the tradition of remote antiquity, is closely connected with the country of the Málavas, through the name of its celebrated founder, king Vikramāditya, whose capital, Ujjayinî, was also the principal city in Málava. Unfortunately no historical account of certain nature, except the tradition of remote times with a reliable era, is as yet, found of this Vikramāditya. Many inscriptions and copper-plates have come to light, and many more will doubtless yet be found that would perchance give us some clue to the real history of this distinguished universal monarch of remote past time, if diligently searched for in the different parts of the country.

Again if Dr. Bhandarkar from Kālidāsā's mere mention of the names of Pushpamitra, or Pushyamitrā,¹ Agnimitra, Vasumitra and the political conditions of Vidarbha and other countries as existing in their times, and from the Paurānika

1. See Early History of the Dekkan, second edition, pp. 14-15, also pp. 23, 30-34. Dr. Bhandarkar's paper on Patanjali, pp. 20-21.

traditions corroborated by inscriptions and other palaeographical evidence, establishes the true historical epochs, events, narrations and finally the dynasties and the lines of several kings and paramount monarchs of the Dekkan and other countries; why should not this Hindu tradition, the date whereof now finds a solution in the Mandasór inscriptions, and of remote antiquity with an astronomical datum, be connected with its illustrious founder Vikramāditya and be accepted as a *true* historical fact? The general Pushpamitra, according to the ancient history of India, is said to have murdered his master Brihadratha the last scion of the Maurya dynasty and usurped the throne of Magadha.¹ He was the first king of the S'unga dynasty and was known for his bravery in pressing back the Yavanas to their northern home. From the fact that Patanjali, the author of the Mahābhāṣya who lived in 150 B. C. or about 450, B. C. according to Pandit Satyavrata Sāmis'rami², refers to Pushpamitra, his court, his horse-sacrifice and the Yavanas in such a way as to show that the former was a contemporary of the latter—a fact very conclusively and most ably established by Dr. Bhandarkar in his paper on the date of Patanjali³ from a *Vārtika* of Kātyāyana, explaining the use of the present tense³—and from other independent evidence it is now accepted as a fact by all antiquarians which goes to prove that Pushpamitra, whose son Agnimitra figures as the hero of the *Mālavikāgnimitra* a drama composed by Kālidāsa, lived in B. C. 150 or thereabouts. The conclusion therefore is irresistible that Kālidāsa lived at a time between A. D. 78 on the one hand and B. C. 150, on the other. This external evidence is again very strongly supported by such internal evidence as can be gathered from the several historical allusions that have scattered through the works of Kālidāsa. In *S'ākuntala*, *Vikramorvas'iyam* and *Raghuvans'a* for

1. Principal Tawney's *Mālavikāgnimitra*, Introduction and the account of Maurya kings translated from Lassen.

2. See Pandit Satyavrata Sāmis'rami's *Nirukta*, Introduction, Vol. IV. fasciculus VI. p. ३.

3. Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patanjali, pp. 13, 16, 17, 18, 20—23.

example, Kálidása distinctly refers to the Yavanas, the Párasikas, the Hūnas, the Kámbojas, the Kalingas and other foreign tribes and races and their kingdoms bordering on the frontiers of India. The descriptions given by Kálidása of them, closely resemble the national customs of the foreign races, tribes and kingdoms at the time about which Kálidása is supposed to have lived, i. e., about the middle of the first century B. C. But of this further on.

In his Raghuvans'a, Kálidása while describing the conquest of Raghu, declares that his hero invaded the northern countries on the Indus where saffron is cultivated and there he encountered the Hūna kings whom he defeated and killed in a battle. The northern countries¹ alluded to by our poet are of course Kābul, Kās'mīra, Panjāb and the neighbouring provinces of the north where, as is well-known, saffron is cultivated to this day. Amarsinha in his lexicon gives Kās'mīraja as a synonym for saffron which means what is produced in Kās'mīra.

Dr. Bhau Daji says² " Kálidása is the only great Sanskrit poet, who as far as the writer is aware, describes a living saffron flower ; the plant, we know, grows in Kās'mīra and the regions west of it." It is thus clear that what our poet means to say is that Kābul, Kās'mīra, Panjāb and the countries north of them were under the actual sway of Hūna kings when Raghu invaded them. It is also plain that the Hūna kings here alluded to by our poet are not Toramāna and his son Mihirakula so pointedly shown by some researchers ; because they have not as yet put forth any positive evidence in support of this assertion. Mere allusion to Hūna kings in the Raghuvans'a does not go to prove that our poet has made a *direct* reference to Toramāna and Mihirakula until it is shown to have been corroborated by his brother bard Kumāradása, who, according to them, was also his contemporary. Again it looks probable that by Hūna kings Kálidása

1. See Canto IV. Sts. 66, 67, 68.

2. Literary remains of Dr. Bhau Daji, p. 49. See Introduction, p. 35.

might have meant one of the remote ancestors of the Hūna kings whom Raghu vanquished; perhaps our poet might have alluded to some chief or chieftain of the Hūna tribes, whose full and detailed account might be existing in the works of some ancient writers like Chyavan, and from whom he might have borrowed information for his history, and who, as we know, side by side with the Yavanas, might have lived chiefly upon war, and made constant invasions many centuries before the beginning of the Christian era. The country, we know, was exposed to the inroads of these foreign tribes in the second century B. C.¹; which looks probable as Kālidāsa uses the epithet in the plural. Had he but meant Toramāna and Mihirakula he might well have used the dual; but since he does not, it might be inferred that he alludes to some of the early Hūna chiefs. Lae-lih who, as General Cunningham maintains, was the father of Toramāna and whom the Hūnas set up as their king after the conquest of Gāndhāra about A. D. 465.² The ancient history of the White Huns on the Indus before the fifth century is not as yet finally established or traced by any palæographical evidence. Nothing can be said as going to prove the conclusive establishment of the poet's allusion to the Hūna kings until the materials for the real history of the White Huns are discovered and admitted on all hands as an authentic document. General Cunningham says, "The connection of the White Huns with India cannot be traced till near the end of the fifth century, from which time they may be looked upon as a separate branch of the Indo-Scythian conquerors, or the "Indian Ephthalites." Their history, as far as I have been able to trace it, begins with Lae-lih, the father of *Toramāna* and grandfather of *Mihirakula* or *Mihirgul*. Both the last kings were rulers of the Panjāb, and both made conquests in India in the early part of the sixth century A. D., while the main horde remain-

1. See Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patanjali, pp. 20-21. Early history of the Deccan, second edition, p. 23.

2. Transactions of the ninth congress of orientologists, Vol. I. Ephthalites, or White Huns, page 223.

ed in possession of the countries to the north of the Indian Caucasus, with Gorgo as their capital¹ (Procopius, A. D. 540).” From the above statement of the distinguished orientalist it is clear that we are not as yet in possession of the materials of history that would at least give some clue to the White Huns and their kings on the Indus before A. D. 520. And until our statement is disproved by substantial evidence we can hold that Kālidāsa’s allusion to Hūna kings of Kābul, Kās’mīra and Panjāb has a direct reference to one of the remotest ancestors of the Hūna king Lae-lih or to some chieftains of the main horde of the Hūnas, who, it is alleged, were a great scourge to the people living on the frontiers of India. It is next to probable that this ancestor of Lae-lih or some chiefs of the main horde of the Hūnas to whom Kālidāsa refers might have established a kingdom over some part of Kābul and Kās’mīra. It will also be remembered that the Hūna kings Toramāna and his son Mihirakula or Mihiragul, who established the vast empire over Kās’mīra, Panjāb, Sindh and provinces reaching as far as Mālava, could not easily have done so (because they were foreign invaders), unless the empire had an early founder or founders with a small confederacy.

It also appears probable that the Hūna chieftains or chiefs of whom Lae-lih, Toramāna and Mihirakula were the descendants or representatives at the close of the fifth century A. D., might have established a small confederacy over some part of Kābul, Kās’mīra and the countries north to them long before the beginning of the Christian era. Their future descendants or successors were gradually, as circumstances would allow, extending their kingdom until Toramāna and Mihirakula found it easy for them to make a rapid progress. Thus they must have extended their kingdom without, of course, encountering any difficulty and finally established a vast empire. Kālidāsa’s allusion to Hūna kings thus plainly refers to the founder or his immediate successor or to

1. Ephthalites or White Huns, p. 224.

2. Ephthalites or White Huns, p. 222. See also Dr. Fleet’s inscriptions of the Guptas, p. 56.

the chiefs of the main horde of the Húnas who had formed a confederacy in the early times ; and not to their descendants Toramána and Mihirakula who flourished in the beginning of the sixth century or thereabouts, and thus the evidence which these investigators have put forth as corroborative of the sixth century are inapplicable to Kálidâsa's mention of the Hūna kings or the Hūna chiefs. This is also proved from the following account of Rev. Charles Gutzlaff's history of China and other sources. Rev. Charles Gutzlaff says that after the Chow Dynasty the Tsin Dynasty (from 249-206 B. C.) took the reins of the Chinese Empire. In the reign of Che-Hwangti, the Huns began to invade the Chinese frontier. The Emperor Che-Hwangti resolved to attack the Hiengnu or the Huns ; for these he understood were the Hoo which would put an end to the reign of his family. "The Huns, this scourge of the civilized world," observes Gutzlaff "dated their empire from one of the princes of the Héa dynasty. Their country was of great extent, situated on the west of Shen-se, of which they possessed the western parts ; and their posterity still inhabit a part of that territory, the present Ele. They belonged to that extensive tribe which the ancients comprised under the name of Scythians. The country they inhabited was so barren as to render agriculture little available to the maintenance of life. Their indolent, pastoral habits had for them greater attractions than the constant toil of the Chinese peasant. Hunting is their chief amusement, and next to their herds, their principal means of subsistence. Without the arts of civilized life, they are cruel and blood-thirsty, desirous of conquest, and insatiable in rapine. Even the eastern provinces of the Grecian colonies were often molested by the savages who dwelt in the plains beyond the Oxus and Jaxartes. The famous valour of the Persian heroes, Rustam and Asfendiar, was signalized in the defence of their country against the Af-rasiabs of the North ; and the invincible spirit of the same barbarians resisted the victorious arms of Cyrus and Alexander. The Huns were not the least amongst those numerous hordes. Their rulers, named Tanjous, gradually became the conquerors and the sovereigns of a formidable empire. Their victorious

arms were only bounded by Eastern Ocean ; the thinly-inhabited territories along the banks of the Amoor acknowledged their sway ; they conquered countries near the Irtish and Imaus ; nothing could stop them but the ice-fields of the Arctic seas. Their principal strength was in their innumerable cavalry, which appears to have been very skilful in the use of the bow. Their march was neither checked by mountains nor by torrents ; they swam over the deepest rivers, and surprised with rapid impetuosity the camps of their enemies. Against such hordes no military tactics, no fortifications proved of any avail. They carried all before them with irresistible power, and never waited until a numerous army could be assembled to overwhelm them. Hardy to an extreme, they could support fatigue and hunger, and never lost view of the object of all their excursions—plunder.”

“ Che-Hwang-ti surprised and sought to extirpate these fierce barbarians, and finding them unprepared, the conquest was very easy. His generals having subdued the people in the South, nothing more remained to be done than to subjugate these Tatars, or, at least, to put a stop to their inroads. Some of the Northern states had eventually built a wall to keep these unbidden guests out of their territories. Che-Hwang-ti resolved to erect a monument of his enterprising spirit, which should be a lasting memorial of his greatness. This was the building of the great wall, which commences at the Lin-téaou, in the western part of Shen-se, and terminates in the mountains of Leaou-tung, in the sea, a distance of more than fifteen hundred miles. It runs over hills and rivers, through valleys and plains, and is perhaps the most stupendous work ever produced by human labour. He lined it with fortresses, erected towers and battlements, and built it so broad that six horsemen might ride abreast upon it. To lay the foundation in the sea, several vessels, loaded with ballast, were sunk, and upon this the wall was erected. Every third man in the empire was required to work on it, under the direction of Mung-teén, 240 B. C. The enormous work was finished within five years, but the founder had not the satisfaction of seeing it complet-

ed." After this the Han dynasty ruled over China (from 202 B. C.—220 A. D.); but the empire was involved in its internal troubles. In the reign of Lew-pang the Huns again regained their strength. Under Mete, a wise prince, who understood how to take advantage of every circumstance they became formidable to China, and retook those parts, which the celebrated general, Mung-téen had conquered. The emperor's general being struck with fear delivered the fortresses into their hands. The emperor advanced with a large army but was compelled to buy an ignominious peace, by the intervention of a beautiful lady, whom he sent as a present to the Tangoo-Mete. After this the Tartars withdrew to their own country with immense booty ; but very soon returned. The emperor sent an army against them under Chang-e : but he was defeated by the enemies.²

In B. C. 141, the prince Tangoo-Mete of the Huns asked an imperial princess in marriage. These barbarians despised their own women, and looked wistfully after the fair daughters of China. This corruption had its beginning in the reign of the emperor Woo-hwang-ti.³ Under this prince the Huns extended their power far and wide and constituted a powerful empire extending from the great wall to the Caspian Sea. Now the Huns turned their campaigns westward, and for about 70 years nothing of importance occurred on the Chinese frontier.

In the meanwhile, the Huns were not idle, and constantly attacked the frontiers of the Chinese empire. Woo-te was not backward to repel their inroads. The Chinese on the frontiers were trained for the service against these swift enemies ; some Tatar tribes also joined the imperial standards, and after many reverses, General Wei-sing surprised them, routed the whole horde, and took about 15000 prisoners, with the whole camp and baggage. Such a disaster intimidated them for a while, but they shortly regained sufficient strength to renew the struggle. New

1. Gutzlaff's History of China, 1834, vol. I, pp.220-223.

2. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 230.

3. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 235.

incursions threw the whole empire into consternation. But this prince was not daunted. After many campaigns, he finally struck such a decisive blow, that the Huns were so enfeebled, as not to return for many years.¹

In B. C. 73 the emperor Seuen-te ascended the throne of China. At that time the Huns and some other Tartar tribes, after many fruitless attempts to make themselves masters of the fertile provinces of China, came to render homage to the emperor.²

In A. D. 25 the emperor Kwang-woo-te came to the throne of China. And in A. D. 58 the emperor completely overthrew the Huns, who constantly waged war with him, and who at the time were gradually much reduced in number. And as they found an equal match in the Western tribes of Bukharia, they became more and more harmless.³ At this time the emperor Kwang-woo-te died after a glorious reign of thirty-two years. Thus from about 250 B. C., to about 202 B. C., or a little afterwards, the Huns were carrying successive campaigns to the Chinese frontier, but after that time they changed their warfares towards the west. It appears that they must have followed the Yuchi whom they signally defeated and vanquished. These Hingnu or Huns were the direct ancestors of the Huns who in the fourth century A. D., began to take an active part and exercised their influence in the affairs of Europe. The Yuchi came to Yarkand and Kashgar about 165 B. C., thirty years afterwards a peace was made between these Yuchi and the Chinese Emperor against their common enemy, the Huns. Now the Yuchi had actually reached India. The Huns, therefore, may have followed the Yuchi up to Kás'míra and Punjáb at this time.

And this is also corroborated by Rev. S. Beal, who says that "just before 200 B. C. they had been defeated and

1. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 237.
2. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 241.
3. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 249.

driven from their territories by Mothe, Chief of the Huns, who finally extended his conquest from the frontier provinces of China on the East, to the Volga on the West. The increasing power of this prince alarmed the Chinese. Accordingly, during the reign of Kaoutsu, the first emperor of the Han dynasty (202—194 B. C.), they marched an army against him, but were obliged to escape by a ruse from his overwhelming forces. The victorious career of the Huns continued unchecked during the following half century. The Yuchi then separated, the smaller division called the little Yuchi proceeding southwards into Thibet, and the larger division, called the Great Yuchi, advancing westward to the banks of the Ili. Finally the Great Yuchi (163 B. C.) moved still further to the W. and S. and occupied the provinces now called Yarkand and Kashgar, driving out the original inhabitants, whom the Chinese name S'akas or Sus. ”

“ In 139 B. C. the emperor Woo-ti of the Han dynasty, wishing to humble the power of the Hsiung-nu (Huns), sent an embassy to the Great Yuchi to obtain assistance from them against their common enemy. The Chinese ambassador, however, was captured, and only after ten years' imprisonment managed to effect his escape. The Yuchi at this time were being pressed further westward by the Usun, whilst they themselves were pushing Sus or S'akas out of Sogdiana and Tchia (the country of the Dahce), across the Oxus and the mountains, into the territory watered by the Cophes (Cabul R.), commonly called Kipin or Cophene. The Yuchi, in this expedition, were accompanied by Chang-Kian (the Chinese ambassador above referred to), who, after thirteen years' absence, returned to his country with two companions out of 100 who had originally composed his suite. In consequence of the knowledge of Western Nations which Chang-Kian had gained during this expedition, he was elevated to an important post, and served (123-121 B. C.) on various occasions against the Hsiung-nu (Huns). Finally he was reduced to the ranks on account of his ill success against these barbarians. It was during this war with the Hsiung-nu (Huns) that Hou Kiu-ping, the Chinese General, first saw a golden statue of Buddha, to which the King of Hieou-to

(Kartchou?) paid worship, and which accurately corresponded with the reports of Chang-Kian respecting the worship of Feou-to (Buddha) in Thian (India). This statue was taken and brought to the emperor 121 A. D., and was the origin of the statues of Buddha, that were afterwards in use. ”

“ Thus, whilst the missionary zeal of the Buddhist church had spread their doctrines to the borders of the great country of the conflicting tribes, the warlike spirit of the Chinese, under the Han dynasty, had caused their arms to extend to the same point, and the knowledge of Buddha and of his doctrine was carried back to the seat of government as a seed ready to germinate in due season. ”

“ The events on the Indian frontier which followed this first intercourse of the two civilizations were rapid and most interesting. ”

“ The emperor Wu-ti, although at first unsuccessful, was yet in the end able to check and humble the power of the Hiong-nu (Huns); and his successor, Chaou-Ti, signally defeated them. This reverse was followed by civil war, plague, and famine—till, in 60 B. C. they became subject to the Chinese Empire. ”

“ The great Yuchi (who had been driven by their enemies towards the northern frontier of India), being thus relieved from pressure, were able to consolidate their power, so that about 100 years after Chang-Kian’s embassy, *i. e.* about 30 B. C., the five tribes into which they had separated were united under Khien-tsiu-ki, the chief of the Gushan (Kueishang) horde ; and, thus united, proceeded to advance further south to the conquest of Kâs’mîra and Kâbul. It is conjectured that the chief, Khien-tsiu-ki, who thus consolidated the power of the Yuchi, is the same as Hyrkodes of the coins, who probably effected his conquests about 50 B. C., and died 35 B. C., at 84 years of age. This chieftain left the throne to his son, Yen-kao-ching, to whom the Chinese assign the conquest of India to the west of the Jumná. He has been identified with Hima Kadphises of the Coins. His successor was Kanish-

ka (about 15 B. C.) to whom frequent allusion is made in the following memoirs.”¹ In the tenth chapter of the *Lalita Vistara* of the Buddhas we find that a distinct allusion is made to the Hūna alphabets along with those of different peoples and nations. The author of the book mentions sixty-four different alphabets ; and the Bodhisatva asks his preceptor whether he is to study them all or some of them. And he enumerates these as follows :—

“ ब्राह्मी खरोष्ठी पुष्करसारीमंगलिपिं वंगलिपिं मगधलिपिं मांगल्य-
लिपिं मनुष्यलिपिमङ्गुलीयलिपिं शकारिलिपिं ब्रह्मवह्नीलिपिं द्राविडलिपिं
किन्नारिलिपिं दक्षिणलिपिसुग्रलिपिं संख्यालिपिमनुलोमलिपिमर्द्धधनुर्लिपिं
हरर्दलिपिं खास्यलिपिं चीनलिपिं हूणलिपिं &c.

R. E. Dutt in his history of India³ tells us that the composition of this gorgeous poem probably took place in the second or third or at most the fourth century A. D. in Nepāl. Now if Toramāna and his son Mihirakula established a Hūna empire at the close of the fifth century A. D. in India, and not before, we naturally expect no special reference to Hūnas in that Buddhist work. But since it alludes, we may as well conclude that Kālidāsa never flourished in the sixth century and that he was not a contemporary of Kumāradāsa. Had the Hūnas or their kings Toramāna and Mihirakula appeared on the frontier of India or beyond it only for the first time in the fifth or the sixth century A. D., and had been unknown to the people of India before this time, the argument that the Hūnas were most powerful in the fifth century and upwards and that they overthrew the Gupta dynasty would have carried some weight ; but we have distinct allusions to these in the *Mahābhārata* and *Guṇādhyā's* *Bṛihatkāthā*, works which were existing in India long before the beginning of the Christian era. It may as well be remembered that the word ‘ Hūna ’ in the mouth of Grecian people and their writers was a vague and meaningless expression and might have been ap-

1. Travels of Fah-hian and Sung-yun, Introduction 1869, pp. 16-19.

2. *Lalita Vistara*, X. pp. 143-144, *Biblio. Indi.* series.

3. Prof. R. E. Dutt's *History of India*, Chap. XIII. p. 347.

plied generally to the Indo-Scythians who poured in India in ancient times.

From these statements of the historians it is now pretty clear that the Hūnas were most powerful kings and had established a vast empire from the middle of the third century B. C. to the close of the first or the second century A. D. on the frontier of Bactria, or more properly the very threshold of Ancient India. And Kālidāsa's reference to the Hūnas now finds an easy solution.

They also assert that 'Raghu as described in the poem is more or less, a mythical hero and that no conquest of the northern countries on the Indus ruled over by Huza kings is ascribed to this mythical king in the Rāmāyana the very work which, as Kālidāsa himself tells us, he has adopted as the basis of his Raghuvans'a.' It is absurd to think that the Rāmāyana would give the full account of the kings that preceded and succeeded its hero. For, in the first place Vālmīki wrote his epic describing the career of Rāma from the beginning to the end ; and it is not, as Vālmīki himself tells us, intended to describe all the kings that took their birth in the line ;¹ while in the Raghuvans'a Kālidāsa intends to give a brief account of almost all the kings (*i. e.* a considerable number of kings whose account he gathered from the sources available to him in his times) of the solar dynasty. For he himself declares that he intends to write the history of the kings born in the line of the sun in general and not a particular king of that line. And when he himself tells us that he writes a history, his characters of history cannot in the least be said as mythical beings. Had he but written a mythology he would have told us in plain words that his characters are mythical and not historical personages ; but he nowhere tells us so. And in this sense of course it is unfair to say that his characters are mythical. And in the second place Kālidāsa does not tell us that he has based his Raghuvans'a on the Rāmāyana or that his Raghuvans'a is the prototype of Rāmāyana. He distinctly says that he composed his poem from the

1. See Rāmāyana Bālakānda, Canto II, Sts. 32-35.

various accounts of the solar kings as handed down to him from different types of Rāmāyana or other works of ancient history written by old sages.¹ It is thus clear that Kālidāsa composed his Raghuvans'a not directly from Vālmiki's version of the Rāmāyana but from the various accounts and episodes of different types of Rāmāyanas or some other ancient works. And this is also corroborated by the following verses from As'vaghosha's Buddhacharita :—

वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पयं जग्रथ यन्न च्यवनो महर्षिः ।

चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदत्रेय ऋषिर्जगाद ॥ ४८ ॥

यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सूनुरवाप राजन् ।

बेलां समुद्रे सगरश्च दध्रे नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबंधुः ॥ ४९ ॥

आचार्यकं योगविधौ द्विजानामप्रातमन्यैर्जनको जगाम ।

ख्यातानि कर्माणि च यानि शौरेः शूरादयस्तेष्ववला बभूवुः ॥ ५० ॥

(48) "The voice of Vālmiki uttered its poetry which the great Chyavana could not compose ; and that medicine which Atri never invented the wise son of Atri² proclaimed after him. "

(49) "That Brāhmanahood which Kus'ika never attained,—his son, O king, found out the means to gain it ; (so) Sagarā made a bound for the ocean, which even the Ikshvākus had not fixed before him. "

1. See Canto I. St. 4. Here Kālidāsa uses the plural of the epithet of पूर्वसूरि. Had he but meant Vālmiki by the epithet, he would not have used the plural. The epithet, again, does not signify the honourific term. There are several direct allusions to Vālmiki's name in the Raghuvans'a where the plural is not used by the poet. So it is plain that Kālidāsa did allude not to Vālmiki only but other sages who composed the different versions of Rāmāyana that might perhaps have contained fuller account of all the kings of that line or some other works from which he borrowed his information. See also Buddhacharita, Canto I. St. 48.

2. Ātreya is the proclaimer of Charakasamhitā.

(50) "Janaka attained a power of instructing the twice-born in the rules of Yoga which none other had ever reached; and the famed feats of the grandson of S'úra (Krishna) S'úra and his peers were powerless to accomplish. "

From the above-mentioned statement we can safely infer that before the composition of Válmiki's Rámáyana there existed the Rámáyana of the sage Chyavana and other sages, and also some other works of historical poems and from the illustrious works or chronicles of these inspired sages of old times Kálidása, As'vaghosha, Kumáradása and others wrote their history, biography and poems.

And from the foregoing remarks it is abundantly evident that the Raghuvans'a of Kálidása is not the prototype of the Rámáyana. We find in Raghuvans'a several allusions to Válmiki ;² but from those allusions we cannot infer that Raghuvans'a is based on the Rámáyana or it is the prototype of that epic. No doubt Kálidása has devoted nearly seven Cantos descriptive of the main story of the Rámáyana ; because Válmiki had given a full account of Ráma, his royal brothers and the Rákshasas and also Ráma's father Das'aratha as was necessary in connection with the hero of the Rámáyana as mentioned before. But the difference is discernible in the small incidents even in the description of these seven

1. Compare Ohhândogya Upanishad, V. 3. 7. Compare Buddhacharita, Canto XII. St. 67.

2. R. XIV. 45, in this verse Válmiki is named as the sage to whose hermitage Lakshmana takes Sitá by order of his royal brother and abandons her in its neighbourhood. XIV. 70, in this verse the sage is referred to as the " poet " whose lamentation for the death of one of the couple of Krauncha birds took the form of the famous verse—the first verse that gave origin to the Rámáyana. XV. 37, in this S'atrughna after having killed Lavana came to the hermitage of Válmiki but did not enter it. XV. 80, in this verse Sitá when called to prove her innocence the water that she sips was poured by a pupil of Válmiki. See also Canto XV. St. 64. See also Canto XV. Sts. 71—75. See also Canto XV. St. 33. See also Canto XV. Sts. 12, 14, 31, 41, 59, 63, 69, 70, 76, 79. See Canto XIV. Sts. 70, 72.

Cantos.¹ And these incidents of the *Raghuvans'a* sometimes agree with the story as given in the *Pātālakhaṇḍa Rāmās'vamedha* of the *Padmapurāna* and sometimes with the episodes of the *Adhyātma Rāmāyana*. And this is also corroborated by a different version of the main story of *Rāmāyana* as given in the *Kāthāsaritsāgara* of Somadeva, pages 287 and 582, which we know is a close translation of *Gṇādhyā's* *Brihatkathā* written in the *Pais'ācī* language about the close of the third century B. C. It is also evidenced by *Jānakiharana* where the main story of the *Rāmāyana* is preserved, but the difference is found in the small incidents and even in the speeches put in the mouths of the different characters of that poem. Besides these works even *Māhābhārata*, *Agnipurāna*, *Padmapurāna* and many other *Purānas* contain the account of the *Rāmāyana*. In these the main story is found just the same but the difference is observable in small incidents. From this it follows that *Kālidāsa* and the authors of these *Purānas* (including the author of the *S'iva Purāna*) and the different versions of the later compositions of the *Rāmāyanas* had probably a common source to draw upon. *Hemādri*, one of the poet's most intelligent interpreters and very intimately acquainted with his works, pointedly observes at the beginning of the sixteenth Canto that the *Rāmāyana* having been the poet's source for the history from nine to fifteen Cantos, he now gives in four more Cantos the sequel of the story as it is found in other works containing fuller account of the solar dynasty. This statement of *Hemādri* shows that he considered at least the Ra-

1. See commentary on the St. 77, Canto IX. See note to St. 6, Canto X. See commentary on the St. 13, Canto X. See notes to Sts. 52, 56, Canto X, also *Mallinātha's* commentary on 56. See note to St. 22, Canto XII. See Note to St. 30, Canto XII. See Note to St. 68, Canto XII. See Note to Sts. 72, 73, Canto XIII. See Note to Sts. 44, 45, 46, Canto XIV. See Note to St. 50, Canto XIV. See Note to St. 55, Canto XIV. See Note to Sts. 59, 60, 61, Canto XIV. See Note to St. 72, Canto XIV. See Note to St. 60, Canto XV. See Note to St. 85, Canto XV. See Note to St. 96, Canto XV. See Note to St. 103, Canto XV.

ghuvans'a as not at all the prototype of the Rámáyana of Válmîki. It is thus plain that the materials of the historical element of the Raghuvans'a were not drawn chiefly from Válmîki's Rámáyana but from other versions of that national epic or from different sources altogether. Kálidása refers to "acquaintance with ancient history" in Canto VI., while making Sunandâ describe the great ancestors of the several suitors of Indumatî, where the former is described as being "learned in the history of the families of the kings" VI., 20. A more distinct mention of those "conversant with antiquities" is found in Canto XVIII., 22, where the poet mentions king Vyushitas'va¹ as the successor of S'ankhavarṇa or S'ankhana. Kálidása, it appears, had prepared his list of the Raghu-race either as was given in the ancient Purāṇas or from the family pedigrees of some dynasties or some other that was extant in his time before the beginning of the Christian era. His list of the princes that preceded and followed Rāma agrees closely with that of the Vāyupurāṇa, but it is likely that he consulted other "authorities conversant with antiquity." But our poet's list does not in the least agree with that given in Válmîki's Rámáyana.² From the above-mentioned statements it is abundantly evident that the Raghuvans'a is not the prototype of the Rámáyana nor has our poet adopted it as the basis of his Raghuvans'a.

Besides the above-mentioned remarks one circumstance demands our attention. The list of the kings as given by Kálidása in his Raghuvans'a does not at all agree with that given in the Rámáyana; but it generally agrees with those which are found

1. Hemâdri, Cháritravardhana, Dinakara, Vallabha, Sumatijaya and Vijayananda's pupil read व्युषिताव. This reading of the majority of Mss. and commentators is also corroborated by most of the ancient Purāṇas. Prof. Hall also considers it to be the correct reading. See also the genealogical table given at the beginning of the Notes.

2. See Rámáyana Bálakāṇḍa, Canto 70. p. 143. Nirṇayasāgara edition.

in the *Váyu Purána* and the *Vishnu Purána*. Some difference, of course, is observable even between the list of *Kálidása* and those of the *Puránas*. The following table will illustrate this:—

Váyu Purána.	Vishnu Purána.	Rámáyana.
1. Dilipa.	1. Dilipa.	1. Dilipa.
2. Bhagiratha.	2. Bhagiratha.	2. Bhagiratha.
3. S'ruta.	3. S'ruta.	3. Kakutstha.
4. Nábhága.	4. Nábhága.	4. Raghu.
5. Ambarisha.	5. Ambarisha.	5. Pravridha.
6. Sindhudvipa.	6. Sindhudvipa.	6. Kalmáshapáda.
7. Âyutáyu.	7. Âyutáyu.	7. S'ankhana.
8. Rituparna.	8. Rituparna.	8. Sudars'ana.
9. Sarvakáma.	9. Sarvakáma.	9. Agnivarna.
10. Sudása or Hansa-mukha.	10. Sudása.	10. S'ighraga.
11. Saudása or Kalmáshapáda.	11. Saudása or Kalmáshapáda.	11. Maru.
12. As'maka.	12. As'maka.	12. Pras'us'ruka.
13. Urakáma.	13. Múlaka or Nárikavacha.	13. Ambarisha.
14. Múlaka or Nárikavacha.	14. Das'aratha.	14. Nahusha.
15. S'ataratha.	15. Ilavila.	15. Yayati.
16. Aidivida.	16. Vis'vasaha.	16. Nábhága.
17. Vis'vamahán.	17. Khatvánga.	17. Aja
18. Dilipa or Khatvánga.	18. Dirghabáhu.	18. Das'aratha.
19. Dirghabáhu.	19. Raghu.	19. Ráma.
20. Raghu.	20. Aja.	
21. Aja.	21. Das'aratha.	
22. Das'aratha.	22. Ráma.	
23. Ráma.		

From these lists of the kings it is clear that *Kálidása* has not adopted the *Rámáyana* as the basis of his *Raghuvans'a*. It also appears probable that the author of the *Raghuvans'a* and of the *Váyu Purána* had a common source to draw their materials upon which is now beyond the hope of recovery. The *Rámáyana* gives two kings between Dilipa and Raghu and between Raghu and Aja are mentioned eleven kings ; while in the *Váyu Purána* between Raghu and Dilipa intervenes Dirghabáhu, and Aja is mentioned as the son of Raghu. And this

statement tallies well with Vishnu Purāṇa. Kumāradāsa in his Janakīharana, Canto I, St. 14 states Das'aratha as the son of Aja, so As'vaghosha in his Buddhacharita, Canto VIII, St. 79, calls Das'aratha by the epithet of Ajanandana. These circumstances go to establish that the Raghuvans'a is not the prototype of Rāmāyana and that the materials upon which Janakīharana and the allusions in the Buddhacharita were based had also a common source.

During the long interval which elapsed between the composition of the Rāmāyana and that of the Raghuvans'a the countries on the banks of the Indus including Kās'mira must have been under the rule of a powerful dynasty of Hūna kings. And Kālidāsa's allusion to Hūna kings must be referred to one of the early founders of that dynasty as mentioned before and not to their descendants *i. e.*, Toramāna and Mihirakula who, it is said, flourished about the end of the 5th century A. D. It is thus clear that Raghv the powerful king of Northern India must have vanquished one of these early Hūna kings and Kālidāsa must have borrowed his account from some ancient work containing the detailed accounts of almost all the kings of the solar line for his Raghuvans'a. He, it is true, narrates hurriedly the short and brief account of the detailed main incidents throughout his works. And he nowhere attempts to give long descriptions of the main episodes. When viewed with this chain of arguments we can clearly see that Kālidāsa does not magnify the glory of his hero but on the contrary he depicts the true historical character of the most powerful king Raghv who, it is presumed, completely vanquished the early Hūna kings or some of their leading chiefs. Because what is admitted as historically true with regard to the incidents of Mālavikāgnimitra becomes true also to the incidents, nay historical facts of the Raghuvans'a. For it would be absurd to say that Kālidāsa narrates real historical facts in one of his dramas and gives absurdities in his historical poem. It will not again stand to reason that Kālidāsa in order to magnify the glory of his hero tells us false things in one place, and mentions true historical facts in the other. It is equally true that Kālidāsa does not unconsciously

mention some facts relating to the political condition of Kás'míra, which was only true of his own age. But these facts regarding the political condition of that country have a distinct reference to one of the founders of Hûna kings or their immediate successors or to the early Hûna chiefs ; they have no connection whatever to Toramâna and his son Mihirakula the descendants of those early Hûna chiefs. For, these antiquarians have not given any positive proof to the effect that Kálidása's allusion to Hûna kings and the political condition of Kás'míra, has a direct reference to Toramâna and his son Mihirakula. Again granting that the facts have a direct reference to Toramâna and Mihirakula, Kumáradása, one of the contemporaries of our poet, ought to have corroborated these with a substantial evidence ; but he appears to be silent or ignorant of these political changes. Kálidása, it appears, does not speak highly of these Hûna kings, or chiefs nor does he attach any importance to them ; but he simply makes a passing allusion to them ; but these antiquarians conclude that ' Kálidása lived at a period when the Hûna kings actually held sway over Punjab and Kás'míra, when the victories of Toramâna and Mihirakula had made the name of the Hûnas so famous as to attract the notice of distinguished foreign writers and when they were mentioned in contemporary inscriptions as the most formidable rivals of the Guptas whom they finally overthrew &c.' How these discrepancies are then to be accounted for ? Either we must assume that Kálidása was never contemporary of Toramâna and Mihirakula, so pointedly shown by these researchers, or that he did not choose to mention the facts regarding the political conditions of that country, which were true of his own age, or that Kumáradása was not a contemporary of our poet. The conclusion that we can draw from these facts is that Kálidása lived at a period when the early founders of the Hûna dynasty or their immediate successors or some chiefs of the Hûnas had actually held sway over Kás'míra and the countries north of it. We shall therefore be very near the mark if we place Kálidása somewhere in the first century B. C., or thereabouts.

Kālidāsa in his Kumārasambhava (VII. I.) says.

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतवन्धुहिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥

The word *jimitra* used in the first line is according to these antiquarians, a corrupt form of the Greek term *diametron*. It is possible that these terms must have been borrowed from either the Greek astronomy or from Chaldeans or Egyptians. Prof. Max Müller says that the Greeks received the science of astronomy from Babylonia about 700 B. C. ¹ And further he says that in the time of Eudoxos, 380 B. C., the Greeks, though they had twelve divisions (introduced by Kleostratos of Tenedos, 496 B. C.), had but eleven signs, the two divisions, now represented by scorpion and balance, being represented by one sign only, the scorpion with its claws stretching across two divisions. Even Aratus and Hipparchus, 150 B. C. do not know the Balance as a separate sign, and it is first mentioned by Geminus and Varro, about the beginning of the first century B. C. ² Whatever may be the historical state of these sciences of astronomy and astrology before the beginning of the Christian era, it is certain that these sciences had an early beginning in India and that the judicial astrology based on the zodiac was introduced and assimilated by the Indian astronomers somewhere between the fifth and the third century B. C., as will be shown hereafter. In the Baudhāyana Sūtras ³ (See Śāyana's commentary in Mss. India Office Library, p. 13 a) we read: “मेघ-वृषभौ सौरो वसंतः । मीनमेघौ वा ⁴ ॥ The composition of Apastamba-sūtra is attributed by Dr. Bühler to the third century B. C., nay, even to the fifth century ⁴ before the Christian era.

1. India what can it teach us, first edition, page 321.

2. The names of the Rāsi's or the zodiacal signs occur in Baudhāyana Sūtras. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, pp. 137-139.

3. For the full passage see Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 322-323 Footnote.

4. See Introduction to Baudhāyana, Sacred Books of the East, Vol. XIV, p. xliii. See Apastamba &c., Sacred Books of the East, Vol. II. part I, p. xxii, and xliii, where the learned doctor says :— “ And his statement regarding S'vetaketu is taken into account, the lower limit for the composition of his Sūtras must be put further back by 150-200 years. ”

And Baudhāyana, according to Dr. Bühler, is older than Apastamba, but Dr. Bhandarkar, in his report on the Sanskrit Mss. during the year 1883-84, has proved the posterity of Baudhāyana from his assigning twelve days to Chāturmāsya-ni and concludes that 'the Baudhāyanasūtra, therefore, in which the period from the performance of the Chāturmāsya-ni is thus shortened must be later, as is also shown by its mentioning many other such later developments and ceremonies not laid down in the other Sūtras.'¹ Baudhāyana, who mentions the names of Rās'is or the zodiacal signs, cannot, therefore, be placed later than the third century B. C. Sāyana Mādhava when commenting on Baudhāyana must evidently have borrowed the passage in question from some of the old commentaries on the Sūtra which contained the names of Rās'is or the zodiacal signs. The allusions to the Kalpa-sūtras are also found in Rāmāyana and Mahābhārata.² We also find in the Rāmāyana the distinct allusions to the Rās'is or the zodiacal signs.³ From Valmiki's use of the zodiacal signs, it is clear that the Greek astronomical terminologies or the science of astrology which according to some was borrowed and assimilated by the Hindus in their Jyotish, from the Greeks or from their masters the Chaldeans and the Egyptians, had its existence about one thousand years

1. Report on the search for Sanskrit Mss. during the year 1883-84, p. 34, and 39. And also Sacred books of the east, Vol. XIV. part II. p. xliii, Introduction. Also page xxxv of the same Introduction.

2. Rāmāyana I. Canto 14, verses 3-7 and 24-35, and also 36-45, Nirnayasāgara edi. Mahābhārata Sabhāparvan, Adh. 35 verses 16-18. Bom. edi. Also Sacred books of the east, Baudhāyana, Vol. XIV. part II. p. xli.

3. Rāmāyana I. Canto 18, verses 9, 15. "नक्षत्रैर्दितिदैवत्ये स्वोच्च-संस्थेषु पंचसु । ग्रहेषु कर्कटे लभे वाक्पताविंदुना सह " ॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलभे प्रसन्नधीः । सार्वे जातौ तु सौमित्री कुलीरेभ्युदिते रवौ ॥ And also Rāmāyana II. Canto 15, verse 3, "उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागते-ऽहनि । लभे कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते " ॥ The composition of these verses does not at all appear to have come from Vālmiki's pen.

before A. D. 476, the time in which Âryabhata was born at Pataliputra.¹ To suppose even for argument's sake that these passages are later interpolations by some Pandits is absurd : for they are found in almost all editions printed by natives as well as Europeans and particularly in the oldest Mss. of southern India. And the southern Mss. are considered on all hands to be pure and chaste. So the passages above referred to cannot be said to be later interpolations, but the interpolations somewhere between the fifth and the third century before the Christian era.

Prof. S. B. Dikshita in his 'Early History of Indian Astronomy,' gives the history of the five astronomical Siddhântas in their chronological order. The following is the order :—(1) Paitâmaha, (2) Vâsishtha, (3) Paulis'â, (4) Saura and (5) Romaka. From its affinity with the Vedânga-jyotish and with other astronomical proofs, the learned Professor assigns to Vâsishtha Siddhânta the period after the Vedânga-jyotish; and with the same kind of reasoning and the same astronomical proofs he assigns the different periods to the above-mentioned Siddhântas given in their chronological order. He also mentions two Vâsishtha Siddhântas one of which was the original and the oldest and the other composed by Vishvachandra.² He also mentions two Romaka Siddhântas one of which was the original and older and the other composed by S'rîshekha. The Greek astronomer Hipparchus flourished in B. C. 150 or thereabouts. It is also alleged that Ptolemy wrote his astronomical works on the principles and theories laid down by Hipparchus; and this is also supported by distinguished European astronomers. European astronomers also assert that the system of judicial astrology and the Greek astronomy was introduced in India before the time of Ptolemy.³

1. Max Müller's India p. 319, first edition.

2. See Prof. S. B. Dikshita's 'Early History of Indian Astronomy', pp. 151, 155.

3. See Prof. S. B. Dikshita's 'Early History of Indian Astronomy' p. 158. Also Grant's History of Physical Astronomy, Introduction, p. iii; and p. 439. See also English Translation of Sûrya Siddhânta by Dr. Burgess, p. 330.

The names of the Râs'is or the zodiacal signs first occur in the original and the ancient Vâs'ishtâ Siddhânta : and not in that composed by Vishnuchandra. The learned professor asserts that the composition of the said Vâs'ishtâ Siddhânta should be placed somewhere between 500 B. C. and 300 B. C. And this he has conclusively proved with internal evidence corroborated by astronomical proofs.¹ Between B. C. 150 and A. D. 150 he places the original Romaka Siddhânta ; and not the one by S'rîsheva. And to the Paulis'a and the Saura Siddhântas he assigns the time between 500 B. C. and 78 A. D.²

Thus then of the five astronomical Siddhântas the Romaka Siddhânta stands last. The learned professor states that the Romaka Siddhânta was composed according to the principles and the theories laid down by Hipparchus. There is, he remarks, a close affinity between the works of Hipparchus and Ptolemy. At the time when the Romaka Siddhânta was introduced in India Ptolemy's astronomical works, had he but written at the time, would easily have come to India along with the Romaka Siddhânta ; but since it did not make its appearance in this land of the Bharatas, it was not written at the time when the Romaka Siddhânta was known in India. And thus the composition of the Romaka Siddhânta was earlier than the astronomical works of Ptolemy.³ And this theory of the learned professor is finally adopted by Dr. Thibout.⁴ And as this theory is conclusively proved by the distinguished astronomer of the present day, it may now be considered as finally established, and may safely be relied on. And

1. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, the résumé of the views of the European investigators, p. 509.

2. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, the résumé of the views of the European investigators, p. 509.

3. Prof. S. B. Dikshita's résumé, p. 508.

4. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, p. 507.

thus Kālidāsa, it appears, has not derived his knowledge of Greek terminology from Āryabhaṭa, but from some Indian astronomers who were his contemporaries in the first-century B. C., or who must have preceded him.

Again some scholars urge that Kālidāsa had knowledge of the true origin of lunar eclipses and they put forth in support of their evidence the following passage from the Raghuvans'a.

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ।

“For what in reality is only the *reflection* of the earth is regarded by the people as a spot of the pure moon.”

Here Rāma has resolved to abandon his queen, and says : ‘I know she is sinless, but evil report appears to have overpowered me. The moon is itself clear and bright and pure as the mirror, but the reflection of the earth in this heavenly mirror is regarded by the people as a stain on its surface.’ The moon is the mirror, the earth an object, and the stain is only the reflection of the earth in the mirror, and this reflection looks like a spot on the surface of the mirror. The illustration, in our opinion, is only a poetical explanation and not an astronomical allusion. The late lamented S. P. Pandit says that it is an astronomical fact, but it is rather an optical phenomenon.

Here then according to Mallinātha and Hemādri the most intelligent interpreters of Kālidāsa, the notion of moon’s eclipse is not alluded to by our poet. They say that the reflection of the earth is a stain or the black spot that is sometimes visible on the surface of the moon and has nothing to do with the eclipse of the moon. And Hemādri in support of this assertion quotes the following from the Jyotishśāstra ; “शशमेकं मृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्द्रोर्भण्डलमालिन्यं तमः स्पर्शमलं परे ।” उक्तं च । “अंके केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्क्तं परे मेनिरे । सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूमेश्च त्रिम्बं परे । इन्द्रोर्ध्वलितन्द्रनीलशकलदयामं दरीदृश्यते । तन्मन्ये परिपीतमंधतमसं कुक्षिस्थमालोक्यते. And Chāritravardhana has the following:—“शशमेकं । अथमपर । अथच्छायं त्वन्ये । चंद्रस्यान्ते मालिन्यं सत्य-

मिति केचित्' । It is then clear that Kālidāsa does not, at least in this instance, allude to the well-known notion of the lunar eclipse but simply mentions the reflection of the earth as a spot (*i. e.* the black spots) on the surface of the moon.

It is then perfectly plain to every intelligent reader of the Raghuvans'a that the time between Kālidāsa and Vālmīki must be counted not by decades but by centuries, and that the Rāmāyana must have been written very many centuries before the time of Kālidāsa, many centuries before the time when these modern investigators are inclined to regard it to have been composed, and that the adoption or so to speak the assimilation of the zodiac and the science of judicial astrology must have been current in India long after the time of the author of the Rāmāyana. And if in future researches it is turned out that the composition of the Rāmāyana is later than that of the Mahābhārata, or *vice versa*, still the distance of time no doubt would be considerably great between Vālmīki and Kālidāsa.¹

“ But the date of the Rāmāyana ”, observes Dr. Bhandarkar, “ is uncertain ; the present Hindu belief based on the Purāṇas is that Rāma's incarnation is older than Kṛishna's, and consequently the Rāmāyana older than the Mahābhārata ; but is it not a little curious that while there is an allusion to Vāsudeva and Arjuna and to Yudhishtīra² in Pānini, and Patanjali frequently brings in Mahābhārata characters in his illustrations and examples,³ there is not one allusion to Rāma or his brothers or their father Das'aratha in the works of those grammarians. Even a much later author, Amarasinha the lexicographer, in his list of the synonyms of Vishnu, gives a good many names derived from the Kṛishna incarnation ; but

1. Early History of the Deccan III. pp. 9-10, second edition. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, preface Vol. III. p. 82.

2. “ वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत् ” Pānini, IV. 3. 98. “ गवियुधिभ्यां स्थिरः ” Pānini, VIII. 3. 95.

3. See Patanjali's Āṇhikas on the fourth Adhyāya of Pānini's Ashtādhyāyī.

the name of Râma, the son of Das'aratha, does not occur, though Râma or Balabhadra, the brother of Kṛishna, is mentioned". And further on the learned doctor mentions some countries of the epics and observes "but between these and the southernmost countries of the Cholas, Pândyas, and Keralas the Râmâyana mentions no other place or country but Dandakâranya. This condition of the country, as observed before, is to be considered as previous to the Aryan settlements in the Deccan, while that represented by the Mahâbhârata in the place indicated seems subsequent; and herein, we may see a reason for believing that the Râmâyana is the older of the two epics.¹" Dâkshinâtya and Saurâshṭreya occur in the Râmâyana, but the latter appears to us a later addition. According to Prof. S. B. Dikshita some additions seem to have been made about B. C. 500. Dr. Bhandarkar also holds the same opinion; he also adds that some interpolations were made even in the Râmâyana as in the Mahâbhârata.² Prof. Lassen places the composition of the Râmâyana somewhere before Buddha's Nirvâna *i. e.* before B. C. 560 or thereabouts.³ Since the Râmâyana gives the names of the Râs'is or the zodiacal signs, and since the zodiacal signs or the Râs'is were first introduced in the oldest Vasishṭha Sidhânta the composition whereof is placed at the beginning of the fifth century B. C. as mentioned before, the composition of the Râmâyana of Vâlmiki can perhaps be placed some four hundred years before this period. And this appears to us to be the probable time in which Vâlmiki must have composed the Râmâyana. Prof. S. B. Dikshita remarks that some portion of the Râmâyana at least must be placed before the Mahâbhârata and some portion must have been the later addition; but with respect to this statement he entertains grave doubts.⁴ And Chyavana's composition

1. Early history of the Deccan, second edition, p. 10.

2. Early history of the Deccan, second edition, p. 9.

3. Pandit Satyavrata Sâmas'rami's Introduction to Nirukta, Vol. IV, Fasciculus VI. p. ३.

4. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, p. 127.

of the Rámáyana should be placed some fifty years previous to this date. And Ráma and his brothers and the monkey legions and also the war of Lanká must be placed in the middle of the twelfth century B. C. And yet the date of the Rámáyana appears to us uncertain. It must remain so till some fresh discoveries are made. Pandit Satyavrata Sámas'rami attributes the composition of the Mahábhárata to 2400 B. C. This is also the period in which he observes the great grammarian Pânini must have flourished.¹ Prof. S. B. Dikshita places the Mahábhárata somewhere between 3000 and 1500 B. C. The latter century is held by European antiquarians as the time of the epic. Prof. S. B. Dikshita, like Dr. Bhandarkar, also holds that though the Mahábhárata existed before Pânini and Âs'valáyana, it is highly questionable whether our present text is the same as that which existed in their times. On the contrary, the probability is that the work has been added to from time to time; and the text itself has undergone such corruption that no one can be positively certain that a particular word was not foisted into it in comparatively modern times.²

It is mentioned above that the Yavana astronomer had introduced the zodiac and the science of judicial astrology in India somewhere between the fifth and the third century B. C.; and the Hindu astronomers seeing the utility of the science adopted it and subsequently assimilated it into their own. The earliest mention of the Yavanas is found in Pânini IV. 1, 49. Dr. Bhandarkar places Pânini in the beginning of the seventh century before the Christian era.³ The second allusion is made by Patanjali in his Mahábháshya. In commenting on Pânini III. 2. 111., Patanjali gives अरुणचवनः साकेतम् in illustration of Katyáyana's rule of the Imperfect tense.⁴ The

1. Pandit Satyavrata Sámas'rami's Introduction to Nirukta, Vol. IV, fasciculus VII. p. ३१.

2. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, pp. 107-108.

3. Early History of the Deccan, second edition p. 9.

4. Vyákarana Mahábháshya, Vol. II. p. 119. Bombay Sanskrit series.

Yavana alluded to here is the Indo-Bactrian prince Menander. Dr. Bhandarkar observes that "according to Strabo, as Goldstücker has stated, Menander pushed his conquests up to the Jumná (Yamuná) river. The Indo-Bactrian dynasty became extinct in B. C. 85, according to Lassen. In the Gárgî Samihitá the Yavanas are mentioned as having conquered Sáketa, Panchála, and Mathurá, and penetrated even to Kusumapura or Pátaliputra. Of the Indo-Bactrian kings, Menander was the one who seems to have come in close contact with the Indians. There is a work in Páli entitled Milindapanho which gives an account of a religious conversation between a Yona king of the name of Milinda and a Buddhist sage of the name of Nágasena. Milinda has been identified with Menander. There is, therefore, every probability that it was Menander that laid seige to Sáketa alluded to by Patanjali." And further on he observes :—"that the Indians called the Greeks only Yavanas during the three centuries preceding the Christian era and about as many after, is a fact. As'oka calls Antiochus, king of Syria, a Yona-rāja.¹ Milinda or Menandar is so styled in the Milindapanho and in the Gárgî Samhitá the Yavanas are spoken of as good astronomers, wherefore the Greeks must have been meant. Kanishka and his successors are called Turushkas in the Rājataranginī, and the Indo-Scythians, who overran a large part of the country, were called S'akas. Persians or Parthians are spoken of as Palhavas ; and the Huns, who poured into the country later, are styled Hūnas. So that during this early period, each of these foreign races was called by a distinctive name and there was no confusion. By the name Yavana, Patanjali, therefore, could

1. अन्तियोक नाम योणराज । परश्च तेनान्तियोकेन चतुरराजनि ।
 तुरमाये नाम अन्तिक्रीन नाम मक्र नाम अलिकसन्दरे नाम । These five names
 are those of Antiochus of Syria, Ptolemy of Egypt, Antigonus of
 Macedon, Magas of Cyrene, and Alexander of Epiros. They were
 contemporaries of As'oka, and the latter made treaties with them,
 and with their permission sent Buddhist missionaries to preach the
 religion in those countries. R. O. Dutt's History of India, IV, I,
 p. 468. See also the thirteenth edict of As'oka.

not have meant a prince of any other than the Greek race.¹ Gautama's Dharmas'āstra contains a reference to Yavana. Gautama quotes in IV, 21, an opinion of 'some', according to which a Yavana is the offspring of a Sūdra male and a Kshatriya female. "Now," observes Dr. Bühler, "it is well-known that this name is a corruption of the Greek Ionian, and that in India it was applied, in ancient times, to the Greeks, and especially to Bactrian and Indo-Bactrian Greeks, who ruled in the second century B. C. over a portion of Northern India. As there is no historical evidence to show that the Indians became acquainted with the Greeks before the invasion of Alexander in the fourth century B. C., it has been held that works containing the word Yavana cannot have been composed before 300 B. C."² But this statement of the learned Doctor carries no weight, since, as mentioned before, Prof. S. B. Dikshita has, with astronomical evidence, proved that in the beginning of the fifth century B. C., the zodiacal signs or the Rās'is were first introduced in the oldest Vasishtha Siddhānta. And since Pāṇini, as said above, mentions the Yavana alphabet, it follows from this that in the beginning of the seventh century B. C. the Yavanas had settled in India and the people of this country had recognised their language. Or if we believe the statement of Pandit Satyavrata Sāmas'rami who places Pāṇini somewhere in B. C. 2400, the Yavanas no doubt secure undisputed higher antiquity in this land. In his introduction to Nirukta Pandit Satyavrata Sāmis'rami has proved from the internal evidence which Pāṇini furnishes the date above referred to;³ and we see no reason why we should question the genuineness of this date.

1. Dr. Bhándárkar's paper on the date of Patanjali pp. 16-17 and also pp. 20-22. Mudrārākshasa by K. T. Telang, Intro., p. xxix.

2. Sacred Books of the East, Vol. II. Part I. Introduction, p. lvi., and the note.

3. Pandit Satyavrata Sāmis'rami's Introduction to Nirukta, Vol. VI. fasciculus VII. pp. जि—झि.

In the Sabhâparvan of the Mahâbhârata we also find several allusions to the Yavanas,¹ the Hûnas, the S'akas, the Palhavas, the Kirâtas and other barbarians of foreign nations. Anando-ram Boorooah says that "the history of the dark Yavana is a sufficient refutation of the opinion that the Yavanas were Ionians or Greeks as its latest advocate puts."² In the Mahâbhârata we have not only western Yavanas who went with the Kâamboja prince to fight on the side of Suyodhana, but also eastern Yavanas who came to the Râjasûya festival with the chief of Kâmarûpa and southern Yavanas, who were subjugated by Sahadeva. There is, therefore, no doubt whatever that the term Yavana was never restricted to the Greeks—an opinion which, so far as I can see, rests on mere surmises and no evidence whatever." This assertion of the late lamented Sanskritist finds a corroboration in the quotation from the Gautama Dharmas'âstra as mentioned before, and is also supported by the author of the Râmâyana. But of this, further on. And the investigator goes on saying that "in the Unâdi Sûtras (II. 74.) the word is derived from यु meaning (says Ujjvaladatta) 'to mix' in which it would mean (mixed i. e.) a mixed race." 'I have already explained,' observes he 'that Mlechchha was the generic name for all bordering barbarians or aboriginal tribes. The Kirâtas—the Pulindas—the S'abaras were all Mlechchhas.'³ Yavana seems to be the generic name for all Mlechchhas who were advanced in civilization and from whom our ancestors had no scruples to learn. Dr. Kern quotes a verse from the Gârgî Sanhitâ which is very interesting in this

1. "प्राग्ज्योतिषाधिपः झूरो म्लेच्छानामधिपो बली । यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महारथः " ॥ Sabhâparvan 31. 71-2. Bengal edition.

पाण्ड्याश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्ढकेरलैः । आन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गा-
नुद्रकर्णिकान् ॥ आटवीश्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा । दूतैरेव वशे चक्रे कर-
श्चैनानदापयत् ॥ Sabhâparvan 31. 71-72. ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छा-
न्परमदारुणान् । पल्लवान्बर्बरान्श्चैव किरातान्यवनाञ्जकान् ॥ Sabhâpar-
van 32. 16, 17. Bom. edi.

2. Dr. Kern's Brihatsanhitâ, preface.

3. "भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः " Amara II. 10, 20.

respect.'¹ In the *Bālakānda* and the *Kishkindhākānda* of the *Rāmāyana* we also find several allusions to the Yavanas.² The *Kathāsaritśāgara* makes mention of the Yavanas and other foreign tribes.³ In the *Mānava-Dharmasāstra* a reference is made to the Yavanas along with the *Kāmbojas* and the *S'akas*.⁴ "For an answer to the question," observes Dr. Bühler, "whether our *Mann-smṛiti* can go back to a higher antiquity, and how much older it may be, we have at present very scant data. Its posteriority to the twelfth and thirteenth Parvans of the *Mahābhārata* teaches us, as already stated, nothing definite. But there is a passage in its tenth chapter, VV. 43-44, which has been frequently supposed to convey, and probably does contain, a hint regarding its lower limit. There the *Kāmbo-*

1. "म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं ।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्देवविद्भिः ॥

'The Yavanas are indeed Mlechchhas, but amongst them this science (astronomy) is firmly established. Hence they are honoured, as though they were *Rishis*; how much more than an astrologer who is a twice-born man!' Dr. Kern's preface, p. 35; see also *Brihatsanhitā*, II. 15.

2. "तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पल्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वे विश्वामित्रस्य पश्यतः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पल्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुचावचैरपि । विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा पल्लवान्शतशस्तदा भूय एवात्सज्ज्वा-
राञ्छकान्यवनमिश्रितान् । तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः " ॥ Canto 54. "योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः । रोमकुपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः " ॥ Canto 55, *Bālakānda*. "तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च । प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरुंश्च सह मदकैः । कांबोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च । अन्वीक्ष्यवरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ " Canto 43, *Kishkindhākānda*.

3. सिन्धुराजं वदीकृत्य हरिसैन्यैरनुव्रुतः । क्षपयामास च म्लेच्छान्राज-
वो राक्षसानिव ॥ तुरुष्कतुरगव्रताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्मयः । तद्रज्जेन्द्रघटा वेल-
वनेषु दलशो ययुः ॥ गृहीतारिकरः श्रीमान्पापस्य पुरुषोत्तमः । राहोर्वि स चि-
च्छेद पारसीकपतेः शीरः ॥ हूणहानिकृतस्तस्य सुखरीकृतदिङ्मुखा । कीर्तिर्द्विती-
या गंगेव विचचार हिमाचले " ॥ Taranga 20, p. 84, *Nirṇayasāgara* edition.

4. "पुण्ड्रकाश्वोऽद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पल्लवाश्चीनाः किराता इरास्तथा " ॥

Bhṛigusmṛiti, X. 44.

jas, Yavanas, S'akas, and Pahlavas are enumerated among the races which, originally of Kshatriya descent, were degraded to the condition of S'údras in consequence of their neglect of the Brâhmanas. As the Yavanas are named together with the Kâambojas or Kâbulis exactly in the same manner as in the edicts of As'oka, it is highly probable that Greek subjects of Alexander's successors and especially the Bactrian Greeks are meant. This point, as well as the mention of the S'akas¹ or Scythians, would indicate that the S'lokas could in no case have been written before the third century B. C." Dr. Bühler assigns the second century B. C. to the composition of the *Bhrigu Samhitâ*. He says that "this estimate of the age of the *Bhrigu-Samhitâ* according to which it certainly existed in the second century A. D., and seems to have been composed between that date and the second century B. C., agrees very closely with the views of Prof. Cowell and Mr. Talboys Wheeler."² The *Bhrigu-Samhitâ* contains no allusion to the Greek order of the planets, to the zodiac, to judicial astrology, and to Greek or Scythian Dinâras, Drammas and Nânakas or other coins, while all the other secondary law books (such as those of Nârada and Brihaspati) mention one or the other of these foreign importations; the omission, it appears, may be purely accidental. Dr. Bühler says that "these and similar points can be used for no other purpose than to show that there is nothing in Manu's text that compels us to place it in or after the period between 300-500 A. D., during which Greek influence made itself strongly felt in India."³ From innumerable instances which the *Mânava-Dharmas'âstra* furnishes in support of the time of its composi-

1. The earliest mention of the S'akas probably occurs in a Vârttika of Kâtyâyana of Pânini VI, 1, 94, where S'akandhu is explained by S'aka + andhu. According to the traditional explanation the compound means 'the well of the S'aka king.' Sacred Books of the East, Vol. XXV. pp. cxiv-cxv., of the Introduction.

2. Sacred Books of the East, Vol. XXV. Introduction, p. cxvii Elphinstone, History of India, p. 249. History of India, Vol. II, p. 422. See also the Introduction of the same. p. cvii., and the notes.

3. Sacred Books of the East, Vol. XXV. Introduction p. cv.

tion and from several allusions direct or indirect to almost all the Dars'anas which were extant at the time and from similar positive evidences Pandit Satyavrata Sámis'rami has with admirable literary acumen conclusively proved 900 B. C. to be the higher and 788 to be the lower limit in which the Mánava-dharmas'ástra must have been composed.¹ And to us the statement of the learned Pandit appears most convincing.

In the thirteenth edict the king Piyadasi (प्रियदर्शी) or As'oka mentions his conquest of the vast kingdom of Kalinga. The edict also gives the following :—" Among his neighbours, Antiochus, king of the Yavanas, and beyond Antiochus, four kings, Ptolemy, Antigonas, Magas, and Alexander ; to the south among the Cholas, Pándyas, as far as Tambapanni, and also the Herarāja Vismavasi ; among the Yavanas and the Kámbojas, the Nábhakas and the Nábhapantis, the Bhojas, and the Petenikas, the Ândhras, and the Pulindas ;—everywhere they conform to the religious instructions of the beloved of the Gods." ² The Bactrian-Greeks came in contact with the Maurya kings before the close of the third century B. C., and settled over the Panjáb and Sindh. In the times of As'oka (B. C. 240) there was in Káthiavāda, a Yavana viceroy of the emperor. ³ In the early part of the second century B. C., the Yavanas conquered Taxila (Takshas'ílá) and were powerful about 180 B. C. Pushpamitra, as mentioned before, pushed them back to their northern home, but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of the Indo-Scythians. ⁴ From the above-mentioned allusions to the Yavanas in the early works, it is clear that Kálidása's allusions to the Yavanas cannot be referred to the middle of the sixth century A. D., but to an early period before the beginning of the Christian era.

1. See Pandit Satyavrata Sámis'rami's Introduction to Nirukta Vol. IV. fasciculi 6-7 pp. चौ-ज.

2. R. C. Dutt's History of India, IV. Chap. I. p. 467.

3. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII, p. 47, essay on Sudars'ana.

4. Gen. Cunningham's Archæological Survey, Vol. II. p. 41.

From the statements made before, it is thus clear that Kálidása cannot have borrowed his knowledge of astronomy from Âryabhata who flourished in the fifth century A. D., and that he was not his predecessor. But he may probably be placed somewhere in the latter half of the first century B. C., or in the period when the great Vikramáditya was reigning at Ujjayinî. As mentioned before the earliest general allusions to Hûna are mostly found in the Mahábhârata, Guṇâdhyâ's Brihatkathâ and other ancient works. Guṇâdhyâ's work is preserved to us through translations by Kshemendra and Somadevabhatta respectively. The Brihatkathâ is generally believed to have been composed in the Pais'âchî language at the close of the third and the beginning of the second century B. C., the period to which is also assigned the composition of the *Riggrîhyapariśiṣṭa*, Atharvâjyotiṣh and the *Smṛiti* of Yājñavalkya.¹ Anundoram Borooh says that "the Hûnas are evidently the Nomadic tribe of Huns, who dwelt for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions."² Gen. A. Cunningham in his *Ephthalites or White Huns*, Transactions of the Ninth Congress of Orientalists, says that the occupation of the countries on the Oxus by the Hûnas or the White Huns can be traced from the beginning of the fifth century A. D., but the connection of the Hûnas with India cannot be traced till near the end of the fifth and the beginning of the sixth century. From this statement of the distinguished Orientalist it may be inferred that the Hûnas had occupied the countries on the Indus from the earliest times and that they were making a slow but continuous progress towards proper India. And in the sixth century they had, as mentioned before, extended their power as far as Central India. But the fact that they were establishing their power from the earliest times *i. e.* from the beginning of the third century B. C., cannot be denied. That the materials on which to lay

1. Prof. S. B. Dikshita's *Early History of Indian Astronomy*, p. 395, *foot-note*. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. Part II. p. 8.

2. A. Borooha's *Ancient Geography of India*, para 58, p. 51.

a solid foundation of their early history are now beyond the reach of researchers and investigators does not go to establish that the Hūnas from their northern home had not pushed their conquests slowly but vigorously towards the south-west and established their power long before the beginning of the Christian era. Towards the middle of the second century or thereabouts the Hūnas, as mentioned before, had finally established their northern home (that is to say they occupied the countries to the north of Kābul) may now be relied on. This view is also supported by the Mahābhārata in which the mention of the Hūnas is distinctly made.¹ Prof. S'ankara Bālkrishna Dīkshita, one of the well-known astronomers on this side of India, concludes, as mentioned before, from the astronomical allusions in the epic itself, that the Mahābhārata was in existence between 3000-1500 B. C. in India. Since then it may be presumed that the Hūnas might have been making inroads in India, sometimes by rendering assistance to the powerful kings and sometimes undertaking invasions themselves. Thus for centuries together they must have been carrying these inroads and afterwards towards the middle of the second century they must have established their power and must have made the northern countries of Kābul their home.

Another proof these investigators adduce in support of the second half of the sixth century is their reference to the Singālese well-known tradition² which, according to them, makes Kālidāsa contemporary of Kumāradāsa the king of Ceylon, who, it may be presumed, ascended the throne in A. D. 515. It is said that this Kumāradāsa the scion of the Maurya dynasty was according to the 'Pujāvalī' the son of Mudgalāyana or Moggallana and a celebrated Sanskrit poet. After a glorious reign of about nine years he is said to have perished by throwing himself on the funeral pile of his friend Kālidāsa. This tradition is also narrated by a Ceylonese work called

1. रामटान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः । तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥ *Sabbhāparvan* Ady. 32. St. 12.

2. *Orientalist*, Vol. II, p. 220.

‘Perakumbâsivita.’ Principal Dharmârâma Sthavira gives the following account in his Sinhalese edition of the *Jâ-nakiharana*. It is said that Kumâradâsa was in the habit of frequenting the mansion of a beautiful courtesan, to whom, it is alleged, he was firmly attached. On one of these visits he happened to write on the wall the following lines :—

“ कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ”

‘ It is heard but not seen that a lotus grows on a lotus ’ and under these lines a notice of a munificent reward for the person who would complete the *Samasyâ*. Kâlidâsa, then on a visit to the great royal bard, whose poem he had seen in India, took lodgings that evening, as fate would have it, in the same mansion, and happening to see the lines written on the wall completed the *Samasyâ* by adding the following,

“ बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ” ॥

‘ Damsel, on the lotus of thy face is (actually) seen a pair of blue lilies.’ The courtesan, to whom, perhaps the poet meant the *Samasyâpûrana* to be a compliment, influenced by the evil desire of securing the promised reward, murdered the illustrious poet in cold blood that very night and concealed his body. When the king visited her next morning, she demanded the notified reward as the author of the *Samasyâpûrana*, but the king, detecting in it the highest genius of a true poet, would not believe her, but on the contrary insisted on her disclosing the real author. On being threatened the murderess confessed her crime ; when the corpse of Kâlidâsa was brought out, the sorrow and the consternation of the king knew no bounds. He at once ordered a grand funeral in honour of the renowned bard ; and when the pile was lighted, the generous-hearted monarch, overwhelmed with sorrow, sprang into fire and was soon consumed by the flames together with his brother poet. Five queens of his harem instantly followed his example. But how far this story conveys the historical truth it is for the reader to judge. This story

is also attributed to Kâlidâsa's wife,¹ at least in this part of the country. From the above episode it can be inferred that Kumâradâsa was one of the greatest admirers of Kâlidâsa's poetical productions. And this is almost literally true when we but compare his Jânakîharana with any of the Kâvyas of our poet, especially his Raghuvans'a. His Jânakîharana is no doubt a close imitation of Kâlidâsa's great epic, to which, we may add, it is not inferior either in quality or in quantity. Most of his verses are saturated with the legends of Râmâyana and with the style of Kâlidâsa. Kâlidâsian words, phrases, metres and Alankâras are interwoven in almost every verse of his poem.² But there is a marked difference between the styles of these two poets. The artificiality of diction which is observable in Kumâradâsa will justify us in supposing an interval of about a century at the most to have elapsed between him and Kâlidâsa. Both Kâlidâsa and Kumâradâsa have chosen for the subject of their poems an illustrious line of the kings sprung from the sun. Kumâradâsa in the first Canto of his Jânakîharana mentions a powerful Yavana king³ and the Turush-

1. The name of Kâlidâsa's wife, according to Dr. Bhau Daji, was in all likelihood Kamalâ. But the learned doctor, it appears, has not given any clue as to how he found out this name and where is it recorded? See Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 51.

2. See Canto I. Sts. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 45 &c. In fact the first Canto of this poem is exactly a counterpart of the ninth and his second that of the tenth Canto of the Raghuvans'a, differing just only in some description. Except a few verses in the Kâvyâ, the whole poem appears to us no doubt a successful imitation of the prince of poets.

3. See Kumâradâsa's Jânakîharana, Canto I. Sts. 19-20.

विनिर्जितोऽप्यस्य शरेण घातं लब्ध्वासुरासुप्रघसायुधस्य ।

आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्रः ॥ १९ ॥

This verse also admits of a different reading in two of the Ceylonese Mss., but the majority of the Ceylonese as well as Indian Mss. omits this. The reading is as follows:—अस्यासुरासुप्रघसायुधस्य शरेण लब्ध्वा यवनोऽभिघातम् । आत्मानमन्यैरसमानमानं । मेने मनस्वी युधि निर्जितोऽपि ॥

kas¹ in general ; while in Kālidāsa's works we find an allusion to the Hūna kings² and the Yavanas.³ Now then it is obvious that both Kālidāsa and Kumāradāsa have mentioned the Yavanas. From Kālidāsa's works it appears that he considers them to be foreigners, probably Indo-Bactrians or Greeks who might have been carrying inroads or living upon war ; and their women might also have been assisting them in carrying their arms in such excursions. It is thus plain that Kālidāsa does not attach any importance to this Yavana tribe. But Kumāradāsa distinctly tells us that his hero defeated a Yāvanendra or a mighty Yavana king. If Kālidāsa is held to be the contemporary of the author of the Jānakīharana, his omission of this Yavana king appears to us suspicious. Like Kumāradāsa, Kālidāsa ought to have mentioned this powerful Yavana king somewhere in his history of the Raghus or his other works ; but since he does not mention this king, it appears probable that he was never a contemporary of the Ceylonese poet. Kālidāsa in his works shows a perfect knowledge of the history and geography of India. He, no doubt, alludes to the Hūna chiefs or perhaps the Hūna kings in his Raghuvans'a ; but the royal poet of Ceylon is silent on this point and simply makes mention of the Turushkas. As mentioned before Kanishka and his successors are called Turushkas in the Rājataranginī, in his paper on the date of Pātanjali by Dr. Bhandarkar, and in R. C. Dutt's History of India ;⁴ it follows from this that the ancient Aryas had no doubt a distinct notion of the names of each of these foreign races and had made no confusion whatever. Thus then Kumāradāsa had a distinct notion of the Turushka descendants

1. तेजःशलेनाथ हुताशनेन श्रीवासरम्यं प्रदहन् तुरुष्कम् ।

धूपैरिवासक्तगतैर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

2. Raghuvans'a Canto IV. St. 68.

3. R. IV. St. 61. S'a. II. p. 62, Monier William's second edi. S'a. VI. p. 265. VI. p. 134. Bom. Sans. series first edition. Mv. V. p. 153. Bom. Sans. series second edition.

4. Romesh Chundra Dutt's History of India, first edition Chap. 14.

of Kanishka and as such he has not substituted the term for the Hūnas. In the same way Kālidāsa also holds silence about the Turushkas. From Kālidāsa's silence about the Turushkas and that of the Ceylonese poet about the Hūnas, are we then to infer that both these poets had a knowledge of these foreign races whose names they omit in their works. Had they but kept a total silence about these foreign people, it would have meant something. But since such is not the case with them, their silence cannot be interpreted in a different sense. Because both these poets have used the word Yavana in a different sense. Kumāradāsa does not here speak of the Yavanas *generally* but as a powerful king holding his sway over some territories of north-western India; while Kālidāsa speaks of them in general. Thus then it is clear that both these poets were never contemporaries of each other and their mention of the Hūnas and the Turushkas had also a different import.

The following words are used by Kumāradāsa in his Jānakīharana; but Kālidāsa nowhere uses them:—कीनाश, ii. 27, धिषण, ii. 33, चीरी, ii. 36, कुक्वाकु, ii. 45, वृषाकपि fire, ii. 59, क्लमथुमत्, ii. 60, शायिक a sleep, ii. 72, मद्गुः, iii. 30, नमस्या, salutation, iv. 30, vii. 1, 57, xii. 40, क्लमथः, iv. 51, तुदुमः a mouse, iv. 55, vii. 11, करीरी the tusk of an elephant, v. 36, शाक्य a Buddhist philosopher or a follower of Buddha, v. 55, ब्रध्न the sun, vi. 6, स्थपुट uneven ground, vi. 10, उद्देलिका a worm, vi. 11, विटंक्र in the sense of कपोतपालिका, vi. 22, 23, संदेह vi. 30, सततन्तुः a sacrifice, vi. 34, विसखा an old age, vi. 35, this word occurs more than four times; अहिर्बुध्न, vi. 45, समुद्र in the sense of संपुट, vi. 45, कलत्र in the sense of श्रोणीप्रदेश, vii. 20, स्थामन् vii. 20, धिष्य a dwelling, vii. 37, आग्नेडित vii. 40, xii. 15, निधुवन viii. 22, 27, वृजा viii. 34, कुहचित् viii. 53, अय an abode, ix. 10, समड्या x. 4, वल्लवः x. 31, शक्क a flatterer, x. 48, संघाटः x. 57, xi. 95, तनूनपात् x. 69, क्रकच xi. 70, xiii. 36, अलात xi. 74, प्रणीवाक्रविधिः an act of saluting, xii. 52; and some others. Of the list the words धिष्य, निधुवन, अलात and चार are found in Kālidāsa's works. These words appear to us a later addition to Sanskrit literature. Except five or six most of these words are not found even in As'vaghosha's Buddhacharita. But

these words are generally used in the Buddhist works such as *Lalita-Vistara* and others. Kshemendra in his *Auchitya-vichāracharchā* quotes the following verse and assigns it to Kumāradāsa. The verse is as follows :—

“अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु बल्लभं ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”

The fourth line of this verse also occurs in Patanjali's *Mahābhāshya* ¹ and in the *Unādi Sūtras* annotated by Ujjvaladatta. ² But the printed edition of the *Jānakiharana* by Pandit Haridāsa S'āstri does not give the S'loka. The authorship of the verse in question has been discussed by many scholars and able orientalists. Mere occurrence of certain names after certain verses is often untrustworthy. Dr. Bhandarkar says, “such mistakes are by no means uncommon in anthologies ; and therefore the mere fact of the occurrence of the name of a certain poet after a certain verse in manuscript of anthology ought not, without corroborative evidence, to be made the basis of far-reaching historical conclusions. For instance, the stanza one *pāda* of which वरतनु संप्रवदन्ति &c., is quoted by Patanjali is fully given by Kshemendra and attributed to Kumāradāsa, and this fact has been used as a reason for bringing down the date of Patanjali. But the same *pāda* is attributed by Rāyamukuta to Bhāravi (p. 419) to whom also the whole stanza as given by Kshemendra is ascribed in the *Chhandomanjari*. This throws such a doubt on the authorship of the stanza as to make it of little use in determining Patanjali's date. And supposing that it belongs to any one of the two, that does not, by any means, make Patanjali later than either. Another explanation is quite possible, *viz.*, that the *pāda* was taken from Patanjali, and three other were composed and added by either of the later writers in the way of what is known as *Samasyā-pūrana*.” ³ And it has been held by the antiquarians that

1. Dr. Kielhorn's edition of the *Mahābhāshya*, Vol. I. p. 283.

2. See Ujjvaladatta's commentary on I. 82. Aufrecht's edi.

3. (पत्रे २९२ ॥ १ ॥ ९ तनुपद्व्याख्याने)

“वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः इति भारवि ।” Dr. Bhandarkar's report on the search for Sanskrit Mss, 1883-84, p. 56, and the additions &c.

works containing the word *Turushka* cannot have been composed before the beginning of the Christian era. Lyric poetry, it appears, must have been reached its highest perfection long before the date of *Patanjali*. From this we can infer that *Kumāradāsa* must have flourished a hundred years after *Kālidāsa*; and a century after him must have flourished *As'va-ghosha* the Buddhist poet and philosopher.

The volumes of the *Indian Antiquary*, the *Journals of the Royal Asiatic Societies*, the reports of the *Archæological Survey*, and the reports on the search for *Sanskrit* manuscripts furnish us with inexhaustible information as regards everything that is most valuable to researchers. These volumes are in fact a mine of useful information. *Dr. Fleet*, *Dr. Bühler*, *Dr. Kielhorn*, *Dr. Bhandarkar*, *Dr. Peterson* and other orientalists have made meritorious discoveries. *Dr. Kielhorn* has made out a list of quotations occurring in *Patanjali's* works and it appears that the quotations are from a poet who must have lived after *Kālidāsa*. Let us now consider the new discoveries made by *Dr. Bühler* and *Dr. Kielhorn*, and follow up a line suggested by distinguished orientalists like *Dr. Goldstücker* and *Dr. Peterson*. The line of thinking and researches which these scholars have suggested from time to time is, in our opinion, simply unrivalled and every worker in the field of *Sanskrit* literature ought to follow it with a feeling of gratitude. *Dr. Bühler* says that *Vatsabhutti*, who composed the verses of the *Mandasor* inscriptions, was not himself an original poet. The learned doctor has pointed out his mistakes even when he is copying the best poets. He composed the verses of the said inscriptions in 472 A. D., and it is clear, therefore, that his best poets whom he copies lived before that date.

The tenth verse of this inscription runs thus :—

“ चल्पताकान्यबलासनाथान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तद्विलताचित्रसिताभ्रकूटदुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥ ”

This is, we think, copied from *Kālidāsa's Uttaramegha* and *Ritusamhāra*.

विद्युत्स्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
रंजीताश्च प्रहृतयुग्जाः स्निग्धगंभीरघोषम् ।

भन्तस्तोर्य मणिमयभुवस्तुङ्गमध्रंलिहायाः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ २ ॥

ससीकराम्भोधरमक्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ॥ *Ri. II. 1.*

In the next verse the epithets of which are of course based on our poet's expressions of the *Ritusambhāra*, *Meghadūta* and *Kumārasambhava*, *Vatsabhutti* depicts the ideas of music and painting :—

“कैलासतुङ्गशिखरप्रतिमानि चान्यान्याभान्ति दीर्घवलभीनि संवेदिकानि ।
गन्धर्वशब्दमुखराणि निविष्टचित्रकर्माणि लोककदलीवनशोभितानि ॥”

The composer of the inscriptions must have had the following couplets running in his mind—

काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैः ।	अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृति-
<i>Ri. 4, 4.</i>	मालिख्यावलीकयंस्तिष्ठ । <i>Vi. II.</i>
चित्रार्पितचेष्टया किमेव मयि ।	आसेदुषोः सञ्जसु चित्रवत्सु ।
<i>Mv. IV. 10.</i>	<i>R. XIV. 25.</i>
न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमा-	चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा ।
प्य ताम् । <i>Vi. II. 10.</i>	<i>S'a. II. 43.</i>
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः ।	चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणवि-
<i>R. VIII. 91.</i>	नियोगं कुर्वः । <i>S'a. IV.</i>
बाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेतम्	तस्मिन्मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलि-
अलिख्यशेषस्य पितुर्विवेश ।	खितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रति-
<i>R. XIV. 15.</i>	कृतिमानय । <i>S'a. VI.</i>
अयत्साधु न चित्रे स्यात् ।	स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रा-
<i>S'a. VI. 146.</i>	कृता कान्ता । <i>S'a. VI. 153.</i>
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगता-	चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।
मपि । <i>S'a. VI. 154.</i>	<i>Ku. III. 42. R. II. 31.</i>
चित्रार्पितां मुहुरिमां बहुमन्यमानः ।	चित्रगतायामस्यां कान्तिविस्वादा-
<i>S'a. VI. 148.</i>	ङ्कि मे हृदयं । संप्रति शिथिलसमाधि-
चित्रगताया देव्याः परिजनमध्यग-	मन्ये येनेयमालिखिता ॥
ताम् &c. <i>Mv. I.</i>	<i>Mv. II.</i>
ननु एष चित्रगतो भर्ता ।	चित्रशालां गता देवी प्रत्यग्रवर्णरागा-
<i>Mv. IV.</i>	न्वितलेखामाचार्यस्यालोकयन्ती ति-
	ष्ठति । <i>Mv. I.</i>

We meet with many allusions to music and dancing in the first act of the *Mālavikāgnimitra*, in the fifth act of the *S'akuntala*, in the second and third acts of the *Vikramorvas'īyam*, in the 39th verse of the first and the 40th verse of the thirteenth *Canfō*,

and the 19th Canto of the *Raghuvans'a*, and in the *Ritusambhāra*;¹ and some allusions are also found in the *Kumārasambhava* and *Meghadūta* of our poet. And music and the art of dancing must have reached their highest perfection long before his time. Again, Vatsabhutti writes—

“ रामासनाथभवनोदरभास्करांशुवह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने ।
चन्द्रांशुहर्म्यतलचन्दनतालवृन्तहारोपभोगरहिते हिमदग्धपद्मे ॥ ”

Dr. Kielhorn points out the similarity between the idea in this verse and those in Kālidāsa's *Ritusambhāra*, V. 2,3. (S'is'iravarṇanā), which run—

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरम्
हुताशनो भ्रातृमतो गभस्तयः ।
गुरूणि वासांस्यबलाः सयौवनाः
प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम् ॥
न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलम्
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतलाः
जनस्य चित्तं रमयन्ति संप्रतम् ॥

From this it seems clear that Kālidāsa's works must have been in existence long before A. D. 472. This seems likely enough. And we know already from the Aihole Mēguti inscription that the fame of Kālidāsa, as also of Bhāravi, was completely established far to the south of Mandasor before A. D. 634.² And thus Kālidāsa cannot come up to the middle of the sixth century A. D.

In his *S'ākuntala* Kālidāsa brings in some idea of the law of inheritance and the law of theft as prevailing in his times. In the sixth Act the prime-minister submits a report of the case he has decided. The pratihārī hands it over to the king, and he reads the following :—“ A merchant named Dhanamitra trading on the seas died in a ship-wreck ; and the poor man is with-

1. *Ri.* I. 3, 8, II. 6, 14, 16. III. 10, 13, 23. VI. 29, 32. *Ku.* I. 45. III. 38, 40. *Megh.* II. 5, 10, 25.

2. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. The Gupta Inscriptions, p. 83. *Indian Antiquary*, Vol. XV., p. 198. *Indian Antiquary*, Vol. XIX., p. 285.

out issue; and thus the whole of his immense property becomes by law forfeited to the king." The king then inquires and says :—" If he was wealthy, he must have had many wives. Let an inquiry be instituted whether any one of them is expecting to give birth to a child." A little further on the king says " the child in the womb has a right to his father's property." And this exactly corresponds with the law laid down by *Vasistha*, for, he says " And (let it be delayed) until those (widows) who have no offspring, (but are supposed to be pregnant), bear sons." ¹ And further in the 83rd he says,— " On failure of those two the king inherits. "

From these passages in the *S'ákuntala* it is clear that in the days of *Kálidása* a widow was not entitled to inherit the property of her husband. The king orders an inquiry to be made, not whether there is a widow of the merchant who lost his life in the ship-wreck, but whether any one of his wives has a child in her womb, and the king's decree is that the child in the womb is entitled to receive his father's estate. The prime-minister appears to have inquired whether there was a child living, and not whether any one of the merchant's wives was with child, and our poet thus puts in the mouth of his principal character a most questionable point of law. We also find a similarity of decision in modern times. ² From this it seems clear that our poet must have been conversant with the laws prevailing in his times, and thus it follows that a widow in his days was not entitled to her husband's estate, though the right of a child in the mother's womb was fully recognised. It is admitted that a widow's right to inherit was gradually recognised. *Mann*, *Âpastamba*, *Baudhâya* and *Vasistha* do not recognise a widow as heir to the property of her husband. *Âpastamba* says " On failure of sons the near-

1. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. Chap. XVII. St. 41. Colebrooke V, Dig. CXVII; *Vyavahâra Mayûkha* IV, 4, 37. p. 88. Also the same series, verse 83, p. 93.

2. *Mayne's Hindu Law*, p. 544 (d).

est Sapinda (takes the inheritance)." ¹ Nārada makes provision for her maintenance. ² Kātyāyana says that a small part of the property of a widow's husband should be kept apart for her maintenance. Gautama recognises her share along with the Sapindas, Sagotras and with those connected by descent from the same Rishi. For, he says : " Sapindas (blood relations within six degrees), Sagotras (relations bearing a common family name), (or) those connected by descent from the same Rishi (Vaidika gotra), and the wife shall share (the estate) of a person deceased without (male) issue ³ (or an

1. Sacred Books of the East, Vol. II, part I. Pras'na II. Patala 6, Khanda 14, St. 2, p. 132. " Haradatta declares that it is the opinion of Âpastamba, that widows cannot inherit. In this, observes Dr. Bühler, he is probably right, as Âpastamba does not mention them, and the use of the masculine singular, ' सपिण्डः ' in the text precludes the possibility of including them under that collective term. It seems to me certain, that Âpastamba, like Baudhāyana, considers women, especially widows, unfit to inherit," See also Mayne's Hindu Law, pp. 576-577.

2. मृते भर्तर्यपुत्रायाः प्रतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्मरक्षादु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥

परिक्षिणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥

XIII. व्यवहारपद, Biblio. Indi. series, p. 197.

28. " After the death of her lord, the relations of her husband shall be the guardians of a woman who has no son. They shall have full authority to control her, to regulate her mode of life, and to maintain her. "

29. " When the husband's family is extinct, or contains no male, or when it is reduced to poverty, or no one related to it within the degree of a Sapinda is left, the father's relations shall be the guardians of a woman. "

Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. Nārada. Brihaspati, p. 196.

3. Sacred Books of the East, Vol. II, part I. 302. XXVIII. 21 and 42. See also Colebrooke, Dāyabhāga XI, 6, 25 ; Mitāksharā II, 1, 18 ; V. Digest 440. My copies, observes Dr. Bühler, as well as Jīmūtavāhana and Vijñānes'vara read in the text स्त्री वा, ' or the wife ', instead of स्त्री च, ' and the wife '. Still the latter seems

appointed daughter).” And in the 42nd, he says “ The king (shall take the property of men) of other (castes).” Brihaspati also seems to recognise her right to the estate of her deceased husband, for he says :—

47. “ Of him whose wife is not dead, half his body survives. How should any one else take the property, while, half (his) body lives ? ”
48. “ Although Kinsmen (Sakulyas), although his father and mother, although uterine brothers be living, the wife of him who dies without leaving male issue shall succeed to his share.”
49. “ A wife deceased before (her husband) takes away his consecrated fire (Agnihotra); but if the husband dies before the wife, she takes his property, if she has been faithful to him. This is an eternal law. ”

As for immovable property he ordains thus :—

54. “ A wife, although preserving her character and though partition has been made, is unworthy to obtain immovable property. Food or a portion of the arable land shall be given to her at will (for her support). ”
55. “ The wife is declared to succeed to her husband’s property, and in her default, the daughter.”¹

S’ankha, Likhita, Yājñavalkya and Vyāsa also admit the right of a widow.² In this way we find the gradual develop-

to be the reading recognised by Haradatta, as he says, ‘ But the wife is joined together (समुचीयते) with all the Sagotras and the rest. When the Sagotras and the rest inherit, then the wife shall inherit one share with them ’, &c. Âpastamba II, 6, 19, 2; Manu, IX, 187; Yājñavalkya, II, 135-136.

1. Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. Nārada. Brihaspati, XXV. 47-49, 54-55, pp. 377-378.

2. पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

Yājñavalkya, II. p. 137.

“ The wealth which is given to one by parents, belongs to him .

ment of the right of a woman after the death of her husband. And it appears that this right of a widow is not recognised in the case brought before the king Dushyanta. Thus the composition of the drama of the *S'ákuntala* must be placed after Manu, *Âpastamba*, *Baudhâyana* and *Vasistha* and before *Nârada*, *Kâtyâyana*, *Gautama*, *Bṛihaspati*, *S'ankha*, *Likhita*, *Yājñavalkya* and *Vyāsa*. But since the law of *Vasistha* exactly corresponds with the inquiry made by Dushyanta as regards a child in the womb, we should place the composition of the drama in question after *Vasistha*. Prof. Julius Jolly assigns the first century A. D. to be the probable date to *Bṛihaspati*.¹ We must, therefore, place the *S'ákuntala* long before this date, and this is consistent with what we have said about the date of *Kālidāsa*.

The next point is one of Criminal Law. In the *Praves'aka* the policemen *Súchaka* and *Jánuka*, acting under *S'yāla*, the mayor of the city, get hold of the fisherman with a diamond ring, which they recognise to be the signet-ring of the king. The fisherman is at once charged with theft. The punishment that is expected for this offence by the policemen and the mayor is death. It would appear thus that for the theft of a gem there was capital punishment in the time of *Kālidāsa*. The policemen and the city mayor could not have expected this punishment simply because the ring belonged to the king, and it cannot be said so in a play like the *S'ákuntala*, which holds a mirror to the times of its composition. *Kā-*

alone. When sons divide after the death of the father, the mother should also receive an equal share."

अनुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

"The sonless wives of the father are declared equal sharers, and so are all paternal grandmothers declared equal to the mother." *Mandalika's* edition of *Yājñavalkya*, English translation, pp. 216-217.

1. Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. *Nârada*. *Bṛihaspati*, introduction, p. 275. *Dinara* coins—reference to—*West* and *Bühler*, I. p. 448.

lidāsa's perfect acquaintance with the laws, customs, manners, arts, the schools of philosophy and science of his day are seen throughout his works.

Now let us trace the law of theft, especially the theft of a gem and precious things, from the times of Manu and others down to those of Brihaspati and Yājñavalkya and see at what results we arrive. We find that the punishment for the theft of a gem has gradually been reduced from death to fine. Manu says that "property lost and afterwards found (by the king's servants) shall remain in the keeping of (special) officials ; those whom the king may convict of stealing it, he shall cause to be slain by an elephant." ¹ And further he says that "for stealing men of noble family and especially women and the most precious gems, (the offender) deserves corporal (or capital) punishment." ² Āpastamba says that " in case (a S'ūdra) commits homicide or theft, appropriates land (or commits similar heinous crimes), his property shall be confiscated and he himself shall suffer capital ³ punishment." He also says that " a thief shall go to the king with flying hair, carrying a club on his shoulder, and tell him his deed. He (the king) shall give him a blow with that (club). If the thief dies, his sin is expiated." ⁴ Bandhāyana declares that " a thief shall go to the king with flying hair, carrying on his shoulder a club of Sindhraka wood (and say), ' Strike me with that. ' (Then the king) shall strike him." " Now they quote also (the following verses). ' A thief shall go to the king carrying a club on his shoulder (and say to him), ' Punish me with that, O king, remembering the duty of Kshatriyas.' ' Whether

1. प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यास्तत्र चौरान्मृहीयात्तान्नाज्जेभेन घातयेत् ॥३१॥ Manu, VIII, 34.

2. पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥३२॥ Manu, VIII, 323.

3. Sacred Books of the East, Vol. II, part I. Āpastamba, II. 10, 27, St. 16, p. 165.

4. Sacred Books of the East, Vol. II. part I. Āpastamba, I. 9, 25, St. 4, p. 82.

he be punished or pardoned, the thief is freed from his guilt. But if the king does not punish him, that guilt of the thief falls on him.”¹ *Vasistha* says “if a man has stolen gold belonging to a *Bráhmāna*, he shall run, with flying hair, to the king, (exclaiming) ‘Ho, I am a thief; sir, punish me!’ The king shall give him a weapon made of *Udumbara* wood; with that he shall kill himself. It is declared in the *Veda* that he becomes pure after death.”² *Gautama* says that “a man who has stolen (gold) shall approach the king, with flying hair, holding a club in his hand, and proclaim his deed.” “Whether he be slain or pardoned, he is purified (from his guilt)”. “If the king does not strike, the guilt falls on him.”³ *Nárada* says “(for stealing) more than a hundred (*Palas*’ worth) of gold, silver, or other (precious metals), or finest clothes, or very precious gems, corporal punishment (or death shall be inflicted).”⁴ *Bṛhaspati* says “in the case of women, men, gold, gems, the property of a deity or *Bráhmāna*, silk, and (other) precious things, the fine shall be equal to the value (of the article stolen).” “Or double the amount shall be exacted by the king as a fine; or the thief shall be executed, to prevent a repetition (of the offence).”

1. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. *Baudhāyana*, II. 1, 1, Sts. 16-17, p. 213.

2. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. *Vasistha*, XX. 37, St. 41. *Krishna Pandit* remarks, observes Dr. Bühler, that *S’ūlapāni* explains औदुम्बरं, ‘made of *Udumbara* wood’, by ‘made of copper’, and that the weapon intended is a club. The last remark is probably true, as the parallel passages of the other *Smṛitis* state that the thief is to take a club to the king, with which he is to be struck. See also 42.

3. Sacred Books of the East, Vol. II. part I. *Gautama*, XII. 43, 44, 45, pp. 241-242.

4. Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. p. 227. See also “सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सुख्यानां शताब्दधिके वधः” ॥ २७ ॥ परिशिष्टम्. *Institutes of Nárada*, p. 226, *Bibli. Indi. series*.

Yājñavalkya says : “ Having caused restitution of the stolen property, the king shall cause the thief to be punished by different modes of corporal punishment. A Brāhmaṇa (guilty of theft) should be branded and banished from the kingdom.” And further in 275 he says : “ In the case of the theft of inferior, middling and superior articles, the fine shall be according to the value (of the article stolen). In passing sentence, the place, the time, the age and the ability (of the offender) shall be considered. ”¹ Thus we have traced the laws and we can say that in the times of Manu, Âpastamba, Baudhāyana, Vasistha, Gantama and Nārada the punishment for theft was death. As the progress of civilization advanced, so the means of protecting property increased, and there was greater safety and security of people’s property. Death was thus thought to be a very severe punishment for the offence of theft, and gradually an option was made. The punishment that was introduced at the time of Brihaspati, Yājñavalkya and Vyāsa was either fine or death. It appears, therefore, that the law in the days of our poet had not attained that mild stage so evident in the Smritis of Brihaspati, Yājñavalkya and Vyāsa. The earliest probable date of Brihaspati is the first century A. D., as mentioned before, and therefore, Kālidāsa may be placed long before this date. Another instance of this is found in our poet’s Vikramorvas’iyam where the king Purūravas says :—“ आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः । येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ” ॥ And further the Vi-dūshaka says “ अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः । ” And the king says, “ सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ” । From this it is clear that at the time of Kālidāsa the punishment for theft was death and no option of any kind was made. Manu’s law was, it

1. “ चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयः शक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७१ ॥ Yājñavalkya, II. pp. 148-149. Mandalika’s edition of Yājñavalkya, translation, p. 240, and the notes. In this he appears to have followed Manu, see VIII. 337-338.

appears, very popular and greatly respected in his day. For in XIV. 67 of the *Raghuvans'a* he says, “नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् । स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ” । In *Raghuvans'a* IX. 7, our poet says, “न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु । तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ” ॥ Here our poet simply quotes *Manu* VII. 50, “पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ” ॥ ५० ॥ “Drinking, dice, women and hunting, these four (which have been enumerated) in succession, he must know to be the most pernicious in the set that springs from love of pleasure.” Of these the last *i. e.* hunting had, in the time of *Kālidāsa*, become only a ‘व्यसनं’ in name, because he says in *S'ākuntala*, “मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगया-मीदृग्विनोदः कुतः ” । We also find many references to *Manu* in *Kālidāsa's* works. *Hemādri*, *Mallinātha*, *Chāritravardhana* and others have made innumerable references to *Manu* in their commentaries on the *Raghuvans'a*. They, as a rule, scarcely refer to other *Sūtrakāras* or the authors of the *Smṛitis*. And this statement of the scholiasts goes to prove that in the days of *Kālidāsa* the *Smṛitis* of *Manu* and *Vasistha* must have been very popular and greatly respected all over India.

The language that is put in the mouths of the policemen and the fisherman in the *Praves'aka* is *Māgadhi*. From the edicts of *As'oka* and from various palæographical sources, antiquarians have discovered that the ‘spoken language of Northern India at the time was essentially the same, though there were slight variations.’¹ The *Māgadhi* language was the spoken language of Northern India two centuries before this time and also a century or so afterwards, and, therefore, we can see why *Kālidāsa* has made use of it in his dramas. It must be the prevalent popular dialect of his times.

Pāṇini, whose date may be referred to somewhere in the beginning of the seventh century B. C., according to Dr. *Bhandarkar* and somewhere in B. C. 2400, according to *Pandit Satyavrata Sāmas'ramī*, as mentioned before, gives in

1. R. C. Dutt's *History of India*, IV. II., p. 476.

his Sûtras the names of the northern countries, peoples, tribes, rivers &c. The following names are found :— Sâlveya,¹ Gândhâri; Magadha,² Kalinga, Sûramasa; Kosala,³ Ajâda; Kuru;⁴ under the subdivisions⁵ of the country of Sâlva are mentioned the six countries, *viz.*, Udumbarâs, Tilakhatâs, Madrakârâs, Yugandharâs, Bhulingâs and S'aradandas, and also Pratyagratha, Kalakûta and As'maka. According to the Mahâbhâshya, the words Busa, Ajamîdha, and Âjakanda also take the affix इञ् when they signify 'the king thereof.'⁶ Pânini gives Kâamboja⁷ and Avanti,⁸ and Kunti. Under the list of 'Bharga' and 'Yaudheya'⁹ are mentioned the following names :—1. Bharga, 2. Karûs'a (Karûsha), 3. Kekaya, 4. Kas'mîra, 5. Sâlva, 6. Susthâla, 7. Uras (Uras'a or Urasa), 8. Kauravya; and also 1. Yaudheya, 2. Kaukreya, 3. S'aubhreya, 4. Jyâbâneya (Yâvâneya), 5. Dhaurteya (Ghârteya or Dhârteya) 6. Trigarta, 7. Bharata, 8. Us'inara, and 9. Vârteya. The names of Sauvîra and Sâlva are mentioned in IV. 2. 76. In IV. 2. 87, Pânini tells us that the countries Kumudvat, Nadvat, and Vetasvat are so called because they contain Kumudas or water-lilies, Nadas or reeds, and Vetas or canes respectively. Kâtyâyana adds, " Mâhishmat is so called because it contains Mahishas or buffaloes." In IV. 2. 89, Pânini mentions the city of S'ikhâvala. In IV. 2. 108, he mentions Madra. He also mentions the villages of Vâhika in the class called Paladyâdi (IV. 2. 110. also IV. 2. 117). In IV. 2. 113, the Bharatas are mentioned. In IV. 2. 116, occur Kâs'i, Chedi, and Sânyâti. In IV. 2. 118, the country Us'inara is mentioned. Pânini mentions the following names of countries in IV. 2. 130, *viz.*, Kuru, Yugandhara &c. The countries called Madra and Kachchha are mentioned in IV. 2. 131 and 133.¹⁰ Sindhu and

(1) IV. 1. 169. (2) IV. 1. 170. (3) IV. 1. 171. (4) IV. 1. 172. (5) IV. 1. 173. (6) IV. 1. 174. (7) IV. 1. 175. (8) IV. 1. 176. (9) IV. 1. 178. See Early History of the Deccan, second edition, section III, foot-note under the figure four.

10. कच्छ, सिन्धु, वर्गु, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कदमीर, साल्व, कुरु, अनुपण्ड, द्वीप, अनुप, अजवाह, विजापक, कलूतर, (कुलून), रङ्ग &c., are mentioned in the list of Kachchha.

Takshas'ilá are given in IV. 3. 93. Under 'this is his native land,' are mentioned the following:—Tàdi, S'álátura, Varmatí and Kúchavára (IV, 3. 94). Thus then Pânini in his Sûtras shows an extensive knowledge of the geography of India. Of the places and rivers mentioned by him a good many exist in the Panjáb and Afghanistan. Most of the countries he mentions are situated in northern and north-western India. From this Dr. Bhandarkar concludes that in the time of Pânini *i. e.* before the eighth century B. C., the Âryas had not penetrated into the southern countries of India.

Kátyâyana, however, the object of whose Vártikas is to explain and supplement Pânini, shows an acquaintance with the southern countries of India. He mentions the kings of Pândya and Chola.¹ He also mentions a town of the name of Násikya.² According to the popular tradition he flourished at the time of the Nandas who preceded the Mauryas. Dr. Bhandarkar assigns him the first half of the fourth century before the Christian era. Pandit Satyavrata Sâmas'ramí, from the internal evidence which the *Vártikas* furnish and from several other substantial proofs direct or indirect and from other sources, finally establishes 1200 B. C. to be the probable date in which Kátýâyana might have flourished. We also believe his statement to be literally true.³ It is clear then at the time of Kátýâyana *i. e.*, between B. C. 1200 and B. C. 400, the A'ryas had penetrated into the southern nations of India ; and also had made their settlements there.

According to the Early History of the Deccan Patanjali had an intimate acquaintance with the south. He tells us that in Dakshinápatha the word *Sarasí* is used to denote

1. See the Várttikas, " जनपदशब्दाक्षत्रियादम् " ॥ पाण्डोड्यर्णम् ।
" कम्बोजादिभ्यो लुक्वचनं चोलाद्यर्थम् " ॥

2 In VI. 8. 63, he adds, " यतिवर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् " ॥ ना-
सिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

3. Pandit Satyavrata Sâmas'rami's Introduction to Nirukta,
Vol. IV. Fasciculi VI-VII. pp. छो-ज.

large lakes.¹ He mentions Mahishmatî², Vaidarbha³, Kānchī-pura⁴, the modern Conjiveram, and Kerala⁵ or Malbār. In IV. 2, second Âhnika, Patanjali mentions Sāketa and Kas'-mīra. In IV. 1, fourth Âhnika, he mentions the following names of kings, Pāñchāla, Paurava and Pāndya. In IV. 2, second Âhnika he gives the following towns, S'ivapura, S'ākala, and Sausuka. In IV. 2, second Âhnika, Patanjali mentions Glauchukāyan, Trigarta, Vatsa and Mālava as the names of the countries. In IV. 2, second Âhnika, he gives the following names of the towns, Pātānaprastha, Kānchīpura, Nāndipura and Kaukkudivaha belonging to the country called Vāhika. In the same Âhnika Anga, Jihlava, Ikshvāku and Brāhmaṇaka are mentioned as the names of countries.⁶ This statement shows that Pāṇini, Kātyāyana and Patanjali had a complete knowledge of the ancient geography of India as existing in their times. The date of Patanjali, as mentioned before, falls somewhere between 450 B. C. and 150 B. C. In connection with this, it may be noted that Pātānjali shows his acquaintance with the Nyāya philosophy of Gautama.⁷

Now let us examine what geographical names we trace in the national epics, the Rāmāyana and the Mahābhārata, and compare the statements of the grammarians and the epic writers with those of Kālidāsa. On comparing the results of these, we think, we can assign an approximate time to Kālidāsa. The following names, as given in the Bālakāṇḍa and the Kish-

1. Dr. Keilhorn's edition of Mahābhāṣya Vol. I. p. 73, "वक्षिणापथे हि महाम्नि सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते ॥"

2. Mahābhāṣya, Vol. II. p. 35. "उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते."

3. Mbh. Vol. II. p. 252. "ऐश्वराकः । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः ॥"

4. Mbh. Vol. II. p. 298.

5. Mbh. Vol. II. p. 270. "चोलः (डः) कडेरः केरलः ॥"

6. In the fourth Adhyaya of Pāṇini, and the Vārtikas and the Mahābhāṣya on the same are mentioned innumerable names of countries, towns, peoples, tribes, kings, mountains, rivers, lakes &c.

7. See Goldstücker's Pāṇini, pp. 155-56, foot-notes.

kindhākānda of the Rāmāyana are not found in the works of Kālidāsa—Romapāda and Mahes'vāsa being names of kings, the Sauviras, the Saurāshṭreyas, the Dākshinātyas, the Pahlavas, the S'akas, the Barbaras, the Mahāgrāmas, the Pundras, the Mekhalas, the Richikas, the Mahishakas (also mentioned by Kātyāyana), the Matsyas, Kaus'ikas or the descendants of Kus'ika,¹ the Ândhras, the Cholas, the Bāhlikas, the Chandrachitras, the Mlechchhas, the Prasthalas, the Bharatas, the Madrakas and the Nāgas being names of people and tribes, and Brahmamāla, Yavadvīpa, Suvarṇadvīpa, Rūpyadvīpa, Jambudvīpa, Bhogāvātī, the Marus, Murachipattana, Jātāpura and Angalepā being names of countries and towns. The following names of the mountains and rivers of the Rāmāyana are not given by Kālidāsa. The Yāmuna, the Sudars'ana, the Jātārūpa, the Ayomukha, the Pushpitaka, the Sūryavat, the Vaidyut, the Kunjara, the Vajra, the Chakravat, the Rāha, the Megha, the Kāla, the Devasakha and the Somagiri; the rivers Kaus'iki, the Mahī, the Kālamahī, the Venī and the Mahānadi. In the Sabhāparvan of the Mahābhārata Arjuna, Bhīma, Sahadeva and Nakula were sent with armies for the conquest of the regions by Yudhishtira who was then about to perform the horse-sacrifice. These Pāndavas chose different quarters of India for their conquest; Sahadeva is said to have conquered the southern countries and came as far as Kishkindhā which was probably situated somewhere near Hampi. He is there represented to have subdued the Pulindas, the Pāndyas, Dravidas, Udras, Keralas, Ândhras, Tālavanas, Kalingas and Ushtrakarnikas. In the same Parvan we find the names of the following races:—the Hāras, Hūnas, Mlechchhas, Pahlavas, Barbaras, Kirātas, Yavanas, S'akas, Kulindas, Chīnas, Pārvatīyas, Kās'mīrakas, Daradas, Suhmas, Kāmbojas and Sekas. In the other Parvans of the Mahābhārata many names of the countries, people, tribes, towns, mountains, rivers and the

1. See Aitareya Brāhmaṇa, VII, 18. Early History of the Deccan, Section III. second edition, p. 6.

lakes are found. On comparing these names with those that are given in the Rāmāyana and the Raghuvans'a we find the number of the geographical names of the Rāmāyana is very small. Most of these names are also not given by Kālidāsa. Granting that the later additions were made to the Mahābhārata, still the number exceeds that of the Rāmāyana but generally agrees with that of the Raghuvans'a of Kālidāsa. On a close comparison of the geographical names of the epics and of the three grammarians with those of Kālidāsa we find some names are new in the works of the latter and cannot be traced in those of the former. And the later addition of Kālidāsa leads us to conclude that he must have lived a hundred and fifty years after the date of Patanjali, who, as we mentioned before, flourished somewhere between 450 B. C. and 150 B. C. So that Kālidāsa comes to B. C. 300. Because he speaks of the Aparāntas, Pārasikas and Hūnas and these names are nowhere found in the list of the names of the above-mentioned writers of the epics (except the Mahābhārata where the names of the Hūnas appear to us a later interpolation) and those of the said grammarians. "In the middle of the third century before Christ, As'oka, the great king of the Maurya dynasty, reigning at Pātaliputra in Magadha, speaks in the fifth edict of his rock-inscriptions, which are found at Gīrnār in Kāthiavāda on the west, at Dhāuli in Katak and Jangād in Ganjam on the eastern coast, at Khalsi in the Himālaya, Shahbaz-garhi in Afghanistan, and Mansehra on the northern frontier of the Panjab, of his having sent ministers of religion to the Rāstikas and the Petenikas and to the Aparāntas. The last which we know best is Northern Konkan, the capital of which was Surparaka."¹ From the above statement of the learned doctor it is plain that Kālidāsa must have lived nearly a hundred years after the great king of Maurya dynasty if the dates assigned to these kings be accepted as true. It is alleged that Chandragupta who founded the Maurya dynasty in about B. C. 320, ruled over Northern India as far as Kāthiavāda, and his grandson As'oka

1 See Early History of the Deccan, second edition, p. 10.

began to reign from B. C. 263 to B. C. 229.¹ Kālidāsa mentions Pārasikas about the north-western banks of the Indus. The Mahābhārata notices them in the same direction, but Vālmiki and the grammarians do not mention this tribe of the foreign people. Some say that the word Pārasika is derived from Bāl-hika according to the process of philology. But this, we think, simply rests on surmises and has no historical foundation whatever. For, the Mahābhārata mentions the Bālhikas as well as the Pārsikas, and we know that these ancient writers had a distinct notion of the names of these foreign races during this early period and there was no confusion whatever. The Bālhikas therefore were the people of the country known as Balkh in Asiatic Tartary. Bālhika is also one of the synonyms for कुकुम or saffron.² It has been discovered that the countries which are in the same latitude with Kās'mira in the ancient world produce saffron. The country of Balkh in Tartary is noted for its saffron. This tribe was known in India since the time of the Atharva Veda. In ancient times these barbarians must have been carrying inroads or trading in saffron with India. Dr. Bhandarkar says that the Palhavas were called Persians or Parthians.³ And the Palhavas occur in both the epics. But Kālidāsa does not call the tribe by that name; the Palhavas, therefore, must be a different tribe altogether and the epithet does not appear to us a synonym of the Persian. They may be the Parthians or some foreign race or perhaps the aborigines of the country. The Pārasikas appear to be the Persians and the followers of Darius Hystaspes who invaded India and conquered the north-western part of Kās'mira and the Panjab in B. C. 520. According to the Persian history there were great political changes and vicissitudes

1 See Early History of the Dekkan, second edition, p. 14.

2. अथ कुकुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्मान्निशिखं वर बाल्हीकपीतनम् ।

रक्तसंक्रोचपिद्युनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

Amara, Manushyavarga 6, II. p. 409.

Pandit S'ivadatta's edition.

3. Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patanjali, p. 17.

from the sixth century to the middle of the fourth century B. C. And in the beginning of the fourth century B. C. they extended their power in neighbouring countries as far as the north-western banks of the Indus.¹ It is thus clear that Kālidāsa's allusion to the Pārasikas has its source from history. Although the names of the Bāhikas, Hāras, Mlechchhas, Pahlavas, Barbaras, S'akas, Kulindas, Kās'mīrakas, Daradas, Cholas, Pānchālas, and Pundras are mentioned in the great epics and some in the list of the grammarians, still Kālidāsa nowhere mentions them in his works, and this circumstance throws a doubt and creates some suspicion with regard to these names; these epithets might perhaps have been the later interpolations. India must have been very prosperous at his time. His graphic description of the countries of the Magadhas, Avantis and also of Ujjayinī, Māhishmatī, Pushpapura and others, clearly shows that upper India must have reached the zenith of civilization and artificial poetry must have attained the highest perfection; in fact the age of Kālidāsa must have been the age of poetry, civilisation, science, art and commerce. And it was hence that India attracted the notice of foreign nations and tribes who afterwards, it is alleged, poured in by hordes.

Let us now turn to the historical accounts of such of the above-mentioned countries as have been described by Kālidāsa and see whether we can from these accounts assign any approximate time which would be a nearer approach to the date of our poet. In his great epic Kālidāsa mentions a number of kingdoms and towns. As mentioned before he means to describe them from several works containing the full account of the kings of the solar line as they were represented in their own times; but it may be assumed that in his history he produces a faithful picture of the social, religious, commercial and political phase of India of his own times. Allowance, of course, should be made for some traditional accounts which may be prevalent in his days, but excepting these, his description of the several

1. Dosabhai Framji's History of Persia, pp. 6-7 and the footnote at page 25.

kingdoms may be taken as the true picture of the political condition of the internal and frontier states as they existed in his days.

In Northern India, our poet mentions a number of states all separate and independent. This group of independent states is surrounded on all sides by other powerful states of foreign people. This description of our poet agrees well with that incised on the different edicts of the Emperor Priyadars'in or As'oka. We find in those edicts the names of different states of heterogeneous people surrounding his vast empire and the rulers of those states were on friendly terms with him ; and with their permission the emperor is said to have sent the Buddhist missionaries to their countries to preach the religion. It is probable that, after the death of Priyadars'in, his vast empire which was formed partly by conquering and partly by holding under his sway several small states was again split up, and several new kingdoms took their rise. In the fourth Canto, the poet mentions the bordering powerful states, while he brings together in the sixth Canto all the kings and princes ruling in the heart of Northern and Southern India.

In the 25th stanza of the fourth Canto, Suhma is mentioned corresponding to the province between the Vanga (Bengal) and Utkala (Orissa). The grammarians do not mention this province ; but the Mahábhārata mentions it as well as Prasuhma. The statement of the epic appears to us rather doubtful, it might perhaps have been a later addition. The Rāmāyana and As'oka's edicts are silent about this country. Vallabha and Sumativijaya call it Brahmades'a, but we are not so sanguine about their statement. The country must have risen into prominence a little before the time of Kálidāsa.

Next comes the country of the Vangas. It is mentioned in the Mahábhārata ; but the Rāmāyana is silent about it. The king of this country is mentioned as possess-

1. R. O. Dutt's History of India, IV. I. p. 468, also at pages 466-467.

ing war-ships. In ancient times this country as well as its neighbouring provinces kept a commercial intercourse with Ceylon and the neighbouring islands of Burma and China, especially the islands of Java and Bali.¹ The institution of armed boats was greatly necessitated by the river Bhágirathí and its tributaries. In Kumârasambhava VII. 3, our poet, says “संतानकाकीर्णमहापथं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्”; in S’ákuntala I. 32, we find “चीनांशुकमिवकेतोः प्रतिवातं नीयमानस्य”; in Raghuvans’a XVII. 81, there is “यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम्”, in S’ákuntala VI. page 293, the king says “—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः”; these passages clearly indicate that in Kálidása’s time the international trade between India and China and its neighbouring islands was greatly facilitated; the merchants used to undertake sea-voyages to foreign nations and islands. The first 17 verses of the thirteenth canto of the Raghuvans’a are no doubt descriptive of the sea or properly speaking they give a picturesque description of a sea-voyage. In Raghuvans’a VI. 57, our poet says “अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरुद्भिः” ॥ This is no doubt a direct reference to spice-islands. The word चीनांशुक in the above passages shows that finest silk or silken-cloths from China were greatly being imported. In the second century B. C. many books of the Buddhist religion were taken from India to China. Vanga² is also a name of tin,³ which is not found in Bengal, but “in Malaya, Pegu, China,

1. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. part II. pp. 8-9. The island of Sumatra and Java are identified with Suvarnadvîpa and Yavadvîpa respectively. Allusions to these are met with in the Kikshindhákānda and Kathāsaritsāgara. In the latter work we find the islands of the name of Nārikela or the cocoanut island, Karpūra or the camphor island, and Kaśāha. See also Kāmandaki’s Nitisāra, preface, p. 2. Biblio. Indi. series.

2. “अस्ति तावद्वङ्गनामा देशः । यस्मिन्पारावारसदृश्यः पद्मावतीप्रभृत्यस्तरङ्गिण्यः समुल्लसन्ति । यत्र च पावनो ब्रह्मपुत्रनामा महानदी मञ्जन्तून्पावयती । तस्यायमीश्वरः प्रभूतसेनात्मजो वीरसेनाह्वयः” । Mādhava Champu.

3. “रङ्गवङ्गे” Amara II. वैद्यवर्गः 9, 106. “वङ्गं त्रयाणि सीसे च” इति हैमः.

and especially the island of Banka in the East Indies.”¹ It is probably so called because it was known to the people of India from Vanga or Eastern Bengal, in which case, it must have had a considerable coasting trade from the earliest times, as the word in the sense of tin (*i. e.* त्रपु or वंग) is mentioned by so early a writer as Sus’ruta.² Vanga was known to the Chinese traveller Fahian who afterwards started for Ceylon in a merchant’s vessel.

Next comes Utkala or Orissa. The Rámáyana mentions this country, but to Mahábhárata and to some Sūtrakāras (including Manu and Baudháyana) it was known by the name of Odra or Udra. This appears to us an old kingdom, though the grammarians do not mention it. It was known for its coasting trade in ancient times.

Next the country of the Kalingas engages our attention. The epics mention it.³ From the description of Kálidása the kingdom of Kalinga seems to have been of some power in his times. As mentioned before, Pálini knew this country in the beginning of the seventh century according to Dr. Bhandarkar, and somewhere in B. C. 2400 according to Pandit Satyavrata Sámas’ramin. The country of Kalinga was known to Kátyáyana, the author of the Vártikas. Kátyáyana is placed in 1200 B. C. by some and in 350 B. C. by others. In the fourth century before the beginning of the Christian era, Magasthenes describes Kalinga as a very powerful kingdom, and says that it extended from the mouths of the Ganges to those of the Krishná.⁴ In the days of As’oka, also, the kingdom of Kalin-

1. Dana’s Mineralogy.

2. Sus’ruta, 27, p. 148 and p. 138, Adhy. 38 and also at page 218, Adhy. 46.

3. “तथा मत्स्यकलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः” 1 Rámáy. §IV. 41. St. 11.

“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ” ॥ ३ ॥

“अंगान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुङ्गिकान्मथिलानथ । मागधान्कर्कशङ्गान्श्च निवेद्य विषयेऽऽत्मनः” ॥ ८ ॥

Mahábhárata Vanaparvan Adhy. 114 and 523 Sts. 3, 8.

4. Ancient India, Magasthenes and Arrian, by J. W. McCrindle, p. 141 and the notes, also p. 135 and the notes and at page 63. XX. B. and the notes.

ga was very powerful. The emperor in his thirteenth edict says "vast is the kingdom of Kalinga conquered by king Piyadasi, beloved of the gods. Hundreds of thousands of creatures have been reduced to slavery, a hundred thousand have been killed. Since the conquest of Kalinga, the king, beloved of the gods, has turned towards religion, been devoted to religion, conceived a zeal for religion, and applied himself to the diffusion of religion,—so great was the regret which the beloved of the gods felt at the conquest of Kalinga. In conquering the country which was not subject to me, I, beloved of the gods, have deeply felt and sorrowed for the murders, the deaths, and the reduction of the native inhabitants to slavery. But this is what the beloved of the gods has felt and sorrowed for more keenly. Everywhere dwell Bráhmaṇas or S'ramanas, ascetics or house-holders; and among such men are witnessed respect to authorities, obedience to fathers and mothers, affection towards friends, companions and relations, regard for servants and fidelity in affections. Such men are exposed to violence, death, and separation from those who are dear to them. And even when by special protection they themselves escaped personal harm, their friends, acquaintances, companions and relations are ruined; and thus they too have to suffer. All violence of this kind is keenly felt and regretted by me, beloved of the gods. There is no country where bodies of men like the Bráhmaṇas and S'ramanas are not known, and there is no spot in any country where men do not profess the religion of some sect or other. It is because so many men have been drowned, ruined, killed and reduced to slavery in Kalinga that the beloved of the gods feels this to-day a thousand times more keenly." ¹ From this it appears that the kingdom of Kalinga was very powerful between B. C. 263 and B. C. 229. Baudháyaṇa also mentions its people as a degraded tribe :—

13. "The inhabitants of Avantī, of Anga, of Ma-

1. B. C. Dutt's *History of India*, Book IV, Chap. I. p. 466.

gadha, of Suráshtra, of the Dekhan, of Upávrít, of Sindh, and the Sauvirás are of mixed origin."

14. "He who has visited the (countries of the) Áratas, Káraskaras, Pundras, Sauviras, Vangas, Kalingas (or) Pránúnas shall offer a Punastoma or a Sarvaprishtá (ishti)."

15. "Now they quote also (the following verses) :
'He commits sin through his feet, who travels to the (country of the) Kalingas. The sages declare the Vais'vánari ishti to be a purification for him.'"¹

Thus in the days of Baudháyana, the Kalingas must have been a race of degraded people and lost their warlike spirit and independence. Patanjali frequently mentions this kingdom.² From the time of As'oka to the close of the first century B. C. the kingdom of Kalinga must have gradually commenced its decline. And in the seventh century A. D. Hionen-Thsang describes it as an ancient kingdom surrounded by forests abounding in wild elephants. But Kálidása describes it as a powerful kingdom and refers to its war-elephants and its warlike spirit. This clearly shows that Kálidása's time must either be referred previous or subsequent to As'oka's date. Because Kálidása witnessed its prosperity while As'oka effected its fall. And after 800 or 900 years the country of Kalinga must have been reduced to jungles when the Chinese traveller beheld it first time. We have no historical account of the country being powerful or flourishing after the time of As'oka. So that As'oka's overthrow of the country was the beginning of its decline.

In the 49th verse, Kálidása takes us to the Pándyas. This kingdom of Pándya was founded in the *sixth century* before the beginning of the Christian era according to the modern antiquarians, but according to Pandit Satyavrata Sūmas'ramin before B. C. 1200. The learned Pandit arrives at this

1. See Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. Baudháyana, I. 1, 2. p. 148.

2. Dr. Keilhorn's edition of the Mahábháshya, Vol. II. p. 120.
" नो खण्डिकाश्रगाम नो कलिङ्गाश्रगाम &c. "

date by pointing out the inconsistencies of the arguments which the investigators advance in support of their date.¹ The three kingdoms of the Pándya, Chola and Kerala were known to be powerful kingdoms for many centuries before the Christian era. Pámini, as mentioned before, does not seem to have known these kingdoms, but they are mentioned in the Rámáyana and Mahábhárata.² Kátyáyana, as said before, shows his acquaintance with these southern-most nations, and their names occur in Patanjali's Mahábháshya. In the thirteenth edict the emperor As'oka gives their names along with others. They are also mentioned in the Manu Smṛiti and other Dharmas'ástras the compositions whereof are placed long before the beginning of the Christian era. Kálidása describes the Pándyas as a most powerful nation. He passingly notices the Keralas, and says nothing about the Cholas. When he describes the south-east, the southern and the south-western nations, his omission of the Cholas does not at all appear to us mere accidental ; on the contrary it may be said with certainty that the Cholas were not existing at the time of Kálidása. In the two centuries previous to the date of As'oka, the Pándyas probably extended their conquests and became the only powerful nation of the south. Kálidása gives nearly seven verses descriptive of this powerful king in his sixth Canto. Kátyáyana in one of his *Vártikas* mentions the name of the Cholas ; but the *Vártika* itself seems to us a later interpolation. And this view is also corroborated by Pandit Satyavrata Sámās'ramin, who says :—

“ अपरमप्यस्तीह तावत्किञ्चिद्विचारयितव्यम् । कैश्चित्पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभि-
र्दाक्षिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं ननु स्त्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्यामेव शताब्द्यां ब-
भूवेति निर्णीतम् । अस्ति च कात्यायनवचनम्—“ पाण्डोर्द्व्यण् (पा० ४. १.
१६८. वा०) ”—इति । तथा चैतस्य कात्यायनस्य स्त्रीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्च-

1. See Pandit Satyavrata Sámās'rami's Introduction to Nirkukta, Vol. IV. Fasciculus, VII. p. ज.

2. “ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत । तथैवांध्रांश्च पुंड्रांश्च चोला-
न्पाण्ड्यांश्च केरलान् ” ॥ १२ ॥ Rámáyana IV. 41. 12.

“ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं क्षैलं च सोऽगमत् । स केरलं रणे
चैव नीलं चापि महीपतिं ” ॥ १४-१५ ॥ Mahábhárata Vanaparvarn Adhy.
524, Sts. 14-15. p. 266.

शताब्दीपूर्वजत्वमेव संपद्यते । नैतच्चतुरस्रम् । ख्रीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां शैवमतं प्रचलितमित्यत्र तेषामपि संमतिदर्शनात् । तादृशशैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात्किल मनुसंहिताकारात्प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः कथङ्कारं स्यात्ख्रीष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापनमवश्यं बभूव ख्रीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव । अथ वा “ पाण्डोड्यन् (पा० ४. १ १६८. वा०) ”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि तु भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम् । अन्यथा हि सर्वमत एव सर्वं भवेत्पण्डीभूतमिति धीमद्भिरेव विचार्यै पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति ।”¹ Thus Kālidāsa may be placed somewhere between B. C. 350 and B. C. 150.

In North-Western India, our poet mentions a number of states all separate and independent. In the fourth Canto of the Raghuvans'a, stanza 60th, he refers to the Persians. In the next verse, on his way to the countries occupied by the Persians, Raghu conquers the Yavanas, and in the 62nd and the subsequent three stanzas, we are told that between Raghu and the Westerns a very fierce and tumultuous battle took place in which they were completely overthrown. The poet then mentions the Huns and the Kāmbojas. There is, therefore, no doubt that the term ‘ पाश्चात्य ’ plainly refers to the Persians and not to the Yavanas or the Greeks to whom he, as mentioned before, nowhere attaches any importance. The above statement also finds a support in the 73rd verse of the fifth Canto where the poet specially mentions the “ Vanāyu ” horses, and the epithet is taken generally to mean Persian.² According to some the term ‘ पाश्चात्य ’ may mean both Persians and Ionians or the Greeks, but we cannot accept this view because it is not supported by any of these commentators on Kālidāsa. The term ‘ पाश्चात्य, ’ must be taken to mean Persians ; for in the 60th verse Raghu starts with the intention of conquering the Persians, in the 61st he meets on his way with the Yavanas, and in the 62nd fights with the Persians. This in-

1. Pandit Satyavrata Sāmas'rami's Introduction to Nirukta, Vol. IV. Fasciculus VII. p. ज.

2. “ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ” । Amara II. शब्दवर्गः 45. “ वनायुजः पारसीक उक्तः ” इति रत्नकोशे । “ श्वेताश्वं कर्काश्वं वनायुजमपि पारसीकं तु ” इति नाममालायां ।

terpretation receives no doubt an additional support from a similar description of the Keralas. In the 53rd stanza Raghu's troops are prepared to conquer the Aparántas or the Kaunkanas, and on their way they meet with the Keralas. In the 58th and 59th the conquest of the Aparántas being complete their king comes to pay the tribute ; so Raghu starts in the 60th verse, and the battle is described in the 62nd stanza.

Hemádri one of the most intelligent interpreters of Kálidása renders ' पाश्चात्यैः &c., ' by " पारसीकानां राजभिः सार्द्धं &c. " Châritravardhana interprets the epithet by " पाश्चात्यैः पारसीकैः &c., " Sumativijaya translates the epithet by " पाश्चात्यैः पारसीकराजैः सार्द्धम् &c. " Dinakara has the following:—" पाश्चात्यैः सिन्धुतीरनिवासिभिः पारसीकैः सह &c., " so does Vijayagani. Valabha has, " पाश्चात्यैः पश्चिमदेशीयैः सह &c., " but he analyses प्रतियोधे in the following way, " प्रतियोधाः पारसीका यत्र &c. ; " this shows that he takes पश्चिमदेशीयैः for पारसीकैः and not for यवनैः. Dharmamernu says " पाश्चात्यैः पश्चिमदेशीयनृपैः सार्द्धं " &c., but does not connect it with the Yavanas like Mallinátha. All these commentators interpret Kálidása better than Mallinátha ; so it is needless to follow Mallinátha's explanation of the stanzas in question, and connect the import of the 62nd and the 63rd verses with that of the 61st. Thus then Kálidása regards the Persians as a powerful race on the North-West frontier of India and the Yavanas as only a secondary tribe. As'oka's edicts of the North-West frontier are engraved in the Pelhavi characters. These Persian alphabets are supposed to have found their way to this country along with the Persian conquests of Northern India. For about two hundred years previous to the date of As'oka, the Persian power must have exercised its influence over Northern India and it must have been of some consequence even in the days of As'oka.¹ Thus then the Persians were powerful in the Panjáb in 350 B. C., while the Greeks or the Yavanas were very strong between the second and the first century before the Christian era. The Panjáb was under the actual sway of the Persians for about 250 years. It formed a part of the Persian empire from about

1. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII, part II. No. XLVII. p. 12.

520 B. C. to about 350 B. C. Cyrus the Great (B. C. 558) of Persia conquered the once great and glorious kingdom of Bactria, and followed up his successes with an attack upon the Sacæ tribe, then occupying the districts now known as Kashgar and Yarkand¹ the northern boundary or the very threshold of ancient India. After his death his son, Cambyses conquered Egypt in B. C. 525.² But, next to Cyrus, Darius Hystaspes (B. C. 521) was the greatest of the Persian kings. His long reign formed an important epoch in Persian annals. He not only devoted a good deal of his attention to the consolidation and organisation of the empire founded by Cyrus, but by fresh conquests he increased its renown. He extended the empire beyond the point to which Cyrus had carried it in the east, by bringing under the Persian sway the Panjáb and the whole valley of the Indus, a conquest which introduced immense wealth into Persia, and resulted in the springing up of a regular trade by means of coasting vessels between the mouths of the Indus and the Persian Gulf.³ This part of the Panjáb remained under Persian sway till about 350 B. C.⁴ Then came the Bactrians to the frontier of India.

Then our poet describes the Yavanas and the Hūnas. We have already given the full history of these foreign tribes, so it is not necessary to speak of them here.

Beyond the Huns our poet mentions the Kāmbojas or the Kabulis. This old tribe is noticed by grammarians in connection with the north-west frontier. The epic writers also mention this in the same direction. Some Smritis including that of Manu notice this race. Thus on the north-west frontier Kálidása refers to

1. Dosabhai Framji's History of the Pársis 1884, Vol. I. p. 6.

2. Dosabhai Framji's History of the Pársis, Vol. I. p. 7.

3. Dosabhai Framji's History of the Pársis, Vol. I. pp. 7-8.

4. In historic times the Panjáb formed part of the Persian dominions from its conquest by Darius Hystaspes about B. C. 510 till the later days (B. C. 350) of the Achæmenean dynasty. Dosabhai Framji's History of Persia, Vol. I. p. 25, *foot-note*.

four races—the Párasikas (or the Persians), the Yavanas (or the Greeks), the Hūzas (or the Huns) and the Kámbojas (or the Kabulis), and from the history of the invasions of the first three tribes we have seen that our poet refers to a period somewhere between 350 B. C. to 150 B. C.

In the sixth Canto Sunandā takes Indumatī to the Svayamvara hall where the different princes and kings are seated according to their rank and dignity, and narrates to her their account with their pedigrees. The first king to whom she takes the bride is the lord of Magadha. The way in which he is described, and the way in which the princess makes a bow to him, at the time of her leaving him, show great respect for the king. Our poet describes Magadha first because it was the oldest kingdom known for its valour, commerce and as a great seat of learning from the times of Pāṇini. Learning including all the S'āstras and Dārs'anas was highly cultivated here. Even the Kāmasūtras had their origin in this land. Dattaka one of the Kāmasūtrakāras was born in Pāṭaliputra. Vātsyāyana says :—

“ तस्य षष्ठं वैशिकमधिकरणं पाटलिपुत्रिकाणां गणिकानां नियोगादुक्तं
पृथक्चकार ” ।¹

The antiquity of Vātsyāyana's Kāmasūtras is now considered indisputable.² And it seems that he describes this and other countries in accordance with their seniority in time and not in their power. It appears then that this king of Magadha must have been of some power in the time of our poet. But in the Buddhist period the kingdom of Magadha was very extensive and most powerful. More than two centuries before the time of As'oka the Buddhist kings Bimbisāra and Ajātas'atru had extended the limits of the Magadha empire east and west, when the founder of Buddhism was still living and preaching his religion. As'oka's grandfather, the powerful Chandragupta, had, after the retreat

1. Vātsyāyana's Kāmasūtra, Adhy. I. Adhikarana I, 12. p. 5. Durgāprasāda's edition.

2. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. No. XLIX. p. 111.

of Alexander the great, extended the limits of the Magadha empire over the whole of Northern India. As'oka's father, Bindusāra, upheld the glory of Chandragupta, and young As'oka was sent during his father's life-time to be Viceroy of Ujjayini.¹ In B. C. 240, when the emperor As'oka was reigning at Pātaliputra, Magadha was the most powerful empire, and Kāthiavāda was under the sway of the Magadhas for many years. In the reign of Chandragupta, it was governed by his viceroy Vaishya Pushpagupta in B. C. 300. In the times of As'oka B. C. 240, it was under Tushaspa, his Yavana viceroy. But it seems that in A. D. 137, it was a part of the dominions of the Mālava king and his Palhava viceroy completed the work of the Sudars'ana lake.² Thus after the death of As'oka the empire of Magadha began to decline and it is alleged that in A. D. 137 it lost one of its most prosperous provinces. It must have been conquered long before A. D. 137. Between the third and the second century B. C., Magadha is mentioned by Baudhāyana,³ Manu and Patanjali.⁴ The kingdom is also mentioned in other Smritis. In the days of As'oka Pātalipura or Pātaliputra⁵ was the capital of Magadha ; but Kālidāsa describes Pushpapura or Kusumapura. It was the ancient capital of Magadha and after many centuries Pataliputra must have become its capital or the principal seat of its kings.⁶ The Kathāsaritsāgara a close sanskrit rendering of Guṇādhyā's Brihatkathā also mentions Pushpapura as the capital of Magadha. But in the times of As'vaghosha *i. e.* about A. D. 78, Rājagṛha seems to have been its capital.⁷ The

1. R. C. Dutt's History of India, Book IV. Chap. I. p. 458.

2. J. B. B. R. A. S., Vol. XVIII. No. XLVIII. p. 47.

3. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part. II. Baudhāyana, l. 1, 2, p. 148.

4. Sacred Books of the East, Vol. XXV. Manu, X. 11, 17, 26, and 47.

5. R. C. Dutt's History of India, Book IV. Chap. I. p. 460.

6. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 83.

7. Prof. Cowell's Sanskrit edition of As'vaghosha's Buddha-charita, Canto X. Sts. 1, 9, 10, 16. Canto XI, St. 1. pp. 81-82 and 86,

political condition of Magadha and Avantis or the eastern and western Málava appears to be the same ; both were separate and independent and the latter never owed its suzerainty to the former. Both are described almost in similar terms. Thus then the times of Kálidāsa and As'oka were different. Magadha is also celebrated for the particular rice called Mahá-s'ali and Sugandhiká . Hiuen-Thsang says, " There is an unusual sort of rice grown here, the grains of which are large and scented and of an exquisite taste. It is specially remarkable for its shining colour. It is commonly called " the rice for the use of the great." ¹ Next to the king of Magadha, the king of Avantis or the eastern and western Málava is mentioned ; but he is described there as an independent king and not as a vassal-king to the lord of the Magadhas. The kingdom of Málava or Avantis is mentioned by Pānini. It is also noticed by the epic writers, Baudháyana and by Manu, Patanjali. In A. D. 137 the king of Málava, as mentioned above, was very powerful and was the lord of the Avantis, Gujarath, Káthiaváda, Kachha and Aparánta or the north Konkana. From Kálidāsa's description of Aparánta it seems that it was a separate and independent kingdom. Thus from our poet's description of the kings of Magadha and Avantis, his work must be placed between 300 B. C. and 100 B. C. Like Magadha, Málava was also celebrated for its seat of profound learning. And in the seventh century A. D. Hiuen-Thsang says, " Two countries in India, on the borders, are remarkable for the great learning of the people, viz., Málava on the South-West, and Magadha on the North-East. In this they esteem virtue and respect politeness. They are of an intelligent mind and exceedingly studious." ²

In the Meghadūta as well as in the Málavikāgnimitra, Kálidāsa speaks of Vidis'á, the modern Bhilsá as the capital of Das'arna or the eastern Málava. In the play Kálidāsa tells us that Agnimitra, the son of the general Pushpamitra was reigning there. We have seen above that after the death of

1. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 82.

2. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 260.

As'oka the empire of Magadha was divided into several small kingdoms or principalities. Some years before A. D. 133, Kshatrap sovereigns were ruling at Ujjayinî. In about 149 A. D., Rudradâman¹ became very powerful and was in possession of Kâthiâvâda. A new state must have taken its rise in Vidis'â at this time. Kâlidâsa's description would apply to a time when the kingdom of Avantî with its capital Ujjayinî was not yet conquered by foreign kings and when Vidis'â had become an independent and separate kingdom. Afterwards we have no history of Vidis'â, and in the seventh century A. D. Hien-tsan does not notice it. In connection with the Meghadûta it may be noted here that our poet, as mentioned before, refers to Guṇādhyâ's Brîhatkathâ, especially the story of Vâsavadattâ. Patanjali also has noticed it in his Mahâbhâshya.² The plot of the play of the Vikramorvas'iyam appears to have been based on Guṇādhyâ's Brîhatkathâ³ like some of the incidents of the Meghadûta. We think the play of Mâlvikâgnimitra is based on the historical events current in his times. As said before, Pushpamitra, the first king of the S'unga dynasty, put to death Brîhadratha, the last scion of the Maurya family, and usurped the throne of Magadha in B. C. 183. Agnimitra is represented to have reigned at Vidis'â, probably as his father's viceroy. He had made proposals of marriage with Mâlavikâ to her brother Mâdhavasena, the cousin of Yajnasena, king of Vidarbha, the modern Berar. Between these cousins there was a quarrel as regards the succession to the throne, and Yajnasena took possession of the seals of the kingdom for a time. When Mâdhavasena was secretly on his way to Vidis'â, the general of Yajnasena, posted on the frontier-fort of the kingdom, captured him. His counsellor Sumati and Mâlavikâ somehow escaped in the

1, Gupta-inscriptions, Vol. III.

2. "अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिकाभ्यो बहुलं लुब्धक्तव्यः । वासदत्ता सुमनोत्तरा । न च भवति । भैरवी " ॥ Pânini, IV. 3. 87. Dr. Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya, Vol. II. p. 313.

3. See Kathâsaritsâgara, Taranga 17, pp. 63-64. Nirnayasâgara edition.

tumult, but Mádhasena was kept in custody. Thereupon Agnimitra demanded of Yajnasena the surrender of Mádhasena. Yajnasena promised to give him up on condition that his wife's brother, who was the counsellor of the last Maurya king and had been imprisoned by Agnimitra or his father Pushpamitra, should be released. This enraged Agnimitra, who thereupon sent an army against Yajnasena and conquered him. Mádhasena was released, and the country of Vidarbha was divided between the two cousins, the river Varadâ flowing between their kingdoms.¹

If the dates assigned to the monarchs of the Maurya and S'unga dynasties by these antiquarians be true and admitted as historical facts, Kālidāsa comes to be the contemporary of the first king of the S'unga dynasty. There is no connected history of these kings in the Vāyu, Mātsya, Vishnu, Bhāgavat and other Purāṇas, and it is quite probable that these political events must have occurred in the life-time of our poet. And the object of the poet's saying 'वर्तमानकवेः &c.,' in this play may now be accounted for.

The kingdom of Vaidarbha is spoken of as a separate kingdom at this time (B. C. 180). As mentioned before, the edicts of As'oka mention fourteen nations that owed their suzerainty to the emperor. Some independent nations are also mentioned in these edicts. Here of course a question arises whether the emperor makes any distinction between countries that were quite independent and those that were under his direct sway, or whether he speaks of his dominions as ' the conquered countries ', and gives the names of such as did not acknowledge his suzerainty. On this point we learn from the Mālavikāgnimitra that the kingdom of Vidarbha was independent. We learn also that there were friendly relations subsisting between the Maurya kings and the kings of Vidarbha. When the last scion of the Maurya dynasty was put to death by the Senāpati, the king of Vidarbha would naturally be looked upon as an enemy by the new dynasty that came in power. When Agnimitra receives

1. Early History of the Deccan, second edition, p. 15.

the proposal of the exchange of prisoners from the king of Vidarbha, he does not say that the king is his enemy because the brother of the king's wife is kept in custody, but says that he is 'प्रकृत्यमित्र', a natural enemy. If these relations between the Maurya kings and the kings of Vidarbha be accepted, and the object of the fifth and the thirteenth edicts be considered, the absence, in the said edicts, of a prominent mention of this kingdom can be easily explained.

In the 37th verse Sunandā describes the lord of the Anūpas. The situation of this country appears to be the southern part of the Central Provinces through which the Narmadā flows. In the days of Kālidāsa, Māhishmatī was its capital. This is an old kingdom of the times of the Mahābhārata.¹ This kingdom was known to the grammarian Kātyāyana, who is placed in B. C. 1200 by some and in B. C. 350 by others. Pātañjali the author of the Mahābhāṣya also mentions this country of the Anūpas: and he is believed to have lived in 450 B. C. by some and in 150 B. C. by others. From Kālidāsa's reference to Anūpa it seems that it was a separate and most powerful kingdom.

In the 45th verse Sunandā takes the bride to the lord of the Śurasenas. This old kingdom is mentioned in the epics. Along with this the Mahābhārata and Pātañjali's Mahābhāṣya mention the Vatsabhūmi or the country of Vatsa. The position of this old kingdom appears to be the modern Bundelkhanda. In the days of Kālidāsa this powerful kingdom must have been very extensive, reaching as far as Magadha and Avanti and including the country of the Vatsas. In it run the Yamunā and the Gangā. Mathurā to the north and Kausāmbī to the south-east appear to be the principal towns of the country at this time. Mathurā is mentioned by Pāṇini in the

1. "कश्चित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्तः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत" ॥ २९ ॥

Mahābhārata Vanaparvan, Adhy. 116. St. 19. p. 124.

list of Varanādi, IV. 2. 82, ¹ and Kaus'āmbi occurs in the Rāmāyana. In the fourth century B. C. Mathurā is described by Arrian and Pliny. ² And in the second century B. C. Ptolemy mentions Mathurā. ³ In Kālidāsa's time this powerful state must have been a separate independent kingdom. The land of the Vatsas or Kaus'āmbi ⁴ is famous for its excellent rice and sugar-cane. In 629 A. D. Hiuen-Tsang while describing Kaus'āmbi says, "the land is famous for its productiveness; the increase is very wonderful. Rice and sugar-canes are plentiful." We have seen many allusions to शालि, कलम, and इक्षु in our poet's works. In *Ritusamhāra* he says "आपक्व-शालिरुचिरानतगात्रयष्टिः" । *Ri.* III. 1. "वप्राश्च पक्वकलमावृतभूमिभागाः" । *Ri.* III. 5. "आकम्पयन्फलभरानतशालिजालान्" । *Ri.* III. 10. "संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि" । *Ri.* III. 16. "विगतकलुषमम्भः शालिपक्षाधरित्री" । *Ri.* III. 22. "नवप्रवालोद्गमसस्यरम्यः । प्रकुललोभः परिपक्वशालिः" । *Ri.* IV. 1. "प्रभूतशालिप्रसवैश्वितानि" । *Ri.* IV. 8. "परिणतवह्नुशालिव्याकुलप्राप्तसीमः" । *Ri.* IV. 18. "प्ररूढशालीक्षुचयावृतक्षितिः" । *Ri.* V. 1. "प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः" । *Ri.* V. 16. In the *Raghuvans'a* we have "इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोमर्गुणोदयम् । आ कुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः" । *R.* IV. 20. "आपादपप्रणताः कलमा इव ते रयुम् । फलैः संवर्धयामासुस्त्वातप्रतिरोपिताः" । *R.* IV. 37. "तस्थुस्तेवाङ्गुखाः सर्वे फलिता इव शालयः" । *R.* XV. 78. "गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे" । *R.* XVII. 53. "कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति" । *R.* IX. 80. In the *Kumārasambhava* Kālidāsa says "उपेक्षते यः दलथलम्बिनीर्जटाः

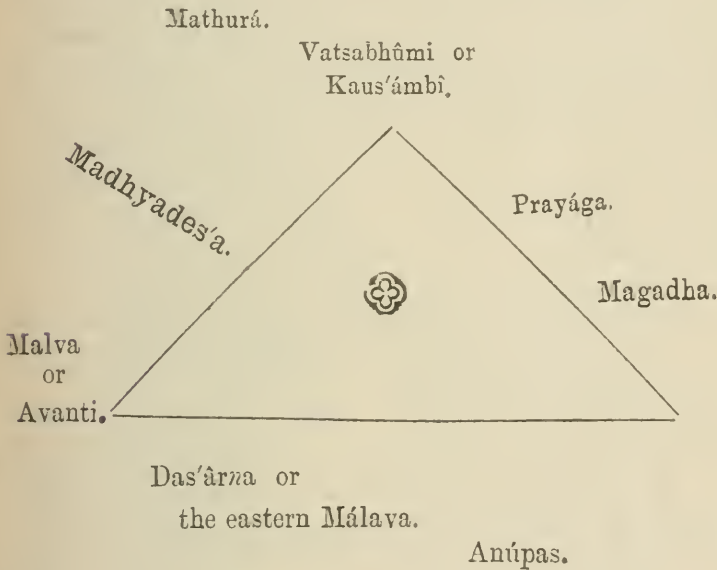
1. In the वरणादि list are given the following:—1. वरणा (वरण), 2. शृङ्गी, 3. शाल्मलि, 4. शुण्डी, 5. शयाण्डी, 6. पर्णी, 7. ताम्रपर्णी, 8. गोद (पूर्वो गोदो, पूर्वेण गोदो, अपरेण गोदो), 9. आलिङ्गचायन, 10. जानपदी, (जालपदी; जालपद), 11. जम्बू, 12. पुष्कर, 13. चम्पा, 14. पम्पा, 15. बल्गु, 16. उज्जयनी (उज्जयिनी), 17. गया, 18. मथुरा, 19. तक्षशिला, 20. उरसा (उरशा), 21. गोमती, 22. वलभी, 23. कटुकबदरी (with कन्दुक), 24. शिरीषाः, 25. काश्मी, 26. सदाण्डी, 27. वणिकि, 28. वणिक; this is an आकृतिगण.

2. Ind., c. 8 and *II. N. lib. vi. c. 19, s. 22.*

3. *Lib. vii. c. 1, 49.*

4. For the full account of Kaus'āmbi see notes on stanza 31, p. 34 of our edition of the *Meghadūta*. Mrs. Rādhābai Atmārām Sagoon, Book-sellers, publishers, Bombay.

कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ” । Ku. V. 47. From these stanzas we can infer that agriculture was in a most flourishing condition in the days of Kālidāsa. And from the *Ritusamhāra* the most charming of our poet's productions we also can infer that the days of our poet were the days of wealth, civilization and luxury and that his birth-place must have been some one of the central towns between the countries of Vatsa, Magadha and Avanti in what is called the Madhyades'a¹ by Mann. Thus the position of our poet's birth-place lies as follows :—

There is another point to which we beg to draw the attention of the reader. Professor Cowell, in his introduction to As'vaghosha's *Buddhacharita*, says, ' I can hardly doubt that Kālidāsa's finished picture was suggested by the rough, but vigorous outlines in As'vaghosha.' But imitators, as a rule, are not

1. “ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ” ॥ “ That (country) which (lies) between the Himavat and the Vindhya (mountains) to the east of Prayága and to the west of Vinas'ana (the place where the river Sarasvatī disappears) is called Madhyades'a (the central region). ”

always successful in their imitations and this is to be clearly seen from the *Jānakiharana* of Kumāradāsa who, as mentioned before, imitates Kālidāsa like As'vaghosha in everything that he finds worth imitation. Imitators may perhaps try to imitate exactly the words, the phrases, the grammatical peculiarities, and if possible even the Alankāras with all the proprieties of the *Rasa*, but he cannot, in our opinion, lay claim to the *prasāda*, the exclusive gift that is invariably found in the poet's original. Thus then the poet's original must remain unaffected in every condition; and the copy cannot, in our opinion, come up to that test. The style of the Buddhist writers is generally rough and barbarous. And this is to be realised in As'vaghosha's *Buddhacharita*, the *Lalitavistara* and other works of Buddhism. And moreover it cannot stand to reason that a poet of such towering intelligence as Kālidāsa, whom the learned professor is pleased to call the Hindu Virgil, should have copied As'vaghosha and that too from a solitary verse of his, and that he should have received inspiration from the rough but barbarous song of As'vaghosha. On the contrary it can be said with greater certainty that the Buddhist Ennius took his outlines, rough as they may appear to a reader, from the finished picture of the Hindu Virgil. The foregoing analogies conclusively go to prove that As'vaghosha had before him, when of course he wrote his *Buddhacharita*, almost all the works of Kālidāsa, and that he freely copied from them. No doubt there is a close similarity of style and language between the compositions of these poets. Nevertheless it cannot be said that Kālidāsa who wrote several dramas and poems should have felt the necessity of borrowing the style or imitating an idea or two from As'vaghosha's *Buddhacharita*. Kālidāsa's genius is seen throughout his works, and that such a poet should have taken a certain verse from As'vaghosha's *Buddhacharita*¹ and amplified it in his *Raghuvans'a*

1. *Anecdota Oxoniensia*, Arian series, Vol. I. part VII. 'The *Buddhacharita* of As'vaghosha,' edited from three Mss. by E. B. Cowell, Oxford, 1892.

looks on the very face of it absurd. The Sanskrit tyle preceding the Christian era might have received a settled form of composition, and been in fashion throughout the then five divisions of India. The similarity of style that is seen in the writings of these poets might thus be due to this fashion.

In the seventh Canto, stanzas 5-15, Kālidāsa describes the ladies of the city crowding at the windows to see the prince Aja as he passes by from the Svayamvara, where the princess Bhojyā has chosen him for her husband. It has a striking parallel in the third canto of the Buddhacharita, where the young prince makes his first entry into his father's capital,—that expedition, during the course of which he is to make his first acquaintance with old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth.

बुद्धचरितम्:—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति
श्रुत्वा स्त्रियः प्रेयजनात्प्रवृत्तिम् ।
दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः
जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥
ताः सस्तकांचीगुणविघ्निताश्च
सुसप्रबुद्धाकुलोचनाश्च ।
वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाश्च
कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १४ ॥
प्रासादसोपानतलप्रणादः
कांचीरवैर्नूपुरनिस्वनैश्च ।
विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षिसंवान्
अन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥
कासांचिदासां तु वरांगनानां
जातत्वरारणामपि सौत्सुक्यानाम् ।
गतिं गुरुत्वाज्जगृड्विशालाः
श्रीणीरथाः पीनपयोधराश्च ॥ १६ ॥
शीघ्रं समर्थापि तु गंतुमन्या
गतिं निजग्राह ययौ न तूर्णम् ।
द्विधा प्रगल्भानि निगूहमाना
रहः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १७ ॥
परम्परोत्पीडनपिडितानां
संनर्दसंक्षोभितकुण्डलानान् ।

रघुवंशम्:—

ततस्तदालोकनतत्पराणां
सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरसुंदरीणाम्
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या,
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बंद्धं न संभावित एव तावत् ।
करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥
प्रसाधिकालम्बितमग्नपादम्
आक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षाद्
अलक्तकांकां पदवीं ततान् ॥ ७ ॥
विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
संभाव्य तद्विधितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्यावबलम्व्य वासः ॥ ९ ॥
अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

तासां तदा सस्वनभूषणानां
 वातायनेष्वप्रशमो बभूव ॥ १८ ॥
 वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि
 परस्परोपासितकुण्डलानि ।
 स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि
 सक्तानि हर्म्येष्विव पंकजानि ॥ १९ ॥
 ततो विमानैर्युवतीकलापैः
 कौतूहलोद्धादितवातयानैः ।
 श्रीमत्समन्तान्नगरं बभासे
 वियद्विमानैरिव साप्सरोभिः ॥ २० ॥
 वातायनानामविशालभावाद्
 अन्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानि ।
 मुखानि रेजुः प्रमदोत्तमानाम्
 बद्धाः कलापा इव पंकजानाम् ॥ २१ ॥
 तस्मिन्कुमारं पथि वीक्षमाणाः
 स्त्रियो बभुर्गामिव गन्तुकामाः ।
 ऊर्ध्वोन्मुखाश्चैनमुदीक्षमाणाः
 नरा बभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता
 जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ।
 धन्यास्य भार्येति शनैरवोचञ्च
 शुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २३ ॥
 अयं किल व्यायतपीनबाहू
 रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ।
 त्यक्त्वा श्रियं धर्ममुपेक्ष्यतीति
 तस्मिन्हि ता गौरवमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

कस्याश्चिदासीद्रशनां तदानीं
 अंगुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः
 व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रधर्मैर्गवाक्षाः
 सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
 ता रायवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो
 नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥
 स्थाने वृतो भूपतिभिः परोक्षैः
 स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।
 पद्मेव नारायणमन्यथासौ
 लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥
 परस्परेण स्पृहणीयशोभं
 न चेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥
 रतिस्मरौ नूनमिवावभूतां
 राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
 मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

In the Kumārasambhava III. 64, Kālidāsa describes Kāma. It has also a parallel in the Buddhacharita XIII. 1—13, in very similar terms—

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥

“In the presence of Umā, fixing his aim at Hara, he repeatedly fingered the bow-string.”

बुद्धचरितम् :—

तस्मिंश्च बोधाय कृतप्रतिज्ञे
 राजपिंवशप्रभवे महर्षौ ।
 तत्रोपविष्टे प्रजहर्ष लोकाः
 तन्नास सद्धर्मरिपुस्तु मारः ॥ १ ॥

कुमारसंभवम् :—

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
 आदाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
 ऐरावतास्कालनकर्कशेन
 हस्तेन पस्पर्श तदंगमिन्द्रः ॥ १ ॥

यं कामदेवं प्रवदन्ति लोके
 चित्रायुधं पुष्पशरं तथैव ।
 कामप्रचाराधिपतिं तमेव
 मोक्षद्विषं मारमुदाहरन्ति ॥ २ ॥
 तस्यात्मजा विभ्रमहर्षदर्पाः
 तिलो रतिप्रीतिरूपश्च कन्याः ।
 पप्रच्छुरेनं मनसो विकारे
 स तांश्च ताश्चैव वचो बभाषे ॥ ३ ॥
 असौ मुनिर्निश्चयवर्म विभ्रत्
 सत्त्वायुधं वृद्धिशरं विकृष्य ।
 जिगीषुरास्ते विषयान्मदीवान्
 तस्मादयं मे मनसो विषादः ॥ ४ ॥
 यदि ह्यसौ मामभिभूय याति
 लोकाय चाख्यात्यपवर्गमार्गम् ।
 शून्यस्ततोऽयं विषयो ममाद्य
 वृत्ताच्च्युतस्येव विदेहभृतुः ॥ ५ ॥
 तद्यावदेवैष न लब्धचक्षुः
 मद्गोचरे तिष्ठति यावदेव ।
 यास्याभि तावद्भूतमस्य भेत्तुं
 सेतुं नदीवेग इवाभिवृद्धः ॥ ६ ॥
 ततो धनुः पुष्पमयं गृहीत्वा
 शरास्तथा मोहकरांश्च पंच ।
 सोऽश्वत्थमूलं ससुतोऽभ्यगच्छत्
 अस्वास्थ्यकारी मनसः प्रजानां ॥ ७ ॥
 अथ प्रशान्तं मुनिमासनस्थं
 पारं तितीर्षुं भवसागरस्य ।
 विपज्य सव्यं करमायुधाग्रे
 क्रीडन्शरेणेदमुवाच मारः ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठ भोः अत्रिय मृत्युर्भात
 वरस्व धर्मं त्यज मोक्षधर्मम् ।
 बाणैश्च * * * वितीय लोकान्
 लोकान् परान् प्राप्नुहि वासवस्य ॥ ९ ॥
 पंथा हि निर्यातुमयं यशस्यो
 यो बाहितः पूर्वतमैर्नरेन्द्रैः ।
 जातस्य राजर्षिकुले विशाले
 भैश्चाक्रमश्चाप्यनिदं प्रपत्तुम् ॥ १० ॥
 अथाद्य नोत्तिष्ठसि निश्चितात्मा
 भव स्थिरो मा विमुचः प्रतिज्ञां ।
 मयोद्यतो ह्येष शरः स एव
 यः सूर्यके मीनरिपौ विमुक्तः ॥ ११ ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां
 तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
 संकल्पयोनैरभिमानभूतम्
 आत्मानमाधाय मधुर्जंजुम् ॥ २ ॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखे
 ध्यानास्पदं भूतपतंर्विवेश ॥ ३ ॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकायाम्
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातः
 त्रियंबकं संयमिनं ददर्श ॥ ४ ॥
 स्मरस्तथाभूतमशुग्मनेत्रं
 पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधूष्यम् ।
 नालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः
 सस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५ ॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
 रतेरपि ह्रीपदमाधानाम् ।
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
 स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ६ ॥
 उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विस्मंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ७ ॥
 कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतंगवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।
 उमासमक्षं हरचन्द्रलक्ष्यः
 शरासनज्यां सुहुराममर्श ॥ ८ ॥
 प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रयत्नात्
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोयं समधत्त बाणम् ॥ ९ ॥
 अथेन्द्रियशोभमशुग्मनेत्रः
 पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगूह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुः
 दिशामुपांतेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ १० ॥
 स दक्षिणापांगनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयौनिम् ॥ ११ ॥

पुष्टः स चाग्नेन कथंचिदैडः
 सोमस्य नताप्यभवद्विचित्तः ।
 स चाभवच्छांतनुरस्वतंत्रः
 क्षीणे युगे किं वत दुर्बलोन्यः ॥ १२ ॥
 तत्किंप्रसुत्तिष्ठ लभस्व संज्ञां
 बाणो ह्ययं तिष्ठति लेलिहानः ।
 प्रियाभिधेयेषु रतिप्रियेषु
 यं चक्रवाक्रेष्वपि नोत्सृजामि ॥ १३ ॥
 Buddhacharita, Canto XIII.

तपः परामर्शविवृद्धमन्योः
 भ्रुमंगदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदधिः सहसा तृतीयाद्
 अक्षणः कुशानुः किल निष्पपात ॥ १२ ॥
 क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
 यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।
 तावत्स वह्निर्भवेनवजन्मा
 भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ १३ ॥
 Kumārasambhava, Canto III.

Readers of the Raghuvans'a will well remember Kālidāsa's peculiar way of using the Periphrastic Perfect and Future. A parallel of this is also found in the Buddhacharita.

बुद्धचरितम्—

यथावदेनं दिवि देवसंघा
 दिव्यैर्विशेषैर्महयां च चक्रुः ॥
 Canto VI, 58.

रघुवंशम्—

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥
 Canto IX, 61.
 प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ॥
 Canto XIII, 36.
 संयोजयां विधिवदास समेतबंधुः ॥
 Canto XVI, 86.

Extracts illustrating the use of similar words and phrases are cited below.

बुद्धचरितम्—

क्वचित्प्रदध्यौ विललाप च क्वचित्
 क्वचित्प्रचस्त्राल पपात च क्वचित् ।
 Canto VI, 68.

तथापि पापीयासि निर्जिते गते
 दिशः प्रसेदुः प्रवभौ निशाकरः ।
 दिवो निपेतुर्भुवि पुष्पवृष्टयः
 राजा योपेव विकल्मषा निशा ।
 Canto XIII, 73.

वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा
 दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः ।
 सूर्यः स एवाभ्यधिकं चक्राशे
 जज्वाल सौम्याचिरनीरितोऽग्निः ।
 Canto I, 41.

रघुवंशम्—

क्वचित्पथा संचरते सुराणां
 क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च ।
 Canto XIII, 19.
 दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
 प्रदक्षिणार्धिर्हविरग्निराददे ।
 बभूव सर्वं शुभर्शासि तत्क्षणं
 भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम् ।
 Canto III, 14.

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुः
 आशाविधुमो हृतभुग्दीपे ।
 जलान्यभूवन्निमलानि तत्रो-
 त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद् सद्यः ।
 Ku. XI. 37.

Here is also a striking parallel which undoubtedly betrays the imitator, As'vaghosha—

बुद्धचरितम् :—

द्वैन्वानि सर्वस्य यतः प्रसक्ता-
न्यलाभलाभप्रभृतीनि लोके ।
अतोऽपि नैकान्तसुखोऽस्ति कश्चि-
न्नैकान्तदुःखः पुरुषः पृथिव्यां ॥

XI. 43.

कामेष्वनेकान्तिकृता च यस्मा-
दतोऽपि मे तेषु न भोगसंज्ञा ।
य एव भावा हि सुखं दिशन्ति
त एव दुःखं पुनरावहन्ति ॥ XI. 41.

धर्मार्थकामा विषयं मिथोऽन्यं
न वेशमाचक्रमुरस्य नीत्या ॥
I. 13.

ततः प्रसन्नश्च बभूव पुण्य-
स्तस्याश्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः ।
पार्श्वत्सुतो लोकहिताय जज्ञे
निर्वैदनं चैव निरामयं च ॥
I. 25.

तं जातमात्रमथ काश्चनयूपगौरं
प्रीतः सहस्रनयनः शनकैरगृह्णात् ।
मन्दारपुष्पनिकरैः सह तस्य मूर्ध्नि
खान्निर्मले च विनिपेततुरम्बुधारे ॥
खात्प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे
द्वे वारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये ।
शरीरसौख्यार्थमतुत्तरस्य
निपेततुर्मूर्धनि तस्य सौम्ये ॥
I. 27, 35.

सन्ध्याभ्रजालोपरि संनिविष्टम्
I. 28.

क्रमेण गर्भावभिनिःसृतः सन् ।
I. 30.

कल्पेष्वनेकेष्विव भावितात्मा ।
I. 30.

मेघदूतम् :—

कस्यैकान्तं सुखसुपनतं दुःखमेकान्त-
तो वा । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा
चक्रमेकक्रमेण ॥

II. 48.

रघुवंशम्

एकान्तविश्वंसिषु मद्भिधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥
II. 57.

न धर्ममर्थकामाभ्यां बन्धाधे न च तेन तौ।
नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृश-
स्त्रिषु ॥ XVII. 57.

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
III. 14.

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं
पौष्ण्यां तिथौ पुण्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुण्यनुदिते समग्रां
पुष्टिं जनाः पुण्य इव द्वितीये ॥
XVIII. 32.

सन्तानक्रमयी वृद्धिर्भवने चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां &c.
X. 77.

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः
XIV. 8.

सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम
राक्षसः । XII. 28.

क्रमेण निस्तीर्य च रोहद्वयथाम् ।
III. 7.

भावितात्मा भवो भर्तुः ।
I. 74.

Mark also the use of the Instrumental case.

दीप्त्या च धैर्येण श्रिया रराज ।
I. 31.

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

VI. 79.

कान्त्या गिरा सनृतया च योग्या ।
VI. 29.

रराज धाम्ना रघुसुतुरेव ।

VI. 6.

The same idea differently worded.

स हि स्वगात्रप्रभयोऽज्ज्वलन्त्या
रीपप्रभां भास्करवन्मुमोष
महार्हजाम्बूनदचारुवर्णो
विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ।
I. 32.

Mark the use of महार्ह.

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा
पपात वृष्टिर्गगनादनभ्रात् ।
I. 40.

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे ।
I. 42.

कचिक्कणचूर्यमृदङ्गगीतै-
र्वीणासुकुन्दामुरजादिभिश्च ।
I. 45.

तस्मात्प्रमाणं न वयो न कालः ।
I. 51.

सत्कारपूर्वं प्रददौ धनानि ।
भूयादयं भूमिपतिर्यथोक्तो ।
यायाज्जराभेत्य वनानि चेति ।
I. 53.

धन्योऽस्म्यनुग्राह्यमिदं कुलं मे
यन्मां दिदृक्षुर्भगवानुपेतः ।
आज्ञाप्यतां किं करवाणि सौम्य
क्षिप्योऽस्मि विश्रंभितुमर्हसीति ॥
I. 58.

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा
निशीथरीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ।
III. 15.

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम् ।
VI. 6.

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥
II. 60.

निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।
VIII. 14.

सुखश्रवामङ्गलतूर्यनिस्वनाः ।
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि
III. 19.

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ।
XI. 1.

दिदेश कौत्साय समस्तमेव
V. 30.

नृपतिकुटुम्बं दत्त्वा यूने सितातपवारणं ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शि-
श्रिये । गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं
हि कुलव्रतम् ।
III. 70.

तवार्हतो नाभिगमेन दृढं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया श्लासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्नाम् ॥
V. 11.

सविस्मयोत्फुल्लविशालदृष्टिः
गंभीरधीराणि वचांस्युवाच ।

I. 59.

महात्मनि त्वय्युपपन्नमेतत् ।

I. 60.

शक्रध्वजस्येव समुच्छितस्य ।

I. 63.

इत्येतदेवं वचनं निशम्य

प्रहर्षसंभ्रान्तगतिर्नरेन्द्रः ।

आज्ञाय धात्र्यंकगतं कुमारं

संदर्शयामास तपोधनाय ॥

I. 64.

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसां

लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्त-

मिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥

Ku. III. 3.

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः

स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ।

III. 43.

सर्वे सखे त्वय्युपपन्नमेतत् ।

Ku. III. 12.

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कयः ।

IV. 3.

निशम्य देवानुचरस्य वाचं ।

II. 52.

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्

कृत्वा ।

XII. 64.

निदर्शयामास विशेषदृश्यम्

इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥

VI. 31.

In the Kālidāśian literature the root दृश् is generally found used with the Dative instead of the Accusative; we have a similar instance in the above verse of the Buddhacharita.

बभूव पक्षमांतरिवांचिताश्रुः ।

I. 66.

दृष्ट्वासितं त्वश्रुपरिप्लुताक्षं

स्नेहात्तु पुत्रस्य नृपश्वकम्पे ।

सगद्वहं बाष्पकषायकण्डः

पप्रच्छ च प्राञ्जलिरानतांगः ।

I. 67.

उभावलंचक्रतुरश्रिताभ्याम् ।

II. 18.

For the third line compare :—

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्डः ।

Ku. III. 32.

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्ट-

मुत्कण्डया ।

कण्डः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ता-

जडं दर्शनम् ।

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविशेष-

दुखैर्नवैः ।

S'4. IV. 6.

अपरो रहते स्वकर्मणां

ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ।

VIII. 20.

विषयेषु विनाशधर्मसु

त्रिविधस्येवपि निःस्पृहोऽभवत् ।

VIII. 10.

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थ-

स्तीत्रैः प्रयत्नैरधिगम्य तत्त्वम् ।

जगत्त्ययं मोहतमो निहन्तुं ।

अवलिप्यति ज्ञानमयो हि सूर्यः ।

I. 74.

विदह्यमानाय जनाय लोके
रागाग्निनायं विषयेन्धनेन ।
प्रह्लादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या
वृष्ट्या महामेघ इवातपान्ते ।

I. 78.

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे
जातः ।
दिवस इवाभ्रदयामस्तपात्यये जीव-
लोकस्य ॥

S'ā. III. 11.

For a parallel use of सौम्य compare the following:—

तन्मा कृथाः शोकमिमं प्रति त्वं
तत्सौम्य शोच्ये हि मनुष्यलोके ।

I. 81.

प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।

XIV. 59,

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं
बन्धुकृत्यं त्वया मे ।

Meg. II. 52.

पवनपथेन यथागतं जगाम ।

I. 85.

यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।

III. 67.

प्रयतमनाः परया मुदा परीतः ।

I. 88.

अध्यास्य प्रयतपरिमहद्वितीयः ।

I. 95.

प्रियतनयं तनयस्य जातकर्म

I. 87.

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना ।

III. 18.

पुरमथ पुरतः प्रवेद्य पत्नीं
स्थविरजनानुगतामपत्यनाथाम् ।
नृपतिरपि जगाम पौरसंघैः
दिवममरैर्मघवानिवाचर्यमानः ॥

I. 92.

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविद्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजगेन्द्रसमानसारि
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ।

II. 74.

आ जन्मनो जन्मजरान्तकस्य

II. 1.

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः ।

S'ā. V. 25.

द्रावस्य पक्षावपरस्तु नाशम् ।

II. 6.

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ।

IV. 10.

यच्च प्रतिभ्वो विभवेऽपि शक्ये
न प्रार्थयति स्म नराः परेभ्यः ।
अभ्यर्थितः सूक्ष्मधनोऽपि चायं
तदा न कश्चिद्विमुखो बभूव ॥

II. 10.

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो बहान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत्परीवादनवावतारः ॥

V. 24.

ततो नृपस्तस्य सुतस्य नाम
सर्वार्थसिद्धोऽयमिति प्रचक्रे ।

II. 17.

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ।

III. 21.

जातं ग्रहर्षे न शशाक सोढुम् ।

II. 18.

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ।

III. 17.

ततः स बालार्क इवोदयस्थः
समीरितो वह्निरिवानिलेन ।

शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने।
पुणोष वृद्धि हरिदश्वरीधिते-

क्रमेण सम्यग्ववृधे कुमारः
ताराधिपः पक्ष इवात्मस्के ॥
II. 20.

एवं स तैस्तैर्विषयोपचारैः
वयोऽनुरूपैरुपचर्यमाणः ।
बालोऽप्यबालप्रतिमो बभूव
धृत्या च शौचेन धिया श्रिया च ॥
II. 23.

वयश्च कौमारमतीत्य मध्यं
संप्राप्य बालः स हि राजसूनुः ।
अल्पैरहोभिर्बहुवर्षगम्या
जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः ॥
II. 24.

कुलात्ततोऽस्मै स्थिरशील-
संयुतात्साध्वीं वपुर्हीवि-
नयोपपन्नां । यशोधरां नाम
यशोविशालां तुल्याभिधानां
श्रियमाजुहाव ॥
II. 26.

अथापरं भूमिपतेः प्रियोऽयं
सनत्कुमारप्रतिमः कुमारः ।
सार्धं तया शाक्यनरेन्द्रवध्वा
शच्या सहस्राक्ष इवाभिरमे ॥
II. 27.
पुत्रप्रियः स्वर्गमिवारुरुक्षन् ।
II. 48.

गुहान्यमुक्त्वापि तपांस्यतप्त
II. 49.

रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ।
III. 22.
दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषा-
ञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥
Ku. I. 25.

धियः समग्रैः स गुणैरुद्गारधीः
क्रमाच्चतस्रश्चतुरण्वोपमाः ।
ततार विद्याः पवनान्तिपातिभि-
र्दिशो हरिर्द्दिहिरितामिवेश्वरः ॥
III. 30.

तमादौ कुलविद्यानां
अर्थमर्थविवदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां
पाणिमग्राहयत्पिता
XVII. 3

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः
स्मरन्निवाक्केशकरो गुरुणाम् ।
तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥
XVIII. 50.

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम ॥
Ku. I. 26.

आखण्डलसमो भर्ता
जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या
पौलोमीसदृशी भव ॥
S's. VII. 28.
समारुरुक्षुर्दिव मायुषः क्षये ।
III. 69.

तप् governing a cognet object should be marked.

यच्च तप्तं तपस्तस्य
विपक्वं फलमद्य नः
Ku. VI. 16,

The use of स्थिति should be remembered in the following:—

जजाप पुत्रस्थितये स्थितश्रीः ।
II. 51.

वनमनुपमसत्त्वा* बोधिसत्त्वास्तु सर्वे
विषयसुखरसज्ञा जग्गुरुत्पन्नपुत्राः ।
अत उपचितकर्मारूढमूलेऽपि हेतौ स
रतिमुपसिषेवे बोधिमापन्न यावत् ॥
II. 56.

ततः कदाचिन्मृदुशाद्वलानि
पुंस्कोकिलोन्नादितपादपानि ।
शुश्राव पद्माकरमण्डितानि
शीते निबद्धानि स काननानि ॥
III. 1,

अन्तर्गृहे नाग इवावरुद्धः ॥
III. 2.

ततो नृपस्तस्य निशम्य भावं ।
III. 3.

गच्छेति चाज्ञापयति स्म वाचा
स्नेहान्न चैनं मनसा मुमोच ।
III. 7.

कौतूहलात्स्फीततरैश्च नेत्रैः
नीलोत्पलाभैरिव कीर्यमाणः ।
शनैः शनै राजपथं जगाहे
पौरैः समंतादभिवीक्ष्यमाणः ॥
III. 10.

स्थितेरभेता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
III. 27.

गलितवयसामिद्वक्त्राकूणामिदं हि कुल-
व्रतम् । III. 70.
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनु-
त्यजाम् । I. 8.

स पल्वलोत्तीर्णवराहयुथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
द्वयमायमानानि वनानि पश्यन् ॥
II. 17.

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ॥
Ku. III. 32.

भौगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥
II. 32.

मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
II. 41.

निशम्य देवानुचरस्य वाचं ।
II. 52.

कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥
XIV. 84.

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचार-
मिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गं ।
वरः स बध्वा सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥
VII. 4.

* The Chinese translation agrees well with Kālidāsa's verses. It runs thus :—" In former times the Bodhisattva kings although their life has been restrained, have yet enjoyed the pleasures of the world, and when they have begotten a son, then separating themselves from family ties, have afterwards entered the solitude of the mountains to prepare themselves in the way of a silent recluse."

The following is the verse, which, Professor Cowell says, Kālidāsa seems to have directly taken from As'vaghosha ; and after translating the verse in question the learned Professor remarks that Kālidāsa develops this crude sketch into a more finished picture ; but how far this assertion is true we leave the reader to judge for himself.

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि
परस्परोपासितकुण्डलानि ।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि
सक्तामि हर्म्यैर्विव पंकजानि ॥
III. 19.

अयं किल व्यायतपीनबाहू
III. 24.

तस्मिन्हि ता गौरवनेव चक्रुः ॥
III. 24.

आयुष्मतोऽप्येष वयःप्रकर्षात् ।
III. 33.

ततः प्रणेता वदति स्म तस्मै
सर्वप्रजानामयमन्तकर्मा ।
हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा
सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ॥
III. 59.

सचेतनः (कथं) स्यादिह हि प्रमत्तः ॥
III. 62.

प्रत्युज्जग्मुर्नृपसुतं
प्राप्तं वरमिव स्त्रियः । IV. 1.
निश्चलैः प्रीतिविकचैः
पिबन्त्य इव लोचनैः ।
IV. 3.

गौतमं दीर्घतपसं
महर्षिं दीर्घजीविनम्
IV. 18.

एवमासीनृपांस्तांस्ताम्
अनयन्विक्रियां स्त्रियः ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भ-
व्यासान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ।
VII. 11.

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेषुः ।
XIV. 13.

युव । युगव्यायतबाहूरंसलः ।
III. 34.

स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥
XIV. 18.

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रयुः ।
III. 34.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्
विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसनं
यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥
VIII. 87.

सचेतसः कस्य मनो न दूयते ।
Ku. V. 48.

प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ।
V. 2.
पपां निमेषालसपद्मपङ्क्तिः
उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।
II. 19.

येषु दीर्घतपसः परिग्रहः ।
XI. 33.

कमपरभवशं न विप्रकुर्यु-
र्विभूमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ।
Ku. VI. 95.

ललितं पूर्ववयसं
किं पुनर्नृपतेः सुतं ॥

IV. 21.

सस्तांसक्रोमलालम्ब-
मृदुबाहुलताबला ।
अनृतं स्खलितं काचि-
त्कृत्वैनं सस्वजे बलान् ॥

IV. 30.

सुवर्णकलशप्रख्यान्
दर्शयन्त्यः पयोधरान् ।

IV. 35.

काचित्पद्मवनोदित्य
सपद्मा पद्मलोचना ।
पद्मवक्त्रस्य पार्श्वेऽस्य
पद्मश्रीरिव तस्थुषी ॥

IV. 36.

अशोको दृश्यतामेष
कामिशोकविवर्धनः ।
रुवन्ति भ्रमरा यत्र
रह्यमाना इवाग्निना ॥
चूतयष्ट्या समाश्लिष्टो
दृश्यतां तिलकद्रुमः ।
द्युक्लवासा इव नरः
स्त्रिया पीतांगरागया ॥
फुल्लं कुरुबकं पश्य
निर्मुक्तालक्तकप्रभं
यो नखप्रभया स्त्रीणां
निर्भर्त्सित इवानतः ॥
बालाशोकश्च निचितो
दृश्यतामेष पल्लवैः ।
योऽस्माकं हस्तशोभाभिः
लज्जमान इव स्थितः ॥

IV. 45, 46, 47, 48.

चूतयष्ट्या समाश्लिष्टः ।

IV. 46.

मत्तस्य परपुष्टस्य रुवतः
श्रूयतां ध्वनिः ।

IV. 51.

विकारहेतौ सति विक्रयन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः ।

Ku. II. 59.

बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने
वर्माभसां जालकम् ।
बन्धे संसिनि चैकहस्तय-
मिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥

S'a. I. 28.

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां ।

II. 36.

छाया मण्डललक्ष्येण
तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण
भेजे साम्राज्यदीक्षितं ॥

IV. 5.

रक्ताशोकरुचा विशेषितगु-
णो बिम्बाधरालक्तकः ।
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं
दयामावदारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रियापि
तिलकैर्लानद्विरेफाञ्जनैः ।
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ
श्रीर्माधवी योषिताम् ॥

Mv. III, 5.

चूतयष्टिरिवोभयासे ।

Ku. VI. 2.

अन्यैर्द्विजैः परिभृताः खलु पोषयन्ति ।

S'a. V. 22.

स्त्रीष्वदाक्षिण्यमीदृशम् ।

IV. 66.

| दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि ।

Mv. IV. 14.

In both these verses the epithet दाक्षिण्य is used with reference to women only.

रूपस्यास्यानुरूपेण
दाक्षिण्येनानुवर्तितुं ।

IV. 69.

विश्वाच्याप्सरसा सार्धं
रेमे चैत्ररथे वने ।

IV. 78.

मेघस्तनितनिर्योषः
कुमारः प्रत्यभाषत ।

IV. 83.

नावजानामि विषयात्र ।

IV. 85.

माहात्म्यं न च तन्मध्ये
यत्र सामान्यतः क्षयः ।
विषयेषु प्रसक्तिर्वा
युक्तिर्वा नात्मवत्तया ॥

IV. 91.

अयोमयीं तस्य परैमि
चेतनां ।

IV. 99.

विवेक्षे धिष्ण्यं क्षितिपाल-
कात्मजः ।

IV. 102.

अवतीर्य ततस्तुरङ्गपृष्ठात् ॥

V. 7.

अधिगम्य ततो विवेकजं
तु ।

V. 11.

तदिमं व्यवसायमुत्तुज त्वं
भव तावन्निरतो गृहस्थधर्मे ।
पुरुषस्य वयःसुखानि भुक्त्वा
रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥

V. 33.

तस्य दाक्षिण्यरूढेन
नाम्ना मगधर्वशजा ।

I. 31.

वृन्दावने चैत्ररथादूनूने
निर्विद्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ।

VI. 50

जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्म-
यूरैः ।

Mv. I. 21.

अवजानासि मां यस्मात् ।

I. 77.

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु

त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ।

VIII. 10.

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं

भजते कैव कथा शरीरिषु ।

VIII. 43.

अमी वेदिं परितः

कृमिधिष्ण्याः ।

S'a. IV. 8.

तेनावतीर्य तुरगात्प्रधि-
तान्वयेन ।

IX. 76.

समधिगम्य समाधि-

जितेन्द्रियः ।

IX. 1.

अथ स विषयव्यावृतात्मा

यथाविधि सूत्रवे

नृपतिकुहं दत्त्वा यूने

सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा

सह शिश्रिये ।

III. 70.

सर्वः कल्ये वयसि यतते

भोक्तुमर्थान्कुदुम्बी ।

पश्चात्पुत्रैरपहतभरः

कल्पते विश्रमाय । Vi. III. 7.

चलकुण्डलचुम्बिताननाभिः
घननिश्वासविकम्पितस्तनीभिः ।
वनिताभिरधीरलोचनाभिः
मृगशावाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ।
V. 41.

वरकालागुरुधूपपूर्णगर्भम् ।
V. 44.

परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः ।
V. 46.

स्तनविन्नस्तसितांशुका शयाना ।
V. 49.

महतीं परिवादिनीं च काचित् ।
V. 55.

प्रतिसंकुचितारविन्दकोशाः ।
सवितर्यस्तमिते यथा नलिन्यः ।
V. 57.

शिथिलाकुलमूर्धजा तथान्या
जघनसस्तविभूषणांशुकान्ता ।
अशयिष्ठ विकीर्णकण्टसूत्रा
गजभग्ना प्रतिपातिताङ्गनेव ॥
V. 58.

विवृतास्यपुटा विवृद्धगात्रा
प्रपतद्वक्त्रजला प्रकाशगुह्या ।
अपरा मद्द्यूर्णितेव शिद्ये
न बभाषे विकृतं वपुः पुपोष ।
V. 61.

समवेक्ष्य ततश्च ताः शयानाः ।
V. 63.

प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञाम् ।
V. 71.

कनकवलयभूषितप्रकोष्ठैः ।
V. 8.

प्रमुदितमनसश्च देवसंघाः ।
V. 85.

नुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो
विरुच्ये रुरुचेष्टितभूमिषु ।
IX. 51.

Cf. also the 55th of the same.

प्रासादकालागुरुधूमराजिः ।
XIV. 12.

तूर्यस्वने मूर्छति मङ्गलार्थैः ।
VI. 9.

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
VI. III. 12.

परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
VIII. 35.

दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ।
VI. 66.

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं
विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ।
VIII. 55.

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः
कण्टसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अध्यशेरत बृहद्भुजान्तरं
पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ।
XIX. 32.

नयनान्यरूपानि पूर्णयन्
वचनानि स्थलयन्पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ।
Ku. IV. 12.

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुम् ।
VIII. 18.

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
VIII. 91.

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम् ।
Ku. III. 22.

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंश-
रिक्तप्रकोष्ठैः ।
Meg. I. 2.

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत् ।
VI. 86.

हरितुरगतुरङ्गवत्तुरङ्गः ।

V. 87.

भार्गवस्याश्रमपदं स ददर्श नृणां वरः ।

VI. 1.

सुप्तविश्वस्तहरिणं

स्वस्थस्थितविहङ्गमम् ।

विश्रान्त इव यदृष्टा

कृतार्थ इव चाभवत् ॥

VI. 2.

इमं तादृश्योपमजवं

तुरङ्गमनुगच्छता ।

VI. 5.

विप्रयोगः कथं न स्याद्

भूयोऽपि स्वजनादिभिः ।

VI. 17.

पुरुषस्य विपर्यये ।

VI. 20.

मृत्यौ प्रत्यर्थिनि स्थिते ।

VI. 22.

एवमादि त्वया सौम्य

विज्ञाप्यो वसुधाधिपः ।

प्रयत्नेथास्तथा चैव

यथा मां न स्मरेदपि ॥ VI. 23.

अयोमयेऽपि हृदये

किं पुनः स्नेहविक्रवे

VI. 27.

विमानशयनार्हे हि

सौकुमार्यमिदं क्व च ।

खरदर्भोद्धुरवती

तपोवनमही क्व च ॥ VI. 28.

दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ।

III. 30.

हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ।

VI. III. 6.

वामनाश्रमपदं ततः परं

पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।

XI. 22.

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं

मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारं ।

तच्छासनात्काननमेव सर्वं

चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥

Ku. III. 42.

अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वैनतेयम-

प्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं म-

घोनः ।

Vi. I.

नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोप-

पत्तिः ।

Meg. II. 4.

श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

VIII. 89.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः ।

Ku. II. 59.

वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा

वह्नी विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मां लोकवादश्रवणादहासीः

श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

XIV. 61.

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं

भजते कैव कथा शरीरिषु ।

VIII. 43.

क्व बत हरिणकानां जीवितं

चातिलोलम् ।

क्व च निशितनिपाता

वज्रसाराः शरास्ते ॥ S'a. I. 10.

This appears to be a favourite construction or Alankāra with Kālidāsa as well as with As'vaghosha.

श्रुत्वा तु व्यवसायं ते
यदश्वोऽयं मया हतः ।

VI. 29.

अतोऽयमश्वः कपिलानुसारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

III. 50.

एव नार्हसि विस्मर्तुं
कृतज्ञ इव सत्क्रियां ।

VI. 82.

संयोगो विप्रयोगश्च
तथा मे प्राणिनां मतः ।

VI. 47.

बाष्पमुष्णं सुमोच च ।

VI. 53.

ततो मृगव्याधवपुर्दिवौका
भावं विदित्वास्य विशुद्धभावः ।

VI. 60.

ययौ शरीरेण पुरं न चेतसा ।

VI. 67.

संभ्याभ्रसंवीत इवादिराजः ।

VI. 65.

क्वचित्प्रद्वयौ विललाप च क्वचित्
क्वचित्प्रचस्खाल पपात च क्वचित् ।

VI. 68.

स राजसूनुर्मृगराजगामी
मृगाजिरं तन्मृगवत्प्रविष्टः ।
लक्ष्मीवियुक्तोऽपि शरीरलक्ष्म्या
अक्षुषि सर्वाश्रमिणां जहार ॥

VII. 2.

वप्राश्च गत्वा बहिरिध्महेतोः
प्राप्ताः समित्पुष्पपवित्रहस्ताः ।
तपःप्रधानाः कृतबुद्धयोऽपि
तं द्रष्टुमीयुर्न मग्नानभीयुः ॥

VII. 4.

दृष्टाश्च केका मुमुचुर्मयूरा
दृष्ट्वाभ्युर्दं नीलमिवोन्नमन्तम् ।
शब्दाणि हित्वाभिमुखाश्च तस्थु
मृगाश्चलाक्षा मृगचारिणश्च ॥

VII. 5.

न क्षुद्रोऽपि प्रथममुकृता-
पेक्षया संश्रयाय ।
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः
किं पुनर्यस्तयोच्चैः ॥

Meg. I. 17.

स्वशरीरशरीरिणावपि
श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

VIII. 89.

तेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्ज-
तो बाष्पमुष्णम् ।

Meg. I. 12.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

II. 26.

गच्छति पुरः शरीरं धावति
पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

S'ā. III. 10.

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा
देहैः स्थिता केवलमासेषु ।

VI. 11.

सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

XI. 60.

क्वचित्पथा संचरते सुराणाम्
क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च ।

XIII. 19.

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी ।

II. 30.

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्
विहाय सर्वान्मृपतीन्निपेतुः ।

VI. 7.

कविः कुशेष्माहरणाय यातः ।

XIV. 70.

विवृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ।

Ku. V. 16.

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

I. 49.

मृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
दर्भानुपात्तान्विजुहूर्हरिण्यः ।

XIV. 69.

दृष्ट्वा तमिष्वाकु कुलप्रदीपं
ज्वलन्तमुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ।
VII. 6.

ततो द्विजातिः स तपोविहारः ।
VII. 13.

अग्राम्यमन्नं सलिलप्ररूढं
पर्णानि तोयं फलमूलमेव ।
यथागमं वृत्तिरियं सुनीनाम्
भिन्नास्तु ते ते तपसां विकल्पाः ।
VII. 14.

उज्ज्वलेन जीवन्ति खगा इवान्ये ।
VII. 15.

कायकृमैर्यश्च तपोऽभिधानैः
प्रवृत्तिमाकाङ्क्षति कामहेतोः ।
संसारदोषानपरीक्षमाणो
दुःखेन सोऽन्विच्छति दुःखमेव ।
VII. 22.

स्पृष्टं हि यद्यद्गुणवद्भिरम्भः
तत्तत्पृथिव्यां यद्दि तीर्थमिष्टं ।
तस्माद्गुणानेव परेमि तीर्थ-
मापस्तु निःसंशयमाप एव ॥
VII. 31.

ततो हविर्धूमविवर्णवृक्षम् ।
VII. 32.

अभ्युद्धृतप्रज्वलिताग्निहोत्रं
कृताभिषेकापि जनावकीर्णम् ।
जाप्यस्वनाकूजितदेवकोष्ठं
धर्मस्य कर्मान्तमिव प्रवृत्तम् ।
VII. 33.

अन्वव्रजन्नाश्रमिणस्ततस्तं
तद्रूपमाहात्म्यगतैर्मनोभिः ।
VII. 34.

ततो जटावल्ललचरिखेलं
तपोधनाश्चैव स तान्दर्श ।

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः
कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
VI. 74.

द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
Ku. V. 40.

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ।
Ku. V. 22.

तान्युज्ज्वलपट्टाङ्कितसैकतानि ।
V. 8.

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता
सत्कल्पवृक्षे वने ।
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशो
धर्माभिषेकाक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु
विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो ।
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयः
तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी । S'ā. VII. 12.

अद्यप्रभृति भूतानामधिग-
म्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि-
तीर्थं प्रचक्षते । Ku. VI. 56.

भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमो-
द्गमेन । S'ā. I. 15.

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ।
Ku. V. 16.

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

तपांसि चैषामनुबुध्यमानः
तस्यैव शिवे श्रीमति मार्गवृक्षे ।
VII. 36.

भवत्प्रणाशाय कृतप्रतिज्ञः
स्वं भावमन्तर्गतमाचक्षते ।
VII. 44.

एवं प्रवृत्तान्भवतः शरण्यान् ।
VII. 47.

स्वर्गाय युष्माकमयं तु धर्मः
ममाभिलाषस्त्वपुनर्भावाय ।
VII. 48.

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ।
Ku. V. 30.

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ।
II. 43.

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्याम् ।
XIV. 64.

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ।
S'4. VII. 35.

परलोकांशुषां स्वकर्मभिः
गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ।
VIII. 85.

The use of two negatives should be marked.

तन्नारतिर्मे न परापचारः ।
VII. 49.

ततो वचः स्रुतमर्थवच्च
सुश्रद्धमोजस्वि च गर्वितं च ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् ।
VI. 30.

स्रुतुः स्रुतवाक्सह-
र्विससर्जोर्जितश्रियम् ।
I. 93.

As 'vaghosha construes ओजस्वि with वचः, while Kālidāsa construes it with रूप.

श्रुत्वा कुमारस्य तपस्विनस्ते
विशेषयुक्तं बहुमानमीयुः ।
VII. 50.

कश्चिद्विजस्तत्र तु भस्मशायी
प्रांशुः शिखी दारवचीरवासः ।
आपिङ्गलाक्षस्तनुदीर्घयोणः
कुण्डोदहस्तो गिरमित्युवाच ॥
VII. 51.

आचार्यकं प्राप्स्यति तत्पृथिव्यां
यन्नर्षिभिः पूर्वयुगेऽप्यवासम् ।
VII. 57.

परममिति ततो नृपात्मजस्त-
मृषिजनं प्रतिनन्द्य निर्ययौ ।
VII. 58.

यमेकरात्रेण तु भर्तुराज्ञया
जगाम माग सह तेन वाजिना ।

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यम् ।
V. 37.

एकः कुत्सनां नगरपरिघप्रांशुबाहु-
र्भुनक्ति । S'4. II. 16.
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव
वामनः । I. 3.

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे
विलापाचार्यकं शरैः ।
XII. 78.

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च
प्रीत्या प्रतिनन्दतुः ।
I. 57.

तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ।
IX. 72.

इयाय भर्तुर्विरहं विचिन्तय-
स्तमेव पथानमहोभिरष्टभिः ॥

VIII. 2.

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
S'a. IV. 1.

The idea is reverse with regard to the ornaments.

दिवाकरेणैव विनाकृतं नभः ।

VIII. 5.

ततो भ्रमद्भिर्दिशि दीनमानसै-
रनुज्ज्वलैर्वाष्पहतेक्षणैर्नरैः ।

निवार्यमाणाविव तावुभौ पुरं
शनैरजःस्नातमिवाभिजग्मतुः ॥

VIII. 7.

मदनेन विनाकृता रतिः ।

Ku. IV. 21.

विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ ।

XIV. 2.

रजःकणैः खुरोद्धूतैः

स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकान् ।

I. 85.

निवार्यतामालि किमप्ययं बहुः ।

Ku. V. 83.

ततः स तान्भक्तिमतोऽब्रवीज्जनान् ।

VIII. 10.

मनो निनिन्दुश्च फलार्थमात्मनः ।

VIII. 11.

बधूर्भक्तिमती चैनाम् ।

I. 90.

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती ।

Ku. V. 1.

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखम् ।

XIX. 15.

यथेन्द्रियाणां विगमे शरीरिणाम् ।

VIII. 12.

यस्मिन्दृष्टे करणविगमात् ।

Meg. I. 59.

प्रविष्टदीक्षस्तु सुतोपलब्धये

व्रतेन शोकेन च खिन्नमानसः ।

VIII. 15.

अनपायिपदोपलब्धये ।

VIII. 17.

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं ।

II. 25.

विगाहमानश्च नरेन्द्रमन्दिरं

VIII. 17.

तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ।

II. 14.

“ततः खगाश्च क्षयमध्यगोचराः” &c. In this verse As'vaghosha uses क्षय in the sense of ‘a house,’ but Kālidāsa, it appears, has not used the word in this sense.

विलम्बवेदयो मलिनांशुकाम्बरा

निरञ्जनैर्वाष्पहतेक्षणैर्मुखैः ।

कृष्णा विवर्णाञ्जनया विनाकृता ।

दिवीव तारा रजनीक्षयारुणाः ।

VIII. 21.

शरीरसादादसमग्रभूषणा

सुखेन सालक्ष्यत लोभप्राण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विच्येतारका

प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ।

III. 2.

प्रगृह्य बाहू निपपात गौतमी
विलोलपर्णा कदलीव काञ्चनी ।
VIII. 24.

हतस्विषोऽन्याः शिथिलात्मबाहवः
स्त्रियो विषादेन विचेतना इव ।
न चुक्रुशुर्नाशु जडर्न शश्वसु-
र्न चेतना उल्लिखिता इव स्थिताः ।
VIII. 25.

सुवृत्तपीनाङ्गुलिभिर्निरन्तरै-
रभूषणैर्गूढशिरैर्विराङ्गनाः ।
उरांसि जघ्नुः कमलोपमैः करैः
स्वपल्लवैर्वीतचला लता इव ।
VIII. 28.

विवर्णभावं स स भूमिपालः ।

VI. 67.

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घे विरहव्रतं बिभर्ति ।
S'k. VII. 21.

वपुषा करणोद्भिदेन सा
निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
VIII. 38.

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।
II. 31.

निशीथदीपाः सहसा हतस्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ।
III. 15.

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मुकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥
Ku. III 42.

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसम्बाधसुरो जघान च ।
Ku. IV. 26.

पुराणपक्षापगमादनन्तरं
लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ।
III. 7.

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
Ku. I. 35.

विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
VI. 32.

Mark the sense of वृत्त in all these passages.

करप्रहारप्रचलैश्च ता बभुः
यथापि नार्यः सहितोन्नतैस्तनैः ।
वनानिलाघूर्णितपद्मकम्पितैः
रथाङ्गनाम्नां मिथुनैरिवापगाः ।
VIII. 29.

आसौ जलास्फालनतत्पराणाम् ।
XVI. 62.

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं
बभूव यत्प्रेम परस्परश्रयम् ।
III. 24.

उवाच निःश्वासचलत्पयोधरा
विगाधशोकाश्रुधरा यशोधरा ।
VIII. 31.

निशि प्रसुप्तमवशां विहाय मां
गतः क स च्छन्दक मन्मनोरथः ।
VIII. 32.

प्रियेण वदयेन हितेन साधुना
त्वया सहायेन यथार्थकारिणा ।
गतोऽर्यपुत्रो ह्यपुनर्निवृत्तये
रमस्व विष्टया सफलः श्रमस्तव ॥
VIII. 34.

वरं मनुष्यस्य त्रिचक्षणो रिपुः
न मित्रमप्राप्तमयोगपेशलम् ।
सुहृद्वेण ह्यविपश्चिता त्वया ।
कृतः कुलस्यास्य महानुपप्लवः ॥
VIII. 35.

अहं हि जानन्नापि राजशासनम् ।
VIII. 44.

व्रजन्नयं वाजिवरोऽपि नास्पृशन्
महीं खुरामैः विधृतैरिवान्तरा ।
VIII. 45.

रथाङ्गनामन् विद्युतां
रथाङ्गश्रोणि बिम्बया ।
Vi. IV. 18.

परस्पराक्रान्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो विद्युक्ते मियुने कुपावती ।
Ku. V. 26.

पश्य हरिचन्दनेन स्तन-
मध्योच्छ्वासिना क्रथितम् ।
Vi. I. 5.

क नु मां त्वदधीनजीविताम्
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥
Ku. IV. 6.

परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय ग*
तासि मामितः । VIII. 48.

असंनिवृत्तये तदतीतमेव ।
S'4. VI. 10.
गत एव न ते निवर्तते ।
Ku. IV. 30.

याश्चामोघा वरमधिगुणे
नाधमे लब्धकामा ।
Meg. I. 6.

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्यो-
पप्लुता हरिम् । X. 5.

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं
साधु मूर्ध्ना । Meg. I. 17.
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः ।
II. 48.

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां ।
XIV. 64.

कश्चिन्न वाय्वाद्गुरुपप्लवो वः ।
V. 6.

उपप्लवाय लोकानां भूमकेतु-
रिवोत्थितः । Ku. II. 32.

प्रत्ययहीदम्रजशासनं तद् ।
XIV. 46.

अभूतलस्पृशतयानिरुद्ध-
स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ।
S'4. VII. 10.

तमश्च नैशं रविणेव पाटितं
ततोऽपि देवो विधिरेष गृह्यताम् ॥
VIII. 46.

न कामचारो मम नास्य वाजिनः ।
VIII. 49.

विषादपारिप्लवलोचना ततः
प्रनष्टपीता कुररीव दुःखिता ।
विहाय धैर्यं विरुराव गौतमी
तताम चैवाश्रुमुखी जगाम च ॥
VIII. 51.

विशालवक्षा घनदुन्दुभिस्त्वनैः ।
VIII. 53.

नृपः प्रजाभाग्यगुणैः प्रसूयते ।
VIII. 54.

अभागिनी नूनमियं वसुंधरा
तमार्यकर्माणमनुत्तमं प्रति ।
गतस्ततोऽसौ गुणवान्हि तादृशो
नृपः प्रजाभाग्यगुणैः प्रसूयते ॥
VIII. 54.
सुजातजालावतताङ्गुलीमृदू
निगूढगुल्फौ विषपुष्पकोमलौ ।
वनान्तभूमिं कटिनां कथं नु तौ
सचक्रमध्यौ चरणौ गमिष्यतः ॥
VIII. 55.

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पद्मैन्द्रमाहुः ।
II. 50.

तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रे
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ।
VI. III. 7.

उच्छेत्तुं प्रभवति यत्र सप्तसमिस्तत्रैशं
तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ।
S'a. VI. 30.

न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
XIV. 62.

ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ।
III. 11.

विषादलुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितम् ।
III. 40.

अक्रन्द विम्रा कुररीव भूयः ।
XIV. 68.

सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
VIII. 43.

विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
VI. 32.

कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
III. 34.

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
III. 14.

The idea is reversed in the following :—

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमादुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥
VI. 22.
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ।
III. 8.
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
IV. 88.

Kālidāsa's *Ritusambhāra* furnishes several expressions for
वनान्तभूमि.

महार्हवस्त्रागुरुचन्दनार्चितम् ।
VIII. 56.

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम् ।
VI. 6.

अहो नृशंसं सुकुमारवर्चसः
सुदारुणं तस्य मनस्विनो मनः ।
कलप्रलापे द्विषतोऽपि हर्षणं
शिशुं सुतं यस्त्यजतीदृशं स्वतः ॥
VIII. 68.

इतीह देवी पतिशोकमूर्छिता
रुोद द्ध्यौ विललाप चासकृत् ।
स्वभावधीरापि हि सा सती शुचा
भृति न सस्मार चकार नो द्वियं ॥
VIII. 70.

निशाम्य च छंदककंथकावुभौ
सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
पपात शोकाभिहतो महीपतिः
शङ्खीपतेर्वृत्त इवोत्सवे ध्वजः ॥
VIII. 73.

महस्त्वया कंथक विप्रियं कृतम् ।
VIII. 75.

तद्वय मां वा नय तत्र यत्र स
त्रज दुर्तं वा पुनरेवमानम् ।
कृते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं
विगाढरोगस्य सद्दौषधादिव ॥
VIII. 76.

प्रचक्ष्व मे भद्र तदाश्रमाजिरं
इतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
इमे परीप्सन्ति हि ते पिपासवो
ममास्रवः प्रेतगतिं यियासवः ॥
VIII. 80.

उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया
तदिदं गतमीदृशीं दशां
न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥
Ku. IV. 5.

अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो
राजराजस्य द्ध्यौ ।
Meg. I. 3.

अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनभूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥
Ku. IV. 4.

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः ।
Ku. V. 5.
पुरुहूतध्वजस्येव ।
IV. 3.

कृतवानसि विप्रियं न मे ।
Ku. IV. 7.

मनसापि न विप्रियं मया
कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
VIII. 52.

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं ।
Vi. IV. 11.

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीम्
अनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाभु किलातिसन्ततं
दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥
VIII. 86.

नूनं मत्तः परं वंद्याः
पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे
स्वधासंग्रहतत्पराः ॥
I. 66.

अस्मात्परं बत यथाश्रुति
संभृतानि .

त्यज नरवर शोकमेहि धैर्यं
कुधृतिरिवार्हसि धीर नाश्रु मोक्षम् ।
मजमिव मृदितामपास्य लक्ष्मीं
भुवि बहवो हि नृपा वनान्यभीयुः ॥
VIII. 83.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ।
IX. 4.

अपश्यतां तं वपुषा ज्वलन्तम् ।
IX. 8.

तावर्चयामासतुरर्हतस्तं
प्रत्यर्चयामास स चार्हतस्तौ ।
IX. 10.

पुनर्वसु योगगताविवेन्दोः ।
IX. 11.

त्वच्छोकशाल्ये हृदयावगाढे
मोहं गतो भूमितले सुहृत्तम् ।
कुमारराजा नयनाम्बुवर्षो
यत्त्वामवोचत्तदिदं निबोध ॥
IX. 13.

नदीरयः कूलमिवाभिहन्ति ।
IX. 15.

समीरणार्कामिमहाशनीनाम् ।
IX. 16.

अगस्त्यजुष्टां दिशामप्रयाताम् ।
IX. 26.

को नः कुले निवपनानि
करिष्यतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया
प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः
पिबन्ति ॥ S'4. VI. 25.

न पृथग्जनवच्छुचो वशं
वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
VIII. 90.

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
XIV. 63.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वाम् ।
XIV. 55.

ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
Ku. V. 30.

प्रणम्य चानर्च्य विशालमस्याः ।
II. 21.

गां गताविव दिवः पुनर्वसु ।
XI. 36.

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भे सुनिपुणम् ।
IX. 75.

शल्यं निखातमुद्गारयतामुरस्तः ।
IX. 78.

बभूव रामः सहसा सबाष्पः ।
XIV. 84.

जम्बुकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय
गच्छेः ।

Meg. I. 20.
तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
IV. 35.

खातमूलमनिलो नदीरयैः ।
XI. 76.

समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिदयते केन हुताशनस्य ।
Ku. III. 21.

अगस्त्याचरितामाशमनाशास्य-
जयो ययौ ।
IV. 44.

एकं सुतं बालमनर्हदुःखं
संतापसंतप्त* * * * * ।

तं राहुलं मोक्षय बन्धुशोकाद्
राहूपसर्गादिव पूर्णचन्द्रम् ॥

IX. 28.

यदाध्वगानामिव संगतानां
काले वियोगो नियतः प्रजानाम् ।
प्राज्ञो जनः को नु भजेत शोकं
बन्धुप्रियः सन्नपि बन्धुहीनः ॥

IX. 35.

कालस्तथैवाभिविधौ प्रदिष्टः ।

IX. 38.

अतोऽपि मोघो भवति प्रयत्नः ।

IX. 48.

नरः पितृणामनृणः प्रजाभि
र्वैर्ऋषीणां क्रतुभिः सुराणाम् ।
उत्पद्यते सार्धमृणैस्त्रिभिस्तै
र्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः ॥

IX. 55.

बुद्धः परप्रत्ययतो हि को व्रजेत् ।

IX. 64.

तं द्रष्टुं न हि पथि शैकतुर्न मोक्षुम् ।

IX. 71.

तदेव तस्यानुबबन्ध चक्षुः ।

X. 8.

मौलीधरः सिंहगतिर्नृसिंहः

चलत्सटः सिंह इवारुरोह ।

X. 17.

चलस्य तस्योपरि दृष्टभूतं
शान्तेन्द्रियं पश्यति बोधिसत्त्वम् ।

पर्यङ्कमास्थाय विरोचमानं

शशांकमुद्यन्तमिवाभ्रकूटात् ॥

X. 18.

नृपोपविश्यानुमतश्च तस्य
भावं विजिज्ञासुरिदं बभाषे ।

X. 21.

सन्तप्तानां त्वमसि शरणम् ।

Meg. I. 7.

प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मु-
क्तम् ।

Vi. I. 11.

स्वशरीरशरीरिणावपि
श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्

वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥

VIII. 89.

प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

II. 39.

तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।

II. 42.

मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ।

XI. 39.

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्यमवैहि मे ।

I. 71.

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनं ।

सुताभिधानं स उद्योतिः सद्यः शोक-
तमोपहम् ॥

X. 2.

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

Mv. I. 2.

न च खलु परिभोक्षुं

नापि शक्नोमि हातुम् ।

S'ā. V. 19.

चक्षुर्बध्नाति धृतिं ।

Vi. II. 8.

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ।

VI. 3.

पर्यंकबन्धस्थिरपूर्वकाय

मृड्वायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्

प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥

Ku. III. 45.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं

जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

II. 26.

आदित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते
नवं वयो दीप्तमिदं वपुश्च ।
कस्मादित्यं ते मतिरक्रमेण
भैक्षाक एवाभिरता न राज्ये ॥
X. 23.

गात्रं हि ते लोहितचन्दनाहं
कापायसंश्लेषमनर्हमेतत् ।
हस्तः प्रजापालनयोग्य एष
भोक्तुं न चाहः परदत्तमन्नम् ॥
X. 24.

तत्सौम्य राज्यं यदि पैतृकं त्वं
स्नेहात्पितुर्नैच्छसि विक्रमेण ।
X. 25.

तस्माच्चिवर्गस्य निषेवणेन
त्वं रूपमेतत्सफलं कुरुष्व ।
धर्मार्थकामाधिगमं ह्यनूनं
नृणामनूनं पुरुषार्थमाहुः ॥
X. 30.

प्रत्यर्थिभूतानि हि यौवनानि ।
X. 35.

बहुच्छलं यौवनमभ्यर्तस्य
निस्तीर्य क्रान्तारमिवाश्वसन्ति ।
X. 37.

नवं वयस्तावदिदं व्यपैतु ।
X. 38.

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः क्रान्तमिदं वपुश्च ।
II. 47.

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयः
तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥
Ku. V. 41.

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥
Ku. V. 44.

As'vaghosha here describes the S'ākya Muni, and Kāli-
dāsa also gives the description of Pārvatī ; in both, the des-
cription is the same.

तेन सिंहासनं पिब्यमखिलं चारिमण्ड-
लम् ।
IV. 4.

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥
Ku. V. 2.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधिः ॥
Ku. II. 59.

गुणवत्सुतरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पद्वीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥
VIII. 11.

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं
हि कुलव्रतम् ।
III. 70.

नवं वयस्तपःफलं स्यात् ।
Ku. V. 41.

नवं वयः क्रान्तमिदं वपुश्च ।
II. 47.

सुवर्णकेयूरविदष्टबाह्वो
मणिप्रदीपोज्ज्वलचित्रमौलयः ।
X. 40.

शौद्धोदनिर्वाक्यमिदं जगाद ।
XI. 1.

पूर्वेः कृतां प्रीतिपरम्पराभिः
तामेव सन्तस्तु विवर्धयन्ति ।
XI. 3.

आशास्यमाना अपि मोहयन्ति ।
XI. 9.

समुद्रवस्त्रामपि गामवाप्य
पारं जिगीषन्ति महार्णवस्य ।
XI. 12.

शक्रस्य चार्धासनमप्यवाप्य ।
XI. 13.

भुक्त्वापि राज्यं दिवि देवतानां
शतक्रतौ वृत्रभयात्प्रनष्टे ।
दर्पान्महर्षीनपि बाह्वित्वा
कामेष्वहसो नहुषः पपात ॥
XI. 14.

बलेर्महेन्द्रं नहुषं महेन्द्रा-
दिन्द्रं पुनर्ये नहुषादुपेयुः ।
XI. 16.

येरन्यकार्या सुनयोऽपि भग्नाः ।
XI. 17.

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं
यत्र बिम्बाधराणाम् ।
क्षीमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपस्सु
प्रियेषु ।
अर्घिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्र-
दीपान् ।

Meg. II. 7.
केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नोद ।
VI. 68.

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा
सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ।
VI. 70.

जगाद चैनामयमङ्गनाथः ।
VI. 27.

जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ।
VI. 37.

पूर्वेः किलायं परिवर्धितो नः ।
XIII. 3.

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतम् ।
V. 34.

निधानगर्भमिव सागराम्बराम् ।
III. 9.

समुद्रवसना चोर्वी सखी च
युवयोरियम् ।
S'a. III. 19.

अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्टौ ।
VI. 73.

भूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभंशयां यो नहुषं चकार ।
XIII. 36.

See the above verse.

अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
V. 7.

The use of भग्न should be noted here.

गीतैर्हियन्ते हि मृगा वधाय
रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति ।
मत्स्यो गिरत्यायसमामिपार्था
तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

XI. 35.

किं नाम सौख्यं चक्रितस्य राज्ञः ।
XI. 46.

वाहात्मिकां वा ज्वलितां तृणाल्कां
संत्यज्य कामान्स पुनर्भजेत ।
XI. 52.

स्पृहां स कुर्याद्विषयात्मकाय ।
XI. 53.

नवास्मि गीतरागेण
हारिणा प्रसभं हतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः
सारङ्गेणातिरंहना ।

Sha. I. 5.

पतद्भवद्वाद्भुग्वं विविधुः ।
Ku. III. 61.
गतः शलभत्वं हरलोचनाचिपि ।
Ku. IV. 40.

चक्रितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
Mv. I. 11.

शमप्रधानेषु तपोधनेषु
गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
Sha. II. 7.

स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
III. 5.

As'vaghosha uses the derivatives of the root स्पृह् in the Dative case ; while Kālidāsa employs them in the Locative.

नेच्छेयमानुं त्रिविधेषु राज्यं
निरामयं किं वत मानुषेषु ।
XI. 57.

त्रिवर्गसेवां नृप यत्तु कृत्स्नतः
परो मनुष्यार्थ इति त्वमात्थ माम् ।
अनर्थ इत्यात्थ ममार्थदर्शनं
अयी त्रिवर्गो हि न चापि तर्पकः ॥
XI. 58.

प्रयामि चाद्यैव नृपास्तु ते शिवं
वचः श्रमेथाः शमतत्त्वनिष्ठुरम् ।
XI. 69.

विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिविधस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ।
VIII. 10.

पुरुषस्य पदेऽवजन्मनः
समतीते च भवच भावि च ।
स हि निष्प्रतिषेधेन चक्षुषा
त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥
VIII. 77.

राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयान् ।
XIV 50.

The use of शिव should be noted in these complets.

विदितं मे यथा सौभ्य
निष्क्रान्तो भवनादसि ।
XII. 5.

नाश्वर्यं जीर्णवयसो य-
ज्जग्मुः पार्थिवा वनम् ।
अपत्येभ्यः श्रियं दत्त्वा
भुक्तोच्छिष्टामिव स्रजम् ॥
XII. 7.

विदितं वो यथा स्वार्था
न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।
Ku. VII. 26.

मुनिवनतरुच्छायां देव्या
तया सह शिश्रियं ।
गलितवयसामिश्वकूणा-
मिदं हि कुलव्रतम् ।
III 70.

स्वदृशनादहं मन्ये
तितीर्षुरिव च ध्रुवम् । XII. 13.
एतत्तत्परमं ब्रह्म
निर्लिङ्गं ध्रुवमक्षरं ।
यन्मोक्ष इति तत्त्वज्ञाः
कथयन्ति मनीषिणः ॥
XII. 65.

ततो मुञ्जादिषीकेव
शकुनिः पञ्चरादिव ।
XII. 64.

कुमुदानामिव शर-
च्छुक्लपक्षादिचन्द्रमाः ।
XII. 95.

प्राप्तुयान्मनसावाप्यं
फलं कथमनिर्वृतः । XII. 100.
दुर्लभं शान्तमजरं
परं तद्मृतं पदम् ।
XII. 103.

शिरसा प्राणिपत्यै न
ग्राहयामास पायसम् ।
XII. 108.

यास्यामि तावद्भूतमस्य भेत्तुम्
सेतुं नदीवेग इवाभिबृङ्क्षुः ।
XIII. 6.

ततो धनुः पुष्पमयं गृहीत्वा
शरांस्तथा मोहकरांश्च पञ्च ।
XIII. 7.

अथ प्रशान्तं मुनिमासनस्थं
पारं तितीर्षुं भवसागरस्य ।
विषज्य सख्यं करमायुधाग्रे
क्रीडञ्जशरेणैदमुवाच मारः ॥
XIII. 8.

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपनास्मि
सागरम् । I. 2.

मनीषिभिः सातपदीनमुच्यते ।
Ku. V. 39.
माननीयो मनीषिणाम् ।
I. 11.

धर्म एव मनीषिणः ।
I. 25.
शब्दो यथार्थाक्षरः । Vi. I 1.
पृच्छन्ती वा मधुरवचनं
सारिकां पञ्चरस्थां ।
Meg. II 24,
तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रम् ।
XII. 23.

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता
बोधयति पङ्कजान्येव ।
S'4. V. 28.

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयम् ।
Ku. V. 2.
द्यालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ।
X. 19.

शिरसा प्राणिपत्यं याचिषान् ।
Ku. IV. 17.
आद्धानः पयश्चरुम् ।
X. 51.

तदन्नं प्रत्यग्रहीनृपः ।
X. 52.

नलिनी क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ।
Ku. IV. 6.

सरितां कूलमुदृजाः । IV. 22.
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्शः ।
Ku. III. 64.

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
पश्यन्नद्वुरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्ष्यत्साध्वससन्नहस्तः
वस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥
Ku. III. 51.

सौलेन्द्रपुत्रीं प्रति येन विद्धो
देवोऽपि शंभुश्चलितो बभूव ।
न चिन्तयत्येष तमेव बाणं
किं स्यादचित्तो न शरः स एषः ॥

XIII. 16.

विश्वग्ववौ वायुरुदीर्गवेगः ।
XIII. 29.

कडंगरं पर्वतशृङ्गमात्रम् ।
XIII. 40.

ते मन्त्रबद्धा इव तत्समीपे ।
XIII. 44.

भूत्वापरे वारिधरा बृहन्तः
सविद्युतः साशनिचण्डयोषाः ।
XIII. 45.

सोऽप्राप्तकालो विवशः पपात ।
XIII. 48.

कश्चित्प्रदीप्तं प्रणिधाय चक्षुः
नेत्राग्निनाशीविषवद्विधक्षुः ।
XIII. 50.

गुर्वी शिलासुद्यमयस्तथान्यः
शश्राम मोघं विहतप्रयत्नः ।
निःश्रेयसं ज्ञानसमाधिगम्यं
कायकर्मैर्धर्ममिवामुकामः ॥
XIII. 51.

मृगा गजाश्वात्तरवान्सृजन्नो
विदुदुलुश्चैव निलिन्त्यरे च ।
रात्रौ च तस्यामहनीव दिग्भ्यः
खगा रुवन्तः परिपेतुरार्ताः ॥
XIII. 53.

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यः
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बकलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥
Ku. III. 67.

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगृह्य ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षु-
दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥
Ku. III. 69.

तत्प्रतीपपवनादिवैकृतम् ।
XI. 62.

नीवारपाकादि कडंगरीयैः ।
V. 9.

भोगीव मन्त्रोपधिरुद्धवीर्यः ।
II. 32.

विद्युत्त्वन्तं ललितवनिताः
सेन्द्रचापं सचित्राः ।
Meg. II. 1.

विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
Ku. IV. 1.

तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो-
र्भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
Ku. III. 71.

तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
III. 42.
निःश्रेयसायास्तु वः । Vi. I. 1.
कायेन वाचा मनसापि शश्वद् ।
V. 5.

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि ।
Ku. V. 19.

तटीयमाक्रन्दितमार्तसाधोः ।
II. 28.

विरुतैः करुणस्वनैरियं ।
गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ।
Ku. IV. 15.

दृष्टुर्पयं दृग्धमवैरुष्टं
मारं चभाषे महता स्वरेण ।

XIII. 56.

मोघं श्रमं नार्हसि मार कर्तुं
हिंसात्मतामुत्सृज गच्छ शर्म ।
नैष त्वया कम्पयितुं हि शक्यो
महागिरिर्मरुरिवा निलेन ।

XIII. 57.

अप्युष्णभावं ज्वलनः प्रजह्यात्
आपो द्रवत्वं पृथिवी स्थिरत्वम् ।
अनेककल्पाचितपुण्यकर्मा
नत्वेव मह्याद्भवसायमेव ॥

XIII. 58.

अप्राप्य नोत्थास्यति तत्त्वमेष
तमांम्यहत्वेव सहस्ररदिमः ।

XIII. 59.

काष्ठं हि मभ्यनर्ह्यभने हुताशं
भूमिं खनन्विन्दति चापि तौयम् ।
निर्वन्धिनः किञ्च न नास्य सार्धं
न्यायेन युक्तं च कुतं च सर्वम् ॥

XIII. 60.

सत्त्वेषु नष्टेषु महान्धकारैः
ज्ञानप्रदीपः क्रियमाण एषः ।
आर्यस्य निर्वापयितुं न साधु
प्रज्वाल्यमानस्तमसीव दीपः ॥

XIII. 63.

युवतिरिव सहसा द्यौश्चकाशे सचन्द्रा
सुरभि च जलगर्भे पुष्पवर्षे पपात ।

XIII. 72.

इति देहविमुक्तये स्थितां
रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
शफरीं हृदशोषविह्वलां
प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥

Ku. IV. 39.

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥

II. 34.

व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठः ।

VIII. 64.

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता ।
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ।

S'd. VII. 4.

तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रे ।
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ।

Vi. III. 7.

निर्वन्धसंजातरुपादकार्दयम् ।

V. 21.

निर्वन्धपृष्ठः स जगाद सर्वम् ।

XIV. 32.

शशाक निर्वापयितुं न वासवः ।
स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ।

III. 58.

हृदयं तमसि न पश्यति
दीपेन विना सचक्षुरपि ।

Mt. I. 9.

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ।

II. 60.

अथ नयनसमुत्थं द्योतिरत्रैरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम् ।

II. 75.

तथापि पापीयसि निर्जिते गते
दिशः प्रसेदुः प्रवभौ निशाकरः ।
दिवो निपतुर्भुवि पुष्पवृष्टयो
रराज योषेव विकल्मषानिशा ॥
XIII. 73.

See Canto I., Stanza 41.

स बभूवो ध्यानकोविदः ।
XIV. 1.

सस्मरानुभवन्निव ।
XIV. 3.

ततः सत्त्वेषु कारुण्यं
चकार करुणात्मकः ।
XIV. 4.

दिव्यं चक्षुः परं लेभे
सर्वचक्षुष्मतां वरः ।
XIV. 7.

वदार्शं निखिलं लोको
आदर्श इव निर्मले ।
XIV. 8.

अयस्कुम्भीष्ववाङ्मुखाः ।
XIV. 13.

असिपत्रं वनं नीलम् ।
XIV. 15.

फलं तस्यैवमवशैर्दुःख-
मेवोपभुज्यते ।
XIV. 17.

कृपणं भुञ्जते फलम् ।
XIV. 28.

विमुञ्चतां पुष्पध्यानप्रसवः ।
Ku. XI. 38.

प्रसन्नदिक्पांशुविविक्तवातं
राहस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
Ku. I. 23.

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरमिराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं ।
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥
III. 14.

वाता ववुः सांख्यकराः प्रसेदुः
आशा विभ्रमां इतभुग्दिदीपे ।
जलान्यभूवन्निमलानि तत्रो-
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥
Ku. XI. 37.

ध्यानस्तिमितलोचनः । I. 73.

सस्मार स्मरशासनः ।
Ku. VI. 3.
भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः ।
II. 48.

त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
III. 45.

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण ।
IV. 13.

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
युद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ।
S'4. VII. 32.

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः ।
II. 60.

अभ्यस्यतीव्रतमासिधारम् ।
XIII. 67.

तपसामुपभुञ्जानाः
फलान्यपि तपस्विनः ।
Ku. VI. 10.

And many more parallel passages may be added from the *Ritusambhāra*, and the latter portion of the *Kumārasam-
bhava*.

From these close resemblances it will appear that As'vaghosha has no doubt closely imitated Kālidāsa. Now As'vaghosha's poem may be divided into two parts—poetical narration as far as the twelfth Canto and philosophical exposition of Buddhist tenets as far as the 65th stanza of the fourteenth Canto. The last 27 stanzas of the 14th Canto and the subsequent three Cantos are the production of Pandit Amritānanda of Nepal. It is only in the first thirteen Cantos and 65 verses of the fourteenth that we have marked the resemblances between these two poets. As'vaghosha is more a philosopher than a poet. The instances of his philosophy are seen throughout the first fourteen Cantos of his Sanskrit edition of *Buddhacharita*. Kālidāsa, on the other hand, is a great original poet. His models in poetry and drama were old writers like Chyavana, Vālmiki, Bharata, Bhāsa, Saṁmilla and Kaviputra.¹ His powers of description may fairly be said to be yet unparalleled in this land of poetry. His special excellence is in poetry and not in philosophy, and it was hence that As'vaghosha made him his model in the art of poetry. Thus Kālidāsa may be placed some two centuries before this Buddhist philosopher. Prof. Cowell does not place As'vaghosha in the latter half of the sixth century, but he would, on the contrary, prefer to assign him the priest-hood of Rājā Kanishka² about A. D. 78. So that the higher limit of Kālidāsa's date would become B. C. 300, and the lower B. C. 100 at the most.

We next pass to some other points. In the fourth century B. C. Megasthenes describes the Indian kings. He says "The king leaves his palace not only in times of war, but also for the purpose of judging causes. He then remains in court for

1. See Mv. 1. "प्रथितयशसां भाससौमिहकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य" &c.

2. "The Sanskrit text of *Buddhacharita* is ascribed to As'vaghosha; and, although there were several writers who bore that name, it seems most probable that our author was the contemporary and spiritual adviser of Kanishka in the first century of our era." Sacred Books of the East, Vol. XLIX. part I. Buddhist Mahāyāna texts. Also sacred Books of the East, Vol. XIX. Introduction, pp. xxx. note., xxxi. Prof. Cowell's Preface to *Buddhacharita*, p. v.

the whole day, without allowing the business to be interrupted, even though the hour arrives when he must needs attend to his person,—that is, when he is to be rubbed with cylinders of wood. He continues hearing cases while the friction, which is performed by four attendants, is still proceeding. Another purpose for which he leaves his palace is to offer sacrifice : a third is to go to the chase, for which he departs in Bacchanalian fashion. Crowds of women surround him, and outside of this circle spearsmen are ranged. The road is marked off with ropes, and it is death, for man and woman alike, to pass within the ropes. Men with drums and gongs lead the procession. The king hunts in the enclosures and shoots arrows from a platform. At his side stand two or three armed-women. If he hunts in the open grounds he shoots from the back of an elephant. Of the women, some are in chariots, some on horses and some even on elephants, and they are equipped with weapons of every kind, as if they were going on a campaign.”¹ This picture exactly corresponds with that given by Kālidāsa in his *Sākuntala* and *Vikramorvasīyam*. The Yavana women are ready to take care of the king’s bows and arrows and hand them over to him whenever he requires them.

In Kālidāsa’s works there are no specified names of the weekly days although the word वार² or वासर occurs. In his early history of the Bhāratiya Jyotish Prof. S. B. Dikshita says that the names of the seven days of the week were introduced in India at about 1000 B. C.³ from Chaldea or Egypt. It cannot, therefore, be said with certainty that the names of the weekly days were in actual use in the days of our poet.

Medicine also seems to have made a great advance in the time of Kālidāsa. We have references to diseases, medicines and medical plants in his works. In Kumāra II. 48, he says, “वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके” । “उपेत्य सा दोहदुःखशील-

1. Ancient India as described by Megasthenes and Arrian, by J. W. McCrindle M. A. pp. 72-73 and the notes.

2. “वृष्टतः सुरतवाररात्रिषु” । R. XIX. 18.

3. Prof. S. B. Dikshita’s Early History of Bhāratiya Jyotish, part I. pp. 137-139. Also at page 112.

ताम्” । R. III. 6. “कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरासैरथ गर्भभर्म-
णि” । R. III. 12. “रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं सुसुखः । प्रायोपवेशनमतिर्नृपाति-
र्वभूव” । R. VIII. 94. “ब्राह्ममर्त्यं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्” । R.
XII. 97. “आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत्” । R.
XIX. 48. “सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः” । R. XIX. 49. “राजयक्ष्मप-
रिहानिराययौ” । R. XIX. 50. “वेद्ययत्नपरिभाविनं गदम्” । R. XIX.
53. “In commenting upon the 20th stanza of the Meghadūta
I., Mallinātha detects a ध्वनि and remarks :—यथाह वाग्भटः—
“कषायाश्चाहिमास्तस्य विशुद्धौ श्रेष्ठमणो हितः । किमु तिक्तकषाया वा ये
निसर्गात्कषापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादं पथ्यभोजिनः । वातादिभिर्न
बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः” इति. Hemādri, Chāritravardhana
and other commentators have also quoted many references to
medicine in their commentaries of the Raghuvans'a. In the Śā-
kuntala our poet says, “सुस्ताक्षतिः पल्लवे” । Śā. II. 40. “सुस्ता-
प्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्” । R. IX. 59. “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्” ।
Ku. I. 10. “महौषधिं नक्तमिवात्मभासः” । Ku. I. 30. “यत्रौषधिप्रकाशे-
न” । Ku. VI. 43. “भोगीवमन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः” । R. II. 32. “आसन्नो-
षधयो नेतुः” । R. IV. 75. “तुहिनाद्रेरिव नक्तमौषधिः” । R. VIII. 54.
“ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्” । R. IX. 70. “जानकी विषवल्ली-
भिः परितेव महौषधिः” । R. XII. 61. “अन्त्यां कलां दृशे इवौषधीषु”
R. XIV. 80. In the Mālavikāgnimitra, Act. IV., we have
“ततः प्रविशति यज्ञोपवीतबद्धाङ्गुष्ठः सञ्चान्तो विदूषकः” and the Parivra-
jikā remarks, “तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मणि श्रूयते । स तावदस्य क्रियताम् ।

छेदो दंशस्य दाहो वा भवेत्तौ रक्तमौक्षणम् ।

एतानि दृष्टमात्राणामाद्युषः प्रतिपत्तयः” ॥

And the king says :—“संप्रति विष्वेद्यानां कर्म । जयसेन क्षिप्रमा-
नीयतां ध्रुवसिद्धिः” ।

The above has a reference to Susrūta. Under Chikitsi-
takalpa Adhyāya 5, page 25, Susrūta gives the following :—

“सर्वरेवादितः सर्वैः शाखादृष्टम्य देहिनः ।

दंशम्योपरि बन्धीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥ १ ॥

दहेदंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ ३ ॥

समन्ततः सिरादंशाद्ध्येत्तु कुशलो भिषक् ।

शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विस्ते विषम् ॥ १२ ॥

रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषं ।

तस्माद्विषावयेद्रक्तं साह्यस्य परमा क्रिया ॥ १३ ॥

The generally admitted date of Sus'ruta falls somewhere between 350 B. C. to 100 B. C., and this corresponds pretty well to the date of our poet. From Parivrājika's use of *श्रूयते* it seems that between our poet and Sus'ruta a considerable period must have passed. And it is interesting to notice that under *Ritucharyā*, Adhyāya 6, pages 18-19, Sus'ruta gives the following :—"तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षड्भूतवो भवन्ति" । Does the year begin with the month of Māgha in the days of Sus'ruta or has this passage any other interpretation ?

In the *Mālavikāgnimitra*, First Act, Kālidāsa uses the word *तंत्रकार* meaning 'an inventor of practical or useful science.' In it, when the letter from the king of Vidarbha is read and Agnimitra has ordered to send an army against the king and asks the minister his opinion, the latter says :—"Your Majesty says what is known to the S'āstra. "अचिराद्वितराज्यः " &c., The king remarks "तेन ह्यवितथं तंत्रकारवचनम्. " The stanza "अचिरा°" &c., seems to be a quotation from some work on polity well known in the times of Kālidāsa or it may be a verse-translation of some *Sūtra i. e.*, *सूत्रमन्य* on polity by our poet. We have a parallel use of the word *तंत्रकार* in Pālakāpya's 'Hastyāyurveda.' "एकरात्रोषितं तत्र तंत्रकारं यशस्विनः । तं मुनिं कर्म चैवास्य पप्रच्छुर्विस्मितास्तदा " ॥ ७६ ॥¹ The use of the word *तंत्र* in the play is exactly similar to that in 'पञ्चतंत्र.' The composition of the *Punchatantra* is attributed to the first century A. D., so that the source of Kālidāsa must evidently be older than Vishvas'arman's books.

In the *Raghuvans'a* Canto VI., verse 27th, Kālidāsa refers to Gajasūtrakāras. By *Sūtrakāras* in the above verse the poet evidently refers to Gautama, Rājaputra, Mrigas'arman, Pālakāpya and others.² We have the following references to Gajasūtras or Pālakāpya in Kālidāsa's works. "पवनस्यानुकूलत्वात्" &c. R. I. 42. "अनिर्वीणस्य दन्तिनः" । R. I. 71. "असूययेव तत्रागाः समधैव प्रसुसुः" । R.

1. The *Hastyāyurveda* by Pālakāpya Muni,¹ *वनानुचरिताध्यायः* I. p. 7. *Ānandās'rama* series.

2. *Hastyāyurveda*, *Vanānucharitādhyāya*, I. Sts. 25, 26, 30, p. 3. *Ānandās'rama* series.

IV. 23. “ अंकुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ” । R. IV. 39. “ गन्धद्विषे वन्य इव द्विरक्षाः ” । R. VI. 7. “ विनीतनागः किल सूत्रकारैः ” । R. VI. 27. “ सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोद्धा विप्रससार वंशः ” । R. XVI. 3. “ रणो गन्धद्विषस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ” । R. XVII. 70. The commentators have also supported these verses with quotations from Gautama, Rājaputra, Mrigacharman or Mrigas'arman and Pālakāpya.¹ And we know that the Hastyāyurveda of Pālakāpya is the oldest work on the medical science. It is also alleged that the sage Pālakāpya was a contemporary with Rāma's father the king Das'aratha.² As mentioned before, Kālidāsa quotes ancient writers and the later quotations are not found in any of his works. Thus he cannot be referred to any centuries after Christ.

Kālidāsa also refers to Kāmasūtras such as of Ghoṭakamuḥha, Gonardīya, Goṣṭikaputra, Vātsyāyana and of others. The following are the general references to Kāmasūtras. In Kumārasambhava Canto VIII., verses 8-10 ; 14-19 ; 22, 23, 25; 83, 87, 88. In the Raghuvans'a Canto VI. 17, Canto XI. 52, Canto XIX., verses 16-21; 22-35; 38, 46 and others. In the Mālavikāgnimitra, Vikramorvas'iyam and S'ākuntala there are several references to the Kāmasūtras of Vātsyāyana. In the Meghadūta II. 4, the poet uses the technical term of प्रणयकलह from Vātsyāyana's tenth Adhyāya, second Adhikāra, where the Sūtra runs thus : “ स्वभवनस्था तु निमित्तात्कलहिता तथाविधचेष्टैव नायकमभिगच्छेत् । तत्र पीडमर्दविटविदूषकैर्नायकप्रयुक्तैरुपशमितरोषा तैरेवानुनीता तैः सहैव तद्भवनमभिगच्छेत् । तत्र च वसेत् । इति प्रणयकलहः ” ॥ At the close of the third Act of the Mālavikāgnimitra, the king Agnimitra falls at Irāvati's feet ; so does the king Dushyanta in the seventh Act of S'ākuntala. These actions of the kings correspond to the following Sūtra of Vātsyāyana : “ तत्र युक्तरूपेण साम्ना पादपत्नेन वा प्रसन्नमनास्तामनुनयन्नपक्रम्य शयनमारोहयेत् ” &c. In the 23rd and 33rd verses of the nineteenth Canto, the दूती af-

1. Vātsyāyana alludes to the Gajasūtras and says : “ तथाश्वा-रोहा गजारोहाश्चाश्वान्गजांश्चानधिगतशस्त्रा अपि विनयन्ते ” । Kāmasūtra Adhy. III. p. 29. Durgāprasāda's edition.

2. See Pandit S'ivadatta's Introduction to Hastyāyurveda, p. 2, Ānandās'rama series.

fairs are described ; these affairs come under Vātsyāyana's fifth chapter ; where the दृतीकर्म is explained in details. On a closer examination of Kālidāsa's works one can easily detect many references to the Kāmasūtras of Vātsyāyana.

Our brother-worker Prof. Raghunātha Nārāyana Apte, the distinguished researcher of the Rājārām College, Kolhapur, has proved the date of our poet from a theological point of view in his admirable essay on Kālidāsa that has but just come out of the press. The literary acumen which the learned professor has shown in disproving many of the theories and bold assertions made by the writers on the date of Kālidāsa is simply unrivalled. He holds that the Nyāya philosophy was unknown to the times of Kālidāsa, but in the Raghuvans'a, Canto XIII., verse first, our poet uses ' शब्दगुण ' the term, we think, belonging to Nyāya. But the term being a solitary example we think we cannot so much rely on its strength. Perhaps it may have been borrowed from Sāṅkhya.

From these proofs we think we have no hesitation to place Kālidāsa somewhere between 300 B. C. and 100 B. C. To this date perhaps grammar would be an objection. But we know that Kālidāsa uses लुङ्, लङ्, and लिट्¹ promiscuously. In his works, we think, the poet makes no distinction whatever between लुङ्, लङ्, and लिट्.

Here we close this essay on the date of Kālidāsa. We have considered the views of M. Hippolyte Fauche and Sir William Jones, the theories of Dr. Bhāu Dāji as regards the nine jems, Vikramādityas, Śīlādityas, Mātrīgupta and Pravarasena, the arguments about the theories of Korur and Renaissance, those about Dinnāga, Vasubandhu and others and also the tradition of Mallinātha. We have also examined the arguments and theories of Mr. Pāthaka, the arguments of Greek astrology and Kumārādāsa all advanced to place Kālidāsa in the sixth century A. D., and we have seen that all

1. Dr. Bhāndārkar's Second Book of Sanskrit, Preface to the first edition, p. ix., eighth edition 1892.

these are imperfect and some are quite exploded. In the *Raghuvans'a* and *Málavikágnimitra* we considered the political history of his days, particularly the history of the Huns, the Yavanas, Párasikas and others; in the *Ritusambhára*, *Kumâra-sambhava* and *Raghuvans'a* we have determined the probable country of his birth-place, and in the *S'ákuntala* we have taken an historical review of the law that was administered in his days. We have also marked the condition of commerce, the progress of agriculture, learning and civilization of his times. Thus we have seen that the conclusions arrived at about the date of Kálidása are amply supported by historical facts, contemporary evidences and the overwhelming internal proofs.

POONA,
June, 1897.

}

G. R. N.

॥ श्रीः ॥

॥ रघुवंशम् ॥

। संजीविन्या समेतम् ।

। प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमाचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३ ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वचामाकलयद्रहस्यमाखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥
मल्लिनाथः कविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥
कालिदासागिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथायैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ८ ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

2. K. तिमिरौघ° for तिमिरोप°. 3. C. D. कामदं for शर्मदं. 4. A. B. D. J. L. P. वैयासकीं for वैयासिकीं. C. D. J. K. L. आचकलत् for आकलयत्. 5. B. C. J. K. L. P. मल्लिनाथकविः for मल्लिनाथः कविः. 6. D. J. K. L. P. कालिदासो गिरां for कालिदासागिरां. D. L. P. यथा for अथवा. 8. C. J. L. P. यथा for तामय. 9. J. उक्तं for उच्यते. K. omits the 7th and L. the 9th verse of Mallinātha's introduction.

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहार-
विदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिवृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ” इत्याद्यालं-
कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानैकश्रेयःसाधनताम् “ काव्यालापांश्च वर्जयेत् ”
इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकी-
र्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवता-
नमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् “ आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख-
म् ” इत्याशीर्वाद्याद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यानिर्माणस्य विशिष्टश-
ब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च “ शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य
बल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते सुग्धेन्दुशेखरः ” इति बाणपुराणसंहितावचनब-
लेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्त्वदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिसया तावेवाभिवादयते ॥

१ ॥ वागर्थाविति । वागर्थाविवेत्येकं पदम् ॥ इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलो-
पश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वागर्थाविव श-
ब्दार्थाविव संपृक्तौ । नित्यसंबन्धावित्यर्थः । नित्यसंबन्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् ॥
“ नित्यः शब्दार्थसंबन्धः ” इति मीमांसकाः ॥ जगतो लोकस्य पितरौ । माता च
पिता च पितरौ ॥ “ पिता मात्रा ” इति द्वन्द्वैकशेषः ॥ “ मातापितरौ पितरौ मात-
रपितरौ प्रसूजनयितारौ ” इत्यमरः ॥ एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया
वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पा-
र्वती ॥ “ तस्यापत्यम् ” इत्यण् ॥ “ दिङ्गणञ् ” इत्यादिना ङीप् ॥ पार्वती च प-
रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः ॥ मातुरभ्यर्हितत्वा-
दल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः साम्य-
ज्ञानार्थं वन्देऽभिवादये ॥ अत्रोपमालंकारः स्फुट एव ॥ तथोक्तम्—“ स्वतःसिद्धे-
न भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ” इति ॥
प्रायिकश्चायमलंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ ॥ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य
प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते ॥ तदुक्तम्—“ शुभदो मो भूमिमयः ” इति ॥ वकार-
स्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनसिद्धिः ॥

२ ॥ संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति “ क सूर्य— ” इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ प्रभव-
त्यस्मादिति प्रभवः कारणम् ॥ “ ऋदोरप् ” ॥ “ अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम् ”

1. For the right understanding (or the proper knowledge) of words, and their meanings, I bow down to पार्वती and परमेश्वर, the greatest of the gods, who are the parents of the universe (or crea-
tion) and the perpetual relation (or constant union) between whom is as close as the one subsisting between words and their meanings.

2. Where is the race sprung from the sun (the race which traces its origin to the sun)? and where my scanty powers of

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

इति साधुः ॥ सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क ॥ द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ तथा हि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् ॥ “ ईषद्दुःसुषु—” इत्यादिना खलुप्रत्ययः ॥ सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन ॥ “ उडुपं तु प्लवः कोलः ” इत्यमरः ॥ अथ वा चर्मावनद्धेन पानपात्रेण ॥ “ चर्मावनद्धसुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत् ” इति सञ्जनः ॥ तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरस्मि भवामि ॥ तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इतिभावः ॥ इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव ॥ तदुक्तम्—“ प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः ” इति ॥

३ ॥ मन्द इति । किंच मन्दो मूढः ॥ “ मृडाल्पापदुर्निर्भाग्या मन्दाः स्युः ” इत्यमरः ॥ तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं । तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभार्थेनोद्वाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनो ह्रस्व इव ॥ “ खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ” इत्यमरः ॥ उपहास्यतामुपहासविषयताम् ॥ “ ऋहलोर्ण्यत् ” इति ण्यत्प्रत्ययः ॥ गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

४ ॥ अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह ॥ अथ वेति । अथ वा पक्षान्तरे पूर्वेः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे । कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण ॥ “ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे ” इति केशवः ॥ समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

mind ? Methinks ! from sheer folly I am bent upon crossing the ocean, though difficult to be passed over, by means of a small raft (or a boat).

3. Incompetent (*lit.* stupid) as I am I should make myself the butt of ridicule were I to covet the fame of a poet, like a dwarf (who would be laughed at) in greedily stretching up his hands to pluck fruits, attainable (only) by a tall man.

4. Or rather in this royal dynasty, where the door for poetical description has been opened by ancient (or preceding) poets, there is also a way for me to enter; just as there is a passage for the thread, in the precious stone, (previously) bored through by means of a diamond-pin.

3. C. D. ०वेत्सुः for ०प्रार्थी. C. D. ०गम्ये for ०लभ्ये. B. C. E. I. K. L. P, R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., मोहात् for लोभात्.

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आ समुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

५ ॥ एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानीते सोहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः । कुलकेनाह ॥ सोहमिति । सोऽहम् । “ रघूणामन्वयं वक्ष्ये ” (१।९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः ॥ “ आङ्गुर्यादाभिविध्योः ” इत्यव्ययीभावः । तस्य शुद्धानामित्यनेन । सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितीरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्राडोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

६ ॥ यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि ॥ “ यथासादृश्ये ” इत्यव्ययीभावः । ततो हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं “ यथाकामार्चित- ” इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् ॥ यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् ॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनातिथिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

७ ॥ त्यागायेति । त्यागाय । सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः । तस्मै ॥ “ त्यागो विहापितं दानम् ” इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय ॥ सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय ॥ यशसे कीर्तये ॥ “ यशः कीर्तिः समज्ञा च ” इत्यमरः ॥ विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय ॥ प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय ॥ अत्र “ त्यागाय ” इत्यादिषु “ चतुर्थी तदर्थ- ” इत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहैर्हरेर्मधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः ॥ “ हरेष्वपि

5-9. Though possessed of scanty powers of speech (*i. e.* wanting in poetical powers), I, thus driven by the attributes (or virtues) of the princes of the line of the Ragus coming close to my ears to an inconsiderate undertaking, will yet describe their line—a line of monarchs, who maintained the purity of their lives from the very time of their birth; who carried on their undertakings till they were crowned with success; who held sway over the (whole) earth bounded by (*lit.* up to) the ocean; whose chariots ran unhindered up to the gates of the स्वर्ग; who performed the

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९ ॥

गृहाः " इत्यमरः ॥ " जाया च गृहिणी गृहम् " इति हलायुधः ॥ ' मेधु संगमे ' इति धातोर्णिनिः ॥ एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृ-
णां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

८ ॥ शैशव इति । शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् ॥ " प्राणभृज्जातिवयोवच-
नोद्गात्र-" इत्यादिनाऽप्रत्ययः ॥ " शिशुत्वं शैशवं बाल्यम् " इत्यमरः ॥ तस्मि-
न्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः ॥ युनो भावो यौवनं तारु-
ण्यम् ॥ युवादित्वादप्प्रत्ययः ॥ " तारुण्यं यौवनं समे " इत्यमरः ॥ तस्मिन्वयसि
विषयैषिणाम् भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ वृद्धस्य भा-
वो वार्द्धकं वृद्धत्वम् ॥ " द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च " इति वुञ्प्रत्ययः ॥ " वार्द्धकं वृ-
द्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि " इति विश्वप्रकाशः ॥ संघातार्थेऽत्र " वृद्धश्च " इ-
तिवक्तव्यात्सामूहिको वुञ् ॥ तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां
तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमा-
त्मध्यानेन ॥ " योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु " इत्यमरः ॥ तनुं त्यजन्ती-
ति तनुत्यजः ॥ " कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः " इत्यमरः ॥
" अन्येभ्योऽपि वृद्ध्यते " इति क्तिप् ॥ तेषां देहत्यागिनां ॥ एतेन मोक्षभावो वि-
वक्षितः ॥

९ ॥ रघूणामिति । सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽल्पवाणीप्रसारोऽपि
सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः । कर्तृभिः । कर्णं मम श्रोत्र-
मागत्य चापलाय ॥ युवादित्वात्कर्मण्यण् ॥ चापलं चपलकर्माविमुदयकरणरूपं

sacrificial rites to the fire according to the rule ; who honoured the
prayers of supplicants by gifts according to their desires ; whose
punishments were proportionate to the crimes (of the offenders) ;
who were roused into action at the proper time ; who
collected wealth only for the acts of charity ; who spoke in a
measured or deliberate manner (i. e. spoke seldom or
sparingly) in order to preserve the vow of truth ; wished to
extend their conquest only for fame ; and entered upon a married
life only for issue ;—who devoted themselves to the acquisition of
knowledge in their childhood ; who sought pleasures in their
youth ; who led an ascetic-life in their declining years and finally

9. A. J. with Châ., Din., and Vija., प्रचोदितः, C. L. प्रमोदितः,
D. प्रतारितः, F. प्रसारितः for प्रणोदितः. Vijayagani's text only with
Mallinātha.

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥

आसीन्महीक्षितामायः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमाति प्रसूतः शुद्धिमनरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

कर्तुम् ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रणोदितः प्रेरितः सन् । रघू-
पामन्वयमन्वयविषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥

१० ॥ संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते ॥ तमिति । तं रघुवंशाख्यं
प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ॥ तथा हि । हेम्नो
विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नौ संल-
क्ष्यते । नान्यत्र ॥ तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति
भावः ॥

११ ॥ वण्यं वस्तूपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति । मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः ।
विद्वांस इति यावत् ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वे-
दानाम् ॥ “ छन्दः पद्ये च वेदे च ” इति विश्वः ॥ प्रणव ओंकार इव । महीं क्षय-
न्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः ॥ क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्किप् तुगागमश्च ॥ तेषा-
माय आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसि-
द्धो मनुरासीत् ॥

१२ ॥ तदन्वय इति । शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्शुद्धिमाति तद-
न्वये तस्य मनोरन्वये कुले ॥ “ अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम् ”
इति हलायुधः ॥ अतिशयेन शुद्धिमानिति शुद्धिमन्तरः ॥ “ द्विवचनविभज्योप- ”
इत्यादिना तरप्प्रत्ययः ॥ दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रे-
ष्ठः ॥ उपमितं व्याघ्रादिना समासः ॥ क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥

closed their lives in a state of raft communion (i. e. योग con-
templation.)

10. Let, therefore, the wise alone who can discriminate be-
tween good and bad listen to this (description); for the purity or
alloy of gold can (easily) be tested in fire.

11. Once there lived a king named Manu the son of *Vivasvat*,
esteemed by the wise and first of those who ruled over the earth,
like the mystic letter ॐ Om, the first word in the Vedas.

12. In this pure line a purer soul was born by name दिलीप,
who was an excellent king, as the pure moon was produced in the
pure milky ocean.

10. D. इच्छन्ति for अर्हन्ति. C. D. हेतवे for हेतवः.

11. B. E. I. K. L. P. R. महीभृताम् for महीक्षिताम्. Vijayagani
notices the reading of Mallinātha.

12. C. D. E. I. J. K. L. P. R. with Vallabha राजेन्द्रः for राजेन्दुः.

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरंभसदृशोदयः ॥ १५ ॥

१३ ॥ “व्यूढ-” इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विद्वानष्टि ॥ व्यूढेति । व्यूढं वि-
पुलसुरो यस्य स व्यूढोरस्कः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ “व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं
समं वरिष्ठं च ” इति यादवः ॥ वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा ॥ “स-
प्तम्युपमान-” इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः
शालप्रांशुः ॥ “प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः ” इति यादवः ॥
महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षीत्रः
क्षत्रसंबन्धी धर्म इव । स्थितः ॥ मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

१४ ॥ सर्वातिरिक्तेति । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन ॥
सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजो भिभावी । तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना
शरीरेण ॥ “आत्मा जीवे भृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि ” इति विश्वः ॥ मेरुरिव ।
उर्वीं क्रान्त्वाक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि ॥ “अष्टाभिश्च सुरे-
न्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्माद्भिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ” इति
मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥

१५ ॥ आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः

13. His chest was broad and full, his shoulders like those of a bull, his height like that of a शाल tree, and his arms were long ; so that he looked like the presiding god of क्षात्र spirit (i. e. heroism) that had incorporated himself into a body worthy of (the performance of) his deeds.

14. He, like the mountain Meru, stood occupying the earth with his body (frame) possessed of an all-surpassing firmness (lit. strength), an all-transcending lustre, and an all-excelling tallness.

15. His intellect was equal (in proportion) to his bodily frame, his knowledge (or study of Śāstra) to his intellect, his un-
dertakings to his knowledge and his success to his undertakings.

13. P. क्षात्रधर्मः for क्षात्रो धर्मः. C. D. with Châ., and Din., आस्थि-
तः, P. श्रितः for आश्रितः. Châritravaradhana notices the reading of
Mallinātha; and Sumativijaya notices the reading of Châritravar-
dhana and others.

14. C. D. E. K. with Su., सर्वतेजोविभाविना for सर्वतेजोभिभाविना.

15. B. C. D. E. I. J. K. L. P. R. with Châ., Din., Val., Su.,
and Vija., आरंभसदृशोदयः for आरंभसदृशोदयः.

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवाणवः ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः कलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

१६ ॥ भीमेति । भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशील-
दाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलप्राहैः ॥ “ या-
दांसि जलजन्तवः ” इत्यमरः ॥ रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चाभिग-
म्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

१७ ॥ रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धि-
न्यो नेमिनां चक्रधारणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः ॥ “ चक्रधारा प्रधि-
नेमिः ” इति यादवः ॥ “ चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ” इ-
त्यमरः ॥ प्रजाः । आ मनोः । मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य
विभाषितत्वात् ॥ क्षुण्णादभ्यस्तात् प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परम-
धिकम् । इतस्तत् इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रम् । रेखाप्रमाणम् । ईषद-
पीत्यर्थः ॥ “ प्रमाणे द्वयसञ्ज— ” इत्यादिना मात्र चप्रत्ययः ॥ परशब्दविशेषणं चै-
तत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्तवत्यः ॥ कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः
पूर्वक्षुण्णमार्गे न जडुरिति भावः ॥

१८ ॥ प्रजानामिति । स राजा प्रजानां भूत्या इति भूत्यर्थं वृद्धचर्थमेव ॥ अ-
र्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् ॥

16. By the combination of fierce yet amicable virtues he was to his dependents both ill-approachable and inviting as the ocean on account of its sea-monsters and jewels.

17. The subjects of that king had never gone out of the course (or path) trodden from the time of मनु even to the extent of a line (*lit.* even as much as has a line for its measure), as the outer rim of a wheel does not rotate out of its beaten path (under a clever charioteer).

18. It was for the welfare of his subjects alone, that he collected taxes from them. In this he resembled the sun, who

16. C. D. L. with Chà., Din., Val., and Su., अधिगम्यः for अभि-
गम्यः.

17. C. D. R. with Chà., Din., Val., and Su., रेखा° for रेखा°.
B. D. E. I. K. P. R. with Val., Su., and Vija., आत्मनः for आ मनोः.

18. C. रसान् for रसम्.

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् ॥ “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः ॥ तथा हि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधो-
त्सष्टं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्बादत्ते गृह्णाति ॥ “रसो ग-
न्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे”
इति विश्वः ॥

१९ ॥ संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह ॥ सेनेति ।
तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद् उपकरणं बभूव ।
छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः ॥ “पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण” इति घप्रत्ययः ॥
“छादैर्घेऽद्वयपसर्गस्य” इत्युपधाह्रस्वः ॥ अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिताव्याहता बुद्धिः ॥ ‘व्यापृता’ इत्यपि पाठः ॥ धनुष्याततारोपिता
मौर्वी ज्या च ॥ “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः ॥ नीतिपुरःसरमेव
तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

२० ॥ राजमूलमन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह ॥ तस्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचा-
रस्य ॥ “वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः” इत्यमरः ॥ शोकहर्षादिस्त्रचको भृकुटीमुखरागादि-
राकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा ॥ “इङ्गितं हृदतो भावो बहिराकार
आकृतिः” इति सज्जनः ॥ गूढे आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलादाप्तपरंपर-
या मुखरागादिलिङ्गैर्वातृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सा-
मानुपायप्रयोगाः ॥ प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः ॥ प्राक्तनाः “सायं-

draws up watery vapour (from the earth) only to pour it thousand-
fold (in the shape of rain in autumn).

19. His army was to him like his paraphernalia. His means
of accomplishing his object (preservation of peace, &c.) were only
two-fold : consisting (first) of a genius that penetrated every
Sastra, and (secondly) of the cord stretched out on the bow.

20. The political measures (or diplomatic schemes) of that
monarch whose policy (of Government) was secret and whose
attitudes and gestures were (also equally) inconceivable could only
be inferred from the results they put forth (*lit.* from the fruits
they showed), like unto the impressions of the actions of previous
birth.

19. C. D. E. L. P. R. with Val., Su., and Vija., सेनापरिच्छदः
for सेना परिच्छदः. D. स्वयम् for द्वयम्. C. शास्त्रे च for शास्त्रेषु. C. R. with Châ.,
Din., Val., and Vija., व्यापृता, B. E. I. K. P. with Su., व्याहता, D. L.
अव्याहता, A. व्याहता for अकुण्ठिता. Mallinātha also notices the reading
of Sumativijaya and others.

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वान्नस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्बृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

चिर—” इत्यादिना द्युल्लिख्यः ॥ संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्य-
णानुमेया अनुमातुं योग्या आसन् ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ मन्त्रमूलं यतो रा-
ज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र विदुः कर्मणामा फलोदयात् ” इति ॥

२१ ॥ संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह ॥ जुगोपेति ।
अत्रस्तोऽभीतः सन् ॥ “ त्रस्तो भीरुभीरुक्भीलुक्काः ” इत्यमरः ॥ त्रासोपाधिमन्त-
रेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरोऽ-
रुण्य एव धर्मे सुकृतं भेजे । अजितवानित्यर्थः । अगृध्नुरगर्धनशील एवार्थमाददे
स्वीकृतवान् ॥ “ गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समो लोलुपलोलुभौ ”
इत्यमरः ॥ “ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः ” इति क्तुप्रत्ययः ॥ असक्तः आसक्तिर-
हित एव सुखमन्वभूत् ॥

२२ ॥ परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह ॥ ज्ञान इति ।
ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मयमनम् ॥ यथाह कामन्दकः—“ नान्यो-
पतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता ” इति ॥ शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमाप-
कारसहनम् ॥ अत्र चाणक्यः—“ शक्तानां भूषणं क्षमा ” इति ॥ त्यागे वितरणे
सत्यपि श्लाघाया विकल्पनस्य विपर्ययोऽभावः ॥ अत्राह मनुः—“ न इत्वा परि-
कीर्तयेत् ” इति ॥ इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वा-
त्सहचारित्वान् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः । सोदरा इवाभूवन् ॥ वि-
रुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नाविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

२३ ॥ द्विविधं बृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन बृद्धत्वमाह ॥ अना-

21. He kept a guard about his body without fear (*i. e.* he was vigilant without fear). He practised religious exercise even when he was not ill (*i. e.* without a disease). Free from avarice he sought wealth, and he enjoyed pleasures without being voluptuous (*lit.* without being attached to them).

22. In him there was knowledge conjoined to (modest) silence, power graced by forgiveness, and charity, free from self-adulation,—in fact, his virtues (mutually antagonistic) from mutual association seemed to have sprung from one and the same origin.

23. Worldly enjoyments had no hold on him; and he had

21. B. C. D. E. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., अर्थात् for अर्थम्.

22. I. reads first the 23rd verse and then the 22nd of our text.

23. I. R. पारदक्षिणः for पारदृश्वनः.

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणदपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

कृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिरनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः ॥ दृशेः कनिष्ठा ॥ धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना ॥ “विलसा जरा” इत्यमरः ॥ “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ्गुत्ययः ॥ “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः ॥ वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् ॥ तस्य युनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः ॥ नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वा ‘अनाकृष्टस्य’ इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

२४ ॥ प्रजानामिति । प्रजायन्त इति प्रजा जनाः ॥ “उपसर्गे च संज्ञाया-
म्” इति उपप्रत्ययः ॥ तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात् । सन्मार्गप्र-
वर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्नविवारणादिति यावत् । भ्र-
णादन्नपानादिभिः पोषणादपि ॥ अपिः समुच्चये ॥ स राजा पिताभूत् ॥ तासां
पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव
पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्य-
पदेशः ॥ आहुश्च- “स पिता यस्तु पोषकः” इति ॥

२५ ॥ स्थित्या इति । दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः ॥ “दण्डादिभ्यो यः” इति यप्र-
त्ययः ॥ “अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयत् । अयशो महद्भाषोति
नरकं चैव गच्छति” इति शास्त्रवचनात् ॥ तान्दण्डयानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै
दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दरान्परिगृह्यतः । मनीषिणो
विदुषः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ ॥ अस्तेर्लङ् ॥ अ-
र्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रज्ञोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थ-
कामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः ॥ आह च गौतमः—
“न पूर्वाह्नमभ्यर्चनापराह्णफलान्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मो-
त्तरः स्यात्” इति ॥

mastered (*lit.* seen the other end of) all the branches of learning ; consequently this king who took delight in virtue had (all) the wisdom of age without its (attendant) infirmities.

24. For enforcing discipline (*lit.* from imparting moral training to or instructing in duties) on his subjects and (also) for protecting and supporting them, he was (truly) their father whereas their fathers were merely the authors of their birth.

25. Even the (acquisition of) wealth and (the gratification of) desire became the acts of righteousness in case of this wise

25. D. प्रणयतः for दण्डयतः. C. D. दण्डम् for दण्डयान्. C. with Vija., परिणेतुः for परिणेतुः. D. J. P. धर्माय for धर्मे. I. मनीक्षणः for मनीषिणः.

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
 संपद्धिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥
 न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
 व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७ ॥
 द्वेष्योऽपि संमतः शिटस्तस्यार्तस्य यथोषधम् ।
 त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

२६ ॥ दुदोहेति । स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः । सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह ॥ द्युलो-
 कान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना
 यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी ॥ एवमुभौ संपदौ विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां
 भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः ॥ राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकां पुपोषेत्य-
 र्थः ॥ उक्तं च दण्डनीतौ—“ राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणि-
 तो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ” इति ॥

२७ ॥ न किलेति । राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भयभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो ना-
 नुययुः किल नानुचक्रुः खलु ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तत्स्करता चौर्यं परस्वे-
 भ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता
 प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तत्स्करशब्द एवापेक्षित इत्यर्थः ॥ अथ वा ॥ “ अत्य-
 न्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ” इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न
 तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

२८ ॥ द्वेष्य इति । शिटो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौ-

monarch who punished criminals for the preservation (or stability) of society and led a married life (i. e. took a wife to himself) for progeny.

26: He drained (*lit.* milked) the earth (of its resources) for spreading sacrifices and Indra the heavens for nourishing his crops ; thus by an exchange of their wealth they maintained both the worlds.

27. Other princes could not indeed rival (*lit.* imitate) his fame as a guardian of the people ; for theft, withdrawing itself from other men's riches, resided in (came to be applied to) the word expressive of itself (i. e. remained in the hearing of men).

28. A good man even though an enemy was accepted (es-
 teemed or prized) by him as a medicine is by a sick person, and
 a wicked man even though dear was rejected by him like a finger
 bitten by a cobra.

28. B. C. E. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and
 Y ija., दष्टोद्गुह इवाहिना for अङ्गुलीवोरगक्षता.

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
 तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥
 स वेलावप्रवल्यां परिखीकृतसागराम् ।
 अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥
 तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
 पत्नी सुदाक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दाक्षिणा ॥ ३१ ॥

बधमिव । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि ।
 उरगक्षता सर्पदंष्ट्राङ्गुलीव ॥ “ छिन्द्याद्वाडमपि दुष्टात्मनः ” इति न्यायान् ॥
 त्याज्य आसीत् ॥ तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

२९ ॥ तस्य परोपकारित्वमाह ॥ तामिति । वेधाः स्रष्टा ॥ “ स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः ”
 इत्यमरः ॥ तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां
 यः समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ तथा हि । तस्य राज्ञः
 सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां
 ते तथोक्ता आसन् ॥ महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति
 न्यायः सूचितः ॥

३० ॥ स इति । स दिलीपः । वेलाः समुद्रकूलानि ॥ “ वेला कूलेऽपि वारिधेः ”
 इति विश्वः ॥ ता एव वप्रवल्याः प्राकारवेष्टा यस्यास्ताम् ॥ “ स्याच्चयो वप्रमस्त्रि-
 याम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ” इत्यमरः ॥ परितः खातं
 परिखा दुर्गवेष्टनम् ॥ “ खातं खेयं तु परिखा ” इत्यमरः ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ”
 इत्यपिशब्दात्खनेर्दप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः
 सागरा यस्यास्ताम् ॥ “ अभूततद्भावे चिवः ” ॥ अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासने य-
 स्यान्तामनन्यशासनामुर्वीमैकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

३१ ॥ तस्येति । तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा ॥ “ सप्तम्यां जनेर्दः ”
 इति डप्रत्ययः ॥ एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् ॥ “ दक्षिणः

29. Surely the god Brahmā formed him with the substance of the great elements ; for he inherited all virtues the sole effect of which was the good of others.

30. He governed the earth which was subject to no other rule and the encircling ramparts of which were the sea-beaches and the (high) seas were its moats, as if it was a single city.

31. He had a wife born in the family of the Magadha kings, by name Sudakshinā, a name celebrated for its nobility, like Dakshinā the wife of the sacrifice (a deity presiding over the gifts to officiating priests).

29. R. महाभूति° for महाभूत°.

30. C. D. I. R. with Su., परीधी° for परिखी°.

31. O. L. युक्तेन for रूढेन.

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु " इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना । अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् ॥ अत्र श्रुतिः-- " यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसः " इति ॥ " दक्षिणाया दक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणा प्रतिगृह्य " इति श्रुतेः ॥

३२ ॥ कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिबन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिण्या लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने ॥ " कलत्रं श्रोणिभार्ययोः " इत्यमरः ॥ वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

३३ ॥ तस्यामिति । स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् ॥ " आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुतेः ॥ विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

३४ ॥ संतानेति । तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

32. Though the inner-apartments of his palace were greatly crowded with damsels it was by reason of (his union with) this noble princess and also with the goddess of his kingly power, that the lord of the earth regarded himself as truly married.

33. Anxious to see the birth of a son from her who was (in every respect) worthy of himself, he passed his time in hopes the fulfilment (*lit.* the fruit) whereof was long delayed.

34. In order to perform some ceremony with a view to get issue, the heavy yoke of the world was taken down by him from his arms and laid on (thrown upon) his ministers.

33. I. reads this verse after the 26th stanza of our text.

34. B. C. महते सुतलाभाय for संतानार्थाय विधये. Cháritravardhana and Dinakara notice the reading. C. D. E. I. P. R. with Chá., Din., Val., Su., and Vija., read the following spurious verse between 34 and 35. " गङ्गां भगरिथेनैव पूर्वेषां पावनक्षमाम् । ईप्सिता सन्ततिं न्यस्ता

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वशिष्ठस्य गुरोर्जगमतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषानु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

३५ ॥ अथेति । अथ गुरोवतास्यानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया ॥ “ का-
म्यच्च ” इति पुत्रशब्दात्काम्यचप्रत्ययः ॥ “ अ प्रत्ययात् ” इति पुत्रकाम्यधातो-
रकारप्रत्ययः ॥ ततश्चाप् ॥ तथा तौ दंपती जायापती ॥ राजदन्तादिषु जायाश-
ब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः ॥ प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य ॥ “ स
खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते, ” इति मान्त्रिकाः ॥ गुरोः कुलगुरोर्वशिष्ठस्याश्रमं ज-
ग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

३६ ॥ स्निग्धेति । स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम् ।
प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ॥ “ प्रावृष एण्यः ” इत्येण्यप्रत्ययः ॥ तं प्रावृषेण्यं पयोः
वाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितावारूढौ । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ इरा
आपः । “ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् ” इत्यमरः ॥ इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरा-
वतोऽभ्रमातङ्गः । “ अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात् ” इति श्रीरस्वामी ॥
अत एव मेवारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युत् ऐरावतसाहचर्यादेवै-
रावती संज्ञा । ऐरावतस्य छयैरावतीति श्रीरस्वामी ॥ तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदै-
रावताविवेति ॥ एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं
सूचयति ॥

३७ ॥ मा भूदिति । पुनः कथंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः ॥

35. After having worshipped the god Brahmá with the desire of getting a son, the self-controlled and purified (royal) couple started for the hermitage of वशिष्ठ—their spiritual preceptor.

36. They took their seat in the same (*lit.* one) car of a deep but agreeable rattle, like Lightning and Airāvata riding (to-
gether) on an autumnal cloud.

37. There should not be any disturbance to (the peace of)

तेन मंत्रिषु कौशलाः ॥ ” R. reads this between 33-34. [I. P. R. तेन न्यस्ता
for न्यस्ता तेन. D. E. I. P. R. with Vija., इच्छता for ईप्सिता, and कौशलाः
for कौशलाः]. L. R. omit the 34th verse of our text. L. omits the
35th verse of our text.

36. A. B. E. J. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and
Vija., एकस्यन्दनम् for एकं स्यन्दनम्. A. I. K. with Vija., आस्थितौ for
आस्थितौ. Chāritravardhana notices the reading.

37. B. E. I. K. L. R. with Val. Su., and Vija., परिगतौ for
परिवृतौ.

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वीतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्संवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

“ माङ्गि लुङ् इत्याशीरर्थे लुङ् ” ॥ “ न माङ्गयोगे ” इत्यङ्गमनिषेधः ॥ परिमे-
यपुरःसरौ परिमितपरिवारौ । अनुभावविशेषात् तेजोविशेषात् सेनापरिवृताविव
स्थितौ ॥

३८ ॥ सेव्यमानाविति । पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः
शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिष्पन्दगन्धवद्भिः ॥ “ शालः सर्जतरुः स्मृतः ”
इति शाश्वतः ॥ उत्क्रान्तिं विक्षिपन्तीत्युत्क्राः ॥ “ इगुपध— ” इत्यादिना
क्रियतेः कप्रत्ययः ॥ पुष्परेणुनामुत्क्रास्तैराधूता माङ्गादीषत्कम्पिता वनरा-
जयो यैस्तैर्वतैः सेव्यमानौ ॥

३९ ॥ मनोभिरामा इति । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशङ्खयोजनमितमुखैरित्य-
र्थः । शिखण्डिभिर्मयूरोर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविकृतावस्थायां च्युताच्यु-
तभेदेन वा षड्भ्यो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत
एवाह षड्संवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्भ्यः ॥ तदुक्तम्—“ नासा-
कण्ठसुरस्तालु जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्भ्यो इति स्मृ-
तः ” ॥ स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः ॥ “ निषादर्षभगान्धारषड्भ्यो मध्यमधै-
वताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ” इत्यमरः ॥ षड्भ्यो संवा-
दिनीः सदृशीः ॥ तदुक्तं मातङ्गेन—“ षड्भ्यो मयूरो वदति ” इति ॥ मनोभिरामा
मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूराण्याः ॥ “ केका वाणी
मयूरस्य ” इत्यमरः ॥ ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

the hermitage they, with a limited (number of) attendants, ap-
peared as if surrounded by an army on account of the peculiar
majesty of their mien (or bearing *i. e.* peculiarly dignified lustre).

38. (On their way) they were fanned (*lit.* served) by the
breezes agreeable to the touch, fragrant with odorous exudation of
शाल trees, wafting (or scattering) over the dust of the pollen of
flowers, and by which the groves of forests were gently shaken.

39. They listen to the cries of (wild) peacocks having their
heads up-lifted at the rattle of the car-wheels, which, being divided
into two folds, were very charming to the mind and in conformity
with the षड्भ्यो air.

38. B. C. I. K. P. R. with Val., Su., and Vija., उत्क्रैः for
°उत्क्रैः. Chāritravardhana and Dinakara also notice the reading.
After this verse I. P. R. read the 42, 45, 43, 39, 40, 41, 44 and 46
verses of our text. This appears to be the order of these Mss.

39. B. E. I. K. R. खड्ग for °षड्भ्यो.

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धट्टिषु ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

४० ॥ परस्परेति । विश्रम्भाद्दूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु । स्यन्दनावद्धट्टिषु कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिषु । मृगश्च मृगाश्च मृगाः ॥ “ पुमान्स्त्रिया ” इत्येकशेषः ॥ तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु ॥ “ स्त्रीषुसौमिथुनं द्वन्द्वम् ” इत्यमरः ॥ परस्पराक्षणां सादृश्यं पश्यन्तौ ॥ द्वन्द्वशब्दसोमर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपः । दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा । इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

४१ ॥ श्रेणीति । श्रेणीबन्धात्पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् ॥ “ तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् ” इत्यमरः ॥ तत्र या सग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्ह्रादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः । क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ “ सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराद्भयः ” इति यादवः ॥

४२ ॥ पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्दन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णं रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषश्च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ “ शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ” इति वक्ष्यति ॥

40. They beheld a (marked) similarity of each other's eyes in the pair of antelopes which had withdrawn to a little distance from the road and had fixed their gaze on the car.

41. In some place they were made to raise their heads (*lit.* faces) by the सारस cranes cackling melodiously (but unintelligible), who, from their arranging themselves in rows, (appeared to have) stretched a front-door-garland unsupported by pillars.

42. On account of the favourable-blowing of the wind betokening the fulfilment of their wish, they (two) were untouched in the hair and the turban by the dust raised up by (the hoofs of) their horses.

41. C. D. K. कलनिर्ह्रादैः for कलनिर्ह्रादैः.

42. C. D. °सिद्धिशंसिनः for °सिद्धिशंसिनः. L. omits 41st and 42nd verses.

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिवः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपास्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ सरसीष्विति । सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमूर्मिसंघटनेन शीतलं स्व-
निःश्वासमनुकुर्वन् शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोस्तृकृष्टस्त्रीपुं-
सजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ प्राणेन गृह्णन्तौ ।

४४ ॥ ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दा-
रुविशेषः । यूप एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सकला यज्वनां विधिनेष्ट-
वताम् ॥ “ यज्वा तु विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः ॥ “ सुयजोर्द्धनिप् ” इति ङुनिप्प्र-
त्ययः ॥ आशिव आशीर्वादान् । अर्थः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् ॥ “ पा-
दार्घ्याभ्यां च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “ षट् त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ”
इत्यमरः ॥ अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ
स्वीकुर्वन्तौ ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् ॥ पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥ “ अन्वगन्वक्षमनु-
गेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ” इत्यमरः ॥

४५ ॥ हैयंगवीनमिति । ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् ॥ ह्यः पुर्वेद्युः ॥ “ त-
त्तु हैयंगवीनं यद्वद्योगोदोहोद्भवं घृतम् ” इत्यमरः ॥ “ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ” इति
निपातः । तत्सद्यो घृतमादायोपस्थितान्योषवृद्धान् ॥ “ घोष आभीरपल्ली स्यात् ”
इत्यमरः ॥ वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ ॥ ‘ दुह्यान् ’ इत्यादिना
पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥

43. They smelt the fragrance of the lotus-flowers in large lakes, cool by contact with ripples and imitating (i. e. resembling) their own breath.

44. They (i. e. the royal couple) reverentially accepted the efficacious (or infallible) blessings after receiving the offerings of अर्घ्य of sacrificers in villages which were (previously) granted to them by themselves and which were conspicuous with their sacrificial posts.

45. They inquired about the names of the wild trees (stand-
ing) on (both sides of) the road to the old cow-herds who had come to them with fresh ghee (lit. having taken with them the newly-made ghee).

43. R. अपि° for उप°.

44. I. °निसृष्टेषु for °विसृष्टेषु. I. K. L. R. °वर्धान्° for °वर्ध्यान्°.

45. B. E. I. उपागतान् for उपस्थितान्.

काप्यभिख्या तयोरासीद्भजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोरीगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥
तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुधुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥
स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्माहिषीसखः ॥ ४८ ॥
वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यतैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

४६ ॥ कापीति । व्रजतोरगच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणा-
दिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभि-
ख्या शोभासीत् ॥ “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्य-
ङ्कृत्ययः ॥ चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवे-
त्यर्थः ॥

४७ ॥ तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । दर्शनीय इत्यर्थः ।
भूमिपतिः पत्न्यै तत्तद्वस्तु वस्तु दर्शयन्लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुधुधे न
ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः ॥ इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नि-
त्युपयोगितयैतस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

४८ ॥ स इति । दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्त-
वाहनो दूरीपगमात्कृन्तयुग्यः । माहिष्याः सखा माहिषीसखः ॥ “राजाहःसखि-
भ्यष्टच्च” इति टच्प्रत्ययः ॥ सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायं-
काले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप ॥ पुषादित्वादङ् ॥

४९ ॥ तमाश्रमं विशिनष्टि ॥ वनान्तरादिति । वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्र-
त्यागतैः । समिधश्च कुशाश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः ।

46. Invested with a peculiar (or indescribable) beauty and
with a bright dress they, on their journey, looked like the (star)
चित्रा and the Moon in their conjunction when freed from the frost.

47. That lord of the earth of agreeable appearance, who
looked like बुध, and who was showing to his wife (now) this and
(now) that, was not even conscious (of the length) of the road
he had passed.

48. At last towards the close of day, that king of unattainable
glory, arrived with his queen and with the horses fatigued, at the
hermitage of the great sage who practised religious observances.

49. The hermitage which was (at the time) being filled up

46. K. P. अभिक्षा for अभिख्या.

49. B. C. D. E. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija.,
स्कन्धासक्तसमित्कुशैः for समित्कुशफलाहरैः. Chāritravardhana explains it as,

आकीर्णमृषिपत्नीनामुदजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणेज्जितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

तैः ॥ “ आङ्गि ताच्छील्ये ” इति हरतेराङ्गुर्वाद्प्रत्ययः ॥ अदृश्यैर्दर्शनायोग्यै-
रग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् ॥ “ प्रोष्याग-
च्छतामाहिताग्नीनामन्नयः प्रत्युद्यान्ति ” इति श्रुतेः ॥ यथाह—“ कामं पितरं
प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एव ह वा एतमन्नयः प्रत्याधावन्ति सशक-
लान्दारुनिवाहरन् ” इति ॥ यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्निति । तादृगिति विज्ञायते ॥

५० ॥ आकीर्णमिति । नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽज्ञः ॥ “ रूपनामभागेभ्यो
धेयः ” इति धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः ॥ तस्योचितैः ॥
अत एवोदजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैरि-
व । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

५१ ॥ सेकान्त इति । सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेवत्रीभिः ।
आलवालेषु जलावापदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् ॥ “ स्यादालवालमावालमावापः ”
इत्यमरः ॥ विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय ॥ “ समौ विश्रम्भविश्वा-
सौ ” इत्यमरः ॥ तत्क्षणे सेकक्षणे उज्जिता वृक्षका बालवृक्षा यस्मिंस्तम् ॥ अल्पा-
र्थं कप्रत्ययः ॥

by hermits who had returned from other (parts of the) forests
bringing with them sacrificial wood, कुश grass, and fruits, and
who were welcomed by their invisible holy fires.

50. The hermitage which was (at the time) being crowded
with the (domesticated) deer blocking up the doors of the huts
and which were accustomed to (eat) a part of the नीवार corn,
like children of the wives of the sages.

51. The hermitage in which the young plants had been left
by the Munis' daughters the moment after watering them for in-
spiring confidence in the birds which drank the water from the
basins (at the foot of the shrubs.)

“ समिधश्च कुशाश्च समित्कुशं स्कन्धासक्तमंसे न्यरतं समित्कुशमेषां तैः ”. B. D. L. P.
with Val., Su., and Vija., “अग्निप्रत्युद्गमात्पूतैः पूर्यमाणं तपस्विभिः ” for the
second half of the stanza. Between 49-50 B. P. with Su., read
“ आकीर्ण्यमाणमासन्नविधिभिः समिधाहरैः । वैखानसैरदृश्याग्निप्रत्युद्गमनवृत्तिभिः ” ॥

51. D. L. विविक्तीकृतवृक्षकम् for तत्क्षणेज्जितवृक्षकम्. Chāritravar-
dhana and Dinakara notice the reading.

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुदजाङ्गनभूमिषु । ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रमयेति सः ।

तामवारोपयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

५२ ॥ आतपात्ययेति । आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राक्षीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु ॥ “नीवारास्तृणधान्यानि” इत्यमरः ॥ “उदजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरस्थानेषु ॥ “पर्णशालौदजोऽस्त्रियाम्” इति ॥ “अङ्गनं चत्वारजिरे” इति चामरः ॥ निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥

५३ ॥ अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः ॥ “समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति” इति वचनात् ॥ तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥

५४ ॥ अथेति । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः ॥ “धुरो यङ्कौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः” इत्यमरः ॥ धुर्यान्रथाश्चान्विश्रमय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिदयज्ञाप्य । तां पत्नीं रथादवारोपयदवतारितवान्स्वयं चावततार ॥

52. The hermitage where, after the sunset, the नीवार corn had been collected in heaps and where the antelopes sitting on the court-yard-grounds of the huts had done their rumination.

53. The hermitage where the volumes of smoke thrown up by the breeze and betokening the blazing (*lit.* mounting or rising) flames and odorous with the sacrificial offerings, sanctified the (royal) guests who were about to enter (it).

54. Then having ordered the charioteer to tend (*lit.* to give rest to) the yoked horses, the king alighted from the car and also helped the queen to alight.

52. D. C. आतपापाय° for आतपात्यय°. I. J. P. R. अङ्गन° for अङ्गन°.

53. B. I. L. P. with Chā., Din., Val., and Vija., अभ्युद्धताग्निपिशुनैः, C. with Su, अभ्युत्थानाग्निपिशुनैः for अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः.

54. A. C. D. E. L. P. with Chā., Din., Val., and Su., विश्रमय for विश्रमय. The northern Mss. of Mallinātha's commentary also explain the reading of these commentators. They read,—“विश्रमय” इति दीर्घ पाठे । “मितां ह्रस्वः” इति सूत्रे “वा चित्रविरामे” इत्यतो ‘वा’ इत्यनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषाश्रयणत्वाद्ध्रस्वाभावः इति वृत्तिकारः ॥ Vijayagani agrees with Mallinātha. A. C. L. अवरोहयत् for अवरोपयत्. Chāritravardhana also notices the reading of A. C. L. Mss. D. अवरोह for अवततार.

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
 अर्हणामर्हते चकुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥
 विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
 अन्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥
 तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
 तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ तस्मा इति । सभार्यां साधवः सभ्याः ॥ “सभाया यः” इति यप्रत्ययः ॥ गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः ॥ “अर्हः प्रशंसायाम्” इति शतृप्रत्ययः ॥ तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः ॥ “पूजा नमस्यापचितिः सपार्यार्चार्हणाः समाः” इत्यमरः ॥

५६ ॥ विधेरिति । स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य ॥ “सायंचिरम्”—इत्यादिना द्युल्प्रत्ययः ॥ विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुंधत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपासितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अन्वासस्यैनामित्यादिवदुपपद्यते ॥ तपोनिधिं वशिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या ॥ “अथाम्नायी स्वाहा च इतभुक्प्रिया” इत्यमरः ॥ अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श ॥ “समित्पुष्पकुशारन्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वीणां नाभिवाद्यौ द्विजौ भवेत्” । इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

५७ ॥ तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुंधतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च । कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुस्त्यर्थः ॥

55. The polite *Munis*, who were pre-eminent in the virtue of self-control, gave a respectful welcome to him who so (richly) deserved, who was in company with his queen, who was the protector (of his subjects), and who had an eye having political foresight.

56. At the conclusion of vespertine rites, he, like the god अग्नि attended on by (his wife) स्वाहा, saw the holy sage (*lit.* the treasure of asceticism) with अरुंधती made to take her seat after him (or along side of him).

57. Both the king and the queen the daughter of the Magadha king touched (*i. e.* greeted) their feet; and the preceptor and his wife too (in their turn) gave a loving welcome to them.

56. D. E. L. अन्वासिनम्, I. अध्यासितम् for अन्वासितम्.

57. C. with Charitravardhana पादौ for पादान्.

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

अथार्थर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अथ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

५८ ॥ तमिति । मुनिः । अतिथ्यर्थातिथ्यम् ॥ “अतिथेऽर्थः” इति ज्यप्रत्ययः ॥ आतिथ्यस्य क्रिया । तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ ॥ पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् ॥ यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः । तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । “उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेयु” इत्युत्तरविरोधात् ॥ तथाह मनुः—“स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं क्रोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते” इति ॥ तत्र ॥ “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ॥ इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवाक्तं ‘राज्याश्रममुनिम्’ इति ॥

५९ ॥ अथेति । अथ प्रधानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः ॥ “यतश्च निर्धारणम्” इति षष्ठी ॥ अर्थपती राजार्थर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽथ्यामर्थान्दानपेताम् ॥ “धर्मपथ्यर्थन्यायादानपेते” इति यत्प्रत्ययः ॥ वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ॥ अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्प्राकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते ॥ यथाह कामन्दकः—“त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम्” इति ॥

58. The sage asked him whether it fared well with his kingdom, who was the *Muni* of the hermitage in the form of the kingdom and whose fatigue caused by the joltings of the car had been relieved by the hospitable treatment (or reception).

59. Then the lord of wealth, the best of the eloquent and by whom the enemies' cities were conquered, spoke in words replete with sense before that repository of the Atharva Veda.

58. C. आतिथेयस्तमातिथ्यविनीताङ्गपरिश्रमम्, I. आतिथेयस्तमातिथ्यविनीताङ्गपरिश्रमम्, B. L. आतिथेयस्तमातिथ्यं विनीताङ्गपरिश्रमम् for the first half, supported by Chāritravardhana, Dinakara and Sumativijaya, who say, अतिथौ साधुरातिथेयः स मुनिर्वशिष्ठः । आतिथ्यं अतिथिरेवातिथ्यं ॥ “अतिथेऽर्थः” ॥ V-4-26. इति स्वार्थे ज्यः प्रत्ययः ॥

59. D. L. with Su., अथर्वविदः for अथर्वनिधेः. D. P. पुरःसरः for पुरः पुरः, L. reads first the 60th verse and then the 59th of our text.

उपपन्नं ननु शिवं सतस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

स वृष्टिर्भवति ज्ञास्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

६० ॥ उपपन्नमिति । हे गुरो । सतस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ॥ “स्वाम्यमात्य-
सुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि ” इत्यमरः ॥ शिवं कुशलमुपपन्नं ननु
युक्तमेव । नन्ववधारणे ॥ “प्रभावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे ननु ” इत्यमरः ॥ कः
यमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्ये-
भ्य आगतानां चौरभयादीनाम् ॥ उभयत्रापि “तत आगतः ” इत्यण् ॥ “टिड्ढा-
णञ्—” इत्यादिना डीप् ॥ आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितवसि ॥ अत्राह
कामन्दकः—“हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं देवं मानु-
षं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरिभ्यः परेभ्यो राजबलभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च
नराणां पञ्चधामतम् ” इति ॥

६१ ॥ तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह ॥ तवेति । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् ॥ “सुक-
र्मपापमन्त्रपुण्येषु कुञ्जः ” इति क्विप् ॥ तस्य दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिर्मन्त्र-
कृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः । कर्तृभिः । दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं
भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव सप्तर्थाः क्रमेभिः
पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ “प्रत्यादिशो निराकृति ” इत्य-
मरः ॥ त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

६२ ॥ संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह ॥ हविरिति । हे होतस्त्वया विधिवदग्नि-
ष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकम् । कर्तुं । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः ॥ “अवे

60. As long as you (are able to) avert (all) my dangers,
either human or divine, so long prosperity is sure to reign in (all)
the seven departments of my state.

61. You are yourself a composer of the *Mantras* (or hymns
of the Veda), and my arrows which can pierce only visible marks
are, as it were, driven back (i. e. rendered useless) by those
Mantras of yours that (are able to) thwart my enemies from a
distance.

62. The holy offerings that you, O sacrificer, pour, according

60. D. I. L. with Châ., and Din., प्रतिहन्ता, B. प्रतिकर्ता for प्रति-
हर्ता.

61. B. E. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vija.,
संशमितारिभिः, C. संयमितारिभिः for प्रशमितारिभिः.

62. C. L. with Châ., Din., Val., Su., and Vija., वृष्ट्यै for वृष्टिः.
Châritravardhana says,—“तदर्थं चतुर्थी.”

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

किं तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवाति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

प्रहो वर्षप्रतिबन्धे ” इत्यप्रत्ययः ॥ “ वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ” इत्यमरः ॥ तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः ॥ अत्र मनुः—“ अग्नौ इत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” इति ॥

६३ ॥ पुरुषेति । आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः ॥ “ शतायुर्वै पुरुषः ” इति श्रुतेः ॥ “ अचतुर— ” आदिसूत्रेणाचप्रत्ययान्तो निपातः ॥ मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः ॥ “ आतङ्को भयमाशङ्का ” इति हलायुधः ॥ निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः ॥ “ व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम् ” इति हलायुधः ॥ ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् ॥ “ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ” इत्यचप्रत्ययः ॥ “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ” इति कामन्दकः ॥

६४ ॥ त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

६५ ॥ संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किंत्विति । किं तु तवैतस्यां बध्वां स्नुषायाम् ॥ “ बधूर्जाया स्नुषा चैव ” इत्यमरः ॥ अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं

to the rule, on the sacrificial fire, become converted into rain for (nourishing) the crops that are parched up by drought.

63. That my subjects live to the full extent of man's life, or that they are free from fears and from social calamities, are (all) owing to the influence of your meritorious act of austerity and learning.

64. How could the fortunes of me, who am free from miseries, be not in a state of continued prosperity, whose interests are being taken care of by yourself—one who is descended from ब्रह्मा.

65. But the (sovereignty of) earth, with all its produce of gems, and with all its continents, does not give me any comfort,

नूनं मनः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

मां सद्दीपापि । रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि ॥ “सत्सूद्विष—” इत्यादिना क्रिप् ॥ मेदिनी नावति न प्रीणाति ॥ अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्राव्यमिति सूचितम् ॥

६६ ॥ नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदसुत्प्रेक्षमाणाः । वंशे भवा वंश्याः पितरः ॥ स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि ॥ “पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः” इत्यमरः ॥ प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् ॥ “कामं प्रकामं पर्याप्तम्” इत्यमरः ॥ निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

६७ ॥ मत्परमिति । मत्परं मदनन्तरम् ॥ “अन्यारात—” इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयावर्जितं दत्तं पयः पूर्वं पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते ॥ नूनमिति तर्कः ॥ कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ॥ “क्रोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति” इत्यमरः ॥

६८ ॥ सोहमिति । इज्या यागः ॥ “व्रजययोर्भावे क्यप्” इति क्यप्प्रत्ययः ॥ इ-

seeing that I am denied the pleasure of beholding worthy issue, from this your daughter-in-law.

66. Methinks ! my ancestors, apprehending the (total) cessation of the पिण्ड offerings after my death, do not (now) eat to their heart's content at श्राद्ध ceremony, in their anxiety to store up the स्वधा food (as a provision for the future).

67. Methinks ! those ancestors of mine are drinking the libations of water offered by me, made tepid by their sighs, at the thought of its difficult to be found after my death.

68. Therefore, though my soul is brightened (*lit.* purified) by the performance of sacrifices to the Gods, yet obscured by the

67. B. E. K. R. with Val., Su., and Vija., पयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुज्यते, C. P. पयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुज्यते, D. with Chā., and Din., पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते, I. पयः पूर्वं सनिःश्वासं कदुष्णमुपभुज्यते for पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते. P. R. read first the 67th verse and then the 66th of our text.

68. B. C. E. I. K. R. with Val., Su., and Vija., अन्धकारः for अप्रकाशः.

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
 संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥
 तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
 सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥
 असह्यपीडं भगवन्मृणमन्त्यमवेहि मे ।
 अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

इयया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रवालोऽचल इव ॥ “लोकालोकश्चक्रवालः” इत्यमरः ॥ प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् ॥ पचाद्यच् ॥ अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्विस्तृतमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

६९ ॥ ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह ॥ लोकान्तरेति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तद्भोक्तान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय ॥ “शर्मशातसुखानि च” इत्यमरः ॥ भवतीति शेषः ॥

७० ॥ तथेति । हे विधातः स्रष्टः । तथा संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् ॥ “वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः ॥ आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कर्तुं न दूयसे न परितप्यसे ॥ विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्ष इति गम्यते ॥

७१ ॥ असह्येति । हे भगवन्मे ममान्त्यमृणं । पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य

extinction of the race, I am both shining and dark, like the mountain लोकालोक.

69. The merit arising from asceticism and alms-giving procures felicity only in the next world, while offspring born of a pure family (origin) are for happiness both here and hereafter.

70. How is it! O venerable father! that you are not pained to see me devoid of that blessing—as you would (surely) be (when you behold) a young plant that has been personally watered by you through affection of this hermitage, failing to produce any fruit (in a proper season)?

71. Be it known to you, venerable sage, that these last of my

69. D. °वंशास्तु, P. °वंशा हि for °वंश्या हि.

70. B. C. I. K. P. R. with Val., and Vija., वितानम्, D. L. with Châ., Din., and Su., विनेतृ for विधातृ. C. D. E. J. L. P. with Châ., and Din., °पादपम् for °वृक्षकम्.

71. D. with Su., and Vija., ऋणबन्धम् for ऋणमन्त्यम्. D. L. P.

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाहसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

मज्जनरहितस्य ॥ “निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने” इति यादवः ॥ दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्मे तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् ॥ “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः” इति । “अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्” इति चामरः ॥ “विध्वरुषोस्तुदः” इति खड्गप्रत्ययः ॥ “अरुद्विषत् —” इत्यादिना सुमागमः ॥ आलानं गजबन्धनस्तम्भमिव ॥ “आलानं बन्धनस्तम्भे” इत्यमरः ॥ असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदेवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्वीत्यर्थः ॥ “निर्वाणोऽथानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि” इति पालकाप्ये ॥ “कृणं देवस्य त्यागेन ऋषीणां पाठकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्” ॥

७२ ॥ तस्मादिति । हे तात तस्मात्पितृकाट्टणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि ॥ कर्मणि लट् ॥ तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोरपत्यानां पुंसाम् ॥ तत्राजत्वाद्वहुष्वणो लुक् ॥ दुरापे दुष्प्रापेऽर्थे ॥ सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः ॥ इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी ॥ “न लोक” — इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

७३ ॥ इतीति । इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो ह्रद इव । तस्थौ ॥

७४ ॥ स इति । स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःक-
debts have become galling (i. e. unbearable) to my spirit, like a chain that inflicts wounds to an elephant that has been kept without a (daily) bath.

72. Order it so then, O father, that I may be discharged from these debts ; in objects difficult of achievement, by the princes born in the line of इक्ष्वाकु, success is entirely at your disposal.

73. Thus requested by the king, the *Rishi*, like a large lake in which the fish are asleep, remained still for a moment with his eyes closed in deep meditation.

74. By profound abstract meditation he discovered the cause with Su., नवबद्धस्य for अनिवर्णस्य. Chāritravardhana and Dinakara notice the reading.

72. A. L. with Chā., and Din., यथा विमुच्येऽहं, D. with Su., यथा हि मुच्येऽहं for मुच्ये यथा तात. D. J. K. P. with Chā., Din., Val., and Su., यथा for तथा.

73. D. L. P. यथा for इव. All commentators with us.

74. D. K. सन्ततिस्तम्भकारणम् for सन्ततेः स्तम्भकारणम्. D. पुरः for भुवः.

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

रणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् ॥ अ-
थानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ एनमिति “ गति-
बुद्धि— ” इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

७५ ॥ पुरेति । पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्योर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्य-
तो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र
स्थितेत्यर्थः ॥

७६ ॥ ततः किमित्यत आह ॥ धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् ॥
“ ऋतुःस्त्रीकुसुमेऽपि च ” इत्यमरः ॥ ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षि-
णां धर्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाङ्गं शायद्भयं तस्मात् स्मरन्ध्यायन् ॥
“ सुदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्प-
तीन् ” ॥ इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां
त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि ॥ व्यासक्ता हि विस्मर-
न्तीति भावः ॥ ऋतुकालाभिगमने मनुः—“ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनि-
रतः सदा ” इति ॥ अकरणे दोषमाह पराशरः—“ ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्व-
स्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ” इति ॥

of the obstacles lying in the path of progeny to the lord of the earth and then, in an inspired mood, made known to him the secret (that he had learnt).

75. On a past occasion, when you were returning to the earth after waiting upon Indra, there was on your way the divine cow सुरभि lying (at her ease) under the shade of the कल्प tree.

76. And thinking of this queen of yours who had bathed after menstruation, you, from fear of the violation of duty, did not behave well towards her who was worthy of the honour of being gone round.

76. D. P. ऋतुस्नातां तुं संस्मरन्, C. E. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Vija., इमां संचिन्त्य सत्वरः for ऋतुस्नातामिमां स्मरन्. I. प्रदक्षिणक्रि-
यार्हायास्तस्याः कौपमजीजनः for the second half, and calls it a spurious
verse. Between 75-76 B. E. I. L. P. R. with Su., and Vija., read
the following :—“ इमां देवीमृतस्नातां स्मृत्वा मग्निं सत्वरः । प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः
कौपमजीजनः ” ॥ (I. तस्यां त्वं साधु नाचरः for तस्याः कौपमजीजनः. B. भुत्वा for
स्मृत्वा) L. P. call it a spurious stanza. Chāritravardhana and Dina-
kara notice this verse.

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

७७ ॥ अवजानासीति । यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणात्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरुभिस्त्वां शशाप ॥ शप आक्रोशे ॥

७८ ॥ कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह ॥ स शाप इति । हे राजन्स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः ॥ अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्थमागता उद्गमानो दाम्न् उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

७९ ॥ अस्तु प्रस्तुते क्रियायातमित्यत्राह ॥ ईप्सितमिति । तदवज्ञानान्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्यालुभिष्टमीप्सितं मनोरथम् ॥ आप्नोतेः सन्नन्तात्कः । ईकारश्च ॥ सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि ॥ तथा हि । पूज्य-पूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

77. And she cursed you by saying —“ As thou hast treated me with disrespect, so shalt thou never have any issue without (first) propitiating my offspring.”

78. That curse, O king, was neither heard by you nor by your charioteer since the stream of the celestial गंगा was roaring on account of the furious elephants of quarters which were diverting themselves in it.

79. Know then ! O prince, that the attainment of your desire is prevented by the insult you offered to her ; for the neglect (or omission) of worship to those that are to be worshipped arrests (i. e. prevents one's) well-being.

77. A. B. and K. omit the 77-78 verses. Prof. Paranjape of Rājārām College, Kolhapur, tells me that the लक्ष्मीसेन one of the oldest and most authentic Ms. of the Jaina family, belonging to the Kolhapur collection also omits these stanzas.

79. D. P. with Chā., and Din., अवेहि तदवज्ञानायत्नापेक्षं मनोरथं, B. अवैमि तदवध्यानायत्नापेक्षं मनोरथं, A. C अवेहि तदवज्ञानादनपेक्षं मनोरथं for the first line. Chāritravardhana has the following :—“ भो नृप । तस्या धेनोरवज्ञानं तदवज्ञानं तस्मान्मनोरथं पुत्रलक्षणं यन्मपेक्षत इति तादृशमवेहि जानीहि । यत्नेन भविष्यतीत्यर्थः ” ।

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

८० ॥ तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्त-
व्येत्याह ॥ हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो या-
गविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भु-
जंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ॥
“अधिशीडस्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् ॥

८१ ॥ तर्हि का गतिरित्याह ॥ सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं तदीया । तां
सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः
सन् ॥ “नव्यतश्च” इति कप्प्रत्ययः ॥ आराधय । हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता
नुष्टा सती । कामान्दोर्गधीति कामदुघा । भवति ॥ “दुहः कच्यश्च” इति
कप्प्रत्ययः ॥ यादेशश्च ॥

८२ ॥ इतीति । इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य ॥ “वृत्” इति वृ-
त्प्रत्ययः । अस्य सुनेराहुतीनां साधनं कारणं । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी
नामानिन्द्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता ॥ “अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः
कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्” इत्यभिप्रायः ॥

80. She is at present staying in the nether regions,—the
gates of which are closed (*i. e.* guarded) by serpents,—with a
view to supply *ghee* to Prachetas engaged in a long continued सत्र
sacrifice.

81. Make then the daughter of सुरभि her mother's represen-
tative, and with your body purified worship her in company with
the queen. She too, if pleased, can fulfil (all) your desires.

82. Scarcely had the sacrificer finished his speech in this way,
when the blessed cow named Nandini, the source of his offerings,
returned home from the forest.

81. B. C. E. R. with Val., स गां मदीयां, K. सुतां मदीयां for सुतां
तदीयां. D. E. I. P. with Chā., Din., Su., and Vija., स त्वमेकान्तरां तस्यां
मदीयां वत्समातरम् for the first line [E. and Vija., तस्याः for तस्यां. D.
and Vija., सा वां कामं विधास्यति, I. L. P. सा वां कामं विधास्यति, E. and
Chā., Din., and Su., सर्वकामं विधास्यति for प्रीता कामदुघा हि सा] R. reads
the above verse in a slightly different way,—“स त्वमेकान्तरां तस्या
मदीयां वत्समातरं । आराधय सपत्नीकः सा वां कामान्प्रदास्यति” ॥ Besides this I.
L. P. R. have also the 81st stanza exactly like our text with this di-
fference स गां मदीयां for सुतां तदीयां only. L. omits the verses 79 and 80.

ललाटोदयमाभुगं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

भुवं कौष्णेन कुण्डोद्गी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

८३ ॥ संप्रति धेनुं विशिनष्टि ॥ ललाटेति । पल्लववस्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग-मीषद्वक्रम् ॥ “ उदितश्च ” इति निष्ठातस्य नत्वम् ॥ श्वेतरोमाप्येवाङ्कस्तं विभ्रती । नवं शशिनं विभ्रती संध्येव स्थिता ॥

८४ ॥ भुवमिति । कौष्णेन । किञ्चिदुष्णेन ॥ “ कवं चोष्णे ” इति चकारात्का-देशः ॥ अवभृथादप्यवभृथस्तानादपि मेध्येन पवित्रेण ॥ “ पूतं पवित्रं मेध्यं च ” इत्यमरः ॥ वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेण क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोद्य आपीनं यस्याः सा कुण्डोद्गी ॥ “ ऊधस्तु क्लीबमापीनम् ” इत्यमरः ॥ “ ऊधसोऽनङ् ” इत्यनङादेशः ॥ “ बहुव्री-हेरूधसो डीप् ” इति डीष् ॥

८५ ॥ रज इति । खुरोद्धतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः ॥ “ दूरान्तिकार्थे-भ्यो द्वितीया च ” इति चकारात्पञ्चमी ॥ रजसां कणैः । महीं क्षियत ईष्ट इति म-

83. Bearing a little curved round mark of white hair on her forehead she, with her colour pale-red like that of a new leaf, appeared like the twilight hour adorned with the new moon.

84. That cow of a full udder sprinkled the earth by the flow of her lukewarm milk which streamed forth at the sight of her young and which was even more sanctifying than the अवभृथ ablutions (after a sacrificial ceremony).

85. The cow imparted to that ruler of the earth the sanctity sprung from bathings in sacred places of pilgrimage, by touching his body from near with particles of dust raised up by her hoofs.

83. Between 82-83 B. D. E. I. P. R. with Vija., read the following: — “ ताषां ललाटजां रेखां विभ्रती सा सिततरां । संध्या प्रातीपदेनैव प्रतिभिन्ना हिमांशुना ” ॥ (D. प्रतिभिन्ना for प्रतिभिन्ना I. लेषां, D. and Vija., रेषां for रेखां) R. reads it after the 83rd verse of our text.

84. D. with Su., क्षिति for भुवं. B. C. D. I. K. L. R. प्रस्रवेण for प्रस्रवेण. D. R. °प्रवर्तिनी for °प्रवर्तिना. E. वत्सालोभ° for वत्सालोक°.

85. D. with Vallabha तीर्थाभिषेकसंशुद्धिम् for तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम्. D. L. P. R. with Val., and Vija., महीभृतः, B. C. E. I. K. with Chā., Din., and Su., महीपतः for महीक्षितः.

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसित्वैवैवन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाभिं कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

वन्ध्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

वियामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरं ।

हीक्षित् । तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । युद्धिमादधाना कुर्वाणा ॥ एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् ॥ उक्तं च मनुना—“आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम्” इति ॥

८६ ॥ तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्विशिष्टः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा । आशंसितं मनोरथाः ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

८७ ॥ अदूरोति । हे राजन्नात्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद्यतः कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः ॥ “बह्वादिभ्यश्च” इति डीप् ॥ इयं धेनुर्नाग्निं कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

८८ ॥ वन्येति । वने भवं वन्यं कन्दमूलफलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथा भूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा । आ प्रसादाद्विच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव । कर्तुः । अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥

८९ ॥ गवानुसरणप्रकारमाह ॥ प्रस्थितेति । अस्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्र-

86. That treasure of asceticism, who had the knowledge of omens, saw (at once) that cow of beautiful (or blessed) appearance, and again addressed him who was worthy of sacrifices being done for him and whose hope for the desired object was not destined to be fruitless.

87. Depend upon it, O king, the fruition of your desires is close at hand ; for at the very mention of her name as it were, this blessed cow has thus made her appearance.

88. Living upon forest fare you should try to propitiate this cow by your constant (personal) attendance upon her, as one acquires learning by constant application.

89. You are to start when she starts, to stand when she

86. B. with Vija., तपोधनः for तपोनिधिः. E. अवय्यं for अवन्ध्यं. D. J., पार्थिवं, L. पार्थिवं for पार्थनं.

87. P. तत् for यत्.

88. D. वृत्ति for वृत्तिः. D. सध्यगादाधनेन for आत्मानुगमनेन.

89. B. C. E. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., स्थानमाचरं for स्थितिमाचरं.

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पित्रेरपः ॥ ८९ ॥

वधूभक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

याहि ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् ॥ स्थितायां निवृत्तगतिक्रायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश ॥ विध्यर्थे लोट् ॥ पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पित्रेः पित्र ॥

९० ॥ वधूरिति । वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोवनात् ॥ आङ्गार्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् ॥ अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत्प्रयुद्गच्छेत् ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥

९१ ॥ इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् ॥ “आङ्गार्यादा-भिर्विध्योः” इत्यस्य वैभाषित्वादसमासत्वम् ॥ अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव ॥ ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु ॥ “अव्ययं विभक्ति—” इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् ॥ प्रशंसायामिनिप्रत्ययः ॥ धुर्यमे स्थेयास्तिष्ठेः ॥ आशीरर्थे लिङ् ॥ “एलिङि” इत्याकारस्यैकारादेशः ॥ त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

९२ ॥ तथेति । देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः । कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्थं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाञ्जिष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः ॥ “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ आनतो विनयनम्रः सन् । शासितुर्गुरोरादेशनाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

stands, to sit down when she sits, and to drink water, only after she has drunk it.

90. And let your self-subdued wife, full of devotion, follow her (i. e. the cow) worshipped in the morning, as far as the sacred forest of penance, and let her also go forth to meet her (half way) in the evening.

91. Go on attending upon her in this wise, till she is propitiated. May there be no obstacles to you, and may you, like a father, stand at the head of those mortals who are favoured with worthy sons.

92. “So be it,” in these words that disciple with his wife, who knew the time and the place, received, in a spirit of delight and humility, the instructions of his preceptor.

90. D. E. L. with Chā. Din., and Su., प्रयानां, P. R. प्रयानां for प्रयता. K. reads first the 90th verse and then the 89th stanza of our text.

91. B. C. E. I. K. P. R. with Val., Su., and Vija., भूयाः for स्थेयाः.

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनुतवाक्सप्तद्विषससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशालामध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

वशिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

९३ ॥ अथेति । अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् ॥ “ विद्वान्विषदोषज्ञः ” इत्यमरः ॥ सूनुतवाक्सत्यप्रियवाक् ॥ “ प्रियं सत्यं च सूनुतम् ” इति हलायुधः ॥ सप्तः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । ऊर्जितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम् ॥ “ द्वौ विशौ वैद्यमनुजौ ” इत्यमरः ॥ संवेशाय स्वापाय ॥ “ स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ” इत्यमरः ॥ विससर्जो ज्ञापयामास ॥

९४ ॥ सत्यामिति । कल्पविद्वत्प्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्यं सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुश-दिशयनसामग्रीम् ॥ “ अतश्चोपसर्गे ” इति कप्रत्ययः ॥ “ अकर्तरि च कारकं सं-ज्ञायाम् ” इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संपादयामास ॥

९५ ॥ निर्दिष्टामिति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वशिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः ॥ “ अधिशीङ्— ” इत्यादिना-धारस्य कर्मत्वम् ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नीद्वितीयो यस्ये-ति स तथोक्तः कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् । तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणाम-ध्ययनेनापररात्रवेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास ॥ अपररात्राध्ययने मनुः—“ निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ” ॥ “ न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत् ” इति गौतमश्च ॥ प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदु-क्तम्—“ मनौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ” ॥

॥ इति श्रीपद्माव्ययप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचल-

मल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

93. After this the learned son of Creator, true and agreeable in his speech, bade the lord of men of distinguished fortune (or blazing radiance) to retire for the night.

94. In spite of his power of asceticism, the sage, who knew the ritualistic procedure (or rules for ceremonial acts), arranged but a sylvan preparation for him out of regard for his abstinence (or vow).

95. He, with his self-subdued wife as his second (companion), having occupied a hut made of leaves and grass, pointed out to him by the lord of the clan, and lying on a rude bed made of कुश grass, passed the night the close of which was indicated to him by his (Muni's) disciples reading the Vedas.

93. A. D. E. उदितश्रियं, P. उज्जितश्रियं for ऊर्जितश्रियं.

95. D. E. with Chā, and Din., अनैषात् for निनाय.

। द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥
तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ॥
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

आशासु राशामवदङ्गवलीभासैव दासांकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

१. ॥ अर्थेति । अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रमेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिण्या । प्रतिग्राहयित्वा । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्यं यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । तां तथोक्ताम् ॥ पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः ॥ “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ “पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् ॥ पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुं मुमोच ॥ “क्रियार्थोपपद—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिण्यायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् ॥ तथा हि श्रुतिः—“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥ यशोधनः । इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते ॥ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥

२ ॥ तस्या इति । पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः ॥ “स्वैरिणी पांसुला” इत्यमरः ॥ “सिध्यादिभ्यश्च” इति लच्प्रत्ययः ॥ अपांसुलानां पतिव्रतानां धुर्यध्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् ॥ “रेणुर्द्वयोः स्त्रियां भूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः” इत्यमरः ॥ तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वैदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गौखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः ॥ धर्मपत्नीत्यत्रादवघासादिवत्तादर्थ्यं षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् ॥ पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥

1. Then in the morning the lord of the people, who valued his fame as a treasure (i. e. rich in fame) set free the cow of the sage (to conduct her) to a forest, whose young had had his fill of drink (i. e. had his suck), and had then been tied to his post, and who had been made to accept saddle and flowers by his wife.

2. The lawful wife of the lord of men, who deserved to be ranked at the head of chaste women, followed her path, the dust on which was hallowed by the prints of her hoofs, as Smṛiti follows the meaning of Śruti.

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्विशोभिः ।
 पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥
 व्रताय तेनानुचरेण धेनोरन्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
 न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥
 आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
 अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

३ ॥ निवर्त्येति । दयालुः कारुणिकः ॥ “ स्यादयालुः कारुणिकः ” इत्यमरः ॥
 “ स्पृहिगृहि — ” इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः ॥ “ सुरभिः स्या-
 न्मेनोज्ञेऽपि ” इति विश्वः ॥ स राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां
 नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः ॥ पचाद्यच् ॥ पयसां धराः पयोधराः स्तनाः ॥ “ स्त्री-
 स्तनाब्दौ पयोधरौ ” इत्यमरः ॥ अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरी-
 भूताः ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ “ कुगतिप्रादयः ” इति समासः ॥ पयोधरीभूताश्च-
 त्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् ॥ “ अनेकमन्यपदार्थे ” इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्या-
 त्त्रिपदो बहुव्रीहिः ॥ गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष ॥ भुरक्षणप्रयत्नेनेव रर-
 क्षेति भावः ॥

४ ॥ व्रतायेति । व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन
 शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेधि निवर्तितः ॥ शेषत्वं सुदक्षिणापे-
 क्षया ॥ कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति ॥ तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा
 चान्यतः पुरुषान्तरात् । कुतः । हि यस्मात्कारणान्मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः ।
 संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता ॥ न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

५ ॥ आस्वादवद्भिरिति । सम्राण्मण्डलेश्वरः स राजा । आस्वादवद्भिः स्वादयुक्तै-
 स्तृणानां कवलैर्घासैः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः ॥

3. The compassionate king, charming (or imposing) in his
 fame, having made his beloved return, took the charge of protecting
 the daughter of Surabhi, who was, as though, Earth, assuming the
 form of a cow and with the four oceans turned into udders.

4. He following the holy cow for the sake of his vow dis-
 missed even the rest of that band of followers. He needed no help
 from without to protect his body ; for the princes, born in the line
 of मनु, were protected by power of their own.

5. The universal emperor became diligently engaged in her
 propitiation with offerings of palatable mouthfuls of grass, by
 scratchings, by the dispersion (or brushing away) of forest flies,
 and by unimpeded roving at will.

5. B. F. अव्याहतस्वैरगतैः, C. I. P. R. अव्याहतस्वैरगतैः for अव्याहतैः
 स्वैरगतैः.

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
 जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥
 स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
 आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥
 लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
 रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव द्रुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

“ दंशस्तु वनमक्षिका ” इत्यमरः ॥ अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनै-
 श्च । तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् ॥ तदेव परं प्रधानं य-
 स्येति तत्परः ॥ “ तत्परौ प्रसितासक्तौ ” इत्यमरः ॥

६ ॥ स्थित इति । भूपतिस्तां गां स्थितां सर्तीं स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्था-
 नम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टामित्य-
 र्थः ॥ “ भाषायां सदवसश्रुवः ” इति कसुप्रत्ययः ॥ “ उगितश्च ” इति डीप् ॥
 आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थित । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं
 जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥

७ ॥ स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथा-
 भूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहि-
 तां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्विहरप्रकटितमदरेखः ।
 अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

८ ॥ लतेति । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता
 ये केशास्तेरुपलक्षितः ॥ “ इत्थं भूतलणे ” इति तृतीया ॥ स राजा । अधिज्यमा-
 रोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् ॥ “ धनुषश्च ” इत्यनङादेशः ॥ मुनि-

6. The lord of the earth followed her as her shadow ;--halt-
 ing did he follow her halted ; moving forth did he follow her moved
 forth ; fixed in the assumption of a sitting posture, did he follow
 her sat down ; and water-seeking followed he her drinking water.

7. Bearing a king's (or kingly) fortune which, though with
 its insignia laid aside, could be inferred from the super-abundance of
 splendour, he was like a mighty elephant in whom the conditions of
 being in rut were ready within without the line of ichor being dis-
 played.

8. With his hair tied up into a knot by means of strings
 made of tendrils of wild creepers, he roamed about the forest with
 his bow strung, as if taming the cruel beasts of the forest under the
 show of protecting the holy cow of the *Muni*.

7. B. C. F. with Val., and Su., संन्यस्तचिह्नम् for स न्यस्तचिह्नम्. B.
 C. P. with Val., and Su., राज्यलक्ष्मीम् for राजलक्ष्मीम्.

8. A. C. D. I. J. P. with Chā., Din., Val., and Su., रक्षापदेशात्,
 B. F. B., रक्षापदेशात्. C. F. I. with Su., गुरु° for मुनि°.

विस्तृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

होमधेनो रक्षापदेशादक्षणाव्याजात् । वन्यान्वने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् ॥ “द्रव्यानुव्यवसायेषु सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु ” इत्यमरः ॥ विनेष्यज्जिज्ञास्यिष्यन्निव । दावं वनं विचचार ॥ “ वने च वनवह्नौ च दावो दाव इहेष्यते ” इति यादवः ॥ वने च चारेत्यर्थः ॥ “ देशकालाश्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ” इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

९ ॥ विस्तृष्टेत्यादिपङ्क्तिः शोकैस्तस्य महामहिमतयाद्रुमादयोऽपि राजोपचारं च-
कुरित्याह ॥ विस्तृष्टेति । विस्तृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य ।
पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य ॥ अनुभावोऽनेन सूचितः ॥ तस्य राज्ञः पार्श्व-
योर्द्रुमाः । उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् ॥ “ खगबाल्यादिनोर्वयः ”
इत्यमरः ॥ विरावैः । आलोकस्य शब्दं वाचकम् । आलोकयेति शब्दमित्यर्थः ।
उदीरयामासुरिवावदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

१० ॥ मरुदिति । मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेऽभिवर्त-
मानम् ॥ “ आरादूरसमीपयोः ” इत्यमरः ॥ मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः ।
स इवाभातीति मरुत्सखाभः ॥ “ आतश्चोपसर्गे ” इति कप्रत्ययः ॥ तमर्च्यं पूज्यं
दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैराचारला-
जैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि विक्षिप्तवत्य इत्यर्थः ॥ सखा हि सखायमागतमु-
पचरतीति भावः ॥

११ ॥ धनुर्भृत इति । धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । त-
थापि विशङ्कैर्निर्भिकैरन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो
यस्य तदयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः ॥ “ भावः

9. To him, who had dismissed his attendants (*lit.* who walk-
ed by his side) and who was equal (in strength) to the noose-
bearing god (*i. e.* the king Varuna), the trees on both sides of
the road uttered, as it were, a chorus of a panegyric with the cries
of birds intoxicated (with joy).

10. On him, worthy of adoration and lustrous like the friend
of the god of wind (*i. e.* Agni), the tender creepers, set in motion
by the breeze, showered their flowers as he was passing near, like
the young girls of his capital showering the customary *Lājās* (the
friend-grain-rice).

11. The female deer obtained a sufficient reward (*lit.* fruit)
for their (beautiful) large eyes when with fearless hearts they saw

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्धीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ” इत्यमरः ॥ तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योऽक्षणां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः ॥ “ विमलं कलुषी-भवाच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च ” इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामा-ण्यादेव विश्रब्धं दृष्टुरित्यर्थः ॥

१२ ॥ स इति । स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजङ्गिः स्वनङ्गिः । कीचकैर्वैणुविशेषैः ॥ “ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ” इत्यमरः ॥ वंशः सुषिरवाद्यविशेषः ॥ “ वंशादिकं तु सुषिरम् ” इत्यमरः ॥ आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु ॥ “ नि-कुञ्जकुञ्जौ वा ह्रीवे लतादिष्विहितोदरे ” इत्यमरः ॥ वनदेवताभिरुद्धीयपासुचैर्गी-यमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

१३ ॥ पृक्त इति । गिरिषु निर्झराणां प्रवाहाणाम् ॥ “ प्रवाहो निर्झरो झरः ” इत्यमरः ॥ तुषारैः सीकरैः ॥ “ तुषारौ हिमसीकरौ ” इति शान्धतः ॥ पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्वः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे ॥ आचारपूतत्वात्स राजा पवनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

his body indicating a nature softened by compassion even though he carried a (ready) bow about him.

12. He heard his own fame loudly sung in the bowers of creepers by the fairies of the forest to the accompaniment of the music issuing from bamboos the holes of which were filled (or pregnant) with air and doing duties of flutes.

13. The soft cooling breeze, surcharged with the watery sprays from the hill-streams and mixed with the fragrance of flowers gently shaking on the trees, honoured (*lit.* served) him, who was purified by observances of devotion, was oppressed by heat and had no umbrella (to cover his head).

13. B. D. °कम्पनपुष्पगन्धी, I. °कम्पनलब्धगन्धिः, C. J. P. with Chá., Din., Val., and Su., °कम्पितपुष्पगन्धिः, R. °कम्पिनपुष्पगन्धी for °कम्पित-पुष्पगन्धी.

शशाम वृष्ट्यापि विना द्वाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको ब्रवाधे तस्मिन्वनं गोतरि गाहमाने ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

१४ ॥ शशामेति । गोतरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । द्वाग्निर्वनाग्निः ॥ “ द्वाद्वौ वनानले ” इति हैमः ॥ शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषा । अतिशयितासीत् ॥ क्रमार्थं यज्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये ॥ “ यतश्च निर्धारणम् ” इति सप्तमी ॥ अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न ब्रवाधे ॥

१५ ॥ संचारपूतानीति । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः ॥ “ रागोऽनुरक्तौ मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिषु ” इति शाश्वतः ॥ स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः ॥ “ पतंगः पक्षिसूर्ययोः ” इति शाश्वतः ॥ मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् ॥ “ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं ” इत्यमरः ॥ संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१६ ॥ तामिति । मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धज्ञानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्ताम् । तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ ॥ “ अ-

14. When he entered the forest as its protector, the forest-conflagration became extinguished, even without any shower of rain; there appeared on trees an abundant growth of blossoms and fruits; and the stronger amongst the animals no longer oppressed the weaker ones.

15. After having by their rambles purified the spaces intervening between the cardinal points, the cow of the Muni and the light of the sun which were (both) red as the colour of a fresh sprout, bent their course towards home at the close of the day.

16. The protector of the intermediate world followed her (i. e. cow) who was a help towards discharging (the duties of) sacrificial rites to gods, to manes and to guests (of the Muni); and thus in company with him who was honoured by the good, she looked like faith embodied, when accompanied by the performance of religious works.

14. B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., विशेषात् फलपुष्पा. D. F. वने for वनं. We according to A. B. C. I. J. K. L. P. R. supported by Chāritravardhana, Dinakara, Vallabha and Sumativijaya.

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्गुप्तो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

न्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ” इत्यमरः ॥ सतां मतेन सङ्गिर्मन्येन ॥ “ ग-
तिबुद्धि ” इत्यादिना वर्तमाने क्तः ॥ “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी ॥ तेन रा-
ज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः । सतां मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्र-
त्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव । बभौ ॥

१७ ॥ स इति । स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि
वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः ॥
“ मयूरो बर्हिणो बर्ही ” इत्यमरः ॥ फलबर्हाभ्यामिनञ्वक्तव्यः ॥ आवासवृक्षाणा-
मुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमालिनिम्राश्यामानि ।
श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि ॥ “ लोहितादिडाङ्भ्यः क्यप् ” इति क्य-
प्प्रत्ययः ॥ “ वा क्यषः ” इत्यात्मनेपदे शानच् ॥ भृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः
शाद्वला येषु तानि ॥ शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदे-
शाः ॥ “ शाद्वलः शाद्वहरिते ” इत्यमरः ॥ “ शाद्वः कर्दमशष्पयोः ” इति विश्वः ॥
“ नडशादाङ्गुलम् ” इति ङुलच्प्रत्ययः ॥ वनानि पश्यन्त्ययौ ॥

१८ ॥ आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः ॥ “ गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः ” इति
हलायुधः ॥ नरेन्द्रश्च । उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः ॥ “ उधस्तु क्लीबमापीनम् ”
इत्यमरः ॥ आपीनभारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् । वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च ।
अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थानं तपोवनावृ-
त्तिपथम् ॥ “ ऋक्पूः- ” इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥

17. He went on beholding the forests as they were being obscured (by the approaching darkness of the night), in which herds of wild boars were rushing forth from their marshes (*lit.* muddy ponds), in which peacocks were turning towards the trees of their habitations (*i. e.* the trees in which they perched for the night), and in which the deer were lying down in their (accus-
tomed) grassy spots.

18. On account of the labour of bearing the burden of the udders the cow which had only one calf, and the king by reason of his bodily heaviness both decorated the way by which they returned from the sacred forest with their graceful gaits.

17. F. P. R. °शाद्वलानि for °शाद्वलानि.

18. C. उरसः for वपुषः. Chāritravardhana notices the reading.

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
 पपौ निमेषालसपक्ष्मपाङ्कुरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥
 पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
 तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
 प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥
 वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
 भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

१९ ॥ वशिष्ठेति । वशिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्ताद्भावर्तमानं प्रत्यागतं तं
 दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेणालसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा । अनिमेषा
 सतीत्यर्थः । लोचनाभ्याम् । करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उपवासो भोजन-
 निवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव ॥ वसतेः कर्तरि क्तः ॥ पपौ ॥ यथोपोषितोऽतिदृग्णया
 जलमधिकं पिबति तद्वदतिदृग्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

२० ॥ पुरस्कृतेति । वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण ॥ “तस्येश्वरः” इत्य-
 ञ्प्रत्ययः ॥ पुरस्कृताग्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः ॥ अ-
 श्वयासादिवत्तादर्थ्यं षष्ठीसमासः ॥ पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तद-
 न्तरे तयोर्धर्मपत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्रयोर्मध्यगता संध्येव । रराज ॥

२१ ॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । अक्षतानां पात्रेण सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ
 यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च ।
 अस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्ग-
 मिव । आनर्चाच्यमास । अर्चतेर्भावादिकाह्लिट् ॥

२२ ॥ वत्सोत्सुकेति । सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता नि-

19. His wife, the rows of whose eye-lashes were slow in twinkling, intently looked at him (*lit.* drank him up), the follower of Vasistha's cow and who was (then) returning from the forest ground, with her eyes, as it were, long-fasting.

20. Placed in front by the ruler of the earth on the way and met in advance by the lawful consort of the king, that cow in the intervening space between them looked very much like the twilight coming between day and night.

21. Sudakshinā carrying in her hands a tray full of अक्षता, went round the cow that yielded plenty of milk, and bowed to her and worshipped the spacious portion of her head between her horns, which was the gate, as it were, to the fulfilment of her object.

22. Though eager for her young, yet with patience she accepted the worship offered to her ; whereupon both of them were

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
 दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥
 तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्तां गृहिणीसहायः ।
 क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥
 इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
 सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

अथ सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दम्पती ननन्दन्तु ॥ पूजास्वीकार-
 स्थानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूजयेष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये
 तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः ।
 प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि । पुरोगतानि
 प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि ॥ अविलम्बितफलसूत्रकलिङ्गदर्शनादानन्दो
 युज्यत इत्यर्थः ॥

२३ ॥ गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुद्धृत्या सह वर्त-
 मानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः । पादौ निपीडयामिवन्त्य । सांध्यं संध्यायां विहितं
 विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीमेव दोहनशीलामे-
 व ॥ “तन्” इति तन्प्रत्ययः ॥ पुनर्भेजे सेवितवान् ॥ दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयो-
 गात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥

२४ ॥ तामिति । गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्य-
 र्थः । अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां
 धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश सुष्वाप ॥ प्रातः सुप्तोत्थि-
 तामनूदतिष्ठदुत्थितवान् ॥ अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते ।
 क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ “कर्मप्रवचनीययुक्ते—” इति
 द्वितीया ॥

२५ ॥ इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषि-
 (exceedingly) glad ; for marks of favour in those of her kind to-
 wards those who are full of devotion have the fruit (i. e. the re-
 ward conspicuously) before them.

23. After having bowed at the feet of his spiritual preceptor and his wife, and having finished his evening rites, Dilīpa, who had destroyed his enemies with his own arms, once more waited upon the cow, who was lying at her ease after the milking was over.

24. The protector, who had his consort (i. e. queen) for his companion, having sat after her, near whom were placed religious offerings and evening lamps, slept after she had gradually fallen asleep, and, in the morning got up after her, awake after being asleep.

25. In this manner observing the vow with his queen in

25. B. C. F. I. with Chā., Din., Val., and Su., पालयतः for धार-
 यतः. I. महनीयकीर्तिः for महनीयकीर्तेः.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

क्तपत्न्या सह ॥ “ कृताभिषेका महिषी ” इत्यमरः ॥ व्रतं धारयतः महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । शीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

२६ ॥ अन्येद्युरिति । अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने ॥ “ सद्यः परुत्परा-
रि—” इत्यादिना निपातनाद्व्ययम् ॥ मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं
वृद्धभक्तित्वम् ॥ “ भावोऽभिप्राय आशयः ” इति यादवः ॥ जिज्ञासमाना ज्ञानुमि-
च्छन्ती ॥ “ ज्ञाश्रुस्मदृशां सनः ” इत्यात्मनेपदे ज्ञानञ्च ॥ प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः
पतनप्रदेशः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे निरूढानि जातानि शष्पाणि बाल-
लट्णानि यस्मिस्तत् ॥ “ शष्पं बाललट्णं घासः ” इत्यमरः ॥ गौरीगुरोः पार्व-
तीपितुर्गह्वरे गुह्यमाविवेश ॥

२७ ॥ सेति । सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रि-
शोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तवृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमभिमुख्येनोत्पतनं यस्य
स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हृदात् ॥ “ प्रसह्य तु हृदार्थकम् ” इत्यमरः ॥ चकर्ष ॥
किलेत्यलीके ॥

the hope of getting issue he, who was of adorable fame and was ac-
customed to relieve the distressed, passed twenty-one (*lit.* three
times seven) days.

26. On the following day (*i. e.* the 22nd), wishing to test
the devotion (or sincerity) of her follower, the sacred cow of the
Muni entered a cave of the sire of गौरी (*i. e.* the Himālaya) in
which was grown young grass near a cataract of the Gangā.

27. A lion feigned to seize her forcibly without (of course)
his spring (or assault) being noticed by the king who had (at the
time) fixed his eyes on the beauty of the mountain (sceneries),
thinking that she was too difficult to be assailed, even in thought,
by any beasts of prey.

26. D. F. with Su., गुरुहोमधेनुः for मुनिहोमधेनुः. B. C. F. I. P. R.
with Chá., Din., Val., and Su., °निरूढ° for °निरूढ°.

27. B. C. D. F. P. R. with Chá., Din., Val., and Su., दुःप्रधर्षा
for दुष्प्रधर्षा.

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोघ्रद्रुमं सानुमतः प्रकुल्लम् ॥ २९ ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

२८ ॥ तदीयमिति । गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयं । आक्रन्दितमार्तयोषणम् । आर्तैष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु ॥ “किरणप्रग्रहौ रश्मी” इत्यमरः ॥ आदायेव गृहीत्वैव । निवर्तयामास ॥

२९ ॥ स इति । धनुर्धरः स नृपः पाटलायां गवि तस्थिवांसं स्थितम् ॥ “कलुश्च” इति कलुप्रत्ययः ॥ केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी ॥ तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ ॥ “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः ॥ “उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः” इति त्यक्त्रप्रत्ययः ॥ प्रकुल्लो विकसितस्तम् ॥ ‘प्रकुल्ल विकसने’ इति धातोः पचाद्यच् ॥ लोघ्राख्यं द्रुममिव । ददर्श ॥

३० ॥ तत इति । ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षणम् ॥ “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ “शरणं रक्षणे गृहे” इति यादवः ॥ शरणे साधुः शरण्यः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥ प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृत-

28. Her lowing swollen by the echo arising from the caves, drew back the sight, rivetted on the king of mountains, of the king kind to the distressed, as if drawing it by means of reins (catching as it were, in a noose of ropes).

29. That bow-man beheld the lion sitting upon the rosy cow like the full blossomed Lodhra tree on the table-land of a mountain full of red metallic substance.

30. Then the king, whose motions were as graceful as those of a lion and who was a refuge for the needy and who had conquered his enemies by his might, felt humiliated (by this sudden attack) and wished to draw an arrow from the quiver for killing he king of beasts that certainly deserved death.

28. F. R. read नगेन्दु° for नगेन्द्र°. C. F. I. R. with Val., and Su, °दत्ता for °सक्ताम्. Cháritravardhana also notices the reading.

29. B. C. F. I. R. with Val., and Su., रोघ्र° for लोघ्र°. Cháritravardhana and Dinakara with us. A. B. C. F. J. P. R. with Ohā., Din., Val., and Su., प्रकुल्लम्, D. प्रकुल्लम्, also Malli., who says, “प्रकुल्लम्” इति तकारपाठे ‘अफला विशरणे’ इति धातोः कर्तरि कः । उत्परस्यातः इत्युकारादेशः ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
 सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥
 बाहुप्रतिष्ठम्भविबृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
 राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥
 तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

ता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन् ॥ “अभिषङ्गः पराभवः” इत्यमरः ॥ वध्यस्य वधार्हस्य ॥ “दण्डादिभ्यो यः” इति यप्रत्ययः ॥ मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गाचूणीरात् ॥ “तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः” इत्यमरः ॥ शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥

३१ ॥ वामेति । प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूषितानि च्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् ॥ “कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुप्ताकारे युधिष्ठिरे” इति विश्वः ॥ “कङ्कस्तु कर्कटः” इति यादवः ॥ सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे ॥ “कर्तरी पुङ्खे” इति यादवः ॥ सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥

३२ ॥ बाह्विति । बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन ॥ “प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः” इत्यमरः ॥ विबृद्धमन्युः प्रबृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव ॥ “भोगी राजभुजंगयोः” इति शाश्वतः ॥ अभ्यर्णमन्तिकम् ॥ “उपकण्टान्तिकाभ्यर्णभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्” इत्यमरः ॥ आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत ॥ “अधिक्षेपाद्यसहर्न तेजः प्राणात्ययेष्वपि” इति यादवः ॥

३३ ॥ तमिति । निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् ॥ “पदास्त्रैरिवाद्यापक्ष्येषु च” इति क्यप् ॥ मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुव-

31. But the right hand of the striker, whose fingers were stuck to the root of the arrow the heron's feathers whereof were illumined with the lustre of his nails, remained fixed like one drawn in a picture.

32. The king, like a cobra whose power has been checked by an incantation and a drug, with increased rage on account of a restraint upon his arm, began to burn internally with the fire of his energy that could not touch the offender though very near.

33. Then the lion, who had seized the cow, addressed him, who was a friend to the noble, the standard of Manu's race, and

31. B. R. with Chā., Din., Val., and Su., सायकपुंषे for सायकपुंखे. B. I. लग्नाङ्गुलिः for सक्ताङ्गुलिः.

33. B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., विस्माययन् for विस्माययन्. On this Malli. says, “विस्माययन्” इति पाठे पुगागममार्गं वक्तव्यं ।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिः रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

द्वयावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्या-
पारिऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ तं दिलीपं मनुष्यवाचा ॥ करणेन ॥ पुन-
र्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद ॥ “स्मिद्धीषद्भसने” इति धातोर्णिचि
वृद्धावायदेशे शट्प्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् ॥

३४ ॥ अलमिति । हे महीपाल तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वान्त्यया ॥ उक्तं च
न्यासोद्योते-“न केवलं श्रुयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्य-
मानापि” इति ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ॥ इतोऽस्मि-
न्माथे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् ॥ तथा हि । पादपो-
न्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वैगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति
न प्रसरति ॥

३५ ॥ कैलासेति । कैलास इव गौरं शुभ्रम् ॥ “चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहर्ष-
नीषिणः” इति शान्धतः ॥ वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य
वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्या-
सस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम
किंकरं मामवेहि विद्धि ॥ “पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्र-
मसौ सोमयाजी चेत्यष्ट मूर्तयः” इति यादवः ॥

of a valour mighty like that of a lion, in human accents thus
astonishing him (the more) who was (already) surprised at his
own state.

34. There is no need, O ruler of the earth, of any effort on
thy part. Even if discharged, thy shafts will be of no use here.
The force of the wind which is sufficient only to uproot a tree
will not prevail against a mountain.

35. Be it known to thee, O King, that my name is Kum-
bhodara, a friend of Nikumbha ; and I am a servant of the eight-
formed God (S'iva), and my back is sanctified by the favour of
placing his footsteps, when wishing to mount his bull white as the
mount Kailāsa.

तच्च “नित्यं स्मरतः” इति हेतुभयविवक्षायामेवेति “भीस्म्योर्हेतुभये” इत्यात्मनेपदे
विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविव-
क्षायां न कश्चिदोषः । B. C. F. I. P. R. with Châ., Din., Val., and Su.,
भूपालसिंहम् for सिंहोरुसत्त्वम्.

35. B. अवैहि for अवेहि. C. F. I. P. R. with Châ., Din., Val.,
and Su., निकुम्भतुल्यम् for निकुम्भमित्रम्.

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
 यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥
 कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
 अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥
 तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
 व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

३६ ॥ असुमिति । पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः ॥ असौ देवदारुः ।
 वृषभो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ अभूततद्भावे च्चिः ॥
 यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां पयसा-
 मम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः ॥ स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः ॥ पयसां
 क्षीराणाम् ॥ “ पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ” इत्यमरः ॥ स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति
 भावः ॥

३७ ॥ कण्डूयमानेनेति । कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता ॥ “ क-
 ण्डादिभ्यो यक् ” इति यक् ॥ ततः शानच् ॥ वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथि-
 ता ॥ अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः
 स्कन्दः ॥ “ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः ” इत्यमरः ॥ “ सत्सूद्विष- ” इत्यादिना
 क्तिप् ॥ तमिव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

३८ ॥ तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव व-
 नद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कः समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः
 प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिस्तत् ॥ “ अङ्कः समीप उत्सङ्गे चित्ते स्थानापराधयोः ” इति
 केशवः ॥ सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

36. Yonder देवदारु tree, that thou seest before, has been a-
 dopted as a son by the bull-bannered-god, and has (since) become
 capable of appreciating flavour of Skanda's mother's milk flowing
 out of her breasts resembling golden jars.

37. On one occasion, the bark of this tree was peeled off by a
 wild elephant, while scratching his temples against it, and then on
 that account the daughter of the mountain (Himālaya) deeply be-
 moaned it as she would do Skanda (*lit.* the leader of the army of
 the gods), wounded by the missiles of demons.

38. From that time have I been appointed by the trident-
 bearing god in this mountain valley to scare away wild elephants,
 after having transformed me into a lion the maintenance of which
 is the animals that come (unsought) within his grasp.

36. B. with Val., and text only of Su., अयं for असौ.

38. D. मतंगजानाम् for वनद्विपानां. B. D. I. R. with Chā., Din.,
 Val., and Su., अङ्कागतसत्त्ववृत्तिः for अङ्कागतसत्त्ववृत्ति.

तस्यालमेपाक्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

३९ ॥ तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सांप-
स्थिता प्रातैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषो
राहोः । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य दुःखितस्य । तस्याङ्गागतस-
त्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता ॥ “नमः स्वस्ति—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥

४० ॥ स इति । स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्य । भवांस्त्वं
गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति ॥ ननु गु-
रुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रे-
णायुधेन ॥ “शस्त्रमायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ अशक्या रक्षा यस्य तदशक्य-
रक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति ॥
अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

४१ ॥ इतीति । पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो नि-
शम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मानि

39. For the satisfaction of me, grown hungry, this meal of blood (*i. e.* the bloody breakfast of cow) the time of which is fixed by the mighty lord and which has presented itself before me is quite sufficient, as suffices the nectar of the moon (to give satisfac-
tion) to the enemy of the gods (*i. e.* Ràhu).

40. Do thou, therefore, abandon (the sense of) shame and return home; thou art one who has shown the devotion of a dis-
ciple to his preceptor. That charge, which it is impossible to pro-
tect by arms, does not (if lost) impair the reputation of those who
hold weapons (*i. e.* warriors).

41. In this manner the king of the mortals, whose missile
had been made useless (*i. e.* impeded in its course) by the power
of the mountain-resident god, listened to these proud words of the
king of beasts and (accordingly) moderated his feeling of self-
reproach.

39. B. D. कला for मुधा.

40. B. with Chá., and Su., गुरौ for गुरोः. B. with Chá., Din.,
Val., and Su., क्षणोति for क्षिणोति. Cháritravardhana also notices this
reading. F. I. R. with Val., and Su., यदशक्यरक्ष्यं for यदशक्यरक्षं.

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्वम्बकवीक्षितेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः ॥ समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

४२ ॥ प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः सङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिस्तत्पूर्वसङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्षमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् ॥ “ दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणक्षीणि ” इति हलायुधः ॥ त्रीण्यम्बकानि यस्य स व्यम्बको हरः । तस्य वीक्षितेन वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः ॥ “ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ” इति पाण्यः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः ॥ स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च ॥ “ बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः ” इति महाभारते ॥

४३ ॥ संरुद्धेति । हे मृगेन्द्र । संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः ॥ “ स त्वं मदीयेन ” इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्षुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह-अन्तरीति । हि यतो भवान्प्राणभृतान्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति ॥ “ विदो लघो वा ” इति णलान्देशः ॥ अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि ॥ वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते ॥ अन्ये त्वाद्गवचनमाकर्ण्यसंभाविताथैतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु बाहुनसयोरेकविध एवायमिति जानासि ॥ अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

42. He, baffled in his attempt of discharging an arrow—which for the first time knew what a check was,—like Indra (*lit.* in whose hand there is the thunder-bolt) when about to discharge the thunder but suddenly paralysed by the mysterious gaze of the three-eyed god, thus addressed him.

43. What am I about to say, whose movements are strictly checked, will be most likely, O lord of beasts, regarded as laughable by you, but because you know all the inward feelings of living beings, I may give it vent.

42. B. R. प्रत्यब्रवीच्चैनं for प्रत्यब्रवीच्चैनं. A. D. भङ्गे for मङ्गे. A. D. P. with Su., वीक्षणेन for वीक्षितेन. After the 42nd verse Vallabha gives the following spurious stanza. He says, अत्र पाठांतरं ॥ प्रत्याह वै न शरमोक्षवन्धो मा पत्र पत्रा [?] त्वरभेदमाप्तः । प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरुद्धस्तुल्यमसारण शरद्वनेन ॥ Chāritravardhana also notices this reading and says, “ प्रत्याह ” इति पाठे प्रत्युवाचार्थेऽप्ययं.

43. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., संरुद्धचेष्टस्तु, B. संरुद्धचेष्टश्च for संरुद्धचेष्टस्य. D. with Chā., and Din., तु for हि.

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपाश्वर्वती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

४४ ॥ मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च “सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिः” इत्युक्तरूपम् ॥ तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह-गुरोरपीति । पुरस्तादग्ने नश्यद्विहमाहिताग्ने-गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् ॥ आहिताग्नेरिति विशेषणनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

४५ ॥ स इति । सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद ॥ दिनावसान उत्सुको माता ममागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥

४६ ॥ अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पाश्वर्वत्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुह्यानाम् ॥ “देवखातबिले गुहा । गह्वरम्” इत्यमरः ॥ अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्राम-

44. True, my respect is due to that god, who is the author (*lit.* cause) of the creation, preservation, and destruction of all things, animate and inanimate ; but (it is also my duty), on the other hand, not to allow this property of my preceptor, who maintains his sacrificial fire, to be destroyed before my eyes.

45. Such a one as thou, therefore, be pleased to appease thy hunger with this body of mine ; and let this cow of the great sage, whose young calf is anxious to see her at the close of day, be set at liberty.

46. Then partly dissipating (*lit.* dividing into pieces) the darkness of the mountain-caves with the rays of his white teeth, laughed a little the servant of the lord of all beings ; and again spoke to the lord of the wealth.

44. R. with Val., प्रत्युपहार° for प्रत्यवहार°.

45. C. with Cha., and Din., यतस्व for प्रसीद. Chāritravardhana also notices the reading of Mallinātha. B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., विसृज्यताम् for विसृज्यताम्.

46. B. R. with Chā., Din., Val., and Su., गिरिकन्दराणां for गिरिगह्वराणां. Vallabha's text gives °गह्वराणां, but his commentary reads °कन्दराणां. B. C. R. with Chā., Din., Val., and Su., °मयूखैः for °मयूखैः. D. शकलं प्रकुर्वन् for शकलानि कुर्वन्.

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्णीः ॥ ४९ ॥

युखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे ॥ हासकारणम् ॥ “ अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन् ” इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

४७ ॥ एकेति । एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः ॥ “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी ॥ हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं मे मम । विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खः । प्रतिभासि ॥

४८ ॥ भूतेति । तव भूतेष्वनुकम्पा दया चेत् ॥ “ कृपा दयानुकम्पा स्यात् ” इत्यमरः ॥ कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः ॥ तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः । स्वस्ति क्षेमस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः ॥ “ स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ ” इत्यमरः ॥ हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विपद्भ्यः शश्वत्सदा ॥ “ पुनः सद्यर्थयोः शश्वत् ” इत्यमरः ॥ पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगच्चाणमित्यर्थः ॥

४९ ॥ ‘ न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः ’ किं तु गुरुभयादित्यत आह ॥ अथेति । अथेति पक्षान्तरे । अथ वा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कौपकारणोपन्यास

47. Thou dost not seem to be wise in thy decision, O King, in thus offering to sacrifice so much as thy sovereignty over the world with only one imperial umbrella (over thy head), thy tender youth, and this comely form, for a trifle (like this beast).

48. If you entertain a feeling of compassion for (other) creatures, this single cow will be safe on your destruction (i. e. death) ; but if you live, you will, O lord of people, ever protect your people (or subjects), as their father, from all their troubles.

49. But if you fear to meet the great displeasure of your single-cowed preceptor, who is the very image of fire, it is in your power to allay his anger by presenting him crores of cows, whose udders are as big as pitchers of water (i. e. having ample and full udders).

47. D. दातुम् for हातुम्.

49. B. C. F. R. with Val., and Su., °दण्डात् for °चण्डात्. Chāritra-vardhana and Dinakara notice the reading of Vallabha and others. O. P. R. कल्पयता for स्पर्शयता.

तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमेन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

इति विज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिक्रोपनात् ॥ “ च-
ण्डस्त्वत्यन्तक्रोपनः ” इत्यमरः ॥ अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्माद-
मिकल्पाद्गुरोर्विभेषि । इति काकुः ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानात्प-
ञ्चमी ॥ अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः ॥
“ मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ” इत्यमरः ॥ घटा इवोधांसि यासां ता घटोन्नीः ॥ “ ऊ-
धसोऽनङ् ” इत्यनङादेशः ॥ “ बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ” इति ङीष् ॥ कोटिशो
गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता ॥ “ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ” इत्य-
मरः ॥ भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥

५० ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां भोक्तारम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् ॥ “ ज्योत्स्नातमिन्ना- ” इत्यादिना बलचप्रत्य-
यान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष ॥ ननु गामुपेक्षयात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् ।
नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमा-
त्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानमाहुः ॥ स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

५१ ॥ एतावदिति । मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य
प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव । इत्यु-
त्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदु-
क्तम्—“ दुहियाचिरुधिप्रलिभिक्षिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासि-
गुणेन च यत्सन्त्यते तदकीर्तितमाचरितं कविना ” इति ॥

50. Preserve then your own body which possesses strength and which is worth (or capable of) enjoying a series of blessings ; for the prosperous kingdom is said to be the position of Indra only different from it because of its contact with the surface of the earth (i. e. you hold your sway on earth &c.) .

51. After having said this, when the speech of the king of beasts ceased, even the mountain, by means of its (lion's) echoes resounded in the caves, loudly repeated the same purport (of request) to the protector of the earth, as if with great pleasure.

50. Vallabha in his text reads महीतलस्पर्शनमात्रं, but the reading of his commentary does not differ from our text.

51. A. C. with Cha., and Din., read आत्मगुहागतेन for अस्य गुहागतेन ; and explain :—आत्मगुहागतेन = निजकंदरास्थितेन.

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।

इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ निशम्येति । देवानुचरस्येश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनु-
ष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् ॥
नपुंसके भावे क्तः ॥ तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया ॥ “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात्पञ्च ” इति षच् ॥ “ पिद्मौरादिभ्यश्च ” इति ङीष् ॥ किं वा वक्ष्यतीति
भीत्येवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् ॥
सुतरामित्यत्र ॥ “ द्विवचनविभज्य— ” इत्यादिना सुशब्दात्तरप् ॥ “ किमेत्तिङव्य-
य— ” इत्यादिनाम्प्रत्ययः ॥ “ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ” इत्यव्ययसंज्ञा ॥

५३ ॥ किमुवाचेत्याह ॥ क्षतादिति ॥ “ क्षणु हिंसायाम् ” इति धातोः संपदा-
दित्वात्किप् ॥ “ गमादीनाम् ” इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति
रूपं सिद्धम् ॥ क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षच् ॥ सुपीति योगविभागात्कः ॥ ता-
मेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना ॥ उदग्र उन्नतः क्षत्रस्य
क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्रशब्द इत्यर्थः । क्षताच्चायत इति व्युत्पत्त्या
भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाथकर्णादिवत्केवलरूढः । किं तु पङ्कजादिव-
द्योगरूढ इत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरु-
द्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दाम-
लिनैः ॥ “ उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ” इत्यमरः ॥ “ ज्यो-
त्स्नातमिस्त्रा— ” इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ॥ तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दि-
तस्य सर्वे व्यर्थमित्यर्थः । एतेन “ एकातपञ्चम् ” इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्र-
त्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

५४ ॥ “ अथैकधेनोः ” इत्यत्रोत्तरमाह ॥ कथमिति । अनुनयः क्रोधापनयः ।

52. Having heard the speech of the servant of the god (Siva), the king of men even much more compassionate (than before) because of his being looked at by the cow whose eyes were tremulous through fear under his (lion's) grasp, thus rejoined to his words.

53. No doubt the high-sounding epithet of क्षत्र is so called because it is commonly known all over worlds that it protects (others) from death ; to one whose conduct is contrary to this spirit of what use is either kingdom or life stained by ignominy !

54. And again how is it possible to avert the wrath of the

52. D. F. वाचः for वाचं. B. I. R. with Cha., Val., and Din., तदध्यासनकातराक्ष्या for तदध्यासितकातराक्ष्या.

54. A. D. च for नु. A. D. शक्यानुनयः for शक्योऽनुनयः. Charitra-

सेयं स्वदेहापर्पणनिष्कयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवनः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

चकारो वाकारार्थः । महर्षेरतुनयो वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्रा-
णनादानात्कथं नु शक्यः । न शक्य इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह--इमां गां सुरभेः का-
मधेनोः ॥ “ पञ्चमी विभक्ते ” इति पञ्चमी ॥ अनूनामन्यूनामवेहि जानीहि ॥
तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गां त्वया । कर्त्ता । प्र-
हृतं तु प्रहारस्तु ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन । न तु तवेत्यर्थः ॥
“ सप्तम्यधिकरणे च ” इति सप्तमी ॥

५५ ॥ तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह ॥ सेयमिति । सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते
प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्कयः प्रतिशीर्षकम् ॥ “ एरच् ” इत्यच्प्रत्य-
यः ॥ स्वदेहापर्पणमेव निष्कयस्तेन भवत्तत्त्वत्तः ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ मोचयि-
तुं न्याय्या न्यायादनपेता ॥ युक्तेत्यर्थः ॥ “ धर्मपथ्यर्थ— ” इत्यादिना यत्प्रत्य-
यः ॥ एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् ॥ मुनेः क्रिया होमादिः । स
एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् ॥ स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिश्ररूधनं संरक्ष्य-
मिति भावः ॥

५६ ॥ अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह ॥ भवानिति । परवानस्वामिपरतन्त्रो भ-
वानपीदं वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः ॥ “ शेषे प्रथमः ” इति प्रथ-
मपुरुषः ॥ किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः ॥ “ हि हेताववधारणे ” इत्यमरः ॥
तव देवदारौ विषये महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्षयत इत्यर्थः ॥ इदं शब्दोक्तमर्थं
दर्शयति स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा त्वयमक्षतेनाव्रणेन ।
नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥

great sage by offering other cows ? Know that this cow is in no way inferior to Surabhi, and it is only through the influence of the god Rudra that you have been able to attack her.

55. Accordingly, she is perfectly entitled to be liberated by me from you by the offer of my body as ransom ; for this being agreed to, neither shall your dinner-after-fast be violated, nor the means of the sage's rites be destroyed.

56. Since because there is a great effort of yours towards protecting this pine tree, you too, dependent upon another will be able to understand me when I say, that it is impossible for one to stand unwounded before his employer after having allowed the charge to be destroyed.

vardhana also notices this reading. B. C. F. I. P. R. with Val., Din., and Su., अन्य° for चान्य°. A. D. F. तु, I. हि, for तु.

55. R. स्याद्विहता नवैवं for स्याद्विहता तवैवं. R. कृपार्थः for क्रियार्थः.

56. B. C. F. I. R. with Val., and Su., यदशक्यम् for न हि शक्यम्.

किमप्यहिंस्यस्तव चेमन्तोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
 एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
 सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
 तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
 तथेति गामुक्तवन्तं दिलीपः सद्यः प्रतिटम्भाविमुक्तवाहुः ।
 स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

५७ ॥ सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह । किमपि किं वाहं तवाहिंस्यो-
 ऽध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरे तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव ॥ ननु सु-
 ख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्भिधानां
 मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यमेवाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत-
 विकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव ॥ “आम्या त्वालम्बनास्थान-
 यत्नापेक्षादु कथ्यते ” इति विश्वः ॥

५८ ॥ सौहार्दद्विहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह । सम्बन्धनिनि । सम्बन्धं सख्यम् । आभा-
 षणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः ॥ “स्यादाभाषणमालापः ” इत्यमरः ॥ स
 नादृक्सम्बन्धो वनान्ते संगतयोर्नवावयोर्वृत्तो जातः । तत्ततो हे भूतनाथानुग
 शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव सम्बन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं
 याञ्चाम् ॥ “ प्रणयाम्त्वनी । विश्रम्भयाश्चाप्रेमाणः ” इत्यमरः ॥ विहन्तुं
 नार्हसि ॥

५९ ॥ तथेति । तथेति गामुक्तवन्ते हरये सिंहाय ॥ “ कपौ सिंहे सुव-
 र्णे च वणे विष्णो हरि विदुः ” इति शाश्वतः ॥ सद्यस्तत्क्षणं प्रतिटम्भान्निर्वन्धाद्वि-
 मुक्तो बाहुर्व्यस्य स दिलीपः । न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमिषस्य ॥

57. Or, if you think very much the same that I should be uninjured, then be kind to my body made up of fame. For, in truth, persons like myself have little regard for material lumps (i.e. bodies) framed out of earth and other elements and destined to perish.

58. The friendship proceeds from conversation, they say ; accordingly it is formed between us two after our meeting together in the midst of this forest ; do not refuse, then, O follower of the lord of living beings, to comply with this request of mine, now that I have become your friend.

59. ‘ So be it,’ the lion replied and द्रिप, who had his arm instantly released from restraint, laid down his weapon and offered his body to the lion, as if it was a lump of flesh.

58. B. with Chā., Din., and Su., ज्ञातः for वृत्तः.

59. Charitravardhana and Dinakara appear to have read तथेति गामुक्तवन्ते ” &c. B. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., सन्यस्त for स न्यस्त.

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचोनिशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामयतः प्रसविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥
तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥

“पललं कव्यमामिषम्” इत्यमरः ॥ पिण्डं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् ।
एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

६० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्क-
यतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य ॥ “स्याद्वाङ्मुखस्य” इत्यमरः ॥ प्रजानां
पालयितुं राज्ञ उपर्युपरिष्टात् ॥ “उपर्युपरिष्टात्” इति निपातः ॥ विद्याधराणां दे-
वविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः । पपात ॥

६१ ॥ उत्तिष्ठेति । राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं ॥ “उपमानाश्चारे”
इति वयञ्च ॥ ततः शानञ्च ॥ उत्थितमुत्पन्नं “हे वत्स उत्तिष्ठ” इति वचो निशम्य
श्रुत्वा । उत्थितः सन् ॥ अस्तेः दान्प्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रसवः क्षीरसावोऽस्ति
यस्याः सा तां प्रसविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

६२ ॥ तमिति । विस्मितमाश्चर्यं गतम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ तं हिलीपं धेनुरुवाच ॥
किमित्यत्राह—हे साधो मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्र-
भावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसाः घालुकाः ॥ “शरा-
रुर्घालुको हिंस्रः” इत्यमरः ॥ “नभिकम्पि—” इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ किमुत
सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् ॥ “बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे”
इत्यमरः ॥

60. Expecting the dreadful bound of the lion the protec-
tor of the people sat with his face looking downwards, and at that
moment showers of flowers fell upon him from the sky, discharg-
ed by the hands of the Vidyādhara.

61. “Rise up my son,”—exclaimed a voice; and the
king hearing the words sweet like nectar got up and saw before
him, like his own mother, the cow discharging milk and nowhere
the lion!

62. The cow thus addressed the wondering monarch :—‘I
created that delusive phantom (or illusion) to test thy faith, my
good man’; through the power of the sage even the god of death
has no power to strike at me, what then of other beasts of prey
(i. e. far less such savages) ?

60. B. D. F. R. अधोमुखस्य for अवाङ्मुखस्य. Vallabha's text
reads अधोमुखस्य, while his commentary gives अवाङ्मुखस्य.

62. I. गुरुभावात् for ऋषिभावात्.

भक्त्या गुरो मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥
ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥
सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्तेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

६३ ॥ भक्त्येति । हे पुत्र गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीतास्मि ॥
“ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ” इति चतुर्थी ॥ वरं देवैर्भ्यो वरणीयमर्थम् ॥ “ दे-
वाद्भुते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनास्त्रिप्रये ” इत्यमरः ॥ वृणीष्व स्वीकुरु । तथा हि
मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किं तु प्रसन्नां माम् । का-
मान्दोषधीति कामदुषा । तामवेहि ॥ “ दुहः कञ्यश्च ” इति कण्प्रत्ययः ॥

६४ ॥ तत इति । ततो मानितार्थी स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः ।
एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय । अ-
ञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् ॥ अत एव रघुकुलमिति प्रसि-
द्धिः ॥ अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

६५ ॥ संतानेति । सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयत इति संतानकामः ॥
“ कर्मण्यण् ” ॥ तस्मै राज्ञे तथेति । कामयत इति कामो वरः ॥ कर्मार्थं घञ्प्रत्य-
यः ॥ तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वो-
पभुङ्क्ते पिबेति । तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

63. I am pleased with thee for thy devotion to thy precep-
tor and (also) for thy compassion for me ; ask any boon of me,
my son ; do not think me that I can produce milk alone, if pleased
I can also grant (the fulfilment of one's) desires.

64. Then the king, who honoured the supplicants and who
by the dint of his arms had won for himself the name of hero, fold-
ed both his hands and prayed for the birth from सुदक्षिणा, of a son of
endless glory, and who would be the founder of his dynasty.

65. ‘ So be it ’, said the cow, of copious milk, and after having
granted the king the desired boon, who (ardently) longed for issue,
ordered him thus :—extract, my son, in a vessel of leaves my milk,
and then drink it up.

63. A. B. C. I. R. with Val., and Su., वत्स for पुत्र. We with
D. F. J. P. supported by Chāritravardhana and Dinakara.

64. B. C. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., समानितार्थी
for स मानितार्थी. I. R. with Val., अनन्तकीर्तिः for अनन्तकीर्ति.

65. D. उपयुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. So also Mallinātha who says ‘ उपयुङ्क्ते ’
इति वा पाठः.

वत्सस्य होमार्थवेधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

ऊधस्यामिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुद्यां इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

६६ ॥ वत्सस्येति । हे मातर्वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमूधस्यं क्षीरम् ॥ “ शरीरावयवाच्च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ रक्षिताया उच्यते षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

६७ ॥ इत्थमिति । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शु-
भ्रूपया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन
दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्सम्बन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासे-
नाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥

६८ ॥ तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव सुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नै-
र्मुखरागादिभिरनुमितमभ्यूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वा-
त्पुनरुक्तयेव । वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव
कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किं तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थि-
तयेत्युत्प्रेक्षा ॥

66. After having obtained the permission of the sage I wish to drink the milk of your udder, O mother, that may remain after the calf has had its drink, and after the (requisite quantity for) sacrificial rite has been milched out, in pursuance of my custom to receive only the sixth part of (the product of) the earth, well-guarded by me.

67. Vasistha's cow became still more pleased with the above humble request of the lord of the earth, and returned without fatigue to the hermitage, from the valley of the mountain हिमवत्, followed by him.

68. The king of kings with a countenance (beaming with joy) like the bright moon, communicated to his preceptor her (i. e. cow's) favour, which could be inferred by the evident marks of gladness, in words which were, therefore, a repetition and then related (the same) to his beloved.

66. B. D. F. with Chā., Din., and Val., गुरोः for ऋषेः. A. D. P. with Chā., and Din., आधर्यं for ऊधर्यं. Chāritravardhana also notices the reading of our text.

67. D. क्षितीयेन for क्षितीशेन. B. I. R. with Val., अश्रमेव for अश्रमेण.

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
 पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥
 प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
 तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७० ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुंधतीं च ।
 धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

६९ ॥ स इति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः । ससु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः ॥
 “ वत्सांसाभ्यां कामबले ” इति लक्षप्रत्ययः ॥ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः
 सन् । वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं
 परिच्छिन्नं यश इव । अतिवृष्णः सन्पपौ ॥

७० ॥ प्रातरिति । वशी वशिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवा-
 रूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवम् । तत्कालो-
 चितमित्यर्थः ॥ “ कालाद्विष्णुः ” इति टञ्प्रत्ययः ॥ “ यथा कथंचिद्गुणवृत्त्यापि
 काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते ” इति वृत्तिकारः ॥ ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं
 स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वाहं प्रयुज्य । तौ दम्पती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति
 प्रस्थापयामास ॥

७१ ॥ प्रदक्षिणीकृत्योति । नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमभ्रातीति हुताशोऽग्निः ॥ “ कर्म-

69. Having obtained the permission of Vasistha, the king, of unblemished soul and who was kind to the virtuous, drank with great eagerness such milk of Nandini, that remained after feeding the young calf and also after supplying (the requisite amount) for the offerings of the sacrifice, as if, it were, his own white fame in the material form.

70. In the next morning after having ordered the dinner, suited to the concluding ceremony of the aforesaid fasting-vow, Vasistha, who had restrained his self, pronounced on them an auspicious benediction proper at the time of departure and dismissed the royal couple to return to their capital.

71. Having gone round the satiated holy fire, the sage, afterwards अरुन्धती and then the sacred cow with her calf, the king

69. D. हामविधश्च शेष, B. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., वत्सनिर्पातशेषं for वत्सहुतावशेषं. Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha as well as of D. Ms. B. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., शुभ्रम् for शुभ्रं. D. भूपः, B. I. R. with Val., and Su., भूयः for मूर्तम्. Chāritravardhana notices the reading of Vallabha and others. B. C. I. R. with Val., and Su., अधिवृष्णः for अतिवृष्णः.

70. C. D. F. I. P. with Val., संप्रययामास for प्रस्थापयामास.

71. B. C. F. I. with Su., ततश्च होतारम् for अनन्तरं भर्तुः (C. F. I. with Su., च, B. तु). A. D. F. समङ्गलोदयतरानुभावः for सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः. Vallabha's text reads “ सन्मङ्गलोदयतरानुभावः ” while his commentary explains the following text:—सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः.

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यथावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकशिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाशुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रोः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेधुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पयण् ॥ तं भर्तुर्भुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुंधती च सवत्सां धे-
तुं च प्रदक्षिणोक्त्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ “ तिष्ठद्गृध्रभृतीनि च ” इत्यव्य-
यीभावः ॥ ततश्चिवः ॥ अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य ॥ स-
द्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदयतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

७२ ॥ श्रोत्रेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्ब्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्रा-
भिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वेनानुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव
सुखयतीति सुखः । तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सकलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं य-
यौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

७३ ॥ तमिति । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् ।
प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कश्चितं कृशीकृतमङ्गं यस्य स तम् । नवोदयं
नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाशुवद्भिरितिगृध्रभृतिर्नैत्रैः । औषधीनां नाथं सोममिव ।
तं राजानं पपुः । अत्यास्थया दृष्टश्रुत्यर्थः ॥ चन्द्रपक्षे । अदर्शनं कलाभयनिमि-
त्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः ॥ “ तं च सोमं
पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः ” इति व्यासः ॥ उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

७४ ॥ पुरन्दरेति । पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः ॥ “ पूः सर्वयो-
र्दारिसहोः ” इति खच्प्रत्ययः ॥ “ वार्चयमपुरन्दरौ च ” इति सुमागमो निपा-
तितः ॥ तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः । स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकसु-

whose power was now made more invincible (than before) by the
auspicious rites performed at his departure, set out on his journey.

72. By the car whose music was agreeable to the ear and
which afforded ease on account of its being free from joltings, the
patient monarch took the way in company with his lawful queen
as if he was carried [not by a heavy car of wood, but] on the
wings of his successful desire.

73. Him, who, by his absence, had made the people eager
(to have his sight), and whose body had become lean from the
effects of his vow for issue, his subjects began to drink, as it were,
with their eyes not getting satiety, as they do the newly rising
lord of herbs (the moon).

74. The king, who enjoyed the lustre of the town-destroying
Indra and who was welcomed back by the citizens, entered his

72. B. I. R. with Val., स्वेनेव for स्वेनेव.

73. B. D. R. with Chā., and Din., तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन for तमा-
हितौत्सुक्यमदर्शनेन. A. D. प्रजार्थं व्रतकशिताङ्गम् for प्रजार्थव्रतकशिताङ्गम्.

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव द्यौः सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयुतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥७५॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

च्छ्रुतध्वजम् ॥ “पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥
पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे नृत्यदले ॥ “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये
ह्रीन् वरे त्रिषु” इत्यमरः ॥ भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्जापितवान् ॥

७५ ॥ अयेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म ॥ “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥ अत्रे-
र्महर्षेर्नयनयोः समुत्थसुत्पन्नं नयनसमुत्थम् ॥ “आतश्चोपसर्गं” इति कप्रत्ययः ॥
ज्योतिरिव । चन्द्रभिवेत्यर्थः ॥ “ऋक्षेशः स्यादग्निनेत्रप्रसूतः” इति हलायुधः ॥
चन्द्रस्याग्निनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—“नेत्राभ्यां वारि सुताव दशधा द्योतय-
द्दिशः । तं गर्भं दशधा हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न चैता-
स्तमशक्तुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भावयङ्क्षी-
काञ्छीतांशुः सुरभावनः” इति ॥ सुरसरिदङ्गा वह्निना निष्ठयुतं विक्षिप्तम् ॥
“च्छ्रोः शृङ्गानुनासिके च” इत्यनेन निपूर्वाट्टीवनेर्देवकारस्य ऊट् ॥ “नूत्ननुत्ता-
स्तनिष्ठयूताविद्धक्षिमेरिताः समाः” इत्यमरः ॥ ऐशं तेजः स्कन्दमिव ॥ अत्र
रामायणम्—“ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियो-
जयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां
महातेजो गङ्गायां तेज उत्तृज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं
धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचने श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स
तस्या महिमां कृत्वा समन्तादवकीर्य च । समन्ततस्तदा देवोमभ्यसिञ्चत पावकः ।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रयुनन्दन” इति ॥ राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिली-
पस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महर्षिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभि-
निविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः—“अष्टानां लोकपालानां
वपुर्धारयते नृपः” इति ॥ ‘अत्र आधत्त’ इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते ।
तथा मन्त्रे च दृश्यते—“यथेयं पृथिवीमव्युत्ताना गर्भमाधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि
दशमे मासि सूतवे” इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानश-
ब्दप्रयोगदर्शनादिति ॥ मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—“नममययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ।

॥ इति श्रीपद्माक्षयप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमहिनाथम-
च्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

capital in which were raised the flags and once more placed the
yoke of the earth on his shoulders, equal in strength to the lord of
the serpents.

75. As the heavens, the luminary sprung from the eyes of
Atri, and as the river of the gods (i. e. the Gangá), the lustre of
Is'a deposited by Agni, so the queen bore the embryo, which con-
tained the heavy essences of the Lokapálas (or endowed with the
great splendour of the lords of different quarters of the sky) for
the prosperity of the king's race.

। तृतीयः सर्गः ।

अथेप्सितं भर्तुरुपास्थितोदयं सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रापाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विभेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूद्भवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

१ ॥ राज्ञी गर्भमाधत्तेत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति ॥ अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्रातःकालं भर्तुरीप्सितं मनोरथम् ॥ भावे क्तः ॥ पुनः सखीजनस्योद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् ॥ यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे—“कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता” इति ॥ तस्या मुखं प्रारम्भः ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य संतरेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणं ॥ “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः ॥ एवं विधे दौर्हदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ ॥ स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाहटः—“मातृजं ह्यस्य हृदयं मातृश्च हृदयेन तत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम्” इति ॥ तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भो दौर्हदमित्युच्यते । सा च तद्योगादौर्हदिनीति ॥ तदुक्तं संग्रहे—“द्विहृदयां नारीं दौर्हदिनीमाचक्षते” इति ॥ अत्र दौर्हदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः ॥ अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—“जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥

२ ॥ संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति ॥ शरीरेति । शरीरस्य सादात्का-

1. In time सुदक्षिणा began to show signs of pregnancy, which was, as it were, the desire of the husband with its fulfilment approaching, which was the prime cause (or source) of the continuation of the family of इक्ष्वाकु, and which was but the beginning of the moonlight to the eyes of her female friends (or which was the beginning of the कौमुदी festivals to the sight of her female friends).

2. Wearing a few (i. e. a limited number of) ornaments on

1. B. C. I. J. K. R. with Châ., Din., Val., and Su., °कौमुदीमुखं, A. °कौमुदीमुखं, also noticed by Mallinâtha who says:—“अत एव केचित्कौमुदीमहमिति पाठे पठन्ति”, D. G. K. P. कौमुदीमुखं, also noticed by Châritravardhana and Dinakara. B. G. I. K. P. R. with Châ., Din., Val., and Su., दोहद° for दौहद°. Châritravardhana and Dinakara notice the reading. Between 1-2. D. I. with Val., read:—“ततो विशांपत्युरनन्यमन्तर्मेनारथं किञ्चिदिनादयोमुखम् । अनन्यमौहार्दरस्य दोहदं प्रिया प्रपदे प्रकृतिप्रियंवदा” ॥ But I. reads this verse after the 2nd verse of our text, so does Vallabha.

2. B. C. I. K. R. with Din., and Val., रोभ्र° for लोभ्र°. B. C. G.

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाग्राय न तृप्तिमाययौ ।

करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

इयादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोभ्रपुष्पवत्पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा । विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभाता-दीषद्भूतेत्यर्थः ॥ “तसिलादिष्व कृत्वसुचः” इति प्रभातशब्दस्य पुंवङ्गावः ॥ शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यत ॥ शरीरसादादिगर्भलक्षणे वाहटः—“क्षामता गरिमा कुक्षेर्भूर्च्छा छर्दिरोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्” इति ॥

३ ॥ तदिति । क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुरभि सुगन्धि तस्या आनन-मुपाग्राय तृप्ति नाययौ ॥ कथमिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने ॥ “शुचिः शुद्धे-ऽनुपहते शुद्धाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हतवहेऽपि स्यादुपधौ शुद्धमन्त्रिणि” इति विश्वः ॥ पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः ॥ “पृषन्ति बिन्दुपृषताः” इत्यमरः ॥ सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाग्राय करी गज इव ॥ अत्र करिवनराजिपल्व-लानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्वक्षणे लोकप्रसिद्धमेव ॥ एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

account of the attenuation of her frame and with countenance pale as the लोभ्र flower, सुदक्षिणा looked like the night bordering on morn, in which the stars require a search, owing to the moon having pale light.

3. The lord of the earth, like an elephant smelling a pond in the forest-groves (made fragrant) being sprinkled over with drops of water from the clouds at the close of summer, was not (in the least) contented with smelling in private her mouth fragrant with earth.

I. K. R. with Din., Val., and Su., विभातकल्पा for प्रभातकल्पा. Chāritra-vardhana reads this verse in the following way:—“शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सा लक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना । स्थितान्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत्” ॥ Between 2-3 B. I. R. with Val., and Su., read :—“मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा । स्थितान्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत्” ॥ But R. reads this verse before the 2nd verse of our text. B., however, has :—स्थितान्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां &c.

3. D. R. with Chā., Val., and Din., रहः समाग्राय for रहस्युपाग्राय. I. reads it thus :—“तदाननं रसविन्मृत्कालवं । नृपः समाग्राय &c., but this reading violates the metre of the verse.

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे द्विया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोशेश्वरः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासायमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

४ ॥ दोहदहेतुके मृङ्गक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते ॥ दिवमिति । हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः । मरुत्वानिन्द्रः ॥ “ इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ” इत्यमरः ॥ दिवं स्वर्गमिव । भुवं भोक्ष्यते ॥ “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् ॥ अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृदूपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषी भोग्यवस्तु । तस्मिन् ॥ कर्मणि घञ्प्रत्ययः ॥ रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् । विलङ्घ्य विहाय । मनो बबन्ध निधावित्यर्थः ॥ दोहदहेतुकस्य मृङ्गक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

५ ॥ नेति । मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा ॥ “ द्व्यज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ” इत्यण्प्रत्ययः ॥ द्विया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ “ आदृतौ सादराचितौ ” इत्यमरः ॥ प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोशेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ ॥ “ लट्स्मे ” इति भूतार्थे लट् ॥ सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥

६ ॥ उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरथः ॥ “ दोहदं दोहदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम् ” इति हलायुधः ॥ सा सुदक्षिणा दोहदेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्रे आचक्राद् तदाहृतमानीतम् । भर्त्रेति शेषः । अप-

4. As the lord of the Maruts is the master of the heavens so is her son, whose (conquering) chariot would not stop until it shall have reached the furthest ends of the quarters, destined to rule over the earth ; was it from this that she first evinced such sort of desire (for eating the earth) in preference to all other things of taste.

5. “ Out of modesty the Magadha princess tells nothing about the things she likes or whatever her desired objects.” In this way did the lord of the Uttara Kosalas constantly make inquiries of her loved companions through politeness.

6. Having got to the painful temperament consequent upon the qualms of pregnancy, she saw that very thing supplied to her

4. D. G. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., मह्यं for भुवं. A. D. with Chā., Din., and Su., मत्सुतः for तत्सुतः.

6. B. C. G. K. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., अस्याः for अस्य. A. D. with Su., वभूव दुःखान्यं for अभूदनासायम्.

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्वयथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपक्षापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

इयदेव ॥ अलभतेत्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं व-
स्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत् । किं याचञ्चया । नेत्याह—अधिज्यधन्वनः इति । न
हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः ॥ अत्र बाहटः—“ पादशोफो
विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका ” इति ॥ एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे
दृष्टदोषसंभवात् । न तु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् । तदुक्तम्—“ देयमप्यहितं तस्यै हि-
ताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ” । अन्यच्च—
“ दोहद्वयाप्रदानेन गर्भो दोषमवामुयात् ” इति ॥

७ ॥ क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहद्वयथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा
पुण्यमाणावयवा सती । पुराणपक्षाणामपगमात्त्राशादनन्तरं संनद्धाः संजाताः
प्रत्यग्रत्वात्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव । रराज ॥

८ ॥ लक्षणान्तरं वर्णयति ॥ दिनेष्विति । दिनेषु दोहद्वयसेषु गच्छत्सु सत्सु
नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ समन्तान्नीले मुखे च्चुचुको यस्य तत् । तदीयं
स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्यासयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः

which she desired, for there was nothing that he desired, even in
heavens, which was unobtainable by the lord of the earth, when
he put the string to his bow.

7. As a creeper which after the disappearance of old leaves
puts forth beautiful sprouts (*lit.* appears to have been clad in a
charming foliage), so she, gradually getting over the painful con-
dition of pregnancy, looked bright with her limbs growing in
developed form.

8. As days rolled on her full and plumpy breasts, with dark
nipples, put to shame, as it were, the loveliness of two charming
lotus-buds surmounted by black bees.

7. R. संवद्ध° for संनद्ध°. D. with Chā., उपोदगात्रोपचया for प्रचीयमाना-
वयवा. K. P. with Val., and Su., read first the 8th and then the 7th
verse of our text.

8. D. I. मधूकगण्डुरं for नितान्तपीवरं. D. I. आश्याममुखं for आनीलमु-
खं. D. G. K. P. with Chā., Din., and Su., भ्रमरावलीढयोः, I. भ्रमरावलीनयोः
for भ्रमराभिलीनयोः. F. with Val., and Su., first commenting upon this
stanza, comment also upon a slightly different reading of the same,
“दिनेषु गच्छत्सु मधूकगण्डुरं तदीयमाश्याममुखं स्तनद्वयं समुद्रयोर्वारणदन्तकोशयोः ।
बभार कार्त्तिकं गवलापिधानयोः ” । [F. has समुद्रयोः for समुद्रयोः and पिधानयोः
for पिधानयोः, and Sumativijaya has आनीलमुखं for आश्याममुखं.] I. R.
with Dinakara read this verse after the 9th of our text.

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।

नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम् ।

यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत् सः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।

तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

पद्मकुलयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ अत्र बाहटः—“ अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचक्षुकौ ” इति ॥

९ ॥ निधानेति । नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमित्यर्थः । तानिव । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव ॥ शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं मन्यतीति ॥ अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं । नदीमिव । अमन्यत ॥ एतेन गर्भस्य भाग्यवस्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

१० ॥ प्रियेति । धीरः स राजा प्रियानुरागस्य । मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजबलेनार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च ॥ “ धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु ” इति विश्वः ॥ सदृशीरनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत् कृतवान् ॥ आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्यते ॥ अत्र । “ मासि द्वितीये त्रितीये वा पुंसवनं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ” इति पारस्करः ॥ “ चतुर्थेऽनवलोभनम् ” इत्याश्वलायनः ॥ “ षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् ” इति याज्ञवल्क्यः ॥

११ ॥ सुरेन्द्रेति । गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्गौरवात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितये-

9. The king at last concluded that the queen was (big) with child, resembling in that respect the ocean-garmented Earth with treasures lying in her bowels, or the शमी tree with the fire latent in its interior, or the river सरस्वती with its (stream of) water hidden under sand.

10. The wise monarch ordered the पुंसवन and other ceremonies to be duly performed, in a manner suited to the love he bore to his beloved to the magnanimity of his heart, to the immense wealth acquired from the furthest ends of the quarters by the valour of his arms, and also to the great joy (he felt at the happy prospect of getting a son).

11. On his coming to her apartments, the king was delighted to see her, with swimming eyes, with her hands fatigued by fold-

10. D. धृतेः for धृतेः. Chāritravardhana and Dinakara also notice the reading.

11. R. छिन्नहस्तया for खिन्नहस्तया.

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरातेरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवाथर्मक्षयम् ॥ १३ ॥

त्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जालिकरणे खिन्नहस्तयोः पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या ॥ “चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः ॥ तथा सुदक्षिण्या ननन्द ॥ “सुरेन्द्रमात्राश्रित-” इत्यत्र मनुः—“अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः” इति ॥

१२ ॥ कुमारैति । अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा ॥ “संज्ञायां समजनि-
पद-” इत्यादिना क्यप् ॥ तस्यां कुशलैरभैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः । गर्भस्य भर्मणि
भरणे ॥ “भरणे पोषणे भर्म” इति हैमः ॥ “भृतिर्भर्म” इति शाश्वतः ॥ भृशो म-
निचप्रत्ययः ॥ अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने ।
प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवाभित्यर्थः ॥ “स्यादुत्पादे फले
पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः ॥ प्रियां । अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् ॥
“तदस्य संजानं तारकादिभ्य इतच्” इतीतचप्रत्ययः ॥ दिवमिव । पतिः प्रतीत-
स्तुष्टः सन् ॥ “खयाते तुष्टे प्रतीतः” इत्यमरः ॥ ददर्श दृष्टवान् ॥

१३ ॥ ग्रहैरिति । ततः शच्येन्द्राण्या समा ॥ “पुलोमजा शचीन्द्राणी”
इत्यमरः ॥ सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः ॥
“दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः ॥ उच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगै-

ing together to bid the customary salutations, leave her seat with difficulty on account of the weight of her embryo, which was made up of the portions of the Surendras (i. e. the ruling gods).

12. In the course of time after the (measures of) nourish-
ment of the foetus had been properly taken by the competent phy-
sicians skilled in the treatment of infants, the king, like the sky
beclouded at the close of summer, was pleased to see his queen ap-
proaching the time of delivery (or confinement) .

13. At last, as the three-fold kingly power brings on an un-
decaying store of wealth, so the queen, who resembled शची, brought
forth in time a son, whose exalted fortune (lit. wealth of prosper

12. B. C. K. I. P. R. with Châ., Val., Din., and Su., अधिष्ठिते
for अनुष्ठिते. D. with Din., गर्भकर्मणि, B. C. G. K. I. P. R. with Châ.,
Val., and Su., गर्भवेद्यमनि for गर्भभर्मणि. Châritravardhana and Malli-
nâtha notice the reading of Dinakara and others, where the latter
who says,—‘ गर्भकर्मणि ’ इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावैचित्यमङ्गः. A. C. निरत्ययाय
प्रसवाय तत्सूर्या for पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां. Châritravardhana notices
the reading.

13. C. D. K. with Châ., संस्थितैः for संश्रयैः. C. D. K. I. P. R.
सूनुं for पुत्रं. A. D. अक्षतं for अक्षयं.

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

रनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपत्त्यस्य तं पुत्रम् ।
त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रि-
साधना शक्तिः ॥ “ शक्त्यस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ” इत्यमरः ॥
अक्षयमर्थमिव । असूत ॥ “ षूङ्प्राणिगर्भविमोचने ” इत्यदादिषु पठ्यते ।
तस्माद्वातोः कर्तारं लङ् ॥ अत्रेदमनुसंधेयम्—“ अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा-
ह्यवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिधीन्द्रियांश्चैस्त्रिनवक-
विंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ” इति ॥ सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो
राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि
नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयोराशिर्त्रिंशंशं यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु
परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः ॥ अत्रांशस्त्रिंशो भागः ॥ यथाह नारदः—“ त्रि-
शङ्कागात्मकं लग्नम् ” इति ॥ सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम ॥ तदुक्तं लघु-
जातके—“ रविणास्तमयो योगो वियोगस्तुदयो भवेत् ” इति ॥ ते च स्वोच्चस्थाः
फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः ॥ तदुक्तं राजमृगाङ्के—“ स्वोच्चे पूर्णे स्वर्क्षमर्धे
सुहृद्दे पादं द्विद्देऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं
न्यूनं स्वत्रिकोणे ददाति ” इति ॥ तदिदमाह कविः । उच्चसंस्थितैरसूर्यगैरिति च ।
एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति ॥ त-
दुक्तं कूटस्थीये—“ सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रि-
चतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ” इति ॥ तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

१४ ॥ दिशः इति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे ॥ “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वि-
तीया ॥ दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः ॥ मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः ॥ अग्निः
प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार ॥ इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव ॥
तथाहि । तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः ॥ ततो
देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥

१५ ॥ अरिष्टेति ॥ “ अरिष्टं सूतिकाग्रहम् ” इत्यमरः ॥ अरिष्टे शय्या तां परितः

ous fortune) was presaged (or betokened) by five auspicious stars that were in the ascendant (i. e. occupied the highest apexes of their orbits) and did not set.

14. That very moment the quarters became fair ; the breeze began to blow in a pleasant manner ; and the sacrificial fire, with an encircling flame on the right, received the offerings ; in short, everything had an augury of good ; since it is for the good of the world that these great ones are born.

15. The midnight lamps suddenly lost their lustre and looked

14. C. G. K₃. P. with Châ., Din., and Su., हुतं for हविः. D, G. and Su., तत्क्षणं for तत्क्षणं.

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीच्चयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुप च चामरे ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

सर्वतः ॥ “अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते” इति द्वितीया ॥ विसारिणा । सुजन्मनस्तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हत-
त्वेषः निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः ॥ “अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ” इत्यमरः ॥ आले-
ख्ये चित्रे समर्पिता इव बभूवुः ॥ निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥

१६ ॥ जनायेति । भूपतेरमृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् ॥ “सरूपसमसंमि-
ताः” इत्याह दण्डी ॥ कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तः-
पुरचारिणे जनाय त्रयमेवाददेयमासीत् ॥ किं तत् । शशिप्रभं छत्रं । उभे चामरे
च ॥ छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

१७ ॥ निवातेति । निवातो निर्वातप्रदेशः ॥ “निवातावाश्रयावातो” इत्यमरः ॥
तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिबतस्तृष्णया प-
दयतो नृपस्य गुरुत्कटः प्रहर्षः । कर्ता । इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघे इव ।
आत्मानि शरीरे न प्रबभूव स्थानं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नह्य-
त्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः ॥ यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव ।
आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किं तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

as if transferred to pictures on account of the well-born infant's own splendour spreading around the bed in the lying-in-chamber.

16. There were only three things, which the lord of the earth could not give away as presents to the attendant of the ladies' inner-apartments, when he announced him of the birth of his son in words which sounded to him sweet as nectar,—his imperial umbrella splendid like the moon and the two *Chauries*.

17. Looking intently (*lit.* drinking up) at the lovely (little) face of his son, with eyes, motionless like a lotus in a breezeless place, the king could not control his great joy within himself (*i. e.* his joy overflowed all its bounds), as the great ocean its flood at the sight of the moon.

16. Between 16-17 B. R. with Chā., Val., and Su., read and comment upon the following—“सर्माश्च पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युगेव दुर्गतः । मुदा शरीरं प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दुदयमूर्च्छितां यथा” ॥ [R. has सर्माश्च for सर्माश्च, पिता मुखं for मुखं पिता and मुदः for मुदा.] R. with Chā., and Din. read this verse after the 17th of our text; and call it a spurious stanza. Vallabha calls it पाटान्तरं.

17. A. D. निर्वात°, G. निर्वात° for निवात°. B. C. K. I. P. R. with Vallabha च for न.

स जातकर्मण्यखिलं तपस्विना तपोवनादित्य पुरांधसा कृतं ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ॥

न केवलं सद्यनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।

ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

१८ ॥ स इति । स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा वशिष्ठेन । तपस्वित्वात्तद्गु-
ष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अखिलं जातकर्मणि
जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोह्लेख-
नादिर्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः ॥ “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्”
इत्यमरः ॥ मणिरिव । अधिकं बभौ ॥ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥
अत्र मनुः—“प्राज्ञाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते” इति ॥

१९ ॥ सुखश्रवा इति । सुखः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः ।
मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेदयानाम् ॥ “वारस्त्री गणि-
का वेद्या रूपाजीवा” इत्यमरः ॥ प्रमोदनृत्यैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्य-
नि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त ॥ किं तु । द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः ॥
पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांश्चत्वाद्देवोप-
कारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

२० ॥ नेति । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य । अत एव चोराद्यभावात् ।
संयतो बद्धो न बभूव नास्ति स्म ॥ किं तेनात् आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना
हर्षितस्तोषितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् ॥ किं तु स राजा तदा पित-

18. After all the जातकर्म ceremonies had been performed by the family priest Vasistha, the observer of asceticism, who came from the penance-grove (for that purpose), the son of दिलीप shone forth with an additional lustre like a jewel dug out of (*lit.* produced from) a mine, when it undergoes the process of polish.

19. The sounds, pleasing to the ear, of auspicious musical instruments (drums) accompanied by the delightful dancing of the courtezans, could be heard not only in the palace of the king—the husband of the Magadha-princess but also in the path of the gods (*lit.* those whose abode is heaven).

20. The protector, finding no prisoners whom, delighted at the birth of a son, he might liberate, only freed himself from the bond of his forefathers, that went under the name of a debt.

19. A. D. प्रमोदनृत्यैः for प्रमोदनृत्यैः.

20. D. G. P. with Val., विमोचयेत् for विसर्जयेत्. Vallabha in his text reads विमोचयेत्, but in his commentary he comments upon वि-
सर्जयेत् by giving a synonym “विमोचयेत्” for the same.

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः ह्युभेः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

णामृणाभिधानाद्वन्धनात्केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः ॥ “ केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः ” इति शान्धतः ॥ सुमुचे ॥ कर्मकर्तारि लिट् ॥ स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे—“ एष वा अनृणो यः पुत्री ” इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

२१ ॥ श्रुतस्येति । अर्थविच्छेदार्थज्ञः पार्थिवः । अयमर्भकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः ॥ “ शक्ति लिङ् ” इति शक्यार्थे लिङ् ॥ इति हेतोर्धातोः “ अघिवचिलघि गत्यर्थाः ” इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादेवंक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुनं नाम्ना रघुं चकार ॥ “ लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च ” इत्यप्रत्यये बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् ॥ अत्र शङ्कः—“ अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ” इति ॥

२२ ॥ पितुरिति । स रघुः समग्रसंपदः पितुः प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेरनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ “ नित्यवीप्सयोः ” इति द्विर्वचनम् ॥ वृद्धिं पुपोष ॥ अत्र वराहसंहिता वचनम्—“ सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ” इति ॥

२३ ॥ उमेति । उमावृषाङ्गौ शरजन्मना । कुमारं यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन ॥ “ जयन्तः पाकशासनिः ” इत्यमरः ॥ यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ॥ मागधी प्राग्व्याख्याता ॥

21. Thinking that the boy was destined to go to the other ends of learning and (also of martial proficiency) in his wars with his enemies, the king, skilled in the art of wordiness, called him *Raghu*—a word formed from a root meaning the act of going.

22. As by the reflection of the sun's rays, the young moon waxes (larger and larger) every day, so the little prince throve in all his handsome limbs of the body, under the care of his sire who had all the treasures at his command.

23. As Parvati and Sankara, on whose flag was the sign of a bull, were delighted to have Kumāra (*lit.* one born in the reeds),

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

२४ ॥ रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ । चक्रवाकौ ॥ “पुमान्स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥ तयोरिव तयोर्दोषत्वोर्भावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा ॥ “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः ॥ सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे ॥ कर्मकर्तरि लङ् ॥ अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः ॥ यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

२५ ॥ उवाचेति । सोऽर्भकः शिशुः ॥ “पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः ॥ धात्र्योपमात्रा ॥ “धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमात्पु” इति विश्वः ॥ प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

and as Indra and Sachi, his wife, were delighted to have Jayanta, as their son, so the king and the Magadha-princess no way inferior to either of them were delighted to have the little prince (as their heir) of equal footing both with Kumāra and Jayanta.

24. The affection which subsisted between them and which had fettered their hearts increased in its intensity toward each other though divided by their only son, like that of the male and female Chakravaka birds.

25. That little prince began to lisp out the words first taught by his nurse, and to walk by holding her proffered fingers and also gently lowered his head on being taught to make salutations and thus heightened the joy of his sire.

24. D. with Val., एकमुतं न for एकमुतेन. C. with Val., पर्यहीयत, B. G. I. K. with Chā., Din., and Su., न व्यहीयत for पर्यचीयत. Chāritravardhana notices the reading of Vallabha and others.

25. C. with Chā., यदाह for उवाच. B. D. with Val., शिशुस्ततान सः for ततान सोऽर्भकः. But Vallabha agrees with Mallinātha in his text. I. R. with Chā., and Val., शिक्षया for शिक्षया.

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥
स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्गुहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

२६ ॥ तमिति । शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वग्निन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चतं वर्षन्त-
मिव ते पुत्रमङ्कमारोप्य सुदार्ढ्यवाहुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् ।
नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ रसः स्वादः ॥

२७ ॥ अमंस्तेति । स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः । स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टज-
न्मनानेन रघुणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण
मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावता-
रविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गे सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते
स्म ॥ मन्यतेरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः ॥ अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानी-
तरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः ॥ “ गुणोऽप्रधाने रू-
पादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्भे सत्त्वादिसंख्यादिविद्यादिहरितादिषु ” इति
विश्वः ॥ शेषं सुगमम् ॥

२८ ॥ स इति । “ चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽङ्गे तृतीये
वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ” इति मनुस्मरणान्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाक-

26. Infusing, as it were, nectar into his skin through thrilling sensation of pleasure produced from the touch of his body, the monarch, with his eyes closed at their corners, placed his infant son on his lap and went to the state of enjoying for a long time the deliciousness derived from the touch of his own child.

27. As the lord of all creatures considers the preservation of his creation secured by the incarnation (*lit* modification) of his own self (in the shape of Vishnu) possessed of the principal quality, so did the preserver of the hereditary traditions and customs feel the continuance of his line certain by reason of this prince of noble descent.

28. After the tonsure had been performed (when the Chaula ceremony was over) Raghu, attended by the sons of his father's courtiers of the same age with him, and wearing flowing locks, learnt his letters and entered thereby, as if through the mouth of a river, into the great ocean of learning.

26. A. with Chā., and Din., विभाग for उपान्त .

28. A. P. with Din., वृत्तचूलः, D. G. K. R. with Chā., वृत्तचूडः for वृत्तचूलः. Also supported by Vallabha and Sumativijaya.

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

मां सन् ॥ डलयोरभेदः ॥ स रयुः ॥ “ प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् ’ इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चलशिखण्डकैः ॥ “ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः ” इति हलायुधः ॥ सवयौभिः स्निग्धैः ॥ “ स्निग्धो वयस्यः सवयाः ” इत्यमरः ॥ अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्वहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् ॥ “ मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः ” इति यादवः ॥ तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । अविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

२९ ॥ अर्थेति । “ गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकृदादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ” इति मनुस्मरणादथ गर्भकृदादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेतं रयुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः ॥ ते गुरवोऽत्रास्मिन्चावन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः ॥ तथा हि । क्रिया शिक्षा ॥ “ क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु ” इति यादवः ॥ वस्तुनि पात्रभुत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति ॥ “ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् ” इति कौटिल्यः ॥

३० ॥ धिय इति । अत्र कामन्दकः—“ सुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इति ॥ “ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता इण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतसस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ” इति च ॥ उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रयुः समग्रैर्धियो गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः ॥ “ तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ” इत्युत्तरपदसमासः ॥ चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिर्द्भिर्निजाश्वैः ॥ “ हरिर्लोककुभिवर्णे च तृणवाजिविशेषयोः ” इति विश्वः ॥ चतस्रो दिशः इव । क्रमाच्चतार ॥ चतुरर्णवोपमत्वे दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

29. Subsequently to the thread-ceremony, performed in accordance with the precepts, the learned preceptors who liked him much trained him carefully and found their attempts not unsuccessful here :—for efforts when directed to proper objects bear fruit, *i. e.* seldom fail.

30. Raghu, of sublime genius, by dint of all his intellectual faculties gradually got across the four lores resembling the four oceans, as the lord of the quarters (the sun) passes over the (four) directions by means of his bay horses, surpassing the Wind (in speed).

29. B. C. G. I. K. P. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Val., अर्भके for अत्र ते. K. अपसीदति for प्रसीदति.

30. B. C. पवनातिर्वानिभिः for पवनातिपातिभिः.

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुषोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

३१ ॥ त्वचमिति । स रघुः ॥ “ कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ” इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुसंबन्धिनीम् ॥ “ रुर्महाकृष्णसारः ” इति यादवः ॥ त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् ॥ “ आख्यातोपयोगे ” इत्यपादानसंज्ञा ॥ पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीधर एव नाभूत् । किं तु क्षितौ स एकधनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

३२ ॥ महोक्षतामिति । रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्षा महोक्षो महर्षभः ॥ “ अचतुर-- ” आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् ॥ तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव ॥ “ दम्यवत्सतरौ समौ ” इत्यमरः ॥ द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्भजन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुषोष ॥

३३ ॥ अयेति ॥ “ गोर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदधिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्जाम्बुरदिमदृग्वाणलोमसु ” इति केशवः ॥ गावो लोमानि दीयन्ते खण्डयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्माच्यते ॥ तदुक्तं मनुना—

31. Clad in the sacred skin of the *ruru* deer, he learnt the art of missiles charged with all its mysterious incantations from his father himself ; for his royal sire was not only the sole sovereign of the earth but also the sole archer on it.

32. As the young calf grows (in time) into the big bull, and a young elephant attains the state of a prince of elephants, so Raghu, who had broken up from his boyhood by means of his youth, maintained a body charming on account of his gravity.

33. Then after the ceremony of cropping the hair (गोदान), his royal father celebrated his marriage ceremony ; and the pretty

31. R. with Val., अश्विप्यतास्त्रं, D. and Su., प्रशिक्षितास्त्रः for अशिक्षितास्त्रं. A. C. K. I. with Val., and Su., मन्त्रवित् for मन्त्रवत्.

32. D. with Val., गम्भीरमनोहरं for गाम्भीर्यमनोहरं. But the text of Vallabha agrees with Mallinātha.

33. B. C. G. K. I. P. R. with Chā. Din., Val., and Su., तमोनुदं for तमोनुदम्.

युवा युगव्यायतबाहुंरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

“ केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य बृधधिके ततः ” इति ॥ अथ गुरुः पिता ॥ “ गुरुर्गोपतिपित्रादौ ” इत्यमरः ॥ अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः ॥ अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव ॥ “ तमोनुदोऽग्नि-चन्द्रार्का ” इति विश्वः ॥ सत्पत्निमवाध्याबभूवुः । रघुरपि तमोनुत् ॥ अत्र मनुः- “ वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्टुतब्रह्मचर्या गृहस्थाश्रममा-विशेत् ” इति ॥

३४ ॥ संप्रति योवराज्ययोग्यतामाह ॥ युवेति । युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारविशेषः ॥ “ यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कु-तादिषु ” इत्यमरः ॥ युगवद्व्यायतो दीर्घो बाहू यस्य सः । अंसावस्य स्त इत्यं-सलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः ॥ “ बलवान्मांसलोऽसलः ” इत्यमरः ॥ “ वत्सांसाभ्यां कामबले ” इति लृच्प्रत्ययः ॥ कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्री-वः ॥ “ परिणाहो विशालता ” इत्यमरः ॥ रघुर्वपुषः प्रकर्षादधिकशायौवनकृताद्गुरुं पितरमजयत् । तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

३५ ॥ संप्रति तस्य योवराज्यमाह ॥ तत इति । तत आत्मना चिरं धृतां नितान्त-गुर्वीम् ॥ “ वीतो गुणवचनात् ” इति डीष् ॥ प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयि-ष्यता लघुं करिष्यता ॥ “ तत्करोति तदाचटे ” इति लघुशब्दाण्णिच् ॥ ततो “ लटः सद्वा ” इति शब्दप्रत्ययः ॥ नृपेण दिलीपनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन सं-स्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति

princesses obtaining him for their virtuous husband, looked as though they were the daughters of Daksha married to the moon (*lit.* the remover of darkness).

34. The youthful prince Raghu, possessed of arms long as a pole, with ample shoulders, with a chest broad as a board and of a large neck, excelled even his father in bodily excellence. Yet he looked lowly on account of humility (*i. e.* natural modesty).

35. Then the king, desirous of lightening the very heavy yoke of governing his subjects, which he had borne so long, made Raghu the holder of the title of young king, seeing that he was gentle by nature and by education.

34. D. with Chi., and Su., वपुः प्रहर्षात् for वपुः प्रकर्षात्. Dinakara too appears to have read वपुः प्रहर्षात्, but the text is corrupt.

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुदुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शब्दं भजतीति तथोक्तः ॥ “ भजो ण्वः ” इति ण्वप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतः ॥ “ द्वि-
विधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च ” इति कौटिल्यः ॥ नदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं
युवराजं चक्रित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः—“ विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपातिः
सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाद्यु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभि-
षेचयेत् ” इति ॥

३६ ॥ नरेन्द्रेति । गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी
श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मा-
त् । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता युवरा-
जसंज्ञितम् ॥ तारकादित्वादितचप्रत्ययः ॥ आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् ॥ “ आ-
स्पदं प्रतिष्ठायाम् ” इति निपातः ॥ स रयुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाचिरोत्प-
न्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् ॥ “ स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते ”
इति भावः ॥

३७ ॥ विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्व-
प्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव ॥ “ चित्रभानुर्विभावसुः ” इत्यमरः ॥
घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्स्त्र्य इव । कटो गण्डः ॥ “ ग-
ण्डः कटो मद्गो दानम् ” इत्यमरः ॥ तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मद्गोदय इत्यर्थः । तेन
करीव । पार्थिवो दिलीपस्तेन रयुणातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुद्वसहो बभूव ॥

३८ ॥ नियुज्येति । शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः ॥
“ शतं वै ब्रह्मा राजपुत्रा देवा आशापालाः ” इत्यादिश्रुत्या ॥ राजसुतैरनुदुतमनु-

36. S'ri (the goddess of royalty) seeking (or predilecting)
excellence, passed, in part, from her original (i. e. central) abode,
the king, over to that seat, next beside, with the title ‘ Reigning
Prince ’ accrued thereto, as from a lotus to a lotus in new bloom.

37. As fire by its associate (lit. charioteer) the wind, as by
dispersion of clouds the sun, so the king became mightily uncon-
querable on account of him, like an elephant by the opening of his
temples.

38. Having appointed him who was a great warrior (lit. a

36. B. I. read संज्ञकं for संज्ञितं.

37. D. दुरासहः, B. दुरासहः for सुदुःसहः.

38. R. with Din., and the text only of Val., अनुदुतं for अनुदुतं.

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

गतं धनुर्धरं तं रघुं होमनुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनापूर्णमेकोनं क्रतूना-
मन्धमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥

३९ ॥ तत इति । ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दि-
लीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् ॥ “क्रियाथीपपदस्य-” इत्यादिना चतुर्थी ॥
उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः ॥ “अपर्यावर्तयन्तो-
ऽश्वमनुचरन्ति” इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ तुरंगं धनुर्भूतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत
एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

४० ॥ विषादिति । तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो मनो-
भङ्गः ॥ तदुक्तम्—“विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः” इति ॥ तेन लुप्ता
प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमन्धनाशस्याकस्मिकत्वादाश्च-
र्याविष्टं सन् । स्थितं तस्यो ॥ अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता नन्दिनी
नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । द्वौ च-
कारावविलम्बसूचकौ ॥

great bowman) to the protection of the sacrificial steed, followed
by other princes, Dilipa, who was second only to Him of one hundred
intellects, completed ninety-nine sacrifices without any hinderance.

39. After this, it is said that Sakra, with his person invisible,
carried away even in the presence of the archers, his guards,
the sacred steed which was let loose unrestrained again by him the
sacrificer with a view to perform the last sacrifice.

40. Scarcely the prince's army remained astounded, being
instantly deprived of all actions on account of the deep dejection
(consequent on the loss of the steed) when it beheld Vas'ishta's
cow—Nandini by name—of celebrated power, come accidentally
(by the way).

39. A. D. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., अतः for
ततः B. पश्यतां, C. G. I. K. P. R. with Chā., Din., Val., and Su.,
रक्षताम् for रक्षिणाम्. G. मूढविग्रहः for गूढविग्रहः.

40. R. विस्मृतं for विस्मितं. K. with Chā., यत् for तत्. Between
40-41 R. with Val., read —“स्वेदाम्बुना मार्जय पुत्र लोचनं । ममेव येनह तुरङ्ग-
माक्षसे । धेन्वा निशम्येति वचः समीरितं । मुदं परामाप दिलीपनन्दनः” ॥ But R.
reads it after the 41st verse of our text.

तद्भ्रान्तिस्पन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्षामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

४१ ॥ तदिति । सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या न-
न्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्पन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्र-
मृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु ॥ “ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया ” इति समासः ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परबल्लिङ्गताप्रति-
षेधाद्विशेष्यनिवृत्तम् ॥ भावेऽपि वस्तुपुपपन्नदर्शनः संपन्नसाधात्कारशक्तिर्बभूव ॥

४२ ॥ स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौ-
द्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः ॥ “ किरणप्रग्रहौ रश्मी ” इत्यमरः ॥ संयतं बद्ध-
मश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

४३ ॥ शतैरिति । रघुस्तमश्चरत्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारश्चन्यैरक्षणां शतैर्ह-
र्भिर्हरिदूर्णैः ॥ “ हरिर्वाच्यवशाख्यातो हरिर्त्कपिलवर्णयोः ” इति विश्वः ॥ वाजि-
रिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा ॥ “ हरिर्वाताकचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु ” इति
विश्वः ॥ एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव
निवर्तयन्निव । अवोचत् ॥

41. The son of Dilipa, adorable to the good, cleansed his eyes with the sacred water trickling down from her body (*i. e.* her urine), and thus he became endued with the power of seeing objects that were beyond the reach of his senses (mortal eyes).

42. He, sprung from the lord of men, then beheld in the orient, the great god, the clipper of the wings of the mountains, carrying off the sacred steed which was tethered by the slender cords to his chariot, and whose restiveness was ever and anon repressed by the charioteer.

43. Knowing him to be the god Indra, by his hundred eyes that were in an untwinkling condition, as also by his bay horses, Raghu, with a deep and sonorous voice that reached the sky, addressed him, as if arresting his progress (at once).

41. K₂. निस्पन्द°, P. with Din., निस्पन्द° for निस्पन्द°.

42. G. °शातिनं for °शातनं. K. I. R. with Din., Su., and the text only of Val., °संयुतं for °संयतं. So Sumativijaya's text agrees with that of Mallinātha

43. D. and the text only of Su., गगनस्पृहा, R. गगने स्पृशा for गग-
नस्पृशा. Sumativijaya agrees with Mallinātha.

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मदुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥
 त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
 स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
 तदङ्गमग्न्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
 पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

४४ ॥ मखेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे ॥ तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मदुरोः क्रियाविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः ॥ “तुमर्थाच्च भाववचनात् ” इति च-
 तुर्थी ॥ कथं प्रवर्तसे ॥

४५ ॥ त्रिलोकेति । त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शि-
 ना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्षयाः खलु । स त्वं धर्म-
 चारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः
 क्षतः ॥ लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

४६ ॥ तदिति । हे मघवन् । तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्न्यं श्रेष्ठमङ्गं
 साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिशतुमर्हसि ॥ तथा हि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः

44. Ever art thou, O lord of the gods, called by the sages, the first of those that enjoy the sacrificial share ; how is it then that thou seemest to be bent upon obstructing the sacrificial work of my sire who is constantly engaged in such sacrificial vows ?

45. You, possessed of divine vision the lord of the three worlds, ought indeed always to check the haters of the sacrifices ; (but instead of that) if you yourself prove an obstacle to the deeds of the righteous, then all rites must necessarily perish !

46. Be pleased, therefore, O Indra, to set free this steed which is the most essential factor to the great sacrifice. Great ones

44. D. R. देवेश for देवेन्द्र. B. C. G. I. K. R. with Chà., Din., Val., and Su., यतः for सदा. B. R. with Chà., क्रियाविघाताय for क्रियाविघाताय.

45. B. D. I. R. with Chà., Din., and Val., सता, C. G. K. with Su, सताम् for सदा. R. मखद्विषः, A. C. with Chà., मघद्विषः for मखद्विषः. B. D. I. K. R. with Chà., and Su., अन्तरायी for अन्तरायः. So also noticed by Dinakara. R. च्युतोऽविधिः for च्युतो विधिः.

46. B. C. G. I. J. K. R. with Chà., Val., and Su., शुचेः for श्रुतेः.

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वराः महान्तो मलीमसां मलिनानां पद्धतिं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गे नावलम्बन्त इत्यर्थः ॥ “मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम्” इत्यमरः ॥

४७ ॥ इतीति ! इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः ॥ “दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च” इति विश्वः ॥ तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघु-प्रभावात्सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

४८ ॥ यदिति । हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ॥ “मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः ॥ यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि ॥ “ब्रुवः पञ्चानाम्-” इत्यादिनाहदेशः ॥ तत्तथा सत्यम् । किं तु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रु-तो यशो रक्ष्यम् ॥ ततः किमत आह । भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्ध-मशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

४९ ॥ किं तद्यश इत्याह । हरिरिति ॥ पुरुषेष्टोत्तम इति सप्तमीसमासः ॥ “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् ॥ कर्मधारये तु-“सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् ॥ यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति झेर्जुसादेशः ॥ नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी न हि ॥ द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानान्त्समासः ॥

(like yourself) who are the guides of the paths of the Vedas do not themselves take to the filthy (i. e. dark) ways.

47. When the ruler of the gods heard this bold speech thus delivered by Raghu, his wonder was great, and he turned back his car and began to return the following reply.

48. What thou sayest, O thou son of a Kshatriya, is true, but those, who consider their fame as their wealth must needs strive to protect it from the enemy. Consider how thy sire is bent upon eclipsing the whole of my world-wide renown.

49. As by the word “*Purushottama*” none other than the great Hari alone is meant ; and as by the word “*Maheshvara*” the great three-eyed god alone is implied, so the sages know me by the epithet of *S'atakratu*, for these epithets of ours do not belong to a second.

अतोऽयमश्वः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संतते ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

५० ॥ अत इति । यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुसारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोऽपहृतः ॥ अपहारित इति स्वार्थे णिच् ॥ तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो मा कारीत्यर्थः ॥ निषेधस्य ॥ निषेधं प्रति करणत्वाच्चृतीया ॥ सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निषेहि ॥ निपूर्वाद्धाधतोर्लुङ् ॥ “ न माङ्थोगे ” इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ महदास्क्रन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

५१ ॥ तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं वभाषे ॥ किमिति—हे देवेन्द्र एषोऽधामोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयो यदि ॥ “ सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ” इत्यमरः ॥ तर्हि शस्त्रं गृहाण ॥ भवानरघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु ॥ “ इष्टादिभ्यश्च ” इतीतिप्रत्ययः ॥ रघुग्रहणादात्मनो दुर्जयत्वं सूचयति ॥

50. Accordingly, following the example of Kapila, I have taken away this steed of thy father. There is no need of any effort on your part in this attempt. Do not you set foot upon the path of the sons of Sagara.

51. Then the fearless protector of the sacred steed laughed (at these words) and again gave a reply to the town-destroying Indra. —“ If that be thy resolve, then take up thy arms, thou must not consider thyself successful until thou hast really conquered Raghu.”

50. B. D. I. R. with Chā., Val., and Su., कपिलानुसारिणा for कपिलानुसारिणा. This reading appears to be oldest and authentic, though none of our best Mss. read it. B. I. with Chā., Din., Val., and Su., मा कृथाः, C. G. K. P. R. with Su., and the text only of Val., मा नृगाः for मा निधाः. B. C. G. I. K. P. R. and the texts only of Chā., Val., and Su., पदव्याः for पदव्यां.

51. B. with Chā., अतः for ततः. A. D. आह पुनः for अपभयः. A. D. व्यपेतभीर्भूमिपुरंदरात्मजः for पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता. B. C. K. I. R. with Chā., Val., and Su., गर्वः for सर्गः. Chāritravardhana notices this and says :—सर्ग इति वा पाठस्तत्रैवं व्याख्या । यदि ते एष सर्गो निश्चयः &c., Dinakara also notices the reading गर्वः. Vallabha's text reads भवेत् for भवान्, while in his commentary he explains भवान्.

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥
रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ स इति । स रघुरुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः । आलीढनालीढाख्येन स्थानभेदेन । विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् ॥ आलीढलक्षणमाह यादवः—“स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति । अन्वयं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽमतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ” इति ॥

५३ ॥ रघोरिति । रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण ॥ “अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि ” इति विश्वः ॥ पत्त्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि ॥ “संभावनीये चौरैऽपि गोत्रः क्षौणीधरे मतः ” इति विश्वः ॥ नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त सहितवान् ॥

५४ ॥ दिलीपेति । भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् ॥ सुषुपेति समासः ॥ मनुष्यशोणितं कुतूहलेनैव पपौ ॥

52. Thus he said to Maghavan and as he stood, with his face turned upwards, equipping his bow with an arrow, his manly frame with its full height was extremely beautiful in the attitude of आलीढ posture and by virtue of which he resembled the great god ईश्वर himself.

53. The mountain-splitting god, being wounded in the breast by Raghu's arrow consisting of his defiance (challenge, bold front), became indignant and put an arrow, that was sure of its mark, on his bow which became for a short time the standard of new clouds.

54. That (swift-going) arrow, used to (*lit.* accustomed to drink) the blood of grim demons plunged deep into the broad bosom (*lit.* space between the two arms) of Dilipa's son and drank

52. B. C. with Chā., and Su., उन्मुखः for उन्मुखः. D. with Su., वपुःप्रहर्षेण for वपुःप्रकर्षेण.

53. B. C. K. I. with Chā., and Su., मार्गेण for सायकं. Dinakara probably must have read सायकं.

54. A. D. with Din., नरेन्द्रसूनोः for दिलीपसूनोः.

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।

भुजे शचीपत्नविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ हरेरिति । कुमारस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ “ सप्तम्युपमानपूर्वस्य — ” इत्यादिना समासः ॥ कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशाङ्गुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्त्रविशेषकैराङ्क्षिते शचीपत्त्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् ॥ निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥

५६ ॥ जहारेति । अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्त्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ “ कुधदुह— ” इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

५७ ॥ तयोरिति । जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्रध्वजोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः ॥ “ गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रम् ” इत्यमरः ॥ आशीविषाः । आशिषि

out of curiosity, as it were, the blood of a human being, never tasted before.

55. The prince too who resembled कुमार in valour, planted an arrow, bearing his own name, on the arm of Indra, whose fingers were hardened by the constant goading of the celestial elephant ऐरावत and on which शची, his wife, had cast many leaf-like-figures, in paint, (as a token of her love).

56. And with another arrow to which the feathers of peacock were set, he cut down the great thunderbolt-banner of Indra's chariot; whereupon Indra was greatly enraged at him (Raghu), as if he had forcibly plucked the hair of the Goddess presiding over the fortunes of the celestial.

57. Then ensued a fierce fight, with the Siddhas and the

55. B. C. G. K. I. R. with Chā., Val., and Din., शचीपत्रलताक्रियोचिते for शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते. B. and the text only of Val., मार्गेण for सायकं. K. reads first the 56th verse and then the 55th of our text.

56. B. C. G. K. I. R. with Chā., Val., and Su., °पक्ष्मणा for °पत्त्रिणा.

57. A. C. K. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., गरुत्मन् for गरुत्मन्. A. C. K. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., तुमलं for तुमलं.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पक्षिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्यभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ “आशीरुरग-
दंष्ट्रायां” इत्यमरः ॥ त इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव । द्रष्टृणां भयावहा
इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः ।
पक्षिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मि-
स्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

५८ ॥ अतीति । वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृ-
ष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोद्भिः स्वतश्च्युतं निर्ग-
तं वह्निमिव । निर्वापयितुं शमयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रा-
शसंभवत्वादिति भावः ॥

५९ ॥ तत इति । ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णव इव
धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवोष्टि व्याप्नोतीति विड् व्यापकमोजो
यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ शरासनज्यां धनु-
र्मावीम् । शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पक्षिणालुनादच्छिनत् ॥

६० ॥ स इति । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः

princely army stood beside, between the two bent upon victory with
arrows having points flying upwards and downwards, like so many
fierce-looking winged serpents.

58. Even with his ceaseless showers of missiles, Vāsava could
not extinguish him the receptacle of unbearable energy (spirit),
just as a cloud fails to extinguish, with waters, the fire of lightning,
emitted from itself.

59. At last Raghu, with a crescent-shaped arrow, cut through
the bow-string of India, which was terribly roaring, at his wrist,
bedecked with yellow sandle, as roared the ocean during the
churning process.

60. Highly enraged, and resolved to destroy his powerful
adversary, he (Indra) laid aside his bow and took up the

58. A. B. I. J. K. P. R. with Châ., Din., Val., and Su.,
दुःप्रसहस्य for दुष्प्रसहस्य.

59. B. with Châ., and Din., ‘घोरनादिर्ण’ for ‘धीरनादिर्ण’. C. with
Châ., and Su., ततः प्रकोष्ठाद्हरिचन्दनाङ्कितात् for ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते.

60. B. C. I. K. R. with Châ., Din., Val., and Su., ‘व्यपरो-
पणोद्धतं, D. ‘व्यपरोपणोद्धतं for ‘व्यपरोपणोचितं.

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः ॥ मूलविभुजादि-
त्वात्कप्रत्ययः ॥ तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं व-
ज्रायुधमाददे जग्राह ॥

६१ ॥ रघुरिति । रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिका-
नामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां
दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः श्वेदाः । तैः सहोत्थितश्च ॥
तस्मिन्नुत्थिते हर्षास्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

६२ ॥ तथापीति । तथापि वज्रयानेऽपि शस्त्राणां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे
विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवान्वृ-
त्रहा ॥ “ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्रिप् ” ॥ तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः ॥
कथं शत्रोः संतोषोऽत आह—गुणैः सर्वत्र शत्रुनिघ्नोदासीनेषु पदमद्विनिधीयते ।
गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः ॥ गुणाः शत्रून्प्यावर्जयन्तीति भावः ॥

६३ ॥ असङ्गमिति । सारवत्तयाद्विष्वग्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे ममायुधं वज्रं त्वद-

thunder-arm, encircled with the tremulous orb of brightness, and
(long) used to the clipping of the wings of mountains.

61. Greatly struck on the chest thereby, Raghu fell down on
the ground along with the tears of the soldiers ; shaking off that
pain in a moment, he (once more) rose up with the joyous shouts
of his soldiers.

62. However Indra, the killer of Vritra, was exceedingly
pleased with the superiority in heroism of him who was standing
long in the state of hostility, terrible on account of the use of
weapons ; for virtues set foot everywhere.

63. “ The power of my mighty weapon which did not receive

61. B. D. K. with Chā., Din., Val., and Su., च व्यथां for
तद्व्यथां.

62. C. with Val., स्थिरं for चिरं. Vallabha's text agrees with
that of Mallinātha. D. विधीयते for निधीयते.

63. A. अमङ्ग, C. G. K₂. with Su., असङ्ग for असङ्ग. B. with Su.,
अवेहि for अवेहि. B. किमिच्छसीति स्मितमाह वासवः, C. G. I. K₂. P.R. with
Chā., Din., Su., and the text only of Val., वरं वर्णाश्वेति तमाह वासवः,

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धतं सुवर्णपुङ्ख्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निष्ठं प्रियंवदं प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्वरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

न्येन न विसोढम् ॥ अतो मां प्रीतिं संतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा ॥
“अन्यारादितरर्ते—” इत्यादिना पञ्चमी ॥ किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह ॥
तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

६४ ॥ तत इति । ततो नरेन्द्रसूनु रघुनिषङ्गाच्छूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धतं सु-
वर्णपुङ्ख्युतिर्भी रञ्जिता अङ्गुल्यो येन तमिष्ठं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । नाप्रहरन्तं
प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ॥ “प्रियवशे वदः खच्छ”
इति खच्छप्रत्ययः ॥ “अरुद्विष—” इत्यादिना सुमागमः ॥ तं सुरेश्वरं प्रत्यवदत् ।
न तु प्राहरदिति भावः ॥

६५ ॥ अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र । अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्य-
जस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्वरुमपि पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं
तेन फलेनाशेषेण कृत्सेन युज्यतां युक्तोऽस्तु ॥ अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति
भावः ॥

a check even from mountains, has never been withstood by a se-
cond being but thyself. Know that I am pleased with thy valour.
Apart from this steed, ask of me any other favour,” said Vāsava
plainly to the prince.

64. Thereupon the son of the great king withdrawing the
arrow which was not entirely drawn out of the quiver and
with the reflections of whose golden feathers his fingers had been
adorned, returned an answer to the sweet-speaking king of the
gods.

65. “If, O lord, thou considerest the steed unreleasable, then
be my sire, pure amidst unceasing vows, blessed with the entire

C. G. I. K₂. P. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Val.,
वरं वृणांश्चेति तमाह वासवः, D. वरं वृणांश्चेति तमादिदेश सः, D₂. K. वरं वृणांश्चेति
तमाह वृत्रहा for किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः.

64. B. C. G. I. K. P. with Chā., Din., and Su., असमग्रनिःसृतं
for असमग्रमुद्धतं. Vallabha's text gives this reading, but his com-
mentary explains the reading as given in our text. B. D. with Chā.,
दिलीपसूनुः for नरेन्द्रसूनुः. A. D. J. K₂. R. with Din., and Su., प्रियंवदः
for प्रियंवदं. C. R. पुरन्दरं for सुरेश्वरं.

65. D. with Chā., अजस्रदीक्षानिरतः, R. with Su., and the text only
of Vallabha, अजस्रदीक्षाप्रयतस्य for अजस्रदीक्षाप्रयतः. They construe it
with क्रतोः and omit स. B. C. I. with Din., and Val., स मे गुरुः, D. न
मे गुरुः, R. with Su., मद्वरुः for स मद्वरुः.

यथा च वृत्तान्तमिमं सद्गोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।

तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्धोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सद्गोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ यथेति । सद्गोगतः सद्गो गृहं गतस्त्रिलोचनमास्थैकांशतयाष्टानामन्यतम-
मूर्तिवत् । दुरासदो मादृशैर्दुष्प्राप्तो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ता-
हरादेव शृणोति च हे लोकेशेन्द्र तथा विधीयताम् ॥

६७ ॥ तथेति । मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धितं कामं मनोरथं तथेति ।
तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् ॥ “ भाषायां सद्भवसंश्रुवः ” इति कसुप्रत्ययः ॥
यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यद्वनाशान्नाति-
हृष्टः सन् ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुष्ठुपति समासः ॥ नृपस्य सद्गोगृहं प्रति
न्यवर्तत ॥

६८ ॥ तमिति । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः ।
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिश-
व्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृशन्ते रघुमभ्यनन्दत् ॥

fruit of the sacrifice as if the work had been completed (accomplished) just in due form. ”

66. “ Also be it so arranged, O lord of the worlds, that the ruler of men, sitting in (sacred) council, unapproachable by reason of his being a form (or portion) of the three-eyed god, may hear this news from a message-bearer of thine own. ”

67. “ So be it, ”—with these words Indra, whose charioteer was Mātali, promised to grant Raghu’s desire and went away as he had come ; the son of सुदक्षिणा too, not quite happy in his mind (for what had happened), repaired to the council-room of the king.

68. The king of men, already enlightened by the messenger of Hari, warmly received him, gently touching his body marked with the scars made by weapons of Indra with his hands benumbed with joy.

66. A. D. and the text only of Su., इदम् for इमम्. B. G. I. K. P. R. with Val., and Su., देवेश, C. with Din., देवेन्द्र. for लोकेश.

68. B. C. I. K. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., हर्षचलेन for हर्षजडेन.

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामिव ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको

नाम तृतीयः सर्गः ॥

६९ ॥ इतीति । महनीयशासनः पृजनीयाज्ञः क्षितीश इति महाक्रतूनामश्र्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकानशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परंपरां पङ्क्तिमिव ततान ॥

७० ॥ अर्थेति । अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् ॥ “ ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि ” इति विश्वः ॥ सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोच्छायां शिश्रिये श्रितवान् ॥ वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ तथा हि । गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् ॥ तद्वाजसंज्ञकत्वाद्गणो लुक् ॥ इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः—“ सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वमन् । वानप्रस्था ब्रह्मचारी साप्तिः सोपासनो ब्रजेत् ” इति ॥ हरिणी वृत्तमेतत् । तदुक्तम्—“ रसयुगहयैस्सौ घ्नौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ” इति ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकालचलमङ्गिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी-
समाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥

69. Thus did the Lord of the earth, of honoured behest, desirous of ascending heaven at the close of his life, construct (spread), as a flight of steps, ninety increased by nine of the great sacrifice.

70. And now he with his mind disengaged from worldly pleasures having entrusted to his youthful son the royal insignia consisting of the white umbrella, betook himself in company with his queen to the shade of the trees of the forest suitable for a Muni ; for such was the family vow of the Ikshvāku princes, in the closing days of their lives.

। चतुर्थः सर्गः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
 दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
 दिलीपानन्तरं राज्यं तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
 पूर्वं प्रभूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
 पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
 नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्भुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

॥ १ ॥ स इति । स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्म-
 कम् ॥ “पुरोहितादित्वाद्यक्” ॥ प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा
 सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ ॥ “सौरं तेजः
 सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यत्रन्निमतुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः
 सायं प्रविशति” इत्यादि श्रुतिप्रमाणात् ॥

२ ॥ दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य
 पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धुमोऽस्य संजातः प्रभूमितोऽग्निः संतापा-
 म्भिरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वाभ्यधिकः । संतापोऽभूदित्यर्थः ॥ राजकर्तृक-
 स्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

३ ॥ पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः ॥ स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इ-

1. Having received the kingly office (*lit.* kingdom), made over by his sire, he shone more brilliantly (than ever before), like fire, the devourer of offerings, on receiving the lustrous heat imparted to it by the sun at the close of the day.

2. Having heard him established on the throne after Dilipa, the fire of jealousy that was long smoking in the bosoms of rival princes rose up, as it were, in a flame.

3. His subjects with their children were pleased to see the

1. Between the 1st and the 2nd B. I. P. R. with Chā., Val., and Su., read “न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शुश्रूषां प्रभुं ॥ राजासुद्धृतनाराचं हृदि शन्यमिवापितम्” ॥ [P. ध्रुवा विशांपति, I. R. with Val., शुश्रूषां पति for शुश्रूषां प्रभु. B. उद्धृतनाराचं, Chā., उन्नातनाराचं for उद्धृतनाराचं. B. अरितं for अपितं].

2. B. C. H. I. R. with Chā., Val., Din., and Su., प्रभूमिते for प्रभूमितः. All of them construe it with हृदये. I. R. read the 2nd and the 4th after the 7th verse of our text.

3. D. G. H. K. I. with Chā., Din., Val., and Su., सप्रजाः for सप्रजाः.

सममेवं समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

त्युक्तं भविष्योत्तरे—“ एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकृतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः काम-
वर्षा स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ” इति ॥ पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थान-
मभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उद्धूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसि-
ताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः ॥ “ प्रजा स्यात्सं-
ततौ जने ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ननन्दुः ॥

४ ॥ सममिति । द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना ॥ “ कर्तर्युप-
माने ” इति “ लुप्यजातो— ” इति च णिनिः ॥ तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं
समाक्रान्तमधिष्ठितम् ॥ किं तद्वयम् । पितुरागतं पित्र्यम् ॥ “ पितुर्यत् ” इति
यत्प्रत्ययः ॥ सिंहासनम् । अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

५ ॥ अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति । अत्र
रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते ॥
पद्मा लक्ष्मीः ॥ “ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ” इत्यमरः ॥ सा
स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्ति-
पुञ्जालुमयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन ॥ छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्य-
ते ॥ “ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ तेन
पद्मातपत्रेण । पद्ममेवातपत्रम् । तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये सा-
म्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे ॥ अन्यथा कथमेतादृशी
कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

new rise of the young monarch, as men longingly look with upturn-
ed eyes on the fresh manifestation of इन्द्रध्वज, (literally the stand-
ard of Indra.)

4. Raghu, whose movements were like those of an elephant
(or who rode on an elephant), exercised his power over two
things at one and the same time—first, the throne bequeathed to
him by his father ; secondly, the whole territory of his enemies.

5. Him, enthroned universal sovereign, served Lakshmi, as it
seemed, herself invisible, by holding up a Lotus-umbrella whose
presence was to be inferred from the halo of radiance that
circled him.

4. A. D. with Su., पत्र्यं for पित्र्यं. Vallabha and Sumativijaya
read this verse after the 7th of our text.

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।
 स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥
 मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
 तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

६ ॥ संप्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह ॥ परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु ॥ “ नित्यवीप्सयाः ” इति वीप्सायां द्विवचनम् ॥ बन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हे तं रघुम् । अर्थ्याभिर्यादनपेताभिः ॥ “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ स्तुतिभिः स्तोत्रैरुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः ॥ देवतात्वं च “ ना विष्णुः पृथिवीपतिः ” इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वैत्यनुसंधेयम् ॥ एवं च सति “ उपादेवपूजा-संगतिकरणमित्रकरणपथिषु ” इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

७ ॥ मन्वति । वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मन्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः ॥ यद्यपीत्यवधारणे ॥ “ अप्यर्थं यदिवायं स्यात् ” इति केशवः ॥ तथापि तस्मिन्नास्ति । अन्यः पृथो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् ॥ तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

८ ॥ अत्र कारणमाह ॥ सहीति । हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । कथमिव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः ॥ नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः ॥ युक्तदण्डतयैत्यत्र कामन्दकः—“ उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ” इति ॥

6. The goddess of learning too, by her presence, in all appropriate seasons, in the vicinity of the musical panegyrists, served the praiseworthy prince by significant praises.

7. Though (the sovereignty of) the earth had been (previously) enjoyed by estimable princes, commencing from Manu, yet when it came to him, it seemed as if it had never known any other master.

8. On account of his just punishments he, like the southern breeze which is neither too hot nor too cold, won the hearts of all his peoples.

7. A. C. with Chā., तस्मिन्नासीद्वि मेदिनी for तस्मिन्नासीद्वसुंधरा.

8. C. with Chā., यादृग्दण्डतया for युक्तदण्डतया. I. R. and Su., read this verse after the 9th of our text.

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

नयविद्धिर्नवेराज्ञि सदसच्चोपदिशितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुगुणाः ॥

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापान्नपनो यथा ।

तथैव सांभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरजनात् ॥ १२ ॥

९ ॥ मन्देति । तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपे विषये । सहकारोऽतिसौरभभूतः ॥
“आश्रयभूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ तस्य फलेन पुष्पोद्गमे
पुष्पोदय इव । ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः ॥
गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

१० ॥ नयविद्धिरिति । नयविद्धिर्नीतिशास्त्रज्ञेनवे तस्मिन् राज्ञि विषये । तम-
धिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकम् । असत्कूटयुद्धादिकं चोपदिशितम् ॥ तस्मिन् राज्ञि
पूर्वं पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः ॥ उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्य-
र्थः ॥ तत्र सदसत्तोरमध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावने तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥
पक्षः साधनयोग्यार्थः ॥ “पक्षः पार्श्वगुरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु” इति केशवः ॥

११ ॥ पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्क-
र्षमतिशयं पुपुषुः ॥ अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तु-
जातं नवमिवाभवत् ॥ तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

१२ ॥ यथेति । यथा चन्दयतीत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः ॥ चदिधानोरौणा-

9. By him, with his transcending virtues, the keen feeling for his sire entertained by the people was lessened, as that at the bursting forth of the mango-blossoms is made (i. e. lessened) by its fruit.

10. Men skilled in state politics pointed out to the new king both fair and unfair ways of warfare ; but in his case the former became the plan, not the latter.

11. When that new king became the ruler of the earth every thing had a renewed life as it were,—even the properties of the five primary elements, received (an unusual) development.

12. He became king in the real sense of the word on account of his pleasing disposition towards the subjects, as the moon (veri-

10. G. H. with Val., and Din., नयविद्धिः for नयविद्धिः. R. सदसच्चो-
पदर्शनं for सदसच्चोपदर्शितं.

12. R. प्रह्लादनचन्द्रः for प्रह्लादनाचन्द्रः. E. प्रतापात् for प्रतापात्. R. राज्य-
प्रकृति for राजा प्रकृति°.

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथेनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

दिको रप्रत्ययः ॥ प्रह्लादनाशहृदकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः ॥ नन्द्यात्त्विवाह्युप्रत्ययः ॥ प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् ॥ यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थत्वनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जना-
द्राजेत्युक्तं कविना ॥

१३ ॥ काममिति । विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रा-
न्तगते ॥ चक्षुष्मता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान् कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्
दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव ॥ “शास्त्रं दृष्टिविवेकि-
नाम्” इति भावः ॥

१४ ॥ लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रती-
काराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना ।
श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थि-
ता प्राप्ता ॥

fies the signification of its name) on account of its power to please and the sun on account of its scorching brightness.

13. Granted that his large eyes extended up to the extremities of his ears (*lit.* rested at the borders of his ears); the possession of an eye, however, was through the S'āstra, showing subtle purposes to be achieved.

14. Autumn heralded by the lotus flowers, made her appear-

Malli.'s order.	Chā.'s order.	Val. and Su.'s order.
8. सहि सर्वस्य &c.	8. स हि सर्वस्य &c.	8. नयविद्धिः &c.
9. मन्दोत्कण्ठाः &c.	9. काम &c.	9. मन्दोत्कण्ठाः &c.
10. नयविद्धिः &c.	10. यथा प्रह्लादनात् &c.	10. स हि सर्वस्य &c.
11. पञ्चानां &c.	11. नयविद्धिः &c.	11. पञ्चानां &c.
12. यथा प्रह्लादनात् &c.	12. मन्दोत्कण्ठाः &c.	12. यथा प्रह्लादनात् &c.
13. कामं &c.	13. पञ्चानां &c.	13. कामं &c.

I. R. read first “नयविद्धिः &c.,” and then “मन्दोत्कण्ठाः &c.,” and further these Mss. do not differ.

13. B. D. with Chā., कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी for कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने. D. R. च for तु. C. E. K. I. R. with Chā., Val., and Su., सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः for सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना. And every one of these construe it with तस्य.

14. B. C. E. H. K. I. R. with Val., and Su., °प्रशमनं स्वस्थं for °प्रशमनस्वस्थं.

निर्वृष्टलघुभिर्मैघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

१५ ॥ निर्वृष्टेति । निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैर्मैघै-
र्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च । प्रतापः पौरुषमा-
तपश्च ॥ “ प्रतापौ पौरुषातपौ ” इति यादवः ॥ युगपदिशो व्यानशे व्याप ॥

१६ ॥ वार्षिकमिति । इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः ॥ “ व-
र्षाभ्यष्टक् ” इति ढक्प्रत्ययः ॥ धनुः संजहार ॥ रघुर्जैत्रं जयशीलम् ॥ जैत्रशब्दा-
त्तृचन्तात् “ प्रजादिभ्यश्च ” इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः ॥ धनुर्दधौ ॥ हि यस्मात्तावि-
न्द्रयू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणो-
द्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥

ance, like a second goddess of kingly power, to him, whose heart was, at ease by reason of the secure possession of his acquisitions (or kingdom).

15. The conquering power of the king and the scorching heat of the sun, extremely unendurable on account of its path having been cleared by the clouds which were light by reason of emptying themselves, simultaneously spread themselves in all directions.

16. Indra withdrew his great annual rain-bow, Raghu took up his victorious one; thus they both used their bows by turn for accomplishing the interests of the people.

15. C. I. सुदुःसहः, R. with Val., दुरुत्सहः for सुदुःसहः. For “ निर्वृष्ट-
लघुभिः ” &c., D. reads—“ निर्वृष्टलघुभिर्मैघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वधिष्णवो दिशां
भागान्प्रतापा यत्र रचितोः ” ।

16. D. पर्यायोद्यमविथमौ for पर्यायाद्यतकार्मुकौ. Also noticed by Dina-
kara. Mallinātha also notices this and says :—“ पर्यायोद्यमविथमौ ” इति
पाठान्तरे पर्यायेणाद्यमो विथमश्च ययोस्तौ पर्यायाद्यमविथमौ ॥ द्वयोः पर्यायकरणादङ्गेश
इति भावः ॥ Between 15—16. B. E. I. P. with Val., and Su., read—
“ अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति । स्वं धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ” ॥
[B. संहतं for संजह्रे. P. स्वधनुः for स्वं धनुः] Chāritravardhana also ap-
pears to have read this spurious verse for his प्रतीक is “ अधिज्यमिति ”,
but further on the commentary of the 17th verse is given. The
scribe must have inadvertantly forgot to put down the com-
mentary of this. Vallabha calls it पाठान्तरं, although he comments
on it.

पुण्डरीकातपच्चस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

१७ ॥ पुण्डरीकेति । पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपच्चं यस्य स तथोक्तः । विक-
सन्ति काशानि काशाख्यवृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः
शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपच्चं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार ॥
तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप ॥ “ शोभासंपत्तिपञ्चासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृ-
श्यते ” इति शाश्वतः ॥

१८ ॥ प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्चन्द्रौ विषदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च
द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्यभोगेति या-
वत् ॥ “ रसो गन्धे रसः स्वादे ” इति विश्वः ॥ आसीत् ॥

१९ ॥ हंसेति । हंसानां श्रेणिषु पङ्क्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्ती-
ति कुमुद्वन्ति तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः ॥ “ कुमुद्वान्कुमुदप्रायः ” इत्यमरः ॥
“ कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्गुप् ” ॥ वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां वि-
भूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यथा कथमेषां
धवलमेति भावः ॥

17. The season of autumn with its umbrella of white lotus flowers and with its *châmaras* (chowries) made of the blooming *kâs'a* grass, only faintly imitated his splendour but could not attain it.

18. At that time the attachment of those that had eyes was of equal savour (or fervour) towards the two, *viz.*, towards him de-
lightful-faced in benignity and towards the moon of clear lustre.

19. Might it be that the properties of his fame were scattered in the rows of swans, in stars, and also in waters marked by कुमुद flowers.

17. B. C. E. G. H. K. I. P. R. with Châ., विलसत्° for विकसत्°.

18. B. D. I. प्रसादाभिमुखे, R. प्रसादसन्मुखे for प्रसादसुमुखे. Vallabha reads °सुम्बे. C. with Châ., समद्रवा for समरसा.

19. B. C. E. G. H. K. I. P. R. with Châ., Din., Val., and Su., हंसश्रेण्यु for हंसश्रेणिषु.

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोमुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

२० ॥ इक्षिवति । इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् ॥ “छाया बाहुल्ये ” इति नपुंसकत्वम् ॥ तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः ॥ शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः ॥ “ कर्मण्यण् ” ॥ “ दिङ्ङाणञ्-” इत्यादिना ङीप् । गोप्सू रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उद्यो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारा-दारभ्य कथोद्धातः कथारम्भो यस्य तत् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गायन्ति स्म ॥ अथ वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयाद्यस्त-त आरभ्याकुमारकथम् ॥ तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः ॥ आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् ॥ “ स्यादभ्यादानमुद्धात आरभः ” इत्यमरः ॥

२१ ॥ प्रससादेति । महौजसः कुम्भयोर्नेरगस्त्यस्य ॥ “अगस्त्यः कुम्भसंभवः ”

20. Women appointed to watch the crops of शालि corn, sheltering themselves under the deep shade of sugarcane, sang the glory recounting the protector's virtues, beginning with the period describing the heroic actions of his childhood.

21. At the rise of the Pitcher-born sage of great splendour the water became clear ; at the rise of Raghu the hearts of his enemies apprehending defeat got muddled (roiled).

20. B. C. E. H. K. I. P. R. with Chā., Val., and Su., इक्षुच्छा-या° for इक्षुच्छाय°. Chāritravardhana also notices the reading of our text. Dinakara notices इक्षुच्छाया°, so does Mallinātha who says :—“ इक्षु-च्छाया° ” इति स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोऽछायेति वियहः । अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् ॥ D. with Din., आकुमारकथोद्धते, K. आकुमारकथोद्धातं, G. with Su., आकुमा-रकथोद्धूतं, also noticed by Dinakara and Mallinātha, the latter ob-serves—“ आकुमारकथोद्धूतं ” इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्धूतं ययशस्तयश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयं, this is, word for word the same, in the commentary of Dinakara. K₂. with Vallabha's text only आकुमारकथोद्धीतं for आकुमारकथोद्धातं. Vallabha's commentary reads with us. For “ इक्षुच्छाय° ” &c., B. R. with Val., and Su., read :—“ तस्य गोप्सूद्विरेफाणां कथोत्पलनिपातिनां । स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ” ॥ [R. निपातिनां for निपातिनां. R. with Val., and Su., यशः for गुणान्. R. calls it पाटान्तरं.]

21. B. C. E. G. H. K. P. with Val., परिभवाशङ्कि, I. R. त्व-भिभवाशङ्कि, D. with Su., पराभवाशङ्कि for अभिभवाशङ्कि. Also supported by Chāritravardhana and Dinakara.

मदोदयाः ककुब्धन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुवुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्वानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

इत्यमरः ॥ उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव ॥ महौजसो रघोरुदयादिभिर्वाश-
ङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप ॥ “अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति”
इत्यागमः ॥

२२ ॥ मदेति । मदोदया मदोद्धताः । ककुक्षेषामस्तीति ककुब्धन्तः । महाककुद
इत्यर्थः ॥ यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः ॥ सरितां कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमु-
द्रुजाः ॥ “उदि कूले रुजिवहोः” इति खदप्रत्ययः ॥ “अरुद्विष—” इत्यादिना
सुमागमः ॥ महांत उक्षाणो महोक्षाः ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातनादकारा-
न्तत्वम् ॥ लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य
विक्रमं शौर्यमनुप्रापुस्तुचक्रुः ॥

२३ ॥ प्रसवैरिति । मदस्यैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः ॥ “उपमानाच्च” इति
समासान्त इकारः ॥ सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् ॥ “सप्तपर्णो विशालत्वक्शरदो
विषमच्छदः” इत्यमरः ॥ प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः ॥ “गजे-
ऽपि नागमातङ्गौ” इत्यमरः ॥ असूययेवाहतनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुसु-
वुर्मदं ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः ॥ “करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च ने-
त्राभ्यां च मदद्युतिः” इति पालकाप्ये । करान्नासारंभ्राभ्यामित्यर्थः ॥

२४ ॥ सरित इति । सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गोश्चाश्वानकर्द-
माञ्छुष्कपङ्कान्कुर्वती ॥ “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति श्यतेनिष्ठातस्य
नत्वम् ॥ शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै
चोदयामास ॥ प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्त्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

22. Mighty bulls of ample humps, wild with excitement bat-
tering down the banks of rivers imitated his prowess, imposing
(playful) in its ease.

23. Stricken (or excited) by the ichor-scented flowers of Sap-
taparna trees, his elephants, in emulation as it were, discharged
ichor through all the seven outlets (i. e. in seven ways).

24. The शरत् season, which had made the rivers fordable and
the roads mud-dried, incited him to start on an expedition of con-
quest, prior to his own enterprising energy (i. e. before his energy
inspired him to do so).

23. R. with Su., आहिताः for आहताः.

24. B. C. E. G. H. I. K₂. P. R. with Chá., Val., and Su.,
प्रेरयामास, D. with Din., नोदयामास for चोदयामास.

तस्मै सम्यग्धुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणाचिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिगरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

२५ ॥ तस्मा इति । वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्भुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगतो इक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ तिष्ठद्भुप्रभृतित्वाद्व्ययीभावः ॥ प्रदक्षिणं याचिर्व्याजेन तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ ॥ उक्तञ्च महायानायाम्—“ इद्धः प्रदक्षिणगतो इतमुद्धृपस्य । धार्त्री समुद्ररशनां वशगां करोति ” इति ॥ वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानान् ॥

२६ ॥ स इति । गुप्तो मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिगरुद्धतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः ॥ “ अयः शुभावहो विधिः ” इत्यमरः ॥ स रयुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् ॥ “ मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदादविकं बलम् ” इत्यमरः ॥ आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे ॥

२७ ॥ अवाकिरन्निति । वयोवृद्धाः पौरयोषित्कृतं रयुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैः । मन्दरोद्धतैः पृषतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरैस्समुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव । अवाकिरन्पर्यक्षिपन् ॥

25. The sacrificial fire, duly (well or full) fed (*lit.* sacrificed) in the lustration ceremony (called नीराजना) of his horses, gave victory to him with his hand as it were, under the pretext of his flame turning towards the right.

26. Thus attended with good luck he, having his metropolis and the frontier fortresses guarded (by garrisons) and having taken with him forces of six kinds, with the rear cleared of his foes, set out with intent to conquer the quarters.

27. The women of the city, advanced in age, deluged him with the Lājas (fried grains), as the waves of the milky ocean did अच्युत with their vapoury mists tossed up by the Mandāra mountain.

25. A. D. R. सम्यक्त्तस्य, C. with Val., सम्यक्त्तस्मै for तस्मै सम्यक्. D. H. K. with Din., and Su., एव for इव.

26. B. C. E. G. H. I. K₂. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., °मूलपर्यतः for °मूलप्रत्यन्तः. G. reads स प्रतस्थे जिगीषया for प्रतस्थे दिग्जिगीषया.

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योमं कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

२८ ॥ स इति । प्राचीनवर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् ॥ प्राचीनवर्हि-
रिन्द्रः ॥ “पर्जन्यो मधवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा” इति हलायुधाभिधा-
नात् ॥ तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्निपूस्त-
र्जयन्निव ॥ तर्जिभत्स्योरनुदात्तेस्त्वेऽपि चक्षिडोऽङ्कितकरणेनानुदात्तेस्त्वनिमि-
त्स्यात्मनपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः ॥ प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥

२९ ॥ रजोभिरिति । किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धतै रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रिया-
तः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च
व्योमेव कुर्वन् । ययाविति पूर्वैर्ण संबन्धः ॥

३० ॥ प्रताप इति । अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः ॥ “स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः-
कोशदण्डजम्” इत्यमरः ॥ ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः ॥

28. He, equal to Indra in his valour, marched first of all to-
wards the east, menacing his enemies as it were, with his flags un-
furled in the air.

29. Covering the sky with the dust thrown up by the chariots,
and the earth with dark cloud-like elephants, Raghu changed the
sky into the earth, and the earth into the sky.

30. Prowess in the van, next uproar, thereafter dust, and
at last (or in the rear) chariots &c.—thus four-divisioned (four-
corpsed) as it were, did that army march forward.

28. E. reads प्रथमं for प्रथमं. E. G. कम्पयन् for तर्जयन्.

29. A. H. स्यन्दनोत्कीर्णैः, D., I. P. with Su., तुरगोत्कीर्णैः for स्यन्दनो-
द्धतैः. Between 29-30 B. E. I. R. with Chā., Val., and Su., read:—“पु-
रोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थापिभिः कृशाः । पश्चात्प्रयापिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः” ॥
I. R. read this spurious stanza between 30-31 ; but Vallabha and
Sumativijaya read it between 31-32.

30. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., and Su., पुरोगाः
for परागः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., and Su., रथानी-
कं for रथादीति. Also Mallinātha notices this and says :—“रथानीकं”
‘इति पाठे इति शब्दाध्याहारेण योज्यं.’ K. चतुःस्कन्धेव for चतुःस्कन्धेव. Chā-
ritravardhana also notices this reading. K. R. with Val., and Su.,
read “मरुद्गन्” &c., first and then “प्रतापोऽग्रे &c.” Chāritravardhana
first reads “मरुद्गन्” &c., then “स सेनां &c.,” and then “प्रतापोऽग्रे &c.”

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि, नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।

बभौ हरजटाभ्रटां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भयैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

“ परागः पुष्परजसि धूलिस्तानीययोरपि ” इति विश्वः ॥ पञ्चाद्रथादि रथाश्वा-
दिकं चतुरङ्गबलम् । इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव ॥ “ स्कन्धः प्रकाण्डे का-
येंऽशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च ” इति हैमः ॥ सा चमूर्ययौ ॥

३१ ॥ मर्विति । स रयुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि ॥
“ समानौ मरुधन्वानौ ” इत्यमरः ॥ उदम्भांस्युद्धूतजलानि चकार । नाव्या नौभि-
स्तार्या नदीः ॥ “ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये ” इत्यमरः ॥ “ नौवयोर्धर्मविषमूल ”-
इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ सुप्रतरः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि ॥
“ अटव्यरण्यं विपिनम् ” इत्यमरः ॥ प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार ॥ तस्यागम्यं
किमपि नासीदिति भावः ॥

३२ ॥ स इति । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रयुः । हरस्य जटाभयो
भ्रटां गङ्गां कर्षन् ॥ सापि पूर्वसागरगामिनी ॥ भगीरथ इव । बभौ । भगीरथो
नाम कश्चित्कपिलदम्भानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाङ्गां प्रवर्त-
यिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीदधीति गीयते ॥

३३ ॥ त्याजितैरिति । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः ॥ त्यजे-
र्णिजन्ताद्विक्रमकादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ उत्खातैः स्वपदाभ्यावितैः । अन्यत्रोत्पा-
दितैः । बहुधा भयै रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः । पादपैरन्तिनो गजस्येव ।

31. By means of his being possessed of power he made the tracts of sandy deserts abound with water, the rivers only accessible by boats, easily fordable, and also (made) the large forests cleared of trees.

32. He, leading with him his great army going toward the eastern sea, looked like Bhagiratha who led the Gangà fallen from the matted hair of Hara.

33. His way, like that of a mighty elephant cleared of trees which were plucked of their fruits, up-rooted and broken down in various ways, was clear (i. e. free from obstacles at the hands) of princes who were compelled to surrender their acquisitions, de-throned and vanquished in various ways.

31. E. मरुपृष्ठान्युदम्भांसि, R. with Val., and Su., मरुपृष्ठान्युदम्भांसि
for मरुपृष्ठान्युदम्भांसि.

33. B. D. G. K., with Din., उत्वणः for उत्वणः.

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

अनघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचिखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्मार्गं उल्वणः प्रकाश आसीत् ॥ “ प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वणं विशदं स्फुटम् ” इति यादवः ॥

३४ ॥ पौरस्त्यानिति । जयी जयनशीलः ॥ “ जिदृक्षिविशी-” इत्यादिनोनिप्रत्ययः ॥ स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान् ॥ “ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ” इति त्यक्प्रत्ययः ॥ तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ जनपदान्देशानाक्रामंस्तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥

३५ ॥ अनघ्राणामिति । अनघ्राणाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ समुद्धर्तुर्नुल्लयितुस्तस्माद्गघोः सकाशात् ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ सिन्धुरया-न्नदीवेगादिव सुहृदः सुहृद्देशीयैः ॥ सुहृदादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते ॥ वैतसीं वैतससंबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः ॥ अत्र कौटिल्यः—“ बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतौ वैतसं धर्ममातिष्ठेत् ” इति ॥

३६ ॥ वङ्गानिति । नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गान् राजस्तरसा बलेन ॥ “ तरसी बलरंहसी ” इति यादवः ॥ उत्खायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचिखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

34. Traversing all the eastern countries in this manner, the conqueror at last reached the shores of the great ocean verdant with the forests of Tali-trees (palm-trees).

35. From him, extirpator of the unyielding, the Suhmas saved their lives by adopting the course of the cane plant, as if from the torrent of a river.

36. Having ousted by his prowess the Vanga princes, who were ready for encounter on account of their fleet (*lit.* means) of ships, that leader erected the triumphal columns in the intervening space within the streams of the Gangā.

35. B. E. H. with Su., आस्थाय for आश्रित्य. Vallabha's text, not his commentary, reads अस्मात् for तस्मात्. Sumativijaya reads वैतसीं for वैतसीं.

36. Vallabha's text reads उद्धृत्य, but he comments upon उत्खाय. B. C. E. G. H. I. J. K₂. P. R. with Val., साधनोद्धताम् for साधनोद्यतान्. I. असौ for सः.

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
 फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्धद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

३७ ॥ आपादति । आपादपद्मङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव ॥ तेऽप्यापादपद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः ॥ “पादो बुध्ने तुरीयांशे ” इति विश्व-प्रकाशः ॥ उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र शस्यैः । संवर्धयामासुः ॥ “फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । शस्ये ” इति केशवः ॥

३८ ॥ स इति । स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा । उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् । कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

३९ ॥ स इति । स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य ॥ “महेन्द्रो मलयः सहायः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ” इति विष्णुपुराणात् ॥ मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गज-विशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्निक्रमवान् ॥ “त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ” इति राजपुत्रीये ॥ “चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ” इति मृगचर्मिणे ॥

37. They, who lowly bowed down to his lotus-like feet and who (therefore) were reinstated after having been ousted, honoured Raghu by presenting him with their wealth like Kalama plants which are bent down to their roots and which present fruit (corn) when they are transplanted after having been first uprooted.

38. He crossed the river कपिशा with his army on a bridge made of his elephants, and being shown the way by the princes of Utkala (Orissa), bent his course towards Kalinga.

39. He planted his unbearable prowess in the head (crown, summit) of the Mahendra, just as the elephant driver does his sharp

37. B. C. E. I. R. with Val., °प्रवणाः for °प्रणताः.

38. D. H. करभां for कपिशां. Mallinātha also notices this and says, “ करभां ” इति केचित्पठन्ति. Dinakara also notices it and says :— “ कलमां ” इति केचित्पठन्ति. B. E. I. P. उत्कलादेशित°, D. K. with Chā., and Val., उत्कलैर्देशित°, C. with Din., उत्करैर्देशित° for उत्कलादेशित.
 D. with Su., कलिङ्गाभिमुखं for कलिङ्गाभिमुखः.

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

४० ॥ प्रतीति । गजसाधनः सन्कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा ॥ “द्वयञ्मगधक-
लिङ्ग-” इत्यादिनाम्प्रत्ययः ॥ अस्त्रैरायुधैस्तं रयम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं
शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राहामियुक्तवान् ॥

४१ ॥ द्विषामिति । काकुत्स्थो रयुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचा-
नां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशास्त्रं
मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ “यत्तु सर्वौ-
षधिसन्तानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्” इति यादवः ॥

४२ ॥ ताम्बूलीनामिति । तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति योधाः ॥ पचाद्यच् ॥
रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा येस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिके-
लासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजहुरित्यर्थः ॥
शात्रवं यशश्च पपुः । शत्रोर्देशाक्रमणेन तदीयं यशोऽपि तत्र जहुरित्यर्थः ॥

goad in that of an unweildy elephant (that does not mind the
pricking of the goad).

40. The king of the Kalingas, who had a large number of,
elephants (forming a part of his army), received (opposed) him
with missiles, just as a mountain would Indra, prepared to cut off
its wings, with showers of stones.

41. After having endured the enemies' shower of iron-darts,
the descendant of Kakutstha, duly washed in (by way of) an auspi-
cious ablution, gained (appropriated) the goddess of victory.

42. There his war-like-soldiers, having constructed their drink-
ing grounds, drank up, in betel leaves, the ale produced from the
cocoanut trees and also the glory of their enemies.

41-42. Between these B. D. E. I. P. R. with Châ., Val., Su.,
and Dharm., read, “ वायव्याखविनिर्भूतात्पक्षविद्वांमहोदधेः । गजानीकात्स कालिङ्गं
तार्क्ष्यः सर्पमिवाददे ” । [B. D. पक्षविद्वात्, E. P. R. with Châ., Val., and
Su., पक्षविद्वात्]. After this verse I. with Vallabha read 56th verse
of our text.

42. B. C. E. G. I. J. K. R. with Châ., Val., Su., and Dharm.,
नारिकेलासवं, H. नारिकेलासवं for नारिकेलासवं. C. with Val., यशः पपुः for
पपुर्यशः.

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

ततो वेलातंतैनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ गृहीति । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनी तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

४४ ॥ तत इति । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमकश्रेणीमता ॥ त्रीह्यादिस्वादिनिप्रत्ययः ॥ वेलायाः समुद्रकूलस्य तदनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । अयत्नसिद्ध्वादप्रार्थनीयजयः सन् । ययौ ॥ “अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः” इति ब्रह्मपुराणे ॥

४५ ॥ स इति । स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ॥ “गन्धस्य” इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः ॥ यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारदेशः । तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये-“ववुरयुक्लङ्गुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः” (६।९०) । नैषधे च-“अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषरा” (३।९३) इति ॥ न कर्भधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव ॥ “सेनायां समवेता ये सैन्यास्तं सैनिकाश्च ते” इत्यमरः ॥ “सेनाया वा” इति ण्यप्रत्ययः ॥ तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयामविश्वसनीयामिवाकरोत् ॥ संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुर्विश्वासो भवतीति भावः ॥

43. The righteous conqueror took away the wealth but not the territory of the lord of Mahendra, captured but (subsequently) released.

44. Thence he moved towards the direction resorted to by the star Agastya along the side of the sea-shore covered with the rows of forests of fruit-bearing पूग trees, scarcely obstructed in his course of conquest.

45. By reason of the enjoyments in the waters of the army, bearing the sweet smell of the elephantine juice in it, he made the river Kaveri, suspectable as it were, to the lord of the rivers.

43. D. has महेन्द्रनाथस्य for महेन्द्रनाथस्य.

44. D. K. आगस्त्यचरितां for अगस्त्याचरितां.

45-46. Between these B. C. D. I. R. with Châ., Val., Su., and

बलैरधुषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
 मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥
 ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
 तुल्यगन्धिषु मत्तेभक्तपेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
 भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
 नासत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

४६॥ बलैरिति । विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः ॥ “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति यादवः ॥ मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः ॥ “तेषां विशेषा हारीता मद्गुः कारण्डवः प्लवः” इत्यमरः ॥ मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः ॥ “उपत्यकाद्विरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः ॥ “उपाधिभ्यां त्यकन्” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः ॥ अधुषिताः । उपत्यकासूषितमित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥

४७ ॥ ससञ्जुरिति । अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतनशीलाः ॥ “अलंकृञ्” इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः ॥ फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु ॥ सर्वधनीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः ॥ मत्तेभानां करेषु ससञ्जुः सक्ताः ॥ “गजगण्डकटी कटौ” इत्यमरः ॥

४८ ॥ भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निम्नेषु

46. The army of him who was desirous of conquest and who had therefore travelled a long way, encamped in the valleys of the Malaya mountains covered with the pepper forests, where flocks of green pigeons were flying about.

47. Trodden by hoofs of horses, the dust of एला (cardamom) fruits rose up and clung to the sweating temples of the infuriated elephants, having a similar odour.

48. Fastened (secured) round the lines (marks) of (hol-

Dharm., read “ भयोत्पद्यविभूषाणां तेन केरलयोषितां । अलकेषु चमूरेणुभूर्णप्रतिनिधीकृतः ” ।

46. D. E. K. P. with Val., मरीचोद्भ्रान्तहारीताः, B. C. I. R. with Dharm., and Vija., मरीचोद्भ्रान्तहारीताः, D₂. with Châ., and Su., हारीतोत्पद्यमारीचाः for मरीचोद्भ्रान्तहारीताः. Dharmameru notices the reading of Châritravardhana and others.

47. A. with Châritravardhana appears to have read फलधृतयः for फलरेणवः. Between 47-48. B. D. E. I. R., with Châ., Val., Su., Dharm., and Vija., read :— “ आजानेयखुरक्षुण्णपकैलाक्षेत्रसंभवं । व्यानशे सपदि व्योम कीटकोशाविलं रजः ” ॥ R. and Vallabha read it between 47-48, but Dinakara reads it after “ तावपर्णी &c. ”

48. C. I. with Su., भोगि° for भोगि°. B. D. K. I. P. R. with Châ.,

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीछेदिनां । पादशृङ्खलच्छेदकानामपि ॥ “त्रिपदी पादबन्धनम्” इति यादवः ॥ करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् ॥ “ग्रीवाभ्योऽप्युच” इत्यण्प्रत्ययः ॥ नाससत्र सस्तमभूत् ॥ “द्युद्भयो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ पुषा-
दित्वा दङ् ॥ “अनिदिताम्—” इति नकारलोपः ॥

४९ ॥ दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ॥ लोहि-
तादित्वात्क्यण्प्रत्ययः ॥ “वा क्यषः” इत्यात्मनेपदम् ॥ दक्षिणायने तेजोमान्द्या-
दिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः ॥
पाण्ड्योर्ध्वक्त्वन्त्यः ॥ रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः ॥ सूर्यविजयिनो-
ऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

५० ॥ ताम्रपर्णीति । ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः
संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् ॥ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं
वरे त्रिषु ” इत्यमरः ॥ स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणि-
पत्य ददुः ॥ यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् ॥ ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्र-
सिद्धम् ॥

lows, depressions made by the) coils of serpents on sandle trees, the neck-chains of elephants, bursting their foot-chains, slipped not out.

49. In the southern quarter even the scorching rays of the sun become dim; in that same quarter the Pândya princes withstood not the power of Raghu.

50. Those princes bowing down to him offered him presents of the best of pearls collected from that part of the great ocean, where the river Tâmrparâ falls into it: (thus giving him), as it were, their accumulated glory.

Din., Val., Su., and Dharm., नाससत् for नाससत्. Châritravardhana proposes to read, नालानं करिणां सस्त्रे for नाससत्करिणां ग्रैवं, for he says—इति युक्तो पाठः. K. P. with Din., त्रिपदि° for त्रिपदी°.

49. E. मंजायते for मंदायते. E. रघोष्पाण्ड्याप्रतापं for रघोः पाण्ड्याः प्रतापं.

50. I. reads सिञ्चितं for संचितं.

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

५१-५२ ॥ स इति । असह्येति च । युग्ममेतत् ॥ असह्यविक्रमः स रघुस्तदेषु सा-
नुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ ॥ स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपो ।
तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदुर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथे-
च्छं निर्विश्योपभुज्य ॥ निर्वेशो “भृतिभोगयोः” इत्यमरः ॥ उदकान्यस्य सन्ती-
त्युदन्वानुदधिः ॥ “उदन्वानुदधौ च” इति निपातः ॥ उदन्वता दूरान्मूक्तं दूरत-
स्त्यक्तम् ॥ “स्तोकाद्विभक्तदूरार्थकृच्छ्राणि केन” इति समासः ॥ “पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् ॥ स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्यं सहाद्रि-
मलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

५३ ॥ संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह ॥ तस्येति । अपरान्तानां पाश्चा-
त्यानां जय उद्यतेरुद्युक्तैः ॥ “अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्येरिकादयः”
इति यादवः ॥ विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रयोरनीकैः सैन्यैः ॥ “अनीकं तु रणे
सैन्ये” इति विश्वः ॥ अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितो-
ऽपि सह्यलग्न इवासीत् ॥ सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवावृण्वतेतिभावः ॥

51—52. Having enjoyed to his heart's content the two moun-
tains Malaya and Durdura, both of which were covered with sandle
forests, on their summits, as if they were the two breasts of that
quarter, with their surface besmeared with yellow sandle, he of
irresistible valour crossed the mountain Sahya, left afar by the ocean
(far away from it) as if it were the rump of the earth, the woven
garments on which are slipped out.

53. The sea, though pushed afar by the missiles of Parasu-
rāma, appeared as if touching the mountain Sahya on account of
his extensive army (or moving troops), prepared to conquer the
kings of the western coast (the Kaunkanas).

51. C. G. K. P. R. with Din., आलीढचन्दनौ, B. E. I. with
Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., आधीनचन्दनौ for आलीनचन्दनौ. A.
B. K. P. with Chā., Su., and Din., °दुर्दुरौ, C. I. R. and the texts
of Val., and Su., °दुर्दुरौ for °दुर्दुरौ.

52. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., Su., Dharm.
and Vija., दूरमुक्तं for दूरान्मुक्तं.

53. A. D. with Su., and Dharm., प्रसर्पद्भिः for विसर्पद्भिः. B. D. with,
Chā., and Su., रामेयूत्सारितः for रामास्त्रोत्सारितः.

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुशूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मरुलामारुतोद्धृतमगमकैतकं रजः ।

तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

५४ ॥ भयेति । तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषिता-
मलकेषु चमूरेणुः सेनारजशूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः ॥ एतेन योषितां
पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥

५५ ॥ मरुलेति । मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । तस्या मारुतेनोद्धृतमु-
त्थापितं । कैतकं कैतकसम्बन्धि रजस्तद्योधवारबाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् ॥
“ कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री ” इत्यमरः ॥ अयत्नपटवासतामयत्नासिद्धवस्त्रवास-
नाद्रव्यत्वमगमत् ॥ “ पिष्टातः पटवासकः ” इत्यमरः ॥

५६ ॥ अभ्यभूयतेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ॥ “ वाजिवाहार्वा-
गन्धर्वहयसैन्धवसमयः ” इत्यमरः ॥ गात्रशिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः ॥ कर्तरि
क्तः ॥ वर्मभिः कवचैः । पवनेनोद्धूतानां कपितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्य-
भूयत तिरस्कृतः ॥

54. By him, the clouds of dust raised by the army was made a substitute for the saffron powder in the hair of the women of Kerala country who had, through fear, flung aside their ornaments.

55. The pollen of Ketaka flowers, wafted by the breezes of the Marulá, attained to the condition (discharged the function) of a vesture-perfumer, secured without effort, for (unto) the armour of his soldiers.

56. The sounds of the Rajatali forests, shaken by the breeze, were quite drowned by the junglings of the armours, (which were) on the bodies of the horses strutting along.

54. B. C. D. I. with Chá., Val., and Dharm., read this verse between 45-46 of our text.

55. A. with Chá., Din., and the text only of Su., मरुल°, also noticed by Dharmamameru, and the northern Mss. of Mallinātha's commentary also read मरुल°, D. with Dharm., and Vija., सुसेना°, D₂. मुरवी°, so also noticed by Mallinātha and Dinakara who say :—
“ मुरवी° ” इति केचित्पठन्ति, B. पुरोयन्° for मरुल°. R. reads वारवाहानां for वारबाणानां.

56. B. C. E. I. J. K. P. with Din., सिञ्जितैः, D. G. H. R. with Chá., Val., Su., Dharm., and Vija., सञ्जितैः for ञ्जितैः. So also

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ॥

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ॥

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

५७ ॥ खर्जूरीति । खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् ॥ “खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः” इत्यमरः ॥ स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु ॥ “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः” इत्यमरः ॥ नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण सुगन्धिषु ॥ “गन्धस्य” इत्यादिनेकारः ॥ कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ शिलीमुखा अलयः पेतुः ॥ “अलिबाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः ॥ ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

५८ ॥ अवकाशमिति । उदन्वानुद्धी रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे त्वपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलि ददौ ॥ “बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः ॥ अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः ॥ करदानं भीत्या । न तु याच्ययेति रामाद्रयोस्तत्कर्षः ॥

५९ ॥ मत्तेति । तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव ॥ भावे

57. The sting mouthed black bees fell from the पुन्नाग flowers on the temples which were fragrant on account of the emission of ichor of elephants that were tied to the trunks of खर्जूर trees.

58. Being pressed, it is said, did the ocean give space to (make room for) Râma; to Raghu he paid tribute under the disguise of the princes of the western coast.

59. There he made the *Trikûta* itself his lofty pillar of victory,—the *Trikûta* where the incision of the tusks of his infuriated elephants were a clear record of his prowess.

Mallinâtha and Dinakara notice this and say :—“गात्रसञ्चितैः” इति वा पाठः । सञ्ज्ञेयन्तात्कर्मणि क्तः ॥ O. E. K. R. with Châ., Val., Su., Dharm., and Vija., मर्मरः, B. I. मुर्मुरः for वर्मभिः. So also Mallinâtha notices this and says :—“मर्मरः” इति पाठे वाहानां गात्रसञ्चितैर्गोत्रध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् ॥ B. I. with Su., पवनोद्धतैः for पवनोद्धत°. B. I. with Vallabha read this stanza between 41-42 of our text.

57. D. G. with Châ., Su., and Dharm., °बद्धानां for नद्धानां. Vallabha reads it after the 61st verse of our text.

59. I. R. °वदनोत्कीर्ण°, C. with Su., °दशनोत्कीर्ण° for रदनोत्कीर्ण°. I. R. त्रिकूटं for विकूटं.

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिधाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

क्तः ॥ व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भे चकार ॥ गाढप्रहारस्त्रिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रयोर्जयख्यापकोऽभूदित्यर्थः ॥

६० ॥ पारसीकानिति । ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान् रिपूनिव । पारसीकान् राज्ञी जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । न तु नेदिष्ठेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

६१ ॥ यवनीति । स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् ॥ “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ” इति ङीष् ॥ मुखानि पद्मानि च मुखपद्मानि ॥ उपमितसमासः ॥ तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः ॥ कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः ॥ तं न सेहे ॥ कथमिव । अकाले प्रादुर्भूतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रादुर्भूति पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वाद्ब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव ॥ अञ्जहितत्वाद्ब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥

६२ ॥ सङ्ग्राम इति । तस्य रवोरश्वसाधनैर्वार्जिसैन्यैः पश्चाद्भवैः पाश्चात्त्यैर्यवनैः सह ॥ “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ” ॥ सहार्थे तृतीया ॥ शृङ्गाणां विकाराः शाङ्गाणि धनूंषि । तेषां कूजितैः शब्दैः ॥ अथ वा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभदा यस्मिंस्तस्मिन् रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः संकुलं युद्धमभूत् ॥ “तुमुलं रणसंकुलं ” इत्यमरः ॥

60. Thence he set out by an inland route to conquer the Persians, as proceeds an ascetic to conquer, by the knowledge of truth the enemies called *Senses*.

61. He could not bear the flush caused by wine in the lotus-faces of the Yavana-women (the famles of the Ionians), just as the gathering of unseasonable clouds (does not bear, i. e., is jealous of, destroys) the young sun, (the friend) of the water-lotuses.

62. Fierce was the battle that took place between him and the inhabitants of the western coast, with their cavalry for an army, in the midst of dust in which the contending combatants on both sides could recognise each other only by the twangs of their bows.

60. K. with Chā., पारसीकान्, I. पारसीकान् for पारसीकान्.

61. C. with Val., युवनी for यवनी.

62. B. C. E. G. H. I. K. R. with Val., Su., and Vija., प्रतियोधः for प्रतियोधे.

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्यातैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

६३ ॥ भल्लेति ॥ स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः ॥ “ स्नुहीदलफलो भल्लः ” इति यादवः ॥ श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः ॥ “ सिन्धुमादिभ्यश्च ” इति लच्प्रत्ययः ॥ तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः । सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिव्यातैः ॥ “ सरघा मधुमक्षिका ” इत्यमरः ॥ क्षुद्राः सरघाः ॥ “ क्षुद्रा व्यङ्गा नदी वेद्या सरघा कण्टकारिका ” इत्यमरशाश्वतौ ॥ क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि ॥ “ क्षौद्रं मधुनि पानीये ” इति विश्वः ॥ “ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादम् ” इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः ॥ तेषां पटलैस्तच्चकैरिव । महीं तस्ताराच्छादयामास ॥

६४ ॥ अपनीतेति । शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः ॥ शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथा हि । महात्मनां संरम्भः संक्षोभः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि ॥ महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

६५ ॥ विनयन्त इति । तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु ॥ “ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ” इत्यमरः ॥ मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः ॥ “ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ” इत्यात्मनेपदम् ॥ “ लद् स्मे ” इति भूतार्थे लट् ॥

63. He covered the earth with their bearded heads, severed by his मल्ल arrows, as with fly-covered heaps of honey-combs.

64. The survivors, putting off their helmets, sought his protection (yielded to Raghu) ; for submission is the only remedy to assuage the wrath of the magnanimous.

65. His warriors (i. e. soldiers) removed the fatigue of victory by means of wine in vineyards (the grounds surrounded by the bowers of vine), where the choicest of deerskin were laid (spread).

63. B. क्षौद्रैः पटलैः for क्षौद्रपटलैः.

65. K. °चर्मसु for °रत्नासु. D. °वलजभूमिषु for °वलयभूमिषु. So also noticed by Chāritravardhana who says :—कुत्रचित् “ द्राक्षावलजभूमिषु ” इति पाठस्तत्र वलजं क्षेत्रं ॥ “ वलजं क्षेत्रमूर्द्धारं ” इत्यमरः ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाल्लङ्घ्यकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ तत इति । ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुसैः किरणैरिव ॥ “किरणोत्समयूखांशुगभस्तिवृष्णिधृष्णयः” इत्यमरः ॥ उदीच्यानुद्भवान्नृपान् रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौबेरीं । कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥ अनेकेव-शब्देनेयमुपमा ॥ यथाह ढण्डी— “ एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ” इति ॥

६७ ॥ विनीतिति । सिन्धुनाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदिविशेषः ॥ “ देशे नदिविशेषेऽर्थौ सिन्धुनी सरिति स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गप-रिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वा लम्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुम-किञ्जल्का येषां तान् । यद्वा लम्बकुङ्कुमाः केसराः सदा येषां तान् । स्कन्धा-न्दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

६८ ॥ तत्रेति । तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रम-मित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः । हूणा जनपदाः । तत्र राजानः । तेषामवरो-

66. Thence Raghu, like the sun taking up the sap (of the earth) by his rays, careered towards the direction of Kubera (i. e. the northern direction) extirpating the northerns with his arrows.

67. His horses, which had lessened their fatigues of the road by turning from side to side on the banks of the river Sindhu, shook their shoulders to which were clung the filaments of saffron.

68. There the exploits of Raghu, the power of which was

66. D. I. औदीच्यान् for उदीच्यान्. Between 66-67. D. E. I. P. R with Chà., Val., Su., Dharm., and Vija., read :—“ जितानजय्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् । महार्णवमिवौर्वोग्निः प्रविवेशोत्तरापथं ॥ [D. E. I. with Chà., Dharm., and Vija., काकुत्स्थः, P. R. with Val., and Su., तानेव. I. P. R. with Chà., Val., and Su., °पथं, D. E. with Dharm., and Vija., °पथः]. I. reads this spurious verse between 65-66.

67. P. सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैः, E. G. H. I. R. with Din., Dharm., and Vija., वंक्षूतीरविचेष्टनैः, B. with Chà., and Val., वंक्षणीतीरविचेष्टनैः, C. with Su., वंक्षूतीरविचेष्टनैः, D. मंक्षूतीरविचेष्टनैः for सिन्धुतीरविचेष्टनैः. E. has वारिणः स्कन्धान् for वाजिनः स्कन्धान्.

68. A. D., हूणा° for हूणा°. C. D. E. H. I. R. with Chà., Val., Su., and Dharm., °पाटनादेशि for °पाटलादेशि.

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरङ्गोलैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गद्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

धा अस्तः पुरस्त्रियः ॥ तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिमस्ताडनादिकृत्तारुण्यस्या-
देष्टुपदेशकं बभूव ॥ अथ वा । पाटल आदिदयादेष्टा यस्य तद्वभूव । स्वयं लेख्या-
प्यत इत्यर्थः ॥

६९ ॥ काम्बोजा इति । काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं सोढुमनीश्वरा
अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं बन्धनम् ॥ भावे ल्युटि “विभाषा लीयतेः”
इत्यात्वम् ॥ तेन परिक्लिष्टैः परिक्षितैरङ्गोलैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥

७० ॥ तेषामिति । तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणानां हि-
रण्यानाम् ॥ “हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्” इत्यमरः ॥ राशय एवोपदा उपायनानि ॥
“उपायनमुपाग्राह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः ॥ कोशलेश्वरं कोशल-

clearly seen in (the slaughter of) the husbands of young women in the inner-apartments of the Hûna kings, proved a teacher of ruddiness in their cheeks.

69. The Kāmboja princes unable to stand his valour in battle, bowed down along with Ankola trees, overpressed (overtaken) by the fastening chains of his elephants.

70. Their stupendous heaps of gold, abounding with (abundantly accompanied with) fine horses, repeatedly found their way to (i. e. reached) the king of Kosala as presents, but conceit did not (reach his soul).

69. G. K₂. P. with Chā., and Su., अक्षोटैः, so also noticed by Mallinātha who says :—अक्षोटैर्वृक्षविशेषैः; B. H. I. R. with Din., Val., Dharm., and Vija., अक्षोडैः for अङ्गोलैः. B. C. D. with Chā., Su. and Dharm., तद्गजालानतां प्रात्यैः for गजालानपरिक्लिष्टैः.

70. A. D. with Val., and Su., तुङ्गा द्रविण°, for तुङ्गद्रविण°. Mallinātha also notices this reading. B. C. I. with Val., नोत्सेकाः for नोत्सेकाः. D. P. कोसले° for कोशले°. A. K. विविशुस्ते कोशलेशमुदन्वन्तमिवापगाः; C. उपदा विविशुः शश्वत्समुद्रमिव निम्नगाः; this is also noticed by Chāritravardhana, D. G. H. R. विविशुस्ते विशानाथमुदन्वन्तमिवापगाः; D₂. with Chā., and Su., विविशुस्ते विशानाथं महार्णवमिवापगाः; E. उपदा विविशुस्ते च नोत्सेकाः कोशलेश्वरं for the second Pāda. G. H. also notice the reading of our text. Mallinātha notices the reading of D. G. E. R. and says :—“विविशुस्ते विशानाथमुदन्वन्तमिवापगाः” इति पाटान्तरे आपगा नय उदन्वन्तं समुद्रमिव विशानाथं तं रघुं विविशुः &c,

ततो गौरीशुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरे ॥ ७३ ॥

देशाधिपतिं तं रयं शश्वदसकृद्विविशुः ॥ “मुहुर्मुहुः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः” इत्यमरः ॥ तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

७१ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्यां गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् । उद्धूतैश्चखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि ॥ “कूटोत्थी शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः ॥ वर्धयन्निव । आरुरोह । उत्पतद्भूलिदर्शनाद्गिरिशिखर-वृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

७२ ॥ शशंसिति । तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् ॥ गुहासु शेरत इति गुहाशयाः ॥ “अधिकरणे शेतेः” इत्यचप्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् ॥ कर्तृ ॥ सैन्यघोषे सेनाकल-कले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहम् ॥ नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते ॥ शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाद्भ्यते ॥ बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः ॥ असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्विभेतीति भावः ॥

७३ ॥ भूर्जेष्विति । भूर्जेषु भूर्जपक्षेण ॥ “भूर्जपक्षो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका

71. Then he, with his army of horses, ascended the mountain (Himavat), the sire of Gauri, extending his peaks, as it were, by the dust of minerals raised up (by the hoofs of the horses).

72. The gaze, (after) turning round, of the lions, of equal strength, lying in dens, bespoke lack of fear (fearlessness) even at (though there was) the army din.

73. The breezes, rustled on among the dry leaves of burch trees, the source of resounding of the wild bamboos, and charged with the particles of water of the river Gangā, refreshed (*lit.* served) him on the way.

71. D. R. with Din., उद्धूतैः for उद्धूतैः.

72. A. D. °घोषोथ° for °घोषेऽपि. A. गुहागतानां, D. with Chā., गुहाश्रयानां for गुहाशयानां. Chāritravardhana also notices the reading of our text.

73. C. with Su., भूर्जेषु for भूर्जेषु. H. मर्मरीभूत° for मर्मरीभूताः. G. I. K₉. P. R. with Val., °सीकरिणः for °शीकरिणः. P. with Chā., and Su., शिपेविरे for सिधेविरे.

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गैर्ध्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

मता ” इति यादवः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः ॥ “ मर्मरः शुष्कपर्णानाम् ” इति यादवः ॥ अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैरगुरुधूप-गन्धिभिरिति ॥ अतो मर्मरभीताः । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गे तं सिषेविरे ॥

७४ ॥ विशश्रमुरिति । सैनिकाः ॥ सेनायां समवेताः ॥ प्राग्वहतीयष्टकप्रत्ययः ॥ नमेरूणां सुरपुत्रागानां छायासु निषण्णानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वा-सितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय ॥ “ अधिशीङ्स्थासां कर्म ” इति कर्म ॥ दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः ॥ विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

७५ ॥ सरलेति । सरलेषु देवदारुविशेषेष्व्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् - ग्रीवासु भवानि ध्रैवेयाणि । कण्ठशृङ्खलानि ॥ “ ग्रीवाभ्यां ऽण्च ” इति चकाराङ्कु-जप्रत्ययः ॥ तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिकलितभास ओषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लितावि-शेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नयकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

७६ ॥ तस्येति । तस्य रघोरुत्सृष्टेषु जङ्घितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जु-

74. The soldiers reposed (rested) in the shade of Nameru trees, seated on stone slabs the surface whereof was perfumed with the navel (musk) of the recumbent deer.

75. The herbs that were near and the lustre of which was reflected on the neck-tie-chains of elephants tied to the Sarala-trees, served the purpose of lamps without oil at night to the leader of the army.

76. In his abandoned halting stations, the देवदारु trees, with

74. Vallabha's text reads छायां for छायासु; but his commentary agrees with us. Sumativijaya reads this verse after the 76th stanza of our text.

75. Vallabha's text reads °ध्रैवेयोपचित° for °ध्रैवेयस्फुरित°, but his commentary with us. E. H. J. K. P. with Chā., and Val., औषधयः for ओषधयः. Vallabha's text, but not his commentary, तस्य for नेतुः.

76. B. I. R. with Vallabha's text only, °क्षित° for °क्षत°. A. D. E. गजवर्म, R. गजवर्त्म for गजवर्ष्म.

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्वैर्गोपयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

भिर्गजमैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो ग-
जानां वर्ष्म प्रमाणम् ॥ “ वर्ष्म देहप्रमाणयोः ” इत्यमरः ॥ शशंशुः कथितवन्तः ॥
देवदारुस्कन्धत्वक्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

७७ ॥ तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः ॥ “ पर्वताच्च ” इति
उप्रत्ययः ॥ गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह ॥ “ गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त
पाण्डवः ” इति महाभारते ॥ नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपा-
लानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “ क्षेप-
णीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः ” इति यादवः ॥ घोरं भीमं जन्यं युद्ध-
मभूत् ॥ “ युद्धमायोधनं जन्यम् ” इत्यमरः ॥

७८ ॥ शरैरिति । स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान् कृत्वा ।
जित्वेत्यर्थः ॥ किन्नरान्बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं
गापयामास ॥ “ गतिबुद्धि — ” इत्यादिना किन्नराणां कर्मत्वम् ॥

७९ ॥ परस्परेति । तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणा-

their barks torn by neck-tie-ropes, declared to the Kirātas the stature
of his elephants.

77. There a fierce battle ensued between Raghu and the
mountain-tribes, in which fire flashed forth by the concussion of
Nārācha darts, and the stones flung by means of slings.

78. After having caused with his arrows the Utsavasanktas
to be of splendid gayeties, he made the Kinnaras chant a de-
claratory song of his victory won by dint of his arms.

79. When they came with presents in their hands to the king

77. C. G. K. युद्धं, B. संग्रामः for जन्यं. B. D. E. G. H. I.
J. K. P. R. पार्वतीयैः for पर्वतीयैः. C. with Chā., and Val., गुणैः
for गणैः. B. reads संग्रामः सह तैस्तत्र पार्वतीयैरभूद्घोः for the first
Pāda. D. विमर्दः सह तैस्तत्र निष्पेषोत्पतितानलः for the second Pāda.
K. °निष्पेषोत्पादितानलं, R. °निष्पेषोत्पतितस्थलं, C. with Vallabha's text only,
°निष्पेषोत्पतितानलः for °निष्पेषोत्पतितानलम्. Vallabha's commentary reads
“ शरैः &c., ” first and then “ तत्र जन्यं &c. ”

78. A. I. R. उच्छिन्नं, ° D. with Din., उत्सव° for उत्सव°.

79. B. C. E. I. P. R. with Val., Su., Dharm., and Vija.,
परस्परस्य for परस्परेण.

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेद्यावरुह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्वेरादधान इव द्वियम् ॥ ८० ॥

चक्रम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्रातैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

न्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः ॥ एतेन तत्रत्यवस्तुनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

८० ॥ तत्रेति । स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमध्वस्यं यशोराशिं निवेद्य निधाय । पौलस्त्येन रात्रयेन तुलितस्य चालितस्याद्विः कैलासस्य द्वियमादधानो जनयन्निव । अवरुहोहावततार ॥ कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ न हि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जत इति भावः ॥

८१ ॥ चक्रम्प इति । तस्मिन् रजौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन्तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रवोर्गजानामालानतां प्रातैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥

८२ ॥ नेति । स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रवो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

his strength (prowess) became known to the great mountain Himavat, and its strength (consisting of wealth) to the king mutually .

80. After having established there an irrefragable mass of glory, he descended, causing shame, as it were, to (hurling shame, as it were, upon) the mountain uplifted (moved, dislodged) by the son of पुलस्त्य.

81. When he crossed the river Lauhityā, the lord of the Prag-jyotishas (or the land of the Eastern stars) began to tremble with fear along with the black sandle-trees got to the condition of tying posts to his elephants.

82. He could not bear even the dust raised in the way by his chariots, which obscured the sun and by which the day became rainy without showers, how could he, pray, the army ?

80. D. P. with Chā., Val., and Su., द्वियं for द्वियं.

81. B. C. E. G. H. J. K. with Val., and Su., लौहित्ये for लौहित्ये. A. H. J. K. P. कालागुरु° for कालागुरु°.

82. B. C. E. G. H. I. with Val., अधारावर्षं for अधारावर्ष°.

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध ये ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुन्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्तशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

८३ ॥ तमीति । कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रयुम् । भिन्नाः सवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः । साधनैः । भेजे ॥ नागा-
न्दत्वा शरणं गत इत्यर्थः ॥ कीदृशैः । यैर्नागैरन्यान् रयुव्यतिरिक्तान् पानुपरोध ॥
शूराणामपि शूरो रयुरिति भावः ॥

८४ ॥ कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रयोः पादयो-
द्धायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण स-
मर्पणनानर्चाचयाभास ॥

८५ ॥ इतीति । जिष्णुर्जयशीलः ॥ “ ग्लोजिस्थश्च रस्तुः ” इति रस्तुप्रत्ययः ॥
स रयुरिति त्वर्थं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्तशून्येषु । रवोरैकच्छत्तकत्वादिति
भावः । राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

८६ ॥ स इति । स रयुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् ॥ “ विश्वजि-
त्सर्वस्वदक्षिणः ” इति श्रुतेः ॥ विश्वजितं नाम यज्ञमारेभे । कृतवानित्यर्थः ॥ युक्तं
चैतदित्याह-सतां साधूनाम् । वारिमुचां मेघानामिव । आदानमर्जनं विसर्गाय
त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

83. The lord of the Kāmarūpas, who had encountered other conquerors with his elephants, paid, by means of those elephants of ichor-discharging temples, homage to him who excelled Indra in valour.

84. The king of the Kāmarūpas worshipped the shadow of his feet, the presiding deity of the golden footstool, with the offering of flowers consisting of precious stones.

85. Having thus conquered the quarters, the victorious one returned home causing the dust raised by his chariots to settle on the crowns of kings deprived of their umbrellas.

86. He began to spread the Visvajit sacrifice of which the gifts (or Dakshinā) were all that a man might possess ; for of the good, as of clouds, acquisition is for bestowal.

84. G. हंमपुष्पोप^१ for रत्नपुष्पोप. I. reads first “ इति जित्वा &c., ” and then “ कामरूपेश्वरः &c. ”

85. E. I. R. रथोद्धतं J. रथोद्धतं for रथोद्धतं. B. C. E. H. I. J. P. R. with Chā., Val., and Dharm., विश्रामयन्, K. विनमयन् for विश्रामयन्.

86. A. D. J. आजह्रे for आरंभे.

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिर्गुर्वाभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
 काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥
 ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
 प्रस्थानप्रणतिभिर्जङ्गलीषु चकुर्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥
 ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥

८७ ॥ सत्रान्त इति । काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते ॥ “सत्रमाच्छादने यज्ञे
 सदादाने धनेऽपि च ” इत्यमरः ॥ सचिवानां सखेति सचिवसखः सन् । तेषाम-
 त्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्ट्र च ” ॥
 गुर्वाभिर्महतीभिः पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा
 येषां तान् ॥ “दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम् ” इति यादवः ॥ चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठि-
 ता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः । तान् ॥
 “राजश्वशुराद्यत् ” इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः ॥ “मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः
 क्षत्रियो धिराट् ” इत्यमरः ॥ स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् ॥
 प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्-“मौ जौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ” इति ॥

८८ ॥ न इति । ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ।
 ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं
 प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रण-
 तयो नमस्कारास्ताभिः ॥ करणैः ॥ अङ्गुलीषु केशबन्धेषु याः सजो माल्यानि
 ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसै रेणुभिः परागैश्च गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकौलचलम-

ह्मिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥

87. At the close of the sacrifice, the descendant of ककुत्स्थ, who was well disposed, like a friend, towards his ministers, permitted the क्षत्रिय princes to return to their capitals, whose sense of grief (or shame) on their defeat had been mitigated (to some extent) by the great honours (conferred on them by him), and whose ladies of the harem were anxiously longing for them owing to long separation.

88. The universal Emperor's pair of feet, obtainable by grace, and the marks whereof were banners, thunderbolts, and umbrellas in (the shape of) lines, they, by salutations at their parting, rendered red, at the toes, with the honey and the pollen dropped down from the garlands round their hair-knots.

88. B. C, with Su., रेखा° for रेखा°. After this verse B. D. E. R. with Val., and Su., read :—“यज्ञान्ते नमवभृथामिषेकपूतं । सत्कारैः श-
 मितपराजयव्यलीकाः । आमन्त्र्यान्सुकवनितानिरुद्धचित्ताः । स्वानि स्वान्यवनिभुजः पुरा-
 णि जग्मुः ” ॥ [B. युक्तं for पूतं. D. संस्कारैः for सत्कारैः. E. with Val.,
 °व्यलीकान् for °व्यलीकाः. D. वनितावरुद्धचित्तान्, B. वनितानिरुद्धचित्ताः, R.
 with Val., वनितान्पतद्विमृष्टाः for वनितानिरुद्धचित्ताः.] D. with Val., read
 this verse between 87-88.

। पंचमः सर्गः ।

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।

उपानवियो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

इन्दोवरदलयाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

१ ॥ तमिति । विश्वजिति विश्वजिन्नामन्यध्वरे यज्ञे ॥ “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः ॥ निःशेषं विश्राणितं दत्तम् ॥ श्रण दाने चुरादिः ॥ कोशानामर्थराशीनां जातं समूहो येन ते तथोक्तम् ॥ “कोशोऽस्त्रो कुड्मले दिव्ये शास्त्रेऽर्थयि गृहे ततो” इति यादवः ॥ “जातं जनिसमूहयोः” इति शाश्वतः ॥ एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः ॥ “ऋण्यन्धक-” इत्यण् ॥ इजोपवादः ॥ गुरुदक्षिणार्थी ॥ “पुष्करादिभ्यो देशे” इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः ॥ अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपदे प्राप ॥ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः ॥ तल्लक्षणं तु-“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गो । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥

२ ॥ स इति । अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः ॥ “मूल्ये पूजाविधायर्घ्यः” इति ॥ “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते” इति चामरशाश्वतौ ॥ यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः ॥ पचाद्यच् ॥ अतिथिषु साधुरातिथेयः ॥ “पथ्य-तिथिवसतिस्वपतेर्दञ्च्” इति ढञ्च् ॥ स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् ॥ “दाण्डिनायन-” आदिसूत्रेण निपातः ॥ वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे । अर्घ्यार्थमिदम-

1. Kautsa, the disciple of Varatantu, who had by this time completed the course of study and who was now seeking means for the remuneration to his preceptor, got to the lord of the earth, who had already given away in charity the whole lot of his treasure during the Vis'vajit sacrifice.

2. Lacking gold-vessels he, the hospitable one, of inestimable character and of brilliant renown, having put into an earthen-pot the materials of worship, went forth to receive the guest possessed of the lustre of sacred knowledge.

1. C. D. कोपजातं for कोशजातं.

2. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Su., Dharm., and Vija., अनर्घशीलः for अनर्घशीलः. Vallabha with us.

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमाराकृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

अव्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मः ॥ ४ ॥

धर्म्यम् ॥ “पादार्वाभ्याश्च” इति यत् ॥ पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन श्रूयत इति श्रुतं शास्त्रम् । तेन प्रकाशं प्रसिद्धम् ॥ “श्रुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः ॥ अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् ॥ “अतिथिर्नागृहागते” इत्यमरः ॥ प्रत्युज्जगाम ॥

३ ॥ तमिति । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाग्र्यग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञो विशांपतिर्मनुजेश्वरः ॥ “द्वौ विशौ वैश्यमनुजो” इत्यमरः ॥ विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः ॥ “विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीडाद्यमासनम्” इत्यमरः ॥ “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति निपातः ॥ ते तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ “तदर्हम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ अर्चयित्वारात्समीपे ॥ “आराहूरसमीपयोः” इत्यमरः ॥ कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

४ ॥ अव्यग्रणीरिति । हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ॥ “कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्” इति हलायधः ॥ मन्त्रकृतां मन्त्रसङ्ग्रहणाम् ॥ “सुकर्मपापमन्त्र—” इत्यादिना किप् ॥ ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि । क्षेम-

3. Learned in rituals (regulations), marching ahead of those to whom self-respect was (is) wealth, and conversant with proprieties, the lord of men, honouring that sage to whom asceticism was wealth, according to prescribed rules, with a folding of his hands formed (folding his hands), spoke thus to him, occupying a seat close by.

4. Oh, you of an acute intellect ! is it well with your preceptor who is the foremost of those sages who were the authors of

3. D. with Chá., विशांपतिर्विष्टरभाजमाह कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच, C. with Su., विशांपतिर्विष्टरभाजमाह कृताञ्जलिः कृत्यविचारदक्षः for the second Pāda.

4. B. D. E. H. I. J. K. L. R. with Chá., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अग्रि for अपि. Hemādri notices अग्रि and Chāritravardhana notices अपि. C. with Hem., and Chá., यतस्त्वयाः for यतस्त्वया, all of them take it as a verb, यतः तु अयाः, where Hemādri says :— यतस्तु गुरोरशेषं समग्रं आनं हितं ज्ञानमयाः अगच्छः, Chāritravardhana has :— अयाः इति या प्रापणे अस्माद्भङ्. Hemādri also notices the reading त्वया, he says, त्वया इत्येकं पदं इति केचित्. R. ज्ञानविशेषं for ज्ञानमशेषं. Hemādri notices this, B. C. E. I. K. L. R. with Chá., and Val., चैतन्यमुग्रादिव दीक्षितेन, Hemādri also notices this, D. with Din., आलोकमर्कोदिव

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

वान्किम् ॥ अपि प्रश्ने ॥ “गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ” इत्यमरः ॥ यतो यस्माद्गुरोः सकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव । आसं स्वीकृतम् ॥

५ ॥ कायेनेति । कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिनापि ॥ करणेन ॥ वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् ॥ “सुदुर्मुहः पुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत्समाः ” इत्यमरः ॥ संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मनः-कायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नेरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चिन् । न नीयते किम् ॥ “कच्चित्कामप्रवेदने ” इत्यमरः ॥

६ ॥ आधारेति । आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः ॥ “आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च ” इति विश्वः ॥ सुतेभ्यो निर्गतो विशेषो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । संवर्धितानां श्रमच्छिदां व आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्वावानलादिः । उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम् ॥

hymns, and from whom you have derived complete knowledge, as the world obtains consciousness (life) from the hot-rayed one (sun).

5. I hope no temptations (*lit.* obstructions) are able to diminish the three-fold asceticism of the great sage, which has been accumulated by constant exercises of the body, speech and mind, and which disturbs the peace of Indra's mind.

6. I hope the storm and other calamities have not befallen the trees round your hermitage which beguile fatigue and which have been reared up by you with a care not exceeding that bestowed upon a son, by digging water-basins and performing other like operations.

जीवलोकः, Chāritravardhana also notices this, D₂. with Hem., and Su., चैतन्यमर्कादिव जीवलोकः, A₂. चैतन्यमुग्रादिव यायजूकं for लोकेन चैतन्यमिवांष्णरश्मेः. Hemādri too notices the reading.

5. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., च for अपि. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यद्वज्रिणां धैर्यविलोपि तत् for यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि. D. अन्तरायं for अन्तरायैः. Hemādri also notices this.

6. D. with Su., °वृक्षकाणां for °पादपानां.

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभ्रकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्कुशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते येनियमाभिषेको येषो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युच्छपष्टाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कडङ्गरीथैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्पभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

७ ॥ क्रियेति । क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वा-
न्मृगस्नेहादभ्रकामाप्रतिहतेच्छा । तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि
नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाव्यसना कच्चित् ।
अनपायिनी किमित्यर्थः ॥ “ दुःखैर्नोव्यसनेष्वधम् ” इति यादवः ॥ ते हि व्याल-
भयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥

८ ॥ निर्वर्त्यते इति । येस्तीर्थजलेनियमाभिषेको नित्यस्नानादिनिर्वर्त्यते नि-
ष्पाद्यते । येषो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितृणां निवापाञ्जलयस्तर्पणाञ्ज-
लयः ॥ “ पितृदानं निवापः स्यात् ” इत्यमरः ॥ निर्वर्त्यन्ते । उच्छानां प्रकीर्णो-
द्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्वाजत्राद्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि
येषां तानि तथोक्तानि वा युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कच्चित् ।
अनुपपन्नानि किमित्यर्थः ॥ “ उच्छो धान्यांशकादानं कणिकांशार्जनं शिलम् ”
इति यादवः ॥ “ षष्ठाष्टमाभ्यां च च ” इति षष्ठशब्दाङ्गागार्थेऽनप्रत्ययः ॥ अत ए-
वापूरणार्थत्वात् । “ पुरणगुण— ” इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ सिकता
येषु सन्ति सैकतानि ॥ “ सिकताशर्कराभ्यां च ” इत्यनप्रत्ययः ॥

९ ॥ नीवारिति । कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भा-
गा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवनस्य साधनं वा युष्मा-

7. I hope that the fawns of female-deer are safe (or unhurt),
whom the sages through extreme affection indulge in the desire
of feeding even upon the Kusa-grass, required in their ceremonial
rites, and who drop down the umbilical cords on their laps, which
formed, as it were, their beds.

8. I hope it fares well with your holy waters, by means of
which the necessary rites of daily ablutions are performed and from
which handful of watery libations are offered to the manes and
whose sandy shores are marked by the sixth part of gleanings
(gathered corn.)

9. I hope your ripe Nivāra corn, fruits, &c.,—the sylvan
source of subsistence of your body, and portions whereof are to be

9. D. कडङ्गरीयैः for कडङ्गरीयैः. D. E. °भागधेयं, also noticed by
Hemādri, B. C. H. I. with Hem., Chā., Val., Su., Dharm., and
Vija., °कल्पभागं, R. कल्पभाजं for कल्पभागं. Dinakara and Vijaya-
gani with us,

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

तवाहृतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

कम् । पच्यत इति पाकः । फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्रयामाक्रादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जनपदैः ॥ “ तत आगतः ” इत्यण् ॥ कडंगरीयैः । कडंगरं बुसमर्हन्तीति कडंगरीयाः ॥ “ कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वच्चि तुषः पुमान् ” इत्यमरः ॥ “ कडंगरदक्षिणाच्छ च ” इति छप्रत्ययः ॥ तैर्गौमहिषादिभिर्नामृश्यते कच्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

१० ॥ अपीति । किं च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् ॥ “ क्रियार्थोपपद- ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ॥ हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणासुपकारे क्षमं शक्तम् ॥ “ क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ” इत्यमरः ॥ द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्नुमयं कालः ॥ विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः ॥ “ कालसमयवेलासु तुमुन् ” इति तुमुन् ॥ सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनु :—“ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः ” इति ॥

११ ॥ कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह ॥ तवेति । अर्हतः पूज्यस्य प्रशंस्यस्य ॥ “ अर्हः प्रशंसायाम् ” इति शतृप्रत्ययः ॥ तवाभिगमेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किं तु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् ॥ “ प्रसितोत्सुक्राभ्यां तृतीया च ” इति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा ॥ “ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ” इति तृतीया ॥ मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि ॥ गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

set apart for guests coming in time,—is never eaten up by country cattle that feed upon chaff.

10. Has not the great sage, being pleased to see you properly instructed given you his permission to enter on the life of a householder ? For it is now time (proper) for you to enter on the second stage of life, capable of service (help) to all.

11. With the mere arrival of your meritorious self my heart is not content ; it longs to execute your commands. Is it by your preceptor's order or of your own accord that you have come to do me the honour of a visit from the forest ?

10. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija. and Vijay., अयि for अपि.

11. D. अनुग्रहाभिगममश्चितेन तवाहृतमृष्यति मे न चेतः for the first Pāda. Hemādri also notices this reading. [D. तृष्यति, Hem., तृष्यति] B. E. H. I. J. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., अयि for अपि.

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेपे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

१२ ॥ इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारासुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् ॥ “ मनो नियोगक्रिययो-
त्सुकं मे ” इत्येवं रूपाम् ॥ “ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्मैत्र्यणिभुजले । लक्ष्यदृष्ट्या
स्त्रियां पुंसि गौः ” इत्यमरः ॥ निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोप-
पत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शनाच्छ्रितिलमनोरथः संस्तं
रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

१३ ॥ सर्वत्रेति । हे राजंस्त्वं सर्वत्र । नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि ॥
“ वार्त्तंवल्लगुन्यरोगे च ” इत्यमरः ॥ “ वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनाम-
यम् ” इति यादवः ॥ न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति
प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ॥ तथा हि । अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये
तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ॥ “ तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तम-
स्ततौ । कृष्णपक्षे निशायां च ” इति विश्वः ॥ लोकस्य जनस्य ॥ “ लोकस्तु भुवने
जने ” इत्यमरः ॥ दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः ॥ क्लृपेः
संपद्यमाने चतुर्थी ॥

१४ ॥ तवाहत इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह ॥ भक्तिरिति । प्रतीक्ष्येषु

12. On hearing these words, though noble, of Raghu, whose earthen pot which contained the materials of worship clearly showed that he had disposed of the whole of his wealth in charity, Var-tantu's disciple despairing of gaining his object, addressed him in the following words :—

13. Know, Oh king, it is well with us, in every particular. How can evil happen to subjects who have you for their protector ? How could darkness (a mass of darkness) obscure the sight of men, the sun shining ?

14. Reverence for the worthy is hereditary in your family

12. A. I. K. R. with Hem., Din., Val., Su., and Vijay., तं प्रत्यवोचत् for तमित्यवोचत्. D. with Dharm., and Vija., प्रत्याह कौ-
त्सस्तमपेतकुत्सम् for तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः.

13. D. K. with Chā., and Su., तमिस्रं for तमिस्रा. So also noticed by Hemādri and Mallinātha who observe :—“ तमिस्रं ” इति पाठे तमिस्रं
तिमिरं ॥ “ तमिस्रं तिमिरं तमः ” इत्यमरः ॥

14. C. E. with Din., Su., and the text only of Vijay., महाभा-
गतया, D₂. with Vijay., and the text only of Val., महाभाग्यतया for

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपानफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

पूज्येषु ॥ “पूज्यः प्रतीक्ष्यः” इत्यमरः ॥ भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलोचितं कुलाभ्यस्ता ॥ “अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्” इति यादवः ॥ हे महाभाग सार्व-
भौम तया भक्त्या पूर्वानतिशेषेऽतिवर्तसे ॥ किं तु सर्वत्र वार्त्तं चेत्तर्हि कथं खेद-
स्त्रिन्न इव दृश्यसेऽत आह-व्यतीतिति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्न-
र्थिभावात्त्वामभ्युपेतः इति मे मम विषादः ॥

१५ ॥ शरीरिति । हे नरेन्द्र तीर्थं सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धिर्येन स तथोक्तः ॥
“योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादर्श-
नेष्वपि” इति हलायुधः ॥ शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनु-
ष्या मुनिप्रमुखाः ॥ “अरण्यान्मनुष्ये” इति वुञ्प्रत्ययः ॥ तैरुपात्ता फलमेव
प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः ॥ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ॥ नीवार इव ।
आभासि शोभते ॥

१६ ॥ स्थान इति । भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं यज्ञजन्यम् ।
न विद्यते किञ्चन यस्येत्यकिञ्चनः ॥ मयुरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः ॥ तस्य भाव-
स्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् ॥ “युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने”
इत्यमरः ॥ तथा हि । सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धे-
रुपचयाच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु ॥ “मणिः शाणालीडः समरविजयी हेतिनिहतो
मद्भीषो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालव-
नेता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु नृपाः” इति भावः ॥ अत्र कामान्दकः-
“धर्मार्थं क्षीणक्रोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे वि-
धोरिव” इति ॥

and, Oh fortunate king, you excel your ancestors thereby. It pains me, however, that I have come to you in the capacity of a suitor when it is too late.

15. Standing in body only, with your wealth given away to worthy recipients, you shine forth, Oh lord of people, like a Nivāra plant,—its produce of crops appropriated by foresters,—left with (in) its stem.

16. The poverty which you thought a paramount emperor be-
tray as essentially resulting from the performance of the विश्राज्जन्
sacrifice, does you credit. The waning of the digits of the moon
drunk one after another by the gods makes her more praiseworthy
than waxing.

महाभाग तया. Hemādri and Chāritravardhana also notice the reading
महाभागतया. D. E. वितर्कः for विश्राज्जः. K. reads “शरीरमात्रेण” &c., first
and then “भक्तिः &c.”

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णा विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥ १९ ॥

१७ ॥ तदिति । तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः ॥ “ यावत्ताच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ” इति विश्वः ॥ प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु ॥ “ नमःस्वस्ति-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ तथा हि । चातकोऽपि ॥ “ धरणीपतितं तोयं चातक्रानां रुजाकरम् ” इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः ॥ निर्गलितोन्नम्वेव गर्भो यस्य तं शरद्धनं नार्दति न याचते ॥ “ अर्हं गतो याचने च ” इति धातुः ॥ “ याचनार्थे रणेऽर्हन्म् ” इति यादवः ॥

१८ ॥ एतावद्विति । एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् ॥ “ तुम्काममनसोरपि ” इति मकारलोपः ॥ महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रयुर्निषिध्य निवार्य हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा । इत्येव तं कौत्समन्वयुङ्क्तापृच्छत् ॥ “ प्रभोऽनुयोगः पृच्छा च ” इत्यमरः ॥

१९ ॥ तत इति । ततो यथावद्यथार्हम् ॥ अर्हार्थे वतिः ॥ विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनवेशशून्याय ।

17. Therefore being determined not to do anything till I reward my preceptor I will try to procure, from some other source, the money which I want to pay him. Hail to you ! even the Chātaka bird does not implore the autumnal cloud that has lost all the water inside (*lit.* the watery contents of whose interior has been showered out.)

18. But the king prevented the great sage's disciple, who, after saying this was about to depart (*lit.* who had the desire to return), and said ‘ Learned Sir ! what thing do you mean to give to your preceptor and how much of it ? ’

19. Whereupon the learned ascetic explained his object to the ruler of (the several) castes and states of life, who had performed

17. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., त्वत् for तत्. D. with Hem., and Vija.. आनेतुं for आर्हत्. C. D. नंदति for नार्दति. Vallabha also notices this reading.

18. A. B. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., किंवस्तु for किं वस्तु.

19. C. with Châ., व्रज्ञी for वर्णा.

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

निर्वन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

अनुद्धतायेत्यर्थः ॥ वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय ॥ “वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः” इति ॥ “ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टयै । आश्रमोऽस्त्री” इति चामरः ॥ सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणः विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥ “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीतिप्रत्ययः ॥ सः कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षते ॥

२० ॥ समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथ वा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

२१ ॥ निर्वन्धेति । निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मह्यमाहरानय । इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यामुसारैषोक्तः ॥ अत्र मनुः—“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश” इति ॥

२२ ॥ सोऽहमिति । सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्यान्पेतरत्वादतिमहत्त्वात्संप्रत्युपरोद्धुं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

the sacrifice as enjoined by the rite, and who was free from the influence of vanity.

20. When I completed my course of study I humbly asked the great sage as to the remuneration to be made to him. But he already considered my undeviating and faithful service of long standing as the best possible recompense.

21. Enraged at my importunities the preceptor heedless to the scantiness of my means said, “get me four and ten crores of money in accordance with the number of several lores”.

22. Knowing you, from the earthen-pot containing the provisions of worship, to be one of whom the only remaining portion is

20. D. with Val., अवान्तविद्येन for समाप्तविद्येन. Vallabha's text agrees with Mallinātha.

22. H. प्रभुशक्तिशेषं for प्रभुशब्दशेषं. E. H. I. L. with Su., and Vallabha's text only °निःक्रयस्य for °निष्क्रयस्य. R. omits this verse.

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
 एनोनिवृत्तन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥
 गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
 गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥
 स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
 द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्वावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

२३ ॥ इत्थमिति । द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । चन्द्रसमकान्तित्वेन तदर्थ-
 वाप्तवैराग्यं वारयति ॥ “ द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ” इत्यमरः ॥
 “ तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम् ” इति श्रुतेः ॥ एनसां निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य
 स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्यभावेदितो निवेदितः
 सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

२४ ॥ गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्ट्वाञ्छ्रुतपारदृष्ट्वा ॥ “ दृशेः कनिष्ठा ” इति कनिष्ठा ॥
 गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्व-
 माह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः ॥
 “ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ” इत्यमरः ॥ इत्येवंरूपोऽयं परीवा-
 दस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु ॥ रघोरिति
 स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् ॥ तथा च—“ संभावितस्य चाक्रीर्तिर्मरणाद-
 तिरिच्यते ” इति भावः ॥

२५ ॥ स इति । स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रताग्नि-
 शालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्दित्राणि द्वे त्रीणि वाहानि दिनानि ॥ “संख्ययाव्य-

the title ‘ ruler ’, I, thus circumstanced, dare not press you just now, the price of my learning being far from small.

23. Thus informed by the twice-born one, foremost among those versed in the Vedas, the sole lord of the world, fair as the moon and the propensities of whose mind were averse to sin, again spoke to him.

24. Asking wealth for his preceptor, a certain suitor who had seen the other ends of the learning went to another donor, not obtaining his object of wish from Raghu. Let there not be this new (first) rise of a reproach about me !

25. It behoves you, thus circumstanced, to sojourn, Oh worthy (adorable) one, like a fourth Agni, in my reputed and revered

23. I. R. with Su., निवेदिते for आवेदितः.

24. D. with Chā., Din., Su., and Dharm., अनवाप्तकामः for अन-
 वाप्य कामं.

25. B. H. I. R. with Val., Su., and Vijay., महितः for महिते.
 C. with Chā., तदर्थं for त्वदर्थं.

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामान्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रटुमर्थं चक्रमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रस्थस्य ॥ २७ ॥

यासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये " इति बहुव्रीहिः ॥ "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-
गणान् " इति डच्प्रत्ययः समासान्तः ॥ सोढुमर्हसि । हे अर्हन्मान्य त्वर्थं तव
प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये ॥ " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति भविष्य-
र्थे लट् ॥

२६ ॥ तथेतीति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं
संगरं प्रतिज्ञाम् ॥ " अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्तु संगरः " इत्यमरः ॥ तथेति प्रत्य-
ग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिभान्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रटुमाहर्तुं
चक्रम इयेष ॥

२७ ॥ वशिष्ठेति । वशिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावा-
त्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्स-
खस्य ॥ मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् ॥ ततो वायुसहायस्ये-
ति लभ्यते ॥ वारीणां वाहको बलाहकः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तस्येव मेघस्येव ।
तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥

(hallowed) fire-sanctuary, and to wait there for two or three days while I endeavour to accomplish your object.

26. With the words " so be it " the Brāhman being greatly pleased with him accepted his unfailing promise ; Raghu too finding the earth with her resources drained, intended to wrench money from Kubera.

27. By virtue of the influence produced by Vasistha's holy sprinkling accompanied by the Mantras (of course at the time of coronation), the course of his car like that of a cloud with the wind for its ally, was not (to be) impeded in sea, sky, or mountain.

26. B. C. E. H. I. L. P. with Chā., Din., Dharm., Vija., and the text only of Val., अवितथां प्रतीतः, also noticed by Vijay., D. K. अवितथप्रयत्नः, R. with Su., and Vijay., अवितथप्रतीतः, L. with Val., अवितथप्रतिज्ञः for अवितथं प्रतीतः. B. C. D. E. H. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., तां गिरं for संगरं, Hemādri and Mallinātha also notice this, the latter says :— " तां गिरं " इति केचित्पठन्ति. H. आत्मजन्मा for अग्रजन्मा. B. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., निःक्रटुं for निष्क्रटुं.

27. E. बलाहकस्य for बलाहकस्य.

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
 सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनार्थं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥
 प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः ।
 हिरण्मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥
 तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
 दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

२८ ॥ अथेति । अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रय-
 तो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः । राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनार्थं
 कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जैतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं
 रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः ॥ “अधिशीडस्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् ॥

२९ ॥ प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता अधि-
 कृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोशगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः ॥ पञ्च-
 म्यांस्तसिल्प्रत्ययः ॥ पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् ॥ “दाण्डिनायन-” इत्यादि-
 ना निपातनात्साधुः ॥ वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

३० ॥ तमिति । भूपती रघुः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराद्ध्वम् ।
 वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् ॥ “पादाः प्रत्यन्त-
 पर्वताः” इत्यमरः ॥ तं भासुरं भास्वरम् ॥ “भञ्जभासमिदं घुरच्”-इति घुरच् ॥
 हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्वशकोटिमात्रमित्ये-
 वकारार्थः ॥

28. At length the sedate (firm-minded) Raghu, desirous of subduing the lord of Kailāsa by force, regarding him merely as a feudatory prince, slept, purified, in the evening, in his chariot with weapons properly arranged inside.

29. At dawn, officers employed in the treasury reported, full of wonderment, to him, about to start, a shower of gold fallen from above into the treasury house.

30. The heap of burnished gold, which resembled a skirt-hill of the Sumeru struck down by Indra's thunderbolt, obtained from Kubera who was about to be marched against, the king gave Kautsa one and all.

29. H. with Chā., तत्रपदे. A. C. H., कोषगृहे for कोशगृहे.

30. C. K. प्रातं for लब्धं. D. P. समग्रं for समस्तं. D. P. कौत्सस्य for, कौत्साय. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su. Dharm., Vija., and Vijay., शृङ्ग, D. शैल for पादं. Hemādri and Mallinātha notice the reading of Chāritravardhana and others and say, “शृङ्ग” इति कचित्पाठः. Hemādri also notices the reading of D. Mss.

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

अथोद्दामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन्करेणानतपूर्वकार्यं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्ध्वृत्ने स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

३१ ॥ जनस्येति । तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यानिवासिनः ॥ “साकेतं स्यादयोध्यायां कौशला नन्दिनी च सा” इति यादवः ॥ जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् ॥ “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः ॥ कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्ते द्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी । अर्थिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः ॥ “प्रे दाज्ञः” इति कप्रत्ययः ॥ नृपश्च ॥

३२ ॥ अथेति । अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् ॥ “आशंसायां भूतवच” इति भविष्यदर्थे क्तः ॥ उद्दामीनां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकार्यम् । विनयनम्रमित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

३३ ॥ किमिति । वृत्ते स्थितस्य ॥ “न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्” इति कामन्दकः ॥ तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि ॥ “सत्सुद्धि-

31. Among the people living in Sāketa the conduct of both of them produced merited applauds; of the suitor because he was unwilling to take more than was due to his preceptor; of the king because he gave more than the suitor asked for.

32. Now the great sage Kautsa, with his heart lighted, departed (going to depart), addressed these words to the ruler of men, touching him with his hand, who had bent the fore-part of his body and who had made hundreds of camels and mares convey the treasure.

33. What wonder is there if the earth be a bringer forth of desires to a ruler of men, adhering to his line? Incomprehensible, however, is your power, by whom Heaven itself has been made to yield (lit. milked) your wish.

32. C. D. L. R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., हारितार्थे for वाहितार्थे. Vijay.'s text agrees with Mallinātha. B. C. D. E. H. I. K. L. R. with Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., मनीषा for महर्षिः. D. E. H. I. K. R. with Chā., and Vijay., वाक्यं for वाचं. Chāritravardhana also discusses the reading given in our text.

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्तं ।
 पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥
 इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
 राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्तं किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुष्ठु कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

षट्सह-” इत्यादिना किं ॥ अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किं तु तत्र प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा ॥ दुर्हर्दिकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ “प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ” इति स्मरणम् ॥

३४ ॥ आशास्यमिति । सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तामाशास्यमार्शीः साध्यं पुनरुक्तभूतम् । सर्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ किं त्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वत्तुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्तुहि ॥

३५ ॥ इत्यमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः ॥ “अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः ” इति विश्वः ॥ इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप ॥ राजापि । जीवलोको जीवसमूहः ॥ “जीवः प्राणिनि गीष्पतौ ” इति विश्वः ॥ अर्कादालोकं प्रकाशनिव । तस्मादृषेराशु सुतं लेभे प्राप ॥

३६ ॥ ब्राह्म इति । तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे ॥ “तस्येदम् ” इत्यण् ॥ ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेषदसमाम् कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् ॥

34. To you that have attained all blessings, any other benediction would be repetition itself. May you, therefore, obtain a son befitting your excellences as your sire obtained in you an adorable son !

35. Having thus pronounced a blessing on the king, the Brahmana (*lit.* the first born) returned to his preceptor's side. The king too soon after obtained a son from him (through the potency of his blessing) as the world of the living receives light from the sun.

36. At a time presided over by Brahmā, his queen, they say gave birth to a son who very nearly resembled Kumāra; so the father made that child of his Aja after the name of Brahmā himself.

34. B. C. E. I. K. L. R. with Hem., Val., Dharm., Vija., and Vijay., ईड्यः for ईड्यं. Sumativijaya reads भवांस्तत्त्वमीड्यं for भवन्तमीड्यं.

35. D. with Vija, चैतन्यं, so also noticed by Mallinātha who says:—“चैतन्यं ” इति पाठं जानमिव, Vijay.'s text only प्रकामं for आलोकं.

36. E. L. with Su., सुखं for सुष्ठु. B. E. I. J. K. L. with Din., Vijay., Dharm., and Vija., अग्रजन्मानं, C. with Chā., Val., and Su.,

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वादिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

उपानविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

“ ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ कुमारं पुत्रं सुषुवे ॥ “ कुमारो बालके स्कंदे ” इति विश्वः ॥ अतो ब्राह्मसुहृर्तोत्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार ॥ “ अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते ” इति विश्वः ॥

३७ ॥ रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा ॥ “ ओजस्तेजसि धातुनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च ” इति विश्वः ॥ रूपं वपुः ॥ “ अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ” इति केशवः ॥ तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकम् स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशेवेत्यर्थः ॥ कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव । स्वास्वकीयात् ॥ “ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ” इति स्माद्धावो वैकल्पिकः ॥ कारणाज्जनकान्न बिभिदे भिन्नो नाभूत् ॥ सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

३८ ॥ उपात्तेति । गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरास्थिरोन्नतचित्ता ॥ “ स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम् ” इति भूपालः ॥ कन्या पितुरिव । गुरोरघोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः ॥ अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

37. His majestic figure the same, just the same his strength (valour), self-same too his natural tallness ; the child did not differ, from his generating cause (his father) as the light does not differ from the lamp from which it springs.

38. Royalty though deeply in love with the Prince who had received education in a due course from his tutors, and who (now) appeared more handsome by reason of his budding youth, did but wait for (*lit.* wished for) her master's consent like a discreet daughter waiting for that of her father.

अग्रजन्मानं, R. उग्रजन्मानं for आत्मजन्मानं. Hemādri also notices अग्रजन्मानं; one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण, No. 161 of 1882-83 Deccan College also reads अग्रजन्मानं.

37. H. K. R. with Chā., and the text only of Vijay., तथैव, for तदेव.

38. H. विशेषरम्यं for विशेषकान्तं. C. E. H. I. L. P. R. with Hem. Val., Su., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., गंतुकामा, D. with Chā., and Din., कामयाना for साभिलाषा. Also noticed by Hemādri; one of the three Mss. of Chāritravardhana's शिक्षितैषिणी, No. 45 of 1872-73 D. O. also agrees with Hemādri and others.

अथेश्वरेण ॥ क्रथकैशिकानां स्वयंवराथं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
 आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥
 तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
 प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥
 तस्योपकाररचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
 मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

३९ ॥ अथेति । अथ स्वसुरभिगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवराथं कुमारस्याजस्यान-
 यन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो
 हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः ॥ क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

४० ॥ तमिति । असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनुचानत्वादिगुणयोगात्स्पृह-
 णीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं
 विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं
 प्रति प्रस्थापयामास ॥ धीयतेऽस्यामिति धानी ॥ “ करणाधिकरणयोश्च ” इत्य-
 धिकरणे ल्युट्प्रत्ययः ॥ राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

४१ ॥ तस्येति । उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनदिषु ॥ “ सौधोऽस्त्रीराज-
 सदनमुपकार्योपकारिका ” इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी ॥ उपक्रियत
 उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनमिति ॥ रचिता उपचाराः शयनादयो येषु
 ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेषु आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भ-
 वा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः ॥ “ न बहुव्रीहौ ” इति सर्वनाम-
 संज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव ॥ तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे नि-

39. Soon after this Bhoja, the king of the country of the Krathakaisikas, being anxiously desirous of fetching the prince Aja, for the ceremony of self-electing-marriage of his sister Indu-
 mati, sent a faithful messenger to Raghu.

40. Thinking him to be one with whom an alliance was co-
 vetable and considering his son in a proper state of marrying a wife,
 he sent him with an escort to the flourishing metropolis of the king
 of the country of the Vidarbhas.

41. The prince's halts on the way, during which comforts of
 all kinds were provided in tents of royal state and which by the
 help of the presents made by the villagers appeared the reverse of
 sylvan, resembled rambles in a pleasure garden.

39. C. with Chā., and Din., क्रथकौशिकानां, D. क्रथकौशिकानां, K.
 क्रथकैशिकानां, R. with Hem., Val., and Vijay., क्रथकैशिकानां, for क्रथ-
 कैशिकानां.

41. D. with Val., रचितोपकाराः for रचितोपचाराः. A. with Su.,
 कीर्णान्तरा, D. with Dharm., and Vija., वन्येतरा for वन्येतरा. Also
 noticed by Hemādri. C. D. with Su., निवेशाः for निवासाः.

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमाद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभिर्निर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तदेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

वासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः ॥ “पुमानाक्रीड उद्यानम्” इत्यमरः ॥ तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ “ईषदसमासौ—” इति कल्पप्रत्ययः ॥ बभूवुः ॥

४२ ॥ स इति । विलङ्घिताध्वातिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकराद्रैः शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वानर्तितताः कम्पितानक्तमालाश्चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदाः ॥ “चिरबिल्वोनक्तमालः करजश्च करञ्जके” इत्यमरः ॥ यस्मिंस्तस्मिन् । निवेशार्ह इत्यर्थः । नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

४३ ॥ अथेति । अथोपरिष्ठादूर्ध्वम् ॥ “उपर्युपरिष्ठात्” इति निपातः ॥ भ्रमद्भिः । मदलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धौतदाने क्षालितमर्दे अत एवामले गण्डभिर्त्ती यस्य स तथोक्तः ॥ “दानं गजमर्दे त्यागे” इति शाश्वतः ॥ वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः ॥ उन्ममज्जोत्थितः ॥

४४ ॥ निःशेषेति । कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिका-

42. After having travelled some way he encamped his army which was fatigued and which had its banners soiled with dust, on the banks of the Narmadā where the Naktamāla trees were made to dance (i. e. to shake) by the breezes moist with drops of water.

43. Just then emerged from that river a wild elephant whose plunging in (lit. entrance into) the water had been indicated before by the bees that were hovering above the watery surface and whose ample temples were rendered clean on account of the ichor having been washed off.

44. Indicating his playful butting against the sides of the

42. E. नक्तमालैः for नक्तमाले. D. with Su., and Dharm., सैन्यं भ्रमोत्फेनवनायुजाश्च for the last Pāda. L. with Chā., क्लान्तं for क्लान्तं. Sumativijaya also notices the reading of our text.

43. A. I. K. with Chā., Din., Vijay., and Vija., निर्धूतदानामलगण्डभिः, C. E. L. R. with Val., निर्धूतदानामलगण्डभिः, D. with Su., and Dharm., निर्धूतदानामलगण्डलेखः for निर्धौतदानामलगण्डभिः. Hemādri notices the reading of Vallabha.

44. D. R. with Chā., and Dharm., कष्यवतः for ऋक्षवतः. E. with

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

दिनापि । नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तदाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्तुरेण ॥ “ चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्तुरे ” इत्यमरः ॥ अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन । ऋक्षवान्नाम कश्चित्त्रत्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उत्खातकेलिमित्यर्थः ॥ “ उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते ” इति शब्दार्णवः ॥ संसन्कपयन् । सूचयन्नित्यर्थः ॥ युग्मम् ॥

४५ ॥ संहारेति । संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण ॥ “ लघु क्षिप्रतरं द्रुतम् ” इत्यमरः ॥ हस्तेन शुण्डादण्डेन ॥ “ हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्क्रेभकरयोरपि ” इति विश्वः ॥ सशब्दं सघोषं बृहतस्तरगान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् ॥ “ वारी तु गजबन्धनी ” इति यादवः ॥ वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ ॥

Rikshavat mountain by means of his two tusks which though completely cleansed of all mineral dust still appeared spotted with blue lines on them and which appeared to be impeded (i. e. blunted) by stones.

45. And splitting with (loud) noise the large billow by means of his trunk, expert in drawing-in and protrusion, the elephant that now faced the riverside appeared as though trying to break through some chains that tied him (Mallinātha, as if breaking the bolts of his stable) .

Vijay., and the text only of Val., °रेषा° for °रेखा°. E. विकुञ्चितेन for विकुण्ठितेन.

45. C. D. with Su., सशब्दः for सशब्दम्. E. I. J. K. L. with Val., and Vijay., बृहतः, D. with Chā., Din., Su., and Dharm., सहसा for बृहतः. Between 45-46 B. with Dharm., read :—“ स भोगिभोगाधिकपीवरेण संवेष्टितार्धप्रसृतेन दीर्घान् । प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः सशब्दं हस्तेन वारीपरिधानिवोर्मान् ” ॥ L. R. with Hem., Chā., Din., and Val., read :—“ स भोगिभोगाधिकपीवरेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् । संवेष्टितार्धप्रहितेन दीर्घान् चिक्षेप वारीपरिधानिवोर्मान् ” ॥

R. and Chā., संवेष्टितार्धप्रसृतेन,
B. संवेष्टितार्धप्रहरण,
Hem., संवेष्टितार्धप्रसृतेन,
L. संवेष्टितार्धप्रहितेन.

B. ऊर्वान्,

L. R. Hem., Chā., Val., Din.,
Dharm., ऊर्वान्.

B. प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः,
Dharm., चिक्षेप तीराभिमुखः.

L. सभोगि°, [स भोगि.
Val., स भोग°, Hem., Chā., Din.,
L. सशब्दः, Hem., Chā., Val., सशब्द.

L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Dharm., consider this as पाटान्तरं. Hemādri and Vallabha do not comment upon this verse.

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तदमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥
तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

४६ ॥ शैलेति । शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्ष-
न्पश्चात्तदमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाह-
स्तदमुत्ससर्प ॥

४७ ॥ तस्येति । तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन
क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्नदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतराणां ग्राम्याणामनेक-
पानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ॥

46. That mountain-like elephant drawing with him by his
bosom the clusters of mass reached the bank afterwards, but the
current of the river, volume of waters of which was propelled by
him, rushed up to the bank before.

47. The splendour of the stream of ichor-juice flowing from
the solitary elephant's spacious temples, that was stopped for a
while by his plunging into the water, again began to flow profusely
at the sight of other than sylvan elephants.

46. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Châ., Din., Val., Su.,
Vijay., and Dharm., तरसा for उरसा. Hemâdri also notices this read-
ing. C. with Val., °वङ्गरीणां for °मञ्जरीणां. But Vallabha's text agrees
with that of Mallinâtha. Between 46-47. D. H. L. R. with Hem.,
Châ., Val., Su., Vija., Vijay., and Dharm., read :—“ कारण्डवोत्सृष्टमृ-
दुप्रवालाः पुलिन्दयोषाम्बुविहारकाश्चैः । कर्षन्स सेवाललता नदीष्णः प्रौहावलग्नास्तट-
मुत्ससर्प ” ॥

D. Su., °प्रवालाः, H. °प्रतान्ताः, R. L. Hem., Châ., Val., and Vijay., प्रतानाः.	{ L. R. Hem., Su., सेवाल°, D. H. Val., Châ., शैवाल°.	{ H. Hem., Vijay., प्रौहाव°, R. Châ., प्रौहाव°, L. Su., प्रवाह°, D. Val., स्कन्धाव°.
--	---	---

L. R. Hem., °उत्सृष्ट°, H. °उपात्त°, D. Châ., Su., and Vijay., °उत्सृष्ट°.	{ L. Val., Châ., Su., and Vijay., नदीष्णः, D. H. नदीष्टः, R. नदीनां.	{ D. Su., ससर्ज, L. R. Hem., Châ., Val., and Vijay., ससर्प.
---	---	---

Three Mss. and almost all commentators consider this as a
पाठान्तरं.

47. B. C. E. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., Dharm.,
and Vija., हृदाव° for जलाव°. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण
also agrees with Charitravardhana and others.

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिता धोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स छिन्नबन्धदुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृटशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

४८ ॥ सप्तच्छदैति । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् ॥ “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः” इति यादवः ॥ असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः ॥ “आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः ॥ विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥

४९ ॥ स इति । स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना भक्षा रथाव्यवहारविशेषाः ॥ “अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्” इति शाश्वतः ॥ येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिन्सम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः ॥ “विहस्तव्याकुलौसमौ” इत्यमरः ॥ योधा यस्मिन्सं सेनानिवेशं विशिरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

५० ॥ तमिति । नृपते राज्ञो वन्यः कर्षवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्या-

48. On smelling his unbearable ichor the flow whereof was as ill-smelling as the milk-juice of the Saptachohhada tree, the huge elephants in the army defying the strenuous efforts of their drivers turned away their faces.

49. The animal in a moment threw the whole camp into confusion which became empty of the chariot-horses which broke through their reins and took to flight, in which the chariots were overturned with their axles broken and in which the warriors were unable to protect their wives.

50. The prince who knew (from the Sâstras) that a king should not kill a sylvan elephant, drawing his bow not very forcibly,

48. B. C. E. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., विमुखी° for विमुखाः. C. D. with Châ., तीक्ष्ण° for तीव्र°.

49. A. L. with Dharm., चपलं, D. with Hem., शिथिलं, E. I. K. R. with Val., and Vijay., तुमलं for तुमुलं.

50. D. E. H. L. R. with Hem., Châ., Val., Din., and Su., विशिषेण for विशिखेन. B. C. E. I. K. L. P. R. with Hem., Su., Val., and Vijay., °कृटचापः for °कृटशार्ङ्गः.

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापाद्वलेपमूलादवातवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

यतमनतिदीर्यम् ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुष्ठुपेति समासः ॥ कृष्टशार्ङ्ग ईषहाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जवान् ॥ अत्र चाश्लेषः—“ लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यै करिणः ” इति ॥ अत एव “ युद्धादन्यत्र ” इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

५१ ॥ स इति । स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल । न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

५२ ॥ अयेति । अथ प्रभावोपनतैः प्रातैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारस्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता ॥ “ वा चोष्मिनिः ” इति श्मिनिप्रत्ययः ॥ स पुरुष उवाच ॥

५३ ॥ मतङ्गेति । अवलेपमूलाद्बर्हैतुकात् ॥ “ अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेष

shot an arrow at his frontal globe while trying to turn back the animal that was about to make a furious rush.

51. It is reported that the moment the animal had been wounded by the shot of an arrow it gave up the form of an elephant and assumed a beautiful heavenly form standing in the midst of a flashing circle of radiance, being looked at by the soldiers who wondered at the curious incident.

52. Then having showered on the prince the flowers of (*lit.* produced from) Kalpadruma (celestial trees) which were brought to him by his supernatural power, the eloquent one, whose garland of big pearls pendant on his bosom was brightened by the light of his teeth, addressed the following to the prince.

53. “ Through the curse of the sage Matanga incurred by my own insolence I was reduced to this state of an elephant.

51. A. C. D. with Chā., and Din., रम्पं for कान्तं.

52. E. has वाक्मी for वाग्मी. A. D. R. with Dharm., °चारुहारः for °तारहारः.

53. R. with Hem., and Su., अवेहि for अवेहि. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।
 उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
 संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्मां ॥ ५५ ॥
 संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
 प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

येऽपि च ” इति विश्वः ॥ मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि ॥ मां
 प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रं प्रियंवदं
 प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ॥ “ प्रियवशे वदः खच् ”
 इति खच्प्रत्ययः ॥

५४ ॥ स इति । स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छ-
 त् ॥ तथा हि । जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् । न तु प्रकृत्यो-
 ष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः ॥ विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥
 महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

५५ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन
 लोहाग्नेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे
 सङ्गस्यस इति स तपोनिधिर्मांमवोचत् ॥

५६ ॥ संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं
 शापात्संमोचितो मांक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेस्मि स्व-
 पदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः ॥ “ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमाङ्गिस्तुषु ” इत्यम-
 रः ॥ वृथा स्याद्धि ॥

Know me, therefore, to be Priyamvada, son of Priyadarsana the
 king of the demi-gods.”

54. “ But the great sage, being propitiated by me prostrate,
 gradually got to leniency (took compassion on me); because the
 heat of water is owing to the application of fire or heat, what is
 coolness is but the nature of water.”

55. Then that repositary of asceticism spoke thus to me,
 “ when Aja sprung from the family of Ikashvāku will pierce your
 frontal globe by his iron-pointed arrow, then you shall unite your
 body with that of your splendour.”

56. “ I have been relieved from my curse by you of great might

54. C. D. and the text only of Val., नाम for यत्सा.

55. L. संयोज्यसे for संयोक्ष्यसे.

56. C. D. L. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vijay.,
 स मोचितः for संमोचितः. Vallabha's text, but not his commentary,
 reads प्रतिक्रियं for प्रतिप्रियं. D. and the text only of Vijay., यत् for चेत.

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

अलं द्विया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

५७ ॥ संमोहनमिति । हे सखे प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गंधर्वदेवता-
कम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तु-
रस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते ॥ हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

५८ ॥ वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चैत्तन्नाह ॥ अलमिति । किं
च । मां प्रति द्विया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि
मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषे-
धः परिहारः । स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् । तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

५९ ॥ तथेति । ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः ॥ उपमितसमासः ॥ “सोम ओषधिचन्द्र-
योः ” इति शाश्वतः ॥ पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उ-

whose sight had long been prayed for by me. If I do not confer on you any good in return, the restoration to my present position is all to no purpose.”

57. “Therefore my friend, accept this missile of mine by name *Sammohana* which may be discharged and drawn back by different incantations and whose presiding god is a certain Gandharva and by virtue of which victory is within the reach of the shooter without destroying his enemy.”

58. “Do not be ashamed, for though striking me for a moment you have proved very kind to me. Therefore do not use the harshness of a refusal towards me who am beseeching you.

59. ‘So be it,’ with these words, the moon-like hero who was versed in the use of weapons, sipped the hallowing water of

57. I. प्रयोक्तुं for प्रयोगं. D. J. R. with Val., आधत्स्व for आदत्स्व. Vallabha's text with us. D. L. प्रहर्तुः for प्रयोक्तुः. Also noticed by Hemādri. B. C. K. with Su., स्वहस्ते for च हस्ते. B. H. P. R. read :—“गान्धर्वमस्त्रं तदितः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं । प्रस्वापने नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिहिंसा विजयः स्वहस्ते ” between 57-58. [R. प्रतीक्ष्य for प्रतीच्छ. P. R. च हस्ते for स्वहस्ते] And all of them call it क्षेपक.

58. C. D. I. K. R. with Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Vallabha, क्लृप्तम् for रौक्ष्यम्.

59. R. with Su., and Vija., शस्त्रविद् for अस्त्रविद्. Also noticed by Hemādri, who says :—‘गान्धर्वोऽस्त्रादितरास्त्रविद्’. D. विगृहीतशापा for

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

तं तस्थिवासं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

इवो यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः ॥ “ रेवा तु नर्मदा सोमो-
द्भवा मेखलकन्यका ” इत्यमरः ॥ पवित्रं पय उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः ॥
उद्बुधः सन्निगृहीतशपान्निवर्तितशपान् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदाद-
स्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

६० ॥ एवमिति । एवमध्वनि मार्गे दैवयोगादैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं
सख्यं सखित्वम् ॥ “ सख्युर्यः ” इति यप्रत्ययः ॥ आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्म-
ध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् ॥ “ अस्योद्यानं चैत्ररथम् ”
इत्यमरः ॥ अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥

६१ ॥ तमिति । नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवासं स्थितं तमजं तस्याजस्याग-
मेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः । प्रवृ-
द्धोर्मिरुर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

the river sprung from the moon, with his face turned to the north and then accepted the Mantra of the missile from him with his curse averted (terminated).

60. Thus of them two contracting accidentally on the way a friendship (originating) from an unknown cause, one repaired to the regions of Chitraratha and the other to the kingdom of Vidarbha, smiling (delightful) in the possession of a good king.

61. The lord of the Krathakais'ikas, transported with great joy at his arrival, went forth to receive him who had encamped in the outskirts of the city, as the ocean rising with swelling waves does the moon.

निगृहीतशपान्. Also noticed by Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara where Hemādri says:—‘ विगृहीतशप्तीति पाठे विशेषणं विद्यादिना गृहीतं शास्तीति । यद्वा विगृहीतान्विरुद्धान् शास्तीति. ’ Chāritravardhana says:—‘ विशेषणं गुरोः सकाशाद्गृहीतविद्यादि शास्ति रक्षतीति स तथा ’.

60. B. C. L. R. with texts only of Val., and Su., आसेदुषोः for आसेदुषोः. L. with the text of Vijay., अचिन्त्यहेतुं, H. J. R. अचिन्त्यहेतुः for अचिन्त्यहेतुं. R. with Su., चैत्ररथान्प्रदेशान् for चैत्ररथप्रदेशान्. Sumati-vijaya's text with us.

61. R. with Hem., and the text of Vijay., क्रथकैशिकेन्द्रः, C. with Chā., क्रथकैशिकेन्द्रः, D. with Val., क्रथकैशिकेन्द्रः for क्रथकैशिकेन्द्रः.

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहतराजलोकं कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

६२ ॥ प्रवेश्येति । एनमजमग्रयायी । संवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रकरिणोपाचरदुपचरितवान् । यथा येन प्रकरिण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुं प्राचुरिक्तं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

६३ ॥ तस्येति । रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः ॥ रघुतुल्य इत्यर्थः ॥ उक्तं च वण्डना सादृश्यवाचकप्रस्तावे—“ कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि ” इति ॥ सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवङ्गिः ॥ कर्तरि क्तः ॥ तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशमित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्या नूतनं राजभवनम् ॥ “ उपकार्या राजसन्न्युपचारचित्तेऽन्यवत् ” इति विश्वः ॥ मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः ॥ “ उपान्वध्याङ्गसः ” इति कर्मत्वम् ॥

६४ ॥ तत्रेति । तत्रोपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राज-

62. And having made him enter the city, he who led the way and by whom the prince was invested with royal splendour, bowing down humbly waited upon him in such a manner that the people assembled there thought the king of the Vidarbhas to be the guest and Aja the real lord of the palace.

63. He, the representative of Rughu, occupied, as Madana does the state (age) next to boyhood, a delectable new pavilion in the porch of the front door of which were placed pitchers full of water and into which he was shown by the officers (of Bhoja) who were attentive to give proper salutes.

64. There, at night, Sleep, like a loved-companion doubtful

62. D. R. पौरजनः for तत्र जनः. A. L. with Dharm., and Vijā., समस्तः, D. with Chā., Din., Su., and Vijay., समग्रः for समेतः.

63. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vijā, and the text of Vijay., अधिकारी° for अधिकार°. Sumativijaya's text with us. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vijā., °हमकुंभां for °पूर्णकुंभां.

64. R. °कलुषा for °कलुषा. C. D. with Chā., वनितेव for दयितेव.

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तमेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

लोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ॥ “ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे भवजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नावलिङ्गिषु” इति या-
दवः ॥ लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः ॥ लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ अजस्य भावावबोधे पुरुष-
स्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था इयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी
बभूव ॥ “राजानं कामिनं चोरं प्रविशन्ति प्रजागराः” इति भावः ॥ अभिमुखीशब्दो
डीषन्तश्च्यन्तो वा ॥

६५ ॥ तमिति । कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् । शय्या-
या उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य
तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः स-
मानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । वाग्भिः स्तुतिपाटै-
रुषसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासुः ॥

६६ ॥ रात्रिरिति । हे मतिमतां वर ॥ निर्धारणे पठौ ॥ रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च ।
विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वफलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भरः ॥

(uncertain) in the interpretation of mental attitude (mood),
came, after a long while, to be bound for (to be standing in the
way of) the eye of him, longing to win that covetable jewel among
maidens, by whom an assemblage of princes had been brought to-
gether for her self-electing marriage.

65. At dawn the sons of bards, of the same age and of fluent
speech awakened, with verses, him, who was of celebrated talents
whose ample shoulders were pressed against his ear-rings and the
scented unguent on whose body was almost removed on account
of his rolling on the surface-sheets of his bed.

66. ‘The night is spent (over), O thou foremost among the
intelligent, quit thy bed. Into two portions (between too) only,

65. R. with Su., °हतांगरागं for °कृशांगरागं. B. C. वैतालिकाः for सू-
तात्मजाः, also observed by Mallinātha, who says :—‘वैतालिकाः’ इति वा
पाठः । “वैतालिकाः बोधकराः” इत्यमरः ॥ D₂. प्रतिबोधहेतोः for प्रथितप्रबोधं,
also noticed by Hemādri. D. वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थबन्धं. Also noticed
by Hemādri. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su.,
Vijay., Dharm., and Vija., वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः for सूतात्मजाः
सवयसः प्रथितप्रबोधं. P. also notices this. C. with Vijay., उदारवाचं for
उदारवाचः.

66. B. C. E. H. I. K. L. P. with Châ., Din., Su., Dharm.,

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः॥६७॥

“ ध्रुः स्याद्यानमुखे भारे ” इति यादवः ॥ द्विधैव । द्वयोरिवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु ॥ तत्किमत आह—तां धुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्विभति । तस्या धुरो भवान् ॥ धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही ॥ तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्गुर्यपदं तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः ॥ न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

६७ ॥ निद्रंति । चन्द्रारविन्द्राजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । रुयन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः ॥ “ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ” इति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः ॥ निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताबलेव नायिकेव ॥ “ ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेष्ट्या कपायिता ” इति दशरूपके ॥ अनवेक्षमाणाविचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति ॥ विनोदशब्दात् “ तत्करोति

mark thou, has the burden of the world been divided by the Creator. Thy father sustains it, sleepless, at one end, and thou art the holder of the position of its other supporter. ’

67. ‘ The moon, in whom Lakshmi, disregarding, like a jealous woman at night, her very yearning after thee (that art) under the sway of Sleep, finds solace—he too, sliding down to the (western) horizon (furthest limit of space), parts with the beauty of thy face.

Vijay., and the text only of Val., यां for तां. D. with Châ., and Din., वितन्द्रः for विनिद्रः. Hemādri notices the reading.

67. I. खण्डिता for खण्डिता. A. J. with Din., अप्यनपेक्षमाणा, P. अप्यनपेक्ष्यमाणा, also noticed by Hemādri, D., with Hem., Châ., and Vija., अप्यनवेक्ष्यमाणा, A., with Dharm., ह्यनपेक्ष्यमाणा, E. I. with Vijay., ह्यनवेक्षमाणा, B. C. H. K. L. R. with Val., and Su., ह्यनवेक्ष्यमाणा for अप्यनवेक्षमाणा. Hemādri notices the reading. Mallinātha also comments upon the reading “ अनवेक्ष्यमाणा ” and says :—अथ वा । निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणानिरीक्ष्यमाणा ॥ कर्मणि शानच् ॥ लक्ष्मीः । प्रयोजककर्त्री । येन । प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् ॥ “ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत् ” इत्यलंकारे ॥ विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् ॥ नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षित ॥ Between 67-68. D. with Su., read :—“ निद्रावशं त्वयि गते शशिना कथंचिदात्मानमाननरुचा भवतो वियुज्य । लक्ष्मीर्विभानसमयेऽपि हि दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनि निशि खण्डितेव ” ॥

{ D. ^० रुचा, }	{ D. वियुज्य, }	{ D. ^० पिहि, }	{ D. प्रणयिनी, }
{ Su., ^० रुचिः. }	{ Su., विनाय. }	{ Su., ^० प्रिय. }	{ Su., प्रणयनी. }

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सयः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
 प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥
 वृन्ताल्लुथं हरति पुष्पमनोकहानां संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
 स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

तदाचष्टे " इति णिच्प्रत्ययः ॥ सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः ॥ अत एव त्वदाननरुचिं त्वन्मुखसादृश्यं विजहाति । त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेत्यर्थः ॥

६८ ॥ तदिति । तत्तस्माद्वक्ष्यमीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोज्ञेन ॥ " वल्गुस्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत् " इति विश्वः ॥ युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलनेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्तुताम् ॥ " प्रार्थनायां लोट् " ॥ द्वे के । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्यतत्तथोक्तम् ॥ " तारकाक्षः कनीनिका " इत्यमरः ॥ तव चक्षुः । अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥

६९ ॥ वृन्तादिति । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेनान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव ॥ " आप्तुप्यधामीत् " इतीकारादेशः ॥ अनोकहानां वृक्षाणां अथ शिथिलं पुष्पं वृन्तात्प्रसवबन्धनात् ॥ " वृन्तं प्रसवबन्धनम् " इत्यमरः ॥ हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि

68. ' Let therefore the two obtain at once mutual similitude by their sweet simultaneous opening—the two, namely, your eye with the pupil, far from rough, rolling about within, and the lotus with a black bee moving inside. '

69. ' The morning breeze wishing to secure as it were, through another's property the sweet smell that is natural to the breath of thy mouth, takes away from the foot-stalk the loose flowers of the trees, and unites itself with the lotuses full blown by the rays of Aruna. '

68. I. उन्मिषितेन for उन्मिषितेन.

69. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., वृन्तल्लुथं for वृन्ताल्लुथं. D. E. I. J. R. with Hem., Val., Vijay., and Vija., अनोकहानां for अनोकहानां. D. with Chá., and Din., संसृज्यते for संसृज्यते. E. अरुणांशुभिन्नैः for अरुणांशुभिन्नैः. E. श्भातवायुः for विभातवायुः. Between 69-70 D. with Su., read:—" मन्दं विवाति हिमसंभृताशीतभावः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य । यत्रो गुणान्प्रति निःशोपरिणामवायुः " ॥ The latter half of this stanza is also noticed by Hemádri, who reads आप्तुं for ईप्सुः.

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे लीलास्मितं सदशनाचिर्निव त्वदीयम् ॥७०॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥७१॥

जातैः सरसिजैः कमलैः सह ॥ “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति सप्तम्या अलुक् ॥ संसृज्यते सङ्गच्छते ॥ तृजेर्देवादिकात्कर्तरि लट् ॥

७० ॥ ताम्रेति । ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु । तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हार-
गुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया ॥
“ परभागो गुणोत्कर्षे ” इति यादवः ॥ अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनाचिर्देन्तकान्ति-
सहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥

७१ ॥ यावदिति । प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोदच्छति ॥
“ आङ उद्गमने ” इत्यात्मनेपदम् ॥ तावत् । भानावमुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय झ-
दिति ॥ “ द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय ” इत्यमरः ॥ अरुणेनानुरूपा ॥ “ सूर्यसूतोऽरुणो-
ऽनूरुः ” इत्यमरः ॥ तमो निरस्तम् ॥ तथा हि । हे वीर त्वद्यायोधनेषु युद्धेष्वग्र-
सरतां पुरःसरतां याते सति । तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा ॥
नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः ॥ न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखे-
द इति भावः ॥

70. ‘ The dew-drops that are fallen on the sprouts of trees, whose interior is red, white as the bright pearls of a garland, look like thy playful smile, brightened by the splendour of thy teeth, shines brightened in its excellence on account of its falling on thy lower lip. ’

71. ‘ While the sun, the receptacle of intense splendour, does not yet (is yet to) rise, darkness has in the meanwhile been dis-
pelled in haste by Aruna ; thou, O hero, having taken the lead among warriors, why, then, does thy sire extirpate his enemies himself ? ’

70. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., द्रुम°, E. नव° for तरु°. Dinakara with us. D. निर्धूत-
हारगुटिका°, C. with Chā., निर्धौतहारगुटिका, I. K. with Hem., Val., Su.,
Dharm., Vija., and the text only of Vijay., निर्धूतहारगुलिका for निर्धौत-
हारगुलिका. One of the three Mss. of Hemādri’s दर्पण with us. E. P. त्वदीये
for त्वदीयं, and construe it with °अधरोष्ठ. R. with Vijay., read:—“सं-
ल-
क्ष्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं बिम्बोदलब्धपरभागमिव स्मितं ते,” for the second
Pāda; also observed by Vallabha. Vijay., calls the second Pāda of
our stanza as पाठान्तरं.

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥
 येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥७२॥
 दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
 वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥७३॥

७२ ॥ शय्यामिति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापनीता निद्रा येषां त
 उभयपक्षविनीतनिद्राः ॥ अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव
 साधुरित्यनुसंधयम् ॥ यथाह कैयटः—“ उभादुदात्तो नित्यं ” इति नित्यग्रहणस्येदं
 प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूस् ॥ उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् ॥
 उभयपुत्र इत्यादि भवति ” इति ॥ मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्ख-
 लानि निगडानि कर्षन्ताति तथोक्तास्ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः ॥
 “ स्तम्बकर्णयो रभिजयोः ” इत्यच्प्रत्ययः ॥ “ हस्तिस्तृचकयोः ” इति वक्तव्या-
 त् ॥ “ इभः स्तम्बेरमः पक्षी ” इत्यमरः ॥ “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति सप्तम्या
 अलुक् ॥ शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्त-
 कोशाः । दन्तकुङ्कुलास्तरुणारुणरागयोगाद्वालाकारुणसंपर्काद्भित्तोभिन्नाद्रिगैरिक-
 तटा इव विभान्ति । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥

७३ ॥ दीर्घेष्विति । हे वनजाक्ष नीरजाक्ष ॥ “ वनं नीरं वनं सत्वम् ” इति शा-
 न्तः ॥ दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवाः ॥ “ पार-
 सीका वानायुजाः ” इति हलायुधः ॥ अमी वाहा अश्वा निद्रां विहाय पुरोगतानि
 लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि ॥ “ सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिम-
 न्थं च सिन्धुजे ” इत्यमरः ॥ वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति ॥ उ-
 क्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—“ पूर्वार्द्धकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । भूलाना-
 हविवन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ” इत्यादि ॥

72. ‘ Thy elephants, with their slumbers shaken off on either side and dragging their chanking clains, quit their beds,—the elephants whose budlike-tusks look as if they had broken asunder the red mineral-sides of a mountain, on account of their having come in contact with the red-coloured light of the young sun. ’

73. ‘ These chariot-horses of the country of the Vanāyus which are tied in the stables made of the extensive tents, have given up their sleep, and are soiling, O lotus-eyed one, with the vapour of their mouths (with their warm breath) the pieces of rock-salt, put before them to lick. ’

72. D. with Su., सेनागजाः for स्तम्बेरमाः. D. with Dharm., °का-
 न्तियोगात् for °रागयोगात्.

73. I. R. with Val., वनजाक्ष वनायुदेश्याः, A. with Su., वनजाक्ष
 वनायुजास्ते, D. H. with Dharm., वनजक्षण वाह्निदेश्याः for वनजाक्ष वनायुदे-
 श्याः. Vijayanandasūricharanasevaka notices the reading of Sumati-
 vijaya and the A. Ms.

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥७४॥
इति विरचितवाग्भिर्वान्दिपुत्रैः कुमारः सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्वोधि तो राजहंसैः सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

७४ ॥ भवतीति । म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलर-
चनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या
भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चार्यं मञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थ-
स्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधे निमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितानां नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति ।
अनुकृत्य वदतीत्यर्थः ॥ इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

७५ ॥ इतीति । इतीत्यं विरचितवाग्भिर्वान्दिपुत्रैर्वैतालिकैः ॥ पुत्रग्रहणं समानव-
यस्कत्वद्योतनार्थम् ॥ सपदि विगतनिद्रः कुमारः ॥ तल्पं शय्याम् ॥ “तल्पं शय्या-
इदरेषु” इत्यमरः ॥ उज्झांचकार विससर्ज ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्या-
म्प्रत्ययः ॥ कथमिव । मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्वोधितः सुप्रतीकाख्यः ॥
सुरगज ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव ॥ “तोयोत्थि-
तं तत्पुलिनं सैकतं सिक्तामयम्” इत्यमरः ॥ “सिक्ताशर्कराभ्यां च” इत्य-
प्प्रत्ययः ॥ सुप्रतीकग्रहणं प्राशयः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसं-
भवादित्यनुसंधेयम् ॥

74. ‘The withered offering of flowers is getting loose-textured and the lamps devoid of the diffusion of their own circle of rays; this sweet-voiced parrot too of thine, resting in his cage, is mimicking (imitating) our words addressed for thy awakening.’

75. His sleep dispelled by the sons of bards (minstrels), with songs (or ditties) composed as above (in this strain), the prince forthwith quitted his couch, just as Supratika, an elephant of the gods roused by swans, warbling sweetly for joy, does the sandy beach of the Gangā.

74. H. ०हरिः for ०हारः. E. सकिरणं for स्वकिरणं.

75. A. E. K. R. with Din., विहित^३, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण and Vallabha also read this, B. with Dharm., गलित^३, D. I. L. with Chā., विहत^३, D₂. विहत for विगत. Also noticed by Sumativijaya. One of the three Mss. of Charitravardhana's शिशुहि-
नैषिणी also reads this. Between 75-76 D₂. with Chā., and Din., read:—“इति स विहतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांशः सुरगज इव गंगामैकतं सुप्रतीकः । परि-
जनवनितानां पादयोर्व्याप्तानां वलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं सुमोच ” ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमाञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
 कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥
 ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावजस्वयंवराभिगमनो
 नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

७६ ॥ अथेति । अथोत्थानानन्तरमाञ्चितानि रुचिराण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सो-
 ऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमवसाय्य
 समाप्य ॥ स्यतेर्ण्यन्ताल्लयप् ॥ कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरो-
 चितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूह-
 मगाद्गमत् ॥ “ इणो गा लुङि ” इति गादेशः ॥ पुष्पिताम्रावृत्तमेतत् ॥ तल्लक्ष-
 णम्-“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा ” इति ॥
 ॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथ-
 मच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां पञ्च-
 मः सर्गः ॥

76. At length, finishing the rites, meet for the dawn of day, as seen (enjoined) in S'ástras, he, of beautiful eye-lashes, put on a suitable attire with the help of his skilful adepts, and repaired to the assembly of the princes, seated in the hall of the self-electing marriage.

76. B. C. E. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., °अनुरूपवेषः, D. K., °अनुरूपवेशः for अनुकूल-
 वेषः. D. अञ्जित° for अञ्चित°. Hemádri and Châritrayardhana notice the reading.

। पष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

जान्हवा मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारि कामनाते वा कंचिदेकं भजामहे ॥

१ ॥ स इति । सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम् ॥ “चर-
ति” इति टक्प्रत्ययः ॥ मरुताममरणाम् ॥ “मरुतौ पवनामरौ” इत्यमरः ॥
आकृष्टलीलानात्सौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमक-
त्वात्समासः ॥ नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः ॥ कर्मण्यप्प्रत्ययः ॥ तान्भू-
पालानपश्यत् ॥ समैऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः ॥

२ ॥ रतेरिति । “रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता” इति विश्वः ॥
रतेः । कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः ॥
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गकाममिव स्थितं
काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं बभूव ॥ इ-
न्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्कुरित्यर्थः ॥ सर्वातिश-
यसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

1. The prince Aja saw there the rulers of the human world of agreeable attire, seated on thrones over decorated dais, and exhibited the charms of the gods who wandered about in balloons.

2. The minds of the princes looking at Kākuts̥tha who resembled the god of love himself, his body restored to him by Siva, who had, as it were, accepted the importunities of Rati, became hopeless of (obtaining) the princess Indumatī.

1. E. K. read मनोज्ञवेशान् for मनोज्ञवेषान् ; and correctly. D. with Chā., read:—“ स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्च्छितरूपशोभान् । सिंहासन-
स्थानुपचारमपश्यत् यूयान् प्रशस्तानिव हैमवेदीन् ” ॥ And omit the first verse of
our text. H. with Su., and Vijay., read it between the 1-2 of our
text and call it पाठान्तरं. [D. ददर्श for अपश्यत्. D. हैमवेदीः for हैमवेदीन्.]

वेदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः कृतेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥ ३ ॥

पराध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्स्त्वदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

तासु श्रिया राजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

३ ॥ वेदर्भेति । असौ कुमारो वेदर्भेन भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं कृतेन सुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपातः ॥ “पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः ॥ शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रमिव । आरोह ॥

४ ॥ पराध्यैति । परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं सङ्गतं रत्नवद्रत्नखचितमासनं सिंहासनमासेदिवानधिष्ठितवान्सोऽजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह ॥ “सेनानीरभिभूगुहः” इत्यमरः ॥ भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरासीत् ॥ मयूरस्य चित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्वारा तदरूढयोरपीति भावः ॥

५ ॥ तस्त्विति । तासु राजपरंपरासु श्रिया लक्ष्म्या ॥ कर्त्र्या ॥ पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरंगेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचद्व्यद्योतिष्ठ ॥ “लुङ्ग्यो लुङि” इति परस्मैपदम् । लुतादि-त्वादङ्गुत्ययः ॥ तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

3. That youthful prince mounted by means of a well-constructed stair to the dais pointed out to him by the king of the Vidarbhas ; just as a young cub of the lord of beasts (lion) mounts upon a lofty peak of a mountain by passing through fractures of the rock.

4. Seated on the throne of jewels furnished with costly carpets of excellent colours, he looked mostly comparable in beauty with *Guha* riding on the peacock's back.

5. In those rows of princes, there appeared Lakshmi's own self hard to be looked at because of the appearance of peculiar effulgence ; as the self of lightning appears to be divided by itself in thousand parts in the rows of clouds.

3. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., अर्थो for असौ. Vijay.'s text with us.

5. D. with Châ., Din., Su., and Vija., सहस्रधामा, also noticed by Hemadri and Vijay, who say:—“सहस्रधामा” इति पाठे पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युता सहस्रधामा अर्क इव, R. सहस्रधाम्ना for सहस्रधात्मा. Châritra vardhana also notices the reading of our text.

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
 रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥
 नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वानृपतीन्निपेतुः ।
 मदीत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
 अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
 संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

६ ॥ तेषामिति । महार्हासनसंस्थितानां श्रष्टसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्य-
 भृतमुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव
 सुरद्रुमविशेष इव ॥ “ पथ्यते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृ-
 क्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ” इत्यमरः ॥ स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज ॥
 अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्यु-
 त्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥ कल्पा इति द्रुमाः क-
 ल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

७ ॥ नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वानृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः ।
 स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्ट इत्यर्थः ॥ कथमिव । मदीत्कटे मदीनोद्भिन्नगण्डे निर्भ-
 रमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां
 वृक्षा येस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा भृङ्गा इव ॥ द्विपस्य वन्यविशेषणं
 द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ।

८ ॥ अथेति । त्रिभिर्विशेषकमाह । अथान्वयज्ञै राजवंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः स्तुति-
 पाठकैः ॥ “ वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ” इत्यमरः ॥ सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे

6. Among them seated on the most excellent thrones and dressed in the most noble attires the son of Raghu alone shone by his majestic glory, as does Pârijâta among the heavenly trees.

7. Leaving all (other) princes, the rows of the eyes of citi-
 zens fell (directly) on him ; as the bees clearing the flowery trees of themselves fall upon a wild scented elephant infuriated under the influence of ichor.

8. Then the assembly of princes sprung from the moon and the sun (of the lunar and solar lines) having been praised by

6. D. J. K. with Vijay., संस्थितानां for संस्थितानां. A. D. with Hem., भूम्ना for धाम्ना. Hemâdri notices the reading of our text. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण reads धाम्ना and notices भूम्ना through ignorance of the scribe. Vide comm. Mallinâtha also notices this and says:— ‘ भूम्ना ’ इति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः.

8. A. D. E. G. H. K. P. R. with Vijay., चागुरु° for चागुरु°. C. धूपे शिखायातितकेतुमाले, also noticed by Hemâdri, A. with Din., धूपे शिखाभावितकेतुमाले, Hemâdri and Châritravardhana also notice this, D. धूपे शिखाभावितकेतुमाले, H. L. धूपे शिखावासितकेतुमाले for धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः.

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेशमश्वान्तरराजमार्गं पतिंवरा कृतविवाहवेषा ॥ १० ॥

नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति ॥ विवेशेत्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रसारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन्धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

९ ॥ पुरोपकण्ठेति । किं च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां कलापिनां बर्हिणामुद्धतनृत्यहेतौ । मेघध्वनिसादृश्यान्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वाद्य-योषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्यासुवति सति ॥

१० ॥ मनुष्यवाह्यमिति । पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा ॥ “अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां भृतवृजि--” इत्यादिना खचप्रत्ययः ॥ कृतविवाहवेषा कन्येन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं । शिबिकामध्यास्यारुह्य । मश्वान्तरे मश्वमध्ये यो राजमार्गस्तं विवेश ॥

minstrels versed in the histories of their families and the fume of (burning) sandle wood of excellent quality spreading around and rising above the banners,—

9. All around, auspicious 'trumpet-sounds, having extended to the end of the cardinal points swelled by the blowing of the conch, the cause of the wild dance of the peacocks dwelling in the gardens on the skirts of the city,—

10. The maiden-princess, who was about to choose a husband and was, therefore, decked in wedding dress, took her seat in the palanquin borne by men and looking beautiful by the train of attendants and entered the royal road made between the rows of the dais.

9. D. I. L. °धितानां for °श्रयाणां. B. C. H. I. K. L. P. with Hem., Châ., Din., Val., and Vijay., शिखण्डिनां for कलापिनां. Vallabha's text, however, agrees with Mallinātha. I. पुरतः for परितः.

10. B. C. R. with Vijay., चतुरन्तयानं, D. चतुरं च यानं, H. with Val., चतुरङ्गयानं for चतुरस्रयानं. A. B. H. कौतुकशुद्धवेषा for कृतविवाहवेषा.

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३ ॥

११. तस्मिन्निति । नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः ॥ देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

१२. तामिति । तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रखूडाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा ॥ “ प्रणयास्त्वमी । वितम्भयाच्चाप्रेमाणः ” इत्यमरः ॥ प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः ॥ प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्भूतत्वव्यपदेशः ॥ विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव बभूवुरुत्पन्नाः ॥ अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे— “ विभावैरनुभावैश्च स्वाचित्तैर्व्यभिचारिभिः ॥ नीतासदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ” ॥ रतिरिच्छाविशेषः ॥ तच्चोक्तं तत्रैव— “ यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता ” इति ॥ चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते ॥ तेषु तत्रैवोक्ताः— “ भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेषुभावा इति ख्याता भूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसंभवाः ” इति ॥ तत्र गात्रारम्भसम्भवांश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् “ कश्चित्— ” इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति ॥ शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्— “ एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषितांबुद्ध्युत्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ” इति ॥

१३. शृङ्गारचेष्टा बभूवुरित्युक्तम् । ता एव दर्शयति ॥ कश्चिदिति । कश्चिद्राजाकराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चञ्चलैः पत्रैरभिहतास्ता-

11. The kings fell as it were by means of their hearts in that creator's master-piece of creation of a maiden-princess, the sole mark of thousands of eyes ; while they remained firm in their seats only by means of their bodies.

12. The love-gestures of various kinds that of course being the first confidants of true love, were seen among those kings who had betrayed their passion for her, like unto the beauty of young shoots among the trees.

13. A certain king began to turn round a pleasure-lotus, the

11. D. E. K. L. P. with Châ, Din., Su., and Vijay., नेत्रसहस्रलक्ष्यं for नेत्रशतैकलक्ष्ये. Vijay.'s text with us.

12. D. प्रवाल° for प्रवाल°. Hemâdri notices the reading.

13. K. with Vija., परिवेशबन्धि, A. E. G. H. L. P. R. with

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्विसंसर्पिणखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

डिता द्विरेका भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नाती-
त्यन्तःपरिवेषवन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ॥ करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाहं
भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तवूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१४ ॥ विस्त्रस्तमिति । विलसनशीलो विलासी ॥ “वौ कषलसकत्थसम्भः”
इति त्रिनुप्रत्ययः ॥ अपरो राजांसाद्विस्त्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं
केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बमुत्कृष्य सजम् ॥ “प्रालम्बमुत्कृष्य स्या-
त्कण्ठात्” इत्यमरः ॥ उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य
स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय ॥ प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं
परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गुलिं ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दु-
मत्यभिप्रायः ॥

१५ ॥ आकुञ्चितंति । ततः पूर्वोक्तादन्यो राजा किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभ
ईषदर्वावपातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आभुम्ना अग्राङ्गुल्यो यस्य तेन ति-
र्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं

stem of which he held in his hands, which with its revolving petals
warded off the bees and which formed a circle in its interior by
means of pollens.

14. Another voluptuary, with his beautiful face obliquely
turned aside, having taken up, set to its proper place, the garland
that had slipped from his shoulder and which was stuck to the ends
of the shoulder-ornaments which were set with jewels.

15. Then another king having his beautiful eyes a little cast

Vija., and the text only of Vijay., °परिवेषशोभि, Hemādri notices this,
D. with Dharm., °परिवारवन्धि for °परिवेषवन्धि.

14. A. C. D. H. L. केयूरकोटिक्षणजातसंगम्, P. रत्नानुवद्गाङ्गदकोटिलग्नं
for रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्. B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Châ.,
Din., Val., Su., Vijay., and Vija., प्रावारं for प्रालम्बं. Also Mallinātha
notices this and says :—“प्रावारं” इति पाठं तून्तरायं वक्षं, so also noticed
by Hemādri. B. C. E. G. H. I. K. P. with Val., Din., Su., Vijay., and
Vija., उन्क्षिप्य for उत्कृष्य. B. C. E. G. H. I. K. L. P. with Hem., Châ.,
Din., Val., Vija., and the text only of Vijay., यथाप्रदेशं for यथावकाशं.

15. B. C. I. नृपः. D. L. with Châ., तथा for ततः. L. आकुञ्चिता for
आकुञ्चिता°. B. C. E. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., Vijay., and
Vija., नेत्रशोभी for नेत्रशोभः. C. H. L. R. with Din., रत्नाङ्गुलं, D.
with Châ., and Dharm., रत्नाङ्गुलसर्पि for तिर्यग्विसंसर्पि°.

निवेश्य वामं भुजमासनार्थं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपञ्चमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

लिलेख लिखितवान् ॥ पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभि-
प्रायः ॥ भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखने तु ल-
क्ष्मीविनाशहेतुः ॥

१६ ॥ निवेश्येति ॥ कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्थं सिंहासनैकदेशे निवेश्य
संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतांस्तीक्ष्ण-
मांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लु-
ण्ठितहारः सन् ॥ “ पृष्ठयंशाधरे त्रिकम् ” इत्यमरः ॥ सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभू-
त् । वामपाद्वर्धनार्थं मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ अत एव निवृत्तत्रिकत्वं
घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वार्त्तां करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं
दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तृतीन्दुमत्याकृतम् ॥

१७ ॥ विलासिनीति । अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपञ्चं
दन्तपञ्चभूतमापाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् ॥ “ दलेऽपि वर्हम् ” इत्यमरः ॥ प्रि-
यानितम्ब उचितसंनिवेशैर्भयस्तनिकषणैर्नखाग्रैर्विपाटयामास ॥ अहं तव नितम्ब
एवं नखत्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तूणच्छेदकवत्पञ्चपाटकोऽयमपलक्षणक
इतीन्दुमत्याशयः ॥

behind, was scratching the golden foot-stool with his foot, the tips
of the toes of which were a little contracted and the lustre of whose
nails had spread obliquely.

16. Resting his left arm on one half of his seat and having
in consequence of it his shoulder raised up a little, a certain king,
whose garland was loosened on account of his back-bone being
turned, became intent on discoursing with his friend (on the
left side).

17. Another prince tore with the extremities of his nails that
are fit to be set on the hips of his beloved, the yellow leaf of Ketaka
flower which served the purpose of the ear-ring for the amorous
gestures of coquettish woman.

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनीव ।

वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुत्वृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

१८ ॥ कुशेशयेति । कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपञ्चमिवाताम्रं तलं यस्य तेन ॥ “शतपञ्चं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन करेण । अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः ॥ “अङ्गुलीयकमूर्मिका” इत्यमरः ॥ “जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः” इति छप्रत्ययः ॥ रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभयानुविद्धान्यामानभान्पाशान् ॥ “अक्षास्तु देवताः कितवाश्च ते” इत्यमरः ॥ सलीलमुदीरयामासोच्चिक्षेप ॥ अहं त्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः ॥ अक्षचातुर्ये कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ “अक्षैर्मा दीव्य” इति श्रुतिनिषेधात् ॥

१९ ॥ कश्चिदिति । कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास ॥ किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

२० ॥ तत इति । ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः ॥ सापेक्ष-

18. A certain king, sportively cast up the dice enveloped with the splendour of his diamond rings, with his hand, the palm of which was red like a lotus flower and marked with the lines of banners.

19. Another king kept his hand, the intervals between the fingers of which were internally illumined with the rays of the diamonds, busy with his crown, as if it had slipped off from its proper place.

20. At last the maid-servant Sunandâ, the keeper of the door

18. H. रेखा°, P₃. with Val., and the text only of Vijay., रेखा°, for रेखा°. L. हेमाङ्गुलीय° for रत्नाङ्गुलीय°.

19. D. H. L. with Châ., and Vija., यथास्थानं for यथाभागं. A. H. L. with Hem., Châ., Din., Val., Vijay., and Dharm., स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनि, D. with Su., स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घति, K. with Vija., स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनि for स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनि. C. E. K. P₃, with Vija., and the texts of Val., and Vijay., वज्रांशुभिन्नाङ्गुलिरन्ध्रं, one of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also reads this, G. H. रत्नांशुभिन्नाङ्गुलिरन्ध्रं, R. वज्रांशुविद्धानाङ्गुलिरन्ध्रं for वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रं. Hem., Châ., Din., Su., and Vijay. with us.

20. H. श्रुतवंशवृत्ता, R. श्रुतवीर्यवंशा for श्रुतवृत्तवंशा. One of the three

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

त्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्ष-
तीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका ॥ कर्मण्यप्रत्ययः ॥ “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना
डीप् ॥ प्राक्प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षे समीपं नीत्वा पुंवत्पुं-
सा तुल्यम् ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ अवदत् ॥

२१ ॥ असाविति । असौ राजा ॥ असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः ॥ एवमुत्तर-
त्रापि द्रष्टव्यम् ॥ शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः ॥ “तत्र
साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥ शरणं भवितुमर्हतीति शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्भू-
लैव ॥ अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः ॥ “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभा-
वयोः” इति विश्वः ॥ मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः ॥
“प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्” इत्यमरः ॥ प्रजारजनेन लब्धवर्णो विचक्षणः । यद्वा प्र-
जारजनेन लब्धोत्कर्षः ॥ पराञ्छ्रुस्तापयतीति परंतपः । परंतपाख्यः ॥ “द्विष-
त्परयोस्तापेः” इति खच्प्रत्ययः ॥ “खचि ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ “अरुद्विषद-
जन्तस्य सुन्” इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति
भावः ॥

२२ ॥ काममिति । अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमेनेन राजन्वतीं
शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्श्विदस्तीत्यर्थः ॥ “सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्त-
तोऽन्यत्र राजवान्” इत्यमरः ॥ “राजन्वान्सौराज्ये” इति निपातनात्साधुः ॥

of the harem, who was as bold as a male and who had known the
exploits achieved by, and the pedigrees of, the kings, first led the
virgin princess to the lord of the Magadhas, and then addressed the
following words :—

21. This is a king by name Parantapa and rightly so named,
the refuge of those who look up to him for protection, of a spirit
unfathomable, a resident of the country of the Magadhas, and one
who has obtained fame by ever pleasing his subjects.

22. Granted that there are other kings by thousands, yet they
say that the earth has, in him alone, a good sovereign; the night

Mss. of Hemādri's दर्पण also reads ‘श्रुतवंशवृत्ता,’ but the way in
which the Ms. explains this, it does not appear that Hemādri had
before him this text for his commentary. E. with Val., and Su.,
प्रतिहाररक्षा for प्रतिहाररक्षी. Vallabha's text with us.

21. C. D. and the text only of Vijay., °उन्मुकानां for °उन्मुखानां.

22. B. D. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su.,
Dharm., Vijay., and Vija., सन्ति for सन्तु. The latter reading is also

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजसमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणि वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्सिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

तथा हि । नक्षत्रैरदिवन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहेर्भौमादिभिश्च सं-
कुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्यो-
तिषेत्यर्थः ॥

२३ ॥ क्रियेति । अयं परंतपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्यात् ।
अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजसं नित्यमाहृतसहस्रनेत्रः संश्रिरं शच्या अल-
कान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्स्रस्तान् ॥ पचायच् ॥ मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शू-
न्यांश्चकार ॥ प्रोषितमर्दका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति ॥ “प्रोषिते मलिना कृशा”
इति स्मरणादिति भावः ॥

२४ ॥ अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन ॥ वृणोतेरीणादिक एण्यप्रत्ययः ॥ अनेन
राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्र-
वेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां
पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु ॥ सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसी-
ति भावः ॥

२५ ॥ एवमिति । एवं तथा सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्सिनी
though crowded with constellations, stars and planets, is yet illumi-
nated only by the moon.

23. This king, in his unremitted course of sacrificial cere-
monies, perpetually invited the thousand-eyed god (Indra), and
thus made the hair of S'achi, which were pendent on her pale
cheeks, long destitute of Mandāra flowers.

24. If you wish your hand to be taken in marriage by this
king worth choosing, then on your entrance, you will certainly
become an object of delight to the eyes of the females of Pushpa-
pura, seated in the windows of their respective mansions.

25. When Sunandā said this to her, the thin and delicate
observed by Hemādri. D. H. with Dharm., Vija., and the text only
of Vijay., सहस्रसंख्याः for सहस्रशोऽन्ये. D. with Dharm., and Vija.,
चन्द्रमसेव for चन्द्रमसैव. Hemādri also notices this.

24. D. with Su., and Dharm., संश्रयाणां, A. G. H. I. K. P. R.
with Hem., Val., Vija., and the text of Vijay., संस्थितानां for संश्रितानां.
Chāritravardhana and Sumativijaya notice the reading.

25. E. H. I. L. P. R. with Val., and the text only of Su.,
°विश्रंसि° for °विस्संसि.° C. D. and the text only of Vijay., इव for एव.

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा ॥ “ नधूके तु गुडपुष्प-
मधुद्रुमौ ” इत्यमरः ॥ वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमत्येनं नृपमभाष-
माणर्वा भावशून्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

२६ ॥ तामिति । सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवा-
रिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजानं निनाय ॥ नयतिद्विकर्मकः ॥
कथमिव । समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी
तां पद्मान्तरमिव ॥

२७ ॥ जगादेति । एनामिन्दुमतीं जगाद् । किमिति । अयमङ्गनाथोऽङ्गदेशाधीश्व-
रः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः ॥ पुरा किलैनमिन्द्र-
साहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः ॥ किं च । सूत्रकारैर्ग-
जशास्त्रकुङ्किः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिञ्जितगजः । किलेत्येतिह्ये ।
अत एव भूमिगतोऽप्येन्द्रं पदमेत्यर्थे भुङ्क्ते । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः ।
गजाप्सरोदेवपिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः ॥ पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुव-
मवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञया नीतैर्देवपिभिः प्रणी-
तेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

princess, whose garland of Madhūka flowers, inter-strung with the
Dūrvas, had fallen a little aside, first gazed at him without speak-
ing a word, and then rejected him simply by making a straight
bow (making a straight bow without much bending her head).

26. As a row of waves, raised by the wind, carries a female
swan of the lake Mānasa from one to another lotus flower, so that
very person (Sunandā) who was employed to hold a golden cane,
the sign of her office, took the princess to another king,

27. And spoke the following words to her:—“ This is the
king of the Angas whose loveliness of full youth had been sought
by celestial damsels, whose elephants were trained by the professors
of elephantine science and who enjoys the position of Indra even
though living on the earth.”

26. C. I. हेम° for मैव. Hemādri and Vijay., notice the reading.
D. L. with Chā., Din., and Dharm., °माला, A. with Val., °लेषा, B. K.
P. रेखा for लेखा. Vallabha's text with us.

27. A. L. उवाच for जगाद्. D. with Chā., Din., and Vijay., सैनं
for चैनं. D. with Chā., Din., and Val., अंगराजः for अंगनाथः. One of
the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana
and others. C. H. L. with Hem., विनीतभागः किल सूत्रकारैः, also noticed

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमानस्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

निसर्गभिन्नासादमेकसंस्थानमिन्द्रियं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूत्रतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

२८ ॥ अनेनेति । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुविन्दून् ॥ “अन्नमश्रुणि शोणिते” इति विश्वः ॥ पर्यासयता प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति भावः । अनेनाङ्गनाथेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्ना श्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सृज्यहारार्पणमेव कृतमिवेत्युपेक्षा गम्यते ॥

२९ ॥ निसर्गेति । निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावस्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि ॥ “ब्रह्मादिभ्यश्च” इति डीप् ॥ कान्त्या सूत्रतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गाहं त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्योर्दीपत्यं युज्यत एवेति भावः ॥ इक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तं ॥ “तुल्योऽनेकत्र इक्षिणः” इति ॥

३० ॥ अयेति । अथ कुमार्यङ्गराजाच्चक्षुरवतार्यापनीय । जन्यां मातृ-

28. “In causing the beautiful wives of his enemies to shed on their bosoms the drops of tears, as big as pearls, he returned to them as it were, their pearl garlands, without strings, that had been already taken off.”

29. “Both the Goddesses S’ri (wealth) and Sarasvatî (learning), whose abodes by nature are different, live together in him. And you, O fortunate girl, are by your charming loveliness and a true pleasing address, fit for their third fellow companion.”

30. Then having removed her eyes from the king of the by Châritravardhana and Vijay., B. I. K. R. with Val., Vijay., and Su., विनीतभागः किल सूत्रकारैः, D. with Dharm., विनीतनागः किल सूत्रधारैः for विनीतनागः किल सूत्रकारैः. Hemâdri notices the reading of Mallinâtha. Hemâdri also notices the reading of Dharmameru and others. H. सुखं for पदं.

28. A. D. I. with the text only of Val., पर्याश्रयता, R. पर्यासयिता for पर्यासयता. All commentators with us. R. with Hem., Val., and Vijay., उन्मुच्य, A. B. D. E G. H. I. K. L. P₂. with Châ., Din., Su., and the text only of Vijay., आक्षिप्य for उन्मुच्य. Vallabha also notices the reading of Châritravardhana and others. Hemâdri notices the reading “आक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” and says :—इति पाठे आक्षिप्यते आकृष्यते अनेनेति आक्षेपः स च तत्सूत्रं च आक्षेपसूत्रं तेन &c.

30. D. H. अंगनाथात् for अंगराजात्. One of the three Mss. of He-

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

सखीं सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् ॥ अथ वा—“यातेति जन्यानवदत्” इति पाठे—जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् ॥ “जन्या मातृसखीमुदोः” ॥ “जन्यो वरवधूजातिप्रियतुल्यहितेषु च” इति पक्षद्वयेऽपि विश्वः ॥ अथ वा जन्या वधूभृत्याः ॥ “भृत्याश्चापि नवोदायाः” इति केशवः ॥ “संज्ञायां जन्या” इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ यदत्राह वृत्तिकारः—“जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातृव्यस्याः” इति ॥ यच्चाभरः—“जन्याः स्निग्धा वरस्य ये” इति ॥ तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः ॥ न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना ॥ असावङ्गराजः काम्यः कमनीयो नेति न । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न । वेदेत्यर्थः । किं तु लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिरमपि किञ्चित्कस्मैचिन्न रोचते ॥ किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

३१ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी ॥ “स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः” इत्यभरः ॥ द्विषद्भिः शत्रुभिर्दुःप्रसहं दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

Angas ‘proceed,’ said the maiden to her friend. Not that he was not attractive, nor that she was not a good judge of herself ; but because different persons have different tastes.

31. Then she, who was appointed to keep guard over the gate, pointed out to Indumatī another prince, whom his enemies dared not withstand and who was remarkably beautiful like the moon newly risen.

mātri's दर्पण also reads this. D. H. L. with Chā., and Val., यांति ज्ञान्यावदत्, also noticed by Hemādri and Dinakara, B. C. E. I. K. P. R. with Hem., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., यांति ज्ञान्यावदत् for याहीति ज्ञान्यावदत्. Also noticed by Chāritravaradhana and commented upon by Mallinātha, *vide* commentary.

31. D. G. H. I. P. with Val., परेषां for द्विषद्भिः. Also noticed by Vijay., and Chāritravaradhana who says:—“परेषां” इति पाठे—“न लोकाव्ययनिष्ठास्वर्तृनाम्” II. 3. 69. इत्यादिना पन्थोगे पट्टीनिषेधे ॥ ‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखधियं । कोशदण्डसमघाणां किमपामास्ति दुष्करं’ ॥ इत्यादे-लोकैरादृतत्वात् दीपः । उक्तं हि सरस्वतीकण्ठाभरणे ॥ “इदं हि शास्त्रमाहात्म्यं दर्शनालसचेतसां । अपशब्दवदाभाति न च सांभान्यमुज्जति” ॥ एकं त्वेवं सम्बन्धे पट्टी तस्याभानिषद्वत्वात् । अथ वा । परेषां विशेषदृश्यत्वमित्यन्वयः । B. D. L. प्रयुक्ता for नियुक्ता. A. D. E. G. H. P. with Val., विशेषकान्तं for विशेषदृश्यं. Vallabha's text with us.

अवन्तिनाथोऽयमुदयबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वीजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

३२ ॥ अवन्तीति । उद्भवाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्योऽयं राजावन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संजादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् ॥ “ भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके ” इति विश्वः ॥ आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव । विभाति ॥ अत्र मार्कण्डेयः— “ विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ” इति ॥

३३ ॥ अस्येति । समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रास्वप्रेसरैर्वीजिभिरश्वैरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोद्गुराशं कुर्वन्ति ॥ नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

३४ ॥ असाविति । असाववन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्यादूरे समीपे वसन् । अत एव हे-

32. “ This long-armed, broad-breasted and slender-and-round-waisted lord of Avanti looks like the effulgent luminary trimmed off with care by Tvashtri, who placed him for the purpose on his round lathe.”

33. “ In the marches of this all-powerful king, the dust, raised by the vanguard of horses, effects the disappearance of the shooting rays of the crest jewels of the tributary princes.”

34. ‘ Residing not far from the moon-crested Siva, whose

32. H. I. L. P. चक्रभ्रमि for चक्रभ्रमं. G. H. J. L. P₄. यन्त्रोल्लिखितः, R. with Vallabha's text only, यत्नेनोल्लिखितः for यत्नेनोल्लिखितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads with R. Ms. R. अवभाति for विभाति.

33. E. I. R. with Hem, Su., Vjiay., and the text only of Val., उद्भूतानि, G. H. K. P. with Chā., Din., and Val., उद्भूतानि, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this, L. उद्भूतानि for उत्थितानि. Vijay.'s text with us. D. L. R. with Dharm., शिरोमणीनां for शिखामणीनां. Chāritravardhana also notices this. Vallabha's text शिखामणीनां.

34. I. चन्द्रमूलेः, P. and the text only of Val., चन्द्रमौलं, D. H. L. with Chā., Su., and Din., चन्द्रार्धमौलं निवसन्नदूरे for वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः.

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नभियोतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।

बन्धव सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वतीभानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

तोस्तमिन्नपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्नात्रीर्निर्विशत्य-
नुभवति किल ॥ नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

३५ ॥ अनेनेति । रम्भे कदलीस्तम्भाविबोरु यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः संबुद्धिः ।
हे रम्भोरु ॥ “ उरूत्तरपदादौपम्ये ” उत्युक्त्ययः ॥ नदीत्वाद्भुवः ॥ यूनानेन
पार्थिवेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी । तस्यास्तरंगानामनिलेन कम्पितासु-
द्यानानां परंपरासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कञ्चित् । स्पृहास्ति कि-
मित्यर्थः ॥ “ अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥

३६ ॥ तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाङ्गमार्दवा सेन्दुमती । अभियोतिता-
न्यलसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोषिताः

abode is Mahakāla, this king, it is said, enjoys the moonlight
evenings in company with his beloveds even in the dark fortnight.”

35. “ I hope you entertain a desire, O beautiful-thighed prin-
cess, to amuse yourself with this young prince, in the rows of
gardens, the trees whereof are shaken by the breeze from the rip-
pling water of the river Sīprā.”

36. As the moon-lotus does not bloom in the scorching rays
of the sun, so that exquisitely delicate princess did not fix her heart
on him, who by his valour illuminated the lotuses in the form of
his friends and dried the mud in the form of his enemies.

Sumativijaya's text with us. D₂. L. “ दिवापि जालान्तरचन्द्रिकायां नारीस-
खः स्पृशेत्खानि भुंक्ते ” for the last two Pādas. Hemādri and Chā-
ritravardhana notice this reading and the latter condemns it in
the following way :— “ दिवापि ” इत्यादि पाठे यद्यपि अतिशयोक्तिवियते
तथापि दिवा चन्द्रिकावर्णनस्य कालविरुद्धत्वाद्दुष्टः पाठः । अतः “ तमिन्नपक्षेऽपि सह
प्रियाभिर्जन्तिनावतो निर्विशति प्रदोषान् ” इति साधुः पाठः ॥ [L. with Hem.,
“ चन्द्रिकायां, D₂. चन्द्रिकायां]. D. तामिन्नपक्षे for तमिन्नपक्षे. A₂. प्रदोषाम् for
प्रदोषान्, which is also condemned by Chāritravardhana, who
says :— “ कृष्णपक्षेऽपि प्रदोषमित्यत्र चन्द्रिकाप्रादुर्भावात्प्रदोषानित्युचितं पदं ” ॥ Di-
nakara probably does the same.

35. D. E. G. H. P. क्षिप्रा°, I. J. P₂. R. with Chā., and the text
only of Vijay., क्षिप्रा° for सिप्रा°. One of the three Mss. of Hemādri's
दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others.

36. D. C. with Hem., and Dharm., समुद्योतितबन्धुपद्मे for अभियो-
तितबन्धुपद्मे.

तामयतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामनिर्विघ्नसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कर्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

शत्रव एव पट्टाः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुसुद्वती ॥ “कुसुदनडवे-
तसेभ्योऽनुप” इति द्रुतुप्रत्ययः ॥ भानुमत्यंशुमतीव । भावं चित्तं न बबन्ध ।
न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः ॥ बन्धूनां पञ्चत्वेन शत्रूणां पट्टत्वेन च निरूपणं राज्ञः
सूर्यसाम्यार्थम् ॥

३७ ॥ तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरी-
मित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिक्रामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्यास्तां सुदतीं ॥
“वयसि दन्तस्य दन्त” इति दन्तादेशः ॥ “उगितश्च” इति डीप् ॥ तां प्रकृतां प्र-
सिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो
येषु तेऽनूपा नाम देशाः ॥ “ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे” इत्यादिनाप्रत्ययः ॥ “ऊद-
नोर्देशः” इत्युदादेशः ॥ तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः
पुनर्जगाद ॥

३८ ॥ संप्रामेति । सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विघ्ना अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स
तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः
स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजा-
दिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी ब्रह्मविद्या-
नित्यर्थः ॥ स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कुतवीर्यस्याप-
त्यं पुमान्कर्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति ॥ अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि
दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

37. Then Sunandā took the princess to the presence of the king of the Anūpas and began to address her again, who was as bright as the interior of a white lotus, who had a beautiful set of teeth, who was undiminished in good qualities, and who was the most elegant of the creator's creation.

38. “It is reported that in former times there was a Yogin by name Kārtvirya who showed, as it were, a thousand arms in many of his fights who had fixed sacrificial posts in eighteen continents and whose title of ‘Rāja’ was not common to other kings.”

37. C. D. with Hem., and Dharm., निधाय for विधाय. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. C. D. सुनसं for सुदतीं. Hemādri also notices the reading.

38. H. निर्विघ्न°, D. with Su., and the text only of Vijay., निर्विघ्न°, P. निर्विघ्न° for निर्विघ्न°. L. P₃. R. with Chā., Val., and Su., निघात° for निखात°.

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
 अन्तः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥
 ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण ।
 कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥
 तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
 येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलित्ययशः प्रमुटम् ॥ ४१ ॥

३९ ॥ अकार्येति । विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादप्ये चापधरः प्रादुर्भवन्सन् । प्रजानां जनानाम् ॥ “ प्रजा स्यात्संततौ जने ” इत्यमरः ॥ अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनैन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेशः ॥ मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

४० ॥ ज्याबन्धेति । ज्याया मौर्व्या बन्धेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधादीर्यं निःश्वसती वक्त्रपरंपरा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बंधनागारे ॥ “ कारा स्याद्वन्धनालये ” इत्यमरः ॥ आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषितं स्थितम् ॥ “ नपुंसके भावे क्तः ” ॥ एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्तमिति भावः ॥

४१ ॥ तस्येति । आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनदिग्भी रूढमुत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चलेत्येवं रूपम-

39. “ The very moment that any evil desire entered into the inner organs (minds) of his subjects, this chastiser presenting himself before them, bow in hand, prevented them from doing those immoral actions. ”

40. “ In his (Kārtavīrya's) prison stayed the lord of Lankā, who had vanquished Vāsava, whose arms were made motionless being bound up by bow-strings and consequently whose row of mouths was breathing hard, until he was favourably disposed to release him. ”

41. “ And this king named Pratipa was born in Kārtavīrya's line, who is known for his reverential regard for profoundly learn-

40. L. ज्याघातनिष्ठिभुजेन for ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन. A. B. E. G. H. I. K. P₂. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., ‘निस्पन्द’ for ‘निष्पन्द’. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha. H. दशाननेन for लङ्केश्वरेण. R. उक्षितं for उपितं.

41. A. D. प्रदीपः for प्रतीपः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with A. D. Mss.

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
 धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥
 अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाश्चीम् ।
 प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

यशो दुष्क्रीतिः प्रमृष्टं निरस्तम् ॥ दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवा-
 दो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः ॥ अयं तु दीपराहित्यान्न कदाचिदपि श्रिया त्य-
 ज्यत इति भावः ॥

४२ ॥ आयोधन इति । यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्नि
 सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जा-
 मदग्न्यपरशोः ॥ “द्वयोः कुटारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ” इत्यमरः ॥ शितां
 तीक्ष्णां धारां मुखम् ॥ “खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता ” इति विश्वः ॥
 उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते ॥ एतन्नगर-
 जिगीषया गतान्निपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा ।
 दह्यन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया ॥

४३ ॥ अस्थेति । दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गे लक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ अने-
 नायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते ॥ माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार
 एव नितम्बः । तस्य काश्चीं रशनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् ॥ “ओषः
 प्रवाहो वेणी च ” इति हलायुधः ॥ रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः ॥ “जालं स-
 मूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ” इत्यमरः ॥ प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

ed men, and who has wiped off the stain of the Goddess of fortune as being naturally fickle—the stain that arises from the faults of those to whom she is firmly attached.”

42. “He, it is reported, obtained the God of fire (*lit.* he who leaves a dark track behind him) for his ally in war affairs, and thus looked down upon the sharp edge of Rama's axe, the destruction-night of the Kshatriya race, as having the strength of a smooth lotus-leaf.”

43. “Be thou, therefore, the लक्ष्मी in the lap of this long-armed king, if thou, O fair one, entertainest a desire of looking at the river Revā from the windows of his palace, charming on account of the curling ripples of water, and looking like a girdle on the hips in the form of the ramparts of the city of माहिष्मती.”

42. H. L. कृष्णमसि for कृष्णगतिं. L. क्षत्रियकालरात्रे for क्षत्रियकालरा-
 त्रिम्. D. E. K. R. with Chā., Din., Val., Vijay., and the text only of
 Su., शितां for शितां. D. E. R. °सारं for °सारां.

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
 सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
 आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्षया जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥
 नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
 सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

४४ ॥ तस्या इति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः ॥ स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न बभूव ॥ रुचिं नाजीजनदित्यर्थः ॥ लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

४५ ॥ सेति । लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् ॥ उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः ॥ शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिमुद्दिश्याभिर्संधाय शुद्धान्तरक्षयान्तःपुरपालिकया ॥ “कर्मण्य” ॥ “दिङ्माणञ्-” इति ङीप् ॥ सा कुमारी जगदे ॥

४६ ॥ नीपेति । यज्वाविधिवदिष्टवान् ॥ “सुयजोर्ङ्निप्” इति ङ्निप्प्रत्ययः ॥ एष पार्थिवः । नीपानामन्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः । यं सुषेणमाश्रित्य

44. But that ruler of the earth, though of a lovely appearance, did not sufficiently come up to her taste, like the full moon even when freed from the covering of the clouds in autumn, to the taste of the lotus-pond.

45. Whereupon the keeper of the harem spoke to that maiden princess with reference to Sushena, the lord of the Śūrasenas, whose fame was sung even in the next world, and who by his conduct became the light (or ornament) of both of the pure lines (paternal and maternal).

46. “This king, a performer of sacrificial ceremonies, is sprung from the race of the Nipas; having taken refuge in him even the natural opposition to each other has been given up by the

44. L. R. संक्षितीशः for स क्षितीशः.

45 I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., सूर° for शूर°. E. K. L. R. with Hem., Chā., Su., and the text only of Val., सुखेण° for सुषेण°. B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., देशान्तर° for लोकान्तर°. Chāritravardhana notices the reading of our text. P₂. °दीपः for °दीपं. R. with Val., and Su., कुमारी° for कुमारी.

46. C. I. with Chā., अवाप्य for इवैत्य. D. with Su., शान्तमिवोपसत्त्वैः for शान्तमिवैत्य सत्त्वैः.

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्यायसरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्यावरोधस्तत्रचन्दनानां प्रक्षालनाद्धारिविहारकाले ।

कलिंदकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममुप्याश्रममेत्य प्राप्य सत्त्वैर्गजसि-
हादिभिः प्राणिभिरिव । नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परेण विरोध उत्सृजे
त्यक्तः ॥

४७ ॥ यस्येति । हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभात्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढ-
मशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्यायेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु ॥ “हर्म्यादि धनिनां
वासः” इत्यमरः ॥ सरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु श-
त्रुमगरेषु ॥ “मन्दिरं नगरे गृहे” इति विश्वः ॥ संनिविष्टम् । स्वजनाह्लादको द्विष-
तपश्चेति भावः ॥

४८ ॥ यस्येति । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेऽवरोधानाम-
न्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः । कलिंदो नाम
शैलस्तत्कन्या यमुना ॥ “कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा” इत्यमरः ॥
मथुरां नामास्य राज्ञो नगरीं गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । गङ्गाया भा-
गीरथ्या ऊर्मिनिः संसक्तजलेव भाति ॥ धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र
गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः ॥ “सितासिते हि गङ्गायमुने” इति घण्टापथः ॥

qualities ; as by the beasts of forest on reaching a hermit's peaceful dwelling.”

47. “ His graceful loveliness in his own palace, becomes de-
lightful to the eyes like that of the cool-rayed moon, but his un-
bearable energy of valour is seen in the cities of his enemies, where
the tops of mansions are over-grown with grassy-blades. ”

48. “ By the washing of the sandal paste on the bosoms of the
females of his inner-apartment at the time of sporting in the water,
the daughter of Kalinda, though flowing by Mathurá, appears to
have mixed her waters with the ripples of the Gangá. ”

47. B. C. H. I. L. R. with Châ., Din., Val., Su., Dharm.,
Vija., and Vijay., आत्मदेहे for आत्मगेहे. Hemâdri also notices the
reading of Châritravardhana and others.

48. D. मथुरागतापि for मथुरां गतापि. L. महोर्मि° for गङ्गोर्मि°. B. C.
G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm.,
Vija., and Vijay., °संस्क°, E. °संस्क° for °संसक्त°. R. °जलैर्विभाति for °जले-
व भाति.

व्रस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
 वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रैपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥
 संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
 वृन्दावने चैत्ररथादनुने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
 अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
 कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

४९ ॥ व्रस्तेनेति । ताक्ष्याद्भ्रूडाव्रस्तेन । यमुनौकः स्थानं यस्य तेन । कालि-
 येन नाम नागेन विसृष्टं किलाभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ वक्षः-
 स्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रैपयतीव व्रीड-
 यतीव ॥ “ अर्तिह्री—” इत्यादिना पुगागमः ॥ कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽयं मणि-
 रिति भावः ॥

५० ॥ संभाव्येति । युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृ-
 त्वेत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितक्रोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्र चैत्र-
 रथात्कुचेरोद्यानादनुने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीयो-
 वनफलं निर्विश्यतां उपभुज्यताम् ॥

५१ ॥ अध्यास्येति । किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु
 इरीषु ॥ “ इरी तु कन्दरो वा स्त्री ” इत्यमरः ॥ अम्भसः पृषतैर्विन्दुभिरुक्षितानि

49. “ They say that he puts *Krishna* to shame along with his *Kaustubha* by his wearing a diamond, the lustre of which covers the surface of his chest, and which had been given to him by the snake *Kāliya*, whose abode was the river *Yamunā* and who was very much afraid of *Garuda*. ”

50. “ For these reasons honour this youthful prince by accept-
 ing him for your husband and then you may, O charming princess,
 enjoy your loveliness of youth on a flowery couch over-spread with
 tender sprouts, in the gardens of *वृन्दावन* not inferior to *चैत्ररथ*. ”

51. “ Seated on the plane surface of marble slabs sprinkled
 with drops of water and fragrant with benzoin, you may look at

49. C. B. E. G. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
 Dharm., Vija., and Vijay., व्रस्तेन, L. अनेन for व्रस्तेन. Hemādri notices
 the reading of Mallinātha. D. H. K. with Chā. and Din., ताक्ष्यात् for
 ताक्ष्यात्. B. C. E. G. I. J. K. P. R. with Hem., Val., Su., Dharm.,
 Vija., and Vijay., विष्णुं for कृष्णं.

50. P. यस्य for पश्य.
 51. B. C. E. G. H. I. K. P. R. with Val., Din., Su., Dharm.,
 Vija., and the text only of Vijay., वृन्दावनि, Vijay., also notices
 this reading, D. with Hem., Chā., and Din., वृन्दावनि for गन्धीनि.
 Hemādri also notices the reading of our text.

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्ध्ववित्री ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥
 अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
 आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥
 असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
 यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् ॥ “शिलाजतु च शैलेयम् ” इति यादवः ॥
 यद्वा शिलापुष्पाख्य औषधिविशेषः ॥ “ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि
 तु । शैलेयम् ” इत्यमरः ॥ “ शिलाया दः ” इत्यत्र शिलाया इति योगविभागा-
 द्विर्वाये ढञ्प्रत्ययः ॥ तद्वन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय
 कलापिनां बहिषां नृत्यं पश्य ॥

५२ ॥ नृपमिति ॥ “ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ” इत्यमरः ॥ आवर्तमनोज्ञा नाभि-
 र्यस्याः सा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा
 कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं
 महीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतीत्य गता ॥

५३ ॥ अथेति । अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा ॥ “ भुजिष्यः किंकरो मतः ”
 इति हलायुधः ॥ अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं
 हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुषीमासन्नामबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालामि-
 न्दुमतीं बभाषे ॥

५४ ॥ असाविति । महेन्द्राद्रिः समानसारस्तुल्यबलौऽसौ हेमाङ्गदो महेन्द्रस्य

the dance of peacocks, in the beautiful caves of the mountain Govardhana in the rainy season. ”

52. After this, she, who was destined to become the wife of another, with a beautiful navel resembling a whirlpool, passed by that king ; as a river, bent on going to the ocean, passes by a mountain accidentally coming across its course.

53. Then the maid-servant spoke to the young damsel with a face like that of the full moon when she came, near the lord of the Kalingas, Hemāngada by name, on whose arm was fastened the shoulder ornament and who had destroyed the host of his enemies.

54. “ This king whose strength is equal to that of the mountain Mahendra, is the lord of Mahendra and the great ocean ; in

52. P₂. आलोक्य for आवर्त°.

53. C. with Su., and the text only of Val., आसेदुषीं, K. आसेदुषं for आसेदुषीं. K. P₂. अबालेन्दुमुखी, O. and the text only of Val., अबालेन्दुमुखी for अबालेन्दुमुखीं.

54. L. reads first “ ज्याघातरंखे &c., ” and then “ असौ &c. ”

ज्याघातेरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनवाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी ॥ “महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजल-
दुर्गे” इति भावः ॥ यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्त्राविणां सैन्यगजानां छलेन महे-
न्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव ॥ अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

५५ ॥ ज्याघातेति । सुभुजश्चापभृतां पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः । बन्दीकृतानां
प्रगृहीतानाम् ॥ “प्रग्रहोपग्रहौ बन्ध्याम्” इत्यमरः ॥ रिपुश्रियां साञ्जनो वाष्प-
सेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती, इव । द्वे ज्याघातानां मौ-
र्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभर्ति ॥ द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रि-
पुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः इयामत्वा-
त्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ॥

his marches the mountain Mahendra itself walks as it were, in front, in the semblance of the army of sweat-streaming elephants.”

55. “This Hemāngada, the chief of all the bow-men, has an elegant pair of hands, and bears on his shoulders two marks of lines caused by the strokes of the bow-strings, the two footpaths, as it were, moist with tears mixed with collyrium, of the Fortune of

55. E. G. H. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., लेखे, C. with Val., रेखे for रेखे. P. R. रिपुश्रिये, D. with Din., रिपुश्रियाः, C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Val., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., रिपुश्रियः, D. with Su., रिपुश्रियः for रिपुश्रियां. L. सिक्ते for सेके. I. P. बन्दीकृतायां, C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., बन्दीकृतायाः for बन्दीकृतानां. Between 55-56 D. L. with Hem., Val., Chā., and Din., read :—
“रणेऽभ्यमिवीगणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकषौ भुजाभ्यां । विस्पष्टरेखौ रिपुविक्रमाग्ने-
निर्वाणमार्गाविव यो विभर्ति” ॥ Hemādri calls it पाटान्तरं. Vallabha does not comment upon it ; but Chā., and Din., explain it thus :—रणे अ-
मितं शत्रुमभिसुखं गच्छतीत्यभ्यमिवीगणस्तस्य भावस्तत्ता । तया शत्रोरभिसुखगामितया । प्र-
काशः प्रसिद्धो यो नृपो रिपुविक्रमानेर्वैरिणां प्रतापानलस्य निर्वाणमार्गाविव प्रशमनस्य
पंथानाविव विस्पष्टरेखौ शरासनज्यानिकषौ धनुःप्रत्यश्चाकिणौ भुजाभ्यां विभर्ति । एतस्य
बाह्यगुलं प्राप्य रिपूणां प्रतापानलो निर्वाणतामापेत्यर्थः ॥

{ D. L. with Hem., and Chā., अभ्य- मिवीगणतया, Din., and Val., अमितवीगणतया.	{ L. निकषौ, Hem., निकखौ, Chā., Din., D. निकषौ.
{ L. विस्पष्टरेखौ, Val., विशिष्टरेखौ, D. Hem., Chā., वि- स्पष्टरेखौ.	{ L. Chā., Val., रिपु- विक्रमानेः, D. Hem., Din., रि- पुविक्रमस्य.

Hemādri only ex-
plains the word
अभ्यमिवीगणतया.

यमात्मनः सन्ननि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

५६ ॥ यमिति । आत्मनः सन्ननि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽत एव प्रासादवातायनदृश्यवीचिर्मन्द्रेण गम्भीरेण ॥ “मन्द्रस्तु गम्भीरे” इत्यमरः ॥ ध्वनिना त्याजितो विवर्जितो यामस्य तूर्यः प्रहारावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः ॥ “द्वौयामप्रहरौ समौ” इत्यमरः ॥ अर्णव एव प्रबोधयति ॥ अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

५७ ॥ अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु ॥ “अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्” इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणपरत्वं प्रयोगादवसेयम् ॥ अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः ॥ “लवङ्गं देवकुसुमम्” इत्यमरः ॥ मरुद्भिर्वर्तैरपाकृताः प्रक्षमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥

५८ ॥ प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रे-

the enemies, when taken prisoner (i. e. when seized and carried off by Hemāngada in his arms).”

56. “The ocean itself, the waves of which are seen from the windows of his palace, and the deep resounding roars of which surpass the sound of the watch-drum being close at hand, awakes him as it were, when slept in his palace-room.”

57. “Sport, O princess, with this king on the seashore where the palm tree groves make a rustling noise, and where you will have your drops of perspiration removed by breezes that bring with them the sweet scent of the clove flowers from other islands.”

58. At last the younger sister of the king of the Vidarbhas, who was of a most attractive figure and who though tempted in

56. D. संनिकृष्टं, L. सिद्धियुक्तं, C. with Hem., सुद्धियुक्ते, B. I. K. P₃. R. with Val., Su., and Vijay., संनिविष्टं, D₂. E. G. P. संनिविष्टः for संनिकृष्टः. D. H. with Chā., and Din., read:—“यमात्मनः सन्ननि सौधजालैरालोक्य वेलातटपूगमाली । मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम्” ॥ Hemādri also notices आलोक्य वेलातटपूगमालः.

57. D. with Su., and the text only of Val., तटेषु for तीरेषु.

58. I. विलोभिता for प्रलोभिता. D. H. L. प्रलोभिता सत्यापि सन्नतभूः for प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया. This reading of these three Mss. is also notic-

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

पेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तया सुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचो-
दितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य
तस्मात्पुंस इव । तस्माद्धेमाङ्गदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

५९ ॥ अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा ॥ “ तत्र नियुक्तः ” इ-
ति ढक्प्रत्ययः ॥ “ द्वारादीनां च ” इत्यौ आगमः ॥ आकारेण देवसरूपं देवतु-
ल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य
प्राप्य । हे चकोराक्षि । इतो विलोकय । इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो
गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् ॥ “ क्रौड्यादिभ्यश्च ” इत्यत्र भोजत्वाच्चि-
यादित्युपसंख्यानान्त्वङ्प्रत्ययः ॥ “ यङश्चाप् ” इति चाप् ॥ निजगाद ॥ इतो
विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

this way by her (*i. e.* Sunandâ), did turn away from him, as the
goddess of Fortune turns away from an unfortunate fellow though
brought from a distance by his manly exertions.

59. After this the door-keeper सुनन्दा came to the lord of the
city called नागपुर, who resembled a god (in bodily frame), and
spoke to the princess of Bhoja who had been previously addressed

ed by Hemādri. R. °वरजां तथैवं for °वरजा तथैवं. Vallabha's text reads
उपावर्तित for अपावर्तत. Between 58-59 L. with Hem., and Val., read :—
“ अथाधिगम्योरगराजकल्पं पतिं पुरस्योरगपूर्वनाम्नः । आचारपूतोभयवंशदीपं शुद्धान्तर-
क्ष्या जगदे कुमारी ” ॥ Vallabha does not comment upon this and calls it
a क्षेपक, so does Hemādri and yet he explains this in the following
manner :—“ क्षेपकोऽपि व्याख्यायते ॥ अथेति । अथ शुद्धान्तरक्ष्या सुनन्दया कु-
मारी जगदे ॥ कर्मणि ॥ आचारेण पूतयोरुभयोर्वंशयोर्दीपं । उरगराजकल्पं ॥ ईषदपरिस-
माप्तौ कल्पः ॥ उरगपूर्वनाम्नः पुरस्य नागपुरस्य पतिमधिगम्य ॥ अधिगत्येति पाठे “ वा-
ल्यपीति ” अनुनासिकलोपः ॥

{ L. Val., Hem., अधिगम्य,	{ {	L. Hem., उरगराजकल्पं,	
{ Hem., notices अधिगत्य.	{ {	Val., अनुवराजकल्पं.	
{ L. पुरस्योरगपूर्वनाथं,	{ {	L. °शुद्धोभयं,	{
{ Hem., पुरस्योरगपूर्वनाम्नः,	{ {	Hem., Val., °पूतोभयं.	{
{ Val., पुरस्योरगपूर्वनाम्नः.	{ {		

59. E. with Val., उरगाक्षस्य, I. L. P. R. with the text only
of Val., उरगाख्यस्य for उरगाख्यस्य. One of the three Mss of Hemādri's
दर्पण reads उरगाख्यस्य. E. कैवारिकी for दौवारिकी. D. with Vijay.,
देवस्वरूपं, B. C. E. G. H. K. P. R. with Hem., Chā., Val., Din.,
Su., and the text only of Vijay., देवसमानं for देवसरूपं. B. E.
नागाङ्गनाभां, L. P. पूर्वानुशिष्टा, C. with Chā., पूर्वानुशिष्टां for पूर्वानुशिष्टां. P.
अभिजगाद for निजगाद, H. has भोगान् for भोज्याम्.

पाण्ड्याऽयमंसार्षितलम्बहारः कृष्णाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसाधुः सनिर्झरोद्गार इवादिराजः ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः ।

प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

६० ॥ पाण्ड्य इति । अंसयोरार्षिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हारा यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन ॥ “ तैलपर्णा तु गोशीर्षं हरिचन्दनम् ” इत्यमरः ॥ कृष्णाङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः ॥ “ पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियादुद्युक्त्वक्तव्यः ” इति ड्यप्प्रत्ययः ॥ तस्य राजन्यपत्यवदितिवचनात् ॥ बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्पन्दनसहितः ॥ “ प्रवाहो निर्झरोद्गारः ” इत्यमरः ॥ अदिराज इवाभाति ॥

६१ ॥ विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीत उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोऽगस्त्योऽश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते कर्मणि ॥ “ दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः ” इत्यमरः ॥ आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । मुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः । भवति ॥ “ पृच्छतो मुस्नातादिभ्यः ” इत्युपसंख्यानद्वक् ॥

in the following manner :—“ O you with eyes like those of the चक़ोर bird, please, look this way. ”

60. “ Here sits the king of the Pāndus, who has applied scented paste of red sandal to his body from whose shoulders hang down the pearl-garlands and who looks like the king of the mountains whose summits are reddened with the rays of the morning sun and which has rivulets flowing downwards. ”

61. “ The sage Agastya, the subduer of the great mountain Vindhya, and by whom the ocean was drunk up to a drop and poured forth again, became, through affection, the catechiser on holy ablutions of him whose person was wet with the concluding holy baths of the As'vamedha sacrifice. ”

60. B. C. E. I. K. P₂. R. with Val., Vija., and the text only of Vijay., °लम्बि° for °लम्ब°. Vallabha's text with us. A. D. H. with Hem., कृष्णाङ्गरागः for कृष्णाङ्गरागः.

61. A. C. D. with Hem., and Val., वन्ध्यस्य for विन्ध्यस्य. B. C. E. with Chā., Din., Val., and the text only of Su., सिन्धुनाथः for सिन्धुराजः. Vallabha's text with us. D. अगस्तिः for अगस्त्यः. Hemādri also notices the reading.

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥
अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीवर्ग्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥
ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिक्रितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

६२ ॥ अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्त उद्धृतो लङ्काधिपति रावणो दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयायेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे ॥ इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

६३ ॥ अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन ॥ “ महाकुलादञ्जयो ” इति खज्जप्रत्ययः ॥ अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः ॥ “ वीतो गुणवचनात् ” इति डीष् ॥ महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः ॥ इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् ॥ दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव ॥ अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

६४ ॥ ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिबद्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु ॥ “ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीचपि ” इति ॥ “ घण्टा तु

62. “ In former times the haughty king of लंका, fearing the destruction of जनस्थान, made peace with this king who had obtained from S'iva a missile which was hard to be overcome, and then set out for the conquest of the regions of Indra. ”

63. “ When this prince of an illustrious race has taken your hand in marriage according to the rule, you may, like the great earth, become a fellow-wife to the southern quarter having for its girdle the ocean abounding in jewels. ”

64. “ Be pleased, O princess, to sport often-times in the dales of the Malaya mountain, over-spread with Tamāla leaves, where

62. B. C. E. I. K. R. with Châ., Din., Su., Dharm., Vijay., and the text of Val., लोकाविजयाय for लोकावजयाय. A. C. D. E. सृष्टः for दृप्तः. Hemādri notices this reading and says :—सृष्टः इति पाठे उक्तः । सृष्टो ब्राह्मणविरोधे इतिवत् । One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads here ब्राह्मण वधे &c.

63. L. महीकुलीनेन, Vallabha's text महाकुलीनेन for महाकुलीनेन. Hemādri notices the reading of L. Ms. K. P. गुर्वी for गुर्वी. O. with Val., मेखलायाः for मेखलायाः. D. with Vijay., दक्षिणायाः for दक्षिणस्याः. Vallabha's text also reads this.

64. Vijayanandasūricharanasevaka's text reads °पत्नी° for °वल्ली°. Vijay., शश्वत्प्रसीद रन्तुं for रन्तुं प्रसीद शश्वत्.

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयाष्टिः ।
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडितोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥
 स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
 दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
 संचारिणी दीपशिखेवरात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
 नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पुगः क्रमुकः " इति चामरः ॥ एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु ॥ " गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु ॥ " कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि " इत्यमरः ॥ मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूलो भव ॥

६५ ॥ इन्दीवरेति । असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं रोचनागौरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । अतस्तडितोयदयोर्विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ॥

६६ ॥ स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्ध्युपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेरारविन्दे नक्षत्रनाथांशुश्चन्द्रकिरण इव । अन्तरमवकाशं न लेभे ॥

६७ ॥ संचारिणीति । पतिंवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं

the sandle trees are encircled (*lit.* embraced) with cardamom creepers, and where the betel trees are enclosed within a ring of ताम्बूल creepers. "

65. " This prince has a body dark like the blue lotus, and your bodily frame is as fair as the yellow-pigment. May the union of both of you set off each other's beauty, like that of lightning and cloud. "

66. But Sunandâ's address did not find footing in the heart of the sister of the lord of the Vidarbhas, as the rays of the lord of stars (the moon) find no room in the daylotus with its receptacle closed in consequence of the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king, she who was bent on choosing a husband, passed by, every one of them was turned pale (*lit.* got

65. C. H. ३यामरुचिः for ३यामतनुः. D. L. with Châ., and Din., अयं for असौ. P₂. ०परिवृत्तयं for ०परिवृद्धये वां. O. with Hem., वृष्टिः, D. with Vijay., कान्तिः for यष्टिः. Vijay., notices the reading of Mallinâtha.

66. D. G. H. L. with Châ., and Din., तारापतेरंशुः for नक्षत्रनाथांशुः. Between 67-68 Vijay.'s text reads :—" यदा यदा राजकुमारिकासौ न पूर्वपूर्वं गणयाश्चकार । तदा तदा नामितरेफेरषामाशालता पल्लविनी बभूव " ॥

67. O. D. with Vallabha's text, ०शिखेव for ०शिखेव.

तस्यां रघोः सूत्ररूपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवयं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्दाली ॥ ६९ ॥

भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः ॥ “नित्यवी-
प्सयोः” इति वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽद्याख्यो गृहभेद इव ॥
“स्यादहः क्षौममस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ विवर्णभावं विच्छाद्यत्वम् । अदृस्तु तमो-
वृत्तत्वम् । प्रपेदे ॥

६८ ॥ तस्यामिति । तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः सूत्र-
रजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् ॥ अथास्याजस्य वामेतरौ वामा-
दितरो रक्षिणौ बाहुः । केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्वसितैः
स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

६९ ॥ तमिति । कुमारी । सर्वैष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य । अन्योपग-
माद्राजान्तरोपगमाद्व्यावर्तत निवृत्ता ॥ तथा हि । षट्दाली भृङ्गावलिः ॥ प्रफुल्लतीति
प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः ॥ प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् ॥ फलतेस्तु प्रफु-
ल्लतमिति पठितव्यम् ॥ “अनुपसर्गात्—” इति निषेधात् ॥ इत्युभयथापि न का-
चिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् ॥ सहकारं चूतविशेषमेत्य ॥ “आश्रभूतो रसालो-
ऽसौ सहकारोऽतिशौरभः” इत्यमरः ॥ वृक्षान्तरं न काङ्क्षति ॥ न हि सर्वोत्कृष्टव-
स्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

into a state of pale-facedness) ; like a buttress on the royal-road
when the moving flame of a light (or torch) goes beyond it at
night.

68. When she came near, the son of Raghu became doubtful
as to whether she would choose him or not. But the throbbing of
his right arm, which had loosened the bands of his shoulder-orna-
ments, completely removed his doubt.

69. At last the princess approached Aja who was faultless in
all his limbs and gave up the idea of going to any other prince ; as
a row of bees does not long for any other tree when it reaches a
full blossomed mango tree.

68. D. E. K. with Chá., and Din., मा for मां. L. केयूरकोटिच्छ्वसि-
तैर्नुनोद for केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद. D. आश्रासितस्तत्क्षणमंसकूटे वामेतरेण स्फुरता
पुञ्जं ॥ for the last two Pádas. Hemādri also notices the read-
ing.

69. L. न्यवर्तत for व्यावर्तत. G. P. षट्दालिः for षट्दाली.

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभाभिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

७० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यस्यास्ताम् । इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् ॥ आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् ॥ इन्दुमतीमवेक्ष्या-
नुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् ॥ “ प्रथने
वावशब्दे ” इति घञो निषेधात्—“ ऋदोरप् ” इत्यप्रत्ययः ॥ “ विस्तारो विप्रहो
व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः ” इत्यमरः ॥ वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

७१ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंशयो वंशे भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ॥
“ ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि ” इति विश्वः ॥ आहितलक्षणः प्रख्या-
तगुणः ॥ “ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ ” इत्यमरः ॥ ककुदि वृषांसे ति-
ष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नते-
च्छा महाशयाः ॥ “ महेच्छस्तु महाशयः ” इत्यमरः ॥ उत्तरकोसलेन्द्रा राजानो
दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां
दधति बिभ्रति ॥ तन्नामसंस्पृशोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः ॥ पुरा किल पु-
रंजयो नाम साक्षाद्गवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदेक्ष्वाको राजा देवैः सह सम-
यबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिली-
लया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे । इति पौराणिकी कथानुसंधे-
या ॥ वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

70. Sunandā, versed in the art (*lit.* proper order) of speech, having observed Indumatī, possessed of the splendour of the moon, to have fixed her heart (*lit.* to have fixed her tendency of mind) on him proceeded to make the following observation in detail.

71. And said,—“ they say that there was a king named Kakustha, descended from the race of Ikshvāku,—the king who was the foremost of all the kings, and noted for his good qualities ; and from whom the lords of the Uttarakosalas of noble aspirations inherit the dignified title of Kākustha. ”

70. H. I. L. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Val., अवेत्य for अवेक्ष्य. K. L. P.₂. सुविस्तरं, R. सविस्तरं for सविस्तरं.

71. P.₂. ककुदो for ककुदं. The texts of Su., and Vijay., read आ-
हितलक्षणः for आहितलक्षणः, and not for better. A. C. D. E. G. H. I. J.
K. L. P.₂. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vijay.,
कोसलेन्द्राः for कोसलेन्द्राः. P.₂. P.₃ first read “ महेन्द्रमास्थाय ” and then “ इ-
क्ष्वाकुवंश्यः &c. ”

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपद्मलेखाः ॥ ७२ ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संप्रहृत्यन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमश्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युद्धे । महानुशा महोक्षः ॥ “अचतु-
र—” इत्यादिना निपातः ॥ तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थायारुह्य ।
अत एव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपद्मलेखा निवृत्तपद्मरचनाश्चकार ॥ तद्भर्तृनसुरानवधीदित्य-
र्थः ॥ न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

७३ ॥ ऐरावतेति । यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन वि-
श्लथं शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्गदेन स्वकीयेन संप्रहृत्यन्नङ्गयन्स्वामश्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपे-
युषोऽपि प्राप्तस्यापि । गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धमासनस्यार्धासनम् ॥ “अर्धं नपुंसकम्”
इति समासः ॥ अधितष्ठावधिष्ठितवान् ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्या-
सेन व्यवायेऽपि षत्वम् ॥ न केवलं महोक्षरूपधारिण एवेन्द्रस्य ककुदमारुक्षत् । किं
तु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा । अर्धासनमपी-
त्यपेरन्वयः ॥

७४ ॥ जात इति । उरुकीर्तिर्महायशाः ॥ कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीप इति

72. “Playing the Pinakin in battle by mounting upon the great Indra in the form of a great bull, he by means of his arrows rendered the cheeks of the Asura females, devoid of amorous paintings.”

73. “Causing his own armlet to rub against that of Indra, loosened by the blows inflicted on the celestial elephant, this king purjaya occupied half the seat of the Destroyer of the mountains, even when Indra had assumed his original excellent form.”

74. “It is said that in his race was born the king Dilipa of wide fame, the light of his family, who stood in the position of a

72. C. with Su., and Vijay., माहेन्द्रं for महेन्द्रं. And explain:—
माहेन्द्रं पर्वतमास्थायारुह्य. H. P₂. with the text only of Vallabha पिना-
कलीलः for पिनाकिलीलः. C. E. P₂. with Val., and Vijay., गण्डस्थलीः for
गण्डस्थलीः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with
Vallabha and others.

73. C. H. with Chā., Su., Vija., Dharm., and Vijay., ऐरावता-
स्फालनं for ऐरावतास्फालनं. H. L. स्वामिव for स्वामपि. C. D. L. °कर्कशं
for °विश्लथं. C. D. L. अन्या for अश्या. B. C. E. H. I. J. K. P₂. R

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नासंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्त-
ये । न त्वशक्त्येति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः । तस्य
भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् ॥ इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

७५ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यत्रेति विहारः
क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् ॥ “वाणिनी
नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च ” इति विश्वः ॥ “वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते ” इत्यम-
रश्च ॥ अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नासंसयन्नाकम्पयत् । आहरणायपहर्तुं को
हस्तं लम्बयेत् ॥ तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः ॥ अर्धश्चासौ
पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावाच्चेकदेशिसमासः ॥

७६ ॥ पुत्र इति । विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्तानुष्ठाता तस्य दिलीपस्य

performer of ninety-nine sacrificial ceremonies in order to desist
from the spite of Sakra. ”

75. “ When he was reigning over the earth, even the breeze
did not disturb the garments of drunken women fallen asleep on
half the way to the pleasure-ground. Who could then stretch
forth his hand to take them away ? ”

76. “ His son Raghu, the performer of the great sacrifice call-
ed Vis'vajit, now reigns in his place, who turned his wealth,
amassed by the sweeping of the four quarters, into the residue of
an earthen pot. ”

with Châ., Din., Val., Su, Dharm., Vija., and Vijay., अधितस्थौ,
D. L. अधितस्थे for अधितष्टौ. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण
also agrees with Châritravardhana and others.

75. A. L. कामिनीनां, D. पाणिनीनां for वाणिनीनां. Also noticed
by Hemâdri, who says :—“पाणिनीनां ” इति पाठे पणन्ते व्यवहरन्ते तच्छीलाः ।
दध्यादिके विक्रेयं कर्त्तव्यस्तासां. D. विहारार्धपथे for विहारार्धपथे. A. C. I.
वाह्येत् for लम्बयेत्. These Mss. also notice the reading of Mallinâtha.
B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su., Dharm., Vija.,
and Vijay., आभरणाय for आहरणाय. Hemâdri notices the reading
of Mallinâtha. Châritravardhana and Dinakara notice the reading
of Hemâdri and others. They read with Mallinâtha.

76. B. चतुर्दिगावर्जनसंभृतायां, D. with Val., and Vija., चतुर्दिगावर्ज-
नसंभृतानां, E. I. K. R. with Châ., Din., Su., Dharm., Vijay., and the
text only of Val., चतुर्दिगावर्जनसंभृतां यः for चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यः.

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहता संभृता सम्यग्वर्धिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूतिं संपदं सृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत् ॥ विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

७७ ॥ आरूढमिति । किं च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्ग्यापीत्यर्थः । अनुबध्नातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदि । कोलत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवं भूतं यस्य यश इत्यन्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥

७८ ॥ असाविति । असावजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव ॥ “ जयन्तः पाकशासनिः ” इत्यमरः ॥ तं रघुमनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः ॥ तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् ॥ “ गत्यर्थकर्मकश्चिपशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ” इति क्तः ॥ सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् ॥ आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—“ श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ” इति ॥ दम्यः शिक्षणीयावस्थः । योऽजो गुर्वी भुवनस्य धुरं धुर्येण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा विभर्ति ॥ यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते ॥ “ दम्यवत्सतरो समौ ” इत्यमरः ॥

77. “ His fame had ascended to the mountains, had plunged into the oceans (i. e. had reached as far as the ocean), had entered Pātāla, the abode of serpents, had gone up to the skies, was eternal (i. e. and yet extensive enough to occupy more space) and too much to be measured by any standard. ”

78. “ This prince Aja is born of him, as Jayanta is born of the lord of the heavens ; he bears the weighty yoke of the world equally with his father, like as a young bull with one broken to the yoke. ”

77. B. C. E. G. H. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din, Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., प्रतीर्ण, D. I. च तीर्णं for वितीर्णं. C. with Hem., निलयं, L. वसतीः for वसतिं.

78. C. D. with Chā., and Su., अजोऽनु जातः for अजोऽनुजातः. Chāritravardhana and Sumativijaya construe अनु with पति in the sense of कर्मप्रवचनीय, for they say :—त्रिविष्टपस्य पतिमनु त्रिविष्टपपतिना शक्रेण जयन्त इव ॥ “ अनुलक्षणं ” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तयोर्ये द्वितीया । लक्षणं हेतुरित्यर्थः ॥ Vallabha also notices this. B. C. E. H. I. P. R. with Val., Su., and Vijay., सदृशी for सदृशं.

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तन्नूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदावभाषे ।

आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

७९ ॥ कुलेनेति । कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैस्तैस्तेर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपममुमजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ रत्न-काञ्चनयोरिवात्यन्तमनुरूपत्वाद्युचयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

८० ॥ तत इति । ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां तन्नूकृत्य संकोच्य । प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ॥ सम्यक्सानुरागमपदय-दित्यर्थः ॥

८१ ॥ सेति । सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलाषबन्धमनुरागग्रन्थि शालीनत-या धृष्टतया ॥ “ स्यादधृष्टस्तु शालीनः ” इत्यमरः ॥ “ शालीनकौपीने अधृष्टकार्ययोः ” इति निपातः ॥ वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन ॥ “ व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ” इत्यमरः ॥ गात्र-यष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ॥ सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

८२ ॥ तथेति । सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां

79. “Do you therefore elect him your equal in birth, in beauty, youth, and in all (other) good qualities with modesty at their head; and let the jewel (thus) be mated with gold.”

80. Then at the conclusion of Sunandā's address, the daughter of the great king lessened her feeling of maidenly bashfulness and took the prince for her husband by her glance brightened with joy as if with the garland used in the self-electing marriage.

81. At first the princess was unable to express her love to the prince through her maidenly shyness : but at last the love of that curled-haired damsel, having pierced through her bodily frame, rushed out by the mark of the hair-erection on her body.

82. The cane-holder सुनन्दा, her female companion, seeing her

80. B. H. with Hem., Chā., Din., Vijay., Dharm., Vija., and the texts only of Val., and Su., मृदूकृत्य for तन्नूकृत्य. Hemādri also notices the text of Mallinātha. E. कुमारीं for कुमारं.

82. E. सख्याः for सख्यां. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem.,

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तिमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

सत्यामित्यर्थः । सखी सहचरी ॥ “सख्यशिवीति भाषायाम्” इति निपातना-
न्दीष् ॥ वेत्रभृत्तुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये । अन्यतोऽन्यं प्रति व्रजाम् । इति परिहास-
पूर्वमावभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दासख्यया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्य-
गमनस्यासह्यत्वादिति भावः ॥

८३ ॥ सेति । करभः करप्रदेशविशेषः ॥ “मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
बहिः” इत्यमरः ॥ करभ उपमा ययोस्तावूरु यस्याः सा करभोपमोरुः ॥ “ऊ-
रुत्तरपदादौपम्ये” इत्युक्त्वत्ययः ॥ सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं
गुणं स्रजम् । मूर्तिं मूर्तिमन्तमनुरागमिव । धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां
रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जयामासासक्तं कारयामास ।
न तु स्वयमाससञ्ज ॥ अनौचित्यात् ॥

८४ ॥ तथेति । वरेण्यो वरणीय उत्कृष्टः ॥ वृत्र एण्यः ॥ सोऽजो मङ्गलपुष्प-
मय्या मधूकादिकुसुमप्रकृतया विशाले वक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया स्र-
जा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताममंस्त ॥
मम्यतेल्लेङ् ॥ बाहुपाशकल्पसुखमन्वभृदित्यर्थः ॥

friend in such plight spoke to her in jest as follows :--“Let us
go, O noble lady, to another.” Instantly the bride glanced at her
with a frown of displeasure.

83. Then the princess, who had beautiful thighs comparable
to the trunk of an elephant, assigned to the garland its proper place
on the neck of Raghu's son, which was red with auspicious powder
and which appeared, as it were, her love incarnate, by the hands
of her nurse.

84. With that garland made of auspicious flowers and hang-
ing over the surface of his broad chest, that eligible prince thought
the younger sister of the king of the Vidarbhas to have thrown
the cords of her arms round his neck.

Chá., Din., Vijay., and the text only of Su., वेत्रधरा for वेत्रभृत्. One
of the three Mss. of Hemádri's दर्पण reads वेत्रवती. D. एनं for एनां.

83. D. with Vijay.'s text स्रजं for गुणं. C. D. with Chá., and
Din., आयोजयामास for आसञ्जयामास.

84. E. बाहुपाशां for बाहुपाशां. E. वरजं for वरजां.

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवब्रुः ॥८५॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुद्वनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णनो

नाम षष्ठः सर्गः ॥

८५ ॥ शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दन-
योः योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः । इयमजसंग-
तेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधि-
मवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः
कटु परुषमेकमविसर्वादि वाक्यमेकवाक्यं विवब्रुः ॥

८६ ॥ प्रमुदितेति । एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य
तत्तथोक्तम् । अस्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भन्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षि-
तिपतिमण्डलम् । उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुद्वनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तिमिलनं
सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-

ल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशख्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥

85. The citizens, pleased with the union of like qualities, gave forth a unanimous utterance, unpleasant to the ears of the kings, that she was the moonlight united with the moon freed from clouds or the daughter of *Jahnu* gone down to the ocean (*lit.* the store of waters) who is equally fit for her.

86. The assembly of princes, having in one part, the delighted party of the bride-groom and in the other a gloomy mantle spread over the face of the circle of kings, resembled a lake at dawn, having in one part, the day-lotuses blooming and in the other the beds of moon-lotuses had gone to sleep.

85. L. जह्नुकन्यासमेता, I. जलनिधिमवतीर्णा जह्नुकन्यानुरूपं for जलनिधि-
मनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा.

86. C. E. with Hem., Châ., Din., and Su., अहनि for उषसि. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Both Chāritravardhana and Sumativijaya reading अहनि also give उषसि in their comments. It is difficult to find which text of Kālidāsa they had for their comments. *Vide* their comments.

। सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देनसाक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥
सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरं ।
मार्गन्तं बालमालोक्य श्वसन्तावादिदंपती ॥

१ ॥ अर्थेति । अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम् ॥ “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः ॥ स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥

२ ॥ सेनेति । भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या । तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेष्वकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किं च । विभाते प्रातःकाले । ग्रहाश्चन्द्रादयः । त इव मन्दभासो नष्टकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशाञ्जिबिराणि जग्मुः ॥

1. Then the lord of the Vidarbhas bent his steps towards the city, taking with him his sister, accompanied with a bride-groom equally qualified with her ; like Devasenā, with Skanda visibly present as it were.

2. The lords of the earth also, pale (dimmed in lustre) as stars at dawn, went to their respective encampments, indignant both with their personal beauty and apparel, on account of their hopes proving futile with respect to the sister of Bhoja.

1. D. J. K. P. R. with Châ., and the text only of Vallabha, °राजः for °नाथः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Châritravardhana and others.

2. D. I. L. P. with Hem., Su., Vijay., Dharm., Vija., and the text only of Val., °भूतः for °क्षितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण and the text only of Vijay., agree with Mallinātha. C. D. with Hem., प्रभातग्रह° for विभातग्रह°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha. A. B. E. H. J. K. L. P. वेषेषु for वेषेषु.

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स बध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

३ ॥ ननु कुद्धाश्चेत्युध्यन्तां तत्राह ॥ सांनिध्येति । तत्र स्वयंवरमात्रे शच्या इन्द्राण्याः । सांनिध्येरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विव्रकारिणामभावः किल ॥ किलेति स्वयंवरविवातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थः ॥ तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाशुभ्यन् ॥

४ ॥ तावदिति ॥ “ यावत्तावच्च साकल्ये ” इत्यमरः ॥ तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रस्तारिता अभिनवा उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि तोरणान्यङ्गाश्चिह्नानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् ॥ “ छाया बाहुल्ये ” इति नृपसकत्वम् ॥ तेन निवारितमुष्णमातपो यस्य तं तथा राजमार्गं स वरो वोढा बध्वा सह प्राप विवेश ॥

५ ॥ तत इति । ततश्चामीकरजालवत्सु सोवर्णगवाक्षयुक्तेषु । सौधेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः ॥ नृपसके भावे क्तः ॥ बभूवुः ॥

3. Owing no doubt to the presence of S'achî there was total absence of obstructers to the self-electing marriage in the hall, and hence the assemblage of the lords of the earth, though jealous of the descendant of Kâkutstha, remained quiet.

4. Meanwhile the bride-groom accompanied with his bride got to the royal road strewn with fresh offerings of flowers and decorated with the ornamental arches as brilliant as the rainbow and the heat whereof was kept off by the shade of banners.

5. Then, freed from other necessary engagements of the day

3. D. E. K. L. शच्या for शच्याः. C. D. and the text only of Val., आलोक्य for उद्दिश्य.

4. E. °चारादिन्द्रा° for °चारमिन्द्रा°. D. with Hem., °द्योतन°, Châritravardhana and Dinakara probably °भासित° for °द्योतित°. Hemâdri notices the reading of Mallinâtha. D. I. and the text only of Val., प्रापन् for प्राप. Hemâdri also notices this.

5. C. D. with Châ., °सत्पराणां for °तत्पराणां. C. I. °जालकेषु for °जालवत्सु. D. L. with Dharm., मुर° for पुर°. D. with Dharm., युक्तान्य°, H. with Vijay., मुक्तान्य° for त्यक्तान्य°. Vijay.'s text with us.

आलोकमार्गे सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बन्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

६ ॥ तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः । आलोकेति । सहसालोकमार्गे गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित्कामिन्योद्वेष्टनवान्तमाल्यः । उद्वेष्टनेन बन्धविश्लेषणोद्दीर्णमाल्यः । करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः ॥ “ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ” इत्यमरः ॥ तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बन्धुं बन्धनार्थं न संभावितो न चिन्तित एव ॥

७ ॥ प्रसाधिकेति । काचिन् । प्रसाधिकयालंकन्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं द्वरागमेवार्द्रालक्तकमेव ॥ अग्रं चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति समानाधिकरणसमासः ॥ “ हस्ताग्राग्रहस्तयोर्युग्युगुणितोर्भेदाभेदाभ्याम् ” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याकृष्य । उत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सती । आ गवाक्षद्ववाक्षपर्यन्तं पदवीमलक्तकाङ्क्षां लाक्षारागचिह्नां ततान चकार ॥

the actions of the beautiful city-women, who were intent upon looking at him through the golden windows of their mansions, became as follows :—

6. A certain lady while suddenly hastening to the window (*lit.* a passage to look through) did not at all think of binding the braid of hair though she held it in her hand and from the folds of which the flowers were dropping down on account of its being made loose through her haste, till she has reached the door of the window.

7. Drawing aside her fore-foot previously held up by the decorating maid (helping maid) even when the colour on it was still wet, a certain lady having given up her sportive way of walking, spread as far as the window a row of foot-prints marked by the red lac.

6. D. °वीतमाल्यः for °वान्तमाल्यः. D. बन्धः, B. C. E. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., बन्धुं for बन्धुं. R. with us. Hemādri also notices the reading of D. Ms. A. B. E. H. I. K. L. P. R. with Val., Su., and Vijay., हि, C. with Chā., and Din., न for च.

7. C. D. L. एनं for एव.

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥
 अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
 कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

८ ॥ विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यालंकृत्य तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा सती तथैव शलाकामञ्जनकूचिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ॥ दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रान्तकरणद्योतनार्थम् ॥ “सञ्चयमक्षि पूर्वं मनुष्या अञ्जते” इति श्रुतेः ॥

९ ॥ जालेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां दृष्टितां नीवीं वसनग्रन्थिम् ॥ “नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जवनवाससः” इति विश्वः ॥ न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टाभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ॥

१० ॥ अर्धेति । सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदार्धाचिता मणिभिरर्धगुम्फिता दु-

8. Having adorned the right eye with collyrium, another lady with her left eye destitute of it, went forth just so to the window carrying with her the pencil (used in decoration).

9. Another lady with her eyes directed to the holes of the window did not tie up the knot (of her garment), made loose by her walking, and remained standing there holding her garment by her hand the lustre of the ornaments on which, had entered her navel.

10. The half-stringed girdle of some other lady risen up in haste, the jewels of which were dropping down at her every fal-

8. D. with Dharm., प्रासाद° for तथैव. E. I. with Hem., Val., Vijay., and the text only of Su., शिलाकां for शलाकां. E. पदंजी for वहन्ती. Between 8-9 D. E. I. L. with Vallabha read :—“स्तनन्धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय स्वरया व्रजन्ती । संप्रसृताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेच काचित्पयसागवाक्षात्” ॥ [D. I. पतना, E. L. पदवीं. D. E. I. आगवाक्षं, L. with Val., आगवाक्षात्.] E. with Vallabha read this between 10-11.

9. A. R. with Dharm., °प्रेक्षित°, one of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also reads this, D. °प्रेरित° for °प्रेषित°. Hemadri also notices the reading of the D. Mss.

10. A. J. with Su., अर्धाञ्चिता, D. L. अर्धाचिता for अर्धाचिता. One

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपञ्चाभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

निमित्ते संभ्रमादुरुत्क्षिप्ते ॥ “ डुमिञ्प्रक्षेपणे ” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्रत्ना सती रसना मेखला तदानीं गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं गर्भितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

११ ॥ तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैः । मुखैर्व्याप्तान्तरादल्लवावकाशा गवाक्षाः सहस्रपञ्चाभरणा इवासन् । कमलालंकृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥

१२ ॥ ता इति । ता नार्यो रघोरपत्यं राघवमजम् ॥ “ तस्यापत्यम् ” इत्यण्प्रत्ययः ॥ दृष्टिभिरापिबन्त्योऽतिदृष्ट्या पश्यन्त्यो विषयान्तराणि ततोऽन्यान्विषयान्न जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः ॥ तथा हि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

tering step, had at the time the string fastened only to the root of her foot-toe.

11. The lattices, whose apertures were crowded with the intensely curious faces of the young women, perfumed with wine,—while their bee-like eyes fluttered restlessly,—seemed as though they were adorned with lotuses.

12. Those ladies drinking, with their eyes the son of Raghu, did not mind the objects of other senses, because the functions of the rest of the organs of sense, had, as it were, by concentration entered the organ of sight.

of the three Mss. of *Charitravardhana's* शिशुहितैषिणी agrees with Su., and A. J. Mss. C. J. L. P. with Chā., and Din., दुर्निमिते for दुर्निमिते. D. G. J. L. P. and one of the three Mss. of *Hemādri's* दर्पण read रसना for रसना.

11. A. D. प्रकुपञ्चा°, C. प्रयुक्तपञ्चा° for सहस्रपञ्चा°. Hemādri notices both these readings of A, D. as well as C. Mss.

12. C. R. with the text only of Val., तं for ताः. D. with Dharm., सर्वेन्द्रिय° for शेषेन्द्रिय°.

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पञ्चैव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

१३ ॥ स्थान इति ॥ “शृण्वन्कथाः श्रोत्रपुखाः कुमारः ” इति वक्ष्यति । ताः कथयति “स्थाने” इत्यादिभिस्त्रिभिः । भोज्येन्दुमतीं परोक्षैरदृष्टैर्भूपतिभिर्वृता ममैवेयं ममैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयंवरमेव साधु हितममस्त मेने । न तु परोक्षमेव कंचित्प्रार्थकं वज्रे । स्थाने युक्तमेतत् । कुतः । अन्यथा स्वयंवराभावेऽसाविन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः ॥ “अर्शादिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत । न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥

१४ ॥ परस्परेणेति । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ॥ “द्वन्द्वं रहस्य —” इत्यादिना निपातः ॥ परस्परेण नायोजयिष्यच्चैत्र योजयद्यदि । प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विफलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ॥ “लिङ्गिभित्ते लङ्कियातिपत्तौ” इति लङ् ॥

१५ ॥ रतीति । रतिस्मरौ यौ । नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं चेमौ द्वंद्वौ अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ ॥ तथा हि । प्रसिद्धमेवैतद्यदियं बाला ।

13. As लक्ष्मी obtained नारायण who was equally worthy of her, so the sister of Bhoja, though ardently wished for by many kings who were not present for the ceremony, did well in thinking of self-electing marriage as the right course for her to follow; otherwise how could she have obtained a husband equally worthy of her ?

14. If Creator had not united this couple of enviable beauty one with the other, the efforts of creating beauty in this pair on the part of the Lord of living beings would have been fruitless !

15. Surely these two were Ratī and Smara respectively, for this maiden princess had chosen a counterpart of her own self from

13. D. परोक्षे for परोक्षैः. D. L. आर्या for असौ. K. omits this verse.

14. D. I. L. with Din., विफलः for वितथः.

15. D. L. with Chā., Din., and Dharm., जातिस्मरौ for रतिस्मरौ. Hemādri notices this and says:—जात्या जन्मना स्मरौ जातिस्मरौ । महीधरवत् ॥ Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha and others and explains:—स्मरश्च स्मरी च ॥ “एमान्विया” इत्येकशेषः ॥ अथ वा । स्मरतीति स्मरः । पचायच् । जातेः स्मरा जातिस्मरौ । महीधरवत् ॥ B. उभावभूताम्, D. H. K. R. with

इत्युद्धताः पौरवधूसुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उज्झासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्य समाससाद ॥ १६ ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रति-
रूपं स्वरूपतुल्यमेव ॥ “ तुल्यसंकाशनकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ” इत्याह ष-
ण्डी ॥ गता प्राप्ता ॥ तदपि कथं जातमत आह—मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञं तदे-
वेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनावशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् ॥
जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

१६ ॥ इतीति ॥ इति “ स्थाने वृता ” इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्य उद्ग-
ता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिर्वाह ॥ “ अथ त्रिषु
द्रवे पुण्यं पापं सुखादि च ” इत्यमरः ॥ कथा गिरः शृण्वन्कुमारोऽजो मङ्गल-
संविधाभिर्मङ्गलरचनाभिरुज्झासितं शोभितं संबन्धिनः कन्यादायिनः सद्य समा-
ससाद प्राप ॥

१७ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादाशु शीघ्रमवतीर्य
कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः । अथोऽनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्त-
श्चतुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसीव विवेश ॥

amongst thousands of kings; for the mind is cognisant of the asso-
ciation of the previous birth.

16. Thus hearing the words pleasing to the ear coming out from the mouths of the women of the city, the prince reached the palace of his relative, which was adorned with auspicious decorations.

17. Then the prince quickly alighted from the female-elephant and with his hand in that of the lord of the Kāmarūpas,

Dharm., इवावभूताम् for इमावभूताम्. B. I. with Val., and Dharm., याता for गता. One of the three Mss. of Hemādri's dāṇ agrees with Val-
labha and others. H. I. संगतज्ञं, L. संगतीते for संगतिज्ञं.

16. C. L. एवं कथा श्रोत्रमुषी कुमारं [C. मुखी] for शृण्वन्कथाः श्रोत्र-
सुखाः कुमारः. R. श्रोत्रसुखाः for श्रोत्रसुखाः.

17. A. B. G. J. K. P. omit the verses 17-18-19, i. e. the eight of the best Mss. of Mallinātha's commentary in our possession alto-
gether omit these verses; only P.'s text reads these without of course the commentary of Mallinātha. It appears that Mallinātha might not have known these stanzas. K.'s text reads the 17th verse without commentary and omits the 20th verse. R. with Val., and the texts of K. P. तत्र for ततः. D. अथ for आशु. D. L. अजः, D₂. E. with Su., पयः for अथो. L. चतुष्कमन्त्रः for चतुष्कमन्तः.

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
 भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥
 दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
 वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनैर्वैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥
 तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
 तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरो संगमयांचकार ॥ २० ॥

१८ ॥ महर्हेति । महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः । भोजेनोपनीतम् । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रं । अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं च । वनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

१९ ॥ दुकूलेति । दुकूलवासाः सोऽजः । विनीतैर्नग्नैरवरोधरक्षैरन्तःपुराधिकृतैः । वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिरुदन्वान्समुद्रो नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैः । वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

२० ॥ तत्रेति । तत्र सन्न्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पोऽग्नितुल्यो भोजपतेः पुरोधाः पुरोहितः ॥ “पुरोधास्तु पुरोहितः” इत्यमरः ॥ आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं हुत्वा

entered the inner-quadrangle of the palace shown by the lord of the Vidarbhas as if he entered the hearts of the palace women.

18. Seated on a rich throne, he accepted the offering with jewels, mixed with the Madhuparka and a pair of silkwoven garments presented to him by Bhoja, along with the lovely glances of the beautiful ladies.

19. He, dressed in silken-garments, was led near the bride by the humble keepers of the inner-apartments, as the ocean with its line of foam clearly displayed is led near the coast by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the lord of the Bhojas, himself like fire having offered to the fire the clarified butter and other

18. C. H. °श्यासनसंस्थितः, D. with Hem., and Dharm., °सिंहासनसंस्थितः for °सिंहासनसंस्थितः. D₂. with one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण read मधुमच्चमिश्रं, D. E. R. with Val., and Dharm., and the text only of P. मधुमच्चगव्यं, L. मधुमयगव्यं, C₂. with Châ., मधुपर्क-युक्तं for मधुपर्कमिश्रं. D. H. I. with Hem., Châ., Din., and the text only of Vallabha, अर्घ्यं for अर्घ्यं. Hemādri notices the reading of Mallinātha.

19. D. °रक्षैः, C. with Châ., °मुख्यैः for °रक्षैः.

20. C. D. I. with Val., आज्यादिभिः for आज्यादिभिः. E. रामकल्पः for अग्निकल्पः. E. I. L. P. R. with Val., वधूवरं for वधूवरो. B. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Su., Dharm., and Vija., संगमयांवभूव for संगमयाञ्चकार.

हस्तेन हस्तं परिगृह्य बध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
 अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥
 आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
 वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ २२ ॥

तमेवान्नि विवाहसाक्ष्ये चाधाय । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । बधूवरौ संगमयांचक्रार
 योजयामास ॥

२१ ॥ हस्तेनेति । स राजसूनुर्हस्तेन स्वकीयेन बध्वा हस्तं परिगृह्य । अनन्तरा-
 याः संनिहिताया अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वीयेन प्राप्य चूत
 इव । सुतरां चकासे ॥

२२ ॥ आसीदिति । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य सोऽभूत् ॥ “सूच्य-
 म ध्रुवशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः” इत्यमरः ॥ कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संववृते
 बभूव ॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पृशेत् । तयोर्विधूवरयोर्मनो-
 भवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेवेत्यर्थः ॥ प्राक्सिद्धस्याप्यनुराग-
 साम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्षते ॥ अत्र वात्स्यायनः-
 “कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाश्रितो
 भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत्” इति ॥ स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाश्चाभिधानं सा-
 त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्या-
 न् ॥ एवं सति कुमारसंभवे—“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरा-
 सीत्” इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति ॥

things, and having made the same fire a witness to the marriage,
 united the bride and the bride-groom in wedlock.

21. That prince shone still more bright on taking the hand of
 his bride with his own, as does the mango-tree after having received
 with its foliage the shoots of an As'oka-creeper clung to it.

22. The hair on the wrist of the bride-groom stood erect and
 the fingers of the princess became wet with perspiration ; thus by
 the joining of their hands the action of love was, as it were, equal-
 ly divided in them at that moment.

21. H. पुत्रः for सुनुः. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem.,
 Châ., Din., Val., Dharm., and Su., बभासे for चकासे. E. °शोकलग° for
 °शोकलता°. E. K. नूतः, R. भूतः for चूतः.

22. D. J. अभूत् for आसीत्. B. C. E. H. L. R. with Hem., Châ.,
 Din., Val., Su., Dharm., and Vija., तस्मिन्द्रये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव
 मनोभवेन for the last two Pādas. [E. L. अस्मिन् for तस्मिन्]. So also
 Mallinātha, who says :—“इत्यपराधस्य पाटान्तरे व्याख्यानान्तरे । तस्मिन्द्रये मि-
 थुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिर्मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव । इयंकृतेव ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिर्वर्तितानि ।

ह्रियन्त्रणामानशिरे मनोज्ञान्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुर्दक्षिपस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

२३ ॥ तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासंगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टान्यन्योन्यस्मिंल्लोलानि सत्त्वणानि ॥ “ लोलश्चलसत्त्वणयोः ” इत्यमरः ॥ तयोर्दृष्टयोर्विलोचनानि दृष्टयो मनोज्ञां रम्यां ह्रिया निमीलनेन यन्त्रणां संकोचमानशिरे प्रापुः ॥

२४ ॥ प्रदक्षिणेति । तन्मिथुनमुर्दक्षिप उद्गतज्वालस्य कृशानोः कृष्णप्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणाच्चकासे ॥ कथमिव । मेरोरुपान्तेषु वर्तमानमावर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यं संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

23. The eyes of both of them had a lovely constraint of bashfulness,—the eyes which were insatiately coveting to see one another, the pupils whereof were moving towards the end of the corners (i. e. mutually exchanging sidelong glances), and which were withdrawn when by accident the gazes mutually encountered.

24. The royal couple now attached to one another (by the matrimonial alliance) looked resplendent by going round the blazing fire (always keeping the right side towards it), as the day and night come close together in their revolution round the axis of the Meru.

23. L. उपाङ्गप्रतिसारितानि, B. C. I. R. with Dharm., Vija., and the text only of Val., उपान्तप्रतिसारितानि, D. with Hem., अपाङ्गप्रतिचालितानि, D₂. with Chā., and Din., अपाङ्गप्रतिचारितानि, E. H. उपान्तप्रतिसारितानि for अपाङ्गप्रतिसारितानि. A. J. with Val., and Su., पत्तिविवर्तितानि, one of the three Mss of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also reads it, Hemādri also notices this. C. I. L. R. with Hem., and the text only of Val., पत्तिवृत्तकातराणि, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads it, E. किञ्चित्समापत्ति निवर्तितानि for क्रियासमपत्तिनिवर्तितानि. A₂. C₂. K. read :—तयोः समापत्तिवृत्तकातराणि किञ्चिद्युवस्थापितसंहतानि for the first two Pāda3. C. D. with Hem., व्यानशिरे for आनशिरे.

24. D. E. and the text only of Su., संसक्तम् for ०संसक्तम्.

नितम्बयुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मनचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कुशानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

२५ ॥ नितम्बेति । नितम्बेन गुर्व्यलङ्घ्वी ॥ “दुर्धरालयुनोर्गुर्वी” इति शाश्वतः ॥ विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुडधीति नियुक्ता । मनचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूरमौ लाजविसर्गं चकार ॥

२६ ॥ हविरिति । हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ “शमीपल्लवमिश्राह्लांजानञ्जलिना वपति” इति कात्यायनः ॥ पुण्यो धूमः कुशानोः पावकादुदियाय ॥ कपोलयोः संसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्णभरणतां प्रपेदे ॥

२७ ॥ तदिति । तद्वधूमुखमाचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् । अञ्जनस्य क्लेदोऽञ्जन-क्लेदः । अञ्जननिश्रवाप्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवादिबीजाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत्पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥

25. That bashful bride, with heavy hips and eyes like those of the Chakora bird maddened with passion, when directed by that family preceptor, the very image of Brahmā, made an offering of the fried grain to the sacred fire.

26. There rose up from that fire the sacred smoke fragrant with the scent of oblations, S'ami-leaves and Lajas, which as its spire passed by her cheeks looked for a moment like a lotus on her ear.

27. Having to be exposed to the smoke (of the sacrificial ceremony) in accordance with the religious custom, the face of the bride had the eyes troubled with the moistened collyrium, the sprouts

25. C. D. L. with Hem., प्रतिमेन for प्रतिमेन. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. C. D. with Chā., and Din., नियुक्ता for प्रयुक्ता. B. C. D. with Hem., Chā., and Din., विमोक्षम् for विसर्गम्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Chātravardhana says:-विसर्गमित्यस्यः पाठः ॥

26. C. D. E. H. I. K. P. R. with Val., लाजगन्धिः for लाजगन्धी. H. R. with Su., शिखः for शिखः. C. D. तस्यां for तस्याः.

27. H. I. अञ्जनक्षोभ° for अञ्जनक्लेद°. E. R. with Val., गण्डलेखम्, or गण्डलेपम्, L. गण्डलेखम् for गण्डलेखम्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this. Vallabha's text reads with Mallinātha.

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंभिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
 कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥
 इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
 महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २९ ॥
 लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।
 वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाहलेन ॥ ३० ॥

२८ ॥ ताविति । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृहस्थविशेषैः ॥
 “ स्नातकस्त्वाद्युतो व्रती ” इत्यमरः ॥ बन्धुमता । बन्धुपुरःसंरणेत्यर्थः । राज्ञा च
 पुरंभिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्या-
 स्क्वेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥

२९ ॥ इतीति । अधिष्ठीरधिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसुः
 पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य । महीपतीनां पृथगेकैकशोऽर्हणार्थं पूजार्थमधिकृतानधि-
 कारिणः समादिदेशाज्ञापयामास ॥

३० ॥ लिङ्गैरिति । मुदो लिङ्गैरारोपितसंतोषचिह्नैः संवृतविक्रिया निगूहितमत्स-
 राः । अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्मला गूढनका अन्तर्लीनग्रहा ह्रदा इव स्थितास्ते
 नृपा वैदर्भ भोजमामन्त्र्यापृच्छय तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाहलेनोपायनमिवेण
 प्रत्यर्प्य ययुः ॥

hat formed the ear-rings faded, and the expanse of the cheeks became ruddy.

28. The prince and princess seated on a seat of gold received on their heads the showers of the wet Akshatās thrown in regular order by the householders, the king with relatives and the matrons (having their husbands and sons alive) .

29. At last that excessively prosperous king, the light of the Bhoja family, having thus completed the marriage of his sister, gave orders to his officers for separate reception of the other kings.

30. Those kings who had suppressed all outward feeling of dissatisfaction under the garb of joy, like pleasant (i. e. clear) lakes with alligators lurking in them, bade goodbye to the lord of the Vidarbhas, and went away, having repaid the (same kind of) honour under the pretext of marriage presents.

29. D. E. I. with Su., इत्थं for इति. D. with Su., अधिकृतां for अधिकृतान्. Sumativijaya says :—“ अन्येषां अधिकृतमधिकारिणां महीपतीनां पृथगर्हणार्थं प्रत्येकं समादिदेश ॥ ”

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

३१ ॥ स इति । आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वा ॥ सुष्ठु-
पेति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गाविरोधरूपविषयो येन स तथोक्तः ॥
“ संविद्युद्धं प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु ” इति केशवः ॥ स राजलोकः समयो-
पलभ्यमजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः ॥ तत्प्रमदैवामि-
षं भोग्यवस्तु प्रमदामिषम् ॥ “ आमिषं त्वस्त्रियां मांसं तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ”
इति केशवः ॥ आदास्यमानो ग्रहीष्यन्नजस्य पन्थानमावृत्यावरुध्यतस्थौ ॥

३२ ॥ भर्तेति । अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स त-
थोक्तः । क्रथकैशिकानां भर्ता विदर्भेश्वरोऽपि तावत्तदा सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं
यथा तथा । हरणं कन्यादेयं धनम् ॥ “ यौतकादि तु यदैयं सुदायो हरणं च तत् ”
इत्यमरः ॥ आहरणीकृतश्रीः सन्नायवमजं प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान्स्वयमन्वगाच्च ॥

31. That multitude of kings, who had previously formed a plot for the accomplishment of their object, and who were thus bent on snatching away that bait of a young damsel obtainable at the time (of his departure) stood obstructing the way of Aja.

32. Meanwhile the lord of the Krathakais'ikas too who had performed the marriage of his younger sister and who had presented him his wealth as a dowery according to his own position, dismissed Rāghava and accompanied him.

31. H. reads :—कृतपूर्वसन्धिः संरम्भसिद्धौ for कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ. B. C. आरम्भसिद्धौ, D₂. with Su., प्रारम्भसिद्धौ, D. उदारसिद्धौ for आरम्भसिद्धौ. Also noticed by Chāritravardhana who says :—“ उदारसिद्धौ ” इति पाठे सिद्धत्यनयेति सिद्धिरूपायस्तस्मिन्सति ॥ B. C. E. I. K. with Val., and Su., समरेण लभ्यं, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and Sumativijaya, D. H. L. R. with Hem., and the texts only of Val., and Su., समरोपलभ्यं, this too is noticed by Chāritravardhana, Dinakara and Mallinātha the former says :—“ कुत्रचित् समरोपलभ्यमिति तत्र समरेण संप्राप्तेणोपलभ्यं, and the latter who says :—“ समरोपलभ्यम् ” इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः ” ॥ C₂. समराक्षलभ्यं for समयोपलभ्यं. This is also noticed by Chāritravardhana who says :—“ समराक्षलभ्यं ” इति पाठे समरः संप्रामः स एवाक्षो यत् तेन लभ्यं ॥ Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

32. D. अनन्तरजो for अनन्तरजा°. D. L. with Din., and Dharm., सत्त्वानुरूपाभरणीकृतश्रीः, B. C. I. K. R. with Val., and Su., शक्यानुरूपाभरणीकृतश्रीः, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with this, E. शक्यानुरूपाहरणीकृतश्रीः for सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः.

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
 तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥
 प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
 अतो नृपाश्चक्षुमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥
 तमुद्धन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
 बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

३३ ॥ तिस्र इति । कुण्डिनं विदर्भनगरम् । तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेना-
 जेन सार्धं मार्गे तिस्रो वसती रात्रीरुषित्वा स्थित्वा ॥ “ वसती रात्रिवेदमनोः ”
 इत्यमरः ॥ “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया ॥ पर्वात्यये दर्शान्त उ-
 ष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

३४ ॥ प्रमन्यव इति । नृपाः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये हतधनत्वेन
 कोशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो रूढवैरा बभूवुः । अतः कारणात्समेताः संगताः
 सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षुमिरे न सेहिरे ॥

३५ ॥ तमिति । दृप्त सवर्गः स राजन्यगणो राजसंघातः । भोजकन्यामुद्धन्तं
 नयन्तं तमजम् । बलिना वैरोचनेन प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रि-
 विक्रमस्येमं त्रैविक्रमम् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव । पथि रुरोध ॥ तथा च वाम-
 नपुराणे—“ वैरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य
 पादाम्भोजं रुरोध ह ” इति ॥

33. Having halted at three stages on the way with Aja re-
 nowned in three worlds, the lord of Kundina turned back from
 him, as at the end of the conjunction, the moon departs from the
 sun.

34. Every one of them had already become irritated against
 the lord of the Kos'alas (i. e. Raghu) on account of having been
 deprived of his wealth (by Raghu), and hence the kings who were
 assembled there for conspiracy could not endure the acquisition of
 that jewel-of-a woman by his son.

35. That haughty host of kings arrested him (i. e. Aja) on
 his way as he was taking with him the Bhoja princess, as the
 enemy of Indra had intercepted the third foot of Trivikrama receiv-
 ing the wealth granted to him by Bali.

33. D. I. L. त्रिलोकी° for त्रिलोक°.

35. D. R. with Val., °प्रतिष्टां for °प्रदिष्टां. Hemādri notices this
 and says :—“ प्रलिप्रतिष्टां ” इति पाठे बलिप्रतिष्टा आश्रयो यस्याः सा तां ॥ “ प्रति-
 ष्ठाकृत्यमास्यदं ” ॥ R. दृष्टः for दृप्तः.

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥
 पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।
 यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥
 नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
 बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

३६ ॥ तस्या इति । स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुसुभ-
 टम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आप्नमित्यर्थः । सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहि-
 नीं राजसेनाम् ॥ “ ध्वजिनी वाहिनी सेना ” इत्यमरः ॥ भागीरथीमुत्तरंगः
 शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥

३७ ॥ पत्तिरिति । पत्तिः पादचारो योद्धा पदातिं पादचारमभ्यपतत् ॥ पश-
 भ्यामततीति पदातिः ॥ पादस्य पदित्यादिना पददिशः ॥ “ पदातिपत्तिपद्गपा-
 दातिकपदाजयः ” इत्यमरः ॥ रथेशो रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरंगसाद्यश्वारो-
 हस्तुरगाधिरूढमश्वारोहमभ्यपतत् ॥ “ रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादि-
 नः ” इत्यमरः ॥ गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्थं तुल्य-
 प्रतिद्वन्द्व्येकजातिबुधं युद्धमभूत् ॥ अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्व-
 न्दिनो योधाः ॥ “ द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ” इत्यमरः ॥

३८ ॥ नदत्स्विति । तूर्येषु नदत्स्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धानुष्काः ।

36. That prince first ordered his hereditary minister to keep guard over her with an army consisting of innumerable host of warlike soldiers, and then himself received that army of kings in a hostile spirit, as the S'ona with its swollen waves receives the contents of the Bhāgirathī.

37. Then the infantry fell on foot-soldiers, the warrior in the chariot on one fighting in the car, the horse-man on the rider on horse, and the elephant-driver on one on elephant, thus the battle ensued between the warriors of equal-footing.

38. While the martial drums were resounding, the bowmen

36. B. I. and the text only of Val., ज्योतिरथा, D. E. H. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vija., ज्योतीरथा for भागीरथी. Hemādri though notices almost all the readings, does not seem to have even known the reading of Mallinātha ; only Chāritravardhana notices his reading and says :—कुत्रापि “ भागीरथी ” इति पाठस्तत्र गंगामिव. Hemādri's reading appears to be the oldest and the genuine text of Kālidāsa.

37. I P. R. with Val., अभ्यपतत् for अभ्यपतत्.

38. D. J. with Hem., Chā., Din., and Dharm., कुलोपदेशान् for

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नैत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥
मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म
नोच्चारयामासुः । श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो नाश्रुवन्नित्यर्थः ॥ किं तु बाणाक्षरैर्बाणेषु
लिखिताक्षरैरेव परस्परस्योजितं प्रख्यातं स्वनाम शशंडुरुचुः ॥

३९ ॥ उत्थापित इति । संयति संग्रामेऽश्वैरुत्थापितः । स्यन्दनवंशानां रथगणा-
नां चक्रैः सान्द्रीकृतो घनीकृतः ॥ “ वंशः पृष्ठास्थिन् गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले ”
इति केशवः ॥ कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितो रेणुर्नैत्रक्रमेणांशु-
कपरिपाट्या । अंशुकेनेवेत्यर्थः ॥ “ स्याज्जटांशुकयोर्नैत्रम् ” इति ॥ “ क्रमोऽङ्गौ
परिपाट्यां च ” इति च केशवः ॥ सूर्यमुपरुरोधाच्छादयामास ॥

४० ॥ मत्स्येति । वायुवशाद्विदीर्णैर्विवृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सै-
न्यरेणुन्पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याकारा ध्वजाः । पर्याविलानि परितः
कुलपाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्यमत्स्या इव । बभुर्भा-
न्ति स्म ॥

whose voices were made inaudible in the din of battle did not utter the names of their families ; but they simply pronounced the high names of each other only by means of letters engraven on their arrows.

39. The dust, raised in the battle by horses, thickened by the wheels of a number of chariots and spread around by the flapping ears of elephants, covered the sun as if with a cloth.

40. The fish-banners with their mouths opened by the force of the wind, and receiving in the increased dust of the army, looked like real fishes drinking the new turbid waters.

कुलोपदेशान्. Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. Between 38-39 H. reads:—“ ललाटवद्धमुकुटीतरङ्गैस्तनुयजां दन्तनिपीडिताः । आतस्तरे भवनिष्कृतकण्ठैर्दङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ” ॥

39. B. with Val., स्यन्दनवृन्दचक्रैः, A. स्यन्दनवंशतालैः, H. स्यन्दन-
चक्रचक्रैः, D. with Su., and Dharm., स्यन्दनुत्त्रचक्रैः, D₂. with Châ., and
Din., स्यन्दननेमिचक्रैः for स्यन्दनवंशचक्रैः. One of the three Mss. of
Hemâdri's दर्पण also agrees with Vallabha and B. Ms. B. C. E. I.
K. L. R. with Hem., Val., and Su., अनुक्रमेण, D. H. इति क्रमेण for
नैत्रक्रमेण. Châritravardhana also notices the reading.

40. K. विदीर्णैः for विदीर्णैः. D. वनोदकानि for नवोदकानि.

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।
 स्वभर्तुनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
 शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥
 स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्यो परिष्ठाप्यवनावधूतः ।
 अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥
 प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः ।
 येः सादिता लक्षितपूर्वकेतुस्तानेव सामर्पयता निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

४१ ॥ रथ इति । सान्द्रे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रध्वनिना विजज्ञे ज्ञातः ।
 नागो हस्ती विलोलघण्टाक्वणितेन घण्टानादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः परस्पर-
 विवेकः । योधानाभिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणानामोच्चारणा-
 द्बभूव । रजोऽन्धतया स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रहरन्तीत्यर्थः ॥

४२ ॥ आवृण्वत इति । लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपरुन्धतः । आजौ विजृ-
 म्भितस्य । रज एवान्धकारं तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स
 रुधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् ॥ “अरुणो भास्कोरपि स्यात्” इत्यमरः ॥
 बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

४३ ॥ स इति । क्षतजेन रुधरेण छिन्नमूलः । त्याजितभूतलसंबन्ध इत्यर्थः ॥
 तस्य क्षतजस्योपरिष्ठात् । पवनावधूतो वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य हुताशन-
 स्य पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभासे ॥

४४ ॥ प्रहारेति । रथिनः । प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे सति । रथस्था रथ

41. The chariot was recognized by the rattling of its wheels, the elephant by the tinkling sound of his moving bells, while the distinct knowledge of one's own party and that of his enemy was, in the thick dust, made only by uttering the names of their respective masters.

42. The stream of blood gushing out from the wounds made by weapons on the bodies of warriors, elephants and horses proved (*lit.* became) as it were the newly risen sun to the all-pervading darkness consisting of dust that obstructed the range of sight in the battle-field.

43. That column of dust separated from the surface of the earth (*lit.* cut asunder from its root) by blood and wafted by the current of the wind over it, looked like the smoke, that is raised before, of the fire which has now embers remaining.

44. When the swoon caused by the strokes (of weapons)

42. H. विजृम्भितस्य, J. विलम्भितस्य for विजृम्भितस्य.

44. B. C. R. with Chá., Din., Val., and Su., रथस्थान् for रथस्थाः.
 K. विवर्तिताश्वाः, D₂. with Din., निवर्तिताश्वाः, E. H. I. L. R. with

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भूतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेनिशितैः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

एव स्थिताः । संरक्षिता इत्यर्थः । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मः । यन्तृन्सारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिभिष्य । निवर्तिताश्वाः सन्तः पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया निजघ्नुः प्रजहुः ॥

४५ ॥ अपीति । अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनादिछन्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भूतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिर्लोहाग्रवद्भिः ॥ “ सस्यबाणाग्रयोः फलम् ” इति विश्वः ॥ पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् ॥ “ उगवाद्भिः यत् ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च ” इत्यमरः ॥ संप्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

४६ ॥ आधोरणानामिति । गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैरत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाम्रं येषां तैश्चक्रैरायुधविशेषैर्हतानि छिन्नान्यपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणां नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्त्यारो-

was over, the warriors, who (on that account) were kept secure in their chariots, severely reprov'd the charioteers, and after having turned the horses to the battle-field, killed, through excessive rage, those enemies alone who had wounded them before and whose flags they had previously marked.

45. The arrows of dexterous warriors though cut down in half the way by the arrows of enemies, reached their very marks (aims) with their iron-headed fore-halves, by following their own speed.

46. In the elephant fight the heads of their drivers though severed off by the sharp discuses (the sharp circular missile weapons) with razor-like edges, fell down after a long time, because the hair on them being stuck to the sharp points of the nails of hawks.

Hem., Châ., Val., Su., and Dharm., विवर्तिताश्वान्, B. C. विनर्तिताश्वान् for निवर्तिताश्वाः. B. C. with Su., आहताः for सादिताः.

46. D. मुक्तैः for चक्रैः. B. C. D. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Dharm., क्षुराग्रैः for क्षुराग्रैः. H. with Châ., and Din., निशित-नाग्रधारैः for निशितैः क्षुराग्रैः. D. J. with Châ., and Din., हतानि, C. with Su., कृतानि for हतानि. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Sumativijaya.

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचक्राङ्क्ष ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविधाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

शिलीमुखोत्कृतशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणाक्षितिः शोणितमयकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

हाणाम् ॥ “आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः ॥ शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि ॥ शरव्यपातात्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

४७ ॥ पूर्वमिति । पूर्वं प्रहर्ता प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारंऽक्षमश-
क्तं तुरंगमस्कन्धे निषण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान पुनर्न प्रज-
हार । किं तु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचक्राङ्क्ष ॥ “नायुधव्यसनं प्राप्तं नातं
नातिपरिक्षतम्” इति निषेधादिति भावः ॥

४८ ॥ तनुत्यजामिति । तनुत्यजाम् । तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कव-
चिनां संबन्धिभिर्बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिरत एव विकोशैः पिधानादुद्धतैः ॥ “क्रो-
शोऽस्त्री कुङ्गले खड्गपिधानेऽर्थोयदिव्ययोः” इत्यमरः ॥ असिभिः खड्गैरुद्यन्तमु-
त्थितमग्निं विविधा भीता गजाः करशीकरेण शमयांबभूवुः ॥

४९ ॥ शिलीमुखेति । शिलीमुखैर्बाणैरुत्कृतानि शिरास्येव फलानि तैराढ्या सं-
पन्ना । च्युतैर्धष्टैः । शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि ॥ “शीर्षण्यं
च शिरस्त्रं च” इत्यमरः ॥ तैश्चपकोत्तरा चपकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव ॥

47. The warrior on horse, who had first dealt a blow at his enemy who had his body reclining on the shoulder-joint of his horse and who was unable to strike at his enemy in return, did not strike him again, but wished that he would revive.

48. The terrified elephants quenched, with the watery drops thrown out of their trunks, the fire that arose from the unsheathed swords of the desperate warriors in armour falling directly on their formidable tusks.

49. There the battle-field appeared like the drinking room of Death rich in fruits made of the heads of warriors severed by

48. B. वर्मवतां, C. with Val., and Su., चर्मभृतां for वर्मभृतां. Vallabha also notices the reading of Mallinātha. D. उद्धृतं, J. उद्धूतं for उद्यन्तं.

49. D. °उक्षितं for °उत्कृतं. One of the three Mss. of Hemadri's dṛpṇa also agrees with D. So does one of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहिनैर्पिणा. C. with Hem., and Val., चखकोत्तरा for चपकोत्तरा. Vallabha's text with us.

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
 केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
 कश्चिद्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
 वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥
 अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
 व्यश्चौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नयुधौ बाहुविमर्दनौ ॥ ५२ ॥

“चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः ॥ शोणितान्येव मयं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा ॥ “कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः ॥ रणक्षितिर्मृत्योः पानभू-
 मिरिव रराज ॥

५० ॥ उपान्तयोरिति । उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैर्निष्कुषितं खण्डितम् ॥ “इ-
 ण्निष्ठायाम्” इतीडागमः ॥ भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छि-
 य पिशितप्रिया मांसप्रियापि शिवा क्रोष्टी ॥ “शिवः कीलः शिवा क्रोष्टी” इति
 विश्वः ॥ केयूरकोट्या क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा सती । अपाचकारापसारयामास ॥
 क्रिरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

५१ ॥ कश्चिदिति । द्विषतः खड्गेन हतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः कश्चिद्वीरः सद्यो वि-
 मानप्रभुतां विमानाधिपत्यमुपेत्य वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्किनी सुराङ्गना
 यस्य स तथोक्तः सन्समरे । नृत्यत्स्वं निजं कबन्धमशिरस्कं कलेवरं ददर्श ॥
 “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्” इत्यमरः ॥

५२ ॥ अन्योन्येति । कौचिद्वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरुन्मथनान्निध-

arrows, abounding in drinking cups made of the dropped helmets
 and flowing with liquor of blood.

50. There a female jackal, though she was very fond of
 eating flesh, but being wounded in the roof of her palate by the
 points of the armlet, threw away a piece of a severed arm previous-
 ly snatched away from vultures and which was torn off all around
 the edge by them.

51. A certain warrior whose head was severed off by the
 sword of his enemy, having instantly obtained the mastery of a
 celestial vehicle with a heavenly damsel clung to him on his left
 side saw his own trunk dancing in the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, on account of their killing

50. R अपान्तयाः for उपान्तयाः. D. निर्वृषितं, K. L. with Châ., Din.,
 and Val., निःकुषितं for निष्कुषितं. R. and the texts only of Val., and
 Su., दपाचकार for अपाचकार.

51. I. L. and the text only of Val., °षङ्ग° for °खड्ग°. H. °सुराङ्गनः
 for सुराङ्गनः.

52. E. K. P. R. and the text only of Val., °विमर्दनौ for विमर्द-

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

व्यूहाबुधौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मा ॥ ५४ ॥

नात्तांवेव स्रुतौ रथिनौ चाभूताम् । तावेव व्यथौ नष्टाथौ सन्तौ गदाभ्यां व्या-
यतो दीर्यः संप्रहारो युद्धं ययोस्तावभूताम् । ततो भद्रायुधौ भद्रगदौ सन्तौ बाहु-
विमर्दनौ बाहुयुद्धसक्तावभूताम् ॥

५३ ॥ परस्परेणेति । परस्परेण क्षतयोः प्रहतयोः समकालमेककालं यथा तयो-
त्क्रान्तवाय्वोर्युगपद्वत्प्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोरिकाप्सरःप्रा-
र्थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः ॥ “ वाहिताग्न्यादिषु ” इति परनिपातः ॥
अथ वा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः ॥ “ स्त्रियां बहुष्व-
प्सरसः ” इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् ॥ कयोश्चित्प्रहर्त्रोर्याधयोरमर्त्यभावेऽपि
देवभावेऽपि विवादः कलह आसीत् ॥ एकामिवाभिलाषो हि महद्वैरवीजमिति
भावः ॥

५४ ॥ व्यूहाविति । ताबुधौ व्यूहौ सेनासंघातौ ॥ “ व्यूहस्तु बलविन्यासः ”
इत्यमरः ॥ पश्चाद् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमव्यापारेण प्रवृद्धौ म-
हान्तावर्णवोर्मा इव । इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं
भङ्गं पराजयं चापतुः प्राप्तवन्तौ ॥

each other's charioteers, became themselves the charioteers and being both without horses maintained a prolonged contest with their maces, and those weapons too when broken down resumed at once the hand-fighting that would bring on them inevitable destruction.

53. There arose a quarrel between two other combatants even in their immortal state of soul, who, on earth, were wounded by each other and who had thus given up their breath at one and the same time in the battle-field, for both of them being asked for by one and the same celestial damsel.

54. Both the armies arrayed together for battle suffered defeats from and obtained victories over each other consequent on mutual ill-regulation, like two waves of the great ocean swollen by two winds behind and before successively.

निर्गो. One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहिनैविणी also agrees with Vallabha's text.

54. B. C. E. I. K. P. R. with Val., and Su., इतरेतरोन्मथं for इतरेतस्मान्. Vallabha also notices the reading of Mallinâtha.

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतो हि कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दत्तः स राजन्यकभेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धृतमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृटा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

५५ ॥ परेणेति । बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽरि-
सैन्यं प्रत्येव ययौ ॥ तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसाये-
त ॥ वर्ततेऽर्प्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् ॥ वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणम् ॥
“कक्षौ तु तृणवीरुधौ” इत्यमरः ॥ तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः ॥ सार्व-
विभक्तिकस्तसिः ॥

५६ ॥ रथीति । रथारूढो निषङ्गी तूणीरवान् ॥ “तूणोपासङ्गतूणीरानिषङ्गा
इषुधिर्द्वयोः” इत्यमरः ॥ कवची वर्मधरो धनुष्मान्धनुर्धरो द्रुतो रणद्रुम एकवी-
रोऽसहायशूरः । सोऽजो राजन्यकं राजसमूहम् ॥ “गोत्रोक्ष—” इत्यादिना
बुज्प्रत्ययः ॥ महावराहः कल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्धृतमुद्देलमर्णवाम्भ इव ।
निवारयामास ॥

५७ ॥ स इति । सोऽजः । आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषङ्गविवरेण

55. Though his army was routed by his enemy the most powerful Aja fell directly on the enemy's army ; for the smoke may be driven away by the wind but the fire remains in that spot only where there is grass.

56. He, the sole warrior, confident in his own furious martial spirit, riding on a chariot equipped with a quiver, putting on an armour and wielding a bow, kept off the host of the kings, as the Great Boar did the waters of the ocean swollen at the end of the Kalpa.

57. The prince was seen in the battle beautifully moving his

55. C. D. महौक्षाः for महौजाः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with C. D. Mss. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Val., Chā., and Dharm., निवर्तत for निवर्त्येत. A. D. E. J. L. तु for हि. Almost all commentators with Mallinātha.

56. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., दृतं for दृतः. B. C. E. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., विलोडयामास, H. विलोलयामास for निवारयामास. D. P. कल्पक्षयोद्धृतं for कल्पक्षयोद्धृतं.

57. B. C. E. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., तूणमुखे न for तूणमुखेन. C. D. with Val., सुषुवे for सुषुवे.

स रोषदटाधिकलोहितोऽवैर्व्यक्तोऽर्धरेखा भृकुटीर्वहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

वाममतिमुन्दरम् ॥ “ वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे ” इति विश्वः ॥ व्यापारयन्त्रलक्ष्यत । शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सकृदाकर्णकृता यो-
द्गुरस्याजस्य मौर्वी ज्या । रिपून् घ्नन्तीति रिपुघ्नाः । तान् ॥ “ अमनुष्यकर्तृके च ”
इति ढक्प्रत्ययः ॥ बाणान्मुषुव इव मुषुवे किमु ॥

५८ ॥ स इति । सोऽजः । रोषेण दटा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तैः ।
व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः । भृकुटीर्भूभङ्गान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता बाणविशे-
षच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हुंकारगर्भैः सहकारैः । हुंकुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विषतां
शिरोभिर्गां भूमि तस्तार छादयामास ॥

५९ ॥ सर्वैरिति । द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्बलाङ्गैः सेनाङ्गैः ॥ “ हस्त्यश्वर-
थपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ” इत्यमरः ॥ कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः ॥
“ उरदछद्ः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ सर्वायुधैश्च । बा-
ह्यं बलमुक्त्वान्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव भूमिपाला युधि तस्मिन्प्रजे प्र-
जहु । तं प्रजहुरित्यर्थः ॥ सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरण-
विवक्षायां सप्तमी ॥ तदुक्तं—“ अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा
सर्वथाभावात्किञ्चित्किञ्चिद्विद्वक्ष्यते ” इति ॥

right hand about the mouth of the quiver (so great was his agility) but it seemed that the warrior's bow-string drawn up to his ear at once produced as it were arrows destructive of his enemies.

58. He strewed the ground with the heads of his enemies which were cut at the throats by the Bhalla arrows which had their lips still more reddened when bitten with rage, which had their frowning eye-brows with visible lines rising upwards and which were full of defiant sounds (or war-cries) .

59. With all the constituents of their armies of which ele-phants formed the chief element and with all the weapons piercing through even armour, and with every possible effort, even all the kings (even all of them) fell upon him in the fight.

58. C. H. E. I. K. L. R. with Hem., and Val., रोषदटाधरलोहिता-
क्षैः, A. with Su., रोषदटाधरलोहितोटैः, D. with Dharm., रोषदटाधरलोहिताक्षैः
for रोषदटाधिकलोहितोटैः. Sumativijaya notices the reading of He-
mâdri and Vallabha. C. D. with Val., रेखा for रेखा. D. with Vija.,
and the text only of Su., कङ्कटैः for कण्ठैः. A. C. D. हुंकारगर्भैः for
हुंकारगर्भैः. Almost all commentators with us.

59. D. बलौघैः for बलाङ्गैः.

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
 नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
 प्रियंवदात्प्रातमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
 गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥
 ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
 तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

६० ॥ स इति । परेषां द्विषामस्त्रव्रजैश्छन्नरथः सोऽजः । नीहारौर्हर्ममग्नौ दिन-
 पूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेषलक्ष्येण विवस्वतेव । ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो
 बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

६१ ॥ प्रियंवदादिति । अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदनसुन्दरः
 स्वप्नान्निवृत्तलौल्यः स्वप्नविवृणः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारः प्रियंवदा-
 त्पूर्वोक्ताद्वन्धवात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् ॥ “ साम्य देवता ” इत्यण् ॥
 प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

६२ ॥ तत इति । ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् । एकस्मि-
 न्ने पर्यस्तं सस्तं शिरस्त्रजालं यस्य तत् । ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा

60. He whose car was covered with multitudes of missiles of the enemies could only be distinguished by the uppermost top of his banner ; as the early part of the day (the dawn) obscured by the mist is discovered by the sun with its partial light.

61. That prince, the son of the Emperor, who was as handsome as the flower-armed god (Kāma) and who was disinclined to sleep (wide awake) employed against the kings, the Gandharva-missile which he had previously obtained from Priyamvada and which had the quality of causing slumber.

62. Then that army of the kings whose hands were incapaci-

60. D. L. and the text only of Vallabha, छिन्नरथः for छन्नरथः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with D. L. and Vallabha's text. D. K. लक्ष्यं for लक्ष्यः. Vallabha's text, and not his commentary, reads first “ ततो धनुः कर्षणं &c., ” and then “ प्रियंवदात् &c. ”

61. E. आतम् for प्रातम्. D. H. with Hem., Chā., Din., and Val., अथो कुमारः, B. E. I. R. with Su., and the text only of Val., अथ प्रियाहः, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Sumativijaya and the text of Vallabha, C. K. with Vija., अथ प्रियाहः, D₂. with Dharm., अथ प्रियार्थः for असौ कुमारः. D. °निवृत्त° for °निवृत्त°. Hemādri also notices this.

62. L. R. with Hem., Val., and Su., धनुःकर्षण° for धनुष्कर्षण°.

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेद्यैर्द्धमौ जलजं कुमारः ।

येन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्त्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

शङ्खस्वनभिभ्रतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञां सैनैव सैन्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वास्वार्थे व्यञ्ज्यत्ययः ॥
निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

६३ ॥ तत इति । ततः कुमारः प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्यं । अति-
श्राध्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेद्य ॥ “जलजं शङ्खपद्मयोः”
इति विश्वः ॥ धूमौ मुखमारुतेन पूरयामास । येनौष्ठनिविष्टेन शङ्खेनैकवीरः स स्व-
हस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमयशः पिबन्निवावभासे ॥ यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

६४ ॥ शङ्खेति । शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिभ्रतया प्रत्यभिज्ञातत्वान्निवृत्ताः
प्राक्पलाप्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजम् । निमीलि-
तानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमा-
शशाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रमिव । ददृशुः ॥

६५ ॥ सशोणितैरिति । संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे

tated for drawing in the bow-string whose clusters of helmets slipped on one of their shoulders, stood with the bodies of its soldiers leaning upon the staffs of their banners, being greatly overpowered by sleep.

63. At last that prince having put the conch to his lips the flavour of which has been tasted by his beloved, blew it ; and he appeared thereby a sole hero drinking, as it were, fame embodied obtained by his own hands.

64. By the recognition of the sound of his conch, his warriors returned and saw him with his enemies overwhelmed with sleep, like the tremulous reflection of the moon in the midst of lotuses that are closed.

65. By him were impressed on the banners of the kings by

‘जातं for ‘जालं. Sumativijaya reads first “ ततः प्रियोपात्तरसे ” &c., and then “ ततो धनुःकर्षणं ” &c. ”

63. A. D. H. अधरोष्ठे for अधरोष्ठे. B. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., तेन for येन. D. with Val., वीरशब्दः for एकवीरः.

64. D. शान्तशत्रुं for सन्नशत्रुं. Chāritravardhana also notices this.

65. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Dharm., संयति for संप्रति.

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
 ललाटवद्धश्रमवारिविन्दुर्भातां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥
 इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वेदभिं पश्यानुमता मयासि ।
 एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

राजानो वो युष्माकं यशो हतं जीवितं तु कृपया न हतम् । न त्वशक्त्येति भावः ।
 इत्येवं रूपा वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः
 शिलीमुखाम्रैर्बाणाग्रैः साधनैस्तेनाजेन । प्रयोजककर्त्रा । पार्थिवानां केतुषु निक्षे-
 पिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लिखिता इत्यर्थः ॥ क्षिपतेऽर्प्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

६६ ॥ स इति । चापकोट्यां निहित एको बाहुर्धन सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेना-
 पनयनेन भिन्नमौलिः श्रयकेशबन्धः । ललाटे वद्धाः श्रमवारिविन्दवो यस्य सः ।
 सोऽजो भीतां प्रियामिन्दुमतीमेत्यासाद्य वचो बभाषे ॥

६७ ॥ इत इति । हे वैदर्भि इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान्बालकापहार्यायुधान्प-
 राञ्छन्नुपदय । मयानुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः ॥ एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेणा-
 हवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवद्ग्रहेत्यर्थः । त्वं प्रार्थ्यसे । अप-
 जिहीर्ष्य स इत्यर्थः ॥ एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

means of the points of his arrows besmeared with blood the follow-
 ing letters :—" Your glory has once more been taken away by the
 son of Raghu but not your life through mercy ! "

66. He, who had rested one of his hands on the extreme
 point of his bow and whose hair-band was loosened as he dropped
 his helmet and on whose forehead where formed drops of perspiration
 arising from fatigue, having come to his terrified beloved spoke thus
 to her :--

67. I can permit you, dear princess of Vidarbha, to look here
 at these enemies whose weapons may now easily be snatched away
 even by a child: by such warlike deeds you, secure as you are in my
 possession, are sought after by these.

66. D. L. चापकोटी for चापकोटी. K. L. R. with Chā., °निःकर्षण°
 for °निष्कर्षण.° R. °मूलिः for °मौलिः. L. reads first " इतः परान् &c., "
 and then " स चापकोटी° &c."

67. H. मयंताम् for मयासि. C. and the text only of Val., प्रार्थ्यसे
 for प्रार्थ्यसे.

तस्याः प्रतिद्विन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निःश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाम्भः पृषताभिवृष्टा मयूरकैकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञामुदवहदनवयां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाया समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता वभूव ॥ ७० ॥

६८ ॥ तस्या इति । प्रतिद्विन्द्विभवाद्रिपूत्याद्विषादादैन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखम् । निःश्वासस्य यो वाष्प उष्मा ॥ “ वाष्पे नेत्रजलोष्मणोः ” इति विश्वः ॥ तस्यापगमाद्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शः । दर्पण इव । आवभासे ॥

६९ ॥ हृष्टेति । सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रसुदितापि ह्रिया विजिता यतोऽतः प्रियमजं साक्षात्स्वयं नाभ्यनन्दन्न प्रशंस । किं तु नवैरम्भःपृषतैः पयो-विन्दुभिरभिवृष्टानिषिक्ता स्थल्यकृत्रिमा भूमिः ॥ “ जानपदकुण्डगोणस्थल ”— इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीष् ॥ अभ्रवृन्दं नैवसंयं मयूरकैकाभिरिव । सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥

७० ॥ इतीति । नोच्यते नोच्यत इत्यवद्यं गह्वरम् ॥ “ अवद्यपण्य ” इत्यादिना निपातः ॥ “ कूपयकुत्सितावद्यखेटगह्वराणकाः समाः ” इत्यमरः ॥ तस्मादपेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां शिरसि वामपादमाधायानवद्यानदोषां तामि-

68. Suddenly her face shone bright being at once relieved from the fear arising from the enemies, as a looking-glass (mirror) which by the removal of the moisture produced by the breath, restores its natural clearness.

69. Being overcome by bashfulness that princess, though exceedingly delighted, could not herself openly congratulate her beloved lord upon his success, but through the mouth (*lit.* words) of her female friends ; as a dry land showered with fresh drops of water does the assemblage of clouds through the medium of the notes of peacocks.

70. At last the prince himself free from faults, having in this manner placed his left foot on the heads of the kings conducted

68. H. with Chā., and Din., वाष्पापगमे for वाष्पापगमात्. D. प्रपन्नं for प्रपन्नः. D. K. with Din., स्वरूपं for प्रसादं.

69. B. I. पति for प्रिये. D. H. with Su., and the text only of Val., °पृषताभिवृष्टा for पृषताभिवृष्टा. B. C. E. H. K. with Chā., Din., Val., and Su., अभ्रजालं for अभ्रवृन्दं. Vallabha's text with us.

70. C. L. रुक्षालकान्ता, E. R. with Val., and Su., रुक्षालकान्ता, A. B. H. I. J. K. with Chā., and Din., रुक्षालकाया for रुक्षालकाया.

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्यैः सूर्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्री कालिदासकृतावजपा-

णिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

न्दुमतीसुद्वहदुपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः ॥ अयमर्थः—“ तमुद्वहन्तं पथि
भोजकन्याम् ” इत्यत्र न श्लिष्टः ॥ तस्याजस्य रथतुरगाणां रजोभी रुक्षाणि परु-
षाण्यलकाप्राणि यस्याः सा सेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीर्बभूव ॥
एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

७१ ॥ प्रथमेति । प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञाताऽर्थो विवाहविजयरूपो
येन स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं
प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहितकुटुम्बः सन् । शान्तिमार्गो मोक्षमार्गो
उत्सुकोऽभूत् ॥ तथा हि । कुलधुर्यैः कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्या गृहाय गृहस्थाश्र-
माय न भवन्ति ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लि-

नाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी-

समाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥

that faultless one. And she herself became the goddess of martial
victory incarnate with the ends of her hair soiled with the dust
raised by his horses and chariots.

71. Raghu, who already knew all what had happened in the
way, having greeted him who had come back a victor united to a
worthy wife and having devolved the cares of the family on him,
became eager to lead a peaceful life ; for when there is one able to
bear the yoke of the family the descendants of the solar race do
no longer cling to home.

One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chā-
ritravardhana, Dinakara and others.

71. C. D. चरमाध्यातुमैच्छत् for शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्. Hemādri also
notices the reading of C. D. Mss.

। अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।
 वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥
 दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूतवो हि यत् ।
 तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥
 अनुभूय वशिष्ठसंभूतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
 विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन्पानालकेलिषु ।

दन्तेनोदस्यति क्षीर्णां विश्राम्यन्ति फणीधराः ॥

१ ॥ अथेति । अथ पार्थिवो रघुर्ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाह-
 हस्तसूत्रं वा विभ्रत एव ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ” इति शाश्वतः ॥
 तस्याजस्य । अपरामिन्दुमतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् ॥

२ ॥ दुरितैरिति । नृपसूतवो राजपुत्रा यद्राज्यं दुरितैरपि विप्रयोगादिनिषि-
 द्धोपायैरप्यात्मसात्स्वाधीनम् ॥ “तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः ॥ कर्तुं प्रय-
 तन्ते हि । प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः ॥ “हि हेताववधारणे ” इत्यमरः ॥ उपस्थितं स्वतः
 प्राप्तं तद्राज्यमजः पितुराज्ञेति हेतारग्रहीत्स्वीचकार । भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ॥

३ ॥ अनुभूयेति । मेदिनी मही । महिषी च ध्वन्यते । वशिष्ठेन संभूतैः सलिलैस्तेना-
 जेन सहाभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्रं हणेन । आनन्दनिर्मलोच्छ्व-

1. After this the king Raghu delivered also the earth into his hands, as if it were another इन्दुमती, even while he wore (round his wrist) the elegant marriage-thread-ring.

2. Aja accepted the kingdom, which descended to him, not out of thirst for enjoyment but out of regard to the command of his father,—the kingdom which the sons of kings indeed strive to come by even by foul means.

3. Having enjoyed the bath of coronation in his company, with holy waters brought together and poured by the priest Vas’-

1. L. विहाय for विवाहः. L. विभ्रतपूर्वपार्थिवः for विभ्रत एव पार्थिवः. C. K. R. with Hem., Chā., and Din., अपरं for अवरां.

3. D. H. with Chā., and Din., तस्य for तेन. H. R. with Chā., and Din., महाभिषेचने for महाभिषेचने. Chāritravardhana also notices the reading of our text and says :—कुत्रापि “ तेन ” इति पाठस्तत्र तेनाजेन संकीर्त व्याख्या.

स बभूव दुरासदः परैर्युरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदन्नतेजसा ॥ ४ ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नरेश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्युणानपि ॥ ५ ॥

सितेन चेति ध्वन्यते । कृतार्थतां गुणवद्भर्त्तृलाभसाफल्यं कथयामासेव ॥ न चै-
तावता पूर्ववामपकर्षः । प्रशंसापरत्वात् ॥ “सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्प-
राजयम्” इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

४ ॥ स इति । अथर्वविदाथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्टेन कृतक्रियः । अथर्वो-
क्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । साऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो ब-
भूव ॥ तथा हि । अन्नतेजसा अन्नतेजसा सहितं युक्तं ब्रह्म ब्रह्मतेजो यदयं पवना-
ग्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनानीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् ॥
“द्वन्द्वे चि” इति नाभिदादस्य पूर्वनिपातः ॥ तथा च काशिकायाम् ॥ “अयमे-
कस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्” इति ॥ आचैवैवायं
दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः ॥ अत्र मनुः—“नाक्षच्चं ब्रह्म भवति
सत्त्वं नात्रह्य वर्धते । ब्रह्मक्षच्चे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते” इति ॥

५ ॥ रघुमिति । प्रजा नरेश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुमेवामन्य-
न्त । न किञ्चित्ततोऽत्र भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ कृतः । हि यस्मात्सोऽजस्तस्य रघोः
केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे । किं तु सकलान्युणाञ्छौर्यदाक्षिण्यादीनपि प्र-
तिपेदे ॥ अतस्तद्गुणयोगात्तद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

ishtha, the Earth as if expressed her complete satisfaction by her
manifest (or white because vaporous) exhalations.

4. Now the prince Aja, the ceremony of whose coronation
was duly performed by his preceptor versed in the knowledge of the
Atharva Veda, became unassailable to his enemies, for it is like the
union of fire and wind that the Brahmanical power is associated
with that of missiles.

5, The subjects looked upon him their sovereign lord as
Raghu himself returned to youth, for he inherited not only his
(Raghu's) royal fortune but also all his good qualities.

4. H. I. read दुरासदाऽग्निभिः for दुरासदः परैः. C. and the text only
of Su., समागतः for समागमः.

5. D. नरेश्वरं for नरेश्वरं. Fifteen Mss. and all other commenta-
tors read with Mallinâtha.

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।
 पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥
 सदयं बुभुजे महाभुजः सहस्रोद्दिगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स भेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥
 अहमेव मतो महीपतरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उद्धेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

६ ॥ अधिकमिति । द्वयमेव शुभं युना शुभवता ॥ “ शुभंयुस्तु शुभान्वितः ” इत्यनरः ॥ “ अहंशुभमोर्युस् ” इति युस्प्रत्ययः ॥ द्वितयेन संगते युने सदधिकं शुशुभे ॥ किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् ॥ “ कृतशब्द ” इति शब्दप्रत्ययः ॥ कर्तुं सत्कर्तुं पदं राज्यमजेन । अस्याजस्य नवं यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च ॥ “ विजयो हीन्द्रियजयस्तुक्तः शास्त्रमर्हति ” इति कामन्दकः ॥ राज्यस्थोऽपि प्राकृतवत् दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥

७ ॥ सदयमिति । महाभुजः । सोऽजोऽचिरोपनतां नवोपगतां भेदिनीम् । नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां नवोदां वधूमिव । सहसा बलात्कारेण चत् ॥ “ सहो बलं सहा मार्गः ” इत्यमरः ॥ इयं भेदिनी वधूर्वाद्दिगं भयं व्रजेदिति हेतोः । सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् ॥ “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् ॥

८ ॥ अहमिति । प्रकृतिषु प्रजातु मध्ये सर्वोऽपि जनः ॥ अथ वा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सहा ॥ सर्वोऽपि जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः ॥ “ मतिबुद्धिबूजार्थेभ्यश्च ” इति वर्तमाने क्तः ॥ “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी ॥ इत्यचिन्तयदमन्यत ॥ उद्धेरिनिम्नगाशतेष्विवास्य नृपस्य ॥ कर्तुः ॥ “ कर्तृकर्मणाः कृति ” इति कर्तरि षष्ठी ॥ क्वचिदपि जनविषये विमाननावगणना नाभवत् ॥ यतो न कश्चिद्वदमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

6. In this way only two things being joined to two other things respectively looked more beautiful by their combination: viz. the prosperous kingdom inherited from his father, by its union with Aja, and his youth by its union with moral discipline.

7. Then like a newly married bride, that king though powerful, enjoyed the Earth, lately brought under his sway, with kindness, lest through violence she would fall into a state of terror.

8. “ I alone am favoured by the lord of the earth,” so thought every one of his subjects. There was no disrespect from him to any of his subjects, as among hundreds of rivers there is no disrespect to any from the ocean.

6. H. शुभयुना, R. and the text only of Val., शुभजनाः for शुभयुना. P. संयुतं for संगतं.

8. D. with Chā., अस्य भूपतेः for महीपतेः.

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिविरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवित्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

९ ॥ नेति । स नृपो भूयसातिशयेन खरस्तीक्ष्णो न । भूयसा मृदुरातिमृदुरपि न । किं तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्मध्यमपरिपाटीमवलम्बयन् । पवमानो वायुः पृथिवीरुहानिव । नृपाननुद्धरन्ननुत्पाटयन्नेव नमयामास ॥ अत्राहुः—“ मृदुश्चेद्वनन्येत तीक्ष्णादुद्धिजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां सरसो मतः ” इति ॥

१० ॥ अथेति । अथ रघुरात्मजं पुत्रं प्रकृतिषु प्रजासु प्रतिष्ठितं रूढचलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः ॥ “ धर्मादिति च्छेदनात् ” इत्यनिचयप्रत्ययः समासान्तः ॥ त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु शब्दादिष्वात्मवित्तयात्मज्ञत्वेन निःस्पृहोऽभवत् ॥

9. Neither too severe nor yet too mild he who had adopted a middle course of policy, subdued the vassal kings without rooting them out of their thrones, and so resembled the wind that simply bends down the trees without rooting them up.

10. Then Raghu seeing his son firmly established among his subjects became indifferent even to heavenly objects of sense perishable by nature in consequence of his knowledge of the soul.

9. D. क्रियः for क्रमः. A. B. C. E. I. K. L. R. with Hem., Val., and Su., अनन्तरान् for अनुद्धरन्. L. reads first “अथ वीक्ष्य &c.,” and then “न खरो &c.” Between 9-10 B. H. with Chāritravardhana read the following verse and call it मूलपाठः । “अथ वीक्ष्य गुणैः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमाभिगामिकैः । पदवीं परिणामदेशिनीं रघुरादन् वनान्तगामिनीं ॥” अथानन्तरमाभिगामिकैः स्ववंशाच्चितैर्गुणैः । औदार्यादिभिः । प्रकृतिषु प्रतिष्ठितं स्थापितमात्मजं पुत्रं वीक्ष्य रघुः परिणामे वृद्धावस्थायां देशिनां (appears to be his reading) कथितां वनान्ते वनमध्यगामिनीं गमनशीलां पदवीं वनस्थाश्रममादन् जग्राह ॥ विषयेषु रघुः किमिति निःस्पृहोऽभूदित्याह ॥ चा० ॥ [B. H. देशिनीं, Chā., देशिनां] H. omits the commentary of this verse.

10. Chāritravardhana omits this verse. B. C. E. K. L. R. with Hem., Val., Din., Dharm., Su., and Vija., आत्मवत्तया for आत्मवित्तया. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. So also Mallinātha who says :—“आत्मवत्तया” इति पाठे निर्विकारमनस्कृतयेत्यर्थः ॥ “उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते” ॥ “आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः” इत्युत्पलमालायां ॥ B. with Val., विनाशधर्मिषु, D. E. I. K. P. R. with Hem., and the text only of Val., विनाशधर्मिषु for विनाशधर्मसु.

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
 पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपदिरे ॥ ११ ॥
 तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
 पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥
 रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥
 स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।
 समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ कुलधर्मश्चायमस्येत्याह ॥ गुणवदिति । दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः । तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपदिरे । यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

१२ ॥ तमिति । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासायोज्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽजः । वेष्टनशोभिनीष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरित्यागमयाचत । मां परित्यज्य न गंतव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

१३ ॥ रघुरिति । आत्मजप्रियो रघुः । अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किं तु सर्पस्त्वचमिव व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥

१४ ॥ स इति । स रघुः किलान्त्यमाश्रमं चतुर्थाश्रममाश्रितः पुराद्वहिरावसथे स्थाने निवसन्नविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव स्नुषया बन्धवै

11. For, the descendants of Dilipa, having transferred their royal fortune to their qualified sons, and themselves becoming self-subdued betook themselves in their old age to the life of ascetics whose garments are the barks of trees.

12. The son, with his head adorned with the royal tiara, having fallen at his father's feet who was eager to betake himself to a forest abode, implored him not to abandon him.

13. Raghu who was fond of his son acted up to the desire of him (Aja) whose face was streaming with tears, but did not resume the royal fortune which he had once abandoned, as a snake does not wear the slough which it had once cast.

14. It is said that Raghu whose senses were unaffected and

11. D. E. ककुत्स्थ° for दिलीप°. B. E. with Chā., Din., and Su., यमिनः संयमिनां, D. यमिनः संप्रियया for प्रयताः संयमिनां.

12. C. R. नृपः for सुतः.

14. C. H. with Chā., स किल क्षितिपालवेदमनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः

प्रशमास्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभूतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

पुत्रभोग्यया श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः ॥ जितेन्द्रियस्य तस्य स्तुपात इव श्रि-
योऽपि पुष्पकलोद्काहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः ॥
अत्र यद्यपि “ ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ” इति श्रुतेः ॥ “ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य
ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ” इति मनुस्मरणात् ॥ “ सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लि-
ङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ” इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव
प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः ॥ तथापि “ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ” इति
श्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् ॥ “ त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः ” इ-
ति सूत्रकारवचनात् “ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ” इति स्म-
रणात् ॥ निषेधस्य च “ सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजा-
तानां त्रिदण्डं न विधीयते ” इति त्रिदण्डविषयत्वदर्शनात् ॥ कापि कस्यचि-
द्ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणमात्राणां केचिच्चैवर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे ॥ तथा
सति “ स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः ” इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विव-
क्षित इति प्रतीयते ॥ अन्यथा वानप्रस्थाश्रमपरतया व्याख्याने “ विद्वे विधि-
मस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनन्निममिचित् ” इति वक्ष्यमाणेनानभिस्कारेण
विरोधः स्यात् । अनिस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्राप्तङ्गिकेन ॥

१५ ॥ प्रशमेति ! प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो
नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् । प्रसिद्धं तत्कुलं निभूतेन्दुनास्तमयासन्नचन्द्रेणादितार्केण
प्रकाशितसूर्येण च नभसा तुलामुदितं सादृश्यं समारुरोह प्राप ॥ न च नभसा तुला-
मित्यत्र “ तुल्यार्थः- ” इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः ॥ तस्य सदृशवाचि-
तुलाशब्दविषयत्वात् ॥ “ कृष्णस्य तुला नास्ति ” इति प्रयोगात् ॥ अस्य च
सादृश्यवाचित्वात् ॥

who had betaken himself to the last stage in life (fourth order),
took his abode in a place outside the city and was served by Royal
Fortune, as by a daughter-in-law who was everyway worthy to be
enjoyed only by his son

15. That illustrious royal family of which the former king
was in tranquillity imaginable, and which had a new lord risen to
his place, resembled (*lit.* got to a footing of equality with) the sky
in which the moon is almost set and the sun newly risen.

for स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्रहिः. R. पुत्रयोग्यया for पुत्रभोग्यया.
[C. H. यनिधियः, Chà., पुराद्रहिः].

15. D. H. L. °पार्थिवः for °पार्थिवं. D. H. with Hem., Chà., Din.,
and Dharm., उर्जस्वल्, I. K. R. with Su., अभ्युद्यत° for अभ्युद्यत°. He-
mádri also notices the text of Mallinatha.

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्टांते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्गुजुं नैतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराजैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

१६ ॥ यतीति । यतिर्भिक्षुकः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ रघुतरघुतौ । अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ निवृत्तप्रवृत्तधर्म-
योरित्यर्थः । भुवं गतो भूलोकमवतीर्णवशाविव । जनैर्दृष्टांते दृष्टौ ॥

१७ ॥ अजिताति । अजोऽजिताधिगमायाजितपदलाभाय नैतिविशारदेर्नाति-
जेमन्त्रिभिर्गुजुं संगतः । रघुरनपायिपदोपलब्धये सांक्षोपलब्धय आप्ता यथार्थ-
दृष्टिनो यथार्थवादिनश्च । तैर्योगिभिः समियाय समेतः । उभयत्राप्युपायचिन्तार्थ-
मिति शेषः ॥

16. Raghu and his son wearing (respectively) a mark of asceticism and royalty appeared to the people like portions of two kinds of धर्म descended to the earth whose final ends were salvation and great rise.

17. In order to obtain what was (yet) unconquered Aja held a consultation with ministers well-versed in politics,—while

16. A. अपवर्गमहोदयार्थिनौ, B. विनिवृत्तमहोदयार्थिनौ, D. E. H. with Val., and Din., अपवृत्तमहोदयार्थिनौ for अपवर्गमहोदयार्थिनौ. Eight Mss. and five commentators read with Mallinātha; Vallabha's text also agrees with him.

17. D. with Chā., and Din., °विचक्षणैः for °विशारदैः. D. E. I. K. L. R. with Val., Su., Vija., and Dharm., अनपाय° for अनपायि°. H. लंभये for लब्धये. Between 17-18 B. D₂. H. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read the following verse :—“ समश्च्यत भूपतिर्युवा सचिवैः प्रत्यहमर्थसिद्धये । अपुनर्जननोपपत्तये प्रवयाः संयमिभिर्मनीषिभिः ” ॥ युवाजोऽर्थसिद्धये सचिवैरमात्यैः प्रत्यहं निरन्तरं समश्च्यत संशक्तोऽभूत् । प्रगतं वयो यस्य स प्रवया वृद्धो राजा रघुरपुनर्जननस्याभवस्यावातिः प्राविस्तस्यै मनीषिर्मावद्ब्रह्मिः संयमिभिर्मुनिभिः सम-
श्च्यत संशक्तोऽभूत् ॥ “ प्रवयाः स्थविरो जरत् ” इत्यभिधानचिन्तामणिः ॥ समश्च्यतेति—
एषि संपर्के लङ् । क्षेपकोऽर्थे ॥ चा० ॥

B. H. Chā., Val., and Din., सम-
श्च्यत, { B. H. L. with Chā., Val., and
Din., अपुनर्,
L. and Vallabha's text समयुज्यत, { D₂. and Hemādri नपुनर्.
D₂. and Hemādri समदृश्यत. }

{ B. H. L. with Chā., Din., and Val., संयमिभिः,
D₂. with Hemādri संयुजुं. }

Hemādri also considers this verse to be spurious; so does Vallabha.

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

१८ ॥ नृपतिरिति । युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुम् । दृष्टादृष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रयुस्तु ॥ “ प्रवयाः स्थविरो वृद्धः ” इत्यमरः ॥ धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशु विज्ञाने ॥ “ उपांशु विज्ञाने प्रोक्तम् ” इति हलायुधः ॥ कुशैः पूतं विष्टरमासनमाददे ॥ “ यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ” इति वशिष्ठः ॥

१९ ॥ अनयदिति । एकोऽन्यतमः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरान्नृपतीन्यातव्यपार्ष्णिप्राहादीन्प्रभुशक्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्ततामनयत् ॥ “ कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता ” इति मिताक्षरायाम् ॥ अपरो रयुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन ॥ “ योग्याभ्यासार्कयोषितोः ” इति विश्वः ॥ शरीरगोचराञ्छरीराश्रयान्पञ्च मरुतः प्राणादीन्वशमनयत् ॥ “ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः ” इत्यमरः ॥

Raghu, for obtaining imperishable position (salvation), kept company with adepts in Yoga philosophy who never spoke but the truth.

18. The young king took the judgment seat in order to look into the cases of his subjects, but the aged king sat, in solitude, on a seat made holy by the Kus'a-grass to practise the abstract concentration of the mind.

19. The one (Aja) by the excellence of his sovereign power brought under his sway the neighbouring kings while the other (Raghu), by the practice of profound meditation subdued the five vital airs existing in the body.

18. H. omits the 18-19 verses of our text. Between 18-19 B. H. L. with Chā., Din., Val., and Dharm., read the following verse :—
“ अनुरञ्जयितुं प्रजाः प्रभुर्व्यवहारासनमाददे नवः । अपरः शुचिविष्टरस्थितः परिचेतुं यतते स्म धारणां ” ॥

B. H. with Dharm., } { B. H. L. with Val., } { Chāritravardhana
विष्टराश्रयः, } and Dharm., धारणाः, } and Vallabha do not
L. विष्टरासनः, } H. with Chā., धार- } seem to have known
Chā., and Val., विष्ट- } णां. } the 18th verse of
रस्थितः. } our text. L. reads this after the 18th verse
of our text.

19. Between 19-20 B. E. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Dharm., read the following verse :—“ नयचक्षुरजो दिदक्षया पर-

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
 अपरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥
 पणवन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुक् सतीक्ष्य तत्फलम् ।
 रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाश्वनः ॥ २१ ॥

२० ॥ अकरोदिति । अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत्कात्स्न्येन भस्मीकृतवान् ॥ “ विभाषा सातिकात्स्न्ये ” इति सातिप्रत्ययः ॥ अपरो रघुर्ज्ञानमयेनात्मतत्त्वज्ञानरूपेण वह्निना पावकेन ॥ करणेन ॥ स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे ववृते । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ “ यथेधांसि सनिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽजुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ” इति गीतायाम् ॥

२१ ॥ पणवन्धेति ॥ “ पणवन्धः संधिः ” इति कौटिल्यः ॥ अजः पणवन्धमुखान्संध्यादीन्षडुपायान् ॥ “ संधिर्ना विम्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षडुपाः ” इत्यमरः ॥ तत्फलं तेषां गुणानां फलं सतीक्ष्योपायुक् ॥ फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुक्तेत्यर्थः ॥ “ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ” इत्यात्मनेपदम् ॥ समं तुल्यतया भावितं लोष्टं मृत्पिण्डः काश्वनं सुवर्णं च येन स समलोष्टकाश्वनः । निस्पृह इत्यर्थः ॥

20. The new king completely frustrated the effects consequent on the enemy's undertakings on the earth, while the other was bent on the destruction (*lit.* burning) of his own actions by the fire consisting of knowledge.

21. Aja employed the six expedients beginning with peace after having scrutinized their results, Raghu too with whom gold and a elod were of equal value, overcame the three qualities (the Gunas or attributes) inherent in Prakṛiti (or nature).

रन्ध्रस्य ततान मण्डले । हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरवेक्षितुं रघुः ” ॥ [B. मंडलं, Dharm., मंचरं for मण्डलं] ॥ नयचक्षुरिति ॥ अजः परोषां वैरिणां रन्ध्रस्य व्यसनस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया द्वादशानुपमण्डले नय एव चक्षुर्नातिलोचनं ततान चिक्षेप । रघुः परममुत्कृष्टं ज्योतिर्वैराग्नीक्षितुं हृदयं हृदि मनः समरोपयन्मनः ॥ चा० ॥ Vallabha reads this after the 17th verse of our text, I. and Chāritravardhana after the 19th, and L. R. and Hemādri after the 20th verse.

20. C. D. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., Dharm., Vija., and the text only of Val., इतरः for अपरः. E. ववृते, R. ववृधे for ववृते. B. ज्ञानमयेन तेजसा, D. ध्यानमयेन चक्षुषा, L. ध्यानमयेन वाजिना, E. H. I. K. R. with Val., and Su., ध्यानमयेन वह्निना for ज्ञानमयेन वह्निना.

21. B. with Chā., Din., षडुपायुक्त for षडुपायुक्त. B. अध्यगमत्, R. अप्यनयत्, D. E. H. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अध्यगमत् for अध्यजयत्. Hemādri also notices the reading and says,—“ इति पाठे गुणत्रयमपि क्रान्तवान् । यदुक्तं । “ गुणानेतानतीत्य त्रीन् ” ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
 न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥
 इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
 प्रसिताबुदयापवर्गयोरुभर्या सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
 तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

“ लोष्टानि लेष्टवः पुंसि ” इत्यमरः ॥ रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् ॥ “ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ” इत्यमरः ॥ प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा जयत् ॥

२२ ॥ नेति । स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आफलोदयात्फल-
 त्तिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः ॥ जुगुप्सुस्त्विरामप्रमादा-
 र्थानामुपसंख्यानम् ” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥ “ व्याङ्गुरिभ्यो रमः ” इति परस्मै-
 पदम् ॥ स्थिरधीर्निश्चलचित्तो । नवेतरो रघुश्चा परमात्मदर्शनात्परमात्मसाक्षा-
 त्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम ॥

२३ ॥ इतीति । इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु
 च जाग्रतावग्रमत्ताबुदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ ॥ “ तत्परे प्र-
 सितासक्तौ ” इत्यमरः ॥ उभावजरघू उभर्या द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् ॥ उ-
 भादुदात्तो नित्यं ” इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः ॥ “ दिङ्ङा- ” इति ङीप् ॥
 सिद्धिं फलमवापतुः । उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

२४ ॥ अयेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षयाजा-

22. Neither the new lord, who was steadfast in actions, ceased from his undertakings until the rise (attainment) of their results, nor the firm-minded old king desisted from the practice of profound meditation until the visitation (or vision) of the Supreme Soul.

23. In this way both of them, the one who was watchful of the enemies who were baffled in their hostile attempts and the other against the organs of sense, whose cravings were totally curbed, being devoted, the one to worldly prosperity and the other to the final beatitude (i. e.) the liberation of the soul from the body and exemption from future transmigration), obtained respectively the complete attainment of their desired objects.

24. Then Raghu, who looked upon all beings with an equal

22. D. with Hem., स्थितधीरा° for स्थिरधीरा°. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. D. परमार्थ° for परमात्म°.

23. B. C. with Val., प्रतिषिद्ध° for प्रतिषिद्ध°. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., प्रहृतौ for प्रसितौ. D. E. K. P. and the text only of Su., उभयां for उभर्यां.

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अकरोच्च तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

काङ्क्षानुरोधेन । काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि ॥ “समा वर्षे समं तुल्यम्” इति विश्वः ॥ गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिनैक्यानुसंधानेन ॥ “संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः ॥ अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् । मायातीतमित्यर्थः ॥ पुरुषं परमात्मानमापत्प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

२५ ॥ श्रुतेति । पितुः श्रुतदेहविसर्जन आकर्णितपितृतनुत्यागो राघवश्चिरमश्रूणि वाष्पान्विमुच्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । निष्ठा मरणम् । तत्सम्बन्धिनं नैष्ठिकं विधिमाचारमन्तोष्ट्रं यतिभिः संन्यासीभिः सार्धं सह विदधे चकार ॥ किंविधः । अग्निं चितवानहितवानित्यग्निचित् ॥ “अग्नौ चैः” इति क्लिप्त्ययः ॥ स्वयमग्निचिदिति भावः ॥

२६ ॥ अकरोदिति । पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविधिधानज्ञः सोऽजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा । करणेन । न पितुः परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वा-

eye, having passed some years with regard to the wishes of Aja, obtained by means of the profound meditation the eternal spirit that is beyond (or free from) darkness (ignorance).

25. The son of Raghu, who had consecrated the sacrificial fire and who had then heard of his father's resignation of body, shed tears for a long time, and celebrated his obsequies without fire in company with recluses.

26. He who knew the proceedings of the religious rites due to manes, performed the obsequies through filial devotion to his father; for those who quit the body in that way are not desirous of the rice-balls offered by their sons.

25. B. C. E. H. with Chā., Din., Su., and Vija., विसृज्य for विमुच्य. B. अग्निवित् for अग्निचित्. Vallabha also notices the reading of our text and agrees with B. Ms. H. with Val., विततान समं पुरोधसा क्रतुमन्त्यं दधिवीक्षतक्रताः for विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्. Chāritravardhana also notices this reading and remarks :—“विदधे विधिरस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्” इति कविपाठः ॥ C. I. मुनिभिः for यतिभिः.

26. D. H. I. with Chā., and Din., विदधे for अकरोत्. I. K. R. and the text only of Su., ऊर्ध्वदैहिकं, L. ऊर्ध्वदैहिकं for और्ध्वदैहिकं. H. सः for च. Thirteen Mss. with five commentators read with Mallinātha.

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिराधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाय तमध्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

इति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदेहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तथा तिलोदकपिण्ड-
दानादिकमकरोच्च ॥ ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिकलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्या-
शङ्क्याह — न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरु-
षाम्भनयैरावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणो दत्तपिण्डाकाङ्क्षिणो न हि भवन्ति ॥

२७ ॥ स इति । परार्ध्यगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनीयत्वमुद्दि-
श्याधिकृत्य । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैर्वि-
द्वद्भिः शमिताधिनिवारितमनोव्यथः ॥ “ पुंस्याधिमर्निषी व्यथा ” इत्यमरः ॥
सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः । अधिज्यमारोपितमौर्वाकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः
सन् । जगत्कर्तृभूतमप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञारहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः ।
कृतवाञ्छकार ॥

२८ ॥ क्षितिरिति । क्षितिर्मही भामिनीन्दुमती च ॥ “ भामिनी कामिनी च ”
इति हलायुधः ॥ अग्र्यपौरुषं महापराक्रममुत्कुटभोगशक्तिं च तमजं पतिमासा-
य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः । बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति बहुरत्नसूर-
भूत् ॥ “ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि ” इत्यमरः ॥ अपरेन्दुमती वीरं सुतमजीजन-
ञ्जनयामास ॥ सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

27. Then that king, whose bow was strung, and whose mental grief was soothed by men versed in the knowledge of the highest truth (i. e. philosophers) on the ground of the unlamentable condition of his father who had attained the highest bliss, rendered the world destitute of a rival-command (ruled the sole master of the world).

28. Thus Earth and his wife Indumati, having obtained him for their husband who possessed the greatest valour, the former became the producer of many invaluable things and the latter gave birth to a brave son.

28. D. H. भामिनी for भामिनी. Hemadri as well as Chāritra-
vardhana notice this reading. D. आजग्मतुः for आसाय तं. Chāritravār-
dhana also notices this and says :—“ पतिमाजग्मतुरग्र्यपौरुषं ” इति श्रेष्ठः
पाठः । तत्र क्षितिरिन्दुमती च भामिनीत्युभे पतिमाजग्मतुः प्राप्तवर्त्या ॥ A. D. उग्रपौरुषं
for अग्र्यपौरुषं. A. D. बहुरत्नभूः for बहुरत्नमूः. A. इतरा for अपरा. H. धीरं
for वीरं.

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
 दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्टारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥
 ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
 अनृणत्वमुपेयिवान्वभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥
 बलमार्तभयोपशान्तथे विदुषां संनतये बहु श्रुतम् ।
 वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

२९ ॥ स सुतः क इत्याशङ्क्याह ॥ दशेति । दश रश्मिशतानि यस्य स दशर-
 श्मिशतः सूर्यः । तेनोपभीयत इति तदुपमा द्युतिर्यस्य स तथा तम् । यशसा
 दशसु दिक्ष्वाशास्वपि श्रुतं प्रसिद्धम् । दशकण्टस्य रावणस्यारिं रामचन्द्रस्य गुरुं
 पितरं यं विदुर्जनन्ति बुधाः ॥ दशेति पूर्वं पदं यस्य रथपदस्य स दशपूर्वः । स
 चासौ रथश्च दशरथश्चेति विग्रहः । बहुव्रीहिरत्र नेष्टः । तदर्थानुपपत्तेः । अनेक-
 कोटिरथत्वाच्च दशरथस्य । इत्याशयेन नामैव पूर्वपदं व्यवहितं प्रयुक्तम् ॥ एतद-
 नुसारान्मायेऽपि-“ हिरण्यपूर्वं कश्चिदुं प्रचक्षत ” इति प्रयुक्तम् ॥

३० ॥ ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्याययजनसंतापैः । करणैः । यथासंख्य-
 मृषिदेवगणस्वधाभुजामनृणत्वमुपेयिवान् । परिधेः परिवेशात् ॥ “ परिवेशस्तु
 परिधिः ” इत्यमरः ॥ मुक्तो निर्गतः । कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव । स
 पार्थिवोऽजो बभौ दिदीपे ॥

३१ ॥ बलमिति तस्य । विभोरजस्य केवलमेकं बहु धनं न परप्रयोजनम् । किं
 तु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्याः सा । पर-

29. Whom wise men knew by the name of “ Ratha ” with
 “ Das'a ” as its prefix and as the father of the enemy of the ten-
 necked demon, whose personal lustre was comparable to that of the
 thousand-rayed luminary (the sun) and who was known by his
 bright renown even in the ten quarters.

30. That king, having freed himself from the debts due to
 the sages, gods and the Svadhā-eaters (i. e. manes) by means of the
 study of the Vedas, performance of the sacrificial ceremonies and
 issue (respectively), shone like the hot-rayed luminary (the sun)
 freed from his misty halo (or circle).

31. Thus his bodily strength as well as his profound know-
 ledge were equally devoted to allay the fears of the distressed and
 to pay the respectful salutation to the learned; so that not only the

30. E. ंगणस्तदाभुजां for ंगणस्वधाभुजां.

31. A. K. P. सत्कृतये, D. L. संनतये, C. with the text only of
 Val., संगतये for संनतये. Nine Mss. with six commentators read with
 Mallinātha. D. E. L. with Val., न केवलं विभोः for विभोर्न केवलं.
 K. बभौ for विभोः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., and
 Vija., परप्रयोजनं for परप्रयोजना. Vallabha's text with us.

स कदाचिदेवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
 नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥
 अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
 उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

प्रधाना । विधेयांशत्वेन प्रधानतद्गुणविशेषणत् । एवं वस्तु केवलं नोहनीयम् ॥
 तथा हि । बलं सत्त्वमार्तानामपन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय । न परपीड-
 नाय । बहु बहुलं श्रुतं विद्या विदुषां संनतये नमस्काराय । न विद्वद्वज्ञानाय ॥
 बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोप-
 योगिन इत्यर्थः ॥

३२ ॥ स इति । अवेक्षितप्रजः पालितप्रजः । सुप्रजाः सुसंतानः स राजा
 कदाचिदेव्या सहित्येन्दुमत्या सह नगरस्य पुरस्योपवने विजहार चिक्रीड ॥
 किंभूतः कस्मिन्निय । शचीसखः सन्मरुतां देवानां पालयितेन्द्रो नन्दनवन इव ॥

३३ ॥ अथेति । अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तटे श्रितगोकर्णनिकेत-
 मधिष्ठितगोकर्णोदयस्थानमीश्वरं महादेवमुपवीणयितुं वीणयोप समीपे गातुम् ॥
 “ सत्यापपाश ”—इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः ॥ ततस्तुमुन् ॥
 नारदो मुनी रवेः सूर्यस्योदीच उत्तरस्या दिश आकाश आवृत्तिर्निवर्तनम् ।
 तस्याः पन्था गतिप्रकारस्तेन । यथा रविरुत्तरस्या दिशो व्यावृत्त्य दक्षिणायनमा-
 गच्छति तद्वदित्यर्थः । ययौ जगाम ॥ सूर्योपमानेनास्यातिनेजस्त्वमुच्यते ॥

wealth of that mighty king, but also his possession of virtues, was
 everyway useful for others.

32. Once upon a time this king, who had regard to his sub-
 jects and who had an excellent son, sported with his queen in the
 city garden; as does the lord of शची, the protector of the gods, in
 the नन्दन garden.

33. At this time the sage Nārada was going by the path of
 the sun's return from the north to sing in harmony with his lute
 unto Īśvara who had taken his abode in the temple of Gokarna
 on the shores of the southern ocean.

32. C. with Hem., अवेक्षितप्रजाः for अवेक्षितप्रजः. K. R. सुप्रजः for
 सुप्रजाः. D. नन्दनं for नन्दनं.

33. D. K. L. R. with Hem., and Val., श्रुतं for श्रितं. A. उपवर्ण-
 यितुं, E. उपवर्णयितुं for उपवीणयितुं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Val.,
 and Su., उदयावृत्तिं for उदगावृत्तिं. So also Mallinātha, who says :—
 “ उदयावृत्तिपथेन ” इति पाठे सूर्यस्य सम्बन्धिनोदयावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण ॥
 Here Chāritravardhana says :—उपवीणयितुं रवेर्ययावृदगावृत्तिपथेन नारदः ”
 इत्येव मुख्यः पाठः and notices “ उपवीणयितुं मुनिः पथा पवमानस्य जगाम नारदः ”
 also supported by D. Hemādri also notices the reading of D.

कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः स्रजमातोयशिरोनिवेशिताम् ।
 अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥
 भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।
 दृष्टो पवनावलेपजं सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥
 अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
 नृपतेरनरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

३४ ॥ कुसुमैरिति । तस्य नारदस्यातोयस्य वीणावाद्यस्य शिरस्यग्रे निवेशि-
 तामपार्थिवैरभौनैर्दिध्यैः कुसुमैर्यथितां गुम्फितां । स्रजं मालां वेगवान्मारुतः । अ-
 धिवासे संस्कारे । स्पृहयेव । अहरत्किल ॥ किलेत्येतिह्ये ॥

३५ ॥ भ्रमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पातुवर्तिभिर्भ्रमरैरलिभिः परिकीर्णां परि-
 वृता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । पवनस्य वायोरवलेपजं हरणरूपगर्वजा-
 तम् । अञ्जनेन कज्जलेनाविलं मलिनं वाष्पमश्रु सृजतीव सुञ्जतीव । दृष्टो दृष्टा ॥
 भ्रमराणां साञ्जनवाष्पचिन्दुसादृश्यं विवक्षितम् ॥ “ वा नपुंसकस्य ” इति वर्त-
 माने । “ आच्छीनद्योर्लुम् ” इति लुम्बिकल्पः ॥

३६ ॥ अभिभूयेति । सामरस्यदेवकुसुमावली । मधुनो मकरन्दस्य गन्धस्य सौ-
 रभ्यस्य चातिशयेन । वीरुधां करणेन । वल्लीनां नगरोपवनवर्तिनीनामार्तवीं वस-
 न्तर्तुसंभवां विभूतिं संपदे पुष्पाणामभिभूय तिरस्कृत्य नृपतेरजस्य दयिताया इन्दु-
 मत्या उर्वारः स्थूलयोः स्तनयोर्ये कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिम् । गोप्यस्थाने
 पतितत्वात् । प्रशस्तां स्थितिमाप प्राप्ता ॥

34. It is said that a violent gust of wind took away a garland hung on the top of the वीणा, and was strung together with celestial flowers (*lit.* not produced on earth), as if with the desire of fragrance.

35. The वीणा of the sage, which was surrounded by black-bees moving after the flowers, was seen, as it were, to shed tears caused by the insult given by the Wind, and soiled with collyrium.

36. That celestial garland, which by its excessive fragrance and abundance of honey despised the vernal dignity of creepers, obtained a secure position between the nipples of the expansive breasts of the King's beloved.

34. P. एव for इव.

35. A. B. C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., विनिकीर्णां for परिकीर्णां.

36. B. I. K. R. with Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., दयितारःस्थलकोटिषु स्थितिं, Hemādri notices this, C. दयितारःस्थलकोटि-
 संस्थितिं, D. with Hem., दयितारःस्थलकोटिषु स्थितिं, D₂. दयितारःस्थलकोटि-
 रत्नयाः, Sumativijaya also notices this, E. L. and the text only of Val.,
 दयितारुस्थलकोटिषु स्थितं, H. दयितारःस्थलरत्नकोटिषु for दयितारुस्तनकोटिसुस्थितिं.

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

वपुषा कणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलानिषेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

३७ ॥ क्षणमात्रं । सुजातयोः स्तनयोः । क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति भावः । तां सजमवलोक्येष्टा विह्वला विवशा नरोत्तमप्रियाजडयिता निमिमील सुमोह । ममारित्यर्थः ॥ केव । तमसा राहुणा हतचन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव ॥ कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥

३८ ॥ वपुषेति । सन्दुमती करणमिन्द्रियोपलक्षितं चैतन्यम् । तेनोज्झितेन सुक्तेन

37. That beloved wife of the most excellent of men, having seen that garland the momentary companion of her well-formed breasts, and being instantly delirious, closed her eyes in death like moonlight in which the moon is totally eclipsed by Rāhu.

38. She falling down with her body forsaken by the organs

Hemādri also notices this reading. Chāritravardhana notices दयितोरञ्जदकांतिरन्त्योः. A₂. H. with Chā., खगसज्जत सा महीपतेः, R. नृपतेरमरखगाञ्जसा for नृपतेरमरखगाप सा. Hemādri also notices the reading of Chāritravardhana with a slight modification. He says :—“ खगसज्जत सा महीपतेदयितोरःस्थलरत्नकांतिषु ” इत्यपि पाठः ॥ Chāritravardhana also notices our text and says :—अन्यत्र । “ नृपतेरमरखगाप सा दयितोरःस्थलकोटिषु स्थितिं ” इति पाठः ॥

37. B. D. E. I. L. P. with Hem., and the text only of Val., नरोत्तरप्रिया for नरोत्तमप्रिया. D₂. समसंस्था निमिमील सुंदरी for हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी. H. with Chā., and the text only of Hem., पुनरप्रतिबोधलब्धये निमिमील क्षितिपालसुन्दरी for निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी. [H. लम्भये for लब्धये. H. निमिमीलक्षितिपाल° for निमिमील क्षितिपाल°]. Chāritravardhana notices “ तमसा हतचन्द्रचन्द्रिका समसंस्था निमिमील सुंदरी ” for the second Pāda, and says :—तत्रैवमन्वयः । तमसा राहुणा हतचन्द्रो यस्याः सा चासौ चन्द्रिका च तथा समा तुल्या संस्था आकारो यस्याः सा सुंदरी निमिमील दीर्घनिर्वां प्राप ॥ “ दीर्घनिर्वा निमीलनं ” इत्यभिधानचिन्तामणिः ॥ Between 38-39 B. E. I. with Chā., Din., Val., and Su., read :—“ सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना । अगमसह तैलविन्दुना नवदीपार्चिरिव क्षितिरतलं ” ॥ [H. I. and Su., चेतसा for चेतना]. “ गुरुर्गरीयान् योऽसौ संमोहः संमूर्च्छा तेन विलुना नष्टा चेतना ज्ञानं यस्याः सन्दुमती नराधिपेनाजेन सममेव सदैव क्षितेर्भूमेस्तलमगमयया । केव तैलविन्दुना समं नवमन्वीयां दीपस्याचिर्जालेव शिखेव ” ॥ क्षेपकोऽयं ॥ चा० ॥ Vallabha calls it as पाटान्तरे. I. reads this spurious verse between 37-38, and calls the text of the 38th verse as क्षेपक.

38. Hemādri's text only reads :—दीपार्चिरिव क्षितेरतलं for दीपार्चिरुपैति मेदिनीम्.

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरेवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुकुशुः ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुमुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योच्चितमङ्कमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

वपुषा निपतन्ती पतिमजमप्यपातयदमूर्छयत् ॥ उपमानाभिप्रायेण निमित्तमाह । दीपार्चिर्दीपशिखाचिस्तैलस्य निषेके खवणे सति यो बिन्दुस्तेन सह मेदिनी-मुपैति पतति ननु खलु ॥ इन्दुनत्या दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलबिन्दुः । तत् एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीविनशेषश्च सूच्यते ॥

३९ ॥ उभयोरिति । उभयोर्द्वयोरपि पार्श्ववर्तिनां सेवकानां तुमुलेन संकीर्णेना-र्तरेवेण रोदनेन । वेजितास्त्रासिताः कमलाकर आलयो येषां ते । विहगाः पक्षिण-स्तत्रोपवने समदुःखा इव । तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव । चुकुशुः क्रोशन्ति स्म ॥

४० ॥ नृपतेरिति । ततोऽनन्तरं व्यजनादिभिः । करणैः । पार्श्ववर्तिभिः । कर्तृभिः । आदिशब्देन जलसेककर्पूरश्रावदयो गृह्यन्ते । नृपतेस्तमो मूर्च्छां नुमुदे निरस्तम् । सा त्विन्दुमती तथैव तेन मूर्च्छाप्रकारेणैव संस्थिता ॥ तथा हि । प्रतिकारस्य चिकित्साया विधानं करणमायुषो जीवितकालस्य शेषे सति फलाय सिद्ध्ये क-ल्पने समर्थं भवति हि ॥

४१ ॥ प्रतीति । अथ नितान्तवत्सलोऽनिबन्धः स राजा । सत्त्वस्य चैतन्यस्य

of sense made her lord also to drop down; for does not the flame of a lamp get to the ground together with the flaming drops of dripping oil ?

39. Frightened by the confused shrieks of lamentations of the attendants even of both, the birds living in the repository of lotuses began to cry there as if they were equally grieved.

40. Then the swoon of the king was removed by fanning and other artificial means, but she remained in the same state of life-lessness; for the medical treatment produces some effect when there is a residue of life.

41. The king who was exceedingly devoted to his wife, hav-

39. B. C. I. with Chā., Din., and the text only of Val., परिपार्श्ववर्तिनां, H. परिपार्श्ववर्तिभिः for अपि पार्श्ववर्तिनां. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su, Dharm., and Vija. °कराभ्याः for °करालयाः.

40. E. I. R. and the text only of Val., च for तु. L. आयुषः for आयुषः.

41. D. विह्वलां पुनः for सत्त्वविप्लवात्. H. संश्रवात् for विश्रवात्. D. अङ्ग

पतिरङ्कनिषण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

विभ्रवादिनाशात् । प्रतियोजयितव्याया अवसंसनानन्तरं पुनःसज्जकिरणयो-
ग्याया वल्लक्या वीणायाः समावस्था यस्याः सा तथा । तामङ्गनां परिगृह्य प-
रितो गृहीत्वा । भुजाभ्यामिति भावगतम् । उचितं योग्यं परिचितं चाङ्गमुत्सङ्गं
निनाय प्रापयामास ॥ वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं तन्त्रीणामवटम्भकः शलाकाविशेषः ॥

४२ ॥ पतिरिति । अङ्कनिषण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणाम् । तदु-
पलक्षितस्य चैतन्यस्य वा । अपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया गतच्छाय-
या प्रिययोपलक्षितः पतिरजः । उपसि प्रातःकाल आविलां मलिनं मृगलेखां
लाञ्छनं मृगरेखारूपं विभ्रद्धारयश्चन्द्रमा इव । समलक्ष्यतादृश्यत ॥

४३ ॥ विललापति । सहजां स्वाभाविकीं धीरतामप्यपहाय विप्रकीर्य बाष्पेण
कण्टगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारिगद्गदशब्दैर्विललाप प-
रिदेवं चकार । धैर्यापहारे दुःखातिशयः कारणमित्याशयेनाह । अभितस्तप्तम-

ing held her up who through loss of consciousness was in a state similar to that of a वीणा the strings of which are to be put in tune, took her on his lap which was already familiar to her.

42. There the husband appeared, on account of her lying on his lap with her complexion totally faded by the loss of the organs of sense, like the moon at dawn wearing on the disc the dim streak of the deer.

43. Then the king having given up even his natural fortitude began to lament in accents choked with tears: even iron when heated by fire gets softness, what then need be said of those that have- (frail) bodies ?

for अङ्क. Between 41-42 B. D₂. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“ स निनाय नितान्तवत्सलः परिवृत्तप्रथमच्छविं क्षणात् । सलिलोद्धृत-
पद्मिनीनिभां दयितामङ्कमुदधुलोचनः ” ॥ [D₂. with Hem., तुलां for निभां. D₂.
with Hem., छलात् for क्षणात्. L. °मथोद्धुलोचनः for उदधुलोचनः]. नितान्तवत्स-
लः उद्वते अधुनी बाष्पो लोचने यस्य स नृपो दयितां भार्यामकं निनाय । किं भूतां । परि-
वृत्तागता प्रथमा छविः कान्तिर्यस्याः सा तां तथोक्ता । तथा सलिलादुद्धृतोत्खाता या पद्मि-
नी कमलिनी तस्यास्तुल्या ॥ अयमपि क्षेपकः ॥ चा० ॥ So do Hemādri and Vallabha.

42. D. विभ्रामाविलां for विभ्रदाविलां. K. मृगरेखा for मृगलेखा. C. and the texts only of Val., and Su., °मुखसीव for °मुषसीव.

43. E. सहसां for सहजां. B. C. D. E. शरीरिणां for शरीरिषु. Hemādri also notices the reading.

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहारिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

अथ वा मृदु वस्तुर्हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिर्दर्शनं मता ॥ ४५ ॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् !

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

भित्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुत्वमवैरत्वं च भजते प्राप्नोति । शरीरेषु चेतनेषु कथैव वाद् एव संदिग्धार्थनिर्णयरूपा का किरूपा । इत्याक्षेपः ॥ संदिग्धेन्यायः प्रवर्तते हि ॥ प्रतप्तेष्वधैर्यप्राप्तिसंदेहो नास्त्येवेत्यर्थः ॥

४४ ॥ कुसुमानीति । कुसुमान्यपि गात्रस्य संगमात्संयोगात् । न तीव्राभिव्याता-
दिति भावः । आयुरपोहितमपनेतुं यदि प्रभवन्ति समर्थानि भवन्ति हन्त विषादे ॥
“हन्त हर्षेऽनुक्रम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः” इत्यमरः ॥ तर्हि प्रहारिष्यतो हन्तु-
मिच्छतो विधेर्देवस्यान्यत्कुसुमेभ्यः किमिव वस्तु । साधनं प्रहरणं न भविष्यति
न भवेत् ॥ सर्वं साधनं तदित्यर्थः ॥

४५ ॥ अथ वेति । अथ वा प्रजानामन्तको यमो मृदु वस्तु मृदुना वस्तुनैव हिं-
सितुं हन्तुमारभत उपक्रमते । अत्रार्थे हिमसेकस्तुषारवर्षमेव विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः
सा तथा नलिनी पद्मिनी । पूर्वनिर्दर्शनं प्रथममृष्टान्तो मे मता संमता ॥ द्वितीयं
निर्दर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥

४६ ॥ स्रगिति । इयं स्रग्जीवितमपहन्तीति जीवितापहा । यदि । हृदये वक्षसि
“हृदयं वक्षसि स्वान्ते” इत्यमरः ॥ निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरे-
च्छया । क्वचित्प्रदेशे विषमप्यमृतं भवेत्क्वचिदमृतं वा विषं भवेत् ॥ दैवमेवात्र का-
रणमित्यर्थः ॥

44. If even flowers by their contact with the human body have the power of taking away life, then, alas ! what other thing will not be an instrument to Fate when it is bent upon striking.

45. Or perhaps the destroyer of men (i. e. the god of death) undertakes to destroy a soft thing only by means of a soft instrument; and herein the first instance observed by me is the lotus-plant being subject to destruction by the showers of dew.

46. If this wreath of flowers has the power of destroying life, then why does it not kill me, when it is placed on my bosom ? By the will of God even poison may sometimes turn out nectar and nectar poison.

45. C. D. E. I. K. P. with Hem., Val., and Su., गता, L. जनाः for मता.

46. A. C. J. K. P. omit this stanza. D. सनिहिता for किं निहिता-
Chá., Val., and Su., read this after the 47th verse of our text.

अथ वा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन न पातितस्तरुः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥
 कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
 ध्रुवमस्मि शटः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छद्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

४७ ॥ अथ वीति । अथ वा । मम भाग्यस्य विप्लवान्नाशान्निमित्ताद्वेधसा । कर्त्रा ।
 एष कुलमावलिरूपोऽशनिर्वज्रः कल्पितः । अपूर्वः कृत इत्यभिसन्धिः । अपूर्व-
 त्वमेव स्पष्टयति । यद्यस्मात्कारणादनेन पुरोवर्तिना पुष्पाशनिना तरुश्रयभूतो
 लताया न पातितो न प्रध्वंसितः । किं तु तद्विटपाश्रया तस्य तराः शाखाधारा
 लता वल्ली क्षपिता प्रध्वंसिता ॥ तच्छब्देनात्मा ध्वन्यते लताशब्देनन्दुमती ॥
 लोके प्रसिद्धोऽशनिस्तर्हं लतां च क्षपयति । अयं च लतामेव न तरुमित्यनेन प्र-
 कारिणास्यापूर्वत्वमित्यभिप्रायः ॥

४८ ॥ कृतवतीति । यदा यस्माद्धेतोरपराद्धेऽपि कृतापराधेऽपि मयि विषये
 श्रमवधीरणामवज्ञां न कृतवत्यसि नाकार्षीस्तस्माद्धेतोरेकपदे युगपदेव ।
 निरागसमनपराधमिमं जनं दासभूतमाभाष्यमामन्त्रणार्हं कथं कस्माद्धेतोर्न म-
 न्यसे न चिन्तयसि ॥

४९ ॥ ध्रुवमिति । हे शुचिस्मिते धवलहसिते कैतवेन कपटेन वत्सलः स्निग्धः

47. Or perhaps through the evil turn of my fate this has been turned into the fire of lightning by the Creator, since the tree has not been struck down by it, but the creeper clung to its branches been consumed.

48. If you did not show disregard towards me even when I was exceedingly guilty; then, why don't you instantly consider this innocent person as one every way worthy of being spoken to?

49. It is certain, O lady of pure smiles, that I am known to

47. D. H. with Hem., Châ., Din., Val., Dharm., and Vija., सुरमाल्यरूपभाक् for मम भाग्यविप्लवात्. D. H. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., निर्मितः for कल्पितः. D. कर्मणा for वेधसा. A. H. तरुर्न पातितः for न पातितस्तरुः. Twelve Mss. and four commentators read with Mallinātha. C. with Su. निहता for क्षपिता. A. H. P. and the text only of Val., विटपाश्रिता for विटपाश्रया. Twelve Mss. and seven commentators read with Mallinātha.

48. B. D. H. I. J. L. with Su., and Dharm., अपराधे for अपराद्धे. D. with Hem., प्रिये for यदा. Hemādri's text with us. L. R. निरागसं for निरागसं. H. with Val., अमुं for इमं.

49. D. with Hem., Châ., and Din., अनामन्य for अनापृच्छद्य. One

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

सुरतश्रमसंभूतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिषां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

शत्रो गुहाभिप्रायकृत्तव त्वया विदितो ज्ञातोऽस्मि ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च-” इत्यादिना कर्तरिक्तः ॥ “क्तस्य च वर्तमाने” इति कर्तरि षष्ठी ॥ यद्यस्मात्कारणान्मात्मनावृच्छयानामन्वयेतोऽस्माद्धोकादसंनिवृत्तयेऽप्रत्यागमनाय परलोकां गतासि ॥

५० ॥ दयितामिति । इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं तावदादौ दयितामिन्दुमतीं यद्यन्वगादन्वधावत्तर्हि तथा दयितया विना किं केन निमित्तेन विनिवृत्तं प्रत्यागतम् ॥ यदि प्रत्यागतं तर्ह्यमात्मकृतेन स्वकर्मणा प्रबलामधिकां वेदनां दुःखं सहतां अनताम् ॥

५१ ॥ सुरतेति । सुरतेन निमित्तेन श्रमस्तेन संभूतः कल्पितः । स्वेदस्य लवानां कणानामुद्गमस्ते तव मुखे ध्रियते वर्तते । अथानन्तरं च त्वमात्मना स्वयमस्तमिता तिरोहिता ॥ देहभृतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षामसारतामस्थिरतां धिक् ॥

thee as a false husband with insincere love, since thou hast departed without bidding me adieu from this world to the next with an intention not to come here again !

50. Let therefore this wretched life of mine endure the overwhelming torments brought on by its own evil deeds ! For why has it returned without her if it then went after my beloved !

51. The rise of the drops of perspiration brought on (lit. brought together) by surt labour still exists on thy face, while thou thyself art dead. Oh fie upon the frailty of human beings !

of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads with Mallinātha. After this verse Hemādri reads the 54th stanza of our text.

50. B. E. H. I. K. L. P. R. आत्मकृतां तु, C. with Hem, Val., Su., and Vija., आत्मकृतान् तु, D. आत्मकृतान्तं, D₂. with Dharm., and the text only of Su., आत्मकृतां च for आत्मकृतेन. Two Mss. and three commentators read with Mallinātha.

51. B. C. D. E. I. K. L. R. with Val., Su., Dharm., and the text only of Hemādri, अथ वा for अथ च. I. देहवतां, L. देहभवाम् for देहभृतां. H. and Chāritravardhana omit this verse. Vallabha calls it as मूलपाठः. Between 51-52 B. H. with Chā., Din., and Val., read the following :—“सुरतश्रमवारिबिन्दवो न तु तावद्विरमन्ति ते मुखे । स्वयमस्तमितास्य-हो बत क्षयिणां देहभृतामसारता” ॥ [B. देहवतां for देहभृतां. H. असारतां for असारता.] भो इन्दुमति तव मुखे सुरतेन मोहनक्रीडया जनिताः श्रमवारि बिन्दवः स्वेदजलकणाः अपि तावन्न विरमन्ति नावसानं गच्छन्ति । त्वं तु स्वयमात्मनाऽस्तमितासि

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

कुसुमोत्कचितान्वलीमतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

५२ ॥ आत्मनि कैतववत्सलत्वं शठत्वं चेन्दुमत्यभिप्रायेणैव यदारोपितं तदिदानीं निषेधयति ॥ मनसेति । मया । कर्त्रा । मनसा । करणेनापि । तव विप्रियं न कृतपूर्वं पूर्वं न कृतम् । मां किं केन निमित्तेन जहासि त्यजसि ॥ ननु मेदिनीपतिस्त्वं नातो विप्रियनस्तीत्याशङ्क्याह । ननु प्रियेऽहं क्षितेः शब्देन पतिः । नार्थेनेति भावः । पालयिता प्रियश्च पतिः । अतः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्येत्याशयः ॥ तर्हि कुतस्तवार्थतः पतित्वमित्याकाङ्क्षायामाह । त्वयि मे भावनिबन्धना स्वभावाश्रया न बाह्यकरणाश्रया रतिः प्रेम । अत एव मनसापि विप्रियकरणमकारणमित्यभिसंधिः ॥

५३ ॥ कुतुमेति । हे करभोरु करभत्तदृशोरु ॥ “मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः” इत्यमरः ॥ मारुतः कुतुमोत्कचितान्पुष्पानुविद्धान्वलीमतस्तरंगितान् । कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो भ्रमरवर्णास्तवालकांश्चलयन्मे मनः । कर्म । त्वदुपावर्तनशङ्कि तव प्रत्याश्वसनं शङ्कत इति तत्करोति ॥ अलकचलनाद्यादृच्छिकात्प्रत्याश्वसनमनुमीयत इत्यर्थः ॥ उपावर्तनं परिवर्तनं वा ॥

52. Dearest इन्दुमति, hitherto I have done nothing unpleasant to thee even in thought, why then dost thou abandon me in this way ? In sooth I am lord of the earth only in name while my love fettered by deep emotional feeling is centered only in thee.

53. The breeze, Oh beautiful thighed lady, shaking the curled hair dark as black bees and adorned with flowers makes my mind hopeful of thy revival.

परलोकं गतासि । क्षगयायिनः स्वेदकणास्त्वदाननेऽयापि संतिष्ठन्ते । त्वं तु स्थैर्यादिगुणयुक्ता स्वयं जग्मुषीत्यर्थः ॥ अहो आश्चर्यं सखेदं । क्षयिणां विनाशिनां देहभृतां प्राणभाजामसारता ॥ अहो आश्चर्यं । बत खेदे ॥ “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः ॥ चा० ॥

53. A. H. with Châ., Din., Su., and Vija. °उत्खचितान्, Mallinâtha also notices this reading and says :--“कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षणरचितान् बलीभृता भङ्गीयुक्तान् ॥ कुटिलानित्यर्थः ॥ C. and the text only of Val. °उद्भूतितान्, D. °उत्कलितान् for °उत्कचितान्. Eight Mss. with Hemâdri and Vallabha read with Mallinâtha. A. D₂. बलीभृतः, B. C. D. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., बलीमतः for बलीमतः.

तदपोहितमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्दस्वनम् ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

नवपल्लवसंस्तरऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चित्ताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

५४ ॥ तदिति । तस्मात्कारणाद्धे प्रिये आशु प्रतिबोधेन मे विषादं दुःखमपोहितुं निरसितुमर्हसि ॥ का केन कस्य किमिव । नक्तं रात्रौषधिर्विशिष्टलता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेहिमाचलस्य गुहासु गतं तमोऽन्धकारमिव ॥

५५ ॥ इदमिति । उच्छ्वसितालकं विकीर्णचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं विगतसंलापं तवेदं मुखं मां दुनोति । किमिव । निशि रात्रौ सुप्तं मुकलितं विरताभ्यन्तरषट्दस्वनमेकपङ्कजमद्वितीयं पद्ममिव ॥ निशीत्यनेनान्धकारं लक्ष्यते ॥ तदेवोच्छ्वसितानुमानमित्यूहनीयम् ॥

५६ ॥ शशिनमिति । शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति । दयिता प्रिया । द्वन्द्वेन मिथुनेन चरतीति द्वन्द्वचरः । तं पतत्रिणं पक्षिणं तथा चक्रवाकं पुनरेति । इत्यनेन हेतुना तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तराणि विरहभेदान्क्षमेते इति विरहान्तरक्षमौ । अत्यन्तं गतापुनरागमनाय गता त्वं मां कथं न दहेर्न संतापयेः ॥

५७ ॥ नवेति । हे वामोरु । नवपल्लवानां संस्तर आस्तरणेऽप्यर्पितं मृदु यदङ्गं ते दूयेत परितप्येत । तदिदमङ्गं चित्तायामधिरोहणं कथं विषहिष्यते वद ॥

54. For this reason, O my beloved queen, you ought quickly to dispel my sorrow by coming to life, as the herbs at night dispel by their light the darkness existing in the caves of the snowy mountain (the Himālaya).

55. This face of yours with its dishevelled curly hair and with speech altogether ceased, like a solitary (or single) lotus closed at night with the humming of the bees in the inside silenced, torments me, my dear.

56. The night again goes back to the moon, and the Chakra-vāka-mate joins her consort that wanders about in pair: and in this way are those two able to bear the interval of separation ; but how canst thou, gone for ever, not burn me ?

57. O beautiful-thighed-lady, that tender body of thine which

54. E. K. L. R. with Hem., Val., and Su., औषधिः for ओषधिः.

55. K. °षट्दावलीः for °षट्दस्वनम्.

56. E. I. L. R. and the text only of Hemādri पतत्रिणां for पतत्रिणं. E. °क्षणे for °क्षमौ.

57. L. with Su., °अधिरूपणं for °अधिरोहणं.

इयमप्रतिबोधशायिनीं रसना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनोरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमः ॥ ५९ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्येवक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

५८—५९ ॥ इयमिति । प्रथमाद्या रहसि सुरते सखी सहचरीयं रसना मेखला गतिवि-
 भ्रमाणां चक्रमणविलासानां सादान्नाशाच्चीरवा निःशब्दा सती । अप्रबोधाय शा-
 यिनीं स्वमञ्जीलां त्वां शुचा शोचननिमित्तेनानुमृतेव अनुगतेव न लक्ष्यते इति न ॥
 लक्ष्यते एवेत्यर्थः ॥

५९—६० ॥ युग्मेनाह ॥ कलमिति ॥ त्रिदिवेति । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु
 परभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं वचनम् । कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदे-
 नालसं मन्दं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलं चपलमीक्षितं दर्शनम् । पव-

when laid even on a bed of fresh sprouts would suffer pain, tell me
 then how can that same body now suffer the mounting on the
 funeral pile ?

58. This girdle thy first loved-companion in privacy but now
 made noiseless in consequence of the cessation of thy sportive gait,
 does not seem, by sorrow, as if not to have died after thee who art
 sleeping a sleep that knows no waking.

59—60. Sweet music of words in the cuckoo, gait slow in
 consequence of youthfulness in female swans, the loving tremulous
 glances in the hinds and sportiveness in the creepers shaken by the

58. B. घनचारुनितम्बसंस्थिता रसना त्वां प्रतिबोधशायिनीं, H. with Châ.,
 and Din., घनचारुनितम्बगोचरा रसनेयं मुखरा तवाधुना for the first Pâda. E.
 रहःसखीं for रहःसखी. K. अनुमृतेन for अनुमृतेव.

59. B. C. I. K. L. P. with Hem., Val., Su., and Vija., गतं
 मदालसं, H. गतं मनोहरं, L. R. गतं सदासनं for मदालसं गतं. D. I. and the
 text only of Hemâdri, हरिणीषु for पृषतीषु. A. C. I. L. R. with Val.,
 and Dharm., विभ्रमाः, Mallinâtha also notices this reading and says:—
 “विभ्रमाः” इति पाठे विभ्रमाः विलासाः । One of the three Mss. of Hemâdri's
 दर्पण also agrees with this, D. विभ्रमा, D₂. with Châ., and Din., चेष्टितं
 for विभ्रमः. Seven Mss. with three commentators and the text only
 of Vallabha read with Mallinâtha. B. C. I. K. L. R. with Val.,
 पवनोद्धतं for पवनाधूतं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण
 agrees with Vallabha. E. omits this verse.

60. R. क्षमं for क्षमाः. H. omits this verse.

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोग्यम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥
 स्मरतेव सशब्दनुपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

नाभूतलताञ्च विभ्रमो विलासः । इत्यमी गुणास्त्वया त्रिदिवे स्वर्ग उत्सुकयापि
 मामवेश्योद्दिश्य निहिताः स्थापिताः सत्यं ध्रुवम् । तव विरहे गुरुव्यथमधिकदुःखं
 मे हृदयं मनोऽवलम्बितुं न क्षमा न समर्थाः ॥

६१ ॥ मिथुनमिति । ननु प्रिये । त्वयेमौ फलिनी सहकारश्च प्रियंगूचूतौ मिथुनं
 परिकल्पितं समर्थितम् । अनयोः फलिनीसहकारयोर्विवाहाख्यां सत्क्रियां सं-
 भावनामविधायकृत्वा गम्यते त्वयेत्यसांप्रतमवदमानं त्वयेत्यं व्रतं प्रयुक्तम् ॥

६२ ॥ कुसुममिति । त्वया कृतदोहदः संपादितेच्छाविशेषोऽयमशोको यत्कुसु-
 ममुदीरयिष्यत्युद्गमयिष्यति तत्तवालकाभरणं कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण नि-
 वापस्य माल्यतां दाहाञ्जलेरर्च्यतां नेष्यामि ॥

६३ ॥ स्मरतेति । हे सुगात्रि । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्मिन्स तम् ।
 अन्यैः सहकारादिभिर्दुर्लभं चरणेन पादेनानुग्रहं स्वीकरणं ताडनम् । त्वदीयमिति
 भावस्थम् । स्मरता चिन्तयतेव कुसुमाश्रुवर्षिणा पुष्पवाष्पसुचासुना पुरोवर्तिना
 पूर्वोक्तादन्येनाशोकेन त्वं शोच्यसे ॥ उत्तमाङ्गे तव चरणताडनेन तरुपोष-
 श्वेहादानेन शेषे स्पष्टीकृतः ॥

wind,—these qualities have been indeed deposited by thee for my
 sake though thou wert then eager for heaven; but I think they are
 not able to bear up my mind against the heavy grief produced from
 thy separation.

61. The mango tree and the Priyangu creeper have been in-
 deed once designed by you for a marriageable couple; for this rea-
 son it is improper for you to depart without having celebrated the
 auspicious ceremonies of their nuptials.

62. How can I, my dearest love, use these flowers which should
 have, were you living, adorned your hair, for the funeral offering!—
 the flowers which the yonder अशोक tree whose desire before budding
 had been accomplished by you will soon put forth.

63. O thou of lovely form, thou art bewailed by this Asoka
 tree that sheds tears in the form of flowers remembering as it were—

62. C. D. E. L. and the text only of Vallabha °दोहदः for °दा-
 हदः.

63. E. reads चरणानुग्रहदुर्लभं तव for चरणानुग्रहमन्यदुर्लभं. Oharitra-
 vardhana calls this verse as श्लेषकोऽयं.

तव निश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
 असमाप्यविलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृनुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

६४ ॥ तवेति । हे किन्नरकण्ठि । कण्ठशब्देनात्र तज्जः स्वरो ध्वन्यते । किन्न-
 राणां देवगायकविशेषाणां कण्ठ इव कण्ठो यस्याः सा तथा ॥ “अङ्गगात्रकण्ठे-
 भ्यश्च ” इति ङीप् ॥ तव निःश्वसितानुकारिभिः । सौरभ्यादिभिरिति भावगतम् ॥
 बकुलैर्बकुलकुसुमैः करणैर्मया समं सहार्थं चितार्थस्यूतां विलासाय मेखलाम-
 समाप्यापूरयित्वेदं पूर्ववर्ति यथा तथा किं कस्मै प्रयोजनाय सुप्यते निद्रा क्रिय-
 ते ॥ “वचिस्वपि—” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

६५ ॥ समेति । अयं सखीजनः समदुःखसुखः । अयमात्मजश्च प्रतिपदि शुक्लप-
 ञ्चे क्षीणचन्द्रस्तत्प्रभस्तत्सदृशः ॥ दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः ॥ अयनहमेकरसो-
 ऽभिन्नरागः । समानप्रेमेत्यर्थः । तथापि ते व्यवसाय उद्योगः प्रतिपत्त्या निश्चयेना-
 कस्मिन्कगदतव्याजितेन निष्ठुरः क्रूरः ॥

६६ ॥ धृतिरिति । अद्य मे धृतिः प्रीतिरस्तमिता । रतिः क्रिडा च्युता । गेयं

the favour of thy feet adorned with ringing anklets, and which is very difficult to be obtained by any other tree.

64. O sweet-voiced किन्नरि, (*lit.* whose song resembling that of the celestial songsters) why have you closed your eyes in death without having completed the fancy zone which, along with me, was half set with Bakula flowers imitating your breath ?

65. These your friends are partakers of your joys and sorrows ; this your son is young and hopeful like the moon of the first day ; I love you exclusively ; and yet you have made a resolve opposed to all affection.

66. All patience (or love) is at an end, pleasures are no

64. B. D. E. I. K. L. with Hem., Val., and Su., °वादिभिः for °कारिभिः. D. विकल्पमेखलां for विलासमेखलां. Also noticed by Hemādri, who says :—“ विकल्पमेखलां ” इति पाठे प्रतिनिधिरूपां मेखलामित्यर्थः. R. omits this verse.

65. H. °निष्ठुरः, K. R. and the texts of Val., and Hem., °निष्ठुरः for व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः. C₂. with Chā., and Din., °मुखोऽयं for °निभोऽयं. D₂. and the texts of Val., and Hem., आत्मनः, C. with Hem., अर्भकः for आत्मजः.

66. K. रतिरस्तमिता धृतिश्च्युता for धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता. C. and the

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥ ६७ ॥
मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गानं विरतम् । ऋतुर्वसंतो निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् ।
शयनीयं शयनं परिशून्यं परितः शून्यं जातं ॥

६७ ॥ तत्र हेतुं प्रकाशति । गृहिणीति । त्वां हरताऽत एव करुणाविमुखेन कृपा-
याः पराङ्मुखेन मृत्युना मे मम सम्बन्धि किं वस्तु न हतम् । सर्वं हतमित्याकू-
तम् । तदेव विवृणोति । गृहिणी हता । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः ॥
सचिवो हतः । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते ॥ मिथो रहसि सखी
हता । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् ॥ ललिते सुकुमारे कलानां गीता-
दीनां विधावनुष्ठानविषये प्रियशिष्या हता । प्रियत्वं प्राप्तत्वादित्यभिसंधिः ॥
सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् ॥

६८ ॥ मदिरिति । हे मदिराक्षि मत्तलोचने । प्रसङ्गोचितेयं सम्बुद्धिः । मदानना-
र्पितं नन्मुखे संभुते रसवत्पुगन्धमाधुर्यं मधु मद्यं पीत्वेदानीं परलोके उपनतं प्रा-
प्तं मे वाष्पैरश्रुभिर्दूषितं कलुषितं जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं न्वनुपास्यसि ॥
मदाननार्पितस्य परलोकोपनस्य च रसवतो वाष्पचिन्दुदूषितस्य मधुनो जला-
ञ्जलेश्च महदन्तरमिति विवक्षा ॥

more, music has ceased, the season is now without festivities (or has lost all its charms), there is no use of ornaments, and my bed has become all empty to-day.

67. Thou wert my only wife, thou my counsellor, thou my companion in solitude, my beloved pupil in the fine arts; in short, by taking thee away, say, what things of mine has not death, averse to pity, robbed me of ?

68. O thou of intoxicated eyes, having at first drunk the luscious wine passed from my mouth to that of thine, how wilt thou drink after that the offering of watery oblation soiled by my tears and presented to thee in the next world ?

text only of Hem., निरुत्सुकः for निरुत्सवः. D. with Chā., Din., and Val., चिरशून्यं for परिशून्यं. Vallabha's text with us.

67. C. D. with Hem., Chā., and Din., मिथः सखी for सखी मिथः. E. मियाशक्षा, R. मियाश्या for मियाशिष्या. C. D₂. with Chā., and Din., बत for वद.

68. B. परलोकोपनतं, Hemādri also notices this, L. परलोकोपनं, D. with Su., परलोकोपनतां for परलोकोपनतं. Eleven Mss. and six commentators read with Mallinātha.

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहतस्य विलोभनान्तरैर्म सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥
 विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्पृथिवीरुहानपि सुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् ॥ ७० ॥
 अथ तस्य कथंचिदुक्तः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज कृतान्त्यमण्डनामनलायागरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

६९ ॥ विभव इति । त्वया विना विभवे सत्यप्यजस्य सुखमेतावदियदधिकं गण्यताम् ॥ तथा हि । विलोभनान्तरैरन्यैर्विशेषेण लोभजनकवस्तुभिरैश्वर्यादि-
 निरहतस्यानाकृतस्य नम सर्वे विषया भोगास्त्वदाश्रयास्त्वमेवाश्रयोऽधिकरणं
 येषां ते तथा ॥

७० ॥ विलपन्निति । कोसलानामधिपोऽजः प्रियां प्रतीन्दुमतीसुद्दिश्य । करुणः
 करुणाजनकः स चासावर्थश्च तेन ग्रथितमनुस्यूतं यथा तथा विलपन्पृथिवीरु-
 हान्वृक्षानपि सुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् । सुतो गलितः शाखानां धित्पानां रसो
 निर्यासः स एव बाष्पोऽश्रुः स दुर्दिनं दुर्वर्षं येषां ते । तथाभूतानकरोत् ॥ किमुत
 मनुष्यानिति भावगतम् ॥

७१ ॥ अयेति । अथ तस्यादुक्त उत्सङ्गात्स्वजनः । स्वश्चासौ जनश्चेति विग्रहः ।
 ज्ञातिवर्गः कथंचित्तां सुन्दरीमपनीय । कृतान्त्यमण्डनां सतीन् । अगुरुः कालाग-
 रुचन्दनः श्रीखण्ड एवैधांसीन्धनानि यस्मिन् । इति मन्त्रसंस्कारोऽपि सूचितः ।
 तस्मा अनलायाम्रये विससर्ज ददौ ॥

69. Even when there is abundance of wealth the pleasures of Aja without you, my loved-companion, may be counted of such extent; for unattracted by any other temptations all my objects of enjoyments solely depended upon you.

70. Lamenting in this manner for his beloved in expressions consisting of the sentiment of grief the Lord of the Kosalas made even the trees heavily shower the tears of exudation dripping down from their branches.

71. Then his relations, having with great difficulty removed that beautiful lady from his lap, consigned her, who was then

70. C. D. with Su., कोशलेश्वरः for कोसलाधिपः. A. सुतशाखारसबा-
 ष्पदुर्दिनान्, also Mallinātha notices this and says :—सुताः शाखारस-
 नकण्डा एव बाष्पास्तैर्दूषितान्, C. and the text only of Val., च्युतशाखारस-
 बाष्पदुर्दिनान्, D. सुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्, B. E. H. I. J. K. L. P. R. with
 Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., सुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्.

71. D. अवतार्य for अपनीय. B. E. H. I. K. R. with Val.,
 Dharm., Vija., Su., and the text only of Hemādri, तदन्य° for कृतान्त्य°.
 Nine Mss. with Hem., Chā., and Din., read with Mallinātha. Chā.,

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

७२ ॥ प्रमदामिति । नृपतिरजः सन्निवृत्तास्तथापि शुचा शोकेन हेतुना प्रमदां स्त्रियमनु संस्थितो मृत इति वाच्यस्य निन्दाया दर्शनाद्विमर्शाद्व्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादभ्यधीनं न चकार । जीविताशया तु नेति ॥

७३ ॥ अथेति । अथ तेन विदुषा शास्त्रज्ञेन राज्ञा । गुणा एव शेषा रूपादयो यस्याः सा तथा भामिनीमिन्दुमतीमपदिश्योद्दिश्य दशाहतः । दशानामह्नां समाहारो दशाहः ॥ “तद्वितार्थ-” इत्यादिना समाहारार्थं तत्पुरुषः ॥ समाहारस्य चैकत्वादिकवचनम् ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टन्” इति दृक्प्रत्ययः ॥ “रात्राह्लाहा पुंसि” इति पुलङ्गता ॥ “अहोह एतेभ्यः”-इत्यकारादेशो न ॥ “न संख्यादेः समाहारे”

adorned with that celestial flower as her last funeral decoration, to fire having black aloe wood for its fuel.

72. He did not consign his body to flames with his queen not because he cared for his life but because he apprehended the scandal that the king, knowing as he was, died after his queen from grief.

73. Then after ten days the ceremonies attended with great magnificence in honour of his beautiful queen whose virtues were the only residue, were finished by that learned king in the very garden of his capital.

Din., and Malli., also notice this reading, and Mallinātha says :—
“तद्विद्यकुसुममवान्त्यं मण्डनमलंकारो यस्यास्ताम्” ॥ A. B. C. E. H. I. J. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अगुरु° for अगर्ह°.

72. H. P. with Chā., Din., and the text only of Hemādri, क्षितिपः for नृपतिः. E. J. न च for न तु. E. जीवितच्छया for जीविताशया.

73. A. with Chā., Din., and the text only of Val., परं, D. K. परा for परे. B. E. I. K. L. R. with Val., Su., and Dharm., उपदिश्य for अपदिश्य. Nine Mss. with Hem., Chā., Din., and Vija., read with our scholiast. Mallinātha also notices this and says :—
“उपदिश्योदिश्य”. C. E. I. J. K. L. with Val., and Vija., गेहिनीं, Mallinātha also notices this and says :—“गेहिनीं गृहस्वामिनीं,” H. P. सुन्दरीं for भामिनीं. Vallabha's text with us. B. C. E. L. R. with Chā.,

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहनिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्क्तजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

इति निषेधान् ॥ ततस्तसिल् ॥ तस्माद्दशाहतः पर ऊर्ध्वं कर्तव्या महर्द्धयो विधयः क्रियाः पुरः पुर्या उपवन उद्यान एव समापिताः । संपूर्णमनुष्ठिता इत्यर्थः ॥ “शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शुध्यति” इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः ॥ तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहतः शुद्धिनाह पराशरः—“क्षत्रियश्च दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः” इति ॥ सूच्यते चास्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

७४ ॥ स इति । तथेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालीनचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः ॥ दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् ॥ सौजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासानिवावलोकयन् ॥ “जलोच्छ्वासाः परिवाहाः” इत्यमरः ॥ स्वदुःखप्रातिशयमिव पश्यन्पुरीं विवेश ॥ वधूमहणात्तस्याभिन्दुमत्यां सख्याभिमानाद्जसनानदुःखसूचनतात्परिवाहो निर्वहति ॥

७५ ॥ अथेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमस्थितस्तमजमभिपङ्क्तजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाद्दधानाद्विजज्ञिवाञ्ज्ञातवान् ॥ “कलुश्च—” इति कलुप्रत्ययः ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल ॥ बुधेर्ग्यन्ताणिञ्चि लट् ॥

74. The king looking like the moon at the close of night, entered his capital without her, beholding, as it were, the outburst of his sorrow in the tears streaming on the faces of the city women.

75. It is said that his preceptor who had then undergone an initiative ceremony of a sacrifice and who, therefore, remained in his hermitage, having known him, by reason of his profound religious meditation, to be stupefied by the overwhelming misfortune, exhorted him through his disciple in the following way :—

Din., and Val, वितनिर, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this, D₂. with Su., समर्पिताः for समापिताः. C₂. H. I. K. P. with Hem., Su., Dharm., Vija., and the text only of Val., विदुषा विधयः समापिताः पुर एवोपवने महर्द्धयः for the last Pāda.

74. E. पुरं for पुरीं. K. पौरवधूमिनाश्रुषु for पौरवधूमुखाश्रुषु.

75. D. H. I. with Hem., Chá., Din., and Su., तमवक्ष्य मखाय for अथ तं सवनाय. B. C. I. K. R. with Hem., and Val., आथमाथितः, D. H. P. with Chá., Din., and Su., आथमाथयः for आथमस्थितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं ततश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चेनानुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

७६ ॥ वशिष्ठशिष्य आह ॥ असनावेति । यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतस्तनो हेतोस्तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वान्ज्ञानज्ञपि ॥ “विदेः शतुर्विधः” इति वस्वादेशः ॥ “न लोक—” इत्यादिना पट्टीप्रतिषेधः ॥ ततश्च्युतं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः ॥ स्वयं नोपस्थितो नागतः ॥

७७ ॥ मयीति । हे सुवृत्तं सदाचार । संदिश्यत इति संदेशः संदेशद्वयार्थः । तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाङ्मयि वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातधैर्यातिशयं तां सरस्वतीं शृणु । त्वमेनां वाचं हृदुपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥

76. Knowing as he does the cause of your distress, the sage has not come personally to restore you to your natural state from which you have fallen, because he has not yet finished the rites of the sacrificial ceremony.

77. O virtuous king, his words brief in their message are confided to me. Hear them, O thou of a well-known powerful energy, worthy as thou art to treasure them in thy heart.

and others. D. H. P. with Chā., Din., and Su., अभिपङ्क्तिर्मोक्षरं विशां C. and the text only of Hemādri, अभितापजडं विजज्ञिवान् for अभिपङ्क्तजडं विजज्ञिवान्.

76. A. C. with Hem., तपोनिधिः, H. मुनिर्यतः for यतो मुनिः. A. C. and the text only of Val., शोककारणं for तापकारणम्. A. पथश्च्युतं, D₂. स्वतश्च्युतं, B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Dharm., कृतस्थितिः for ततश्च्युतं. “कृता यस्य यादृशां प्रकृतिस्तस्यामेव स्थितिः स्थापनं येन सः । यद्वा । कृतस्थितिः विहितमर्यादः” । Hemādri. “कृता स्थितिर्यावन्मुखं करोमि तावद्बहिर्न निःसरामाति मर्यादा येन सः ।” Chāritravardhana. “कृतस्थितिः विहितमर्यादः” । Vallabha. “कृता स्थितिर्मर्यादा येन स कृतस्थितिः । Dinakara. “कृता स्थितिर्यावयज्ञः परिपूर्णा भवति तावद्बहिर्न गच्छामि इति मर्यादा येन सः” । Sumativijaya.

77. D. लघुसंदेशपदा, B. K. with Hem., Val., and Su., स्फुटसंदेशपदा for लघुसंदेशपदा. Ten Mss. with Chā., Din., Vija., and the texts only of Hem., and Val., read with Mallinātha. D. अवधातुं for उपधातुं.

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवञ्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
 प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
 अशपद्मव मातुपीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा मुनिः ॥ ८० ॥

७८ ॥ वक्ष्यमाणार्थयुक्तं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह ॥ पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यत्येति त्रितयं निष्प्रतिघेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या स मुनिः पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न प्रमादयितव्यमित्यर्थः ॥

७९ ॥ चरत इति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दुनाम-
 कान्कस्माच्चिद्वेः परिशङ्कितो भीतः ॥ कर्तरि क्तः ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इ-
 त्यपादानात्पश्चमी ॥ हरिरिन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविचातिनीं हरिणीं नाम सु-
 राङ्गनामस्मै तृणविन्द्वे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

८० ॥ स इति । स मुनिः । शनः शान्तिरेव वेला मर्यादा । तस्याः प्रलयोर्मिणा
 प्रलयकालतरंगेण । शमविवातकेनेत्यर्थः ॥ “ अर्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्या-
 द्योरपि ” इत्यमरयादवौ ॥ तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन
 हेतुना । प्रमुखेऽपि आविष्कृतचारुविभ्रमां तां हरिणीं भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री
 भवेत्यशपच्छाप ॥

78. Indeed with his unimpeded eye of knowledge, the sage sees the triad,—the past, the present and the future—in the three strides of the god त्रिविक्रम who knows no birth.

79. In olden times, it is said that Indra being afraid of the sage Trinabindu who was practising the hard religious austerities sent against him a celestial damsel by name Harini capable of interrupting his profound meditation.

80. That sage, through rage which arose from the obstacle to his asceticism, and which was a destructive wave breaking down the barriers of the coast of peacefulness, cursed her, who mani-

78. E. K. सह for स हि. I. निःप्रतिघेन, P. निःप्रतिघेन, C. with Chā., अप्रतिघेन, K. L. R. with Hem., Val., and Su., निःप्रतिघेन for निष्प्रतिघेन. Vallabha's text reads निःप्रतिमन. D. L. अवितथ for त्रितयं. H. reads त्रिषु धामसु शार्ङ्गधन्वनः for पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः.

79. E. H. स्तृणविन्दोः for स्तृणविन्दोः.

80. A. तपसा प्रतिघातं, D. with Hem., Su., and the text only of Val., स तपःप्रतिघातं for स तपःप्रतिबन्धं. Ten Mss. with Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., read with Mallinātha. One of the

भगवन्परवानर्यं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

ऋथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

८१. ॥ भगवन्निति । हे भगवन्महर्षे । अर्यं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् । पराधीनः । अयमित्यस्यात्मनिर्देशादहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपरार्थं क्षमस्व । इत्यनेन प्रकारेणोपनतां च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात्सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । भितिं स्पृशतीति भित्तिस्पृक्तां भित्तिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् ॥ दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

८२ ॥ ऋथेति । ऋथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवा यस्याः सा हरिणी तव महिषी भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

fested before him her bewitching graces of love, in the following way :—" Be thou a mortal female on earth. "

81. " Venerable sir ! this person, you know, is solely dependent on Indra ; forgive me, therefore, my offensive action " when thus humbled, he made her an earthly being until she could see the celestial flowers.

82. Thus born in the family of the Krathakais'ikas, she having become your crowned queen obtained at last the cause of the cessation of her curse fallen after a long time from the sky and subjected herself to death.

three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with him. D., with Su., मदना for प्रमुखा . B. C. E. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Dharm., विःकृत for विष्कृत . A. D. प्रलयोर्मिवार for प्रलयोर्मिणा . A. D. भुवि for मृनिः . Ten Mss. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinātha.

81. D. E. J. with Chā., and Din., चरणं for चरितं . D. सहस्र for क्षमस्व . D. H. with Chā., and Din., मान्यदर्शनात् for पुष्पदर्शनात् .

82. R. उपलब्धवती for उपलब्धवती . D. उपलब्धवती तनुं जहौ मुखतः शापनिवृत्तिकारणं for the last two Pādas . H. reads मृनिशापनिवृत्तिकारणं ध्रुमापाशु यतस्तनुं जहौ for उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणं .

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपेक्षिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवचना ।

मनसः समुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

८३ ॥ तदिति । तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तयालम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः ॥ निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया ॥ ननु कुतो न चिन्त्यम् । अत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विरुद्धिपत्तिरुपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि पूर्वो मृत्युर्नैवेत्यर्थः ॥ तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन । तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पालयताम् । हि यस्मान्नृपा वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

८४ ॥ उदय इति । उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्शादुःखं तदुज्झता परिहृता सत्यपि मदहेतावमाद्यता त्वयात्मवत्तयाविकृतचित्ततया लिङ्गेन श्रुतं शास्त्रजनितं ज्ञानमाविष्कृतं प्रकाशितम् ॥ तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संतापे समुपस्थिते प्राप्तेऽक्लीबतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् ॥ विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

83. Cease, therefore, any further, to think of her death, because the beings that have been born have death near at hand. Let this Earth be now protected by you, for kings have a wife in the Earth.

84. Good Fortune having fallen to your lot, you avoided the censure of becoming and being called self-conceited and thus by your self-restraint exhibited the effects of your sacred knowledge; now that (instead of good fortune) distress has befallen your soul, boldly exhibit the same again.

83. E. I. K. L. P. with Châ., Din., and the text only of Hemādri, अवस्थिता, C. with Su., and the text only of Vallabha, व्यवस्थिता, H. उपस्थिता for उपस्थिता.

84. B. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यद्वाच्यं, C. वद वाक्यं, P. मदकार्यं for मदवाच्यं. B. C. K. with Châ., Din., and Su., आविष्कृतं for आविष्कृतं. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., आत्मनस्त्वया, D. आत्मवत्त्वया for आत्मवचना. Mallinātha also notices the reading and says :—“आत्मवत् अथात्मवचुरे.” B. C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Dharm., तदुपस्थिते for समुपस्थिते. R. पुनरर्थायतया for पुनरक्लीबतया.

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

८५ ॥ अतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—रुदतेति । रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव ॥ अनुन्नियत इत्यनुमृत् ॥ किप् ॥ तेनानुमृतानुमृतवतापि भवता पुनर्न लभ्यत इति ॥ नन्वनुमृतेन परत्र लभ्यते । तदपि नेत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजामपि देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो योग्यम्यानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि ॥ परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेशगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

८६ ॥ अभेति । किं त्वपशोकमना निर्दुःखचित्तः सन्कुटुम्बिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पिण्डादिकौदिदानैरनुगृह्णीष्व । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां वन्द्यनामश्रु प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्त्रादयः किल ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ श्रेष्ठाश्रु वन्द्यभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या स्वशक्तितः ” इति ॥

85. How can you, thus weeping for her, obtain her now ? You will not be able to reclaim her again, even if you die after her. For the ways of those who enjoy the other world lie along different roads according to their respective actions.

86. Relieving your mind of sorrow do you favour your wife with offerings of water. For it is said with certainty that the uninterrupted flow of tears shed by relatives burn (i. e. torment) the departed soul.

85. A. with Su., नानुमृतेन, B. नानुमृतेः, D. and the text only of Val., नानुमृते च, R. नानुमृतेऽपि for नानुमृतापि. Nine Mss. with Hem., Val., Chā., Din., Dharm., and Vija. read with Mallinātha. B. अपाप्यन्ते for लभ्यते. A. C. with Su., परलोकजुषां for परलोकजुषां. D2. I. with Su., हि देहिना, H. P. शरीरिणां for हि देहिनां. I. calls this stanza to be spurious. Between 85-86. D2. I. with Chā., Din., Val., and Su., read the following:—“ रुदितेन न सा निवर्तते नृप तत्रावदनर्थकं तव । न भवाननुसंस्थितोऽपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनः ” ॥ [D2. च तत् for तव. I. अपार्थकं for अनर्थकं.] “ पाटान्तरं ॥ हे नृप सन्दुमती रुदितेन न निवर्तते । तावत्प्रथमं तव तद्दितं अनर्थकं निरर्थकं । भवान् अनुसंस्थितोऽपि तां न लभते । हि निश्चितं । देहिनः प्राणिनः कर्मवशा कर्मानुगामिनः ॥ उक्तं च ॥ “ प्राप्यते मरणं यव वन्द्यं श्रीमुखं वधूः । स तत्र नीयते तेन कर्मणा गच्छस्तिभः ” ॥ ४० ॥ Chāritravardhana also calls this to be spurious. I. reads it between 84-85.

86. E. किलातिप्रचितं, C. and the text only of Hemādri, किलातिप्रचितं for किलातिसंततं. G. and the text only of Hemādri, प्रचक्षते for प्रचक्षते.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्दद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

८७ ॥ मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । भ्रुवमित्यर्थः । जीवितं त्रि-
कृतिर्याद्विच्छिन्नं बुधैरुच्यते ॥ एवं स्थित जन्तुः प्राणी क्षणमपि ॥ “अत्यंतसंयोगे
च” इति द्वितीया ॥ श्वसन्नावतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवान्ननु । जीवने
यथालाभं संतोष्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभा-
व्यादिति भावः ॥

८८ ॥ अवेति । मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृदयार्पितं निस्त्रातं
शल्यं शङ्कुमवगच्छति मन्यते ॥ स्थिरधीर्विद्वांसु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं म-
न्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः ॥ कुतः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षोपा-
यतयेत्यर्थः ॥ विषयलाभविनाशयोर्यथासंख्यं हिताहितसमानत्वाभिमानः पाम-
राणाम् । विपरीतं तु विपश्चितमिति भावः ॥

८९ ॥ स्वेति । स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यवग-
तौ संयोगविपर्ययो संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा बाह्यैर्विषयैः पुत्रक-
लत्रादिभिविरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्त्वं वद । न किञ्चिदित्यर्थः ॥
अथ वा स्वशब्दस्य शरीरिणैव सम्बन्धः ॥

87. Wise men say that death is but the nature of the senti-
ent beings, and life is a mere deviation from that natural state ;
if a creature remains breathing even for a moment, he is assuredly
a gainer.

88. The stupid-minded consider the loss of a dear person as a
dart fixed in the heart, but the firm-minded regard the same as
a dart extracted on account of its serving as a door leading to
blessedness.

89. Since the connection and separation of our own body and
soul are so well known, tell me, O king, why separation from ex-
ternal objects should at all distress a wise man ?

87. H. with Chā., and Din., जीवनं for जीवितं.

88. D. I. अथ गच्छति for अवगच्छति. H. इतस्तु, C. with Su., स्थिर-
धीश्च for स्थिरधीस्तु.

89. D. E. I. K. L. R. and the text only of Hemādri, स्मृतं,
D₂. with Dharm., स्मृतिं, C. H. P. with Hem., and the text only
of Vallabha, क्षणं, A₂. with Chā., and Din., श्रितं, B. with Su.

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तमं गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वार्यौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनुतेन सूनोः ।

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ९२ ॥

९० ॥ नेति । हे वशिनामुत्तमं जितेन्द्रियवर्य । पृथग्जनवत्पामरजनवच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि ॥ तथा हि । द्रुमसानुमतां तरुशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः । वार्यौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि ॥ “प्रथमचरम-” इत्यादिना जासि विभाषया सर्वनामसंज्ञा ॥ ते द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चक्षला यदि ॥ द्रुमवत्सानुमतामपि चलने तेषामचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

९१ ॥ स इति । सोऽज उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वशिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यसुखेरितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्ठशिष्यं विससर्ज ॥ किं तु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रेऽस्याजस्य हृदयलब्धपदमप्राप्तावकाशं सद्गुरोर्वशिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातीमव प्रतिनिवृत्तं क्रियु ॥ तोदकवृत्तमेतत्—“इह तोदकमम्बुधिसैः प्रथितम्” इत्युक्तम् ॥

९२ ॥ तेनेति । अवितथं यथार्थं सूनुतं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन । सूनोः पुत्रस्य बालत्वान् । राज्याश्रयत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुवत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यम् । प्रतिकृतिः क्षेत्रम् । तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथंचित्कृच्छ्रेण । अद्यौ समा वत्सराः परिगमिता अतिवाहिताः ॥ उक्तं च गुणपताकायां—“वियोगे योगे वा प्रियजनसदृक्षानुभवनं

90. O thou, the best of the self-controlled, it is not proper for thee to become a prey to sorrow like an ordinary man ; tell me, what difference is there between a tree and a mountain even if both of them begin to quake in the wind ?

91. “ So be it,” with these words he accepted the consolatory words of his highly intelligent preceptor (imparted to him through his disciple Vannadeva), and dismissed the sage : but that consolatory advice not having gained scope in his mind excessively given up to grief, returned, as it were, to his preceptor.

92. Owing to the childhood of his son, that king of agreeable and true speech, passed eight years with great difficulty, sometimes of course looking at the exact picture of his beloved and at others enjoying the pleasures of her momentary company in dreams.

कुत°, C₂. with Val., धृत° for धृत°. C. D. with Val., स्मृतौ, R. यदि for यदा. C. with Hem., and Val., कं, B. with Chá., and Din., कः for किं. Twelve Mss. with Su., Dharm., Vija. and the text only of Val., read with Mallinātha.

90. A. C. D. and the text only of Val., चापलाः for ते चलाः

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।
 प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमनत्वरया स मेने ॥ ९३ ॥
 सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिनृपतिर्वभूव ॥ ९४ ॥

ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रती-
 कारः कालव्यथितमनसां कोऽपि कथितः " इति ॥ प्रकृते सादृश्यादि त्रितयाभि-
 धानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टरेण्युपलक्षणम् ॥

९३ ॥ तस्येति । शोक एव शङ्कुः कालः ॥ " शङ्कुः काले शिवेऽस्त्रे च " इति
 विश्वः ॥ तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात्किल वि-
 भेद ॥ सोऽजः प्राणान्तहेतुं सरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रतिसमाधेयं तं शो-
 कशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्कण्ठया लाभं मेने ॥ तद्विरहस्या-
 तितुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

९४ ॥ सम्यगिति । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयव-
 न्तं वर्म हरतीति वर्महरम् । कवचधारिणमित्यर्थः ॥ " वयसि च " इत्यच्प्रत्ययः ॥
 कुमारं दशमं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्थम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥
 " तदर्हम् " इति वतिप्रत्ययः ॥ आदिश्य नियोज्य रोगेणोपसृष्टाया व्याध्यायास्त-
 नां शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनाव-
 स्थानं मतिर्यस्य स बभूव ॥ " प्रायश्चानशने मृत्योर्लुप्त्यन्नादुल्लेख्योरपि " इति
 विश्वः ॥ अत्र पुराणवचनम्—“ समासक्तो भवेद्यस्तु पातकर्महृदादिभिः । दुश्चक्रि-
 त्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः । स्वयं देहविनाशस्य कालं प्राप्ते महामतिः ।
 आन्नह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं भृगुतः पतनं
 तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु
 सर्वदा " इति ॥

93. They say that the dart of grief, forcibly broke his heart, as the offshoot of a fig-tree breaks down the terrace of a palace. In his haste to follow his beloved, he looked upon even that cause which was sure to terminate his life and which was incurable by physicians as a gain.

94. Then having charged the prince who was well educated and who was able to wear an armour, with the duty of protecting his subjects, according to the rules, the king desirous of giving up his residence in a body affected by a disease, became intent on starving himself to death.

93. C. D. K. and the text only of Hemādri, प्रविश्य for प्रसह्य. A. D. with Dharm., and Vija., °गमने, B. H. R. and the text only of Su., °गमने, L. °गमनः, C. E. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., °गमनः°

94. D. J. L. वर्महरं for वर्महरं. A. with Chā., and Din., शोकोपसृष्ट°, B. C. and the text only of Hemādri, भोगोपसृष्ट°, P. शोकोपविष्ट° for रोगोपसृष्ट°.

तीर्थं तोयव्यतिकरं भवे जह्नुकन्यासरय्वो-

देहत्यागादनरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजविलापो
नामाष्टमः सर्गः ॥

९५ ॥ तीर्थं इति । असावजो जह्नुकन्यासरय्वोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण
संभेदेन भवे तीर्थं गङ्गासरयूंसंगमे देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्यं लेखन-
म् ॥ “तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः” इति भावार्थे पयःप्रत्ययः ॥ आसाद्य प्राप्य ।
पूर्वस्मादाकारादधिकं चतुरया सुभगया कान्तया रमण्या संगतः सन् । नन्दन-
स्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत ॥ “यथा
कर्तुं चित्तीर्थं स्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्तुयादीप्सिता-
न्यपि ” इति स्कान्दे ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायक्रोचलम-
ह्लिनाथमच्छुपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामष्टमः सर्गः ।

95. At last giving up his body at the sacred place formed
by the confluence of the waters of the daughter of Jahnu and the
Sarayu and having immediately secured an enlisting in the num-
ber of the immortals, the king, being united to his favourite queen
now of a loveliness surpassing her former figure, sported again
in the pleasure-houses within the gardens of the Nandana forest.

95. D. तोये तीर्थं for तीर्थं तोयं. A. D. E. J. K. P. with Val.,
Din., Su., and Vija., चतुरया, B. C. H. I. L. P. with Hem., Chā., and
Dharm., तरुचा for चतुरया. Eight Mss. with Val., Din., Su., and
Vija., read with Mallinātha. Also our scholiast who says:—“पूर्व-
स्मादाकारादधिकतरा रम्यस्यास्तया ” &c.

। नवमः सर्गः ।

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समाधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।

दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥

अधिगतं विधिवद्युपालयत्यकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरोजसः ॥ २ ॥

एकलोचनमेकाधि सार्धलोचनमन्यतः ।

नीलार्ध नीलकण्ठार्ध महः किमपि मन्यहे ॥

१ ॥ पितुरिति । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियो यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धूर्यध्रे स्थितो महारथो दशरथः ॥ “एको दश सहस्राणि यो-
धयेद्यस्तु धन्विताम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ” ॥ पितुरनन्तरमु-
त्तरकोसलाञ्जनपदान्समाधिगम्य प्रशशास ॥ अत्र मनुः—“क्षत्रियस्य परो धर्मः
प्रजानां परिपालनम्” इति ॥ द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—“द्रुतविलम्बि-
तमाह नभौ भरो ” इति ॥

२ ॥ अधिगतमिति । अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं प्रकृ-
तिमण्डलं नगरजनसहितं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचि-
ना नगरशब्दयोगाद्गोचरीवर्द्धन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवद्य-
याशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः ॥
“कृभो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ” इति टप्रत्ययः ॥ नगस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्र-

1. After the death of his father, Das'aratha, who had sub-
dued his senses by abstract meditation, who was a great chariot-
warrior, and who stood at the head both of devotees and kings.
ruled over the Uttarakosalas after having first brought them under
his sway.

2. As the king, whose prowess was equal to that of Kumāra,
the ruler of the Krauncha mountain, protected the circle of pro-
vinces inherited from his father together with the people of his ca-
pital according to the rule, it became more virtuous (than before).

1. D. C. “कोशलां for कोसलान्. So also Chāritravardhana and
Vallabha notice this, and the former says,—“कोशलां” इति पाठोऽयोध्यामि-
त्यर्थः, the latter who says,—“कोशलां ” इति श्रीलिङ्गपाठे । कोशलास्य नगरी ।
पुष्पिगपाठस्तु शंसनः ।

2. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Din., Val., Su., and
Dharm., गुणतत्परं for गुणवत्तरं. Five Mss. with Chā., and Vija., read
with Mallinātha. Hemādri says:—“गुणतत्परं हितैकानिष्टमभवत् । धार्मिके

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिवृद्धनमर्थपतिं च तं श्रननुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥
जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिर्भूत्कलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

करः कुमारः ॥ “ कुतारः क्रौञ्चधारणः ” इत्यमरः ॥ तदोजसस्तुल्यबलस्या-
स्य दशरथस्य गुणवत्तरनभवत् । तत्पौरजानपदनण्डलं तस्मिन्नर्त्तावासकमभू-
दित्यर्थः ॥

३ ॥ उभयमिति । ननस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥
बलनिवृद्धनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुर्गति यो दण्डधरः स एवान्वयः
कृत्स्नो यस्य तमर्थपतिं दशरथं च । इत्युभयमेव । समयेऽवसरे जलं धनं च
वर्षतीति समयवर्षा । तस्य भावः समयवर्षिता । तथा हेतुना कृतकर्मणां स्वकर्म-
काणिाम् । नुदतीति नुदम् ॥ “ इगुपधज्ञाग्रीक्रिः कः ” इति कप्रत्ययः ॥ श्रनस्य
नुदं श्रननुदम् ॥ किञ्चन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥
इति वदन्ति ॥

४ ॥ जनपद इति । शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृ-
थिव्या ईश्वरे सति ॥ “ तस्येश्वरः ” इत्युप्रत्ययः ॥ जनपदे देशे गदो व्याधिः ॥
“ रोगव्याधिगदानयाः ” इत्यमरः ॥ पदं नादधौ । न चक्रानेत्यर्थः ॥ सपत्नजः
शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव ॥ असंभावित एवेत्यर्थः ॥ क्षितिः कलवत्यभूच्च ॥

3. Wise men speak of two only as rewarding the labours of those who have done their duty, by timely showers of rains as well as timely gifts of wealth, *viz.*, the destroyer of the demon Bala and that Lord of wealth sprung from the line of the baton-holder Manu.

4. When the son of Aja whose might was like that of the immortals and who was in the full enjoyment of mental peace, was the lord of the earth, it yielded abundance of crops, no plague stepped into his country, much less were the ravages caused by the enemies.

हि प्रभो सर्वे एवानुरागाद्वितकारिणो भवन्ति.” Vallabha, गुणतत्परं हितैकनिष्ठमभवत् ।
सावधाने हि प्रभो सर्वे एव मंत्रिणः सानुरागाः प्रियकारिणो भवन्ति.” Hemādri also
notices the reading of our text.

4. D. with Su., परिभवः for अभिभवः. B. C. E. I. K. with Hem.,
Val., Chā., Din., Su., Dharm., and Vija., कृषिः for क्षितिः.

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुण्यजनेन ततः परम् ।
 तमधिगम्य तथैव पुनर्वभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥
 समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ॥
 अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणायसरं रुचा ॥ ६ ॥
 न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिभाभरणं मधु ।
 तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यत्तमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

५ ॥ दशेति । मही । दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् । तेन रघुणा यथा श्रियं कान्तिमपुण्यत् । ततः परं रघोरनन्तरजनेन च यथा श्रियमपुण्यत् । तथै-
 वाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनविभ्रमं तं दशरथमिदं स्वाभितम-
 धिगम्य पुनर्न बभावेति न ॥ बभावेवेत्यर्थः ॥ द्वौ तत्रौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

६ ॥ समतयेति । नराधिपो दशरथः समतया समवर्तित्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्य-
 र्थः । वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः । असतां दुष्टानां नियमनान्निग्रहाच्च । सवरुणौ वरुण-
 सहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरवरुणान्यथासंख्यमनुययावतुचकार । रुचा
 तेजसाणाप्रसरभरणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

७ ॥ तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—नेति ॥ उदयाय यत्तमानमभ्युदयार्थं
 व्याध्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिराखेटव्यसर्न नापाहरन्नाचकर्ष ॥ “आक्षो-
 दन् मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ दुष्टमासमन्तादुदरमस्येति
 दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् ॥ “दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ” इत्यमरः ॥
 शशिनः प्रतिभा प्रतिबिम्बमाभरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । न वेति पदच्छेदः ॥
 वाशब्दः समुच्चये ॥ नवयौवना नूतनवयस्का प्रियतमा वा स्त्री नापाहरत् ॥ जाता-
 वैकवचनम् ॥ अत्र मनुः—“पानमक्षः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टत-
 मं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ” इति ॥

5. The earth, as it had maintained its splendour by the help of Raghu, the conqueror of the ten quarters, and after him by Aja, so now having obtained him for a lord not inferior in prowess, did not but shine just the same again.

6. The lord of the people imitated Yama in equal dealing of justice; followed the Lord of the Punya-janas (Kubera) in raining showers of wealth; Varuna, in chastising the wicked; and the Sun before whom goes Aruna, in his bright splendour.

7. Neither pleasure in hunting, nor gambling, nor yet wine ornamented with the reflection of the moon, nor his beloved in the bloom of her youth diverted him from striving for the prosperity of his kingdom.

7. I. with Val., and Su., नवयौवना प्रियतमाः for नवयौवना प्रियतमा-
 I. with Val., and Su., अपाहरन् for अपाहरत्.

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
 न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥
 उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
 स हि निदेशमलङ्घ्यतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥
 अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।
 जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीब्रह्मा चमूः ॥ १० ॥

८ ॥ नेति । तेन राज्ञा प्रभवति प्रभो सति वासवेऽपि कृपणा दीना वाङ्मेरितो
 नोक्ता । परिहासकथाम्बपि वितथानृता वाङ्मेरिता । किं चापरुषा रोषरुन्येन तेन
 सपत्नजनेष्वपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्टुराक्षरं यथा तथा वाङ्मेरिता । किमु-
 नान्यत्रेति । सर्वत्रापिशब्दार्थः ॥ किं त्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेन कलिनार्थः ॥

९ ॥ उदयमिति । वसुधाधिपा राजानः । उद्वहतीत्युद्वहो नायकः ॥ पचाद्यच् ॥
 रघूणामुद्वहो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् । अस्तमयं नाशे च । इत्यु-
 भयमानशिरे लेभिरे ॥ कुतः । हि यस्मात्स दशरथो निदेशनाज्ञामलङ्घ्यताम् ।
 शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मित्रमभूत् ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रमित्रयोरिति निपातः ॥ प्र-
 तिगर्जतां प्रतिस्पर्धिनाम् । अय इव हृदयं यस्येत्ययोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् ॥
 स्वाज्ञाकारिणा रक्षति । अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥

१० ॥ अजयइति । अधिज्यशरासनः स दशरथ उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनी-

8. He never uttered a pitiable (*i. e.* flattering) word before
 वासव though he (*i. e.* Vāsava) had power over him, nor a falsehood
 even in tales of mirth, nor yet any abusive language even to his
 enemies,—because his nature was far from being angry.

9. The vassal kings, experienced both rise and set at the
 hands of (*lit.* from) the head of the family of Raghu, for he had a
 kind heart to those who did not violate his commands but to his
 defiants he had a heart made of steel.

10. He, who had strung his bow, conquered the Earth en-

8. B. C. E. H. I. K. P. R. with Val., Su., Dharm., and the
 text only of Hemādri. अपि सपत्नजनं च for न च सपत्नजनं अपि.

9. After the 8th verse of our text I. R. read the 11th and
 then 10th and then the spurious stanza, *viz.* “ जघननिर्विषयां &c.” I.
 omits the 9th verse of our text. After the 9th verse of our text, Chā-
 ritravardhana reads the 11th, 12th, and then the 10th verse; Vallabha,
 after the 9th verse of our text, reads the 11th, 10th, and then the
 spurious verse, “ जघनं &c.” Hemādri reads the spurious verse be-
 tween 9-10, and after which he reads the 11th, and then the 10th
 ver-e, and this verse he pronounces to be क्षेपक.

10. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Chā., Din., Su.,

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भूतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

शमितपक्षवलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।

स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

मेकरथेनाजयत् । स्वयमेकरथेनाजैषीदित्यर्थः ॥ गजवती गजयुक्ता । जवन तीव्रा जवाधिका हया यस्यां सा चमूस्त्वस्य नृपस्य केवलं जयमेवावोषयदप्र-
थयत् । स्वयमेकद्वीरस्य चमूरुपकरणमात्रमित्यर्थः ॥

११ ॥ अवनिमिति । वरूथिना गुप्तिमता ॥ “वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथ-
स्थिनम्” इति सज्जनः ॥ एकरथेनाद्वितीयरथेनावनिं जितवतो धनुर्भूतो नरवाहन-
संपदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमवोषा अर्णवा विजयदु-
न्दुभिनां ययुः किल ॥ अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥

१२ ॥ शमितेति । पुरन्दर इन्द्रः शतकोटिना शताक्षिणा कुलिशेन वज्रेण

circled by the ocean with but a single car, while his army with ele-
phants and horses dashing forth with great speed only proclaimed
his victory.

11. To him conquering the earth by means of a single car
furnished with a protecting plank, wielding a ready bow and pos-
sessing wealth like that of Kubera, the cloud-like-thundering seas
assuredly served him for the kettle drums of victory.

12. Town-destroying Indra humbled the force of the wings of
mountains with his thunderbolt having but a hundred sharp points

Dharm., and Vija., हि for तु. Châritravardhana considers this verse
as क्षेपक. Between 10-11. B. D. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
and Su., read: —“जघननिर्विषयीकृतमेखलाननुचिताधुविलुप्तविशेषकान् । स रिपुदा-
रगणानकराद्वलादनलकानलकाधिपविक्रमः” ॥ [B. उपचिता for अनुचिता°]. “जघने-
ति ॥ अलकाधियो धनदस्तुल्यविक्रमः स नृपो रिपुदागणां शत्रुस्त्रीणां गणान्वलादेर्वविधा-
नकरोत् । जघने निर्विषयीकृता मेखला येषां तान् । अनुचिन्तनानभ्यस्तन दुःखात्पञ्चन वा-
धुना विलुप्तविशेषकाग्रतिलकान् ॥ “नमालपत्वनिलकचित्रकाणि विशेषकं” ॥ न
अलका येषां ताननलकाकेशरहितान्” ॥ हेत्वा “जघनेति ॥ स राजा रिपुदाराणां वैरिस्त्रीणां
गणान्ममूहान्वलादनलकानलकरहितानकरोत् ॥ प्रत्याधिपार्थिवपत्नीनां वैधव्यं प्रापयदित्य-
र्थः । किमुतान् । जघनेभ्यो निर्विषयीकृता निरस्ता मेखलाः कांच्यो येषां ते तान् । तथा-
नुचिनमयां चक्षुःशोकजनितमधु तेन विलुप्ते विशेषकं कपोलपत्रावली येषां तान् । की-
दृशो नृपः । अलकाधियस्य कुबेरस्यैव विक्रमो यस्य सः” ॥ चा° ॥

12. B. C. E. I. K. R. with Cha., Din., Val., and Su., शितकोटिना
for शतकोटिना. Hemādri notices the reading and says:—शितकोटिनेति
प्राट् शितं नाशने । E. with Val., and Su., शिपरिणां for शिखरिणां. D₂. स्फुरितको-
टिसहस्रमरीचिना for शमितपक्षवलः शतकोटिना. Hemādri and Châritravardha-

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमुखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहानलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षवलो विनाशितपक्षसारः ॥ नवतामरसाननो नवपङ्कजाननः ॥ “पङ्कुरुहं तामरसम्” इत्यमरः ॥ स दशरथः शरवृष्टिमुच्चा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स तथोक्तः ॥ “पक्षः सहायेऽपि” इत्यमरः ॥

१३ ॥ चरणयोरिति । शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः शतमुखं यथा शतक्रतुमिव । नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः सम्पादित-
द्विभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरणयोरस्पृशन् ॥ तं प्रणमुनित्यर्थः ॥

१४ ॥ निववृत् इति । स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुताना-
मञ्जलयो यैस्तान् । स्वयमसंखुखागतानित्यर्थः । अनलकान्तभर्तृकतयालकसं-

but the king dśarath with his face resembling a fresh lotus, destroyed the party force of his enemies by means of his twanging bow that sent forth showers of arrows.

13. The kings by hundreds touched him of undaunted valour on his feet with rays proceeding from the diamonds in their crowns brightened by the red lustre of his toe-nails, as the gods bowed to him of one hundred sacrifices (Indra) .

14. Then the king returned from the shores of the great ocean to his capital not any way inferior to Alakā, having taken

na also notice this and say:—कापि । “स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना” इति पाठस्तत्र स्फुरिता देदीप्यमानाः कोटानां धाराणां सहस्रेषु मरीचयः किरणा यस्य तेन । काचिद्वज्रस्य सहस्रकोटित्वमाहुः ॥ Between 12-13. B. D₂. E. I. R. with Val., and Su., read :—“स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना समचिनोत्कुलिशेन हरिर्यशः । स धनुषा युधि सायकवर्षिणा स्वनवता नवतामरसाननः” ॥ स्फुरितेति ॥ हरिर्देवन्तः । कुलिशेन वज्रेण यशः समचिनोत् । कीर्ते मञ्चिकाय । किमूतेन कुलिशेन स्फुरितकोटिमहत्वाणां मरीचिना स्फुरिता उद्बसिताः कोटिमहत्वाणां मरीचयो यस्य स राजा युधि संप्रामं सायकवर्षिणा धनुषा द्वाणवृष्टिमुच्चा कार्मुकेण यशः समचिनोत् । किमूतेन कुलिशेन धनुषा स्वनवतादयुक्तेन । किमूतो नृपो नवतामरसाननः सरसकमलवदनः ॥ व० ॥ [D₂. बहु for युधि.] E. I. R. read the second Pāda as स शरवृष्टिमुच्चा धनुषा युधि स्वनवता नवतामरसाननः ॥ [R. धनुषाधिषां for धनुषा युधि.] I. R. read this spurious verse between 11-12. I. considers our text of the 12th verse to be spurious. R. considers the above verse as पाठान्तरं. Sumativijaya reads the above spurious verse between 11-12 and then “जघनं &c.”

13. R. स तनो for मरुतो.

14. R. बाहु for बाल. Hemādri :—“जघननिधिषयोत्यनेन यमकसा-

उपगतोऽपि च मण्डलनाभिननुदितान्यसितातपवारणः ।

अजितमस्ति नृपास्पदमित्यभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

स्कारशयन्यान्सपत्नपरग्रहाच्छत्रुपत्नीः ॥ “ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ” इत्यमरः ॥ समनुक्रम्यानुगृह्यालकानवसामलकानगरादन्यूनां पुरीमयोर्ध्यां प्रति महार्णवानां राधसः पर्यन्तान्निवृत्ते ॥ शरणागतवत्सल इति भावः ॥

१५ ॥ उपगत इति । अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत्स्वच्छातिरिक्ते सितातपवारणं श्वतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरभिन्नचन्द्रयोः समेद्युती तेजःक्रान्ती यस्य स तथोक्तः । स दशरथो मण्डलस्य नाभिनां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतिवत्सुपगतोऽपि । चक्रवर्ता सन्नपीत्यर्थः ॥ “ अथ नाभिस्तु जन्वद्दे यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपीण्डिकायां च ना पुनः । आश्वत्थिभेदे तु मतो मुख्यनहीपतौ ” इति केशवः ॥ अजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्धवानलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिखिलजंतव्योऽपि पुनर्जंतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावर्तिष्टेत्यर्थः ॥ द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—“ अरिभिन्नरैर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथाग्निरिमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयाश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समस्तव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ” इति ॥ “ अरिमित्रादयः पश्च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासाराः ” इति पृष्ठतश्चत्वारः ॥ मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ता ॥ दशरथश्चैतादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

compassion on the wives of his enemies, who were then destitute of hair decorations and who had requested their ministers to join the hands of their infant-sons before him as a token of their supplication.

15. Though got to the position of the chief of the circle of twelve kings, that universal monarch, whose personal bright splendour was equal to that of fire and the moon and besides whose white umbrella, no other white umbrella could be raised on the earth, was ever vigilant thinking that the dignity of a Monarch is ever to conquer what still remains unconquered.

रूप्यान्केचिदमुं न पटन्ति.” Vallabha :—“ जघननिर्विषयाकृतेत्यनेन यमकसारूप्यादिरलोऽस्य पातः ”

15. B. with Chā., Din., and Su., अनुचिता° for अनुदिता°. C. with Val., तपचारणः for तपवारणः. B. C. E. H. I. R. with Val., Su., and the texts only of K. P. and Hemādri, श्रियमवश्य सरन्ध्रचलाम् for अजितमस्ति नृपास्पदम्. Also Mallinātha, who says :—“ श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपं छले चलां चञ्चलामवेक्ष्यावलोक्य ॥ र्थाहिं केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति ”।

ऋतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।

कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ १६ ॥

अजिनदण्डभूतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।

अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ १७ ॥

१६ ॥ ऋतुष्विति । ऋतुष्वश्वमेधेषु विसर्जितमौलिनावरोपितकिरीटिन ॥ “ याव-
द्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवति ” इति राज्ञश्चिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः ॥ “ मौ-
लिः किरीटे धम्मिल्ले ” इति विश्वः ॥ भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जित-
दिगन्तसेपदा ॥ अनेन शस्त्रियस्य विजितत्वमुक्तम् । नियमार्जितधनत्वं सद्भिनि-
योगकारित्वं च सूच्यते ॥ वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन । तमसा च
सरयुश्च नद्यौ । तयोस्तटाः कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनः कृताः ॥
“ कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात् ” ॥ “ हेमयूपस्तु शोभिकः ” इति
यादवः ॥

१७ ॥ अजिनेति । ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं च वि-
भर्तीति तामजिनदण्डभूतम् ॥ “ कृष्णाजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं
यजमानाय प्रयच्छति ” इति वचनात् ॥ कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम् ॥
“ शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तथा यजमानं दीक्षयति ” इति विधानात् ॥ प्रकृते
कुशग्रहणं कश्चित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम् ॥ यतगिरं वार्चयामास ॥ “ वार्चं यच्छु-
ति ” इति श्रुतेः ॥ मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् ॥ “ कृष्णवि-
षाणया कण्डूयते ” इति श्रुतेः ॥ अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दशर-
थिमधिवसन्नधितिष्ठन्सन् । असमा भासो दीप्तयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ।
अभासयद्भासयति स्म ॥

16. Laying aside his crown during the performance of sacri-
ficial ceremonies he, who had amassed the wealth of quarters by
dint of his arms, and who was exempt from the quality of ignor-
ance, made the banks of the Tamasa and the Sarayū embellished by
erecting golden sacrificial columns on them.

17. The god ईश्वर presiding over (*lit.* dwelling in) his body
that had undergone the initiative ceremony of the sacrifices, with
his speech restrained, holding the antelope hide and a staff, wearing
a waist-band of Kus'a-grass and furnished with the horn of a deer,
made it shine with matchless splendour.

16. Some of the Mss. as well as some commentators including
Hemādri have a different order from this verse ; but the order
given by Mallinātha appears genuine and also supported by Chā-
ritravardhana, Vallabha, Dinakara and Sumativijaya.

17. D. °भृता for °भूतं. C. E. I. K. R. with Val., जित° for यत°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and others.

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
 नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ १८ ॥
 तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभुवं च पतिव्रता ।
 नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥ १९ ॥
 स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
 स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ २० ॥

१८ ॥ अवभृथेति । अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितो देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरां वनमुचे जलवर्षिणे ॥ “ जलं नीरं वनं सत्त्वम् ” इति शाश्वतः ॥ नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति स्म ॥ न कस्मै-
 चिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

१९ ॥ तमिति । पत्यौ व्रतं नियमो यस्यः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषयेऽलाघवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः । ककुत्स्थ-
 कुलोद्भवं तं दशरथमात्मभुवं पुरुषं विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा । अन्यं क्रं नृपति-
 मसेवत ॥ कमपि नासेवतत्यर्थः ॥ विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिरा-
 भूदित्यर्थः ॥

२० ॥ स इति । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणाङ्गणे मघवत इन्द्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्तितत्रासाः सुरवधूरुच्छ्रितं स्वभुजवीर्यमगापय

18. He, who was purified by the ablutions at the end of the sacrificial ceremonies, who had controlled his senses, who was every way worthy to move in the assembly of the gods, bowed his high head only to the enemy of Namuchi, the showerer of rains.

19. Except the self-existent person and that king who was born in the line of Kakutstha, who were both liberal (*lit.* not niggardly) to supplicants, what other prince could, the devoted and virtuous Goddess of Wealth with a lotus in her hand, go to serve ?

20. It is said that this great warrior having become the associate of Indra in the van of battle, relieved the celestial damsels

18. C. E. H. K. R. with Su., Dharm., and Vija., विजितेन्द्रियः, D. with Val., अपि जितेन्द्रियः for नियतेन्द्रियः.

19. C. °कुलोद्भवं for °कुलोद्भवं. A. D. E. H. P. आत्मभवं for आत्म-
 भवं. Eight Mss. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinātha.

20. D. महायशाः for महारथः. C. with Vallabha's text उज्जितं for उच्छ्रितं.

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
 दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २१ ॥
 तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
 मगधकोशलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ २२ ॥
 प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्वभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
 उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ २३ ॥

त्किल खलु ॥ गायतेः शब्दकर्मत्वात् ॥ “ गतिवृद्धि—” इत्यादिना सुरवभूनामपि कर्मत्वम् ॥

२१ ॥ असकृदिति । एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेनासकृद्वृद्धशो दिनकरस्याभिमुखाः । अभिमुखोच्छ्रिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे वारिताः ॥

२२ ॥ तमिति । पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः । मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च ताञ्जनपदाञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः । सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अहितरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् ॥ “ कदम्बमार्गणशराः ” इत्यमरः ॥ तं दशरथं शिखरिणां क्षमाभृतां दुहितरः ॥ आ समन्तादपगच्छन्तीति । अथ वा । “ आपिनाप्सन्नन्धिना वेगेन गच्छन्तीत्यापगाः ” इति श्रीरस्वामी ॥ नद्यः सागरमिव । पतिं भर्तारमलभन्त ॥

२३ ॥ प्रियतमाभिरिति । अरीन्घ्नन्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्तिप् ॥ “ ब्रह्मभूणवृक्षेषु क्तिप् ” इति नियमस्य प्रायिकत्वात् ॥ यथाह न्यासकारः—“ प्रायि-

from fears by means of his arrows, and thus made them chant the sublime might of his arms.

21. Thus that single-chariot-warrior, the mighty bowman, having taken the lead of Indra often suppressed the dust, raised in the battle-field, and which was going upwards in the direction of the sun so as to obscure it, by the stream of blood of the god's enemies.

22. Daughters of the rulers of the Magadhas, the Kosalas and the Kekayas, who looked upon their husband as their god, obtained him for their husband who had levelled his darts against his enemies, as streams of mountains obtain the ocean.

23. The king with his three loving wives, himself skilful in devising means of destroying his enemies, looked like Indra, the

21. B. C. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., एव हितेन for एकरथेन.

22. A. H. J. P. with Hem., Chā., Din., and the text only of Val., मगधकोशलकेकय^०, D. मगधकोशलकेकय^०, B. C. E. I. K. R. with Val., Su., Dharm., and Vija., मलयकोशलकेकय^० for मगधकोशलकेकय^०.

अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुराञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

कश्चायं नियमः ” ॥ कचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते ॥ मधुहा ॥ “प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते ” इति ॥ तेषु योगेषूपायेषु विचक्षणो दक्षः ॥ “योगः संनहर्नापायध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः ॥ इन्द्रोऽपि योज्यमेतत् । असी दशरथस्तितृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा विनिनीषु-
विनेतुमिच्छुस्तितृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरि-
ह्य इन्द्र इव । बभौ ॥

२४ ॥ अयेति । अथ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणामरेन्द्राणां समाधूमारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थ्यवितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः ॥ “कक्षपुरब्धः—” इत्यादिना समासान्तोऽच्यत्ययः ॥ तं समधुरम् । अश्वि-
तविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव । मधुर्वसन्तः ॥ “अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः ” इति विश्वः ॥ नवैः कुसुमैरुपलक्षितः सन्समाववृते समागतः ॥ “रिक्तहस्तेन नोपियाद्राजानं देवतां गुरुम् ” इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इति भावः ॥

२५ ॥ जिगमिषुरिति । धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुः । रथयुजा सारथिनानूरुणा परिवर्तितवाहनो निवर्तितान्धो रविः । हिमस्य

God with the bay horses, come down to the earth in bodily form accompanied only by the three powers, as if with the desire of ruling over the mortals.

24. And now with fresh flowers came the Spring to do honour as it were, to that sole sovereign of the people (i. e. Universal Emperor) of adorable prowess and having equal burden (of governing and dignity) with Yama, Kubera, Varuna and Indra.

25. Desirous of going to the quarter presided over by the Lord of wealth (Kubera), the Sun, having his horses turned

24. D. E. with Châ., and Dharm., °वज्रिणं for °वज्रिणां. Between 24-25. B. C. D. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read :—“ हिमविवर्णितचन्दनपङ्कवं विरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः । विहगयोः कृपयैव शनैर्ययो रैविरहाविरहप्रवेदयोः ” ॥ हिमेति ॥ हिमेन विवर्णिताः पाण्डुकृताश्चन्दनपङ्कवा र्यास्मिन्स्ते मलयाद्रिं विरहयन्दुराकुर्वन्मुदङ्मुखो रविः शनैर्ययो ॥ उत्तरायणे रविर्हि शनैर्वर्णितः ॥ तत्र हेतुमाह । अहो विरहं दिनान्ते ध्रुवां निश्चितां भेदो वियोगो ययोर्विहगयो-
अकवाकयोः कृपयैव ॥ “ रौमुपि ” इत्यहनोरुक्तः ॥ हे० ॥ Hemādri reads this between 25-26. Chāritravardhana considers this as spurious.

25. D. हिमनिग्रहैः for हिमनिग्रहैः.

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्दुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

उपहितं शिशिरापगमाश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।

प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ २७ ॥

निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन्विशदयन् । मलयं नगं मलयाच-
लमत्यजत् । इक्षिणां दिशमत्यार्क्षदित्यर्थः ॥

२६ ॥ कुसुमेति । आदौ कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः । तदनु ॥ “ अनुलक्षणे ”
इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्विनीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां कोकिलानां
च कूजितम् । इत्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य । द्रुमवतीं द्रुमभूयिष्ठां वन-
स्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् ॥ केषांचिद्दुमाणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कु-
चुनप्राथम्यान्नोक्तक्रमस्य दृष्टविरोधः ॥

२७ ॥ उपहितमिति । शिशिरापगमाश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे ॥
“ पलाशः किंशुकः पर्णः ” इत्यमरः ॥ उपहितं दन्तं मुकुलजालं कुङ्कुलसंहतिः ।
नन्दनं यापितलज्जयापसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतम उपहितं नखक्षत-
मिव मण्डनं तद्विव । अशोभत ॥

back by his charioteer, left the Malaya mountain brightening the
dawn by removing the frost.

26. There was first the blowing (*lit.* birth) of flowers ; then
there were sprouts of fresh leaves ; then there were heard the
humming of bees and the notes of the cuckoos : in this order did
मधु (*i. e.* the vernal season), who descended incarnate to the forest
ground that was abounding in trees, exhibit himself.

27. The multitude of opening buds with which the Palās'a
tree was vested by the Vernal Beauty at the departure of winter,
looked like the ornament of nail-scratches of a young woman whose
bashfulness has been removed under the influence of intoxication,
on the body of her lover.

26. B. C. E. H. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Vija.,
and the texts only of K. P. तदनुषट्पदको° for तदनु षट्पदको°.

27. B. C. E. I. K. with Hem., अरोचत for अशोभत. B. I. read this
verse after the 33rd stanza of our text ; so do almost all com-
mentators. Between 26-27. B. D. E. I. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Dharm., read :—“ सुरभिसंगमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत
भंगुरं ॥ रमणदन्तमिवाद्रितखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ” ॥ सुरभीति । वनमालया
वनवर्कया सुरभेर्वसन्तस्य संगमजं भंगुरं वक्त्रं नवं पलाशपुष्पमधार्यत ॥ “ सुरभिर्भणके

ब्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।

न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ २८ ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवायता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ २९ ॥

२८ ॥ ब्रणेति । ब्रणेर्हन्तभक्तैर्गुरुभिर्दुर्धरेः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत् । शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं हिमं रविस्तावदा वसन्तादशेषं निःशेषं यथा तथापोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्नोति हि । किं तु विरलं कृतवांस्तनू-
चकार ॥

२९ ॥ अभिनयानिति । अत्र न्युतलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । अभिनयानर्थव्यञ्जकान्यापारान् ॥ “व्यञ्जकाभिनयो समौ ” इत्यमरः ॥ परिचेतुमुभय-

28. Though the sun could lessen the frost then unbearable to the lower lip of young women, sore with marks of teeth and by reason of which the waist-band found no place on their loins, he was indeed not thoroughly able as yet to dissipate it entirely.

29. The new-budded mango-creeper, whose sprouts were

स्वर्णे जार्ताफलवसन्तयोः ” इति विश्वः ॥ पलाशस्य पुष्पं पलाशं ॥ “तस्य विकारः ” इत्यण् ॥ “पुष्पमूलेषु बहुलं ” इति लृप् ॥ वार्तिकं ॥ भंगुरं ॥ “भञ्जभासमिदो घुरच् ” इति घुरच् ॥ त्वजोरिति कुत्वं ॥ मदेन यापिता नाशिता लज्जा यस्यास्तया प्रमदया कामिन्या रमणं प्रियेण दत्तमात्रं नखक्षतमिव ॥ हे० ॥ Between 27-28. B. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., read :—“परभृता मदनक्षतचेतसां प्रियसखी लघुवागिव योषितां प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे मृदुरवा दुरवापसमागमान् ” ॥ परभृतेति ॥ मृदुरवा कोमलशब्दा परंः काकादिभिर्भृता पुट्टा कोकिला कलहान्तरे व्यवधाने सति मदनक्षतचेतसां योषितां स्त्रीणां प्रियतमान् न दुरवापः समागमो येषां तांस्तथोक्तान् सुलभसमागमानकरोत् ॥ कामार्चा हि कोकिलकूजितं श्रुत्वा कोपं त्यजन्ति ॥ लघुवाक् प्रियसखीव । सा हि प्रियसमागमं कुरुते ॥ “लघुर्मनोजनिःसारागुरुषु प्रथितो लघु । कृष्णागुरुणि शीघ्रे च ” इति विश्वः ॥ हे० ॥ [E. I. with Su., चेतसः for चेतसां. B. E. विरहान्तरे for कलहान्तरे. Châ., दुरवापत् for दुरवाप. B. परभृतां for परभृता] Between 28-29. B. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val. and Su., read :—“विशदचन्द्रकरं सुखमारुते कुसमितद्रुममुन्मदकोकिलं । तदुपभोगरसं हिमवर्षिणः परमृतोपमतां ययौ ” ॥ विशदिति ॥ हिमवर्षिणो हेमन्तादृतो वैसन्तस्य तत्सर्वं चेष्टितं । उद्धते सवितरि परमत्यर्थः । अमृतोपमतां ययौ । अमृतप्रियं बभूव । किंभूतं तत् । विशदचन्द्रकरं निर्मलमुद्युति । अपरं किंभूतं । कुसमितद्रुमं पुष्पितपादपं । अपरं किंभूतं । उदन्मदकोकिलं समदपरभृत् । अपरं उपभोगरसं । उपभोग एव रसोऽपरं यस्य तत्परं ॥ तदिनि सामान्यापेक्षया नपुंसकं श्रूयमाणेऽपि त्रिभिन्नालिङ्गे पादान्तरे सामान्यापक्रमो नपुंसकं प्रयुज्यते ? ॥ व० ॥ [ययुः for ययौ] After this L. reads “सुरभिसंगमजं &c.”

29. R. इवोदिता for इवोयता.

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनारपतन्निणः ॥ ३० ॥

कुसुममेव न केवलमातेवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ ३१ ॥

सितुमुद्यतेव स्थिता ॥ कुतः । मलयमारुतेन कम्पितपङ्कजा । पङ्कजशब्देन हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका ॥ “कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरः ॥ सह-कारलता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते ॥ “कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि” इति विश्वः ॥ कामो रागः । तज्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः ॥ मनांऽमदयन् ॥

३० ॥ नयेति । नयो नीतिरेव गुणः । तेन । अथ वा नयेन गुणः शौर्यादिभिश्चो-पचिताम् । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य श्रियम-र्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबन्धिनीं कमलिनीं पद्मि-नीमलिनारपतन्निणः । अलयो भृङ्गाः । नीरपतन्निणो जलपतन्निणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥

३१ ॥ कुसुममिति । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् ॥ “ऋतोरण्” इत्यण ॥ नवं प्रत्य-ग्रमशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनमुदीपनं न । किं तु विलासिनां मदयिता मादको दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पङ्कजसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽ-भवन् ॥

shaken by the breeze from the mountain Malaya, being intent on, as it were, to practise theatrical gesticulations, fascinated the minds even of those who had conquered rage and love.

30. As the needy flock about the king's wealth which is ac-quired by proper course of action in politics, and the object of which is to help the virtuous, so did the bees and the water-fowls repair to the cluster of lotuses of the lake full blown on account of the advance of the spring.

31. Not only the fresh vernal flower of the As'oka tree alone became the object of exciting love, but also the young sprouts of leaves, which are put on the ears of beloved women and which madden their lovers with passion.

30. H. अनुययुः for अभिययुः. Between 30-31. B. D₂. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“ दशनचन्द्रिकया व्यवभासि-तं हसितमासवगन्धि मधोरिव । बकुलपुष्पमसेव्यत षट्पदैः शुचिरसं चिरसंचितमीप्सुभिः ” ॥ दशनंति ॥ दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं दशनकान्त्या विदोषेण शोभितं मधोर्वसन्तस्य हसितमिव बकुलपुष्पं षट्पदैर्भृङ्गैरसेव्यत । किंविधं हास्यं पुष्पं च । आसवगन्धोऽस्यस्य

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पञ्चविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ ३२ ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।

मधुकैरकरोन्मधुलोलुपैर्वकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४ ॥

३२ ॥ विरचिता इति । मधुना वसन्तेनोपवनश्रियां विरचिता अभिनवाः पञ्च-
विशेषकाः पञ्चरचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुराः कुरव-
कास्तरवा मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः ॥ भृङ्गाः कुरवकाणां मधुनि पीत्वा
जगुरित्यर्थः ॥ दानशीण्डानार्थिजनाः स्तुवन्तीति भावः ॥

३३ ॥ सुवदनेति । सुवदनावदनासवेन कान्तामुखवद्येन संभृतो जनितः ॥ तत्तस्य
दीहदमिति प्रसिद्धिः ॥ तस्यासवन्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः
कुसुमोद्गमः । कर्ता । मधुलोलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दीर्घपङ्क्तिभिर्मधुकैर्मधुपैः । करणैः ।
बकुलं बकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥

३४ ॥ प्रथममिति । सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु ॥ “गन्धस्य-” इ-
त्यादिनेकारः ॥ कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमिताः ॥ तासु वनराजिषु वनप-

32. The Kurabakas, which appeared like ornamental leaves painted in amatory sports on the person of the Vernal Beauty by her lover the Spring, and which were liberal in giving nectar to the bees became the cause of their humming.

33. The blowing of flowers caused by wine from the mouths of ladies wearing beautiful faces, and having the like quality, made the Bakula tree full of bees in long rows ardently longing for honey.

34. There in the rows of forests fragrant with sweet scent and abounding in flowers were heard the measured cooings first

तत् । इत्यन्तः । आसवस्येव गन्धो यस्य तत् ॥ “उपमानाच्च” इतीकारः ॥ किंविधैर्भृङ्गै-
श्चिरं संचिते शुचिश्चासौ रसश्च तमीप्सुभिः “आप्तप्युधामीत्” ॥ “शुचिः शुद्धेऽनुप-
हन्ते” इति विश्वः ॥ रसबाहुन्येन चिरसंचितत्वात्प्रेक्षा ॥ हे० ॥ [B. E. तिलकपुष्पं for
बकुलपुष्पं.]

32. D. with Hem., मधुकृतां for मधुलिहां.

33. D. R. with Hem., कुसुमोद्गमः for कुसुमोद्गमः. Between 33-34
B. E. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“गमयितुं प्रसु-
रेष सुखेन मां न महतीं वत पान्थवधूजनः । इति दयात इवाभवदायता न रजनी रजनी-
शवती मयी” ॥ गमयितुमिति ॥ मयी वसन्ते पांथानां प्रवासिनां वधूजनः खालीको म-
हती दीर्घा मां [रात्रिं] सुखेन गमयितुमतिवाहयितुं न प्रसुर्न समर्थ इति दयात इव
कृपावशादिव रजनीशवती चन्द्रयुक्ता रजनी रात्रिरायता विस्तीर्णा न बभूव ॥ क्षे-
पोऽयं ॥ चा० ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

द्विषु । अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषूदीरिता उक्ता अत एव भिताः परिनिता गिर आलापाः । प्रविरला मौग्ध्यात्स्तोकोक्ता सुग्धवधूनां कथा वाच इव । शुश्रुविरे श्रुताः ॥

३५ ॥ श्रुतीति । श्रुतिउखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः । कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तकान्तयो यासां ताः ॥ अनेन स्मितत्वं विवक्षितम् ॥ उपवनान्तलताः ॥ पवनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः सलयैः साभिनयैः ॥ लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते । उपवनान्ते पवनाहतैरिति सक्रियत्वाभिधानाह ॥ पाणिभिरिव वभुः ॥ अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥

३६ ॥ ललितेति । अङ्गना ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं मधुरविलासयतनामनुतरम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम् ॥ “अथ केसरे बकुलः” इत्यमरः ॥ स्मरस्य सखायं स्मरसखम् ॥ स्मरौडीपक्रमित्यर्थः ॥ मधुं मद्यम् ॥ “अर्धर्चाः पुंसि च” इति पुलङ्गता ॥ उक्ते च—“मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणं पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः” इति ॥ पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्विविशुः ॥ परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पणुरित्यर्थः ॥

uttered by the cuckoos, like the moderate expressions given out by bewitching bashful females.

35. With song consisting of the humming of bees charming to the ear, and with pleasing splendour of teeth in the form of flowers, the creepers of the planted forest looked beautiful with their sprouts shaken by the breeze, as if they were hands gesticulating (in consonance with the song.)

36 The women enjoyed the drink of wine, the friend of the god of Love, which surpassed the Bakula flower in sweet smell and which highly tended to produce graceful amorous actions without interrupting their love towards their husbands.

35. P. श्रुतिसुखा for श्रुतिसुख°. R. with Hem., and Su, °स्वरगीतयः for स्वनगीतयः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads with Mallinātha.

36. D. with Hem., °हाम° for °बन्ध°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. D. H. K. R. with Val., and Su., मदं for मधुं. Also Hemādri notices this. C. with Su., रसखण्डन° for रसखण्डन°. Between 36-37. B. C. D. E. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read :—“तिलकमस्तक-

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिश्रितमेखलाः ।
 विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥
 उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
 सदृशमिष्टसनागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

३७ ॥ शुशुभिर इति । विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदेन कला अव्य-
 क्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यावु ता मद-
 कलोदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्घिका वाप्यः । स्मितेन चारुतराण्यननानि
 यासां ताः ॥ अथाः शिश्रिता मुखरा मेखला यासां ताः ॥ शिश्रितेति कर्तार-
 क्तः ॥ स्त्रिय इव । शुशुभिर ॥

३८ ॥ उपययाविति । मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासं गमिता ॥ क्षीयन्ते
 खलुत्तरायणं रात्रयः ॥ खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते ॥ हिमकरोदयेन

37 The artificial house-ponds with lotuses full blown, with
 birds fond of water and uttering indistinct notes through intoxica-
 tion, looked charming like women having faces the more bewitch-
 ing by their smiles, and zones jingling because they were loosened.

38. The Night-damsel, the lustre of whose face was rendered
 pale on account of the rise of the cool-rayed moon being cut short

हर्म्यकृतास्पदैः कुसुममध्वतुषंगसुगन्धिभिः । कलमगीयत भृंगविलासिनां स्मरयुतैरयुतैर-
 बलासखैः ॥ [C. D. विलासिभिः for विलासिनां] ॥ तिलक्रेति । भृंगविलासिनाम-
 युतैः कलमगीयत । अयुतं दशसहस्राणि ॥ अनन बाहल्यं लक्ष्यते । किंविधैः । तिलकास्त-
 रुमदास्तेषां मस्तकान्येव शिरांस्येव हर्म्याणि तेषु कृतमास्पदं स्थानं धरतैः । कुसुमानां
 मधुनोऽनुषंगेण सम्बन्धेन सुगन्धिभिः ॥ “ आगतुकस्यैकवचनान्तस्य वा ” इति
 इत्वं ॥ स्मरयुतैः स्मरेण कामेन युतैः । अवलानां सखाय इति अवलासखानि तैः ॥ हे ॥
 After this verse I. reads “ गमयितुं प्रभुरेष &c. ”

37. D. J. चारुविलोचनाः, R. चारुवराननाः for चारुतराननाः. Be-
 tween 37-38. A₂. B. D₂. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su.,
 and Dharm., read :—“ लघयति स्म न पत्यपराधजं न सहकारतरुस्तरुणीधृतं ।
 कुसुमितां नमितांऽलिनिरुन्मदैः स्मरसमाधिसमाधिकरोषितं ” ॥ [A₂. °धृतिः, B. कृतां
 D₂. °भृतां for धृते. B. E. स्मरसमाधिकरोऽधिकरोषतां for स्मरसमाधिसमाधिक-
 रोषितं] ॥ लघयतीति । सहकारतरुः पतीनामपराधाज्जातं तरुणीधृतं तरुणीभिर्धृतं
 धैर्यं न लघयति स्म इति न । अपि तु लघयति स्म ॥ लघुकरोतीति लघयति ॥ अलमत्यर्थं
 कुसुमितः ॥ “ तारकादिः ” ॥ किंभूतः । सहकारतरुन्मदैरलिभिर्नमितो नम्रः कृतः । की-
 दृशं धृतं । स्मरसमाधिसमाधिकरोषितं । स्मरेण समाधिर्ध्यानं ॥ भर्तृविषयमित्यर्थः ॥ तेन
 सम्यगाधिः समाधिर्मनोव्यथा ॥ “ पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ” इत्यमरः ॥ तं करोतीति त-
 च्छीलं ॥ स्मरसमाधिसमाधिकरं । तच्च तदुषितं चिरस्थितमित्यर्थः ॥ कृजो हेतु-” इति टः ॥
 “ समाधिर्नयमं ध्यानं ” इति विश्वः ॥ भूपकः ॥ हे ॥

38. C. with Val., मधुखण्डिता for मधुखण्डिता. D. गमयितुं प्रियसंजनितं
 न्यथामसहया सह यामवती स्त्रिया for the last two Pādas. Hemādri also

अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

चन्द्रोदयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य वङ्गस्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव वधुः ।
इष्टसनागमनिर्वृतिं प्रियसंगममुखवनितयाप्राप्तया ॥ “ इष्टमतौ ” इति धातोः
कर्तरि क्तः ॥ वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां काश्यं चोपययौ ॥

३९ ॥ अपेति । हिमकरश्चन्द्रः ॥ अपतुषारतयापगतनीहारतया विशदप्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गखेदहारिभिरंशुभिः किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् । मकर ऊर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् ॥ लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः ॥ कुसुमचापमतेजयदशातयत् ॥ “ तिज निशाने ” इति धातोर्ण्यन्ताल्लङ् ॥ सहकारिभावात्कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

४० ॥ इतेति । हुतहुताशनदीप्त्याज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत्कुसुमम् । कर्णिकारमित्यर्थः ॥ वनश्रिय उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः ॥ अभूदिति शेषः ॥ दलेषु केसरेषु च पेशलम् ॥ तुकुनारपक्षकिञ्जल्कमित्यर्थः ॥ आहितम् ॥ प्रियैरिति शेषः ॥ तत्कुसुमं युवतयोऽलको कुन्तले दधुः ॥

by the Spring, grew thin like a female that is denied the happiness of her wished-for lover's company.

39. The cool-rayed moon caused the god of Love to sharpen his flowery bow by means of his rays which relieve the fatigue of सुरत enjoyment and whose light was now clear on account of the removal of the frosty weather.

40. The young ladies wore that flower having tender petals and filaments, which was stuck by their lovers in their hair, which was to Vernal Beauty in the place of an ornament made of gold and which was as bright as fire blazing with oblations.

notices this and says :--“ यामवती निशा प्रियनिमित्तां संजनितां व्यथां गमयितुमतिवाहितुमसहया त्रियुक्तया स्त्रिया सह तनुतामुपययौ ” ॥ A₂. with Val., read it as, शमयितुं प्रियसंजनितां शुचमसहया सह यामवती स्त्रिया, where Val-labha says, ‘ प्रियसंजनितां शुचं शमयितुं न सहया प्रियविरहपीडां शमयितुमसहयाक्षमया ’. And considers our text as, पाठान्तरं or another reading for the same.

39. R. अपतुषारतया for अपतुषारतया. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su, Dharm., and Vija., सुरतरागं for सुरतसङ्गं. After this R. reads “ गमयितुं &c., ” and then “ अनलसा &c. ”

अलिमिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयधरसंततया मनः ।

कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

४१ ॥ अलिभिरिति । अञ्जनविन्दुमनोहरैः कञ्जलक्षणमुन्दरैः । कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः । अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः ॥ “तिलकः क्षुरकः श्रीमान्” इत्यमरः ॥ वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः ॥ “तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ प्रमदामिव । न शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः ॥ “लट् स्मे” — इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ॥

४२ ॥ अमदयदिति । तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसश्चारुविलासिनी नवमल्लिका समलखया लता ॥ “समला नवमल्लिका” इत्यमरः ॥ मधुनो मकरन्दस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संततया । प्रतन्त्येत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया । कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥

41. Verily it is not that the तिलक tree did not decorate the sylvan site,—the tree marked as it was with bees alighting on rows of flowers and hence looking beautiful like spots of collyrium, as decorates a young woman the mark of musk painting.

42. The creeper Navamallikā, the pretty consort of trees, gladdened the mind (of beholders) with her smiling beauty put forth by the (blooming) flowers, spreading over the sprouts as her lower lip, and accompanied by the fragrance of honey as her wine.

41. P. अन्वितः for अङ्कितः.

42. H. reads first the 43rd verse of our text and then the 42nd. A. B. H. I. J. P. with Chā., Din., Su., and Vija., °धरसंगतया मनः, C. E. K. R. with Hem., and Val., °धरसंगतरागया for °धरसंततया मनः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads °धरसंततरागया. D. with Hem., Chā., and Din., नवमल्लिका for नवमल्लिका. C. H. I. K. R. with Hem., and Val., °विलासिनः, B. with Su., °विलासिनां, E. °विलासिनीः for °विलासिनी. Six Mss. with Chā., read with Mallinātha. K. कुसुमसंगतया for कुसुमसंभृतया. Between 42-43. A₂. B. D₂. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Dharm., read :—“ अनलसान्यभूतानलसान्मनः कमलधूलिभूता मरुतेरिता ॥ कुसुमभारनताध्वगयोषितामसमशोकमशोकलताकरोत् ” ॥ [E. रेणुभूता for धूलिभूता. A₂. D₂. with Chā., मदनेरिता for मरुतेरिता] ॥ अनलसंति ॥ अशोकलता अध्वगयोषितां मनः अनलसादकरोत् ॥ “ विभाषा सातिः कार्त्स्न्यं ” ॥ किंविधो मनः । अस-

अरुणरागनिषेधिभिर्गुहैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूतश्छविकरं सुखचूर्णमृतश्रियः ।

कुसुमेकसररेणुमलित्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

४३ ॥ अरुणेति । विलासिनो विलसनशीलाः पुरुषाः । “ वौकपलस—” इत्यादिना त्रिनुप्रत्ययः ॥ अरुणस्यानुरो रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुणरागनिषेधीनि । तैः ॥ कुसुमादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ “ तन्नेवेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्यैवानुकरेतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ” इति दण्डी ॥ अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेषु लब्धपदैः । निवेशितैरित्यर्थः । यवाङ्कुरैश्च । परभृताविरुतैः कौकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः स्मरवलैः कामसैन्यैः । अवलस्वैक एव रसां रागो येषां तेष्वलैकरसाः स्त्रीपरतन्त्राः कृताः ॥

४४ ॥ उपचितेति । शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा । अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता । तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी । अलकेषु यज्जालकसाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः । अलक्ष्यत । भृङ्गसङ्घिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

४५ ॥ ध्वजेति । अलित्रजाः । मदनस्य कामस्य धनुर्भूतो धानुष्कस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् । मृतश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभाकरं सुखचूर्णं सुखाल-

43. By garments surpassing the red colour of Aruna, by shoots of Yavagrass having secured a position on the ear, and by the cooings of cuckoos, by such other troops of the God of Love, the voluptuous gallants were made subject to the all-pervading sentiment of love for young women (i. e. whose sole feeling consisted in thinking of young women).

44. A cluster of blossoms of Tilaka-tree, fully developed in its parts by white pollens and coming in contact with swarms of bees, appeared equal in beauty with the net-like ornament of pearls worn in the hair.

45. The swarms of bees flew after the dust of the filaments of

मो बहुतरः शोको यस्य तत् । किंविधा अशोकलता न अलसाः अनलसाः अन्यभृताः कौकिलाः यस्यां ना । कमलधूलिं विभर्तानि तेन मरुता वायुना ईरिता आन्दोलिता कुसुमानां भारेण नता ॥ सानुयासयमकं ॥ ३० ॥ Sumativijaya reads this verse and the verse “ लघयति &c., ” after the 43 stanza of our text.

43. A. D. E. I. K. with Val., Ch., Din., and Su., ‘निषेधिभिः’ for ‘निषेधिभिः’. Hemadri also notices the reading and says :—अरुणरागं निषेधन्त इत्यरुणरागनिषेधिनस्तैः.

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पदुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामवलोजनः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहेर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरतीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

कारचूर्णभूतं । सपवनं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितं । कुसुमानां केसरेषु किञ्चलकेषु यो रणस्तम् । अन्वयुरन्वगच्छन् ॥ यातेर्लङ् ॥

४६ ॥ अनुभवन्निति । नवा दोला ग्रेह्या यस्मिन् नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सव-
मनुभवन्नवलोजनः पदुरपि निपुणोऽपि । प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रीहीतुमालिङ्गि-
तमिच्छयासनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां जडतां शौ-
थिल्यम् ॥ डलयोरभेदः ॥ अनयत् ॥ दोलाक्रीडाद्यु पतनभयनादितकेन प्रियकण्ठ-
माश्लिष्यदित्यर्थः ॥

४७ ॥ त्यजतेति । बतेत्यामन्त्रणे ॥ “खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ”
इत्यमरः ॥ बत अङ्गना मानं क्रोपं त्यजत ॥ तदुक्तम्—“स्त्रीणामीर्ष्याकृतः
क्रोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ” इति ॥ विग्रहेर्विरोधैरलम् । विरोधो न कार्य
इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्नैति नागच्छति । इत्येवं-
रूपे स्मरमते स्मराभिप्राये ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ परभृताभिः कोकिलाभिर्निवे-
दिते सर्तीव वधूजनो रमते स्म रेभे ॥ कोकिलाकूजतोऽदीपितस्मरः स्त्रीजनः
कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलमखेलदित्यर्थः ॥

flowers, raised by the breeze blowing in the pleasure garden,—the
dust being as it were the banner-cloth of मदन armed with his bow
or the beautifying face-wash of the Vernal Beauty.

46. Enjoying the spring festivals in which there were the
new swings, the young women though naturally clever yet in their
eagerness of embracing the necks of their loving husbands, feign-
ed looseness of their tender arms in catching hold of the ropes of
their seats (in the swing).

47. “ Give up, ye damsels, your indignation excited by jeal-
ousy, away with your quarrels, the age (i. e. youth) so fit for
enjoyment when once departed will never reappear, ” in words like
these the intention of the God of Love being as it were com-
municated to them by the cuckoos, the ladies resumed their sports.

46. C. पदुरभिः, D. पदुमपि for पदुरपि. Hemādri notices the read-
ing of D. and remarks,—“ पदुम् ” इति पाठे । भुजलताविशेषणं ॥ “ वीतो गृण-
वर्चनेति ” इति डीविकल्पः । C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., and
Su., जडतां for जलतां.

47. D. with one of the three Mss. of Châritravardhana ऐति
for एति. Hemādri says,—“ स्मरमतेरमते स्म ” इति वा ॥ “ बहुलं ” इति बहु-
लान्तरन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः.

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्चक्रे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।

श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।

गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

४८ ॥ अयेति । अथानन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः ॥ संपदादित्वात्कि-
प् ॥ मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः ॥ पचाद्यच् ॥ मनसो मथो मन्मथः कामः । ते-
षांसंनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्दशरथो विलासवतीसखः
स्त्रीसहचरः सन् ॥ ऋतुः प्राप्ताऽस्यार्तवः ॥ तमुत्सवं वसन्तोत्सवं । यथालुखं स-
मनुभूय । मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रेन आचक्राद् ॥

४९ ॥ व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह ॥ परिचयमिति । असौ मृगया । चललक्ष्या-
णि मृगगवयादीनि । तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति ॥ भयरूपोभयक्रो-
धोस्तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य
बोधनं ज्ञानं च करोति ॥ तत् शरीरं श्रमस्य जयान्तिरासात्प्रगुणां प्रकृष्टलाघवा-
दिगुणवर्ती च करोति ॥ अतो हेतोः सचिवैरनुमतोऽनुमोदितः सन्ययौ ॥ सर्वे
चैतद्युद्धोपयोगीत्यतस्तद्वेषभया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

५० ॥ मृगेति । मृगाणां वनं तस्यापगमः प्राप्तिः । तस्य क्षममर्हं वेषं विभर्तीति स
तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निषक्तशरासरो लम्ब-
धन्वा । ना सवितेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः ॥ उपमितसमासः ॥ स राजाश्वखुरोद्धतरे-

48. Having to his heart's content enjoyed the festivities of the spring season in company with wanton women, the king, who resembled the Destroyer of मधु, the spring and the mind tormenting god of love, longed for the pleasures of hunting.

49. Hunting makes one intimate with the art of throwing down the moving mark ; it gives an understanding of their signs of fear and ferocity ; and it makes the body endowed with excellent qualities on account of a conquest over fatigue ; on these principles, being permitted by his ministers, the king went a hunting.

50. That mighty king, on account of the dust raised by the hoofs of his horses, made the sky as if a mere void (or made the

49. D. K. with Châ., Din., Su., Dharm., and Vija., तदङ्गित°, A. with Val., तदङ्गित° for तदिङ्गित°. B. C. E. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vija., सा for असा.

50. B. H. I. खुरोद्धत°, C. with Val., °पुरोद्धर°, E. °खुरोद्धत° for °खुरोद्धत°. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., सवितानं for स वितानं. Châritravardhana notices the reading of our text.

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

तुरगवल्लानचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

ददृशुरध्वनिं तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

णुभिर्गगनं वितानं तुच्छमसदिवाकरोत् । गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः ॥ “वितानं तुच्छमन्दयोः” इति विश्वः ॥ अथ वा सवितानमित्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचस-
हितमिवाकरोत् ॥ “अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः ॥

५१ ॥ ग्रथितेति । वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिर्यद्वधम्मिल्लः । तरुणां प-
लाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः पला-
शसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम् । तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषेण चञ्च-
लकुण्डलोऽसौ दशरथो रुरुभिर्भुगविशेषैश्चेष्टिताश्चरिता या भूमयस्ताडु विरुरुचे
विद्विद्युते ॥

५२ ॥ तन्निवति । तनुषु लताषु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितात्मानः । भ्रमरेषु
संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृश्यापारा यासां ता वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं नयनं
नीत्या नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथमध्वनिं ददृशुः ॥ प्रसन्नपावनतया
ते देवता अपि मूढव्रत्या ददृशुरित्यर्थः ॥

sky as if having an awning of the dust raised by the hoofs of his horses), --the king putting on a dress suitable for the purpose of going to the forest abounding in the animals, with a bow^५ hung round his full neck.

51. The king with his hair tied up with a sylvan garland, with a mail on his body of the same colour with leaves of trees, and with the ear-rings set in motion by the gallop of his horse, looked bright on those grounds which were trodden by the *ruru* deer.

52. There the dryads with their bodies entered into slender creepers, with their function of sight transferred to bees, saw on the path, that beautiful-eyed king who, by his just rule, gave happiness to the people of Kosala.

51. B. I. with Hem., and the text only of Vallabha, तनु^०, D. K. R. with Châ., Din., and Su., नव^० for तरु^०. Seven Mss. with Vallabha read with Mallinātha. Hemādri also notices the reading. I. परिच्छदः for तनुच्छदः.

52 B. C. E. H. P. R. with Hem., and Val., तरुलता^० for तनुलता^०. Vallabha's text with us. Hemādri also notices the reading of our text and says,—‘तनुलता^०’ इति वा पाठः. E. जयनन्दित^० for नयनन्दित^०.

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।

स्थिरतुरंगमधूमि निपानवन्मुगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्वुणसंगतम् ।

धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोधितकेसरी ॥ ५४ ॥

५३ ॥ श्वगणीति । स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः । तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जवः ॥ “वागुरा मृगबन्धनी” इत्यमरः ॥ तथा चरन्तीति वागुरिका जालिकाः ॥ “चरति” इति टक्प्रत्ययः ॥ “द्वौ वागुरिकजालिका” इत्यमरः ॥ तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठितम् । व्यपगता अनला दावाप्रयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् ॥ “दस्युतस्करमोषकाः” इत्यमरः ॥ “कारयेद्वनविशोधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविविधुः । आतशस्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत्” इति कामन्दकः ॥ स्थिरा दृढा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूनिर्धस्य तत् । निपानवदाहावयुक्तम् ॥ “आह्वयस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये” इत्यमरः ॥ मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गोसदृशैररण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश ॥

५४ ॥ अथेति । अथानाधिर्मनोव्यथाग्रहितः । नरेषु वरो नरश्रेष्ठः । रवेण धनुष्टंकारेण रोषिताः केसरिणः तिहा येन स राजा । कनकनिव पिङ्गः पिङ्गाङ्गो यस्तडिदेव गुणो सौर्वी तेन संगतं संयुक्तं त्रिदशायुधमिन्द्रचापं नभस्यो भाद्रपदमास इव ॥ “स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः” इत्यमरः ॥ अधिज्यमधिकृतसौर्वीकं धनुरुपाददे जग्राह ॥

53. The king then entered a forest which was already occupied by persons who carried with them nets and packs of dogs, which was cleared of forest-conflagration and robbers, in which the ground was made solid for horses, which had many pools of water and which was full of antelopes, birds and the Gayals (or the yaks) .

54. Then that excellent king, free from any anxiety, took up his strung bow whose twangs made the lions ferocious, as the month of Bhādra-pada takes up the weapon of the thrice-ten gods (i. e. the rainbow of Indra) set with the string of lightning as yellow as gold.

53. B. K. with Val., and Su., श्वगुणं, C. E. I. P. R. with Hemdri and the text only of Vallabha, श्वगुणिं for श्वगणिं. D. E. K. P. with Val., प्रथमास्थितं, H. प्रथमस्थितं for प्रथमास्थितं.

54. A. D. E. H. I. J. K. P. with Hem., Chā., Din., and Val., स्युः for संयुतं.

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
 आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥
 तत्प्रार्थितं जवनवाजिगेतेन राज्ञा तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।
 श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वतिरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६ ॥

५५ ॥ तस्येति । स्तनप्रणयिभिः स्तनप्रार्थिभिरेणशवैर्हरिणशिद्युभिः ॥ “पृथुकः शवकः शिद्युः” इत्यमरः ॥ मुहुर्व्याहन्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत्कुशगर्भमुखम् । तस्य यूथस्याग्रसरो ग-
 वितो दृप्तश्च कृष्णसारो यस्य तत् । मृगाणां यूथं कुलम् ॥ “सजातीयैः कुलं यूथं
 तिरश्चां पुनर्पुंसकम्” इत्यमरः ॥ तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्र आविर्बभूव ॥

५६ ॥ तदिति । जवनो जवशीलः ॥ “जुचंक्रम्य—” इत्यादिना युचप्रत्ययः ॥
 “तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः” इत्यमरः ॥ तं वाजिनमश्वं गतेनारू-
 ढेन । तूणीपुधिः ॥ “बह्वादिभ्यश्च” इति स्त्रियां ङीष् ॥ तस्या मुखाद्विवरादु-
 द्भृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् ॥ “याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते
 बुधैः” इति केशवः ॥ अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो यस्य तत् । मृगयूथं ।
 कर्तुं । आर्द्रैर्भयादश्रुसिकैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः । वातेरितैः पवन-
 प्रेरितैरुत्पलदलप्रकरैरिन्दीवरदलवृन्दैरिव । वनं श्यामीचकार ॥

55. Before him appeared a herd of deer the motion of hinds in which was now and then impeded by the fawns eager to suck their udders, with mouths having Kus'a-grass in them, and at the head of which was a proud black-antelope.

56. Pursued by the king who rode on a fleet horse and who had drawn an arrow out of the mouth of his quiver, that herd of the deer the lines of which were now dispersed over the plain, blackened the forest with the casting of their frightened eyes wet with tears, as if with clusters of petals of blue-lotuses scattered by the breeze.

55. B. C. D. with Hemādri, कृष्णशारं for कृष्णसारं.

56. B. C. I. K. R with Vallabha, वाय्वीरितोत्पलं for वातेरितो-
 त्वलं. B. C. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
 and Vija., अम्भः for आर्द्रैः. Hemādri and Chāritravardhana also
 notice the reading of our text. “वातेनेरितैः कस्मिन्तैरुत्पलदलप्रकरैरिन्दीवर-
 पत्रवृन्दैरम्भस्तोयमिव” । Hemādri. “कैः किमिव । यथांभः पानीयं । कर्तुं । वातक-
 म्पितानामुत्पलदलानां दलप्रकरैः पत्रसमूहैः किमपि श्यामं करोति तथेत्यर्थः” । And
 further remarks, “उत्पलदलप्रकरैः कर्तुंभिर्यथांभः श्यामीक्रियते तद्वदिति कथितम् ।
 तदसत् । वचनलिंगयोरभेदेनोपमादोषात् । वातीति वातो वायुः स यथा तैरम्भः श्यामी-
 करोति । तद्वदिति पक्षे लिंगमात्रभेददोषः ॥ पुनर्पुंसकयोः प्रयोग इति वामनेक्तिः ॥ अक्के-
 द्दंगं [?] न भीमतामिति दण्डिवचनाद्वा समर्थेनीयः” Chāritravardhana. “य-
 थांभः । कर्तुं । वातकम्पितानां नीलोत्पलानां पत्रसमूहैः किमपि श्यामं करोति तथेत्यर्थः”

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ॥
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥
तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नैत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥
उत्तस्थुषः शिशिरपल्लवपङ्कमध्यान्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जयाह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

५७ ॥ लक्ष्मीकृतेति । हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा । तस्यैव प्रभावो यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान्स नृपः । लक्ष्मीकृतस्य वेद्नुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसां देहं व्यवधाया-
नुरागादन्तधाय स्थिताम् ॥ चरतीति चरी ॥ पचादिषु चरतेष्टिकरणान्डीप् ॥ य-
थाह वामनः—“अनुचरतीति चरेष्टित्वात्” इति ॥ सह भूतां चरीं सहचरीं हरिणीं
प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् । कृपामृदुमनाः कृपाद्रौचित्तः सन् । आक-
र्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः । बाणं प्रतिसंजहार । निष्पणत्वादित्यर्थः ॥ नै-
पुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

५८ ॥ तस्येति । त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचञ्चलैः नैत्रैः प्रौढप्रियानयन-
विभ्रमचेष्टितानि चतुरकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्स्मरयत्सु । सादृश्यात् ।
अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोस्तस्य नृपस्य कर्णान्तमेत्य प्राप्य निबिडो दृढोऽ-
पि मुष्टिर्विभिदे ॥ स्वयमेव भिद्यते स्म ॥ भिदेः कर्मकर्तरि लिट् ॥ कामिनस्तस्य
प्रियाविभ्रममृत्तिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिभेदः । न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

५९ ॥ उत्तस्थुष इति । स नृपः । मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला त्रासाः ।

57. That skilful bowman resembling Hari (Indra or Vishnu)
in might, having seen the mate of the antelope that was aimed at
intervening between its body (and himself), being softened (in
mind) with compassion by reason of his being himself a lover,
withdrew his arrow though drawn to the ear.

58. Though desirous of levelling darts at other antelopes also,
his clenching fist though firm, having brought to the end of the
ear, became loose, because their eyes excessively trembling through
fear put him in mind of the workings of the sportive plays of the
eyes of his youthful loved-companions.

59. Then that king took the way of a herd of wild-boars which

Dinakara, “ किमिव । अम्भ इव । यथांभ उदके वाय्वीरितोत्पलदलप्रकरैः पवनान्दो-
लितन्दोवरानिकरैः श्यामीक्रियते ” Vallabha, “ वने किमिव । अंभो जलमिव । य-
थांभो वातीरितोत्पलदलप्रकरैः कमलपर्णसमूहैः श्यामीक्रियते । तद्वदने प्रत्यपि आकुलद-
ष्टिप्रसरैरित्यन्वयः ” Sumativijaya.

57. D. with Vallabha, कायं for देहं. Vallabha's text with us.

58. A. B. D. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su.,
Dharm., and Vija., स्मरतः मुनेत्रैः for स्मरयन्मु नैत्रैः. Hemādri with us.

59. A. D. H. I. सपदि for क्षिशिर°. D. K. with Val., and Din.,

तं बाहनादवनतोत्तरकायमीषाद्विध्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

तेनाभिघातारभसस्य विकृष्य पक्षी वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्भिय विग्रहमशोणितलितपुंखस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

तेषामवयवैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिर्दीर्घाभि-
रार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । शिशिरपल्लवपङ्क्तमध्यादुत्तस्थेषु उत्थितस्य द्रुतवरा-
हकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राहानुससार ॥

६० ॥ नमिति । वराहाः । बाहनादश्वादीषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदानतपूर्वकायं
विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धतसटा ऊर्ध्वकेशराः सन्तः ॥ “ सटा जटाकेशरा-
योः ” इति केशवः ॥ प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुर्वेच्छन् ॥ अस्य नृपस्येषुभिः सहसा
जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ॥ एतेन वराहाणां
मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलायवं चोक्तम् ॥

६१ ॥ तेनेति । अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य । अभिहन्तुमुद्धतस्येत्य-
र्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्याकृष्य-
मुक्तः पक्षी शरो विग्रहं महिषदेहं निर्भिय विदार्य । शोणितलितो न भवतीत्य-

had previously run away from the midst of the cold mire in the ponds,—the way, which had been strewn with the bits of the mouthfuls of muna blades, and hence clearly indicated the long line of their wet foot-prints.

60. The wild boars with bristles erect wished to strike him in return when he was piercing them with the forepart of his body a little bent downwards from the horse ; but they did not know themselves (so) suddenly transfixed by his arrows to the trees against which their loins were leaning.

61. The king drew and shot an arrow in the hollow of the eye of a wild bison that was about to make a furious rush on him,

गुञ्जाप्ररोह°, the latter “ गुञ्जाप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां ये कवलाः &c., B. C. E. I. R. with Chā., Su., and the texts only of Hemādri and Vallabha, गुन्द्राप्ररोह°, the former “ गुन्द्राप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां ये कवला ग्रासास्तेषां ” &c. for मुस्ताप्ररोह°. Hemādri also notices the reading and says,—“ गु-
न्द्राप्ररोह° ” इति पाठे ॥ “ स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा ” ॥ B. E. with Su., अवकीर्ण
for अनुकीर्ण.

60. D. ते for तं. A. D. H. उद्धृतमटाः for उद्धृतसटाः. Ten Mss. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinātha. K. P. with Val., and Su., जघनाश्रितेषु for जघनाश्रयेषु.

61. B. E. I. K. R. with Hem., Val., and Din., लितशल्यः for
लितपङ्क्तः.

प्रायो विषाणपरिमोषलघून्माङ्गान्खड्गान्श्वकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।

शृङ्गं स दृढविनयाधिकृतः परेषामत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्युहाभ्यः फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषानृणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३ ॥

शोणितलिमः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन् । तं नहिपं प्रथमं पातयामास । स्वयं पश्चात्पपात ॥ “ कुञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ” इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्त-
प्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । “ पातयां प्रथममास ” इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः ॥
यथाह वार्तिककारः—“ विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ” इति ॥

६२ ॥ प्राय इति । नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान्खड्गाख्यान्मृगान् ॥

“ गण्डकं खड्गखड्गिनौ ” इत्यमरः ॥ प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोषेण शृङ्ग-
भङ्गेन लघून्यगुरूण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार । न त्ववधीदित्यर्थः ॥
कृतः । दृढविनयाधिकृतो दृढनिग्रहनि युक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानामत्युच्छ्रि-
तमुन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं वा ॥ “ शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च ” इत्यमरः ॥ न
नमृषे न सहे ॥ दीर्घमायुर्जीवितकालम् ॥ “ आयुर्जीवितकालो ना ” इत्यमरः ॥
न ममृष इति न । किं तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

६३ ॥ व्याघ्रानिति । अभीर्निर्भीकः सन् ॥ गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान्वायुना
रुग्णान्मृगान् । फुल्ला विकसिता येऽसनस्य सर्जकस्याग्रविटपास्तानिव स्थितान् ।
इयुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् ॥ “ अनुप-

—the arrow which having pierced through its body with its feathers
unsoiled with blood, first threw the animal down and then dropped
itself.

62. The king by means of his sharp arrows made the rhino-
ceroses mostly lighter in the head by relieving them of (the burden
of) their horns ; for engaged as he was in subduing the wicked,
he could not endure the supremacy (or towering horns) of his
enemies ; but it is not that he could not endure their long life.

63. By reason of the activity of hand acquired by long prac-
tice the fearless king made the tigers, as they rushed against him

62. A. H. J. P. with Hemādri परिमोक्ष° for परिमोष°. One of
the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha, so do six
other commentators. I. R. with Chā., and Val., पद्मान् for खड्गान्.
B. C. E. I. K. R. with Val., and Su., अयुच्छ्रितं for अत्युच्छ्रितं. One of
the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads with Vallabha and
others. D. with Chā., Din., Dharm., and Vija., च for तु.

63. B. D. I. R. with Val., वायुमृगान्, one of the three Mss. of
Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha, C. with Chā., and Din.,
वातरुग्णान् for वायुरुग्णान्. R. with Val., शिष्या° for शिक्षा°. R. निमेषान् for
निमेषान्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with R.

निर्घातोयैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदये राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलिनखाग्रलयमुक्तान् ।

आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमस्त ॥ ६५ ॥

सर्गात्कुलक्षीब्रुकुशोद्धायाः ” इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः ॥ “सर्जकासन-
बन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ” इत्यमरः ॥ शरैः पूरितानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां
तान्न्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया निमेषान्तुणीचकार ॥
तूर्णारिव शरपूरितानित्यर्थः ॥

६४ ॥ निर्यातति । कुञ्जेषु लीनान् ॥ “निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहि-
तोदरे ” इत्यमरः ॥ सिंहाञ्जियां उहन्तुमिच्छुः । निर्यातो व्योमोत्थित औत्पातिकः
शब्दविशेषः । तद्वदुग्रै रौद्रेज्यानिर्घोषैर्माँवीशब्दैः क्षोभयामास ॥ अत्रोत्प्रेक्षते—
तेषां सिंहानां संबन्धिनि वीर्येणोदय उन्नते मृगेषु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन्-
भ्यसूयापरोऽभून्नम । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्यादित्यर्थः ॥ शालिनीवृ-
त्तम्—“शालिन्युक्ता म्ता तगौ गोऽब्धिलोकैः ” इति लक्षणम् ॥

६५ ॥ तानिति । काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं येषां तान् ।
कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुम्भमौक्तिकानि येषां तान्निहान्हत्वा । आ-
त्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृण्यमनृणत्वं मार्गणैः शरैः ॥
“मार्गणां याचके शरे ” इति विश्वः ॥ गतं प्राप्तवन्तमिवामस्त मेने ॥

out of caves, the quivers (for his arrows) by filling in a moment
the hollows of their mouths with arrows, like the fore-branches of
the flowering Asana trees broken down by the wind.

64. Desirous of killing the lions lurking in their harbour-caves,
the king chafed them by means of the twangs of his bow-string,
sounding as terrible as the noise of contending vapors in the
sky. (In doing so) doubtless he was actuated by jealousy of their
title of king of beasts, dignified by their supreme prowess.

65. Having killed them who bore an implacable animosity
towards the race of elephants and who had pearls stuck to the
forepoints of their crooked claws, the descendant of Kakutatha
considered himself to have paid off with his arrows the debt of ele-
phants that assisted him in battles.

64. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chá., Val., and Su., मृगा-
णां for मृगेषु. So also Mallinātha, who says,—‘मृगाणां’ इति पाठे । समा-
सं गुणभूतत्वाद्वाज्रशब्देन सम्बन्धो दुर्घटः.

65. D. गतिमिव for गतमिव. Chāritravardhana also notices this
and says,—‘गतिमिव’ इति पाठे न काप्युत्पत्तिः.

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः कचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।

नृपतोनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं रतिविगलितबन्धेः केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

६६ ॥ चमरानिति । कचिच्चमरान्परितः ॥ “अभितः परितः समया—” इत्यादिना द्वितीया ॥ प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णं विकृष्टान्भल्लानिषु-विशेषान्वर्षतीति स तथोक्तः स नृपो नृपतीनिव तांश्चमरान्सितबालव्यजनैः शुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहव्य सद्यः शान्तिं जगाम ॥ शूराणां परकीयमैश्वर्यमे-वासह्यम् । न तु जीवितमिति भावः ॥ औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

६७ ॥ अपीति । स नृपस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः । रुचिर-कलापं भातुरबर्हम् । मह्यमतिशयेन रोतीति मयूरो बर्ही । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णं रत्यां विगलितबन्धे प्रियायाः केशपाशे सपदि गत-मनस्कः प्रवृत्तचित्तः ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप्प्रत्ययः ॥ न बाणलक्ष्मी-चकार । न प्रजहरैत्यर्थः ॥

66. In some places, spurring his horse round the Chamara yaks and showering on them the भल्ल arrows drawn to the ear, the king दशरथ, depriving them of their white chowry-tails like other kings, immediately became contented.

67. Having at that moment been put in mind of the braided hair of his beloved queen interspersed with variegated flowers and the knot of which was made loose in amatory sports, the king did not aim his arrow at the peacock though hopping about his horse, and wearing a beautiful plumage.

66. B. C. E I K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., विवर्तिताश्वः for प्रवर्तिताश्वः. C. R. with Val., ‘विकृष्ट’, D. K. ‘निशक्त’ for ‘विकृष्ट’. B. D. with Val., and Su., read the latter half, “नृपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः” । Vallabha's com-ments are “काकुन्स्थः कचित्प्रदेशे तान् चमरान् सद्यः तत्क्षणदेव शान्तिं निनाय शममनयत् । किं कृत्वा । सितबालव्यजनैर्वियोज्य श्वेतपुच्छचामरैर्वियोजित्वा [?] विधाय.” He may have probably meant संन्याज्य or विहरय्य. Vallabha also gives a variant for this ; he says.—पाटान्तरं । “दुतमन्वयत कश्चिच्च यूथं चमराणां शरलघ्नबालधीनां । नृपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः” । And says,—स राजा कचित्कस्मिंश्चित्प्रदेशे चमराणां यूथं दुतं शीघ्रं अन्वयत अनुययौ । ननु चमरा रंगवाहिनः कथं तेनासादिताः । किंभूतानां । शरलघ्नबालधीनां शरेषु काण्डगर्हनेषु लघ्ना बालध्वजः पुच्छा येषां ते तेषां । पुच्छबालत्वाच्च ते मरणं दूरीक्रियन्ते न तु भयं । पुच्छं दमकं ” [?] ॥

67. C. D. मुकेश्याः for प्रियायाः. Hemādri also notices the reading

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
 आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥
 इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम् ।
 परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरैव कामिनी ॥ ६९ ॥
 स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
 नरपतिरतिवाह्यांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

६८ ॥ तस्येति । कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विलग्न-
 जालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बुक्षण-
 हितः । निज्जा निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः । वनानिल आचचाम ॥
 जहारेत्यर्थः ॥ रथोद्धृता वृत्तमेतत् ॥

६९ ॥ इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन
 तम् । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तम् ॥ “क-
 कुरब्धूः पथामानक्षे ” इत्यच्प्रत्ययः सनासान्तः ॥ अनुबन्धसेवया संतत-
 सेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं नराधिपम् ॥ मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया ॥
 “परिचर्यापरिसर्यामृगयादाद्यादीनानुपसंख्यानम् ” इति शप्प्रत्ययान्तो नि-
 पातः ॥ चतुरा विदग्धा कामिनीव । जहाराचकर्ष ॥ “न जातु कामः कामाना-
 मुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ” इति भावः । लुन-
 डलीवृत्तं ॥

७० ॥ स इति । स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या

68. Charged with dew drops the forest-breeze, which had opened the folds of the sprouting leaves, kissed away the sweat which was produced by his hard exercise and which collected in drops on his face.

69. Hunting, like an artful damsel, thus captivated that lord of the people, forgetful of his other regal duties, who had entrusted the burden of administration of kingdom to his ministers and whose love (or passion for hunting) had increased by its constant application.

70. Somewhere, without any attendants, did that king pass and says, — ‘सुकश्याः’ इति पाठः सभिप्रायः । पाशशब्दः प्रशंसायां ॥ “प्रशंसा-
 वचनेश्च ” इति समासः ॥

68. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Val., and Din., सतुषारशी-
 तलः, D. सतुषारशीतलः for सतुषारशीकरः. One of the three Mss. of He-
 mādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. H. °पल्लवपुटे for °पल्लवपुटे.

69. D. J. K. °वाविलम्बित° for °वावलम्बित°. C. E. with Su., धरा-
 धियं for नराधिपं. Four commentators and twelve Mss. agree with us:

70. C. E. H. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., and
 Vija., सुललित° for स ललित°. Hemādri with us.

उषसि स गजवृथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
 अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥
 अथ जातु रुरोगृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
 श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥
 कुम्भपूरणभवः पुरुचैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
 तत्र स द्विरुत्तुहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

यस्यास्ताम् । उवालिनाभिर्महौवधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथाम् ॥ तत्प्रधानामित्यर्थः ॥ त्रियामां रात्रिं कचिदसमेतपरिच्छेदः । परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः ॥ अतिवाह्यांश्चभूव गमयामास ॥ पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥

७१ ॥ उषसीनि । उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैर्गजवृथानां कर्णेरेव तालैर्वाद्यभेदैर्विनीतनिद्रो विगतनिद्रः सन् । स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहंगानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥

७२ ॥ अथेति । अथ जातु कदाचिद्रोरुर्गम्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुमार्गो विपिने वने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ॥ तुरंगवेगादित्यर्थः ॥ श्रमेण फेनमुचा ॥ सफेनं भिद्यतेत्यर्थः ॥ तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

७३ ॥ कुम्भेति । तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भवतीति भव उत्पन्नः ॥

away the night furnished with lights of luminous herbs of wonderful power, and with beddings of tender leaves and flowers.

71. Being roused at dawn from his slumbers by the flappings of the ears of an elephant-herd resembling the sound of loud-sounding drums, he amused himself there listening to the agreeable notes of birds (supplying the place of) the auspicious verses of bards.

72. Then once upon a time taking the path of a deer in the forest unobserved by his side-walkers, he got to the river Tamasa crowded by ascetics, with his horse foaming through fatigue.

73. From the waters of that river arose a deep agreeable sound

71. B. C. I. K. with Hem., Val., and Su., च for स. Hemādri says,—“ च शब्दाऽसमेतपरिच्छेदानुवृत्त्यर्थः. ” D. E. I. R. with Chā., Din., Su., and Vija., विधूतनिद्रः for विनीतनिद्रः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Chā., Din., Su., Dharm., and Vija., मधुरस्वराणि for मधुराणि तत्र.

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णस्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढप्रभवं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

पचाद्यच्च ॥ पटुर्नधुरः ॥ उच्चैर्गम्भीरो निनदो ध्वनिरुच्चचारोदियाय ॥ तत्र निनदे स नृपः । द्विरदब्धं हितं शङ्कत इति द्विरदब्धं हितशङ्की सन् । शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनमिषु विससर्ज ॥ स्वागता वृत्तम् ॥

७४ ॥ नृपतेरिति । तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव निषिद्धमेव यदेतत्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो दशरथो विलङ्घ्य ॥ “ लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवर्थं न कुर्यात् ” । इत्येवं शास्त्रमुलङ्घ्य कृतवान् ॥ ननु विदुषस्तस्य कथमीदृग्विचेष्टितमत आह—अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः ॥ न पन्था इत्यपथम् ॥ “ पथो विभावा ” । इति वा समासान्तः ॥ “ अपथं नर्पुसकम् ” इति नर्पुसकत्वम् ॥ “ अपन्थास्त्वपथं तुल्यम् ” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नपथेऽमार्गे पदमर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि ॥ प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ वैतालीयं वृत्तम् ॥

७५ ॥ हा तातेति । हेत्यार्तौ । तातो जनकः ॥ “ हा विषादश्रुगतिषु ” इति ॥ “ तातस्तु जनकः पिता ” इति चामरः ॥ हा तातेति । क्रन्दितं क्रोशनमाकर्ण्य विषण्णो भ्रमोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य वेतसगूढं वेतसैश्छन्नम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यञ्छल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् ॥ “ शल्यं शङ्कौ शरे वेशकन्धिकायां च तोमरे ” इति विश्वः ॥ सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापादुःखादन्तःशल्यं यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् ॥ मत्तमयूरं वृत्तम् ॥

produced by the filling of a jar ; there (in the direction of that sound) he discharged an arrow that fled with a sound, suspecting it to be the roar of an elephant.

74. What Das'aratha did transgressing the rule was indeed strictly forbidden to a king ; for even learned men when blinded by passion step into a wrong path.

75. Immediately hearing a cry, “ Oh father ” being alarmed and seeking its cause concealed among the reeds, and finding there a son of a Muni pierced with his arrow, with a jar (by his side), the king also became like one with an arrow fixed in his heart from grief.

74. B. D. E. H. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यत्-तत् for तत्-यत्. Sumativijaya's text with us. B. C. I. with Chā., and Din., विशेक्ष्य for विलेख्य.

75. A. B. D. E. I. K. P. R. वेतसगूढं प्रभवं for वेतसगूढप्रभवं. Also Mallinātha. D. R. वीक्ष्य for प्रेक्ष्य.

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्सिमुतं स्खलद्भिरात्मानमक्षरपदैः कथयां बभूव ॥ ७६ ॥
तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

७६ ॥ तेनेति । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवर्शेन ॥ एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् ॥ तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्टान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्टकुलः । जलकुम्भे निषण्णदेहः स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्खलद्भिः । अशक्तिवशाद्धोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च तं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयां बभूव ॥ न तावच्चैवर्णिक एवाहमस्मि किं तु करणः ॥ “ वैद्यान्तु करणः शूद्रायां ” इति याज्ञवल्क्यः ॥ कृता ब्रह्महत्येत्यर्थः ॥ तथा च रामायणे—“ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यया । शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ” इति ॥

७७ ॥ तदिति । तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स नृपतिरनुद्धृतशल्यमनुत्पादितशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्नष्टचक्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः ॥ “ पिता मात्रा ” इत्येकशेषः ॥ सकाशं समीपं निनाय ॥ इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र—“ अथाहमेकस्ते देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ” इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् ॥ तथागतं वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्च तमेकपुत्रम् ॥ एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिक्त्वसूचनार्थम् ॥ तं मुनिपुत्रमुपेत्य संनिवृष्टं गत्वा । अज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ शशंस कथितवान् ॥

76. Being asked his race by the king of a celebrated lineage who had then got down from his horse, he, with his body resting on the water jar, declared himself in faltering syllables to be the son of an ascetic belonging to a caste other than the twice-born one.

77. And being urged by him the lord of people took him even with the arrow unextracted (from his bosom) to his parents who had lost their sight, and advancing towards their only son, who was in that condition (enveloped in Vetasa plants), narrated to them his rash act, committed through ignorance.

76. E. स्व° for स. B. C. E. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., °सुतः for °सुतं. E. अक्षयपदैः for अक्षरपदैः.

77. B. तेन + उदितः, C. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., नोदितः for चोदितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha. D. सः for च.

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
 सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरिव वृद्धः ॥ ७८ ॥
 दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादन्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
 आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

७८ ॥ ताविति । तौ जाया च पतिश्च दंपती ॥ राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य
 दम्नावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः ॥ “ दंपती जंपती जायापती भार्या-
 पती च तौ ” इत्यमरः ॥ बहु विलप्य भूयिष्ठं परिदेव्य । शिशोरुरस्तो वक्षसः ॥
 “ पञ्चम्यास्तसिल ” ॥ निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्रा राजोदहारयतामुदहारयाना-
 सतुः ॥ स शिशुः परासुवृत्तोऽभूत् ॥ अथ वृद्धो हस्तैर्ऽर्पितैर्नयनवारिभिरिव शापदा-
 नस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ ॥ दिष्टेति । हे राजन् । भवानप्यन्ये वयस्यहमिव पुत्रशोकादिष्टान्तं का-
 लावसानम् । मरणमित्यर्थः ॥ “ दिष्टः कालि च देवे स्यादिष्टम् ” इति विश्वः ॥ आ-
 प्स्यति प्राप्स्यति । इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः ॥ तुप्पु-
 पेति समासः ॥ प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविषमपकारिणि पञ्चादुत्सृष्टविषं भुजं-
 गमिव स्थितं तं वृद्धं प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी ॥ कर्तरि क्तः ॥ इदं च सहने
 कारणमुक्तम् ॥ शापदानात्पश्चादपराधी कोसलपतिर्दशरथः प्रोवाच ॥

78 That couple, having lamented bitterly, bade the murderer of their young son extract the infixed arrow from his bosom; this being done he became lifeless. Then the old man cursed that Lord of the earth with the very waters from his eyes gathered in his hands.

79. The Lord of the Kos'alas, who was the first to commit a sin thus addressed him who, like a snake that on being first trodden under foot emits poison, uttered the following imprecation,—
 ‘ thou shalt also like myself meet a death in thy old age through grief for thy son. ’

78. C. D. प्रहर्तुः for प्रहर्त्रा. Chāritravardhana notices the reading and says,—“ कुत्रापि । ‘ प्रहर्तुः ’ इति पाठस्तत्र व्याख्या । तौ दम्पता बहु विलप्य शि-
 शोरुरसः [वरसः] सकाशात् प्रहर्तुर्नृपस्य निखातं वाणं तेन प्रहर्त्रा राजोदहारयताम् ।
 प्रहर्तुरिति वाणसम्बन्धं पठ्यते ” ॥ R. with Val., and Su., निपात° for निखात°.

79. B. C. E. I. K. R. with Hem., and Val., दिष्टान्त° for दिष्टान्त°
 One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Hemādri and Vallabha. H. अक्ष्यति for आप्स्यति. C. E. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अन्ते for अन्ये.
 D. मुक्तविषं, Hemādri मुक्तमुखं, and says,—इति पाठे । अपकारिणां मुखादुत्सृ-
 ष्टविषं, for मुक्तविषं. B. C. E. H. K. P. R. with Hem., Val., and Su.,
 प्रथमापराधः, A. with Chā., प्रथमापकारः, J. प्रथमापराधी for प्रथमापराद्धः.

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥८०॥

इत्थं गते गतवृणः किमयं विधनां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।

एधानुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

८० ॥ शाप इति । अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्पुत्रके मयि भगवता पातितः ॥ वज्रप्रायत्वात्पातित इत्युक्तम् ॥ अयं पुत्रशोक्रान्निग्रयस्वेत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावतिरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव ॥ निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वनर्थान्तरन्यासेनाह—कृप्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृप्यां कर्षणार्हम् ॥ “ ऋदुपधाचाकृषि चूतेः ” इति वयम् ॥ क्षिति दहन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजाङ्गुराणां जननीत्वादनशनां करोति ॥

८१ ॥ इत्थमिति । इत्थंगते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतवृणो निष्करुणः । हन्तृत्वान्निष्कृप इत्यर्थः । अत एव तव वध्यो वधाहोऽयं जनः ॥ अयमिति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः ॥ किं विधन्तामित्यभिहित उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञप्त इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रननुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् ॥ “ तुं कानमनसोरपि ” इति मकारलोपः ॥ हुताशनवतः सान्नीनेधान्काष्ठानि ययाचे ॥ न चात्रात्मन्यातदोषः—“ अनुष्टानात्समर्थन्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्वन्निजलसंपातैर्भरणं प्रविधीयते ” इति वचनात् ॥

80. To me who have not yet seen the loveliness of a son's lotus-like face, even the curse itself inflicted by your divine self is attended with a blessing. Indeed fire inflamed by fuel makes the arable soil the producer of shoots from seed, though it burns (the soil) .

81. So circumstanced the sage, being addressed by the Lord of the earth in the following words—“ what shall this cruel man, who deserves death at thy hands, do for thee ? ” begged for fuel kindled by fire wishing in company with his wife to follow his deceased son.

80. D. E. अथ for अपि. H. पद्मभाग for पद्मशोभि. D. हि भवता for भगवता. D. with Vallabha's text कक्षां for कृप्यां. D. दहनः for ज्वलनः.

81. E. द्रष्टंगते for इत्थंगते. B. C. E. H. I. J. K. R. with Val., अभिहिते for अभिहितः.

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥८२॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

मृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

८२ ॥ प्राप्तेति । प्राप्तानुगो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभरणरूपं प्रागे-
कोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधनिमित्तेन विलुप्तधृतिर्नष्टो-
त्साहः । अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिरौर्व-
ज्वलनं वडवानलमिव ॥ “और्वस्तु वाडवो वडवानलः ” इत्यमरः ॥ दधद्भूतवान्स-
न् । निवृत्तो वनादिति शेषः ॥

॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-

ह्लिनाथमच्छपाच्छयस्तरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां नवमः सर्गः ॥

82. The king who (by this time) got his followers, having immediately executed his order, returned (to his capital) the peace of his mind being destroyed by the sinful act, carrying with him the curse,—the cause of his own destruction that had stepped into his heart, like the ocean bearing the Aurva fire.

82. After this verse D. reads,—“ तदर्थमर्थज्ञगते गतवपः किमेष ते
वध्यजनोऽनुतिष्ठतु । स वह्निसंस्कारमयाचतात्मनः सदारसूनांविदधे च तन्नृपः ” ॥ and
“ समेयिवान्रघुवृषभः स्वसैनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलधृतिर्निवर्तितः । मनागतं गुरुमृषि-
शापमुद्रहन्क्षयानलं जलधिरिवान्तकास्पदं ” ॥ [D. निवृत्तः for निवर्तितः. D. अन्तर्क-
पदं for अन्तकास्पदं. D. अन्यसैनिकैः for स्वसैनिकैः.] These verses are also
noticed by Hemādri and Vallabha. The latter who says—“समेति । रघुवृष-
भः स्वमन्दिरं निवर्तितः स्वनगरं प्रतिनिवृत्तः । किं कृतवान् । स्वसैनिकैः समेयिवान् नि-
जानुचरैः सह संयोगं प्राप्नुवान् । अपरं किंभूतः । शिथिलधृतिः श्रथसंतोष । किं कुर्वन् ।
मनागतं चेति स्थितं गुरुतरं क्षयिशापमुद्रहन् । क इव । जलधिरिव । यथा जलधिः स-
मुद्रः क्षयानलं विभति । किं भूतं क्षयानलं । अन्तकास्पदं कलनिलयम् ॥ प्रभातावृत्तं ॥
उपमालंकारः ॥

। दशमः सर्गः ।

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूनर्द्धः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

आशंसि नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वध्वनैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितम् ॥

१. ॥ पृथिवीमिति । पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्द्धर्महासमृद्धेस्तस्य दशरथस्य किञ्चिदूनमीषद्यूनां शरदां वत्सराणामयुतं दशसहस्रं ययौ ॥ “एक दशशतसहस्राण्ययुतं नियुतं तथा प्रयुतम् । क्रौट्यर्द्धं च पञ्चं स्थानात्स्थानं दशगुणं म्यात् ” इत्यार्यभट्टः ॥ इदं च मुनि शापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् ॥ “षट्त्रिंशसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ” इति रामायणविरोधात् ॥ नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि “सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ” इति कौमारानुष्ठित्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

२ ॥ न चेति । स दशरथः पूर्वेषां पितृणामृणनिर्मोक्षसाधनम् ॥ “एष वा अनु-
णो यः पुत्री ” इति श्रुतेः ॥ पितृणामृणनिर्मुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्त-
दपहन्तीति शोकतमोपहम् ॥ अत्राभयंकर इति वदुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य ॥
“अपे क्लेशतमसोः ” इति उपप्रत्ययः ॥ सुताभिधानं सुताख्यं ज्योतिर्नोपलेभे न
प्राप च ॥

1. While he (*i. e.* the king दशरथ) who was as resplendent as Indra (the destroyer of पाक) and who had immense wealth (at his disposal) was ruling over the earth, little less than a myriad of autumns passed away.

2. And yet he did not obtain that light whose another name is son (which comes in the shape of a son) which is the means of relieving himself of the debt of his forefathers and which instantly dispels the darkness of grief.

2. C. D. E. H. I. R. सज्ज्योतिः for स ज्योतिः. Between 2-3 B. E. I. with Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read,—“मनो-
र्वेशिर्न तस्मिन्ननभिव्यक्तसन्ततिः । निमज्य पुनरुत्थास्य नदः शोण इवाभवत् ” [E. उत्थाय, Su., उत्थानात् for उत्थास्यन्. E. इदः for नदः.] Only one Ms. out of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads this and says,—
“मनोर्वेशेति । तस्मिन्नाज्ञनि अनभिव्यक्ता अपकटा सन्ततिः पुत्रो यस्य सः । ताद-
शो मनोर्वेशो निमज्य पुनरुत्थास्यन् । किञ्चिदपकटः शोणाख्यो नद इवाभवत् ॥
“सन्ततिस्तनुवाये स्यात्पारंपर्यं सुतऽपि च ” इति वैजयन्ती ॥ तत्र रत्नापमानं (?)

अतिष्ठप्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवाणवः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।

अरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम ।

अभिजग्मुर्निदावार्ताश्रयाववृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

३ ॥ अतिष्ठदिति । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथो-
क्तः ॥ “ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ” इत्यमरः ॥ स नृपः । मन्थात्प्राङ्म-
न्यनात्पूर्वमनभिव्यक्तादृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽणव इव । चिरमतिष्ठत् ॥ सान-
व्यभावाद्विलम्बो न तु बन्ध्यत्वादिति भावः ॥

४ ॥ ऋष्यशृङ्गेति । य ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नान कश्चिदृषिः । तदादयः ।
ऋतुमृतौ वा यजन्तित्युत्विजो याज्ञिकाः ॥ “ ऋत्विग्दृक्- ” इत्यादिना क्रि-
न्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ जितात्मानां जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः पुत्रा-
यिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्तान् ॥ “ पुत्राच्छ च ” इति छप्रत्ययः ॥
इष्टि यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य गो-
त्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः । तेनापप्लुताः पीडिताः सन्तः । निदावार्ता यर्मा-
तुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः ॥ “ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु
उः ” इति डप्रत्ययः ॥ श्रयाप्रधानं वृक्षं श्रयावृक्षमिव ॥ शाकपार्थिवदित्वात्स-
मासः ॥ हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

3. That king waited long, having his progeny dependent on some formal cause, and therefore appearing like the ocean with its produce of gems undisplayed before its churning.

4. Then ऋष्यशृंग and other holy priests becoming self-subdued began to perform the sacrifice that would secure the birth of a son to him who was anxious to have issue.

5. At this juncture the gods being oppressed by the son of पुलस्त्य (i. e. Ravana) went over to Hari, as do travellers oppressed by heat to an umbrageous tree.

But Châritravardhana says—(उत्तरव तु) रामचन्द्रादिसंभवान्प्राकट्यं ॥ हे० ॥ Hemadri after commenting this pronounces it to be a spurious verse. Some commentators read this after the 3rd verse and some after the 4th verse of our text.

3. E. सुचिरं for स चिरं. E. नृपं for नृपः.

4. C. with Châ, and Din., अरेभिरे for आरेभिरे. B. H. J. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यतात्मानः for जिता-
त्मानः.

ते च प्राप्सुर्दन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
 अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥
 भोगिभोगासनासीनं दृष्टुस्तं दिवौकसः ।
 तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥
 श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
 अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

६ ॥ त इति । ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् ॥ “ उदन्वानुद्धौ च ” इति निपातः ॥ प्राप्सुः ॥ आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे । योगनिद्रां जहावित्यर्थः ॥ गगनप्रतिबोधयो-
 रविलम्बार्थो चकारौ ॥ तथा हि । अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः । अविलम्ब इति
 यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि ॥ उक्तं च- “ अनन्यपरता
 चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ” इति ॥

७ ॥ भोगीति । द्यौरोक्तो येषां ते दिवौकसो देवाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥
 भोगिन शेषस्य भोगः शरीरम् ॥ “ भोगः सुखे स्रच्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ”
 इत्यमरः ॥ स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् ॥ आसेः शानच् ॥ “ ईश-
 सः ” इतीकारादेशः ॥ तस्य भोगिनः फणामण्डले य उर्चिष उद्भूतमयो मणय-
 स्तैर्द्योतितविग्रहं तं विष्णुं दृष्टुः ॥

८ ॥ श्रिय इति । कीदृशं विष्णुम् । पद्मे निषण्णाया उपविष्टायाः श्रियः क्षौमा-
 न्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् । आस्तीर्णो करपल्लवौ पाणिपल्ल-
 वौ यस्मिन् ॥ विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्किटिमेखलास्पर्शसहत्वं सू-
 च्यते ॥ तस्मिन्नङ्गे निक्षिप्तचरणम् ॥

6. No sooner did they reach the ocean than Vishnu, the primeval spirit (first being) awoke. Absence of delay is certainly the sign of future success in an undertaking.

7. The denizens of heaven saw him reclining on a seat (or throne) made up of the body of the serpent, and whose body was illuminated by the luminous gems on its expansive hood—

8. Him who had his feet resting on the thigh (lap) of the goddess Lakshmi seated as she was on a lotus,—the thigh which had its zone covered by the silk-woven garment, and on which were spread her tendril-like palms—

6. B. I. R. पौरुषः for पूरुषः.

7. D. ते for तम्.

8. C. with the text only of Val., मणले for मेखले.

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥
 प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
 कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥
 बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
 आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

९ ॥ प्रबुद्धेति । पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धं विकसितं यत्पुण्डरीकं तदिवानिणी यस्य तम् । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपेन निभं सदृशान्-शुकं यस्य तम् । पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपस्याजांशुकमित्यर्थः । “ निभो व्याजसदृशयोः ” इति विश्वः ॥ प्रारम्भाः प्रकृष्टोद्योगा यौगिनः । तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबन्धिनं दिवत्तमिव स्थितम् ॥

१० ॥ प्रभेति । पुनः किंविधम् । प्रभयानुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तम् । लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तम् । अपां सनुद्राणां सारं स्थिरांशम् । अम्मयमणिमित्यर्थः ॥ बृहतोरसा विभ्राणम् ॥

११ ॥ बाहुभिरिति । विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्बाहुभिरुपलक्षितम् । अत एवापां सैन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

9. Him whose eyes were like full-blown lotuses, whose garment resembled the young sun, and whose sight was pleasant to those who had devoted themselves to best meditations and who was therefore like autumnal day, whose blooming lotuses are its eyes, whose morning sun is its garment and which is agreeable to look at in its beginning—

10 Him wearing on his broad breast the quintessence of the oceans named Kaustubha, which was the mirror for Lakshmi's toilet (*lit.* graces of her face) and which enveloped in its lustre the S'rivatsa mark—

11. Him who was, as it were, another Pārijāta that had ap-

9. D. प्रकुल° for प्रबुद्ध°. C. with Vijay., 'सुष° for 'सुख°. B. I. °द-
 शिनं for °दर्शनम्.

10. B. C. E. H. I. K. R. with Val., Din., Su., Vijay., and Dharm., विभ्रतं, Hemādri notices the reading and says,—‘ विभ्रतं ’ इति पाठे । “ नाभ्यस्ताच्छतुः ” ॥ One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैविणी also reads this, D. with Chā., विभ्रन्ते for विभ्राणं.

11. C. D. with Su., हेमाभरण° for दिव्याभरण°. B. R. with Su., and

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।

उपास्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

१२ ॥ दैत्येति । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानामसुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिभिः । तैश्चेतनावद्भिः सजीवैर्हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः ॥ “हेतिः शस्त्रैर्चिरस्थोः” इति केदावः ॥ उदीरितजयस्वनम् ॥ जयशब्दमुद्घोषयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

१३ ॥ मुक्तेति । मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेणास्त्रीशरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन । कुलिशव्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे यं वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन । प्रवद्धोऽञ्जलिर्येन तेन प्राञ्जलिना । कृताञ्जलिनेत्यर्थः । विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतापस्थितमुपासितम् ॥ पुरा किल मातलिप्रार्थितेन भगवता तद्ब्रह्मर्षिगणकेश्याः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणक्षुभिनं पक्षिराजं त्वद्बोद्धाहं त्वत्तो बलादय इति गर्वितं स्ववामत-जंभीभरिणैव भङ्क्त्वा भगवान्विनीनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ॥

peared in the midst of waters by reason of his arms as large as branches of a tree, decorated with celestial ornaments—

12. Him whose victory was proclaimed by his sentient arms destroying the ruddy flush caused by wine on the cheeks of the wives of demons—

13. Him who was waited on with folded arms by humbled Garuda, who bore (on his body) the scars of the wounds made by the thunder-bolt, and who had therefore left the natural antipathy for the serpent Shesha—

Vijay., अपां मध्यात्, C. पयो मध्ये, D. E. H. I. K. with Chā., Din., and Val., पयो मध्यात् for अपां मध्ये. Three Mss. with Hem., Vija., and Dharm., read with Mallinātha.

12. C. D. and the text only of Val., गण्डलेखानां for गण्डस्थलीनां. C. R. and the text only of Val., मदोद्धार° for मदराग°. C. D. with Su., and Vijay, आयुधैश्चेतनावद्भिः, H. मूर्तिमद्भिः प्रहरणैः for हेतिभिश्चेतनावद्भिः.

13. B. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., गरुत्मता for गरुत्मता.

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तदुबुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

१४ ॥ योगेति । योग एव मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिसाम्यान्निद्रा । तस्या अन्तःप्रसूताने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः । सुखशायनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकस्तीति ॥ “पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः” इत्युपसंख्यानान्वयप्रत्ययः ॥ भृग्वादीनृषीननुगृह्णन्तम् ॥

१५ ॥ प्रणिपत्येति । अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् ॥ “एतिस्तुशास्त्वृदुषः क्यप्” इति क्यप्प्रत्ययः ॥ वाक्च मनश्च वाङ्मनसे ॥ “अचतुर-” इत्यचप्रत्ययान्तो निपातः ॥ तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः । तमेनं विष्णुं तदुबुरस्तुवन् ॥

१६ ॥ नम इति । पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्ववदे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं विभ्रते पुष्पते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे । एवं त्रेधा तृट्स्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥

14. Him who was favouring Bhṛigu and other Munis who had been there to enquire about the soundness of his sleep, with his purifying glances that looked bright at the end of the contemplation sleep.

15. Then the gods having paid their obeisance to Him the destroyer of their enemies, began to offer prayers unto Him who is worthy of praise and who does not come within the scope of either words or mind (who baffles all description and who is incomprehensible).

16. A bow to thee, O Lord, who remainest in three-fold form—being the Creator of universe in the beginning, afterwards the upholder of it and last of all being its destroyer.

14. B. I. with Vijay., and the text only of Val., अवलोकितैः for अवलोकनैः. C. J. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., सौख्यं. for सौख्यं.

16. E. त्रेधात्मने नमः for त्रेधास्थितात्मने.

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

१७ ॥ रसान्तराणीति । एकरसं मधुरैकरसं द्विवि भवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशे देशे ऊषरादिदेशेऽन्यान्रसान्तराणि लवणादीनि यथाऽनुते प्राप्नोति । एवमविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः सृष्ट्वादि रूपा अदनुषे ॥

१८ ॥ अमेय इति । हे देव त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । मितलोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्थी निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः ॥ पचाद्यच् ॥ प्रार्थनाना-

17. As the water from heaven (rain-water) which has but originally one taste obtains a diversity of flavours (assumes different tastes) in different parts of the countries, so thou who art immutable, assumest different conditions when connected with different qualities of Satva, Rajas and Tamas.

18. O Lord ! immeasurable as thou art, thou hast measured all the worlds ; indifferent to all the desires, thou grantest the desires of all ; unconquered thyself, thou art conquering ; thyself imperceptible thou art the cause of the perceptible world.

17. D. R. पयो दिव्यं यथाऽश्रुते for यथा दिव्यं पयोऽश्रुते. After this R. reads the 21st stanza and then 18th and so on. I. omits this verse. Between 17-18 C. D. E. H. I. K. R. with Malli., Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., read,—“ एकः कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे । नानात्वं रागसंयोगात्स्फाटिकस्येव दृश्यते ” ॥ Mallinātha: ‘ एक इति । एक एकल्यस्त्वं कारणत उपाधितः । तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे । तस्मात्ते नानात्वं ॥ रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्वयं । जपाकुसुमादि । तस्य संयोगात्स्फाटिकस्येव । प्रक्षिप्तमेतद्वतार्थश्च ॥ ” Hemādri: हे प्रभो । त्वमेकः कारणतः कार्यतस्तां तां ब्रह्माविष्णुमहेश्वर [रुद्र Ms.] लक्षणं तस्य कूर्मादिकां वावस्थां प्रतिपद्यसे प्राप्नोषि ॥ दिवादिः ॥ रागसंयोगात्स्फाटिकस्य नानात्वमिव दृश्यते ॥ क्षपकः ॥ [C. E. with Hem., स्फाटिकस्य, D. H. with Val., and Su., स्फुटिकस्य for स्फाटिकस्य. C. D. ते स्थितं also noticed by Hemādri, E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., ते स्मृतं for दृश्यते.] R. with Su., Val., and Vijay., read it between 16-17, others between 18-19 [H. तन् for ते.]

18. C. D. with Hemādri अनर्थः for अनर्थी. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. B. with Châ., Din., and Su., प्रार्थनावहः, E. I. and the text only of Vijay., प्रार्थनावहं for प्रार्थनावहः. D. with Châ., अत्यर्थ for अत्यन्तं. B. R. व्यक्ति° for व्यक्त°.

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपास्विनम् ।

द्यालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

सर्वज्ञस्त्वमाविज्ञातः सर्वयोनित्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

भावहः कामदः । अजितोऽन्यैर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्यन्तमव्यक्तोऽति-
सूक्ष्मरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥

१९ ॥ हृदयेति । हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्य-
नासन्नमगम्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च विदुः । संनिष्कृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः ।
तथाकामम् । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वान्निकामम् । तथापि तपास्विनं
तापसं विदुः । अनिच्छोस्तप एवेति विरोधः ॥ द्यालुं परदुःखप्रहरणेच्छुं । तथा-
प्यनघस्पृष्टं नित्यानन्दरूपित्वाद्दुःखिनं विदुः ॥ “अयं दुःखितदुःखयोः” इति
विश्वः ॥ द्यालुरदुःखी चेति विरोधः ॥ “इष्यां वृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यश-
ङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः” इति महाभारते ॥ पुराणम-
नादिमजरं निर्विकारत्वाद्भरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः ।
उक्तं च—“आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंक्रुतिर्भूता” इति ॥ विरोधेन चालौ-
किकमहिम्नत्वं व्यज्यते ॥

२० ॥ सर्वज्ञ इति । त्वं सर्वस्य ज्ञः ॥ “इगुपध—” इति कप्रत्ययः ॥ अविज्ञा-
तः । न केनापि ज्ञात इत्यर्थः ॥ त्वं सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव
भवतीत्यात्मभूः ॥ न ते किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ त्वं सर्वस्य प्रभुः । त्वमनीशः ॥
त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

19. O Lord ! the sages declare thee to be present in the heart
(of all) and yet not near (to the comprehension) ; free from
desires yet thou art an ascetic, compassionate yet not affected by
grief, old, yet not subject to decay.

20. Though omniscient thou art thyself unknown, though
the source of all thou art self-existent (thyself uncreate), thou
the Lord of all, art thyself without any superior, thou art one and
yet assumest all forms.

19. C. D. कामदं for अकामं. Hemâdri also notices this and
says,—‘ कामदं ’ इति पाठे कामशब्देन स्मरस्यापि ध्वन्यमानत्वाद्विरोधाभासः. B. C.
E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and
Vija., अदयास्पृष्टं for अनघस्पृष्टं. Hemâdri : “ अदयास्पृष्टं निष्कृपं । दुष्टे जनार्दन-
द्वासांहारकत्वाद्वा. ” Châritravardhana : “ अदयास्पृष्टं क्रूरं. ”

20. H. omits this verse.

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
 सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥
 चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्युगा ।
 चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥
 अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
 ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

२१ ॥ सप्तैति । हे देव त्वां सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतम् ॥ “ तद्धि-
 तार्थ—” इत्युत्तरपदसमासः ॥ सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् ॥ पूर्ववत्स-
 मासः ॥ तत्र शंते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तम् ॥ “ शयवासवासिष्वकालात् ”
 इत्यलुक् ॥ सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् ॥ “ अग्निमुखा वै देवाः ” इति श्रुतेः ॥ स-
 तानां लोकानां भूर्भुवःस्वर्गादीनामेकसंश्रयम् । एवंभूतमाचख्युः ॥

२२ ॥ चतुरिति । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ त्रिवर्गो धर्मका-
 मार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ” इत्यमरः ॥ तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि
 कृतत्रेतादीनि यस्यां सा चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः
 प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः ॥ चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः ॥ तत्प्रकृत-
 वचने मयद् ॥ “ तद्धितार्थ—” इत्यादिना तद्धितार्थं विषये तत्पुरुषसमासः ॥ स
 लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः । जातमिति शेषः ॥ “ इदं
 सर्वमत्तज्जत यदिदं किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥

२३ ॥ अभ्यासेति । अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन
 मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचि-
 न्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

21. They have declared thee, O Lord ! to be the sole refuge
 (or one support) of the seven worlds, resting in the waters of
 seven oceans : thou hast been sung in the seven Sāmans and hast
 (seven-flamed) fire for thy mouth (introduction to thee is through
 Agni alone).

22. From thee, having four mouths, have sprung the know-
 ledge resulting in the group of four ends (purposes) of life, the
 arrangement (division) of time into the four cycles, and the peo-
 ple consisting of the four castes.

23. With minds checked by practice from the external object

21. E. H. I. K. R. with Val., and the text only of Vijay.,
 आचख्युः for भाचख्युः.

22. A. C. E. H. R. with Hem., Val., and Vija., कालावस्थाः for
 कालावस्था. A. C. E. H. R. with Hem., Val., and Vija., चतुर्युगाः for
 चतुर्मुखा. C. D. त्वत्तः सर्गः for त्वत्तः सर्वं. Hemādri also notices this and
 says,—“ त्वत्तः सर्गः ” इति पाठे सृज्यत इति सर्गः.

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथात्म्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

२४ ॥ अजस्येति । न जायत इत्यजः ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इति उप्रत्ययः ॥ तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः । मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चेटारहितस्यापि हतद्विषः । शत्रून्हतवत इत्यर्थः ॥ जागरूकस्य सर्व-साक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचैष्टस्य तव याथात्म्यं को वेद वेत्ति ॥ “ विदो लटो वा ” इति णलदेशः ॥

२५ ॥ शब्देति । किं च कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् ॥ नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासिन्येन तादस्थेन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थोऽसि ॥ भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरौचाचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

२६ ॥ बहुधेति । आगमैर्लघुसिंखादिभिर्दिशैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः । जाह्नव्या इमे जाह्नवीया गाङ्गाः ॥ “ वृद्धा-च्छः ” इति छप्रत्ययः ॥ औघाः प्रवाहाः । तेष्यागमैरागतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्णव इव । त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति ॥ येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः ॥ यथाहुराचार्याः—“ किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते ” इति ॥

the Yogins (or devotees) seek thee for emancipation (release from life), who thou full of light abidest in their hearts.

24. Who knows thy real nature ? Though unborn thou takest birth. Though without action yet thou hast destroyed the enemies, and though sleeping (enjoying the contemplation-sleep) thou art yet vigilant (i. e. wide awake).

25. Thou art (alone) able to enjoy the objects of sense such as sound and others, and (at the same time) also to practise austere asceticism. Thou art able to protect the people and yet to live in indifference.

26. The ways that accomplish the object of human pursuit (i. e. which lead to the path of supreme felicity) though many ways differently laid down in the different Śāstras, all meet, O Lord ! in thee alone, as the streams of the जाह्नवी, though running in different courses, fall at last into the ocean.

24. A. D. H. J. with Chá., Din., and Su., याथार्थ्यं for याथात्म्यं. We with Hemádri and four other commentators and eight Mss.

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेदो मह्यादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

२७ ॥ त्वयीति । त्वय्यावेशितं निहितं चित्तं येषां तेषां । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि येषां तेषां ॥ “मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि क्रान्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे” इति भगवद्वचनात् ॥ वीतरागाणां विरक्ताना-मभूयःसंनिवृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव गतिः साधनम् ॥ “तमेवं विद्वानमृतं हह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

२८ ॥ प्रत्यक्ष इति । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मह्यादिः पृथिव्या-दिर्महिमैश्वर्येनपरिच्छेद्यः । इयत्तया नावधार्यः ॥ आप्तवाग्बुद्धिः ॥ “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि श्रुतेः ॥ अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्ब-द्वदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा ॥ प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

२९ ॥ केवलमिति । स्मरणेन केवलं कृत्स्नम् ॥ “केवलः कृत्स्न एकश्च” इति शाश्वतः । पुरुषं स्वर्तारं जनं पुनासि । यतः । यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव त्व-यि त्वद्विषये याः शेषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवेदि-तफला विज्ञापितकार्याः ॥ तव स्मरणस्येदं फलम् । दर्शनादीनां तु कियदिति ना-वधारयाम इति भावः ॥

27. To persons, whose desires for worldly enjoyments are completely gone, and who have devoted their hearts and consigned their actions to thee, 'Thou art the refuge for obtaining absolution (not to return again in this world).

28. Thy greatness, which consists in earth and other elements, though perceptible by senses is yet undefinable; how can then one talk of defining thee, O Lord, who art simply inferrible (knowable) by inference and the Vedas.

29. Since thou purifiest a person simply when he only remembers thee the remaining functions of senses with reference to

27. B. C. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., त्वदावेशित° for त्वय्यावेशित°.

29. D. R. स्मरणात् for स्मरणेन. B. C. E. H. I. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., अपि for एव. K. पवनं for पुरुषं. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., यदा for यतः.

उद्धेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

३० ॥ उद्धेरिति । उद्धे रत्नानीव । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराण्यवाङ्मनसगो-
चराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते ॥ निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्त इ-
त्यर्थः ॥

३१ ॥ अनवाप्तमिति । अनवाप्तमवाप्तम् । अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किञ्चन कि-
ञ्चिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः ॥ तर्हि किमिबन्धने जन्मकर्मणी ।
तत्राह—लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः ॥ परमकारु-
णिकस्य ते परार्थेव प्रवृत्तिः ॥

३२ ॥ महिमानमिति । तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संह्रियत इति यत् । तद्वचः-
संहरणं श्रमेण वाग्व्यापारश्रान्त्या । अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा ।
गुणानामियत्तयैतावत्त्वेन न ॥ नेपामानन्त्यादिति भावः ॥

thee, by this act, do declare their effects (*i. e.* become at once known).

30. As the jewels of the ocean are beyond enumeration, as the rays of the sun baffle description, so thy inscrutable (*i. e.* incomprehensible) nature transcends all praise.

31. There is nothing which thou hast not attained and therefore requirest to obtain it. It is an act of favour to the people that Thou dost condescend to take birth and act like human beings.

32. That the speech is cut short after having praised thy glories—is due to exhaustion or inability and not on account of the limited nature of thy qualities.

30. A. C. K. तोयानि for रत्नानि. D. रूपेण, B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., दूरैर् for दूराणि.

31. B. C. I. R. with Val., and Su., न ते किञ्चिन्न विद्यते for न ते किञ्चन विद्यते.

32. E. तदशक्तं for तदशक्त्या.

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्रव्यजितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्दलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुवादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

३३ ॥ इतीति । इति ते सुरास्तमधोक्षजम् । अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तमधोक्षजम् । विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः ॥ हि यस्मात्परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य सा देवैः कृता व्याहृतिर्भूतार्थव्याहृतिः । भूतस्य सत्यस्यार्थस्योक्तिः ॥ “युक्ते क्षमादावृते भूतम्” इत्यमरः ॥ न स्तुतिर्न प्रशंसामात्रम् ॥ महान्तो हि यथार्थवचनमुलभा इति भावः ॥

३४ ॥ तस्मा इति । सुरा देवाः । कुशलस्य संप्रश्रस्तेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य तस्मै ॥ लक्षितप्रसादायैत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविजृम्भितखराणामिव निष्कला स्यादिति भावः ॥ तस्मै विष्णवेऽप्रलये । प्रलयाभावेऽप्युद्दलादुन्मर्यादात् । नैर्ऋतो राक्षसः । स एवोदधिः । तस्माद्भयमाचख्युः कथितवन्तः ॥

३५ ॥ अथेति । अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां संनिवृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुवादिना प्रतिध्वनिभता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्तिरस्कृतसमुद्रघोषो भगवानुवाच ॥

33. Thus those gods propitiated Him who baffles the perception of senses, for it was no praise of the Supreme Being but a mere exposition of truthful facts.

34. The gods mentioned to him whose favour was clearly manifested (expressed) by his enquiry after their welfare, the danger arising from the ocean of the Rākshasas that had overflowed its banks at a time other than that of final dissolution.

35. Then the Divine Being began to address them in a voice that resounded in the caverns of the mountains situated on the sea-shore—a voice in which the sound of the ocean itself was drowned.

33. D. K. सुरास्ते for ते सुराः.

34. E. K. R. with Val., आचख्युः for आचख्युः.

35. A. J. अनुनादिना, C. अनुकारिणा for अनुवादिना. We with eight commentators and nine Mss. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण and the text only of Vallabha agree with A. J.

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भूता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

जाने वो रक्षसाक्रान्तावबुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

३६ ॥ पुराणस्येति । पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेभूरः-
कण्ठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधु-
त्वस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्था बभूवैव ॥ एव-
कारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

३७ ॥ बभावितीति । विभोर्विष्णोर्वदनोद्भूता निःसृता । सदशनज्योत्स्ना दन्तका-
न्तिसहिता ॥ इदं च विशेषणं धावत्यानिशायार्थम् ॥ अत एव सा भारती । च-
रणाद्भङ्गेनिर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावशिष्टेत्यर्थः ॥ “ स्त्रियाः
पुंवत्—” इत्यनुवर्त्य “ पुंवत्कर्मधारय—” इति पुंवद्भावः ॥ निर्यातशब्दस्योया
निर्याता सावशेषा सा गङ्गैवेति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः ॥ निर्यातायाः शेषेति
विग्रहे पुंवद्भावो दुर्वट एव ॥ ऊर्ध्वप्रवर्तिन्यूर्ध्वप्रवाहिणी गङ्गैव । बभौ ॥
इत्युत्प्रेक्षा ॥

३८ ॥ यदाह भगवांस्तदाह ॥ जान इति । हे देवा वो युष्माक्रमबुभावपराक्रमौ
महिमपुरुषकारौ रक्षसा रावणेन । अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्यमावुभौ गुणौ
सत्त्वरजसी तमसेव तमोगुणेनेव आक्रान्तो जाने ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

36. The speech of that Primeval Bard pronounced (articulated) from (by the help of) the different organs of speech and there-
fore becoming distinct and correct was certainly successful (had
gained its end).

37. That speech proceeding from the mouth of Lord mixed
with the lustre of his teeth looked like a stream of the Gangà—the
residue of what had flown from his feet, flowing in an upward
direction.

38. I know your authority and prowess to have been superseded
by the demon (Ravana), as the first and the middle (i. e. second)
qualities (Satva and Rajas) of embodied beings (animals)
are overpowered by the quality of darkness (the third or Tamas).

36. B. I. R. पदसंस्कारात्, C. E. H. K. with Chá., Din., Val.,
Su., and Vijay., पदसंस्कारा for कृतसंस्कारा. Cháritravardhana: “ विहित-
व्याकरणालंकारादिसंस्कारो यस्याः सा. ” Vallabha: “ वाक्यलक्षणयुक्ता. ”

37. K. R. बभौ सुदर्शन°, C. and the text only of Vallabha, बभासे
दशन° for बभौ सदशन°. Hemādri also notices the reading. K. निर्यातचरणा-
शेषा for निर्यातशेषाचरणात्.

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।
 अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥
 कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थोऽस्मि न वज्रिणा ।
 स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥
 स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
 स्थापितो दशमो मूर्धा लव्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

३९ ॥ विदितमिति । किं च । अक्रामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादाद्भागतेनैनसा-
 पापेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव । तेन रक्षसा तप्यमानं संताप्यमानम् ॥ तपेर्भा-
 वादिकात्कर्मणि शानच् ॥ भुवनत्रयं च मे विदितम् । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥
 “मतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्तमाने क्तः ॥ “क्तस्य च वर्तमाने ” इति
 षष्ठी ॥

४० ॥ कार्येष्विति । किं च । एककार्यत्वादावयोरेकार्थाद्धेतोः । कार्येषु कर्त-
 व्येषु विषये वज्रिणेन्द्रेणाभ्यर्थ्यः । इदं कुर्विति प्रार्थनीयः । नास्मि ॥ तथा हि ।
 वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु बह्विप्रार्थनया । इत्येवकारा-
 र्थः ॥ प्रेक्षावतां हि स्वार्थं स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया ॥ स्वार्थो नश्चायमे-
 व य इन्द्रस्येत्यर्थः ॥

४१ ॥ स्वेति । पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोऽसि छिन्दता दशकन्धरेण
 यदशमं शिरोऽवशेषितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह ॥ स्वासिधारया स्वखड्गधारया
 परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे चक्रस्य कामं पर्याप्तो लव्यांशः
 छेद्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

39. And it is known to me that the three worlds have been
 oppressed by him, as the heart of a good man by the sin uncon-
 sciously committed.

40. Owing to the sameness of business no request to me in
 these affairs on the part of Indra is needed. For the wind, of
 itself, assumes the office of a helper to fire.

41. The tenth head of the demon which has been spared from
 the edge of his own sword has been, as it were, reserved by him as
 a worthy tribute to my disc (as a full portion fit to be severed by
 my quoit).

39. I. with Val., तु for च. E. omits this verse.

41. D. परिवृतः for परिहृतः. D. with Chā., and Din., नूनं for
 कामं. D. J. लव्यांशः, B. R. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., ल-
 व्यांशः. H. लव्यांगः for लव्यांशः. Also Mallinātha, who says,—“लव्यांशः ”
 इति पाठे लव्यांशः प्रातव्यभाग इत्यर्थः ” ।

स्रष्टुर्वरातिसर्गाच्च मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

देवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वस्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।

मायाविभिरनालोढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

४२ ॥ तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह ॥ स्रष्टुरिति । किं तु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिस-
र्गाद्वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमत्यारोहणम् ।
अतिवृद्धिरित्यर्थः ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेनेव । सो-
ढम् ॥ चन्दनद्रुमस्यापि स्रष्टेव नियन्तेति । द्रष्टव्यम् ॥

४३ ॥ संप्रति व्रतस्वरूपमाह ॥ धातारमिति । स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं
धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुख आदरविमुखः सन् । मर्त्याना-
नादृत्येत्यर्थः । देवात्सर्गादष्टविधाया देवस्रष्टेरवध्यत्वं ययाचे हि ॥

४४ ॥ तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह ॥ सोऽहमिति ।
सोऽहम् । दाशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः ॥ “अत इम्” इति इज्यत्ययः ॥
रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशि
रणभूमेर्वलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि ॥ पुष्पनिष्पाद्या हि पूजंति भावः ॥

४५ ॥ अचिरादिति । यज्वभिर्याज्ञिकैर्विधिवत्कल्पितमुपहतं भागं हविर्भागं

42. I have borne the audacious insolence of that wicked enemy
in consequence of a boon granted to him by Brahmā as a sandal
tree bears annoyance caused by a snake.

43. That demon averse to any regard (regardless) for mor-
tals asked of the Creator (Brahmā) who was pleased with his
asceticism immunity from death at the hands of a divine creature.

44. Such as I am taking birth as the son of Das'aratha, I
shall make the heap of his lotuslike heads a fit oblation for the
battle-field with my sharp arrows.

45. In a short time, O Gods, you shall again receive the

42. A. D. J. with Chā., Din., Su., and Vijay., तु for च. Nine
Mss. with Hem., Val., and Dharm., read with Mallinātha. B. C.
E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., Din., and Vijay., सद्य for
सोढं. Also Mallinātha, who says,—“सद्यम्” इति पाठे स एवार्थः ॥

45. H. आदास्यध्वं for आदास्यध्वे.

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मोक्षध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहेः ॥ ४७ ॥

रावणावग्रहकृन्तमिति वागमृत्तन सः ।

अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

मायाविभिर्मायावद्भिः ॥ “अस्मायामेधास्रजो विनिः” इति विनिप्रत्ययः ॥ निशाचरै रक्षोभिरनालीढमनाक्रान्ते यथा तथाचिरात्पुनरादास्यध्वे ग्रहीष्यथ ॥

४६ ॥ वैमानिका इति । मरुतां देवानां पथि व्योम्नि । वैमानिका विमानेश्वरन्तः ॥ “चरति” इति टक्प्रत्ययः ॥ मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघैर्नन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालं किंन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभ-
स्तं त्यजन्तु ॥

४७ ॥ मोक्षध्व इति । हे देवा ययम् । शापेन नलकृबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिब-
द्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशकर्पास्ते रदूषिताननु-
पहतान्स्वर्गबन्दीनां बन्दीकृतस्वर्गाङ्गनानां वेणीबन्धान्मोक्षध्वे ॥ पुरा किल नल-
कूबरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण संभोगात्कुञ्चन दुरात्मा रावणः
ज्ञप्तः । स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यतीति भारतीया कथानुसंधेया ॥

४८ ॥ रावणेति । स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवसोऽपत्यं
पुमान् रावण इति विग्रहः ॥ विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादिणि विश्रवसो “विश्रवण-
रवणौ” इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रवणादेशे रावण इति सि-

portion (of the offerings) properly offered to you by the sacrificers and untasted (or undefiled) by the night-rangers possessing magical powers.

46. Let the gods (*i. e.* पुण्यकृतः), riding on their heavenly balloons, hitherto driven to conceal themselves in the clouds, lay aside their dread at the sight of the Pushpaka in the path of the winds (*i. e.* the sky).

47. You shall, O gods, set free the undefiled braids of hair of the captive damsels of heaven—the braids preserved from the forcible seizing of (the hair by) Paulastya by the imprecation (of Nalakubara).

48. He, like a dark watery cloud, disappeared after having showered the water of speech on the crop-like gods dried up by the draught of Ravana.

47. D. with Su., मोक्षध्वे for मोक्षध्वे. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., मुरबन्दीनां for स्वर्ग-
बन्दीनां. Chāritravardhana and Dinakara distinctly with Mallinātha.

48. D. K. R. अभिविष्य for अभिवृष्य.

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्यायितं सुराः ।

अंशैरनुगुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवाग्निर्विस्मयेन सहात्विजाम् ॥ ५० ॥

हेमपात्रगतं दोग्धमादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं शुष्यमाणं मरुतो देवा एव सम्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन ॥ “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतं” इति विश्वः ॥ अभिवृष्यामिबिच्य निरोद्धेऽन्तर्दधे ॥

४९ ॥ पुरुहूतेति । पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूप उद्यतं विष्णुमंशैर्नात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः ॥ सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिरपि जाता इत्यभिप्रायः ॥

५० ॥ अथेति । अथ तस्य विशांपत्युर्देशरथस्य संगन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात्पुरुषः कश्चिद्विध्यः पुमान्त्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुरभूत् । तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

५१ ॥ तमेव पुरुषं विशिनष्टि । हेमपात्रेति । आद्यस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोस्तेनापि दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतां हरेरतिगरीयस्त्वाद्वोद्धुमशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं पयश्चरुं पायसान्नं दोग्धमादधानो वहन् ॥ “अनवलावी निरुष्मपक्व ओदनश्चरुः” इति याज्ञिकाः ॥

49. The gods Indra and others followed Vishnu who was about to do (undertake) the commission of the gods (work for the interest of gods) with their portions, as trees follow the wind with flowers (their own portions.)

50. Then arose out of the fire a being (along) with wonder of the officiating priests, at the close of the sacrifice of that Lord of men, which was performed for a particular object (*viz.*, that of obtaining issue).

51. That being held in his hands some food consisting of rice boiled in milk, put in a golden vessel, difficult to be borne even by him by reason of its being charged with the portion of the First Being (*lit.* on account of the entrance of the Primeval Being into it).

51. B. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., हेमपात्रीकृतं, one of the three Mss. of Hemādri's दपण also agrees with this, C. with Chá., Din., and Su., हेमपात्रकृतं for हेमपात्रगतं. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chá., Din., and Val., आददानः for आदधानः. One of the three Mss. of Hemādri's दपण also agrees with Mallinātha. H. with Su., अतिदुर्वहं for अपि दुर्वहं.

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नुपः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चक्रमे तस्मिन्लोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ प्राजापत्येति । नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणोपनीतं न तु वशिष्टेन ॥ “ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ” इति रामायणात् ॥ तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वतोदधिनाविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारममृतं वृषा वासव इव ॥ “ वासवो वृत्रहा वृषा ” इत्यमरः ॥ प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ॥

५३ ॥ अनेनेति । तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यैर्दुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन कथिता व्याख्याताः । “ यद्यस्माच्चर्यो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे व्यञ्ज ॥ तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन्राज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चक्रमे कामितवान् ॥ त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमुदाय इत्यर्थः ॥

५४ ॥ स इति । स नृपः । चरुसंज्ञास्य संजाता चरुसंज्ञितम् । वैष्णवं तेजः पत्न्योः क्रौसल्याकैकेय्योः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ ॥ “ दिवसश्च पृथिव्याम् ” इति चकारादिशब्दस्य द्यावादेशः ॥ तयोर्द्यावापृथिव्योः । अह्नः पतिरहर्पतिः ॥ “ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ” इत्युपसंख्यानद्वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः ॥ प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव । विभजे ॥ विभज्य ददावित्यर्थः ॥

52. The king accepted the food presented to him by that being of Prajapati, as Indra took the essence of waters (i. e. ambrosia) disclosed by the ocean.

53. That that king was possessed of qualities unattainable by any other was proved from the fact that even He who was the source of the three worlds wanted to be born as a son to him.

54. He divided the lustre (energy) of Vishnu called by the name of चरु between his two wives, as the lord of the day (the sun) divides his morning rays between heaven and the earth.

52. C. D. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., आविष्कृतं for आविष्कृतं.

53. C. E. H. I. K. with Chā., Din., and Vija., प्रवृत्तिं, B. R. with Val., Su., and Vijay., निवृत्तिं for प्रसूतिं. Chāritravardhana: “ प्रवृत्तिं प्रसूतिं. ” Vallabha :—“ निवृत्तिं रामादिरूपेणात्पत्तिमचीकमत्. ” D. यः for यत्.

54. I. with Chā., and Din., चरुसंज्ञकं for चरुसंज्ञितं. I. K. R. अह्नः पति for अहर्पतिः.

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

सापि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दलेखयोः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ पत्नीत्रये सति द्वयोरिव विभागकारणमाह ॥ अर्चितेति । तस्य राज्ञः ॥ कौसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या ॥ “वृद्धेत्कोसलाजादाज्ज्यङ्” इति ज्यङ् ॥ “यङ्श्चाप्” इति चाप् ॥ अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केकयवंशजा कैकेयी प्रियेष्टा । अतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानितामैच्छदिच्छति स्म ॥ एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राज्यचित्तज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

५६ ॥ ते इति । बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षित्तीश्वरस्य ॥ विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह ॥ चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्यौ । चरोर्ये अर्धे समभागौ तयोर्यार्धवर्धौ तौ च तौ भागौ चेत्यर्धभागावेकदेशौ । ताभ्यामर्धार्धभागाभ्याम् ॥ “पुंस्यर्थोऽर्थं समंऽशके” इत्यमरः ॥ तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः ॥ अयं च विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोरर्धं कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् ॥ किं तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः ॥ उक्तंच नारसिंहे—“ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः” इति ॥ एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥

५७ ॥ न चैवं सत्यपीर्षा स्यादित्याह ॥ सापीति । सा सुमित्राप्युभयोरपि । समान एकः पतिर्ययोस्तयोः सपत्न्योः ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीप् ॥ न-

55. To him Kausalya was one whom he honoured (being the eldest wife) and the other who was born of the line of Kekaya kings was his beloved wife. Hence the king wished Sumitrah to be honoured with a share by them both.

56. Both the wives of that lord of the earth who knew all (that was proper) knowing that to be the intention of their husband, gave her each a half of her own portion of that Charu.

57. She too was tenderly attached even to both of her rivals (the fellow-wives of the king), as a female black-bee equally loves

56. B. I. K. with Val., महीक्षितां, R. महीभृतां, C. with Dharm., महीभृतां, D. E. H. with Su., महीभृतः for महीक्षितः. We with five commentators and three Mss. B. with Su., and Vijay., भागेन for भागाभ्याम्.

57. A. C. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

कारश्च ॥ भ्रमरी भृङ्गाङ्गना । वारणस्य गजस्य मदनस्यन्दलेखयोरिव । गण्डहू-
यगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवत्यासीत् ॥ सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्ग-
तस्यै पत्युरुपमानं वारणस्येति ॥

५८ ॥ ताभिरिति । ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय । देव-
स्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः ॥ सूर्यस्येमाः सौर्यः ॥ ताभिः सौ-
रीभिः ॥ “सूर्यतिष्य—” इत्यादिनोपधायकारलोपः ॥ अमृता इत्याख्या यासां
ताभिः । जलवहनसाम्यान्नाडीभिरिव । नाडीभिर्वृष्टिधिसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां
विकारोऽम्मयो जलमयो गर्भ इव । दध्रे धृतः ॥ जातावेकवचनम् ॥ गर्भा दधिर
इत्यर्थः ॥ अत्र यादवः---“ तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं
हिमोत्सर्गे तावद्गर्भस्य सर्जने । आनन्दाश्च हि मेध्याश्च नूतनाः पूतना इति । चतुः-
शतं वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ” इति ॥

५९ ॥ सममिति । समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ता आप-
न्नसत्त्वा गर्भिण्यः ॥ “ आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ” इत्यमरः ॥
अत एवापाण्डुरत्विष ईषत्पाण्डुरवर्णास्ता राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फ-
लारम्भाः फलप्रादुर्भावाः यासां ताः । सस्यानां संपद इव । रेजुर्बभुः ॥

both the streams of ichor flowing from the two cheeks of an elephant.

— 58. A foetus sprung from the portion of the Supreme Being was borne (in their womb) by them (queens) for the good of the people, as a watery embryo by the name Amrita is borne (in their womb) by the solar rays.

59. The queens who conceived all at the same time and whose appearance (therefore) became pale shone like the thriving crop (*lit.* the thriving of the crop) with the appearance of the fruits hidden within.

Vijay., हि for अपि. A. J. °निस्पन्दरेखयोः, B. C. E. H. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °निष्य [स्प] न्दलेखयोः for °निस्पन्दलेखयोः. Five Mss. with Hemādri read with Mallinātha.

58. I. सूर्याभिः for सौरीभिः.

59. A. C. with Hem., Chā., Din., and Dharm., बभुः for रेजुः.

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

विभ्रत्वा कौस्तुभं न्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

६० ॥ संप्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह ॥ गुप्तमिति । सर्वास्ताः स्वप्नेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैर्वामनैर्ह्रस्वैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥

६१ ॥ हेमिति । किं चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो भेद्या येन तेन । सुपर्णेन गरुत्मता गरुडेन गगने ता उह्यन्ते स्मोढाः ॥

६२ ॥ विभ्रत्येति । किं च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्या कौतुकाद्यस्तम् । कौस्तुभमित्यर्थः । विभ्रत्वा पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्तोपासिताः ॥

60. They all saw in dreams that their own shapes were guarded by dwarfs whose persons were furnished with (*lit.* marked with) conches, swords, maces, S'ārnga bows and quoits (Chakras).

61. (They also saw that) they were being borne on Garuda in the sky, who displayed the mass of splendour of his golden wings and who on account of his great speed dragged the clouds in his train.

62. (They saw that) they were waited upon by Lakshmi with a fan of a lotus in her hand, bearing the Kaustubha-jewel that suspended between her breasts, and which was deposited with her by her husband.

60. D. जलजासिखड्गगदाचक्र°, D₂. जलजासिशंखगदाचक्र°, K. असिखड्गगदाशार्ङ्गचक्र°, B. C. R. with Hem., Châ., Din., and Vija., असिशंखगदाशार्ङ्गचक्र° for जलजासिगदाशार्ङ्गचक्र°. We with four commentators and five Mss. Châritravardhana also notices the reading of Mallinātha.

61. B. C. E. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., हेमपत्र°, H. हेमपात्रं for हेमपक्ष°. D. K. विचिन्वता for वितन्वता. D. उह्यमानं for उह्यन्ते स्म. A. C. वेगाविद्ध°, D. H. वेगाकृष्ट° for वेगाकृष्ट°. Châritravardhana also notices this and says,—“ कुचापि । ‘ वेगाविद्धपयोमुचा ’ इति पाठस्तत्र विद्धाः क्षिताः पयोमुचो यस्य [यत्र] ”.

62. B. C. E. I. J. R. with Hem., Châ., Din., Val., Vijay., and the text only of Su., कौस्तुभन्यासं for कौस्तुभं न्यासं. A. D. E. I. with

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥
 ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
 मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥
 विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
 उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

६३ कृतेति ॥ किं च । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशगङ्गायां कृता-
 भिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिर्ब्रह्मर्षिभिः
 कश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिर उपासांचक्रिरे ॥

६४ ॥ ताभ्य इति । पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः ॥ “ आख्यातोपयोगे ”
 इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नाञ्छुत्वा प्रीतः सन् आत्मानं
 जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्ध्यं सर्वात्कृतं मेने हि ॥

६५ ॥ विभक्तेति । एक एकरूपा विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु ।
 प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिबिम्बचन्द्र इव । अनेकधा
 विभक्तात्मा सन् । उवास ॥

63. (They moreover saw that) they were worshipped by the seven Brahmanical sages who had performed their ablutions in the celestial triple-streamed river गङ्गा and who were reciting the hymns of the Vedas.

64. Having heard from them, dreams such as these, the king being greatly pleased, thought himself most excellent on account of his being (in the position of) the sire of the Lord of the Universe.

65. The all-pervading-Being, himself one, lived in their wombs dividing his self into manifold forms, as the reflected image of the moon though one displays itself (in manifold forms) in clear water.

Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विलंबितं for विलंबिनं. D. उपास्य-
 मानं for पर्युपास्यन्त. A. C. K. with Chā., and Din., लक्ष्म्या च पर्युपास्य-
 न्त पद्मव्यजनहस्तया for पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया.

63. B. K. R. and the text only of Val., महर्षिभिः for ब्रह्मर्षिभिः.
 D. समुपस्थितं for उपतस्थिरे.

64. B. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अथ,
 O. H. I. अपि for हि. D. कृतार्थं for परार्ध्यं.

65. D. K. प्रभुः for विभुः.

अथाग्रमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ अथेति । अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिवृता । अग्रं चासौ महिषी चाग्रम-
हिषी । कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसवकाल औषधिर्नक्तं रात्रिसमये । तमोऽपह-
न्तीति तमोपहम् । ज्योतिरिव । तमोपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥

६७ ॥ राम इति । अभिरमन्तेऽत्रेत्यभिरामं मनोहरम् ॥ अधिकरणार्थं घञ्प्रत्ययः ॥
तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथममङ्गलं
राम इति नामधेयं चक्रे ॥ अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

६८ ॥ राध्विति । रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण
रक्षागृहगताः सृत्तिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इवाभवन् ॥ महादी-
पसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

66. Then the Queen-consort who was faithful to her husband obtained at the proper time of delivery, a son that removed the darkness of grief, like herbs (phospherent plants) obtaining at night the light that dispels darkness.

67. Induced by his charming form the father gave him the name Râma—a name which was most auspicious in the world.

68. By him who was the light of the race of Raghus and of unrivalled splendour, the lamps in the lying-in-chamber were, as it were, despised (were eclipsed or out-shone) .

66. D. J. with Hemādri, अग्रमहिषी for अग्रमहिषी. We with five commentators and eleven Mss.

67. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नोदितः for चोदितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण also agrees with Chāritravardhana and others.

68. E. रघुवंशे for रघुवंशे. C. D. with Hemādri and Vallabha, अभिमतेजसा for अप्रतिमतेजसा. The former "अभिमते असंख्याते तेजो यस्य तेन. The latter "अनुपमवर्चसा." Hemādri also notices the reading of Mallinātha. D. K. with Su., शय्यागृह for रक्षागृह.

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।
 सैकताम्भोजवलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥
 कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शलिवान् ।
 जनयित्रीमलंचक्र यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्र यमौ ।
 सम्यगागमिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥
 निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
 अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

६९ ॥ शय्येति । शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण ।
 सैकते पुलिने योऽम्भोजवलिः पद्मोपहारस्तेन शरादि कृशा जाह्नवी गङ्गैव । बभौ ॥
 ७० ॥ कैकेय्या । कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी ॥ “ तस्यापत्यम् ” इत्य-
 णि कृते ॥ “ कैकेयिमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ” इतीयादेशः ॥ तस्या भरतो नाम
 शलिवान्स्तनयो जज्ञे जातः ॥ यस्तनयः । प्रश्रयो विनयः श्रियमिव । जनयित्रीं
 मातरमलंचक्रे ॥
 ७१ ॥ सुताविति । सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ । स-
 म्यगागमिता स्वभ्यस्तौ विद्या । प्रबोधविनयो तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव । सुपुत्रे ॥
 ७२ ॥ निर्दोषमिति । सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षाददोषराहितम् । आवि-
 ष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् ॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते-गां भुवं गतमवतीर्णं

69. The mother with the size of her womb reduced looked beautiful on account of Rāma lying in her bed, as does the stream of the Jāhnavī reduced in autumn, with the offering of the lotuses on the sandy bank.

70. A son Bharata by name of transcending qualities was born to Kaikeyi, who adorned his mother (her who gave him birth) as humility does riches.

71. Sumitrā gave birth to two sons who were twins named Lakshmana and S'atrughna, as does science well studied to knowledge and humility (restraint over the senses).

72. The whole world became free from calamities and dis-

69. D. I. J. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वलिना for वलिना.

70. C. R. with Val., and Su., वीर्यवान् for शलिवान्. Vallabha: “ बलसंपत्तियुक्तः ”.

71. A. with Hemādri, अप्यसिता, C. आवर्जिता, D. आराधिता for आगमिता.

72. A. प्राविष्कृत°, K. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., आविःकृत° for आविष्कृत°. E. गुणोदयं for गुणं जगत्.

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचक्रितेश्वराः ।

विरजस्कैनभस्वद्भिर्दिश उच्छ्रुसिता इव ॥ ७३ ॥

कुशातुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥ ७५ ॥

पुरोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव ॥ स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः ॥ स्व-
र्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

७३ ॥ तस्येति । चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतुरूपस्य सतस्तस्य हरेरुदये सति ।
पौलस्त्याद्वावणाचक्रिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिशश्चतव्रो
विरजस्करपधूमलिभिर्नभस्वद्भिर्वायुभिः । निषेण । उच्छ्रुसिता इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥
श्वसेः कर्तरि क्तः ॥ मनाथशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्रासवाता इव वाता ववु-
रित्यर्थः ॥ चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

७४ ॥ कुशातुरिति । रक्षसा रावणेन विप्रकृतावपकृतौ । पीडितावित्यर्थः ।
कुशातुरग्निः प्रभाकरः । सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ
निरस्तदुःखाविवास्तामभवताम् ॥

७५ ॥ दशाननेति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षये रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियोऽश्रुविन्दवो
दशाननकिरीटेभ्यो मणीनां व्याजेन निषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः ॥ रामोदये
सति तद्वद्भ्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥

played many blessings ; for heaven itself, as it were, followed the
Supreme Being who had come to the earth .

73. At the advent of that four-fold incarnation (of him in
the four forms) the (four) quarters, whose tutelary deities were
made to tremble by Paulastya, breathed a breath of relief as it were
by means of the breezes which were free from dust.

74. The fire and the sun both of whom were oppressed by
the Rakshasa, became, as it were, freed from their grief—the
one on account of its smokelessness and the other on account of
his clearness.

75. At that moment the Goddess of Fortune of the demon
shed on earth drops of tears in the form of jewels from the diadems
of the ten-mouthed demon (Rāvana) .

74. C₂. with Hemādri, च भास्करः, D. I. K. with Vijay., and
Dharm., and the text only of Val., दिवाकरः, B. with Chā., and Din.,
भास्करः for प्रभाकरः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also
agrees with Mallinātha. C. D. I. with Su., अपनीत° for अपविद्ध°. E.
omits this verse.

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।
 आरम्भं प्रथमं चकुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥
 संतानक्रमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुरी ।
 सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥
 कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।
 आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ पुत्रेति । पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मानि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानाम् । वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वाद्यानामारम्भमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चक्रुः ॥ साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

७७ ॥ सन्तानक्रेति । अस्य राज्ञो भवने संतानक्रानां कल्पवृक्षकुसुमानां वि-
 कारः संतानकनयी वृष्टिश्च पेतुरी पपात ॥ “ कडुश्च ” इति कडुप्रत्ययः ॥ “ उ-
 गितश्च ” इति डीप् ॥ सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यकं ये मङ्गलोपचारा-
 स्तेषामादिरचना प्रथमक्रिया । अभवत् ।

७८ ॥ कुमारा इति । कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्रीणामुपमानृणां
 स्तन्यानि पयांसि पिबन्तीति तयोक्ताः । ते कुमारा अग्रे जातेनाग्रजेन ज्येष्ठेनैव
 स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिरे ॥ कुमारवृद्ध्या पिता महान्तनानन्दनवापेत्य-
 र्थः ॥ कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वात्किरानन्दस्य ॥

76. First in the heavens, the drums of the gods made a beginning of the musical instruments that were to be sounded at the time of the birth of a son to him who (now) got a son.

77. The shower of संतानक flowers that fell on his palace be-
 came the first display of auspicious ceremonies (i. e. the auspicious
 rejoicings that followed).

78. The princes whose birth (or natal) ceremonies were per-
 formed and who were sucking the breasts of their nurses, grew
 up together with the delight of their royal father, which was, as
 it were, their elder brother.

76. C. E. K. R. with Vijay., °प्रवेश्यानां for प्रवेश्यानां. Seven
 commentators read with Mallinātha. D. आरम्भं for आरम्भं.

77. B. C. E. K. R. with Chā., Din., Val., and Vijay., तस्य for
 चास्य. Vallabha's text with Mallinātha. One of the three Mss. of He-
 mādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. H. शो-
 भाद्रिगुण्यमादधे for सैवादिरचनाभवत्.

78. D. H. I. J. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., °स्तन-
 पायिनः for °स्तन्यपायिनः. Vallabha's text with Mallinātha. One of
 the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha and
 notices the other reading.

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
 सुमूर्च्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥
 परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
 अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥
 समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
 तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

७९ ॥ स्वाभाविकमिति । तेषां कुमाराणां संवन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिष्या । हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषाज्यादिकेनेव । सु-
 मूर्च्छं ववृधे ॥ निःसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

८० ॥ परस्परेति । परस्परमविरुद्धा अविविद्धाः । सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । ते
 कुमारास्तत्प्रसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम् । कृतवो वसन्तादयो देवारण्यं न-
 न्दनमिव ॥ सहजविरोधानामप्यतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् ॥ अ-
 लमत्यन्तमुद्द्योतयामासुः प्रकाशयामासुः ॥ सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इ-
 ति भावः ॥

८१ ॥ समान इति । शोभनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः ॥ “नयूतश्च ”
 इति कृष्ण भवति ॥ वान्दिने भ्रातुरिति निषेधात् ॥ तेषां भावः सौभ्रात्रम् ॥ युवा-
 दित्वाद्गुणः ॥ तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं ब-
 भूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः ॥
 “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ” इत्यभिव्य-
 क्तार्थे निपातः ॥ कञ्चित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

79 The natural modesty of these princes improved (lit. was increased) by means of the method of education (or discipline which they under-went), as the natural splendour of fire is augmented by the oblations (of ghee thrown into it) .

80. Those brothers who were well-disposed towards one another, greatly illuminated (glorified) that unblemished (pure) family of Raghu, as the seasons adorn the garden of the gods (the Nandana forest) .

81. Though the fraternal love existing among all the brothers was equal, still as Rāma and Lakshmana formed a pair (became constant companions) with affection so did Bharata and S'a-
 trughna.

79. C. K. R. with Su., विनयकर्मणां for विनयकर्मणा. D. K. अमूर्च्छं for सुमूर्च्छं.

80. A. C. D. with Su., देवोयानं for देवारण्यं. K. omits this verse.

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।

मनो जहृर्निदाधान्ते इयामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षानामवतार इवाङ्गभाक् ॥ ८४ ॥

८२ ॥ तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः । रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । वायुविभावस्वोर्यथा वातवह्नयोरिव । चन्द्रसमुद्रयोरिव च । ऐक्यमेकमत्यं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानमुखदुःखत्वं च क्रमादुपनाद्वयाल्लभ्यते ॥ सहजः सहकारी हि बह्वैवायुः । चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

८३ ॥ त इति । प्रजानाथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण । प्रश्रयेण विनयेन च । निदाधान्ते धीष्मान्ते । इयामान्यभ्राणि मेवा येषां ते इयामाभ्राः । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । दिवसा इव । प्रजानां मनो जहृः ॥

८४ ॥ स इति । चतुर्धा व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्देशरथस्य स प्रसवः संतानः । चतुर्धाङ्गभाक्चूर्तिमान्धर्मार्थकाममोक्षानामवतार इव । बभौ ॥

82. The unity of ideas existing between the members of each of these two couples (of brothers) was never broken like that between fire and wind or the moon and ocean.

83. Those princes who were lords of men attracted the minds of their subjects with their power (prowess or lustre) and humility (good discipline), as do the dark cloudy days at the close of summer (the hot season) .

84. The issue of the lord of the earth divided as it was into four parts, looked like the embodied incarnation of धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष.

83. A. C. with Chā., Din., and Su., प्रणयेन, E. J. प्रथयेन for प्रश्रयेण. A. C. इयामलाः for इयामाभ्राः. Hemādri also notices this and says, —“ इयामेलाः ” इति पाठे ॥ “ पिच्छादिः ॥ ” &c.

84. E. with Su., व्यस्तप्रसवः for व्यस्तः प्रसवः. B. E. H. I. J. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., अङ्गवान् for अङ्गभाक्. Hemādri and three other commentators with Mallinātha. The first “ अंगवान् शरीरी धर्मार्थकाममोक्षानामवतार इव ” &c. The second “ अङ्गवान् देही धर्मादीनामवतार इव ” &c. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. A. C. with Hemādri, पृथिवीक्षितः for पृथिवीपतेः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

सुरगज इव दन्तैर्भयदैत्यासिधारैर्नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घदीर्घभिर्शैस्तदीयैः पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

रामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥

८५ ॥ गुणैरिति । गुरुवत्सलाः पितृभक्तास्ते कुमारः गुणैर्विनयादिभिर्गुरुं पितर-
म् । चतुर्णामन्तानां दिग्गन्तानामीशं चतुरन्तेशम् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादि-
नोत्तरपदसमासः ॥ तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव आराधयामासुरा-
नन्दयामासुः ॥

८६ ॥ सुरगज इति । भद्रा दैत्यानामसिधारा यैस्तेश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज ऐरावत
इव । पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिर्न-
यो नीतिरिव । युगवदीर्घैश्चतुर्भिर्दीर्घभिर्मुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तदीयैर्हरिसंबन्धिभिर्शैर-
ज्ञभूतैश्चतुर्भिस्तेः पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजा दशरथश्चकाशे विदियुते ॥

॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोल-
चलमल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरीवरिचितायां रघुवंशव्या-
ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥

85. Those princes who were devoted to their sire propitiated him by their good qualities, as the four great oceans did that same lord of the extremities of the four quarters by their jewels.

86. The lord of kings on account of the four princes who were portions of Vishnu, appeared like the celestial elephant ऐरावत with his four tusks that had blunted the edge of demons' swords, like Vishnu himself with his four arms as long as a yoke and like politics accompanied by four political expedients, the use or adoption of which is inferred from the success attained.

86. D. H. फलवन्ध° for पणवन्ध°. Hemādri and Charitravar-
dhana also notice the reading. A. B. C. E. H. J. K. R. with Hem.,
Val., Su., and Vijay., चकासे for चकाशे. One of the three Mss. of
Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

। एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स किल क्षितिधरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कुच्छूलधमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलाया ।

तत्र सन्ति हि रसाश्रतुविधास्तान्यथारुचि सदैव निर्विश ॥

१ ॥ कौशिकेनेति ॥ कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेणैत्यागत्य स क्षितिधरो इत्यर्थः । अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय । काकपक्षधरो बालकोचितशिखाधरः ॥ “ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः ” इति हलायुधः ॥ तं रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु ॥ याचेद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ अप्रधाने दुहाडीनामिति वचनात् ॥ नायं बालोऽधिककारीत्याशङ्क्याह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न च समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः ॥ अत्र सर्गे वृत्तं रघोद्धता । उक्तं च—“ रात्रराविह रघोद्धता लगौ ” इति ॥

२ ॥ कुच्छूलधमिति । लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः ॥ “ लब्धवर्णो विचक्षणः ” इत्यमरः ॥ तान्भजत इति लब्धवर्णभाग्विद्वत्सेवी । अत एव विवेकी स राजा कुच्छूलधमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेशाति-
तृष्टवान् ॥ तथा हि । असुप्रणयिनां प्रार्थानामप्यर्थिता याश्चा रघोः कुले क-
दाचिदर्थि न व्यहन्यत न विहता । अविकलीकृतेत्यर्थः ॥ यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि
समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

1. Once upon a time the son of Kus'ika went to the lord of the earth and begged of him Râma who (yet) wore his side-locks of hair, for the removal of the obstacles to his sacrificial ceremonies ; for age is of no consideration in the case of the powerful.

2. The king who was a patron to the learned, ordered him though obtained with great difficulty, to go with the Muni together

1. C. I. J. न हि for हि न. D. with Vallabha read the following verse first and then our text :—“ सोऽभिगम्य किल गाधिसूनुना राममध्वर-
विघातशान्तये । याचितः शिशुमपि प्रजेश्वरतेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ” ॥ [Hem.,
अधिगम्य for अभिगम्य] Hemādri speaks of this as पाटान्तरं or a variant. Vallabha considers this verse as genuine and speaks of the text of Mallinātha as पाटान्तरं or a variant.

2. B. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., मेदिनीपतिः, Hemādri also notices this. D. सोऽविचक्षणः for लब्धवर्णभाक्. Five Mss. with

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् ।
 तावदाद्यु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्वनैः ॥ ३ ॥
 तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
 भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पविन्दवः ॥ ४ ॥

३ ॥ यावदिति । पार्थिवः पृथिवीश्वरस्तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्रम-
 माय पुरमार्गसत्क्रियां धूलिसंमार्जनगन्धोदकसंचनपुष्पहाररूपसंस्कारं या-
 वदादिशत्याज्ञापयति । तावन्मरुत्सखैर्वानुसखैः । अनन धूलिसंमार्जनं गम्यते ।
 सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्वनैः सा मार्गसत्क्रियाद्यु विदधे विहि-
 ता ॥ एतन् देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

४ ॥ तावति । निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ
 तौ कुमारौ पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणतावित्यर्थः । भूपतेरपि बाष्पविन्दवः
 प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः । अत एव नम्रयोः प्रणतयोः ॥ “नमिकम्पि-”
 इति रप्रत्ययः ॥ तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

with Lakshmana ; never did a petition even of those who asked for
 (one's) life, go for nothing in the family of the Raghus.

3. No sooner had the king ordered the decorations of the
 streets of the city for their departure than were they instantly
 done by the clouds, assisted by the winds, raining down water mix-
 ed with flowers.

4. Those two (brothers) armed with bows and ready to do
 the bidding of their sire fell at his feet ; the tear-drops of the king
 also dropped upon them, who were about to go abroad, as they
 knelt (before him).

Hem., Chā., Din., Su., and Dharm., read with Mallinātha. Vallabha
 also notices the reading of Mallinātha. Hemādri also notices the
 reading of D. Ms.

3. E. सुरमार्गं for पुरमार्गं. C. मंदिक्रियां for सत्क्रियां. We with eight
 commentators and thirteen Mss. D. K. तावता for तावद्. A. D. H. K.
 P. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay., and the text on'y of Val.,
 विहिता for विदधे. B. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val.,
 Su., and Vijay., सान्द्रगुण्यं for सा सपुष्पः.

4. C. D. H. K. प्रयास्यतोः for प्रवत्स्यतोः.

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
 धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदपिरित्यसौ नृपः ॥
 आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥
 मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।
 रंजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

५ ॥ ताविति । पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावीपत्सिक्तचू-
 डा ॥ “ शिखाचूडा शिखण्डः स्यात् ” इत्यमरः ॥ “ शेषाद्विभाषा ” इति कप्प्र-
 त्ययः ॥ धन्विनौ तावुभौ । पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि कुवल्यादिसंपा-
 द्यानि ययौस्तौ तथोक्तौ । संवशां निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । तमृषिमन्वगच्छताम् ॥

६ ॥ लक्ष्मणेति । कषिल्क्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छ-
 दिति हेतोरसौ नृप आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं सेनां न प्रयुयुजे न
 प्रेषितवान् ॥ हि यस्मात्साक्षीरेव तयोः कुमारयो रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ॥

७ ॥ मातृवर्गेति । मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ । कृत-

5. Both the princes armed with bow, with their locks of hair a little drenched with the tears that had flown from the eyes of their father, followed that sage, the glances of the citizens serving as decoration-arches to the street.

6. Seeing that the sage wished to take with him Rāghava accompanied by Lakshmana alone that king sent (*lit.* pronounced) benedictions with them instead of an army ; for that benediction alone was quite efficient for the task of their protection.

7. The two princes, who had touched the feet of their mothers,

5. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., °शिखण्डिकौ for °शिखण्डकौ. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहि-
 नैषिणी agrees with Vallabha. E. H. I. with Vallabha read “ लक्ष्मणा-
 नु &c.,” first and then “ तौ पितुः ” &c.

6. Between 6—7 D. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., read,—“ रंजतुश्च मुतरां महौजसः कौशिकस्य पदवीमनुवृत्तौ । उचरां प्रति दिशं विवस्वतः प्रस्थितस्य मधुमाधवाविव ” ॥ रंजतुरिति । महौजसः कौशिकस्य पदवीं मार्गे अनुवृत्तौ अनुगतौ रामलक्ष्मणौ मुतरामतिशयेन रंजतुश्च ॥ “ किमिति ” इत्याम् ॥ उच-
 रां दिशं प्रस्थितस्य विवस्वतो रवेः पदवीमनुवृत्तौ मधुमाधवौ चैत्रवैशाखा डव ॥ इति ते-
 जस्वितोक्तिः ॥ वसन्ते हि सूर्यगतिवशात्पञ्चविंशतिर्नौ तौ वर्तन्ते ॥ हे० ॥ All these commentators consider this verse as the genuine text of Kālidāsa.

7. B. with Hem. and Vijay., गतिवशा, C. with Su., गतिवशं for गतिवशात्. R. with Châ., and Din., omit this verse. Hemādri and Vallabha consider this as पाटान्तरं, I. calls it as spurious or क्षेपक.

वीचिलोलभुजयोस्तयोगतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।

तोयदागम इवोद्धचभिययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मल्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरीवर्तिनाविव ॥ ९ ॥

मातृवर्गनमस्कारावित्यर्थः ॥ “स्पृशोऽनुदके किन्” इति किन्प्रत्ययः ॥ तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिवशान्मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः ॥ “फणां च समानाम्” इति वैकल्पिकावित्वाभ्यासलोपा ॥ “स्याच्चैत्रे चैत्रको मधुः” “वैशाखे माधवो राधः” इति चामरः ॥

८ ॥ वीचीति । वीचिलोलभुजयोस्तरंगचञ्चलबाह्वोः ॥ इदं विशेषणं नदोपमानसिद्धयर्थं वेदितव्यं ॥ तयोश्चपलं चञ्चलमिति गतं गतिः शैशवाद्धेतोरशोभत ॥ किमिव । तोयदागमे वर्षासमये ॥ उद्भूतबुदकमित्युद्धयः ॥ भिनत्ति कूलमिति भिद्यः ॥ “भिद्योद्धयौ नदे” इति क्यबन्तौ निपातितौ ॥ उद्धयभिययोर्नद्विशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव । उदकोद्भूतकूलभेदनरूपव्यापार इव ॥ समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत इति भावः ॥

९ ॥ ताविति । मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्बलातिबलयोर्विद्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविव पथि न मल्लतुः । न मल्लानावित्यर्थः ॥ अत्र रामायणश्लोकः—“क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव” इति ॥

having taken (or followed) the track of the Muni of great powers shone like the months Chaitra and Vaisākha moving in obedience to the course of the sun of great lustre.

8. Like the workings of the rivers Uddhya and Bhidya suitable to their names at the advent of the rainy season, the gait (of walking) of the princes whose arms were as unsteady as the waves, though wanton and rude, looked beautiful on account of their tender years.

9. By the power of the two magical spells called Balā and Atibalā which they were taught by the Muni, the two princes felt no more fatigue on the way (i. e. felt no fatigue of the journey) though accustomed to a pavement set with precious stones than if they had been running about near their mothers.

9. A. C. D. with Chā., Din., and Su., तदुपदिष्टयोः पथि for पथि मुनिप्रदिष्टयोः. A. C. with Vallabha, परिवर्तिताविव for परिवर्तिनाविव.

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
 उद्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥
 तौ सरांसि रसवद्भिर्मधुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
 वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिपेविरे ॥ ११ ॥
 नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां न च परिश्रमच्छिदाम् ।
 दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

१० ॥ पूर्वैति । वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृ-
 सखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुद्यमान इव वाहनेन प्राप्यमाण इव ॥
 वहेर्धातोः कर्मणि शानच् ॥ पादचारमपि न व्यभावयन्न ज्ञातवान् ॥

११ ॥ ताविति । तौ राघवौ । कर्मभूतौ । सरांसि । कर्तृणि । रसवद्भिर्मधुरैरम्बु-
 निः सिपेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः ॥ सुखयन्तीति सुखानि ॥ पचाद्यच् ॥ श्रुती-
 नां सुखानि । तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः । जलदाच्छायया च । सि-
 पेविर इति सर्वत्र संबध्यते ॥

१२ ॥ नेति । तप एषामस्तीति तपस्विनः ॥ “तपः सहस्राभ्यां विनीनी ” इति
 विनिप्रत्ययः ॥ लघुनेष्टेन ॥ “त्रिष्विष्टेऽल्प्वे लघुः ” इत्यमरः ॥ तयोरुभयोः ।
 कर्मभूतयोः । दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः । तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन नापुः ।
 परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः ॥

10. Rāghava accustomed to move about in vehicles with his brother, did not feel the toils of the journey though on foot, being borne, as it were, on the recitations of old tales, made by him who was versed in legendary lore and who was their father's friend.

11. The tanks served them with sweet water, the birds with their notes pleasing to the ear, the breeze with the pollen of sweet-scented flowers and clouds with shade.

12. The ascetics did not feel so much delight at the sight of waters rendered beautiful by lotuses or of trees that removed their fatigue (of journey), as they did at the desirable sight of them both.

10. D. उद्यमानः for उद्यमानः. Also Mallinātha, who says,—“ उ-
 द्यमानः ” इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः । दीर्घप्राप्त्यभावात् ” ।

11. A. C. with Val., वासितैः for कूजितैः. R. with Su., सिखेविरे
 for सिपेविरे.

12. A. D. with Chā., and Din., विकचपद्मशोभिनां for कमलशोभिनां
 तथा. D. with Chā., and Din., वीरुषां फलभूतां न वा तथा for शाखिनां न च
 पत्त्रिमच्छिदां. Hemādri also notices the reading of Chāritravardhana
 and Dinakara. A. D. J. with Chā., and Din. च न for न च. Ten
 Mss. with Hem., Val., Su., and Vijay., read with Mallinātha.

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

निन्यतुः स्थलनिवेशितादनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकसालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी ॥ १५ ॥

१३ ॥ स्थाण्विति । स आत्तकार्मुकः । दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथी रामः ॥ “अत इत्” इतीप्प्रत्ययः ॥ स्थाणुर्हरः ॥ “स्थाणुः कीले हरे स्थिरे” इति विश्वः ॥ तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन ॥ “विग्रहः समरे काये” इति विश्वः ॥ प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशोऽभवत्कर्मणा न पुनः ॥ देहेन मदनसुन्दर इति भावः ॥

१४ ॥ ताविति । अत्र रामायणवचनम्—“अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभि-
शप्तवान् । पुरुषादी महायन्त्री विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय दारुणं रूप-
मस्तु ते” इति ॥ तदेवाह—विदितशापयेति । कौशिकादाख्यतुः ॥ “आख्या-
तोपयोगे” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥ विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खि-
लीकृते पथि ॥ “खिलमग्रहतं स्थानम्” इति हलायुधः ॥ तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले
निवेशिते अदनी धनुःकोटी याभ्यां तौ तयोक्तौ ॥ “कोटिरस्यादतिः” इत्य-
मरः ॥ लीलयैव धनुषी ॥ अधिकृते ज्ये मौर्व्या ययोस्ते अधिज्ये ॥ “ज्या मौ-
र्वीमातृभूमिषु” इति विश्वः ॥ तयोर्भावमधिज्यतां निन्यतुर्नानिवन्तौ ॥ नयति-
द्विकर्मकः ॥

१५ ॥ ज्येति । अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शृण्वतीत्यर्थः ॥ बहुल-
क्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा ॥ “बहुलः कृष्णपक्षे च” इति विश्वः ॥ चले

13. Having got to the penance-grove of Madana whose body had been burnt by Sthānu, that son of Das'aratha with a bow in his hand became his representative in (*lit.* by means of) his captivating form and not in his actions.

14. On the road that had been turned into a desert by the daughter of Suketu, the story of whose curse was made known to them by Kaus'ika, those two little warriors easily stringed their bows the ends of which were placed on the ground.

15. Then catching the twanging sound of their bow-string Tādaka whose complexion resembled the appearance of a night

13. D. with Chā., and Din., omit this verse.

14. C. °निवेशितादनी, D. E. H. I. K. P. R. with Hem., Su., and Vijay., °निवेशितादिनी for निवेशितादनी. We with five commentators and five Mss.

15. B. E. with Vallabha, अभिगृह्णती, C. H. I. K. P. R. with Hem., Su., and Vijay., अनुगृह्णती, A. D. with Chā., Din., and Dharm.,

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोम्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्येव पितृकाननोत्थया ॥ १६ ॥

उद्यतैकभुजयटिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनिता वधे घृणां पन्निणा सह मुमोच रायवः ॥ १७ ॥

कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्द्रा बलाकिनी बलाकावती ॥ “ ब्रीह्यादिभ्यश्च ” इतीनिः ॥ कालिकेव घनावलीव ॥ “ कालिका योगिनीभेदे काष्ण्ये गौर्या घनावली ” इति विश्वः ॥ प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥

१६ ॥ तीव्रेति । तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेतची-
वराणि वन्ते सा प्रेतचीवरवाः । तथा प्रेतचीवरवसा ॥ वसरोच्छादनार्थात्किप् ॥
स्वनेन सिंहनादिनोम्रया तथा ताडकया । पितृकानने दमशान उत्थोत्पन्ना ॥ “ आ-
तश्चोपसर्ग ” इत्युत्पूर्वोत्तिष्ठतेः कर्तरि क्प्रत्ययः ॥ तथा वात्येव वातसमूहेनेव ॥ क
“ पाशादिभ्यो यः ” इति यः ॥ भरताग्रजो रामोऽभ्यभाव्यभिभूतः ॥ कर्मणि लुङ् ॥
तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि योज्यानि ॥

१७ ॥ उद्यतेति । उद्यतोन्नमितैको भुज एव यद्विष्यस्यास्ताम् । आयतीमायान्ती-
म् ॥ इणो धातोः शतरी “ उगितश्च ” इति डीप् ॥ श्रोणिलम्बिनी पुरुषाणामन्त्रा-
ण्येव मेखला यस्यास्ताम् ॥ इति विशेषणद्वयेनाप्याततायिनीत्वं सूचितम् ॥ अत
एव तां विलोक्य रायवो वनिनावधे स्त्रीवधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा ॥
“ जुगुप्साकरुणे घृणे ” इत्यमरः ॥ पन्निणेषुणा सह ॥ “ पत्नी रोप इष्टद्वयोः ”
इत्यमरः ॥ मुमोच मुक्तवान् ॥ आततायिवधे मनुः—“ आततायिनमायान्तं
हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ” इति ॥

of the dark-fortnight and whose ear-rings made of human skulls were dangling, appeared before them like a thick row of clouds interspersed with flocks of cranes (flying beneath it).

16. The elder brother of Bharat was confronted by her who was screaming terribly who wore the tattered clothes of dead bodies and who shook the trees on the road by her furious speed, as if by (as if she were) a whirlwind rising from a cremation-ground.

17. Rāghava, having seen her who had raised one of her staff-like arms and who had worn a zone of human intestines (en-
trails) pendant on her waist, advancing towards him, let go an
arrow (shot a dart at her) along with his aversion (i. e. the feel-
ing of abhorrence) for killing a woman.

अथ शृण्वती for अथ गृह्णती. B. H. R. with Hemādri and the text only of Val., °क्षिपा° for °क्षपा.° D. ताडका for ताडका. R. with Hem., and Vi-jay., °कपाल° for °कपाल.°

16. A. C. D. with Val., वेगविप्रकृतमार्गवृक्षया for तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया. Vallabha: “ रहान्मूलितमार्गवृक्षया. ” C. D. उद्यगन्धया for स्वनोम्रया.

17. A. C. with Val., मेपलां for मेखलां.

यच्चकार विवरं शिलाधने ताडकोरासि स रामसायकः ।
 अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥
 बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
 विष्टपक्षयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥
 राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसातिं जगाम सा ॥ २० ॥

१८ ॥ यदिति । स रामसायकः शिलावद्धने सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं रन्त्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ “विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च” इति विश्वः ॥ अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् ॥ इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

१९ ॥ बाणेति । बाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतितता सती ॥ “कलुश्च” इति कलुप्रत्ययः ॥ “उगितश्च” इति डीप् ॥ सा केवलामेकाम् ॥ “निर्णीति केवलमिति । त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः” इत्यमरः ॥ स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किं तु विष्टपक्षयस्य लोकत्रयस्य पराजये स्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥

२० ॥ अत्र ताडकाया अभिसारिकासमाधिरभिधीयते ॥ रामेति । सा । निशाचरचरतीति निशाचरी राक्षसी । अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुमशक्येन । राम एव मन्मथः । अन्यत्राभिरामो मन्मथः । तस्य शरेण हृदय उरासि मनसि च ॥

18. The hole which that dart of Rāma made on the breast of Tāḍakā, solid as a stone, became an entrance to death who had not till then penetrated the territories of the Rākshasas.

19. She who dropped (on the ground) with her heart split (torn to pieces) by the arrow, not only shook the land (sites) of her own forest but also the fortune of Rāvana, which had been stable by his conquest of the three worlds.

20. Being smitten in the heart by the insufferable dart of Rāma the night-roaming demoness weltering in stinking blood went to the residence of Death (*lit.* lord of life) as an Abhisārikā (a woman that goes to her lover at an appointed place at night) struck by the unbearable arrow of Cupid and anointed with fragrant saffron and sandle paste goes to the residence of her lover (*lit.* the lord of her life).

18. A. C. and Chāritravardhana first read the 19th verse and then the 18th. D. ताडकोरसि for ताडकोरसि. K. अप्रविष्ट° for अप्रविष्ट°.

19. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., केवलं for केवलां.

20. A. C. D. कुङ्कुमोक्षिता for चन्दनोक्षिता. Hemādri also notices the reading.

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपयिवान् ।

उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।

बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

“हृदयं मानसोरसोः ” इति विश्वः ॥ ताडिता विद्धाङ्गा गन्धर्वदुर्गन्धि यद्गुधिरम-
स्तुतदेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता । अपरत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने
कुङ्कुमचन्दने ताभ्यामुक्षिता ॥ रुधिरं कुङ्कुमास्तुजोः ” इत्युभयत्रापि विश्वः ॥
जीवितेशस्यान्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ॥

२१ ॥ नैर्ऋतेति । अथानन्तरं ताडकान्तकौ रामः । अवदानं पराक्रमः ॥ “पराक्र-
मोऽवदानं स्यात् ” इति भागुरिः ॥ तेन नोषितान्मुनेः । नैर्ऋतान्नाशसान्हन्ती-
ति नैर्ऋतघ्नम् ॥ “अमनुष्यकर्तृके च ” इति टक् ॥ मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तमस्त्रम् । सू-
र्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीतीन्धननिपाति काष्ठदाह-
कं ज्योतिरिव । प्रापत्प्राप्तवान् ॥

२२ ॥ वामनेति । ततः परं राघवः । ऋषेः कौशिकादाख्यातुः श्रुतं पावनं शो-
धनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपयिवानुपगतः सन् ॥ “उपेयि-
वाननाश्रमनूचानश्च ” इति निपातः ॥ प्रथमजन्मचेष्टितानि रामवामनयोरैक्या-
त्स्मृतियोग्यान्यपि रामस्याज्ञानावतारत्वेन संस्कारदौर्बल्यादस्मरन्नपि । उन्म-
ना उत्सुको बभूव ॥

२३ ॥ आससादेति । ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सज्जितार्हणा
पूजासामग्री यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । बद्धाः पल्लवपुटा एवाञ्जलयो येस्ते तथाभूता

21. Then the destroyer of Tādaka received from the Muni who was pleased with his exploits a missile capable of destroying the Rakshasas together with its Mantra (spells), as the sun-gem, receives from the sun the light that consumes fuel.

22. After this the descendant of Raghu having reached the purifying hermitage of Vāmana (the dwarf, the fifth incarnation of Vishnu) of which he had heard from the sage, became abstracted (thoughtful, absent-minded) even though he did not recollect the acts done in his former life.

23. Then the Muni got to his own penance-grove where the provisions of worship had been collected by the groups of his

21. After this verse Chāritravardhana and Vallabha read “स्याणुदग्ध” &c., the 13th verse of our text. D. ताडकान्तकः, E. ताडका-
न्तकं for ताडकान्तकः.

23. E. पुटाञ्जलिद्रुमं, I. पुटाञ्जलिद्रुमैः for पुटाञ्जलिद्रुमं. B. D. H. I. P. with Chā., Din., Su., and Vijay., दर्शनोन्मुखं for दर्शनोन्मुखं.

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्थतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥ २५ ॥

द्रुमा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिंस्तत । आत्मन-
स्तपोवनमाससाद् ॥ एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः
सूचिताः ॥

२४ ॥ तत्रेति । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतमृषिं शरैर्विघ्न-
तो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोरुदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिरन्ध-
तमसाद्गोढध्वान्तात् ॥ “ ध्वान्ते गाढोऽन्धतमसम् ” इत्यमरः ॥ “ अवसमन्धे-
भ्यस्तमसः ” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ लोकमिव । ररक्षतुः ॥ रक्षणप्रवृत्तावभू-
तामित्यर्थः ॥

२५ ॥ वीक्ष्येति । अथ बन्धुजीवपृथुभिर्बन्धूककुलुमस्थूलैः ॥ “ रक्तकस्तु
बन्धूको बन्धुजीवकः ” इत्यमरः ॥ रक्तबिन्दुभिः प्रदूषितामुपहतां वेदिं वीक्ष्य ।
अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् ॥ च्युता विकङ्कतसुचो येभ्यस्तेषामृत्विजां
याजकानां संभ्रमोऽभवत् ॥ विकङ्कतग्रहणं खदिरालुपलक्षणं ॥ सुगादिनां
खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । सुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् ॥ “ विकङ्कतः
सुचो वृक्षः ” इत्यमरः ॥ यद्वा सुङ्गात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयत्रापि
शास्त्रसंभवात् ॥ यथाह भगवानापस्तम्बः—“खादिरसुचः पर्णमयीर्जुहुयाद्वैकङ्कती-
लुचो वा ” इति ॥

disciples, where the trees had formed cavities (in the shape) of
the folds of leaves and where the deer were standing with their
faces raised up to look at him.

24. There the two sons of Das'aratha protected (each in his
turn) from obstacles the sage who had entered upon the initiatory
ceremonies of a sacrifice by means of their arrows, as the Sun and
the Moon rising in turns rescue people from deep darkness by
means of their rays.

25. Then having seen the sacrificial altar defiled with drops
of blood as large as बन्धुर्जाव flowers, the holy priests who left their
sacrificial work and from whose hands the sacrificial ladles made
of विकङ्कत wood dropped down, were struck with fear.

24. B. C. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Dharm., दूषयितौ शितैः शरैः for दशरथात्मजौ शरैः. One of the three Mss.
of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. I. K. R. with Val-
labha, क्रमोयतौ for क्रमोदितौ.

25. D. with Hemādri and the texts only of Val., and Su.,
‘उपोढ’ for ‘अपोढ’. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनैरितध्वजम् ॥ २६ ॥

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदेवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ उन्मुख इति । सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो बाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात्समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्बरे । गृध्रपक्षपवनैरीरिताः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् ॥ रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् ॥ तदुक्ते शकुनार्णवे—“ आसन्न-मृत्योर्निकटे चरन्ति गृधादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे ” इति ॥ रक्षसां बलमपश्यत् ॥

२७ ॥ तत्रेति । स रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहुमारी-चौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् ॥ “ वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च ” इति हलायुधः ॥ इतरान्नाकरोत् ॥ तथा हि । महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो गरुत्मानराजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ “ अलगर्हो जलव्यालः । समौ राजिलडुण्डुभौ ” इत्यमरः ॥

२८ ॥ स इति । अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञः स राम उग्रजवमुत्कटजवं वायुदेवं वा-युर्देवता यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् ॥ कर्तरि लिट् ॥ तेनास्त्रेण शैलवद्गुरुमपि ताडकासुतं मारीचम् । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपर्णमिवेत्यर्थः । अपातयत्पातितवान् ॥

26. Instantly the elder brother of Lakshmana, taking out an arrow from the mouth of the quiver with his face turned upward saw in the sky a legion of demons whose flags were shaken by the wind set in motion by the flapping of the wings of vultures.

27. Then he aimed his arrow at those two who were the chiefs of the haters of sacrifices, but at nobody else. Does Garuda whose prowess affects (*lit.* extends over) large serpents go (or engage himself) against the watersnakes ?

28. He who was skilled in the use of missiles fixed on his bow an arrow of great speed which had the god of wind for its pre-siding deity. By that he brought down (felled) the son of Tāḍakā

26. A. and the text only of Su., उन्मुखः for उन्मुखः. C. and the text only of Vijay., °मुषात् for °मुखात्. A. C. with Châritravardhana गृध्रपत्र° for गृध्रपक्ष°. I. °ध्वजाम् for °ध्वजम्.

27. R. with Vijay., मखद्विषाम् for मखद्विषाम्. Sumativijaya reads this verse after the 29th of our text.

28. B. C. E. H. I. K. R. with Hemādri पाण्डु पत्रमिव for पाण्डुपत्र-मिव. Hemādri : “ पाण्डु जीर्णं पत्रमिव ॥ एकं वा पदं ॥ पुराणं हि पत्रं पाण्डु भवति ” । D. ताडका° for ताडका°.

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
 तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पक्षिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥ २९ ॥
 इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
 ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥
 तौ प्रमाणचलकापक्षकौ भ्रातराववभृथाप्लुतो मुनिः ।
 आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

२९ ॥ य इति । सुबाहुरिति योऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया विससर्प संचचार । क्षुरप्रः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहूं कृती कुशलो रामः ॥ “ कृती च कुशलः सनौ ” इत्यमरः ॥ आश्रमाद्बहिः पक्षिणां पक्षिणाम् ॥ “ पक्षिणां शरपक्षिणौ ” इत्यमरः ॥ व्यभजत । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥

३० ॥ इतीति । इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयो राघवयोः । संयुगे रणे साधुः सांयुगीनः ॥ “ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ” इति खञ्प्रत्ययः ॥ “ सांयुगीनो रणे साधुः ” इत्यमरः ॥ तं विक्रममभिनन्द्य । ऋत्विजो याजकाः । वाचि यतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः क्रतुक्रिया यथाक्रमं निरवर्तयन्निष्पादितवन्तः ॥

३१ ॥ ताविति । अवभृथे दीक्षां आहृतः स्नातो मुनिः ॥ “ दीक्षान्तोऽवभृते यज्ञः ” इत्यमरः ॥ प्रमाणेन चलकापक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरावाशिषामनु-

though heavy as a mountain, as if he were a faded (*lit.* white) leaf.

29. The skilful warrior cut to pieces by means of क्षुरप्र weapon the other demon named सुबाहु who through magical powers moved now here and now there in the sky, and apportioned his flesh to birds outside the hermitage.

30. The priests congratulated the two princes upon their chivalrous valour, who had thus removed the obstacles to the sacrifice and completed in due order the sacrificial rites of that lord of his clan who had observed his vow of silence.

31. The Muni who had finished his Avabhṛitha ablutions (necessary at the end of a sacrifice) passed his hand, the surface

29. B. विजहार, D. K. विससर्ज for विससर्प. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., Su., and Vijay., पक्षिणां for पक्षिणं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others.

30. R. विक्रियां for विक्रमम्. A. D. E. R. with Su., and the text only of Val., वाञ्जितस्य for वाग्यतस्य.

31. B. E. H. I. K. P. R. with Val., Su., and Vijay., अवभृथ-
 स्नः for अवभृथाहृतः.

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मेथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।

राघवावपि निनाय विभ्रतौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतर्ष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वं वधुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

पद्मन्वग इर्षपादितलं कुशभतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना समस्पृ-
शत्संस्पृष्टवान् । संतापार्द्रादिति भावः ॥

३२ ॥ तमिति । संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिलायां अवां मैथिली जनकम्नं
विश्वामित्रं न्यमन्त्रयताहृतवान् ॥ वशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजंस्तस्य
जनकस्य यद्धनुस्तच्छ्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय नीतवान् ॥

३३ ॥ तैरिति । गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येष्वश्रमतर्ष्वु वसतिः
स्थानमगृह्यत । येष्वश्रमतर्ष्वु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी ॥ “ पत्नीप-
रिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ” इत्यमरः ॥ अहल्येति यावत् । वासवस्येन्द्र-
स्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥

३४ ॥ प्रत्यपद्यतेति । शिलामयी भर्तृशापाच्छिन्नास्त्वं प्राप्ता गौतमवधूरहस्या
चारु स्वं वधुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्रातवती यत् । स किल्बिषच्छिदां पापहा-
रिणाम् ॥ “ पापं किल्बिषकलत्रपम् ” इत्यमरः ॥ रामपादरजसामनुग्रहः किल
प्रसादः । किलेति श्रूयते ॥

of which was wounded (made rough) by the Darbha-grass, over
the body of the two brothers upon whom he had first pronounced
benedictions, and who had their side-locks of hair shaken in the
act of bowing down to him.

32. The king of Mithilâ who had made preparations for a
sacrifice invited the sage to be present there. He the self-restrain-
ed hermit, while going to Mithilâ also took with him the two
descendants of Raghu whose curiosity was aroused from hearing
about the bow of जनक.

33. Going on their way they accepted residence (halted) in
the evening under those beautiful trees of the hermitage where
the wife of गौतम of long asceticism became wife to राम for a mo-
ment (temporary wife.)

34. It is said that it was through the favour of the dust of
Râma's feet which destroyes sin, that the wife of Gautama

32. H. with Châ., Din., and Su., संभृतक्रतुं for संभृतक्रतुः.

34. A. C. D. with Hemâdri, चिरस्य for चिराय. One of the
three Mss. of Hemâdri's दर्पेण also agrees with Mallinâtha. D. सा for

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांश्चभूव सः ॥ ३७ ॥

३५ ॥ राघवेति । राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहवद्धं बद्धदेहं । मूर्तिमन्तमित्यर्थः ॥ वाहिताभ्यादित्वात्सायुः ॥ धर्मेभिव । सपर्ययाभ्यागात्प्रत्युद्गतवान् ॥

३६ ॥ ताविति । तां दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् ॥ “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥ गां भुवं गतौ ॥ “स्वर्गेषुपशुवावज्जिद्विद्वन्वृणभूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां गौः” इत्यमरः ॥ पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिबताम् । अत्यास्थया पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः पक्ष्मपातं निनेपमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्वाञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥

३७ ॥ यूपेति । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । कृतावित्यर्थः । अवसिते समाप्ते सति कालवित्पुनर्वसूः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्यतेऽनेनेत्यसनम् । इषूनामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय कथयांश्चभूव कथितवान् ॥

changed to stone, did, after a long time again, obtain (was restored to) her own beautiful form.

35. Having heard that the Muni had come with the two princes of the family of Raghu, Janaka the lord of the people came forward with offerings to receive him who was, as it were, virtue incarnate accompanied by Wealth and Desire.

36. The minds of the residents of Mithilā who were drinking with their eyes those two princes who appeared like the two (stars of) Punarvasu come down to earth from heaven, considered even the twinkling of their eyes to be a troublesome inconvenience.

37. When the sacrificial ceremony consisting of the use of यूप was completed, the sage, who had raised the dignity of the race-

यत्. B. H. R. सकिल कल्मषच्छदां, C. D. E. I. K. P. with Chā., Din., Val., and the text only of Vijay., सकलकल्मषच्छदां for सकिल किल्वषच्छदां. Three Mss. with Hem., Su., and Vijay., read with Mallināthas. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with B. H. R.

35. D. ऋषि for मुनिं. D. सहितः for सहितं. D. सपर्ययात् for सपर्यया.

36. E. I. R. with Hem., Su., Vijay., पश्यतां नृपसुतौ स्म मन्यते पक्ष्मपातं for मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातं. [E. पक्षपातं for पक्ष्मपातं].

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्क संस्थया ॥ ३८ ॥
अब्रवीच्च भगवन्मतंगैर्यद्बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मौषवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥
ह्रैपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भूतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

३८ ॥ तस्येति । पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तथोक्तस्य । ए-
तेन वरसंपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वक्री-
यं दुगनममानमयितुमशक्यम् ॥ नभेर्ष्यन्तात्खल ॥ धनुर्विचिन्त्य च । दुहितृशु-
ल्कं कन्यामूल्यं जामातृदयम् ॥ “ शुल्कं यद्वादिदेयं स्याज्जामातुर्बन्धकेऽपि
च ” इति विश्वः ॥ तस्य धनुर्भङ्ग रूपस्य संस्थया स्थित्या ॥ “ संस्था स्थितौ
शरे नाशे ” इति विश्वः ॥ पीडितो बाधितः ॥ शिशुना रामेण दुष्करमेतदिति
दुःखिन इति भावः ॥

३९ ॥ अब्रवीदिति । अब्रवीच्च । मुनिमिति शेषः ॥ किमिति । हे भगवन्मुने । बृह-
द्भिर्मतंगैर्महागजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालगजस्य ॥ “ क-
लभः करिशावकः ” इत्यमरः ॥ मौषवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तु-
महं नोत्सहे ॥

४० ॥ ह्रैपिता इति । हे तात तेन धनुषा बहवो धनुर्भूतो नरेश्वरा ह्रैपिता ह्रियं प्रा-
पिता हि ॥ जिहृतेर्धातोर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ “ अतिह्री- ” इत्यादिना पुगागमः ॥

of Kus'ika, knew that to be the favourable opportunity and informed the king of Mithilā about Rama's being eager to behold the bow.

38. The king, seeing the delicate form of that child born in a celebrated family, and considering that his own bow was difficult to be bent, became sorry for his having fixed such a price for his daughter.

39. And replied to the sage, saying, O venerable sage, I cannot give my consent to the futile attempt of a cub of an elephant in an undertaking which is difficult to be accomplished even by huge elephants.

40. For, many a king, O Father, who wield bows, being put to shame by that bow, have gone away despising their own arms,

38. D. and the text only of Val., धनुर्दुरासदं, R. दुरानमं धनुः for धनुर्दुरानमं.

39. A. C. D. with Châ., and Su., यन्महद्भिरपि for यद्बृहद्भिरपि. Su-
mativijaya's text agrees with Mallinātha. A. D. with Châ., and
Su., दुःकरं for दुष्करं. A. D. H. I. J. K. P. R. with Din., Su., and Vi-
jay., साहसं for चेष्टितं. Vijay.'s text agrees with Mallinātha.

40. K. धनुर्भूतां for धनुर्भूतः.

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथ वा कृतं गिरा ।
 चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥
 एवमातवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
 श्रद्धे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कुष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कठिनत्वचः स्वान्भुजान्धिगिति विधूयावमत्य प्रतस्थिरे
 प्रस्थिताः ॥

४१ ॥ प्रतीति । ऋषिर्न्तं प्रत्युवाच ॥ किमिति । अयं रामः सारतो बलतो नि-
 शम्यतां श्रुयताम् । अथ वा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्न वक्तव्येत्यर्थः ॥
 “ युगपयसियोः कृतम् ” इत्यमरः ॥ अयं चैतत् ॥ “ कृतं निवारणनिषेधयोः ”
 इति गणव्याख्याने ॥ गिरेति करणे तृतीया निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् ॥ किं
 त्वशनिर्वज्रो गिराविव । चापे धनुष्येव भवतस्तव व्यक्तशक्तिर्दृष्टसारो भ-
 विष्यति ॥

४२ ॥ एवमिति । एवमात्मन्य सुनेर्वचनात्स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि रा-
 घवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् ॥ “ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ” इति युवा-
 दित्वाद्ण् ॥ “ पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि ” इति विश्वः ॥ त्रिदशगो-
 प इन्द्रगोपक्रीडः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः ॥ “ प्रमाणे द्वयसच्—” इत्यादिना
 मात्रचप्रत्ययः ॥ ततः स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ तन्मात्रके कुष्णवर्त्मनि बहौ दाहशक्ति-
 मिव । श्रद्धे विश्वस्तवान् ॥

the skin of which was hardened by the (constant) smart friction of
 bow-strings, crying shame to our arms !

41. The sage replied, know him to be possessed of great
 strength——or enough with a description of it (*lit.* no need of
 words). He will show his power in testing the strength of your
 bow itself, as the thunderbolt on a mountain.

42. Thus from these words of the sage, who could be relied
 on, he believed that power in (became assured of) the descendant
 of Raghu though wearing sidelocks of hair, as one can believe burn-
 ing power in (a spark of) fire (*lit.* one that leaves behind a black
 path) even though it be as small as an Indragopa worm.

41. B. D. E. H. I. with Hem., Châ., Din , Su., Vijay., and the
 text only of Val., वीर्यतः for सारतः. A. C. with Hem., Châ., Din., Val.,
 Su., and Dharm., गिरा कृतं for कृतं गिरा. D. with Châ., and Din., त्रा-
 विव for गिराविव. Hemâdri also notices the reading of these commen-
 tators.

42. A. D. E. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., इत्थं for
 एवं. D. K. गोपलाच्छने for गोपमात्रके.

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।

तेजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

तत्प्रसुतभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वृषध्वजः ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितेनैत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

४३ ॥ व्यादिदेशेति । अथ मैथिलः पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मुक-
मानेतुम् ॥ “ तुमर्थाच्च—” इति चतुर्थी ॥ सहस्रलोचन इन्द्रस्तैजसस्य तेजोमय-
स्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदानमेवानिव गणशः । “ संख्यैकवचनाच्च
वीप्सायाम् ” इति शस्प्रत्ययः ॥ व्यादिदेश प्रजिघास्य ॥

४४ ॥ तदिति । दाशरथी रामः प्रसुतभुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं तद्भुतवीक्ष्या-
ददे जग्राह । वृषो ध्वजश्चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा । क्रतुरेव मृगः । विद्रुतं
पलायितं क्रतुमृगमनुसरति ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ तं विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं
बाणमसृजन्मुमुञ्च ॥

४५ ॥ आततेति । स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यथा स्यात्त-
थेक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः । स्मरः पेशलं मृदु
पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् ॥ नमर्थस्य नशब्दस्य सुष्ठुपेति
समासः ॥ आततज्यमधिज्यमकरोत् ॥

43. Then the king of Mithilā deputed several groups of his attendants to fetch the bow, as the thousand-eyed god (Indra) directs the clouds for the display of the bow made up of light.

44. Having seen that bow terrible like the king of serpents in his sleep—the bow with which the bull-bannered God (Ś'iva) discharged the dart that followed the sacrifice in the form of a fleet antelope, the son of Das'aratha took it up.

45. He strung that bow with no great effort even though it possessed the strength of a mountain, as the God of Love strings

43. B. E. J. with Hem., and Val., आदिदेश for व्यादिदेश. D. सः for अथ. A. D. K. कार्मुकस्य हरणाय for कार्मुकाभिहरणाय. Between 43-44 P. reads,—“ तेषां तूर्णमवगम्य शशिवमासमाहरणकर्मतत्पराः । स्वां सक्षिततिकर्कशं हि तच्चक्षिपुर्दशरथात्मजाग्रतः ” ॥

44. B. D. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., प्रेक्ष्य for वीक्ष्य.

45. D. आनसज्जे for आनतज्यं. B. C. E. H. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., च for सः. B. P. and the texts only of Val., and Vijay., कोमलं, D. with Hem., Chā., and Din., पेशलं for पेशलं. H. संसदि for संसदा.

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकामुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां पार्थिवः श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिवृष्ट्यान् ॥ ४८ ॥

४६ ॥ भज्यमानमिति । तेन रामेणातिमात्रकर्षणाद्भज्यमानमत एव वज्रपरुष-
स्वनम् । वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तन् । धनुर्दृढमन्यवे दृढक्रोधाय ॥ “मन्युः
क्रोधे क्रतौ दैन्ये” इति विश्वः ॥ भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतमिति न्यवेदय-
दिव ज्ञापयामासेव ॥

४७ ॥ दृष्टेति । अथ मैथिलः पार्थिवो रुद्रकामुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्व त-
दृष्टसारम् ॥ “सारो बले स्थिरांशे च” इति विश्वः ॥ वीर्यमेव शुल्कम् । धनुर्भङ्ग-
रूपमभिनन्द्य राघवाय रामायायोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां श्रियमिव
साक्षालक्ष्मीमिव न्यवेदयदर्पितवान् ॥ वाचेति शेषः ॥

४८ ॥ उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह ॥ मैथिल इति । सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥

his delicate bow of flowers, being gazed at by the assembled people, in a manner in which their eyes were fixed in amazement.

46. The bow while breaking on account of its being drawn too much by him and therefore producing a noise as shrill as the crash of a thunderbolt as it were proclaimed to Bhārgava of inveterate hatred that the Kshatriya race had again risen up.

47. Then the king of मिथिला being delighted at Rāghava's strength in the form of शुल्क (a price fixed for his daughter), the essence of which was tested in that bow of रुद्र, promised to him his daughter who was not born from the womb, and who was as it were the goddess of fortune.

48. The मैथिल of truthful promise instantly gave his daughter

46. K. R. with Châ., and Din., तस्वनेन गगनस्त्रशा for तेन वज्र-
स्वरवने. B. I. उद्यतेन for उद्यते.

47. B. C. D. E. H. I. K. R. रूपिणीं for पार्थिवः. D. इति for इव.
D. K. with Châ., Din., and Val., स्वां ददौ श्रियमिवामरयुतिः for the last
Pāda. A. C. with Hemādri and Vallabha first read 48th
verse and then the 47th. For the latter half Hemādri reads
thus,—“उज्जिताश्च तनयां स पार्थिवीं रूपिणीं श्रियमिवन्यवेदयत्.” B. E. H. I. R.
with Su., and Vijay., omit this stanza ; so does the Ms. लक्ष्मीसेन of
the Kolhāpur collection.

48. B. C. E. I. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., साक्षिकं
for साक्षिकः. H. with Châ., and Din., omit this verse.

प्राहिणोच्च महितं महायुतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

अन्वियेष सदृशीं स च स्तुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः ।

सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्नि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

“अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासा संविदापत्सु सगरः” इत्यमरः । मैथिलो राववायायोनि-
जां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनस्तपोनिधेः कौशिकस्य संनिधौ अग्निः साक्षी यस्य
सोऽग्निसाक्षिकः ॥ “शेषाद्विभाषा” इति कप्प्रत्ययः ॥ स इव । सपचयितव्यं वा-
न्दस्त्वान् ॥

४९ ॥ प्राहिणोदिति । महायुतिर्जनको महितं पूजितं । पुरोधसं पुरोहितं को-
सलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत्प्रहितवांश्च ॥ किमिति । निर्मिर्नाम जनकानां पू-
र्वजः कश्चित् । इदं निमः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहात्सुपात्वेन स्वीकाराद्धे-
तोः । भृत्यस्य भावो भृत्यत्वम् । सोऽन्यास्तीति भृत्यभावि दिश्यतामनुमन्यता-
मिति ॥

५० ॥ अन्वियेषेति । स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां स्तुषामन्वियेष । रामविवाह-
माचकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ अनुकूलवाग्स्तुषासिद्धिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनकपुरोधा-
श्चैनं दशरथं प्राप ॥ तथा हि । कल्पवृक्षफलस्य । यो धर्मः सद्यःपाकरूपः सोऽन्या-

not born of the womb, to the descendant of Raghu in marriage, in
the presence of the resplendent sage who was a treasure of asceticism,
and therefore having as it were the God of fire for his witness to
the ceremony.

49. And the resplendent king deputed his revered family-
priest to the lord of the Kosalas, with the following message.
“Please allow this family of Nimi to do the service of a servant
(be laid under a deep obligation) to your family by the favour of
accepting my daughter for your daughter-in-law.

50. No sooner did he wish a suitable daughter-in-law to him-
self than the Brahmana went to him with a message just such a one

49. A. with Hemādri, नृपतिः, B. C. महायुतिः, D. H. I. with
Su., and Vijay., महारथः for महायुतिः. A. C. with Chā., and Dharm.,
पुरोहितं for पुरोधसं. A. D. with Hemādri, वाङ्मयतां, B. C. I. K. P. R.
with Chā., Val., Su., and Vijay., इष्यतां for दिश्यतां. Charitravardhana,
“इष्यतामुरीक्रियतां”, Su., “अंगीक्रियताम्”, Vijay., “अनुगृह्यताम्”, Val.,
“वाञ्छ्यताम्.”

50. Between 49-50. B. E. H. I. with Vallabha read,—“उत्सु-
कश्च सुनदारकर्मणा सोऽभवद्गुरुवागतश्च ते । गौतमस्य तनयोऽनुकूलवाक्प्राथितं हि सुकृ-
तामकालहत्” ॥ [B. स्व for च. B. वाञ्छितं for प्राथितं.] उत्सुक इति ॥ द्वौ
चकारौ तुल्यकालपेक्षां गमयतः ॥ यावत्स राजा दशरथश्च सुनदारकर्मणा पुत्रविवाहकर्म-
णि उत्सुकोऽभवत् ॥ अत्राधिकरणे तृतीया ॥ तथा—“दधती रथे तेनैव भृशमुत्सुकतां” ॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमयजन्मनः ।

उच्चचाल बलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

स्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि । अतः सुकृतां पुण्यकारिणां काङ्क्षितं मनोरथः सद्य एव पच्यते हि ॥ कर्मकर्तरि लट् ॥ स्वयमेव पक्वं भवतीत्यर्थः ॥ “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इति कर्मवद्भावात् “भावकर्मणोः” इत्यात्मनेपदम् ॥

५१ ॥ तस्येति । बलभित्सख इन्द्रसहचरो वशी स्वाधीनतावान् ॥ “वश आयत्तायां च” इति विश्वः ॥ कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्यायजन्मनो द्विजस्य । वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवाञ्छुतवान् ॥ शृणोतिः क्लृप्ताः ॥ सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः । सनुचचाल प्रतस्थे ॥

५२ ॥ आससादेति । स दशरथो बलैः सेनाभिः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन्परिधीकुर्वन् । आससाद् ॥ सा पुरी । स्त्री युवतिरायतमतिप्रसन्नं कान्तपरिभोगं प्रियसंभोगमिव । प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधमसहिष्ट सोढवती ॥ द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः ॥

as he liked ; for the desire of the virtuous which partakes of the nature of the fruit of an all-yielding tree, is ripe (attains fulfilment) quite at once.

51. That self-restrained friend of Indra having heard the words of the Brāhmaṇa the rite of hospitality towards whom had been (previously) arranged, set out eclipsing the rays of the sun with the (clouds of) dust raised by his forces (on their march).

52. He reached Mithilā and surrounded it with his soldiers who caused injuries to the trees in the gardens outside the city. That city endured the siege of love as a woman suffers the coveted samāṅg of her lover.

तावद् गौतमस्य तनयो गुरुश्च ते राजानं उपागतः । किंभूतो गुरुः अनुकूलवाक् । हि निश्चितं । सुकृतां पुण्यवतां प्रार्थितं वाङ्छितं अकालहृद्भवति । सद्य एव फलति । शोभनं करोतीति सुकृत् ॥ वङ्मभः ॥ D. सत्यं for सद्यः . B. C. विपच्यते for हि पच्यते . D. C. H. P. R. with Su., Vijay., and the text only of Val., °समधर्मि, B. K. °समधर्मं, A. with Hemādri, °फलधर्मं for °फलधर्मि.

51. B. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., बली for वशी . R. मुषिता° for मुषिता°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with R.

52. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °पादपैः for °पादपां.

तौ समेत्य समयस्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामर्भोर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो वभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।

सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

५३ ॥ ताविति । समयस्थितावाचारनिष्ठौ ॥ “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः ॥ वरुणवासवावुपमोपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ । तावुभौ भूपती जनकदशरथौ स्वप्रभावसदृशीमात्ममहिमानुरूपां । कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं समेत्य वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ ॥ तनोर्तेर्लिट् ॥

५४ ॥ पार्थिवीमिति ॥ उद्वहतीत्युद्वहः ॥ पञ्चाद्यच् ॥ रघूणामुद्वहो रघुद्वहो रामः । पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । तां सीतामुदवहत्परिणीतवान् ॥ अथ लक्ष्मणस्तस्याः सीताया अनुजां जनकस्यौरसीमूर्मिलामुदवहत् ॥ यौ वरौजसौ तयो रामलक्ष्मणयोरवरजावनुजौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोद्वहताम् ॥ नात्र व्युत्क्रमाविवाहदोषो भिन्नोदरत्वात् ॥ तदुक्तम्— “पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीदुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्ताद्यदूषणम्” इति ॥

५५ ॥ त इति । ते चतुर्थसहितास्त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेवमुक्तम् । सूनवो नववधूपरिग्रहाः । सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य

53. The two kings who were observant of the usages and customs and who were like Varuna and Vāsava respectively, having come together, celebrated the marriage ceremonies of their sons and daughters in accordance with their dignity.

54. The leader of the family of Raghu married the daughter of the Earth and then Lakshmana married Urmilā her younger sister (*lit.* born after her). The other two powerful ones who were younger brothers of them (two) accepted in marriage the two daughters of Kus'adhvaja, who were of beautiful waist.

55. The three sons, being accompanied by their fourth, appeared on account of their accepting new brides, like the four poli-

53. A. D. E. H. I. J. K. R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., समये स्थितौ for समयस्थितौ.

54. B. C. I. with Vijay., and the text only of Val., मैयिर्ली for पार्थिवी. D. with Chā., Din., and Vijay., ललितवाचमूर्मिलां for वदनुजामथोर्मिलां.

55. P. with Su., and Vijay., read first 56th verse and then

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६ ॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।

अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५७ ॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।

चिक्लिशुर्भूशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

सामदानविधिभेदनिग्रहाश्चत्वार उपाया इव । वभुः ॥ विधीयत इति विधिः
दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूतूनामुपायैर्वभूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनु-
संधेयम् ॥

५६ ॥ ता इति । ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृतार्थ-
तां कुलशीलवयोरूपादिसाकल्यमगमन् । ते च ताभिस्तथा ॥ किं च । स वराणां
वभूनां च समागमः । प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव । संनिभातीति संनिभः ।
अभवत् ॥ पचाद्यच् ॥ प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो विधीयन्ते ताः प्रकृतयः ॥ य-
था प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसाधकत्वं तद्वद्वापीति भावः ॥

५७ ॥ एवमिति । एवमात्तरतिरनुरागवान्स दशरथस्तांश्चतुरोऽप्यात्मसंभवा-
न्पुत्रांस्तत्र मितिलायां निवेद्य विवाह्य ॥ “ निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्र-
कीर्तितः ” इति विश्वः ॥ त्रिध्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः सन् । स्वां
पुरीं न्यवर्तत ॥ उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

५८ ॥ तस्येति । जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथन्ति ये ते

tical crafts (expedients) of that lord of the earth, viz., Sāman (peace-making), Dānavidhi (act of bribing), Bheda (attempt to produce civil dissension) and Nigraha (punishing, war) accom-
panied by Siddhi (success).

56. Those daughters of the lord of people in company with the sons of the king and they (the sons) with them (the daughters) attained their end (object or success). That union of the brides and bride-grooms was like the union of Pratyaya (terminations, affixes) and Prakṛiti (base).

57. The king Das'aratha having thus married all those four sons there (at Mithilā), and having dismissed the king of Mithilā after three journeys (at the third stage) began to return with great pleasure to his own capital.

58. Now it so happened that strong gales of wind blowing in

the 55th. A. C. J. P. R. with Hemādri परिग्रहात् for परिग्रहाः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

56. C. K. च पार्थिवसुताः for नराधिपसुताः. I. अपि for च.

58. B. G. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वर्त्मनि for वर्त्मसु. E. दहताः for उत्तटाः.

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्वद्धभीमपरिवेशमण्डलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

ध्वजतरुप्रनाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः । उच्चटा नदीरयाः स्थलीम-
कुचिमभूनिनिव ॥ “ जानपदकुण्ड-” इत्यादिना डीप् ॥ तस्य वरूथिर्ना सेनां
नृशतया भृशं चिक्षिद्युः क्लिद्यन्ति स्म ॥

५९ ॥ लक्ष्यते इति । तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं वद्धं भीमं परिवेशस्य परिधे-
र्मण्डलं यस्य सः ॥ “ परिवेशस्तु परिधिरुपसृष्ट्यक्रमण्डले ” इत्यमरः ॥ रविः ।
वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन ॥ “ भोगः सुखे
रुद्यादिभूतावहेश्च फणकाययोः ” इत्यमरः ॥ वेष्टितश्च्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव ।
लक्ष्यते स्म ॥

६० ॥ द्येनेति । द्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः सांध्य-
मेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः । रजो धूलिरासानस्तीति
रजस्वलाः ॥ “ रजः कृष्याद्युतिपरिषदो बलच् ” इत्यादिना बलच्प्रत्ययः ॥
दिशः । रजस्वला क्लृप्तमत्योऽङ्गना इव ॥ “ स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ” इत्यमरः ॥
अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभूवुः ॥ एकत्रादृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति वि-
ज्ञेयम् ॥ अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

६१ ॥ भास्कर इति । भास्करो यां दिशमध्युवास च यस्यां दिश्युषितः ॥

an opposite direction and destroying the tree like banners on the
roads, harassed his army in a great degree, as the swelling currents
of a river overflowing the banks devastate the dry land (i. e. the
country lying along the banks).

59. After that, the sun with a formidable ring formed around
it, appeared like the gem dropped down (from the hood) and en-
circled by the body of a cobra when killed by the son of Vinatā
(Garuda.)

60. The quarters having their locks of hawk's wings rough
and of grey colour, with their clothes of evening clouds steeped in
(wet with) blood, and therefore like women in their menses, with
their grey locks of hair, and garments wet with blood, were not fit to
be looked at.

61. And resorting to the quarter, which the sun had occupied,

59. B. C. E. H. I. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Vijay., °परिवेष° for °परिवेश°. D. वेष्टनः for वेष्टितः.

60. P. सान्द्रमेघ° for सान्ध्यमेघ°.

61. R. पितृः क्रियोचितं for पितृक्रियोचितं. B. E. H. R. with Chā.,

तत्प्रतीपपवनादि वैकुतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यावित् ।

अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ॥ ६२ ॥

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

“ उपान्वध्याङ्कुसः ” इति कर्मत्वम् ॥ तां दिशं श्रिताः शिवा गोमायवः ॥ “ स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुमृगभूर्तकाः ” इत्यमरः ॥ क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं ववासिरे रुरुवुः ॥ “ वात् शब्दे ” इति धातोर्लिट् ॥ “ तिरश्चां वासितं रुतम् ” इत्यमरः ॥

६२ ॥ तद्विति । तत्प्रतीपपवनादि वैकुतं । दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यावित्कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योद्दिश्य गुरुं वशिष्ठमन्वयुङ्क्तापृच्छत् ॥ “ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च ” इत्यमरः ॥ स गुरुः स्वन्तं शुभोदकं भावीति तस्य राज्ञो व्यथामलघयल्लूकृतवान् ॥

६३ ॥ तेजस इति । सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल खलु ॥ यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥

the female-jackals began to howl terribly, urging, as it were, the son of Bhṛigu who was accustomed to worship the manes of his father by means of the blood of the Kshatriyas.

62. Having seen the ill-omen of the gales of winds blowing in opposite directions and of such other things, the lord of the earth knowing what was proper to be done (under such circumstances) asked the spiritual adviser regarding its pacification, but he lessened his anxiety by assuring him that it would produce good results in the end.

63. It is said that a heap of light arose and appeared in front of the army all on a sudden ; which after a long time became visible in a human form to the soldiers when they had rubbed their eyes (*lit.* they having rubbed their eyes).

Din., Val., Su., and Vijay., नोदयन्त्यः, one of the three Mss. of Hemādri's दणं also agrees with Chāṭravardhana and others, I. with Hemādri, बोधयन्त्यः, C. K. प्रेरयन्त्यः for चोदयन्त्यः. Hemādri also notices the reading of C. K. Mss.

62. C. D. K. मरुतादि for पवनादि. B. E. H. I. R. with Din., Val., and Vijay., क्षिप्रशान्तं, C. क्षिप्रशान्ति, D. K. क्षिप्रशान्त्यं, P. with Hem., and Chā., प्रेक्ष्य शान्तं for प्रेक्ष्य शान्ति. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. E. with Chā., अधिगम्य for अधिकृत्य.

63. B. R. with Vijay., उच्छ्रितः, C. E. H. I. and the text only of Vijay., उच्छ्रितः for उत्थितः.

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुर्गर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।

वेषमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

अक्षवीजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्बहन् ॥ ६६ ॥

६४ ॥ पित्र्यमिति । उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तम् । पितुरयं पित्र्यः ॥ वायु-
नुपित्रुषसो यत् ” इति यत्प्रत्ययः ॥ तमंशम् । धनुषोर्जितं धनुर्गर्जितम् । मातुरयं
मातृकः ॥ “ कृतघ्नम् ” इति कृतप्रत्ययः ॥ तमंशं च दधत्यो भार्गवः । ससोमश्च-
न्द्रयुक्तो घर्मदीधितिः सूर्य इव । सद्विजिह्वः ससर्पश्चन्दनद्रुम इव । स्थितः ॥

६५ ॥ येनेति । रोषेण परुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥ “ आत्मा जीवो धृति-
र्बुद्धिः ” इत्यमरः ॥ तस्य रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि मर्यादालङ्घनोऽपि पितुः
शासने तस्थुषा स्थितेन वेषमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्वृणाजीयत । ततोऽनन्तरं
मह्यजीयत ॥ मातृहन्तुः क्षत्रवधात्कुतो जुगुप्सेति भावः ॥

६६ ॥ अक्षेति । यो भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाक्षवीजवलयेनाक्षमालया
अक्षियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्याया व्याजोऽक्षमा-
लारूपः पूर्वो यस्यास्तां गणनामुद्बहन्निव निर्बभौ ॥

64- Bearing a father's portion characterised by an Upavita (sacred thread) and also his mother's portion mighty and powerful on account of the bow, he appeared like the sun (hot-rayed) united with the moon or like a sandal tree with a two-tongued-animal (a snake) on it.

65. By whom abiding by the command of his father, whose mind became stern in rage, and who broke through the limit of propriety of conduct, first was subdued the feeling of kindness (aversion for sinful deeds) in cutting off the head of his trembling mother and then the earth was overcome (i. e. after which the earth was brought under his sway).

66. Who by reason of the rosary of Rudraksha seeds placed on his right ear (hanging from his right ear), appeared bearing, as it were, in a disguised form on his person, the number twenty one, that being the number of times he had destroyed the Kshatriyas.

64. A. D. H. R. पित्र्यवंशं for पित्र्यमंशं.

65. R. तस्थुषा for तस्थुषा. B. C. K. with Vijay., क्षितिः for मही-

66. A. C. and the text only of Val., संश्रयेण for संस्थितेन. B. C. I. K. सः for यः. A. with Val., read this verse after the 68th stanza of our text.

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुवलोक्त्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥ ६७ ॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदयतारकाम् ॥ ६९ ॥

६७ ॥ तमिति । पितुर्जमद्वेभधभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना क्रोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् ॥ “ निधनं स्यात्कुले नाशे ” इति विश्वः ॥ दीक्षितम् । प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य बालाः सूनुवो यस्य स-पार्थिवो विषसाद ॥ स्वस्यातिदौर्बल्याच्छत्रेणातिक्रौर्यात्क्रांदिशीकोऽभवदित्यर्थः ॥

६८ ॥ नामेति । आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरिऽहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्तमानं राम इति नाम । हारसर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव । अस्य दशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाभवत् ॥

६९ ॥ अर्घ्यमिति । स भार्गवः । अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेक्ष्य । यतो यत्र भरताग्रजस्ततस्तत्र ॥ “ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ” इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

67. The king whose sons were yet of a tender age, having seen that son of Bhṛigu who had taken the Dikshâ (the initiatory vow of a sacrifice) for the destruction of the families of the kings in consequence of his anger aroused (excited) by the death (murder) of his father and having thought of his own condition at the time, became dejected in spirit (was at a loss to know as to what should be done).

68. The name Râma which was equally applicable both to his own son as well as to that formidable foe, became to him dear to heart (pleasing) and at the same time fear-inspiring, as a jewel in a necklace and that on the hood of a serpent inspire joy and fear simultaneously.

69. Not minding the king who exclaimed ‘ offering oh ! offering,’ he directed his eyes of terrible pupils towards that quarter

67. D. with Su., विव्यथे दशरथो दशाच्युतः for स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः. Sumativijaya, “ दशरथो नृपो विव्यथे । किं कृत्वा भार्गवं परशुरामवलोक्य दृष्ट्वा । कथंभूतो दशरथो दशाच्युतः स्वदशा वृद्धावस्था तस्याच्युतो भ्रष्टः ” &c.

68. D. E. H. I. J. K. P. R. with Hem., Val., Din., and Su., राम नाम for नाम राम. H. R. अपि for च.

69. C. D. R. with Châ., and Su., क्षत्रवंश° for क्षत्रकोप°. K. R. with Vallabha, तारकं for तारकां. They take the whole compound in an adverbial sense.

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोषाम्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिव स्थिताम् ॥
“ज्वालाभासोर्नपुंस्यार्चिः” इत्यमरः ॥ उद्ग्रा तारका कर्नीनिका यस्यास्ताम् ॥
“तारकाक्षः कर्नीनिका” इत्यमरः ॥ दृशं संदधे ॥

७० ॥ तेनेति । कार्मुकनिषक्तमुष्टिना । शरमङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता । योद्धु-
मिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण । कर्त्रा । विगतभीर्निर्भीकः सन् । पुरोगतोऽप-
गतो राघवो निजगद् उक्तः ॥ कर्मणि लिट् ॥

७१ ॥ क्षत्रेति । क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेपि ।
तत्क्षत्रजातं बहुश एकविंशतिवारान्निहत्य शमं गतोऽस्मि ॥ तथापि सुप्तसर्पो द-
ण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद्रोषितो रोषं प्रापितोऽस्मि ॥

where was the eldest brother of Bharata,—eyes that looked like a flame of that fire of anger (which burned) against Kshatriyas.

70. By him who desirous to do battle had placed his fist round a bow (held a bow in his clenched fist) and who was making an arrow enter the intervening space between his fingers, was addressed the descendant of Raghu who was standing before him and who was undaunted.

71. “ The whole race of Kshatriyas is my enemy for the injury it has done to me. Having destroyed it many a time I was pacified. I am incensed (provoked) by the report of your exploits as a sleeping snake is aroused when stirred with a club (or by receiving a blow from a club). ”

70. A. C. and the text only of Val., नियुक्त°, E. J. विषक्त° for निषक्त°. B. C. °विवरसारिणं, D. R. °विवरवर्तिनं for °विवरचारिणं.

71. C. D. E. H. I. P. R. with Hem, Val., Su., and Vijay., अप-
कारि वैरि for अपकारवैरि. R. शमं गतः for शमं गतः. B. K. P. with Hem.,
Chā., and the text only of Vijay., उद्यतः, C. H. I. R. with Din.,
Val., Su., Vijay., उत्थितः, E. दुःखितः for रोषितः. One of the three
Mss. of Hemādri's dāṣaṇa also agrees with Vallabha and others. A. O.
with Su., धामविश्रवात् for विक्रमश्रवात्.

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
 तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भयमात्मनः ॥ ७२ ॥
 अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
 व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥
 विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
 धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ मैथिलस्येति । अन्यैः पार्थिवैः । अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् ॥ सुष्ठुतेति समासः ॥ अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षणोः क्षतवान् । किलेति वार्तायाम् ॥ “वार्ता संभाव्ययोः किल ” इत्यमरः ॥ तद्धतुर्भङ्गं निशम्याकर्ण्य भवतात्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥

७३ ॥ अन्यदिति । अन्यदान्यस्मिन्काले जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः सन्मामेवागात् ॥ संप्रति त्वद्युदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः । अन्यगामीति यावत् । स शब्दे मे व्रीडमावहति लज्जां करोति ॥

७४ ॥ विभ्रत इति । अचले कौत्वाद्रावप्यकुण्ठितमस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धेतोर्हैहयः कार्तवीर्यश्च । कीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च ॥ वत्सहरणे भारतशोकः--“प्रमत्तश्चाश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ” इति ॥

72. “ It is reported that thou hast broken the bow of the king of Mithilā,—a bow which was never before bent by any other king. Hearing this I consider that my supremacy in (*lit.* horn of) prowess has, as it were, been destroyed (*lit.* broken) by thee (I am robbed of my glory). ”

73. “ At other times than the present the epithet Rāma being pronounced in the world was applicable to (signified) me alone. Now that you are rising to importance the same name with its signification being changed (*i. e.* proper force or meaning being divided) puts me to shame ! ”

74. “ To me bearing a missile unimpeded even in the mountain of Krauncha there are two enemies of equal offence, the one is the

72. B. C. D. H. I. P. R. with Hem., Châ., Din., Su., and the text only of Val., अक्षिणोः for अक्षणोः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण, as well as Châritravardhana's विशुद्धितेजिणी also agreeing with Mallinātha.

73. C. D. जयति for जगति. Hemādri also notices this. A. C. नयति मां for मामगात्. Hemādri also notices the reading.

74. H. J. with Hem., Châ., and Din., समागसौ मतौ for मतौ समा-

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

विद्धि चातवलमोजसा हरैरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्वया संगमय्य सशरं विकृष्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

७५ ॥ क्षत्रियेति । तेन कारणेन । क्रियते येनासौ करणः । क्षत्रियान्तस्य क-
रणोऽपि विक्रमः । त्वय्यजिते । मां नावति न प्रीणाति ॥ तथा हि । पावकस्याग्ने-
र्महिमा स गण्यते यः कक्षवत्कक्ष इव ॥ “तत्र तस्येव ” इति समस्यर्थे वतिः ।
सागरेऽपि ज्वलति ॥

७६ ॥ विद्धीति । किं च । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेनात्तवलं हतसारं च
विद्धि यद्धनुस्त्वयाभाज्यभञ्जि ॥ “भञ्जेश्च क्षिणि ” इति विभाषया नलोपः ॥
तथा हि । नदीरयैः खातमूलमवशरितपादैर्नृदुर्मे मृदुरप्यनिलः पातयति ॥ ततः
शिथुरपि रौद्रे धनुरभाङ्गमिति मा गर्वीरिति भावः ॥

७७ ॥ तदिति । तत्तस्मान्मदीयमिदमायुधं कार्मुकं ज्वया संगमय्य संयोज्य ॥
“त्यपि लघुपूर्वतः ” इति णेरयादेशः ॥ सशरं यथा तथा त्वया विकृष्यताम् ॥

king of the Haihayas on account of his having carried the calf of
my (father's sacred) cow and the other yourself ready to deprive
me of my fame (glory). ”

75. “ Therefore as long as you are not subdued, my prowess,
even though it has brought about the destruction of the Kshatriyas,
does not give me (enough) satisfaction ; that only is accounted to
be the true greatness of fire, if it can burn in the ocean, as in a heap
of dry-grass. ”

76. “ Know that the bow of Īśvara that has been broken by
thee, had been deprived of its strength by the power of Hari ; for
even a gentle breeze throws down a tree on the bank where its roots
are undermined by the (forcible) currents of a river. ”

77. “ Please put the string to this bow of mine, and applying

गसौ. K. with Val., द्वौ मर्तौ मम रिपू for द्वौ रिपू मम मर्तौ. D. E. I. K. P.
with Val., Din., Su., and the text only of Vijay., तातधनुहरणात्, H.
कामधेनुहरणात्, C. with Vijay., होमधेनुहरणात्, R. वन्सधेनुहरणात् for धेनु-
न्वसहरणात्. Hemādri and Chāritravardhana distinctly with Malli-
nātha.

76. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay.,
and the text only of Val., आत्तरसं for आत्तवलं. All of them explain
as, “ आत्तरसं = आत्तसारं. ”

77. C. D. with Chā., and Din., read, “ तन्मदीयमिदमाततज्यतां

कातरोऽसि यदि वोद्धतांश्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।

ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।

तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।

केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

प्रधनं रणस्ति उतु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः ॥ “ प्रधनं मारणे रणे ” इति विश्वः ॥
एवमपि मद्धनुःकर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा सनवाहुबलेन ॥ “ तरसी बलरंहसी ”
इत्यमरः ॥ त्वया जितः ॥

७८ ॥ कातर इति । यदि वोद्धतांश्चिषोद्धतत्विषा मम परशुधारया तर्जितः
कातरोऽसि भीतश्चेत् । वृथा ज्यानिघातेन कठिना अङ्गुलियो यस्य स तथोक्तोऽ-
भययाचनाञ्जलिरभयप्रार्थनाञ्जलिर्बध्यताम् ॥ “ तौ युतावञ्जलिः पुमान् ”
इत्यमरः ॥

७९ ॥ एवमिति । भीमदर्शने भार्गव एवमुक्तवति सति । राघवः स्मितेन हासेन
विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्यपद्यताङ्गीचक्रार ॥

८० ॥ पुर्वेति । पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्तेन समागतः संगतः स

an arrow draw it (i. e. discharge); let the fighting remain for the
present. Even if you do this much, (lit. if you can do this even,
then) I shall consider myself defeated by you, possessed of strength
of arms equal to that of mine. ”

78. “ But if you have lost heart (if your courage fails) terri-
fied by the edge of my battle-axe which puts forth a flame of lustre,
then form a cavity of your hands in request of safety and protec-
tion—the cavity of hands whose fingers have in vain been harden-
ed by the strokes of the bow-string. ”

79. When the son of Bhrigu who was terrible (or gigantic)
in appearance spoke these words, the descendant of Raghu with his
lower lip quivering in smile, considered the very acceptance of his
bow to be the best reply, and took it up.

80. Being joined with the bow which belonged to him in one

नीयतां विजयसाधनं धनुः ” for the former half. Hemādri also notices
th reading and says, “ इति पूर्वार्धपाठान्तरं. ” [D. विषय° for विजय]. A.
with Su., read first the 78th verse and then the 77th.

78. D. H. I. K. R. with Hem, Chā., Din., and Su., यदि च for
यदि वा. B. D. with Hem., Chā., Din., and the text only of Vijay.,
ज्याविमर्द° for ज्यानिघात°. D. and the text only of Su., तथा for वृथा.

79. C. R. विकंपितो हरेः for °विकंपिताधरः.

80. B. C. E. H. I. K. P. R. with Val., and the texts only
of Su., and Vijay., शुभ° for लघु°. D. लाञ्छनः for लाञ्छितः.

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।

निष्प्रभश्च रिपुरास धूम्रतां धूम्रशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

रामोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽत्यन्तप्रियदर्शनोऽभवत् ॥ तथा हि । नवाम्बुदः केवलो रिक्तोऽपि सुभगः । त्रिदशचापिनेन्द्रधनुषा लाञ्छितश्चिह्नितः किं पुनः ॥ सुभग एवेति भावः ॥

८१ ॥ तेनेति । बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । कर्मण प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च ॥ “कर्मण उक्तम्” इत्युक्तप्रत्ययः ॥ अधिरोपितम् ॥ भूम्रतां रिपुर्भागवश्च । धूम्रशेषो धूमकेतनोऽग्निरिव । निष्प्रभो निस्तेजस्क आस बभूव ॥ आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । दीप्त्यर्थकस्यास्ते रूपं वा ॥

८२ ॥ ताविति । परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ ॥ वर्धमानं च परिहीनं चेति द्वन्द्वः ॥ वर्धमानपरिहीने तेजसौ ययोस्तौ तावुभौ राववर्गवावपि । दिनात्यये

of his former states of existence he became exceedingly charming to the sight ; if a fresh cloud is beautiful even when alone, how much more should it be when it is marked by the bow of Indra (the rain-bow) ?

81. The moment that the bow, the one end of which was placed on the ground, was strung by that powerful prince, the enemy of kings turned blank (pale) like fire having its smoke only left to it.

82. The multitude of people looked upon them both, who had

81. A. D. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °निहितैककोटिना, C. °निहितैककोटि तत् for °निहितैककोटि तत्. A. C. with Hem., and Val., तत्क्षणं for भूम्रतां. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., read, “ प्राप वर्णविकृतिं च भार्गवो वृष्टिधौत इव वासवध्वजः ” for the latter half. Hemādri also notices this and says, “ इति उत्तरार्धं पाठान्तरं. ” Vallabha: “ तावद् भार्गवः स्ववर्णविकृतिं प्राप जामदग्न्यश्च मालिन्यमवाप । क इव वासवध्वज इव । यथा वासवध्वज इन्द्रमहोत्सवो वृष्टिधौतः सन् आसारक्षालितः सन्वर्णविकृतिं प्राप्नोति ” &c., Chāritravardhana:— “ भार्गवः परशुरामश्च वर्णविकृतिं वैवर्ण्यं प्राप ॥ उभावपि चकारौ समानकालयोतकौ ॥ यथा संधुक्षितो धूम्रशेषोऽग्निर्वैवर्ण्यं निर्व्वालत्वं लभते &c., Vijay., repeats the above remark of Chāritravardhana and says, “ इति चारिवर्द्धनः. ” Dinakara word for word the same with Chāritravardhana. Vallabha considers the latter half as a different reading for the above.

82. B. E. H. I. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., परस्परं स्थितौ for परस्परस्थितौ. C. D. I. with Hem., and Chā., °परिहीनं for °परिहीनः.

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
 स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥
 न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
 शंस किं गतिमनेन पत्त्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥
 प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
 गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकराविव । जनता जनसमूहः ॥ “ग्राम-
 जनबन्धुसहायेभ्यस्तत्” इति तत्प्रत्ययः ॥ पश्यति स्मापश्यत् ॥ अत्र राघव-
 स्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं द्रष्टव्यम् ॥

८३ ॥ तमिति । हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपामृदू राघवः । आत्मनि विषये
 स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघमाशुगं वार्ण-
 चावेक्ष्य । व्याजहार वभाषे ॥

८४ ॥ नेति । अभिभवत्यपि त्वयि । विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुमलं शक्नो-
 नास्मि ॥ किं त्वनेन पत्त्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि । उत मखार्जितं लोकं
 स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥

८५ ॥ प्रतीति । ऋषिर्भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति । तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां
 पुरातनं पुरुषं पुराणपुरुषं न वेद्मीति न । किं तु वेद्यैवेत्यर्थः । किं तु गां गतस्य

encountered each other (*lit.* who were standing face to face)—the one having his splendour increased, and the other his glory diminished, as if they were the sun and the moon in the evening at the time of their opposition.

83. Raghava who resembled the son of Hara (स्कन्द), being moved with feelings of compassion, and seeing that the son of मृग got his power baffled (in its effect) against him, and also considering that the arrow he had fixed on the bow was not to go in vain, addressed him in the following manner.

84. “Although you are an aggressor, I cannot (*lit.* I am not disposed &c.,) ruthlessly strike you, because you are a Brāhmana. Tell me then if I am to destroy your locomotion by this arrow, or to bar your way to the regions which you have acquired by sacrificial ceremonies.”

85. The sage replied to him “It is not that I do not know thee to be the Primeval Being from thy real nature (real appear-

83. E. H. R. संधितं for संहितं. B. C. R. with Hem., Din., Su., and Vijay., अवन्ध्यम् for अमोघम्.

84. B. C. E. H. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अथ, R. अपि for उत.

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

तद्वर्ति मतिमतां वरोप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिधो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छता मया कोपितो ह्यसि ॥

८६ ॥ भस्मसादिति । पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकर्वतः ॥ “विभाषा सातिः कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ॥ ससागरां वसुधां च पात्रसात् ॥ पात्राधीनं देयं कृतवतः ॥ “देये त्रा च” इति चकारात्सातिः ॥ कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना । परमपुरुषेण त्वयाहितः कृतो जयविपर्ययः पराजयोऽपि श्लाघ्य आश्लास्य एव ॥

८७ ॥ तद्विति । तत्तस्मात्कारणाद्धे मतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनायाप्तुमिष्टामिप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किं तु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति ॥ अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥

८८ ॥ प्रत्यपद्यतेति । राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुख इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च ॥ स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि ॥ करोतेः क्तिप् ॥ भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिधः प्रतिबन्धोऽभवत् ॥

ance). But with a desire to see thy वैष्णव power, descended on earth, as thou art, I have provoked thee.”

86. “To me who have reduced to ashes the haters (enemies) of my father, and have given away the earth bounded by the oceans to deserving persons, even the reverse of victory (defeat) made (or caused) by thee—the Supreme Being is certainly commendable.”

87. “Therefore, Oh you the best of the intelligent, spare my coveted power of locomotion for going to holy places. Me who I am free from cravings for sensuous enjoyments, the course to heaven if barred (made impassable) shall not affect.”

88. The descendant of Raghu compelled with his request saying “so be it” and with his face towards the east, discharged the

86. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., विप्रसात् for पात्रसात्. Chāritravardhana and Dinakara distinctly with Mallinātha.

88. C. R. एव for इति. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., प्राङ्मुखं for प्राङ्मुखः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. E. सुपि-

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।
 निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥
 राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।
 नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥
 साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
 ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

८९ ॥ राघव इति । राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदन्तपोनिधेर्भागवस्य च-
 रणौ समस्पृशत्प्रणनाम ॥ तथा हि । तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जि-
 तेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ भवतीति शेषः ॥

९० ॥ राजसत्त्वमिति । यदा मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वमवधू-
 य पितुरागतं पित्र्यं शमं गमितोऽस्मि । तदा त्वया ममापेक्षितत्वादिनिन्दितमगर्हितं
 फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्यनुग्रहीकृतो ननुपकारीकृतः
 खलु ॥

९१ ॥ साधयामीति । अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः
 संपादयिष्यतस्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना-
 र्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः । तम् ॥ “तेन सहेति तुल्ययोगे”

arrow which became, to the son of Bhṛigu, though he had done vir-
 tuous deeds, an impassable barrier to his path to heaven.

89. The descendant of Raghu also touched the feet of that re-
 pository of asceticism saying, “please excuse me.” Submission it-
 self on the part of the powerful to enemies conquered by force, is for
 (leads to) glory.

90. “Thou hast indeed made even my defeat bearing an
 irreproachable fruit a favour to me since thou having shaken off
 (from my nature) the condition of being influenced by the Rajo-
 guna (the principle of action and passion) inherited (by me)
 from my mother, hast brought me to peacefulness, the proper quality
 of my paternal descent ”

91. “ I am going ; may you have no impediment (thrown on
 your way) born, as you are, to effect the business of the gods ”,—

तेऽपि, A. with Su., सुकृतस्य for सुकृतोऽपि. D. with Vijay., दुरन्वयः for
 दुरन्वयः.

89. D. H. K. with Hem., Chā., Din., and Val., अथ for अपि. R.
 तपस्विनां for तरस्विनां. B. D. with Chā., Din., and Su., शोभते for कीर्तये.

90. I. with Su., पैत्र्यं for पित्र्यं. C. D. I. with Val., पदे for शमं.
 D. यतः for यदा. D. K. °फले for °फलः. C. D. E. H. I. K. P. with Val.,
 and Vijay., मयि for मम. C. D. E. with Chā., अनुग्रहः कृतः for अनुग्रही-
 कृतः.

91. A. B. C. with Val., शाधि यामि, Vallabha: “ शाधि आदेशं देहि ।
 अहं यामि.” Hemādri also notices this. “ शाधि यामि ” इति पाठे ॥ “ शा-
 स्वनुशिष्टौ ” ॥ शाही । शाभावस्यासिद्धत्वात् ॥ “ हुत्रत्यो हेधिः ” इति हेधिः ” ॥ D.

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥९२॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृतरम्योपकार्ये कतिचिद्वानिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥९३॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ भार्गववि-
जयो नामैकादशः सर्गः ॥

इति बहुव्रीहिः ॥ लक्ष्मणाग्रजं राममिति वच ऊचिवानुक्तवान् ॥ ब्रूमः कसुः ॥
कषिस्तिरोद्धेऽन्तर्द्धे ॥

९२ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्भार्गवे गते सति । विजयिनं रामं पिता स्नेहात्परिरभ्य
पुनर्जातमेवामन्यत ॥ क्षणं शुभ्यस्येति विग्रहः ॥ क्षणशुचस्तस्य दशरथस्य परि-
तोषलाभः संतोषप्राप्तिः । कक्षाग्निना दावानलेन ॥ “ कक्षः शुष्ककाननवीरुधोः ”
इति विश्वः ॥ लङ्घितस्याभिहतस्य तरोर्द्विष्टिपात इव । अभवत् ॥

९३ ॥ अथेति । अथ । ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः ॥ “ ईषदसमाप्तो-” इति
कल्पप्रत्ययः ॥ अविनिपालः क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन्स तस्मिन्पथि
कतिचिच्छर्वरी रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनानङ्गनानां लोचनैः कुवलयानि
येषां संजातानि कुवलयिताः ॥ “ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ” इती-
त्तचप्रत्ययः ॥ कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां पुरमयोध्यामविशत्प्रविष्टवान् ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
ल्लिनाथमच्छुपाच्छयसुरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामेकादशः सर्गः ॥

-saying these words to लक्ष्मण and to his elder brother, the sage disap-
peared (vanished from the sight).

92. After his departure, the father having embraced Rāma who was victorious, thought through affection that he was surely born again. To him who for a moment had to suffer grief the gain of satisfaction became like a shower of rain to a tree attacked by the wild fire

93. Then the lord of the earth who resembled Śiva, having passed some nights in the way, where beautiful new tents were pitched, entered the city of Ayodhyā where the windows (of the mansions) were full of lotuses on account (or in the form) of the eyes of the women anxious to behold the daughter of Mithilā-king.

E. H. I. J. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., साधु
यामि for साधयामि. K. R. पुनः for वचः. Between 91-92 A. B. C. and
the text only of Vallabha, read the following :—“ स्वं निवेष्ट्य किल
धाम राघवे वैष्णवं विदिनविष्णुत्तजसि । स्वस्तिदानमधिकृत्य चाक्षयं भार्गवोऽथ निजमा-
श्रमं ययौ ” ॥

93. A. C. and the text only of Val., इति for अथ. A. D. K. R.
with Chā., and Din., दर्शनीनां for दर्शनीनां. Nine Mss. with Hem.,
Val., Su., and Vijay., read with Mallinātha. One of the three Mss.
of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and Dinakara.

। द्वादशः सर्गः ।

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १ ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छन्नना जरा ॥ २ ॥

वन्दामहे महोदण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ।

तेजोनिजितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

१ ॥ निर्विष्टेति । स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः ॥ पचाद्यच् ॥ स्निह्यन्ति पुरुषा येष्विति वा स्नेहाः ॥ अधिकरणार्थे घञ् ॥ विषयाः शब्दादयस्त एव स्नेहा निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहा येन स तथोक्तः ॥ “ निर्वेशो भृतिभोग-योः ” इति विश्वः ॥ दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वार्द्धकमुपेयिवान्स दशरथः । उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्तः । आसीत् । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयः । भाजनमिति यावत् ॥ “ विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च ” इति विश्वः ॥ स्नेहस्तैलादिः ॥ “ स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात्सौहर्देऽपि च ” इति विश्वः ॥ दशा वतिका ॥ “ दशा वर्ताव-वस्थायाम् ” इति विश्वः ॥ निर्वाणं विनाशः ॥ “ निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमञ्जने ” इति यादवः ॥

२ ॥ तमिति । जरा कैकेयीशङ्कयेव पलितस्य केशादिशौक्ल्यस्य छन्नना भिषेण ॥ “ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादी ” इत्यमरः ॥ कर्णमूलं कर्णोपकण्ठमागत्य रामे श्री राज्यलक्ष्मीर्न्यस्यतां निधीयतामिति तमाह ॥ दशरथो वृद्धोऽहमिति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं कर्तुं चकाङ्क्षेत्यर्थः ॥

1. He (Das'aratha) who had enjoyed all pleasures (arising from the objects) of senses (i. e. worldly pleasures), who had reached the declining years of life, with his absolution drawing near, was like a flame of a lamp at dawn which was about to be extinguished, with its oil consumed, and which has reached to the very end of the wick.

2. Under the pretext of grey hairs, Old Age, as it were, came close to the root of his ears and, as if, from the fear of कैकेयी whispered to him, saying “ Place the Royal Fortune (insignia or sovereignty) upon Rāma.

1. H. reads आसन्ननिर्वाणप्रदीपार्चिः for आसन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिः.

2. D. with Chā., and Din., कर्णजाहं for कर्णमूलं. The three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहिंसाविर्गता have the following remark on this reading :—“ कर्णमूलमिति व्याधिवाचकत्वादसंभ्यः पाठः “ कर्णजाहं ” इति समीचीनः पाठः । ‘ तस्य पाकमूलं पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण्वाहचौ ’ इत्यनेन जाहप्रत्ययः

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं कूरनिश्चया ।

दूषयामास कैकेयी शोकोष्णेः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्राविवोरगौ ॥ ५ ॥

३ ॥ सेति । सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेकवार्ता । कुल्या कृत्रि-
मा सरित् ॥ “कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ” इत्यमरः ॥ उद्यानपादपानिव । पौ-
रान्प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे ॥

४ ॥ तस्येति । कूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य
संभारमुपकरणं शोकोष्णेः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास ॥ स्ववैमुख्यमूलेन राजशोके-
न प्रतिवचन्धेत्यर्थः ॥

५ ॥ सेति । चण्डयतिकोपना ॥ “चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ” इत्यमरः ॥ सा
किल भर्त्राश्वासितानुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ । इन्द्रेण सि-
क्ताभिवृष्टा भूर्बिले वल्मीकादौ मग्रावुरगाविव । उद्वामांजगार ॥

3. That report of installation (coronation or rise) of Rāma who was the darling of all the citizens, delighted every one of them, as an irrigating channel blooms (all) the trees in a garden

4. Kaikeyi of cruel resolve defiled the preparations made for his installation with the tear-drops of the king, hot on account of grief.

5. That lady of violent disposition being kindly addressed with a view to pacification by her husband, gave out (expressed of) the two boons that had been promised to her (i. e. demanded their fulfilment), as the ground showered upon by Indra (i. e. rain) throws out a pair of serpents, lurking within its holes.

3. A. °छविः for °श्रुतिः. D. H. and the text only of Val., ह्लादयामास for ह्लादयाञ्चक्रे.

4. C. K. कैकेयी दूषयामास for दूषयामास कैकेयी. A. अभ्युदयश्रुतिः, D. नयनाश्रुभिः, K. दाष्पविन्दुभिः for पार्थिवाश्रुभिः.

5. A, C. with Su., भर्त्रा चण्डी for चण्डी भर्त्रा. B. I. K. प्राक्संश्रुतां, C. and the text only of Vijay., प्राक्संश्रुतां, R. with Hem., and Val., वत्संश्रुतौ for तत्संश्रुतौ.

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रात्राजयत्समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

पित्रा दत्तां रुदन्नामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्दनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

सं सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

६ ॥ तयोरिति । सा तयोर्वरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरा-
न् ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ प्रात्राजयत्प्रावासयत् । द्वितीयेन सुतस्य भरतस्य
वैधव्यैकफलां वैधव्यमात्रफलां श्रियमैच्छद्विषे ॥ न तूपभोगफलामिति भावः ॥

७ ॥ पित्रेति । रामः प्राक्पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपद्यताङ्गीचकार । स्वत्यागदुः-
खादिति भावः । पश्चाद्दनाय गच्छेत्येवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥
पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

८ ॥ दधत इति । मङ्गलक्षौमे दधतो वल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य रामस्य
सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः ॥ सुखदुःखयोरविकृत इति
भावः ॥

९ ॥ स इति । स रामो गुरुं पितरं सत्याद्द्वरद्वानरूपादलोपयन्नभ्रंशयन् ॥ सी-
तालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः ॥ ताभ्यां सहितः सन्दण्डकारण्यं विवेश ॥ सतां
मनश्च प्रत्येकं विवेश ॥ पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥

6. By one of these two boons she sent Rāma into exile for fourteen years, and with the other she wished the Royal Fortune for her son—the Fortune the sole result of which was her own widowhood.

7. Rāma at first with tears took charge of the earth offered to him by his father. But afterwards accepted his behest “Repair to the forest,” with great delight.

8. The people were astonished, to observe the same tinge on his countenance at the time when he put on the two bark-garments, as was at the time when he was clad in the auspicious suit of silk (at the time of installation).

9. Not causing his father to fall (stray or deviate) from his truthfulness (i. e. that of conferring boons) he accompanied by

6. B. रामप्रजाजनं वने for रामं प्रात्राजयत्समाः.

8. A. O. with Su., चारे च परिगृह्यतः for वसानस्य च वल्कले. D. मुख-
रागसमञ्जसं for मुखरागं समं जनाः.

9. D. अलोकयन् for अलोपयन्.

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

१० ॥ राजेति । तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजापि स्वकर्मणा मुनिपुत्र-
वधरूपेण जातः स्वकर्मजस्तं शापं पुत्रशोकजमरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रे-
ण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्यत ॥ मृत इत्यर्थः ॥

११ ॥ विप्रोषितेति । विप्रोषिताः कुमारा यस्मात्तत्तथोक्तमस्तमितेश्वरं मृत-
शरथं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ ॥ “आ-
मिषं भोग्यवस्तुनि” इति केशवः ॥

१२ ॥ अथेति । अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः ॥ “प्रकृति सहजे योनावमात्ये
परमात्मनि” इति विश्वः ॥ मातृबन्धुषु निवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः । पि-
तृमरणगुण्यर्थमिति भावः ॥ मौलैरानैः सच्चिवैरानाययामासुरागमयांचक्रुः ॥

Sitâ and Lakshmana entered the Dandakâ forest and at the same time entered the hearts of every good man (endeared himself to all).

10. The king also afflicted by the grief of separation from his son, remembered the curse to him brought on by his own deeds, and considered that by death only there shall be sufficient atonement for his acts (or regarded it a cheap retribution to be allowed to solve the curse by giving up his own life).

11. That kingdom, from which the princes were banished (or absent), and the lord of which was dead, became a prey (fell a victim) to the enemies who are vigilant in seeking openings (i. e. vulnerable points in it).

12. Then the principal administrators who were then helpless caused Bharata who was at the time living with his mother's relatives, to be brought by means of the hereditary ministers who kept their tears in check.

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।

तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्युरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिद्यसंपदा ॥ १५ ॥

१३ ॥ श्रुत्वेति । कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव न किं तु श्रियोऽपि पराङ्मुख आसीत् ॥

१४ ॥ ससैन्य इति । ससैन्यो राममन्वगाच्च ॥ किं कुर्वन् । आश्रमालयैर्वनवासिभिर्दर्शितानेते रामनिवासा इति कथितान्ससौमित्रैर्लक्ष्मणसहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान्निवासवृक्षान्पश्यन्नुदश्रू रुदन् ॥

१५ ॥ चित्रेति । चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः । कथितपितृमरणः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिद्याननुभूतशिष्टा संपदुणोत्कर्षो यस्याः सा "संपद्भूतो गुणोत्कर्षे" इति केशवः ॥ तथा लक्ष्म्या करणेन निमन्त्रयांचक्र आहूतवान् ॥

13. Having heard of his father's death (brought on) in that manner the son of Kaikeyi became averse (*lit.* turned his face away from) not only to his mother but also to the Royal Fortune (*i. e.* Kingdom).

14. And with an army he followed (or went in search of) Rama viewing with tears the trees beneath which he (Rama) had lived with Lakshmana and which were pointed out to him (Bharata) by the dwellers of hermitages.

15. And having acquainted him (Rama) who was residing in the forest of the Chitrakûta, with his father's departure to heaven (death), he invited him to return (to his kingdom) on account of the Goddess of the royal fortune whose essence (youthful bloom or virginity) had not yet been enjoyed by him.

13. A. C. R. with Val., and Su., तस्याः for स्वस्याः.

14. C. E. I. J. K. R. with Hem., Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., कथितान् for दर्शितान्.

15. B. R. चित्राकूटाचलस्थं च. C. with Hemâdri, चित्रकूटाद्रिवनस्थं. A. चित्रकूटस्थितं रामं for चित्रकूटवनस्थं च. D. with Su., स for च. A. C. D. with Vallabha, गदित° for कथित. B. C. R. with Hem., Châ., and Din., पितुः for गुरोः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. D. अनुद्यत्° for अनुच्छिद्य°.

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणान्धुवः ॥ १६ ॥
तमशक्यमपाकृष्टं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥
स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु ॥ १८ ॥

१६ ॥ स इति । स हि भरतः प्रथमजोऽग्रजे तस्मिन्नरामेऽकृतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने ॥ “परिवेत्तानुजोऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्” इत्यमरः ॥ भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥

१७ ॥ तमिति । स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाकृष्टं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं पश्चाद् राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥

१८ ॥ स इति । स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् । पुरीमयोध्यां नाविशदेव । किं तु नन्दिग्रामगतस्तस्य रामस्य राज्यं न्यासं निक्षेपमिवाभुनक्तु गपालयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः ॥ अन्यथा “भुजोऽनवने” इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् ॥ भुजेर्लङ् ॥

16. For, he would consider himself, he thought, to be a परिवेत्ता (one who commits the sin of marrying before his elder brother's choosing a wife) by his accepting the earth (i. e. kingdom) when his elder brother had not accepted (*lit.* made the acceptance of) the Royal Fortune.

17. Afterwards he asked of Rāma who could not be made to swerve from the command of his father who had gone to heaven for a pair of his wooden slippers in order to make it the presiding deity of the kingdom during his absence (*lit.* after him).

18. Being dismissed by his brother with the words “so be it,” he did not at all enter the city of अयोध्या, but living at Nandigrāma, he protected the kingdom, as if it were a deposit of his brother (lodged with him.)

17. A. C. with Vijay., आदेशात्, B. D. J. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., निर्देशात् for निदेशात्. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Hemādri and others.

18. A. C. D. with Hem., Chā., Din., and Su., नन्दिग्रामं गतस्तस्य for नन्दिग्रामगतस्तस्य.

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकूव्रतं युवा ॥ २० ॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

१९ ॥ दृढेति । ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखोभरत इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्माकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य “ स्त्रियाः पुंवत् ” इत्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः ॥ “ अप्रियादिषु ” इति निषेधात् ॥ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् ॥ अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् ॥ वृत्तिकारश्च दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमेव ॥ तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वादृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः ॥ न्यासकारोऽप्येवम् ॥ भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात्पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥

२० ॥ राम इति । सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमूलदिना वर्तयन्वृत्तिं कुर्वन्जीवन् । वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्मकं युवा यौवनस्य एव चचार ॥

२१ ॥ प्रभावेति । स रामः कदाचित्प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् । किञ्चिदीषच्छ्रमादिव सीताया अङ्के शिश्ये मुष्वाप ॥

19. Firm in devotion to his elder brother and averse to the desire for (*lit.* thirst for) the kingdom, he made an expiation in this manner for the purification of the sin (or crime) committed by his mother.

20. Rāma also who was an abode of peace subsisting with his brother and the princess of the Videhas on the wild produce of the forest, observed, though he was young, the vow that had been practised by the descendants of Ikshvāku in their old age.

21. He every now and then fell asleep from some slight fatigue on Sitā's lap, resting under a tree whose shadow was motionless through his divine power.

19. B. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., भरतः for शुद्ध्यर्थम्.

20. D. वृत्तिं for वने. R. चकार for चचार.

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
 प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥ २२ ॥
 तस्मिन्नास्थदिर्षीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
 भ्रान्तश्च मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥
 रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।
 आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

२२ ॥ ऐन्द्रिरिति । ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकस्तस्याः सीतायाः स्तनौ । प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखश्रुतैष्वित्यर्थः ॥ पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् ॥ “दोषैकदृक्पुरोभागी” इत्यमरः ॥ दुःश्चिष्टदोषघातमाचरन्कुर्वन्निव । नखैर्विददार विलिलेख ॥ किलेत्यैतिह्यं ॥

२३ ॥ तस्मिन्निति । रामया सीतयावबोधितो रामस्तस्मिन्काक इर्षीकास्त्रं काशस्त्रम् ॥ “इर्षीका काशमुच्यते” इति हलायुधः ॥ आस्थदस्यति स्म ॥ “अमु क्षेपणे” इति धातोर्लुङ् ॥ “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इत्यङ्गुत्ययः ॥ “अस्यतेस्थुक्” इति धुगागमः ॥ स काकश्च भ्रान्तः सन्नैकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मादस्त्रादात्मानं मुमुचे मुक्तवान् ॥ मुचेः कर्तरि लिट् ॥ “धेनुं मुमोच” इति वत्प्रयोगः ॥

२४ ॥ राम इति । रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सुकसारङ्गासुक्कण्डितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज ॥ आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ॥

22. A crow, the son of Indra, it is said, tore with his nails her breasts exhibiting, as it were, his fault-finding with regard to the marks of enjoyment made by her husband.

23. Rāma at once awakened by his beloved darted a reed missile at the bird, which careering round and round protected itself from it by parting with one of its eyes (allowed one eye to be destroyed for saving its life).

24. Rāma left the region of the Chitrakūta mountain, where the deer looked anxious for him, and where on account of the proximity to the country, he feared lest Bharata might come again.

22. A. D. आचरन् for आचरन्. Between 22-23. D. E. I. R. with Su., and the texts only of Val., and Vijay., read,—“मृगमांसं ततः सीतां रक्षन्तीमातपे धृतं । पक्षतुण्डनखाघातैर्बन्धाय वायसो बलान्” ॥ Hemādri also notices this. [E. I. R. with Hem., Su., शङ्कः, Vijay.'s text शिवः for धृतं.] I. considers this to be a spurious stanza.

23. R. इर्षीकास्त्रं for इर्षीकास्त्रं. A. H. J. with Su., आत्मानं, D. with Châ., and Din., भ्रान्तः सः, D₂. K. भ्रान्तस्तु, C. R. with Hem., Val., and Vijay., भ्रान्तः सन्, A₂. भीतः सन् for भ्रान्तश्च. D. with Châ., and Din., स for सः.

24. K. उत्सुकसारङ्गो for उत्सुकसारङ्गां.

प्रययावातिथ्येषु वसन्नृषिकुलेषु सः ।

दक्षिणां दिशमृक्षेण वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

अनुसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।

सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितपट्टदम् ॥ २७ ॥

संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥

२५ ॥ प्रययाविति । स रामः । अतिथिषु साधून्यातिथेयानि ॥ “पथ्यतिथि-
वसतिस्वपतेर्दम्” इति ढञ्प्रत्ययः ॥ तेष्वृषिकुलेष्वृष्याश्रमेषु ॥ “कुलं कुल्ये
गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये” इति हैमः ॥ वर्षासु भवानि वार्षिकाणि ॥ “वर्षा-
भ्यष्टक्” इति टक्प्रत्ययः ॥ तेष्वृक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव वसन्द-
क्षिणां दिशं प्रययौ ॥

२६ ॥ बभाविति । तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या
प्रतिषिद्धा निवारितापि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव बभौ ॥

२७ ॥ अनुसूयेति । सा सीतानुसूययान्निर्भार्ययातिसृष्टेन दत्तेन पुण्यगन्धेनाङ्ग-
रागेण काननं वनं पुष्पेभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्श यस्मिंस्तत्तथाभूतं चकार ॥

२८ ॥ सन्ध्येति । संध्याभ्रकपिशो विराधो नाम राक्षसः । ग्रहो राहुरिन्दोरिव ।
तस्य रामस्य मार्गमावृत्यावरुन्ध्यातिष्ठत् ॥

25. Halting at the hermitages of hospitable sages he pro-
ceeded towards the southern quarter, as the sun after residing in
the autumnal lunar mansions (i. e. the ten asterisms) goes down
to the south.

26. The daughter of the lord of the Videhas going behind
him, appeared like Royal Fortune who is fond of good qualities
following him, though prevented by Kaikeyi (denied to him by).

27. She made the forest so, with the cosmetics of sanctify-
ing fragrance given to her by अनुसूया, that the black bees abandoned
the flowers.

28. A demon by name Virâdha tawny in colour like that of

25. H. पक्षेषु for कक्षेषु.

26. D. कैकेयी for कैकेय्या. A. C. with Châ.; and Din., श्रीरिव सन्मु-
खी गुणान् for लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी. The former, “रामगुणान्सन्मुखी श्रीरिव.”

27. B. C. E. I. with Su., अनसूया for अनुसूया. We with five
commentators and ten Mss. B. R. with Su., विसृष्टेन for अतिसृष्टेन. B.
C. I. K. R. with Vallabha, पुष्पोच्चलित°, D. with Vijay., and the text
only of Val., पुष्पोच्चलित° for पुष्पोच्चलित°.

28. B. C. I. K. with Vijay., कपिलः for कपिशः. B. H. I. with

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
 नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥
 तं विनिष्विष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।
 गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचखनतुः ॥ ३० ॥
 पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।
 अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१ ॥

२९ ॥ स इति । लोकस्य शोषणः शोषकः स राक्षसस्तयोः रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मैथिलीन् । नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रपदयोरन्तरे मध्ये वृष्टिमवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इव । जहार ॥ “ वृष्टिर्वर्षं तद्विधातिः श्रावणभाद्रपदयोः सप्तमौ ” इत्यमरः ॥

३० ॥ तमिति । काकुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं वि-
 सधे विनिष्विष्य हत्वा । अशुचिनापवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूष-
 यति दूषयिष्यतीति हेतोः ॥ “ यावत्पुराणिपातयोरलङ्घ्ये ” इति भविष्यदर्थे लट् ॥
 वसुधायां निचखनतुः खनित्वा भुवि निक्षिप्तवन्तौ च ॥

३१ ॥ पञ्चवट्यामिति । ततो रामः कुम्भजन्मनोऽनस्त्यस्य शासनात् ॥ पञ्चानां
 वटानां समाहारः पञ्चवटी ॥ “ तद्विनार्थः—” इति तत्पुरुषः ॥ “ संख्यापूर्वो द्विगुः ”

the evening clouds stood obstructing the way of Rāma, like Rāhu obstructing the path of the Moon.

29. He, the destroyer of the people, took off Maithili from between them, as draught destroys (takes off) rain between the months of S'rāvana and Bhādrapada.

30. The two descendents of Kakutstha crushed him to death but fearing lest the unholy smell of his body should contaminate (infect) the locality interred him under the ground.

31. Then Rāma dwelt in Panchavati by the advice (or order) of the Pitcher-born sage (Agastya), without transcending the

Hem., Chā., Din., and Val., तत्र for तस्य. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तैषिणी also agrees with Mallinātha. C. J. K. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., विरोधो for विराधो. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तैषिणी also agrees with Mallinātha.

29. H. and the text only of Vijay., संजहार for स जहार. D. K. with Vallabha, मध्यात् for मध्ये. I. R. इवाम्बरे for इवान्तरे.

30. K. विनिःष्विष्य for विनिष्विष्य. D. with Su., पूर्ण for पुरा. R. पूरयति for दूषयति.

31. B. H. K. with Val., and Su., अथो for ततः. The former, “ अथोऽनन्तरम्. ” K. कुम्भशासनः for कुम्भजन्मनः. B. R. with Val., and Vijay., वन्ध्याद्रिः for विन्ध्याद्रिः.

रावणावरजा तत्र राघवं मदनानुरा ।

अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

इति द्विगुसंज्ञायां “ द्विगोः ” इति डीप् ॥ “ द्विगुरेकवचनम् ” इत्येकवचनम् ॥ तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायामिव । अनपोढस्थिति-रनतिक्रान्तमर्यादस्तस्यौ ॥

३२ ॥ रावणावरजेति । तत्र पञ्चवट्यां मदनानुरा रावणावरजा शूर्पणखा ॥ “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति णत्वम् ॥ राघवम् । निदाघार्ता धर्मतप्ता व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिपेदे प्राप ॥

३३ ॥ सेति । सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती सं रामं वव्रे वृतवती ॥ तथा हि । अत्यारूढोऽतिप्रवृद्धो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

३४ ॥ कलत्रवानिति । वृषः पुमान् ॥ “ वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्ले । पुराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषकश्रेष्ठयोरपि ” इति विश्वः ॥ वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी ॥ “ वृषस्यन्ती च कामुकी ” इत्यमरः ॥ “ सुप आत्मनः क्यच् ” इति क्यच्प्रत्ययः ॥ “ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ” इत्यसुगागमः ॥ ततो लटः शत्रादेशः ॥ “ उगितश्च ” इति डीप् ॥ अक्षरार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान्मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्वेति शशासाज्ञापितवान् ॥

limits of virtue, as the mountain Vindhya acting up to the command of the sage remained in his normal condition.

32. There the younger sister of Ravana being smitten with love came up to the descendant of Raghu, as a female snake when oppressed by heat goes to a sandal tree.

33. She declaring her lineage made advances of love to (lit. wooed) Rama even in the very presence of Sita ; for the lust of women when grown to excess does not take account of proper times for expressing their love.

34. “ I have got a wife, young girl, do thou (therefore) choose my younger brother: ” thus Rama whose shoulders were as

32. D. H. K. and the texts only of Val., and Vijay., प्रतिपेदे for अभिपेदे.

33. I. इत्यारूढः, R. अत्यारूढः for अत्यारूढः.

34. B. and the text only of Vijay., कनीयांसं, A. D. and Su.,

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

सामूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ज्येष्ठेति । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्षणेनाप्यनभिनन्दिता नाङ्गीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी । उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् । नदीवाभूत् ॥ सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥

३६ ॥ संरम्भमिति । मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम् । निवातेन स्तिमितां निश्चलामुदयेर्वेलामम्बुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः ॥ “अध्यम्बु-विकृतौ वेला” इत्यमरः ॥ चन्द्रोदय इव । संरम्भं संक्षोभं निनाय ॥

३७ ॥ फलमिति । श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया । कर्त्र्या । कृतमुपहासरूपं करणं । व्याघ्र्यां विषये मृग्याः । कर्त्र्याः । परिभव इत्यवेहि ॥

developed as those of a bull, commanded that voluptuous woman (lustful girl).

35. Not being accepted by him even, on account of her having sought the love of his elder brother at first, she again went to Rāma, like the current of a river touching (in turns) both of its banks.

36. The loud laughter of the Mithila-princess enraged her (or precipitated her into wild rage) who had assumed for a time a gentle appearance, as the rising of the moon ruffles the surface (*lit.* the waves) of the ocean, steady (or calm) on account of there being no gale.

37. Look here, ere long you shall get the fruit of this ridicule to me. Know that this act of yours is like an insult offered by a doe to a tigress.

लघीयांसं for कनीयांसं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with B.

35. B. with Chā., and Din., न तेनाप्यनभिनन्दिता for तेनाप्यनभिनन्दिता.

36. A. D. क्षणं सौम्यां for क्षणसौम्यां.

37. B. C. E. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., मृगी° for मृग्याः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Charitravardhana also notices the reading of Hemādri and others and remarks,—“अथ वा । व्याघ्र्यां मृगीपरिभवस्तथा मृत्यवे कृतः

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्कं निर्विशतीं भयात् ।
 रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥
 लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुभाषिणीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

३८ ॥ इतीति । भयाद्भर्तुरङ्कं निर्विशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशम् । शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः ॥ रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार ॥ अदर्शयदित्यर्थः ॥

३९ ॥ लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्नञ्जुभाषिणीं पश्चाच्छिवाघोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ सुस्वनः शङ्खः श्रूयत इति वत्प्रयोगः ॥ विकृता मायाविनीति बुधे बुद्धवान् ॥ कर्तरि लिट् ॥

38. So saying to the Maithila-princess who in terror sought refuge in the lap of her husband, S'ûrpanakhâ resumed her (natural) form that was true to her epithet (assumed the form that would agree with her name शूर्पणखा).

39. लक्ष्मण, first hearing her speech, as sweet as that of a cuckoo, and afterwards terribly howling like a jackal, knew her to be a deceitful spirit.

इत्युक्तेति अग्रिमेण श्लोकेन सम्बन्धः ” ॥ B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., मृत्यवे हि for इत्यवेहि. Dinakara also notices the reading. B. C. E. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., कृतः for कृते. Hemâdri and Dinakara notice the reading. A. reads “ मृगीपरिभवो व्याघ्रचामवैहीति कृतं त्वया ” for the latter half. Hemâdri also notices this reading.

38. A. अंके निर्विशतीं, A₂. R. with Val., अंके निर्विशतीं, K. with Hemâdri अंके प्रविशतीं, B. with Châ., and Din., अंगानि विशतीं, D. प्राप निर्विशतीं, Hemâdri also notices the reading, D₂. J. with Vijay., अंके निर्विशतीं for अंके निर्विशतीं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. We with Sumativijaya and five other Mss. C. D. H. R. with Hem., नाम्ना, J. नाम्नी, E. नाम for नाम्नः.

39. R. with Hemâdri, कोकिलां for कोकिला°. A. B. D. E. I. J. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., °वादिनीं for °भाषिणीं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. I. शिवां for शिवा°. A. D. E. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., °स्वरां for °स्वनां.

पर्णशालामथ क्षिप्रं विवृतासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेषुकर्कशपर्वया ।

अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

४० ॥ पर्णशालामिति । अथ स लक्ष्मणो विवृतासिः कोशोद्धृतखङ्गः सन्निक्षिप्तं पर्णशालां प्रविश्य । भीषयतीति भीषणाम् ॥ नेत्यादित्वाल्त्युद् कर्तरि ॥ तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यलक्षणं । तेनायोजयद्योजितवान् । स्वभावत एव विवृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः ॥

४१ ॥ सेति । सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तया वेषुवत्कर्कशपर्वया । अत एवाङ्कुशस्याकार इवाकारो यस्याः सा तथा । अङ्गुल्या तौ राघवावम्बरे व्योम्नि स्थिता ॥ “ अम्बरे व्योम्नि वाससि ” इत्यमरः ॥ अतर्जयदभर्त्सयत् ॥ “ तर्ज भर्त्स तर्जने ” इति तर्जभर्त्स्योश्चौरादिकयोरनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिडो डित्करणेनानुदात्तेत्वाभिन्नत्वात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमित्यूह्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्योक्तं भट्टमल्लेनाख्यातचन्द्रिकायाम् ॥ तर्जयते भर्त्सयते ॥ तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविष्विति ॥

४२ ॥ प्राप्येति । साशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वाङ्कुच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ॥ कर्मणि वज्रप्रत्ययः ॥ रामस्य कर्तुमुपक्रमः ।

40. 'Then he, with a drawn sword (in hand) immediately entered the leaf-hut and attached to her terrible form a repetition (or superfluity) of hideousness (*i. e.* made her more ugly than before) .

41. Going up and making her footing in the air she threatened them (two) with her finger which bore curved nails, and whose joints (knots) were as tough and hard as those of a bamboo, and which therefore looked like ((*lit.* had the form of) a goad (or hook) of an elephant-driver.

42. And soon reaching Janasthāna she informed Khara and

40. K. अथ for अथ. A. H. J. विवृतासिः, D. R. with Hem., Val., and Su., विवृतासि for विवृतासिः. One of the three Mss. of Hemādri's dāṣaṇ also agrees with Mallinātha. B. C. E. I. K. with Val., and the text only of Vijay., वैरूप्यपुनरुक्तेन, D. R. with Su., वैरूप्य पुनरुक्तेन for वैरूप्यपौनरुक्तेन. Hemādri notices this reading and says,—“वैरूप्यपुनरुक्तेन ” इति पाठे कर्मधारयः ”.

41. R. with Val., चक्रनख for वक्रनख. A. C. with Su., अम्बरात् for अम्बरे.

42. C. D. E. K. R. with Chá., Din., Val., and Su., तथाविधा,

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

उदायुधानापततस्तान्दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च दृष्टो स तैः ॥ ४५ ॥

रामोपक्रमम् । रामेणादायुपक्रान्तमित्यर्थः ॥ “ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासा-
याम् ” इति क्लीबत्वम् ॥ तत्रवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ॥

४३ ॥ मुखेति । नैर्ऋता राक्षसाः ॥ “ नैर्ऋतो यातुरक्षसी ” इत्यमरः ॥ मुखावय-
वेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुरधे चक्रुरिति यत्तदेव रामाभियायिनां
राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥

४४ ॥ उदिति । उदायुधानुद्यतायुधानापतत आगच्छतो दृष्टान्स्तान्खरादीन्प्रे-
क्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसामाशां लक्ष्मणे सीतां च निदधे ॥ सीतारक्षणे
लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥

४५ ॥ एक इति । दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः ।
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो यावत्संख्या-
का एव तावांस्तावत्संख्याकश्च दृष्टो ॥

others of the insult of that sort (given) to her which was a new
(unprecedented) discomfiture of the Rākshasas instituted by
Rāma.

43. That the demons posted her in the van who was muti-
lated in the portions of her face (nose and ears) was by itself an
ill-omen to them as they started against Rāma (leading an ex-
pedition against, &c.).

44. The descendant of Raghu seeing these haughty Rākshasas
making a rush on him with weapons ready to be flung, placed his
hope of victory on his bow and सीता to the care of लक्ष्मण.

45. Granted that the son of Das'aratha was all alone and the
Rākshasas were (counted) by thousands, nevertheless they saw

Vijay's text तथाभिधं for तथाविधं. A. C. with Vallabha, रक्षःपरिभवागम-
म् for रक्षःपरिभवं नवं. Vallabha : “ किंभूतं रामोपक्रमं रक्षःपरिभवागमं राक्षसा-
भिभवारंभम्. ”

43. C. D. with Chāritravardhana, मुखेऽवयवलूनां for मुखावयवलूनां.
Chāritravardhana : “ लूनाञ्छिन्ना अवयवा नासादयो यस्याः सा तां राक्षसीं मुखे
प्रथमतो यत्पुरो दधुः ” &c. A. and the text only of Val., रामाभियायिनां for
रामाभियायिनां. D. K. आसीत् for अभूत्.

44. A. C. with Hemādri, वीक्ष्य for प्रेक्ष्य.

45. D. रामः for कामं. B. with Hemādri, आसंस्तावद्धा, C. D. E. I.
J. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., आजौ तावद्धा for

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥ ४७ ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

४६ ॥ असदिति । अथ शुभाचारो रणे साधुचारी सद्वृत्तश्च स काकुत्स्थोऽसज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसमात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे । प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

४७ ॥ तमिति । स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः क्रमशः प्रतिजग्राह । प्रतिजग्राहेत्यर्थः । ते शराः पुनस्तस्य चापात्समं युगपद्विवोद्ययुः । अतिलघुहस्त इति भावः ॥

४८ ॥ तैरिति । देहमतीत्य भिस्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः । तैर्यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्येषां तैः । अतिवेगत्वेन देहभेदात्प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः । शीतैस्तीक्ष्णैस्तैर्बाणैस्त्रयाणां खरादीनामायुः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥

him in the battle to be just as numerous as they themselves were.

46. Then the descendant of Kakutstha who fought righteously (in obedience to the code of honour) did not excuse the demon Dúshana who was urged (sent) to fight by the wicked demons, as he being of a fair conduct would not tolerate any censure against himself uttered by the wicked people.

47. He assailed him as well as the demons Khara and Tris'iras with his arrows, which though discharged from his bow in succession, appeared to be flung as it were at one and the same moment.

48. The sharp-pointed arrows that pierced through the bodies

आजौ तावांश्च. Hemādri: “तावद्धा तावत्प्रकारः ॥ ‘संख्याया विधार्थं धा’ ॥ ‘अधिकरणविचाले च’ इति वा ॥ अधिकरणे द्रव्यं । विचालः संख्यान्तरापादनं । एकस्यानेकीकरणं । एकं राशिं पञ्चधा कुरु इति वामनः काशिकावृत्तिः ” ॥ Chāritravardhana: “तावद्धा तावत्संख्याको दृष्टः ॥ इति ‘संख्याया विधार्थं धा’ ॥ Val-labha “तावद्धा तावन्मात्र एव दृष्टं” ॥ H. आ for च.

46. D. अपि for अथ. D. with Su., सदाचारः for शुभाचारः. A. D. H. K. R. सदूषणं, Hemādri also notices this, B. E. असदूषणं for स दूषणं. B. D. आत्मनि for आत्मनः.

47. R. तौ for तम्.

48. D. I. and the text only of Val., शतैः for शितैः. C. D. R. with Hem., Chā., and Din., यथापूर्वं for यथापूर्व. I. R. च for तु.

तस्मिन्नामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नामशरैरुत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बल उत्थि-
तमुत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिकवन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः ॥ “ कवन्धोऽस्त्री
क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ” इत्यमरः ॥ अन्यच्चान्यात्किञ्चन न ददृशे ॥ कवन्धे-
भ्य इत्यत्र “ अन्यारात् ”—इति पञ्चमी ॥ निःशेषं हतमित्यर्थः ॥

५० ॥ सेति । सा सुरद्विषां वरूथिनी सेनः बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं
कारयित्वा । गृध्राणां छाया गृध्रच्छाया ॥ “ छाया बाहुल्ये ” इति नपुंसकत्वम् ।
तस्मिन्नप्रबोधायापुनर्बोधाय सुष्वाप । मनोरेत्यर्थः ॥ अत्र सुरतश्चान्तकान्तासमा-
धिर्वच्यते ॥

५१ ॥ राघवेति । एका शूर्पवन्नखा नि यस्याः सा शूर्पणखा ॥ “ पूर्वपदात्सं-
ज्ञायाम्—” इति णत्वं ॥ “ नखमुख्यात्संज्ञायाम् ” इति ङीप्प्रतिषेधः ॥ सैव
रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं दुर्वातां
हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ “ हरतरनुद्यमनेऽच् ” इत्यच्प्रत्ययः ॥

of those three, remaining as clean as before, drank off (destroyed)
their life, but it was the birds which drank off their blood.

49. In that vast army of Rákshasas which was cut to pieces
by the arrows of Ráma, nothing was seen to rise up except the head-
less trunks (nothing was seen standing except bodies of warriors
with their heads cut off) .

50. That army of the enemies of the gods, causing Ráma
who was showering arrows to fight with it, fell asleep under the
shade of vulture (carrion birds) never to wake again.

51. Of (all) those Rákshasas who were torn to pieces by the

49. R. शिरोत्कृत्ते for शरोत्कृत्ते. B. C. E. I. K. R. with Hem.,
Châ., Din., Val., Su., and Vijay., उद्धितं for उत्थितं. A₂. and the text
only of Vijay., अन्यत्, D. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
चान्यत्, A. I. J. K. R. with Hemâdri and the text only of Val., अ-
न्यत्र for अन्यच्च. Hemâdri : “ कवन्धेभ्योऽन्यच्च कवन्धान्वर्जयित्वा ॥ ‘ कते त्व-
न्यच्च वर्जने ’ इत्यन्ययः पाठः ” ॥

50. R. बाणवर्षिणी for बाणवर्षिण.

51. B. D. with Châ., and Din., राघवास्त्राग्निदधानां, Hemâdri
notices the reading, H. with Vijay., राघवास्त्रविदीर्णानां for राघवास्त्रविदी-

नियहात्स्वसुरात्मानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहतं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ५३ ॥

तौ सीतान्वेषिणौ मृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतिरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

५२ ॥ निग्रहादिति । स्वसुः शूर्पणखाया निग्रहादङ्गच्छंदादात्मानां बन्धूनां स्वरादीनां वधाच्च कारणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं निहतं मेने ॥

५३ ॥ रक्षसेति । स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा प्रतार्य । पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः संजातविघ्नः सन् । सीतां जहार ॥

५४ ॥ ताविति । सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतिर्दशरथसख्यस्यानृणमृणैर्विसुक्तं मृध्रं जटायुषमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥ दृशेर्लङि रूपम् ॥

missiles of Rāghava, S'urpanakhā alone became (survived to be) the bearer of the evil tidings to Rāvana.

52. On account of the outrage done to his sister, and the slaughter of his kinsmen, the younger brother of Kubera (Rāvana) considered that Rāma had planted a foot on his ten heads.

53. Deluding the two descendants of Raghu by means of a demon (i. e. Mārīcha) in the form of an antelope, he took off Sītā being obstructed for a moment only, by a great attempt on the part of the lord of vultures.

54. They searching for Sītā saw the vulture with his wings lopped off, and who with his life about to depart (lit. with his vital breath clinging to his throat) had paid off his debt of friendship with Daśaratha.

प्राणां. Hemādri also notices this reading. A. C. D. with Vallabha, शूर्पणखा for शूर्पणखा. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., दुःप्रवृत्तिं for दुःप्रवृत्तिं.

52. A. C. D. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., निहितं, R. विहितं for निहतं.

54. D. K. आनृत्यं for अनृत्यं.

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

५५ ॥ स इति । स जटायुः रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ॥ “ क्रि
याग्रहणमपि कर्तव्यम् ” इति संप्रदानाद्यतुर्थी ॥ वचसा वाग्वृत्त्याचष्ट । आत्मन
सुमहत्कर्म शुद्धरूपं व्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः ॥

५६ ॥ तयोरिति । व्यापत्तिर्मरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयो
राद्यवयोस्तस्मिन्नृद्धे पितरीवाग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः क्रि-
या ववृतिरेऽवर्तन्त । तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥

५७ ॥ वधेति । वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कबन्धस्य रक्षो-
विशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ
कपो मुग्रीवे ॥ “ शुक्राहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ” इत्यमरः ॥ सख्यं
सुमूर्छं ववृधे ॥

55. The vulture informed them in words that the princess of Mithilā had been carried off by Ravana, and having made known to them by means of wounds of his great deeds (extraordinary achievements), gave up his breath.

56. They two whose grief for the death of their father was renewed, performed all the after-life-ceremonies, commencing with the rite of burning (the dead body) in honour of him, in the same way, as they would do in honour of their royal sire.

57. Through the advice of Kabandha who had his curse shaken (removed) by his death (at the hands of Rāma), Rāma's

55. D. E. H. I. K. R. with Val., Din., and Vijay., आख्याय for आचष्ट. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and others. B. D. R. with Val., and Su., आत्मनस्तु महत् for आत्मनः सुमहत्.

56. B. H. I. K. with Val., and Su., दुःखयोः for शोकयोः. B. E. H. I. R. with Chā., Su., Vijay., and the text only of Val., संस्कारानन्तरा ववृते क्रिया, C. K. with Hem., and Val., संस्कारात्पुनराववृते क्रिया, D. संस्कारान्तरा निववृतिरे क्रियाः for संस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः.

57. B. D. R. with Hemādri and Dinakara निर्धूत° for निर्धूत°. R. °पापस्य for °शापस्य.

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान आदेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

। ५८ ॥ स इति । वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे वालिस्थाने । धातोः स्थान आदेशमिव । आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं संन्यवेशयत्स्थापितवान् ॥ यथा “अस्तेभूः” इत्यस्तिधातोः स्थान आदेशो भूधातुरस्ति कार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः ॥ आदेशो नाम शब्दान्तरस्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ॥

५९ ॥ इतस्ततश्चेति । वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव । इतस्ततश्चेरुर्नानादेशेषु बभ्रमुश्च ॥

६० ॥ प्रवृत्ताविति । संपातिर्नाम जटायुषो जायान्भ्राता । तस्य दर्शनात् ।

friendship grew strong with the monkey (Sugriva) who was labouring under a similar misfortune.

58. That warrior having killed Vâlin established Sugrîva on his throne, which he wished for a long time, like an A'des'a (substitute) in the place of a root (Dhâtu).

59. The monkeys commissioned by their lord wandered here and there (over many countries) in quest of the Videha-princess like so many thoughts (*lit.* mental-chariots) of Râma who was pining for her.

60. Intelligence about her having been obtained from an

58. A. C. with Su., तं हत्वा for स हत्वा. A. D. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., वीरं for वीरः. D. and the text only of Vijay., स्वपदे for तत्पदे. A. C. with Su., संन्यवेशयत् for संन्यवेशयत्.

59. D. with Val., अथ for च. D₂. आक्रम्य for वैदेहीं. Hemâdri notices the reading. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., चोदिताः, A. C. with Hemâdri, प्रेषिताः for चोदिताः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Châritra-vardhana and others. A. C. with Châ., Din., and Val., चेतुः for चेतुः. D. H. I. K. R. with Vijay., and the text only of Val., उक्तस्य for आर्तस्य. E. एव for इव.

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥ ६२ ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

तन्मुखादिति भावः । तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायाम् ॥ “वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः”-
इत्यमरः ॥ उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिः । हनुमा-
न्सागरम् । ममेत्येतद्व्ययं ममतावाचि । तद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः । संसारमवि-
द्याबन्धमिव । तीर्णस्तार ॥ तरतेः कर्तरि क्तः ॥

६१ ॥ दृष्टेति । लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुति-
ना राक्षसीभिर्वृता जानकी । विषवल्लीभिः परीता परिवृता महौषधिः संजीविनी-
रुतेव । दृष्टा ॥

६२ ॥ तस्या इति । कपिर्हनुमान्भर्तुः रामस्य संबन्ध्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसा-
धकमङ्गुलीयमूर्मिकाम् ॥ “अङ्गुलीयकमूर्मिका” इत्यमरः ॥ “जिह्वाभूलाङ्गुले-
द्वयः” इति छप्रत्ययः ॥ तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् । अनुष्णैः शी-
तलैस्तस्या आनन्दाश्रुबिन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितम् ॥ भर्त्रेभिज्ञानदर्शनादान-
न्दवाष्पो जात इत्यर्थः ॥

६३ ॥ निर्वाप्येति । स कपिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य
सुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धता वृत्तः सन् । क्षणं सोढोऽरेरि-
न्द्रजितः । कर्तुः । निग्रहो बाधो ब्रह्मास्त्रबन्धनरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां
पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥

interview with Sampâti, Mâruti crossed the ocean, as a person with
no desire for worldly objects crosses the ocean of worldly life (frees
from the necessity of another birth).

61. Making his search at Lankâ (the capital of Râvana) he
found the daughter of Janaka surrounded by Râkshasis (demo-
nnesses). She appeared like the great medicinal plant (life-re-
viving plant) intertwined by poisonous creepers.

62. The monkey handed over to her a ring (as a token) of
recognition from her husband, which was, as it were, received
(welcomed) by her with cool tears of joy.

63. Having comforted Sitâ with the messages from her dear
husband he, who was emboldened by the destruction of Aksha (the

62. B. C. E. H. I. K R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., हरिः for कपिः. D. °वारिभिः for °बिन्दुभिः.

63. A. C₂. with Hemâdri, रक्षोवधवृत्तां, D. रक्षोवधोद्धतां, K. अक्षवधा-
द्धतः, A₂. D₂. with Val., रक्षोवधोद्धतः, Vallabha: “ राक्षसवधोद्धतः ” ॥ B.

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।

अपयोधरसंसर्गा प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।

महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालयुम् ॥ ६६ ॥

६४ ॥ प्रत्यभीति । कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वैदेह्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥

६५ ॥ स इति । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोहितः स रामोऽविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां तथोक्तां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥

६६ ॥ श्रुत्वेति । प्रियाया उदन्तं वार्त्ताम् ॥ “ उदन्तः साधुवार्त्तयोः ” इति विश्वः ॥ श्रुत्वा तस्याः सीतायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संवन्धी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टस्तं परिखालयुं दुर्गवेष्टनवत्सुतरं मेने ॥

son of Râvana), and who for a moment suffered capture at the hands of his enemies , set the city of Lankâ on fire.

64. The monkey who succeeded in his undertaking, showed the jewel of recognition to Râma, which was, as it were, the very heart of the princess of the Videhas that had come to him of its own free will in a material form.

65. He with his eyes closed on account of the delighting sensation of touch caused by the jewel placed on his breast, realized the pleasure of embracing his beloved without the contact with her breasts.

66. On hearing the (happy) news of his beloved, Râma became so anxious for her union that he considered the great ocean which surrounded Lankâ (*lit.* which was its encircling belt) as an ordinary fordable ditch around a fort.

C. I. R. with Châ., Din., Su., and Vijay., अक्षवधोद्भूतः for अक्षवधोद्भूतः Hemâdri also notices the reading and says, “ अक्षस्य रावणसुतस्य वधे-
नोद्भूतः प्रचण्डः &c. ” Châritravardhana : “ उद्भूतः उद्भूतः ” &c. B. with
Châ., विभीः for पूर्णि. A. with Châ., and Din., क्षणं सोढारिनिग्रहः, K. R. क्षणं
सोढारिनिग्रहः, D. with Vijay., क्षणसोढारिनिग्रहः, A₂. C. with Hemâdri, क्षणे-
नाहितविक्रमः for क्षणसोढारिनिग्रहः. Hemâdri : “ रक्षसां वधुनिर्वृतां सीतां प्रियस्य सं-
देशेनिर्वाप्य प्रीणयित्वा आहितविक्रमः धृतमौरुपः स हनूमान्क्षणेन लंकां पूर्णं ददाह &c.”

65. A. D. E. °संसर्गं for °संसर्गा.

66. E. K. with Châ., and the text only of Vijay., परिखा° for परिखा°.

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्त्मभिः ॥ ६७ ॥

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।

स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमादिश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

६७ ॥ स इति । केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किं तु व्योम्नि च संबाधवर्त्मभिः संक्रटगामिभिर्हरिसैन्यैः कपिबलैरनुद्रुतोऽन्वितः सन्स रामोऽरिनाशाय प्रतस्थे ॥

६८ ॥ निविष्टमिति । उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विभीषयति शत्रूनि विभीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यज्ञानमादिश्योपदिश्य चोदितः प्रेरित इव । प्रपेदे प्राप ॥

६९ ॥ तस्मा इति । राघवस्तस्मै विभीषणाय ॥ “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रतिज्ञातवान् ॥ तथा हि । कालेऽवसरे समारब्धाः प्रक्रान्ता नीतयः फलं बध्नन्ति गृह्णन्ति ॥ जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥

67. He set out for the destruction of his enemy followed by the legions of monkeys, crowding their passage not only on the surface of the earth but (even) in the sky.

68. Him who had encamped on the coast of the ocean approached Bibhishana as if urged on out of affection by the Fortune of Rakshasa who first inspired him with wisdom.

69. Râghava promised to him the sovereignty over the Râkshasas. Political expedients made use of at a proper time are sure to put forth fruits (i. e. bear fruits).

67. A. C. D. with Vallabha, हरिसैन्यसमापितः for हरिसैन्यैरनुद्रुतः. Vallabha also notices the reading of Mallinâtha. D. धरापृष्ठे for भुवः पृष्ठे. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., येऽपि for व्योम्नि. B. O. R. with Val., °वर्त्मनि, D. °वर्तिभिः for °वर्त्मभिः.

68. D. R. with Su., निविष्टं for निविष्टं. B. C. E. H. I. J. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., आविश्य for आदिश्य. B. O. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., चोदितः for चोदितः.

69. C. D. I. with Châ., Din., and Vijay., प्रतिजज्ञे रघूदहः for प्रतिशुश्राव राघवः.

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मथं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१ ॥

रणः प्रवृत्ते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

७० ॥ स इति । स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्यासौ लवणाम्भास्तस्मिँल्लवणा-
ब्धी प्लवगैः प्रयोज्यैः ॥ शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात्पातालादु-
न्मथमुद्गतं शेषमिव स्थितम् । सेतुं बन्धयामास ॥

७१ ॥ तेनेति । तेन सेतुना पथोत्तीर्य । समुद्रमिति शेषः । पिङ्गलैः सुवर्णवर्णै-
रत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रोधयामास ॥

७२ ॥ रण इति । तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो भयंकरो दिग्विजृम्भिता-
काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोर्जयघोषणा जयशब्दा यस्मिन्स तथोक्तो रणः
प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥ “ अत्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ” इत्यमरः ॥

70. He caused a bridge to be constructed by the monkeys over the briny ocean—a bridge that appeared like the snake S'esha that rose from the nether regions in order to become the bed of Vishnu (i. e. for S'âragin to lie down upon).

71. Having crossed the ocean by that path he caused Lankâ to be besieged by the yellow coloured monkeys, who formed, as it were, another golden rampart around it.

72. There (at Lankâ) a terrible conflict ensued between the monkeys and the demons, in which the acclamations (war-cries) of victory to Kâkutstha and Paulastya spread over all quarters.

70. D. K. यो वभौ, I. and the text only of Val., ब्रवगैः for ब्रवगैः.
C. with Châ., Din., and Val., लवणोद्भौ for लवणाम्भसि. C. E. H.
with Hemâdri and the text only of Val., उत्तीर्णं, D. K. R. with Châ.,
Din., and Vijay., उत्तीर्णः, D₂. with Su, उदीर्णः, B. I. with Vallabha,
उन्मथः for उन्मथं. B. D. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vi-
jay., शेषः for शेषं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also
agrees with Chîrित्रavardhana and others in reading उत्तीर्णः and शेषः.
A. D. K. with Vallabha, स्वापाय for स्वप्नाय.

71. A. C. with Hemâdri, उत्तीर्णः for उत्तीर्य. One of the three
Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. A. C. D.
with Chârित्रavardhana, वेष्टयामास for रोधयामास.

72. E. प्रवृत्ते रणं तत्र., J. रणः प्रवृत्ते तत्र for रणः प्रवृत्ते तत्र. D. घोरः
for भीमः. A. C. with Su., °पौलस्त्यकाकुत्स्थ° for °काकुत्स्थपौलस्त्य°. D. E.
H. I. and the text only of Val., °घोषिणं for °घोषणः.

पादपाविद्धपरिधः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ॥ ७३ ॥

अथ रामाशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ७४ ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मुखा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

७३ ॥ पादपेति । किंविधो रणः । पादपैर्वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिधा लोहवद्धका-
ष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः ॥ “ परिधः परिधातनः ” इत्यमरः ॥ शिलाभिर्निष्पि-
ष्टाशूर्णिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन्स तथोक्तः ॥ “ द्रुवणे मुद्गरघनौ ” इत्यमरः ॥
अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः । शैलै रुग्णा भग्ना
मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥

७४ ॥ अयेति । अयानन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति
विग्रहः ॥ रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रान्त-
चेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नाम काचित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाक-
ल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा ॥ “ शब्दयनोर्नित्यम् ” इति नित्यं
नुमागमः ॥ समजीवयत् ॥

७५ ॥ काममिति । सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं वि-
जहौ किं तु प्राक्पूर्वनस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जी-
वितवत्यस्मीति हेतोर्लेड्जिता लज्जितवती ॥ कर्तारि क्तः ॥ दुःखादपि दुःसहो
लज्जाभर इति भावः ॥

73. It was a battle in which clubs studded with iron were broken down by the trees ; hammers were crushed to pieces by means of stones ; the wounds inflicted by the nails were deeper than those inflicted by weapons and the war-elephants were destroyed by means of rocks.

74. Then Trijata restored Sitā to life, who had lost her senses at the sight of the decapitation of Rāma by telling her that it was a mere delusion (i. e. a fraud practised by the demon Vidyujjihva).

75. She gave up (forgot) her grief with the thought that her lord was certainly alive, but she felt ashamed that she was

73. K. with Vallabha, °निःपिष्ट° for निष्पिष्ट°. B. with Châ., and Din., °रुग्ण°, C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., °भग्ना° for °रुग्ण°. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. R. °नय° for °नख°.

74. E °शिरोच्छेद°, H. with Vijay., °शरच्छेद° for °शिरच्छेद°. A. D. R. with Châ., Din., Su., and the text only of Vijay., °दर्शने भ्रान्त° for °दर्शनोद्भ्रान्त°. B. चेतसं, D. E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., and the text only of Val., °चेतसां for °चेतनां.

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ गरुडेति । गरुडस्ताक्षर्यः । तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं मेघनादस्येन्द्रजितोऽस्त्रेण नागवासेन बन्धनं यस्मिन्स तथोक्तः क्षणक्लेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वभावस्थानुभूत इवाभवत् ॥

७७ ॥ तत इति । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूतानक्रेनायुधेन ॥ “कासूतसामर्थ्ययोः शक्तिः” इत्यमरः ॥ लक्ष्मणं वक्षसि विभेदं विदारयामास ॥ रामस्त्वनाहतोऽपि शुचा शक्तेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥

७८ ॥ स इति । स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्तुनेन हनुमता समानीतया महौष-

still living, even after she had thought of (the fact of) his death to be true.

76. The sufferings of the two sons of Das'aratha became short-lived, as if having occurred in a dream, when their binding (imprisonment) with a serpent missile discharged by Meghanâda gave way at the approach of Garuda.

77. Then the descendant of Pulastya struck Lakshmana on his breast with the S'akti weapon ; while Râma, though not struck, had his heart broken by grief.

78. Lakshmana, having his pain removed by the great medicinal plant brought (to him) by Mâruti, again performed the

76. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., 'विश्लिष्ट' and 'बन्धनं' for 'विश्लिष्ट' and 'बन्धनः'. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., क्षणक्लेश for क्षणक्लेशः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Châritra-vardhana and others. B. I. K. with Su., वृत्ति, C. E. H. with Hem., Châ., Din., Val., and the text only of Vijay., वृत्तं, D. R. वृत्तिः for वृत्तः.

77. C. D. विदीर्णं for विदीर्णः. One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with these Mss.

78. C. D. with Hemâdri and the text only of Vijay., मारुतसमानीतं for मारुतिसमानीतः. A. हृतव्यथः, D. with Châ., and Din., गतव्यथः for हृतव्यथः.

नादं स मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।

रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

ध्या संजीविन्या हतव्यथः सन्पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवन ॥ “विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः ॥ आचार्यक्रमाचार्यकर्म ॥ “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुम्” इति वुष्प्रत्ययः ॥ चक्रे ॥ पुनरपि राक्षसाञ्जयानेति व्यज्यते ॥

७९ ॥ नादमिति । स लक्ष्मणः । शरत्कालो मेघस्येव मेघनादस्येन्द्रजितो नादं सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किञ्चिदल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् । अवधीदित्यर्थः ॥

८० ॥ कुम्भकर्ण इति । कपीन्द्रेण सुप्रविण स्वतुः शूर्पणखायास्तुल्यावस्थो नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णटङ्केन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनः-शिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः ॥ “टङ्कः पाषाणभेदनः” इति ॥ “धातुर्भनःशिलाद्यद्रेः” इति चामरः ॥ शृङ्गी शिखरीव । रामं रुरोध ॥

duty of a tutor in teaching lamentation to the women of Lankā by means of his arrows (*i. e.*, caused the women of Lankā to bewail the death of their husbands.)

79. He allowed to remain naught of either the war-cries of Meghanâda or his bow resplendant as the rain-bow (weapon of Indra), as the autumnal season completely annihilates the thunders of clouds and the rain-bow.

80. Reduced to a condition similar to that of his sister by the lord of the monkeys, Kumbhakarna made an onslaught towards Râma, like a mountain having its red arsenic (Manass'ila) cut down by the stone-cutting instrument.

79. D. H. स नादं for नादं स. Between 79-80. D. H. I. with Su., Vijay., and the text only of Val., read—“केशेन महता निशं त्याजितं रण-दुर्जयं । रावणः प्रेषयामास युद्धायानुजमात्मनः ॥ स जघान तदादेशात्कपीनुग्राननेकशः । विवेश च पुरां लङ्कां समादाय हरीश्वरं ॥ [H. with Su., and the text only of Val., जघान सः for स जघान. H. with Su., महतीं for महता.] I. reads only the first and omits the second. On these spurious stanzas Vijayâ-
nandasûris' varacharanasevaka remarks, “इति जनार्दनटीकायां श्लोकद्वयम-धिकमेतत्. ”

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।
 रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥
 इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
 रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥
 निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
 अरावणमरामं वा जगदयेति निश्चितः ॥ ८३ ॥
 रामं पदाति मालोक्ये लङ्केशं च वरूथिनम् ।
 हरियुगं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

८१ ॥ अकाल इति । प्रियस्वप्न इष्टनिद्रो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले बोधित इतीवासौ कुम्भकर्णो रामेषुभी रामबाणैर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो गमितः ॥ यथा लोकेष्विष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

८२ ॥ इतराणि । इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षासां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव पेतुः । निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

८३ ॥ निर्ययाविति । अथ पौलस्त्यो रावणः । अथ जगदरावणं रावणशून्यम-
 रामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ विजयमरणयो-
 रन्यतरनिश्चयवान्पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययो निर्जगाम ॥

८४ ॥ राममिति । पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो

81. "Fond of sleep as you are, you have been in vain aroused from sleep by your brother out of time"—with these words of consolation, as it were, he was made to enter into long sleep (death) by the arrows of Râma.

82. Other demons also fell on the crores of monkeys. They appeared like dust raised from the battle-field falling upon the streams of their blood.

83. Let the world to-day be either destitute of Râvana or of Râma, thus resolved he the son of Pulastya then came out from his palace to fight again.

84. Observing Râma standing on foot, and the lord of Lankâ seated in a chariot, Indra sent him his chariot furnished with bay horses.

81. B. E. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., वृथानुजः, D. with Châ., and Din., निद्राचरः, A. C. with Su., वृथाभवत् for वृथा भवान् .

82. A. D. with Su., तच्छोणित° for तच्छोणित°.

83. D. K. and the text only of Vijay., निश्चितं, H. R. निश्चियः for निश्चितः.

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुभोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैव्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

रथगुप्तिः ॥ “रथगुप्तिर्वरूथो ना” इत्यमरः ॥ अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं चालोक्य पुरंदर इन्द्रः । युग वहन्तीति युग्या रथाश्वाः ॥ “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति यत्प्रत्ययः ॥ हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् ॥ “युकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः ॥ रथं तस्मै रामाय प्रजिघास्य प्रहितवान् ॥

८५ ॥ तमिति । राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम् । भार्गवशादिति भावः । जेतैव जैत्रो जयशीलः । तं जैत्रम् ॥ जेतृशब्दात्तन्त्रन्तात् “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः ॥ तं रथं देवसूतभुजालम्बी मातलिहस्तावलम्बः सन्नध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥ आसेलङ् ॥

८६ ॥ मातलिरिति । मातलिरिन्द्रसारथिर्महेन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म ॥ “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” इति चः ॥ तं तस्य रामस्यामुभोचासञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राण्युत्पलदलानां यत्कैव्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥

८७ ॥ अन्योन्येति । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धं योधनं चरितार्थं सकलमभवदिव ॥ प्राक्पराक्रमावसरदौर्वल्याद्विकलस्याद्य तस्मात्सामान्यमुत्प्रेक्ष्यते ॥

85. Rāghava supporting himself on the hand of the charioteer of the gods took his seat in that victorious chariot, the banner-cloth of which was shaken by the breezes coming over the waves of the celestial Gangā.

86. Mātali accoutred him with the armour that belonged to great Indra on which the missiles of the haters of gods obtained the impotency of lotus leaves (i. e. proved as weak as lotus leaves).

87. The fight between Rāma and Ravana in which each of them found after a long time an opportunity of showing his prowess at the sight of the other (i. e. showing their might in their mutual rencounter), became as it were successful.

85. R. मनोभूत° for तमाधूत°. K. °वारिभिः for °वायुभिः.

86. D. with Su., शस्त्राणि for अस्त्राणि.

87. A. C. with Chāritravardhana चिरं for चिरात्. B. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वैरं for युद्धं. C. E. R. तदा for इव. J. omits this verse.

भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।

ददृशे सोऽयथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरार्तिं बह्वमन्यत ॥ ८९ ॥

८८ ॥ भुजेति । यथा भूतः पूर्वं यथापूर्वः ॥ सुस्पृपेति समासः ॥ यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिवारश्चून्य इत्यर्थः । अत एवैकोऽपि सन्धनदानुजः स रावणः । भुजाश्च मूर्धानश्चोरवः पादाश्च भुजमूर्धोरु ॥ प्राण्यङ्गत्वाद्बुद्धैकवद्भावः ॥ तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्धेतोः । तद्वद्वत्वे यादवः—“ दशस्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे । लंकेश्वरो यातुपतिः सन्नाहोऽस्य विलोचकः ” इति ॥ मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव ददृशे दृष्टो हि ॥ “ वंशो वेषौ कुले वर्गे ” इति विश्वः ॥ अत्र रावणमातुः कैशिन्या रक्षोजातित्वात्तद्गर्भो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥

८९ ॥ जेतारमिति । लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् ॥ “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति कर्मणि षष्ठी ॥ स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलितकैलासमुत्क्षिप्तरुद्राद्रिं तमेवं शौर्यधैर्यसत्त्वसंपन्नं महावीरमरार्तिं शत्रुं रामो गुणग्राहित्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बह्वमन्यत ॥ साधु मद्विक्रमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः ॥ बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

88. The younger brother of the lord of wealth though alone not being surrounded by attendants as before, appeared on account of his many arms, heads and thighs, as if standing in the midst of his kinsmen by mother's side (Râkshasas).

89. Râma thought highly of that enemy who had conquered the guardians of the quarters (Indra and others), who had worshipped the god Sîva by offering his own heads and who had raised up the Mount Kailâsa.

88. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., भुजातमांगं for भुजमूर्धोरु. Châritravardhana and Dinakara also notice the reading. Hemâdri notices the reading of Mallinâtha. D. E. हि for सः. We with eight Mss. D. अयथापूर्व, E. हि यथापूर्व for अयथापूर्वः. Hemâdri, Châritravardhana and Dinakara read with Mallinâtha. B. C. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., स यथापूर्व for सोऽयथापूर्वः. Hemâdri, Châritravardhana and Dinakara also notice this reading. A. C. D. with Châ., Din., and Su., मातृवंशः for मातृवंशे. A. C. with Châ., and Din., इवार्थितः for इवस्थितः.

89. R. सर्वसैन्यानां for लोकपालानां. R. with Vallabha, मुखैरर्चितेश्वरं for स्वमुखैरर्चितेश्वरं. B. with Châ., तमार्ति, E. समर्पे for अरार्ति.

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

वचसेव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ९२ ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

९० ॥ तस्येति । अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दमानेऽत एव सीतासंगम-
शंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो यस्मात्सव्येतरे दक्षिणे ॥ “ न बहुव्रीहौ ”
इतीतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ भुजे शरं निचखान निखातवान् ॥

९१ ॥ रावणस्येति रामेणास्तः क्षिप्त आशुगो बाणः ॥ विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रा-
वणः ॥ विश्रवःशब्दादपत्येऽर्थेऽणप्रत्यये सति “ विश्रवसो विश्रवणरवणौ ” इति र-
वणदेशः ॥ तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा । उरगेभ्यः पातालवासिभ्यः
प्रियमाख्यातुमिव । भुवं विवेश ॥

९२ ॥ वचसेति । वाक्यं वचसेवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिकुर्वतोस्तयो रामरावण-
योः । वादिनोः कथकयोरिव । अन्योन्यस्य जयविषये संरम्भो ववृधे ॥

९३ ॥ विक्रमेति । जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायकरणेन तयोर्द्वयोरपि ।
अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव । सामान्या-

90. The son of Pulastya being greatly incensed, drove deep an arrow in his right arm, which was throbbing and which, therefore, prognosticated his union with Sitā.

91. An arrow discharged by Rāma also having pierced through the breast of Rāvana entered into the earth, with a view as it were, to convey that happy news to the serpents.

92. Each of them who met with words the strife of words of the other, and who with missiles met other's missiles, had their impetuous zeal for obtaining victory over the other, increased like that of two disputants.

93. As a wall between two infuriated elephants is common

90. H. निचपान for निचखान. D. अधिकक्रोधात् for अधिकक्रोधः.

91. B. H. with Su., रामास्त्रं for रामास्तः. B. H. with Su., आशुगं for आशुगः.

92. A. D. H. I. J. K. with Chā., Din., Val., and Su., एव for इव. A. C. with Su., शस्त्रं शस्त्रेण for अस्त्रमस्त्रेण. R. with Vijay., read first the 93rd verse and then the 92nd.

93. H. omits this verse.

कृतप्रतिकृतप्रतीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ९५ ॥

साधारणाभूत् ॥ न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः ॥ अत्रमत्तवारणयोरित्यत्र द्वयोरित्य-
त्र च “अन्तरान्तरेणयुक्ते” इति द्वितीया न भवति ॥ अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या-
न्यत्रान्वयात् ॥ मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

९४ ॥ कृतेति । स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्ताभ्यां प्रीतैः
सुरासुरैर्यथासंख्यं तयो रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिम् । द्वयौमिति शेषः । परस्परं
शरव्राता न सेहिरे ॥ अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एवेत्तरतरवाणवृष्टिरितरे-
तरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः ॥

९५ ॥ अय इति । अय रक्षो रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलेश्वितां कीर्णां शतघ्नी-
म् ॥ “शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता । यष्टिः” इति केशवः ॥ हृतां वि-
जयलब्धां वैवस्वतस्यान्तकस्य कूटशाल्मलमिव शत्रवे रावणायाक्षिपत्क्षिप्त-
वान् ॥ कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा ।
कूटशाल्मलिर्नाम मूलप्रकृतिः कण्टकीवृक्षविशेषः ॥ “रोचनः कूटशाल्मलिः”
इत्यमरः ॥ तत्सादृश्यं च गदाया अयःशङ्कुचितत्वाद्नुसंधेयम् ॥

to both, so the fortune of victory become common to them both
(i. e. sometimes sided with the one, sometimes with the other),
on account of the display of valour which each of them made in
succession.

94. The groups of arrows of one another did not allow the
shower of flowers to be poured over them two (i. e. Rāma and
Ravana) by the gods and the demons pleased with the advance of
their own and repulse of the opposite party (i. e. intercepted the
shower of flowers).

95. Then the Rākshasa threw a club (i. e. शत्रवी) against his
enemy provided with pointed iron spikes, which he had obtain-
ed in war and was like the कूटशाल्मलि of the god of death.

94. D. E. H. I. J. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only
of Val., परस्परं for परस्पर°. A. with Vallabha reads first the 95th
verse and then the 94th.

95. C. D. with Châ., Din., Su., and Vijay., शक्ति, A. गदा for
हृतां. B. C. D. H. वैवस्वतात्पूर्वं for वैवस्वतस्येव. One of the three Mss. of
Hemādri's दर्पण also agrees with these Mss.

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥ ९६ ॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

तद्वचोन्मि दशधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

९६ ॥ राघव इति । राघवो रथमप्राप्तां तां शतव्रीं सुरद्विषां रक्षसामाशां विजयतृष्णां च ॥ “आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता ” इति विश्वः ॥ अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैर्बाणैः कदलीवत्मुखं यथा तथा चिच्छेद ॥ अथ वा कदल्यामिव मुखमङ्केशो यस्मिन्क्रमणि तदिति विश्वः ॥

९७ ॥ अनोवमिति । एकोऽद्वितीय एकधनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकमस्त्रमभिमन्त्रितं बाणमस्मै रावणाय च । तद्वधार्थमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥

९८ ॥ तदिति । व्योम्नि दशधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तद्ब्रह्मास्त्रम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “करालो दन्तुरं तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च ” इति विश्वः ॥ महोरगस्य शेषस्य वपुर्विव । ददृशे दृष्टम् ॥

96. With crescent-faced arrows Rāghava cut it off—and along with it the hope of the enemies of the gods—before it had reached his chariot as easily as he would lop off a plantain tree.

97. And that unrivalled archer (*lit.* the sole archer) fixed on his bow the unerring missile presided over by Brahmā, which was (as it were) the physic of extracting from his heart the dart of grief for his beloved.

98. That missile with its blazing points being divided into ten splinters in the sky appeared like the body of the great serpent (*i. e.* Śeṣha) wearing the ring of his formidable hood.

96. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सुरद्विषः for सुरद्विषां. A. D. with Chā., Din., and Su., कदलीमुखं, G. with Hem., and Val., कदलीमिव for कदलीमुखं. Vijay., notices the reading of Hemādri and Vallabha. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. Chāritravardhana: “कदलीमुखं कदलीस्तम्भमिव.”

97. B. with Chā., Din., and the text only of Vijay., रामः, D. R. with Su., चासौ, E. तस्मै for चास्मै. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Chāritravardhana and others and notices the reading चास्मै. I. K. with Hem., and Su., निःकर्षणौषधं for निष्कर्षणौषधं.

98. A. D. J. शतधा for दशधा. All commentators read with Mallinātha. Some of the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary also read with these three Mss.

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।
 स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥
 बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
 रराज रक्षःकायस्य कण्टच्छेदपरंपरा ॥ १०० ॥
 मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
 मनो नातिविश्वासा पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

९९ ॥ तेनेति । स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेणाज्ञातव्रणवेदनामतिशैघ्र्यादननु-
 भूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धादपातयत्पातयामास ॥

१०० ॥ बालेति । पतिष्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य ।
 छिद्यन्त इति छेदाः खण्डाः । कण्ठानां ये छेदास्तेषां परंपरा पङ्क्तिः । वीचिभिभि-
 न्ना नानाकृताप्सु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिव । रराज ॥ अर्कस्य बाल-
 विशेषणमारुण्यसिद्धयर्थमिति भावः ॥

१०१ ॥ मरुतामिति । पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसं-
 धानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममराणाम् ॥ “ मरुतौ पवनाम-
 रौ ” इत्यमरः ॥ मनो नातिविश्वासातिविश्वासं न प्राप ॥

99. With that missile charged with its appropriate spell (Mantras) he caused within half a second the row of Ravana's heads to fall—the heads which did not (even) feel the pain of the wound.

100. The series of necks severed from the demon's body which was about to drop down, shone (appeared) like the image of the young (new) sun reflected in water broken by the ripples.

101. The mind of the gods who though saw his heads drop down, fearing their re-union did not completely believe the fact of his death.

99. A. C. with Val., अपाहरत्, B. D. with Hem., Châ., and Din., अज्ञातयत् for अपातयत्. Hemâdri also notices the reading of Malli-nâtha. B. C. H. with Châ., Din., and Vijay., रामो रिप्, D. रावणस्य for स रावण°. Hemâdri, Vallabha and Sumativijaya read with Malli-nâtha.

100. D. °प्रतिमेयाः स्युः for °प्रतिमेवाप्सु.

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानामनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिन्नीर्विहाय ।

उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः सुरभिः सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकज्यमापृच्छच्च राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टिमुखं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

१०२ ॥ अथेति । अथ मदेन गजगण्डसंचारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैर्भारायमाणपक्षै-
रलिवृन्दैर्लोकपालद्विपानामैरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभिन्नीर्विहायानुगतमनु-
वृत्तं सुरभिः सुगन्धि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणिवन्धो राज्याभिषे-
कसमयभावी यस्य तस्मिन्पालस्त्यशत्रो रामस्य मूर्ध्नि पपात ॥ इदमेव राज्या-
भिषेकसूचकमिति भावः ॥

१०३ ॥ यन्तेति । हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकार्मुकज्यमनुष्ठितं
देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवमापृच्छच्च साधयामीत्यामन्त्र्य । नामाङ्कुरा-
माश्रयचिह्नै रावणशरैरङ्किता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य तम् । हरीणां
वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् । तम् ॥ “ यमानिलेन्द्रचन्द्राकि-
ष्णसिंहांशुवाजिषु । हरिः ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ रथमुखं निनाय नीतवान् ॥

102. Then on the head of the enemy of the son of Pulastya the placing of the crown on which was soon to take place there fell a shower of fragrant flowers poured down by gods and followed (or attended) by the swarms of black bees which had left the specious temples (*lit.* wall-like cheeks) of the elephants of the guardians of quarters and which had wings rendered heavy by their temporal ichor.

103. The charioteer of Indra bidding adieu to Râghava who had at once laid aside his bow having slackened its string and who had executed his commission of the gods, took his chariot above (*i. e.* to heaven), the banner staff of which was marked with the arrows of Râvana impressed with his name and to which were harnessed one thousand horses.

102. K. R. गुरुमदपक्षैः for मदगुरुपक्षैः. B. C. E. H. K. R. with Vallabha, गण्डभिन्नीः for गण्डभिन्नीः. C. अपगतं for उपनतं.

103. A. C. D. with Hemâdri, सन्नतं for संहतं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. A. C. with Hemâdri अनुष्ठितदेवकार्यः for अनुष्ठितदेवकार्यं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. K. R. शिराङ्कितं for शराङ्कितं. A. D. with Châ., Din., Val., and Su., युतं, E. R. युगं for युजं.

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थ पुरीम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रावणवधो नाम
द्वादशः सर्गः ॥

१०४ ॥ रघुपतिरिति । रघुपतिरपि जातवेदस्यसौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां
सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्य-
लक्ष्मीं संगमय्य संगतां कृत्वा ॥ गमेर्ण्यन्ताल्लघूप्रत्ययः ॥ “ मितं ह्रस्वः ” इति
ह्रस्वः ॥ “ ल्यपि लघुपूर्वात् ” इति णेरयादेशः ॥ रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन
ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् ॥ विमानं रत्नमिव
विमानरत्नमित्युपमितसमासः ॥ भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदारूढः पु-
रीमयोध्यां प्रतस्थे ॥ “ समवप्रविभ्यः स्थः ” इत्यात्मनेपदम् ॥ अत्र प्रस्थानक्रि-
याया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां
क्रियान्तरौपसर्जनकस्वार्थभिधायकत्वम् । यथा कुसूलान्पचतीत्यादावादानक्रि-
यागर्भः पाको विधीयत इति ॥

इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथम-
च्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी
समाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥

104. The lord of the Raghus also having accepted his be-
loved, purified by fire and having united Bibhishana his dear friend
to the royal fortune (sovereignty) of the enemy, took his seat in
that best of celestial cars which he had acquired by the force of his
arms, and set out for his capital accompanied by Bibhishana, Sugriva
and the son of Sumitrā.

104. B. C. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Vijay., संक्रमय्य
for संगमय्य. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Charitravardhana and others. So also one of the three Mss.
of Charitravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Mallinātha.

त्रयोदशः सर्गः ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

छायापथेनैव शरत्पसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

त्रैलोक्यशल्याद्धरणाय सिन्धोभ्रकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।

पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

१ ॥ अयंति । अथ जानातीति ज्ञः ॥ “इगुपध-” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ गुणानां ज्ञो गुणज्ञः ॥ रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः पदं विष्णुपदम् । आकाशमित्यर्थः ॥ “वियद्विष्णुपदम्” इत्यमरः ॥ “शब्दगुणमाकाशं” इति तार्किकाः ॥ विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः सन् । रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि ॥ “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः ॥ जायां सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ रामस्य हरित्वाभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् ॥ मिथो ग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थम् ॥

२ ॥ वैदेहीति । हे वैदेहि सीते । आ मलयान्मलयपर्यन्तम् ॥ “पञ्चम्यपाङ्कुरिभिः” इति पञ्चमी ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ मत्सेतुना विभक्तं द्विधाकृतम् । अत्यायतसेतुरित्यर्थः । स्पर्शतिरेकाच्च मद्ग्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् ॥ “फेनादिलच्च” इतीलच्प्रत्ययः ॥ क्षिप्रकारी चायमिति भावः । अम्बुराशिम् । छायापथेन विभक्तं शरत्पसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाशमिव । पश्य । मम दृश्यतां महानयं

1. Then that meritorious Hari called by the name of Rāma, entering on his celestial car, into that region which had been covered by his own foot and whose quality was sound, looked at the ocean and thus spoke to his wife in private.

2. Dear Vaidehi, look at the foaming ocean divided as far as the Malaya mountain by means of the bridge, built by me, as the

2. C. H. with Châ., Din., Su., and Vijay., आविष्कृतचारुतारं, B. आविष्कृतचारुवादं, D. with Hemâdri, आपूरितशुद्धतारं, R. आविष्कृतचारुशोभं for आविष्कृतचारुतारं. Hemâdri notices the reading of Châritravardhana and others. Vallabha agrees with Mallinâtha. Hemâdri: “आपूरिताः शुद्धास्तारा यत्र तदाकाशमिव.”

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।
तदर्थमुर्वामिवदारयाद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमन्त्राश्रुवते वसूनि ।
अविन्धनं वह्निमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

प्रयासस्त्वर्थ इति हृदयम् ॥ छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चिन्तिर-
श्वीनोऽवकाशः ॥

३ ॥ गुरोरिति । यियक्षोर्यष्टुमिच्छोः ॥ यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ गुरोः सगरस्य
मेध्ये मेधाहं तुरंगे हये कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति तदर्थ-
मुर्वामिवदारयाद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वैर्वृद्धैः सगरसुतैरयमग्निः परिवर्धितः कि-
ल ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्तथा-
पि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः । तन्मत्यैव कविना कपि-
लेनेति व्यपदिष्टम् ॥

४ ॥ गर्भमिति । अर्कमरीचयोऽस्मादग्नेरपादानाद्गर्भमम्यं दधति ।
वृद्ध्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे “ताभिर्गर्भः—” इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं
लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि ॥ “धने रत्ने वसु स्मृतम्” इति
विश्वः ॥ विवृद्धिमश्रुवते प्राप्नुवन्ति । संपद्धानित्यर्थः । असावाप इन्धनं राक्ष-
स्यस्य तद्वाहकं वह्निं विभर्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन
प्रह्लादनमाह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् ॥ जनेर्ग्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥
सौम्य इति भावः ॥

clear autumnal sky displaying beautiful stars, appears divided by
the galaxy (or the milky way).

3. This, it is said, was enlarged (to its present size) by our
ancestors who had excavated the earth in search of the sacrificial
steed of their father, anxious to complete the Horse-sacrifice, when
it had been taken down to the nether regions by the sage Kapila.

4. From this the rays of the sun hold a watery foetus ; here
the marine treasures get an increase. He bears the (Vâdava) fire
whose fuel is water and by him was produced the gladdening light
(i. e. the moon).

3. B. K. R. with Dinakara, पूर्व रसातलं, A. C. D. with Hemâ-
dri and the text only of Val., मध्येरसातलं for मध्ये रसातलं. Hemâdri:
“पारे मध्ये षष्ठ्या वा ” इत्यव्ययीभावः ”. Hemâdri also notices the read-
ing of Mallinâtha, “मध्ये रसातलं ” इति पाठे मध्ये यसाहं इत्यर्थः.

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थित दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
 विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
 नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
 अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिरोते ॥ ६ ॥
 पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मेतिरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

५ ॥ तां तामिति । तां तामनेकाम् ॥ “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्वि-
 रक्तिः ॥ अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं
 भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्य रूपसुक्तरित्यादि-
 बह्वप्रकारत्वाद्वापकत्वाच्चेदृक्तयेयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं
 दुर्निरूपम् ॥

६ ॥ नाभीति । युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव
 निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं तदासनेन
 तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षार्दीनामपि स्रष्टा पितामहेन संस्तूयमानः
 सन् । अमुमधिरोते । अमुष्मिञ्छेत इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥

७ ॥ पक्षेति । पक्षच्छिदा गोत्रभिदेन्द्रेण ॥ उभयत्र “ सत्सृष्टिष-” इत्यादिना
 क्तिप् ॥ आत्तगन्धा हतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः ॥ “ गन्धो गन्धक आमोदे
 लेशे संबन्धगर्वयोः ” इति विश्वः ॥ “ आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात् ” इत्यमरः ॥
 महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः ॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः ॥ शतं शतं

5. The form of this ocean which obtains various states, and which on account of its vast expanse, extends over the ten quarters, cannot be defined with reference either to its nature or its measure, as the form of Vishnu which attains different states (by सत्त्वः, रजः and तमः) and in majestic splendour remains occupying the ten quarters, is impossible to be defined as to its nature or its measure.

6. On which Purusha (the Supreme Being) who practises Yoganidrâ (i. e. the contemplation-repose) at the end of each quaternian of Yugas takes repose, after having annihilated the worlds, and being praised by the first Creator seated on a lotus sprung from his own navel.

7. Under which as a place of shelter the mountains by hundreds, having their pride humbled down by Indra (lit. the breaker of mountains) who cut off their wings, took refuge, as

7. B. C. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., पक्षच्छिदः for पक्षच्छिदा. B. C. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., गोत्रभिदः, D. गोत्रभिजः for गोत्रभिदा. B. C. E. H. K. with Val., and Vijay., भयार्त्ताः,

रसातलादादिभवेन पुंसां भुवः प्रयुक्तोद्बहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्रावरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पितृत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥ ९ ॥

शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थमेनं समुद्रम् । परंभ्यः शत्रुभ्य उपप्लवितो भयवन्तो नृपा
धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते ॥ “ अरेश्व विजिगी-
षोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्विधे ” इति काम-
न्दकः ॥ आर्तवन्धुरिति भावः ॥

८ ॥ रसातलादिति । आदिभवेन पुंसां दिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्बहनक्रिया-
याः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भुदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्यान्धेरच्छम-
म्भो मुहूर्तं वक्त्रावरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव ॥ तदुक्तम्—“ उद्धृ-
तासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ” इति ॥

९ ॥ सुखेति । अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या
कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग
एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादि-
प्रेषणं विना प्रगल्भा धृष्टाः सिन्धुर्नदीः ॥ “ सिन्धुः समुद्रे नद्यां च ” इति विश्वः ॥
स्वयं पिबति पाययते च । तरंगाधरमिति शेषः ॥ “ न पादम्याड्यम्—” इत्या-

kings harassed by their enemies solicit a pre-eminently just and neutral monarch.

8. The clear waters of this ocean which swelled at the time of deluge served as a momentary veil to the face of the earth, which was being raised from the nether regions by the first being created (i. e. the Great Boar).

9. This ocean whose mode of enjoying a wife is different from that of others, and who is clever in offering his lips of waves,

D. I. with Hem., Châ., Din., and Su., आत्तगर्वाः, R. अनुरुद्धः for आत्त-
गन्धाः. D. R. पुनं for पुनं. D. E. H. K. R. with Su., and Vijay., ध-
र्मोत्तमं for धर्मोत्तरं. Hemādri also notices the reading R. आश्रयन्ति f
आश्रयन्ते.

8. D. यस्य for अस्य. B. C. E. H. J. K. R. with Hem., Châ.,
Din., Val., Su., and Vijay., वक्त्रावरणं for वक्त्रावरणं. Chāritravardhana
also notices the reading of Mallinātha and says,—“ वक्त्रावरणं ” इति
पाठे वक्त्रनिरोधानं । तस्मिन्पाठे यथा पुरुषेण संपादितकरग्रहणक्रियाया योपाया विवा-
हकाले मुग्धवस्त्रेण मुखावगुण्ठनं भवतीति ध्वन्यर्थः. ” H. प्रपेदे for बभूव.

9. A. C. with Vallabha, मुखार्पणेषु for मुखार्पणेषु.

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
 अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
 मातंगनक्रैः सहस्रोत्पतद्भिर्भिन्नान्दिधा पश्य समुद्रफेनान् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्मिर्विस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
 सूर्याशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

दिना पिबतेऽप्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिबेधः ॥ “ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ — ” इत्यादिना सिन्धुनां कर्मत्वम् ॥ दैपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

१० ॥ ससत्त्वमिति । अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः ॥ तदुक्तम् — “ अस्ति मत्स्यन्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ” इति ॥ विवृताननत्वाद्वाच्यत्तु मुखत्वाद्धेतोः । आननानि विवृत्येत्यर्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भ आदाय संमीलयन्तश्चक्षुषुटानि संघट्टयन्तः । सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहान्ूर्ध्वं वितन्वन्ति ॥ जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते ॥

११ ॥ मातंगेति । सहस्रोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैर्मातंगाकारैर्गर्हैर्दिधा भिन्नान्समुद्रफेनान्पश्य । ये फेना एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥

१२ ॥ वेलेति । वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य — ”

drinks the rivers himself, which are naturally bold in offering their mouths, and also causes them to drink himself.

10. Look here, these whales on account of their mouths being open having taken in the water at the mouths of the rivers, together with the aquatic creatures in it, toss upwards by closing their jaws the streams of water through their perforated heads.

11. Look at the foam of the ocean severed into two parts by the Hippopotamuses that jump up all of a sudden above the surface of water,—the foams that on account of their gliding by their cheeks go to the state of (become) their ear-chowries for a time.

12. These serpents which have stretched themselves on the

10. B. D. I. with Châ., and Din, सरिन्मुखाम्भः for नदीमुखाम्भः. D. संमीलयन्त्यः for संमीलयन्तः. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विवृताननत्वं for विवृताननत्वात्. All of these construe it with संमीलयन्तः i. e., प्रसारितमुखत्वं संकोचयन्तः. B. प्रतन्वन्ति, I. विचिन्वन्ति for वितन्वन्ति. E. सरिप्रवाहान् for जलप्रवाहान्.

11. B. C. R. with Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., कर्णं for कर्णः.

12. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and

तवाधरसर्पिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।

आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रसृता निर्गता महोर्मीणां विस्फूर्जयुरुद्रेकः ॥ “ द्वितोऽयुच् ” इत्ययुच्प्रत्ययः ॥ तस्मान्निर्विशेषा दुर्महभेदा एते भुजंगाः सूर्याद्युसंपर्केण समृद्ध-
रागैः प्रवृद्धकान्तिभिः कणस्थैर्मणिभिर्व्यज्यन्ते । उन्नयिन्ते ॥

१३ ॥ तवति । तवाधरसर्पिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु सह-
सोर्मिवेगात्पर्यस्तं क्षिप्तमुर्ध्वैरङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्युतविलमेतच्छङ्खानां
युथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्रामति । विलम्बादपसरतीत्यर्थः ॥

१४ ॥ प्रवृत्तेति । पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्तेनावर्तवेगात् ॥
“ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ” इत्यमरः ॥ भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः पुनरपि
गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमत्यन्तमाभाति ॥

beach, in order to breathe the sea-breeze, and which do not differ from the swelling appearance of the large waves, can (only) be distinguished by the jewels on their hoods the lustre of which is enhanced by their contact with the rays of the sun (shining upon them).

13. The shoals of conch-shells with their heads transfixed at their jutting points, being dashed at once by the force of the billows against the reefs (rocks) of corals that vie with thy lips, glide away with great difficulty.

14. This ocean on account of the cloud which as soon as it begins to drink water from it is made to turn round (and round) by the force of the whirlpool, appears in a great way to be, as it were, churned again by the mountain (Mandâra).

Vijay., °विस्फूर्जित° for °विस्फूर्जयु° B. H. °समृद्धि°, C. with Châ., Din., and Vijay., °समिद्ध°, D. E. K. R. and the text only of Vijay., °विवृद्ध° for °समृद्ध°. We with Hemâdri, Vallabha, Sumativijaya and four other Mss.

13. C. °प्रौत° for °प्रोत°. B. R. कृच्छात्, D. K. कष्टात् for क्लेशात्. B. E. I. with Hem., and Su., अपाक्रामति for अपक्रामति.

14. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., इतः for अयं.

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
 आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारा निवद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
 वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
 मामक्षमं मण्डनकालहानिर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥
 एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
 प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

१५ ॥ दूरादिति । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेर्दूरात्तन्व्यत्पत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिधरारानिवद्धा चक्राश्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखेव । आभाति ॥ " मालिन्यरेखां तु कलङ्कमाहुः " इति इण्डी ॥

१६ ॥ वेलेति । हे आयताक्षि । वेलानिलः केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति ॥ किमर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्षयते—बिम्बाधरे बद्धतृष्णं मां मण्डनेन प्रसाधनक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षममसहमानम् ॥ कर्भणि षष्ठी ॥ कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम् । नञ्चेत्कथं संभावयेदित्यर्थः ॥

१७ ॥ एत इति । एते वयं सैकते भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि

15. The strand of the briny ocean resembling an iron-wheel which is dark on account of the row of Tamāla and Tāli forests, and which appeared like a slender line owing to distance, looks like a thin coating of rust formed on the edge of a steel-wheel.

16. O long-eyed lady ! the breeze blowing over the sea-coast decorates thy face with the pollen of Ketaka-flowers. It knows, as it were, that I who have fixed my longing upon thy Bimba-like-lips, cannot brook the delay caused by decorations.

17. Here we are, who in consequence of the speed of the celestial car, have reached in a moment the coast of the sea, where heaps of pearls are lying scattered being thrown out from the

15. D. दूरादरालभु विभाति for दूरादयश्चक्रनिभस्य. Hemādri also notices the reading. A. C. with Su., हि खङ्गरेखा, E. H. I. R. with Hem., Val., and Vijay., कलंकलेखा for कलंकरेखा. Between 15-16 B. E. R. with Chāritravardhana read the following :—" निर्विशकल्पस्य निधेर्जलानामेषा तमालद्रुमराजिनीला । दूरादरालभु विभाति वेला कलंकलेखामलिनेव धारा " ॥ R. reads it between 14-15 and calls it a क्षेपक. " निर्विशेति । अराले कुटिले ध्रुवं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अरालभु निर्विशकल्पस्य जलानां निधेरब्धेः कलंकलेखायुधदोषेण मलिना धारा । अवशेषं व्याख्यातप्रायम् । क्षेपकोऽयम् । अरालभु इत्यस्य सम्बुद्धौ ह्रस्वन्तेति कश्चित् ॥ चा० ॥

16. B. C. E. H. I. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay. आयताक्षं for आयताक्षि. D. with Su., वृद्धतृष्णं for बद्धतृष्णं.

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्धनानां पततां क्वचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखं ते ॥ २० ॥

परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पदलानि यस्मिन्स्तत्तथोक्तं फलेरावर्जिता आनमिताः
पूगमाला यस्मिन्स्तत्पयोधैः कुलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥

१८ ॥ कुरुष्वेति । “ मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वृत्तिः ” इत्यमरः ॥
करभ इवोरु यस्याः सा करभोरुः ॥ “ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ” इत्युक्त्ययः ॥
तस्याः संबुद्धिः ॥ हे करभोरु । मृग इव प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ।
तावत्पश्चान्मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व ॥ एषा सकानना भूमिर्विदूरी-
भवतः समुद्रान्निष्पतति निष्कामतीव ॥ विदूरशब्दादिशेषनिर्वाचिवः ॥

१९ ॥ क्वचिदिति । हे देवि । विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधस्तथा
प्रवर्तते पश्य ॥ क्वचित्सुराणां पथा संचरते । क्वचिद्धनानां । क्वचित्पततां पक्षिणां
च पथा संचरते ॥ “ समस्तृतीयायुक्तात् ” इति संपूर्वाद्यस्तेरात्मनेपदम् ॥

२० ॥ असाविति । महेन्द्रद्विपदानगन्धैरावतमदगन्धी । त्रिभार्गगैर्गच्छतीति

oysters, that have opened their shells (or broken) on the strand, and where the rows of betel-nut trees are bent down under the weight of their fruits.

18. O deer-eyed lady with plantain-like (tapering) thighs, meanwhile cast thy glance upon the way (we have left) behind. This piece of land together with forest emerges out, as it were, from the ocean which is becoming more and more distant.

19. Mark, this celestial car is moving sometimes in the path of the gods, sometimes in the regions of the clouds, at others in that of birds. In fact it moves about exactly in accordance with the inclination of my mind.

20. This sky-breeze charged with (breathing out) the fra-

18. D. R. दृष्टिपातान् for दृष्टिपातं. B. C. with Chāritravardhana, पुरां हि दूरीभवतः for एषा विदूरीभवतः. Chāritravardhana: “ हि यतः सकानना वनसहितैव भूमिः पुरः पुरोगमनेन दूरीभवतः समुद्रान्निष्पतति. ” B. R. with Val., and Vijay., निःसरति, C. J. with Hem., Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., निःपतति for निष्पतति.

19. C. I. K. R. with Val., and Su., मरुतां for पततां. Hemādri notices the reading.

20. C. E. K. with Su., and the text only of Val., सुरन्द्र—न-

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।

आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

त्रिमार्गगा गङ्गा ॥ “तद्वितार्थ-” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तस्या वीचीनां वि-
मर्हेन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्नसंभवांस्ते मुखे स्वेद-
लवानात्रामति हरति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥

२१ ॥ करेणेति । हे चण्डि कोपने कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया वातायने
गवाक्षे लम्बितेनावर्धसितेन करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं
वलयमामुञ्चतीवार्पयतीव ॥ चण्डित्यनेन कोपनशीलत्वाद्गीतः क्षिप्रं त्वामुपचरति
मेघ इति व्यज्यते ॥

२२ ॥ अमी इति । अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोढविघ्नमपास्तविघ्नं म-
त्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवोटजाः पर्णशाला येषु तानि चिरोज्झितानि ॥ राक्षस-
भयादित्यर्थः । आश्रममण्डलान्याश्रमविभागान् ॥ यथास्वं स्वं स्वमनतिक्रम्याध्या-
सतेऽधितिष्ठन्ति ॥

grance of the ichor of the elephant of great Indra, and cool by its
contact with the waves of the three-streamed river (the Ganges)
sips the drops of perspiration on thy face produced at this hour
of noon.

21. O sensitive lady ! touched by thee with thy hand stretch-
ed out from the windows of the car through curiosity the cloud
with its bracelet of lightning put forth, appears to give thee
another ornament to put on round thy wrist.

22. These hermits clad in red garments, knowing Janasthâna
to be rid of obstacles, are occupying their long forsaken sites of
hermitages, each his own, where they have commenced to raise new
huts.

विधः, D. सुरेन्द्र—गन्धी, A. H. I. R. with Hem., Val., and Vijay., महेन्द्र
—गन्धिः for महेन्द्र—गन्धी. Hemâdri notices the reading of Mallinâtha
and makes the following remark:—“महेन्द्र—गन्धी” इत्यत्र गन्धसन्दस्याल्प-
पर्यायत्वादल्पस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोर्मान्यम्. ”

21. B. with Châritravardhana, निःसृतेन for लम्बितेन.

22. C. दृष्टा for मत्वा.

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।

अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवन्त्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२३ ॥ सैषेति । सा पूर्वानुभूता स्थल्येषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वतान्विष्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यदुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः ॥ “ मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ अदृश्यत दृष्टम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा ॥

२४ ॥ त्वमिति । हे भीरु भयशीले ॥ “ ऊङुतः ” इत्युङ् ॥ ततो नदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ अपनीतापहता तं मार्गं वाग्निन्द्रियाभाद्वक्तुमशक्नुवन्त्य एता लता वीरुध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया मेऽदर्शयन् ॥ हस्तचेष्टया सूचयन्नित्यर्थः ॥ “ शाखा वृक्षान्तरे भुजे ” इति विश्वः ॥ लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव ॥ तदुक्तं मनुना—“ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ” इति ॥

२५ ॥ मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहा मृग्यो मृगाङ्गनाशोत्पक्षमराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः सत्यस्तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् ॥ दृक्चेष्टया त्वद्गतिमबोधयन्नित्यर्थः ॥

23. This is the very spot where searching for thee I saw one anklet which had dropped down upon the ground—an anklet which kept silent through grief of separation, as it were, from thy lotus-like feet.

24. O timid lady ! these creepers, unable to speak, pointed out to me, out of compassion, with their branches the leaves of which had lowered down, the way to the place where you had been carried off by the demon.

25. The female antelopes also feeling disinclined to eat the sprouts of Darbha-grass, informed me (of your where-about) who knew no trace of you by directing their eyes towards the southern quarters with the rows of eye-lashes raised upwards.

24. B. D. मार्गं ते for तं मार्गं. D. ते for मे. A. C. with Val., and Su., शाषाभिः for शाखाभिः.

25. A. C. D. with Châ., and Din., उत्पक्षमपंक्तीनि for उत्पक्षमराजीनि.

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्धतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्धस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपशृङ्गम् ।

एहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्धनगर्जितानि ॥ २८ ॥

२६ ॥ एतदिति । माल्यवतो नाम गिरेरम्बरलेख्यभ्रंकरं शृङ्गमेतत्पुरस्तादग्राविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मयैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च समं युगपद्विसृष्टम् ॥ भेददर्शनाद्दर्पतुल्यमश्रु विसृक्तमिति भावः ॥

२७ ॥ गन्धश्चेति । यस्मिञ्शृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतपल्वलानां गन्धश्च । अर्धोद्धतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमं च । स्निग्धा मधुराः शिखिनां बर्हिणाम् ॥ “शिखिनौ बह्विबर्हिणौ” इत्यमरः ॥ केकाश्च । त्वया विना मेऽसह्यानि बभूवुः ॥ “नपुंसकमनपुंसकेन-” इति नपुंसकैकशेषः ॥

२८ ॥ पूर्व्विति । किं च । हे भीरु । यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं त-

26. Yonder appears that sky-touching (*i. e.* lofty) peak of the mount Mālyavat, upon which clouds poured down new showers along with me, who poured down tear-drops caused by your separation.

27. Where the fragrance of pools lashed by the showers of rain, the flower of Kadamba with its filaments half come out, and the charming notes of peacocks, became intolerable to me without thy company.

28. And where, O timid lady ! remembering your embraces

26. A. D. with Hemādri, अम्बरलेटि for अम्बरलेखि. A. C. with Vallabha, घनं for नवं. Vallabha: यत्र यस्मिञ्शृङ्गे घनैर्मयैर्घनं सान्द्रं पयः &c. ” D. E. विसृक्तं for विसृष्टं. H. omits this verse.

27. C. H. K. °पङ्कवानां for °पल्वलानां. Hemādri notices the reading. D. अर्धोद्धत° for अर्धोद्धत°. One of the three Mss. of Hemādri’s दर्पण also agrees with D. Ms. E. वा for च. B. C. E. I. R. with Châ., and the text only of Vijay., त्वया मे, D. H. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., अभूवन् for बभूवुः. B. C. E. I. R. with Châ., and the text only of Vijay., विना दुःप्रसहान्यभूवन् for असह्यानि विना त्वया मे. Hemādri notices the reading: “विना दुःप्रसहान्यभूवन्” इति वा पाठः । तत्र दुःप्रसहश्च दुःप्रसहश्च दुःप्रसहा चेत्यर्थः. ”

28. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., रात्रौ for यत्र.

आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नक्रोशैः ।

विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्षपारिप्लवसारसानि ।

दूराद्वतीर्णा पिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदन्तोत्पलकसराणि ।

दन्द्धानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

वोपगूढमुपगूढं स्मरता मया गुहाविसारीणि वनगर्जितानि कथंचिदितिवाहि-
नि ॥ स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

२९ ॥ आसरिति । यत्र शृङ्गे विभिन्नक्रोशैर्विकसितकुङ्कुमैर्नवकन्दलैः कदली-
पुष्पैरुणवर्णैरासारसिक्तायाः क्षितेर्वाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्भेदोर्विडम्ब्य-
मानानुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणलोचनश्रीः । सादृश्यात्सम्यमाणेति शेषः ।
मामक्षिणोद्दीपयन् ॥

३० ॥ उपान्तेति । उपान्तवानीरवनोपगूढानि पर्यन्तवञ्जुलवनच्छन्नान्यालक्ष्या
ईषद्भ्याः पारिप्लवाश्चञ्चलाः सारसा येन तान्यमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरो-
जलानि दूराद्वतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिबतीव ॥ न विहानुमुत्सहत
इत्यर्थः ॥

३१ ॥ अत्रेति । अत्र पम्पासरस्यन्योन्यस्मै दन्तोत्पलकसराण्यवियुक्तानि र-

accompanied with tremor (i. e. remembering how you rushed in my arms being terrified by the thundering, &c.), which I had enjoyed before, with great difficulty did I pass (with complacency) the roar of clouds that rolled in the caves of the mountain.

29. Where the beauty of your eyes red with nuptial smoke, being imitated by the new flowers of Kandali the buds of which had fully opened by reason of their coming in contact with the vapours of the earth drenched by torrents of rains, pained me.

30. My sight descending from a great height drinks, as it were, with pain these waters of the Pampá, which are covered by the thickets of cane plants grown on its banks, and where brisk Sà-rasa birds (cranes) are discernible to some extent.

31. Here, my dear, couples of unseparated *Chakravāka* birds

29. B. च भिन्न° for विभिन्न°. C. I. K. with Hem., Val., and Vijay., अक्षणोत् for अक्षिणोत्. A. C. with Hemādri, विडम्ब्यमाना for विडम्ब्यमाना. B. C. I. धूमाकुल° for धूमारुण°.

30. K. गूढोपगूढानि for वनोपगूढानि. R. with Val., and Vijay., वे-
दात् for खेदात्.

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
 त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥
 अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
 प्रत्युद्गन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

याङ्गानाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव वूरान्तरवर्तिना मया हे प्रिये स-
 स्पृहं साभिलाषमीक्षितानि ॥ तदानीं त्वामस्मार्षमित्यर्थः ॥

३२ ॥ इमामिति । किं च । स्तनवद्भिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनम्रां तन्वीमि-
 मां तटाशोकस्य लतां शाखां त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुमालि-
 ङ्कितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सास्त्रं निषिद्धः ॥ नेयं सीतेति
 निवारितः ॥ परिरब्धुकाम इत्यत्र “तुं काममनसोरपि” इति वचनान्मकार-
 लोपः ।

३३ ॥ अमूरिति । विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकि-
 ङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात्खमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरीसारसप-
 ङ्कयस्त्वां प्रत्युद्गन्तीव ॥

who interchanged lotus fibres among themselves (who gave stalks of lotus to each other) were wistfully gazed at by me, situated as I was at a place far off from thee.

32. This is that slender As'oka-branch on the bank, which bent down under (the weight of) a pair of beautiful cluster of flowers appearing like breasts, and which I desired to embrace, under the impression, that you had been found out (mistaking it for yourself), but I was prevented by the son of Sumitrā with tears in his eyes !

33. On hearing the sound of small golden bells hanging from the hollow spaces of the celestial car, these troops of Sārāsa birds of the river Godāvari flying up to the sky are, as it were, coming forward to receive you.

32. B. C. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., अभिनम्रां A. परिरस्यमाणः, B. C. H. I. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., परिरस्यमानः for परिरब्धुकामः. Hemādri notices the reading of A. Ms. He also notices the reading of Mallinātha. B. C. E. H. with Su., and Vijay., साधुः for सास्त्रम्. C. R. निषिद्धं for निषिद्धः. One of the three Mss. of Hemādri's दपेण also reads साधुः [अधुभिः सहवर्तमानः] and notices सास्त्रमहं निषिद्धं.

33. C. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., विमानान्तविलम्बिनीनां for विमानान्तरलम्बिनीनां. Chāritravardhana : “ कीदृशो विमानस्य पुष्पकस्य-
 न्तं नैकट्यं तव विलम्बिनीनां लम्बमानानाम् ” &c. A. D. अमुं for अमूः.

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।

आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुतः ॥ ३५ ॥

३४ ॥ एषेति । पेशलमध्ययापि । भाराक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः सं-
वर्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखाः कृष्णसारा यस्यां सा
चिराद्दृष्टेया पञ्चवटी मे मन आह्लादयत्यानन्दयति ॥

३५ ॥ अत्रोति । अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी । तस्याः समीपेऽनुगोदम् ॥
“ अनुर्यत्समया ” इत्यव्ययीभावाः ॥ मृगयाया निवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदो
रहो रहसि ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सन्नहं वानीरगृहेषु
सुतः स्मरामि ॥ वाक्यार्थः कर्म । सुत इति यत्तस्मरामीत्यर्थः ॥

34. This Panchavati, where the young mango-trees were rear-
ed up with jarfuls of water poured by yourself, though of slender
waist, and where the black-antelopes are looking towards us with
their heads raised, being seen after a long time, gladdens my mind.

35. Here in the arbours of reeds, on the banks of the Godā-
varī I remember to have slept, resting my head upon your lap in

34. A. J. with Châ., Din., and Su., पेशल°, D. E. H. with Val.,
and the text only of Vijay., कोमल° for पेशल°. D. बालचूतान् for बालचूता.
A. J. आनन्दयति, B. with Châ., and Din., आह्लादयति for आह्लादयति. Châ-
ritravardhana: “ आह्लादयत्युत्कण्ठयति.” B. with Val., and Su., उन्मदकृष्ण-
सारा, A. C. D. with Châ., and Din., उन्मुखनीलकण्ठा for उन्मुखकृष्णसारा.
Châritravardhana : “ तथोन्मुखा नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा ॥ नीलान्पलदलाभि-
रामं रामं विलोक्य जाम्बतीष्यमिति श्रान्तेर्मयूराणामुन्मुखवमिति भावः ॥ उक्तञ्चान्यत्र ॥
“ वीक्ष्य राघवसुपातकामुकं सन्त्रचापनवभेषशंकया । तत्र तत्र ननूतः शिखण्डिनो दर्श-
नादुपरि बाहोन्मुखाः ” ॥ Hemādri has almost the same : “ नीलद्रवामारा-
मावलोकनेन शब्ददुष्योन्मुख्यात्कृष्णसारा मयूरा इति वा. ” So do Sumativijaya
and Vijayānandasūris' varacharanasevaka. One of the three Mss.
of Châritravardhana's शिशुहिंसेपिणी also agrees with Mallinātha in
reading आह्लादयति.

35. K. मृगयानिवृत्तः for मृगयानिवृत्तः. A. C. D. with Châ., and Din.,
निवृत्तखेदः for विनीतखेदः. Châritravardhana : “ निवृत्तो गतः खेदो यस्य सः”.
A. D. with Val., and Din., निषङ्ग°, C. I. with Châ., निषक्त° for नि-
षण्ण°. Châritravardhana : “ निषक्तो निहितो मूर्द्धोत्तमांगं वेन स तथा. ” B. C.

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमा मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

घात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्रुतं मे लविमानमात्मा ॥ ३७ ॥

३६ ॥ भ्रूभेदेति । यो मुनिर्भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदादि-
न्द्रत्वात्प्रभ्रंशयांचकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्र-
सादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्य । अगस्त्यस्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् ।
भूमौ भवो भौमः । स्थानपरिग्रह आश्रमोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन
दिव्योऽप्यस्तीति भावः ॥ परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

३७ ॥ त्रेतेति । अनिन्द्यकीर्तस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽ-
स्यास्तीति हविर्गन्धि । त्रेताग्निरग्नित्रयम् ॥ “अग्नित्रयमिदं त्रेता ” इत्यमरः ॥
त्रेताग्नेर्धूमाग्रमिदं घात्वाघ्राय रजसां गुणाद्विमुक्तो म आत्मा लविमानं लघुत्वं स-
मश्रुते प्राप्नोति ॥

solitude, on returning from the chase, and my fatigue was lessened
by the breeze blowing over the waves of that river.

36. This is the place which has been accepted for an earthly
abode by that Muni (Agastya), who with a mere frown caused
Nahusha to fall down from the place of Indra. and who is the cause
of clearness to the turbid water.

37. Having smelt this spire of the smoke rising up from the

E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., सुप्तं for सुप्तः.
Chāritravardhana and Dinakara notice this reading :— “सुप्तं ”
इति पाठे स्मरामीति वर्तमानप्रयोगे मृगयां इत्यादिभूतप्रयोगानां सम्बन्धासम्भवात् ।
“सुप्तः ” इति समीचीनः पाठः । अथ वा । स्म इतिपदे एथक् क्रियते रामीति एथक् सुप्तं
शयने राभि स्म । रा आदानेऽस्मात्स्मिप् । गृहीतवानस्मात्त्यर्थः.” Also Hemādri, “ वा-
नीर गुह्यं सुप्तं स्म राभि ” इति वा.

36. B. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay., and the
text only of Val., भ्रूभङ्गो for भ्रूभेद°. C. D. with Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., नघुषं for नहुषं. A. C. D. with Chā., and Su., प्रभ्रंशययो नघुषं
प्रमत्तं for प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार. A. C. D. with Chā., and Din., वर्षावि-
लाम्भःपरिशुद्धिहेतोः for तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः. Chāritravardhana :—
“ कीदृशस्य वर्षाकालीनानामम्भसां जलानां परिशुद्धिर्नैवेत्यं तस्य हेतुः कारणं तस्य.”
C. I. भूमौ for भौमः.

37. B. C. E. I. R. with Hem., Chā., and Din., उदय° for अ-

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तगलक्षयमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मयोना ।

समाधिर्भातिन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३९ ॥

३८ ॥ एतदिति । हे मानिनि । शातकर्णेर्नाम मुनेः संवन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर इति प्रसिद्धम् । पञ्चाप्सरसो यन्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि क्रीडासरो विदूरान्मेघानामन्तरे मध्य आलक्ष्यमी-
पद्मम् ॥ “ आ ईषदर्येऽभिध्यामी ” इत्यमरः ॥ इन्दुबिम्बमिव । आभाति ॥

३९ ॥ पुरेति । पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्तन्नात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्स्त-
ऋषिः समाधेस्तपसो भतिन मयोनैन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां यौवनम् ॥ “ तद्विनार्य-
” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तदेव कूटवन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः ॥ “ उन्माथः कू-
टवन्धः स्यात् ” इत्यमरः ॥ किलेत्यैतिह्यं ॥ मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति
भावः ॥

three fires—the smoke which has reached the path of celestial vehi-
cles (the sky), and which is charged with the fragrance of obla-
tions of that sage who is of an unstained fame, my soul being
freed from *Rajoguna* (all impurity) enjoys lightness (feels light).

38. O lady of exalted mind, this is the pleasure-lake named,
Panchāpsaras of the sage *Sātakarni* (a tank where the Muni used
to sport), and which environed by woods looks from a great dis-
tance like the disk of the moon slightly visible from among the
clouds.

39. It is said that formerly roaming in company with the
deer and maintaining himself only upon the shoots of *Darbha-grass*

निय ° A. C. D. with Su., महिमानं for लघिमानं. Sumativijaya : “ महि-
मानं महत्त्वं समन्तुतं. ”

38. B. C. H. I. J. K. R. with Val., Su., and Vijay., शातकर्णेः,
D. शातकीर्णेः, D₂. with Chāritravardhana, मान्दकर्णेः, A. with Hemādri
and Dinakara, मान्दकर्णेः. Sumativijaya notices the reading of Chā-
ritravardhana.

39. B. भेदेन for भातिन. B. C. K. with Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., अभिनीतः for उपनीतः. D. and the text only of Vijay.,
यवबन्धं for कूटवन्धं.

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।

वियद्वतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्थसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कुं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

४० ॥ तस्येति । अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णे-
रयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषो वियद्वतः सन्पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
शिरोगृहाणि ॥ “चन्द्रशाला शिरोगृहम्” इति हलायुधः ॥ क्षणं प्रतिश्रुद्धिः प्रति-
श्रुत्वा नैर्मुखरा ध्वनन्तीः करोति ॥ “स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिश्रुत्वा ने” इत्यमरः ॥

४१ ॥ हविरिति । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसा-
वपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् ॥ “काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः” इत्यमरः ॥ च-
तुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये । ललाटं तपतीति ललाटंतपः ॥ “असूर्यललाटयो-
र्दक्षितपोः” इति खड्गप्रत्ययः ॥ “अरुद्विषत्-” इत्यादिना मुमागमः ॥ ललाटंत-
पः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् । तपस्यति तपश्चरति ॥
“कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः” इति क्यङ् ॥ “तपसः परस्मैपदं च” इति
वक्तव्यम् ॥

४२ ॥ अमुमिति । जनितेन्द्रशङ्कुम् । तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्र-
हितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि । व्याजेन केनचिन्मिषेण । अर्धमीषत्संदर्शितम्

that sage was enticed into (*lit.* brought to) the snare of the youth
of five nymphs by Indra, afraid of his (Muni's) asceticism.

40. This sound of tabour at the continuous music for him
who lives in a palace underneath (hidden under) the waters reach-
ing the skies makes the rooms on the top of Pushpaka car resound,
for a time, with echoes.

41. Here is another ascetic by name Satikshna but self-re-
strained in his actions, who is practising asceticism standing in the
midst of four fires fed with fuel, and having the seven-horsed sun
scorching his forehead.

42. Him who had aroused a suspicion in Indra, the blandish-
ments (*lit.* graceful gestures) of the celestial damsels in which they

40. C. I. अस्य for तस्य. A. B. E. R. with Vallabha, प्रयुक्^० for
प्रसक्त^०. B. with Su., शब्दः; D. with Vallabha, नादः for घोषः.

41. D. इति तपस्यति for तपस्याति.

42. D. प्रहास^० for सहास^०. Hemādri notices the reading.

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्त ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्धनः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधने ॥ ४४ ॥

मेखला येषु तानि सुराङ्गनानामिन्द्रप्रेषितानां विश्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्वलयितुमलं समर्थानि न । बभूवुरिति शेषः ॥

४३ ॥ एष इति । ऊर्ध्वबाहुरेपः सुतीक्ष्णोऽक्षमाला वलयो यस्य तं मृगाणां कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयस्ता लूनातीति कुशसूचिलावस्तम् ॥ “ कर्मण्य-
ण् ” इत्यण् ॥ एभिर्विशेषणैर्जपशीलत्वं भूतदया कर्मक्षन्त्वं च द्योत्यते । स-
व्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते ॥ “ निमित्तात्कर्मयोगे ”
इति समर्पणं ॥ इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवन्धं प्रयुङ्क्त । “ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् ”
इत्यमरः ॥ अच्ययं चेतत् ॥

४४ ॥ वाचंयमेति । एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छतीति वाचंयनो मौनव्रती ॥
“ वाचि यमो व्रते ” इति खट्वप्रत्ययः ॥ तस्य भावस्तत्त्वानुमम प्रणतिं किञ्चि-
न्मूर्धनः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् ॥ “ अपेता-
पौदमुक्तपतित— ” इत्यादिना पञ्चमीसमासः ॥ दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये सं-
निधने । सम्यग्धत्त इत्यर्थः ॥ अन्यथाकर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥

cast (on him) glances attended with smiles and under some pre-
text or other partially manifested their zones, were not able to
corrupt.

43. Here he with one of his arms (i. e. left), always raised
up directs his right arm this way (i. e. in the direction of the car)
so as to greet me (i. e. in a manner suitable to greeting me)—the
arm that has the rosary of रुद्राक्ष for its bracelet, and which scratches
the deer and cuts the sharp ends of the Kus'a-grass.

44. This sage having accepted of my salutation with a slight
nod of the head on account of his vowed taciturnity again directs
his eyes freed from the obstruction caused by my celestial car
towards the thousand-rayed sun.

43. B. with Su., संभावयन् for सभाजने. Sumativijaya : “ संभावय-
न्कथयन् . ” D. उग्रनेत्राः for ऊर्ध्वबाहुः. B. C. E. H. I. K. R. with Val.,
Su., and Vijay., प्रांसु for प्राध्वं. A. C. इति for इतः. Hemādri notices
the reading. A. C. with Chā., Su., and Vijay., first read the 44th
verse and then the 43rd.

44. A. E. H. with Vijay., कम्पेन मूर्धनः प्रतिगृह्य किञ्चित् for कम्पेन
किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्धनः. B. I. with Chā., and Val., मुक्तं for मुक्तां. And con-
strue it with सहस्रार्चिषि. K. स च for पुनः.

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
 चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषीत् ॥ ४५ ॥
 छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
 तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
 धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नान्बुद्वप्रपङ्क्तः ।
 बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृष्टः ककुब्जानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

४५ ॥ अद इति । शरणे रक्षणे साधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अहो दृश्य-
 नानं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः संबन्धि ॥ यः शरभङ्गश्चिराय चिरमग्निं
 समिद्धिः संतर्प्य ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुमप्यहोषीदुतवान् ॥ सुहोतेलेङ् ॥

४६ ॥ छायेति । अधुनाम्निन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्या-
 तिथिपूजा ॥ “पूजा नमस्यापाचिनिः सपर्याचार्हणाः समाः” इत्यमरः ॥ छा-
 याविनिनीताऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो यस्मिन् भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि आ-
 द्यानि फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता ॥ तत्पुत्रैरिव पादपैर-
 नुष्टीयत इत्यर्थः ॥

४७ ॥ धारेति । धारा निर्झरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारिर्दर्येव
 सुखं यस्य सः । शृङ्गं शिखरं विषाणं च । तस्याग्ने लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्क्तौ वप्र-
 क्रीडासक्तपङ्क्तौ यस्य सः । असौ चित्रकूटो हे बन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि ॥
 “बन्धुरं तृन्नतानतम्” इत्यमरः ॥ दृष्टः ककुब्जान्वृषभ इव मे चक्षुर्ब-
 ध्नात्यनन्यासक्तं करोति ॥

45. This purifying penance-grove before us which is a place of refuge (which offers protection to all) belongs to the sage named S'arabhaṅga who had kept a sacred fire and who having propitiated it with the sacred fuel for a long time, at last offered his body consecrated with Mantras to that fire.

46. At present, the duty of reception (or hospitality) of the guests has devolved upon these trees which are, as it were, the virtuous sons of the sage, which remove the fatigue of journey by offering their shade and which abound with fruits worthy of praise.

47. O thou of un-even limbs, yonder the mount Chitrakūṭa with its mouth of caves resounding with the sound of rivulets, and having the clouds resting on its peaks and hence appearing like a

47. E. H. and the text only of Vijay., °वप्रपङ्क्तः for °वप्रपङ्क्तः. A. C. with Chā., Din., Su., and Vijay., दृष्टः for दृष्टः. A. C. with Val-
 labha first read the 48th verse and then the 47th.

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्रिदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्गुपाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

४८ ॥ एषेति । प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदुर्ग-
त्यान्तरम्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना
मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिन्येवा सरित्रगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता
मुक्तावलीव भाति ॥ अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च
गम्यते ॥

४९ ॥ अयमिति । गिरं समीपेऽनुगिरम् ॥ " गिरेश्च सेनकस्य " इति समासा-
न्तश्चप्रत्ययः ॥ सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो
यस्य तत्सुगन्धिः ॥ " गन्धस्य-- " इत्यादिनिर्कारः समासान्तः ॥ प्रवालं पद्मवमा-
दाय मया ते यवाङ्गुर्वदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः सौवतंसः प-
रिकल्पितः ॥

wild bull whose cave-like (yawning) mouth emits a thundering
sound (bellowing) with mud sticking to the points of its horns on ac-
count of वप्रकाडा (i. e. playfully butting against a rock or mound),
rivets my eyes.

48. Yonder is the river Mandakini with its limpid and serene
currents of water, appearing thin on account of the intervention of
a long distance looks like a pearl-necklace hanging from the neck of
the earth near the mountain.

49. There stands by the side of the mountain the noble Ta-
māla tree having taken a fragrant blossom of which I made for you
an ear-ornament which shone like the sprout of Yavas on your
slightly pale cheeks.

49. A. C. and the text only of Val., त्रियं, D. with Su., असौ for
अयं, D. with Su., प्रवृद्धः, B. R. with Chā., and the text only of Val.,
मुल्लः for सुजातः, I. K. R. अनुगिरिं for अनुगिरं, D. with Su., नवप्रवालोपच-
येन, B. तव प्रवालोपचयेन, E. R. and the text only of Val., तव प्रवालोपचये-
न for प्रवालमादाय सुगन्धि, B. E. R. and the text only of Vallabha read
कर्णावर्तेनाकरवं कपोलमपार्थक्यालग्नवलेखं for the latter half. [E. and
Vallabha's text अप्राप्य for अपार्थक्य]. E. K. with Chāritravardhana,
लम्बि for शोभि, R. and the Vallabha's text read the whole verse

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदक्षराविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मम् ।

प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

५० ॥ अनिग्रहेति । अनिग्रहत्रासा इण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्त-
वो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फलग्राहिणो
वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावमक्षेर्मुनेस्तपःसाधनं वनमेतत् ।

५१ ॥ अत्रेति । अत्र वनेऽनुसूयाक्षिपत्नी । सप्त च तत्कृष्यथ सप्तर्षयः ॥
“ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” इति तत्पुरुषः ॥ तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि यस्या-
स्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःखजं त्रिस्रोतसं भार्गीरथीं तपोधनानामृषीणाम-
भिषेकाय स्नानार्थं प्रवर्तयामास प्रवाहयामास ॥ किलेत्येतित्ये ॥

५२ ॥ वीरेति । वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुपन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः ।

50. This is the holy grove of Atri, a means of accomplishing asceticism, the wild animals in which have been tamed without the fear of chastisement, where the trees have been bearing fruits without having put forth flowers the cause (of fruits) and which therefore displays the mighty power of the sage.

51. Here for the ablutions of the ascetics (*lit.* those whose wealth is their asceticism) Anushiyá is said to have caused the three-streamed river (the Gangâ) to flow—the river that serves as a chaplet on the crown of the three-eyed god (S'iva), the golden lotuses in which are plucked by the hands of the seven sages.

52. Even these trees in the middle of the Vedis of the sages

thus :—“ प्रियं मुल्लटोऽनुगिरं तमालस्तव प्रवालोलपचयेन यस्य । कर्णोर्धितेनाकरवं क-
पोलमप्रार्थ्यकालागुरुपत्रलेखम् ” ॥

50. D. अपुष्पलिङ्गात्पुष्परूपं, B. अपुष्पलिङ्गात्फलबन्धि for अपुष्पलिङ्गात्फ-
लबन्धि. I. उद्ग्रतरः for उद्ग्रतरः. D. K. °प्रवाहं for °प्रभावं.

51. I. with Châritravardhana, अनसूया for अनुसूया.

52. C. D. R. ध्यानभूतां for ध्यानजुषां. B. C. R. with Chá., Din., and

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।

राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपन्नरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलेर्मुक्तामयी यदिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तेरव ॥ ५४ ॥

तेषां तैरुपविष्टा ध्यायतामृषीणां संवन्धिनः समध्यासितवैदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनोऽपि निवाते निष्कम्पतया योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तो निश्चलाङ्गा भवन्ति ॥ वीरासने वसिष्ठः—“ एकपादमयैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिन्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ” ॥

५३ ॥ त्वयेति । त्वया यः पुरस्तात्पूर्वमुपयाचितः प्रार्थितः ॥ तथा च रामायणे—“ न्यग्रोधं तमुपस्थाप्य वेदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महाबुध पालयन्मे व्रते पतिः ” इति ॥ श्याम इति प्रतीतः स वटोऽयं फलितः सन् । सपन्नरागो गारुडानां हरिन्मणीनां नरकतानां राशिरिव । विभाति ॥

५४—५७ ॥ “ क्वचित्—” इत्यादिना चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं

who devote themselves to meditation in the Virasana posture, appear, absorbed in (Yoga) meditation, as it were, on account of the stillness caused by the absence of breeze.

53. This is the same Banian tree known by the name of S'ya-ma, whose help was solicited by you on some former occasion. Covered with fruits it appears like a heap of emeralds mixed with rubies.

54-57. Look here, O lady of faultless limbs, here is the stream

Su, मुनानां for कर्षाणां. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay, समाध्यासित for समध्यासित. B. C with Hem., Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., “वन्धाः for मध्याः. Châ-ritravardhana and Sumativijaya : “ वेदिवन्धा मूर्त्तपण्डिका येन. ” One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. A. निवाननिष्कम्पतया, B. निवाननिष्पन्दतया, D. E. निवाननिष्पन्दतया, C. with Su., and Vijay, निवाननिकम्पतया, K. निवाननिकम्पतया for निवाननिष्कम्पतया. A. C. with Val., and Su., शाखिनोऽपि for शाखिनोऽपि.

53. A. C. D. with Hemâdri, उपप्रेषितः for उपयाचितः. Hemâdri : “ उपप्रेषितो वद्वितः. Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha and remarks : “ उपयाचितः ” इति पाठि ॥ “ दीयते यत्तु देयभ्या मनेराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं [दोहने Ms.] तद्विदुर्बुधाः ॥ ” C₂. with Hemâdri, प्रसिद्धः, B. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., प्रकाशः for प्रतीतः

54. E. लंपिभिः, H. सेविभिः for लेपिभिः. D. उद्ग्रथिता, C. I. R. with Hem., Val., and Vijay., उत्कचिता for उत्खचिता.

कचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागरुदत्तपक्षा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥

कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शग्दभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पश्यानवयाङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ५७ ॥

वर्णयति । हे अनवयाङ्गि पदय यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौवा गङ्गा जा-
ह्नवी विभाति । केव । कचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालिपिभि-
रिन्द्रनीलैरनुविद्धा सह सुस्फिता मुक्तानर्या यष्टिरिव हारावलिग्वि ॥ अन्यत्र
प्रदेशे इन्दीवरनीलोत्पलैरुत्थितान्तरा सह ग्रथिता सितपङ्क्त्यानां पुण्डरी-
काणां मालेव । विभातीति सर्वत्र संबन्धः ॥ कचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंस-
संछा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव ॥
“ राजहंसान्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ” इत्यमरः ॥ अन्यत्र कालागरुणा
दत्तपक्षा रचितमकरिकापक्षा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥ कचिच्छायासु
विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शबलीकृता कर्दरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव ॥
अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शग्दभ्रलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरिव ॥ कचि-
त्कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य तनुरिव । विभाति ॥ शेषं व्याख्यानम् ॥

of the Gangā which with its current broken by the waves of the Ya-
munā appears at one place like a necklace full of pearls interwoven
with emeralds covering them with splendour ; at another place like
a chaplet of white lotuses the interval of which is set with blue ones.
In some place it looks like a row of birds (flamingoes) fond of the
Mānasa-lake, coming in contact with the geese having dark grey
wings ; in another place it appears like a piece of ground orna-
mented with (white) sandle, and bearing on it ornamental leaves

56. B. J. with Chā., निर्लिनैः, C. H. K. R. with Val., अमिलिनैः,
D. and the text only of Su., विमानैः for विलिनैः. One of the three
Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तिपिणो also agrees with Mallinātha.
E. शबलैः कृतेव for शबलीकृतेव.

57. A. D. with Hemādri, भीषणेव for भूषणेव. One of the three
Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha and notices भीषणा.
Between 57-58 B. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Vijay., read the following verses :—“ तमित्थया शृङ्गनिशेव भिन्ना कुन्दत्व-
गिन्दीवरमालेयव । कृनिर्हरेः कृष्णवृगन्वचेव भूतिः स्मरारैरिव कण्ठभासा ॥ दृश्यार्द्धा
शारदमंघलेखा निर्धौतनिर्विशिशुचा दिवेव । गवाक्षकालागुरुभूमाज्या हर्म्यस्थललिप-
सुधा नवेव ॥ तुषारमंघानशिलादिमाद्र्योत्पञ्जनप्रस्तरशोभयेव । पतत्रिवर्णा मानसगो-
चरणां श्रेणीव कादम्बविहङ्गपञ्चया ॥ नितान्तशुद्धस्फटिकाक्षयोगाद्भूयुक्तान्त्या रसना-

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।

तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

५८ ॥ समुद्रेति । अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसंनिपाते संगमोर्मिष-
कात्स्नानाद्पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन वि-
नापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोर्गो नास्ति किल ॥
अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥

painted with black sandie paste. Somewhere it appears like the splendour of the moon variegated by darkness lying in the shade at others it looks like a white streak of autumnal cloud through the openings in which the surface of the sky is little discernible. And in some others it looks like the body of Īśvara (Śiva) annointed with ashes and adorned with black snakes.

58. Persons with their souls purified by bathing at this confluence of the two wives of the ocean, are never indeed again confined in body even without obtaining the true knowledge of the Supreme Being after they have left their mortal frame.

वर्लाव । गंगा रवेरात्मजया समेता पुष्प्यन्युदारं परभागमेषा ” ॥ तमिन्वेति ॥ तमिल्लया
कृष्णया रात्र्या भिन्ना मिलिता शुक्लनिशा ज्योत्स्नारात्रिरिव ॥ इन्द्रीवरनालया नालो-
त्पललज्जा कुन्दलगिव । कृष्णस्य नृगस्य हरिणस्य त्वक्तया हंसः भिन्नस्य कृत्तिलिव ॥
रमरारिः शर्पाः कंटमासा नालकंटदोन्याभूनिस्नदंगभस्मैव । रवेः सूर्यस्यान्नजया पुष्प्य-
समेता मिलितेषा गंगोदारमुत्कृष्टं रगनार्गं गुणोत्कर्षं पुष्प्यति पुष्पातिनि चतुर्थेनावयः ॥
दृश्येति । निन्दितः शाणोद्धाटो निबिडः खड्गस्तस्यैव हस्यस्यास्तया दृश्यमर्थं यस्यास्ता-
दृश्या दिवाकाशेन शारदा शम्भुकात्याना मधुलखव । गवाक्षाविर्गतया कालागुन्धमगा-
ज्या कृष्णागन्धुमलखया नवा नूतना हर्म्यस्थलस्यालेपमुधैव ॥ तुषारति । हिमाद्रिहैमवने
जात्यञ्जनस्य सौवर्गाञ्जनस्य प्रस्तरः शिला तस्य शोभा तथा तुषारस्य संधानां घनोनाव-
स्तन उपपन्ना शिलैव । कादम्बरविहङ्गवैकल्या कलहंसध्रेण्या मानसगोचरणां प्रतन्निगां हंसानां
ध्रेण्या गजिरिव ॥ नितान्तेति । वैदूर्यमणिकान्त्या दीप्त्या नितान्तं शुद्धस्य स्फटिकस्य
योगात्मनानां काञ्चीनां मालैव ध्रेणाव ॥ शेषं व्याख्यातप्रायस् ॥ चा ० ॥ I. R. with
Su., read these verses between 53-54. [B. E. with Val., and Su., शुभ्रनिशैव for शुक्लनिशैव. B. R. with Val., and Su., निधूतं for निर्धूतं. I.
R. with Val., and Su., विशैव for दिवैव. I. लेप्य for लेप. I. R. with
Val., and Su., जात्यांजन for जात्यञ्जन. Val., मानसगोचराणां for मानसगोचराणां.
B. R. with Val., and Su., स्फटिकाश, E. स्फटिकाख्य for स्फटिकाक्ष. I. R.
समेत्य for समेता. B. with Su., पुष्पाति, I. R. पुष्पति for पुष्प्यति. R. with
Val., परभागलेखा for परभागमेषा.]

58. D C. शरीरिणां for तनुत्यजां.

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।

जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेण यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

५९ ॥ पुरमिति । निषादाधिपतेर्गृहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलि-
मणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रो हे कैकेयि तव कामा म-
नोरथाः फलिताः सफला जाता इत्यरुदत् ॥ “रुदिरश्रुविमोचन” इति धातोर्लुङ् ॥

६० ॥ पयोधरैरिति । पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उ-
पशुक्तो हेमाम्बुजरेण्यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्रा-
ह्मम् ॥ “नस्तद्विदे” इति टिलोपः ॥ ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरयवाः ।
बुद्धेर्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणमाप्तस्य वाचो वेदाः । यद्वा बहुव्रीहिणा
सुतयः । उदाहरन्त्याचक्षते ॥

६१ ॥ जलानीति । यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्हो दारुविशेषः । तीरनिखातयू-
पा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधान्तैर्ववभृथार्थमेवावतीर्णैरवखरूढैरिक्ष्वाकुभिरि-

59. Here is the town of the lord of the Nishādas in which when I tied my matted hair having first put aside the crown, Su-
mantra began to weep exclaiming “ O Kaikeyi, your desires have
been completely fulfilled. ”

60. This is the river Sarayū whose source, persons of reliable
testimony, declare to be the lake Brāhma, the pollen of whose golden
lotuses is enjoyed by (has on account of their sporting in it
adhered to) the breasts of the wives of the Punyajanas (the
Yakshas), as the Invisible Principle (ऋक्ति or productive principle)
is the cause of intelligence, the great principle.

61. Which with the sacrificial posts erected on its banks

59. E. पुरस्तात् for इदं तत्. D. E. K. with Din., and Vijay., °म-
णान् for मणिम्. E. H. सुमन्तुः, Vijay's text, सुमन्तः for सुमन्त्रः.

60. D. K. निर्विष्ट° for निर्विष्ट°. A. D. with Chāritravardhana,
बुद्धेरिवाव्यक्तमथामनन्ति for बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति. Chāritravardhana: “ आ-
मनन्ति कथयन्ति. ” After the 59th verse Vallabha reads the 63rd and
then the 60th and so on.

61. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., °यूपाः for °यूपा.

यां सैकतोत्सङ्गमुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरं वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तेरुपगृह्णीत ॥ ६३ ॥

इवाकुगोत्रापत्यैर्नः पूर्वैः पुण्यतरीकृतान्यतिसयेन पुण्यकृतानि जलान्ययोध्यां
राजधानीं नगरीमनु समीपे । तथा लक्षितयेत्यर्थः ॥ अनुशब्दस्य “लक्षणेत्थं-
भूत—” इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ॥ वहति प्रापयति ॥

६२ ॥ यामिति । यां सरयूं मे मानसम् । सैकतं पुलिनम् । तदेवोत्सङ्गः । तत्र
यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरम्बुभिः श्रीरश्च ॥ “पयः श्रीरं प-
योऽम्बु च ” इत्यमरः ॥ परिवर्धितानां पुष्टानामुत्तरकोसलानामुत्तरकोसलेश्व-
राणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव संभावयति ॥ “धात्री जनन्यामलकी
वसुमत्युपमादृषु ” इति विश्वः ॥

६३ ॥ सेयमिति । मदीया जननी कौशल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा द-
शरथेन वियुक्ता सेयं सरयूदरे वसन्तम् । प्रोष्यागच्छन्तमित्यर्थः । मां पुत्रभूतं
शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तेरुपगृह्णीत ॥

propels her waters (flows) by the capital of Ayodhya,—the waters
which are made more holy (than before) by Ikshvâku kings who
entered into them for the sacred ablutions necessary for the अश्वमेध
sacrifice.

62. Whom my mind honours as the common mother (or
nurse) of the lords of the Uttarakosalas, who are familiar with the
pleasure of moving on her lap of sandy banks, and who are nourish-
ed (or brought up) by the abundance of milk-like waters.

63. And this I say is the river Sarayū which like my mother
being separated from the honourable king, my sire, as it were, em-
braces me being yet at a distance, with her arms of waves the breeze
coming from which is cool.

62. E. I. with Su., and Vijay., पुण्यैः for प्राज्यैः. Hemādri
notices the reading. D. प्रभूतपुण्यैरिव for सामान्यधात्रीमिव.

63. B. D. जन्येन for मान्येन. Hemādri notices the reading: “ ज-
न्येन ” इति पाठे जनयन्तीति जन्यः ॥ “ भव्यमेव— ” इति कर्तरि यत्. ” D. K. and
Vijay.. वियुक्ता for वियुक्ता. One of the three Mss. of Chāritravar-
dhana's दिशुर्दिर्नपिणा also agrees with D. K. and others. B. C. E.
H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay.. अपि मन्तं for व-
सन्तं. Hemādri distinctly with Mallinātha.

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अद्वा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

६४ ॥ विरक्तेति । विरक्तातिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम् । पृथिव्या इदं पार्थिवम् । रजो धूलिः पुरस्ताद्यतो यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्गच्छति । नस्माद्धनूमत्कथितप्रवृत्तिर्भरतः ॥ हनुरस्यास्तीति हनुमान् ॥ “शरादीनां च” इति दीर्घः ॥ ससैन्यः सन्मां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि ॥

६५ ॥ अद्भेति । किं च । साधुः सज्जनः स भरतः ॥ “साधुर्वाग्द्विषिके चारी सज्जनं चापि वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ पालितसंगराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे मह्यमनघामर्घ्यां भोगाभावादनुच्छिष्टां किं तु संरक्षितां श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यद्वा सत्यम् ॥ “सत्ये त्वद्वाज्जसा द्वयम्” इत्यमरः ॥

६६ ॥ असाविति । असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् ॥ “नयूतश्च” इति कप्र ॥ गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन्मामभ्युपैति ॥

64. Since the dust of the earth as ruddy as the crimson twilight, is rising up before me, I think Bharata to whom the news of my arrival has been communicated by Hanûmân is coming up to me with the army.

65. No doubt that good man will restore to me, who have kept the promise of my father, the royal Fortune (kingdom) well-protected (but not polluted by enjoyment), as Lakshmana restored you well-protected and faultless to me when returned after having killed Khara and others in the battle.

66. Here is Bharata dressed in rags with अर्घ्य (provisions of

64. B. C. E. H. I. R. with Hem., Châ., Din., Su., and the texts only of Val., and Vijay., पुरं for कविज्ञं. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., यथा. D. यस्मान्, D₂. एतत् for यतः. D. हनुमान् for हनुमन्.

65. B. C. E. H. I. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अघ for अद्वा. Châritravardhana notices the reading of Mallinâtha. E. with Hemâdri रणे for मृधे.

66. B. C. E. H. I. J. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अघं for अर्घ्यं.

पित्रा निस्पृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।

इयन्ति वर्षाणि तया सहोद्यमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयामिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभिरुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

६७ ॥ पित्रेति । यो भरतः पित्रा निस्पृष्टां दत्तामङ्कगतामभोक्ता च गतामपि ।
यां श्रियं युवापि मदपेक्षया मयि भक्त्याभोक्ता सन् ॥ वृत्तन्तत्वात् “ न लोक-”
इत्यादिना पट्टीप्रतिषेधः ॥ इयन्ति वर्षाण्येतावन्तो वत्सरान् ॥ “ अत्यन्तसंयोगे
च ” इति द्वितीया ॥ तया श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं
नाम व्रतमभ्यस्यतीवार्तयतीव ॥ “ युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धमर्द्धवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ” इति यादवः ॥ इदं चासिधाराच-
क्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥

६८ ॥ एतावदिति । दाशरथौ राम एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकम् । तदी-
यां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया विदित्वा । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । सविस्मया-
भिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजादिभिरुद्धीक्षितं सज्ज्योतिष्पथादाकाशादव-
ततार ॥

worship) in his hand, advancing on foot accompanied by the old ministers, having placed Vasistha our family preceptor in front and stationed his army behind.

67. Who, though in youth out of regard for me, did not enjoy the fortune transmitted to him by our father, even though it was placed on his lap (thrust on him). It appears that he has been, as it were, practising with her the rigid vow of असिधारा for so many years (i. e. fourteen years).

68. When the son of Das'aratha said so, the celestial vehicle, having known his wish through (under the direction of) the presiding deity, alighted from the path of luminaries (the sky) being gazed at by the subjects who had come after Bharata in wonderment.

67. B. C. J. with Hemādri and Dinakara. अतिस्पृष्टां, A. D. K. with Su., निस्पृष्टां for निस्पृष्टां. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहृदयविर्णा also agrees with A. D. K. and Sumativaiya. D. अङ्कगतां for अङ्कगतां. A. C. D. अनुदत्ता for अभोक्ता. Chāritravardhana also notices the reading. B. D. with Chāritravardhana and the text only of Val., नितान्तकटं for तया सहोद्यं.

68. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Cha., Din., Val., Su., and Vijay., ज्योतिःपथात् for ज्योतिष्पथात् .

तस्मात्पुरःसराविभीषणदर्शितेन सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानाद्वातरददूरमहीतलेन मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरियहान्ते ।

पर्यश्रुस्वजत मूर्धनि चोपजग्रौ तद्भक्त्यपोढापितुराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनितकृतिविक्रियांश्च प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्भान् ॥

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभद्रुष्टिपातैर्वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

६९ ॥ तस्मादिति । रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तहस्तो दत्तावलम्बः सन् । स्थलज्ञत्वात्पुरःसरो विभीषणस्तेन दर्शितेनादूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन भङ्गिर्भविच्छित्तिभी रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन सोपान-पर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात्पुष्पकाद्वातरद्वतीर्णवान् ॥ तरतेलङ् ॥

७० ॥ इक्ष्वाकिति । प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वशिष्ठाय प्रणम्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतानन्दवाष्पः सन् । भ्रातरं भरतमस्वजनालिङ्गत् । तस्मिन्नरामे भक्त्यापोढः परिहृतः पितुराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन्मूर्धेन्युपजग्रौ च ॥

७१ ॥ इमंश्रुति । इमंश्रूणां सुखरोम्णां प्रवृद्धिः । संस्काराभावनिबन्धना । तथा जनितकृतिविक्रियान्सतः । अत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलेर्जटि-

69. Then Râma supporting himself on the arm of the king of monkeys who was clever in his attendance, alighted from the vehicle by a way formed of a flight of steps that were made of marble not far from the surface of the earth, which was pointed out to him by Bibhishana advancing in front.

70. Pure in mind and body as he was, he having bowed down to the spiritual head of the Ikshvâku family, after the acceptance of the provisions of worship (अर्घ्य), suffused with tears, embraced his brother Bharata and smelt his head which had been deprived, through his (Bharata's) attachment to him, of the great coronation-water conferring (on Bharata) the kingdom of his father.

71. By casting looks of favour and with a speech full of sweet (kind) words of inquiry about their well-being he received

69. E. K. with Val., and Su., स्फटिकेन for स्फटिकेन.

70. A. D. R. सभ्रातरं for स भ्रातरं. All other commentators and ten Mas. with us. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अर्घ्य° for अर्घ्य°. A. C. D. with Châ., Din., and Su., पर्यश्रुं for पर्यश्रुः. And construe it with भ्रातरं.

71. B. C. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., "भानन° for °आकृति°. Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. B. C. with Châ., and Vijay., दातु, A. with Su., स for च. B. K. with

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैनमुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ॥

रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

लाञ्छदावतः प्रक्षान्यग्रोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्धांश्च शुभैः कृपाद्वै-
र्दृष्टिपातैर्वार्त्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा चान्वम्रहीदनुमहीत-
वान् ॥

७२ ॥ दुर्जात इति । अयं मे दुर्जातबन्धुरापदबन्धुः ॥ “दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तं”
इति विश्वः ॥ ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यो विभीषणः ।
इत्यादृतेनादरवत्ता ॥ कर्तरि क्तः ॥ रघूणां नन्दनेन रामेण कथितानुभौ विभीषण-
सुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्यालिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतो ववन्दे ॥

७३ ॥ सौमित्रिणेति । तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संस-
ृजे संगतः ॥ “सृजविसर्गे” दैवादिकात्कर्तरि लिट् ॥ नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमि-

the old ministers who were bowing down to him, and a change on
whose bodily appearance was produced by the growth of hair, and
who therefore appeared like the fig trees bushy with root-fibres
(hanging down from their branches).

72. “ This is the king of bears and monkeys who was my
friend in adversity,—here is the son of Pulastya who was foremost
in dealing a blow in the battle-field,”—thus introduced by the
descendant of Raghu with great regard, Bharata saluted them both
passing over Lakshmana (without greeting him).

73. Then he joined with the son of Sumitrâ, and he (i. e.
Lakshmana) having made him rise who had his head bent down

Din., and Su., वृक्षान् for प्रक्षान्. D. C. with Hemâdri and Val-
labha, मंत्रिपुत्रान् for मंत्रिवृद्धान्. D. R. प्रत्यग्रहीत् for अन्वग्रहीत्. B. C. E. H.
K. R. with Vijay., and the text only of Val., दृष्टिदानैः for दृष्टिपातैः.
One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also reads मंत्रिवृद्धान् and
दृष्टिदानैः and notices मंत्रिपुत्रान्.

72. B. C. E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., दुःखैकबन्धुः, D. अज्ञातबन्धुः for दुर्जातबन्धुः. Hemâdri and Châri-
travardhana : “ अज्ञातत्वादुःखे एको मुख्यो बन्धुः. ” Hemâdri notices the
reading : “ सूर्यपुत्रत्वेनास्माकं बान्धवोऽप्ययं भवद्भिर्ज्ञायते इत्यर्थः. ” D. समरे च for
समरेषु. A. D. with Hemâdri, आदरेण for आदृतेन. One of the three
Mss. of Hemâdri's दर्पण also reads with Mallinâtha and notices
आदरेण.

73. H. दहस्थलेन for उरःस्थलेन.

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैर्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

त्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन् । रुडेन्द्रजित्प्रहरणत्रणैः कर्कशेना-
स्य सौमित्रेरुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं हृदयन्निव पीडयन्निव ॥ हृिभ्रातिरयं
सकर्मकः ॥ “हृिभ्राति भुवनत्रयम्” इति दर्शनात् ॥ ननु रामायणे—“ततो लक्ष्म-
णमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चान्नवीत् ” इति
भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते ॥ किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्बयानार्जवेन श्लोको व्याख्या-
तः । सत्यम् । किं तु रामायणश्लोकार्थप्रीकाकृतोक्तः श्रूयताम् ॥ “ततो लक्ष्म-
णमासाद्य—” इत्यादिश्लोक आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव ।
अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥

७४ ॥ रामेति । तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रा-
नारुरुहुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूथनाथाः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुबभूवुः ॥

७५ ॥ सानुप्लव इति । सानुप्लवः सानुगः ॥ “अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्ल-
वोऽनुगः” इति यादवः ॥ क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः । जनको दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः । तेनानुशिष्ट आ-
ज्ञप्तः सन् रथान्भेजे ॥ तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्प-

at his feet, embraced him closely with his chest (*lit.* the surface of his chest) hardened by the scars made by the weapons of Indra-
jit thereby paining as it were, his (Bharata's) breast.

74. Then the chiefs of the monkey legions having assumed human forms on the occasion at the order of Rāma, mounted the back of huge elephants. Herein they enjoyed the pleasure of sitting on mountains since the streams of ichor were dripping down from the various parts of their bodies.

75. Even the lord of the night-rangers with his attendants ordered by the son of Das'aratha, took his seat upon the chariots which were not equalled in the beauty of their artificial construe-

74. B. C. E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., येषु for तेषु. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinātha. K. with Vijay., मधुवारि° for मदवारि°.

75. B. C. E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रथं for रथान्. B. C. E. H. with Hem., Châ., Din., Su., and the text only of Vijay., अनुशिष्टं for अनुशिष्टः. And construe it with रथं. B. विकल्पितविधेः, D. with Chāritravardhana, विकल्परचनैः for विकल्परचितैः.

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकमध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
 दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यस्तारापतिस्तरलविद्युदिवाप्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥
 तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
 रामेण मैथिलसुतां दशकण्टकच्छ्रात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

विशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः स्यन्दनै रथैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभास्तु-
 लिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न
 भवन्ति । तेषां तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः ॥ कृत्रिमेत्यत्र “ द्विनः च्क्रि ” इति
 च्क्रिप्रत्ययः ॥ “ च्क्रर्मन्तित्यम् ” इति मवागमः ॥

७६ ॥ भूय इति । ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् । विलसत्प-
 ताकं कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि । बुधबृहस्पतिभ्यां
 योगेन दृश्यो दर्शनीयस्तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं दोषातनम् ॥ “ सायंचिरप्राह्णे-
 ” इत्यादिना दोषादशब्दादव्ययाद्युप्रत्ययः ॥ तरलाविद्युच्चञ्चलतडिद्भ्रवृन्दमिव ।
 अध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥

७७ ॥ तत्रेति । तत्र विमाने । जगतामीश्वरेणादिवराहेण प्रलयादुर्वीमिव वर्षा-
 त्ययेन शरदागमेनाभ्रघनान्मेघसंघातादिन्दो रुचं चन्द्रिकामिव रामेण दशकण्ट

tion even by his own (Bibhishana's) chariots, though the latter were
 formed according to the designs formed in imagination.

76. Then the lord of the Raghus accompanied by his two
 younger brothers again took his seat upon the celestial vehicle with
 flags fluttering in air which moved at the will of the rider, as the
 lord of the stars (moon) beautiful in conjunction with Budha
 (Mercury) and Brihaspati (Jupiter) takes his place, in the midst
 of a cluster of clouds, displaying itself in the evening and having a
 tremulous flash of lightning.

77. There Bharata saluted the daughter of the Mithila king
 now happy who was rescued from the torments (or clutches) of
 the ten-headed demon by Rāma, like the earth rescued from the

We with four commentators and nine Mss. B. C. E. H. K. with
 Chā., Din., Val., Su., and Vijay., यः for य. C. K. R. with Vallabha,
 निःस्यन्दनैः for न स्यन्दनैः. B. C. E. H. R. with Chā., Din., Val., Su.,
 and Vijay., शोभाः, K. शोभां for शोभाः.

76. A. D. E. H. K. R. with Vallabha, ताराधिपः for तारापतिः. B.
 E. H. K. with Hemādri and Vallabha, अभ्रकूटं for अभ्रवृन्दं. One of the
 three Mss. of Hemādri's दर्पण reads ताराधिपः and अभ्रवृन्दं with Malli-
 nātha and notices अभ्रकूटं.

77. C. K. R. with Hem., and Chā., रुचं for रुच. B. D. K. with
 Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., अप्रवृद्धतां for प्रत्युद्ध-
 तां. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणा also
 agrees with Mallinātha.

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्वन्धं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधोरन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥७८॥
क्रोशार्थं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ दण्डकाप्रत्यागमनो
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतं
ववन्दे ॥

७८ ॥ लङ्केश्वरेति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतिनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतमख-
ण्डितपातिव्रत्यमत एव वन्धं तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या
जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्यास्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं समेत्य मिलित्वा-
न्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत् ॥

७९ ॥ क्रोशेति । आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसर्वो यस्य
तेन स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः । क्रोशार्थं
क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवानानि य-
स्मिन्तदुदारं महत्साकेतस्यायोध्याया उपवनमध्युवासाधितशौ ॥ “साकेतः स्याद-
योध्यायां कोशला नन्दिनी तथा ” इति यादवः ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायको-
लचलमल्लिनाथमच्छपाच्छय सूरिविरचितायां रघुवंशव्या-
ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥

deluge of waters by the Lord of the worlds (three worlds), or like
the moonlight rescued from a cluster of clouds by the departure of
rainy season.

78. That adorable pair of feet of the daughter of Janaka,
which had observed the firm vow of spurning the supplications of
the lord of Lanka, and the head of the good man, the hair on which
had become matted on account of his following the course of his
elder brother, coming together, became mutually sanctifying.

79. The noble descendant of Kakutstha having gone over half
a koss (or a part of koss) in his Pushpaka-car whose speed was
gentle and in the front of which the people of अयोध्या were moving,
made a halt in an extensive garden outside the city of Sāketa
(Ayodhya), where tents were pitched by order of S'atrughna.

78. A. C. D. with Chāritravardhana, लङ्केश्वरप्रणयभङ्गं for लङ्केश्वरप्र-
णतिभङ्गं. Chāritravardhana: “ लङ्केश्वरस्य प्रणयः स्नेहस्तङ्गे दृढं व्रतं यस्य
तत्. ” A. D. °जटिलेन for °जटिलं च.

79. D. पुरःसरोऽपि for पुरःसरेण.

चतुर्दशः सर्गः ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
 अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोव्रतत्यौ ॥ १ ॥
 उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
 विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
 दाशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दरमणीयमास्यम् ॥

१ ॥ भर्तुरिति । अथ दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य ॥
 “उपघ्न आश्रये” इति निपातः ॥ तस्य छेदाद्व्रतत्यौ लते इव ॥ “वल्ली तु व्रत-
 तिल्गता” इत्यमरः ॥ भर्तुः प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्थान्तरं प्रपन्ने प्राप्ते
 जनन्यौ कौसल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् ॥

२ ॥ उभाविति । यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी
 हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्त्रैश्चुभिरन्ध-
 तया हेतुना ॥ “अस्त्रमभ्यु च शोणितम्” इति यादवः ॥ विस्पष्टं न दृष्टौ किं तु
 सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

1. Then there the two sons of Das'aratha had together an interview with their mothers who had been reduced to a lamentable change of condition on account of their husband's death, like a pair of creepers at the destruction of the tree which gives them support.

2. These two who had killed their enemies and who appeared magnificent for their achievements when bowing down (saluting or paying obeisance) to their mothers in order were not distinctly seen by them (their mothers) in consequence of blindness caused by tears; but were (simply) recognized by experiencing the agreeable sensation of the touch of a son.

1. B. L. अनु for अथ. Between 1-2 B. with Châ., Din., Su., and the text only of Vijay., read the following :—“प्रत्यागतौ तत्र चिरप्रवासादपश्यतां दाशरथी जनन्यौ । कुमुद्वती शीतमरीचिलेखे दिवेव रूपांतरदु-विभाज्ये” ॥ Châritravardhana commenting upon some part of this verse pronounces it to be spurious. Hemadri also notices this and calls it a different reading.

2. A. सुतस्पर्शसौ°, D. L. सुखस्पर्शसुखो° for सुतस्पर्शसुखो°. H. and the text only of Vijay., विशिष्टमस्त्रान्धतया for विस्पष्टमस्त्रान्धतया.

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।
 गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्पन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥
 ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
 अपीप्सितं क्षत्त्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥
 क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
 स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्वन्दे ॥ ५ ॥

३ ॥ आनन्दज इति । तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशी-
 तुमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलम् । कर्म । अवतीर्णौ हिमाद्रिनिस्प-
 न्दौ निर्झर इव । विभेद ॥ आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

४ ॥ ते इति । ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां मार्गान्त्रणाना-
 द्रान्सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्त्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूर्वीरमाते-
 ति शब्दं नाकामयेताम् ॥ वीरप्रसवो दुःखं हतुरिति भावः ॥

५ ॥ क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिण्यत ए-
 वालक्षणाहं सीतिति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थित-
 स्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा ॥ “ वधूः स्नुषा वधूर्जाया ” इ-
 त्यमरः ॥ अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्र्वैधव्यदर्शनदुःखं सू-
 चितम् ॥

3. As the flow of melted snow from the Himalaya entering into the water of the गङ्गा and the सरयू heated in summer drives it off, so their cool tears of joy displaced the hot tears caused by grief.

4. They both compassionately passing their hands over the scars of wounds, caused by the weapons of the demons, on their body, as if they were still fresh, did not like for themselves the title of “mother of heroes” which is so eagerly coveted by the females of the Kshatriya race.

5. “Here is the ill-omened Sitā who brought misery to her lord”—thus declaring her own name the daughter-in-law saluted

3. A. D. °निस्पन्दः for °निस्पदः or °निस्पदः. All commentators and eleven Mss. with us.

4. A. D. K. °घातान् for °मार्गान्. A. K. अकारयेतां, D. अपाकरोति for अकामयेतां. D₂. L. read this verse in a slightly different way :—“ ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रघातान् स्थिरप्ररूढानपि वत्सलत्वात् । आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ भू-
 यस्तयोर्जन्म समर्थयेताम् ” ॥ [D₂. °मार्गान् for °घातान्. L. चिरप्ररूढान् for स्थि-
 रप्ररूढान्.]

5. B. I. K. L. with Chā., and Su., उदाहरन्ती for उदीरयन्ती. A. D. स्वर्गं प्रविष्टस्य, L. स्वर्गं प्रतिष्ठस्य for स्वर्गप्रतिष्ठस्य.

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
 कृच्छ्रं महत्तीर्णं इति प्रियार्हा तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥
 अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
 निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
 सरित्समुद्रान्तरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
 तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

६ ॥ उत्तिष्ठेति । ननु वत्से ! उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् । इति प्रियार्हा तां वधूं प्रियमप्यमिथ्या सत्यं ते श्वश्र्वावूचतः ॥ उभयं दुर्वचमिति भावः ॥

७ ॥ अथेति । अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दवाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशकेतो रामस्याभिषेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहतरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पाद्यामासुः ॥

८ ॥ सरिति । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मानसादींश्च गत्वा उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य ॥ “ ग्लान्जिस्थश्च ग्लुः ” इति ग्लुप्रत्ययः ॥ तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव । अपतन् ॥

with no difference of respect both the queens of her father-in-law who was then dwelling in heaven.

6. “ Rise, O daughter, why, was it not on the contrary by your own virtuous conduct that your husband got safe through the great calamity (trial) with his brother ? ”—these pleasing and yet unfeigned words they spoke to her who deserved kind treatment.

7. Then with waters brought in golden jars from sacred water-places, the aged ministers performed the coronation-ceremony of the Banner of Raghu's race, which was already commenced by the tears of joy of the mothers.

8. On the head of that victorious Rāma fell waters fetched by the chiefs of the demons and leaders of monkeys, who went to rivers, seas, and lakes, as waters poured down by clouds fall on the top of the Vindhya.

6. A. C. with Châ., and Val., कृष्टं for कृच्छ्रं. One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Mallinātha.

7. I. R. with Châritravardhana, प्रवर्तयामासुः, K. with Vallabha, निर्वर्तयामासुः for निर्वर्तयामासुः. H. तीर्थाभृतैः for तीर्थाहृतैः.

8. D. C. with Hem., Châ., Din., and Su., सरितः समुद्रान् for सरित्समुद्रान्. R. with Châritravardhana, वन्ध्यस्य for विन्ध्यस्य.

तपस्विवेशक्रिययापि तावयः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
 राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥
 स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
 विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥
 सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
 धृतातपत्नो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

९ ॥ तपस्वीति । यो रामस्तपस्विवेशक्रिययापि तपस्विवेशरचनयापि सुतरा-
 मत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावदर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवे-
 परचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा
 द्विगुणासीत् ॥

१० ॥ स इति । स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् ॥ मूले भवा
 मौला मन्त्रिवृद्धास्ते रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षामुत्तोरणाम-
 न्वयराजधानीं विवेश प्रविष्टवान् ॥

११ ॥ सौमित्रिणेति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा मन्दमाधूते बालव्य-
 जने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्न एव चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः
 साक्षादुपायानां सामाद्रीनां संघातः समष्टिरिव । विवेशेति पूर्वेषु संबन्धः ॥

9. In him who already appeared exceedingly beautiful even by putting on an ascetic's dress the beauty rising from wearing royal suit had a charge of repetition.

10. Accompanied by the aged ministers, demons and monkeys, he with his army, giving joy to the multitudes of citizens, by the sounds of the trumpets entered the capital of his forefathers, over the streets of which triumphal arches were raised, and (filled) with showers of Lâjas poured from the white-washed mansions.

11. He driving in a chariot gently fanned with two Châmaras by Saumitri with his younger brothers and with an umbrella held up

9. B. I. नरेन्द्र° for राजेन्द्र°. E. पुनरुक्तदोषा for पुनरुक्तदोषा.

10. A₂. C₂. with Hemâdri, मूलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, B. E. H. I. J. with Val., and Vijay., मौलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, C. K. R. with Dinakara, मौलिरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, D. L. with Châ., and Su., पौररक्षोहरिमिश्रसैन्यः, D₂. मौलिरक्षोहरिभिः मुसैन्यः for मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः. B. C. I. K. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., °पौरवर्गा, E. R. °पौरवर्ग, D. L. °राजमार्ग for °पौरवर्गः.

11. B. H. K. R. with Hem., Su., and Vijay., प्रसिद्धः, C. E. with Vallabha, प्रवृत्तः for प्रवृद्धः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha and notices प्रसिद्धः.

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥
श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां कर्णारथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥ १३ ॥
स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज हृद्धेति पुनः स्वपुण्ये संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

१२ ॥ प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राज्ञी
रेखा । वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणिरिव ।
आवभासे ॥ पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिरुक्ताः ॥ “न प्रोषिते तु संस्क्रयान्न वेणी च
प्रमोचयेत्” इति हारीतः ॥

१३ ॥ श्वश्रूजनेति । श्वश्रूजनेनानुष्ठितचारुवेशां कृतसौम्यनेपथ्याम् ॥ “आ-
कल्पवेशौ नेपथ्यम्” इत्यमरः ॥ कर्णारथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः ॥ “कर्णारथः
प्रवहणं डयनं रथगर्भके” इति यादवः ॥ तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेत-
नार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुदैरञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥

१४ ॥ स्फुरदिति । स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयमनुसूयया दत्तं शाश्वतं सदातन-
मङ्गरागं विभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुण्ये हृद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज ॥

by Bharata over his head, appeared like a visibly living collection
of the four political expedients.

12. The line of smoke of the incense of Kalāgaru issuing
from the palace, being dispersed a little by the wind, appeared like
the braid of hair of the city, set free by the best of the Raghus
himself who had returned from the forest.

13. With folded hands the folding of which was visible
through the windows of the palaces the women of Sāketa made a
bow to the wife of the bravest of the Raghus, driving in a lady's
vehicle and in a beautiful apparel adjusted by her mothers-in-law.

14. Bearing the eternal cosmetic given to her by Anasūyā,
which flashed forth in a halo of light, she appeared, as it were,

12. A. D. K. धूमराजिः for धूमराजिः. A. C. D. H. with Chā.,
and Din., वायुवशाच्च for वायुवशेन. A. B. K. with Hemādri, विभिन्ना, C.
विदीर्णा, D. विनुन्ना for भिन्ना. A. D. L. and the text only of Val., रघु-
चमेन for रघूद्वहेन. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also
agrees with Mallinātha in reading वायुवशेन भिन्ना.

13. A. C. D. with Chāritravardhana, श्वश्रूजनेः कल्पितचारुवेशां for
श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां. B. I. K. R. and the texts only of Val., and
Vijay., विमान°, A. C. D. with Vijay., विशाल° for प्रासाद°.

14. B. C. I. with Vijay., आनसूयं for आनुसूयं. We with five

वेदमानि रामः परिवर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।
 बाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥
 कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुनः ।
 तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥
 तथा च सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
 संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

१५ ॥ वेदमानीति । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् ॥ “हृद्भ्यःसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य—” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्हवन्त्युपकरणवन्ति वेदमानि विश्राण्य दत्त्वालेख्यशेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्वलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्गमन्विवेश ॥ “बाष्पो-ष्माभ्यामुद्गमने” इति क्यङ्कृत्ययः ॥

१६ ॥ कृताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः । हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रंशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् ॥ राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः ॥ भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति द्योतनार्थम् ॥

१७ ॥ तथेति । सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरच्च । यथा संकल्पमात्रेणेच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता व्याप्ताः ॥

again standing in the flames of fire being shown by her husband to the people of his capital that she was pure.

15. Having allotted to his friends well-furnished houses, Rama the abode of good-heartedness with tears in the eyes entered the palace containing materials of worship of his sire of whom a portrait was all that remained in it.

16. There he lessened the embarrassment of Bharata's mother, saying with palms folded “Mother, the fact that our sire did not swerve from truth the fruit of which is Heaven (salvation) when properly considered was *your own good act*.”

17. And he entertained Sugriva, Bibhishana and others with materially created things, in such a way, that they with whom all

other commentators and ten Mss. E. अंगरंगम् for अंगरागम्. E. स्वपुर्वाः for स्वपुर्वै.

17. B. H. L. तथा स, E. I. K. with Su., तथैव, A. C. with Val., तथैव for तथा च. E. °उचित°, A. C. with Hemādri, °उदय° for °उदित°. Hemādri: “संकल्पमात्रेणोदयो यासां ताः सिद्धयः.” One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्थमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्तरक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हतं सुरारिः सह जीवितेन ।

कैलासनाथोद्दहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमस्त ॥ २० ॥

१८ ॥ सभाजनायेति । स रामः सभाजनायाभिनन्दनायोपगतान्दिवि भवान्मुनीनगस्त्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षनादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव ॥ विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः ॥

१९ ॥ प्रतीति । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु सत्त्वं सुखादविज्ञात एव गतोऽर्थमासो येषां ताननन्तरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृता दत्ताग्र्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दार्तिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान् रामो विससर्ज विसृष्टवान् ॥

२० ॥ तच्चेति । तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारि रावणस्य जीवितेन सह हतं दिवः पुष्पं पुष्पवद्भरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि कैला-

attainments were ready with the mere desire, were in mind struck with wonder.

18. Having paid respect to the celestial sages who had come to congratulate him, he heard from them the story beginning with the birth of the foe he had slain, which reflected greatness on his own exploits.

19. When the sages who prize their asceticism as their best wealth were gone, Rāma dismissed the leaders of the demons and monkeys who in the midst of pleasures had unconsciously allowed to pass half a month having been presented with highest gifts at the hands of Sītā herself.

20. He permitted the Pushpaka car, which might be said to

18. D. K. सुदिव्यान्, R. सहिष्णुः for स दिव्यान्. C. I. नमस्कृत्य for पुरस्कृत्य. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su. and Vijay., आदधानः for आदधानं.

19. C. D. L. इति प्रयातेषु for प्रतिप्रयातेषु. B. H. with Vijay., °वृताग्र्य° for °हृताग्र्य°.

20. C. R. तदात्मचिन्ता°, A. D. with Hemādri, अथात्मचिन्ता° for तच्चात्मचिन्ता°. A. C. with Vallabha, पूर्ण° for हतं. E. H. K. अन्वयुक्त° for अन्वमस्त.

पितुर्नियोगाद्नवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥
 सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
 षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥
 तेनार्थवौल्लोभपराङ्मुखेन तेन घृता विघ्नभयं क्रियावान् ।
 तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

सनाथस्य कुबेरस्योद्धनयान्वमस्तानुज्ञातवान् ॥ मन्यतेर्लुङ् ॥ भूयोग्रहणेन पु-
 र्वमप्येतत्कौशिरमेवेति सूच्यते ॥

२१. ॥ पितुरिति । राम एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्नवासं निस्तीर्यानन्तरं प्रति-
 पन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं
 प्रपेदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

२२. ॥ सर्वस्विति । स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् ॥
 “ स्निग्धस्तु वत्सलः ” इत्यमरः ॥ सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्यस-
 त्कार आसीत् ॥ कथमिव । चमूनां नेता षष्ठमुखः षड्भिराननैरापीताः पयोधराः
 स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥

२३. ॥ तेनेति । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक आस

be a flower of heaven, which could be had the moment a desire for it was entertained, and of which he had deprived the enemy of gods together with his life, again to become the means of conveyance to the lord of Kailāsa.

21. Thus, having obtained the kingdom after having passed the period of exile in the forests by the command of his father, Rāma carried on an even dealing as well with his younger brothers as with Virtue, Wealth and Desire.

22. On account of being naturally affectionate, he showed the same respect to all the mothers, as the leader of the army of gods does to the Kṛittikās whose breasts he had sucked with his six mouths.

23. He being averse to avarice the people became wealthy, he

21. C. E. इत्थं, D. H. L. with Dinakara, ०दुःखं for एवं. C. D. H. I. K. L. R. with Su., Vijay., and the text only of Val., समं for समां.

22. A. D. with Châ., and Su., अति° for अवि. Hemādrī also notices the reading.

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
 उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वापभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥
 तयोर्वथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्यसु चित्रवत्सु ।
 प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥
 अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
 आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदौर्हिदेन ॥ २६ ॥

बभूव ॥ तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ॥ विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावा-
 ननुष्ठानवानास । विनेच्चा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः ।
 शोकमपनुदतीति शोकापनुषदो दुःखस्य हर्ता तेन ॥ “तुन्दशोकयोः परिमृजापनु-
 द्दोः” इति कप्रत्ययः ॥ तेन पुत्री पुत्रवानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

२४ ॥ स इति । स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य
 विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकयात एव तदीयं सीतासंबन्धि चारु
 वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् । रेमे ॥ “उपस्थानं तु सं-
 गतिः” इति यादवः ॥

२५ ॥ तयोर्विति । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थितं
 यथेष्टमिन्द्रियार्थानिमिन्द्रियविषयाञ्छाब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीताराम-
 योर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापान्वेषणादीनि सञ्चि-
 न्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् ॥ स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

२६ ॥ अयेति । अथ सीताधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तमत्पल्लोचनेन शरवत्तु-

dispelling the fear of obstacles they performed religious rites, he be-
 ing their ruler they were blessed with a father in him and he re-
 moving their grief they were blessed with a son.

24. After having punctually attended to the affairs of the
 citizens he diverted himself in the company of the daughter of the
 lord of the Videhas, as if attended by लक्ष्मी desirous of enjoying his
 company having transformed herself into Sitā's beautiful form.

25. Even the miseries of the two enjoying the objects of
 sense in pictured drawing-rooms, which they suffered in the
 Dandakā, when recalled to mind, became pleasures.

26. Then Sitā with her face pale like S'ara grass having eyes

24. A. C. with Hemādri, समान्य, D. and the text only of Val.
 विलोक्य for समीक्ष्य. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also
 agrees with Mallinātha, D. L. उपस्थितं for उपस्थितः.

25. C. with Vallabha, इन्द्रियार्थं for इन्द्रियार्थान्. B. C. E. H. I. L.
 R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सुखीबभूवः for सुखा-
 न्यभूवन्.

26. B₂. I. with Vallabha, °स्नेह° for °स्निग्ध°. A. O. with Vijay.,

तामङ्कमारोप्य कुशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।

विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ २७ ॥

सा दटनीवारवलीनि हिंसैः संबद्धवैखानसकन्यकानि ।

इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

एवमिदं वृत्तं पण्डुरेणात एवानश्वरमवाग्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौ-
हदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दयित्वासीत् ॥

२७ ॥ तामिति । प्रतीतो गर्भज्ञानात्प्रतीतः । रमयतीति रमणः । प्रियां कुशाङ्ग-
यष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्नाक्रान्तपयोधराग्रामं विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्क-
मारोप्य । अभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ ॥ एतच्च—“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषम-
वाप्नुयात्” इति शास्त्रात् ॥ न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

२८ ॥ सेति । सा सीता । हिंसादृष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिधु-
कादिदानं बलिः । संबद्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि कुशव-
न्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमियेषाभिललाष ॥

२९ ॥ तस्या इति । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं

more amiable and glowing than before which indicated without words her being pregnant, became the delighter of her lord.

27. Having seated her on his lap, whose bodily frame had be- come lean and the nipple of whose breasts had undergone a change of colour, the husband was delighted and asked her in private who felt bashful, if she had any particular desires about anything.

28. She desired once more to go to the penance-groves on the banks of the Bhāgirathi covered with Kus'a-grass; the offerings of wild rice in which were eaten by wild animals and in which young female hermits were joined in friendship with her.

29. Having promised her the object of her desire, the heroic

परिपाण्डुरेण for शरपाण्डुरेण. Vijayānandasūris' varacharanasevaka reads for his text परिपाण्डुरेण and observes “शरपाण्डुरेण” इति मूलपाठः. B. H. L. R. with Chā., Val., and Su., “दोहदेन for “दोहदेन.”

27. R. first reads the 28th verse and then the 27th.

28. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., “क्लानि for “वर्लीनि. B. D. H. with Hem., Chā., Su., and Vijay., “हंसैः for “हंसैः. A. C. with Chā., Din., and Su., “संवृद्धं, D. L. with Vallabha, “संवृद्धं for “सम्बद्धं. Vallabha : “सम्बद्धाः सुस्थिता वैषानसानां वानप्रस्थानां क- न्यका यत्र तानि.” R. with Val., and Su., “वैषानसं for “वैखानसं.”

29. A. C. with Sumativijaya, विलोकयिष्यन् for आलोकयिष्यन्. Su-

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥
स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

प्रतिश्रुत्य । पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः सन्मुदितामयोध्यामालोकयिष्यन् ॥
अध्रे लेदीत्यध्रंलिहमध्रं कपं प्रासादमारुरोह ॥ “वहाध्रे लिहः” इति खड्गप्रत्ययः ॥
“अरुद्विषदजन्तस्य मुमु” इति मुमागमः ॥

३० ॥ ऋद्धापणमिति । स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मिन्-
स्तं राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च । पौरैर्विलासि-
भिरध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्रेमे ॥ विलासिन्यश्च विलासिनश्च
विलासिनः ॥ “पुमान्स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥

३१ ॥ स इति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः शेषः ।
तद्वदुरू भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमुद्दिश्य
भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवाइं पप्रच्छ ॥ “अपसर्पश्चरः स्पशः”
इति ॥ “किंवदन्ती जनश्रुतिः” इति चामरः ॥

descendant of Raghu ascended to the top of his sky-licking palace,
followed by his attendants, with a desire to have a view of Ayodhya
which was happy under his rule.

30. He was delighted to see the royal street with rich shops,
the Sarayū sailed by ships, and the gardens on the skirts of the city
resorted to by the gallant citizens in company with young women.

31. He the foremost among the eloquent, of pure conduct,
having arms long as the serpent-king, and who had conquered the
most powerful of enemies asked his spy Bhadra as to any rumour
about his own conduct.

mativijaya's text reads द्युषितां for मुदितां. It runs thus :—विलोकयिष्य-
न्युषितामयोध्यां for आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां ; but in his comments, he
says, “कथंभूतामयोध्यां मुदितां हृदितां वा द्युषितां जनैः संवितां &c.” It is diffi-
cult to assert what text he had before him for his commentary; he
might have probably read मुदितां.

30. B. with Chārītravardhana and the text only of Val., विपा-
द्यमानां for विगाह्यमानां. Chārītravardhana : “विपाद्यमानामवगाह्यमानां” &c.

31. A. C. with Hemādri, पुरोगं for पुरोगः. Hemādri construes it
with भद्रं, his comments run thus :—“स रामः स्ववृत्तं स्वाचरणमुद्दिश्य वदतां

निर्वन्धपृष्ठः स जगाद् सर्वं स्तुवन्ति पौराश्वरितं त्वदीयम् ।
 अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥
 कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
 अयोधनेनाय इवाभिततं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥
 किमात्मनिर्वादकथाश्रुपेक्षै जायामदोषामुत संत्यजानि ।
 इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वादासीत्स दोलाचलचिन्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

३२ ॥ निर्वन्धेति । निर्वन्धेनाग्रहेण पृष्ठः सोऽपसर्पो जगाद् । किमिति । हे मान-
 वदेव रक्षोभवन उपिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्रेतरांशे । तं
 वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

३३ ॥ कलत्रेति । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्ययेणाप-
 कीर्त्याभ्याहतं वैदेहिबन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य ॥ “ उचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ” इति
 ह्रस्वः ॥ कालिदास इतिवत् ॥ हृदयम् । अयोधनेनाभ्याहतमभितप्तमय इव । विदद्रे
 विदीर्णम् ॥ कर्तरि लिट् ॥

३४ ॥ किमिति । आत्मनो निर्वाहोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षै । उत अदो-
 षो साध्वीं जायां संत्यजानि ॥ उभयत्रापि प्रश्ने लोट् ॥ इत्येकपक्षाश्रयेऽन्यतर-
 पक्षपरिग्रहे विक्रवत्वादपरिच्छेत्तत्वात्स रामो दोलाचला चिन्तवृत्तिर्यस्य स
 आसीत् ॥

32. Being hard-pressed he replied, “ The citizens praise every act in your life save, O king of men, your acceptance of the queen who had dwelt in the palace of the Rākshasa. ”

33. The heart of the consort of Vaidehī being thus smitten by the contrary of fame, that was unbearable on account of the scandal regarding his wife, broke, like heated iron beaten by a hammer.

34. Am I to overlook this slanderous tale affecting myself or am I to abandon my innocent wife ; thus being distracted as to which alternative to adopt he was in a condition of mind similar to the oscillation on a swing.

पुत्रोऽगं भद्राभिधमपमर्षमनुचरं किं वदन्ती वार्ता पप्रच्छ ” &c. B. H. निहत°, D. with Chā., and Din., विहत° for विजित°. Vallabha distinctly with Mallinātha.

32. D. K with Chā., and Din., वृत्ते for सर्व. I. रक्षोभवनो° for रक्षोभवनो°.

34. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., उपेक्षे, D. अपेक्षे for उपेक्षे. B. अथ for उत. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., संत्यजामि for संत्यजानि.

निश्चित्य चानन्यानिवृत्तिं वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतन्द्रियार्थायशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मनः सदाचारशुचैः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

३५ ॥ निश्चित्येति । किं च । वाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपा-
येन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्तिः । निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमै-
च्छत् ॥ तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रि-
यार्थात्स्वचन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्वरीय इति किमुत वक्तव्यम् ॥ “ पञ्चमी
विभक्ते ” इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता चैन्द्रियार्थ एव ॥

३६ ॥ स इति । हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्त-
हर्षानवरजान्संनिपात्य समागमय्यात्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्य
आचक्षे । पुनरिव वाक्यमुवाच च ॥

३७ ॥ राजर्षिति । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचैः
सदृत्तशुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । साम्भः कणादित्यर्थः ॥
कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

35. Convinced that the slander (infamy) could not be avert-
ed by any other means than by abandoning his wife, he wished to
avoid it (wipe off) by adopting the measure. Those who prize
their fame above all, value their own good name even above their
own body, far less than an object of sensuous enjoyment.

36. With his spirits depressed having called together his
younger brothers whose cheerfulness was blighted by the sight of
that change in him, he made known to them the evil report about
himself and then addressed them in the following manner :—

37. “ Look here, what a stain is caused on account of me to
the family of the Royal Sages sprung from the Sun, and unblemish-
ed with its pure conduct, like the one caused to a mirror by the
wind surcharged with watery vapour. ”

36. A. C. with Hemādri, क्षतौजाः, D. L. महौजाः for हतौजाः. One
of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.
B. I. पुरश्च for पुनश्च.

37. A. D. with Hemādri, मनुप्रसूतेः for रविप्रसूतेः. One of the three
Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha and notices मनु-
प्रसूतेः. D. पयोदवाहात for पयोदवातात्. Hemādri notices the reading
and says, “ पयोदान्वहतीति पयोदवाहो वातः &c.”

पौरैषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।
 सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥
 तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
 त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥
 अवैमि चैनामनघेति किं तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
 छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता ह्युद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥

३८ ॥ पौरैष्वति । सोऽहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव । पौरैषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । तदेव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ॥ “ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ” इत्यमरः ॥ द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानिकम् ॥ विनयादित्वात्स्वार्थे ङक् ॥ अथ वालानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् ॥ “ प्रयोजनम् ” इति ङक् ॥ स्थाणुं स्तम्भमिव ॥ चूतवृक्ष इतिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

३९ ॥ तस्येति । तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् । पुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिम् । समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । तामिव । त्यक्ष्यामि ॥

४० ॥ ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह ॥ अवैमीति । एनां सीतामनघा साध्वीति चावैमि । किं तु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः ॥ कुतः । हि यस्मात्प्र-

38. “ Such a one as I am not able to endure the scandal the first of its kind, which is spreading among the people, like a drop of oil on waves of water, just as a mighty elephant does not bear its tying post. ”

39. “ In order to avert this calumny I will abandon the daughter of the lord of Videha, being regardless of the consideration that the birth of a child is near at hand, as formerly I did the ocean-girded earth at my sire's behest. ”

40. “ I know her to be innocent. Public reproach, however, weighs higher in my consideration ; for people declare the shadow of the earth to be a stain on the pure moon. ”

38. H. विपुलीभवन्तं for बहुलीभवन्तं. A. O. D. with Hemādri, बालानिकं for आलानिकं. A. D. with Chā., Din., and Vijay., स्तम्भं for स्थाणुं.

39. A. C. with Hemādri, त्यक्ष्यामि for त्यक्ष्यामि. One of the three Mss. of Hemādri's दणं also agrees with Mallinātha. I. अस्य for तस्य. I. निर्व्यपेक्षः for निर्व्यपेक्षः. A. C. with Su., साम्राज्यराज्यं for समुद्रनेमि. Sumativijaya : “ साम्राज्ययुक्तं तद्राज्यं ” &c.

40. B. लोकापवादः for लोकापवादः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., मलत्वे निरूपिता for मलत्वेनारोपिता.

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तेन मे भवद्भिः प्रतिपेधनीयः ।

ययर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुवर्तितुं वा ॥ ४३ ॥

जाभिर्भूमेदृशाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारो-
पिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

४१ ॥ रक्ष इति । किं च । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किं तु स वैरप्र-
तिमोचनाय । तथा हि । अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं
शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किं तु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥

४२ ॥ तदिति । तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः ॥ “सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चया-
ध्यायस्तृष्टिः ” इत्यमरः ॥ करुणार्द्रचित्तेर्भवद्भिर्न प्रतिपेधनीयः । निर्हृतं वाच्य-
मेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वा शुष्माक्रम-
र्थितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

४३ ॥ इतीति । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशम-
तिक्रूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धं निवारयितुमनुवर्तितुं
वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ।

41. “ My effort which ended in the destruction of that Rākshasa has not been in vain : for it was to avenge my wrongs. Does the wrathful snake bite a person who treads upon it with a thirst for his blood ? ”

42. “ This my resolve, therefore, should not be contradicted by you with minds softened by compassion for her, if you have the desire that I should live longer with the dart of scandal taken out.”

43. To the lord who said thus with this very cruel and stern resolve against Janaka's daughter none among the brothers dared speak in contradiction nor could act up to it.

41. D₂. and the text only of Val., रक्षोवधार्थः for रक्षोवधान्तः. B. D. L. अचर्थः for व्यर्थः. A. C. with Vijay., वाञ्छया for काङ्क्षया.

42. B. C. J. K. L. R. with Chā., and Val., निर्गत°, A. with Vijay., निजित° for निर्हत°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and Vallabha. Sumativijaya also notices the reading of these two commentators. B. C. H. I. with Val., Su., and Vijay., धारयना for धारयितुं.

43. A. C. with Vallabha, अनुनोदितुं, D. E. J. with Hem., Chā.,

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
 सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥
 प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
 स त्वं रथी तद्वचपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥
 स ह्यश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
 प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

४४ ॥ स इति । लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाम्रजः
 स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सौम्य सुभग इत्याभा-
 ष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशाज्ञापयामास ॥

४५ ॥ प्रजावतीति । दोहदो गभिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजा-
 या ॥ “ प्रजावती भ्रातृजाया ” इत्यमरः ॥ तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥ “ स्पृहियु-
 हि—” इत्यादिनालुचप्रत्ययः ॥ स त्वं रथी सन् । तद्वचपदेशेन दोहदमिषेण नयां
 नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकिः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा ॥ “ विभाषापः ” इ-
 त्ययादेशः ॥ त्यज ॥

४६ ॥ स इति । पितुर्जमदमेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन । कर्त्ता ॥
 “ न लोक-” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् ॥ “तत्र तस्यैव”

44. That truthful elder brother of Lakshmana, whose glories were sung in the three worlds cast his glance towards Lakshmana who was obedient to him, and addressed him by the term ‘gentle brother,’ gave him separately the following order.

45. “Your sister-in-law has already expressed a desire for the penance-forests, when she informed me of the cravings of her heart pregnant as she is, so take her away under that pretence in your chariot and having brought her to the hermitage of Vālmiki, abandon her there.”

46. He who had heard that Bhārgava had dealt a blow to his mother as to a foe at the command of his sire, accepted the

Din., Su., and Vijay., अनुमोदितुं for अनुवर्तितुं. Vallabha : “अनुमोदितुं नैरयितुं” &c.

44. B. D. H. I. R. with Val., and Vijay., भावः for भाषी. One of the three Mss. of Chāritravardhana’s शिशुहितैषिणी also agrees with Vallabha and others.

45. A. I. K. and the text only of Val., दौहद° for दोहद°. B. C. E. I. R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., तपोवनेभ्यः for तपोवनेषु. H. L. with Chā., and Din., एव for एव.

46. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., निदेशाद् for नियोगाद्. B. C. E. L. R. with Hem., Din., and the

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नावुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपच्चवृक्षम् ॥ ४८ ॥

इति वतिप्रत्ययः ॥ प्रहते प्रहारं शुश्रुवाञ्श्रुतवान् ॥ “भाषायां सदवसश्रु-
वः” इति कसुप्रत्ययः ॥ स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् ॥ हि यस्माद्गुरू-
णामाज्ञा अविचारणीया ॥

४७ ॥ अथेति । अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुरङ्गं
वैदेहसुतामत्रस्तुभिरभिरुभिर्गभिणीवहनयोग्यैः ॥ “असिगृध्रिधृषिक्षिपेः क्लुः” इति
कसुप्रत्ययः ॥ तुरङ्गैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ।

४८ ॥ सेति । सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रि-
यः प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽपच” इति चकारात्त्वचप्रत्य-
यः ॥ तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासिपच्चवृक्षं जातं नावुद्ध नाज्ञा-
सीत् ॥ बुध्यतेर्लुङ् ॥ असिपच्चवृक्षः खड्गाकारदलो नारको नाम कोऽप्यपूर्वो वृक्ष-
विशेषः ॥ “असिपच्चो भवेत्कोपाकारे च नरकान्तरे” इति विश्वः ॥ आसन्नघा-
तुक इति भावः ॥

order of his elder brother ; for the commands of elders are not to be questioned.

47. On this he set out having placed the daughter of Videha-
king delighted at hearing the agreeable news, upon a chariot to
which were yoked unshying horses and the reins of which were
held up by Sumantra.

48. As she was carried across the beautiful regions, she was
delighted with the thought that her dear husband always acted
agreeably to her wishes, but she did not know that her lord had
abandoned the nature of the all-yielding tree and had become one
with swords for its leaves.

text only of Vijay., विशङ्कं for द्विषद्गत्. C. and the text only of Su., व्य-
मिचारणीया, D. L. त्वविचारणीया, A. C. with Hemādri, न विचारणीया for
द्वविचारणीया.

47. A. C. with Su., श्रवणे प्रतीतां, E. with Hemādri, श्रवणप्रहृष्टां
for श्रवणप्रतीतां. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Mallinātha, L. सुमन्त° for सुमन्व°.

48. A. D. K. रुचिर° for रुचिरान्. E. मा for न.

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्षणा ।
 आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
 सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
 राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैस्वाह्यैः ॥ ५० ॥
 गुरोर्नियोगाद्द्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
 अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नुर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो यदुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहतवांस्त-
 द्गुरु भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतरेण द-
 क्षिणेनाक्षणास्यै सीताया आख्यातम् ॥ स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

५० ॥ सोति । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्प्राप्ताद्विषा-
 दादुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूया-
 दित्येवाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे ॥ करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् ॥
 पुनः पुनराशशंस इत्यर्थः ॥

५१ ॥ गुरोरिति । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्याज्यामित्यर्थः ।

49. The great misfortune that was to befall her, which Lakshmana kept concealed from her by the way was yet foreboded to her by her throbbing right-eye which was to lose for ever the delightful sight of her lord.

50. With her lotus-like face which had at once faded away in consequence of the dejection caused by that ill-omen she prayed within herself by means of her inner senses for the welfare of the king together with his younger brothers.

51. The son of Sumitrā who in obedience to his elder brother's

49. C. D. E. H. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., जुगोप for जुगूह. Sumativijaya notices the reading of Malinātha. B. अस्याः for अर्यै. A. H. I. with Su., and the texts only of Val., and Vijay., चुम्बनेन, D. K. R. चन्दनेन for दर्शनेन. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Sumativijaya and other Mss. and notices दर्शनेन.

50. C. E. I. K. R. with Vallabha, and the text only of Vijay., उपगमात् for उपगतात्. Hemādri also notices the reading and says:- "उपगमात्" इति पाठे उपगच्छतीत्युपगमः ॥ पचायच् ॥ " D. K. विन्द for विन्दा. A. C. with Su., शुभं for शिवं. C₂. and the text only of Val., विशंकैः for अवाहैः.

51. B. C. I. R. with Val., and Su., भ्रातुः for गुरोः. C. D. I. K.

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।

गङ्गां निषादाहतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।

औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगर ॥ ५३ ॥

वनान्ते विहास्यंस्त्यक्ष्यन्नुमित्रात्तनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्ने स्थितया जहोर्दुहित्रा
जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव ॥ अकार्यं मा कुर्विति वारित इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

५२ ॥ रथादिति । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना निगृही-
तवाहाद्गुह्याद्वाद्याद्वाटजायां पुलिनेऽवतार्यारोप्य निषादेन किरातेनाहतनौवि-
शेष आनीतदृढनौकः सन् । गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञामिव । ततार ॥ “ सं-
धा प्रतिज्ञा मर्यादा ” इत्यमरः ॥

५३ ॥ अथेति । अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिनापादिता वाग्येन सः । अन्त-
र्गतवाष्पः कण्ठो यस्य सः कण्ठस्तम्बिताभ्ररित्यर्थः । सौमित्रिर्महीपतेः शासनम् ।

command was about to abandon in the forest the faithful wife of his brother, was prevented, as it were, by the daughter of Janhu flowing before him, with her hands of waves that were raised.

52. On the sandy shore having helped his sister-in-law down the chariot whose steeds were reined in by the charioteer he crossed the Gangā by means of an excellent boat being brought to him by the ferryman; as if he true to his word fulfilled the promise he had made to his brother.

53. Then Saumitri whose throat was choked with tears, hav-

with Hem., Châ., Val., and Vijay., निदेशात् for नियोगात्. B. C. H. I. J. with Hem., Châ., Val., and Vijay., अपि तां, D. K. L. R. with Su., and the text only of Val., दयितां for वनितां. C. D. E. H. I. J. K. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., न्यवार्यत for अवार्यत. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. B. C. E. L. R. with Hem., Châ. and Vijay., उच्छ्रितवीचि°, D. I. K. and the text only of Val., उद्धृतवीचि°, D. and the text only of Su., उत्थितवीर्य° for उत्थितवीचि°.

52. B. E. H. I. K. R. and the text only of Vijay., सुमंत्रप्रतिपन्न°, D. L. with Châ., and Su., स यन्त्रप्रतिपन्न° for स यन्त्रा निगृहीत°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. A. C.° नौविशेषां for °नौविशेषः. Sumativijaya notices the reading.

53. R. चिरं for अथ. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., औत्पातिकं for औत्पातिकः.

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।

स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

उत्पाते भव औत्पातिको मेयोऽश्मवर्षे शिलावर्षमिव । उज्जगारोद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनाव्याच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥

५४ ॥ तत इति । ततोऽभिषङ्गः पराभवः ॥ “ शापे त्वभिषङ्गः पराभवः ” इत्यमरः ॥ स एवानिलस्तेन विप्रविद्धाभिहता । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव । सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोपत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम ॥ भूमौ पपातेत्यर्थः ॥ स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

५५ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः । इति संशयितेव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥

ing anyhow settled his words gave utterance to the command of the king, like a portentous cloud pouring down the shower of stones.

54. When Sita like a creeper violently shaken by the wind in the form of the outrage with the flowers in the form of ornament dropping down, fell at once on Earth, the cause of her bodily existence.

55. “ How can thy lord of noble conduct and sprung from the race of Ikṣvākus have abandoned thee without any reason ”—thus suspecting, as it were, Earth her mother did not at first give her entrance within herself. ”

54. D. with Chā., Su., and Vijay., अभिषंगानिलविप्रवृद्धा, A. अभिषंगानलविप्रवृद्धा, K. अभिषंगानलविप्रविद्धा for अभिषंगानिलविप्रविद्धा. E. with Vijay., पपात for जगाम.

55. A. C. D. with Su., प्रथितार्यवृत्तः, H. with Vijay., पतिरार्यवृत्तिः for पतिरार्यवृत्तः. Sumativijaya : “ प्रथितः आर्यः शोभनो वृत्तः चरित्रः यस्य स प्रसिद्धमचारिवः &c. ” D. L. इत्थं for इति. C. H. संशयति, A. D. with Hemādri, संशयिनी for संशयिता. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादधूत्कटतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥
न चावदङ्गर्तुर्वर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥
आश्वस्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तुर्निदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

५६ ॥ सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुर्ल-
ब्धसंज्ञा सत्यन्तः समतप्यत । दुःखेनादहत्येत्यर्थः ॥ तपेः कर्मणि लङ् ॥ कर्मक-
र्तरीति केचित् । तत्र ॥ “ तपस्तपः कर्मकस्यैव ” इति यद्विद्यमानम् ॥ तस्याः
सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कटतरोऽतिदुःसहोऽभूत् । दुःखवे-
दनासंभवादिति भावः ॥

५७ ॥ न चेति । आर्या सार्ध्वी सीता वृजिनादृत एनसो विनापि ॥ “ कलुषं वृ-
जिनैनोऽयम् ” इत्यमरः ॥ “ अन्याराहितरते- ” इत्यादिना पञ्चमी ॥ निराकरिष्णो-
निरासकस्य ॥ “ अलङ्कृञ्- ” इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः ॥ भर्तुर्वर्णमपवादं न चावद-
त् । किं तु स्थिरदुःखभाजमत एव दुःकृतिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

५८ ॥ आश्वस्येति । रामावरजो लक्ष्मणः सतीं सार्ध्वीं तामाश्वस्य । आख्यात
उपादिष्टो वाल्मीकिर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य पराधी-
नस्य ॥ “ अधीनो निघ्न आयत्तः ” इत्यमरः ॥ मे भर्तुर्निदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना
यद्विरौक्ष्यं पारुष्यं तद्धे देवि क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥

56. She did not feel her grief when she had lost her senses, but when restored to herself she burned within, her revival brought about by the endeavours of Sumitrâ's son became more painful to her than her swoon.

57. That noble lady did not speak ill of her husband who had discarded her even without any fault ; but again and again condemned herself as a wicked woman consigned to everlasting misery (wedded to everlasting tortures).

58. The younger brother of Râma consoled that lady who was faithful to her lord and having pointed out the way to Vâlmiki's

56. B. R. सुलुप्तसंज्ञा for सा लुप्तसंज्ञा. A. C. and the text only of Val., समदद्यतान्तः for समतप्यतान्तः. B. लभ्यः for लब्धः. D. and the text only of Su., प्रबुद्धः for प्रबोधः.

57. B. पदे पदे for पुनः पुनः. B. C. D. E. H. I. L. with Châ, Din., Val., Su., and Vijay., दुःकृतिनं for दुष्कृतिनं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Châritravardhana and other commentators.

58. I. समीपम् for सतीं ताम्, B. C. E. H. K. L. R. with Hem.,

सीता तमुत्थाप्य जगद् वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।

विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा बह्वौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मां लोकवाद्श्रवणाद्हासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

५९ ॥ सीतेति । सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगद् । किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् । विडौजसेन्द्रेण विष्णुरूपेन्द्र इव । अग्रजेन उद्येष्टेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवान्परतन्त्रोऽस्ति ॥

६० ॥ श्वश्रूजनमिति । सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्रणाम-मुक्त्वेत्यर्थः । विज्ञापय ॥ किमिति । निषिध्यत इति निषेकः । मयि वर्तमानं सूनोस्त्वपुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसानुध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयतेति ॥

६१ ॥ वाच्य इति । स राजा त्वया मद्बचनान्मद्बचनमिति कृत्वा ॥ त्व्यल्लोपे पञ्चमी ॥ वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह-बह्नाविवृत्यादिभिः समभिः श्लोकैः-अ-क्ष्णोः समीपे समक्षम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिनाऽव्ययीभावः ॥ “अव्य-यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तश्चप्रत्ययः ॥ समक्षमग्रे बह्वौ विशुद्धामपि

residence, became prostrate before her saying “ O queen, dependent as I am, forgive my cruelty in executing the order of the king. ”

59. Having raised him up Sitâ said the following words, “ Gentle brother, I am pleased with you ; may you live long. As Vishnu is dependent on Indra so you are upon your elder brother.”

60. “ With my obeisance to all the mothers-in-law in due order, tell them that they should know the existence of a child in my womb by their son, and wish well of it. ”

61. Say to that king as my representative, “ Is it consistent with your noble birth or your knowledge of the S'âstras to abandon

Châ., Din., Val., Su., and Vijay., स मातां for सतीं तां. A. C. with Hemâdri, भर्तु-रौद्रं, I. L. भ्रातृ-रौद्र्यं, E. K. R. with Vallabha, भर्तु-रौक्षं, B. D. H. with Châ., Din., and Vijay., भर्तु-रौक्षं for भर्तु-रौद्र्यं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Châritravaradhana and others. A. C. and the text only of Val., मातः for देवि.

59. A. E. L. with Val., and Vijay., वत्स, D. with Châ., Din., and Su., पुत्र for सौम्य.

60. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विज्ञापयः for विज्ञापय. K. प्रजानिषेकं for प्रजानिषेकं.

61. D. K. ते for तत्.

कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
 उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
 तदास्पदं प्राप्य तयातिरोपात्सोढास्मि न त्वद्भुवने वसन्ती ॥ ६३ ॥
 निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोरहासीरिति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य
 कुलस्य सदृशं किम् । न सदृशनित्यर्थः ॥ यद्वा । श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति
 योजना । कान्तचार्यसीति भावः ॥

६२ ॥ कल्याणेति । अथ वा कल्याणबुद्धेः सुधियस्तव । कर्तुः । मयि विषये-
 ऽयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत
 इत्यर्थः । किं तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विपच्यत इति विपाकः फलम् ।
 स एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः ॥ “स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः” इत्यमरः ॥

६३ ॥ उपस्थितानिति । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्धं वनं
 प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि । तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोपात्त्वद्भुवन आस्पदं प्रतिष्ठाम् ॥
 “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः ॥ प्राप्य वसन्त्यहं सोढा नास्मि ॥

६४ ॥ निशाचरेति । निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ता निशाचरो-
 पप्लुतभर्तृकाः ॥ “नष्टतश्च” इति कप्प्रत्ययः ॥ तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसा-

me, though purified in fire in your presence, through listening to
 the malicious report of the people. ”

62. “Or, rather, this should not be suspected as a wanton act
 on your part whose mind is bent upon doing good to others. It is
 nothing but the sad development of the sins committed by me in
 my former life, which is as intolerable as a thunder-stroke. ”

63. “Because on a former occasion when you went to the
 forests with me, you discarded the goddess of royal glory that came
 over to you, therefore now that I have got a place in your house,
 she out of great malice does not suffer me to dwell there. ”

64. “How should I, who at one time through your favour was

63. C. and the text only of Vijay., प्रयातः for प्रपन्नः. B. त्वमा-
 स्पदं, C. E. H. I. K. L. with Hem., Châ., Din., Val., and Vijay., त्व-
 व्यास्पदं, D. R. with Su., त्वदास्पदं for तदास्पदं. B. L. with Hem., Châ.,
 Din., Val., and Vijay., त् रोपात्, D. E. I. K. R. and the texts only
 of Val., and Vijay., अनुरोपात् for अनिरोपात्. D. R. and the text only
 of Vijay., त्वद्भुवने for त्वद्भुवनं.

64. A. C. and Vallabha first read the 65th verse and then the

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।

स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्वरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

इदनुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा । अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने स-
त्येव । शरणार्थमन्यां तपस्विनीं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥

६५ ॥ किं वेति । किं वा अथ वा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन
वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन्हतजीविते तुच्छजीवित उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव ।
रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम् ॥ “ शुक्रं तेजोरे-
तसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥ मे ममान्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि ॥

६६ ॥ सेति । साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं
यतिष्ये । यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्या विप्रयो-
गश्च न स्यात् ॥

capable of affording protection to the wives of ascetics oppressed by
the night-rangers, now seek protection from others while you are
yet alive. ”

65. “Or I would have despised this wretched life of mine
which is fruitless on account of the perpetual separation from you,
had not a child by you in my womb deserving of protection stood in
my way. ”

66. “ Thus circumstanced, as I am, I shall after the birth of
the child so try to practise asceticism with my eyes fixed at the
sun, that in the next life I may have *you* for my husband without
separation. ”

64th. B. C. E. I. J. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
अन्यं for अन्यां. D L. वर्तमाने, R. जीव्यमाने for दीप्यमाने. E. प्रपत्स्ये for-
प्रपत्स्ये.

65. B. C. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., अपेक्षां for उपेक्षां
Hemādri and Chāritravardhana notice the reading ; the former :
“ अपेक्षामिति पाठे किं वेति काकूत्किः । यदि गर्भिणी न स्यां तर्हि विधेयेत्यर्थः ” &c.
A. C. and the text only of Val., अन्तर्हितं for अन्तर्गतं. I. R. अन्तरायं
for अन्तरायः.

66. C. D. K. L. R. with Hemādri and Vallabha, °निवद्ध° for
°निविष्ट°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with
Mallinātha. D. J. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., तथा, L-
भूयात् for भूयः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Mallinātha. A. C. with Hemādri, जननान्तरेषु for जननान्तरेऽपि. H-
तु for च.

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।

निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।

सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विद्या कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहूर्हरिण्यः ।

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावंत्यन्तमासीद्द्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

६७ ॥ नृपस्योक्तिः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत्स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतः कारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्क्रासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथावेक्षणीया ॥ कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्तव्येत्यर्थः ॥

६८ ॥ तथेति । तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीतेऽतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्दुःखातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा वाग्वृत्त्येत्यर्थः । विद्या भिता कुररीवोत्क्रोशीव ॥ “ उत्क्रोशिकुररी समौ ” इत्यमरः ॥ भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

६९ ॥ नृत्यमिति । मयूरा नृत्यं विजहृस्त्येत्कवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ति वनेऽप्येत्यन्तं रुदितमासीत् ॥ यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

67. “ The protection of the different castes and their stages of life, is the duty of a king laid down by Manu. Therefore even though I am thus banished by you, I deserve to be protected by you in common with other ascetics. ”

68. When the younger brother of Rāma consented to deliver her message and had gone beyond the range of her sight she, like a terrified osprey, again cried aloud under the weight of her grief, giving a full play to her voice.

69. The peacocks left their dance, the trees dropped flowers, and the female antelopes the Kus'a-grass taken in their mouths; thus there was great weeping even in the forest which shared equally with her in grief and joy.

67. D. K. with Vallabha, रक्षणं for पालनं.

68. H. दृष्टिपथात् for दृष्टिपथम्. D. समुक्तकण्ठं for सा मुक्तकण्ठं. D. व्यया, A. O. with Chāritravardhana, भिता for विद्या. Chāritravardhana : “ भीतोद्विष्टा ” &c.

69. D. H. K. नृत्नं for नृत्यं. D. K. with Hemādri, भृंगाः for वृक्षाः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha and notices भृंगाः. C. I. R. with Hem., Din., and Vijay., अन्यर्थे for अन्यन्तं. Between 69-70 R. reads :—“ कथं वने लक्ष्मण लक्ष्मणेति दीनाक्षरं रोदिति योषिद्वयैः आं ज्ञातमेवा जनकात्मजेति कविनिश्चित्वान्तिकमाजगाम ” ॥

तामभ्यगच्छद्दुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
 निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥
 तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
 तस्यै मुनिर्दोहदलित्कृदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषामित्युवाच ॥ ७१ ॥
 जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

७० ॥ तामिति । कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी संस्तां सी-
 तामभ्यगच्छत् ॥ अभिगमनं च कृपालुतयेत्याह—निषादेति । निषादेन व्याधेन
 विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत ।
 श्लोकरूपेणाशोचदित्यर्थः ॥ स च श्लोकः पठ्यते—“ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः
 शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ” इति ॥ तिरश्चामपि
 दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

७१ ॥ तमिति । सीता विलापाद्विरता । सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु प्र-
 मृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलित्कृदर्शी गर्भचिन्हदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्रा-
 शिषं तत्प्रामिहेतुभूतां दाश्वान्दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ “ दाश्वान्सा-
 ह्वान्मीढ्वांश्च ” इति कस्वन्तो निपातः ॥

७२ ॥ जान इति । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां । प्र-
 णिधानतः समाधिदृष्ट्या जानि । हे वैदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनक-
 स्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः ॥ व्यथेर्लुङ् ॥ “ न
 माड्योगे ” इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति
 भावः ॥

70. The poet who had gone out to collect Kus'a and holy fuel, and whose outburst of the feeling of grief caused at the sight of a bird struck by a fowler, took the form of a verse, went towards her following the direction of the sound of weeping.

71. Sita refraining from lamentation and wiping off the tears that obstructed her eye-sight, saluted him. The sage seeing the signs of pregnancy pronounced benediction, that she might get a good son and said the following :—

72. “ Through the power of meditation I know you to have

70. Hemādri appears to have read तामभ्यगच्छद्दुदितानुसारी for ताम-
 भ्यगच्छद्दुदितानुसारी. B. D. मुनिः for कविः. L. निषाद for निषाद.

71. B. प्रलापात् for विलापात्. C. E. H. I. K. R. दोहद° for दोहद°. H. °लक्ष° for °लिंग°. B. C. E. H. I. K. L. R. with Val., Vijay., and Su., दन्वा for दाश्वान्. Hemādri and Chāritravardhana notice the reading.

72. D. वने for जाने.

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।
 त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरतायजे मे ॥ ७३ ॥
 तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
 धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥
 तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
 इतो भावप्यित्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

७३ ॥ उत्खातेति । उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि । रावणादिकण्टकोद्धारणेन सर्वलोकपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेऽपि । अविकल्पनेऽनात्म-
 इलायिन्यपि । इत्यं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ ग-
 हितव्यापारे भरतायजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव ॥ सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष
 इत्यर्थः ॥ सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ॥

७४ ॥ तवेति । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः
 सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदे-
 वतानां पतिव्रतानां धुर्यध्रे स्थिता ॥ येन निमित्तेन ममानुकम्प्यानुग्राह्या नासि
 तत्किम् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥

७५ ॥ तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिन्तपोवने वी-
 तभया निर्भया वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कारमयो जातकर्मा-
 विरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

been forsaken by your husband agitated by the calumnious slander of the people. Be not therefore grieved, princess of Videha, you have come to the house of your father, situated in a different country. ”

73. “ I have my wrath against the elder brother of Bharata who has acted disgracefully towards you without any cause, although he pulled up the thorn of the three worlds (Ravana), although he is of truthful resolve and although he is free from boast. ”

74. “ Your father-in-law of world-wide fame was my friend, your father was the rescuer of the virtuous from the misery of worldly life, and you stand at the head of these women to whom the husband is the only adorable deity, then what is there in you that does not command my sympathy ? ”

75. “ Free from fear, dwell in this penance-grove where the

73. L. कलुषात्मवृत्तौ, R. कलुषप्रवृत्तौ for कलुषप्रवृत्तौ. A. and the text only of Val., अविकल्पमाने for अविकल्पनेऽपि.

74. C. E. J. K. with Val., Su., and Vijay., इन्दुकीर्तिः for उरु-
 कीर्तिः. A. with Su., भवच्छेदकरः, D. J. with Hemādri, भवच्छेदकरः,

अशून्यतीरा मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां विगाह्य ।

तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गमुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

७६ ॥ अशून्येति । संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उदजाः ॥ अधिकरणार्थं घञ्प्रत्ययः ॥ मुनीनां संनिवेशैरुदजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् ॥ “तमस्तु क्लीबे पापं नरकशोकयोः” इत्यमरः ॥ तमसां नदीं विगाह्य तत्र स्नात्वा । तस्याः सैकतोत्संगेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥

७७ ॥ पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बालेयं हितं बालेयं पूजायोग्यम् ॥ “छदिरुपधिबलेर्दञ्” इति ङङ्प्रत्ययः ॥ बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका । नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

beasts of prey have become tamed in consequence of their association with the hermits. All the necessary ceremonies for the after-purification of your child's birth will take place here when you are safely brought to bed of a child. ”

76. “ Having bathed in the river Tamasa the dispeller of sins, the banks of which are not desolate on account of the huts of the Rishis situated on them, thy mind will attain tranquillity by offering up oblations to the gods upon its sandy banks. ”

77. “ Collecting for you such fruits and flowers as the season might afford and the oblation-grains that grow wild upon an uncultivated ground, the Muni's daughters of an agreeable (*lit. bold*) conversation will offer consolation to you whose grief is fresh. ”

D₂. with Vijay., and Chā., भवच्छेदगुरुः, L. भयोच्छेदकरः for भवोच्छेदकरः One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Chāritravardhana : “ भवरय संसारस्य छेदे चर्वसे गुरुर्ब्रह्मवियोपदेष्टा. ”

76. A. C. D. वगाह्य for विगाह्य. We with all commentators and eleven Mss. A. प्रसादः, C. अभिलाषः for प्रसादः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with A.

77. A. बालेयमकृष्टपच्यं, C. E. H. K. L. R. with Val., and Vijay., कानं यदकृष्टरोहि for बालेयमकृष्टरोहि.

पयोघटेराश्रमवालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयाद्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

७८ ॥ पय इति । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः । स्त-
न्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमवालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसं-
शयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः ॥ “ नासिकास्तनयो-
ध्माधेदोः ” इति खदप्रत्ययः ॥ “ अरुद्विषत्—” इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्मिन्या
प्रीतिस्तामवाप्स्यसि ॥ ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

७९ ॥ अनुग्रहेति । दयाद्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दीतीति तयो-
क्तां तां सीतानादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं
स्वमाश्रमं निनाय ॥

78. “ Rearing up young plants in the hermitage with water-
jars proportioned to your strength you will without doubt ex-
perience a mother's love for her infant child before a son is born
to you. ”

79. Vālmiki, with a heart wet with pity having taken her
with him, who thanked him for the favour (or who hailed with
delight the favour thus shown to her) conducted her to his own
hermitage where, in the evening, the deer were sitting by the side
of the altars and the wild animals were in a state of peace and
tranquillity.

78. A. C. D. with Hemādri, पयोघटेः for पयोघटैः. E. and the text
only of Vijay., मृतनिविशये, A. with Chā., Din., and Su., स्वबलानुरूपैः for
स्वबलानुरूपैः. A. C. with Hemādri, स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि, D. स्तनंधयस्कीतिम-
वाप्स्यसि for स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि. Hemādri : “ स्तनंधयप्रीतिमिव शिशुहर्ष-
मिव ” &c. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

79. D. K. R. with Hemādri, अनुग्रहं for अनुग्रह°. A. C. with
Su., नन्दिनीं for नन्दिनी. Sumativijaya : “ प्रसादिनतोषितां &c. ” A. L.
ज्ञान्तमुखं, B. शान्तमुखं, D. with Hemādri, शान्तिमुखं. H. and the text
only of Vijay., शान्तमृगं for शान्तमृगं.

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
 निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
 तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुदजं वितेरुः ॥ ८१ ॥
 तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
 वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये वभार ॥ ८२ ॥

८० ॥ तामिति । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां
 तासु तापसीषु । पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्या-
 मवशिष्टां कलां दर्शोऽमावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च ॥ अत्र पराश-
 रः—“ पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधामृतमयीं पुण्यां ता-
 मिन्द्रोः पितरो मुने ” इति ॥ व्यासश्च—“ अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्य-
 ते ” इति ॥

८१ ॥ ता इति । तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पुजानन्तरं दिनान्ते
 सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः ॥ “ षष्ठी हे-
 तुप्रयोगः ” इति षष्ठी ॥ “ इङ्गुदी तापसतरुः ” इत्यमरः ॥ इङ्गुदीस्नेहेन
 कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिंस्तमुदजं पर्णशालां
 वितेरुर्दुः ॥

८२ ॥ तत्रेति । तत्राश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना

80. He entrusted her afflicted with grief as she was to the care of the female-ascetics who were rejoiced at her arrival, just as the time of Dars'a consigns the last digit of the moon whose essence has been enjoyed by the Pitris to the care of herbs.

81. After her first reception a cottage was given her to lodge in at the close of the day, in which there was a lamp fed by Ingudi-oil and a bedding of a holy hide spread out for her.

82. Dressed in barks, purified by baths, and offering hospitality to guests according to the precepts, she fed her body with

80. D. H. with Châ., and Vijay., समर्पयामास for तामर्पयामास. D. H. with Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., स for च. D. L. समागम° for तदागम°. D. °सारा for °सारां. D. अन्त्या for अन्त्यां. D. कला for कलां.

81. A. C. D. with Châ., Din., and Vijay., इङ्गुदीतैलकृतप्रदीपं for इङ्गुदीक्षेहकृतप्रदीपं. D. L. विमेषुः, E. वितेसुः for वितेरुः.

82. B. K. L. with Châ., Din., Su., and Vijay., विविधा°, D. I.

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यादित्युत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

वभूव रामः सहसा सवाष्पस्तुषारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासं-
तनये संतानाविच्छेदाय वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं वभार पुषोष ॥

८३ ॥ अपीति । प्रभू राजाधुना सानुशयः स्यादपि सानुतापः स्यात्किमि-
त्युत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं सीता-
विलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥

८४ ॥ वभूवेति । सहसा सवाष्पो रामः । तुषारवर्षा सहस्यचन्द्र इव । वभूव ।
अत्यश्रुपानात्तुषारवर्षाणां पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् ॥ “ पौषे नैषसहस्यो द्वा ”
इत्यमरः ॥ युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता
सीता गृहान्निरस्ता । न मनस्तो मनसश्चित्तान्न निरस्ता ॥ पञ्चम्यास्तसिद्ध ॥

the sylvan food while residing there for the propagation of her husband's progeny.

83. Being anxious to see whether the king had been penitent by this time the destroyer of Indrajit also informed his elder brother that his command had been executed together with everything up to the lamentation of Sitā.

84. Rāma at once had burst into tears like the moon of Pausa shedding dew. Afraid of the calumny he had cast her out of his house, but not of his heart.

R. with Val., and the text only of Vijay., विवृधा° for विधिना°. Vallabha : “ देवब्राह्मणेभ्यो विविता पूजा यया सा. ”

83. D. यथा for अधुना. Hemādri notices the reading. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., इति, A. D. किं. H. शक्रजितः for शक्रजितः. A. D. K. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., निहन्ता, H. अभिहन्ता for अपि हन्ता. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with H. Ms. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., देविनान्तं for °देवनान्तं.

84. C. D. I. L. R. with Hem., Val., Din., and Vijay., सषदि for सहसा. C. E. I. L. with Hem., Din., Vijay., and the text only of Val., प्रवाष्पः for सवाष्पः. One of the three Mss. of Chāritravar-dhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Hemādri and others.

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णान्श्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

तामेकभार्या परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्कतूनाजहार ॥

८५ ॥ निगृह्येति । धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चविक्षणेऽनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः ॥ “जागरूकः—” इत्युक्तप्रत्ययः ॥ रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचित्तः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमृद्धं राज्यं शशास ॥

८६ ॥ तामिति । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

८७ ॥ सीतामिति । दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्तवान्यां स्त्रियं नोपयेमे च परिणीतवानिति यत् ॥ “उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ किं च । तस्याः सीताया एव प्रतीकृतेः प्रतिमाया हरणमष्टयाः सखा प्रतिकृतिसखः सन्नक्तूनाजहाराहृतवानिति । यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्बृत्तान्तेन

85. That wise monarch who was vigilant in superintending the castes and their modes of life himself restrained his grief and ruled with a mind free from the effects of Rajoguna over his rich domain which he enjoyed in common with his brothers.

86. The Goddess of Fortune now living in complete happiness on the bosom of the king who afraid of the calumny of the people had abandoned her (Sita) his only wife though chaste, now shone bright as if she were rid of a rival.

87. That the enemy of the ten-headed demon did not marry a second wife after he had abandoned Sita, and that he performed sacrifices being accompanied by the image of herself. When this

85. E. R. वर्णाश्रमान्वेषण^० for वर्णाश्रमावेक्षण^०. A. D. K. योगं, R. एके for भोगं. H. राजा for राज्यं.

86. B. C. E. H. I. L. R. with Hem, Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., तस्य for तां. B. with Vallabha, असंवाध^० for असंघट्ट^०. Vallabha : “असंवाधसुखं अनुपदसुखं” &c. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रेमे for रेजे. K. सहितेव for रितितेव.

87. B. O. with Hemâdri and the text only of Vijay., नृप^० for

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागो

नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

वान्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन युद्धःखं तत्कथमपि विषेहे
विसोढवती ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-

ङ्गिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥

account of her lord reached her ears, she with great difficulty en-
dured the irresistible grief of her repudiation.

‘मुखं’. A. D. and the text only of Val., आजुहाव for आजहार. B. ‘वि-
षयव्यापिना, D. ‘विषयं प्रापिणा, C. and the text only of Vijay., ‘विषये प्रा-
पिणा for ‘विषयप्रापिणा. B. D. H. I. K. L. R. with Chā., Din, Val.,
Su., and Vijay., दुर्वारव्यथं for दुर्वारं कथं. Hemādri notices the reading:
“दुर्वारव्यथमिति पाठे दुःखमित्यनेन पौनरुक्तं स्याद्विशिष्टविशेषत्वात्पौनरुक्त्यदोषः
इत्येकं” &c.

। पंचदशः सर्गः ।

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसा व्ययम् ॥ ३ ॥

अरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरं यद्वज्रकणाः (?)

स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः (?)

१ ॥ कृतेति । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः ॥ सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिव्यज्यते ॥ रामस्य रुयन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

२ ॥ लवणेनेति । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः ॥ विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः ॥ यातेर्लङ् ॥

३ ॥ अवेक्ष्येति । ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिँल्लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथा हि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् ॥ कर्तरि ल्युट् ॥

1. That protector of the earth who had abandoned Sitā enjoyed the mere earth alone which had for its zone the ocean the abode of pearls.

2. Hermits residing on the banks of the Yamunâ having had their sacrificial rites destroyed by a night-ranger named Lavana came to him who was the universal refuge asking for protection.

3. Knowing that Rāma would protect them, they did not strike down that demon with their own power of asceticism ; for

1. H. परित्यागी for परित्यागः. A. C. with Vijay. पृथिवीनाथः for पृथिवीपालः. D. कोवलं, L. with Hemādri and the texts only of Val., and Vijay., केवलं for केवलं. Chāritravardhana notices Hemādri's reading.

2. A. with Su., अभ्ययुः, D. E. I. R. with Hemādri, अव्ययुः for अभ्ययुः. R. शरणार्थिनं for शरणार्थिनः.

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थेव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।

दुर्जया लवणः शूली विशूलः प्रार्थयतामिति ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

तद्भावे शाप एवास्त्रं तेषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ॥ शापदाना-
त्तपःश्रयः प्रसिद्धः ॥

४ ॥ प्रतीति । काकुत्स्थो गमस्तेभ्यो मुनिभ्यां विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां
प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे ॥ तदा हि ॥ भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावनरण
धर्मसंरक्षणेनैवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

५ ॥ त इति । ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः ॥
मुनातीति लवणः । नन्दादित्वाल्ह्यः । तत्रैव निपातनाणत्वम् ॥ लवणः शूली सू-
लवान्दुर्जयः । किं तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थयतामभिगम्यताम् ॥ “ याश्चायाम-
भियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः ” इति केशवः ॥

६ ॥ आदिदेशेति । अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्न-
मादिदेश ॥ अत्रोद्देश्यते—अन्य शत्रुघ्नस्य नानारिनिग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः ।

in the absence of a protector only do the curse-armed ones (sages
who have curses for their arms) expend their ascetic virtue.

4. The descendant of Kakutstha promised them the removal
of obstacles to sacrifices ; for the appearance of the wielder of
S'arnga on earth has for its object only the protection of righteous-
ness.

5. They mentioned to Rāma the means of killing that enemy
of the gods, saying “ Lavana armed with his trident is invincible
therefore let him be surprised when he is without it. ”

6. Then Rāghava ordered Satrugna to give them peace and
security (weal) intending as it were, to make his name, by the
destruction of the enemy, accord (or true) to its meaning.

4. B. C. H. I. L. with Su., and the texts only of Val., and Vi-
jay., रक्षणाथैव, D. K. रक्षणाथैव for रक्षणाथैव. One of the three Mss. of
Hemādri's दण्ड agrees with Sumativijaya in reading रक्षणाथैव. Val-
labha agrees with Mallinatha. B. विवृत्तिः, D. K. प्रस्थानं for प्रवृत्तिः.

5. A. C. with Hem. and Chā., आचक्षुः for आचख्युः. I. K. and the
text only of Vijay., प्रार्थिताम् for प्रार्थयताम्. Probably a wrong reading.
B. first reads the 6th verse and then the 5th.

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव ॥ शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ “अमनुष्यकर्तृके च” इति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गासिंहः ॥ पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति ॥

७ ॥ रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह । य इति । पराञ्छत्रंस्तापयतीति परंतपः ॥ “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच्प्रत्ययः ॥ “खचि ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ हि यस्माद्रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपवादो विशेषशास्त्रमुत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ॥ अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वैणान्वयः ॥

८ ॥ अग्रजेनेति । ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीर्निभीको दाशरथिः पुष्पाण्यासां संजातानि पुष्पिताः सुरभीरामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्त्ययौ ॥

९ ॥ रामेति । रामादेशानुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य तस्य धातोः ॥ “इङ्कध्ययने” इत्यस्य धातोः पश्चादधिरध्युपसर्ग इव ॥ अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायत्येकत्र । अन्यत्राभिधेयसाधनाय । अभवत् ॥ “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥ यथा “इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरते” इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति ॥ सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

7. For any one of the descendants of Raghu being a scourge to his enemies is able to obstruct them, as a special rule is able to oppose a general one.

8. The intrepid son of Das'aratha having had benedictions pronounced upon him by his eldest brother and being seated on a chariot went on enjoying the view of the forest land where the trees were in blossom and which diffused fragrance around.

9. The army which followed him in obedience to the command of Râma was as useful to him for the accomplishment of his

7. B. विवर्तयितुं, D. with Châ., and Din., निवर्तयितुं for व्यावर्तयितुं.

8. A. D. तदा for ततः. One of the three Mss. of Hemâdri's दपेण also agrees with A. D.

9. B. C. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अनुपदं सेनां तस्य सिद्धये for अनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये.

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
 विरराज रथपृष्ठैर्वालिखिलैरिवांशुमान् ॥ १० ॥
 तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।
 रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीय तपोवने ॥ ११ ॥
 तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
 तपः प्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

१० ॥ आदिष्टेति । रथपृष्ठे रथस्याग्रगामिभिः ॥ “पृष्ठोऽग्रगामिनि” इति नि-
 पातः ॥ मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदीप्यमानानां
 मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः । वालिखिलैर्मुनिभिरंशुमान्सुर्य इव । विरराज ॥ तेषु
 रथपृष्ठा इत्यनुसंधेयम् ॥

११ ॥ तस्येति । यतो गच्छतः ॥ इण्धातोः शब्दप्रत्ययः ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य मा-
 र्गवशाद्वयस्वन उत्कण्ठा उद्गीवा मृगा यस्मिन्तस्मिन्वाल्मीकीय वाल्मीकिसं-
 न्धिनि ॥ “वृद्धाच्छः” इति छप्रत्ययः ॥ तपोवन एका वसती रात्रिर्बभूव । तत्रैकां
 रात्रिमुपित इत्यर्थः ॥ “वसती रात्रिवेदमनोः” इत्यमरः ॥

१२ ॥ तमिति । क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्र-
 भावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास ॥

intended object as the prefix अधि to the root इ, meaning, ‘to study,’ is to convey its meaning.

10. That most resplendant S’atrughna while advancing, his way being shown by the sages who went before his chariot, appeared like the sun having the Vālakhilyas walking in front of his car.

11. On account of his road (which lay by the side of the hermitage), he in the course of his journey made a sojourn for one night at the penance-grove of Vālmiki where the deer raised their necks at the sound of the chariot.

12. The sage honourably received the prince whose horses were fatigued with the means of special arrangement of things, prepared by the efficacy (potency) of his asceticism.

10. A. K. स गच्छन्वदतां, C. with स गच्छंस्तपतां, D. L. गच्छन्मतिमतां for स गच्छंस्तपतां. D. वरैः for वरः. I. वालिखिलैः for वालिखिलैः.

11. B. C. E. H. I. K. with Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., रथनोत्कण्ठमृगे, D. L. R. with Vijay., रथनोत्कीर्णमृगे for रथनोत्कण्ठमृगे.

12. C. K. L. R. and the text only of Vijay., श्रान्त° for क्लान्त°. One of the three Mss. of Hemādri’s दर्पण also agrees with C. and others. A. C. with Chā., and Din., शत्रुघ्नं for कुमारं. B. C. E. H. I. K.

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वती प्रजावती ।

सुतावसूत संपन्नौ कौशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

संतानश्रवणाद्भातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्व्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपद्मं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिसुपस्थितः ॥ १५ ॥

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ।

ऋव्याद्वृणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६ ॥

१३ ॥ तन्यामिति । तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुस्य । अन्तरस्या अ-
स्तीत्यन्तर्वती गर्भिणी ॥ “ अन्तर्वती च गर्भिणी ” इत्यमरः ॥ “ अन्तर्वत्पति-
वतोर्नुक ” इति डीप् ॥ लुगागमश्च ॥ प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ
समन्नौ कौशदण्डाविव । सुतावसूत ॥

१४ ॥ संतानेति । भ्रातृज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौ-
मित्रिः शत्रुः प्रातर्युक्तरथः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमामन्व्यापृच्छय ययौ ॥

१५ ॥ स चेति । स शत्रुश्च मधूपद्मं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम रा-
वणस्वसा । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिनिव सत्त्वानां प्राणिनां
राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥

१६ ॥ धूमेति । किंभूतो लवणः । धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः ॥ “ धूमधूमलौ
कृष्णलोहिते ” इत्यमरः ॥ वसागन्धी हन्मेदोगन्धः । सोऽस्यास्तीति वसागन्धी ॥

13. On that very night his sister-in-law who was quick with child gave birth to illustrious twins (sons), as the earth produces a complete treasure and a complete army.

14. The son of Sumitrâ was delighted to hear of the birth of children to his brother, and on the following morning took leave of the sage with folded hands and getting his chariot ready (har-
nessing the horses to it) resumed his march.

15. As soon as he reached Madhûpaghna, the demon who was produced from the womb of Kumbhinasi returned there from the forest taking with him a heap of (killed) animals as if it were a tribute exacted from the forest.

16. Grey as smoke, giving out stink of fat, having hair tawny like flames of fire and surrounded by a crowd of devourers of

L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विषय° for विद्वेष°. He-
mâdri agrees with Mallinâtha and notices this reading.

१३. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay.,
संपन्ना, J. समन्ना for संपन्नौ. B. क्षितिः for क्षितिः.

15. B. C. E. उपादाय for इवादाय.

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
 रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥
 नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेय भोजनम् ।
 द्दित्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनैवोपपादितः ॥ १८ ॥
 इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।
 प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

“हन्नेदम् वपा वसा ” इत्यमरः ॥ उवाला इव बभ्रवः पिङ्गलाः शिरोरुहाः
 केशा यस्य स तथोक्तः ॥ “विशुले नकुले विष्णां बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ” इत्य-
 मरः ॥ क्रथं मांसनदन्तीति क्रथ्यादौ राक्षसाः । तेषां गण एव परीवारो यस्य स
 तथोक्तः । अत एव जङ्घनशरिणुक्षिताभिरिव स्थितः ॥ कुशानुपक्षे भूमैर्भूषवर्णः ॥
 उवाला एव शिरोरुहाः । क्रथ्यादौ शृङ्गादयः । इत्यनुसंधेयम् ॥

१७ ॥ अपशूलनिनि । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य
 रुरोध ॥ तथा हि । रन्ध्रप्रहारिणो रन्ध्रप्रहारशीलानाम् । अपशूलत्वमेवात्र रन्ध्रम् ।
 जयः संमुखीनो हि । संमुखद्वयो हि ॥ “यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ” इति
 खप्रत्ययः ॥ अधिकरणलवणोऽर्थस्तु दुर्लभ एव ॥

१८—१९ ॥ नेति । इतीति ॥ युग्मम् ॥ राक्षसो लवणः । अद्य मत्कुक्षेः । अज्यत
 इति भोजनम् । भोज्यं शृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसन्नमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनैव धात्रा

raw flesh (demons), he appeared as if he were a moving funeral
 fire which (also) is grey on account of its smoke, with its tawny
 hair in the form of flames, surrounded by a crowd of vultures, &c.

17. Finding him without his pike, the younger brother of
 Lakshmana assailed him ; for, success attends those who strike at
 the vulnerable (weak) points of an enemy.

18-19. “ The creator seeing that the food, I have acquired is
 not over sufficient for my appetite today and therefore being afraid,

17. E. with Chā., and Din., ममामाद्य for तमामाद्य. D. L. मांयुर्गानः
 for संमुखानः.

18. D. नातिपर्याप्तं for नातिपर्याप्तं. One of the three Mss. of Chā-
 ritravardhana's शिशुहृत्तेयिणी also agrees with D. Ms. C. E. I. K. R.
 with Hem., Val., and Vijay., आलक्ष्य for आलक्ष्य. Sumativijaya no-
 tices the reading. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su.,
 and Vijay., वेतनं for भोजनं. Chāritravardhana: “ वेतनं भोजनं, ” so do
 others. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads वेतनं and
 comments “ वेतनं भोजनं ” like other commentators.

19. C. सत्यज्य, D. with Su., संतर्ज्य for संतर्ज्य. Hemādri notices the
 reading of C.

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

विनाशानस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽस्ति । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमम् । मुस्तास्तम्बमिव । अङ्केशेनोत्पाद्यामास ॥

२० ॥ सौमित्रेरिति । नैर्ऋतेरितो राक्षसरितः शाख्यन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किं तु पुष्परजः प्राप ॥

२१ ॥ विनाशादिति । रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः । महोपलं महान्तं पाषाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव ॥ मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ॥ तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

२२ ॥ ऐन्द्रमिति । स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितोऽभिहतः सन् । सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे ॥ यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

as it were, has fortunately sent you to me," threatening S'atrughna with these words, the demon with a desire of killing him pulled up a tall tree from its root as if it were a stalk of Mustâ grass.

20. The tree hurled by the demon against S'atrughna being mid-way cut to pieces with the sharp arrows of that son of Sumitrâ did not reach his person, but the pollen of its flowers did.

21. At the destruction of that tree the demon flung against him a huge stone which was, as it were, the fist of the God of Death set apart from his hand.

22. Being struck by S'atrughna who took up a missile presided over by Indra, it (i. e. the piece of a rock) was reduced to the state of atoms smaller than the particles of fine sand.

20. D. K. शकलीकृतं for शकलीकृतः. K. शाषी for शाखी.

21. B. C. E. H. K. with Châ., Su., and Vijay., निशानं स्वस्य शूलस्य, I. R. निशानं तस्य शूलस्य, D. L. with Val., and Din., निशानं स्वस्य शूलस्य for विनाशानस्य वृक्षस्य. Hemâdri with Mallinâtha. Châritravar-dhana : " निशानं तीक्ष्णकरणं महोपलं तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय ". D. K. with Val., and Din., ते च for तस्मै.

22. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., सिकताभ्यः, D. L. सिकताधीनं for सिकतात्वात्. B. with Châ., and Din.,

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इवोत्पातपवनेप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेन पत्त्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

२३ ॥ तमिति । निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः ॥ “ककुद्दोषणी” इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगादोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ॥ “भुजबाहू प्रवेष्टो दोः” इति पुलिङ्गसाहचर्यात्पुंस्त्वं च ॥ तथा च प्रयोगः—“दोषं तस्य तथाविधस्य भजते” इति ॥ सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तालस्तालवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव । तं शत्रुमुपाद्रवदभिद्रुतः ॥

२४ ॥ कार्ष्णेनेति । कार्ष्णेन वैष्णवेन ॥ उक्तं च रामायणे—“एवमेव प्रजनितां विष्णोस्तेजोमयः शरः” इति ॥ “विष्णुर्नारायणः कृष्णः” इत्यमरः ॥ स शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन पत्त्रिणा बाणेन भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायानीतवान् । देहभारादित्यर्थः ॥ आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

२५ ॥ वयसामिति । हतस्य रक्षस उपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुस्य मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

23. The night-ranger raising his right arm and therefore appearing like a mountain with a solitary palm tree growing upon it, moving under the force of portentous storm, rushed towards him.

24. The fall of the enemy whose heart was split by the arrow presided over by Vishnu, shook the ground, while it put an end to the trembling of the hermits.

25. On the head of the demon who was killed, fell multitudes of birds of prey but on the head of his adversary fell showers of heavenly flowers.

अपि परमां, C. E. H. I. R. with Su., and Vijay., अपि हि परां, D. with Val. हि परां, D₂. अपरमां for अपि परां.

23. A. K. तमुपाद्रवदुद्यम्य राक्षसो दक्षिणं करं, C. L. तमुपाद्रवदुद्यम्य दोषं रक्षोऽथ दक्षिणं, Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., notice the reading. D. J. दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत् for तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः. Our reading is supported by seven Mss. and six commentators.

24. D. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., शत्रोः for शत्रुः. D. with Hemâdri वनवासिनां for आश्रमवासिनां

25. C. D. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रक्षसः, A. B. विदितः.

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिः ॥ २६ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।

शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

उपकूलं स कालिन्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्मसोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

२६ ॥ स इति । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधशोभिर्ना भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं मेने ॥ “ सो-द्राद्यः ” इति यप्रत्ययः ॥

२७ ॥ तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमोर्णोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे ॥ विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

२८ ॥ उपेति । पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः कालिन्या यमुनाया उपकूलं कूले ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययी-भावः ॥ मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ निर्ममो व्याख्यातः ॥

26. After having killed Lavana the heroic S'atrughna thought that he was really born of the same mother with his highly powerful brother (लक्ष्मण) whose glories have shone forth for having killed Indrajit.

27. While he was being extolled by the hermits who had now gained their object, his head which was raised high (dignified) on account of his heroic action but drooping down in modesty looked graceful (imparted an air of gracefulness to his person).

28 S'atrughna of amiable appearance indifferent to worldly possession, whose valour was his ornament, built a city named Mathurâ on the bank of the Kâlindî.

26. C. I. K. वीरं for वीरः. B. with Châ., महामनाः for महौजसः. A. B₂. with Hemâdri सोदरं, H. I. K. R. with Châ., Su., and Vijay., सोदर्यं for सोदर्यं. One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुर्निर्तोषिणी agrees with Mallinâtha.

27. D विक्रमोदग्रं for विक्रमोदग्रं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with D.

28. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., पुरं for पुरीं. D. R. with Hem., Châ., and Vijay., मथुरां for मथुरां. Hemâdri notices the reading of Mallinâtha. :

या सौराज्यप्रकाशाभिर्वभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेषोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

२९ ॥ येति । या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं कृत्वेषोपनिवेशितापस्थापितेव वभौ ॥ अत्र कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्” इति ॥

३० ॥ तत्रेति । तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाक्वतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनायतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ॥ “वेणी प्रवेणी” इत्यमरः ॥ पश्यन्पिप्रिये प्रीतः ॥ “प्रीङ् प्रीणने” इति धातोर्द्वादि-कालिद् ॥

३१ ॥ संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह ॥ सखेति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरपि ॥ “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कुत्रः” इति क्रिप् ॥

29. On account of the prosperity of the citizens caused by his benign rule, the city looked like a colony planted with the surplus population of heaven.

30. There having taken his seat on his palace, he enjoyed the view of the Yamunâ, on the banks of which were sitting Chakravāka birds, and which therefore appeared like a braid of Earth's hair decorated with hangings of gold.

31. On the other hand the sage Vālmiki who was a seer of Mantras (to whom the Mantras were revealed) and who was a

29. A. D. L. सा for या. A. D. K. °समृद्धिभिः for °विभूतिभिः. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Châ., Val., Su., and Vijay., अभिस्पन्द° for अभिष्यन्द°. B. C. H. I. K. L. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विनिवेशिता for उपनिवेशिता.

30. A. C. with Hemâdri कालिन्दी for यमुनां. A. with Hem., Châ., and Val., °भक्तिमयीं, D. with Vijay., °भक्तिमतीं, D₂. K. °भक्तिमयीं for °भक्तिमतीं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., स वेणीं for प्रवेणीं.

31. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अथ for अपि. D. K. मंत्रवित् for मंत्रकृत्. A. C. with Hemâdri, उभयप्रीत्यै for उभयप्रीत्या.

स तो कुशलवोन्मृष्टगर्भकृदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥

३२ ॥ स इति । स कविर्वालमीकिः कुशैर्दभैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः ॥ “ लवो लव-
पाकिञ्चल्कपद्मगोपुच्छलोमवु ” इति वैजयन्ती ॥ उन्मृष्टो गर्भकृदौ गर्भोप-
द्रवौ ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकृदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां चाख्य-
या नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल ॥ कुशोन्मृष्टः कुशः । ल-
वोन्मृष्टो लवः ॥

३३ ॥ साङ्गमिति । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेदम-
ध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणा-
ख्यं गापयामास ॥ गापयतेति शब्दकर्मत्वात् “ गतिबुद्धि—” इत्यादिना द्वि-
कर्मकत्वम् ॥

friend to both Das'aratha and Janaka, performed the sacraments according to the rules of the S'astras of the sons of Maithili out of his love to both of them.

32. Assuredly that poet named the twins Kus'a and Lava in as much as the moisture of their embryo or uterus was removed (cleared) by means of Kus'a grass and the hair of a cow's tail those (i. e. Kus'a and Lava) being their respective names.

33. When they had come a little out (i. e. had passed some years) of their childhood he taught them the Vedas with their subordinate subjects and made them chant his own composition, which was the first foot-step of the poets (i. e. which was the first of its kind) in the world.

32. D. E. H. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., मुनी for स तौ. A. D. I. L. with Hem., Val., and Vijay., उ-
न्मृष्ट° for उन्मृष्ट°.

33. B. E. H. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., कविः
for कवि°.

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तो मातुरग्रतः ।
 तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥
 इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
 तद्योगात्पतिवल्नीषु पत्नीष्वासन्दिसूनवः ॥ ३५ ॥
 शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
 मथुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥
 भूयस्तपोव्ययो मा भूद्दाल्मीकरिति सोऽत्यगात् ।
 मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

३४ ॥ रामस्येति । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तो तद्वियोग-
 व्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥

३५ ॥ इतरेऽपीति । रघोर्वंश्या वंशे भवाः । त्रेत्यग्रयन्त्रेताग्रयः । तेषां तेज
 इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात्त-
 षां योगाद्भगतादीनां संबन्धात्पतिवल्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु । ख्यातिम-
 तीष्वित्यर्थः ॥ “ पतिवल्नी सभर्तृका ” इत्यमरः ॥ “ अन्तर्वत्पतिवतोर्लुक् ”
 इति डीप्रत्ययो नुगागमश्च ॥ पत्नीषु द्विसूनव आसन् ॥ द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्वि-
 सूनव इति विग्रहः ॥ क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

३६ ॥ शत्रुघातिनीति । पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघाति-
 नि सुबाहौ च तन्नामकयोः सूनवोर्मथुरा च विदिशा च ते नगर्यां निदधे । नि-
 धाय गत इत्यर्थः ॥

३७ ॥ भूय इति । स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्पन्द-

34. Chanting the pleasant sequel of Râma's life before their mother the two sons lessened to some extent her grief of separation from him.

35. The other three descendants of Raghu also, who were as powerful as the three sacred fires became each the father of two sons begotten in their wives who were pre eminent as wives by their connection with them.

36. Being anxious to join his eldest brother, Satrugghna bestowed the sovereignty of Mathurâ and Vidisâ on his two sons named Satrugghâtin and Subâhu of great learning.

37. Wishing that there should be no further expense of asce-

34. A. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., omit this verse.

35. D. सयोगात् for तयोगात्. Châritravardhana notices the reading.

36. K. मथुरा° for मथुरा°. D. K. निदधत् for निदधे.

37. A. C. I. L. R. with Val., 'निस्पन्द', D. K. 'निस्पन्द' for 'निःस्पन्द'.

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
 लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥
 स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
 रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥
 तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
 कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

मृगंगीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकिराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संवि-
 धानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गतः इत्यर्थः ॥
 ३८ ॥ वशीति । वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं य-
 स्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्तोरेणादिभिः शोभते या तामयो-
 ध्यां विवेश च ॥

३९ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीताप-
 रित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

४० ॥ तमिति । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालने-
 मिर्नाम राश्रसः । तस्य वधात्प्रीतः । तुरं वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः ॥ “छन्दसि
 सहः” इति ण्विप्रत्ययः ॥ भाषायामपि प्रयुज्यते ॥ “अन्येषामपि दृश्यते”
 इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ “सहैः साडः सः” इति षत्वम् ॥ यद्वा सहतेर्णिचि कृते
 साहयतेः क्तिप् ॥ शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥

tic merits of Vālmiki he passed by his hermitage where the deer
 remained motionless hearing the songs recited by the sons of
 Maithili.

38. And the self-restrained S'atrughna entered the city of
 Ayodhya made beautiful by the decorations of the streets, and was
 gazed at by the citizens with deep respect on account of his having
 slain Lavana.

39. He saw Rāma in the midst of the council-hall attended
 on by his courtiers. As he had repudiated Sitā he appeared to be
 the lord of the earth alone.

40. As Indra delighted at the destruction of Kālanemi con-
 gratulated Vishnu, so Rāma joyfully received him the destroyer of
 Lavana while he bowed down to him.

38. A. ततः, D. L. कृती, D₂. with Din., वशी for वशी. B. C. H.
 K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अधिगौरवमी-
 क्षितः, I. इति गौरवमीक्षितः, D. E. अतिगौरवमीक्षितः for ईक्षितोऽत्यन्तगौरवं.

39. B. D. with Chā., Val., and Su., द्वापसितं for द्वास्थितं. Chāri-
 travardhana : “ द्वापसितं सेवितं.”

40. E. प्रथमं for प्रणतं.

स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेरायस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाञ्ज्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कटात्कटतरं गता ॥ ४३ ॥

४१ ॥ स इति । शय्यन्ः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्त्तं कुशलमाख्यत् । आख्यातवान् ॥ चक्षिडो लुङ् । “चक्षिडः ख्याञ्” इति ख्याञ्मादेशः “अस्यातिवन्ति—” इत्यङ् । “आतो लोप इति च ” इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशल-
वोत्पत्तिं राज्ञे रामाय नाख्यत् ॥ कुतः । कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य क-
वेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

४२ ॥ अथेति । अथ जनपदो भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्त-
यौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वार्यङ्कशय्यास्थं यथा तथावता-
र्याङ्कस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

४३ ॥ शोचनीयेति । हे वसुधे दशरथाञ्ज्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कटात्क-
टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

41. Being asked he informed the king that he enjoyed wel-
fare in every thing ; but he did not inform him about the birth of
his children in obedience to the command of the primeval poet who
was to restore them to him at the proper time.

42. Then a certain Brāhmana a resident of a village who
carried in his arms a dead infant child, and who took it down on
his lap at the gate of the palace, began to lament.

43. “O Earth, your state is deplorable. Deprived of the
benign rule of Das'aratha you have passed into the hands of Rāma,
and have thereby reached a condition which is most miserable.”

41. A. D. L. R. with Val., Vijay., and the text only of Su.,
वार्त्ता for वार्त्त. C. E. H. I. K. L. आख्यात् for आख्यत्. B. C. R. आख्याप-
यिष्यतः, D. E. H. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Vijay., प्रख्यापयिष्यतः for प्रत्यर्पयिष्यतः.

42. B. E. H. R. with Hem., Val., Su., and the text only of
Vijay., अथ कश्चिन्तं for अथ जानपदः. One of the three Mss. of Hemā-
dri's दर्पण also agrees with Mallinātha. B. C. E. H. I. K. L. R.
with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पुत्रं for शिशुं. A. D. K.
with Val., and Vijay., शय्यायाः, C. with Hemādri, शय्यायां for शय्यास्थं.

43. D. K. अनु for ज्युता. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā.,
Din., Val., Su., and Vijay., अनुप्राप्ता for अनुप्राप्य. D. कृता for गता.

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।
 न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥
 स मुहूर्तं सहस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।
 यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥
 आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
 उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥
 राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
 तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

४४ ॥ श्रुत्वेति । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमेर-
 णरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः ॥ कुतः । हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां
 पदं राष्ट्रं नास्पृशत् ॥ वृद्धे जीवति यवीयान्न म्रियत इत्यर्थः ॥

४५ ॥ स इति । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं सहस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्त-
 कस्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

४६ ॥ आत्तति । स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः सन् । तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः ।
 अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वत्यक्षरीरा वागुच्चचारोद्वहः ॥

४७ ॥ राजन्निति । हे राजन् । ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रव-
 र्तते । तनपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

44. Raghava, the protector hearing the cause of his lamenta-
 tion became ashamed, for untimely death did never touch the king-
 dom of the descendants of Ikshvāku.

45. Consoling the bereaved Brāhmaṇa with the words " have
 patience for a moment," he thought of the vehicle of Kubera with a
 desire of conquering the son of Vivasvat (i. e. the God of death).

46. That eminent descendant of Raghu took his seat in the
 car and being armed set out. There arose (was heard) before
 him the words of the Goddess of speech with her form concealed
 (i. e. there arose an aerial speech before him).

47. " O king, a certain evil practice (i. e. some transgression

44. C. वचः for शुचः. H. with Vijay., °कुलं for °पदं.

45. A. D. L. with Hem., and Vijay., क्षमस्व for सहस्व. D. L.
 °त्रियांसया for °जिगीषया.

46. B. with Chāritravardhana प्रतस्थे for प्रस्थितः. D. E. H. I
 K. R. with Hem., and Val., च for सः. C. D. with Su., रघूत्तमः for
 रघूद्वहः. B. H. I. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., चास्य for तस्य.

47. H. व्यभिचारः for अपचारः. D. अन्विष्यन् for अन्विष्य. B. कृतं
 सतः for ततः कृती.

इत्यासवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पक्षेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कंचिदैश्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शंबुक नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

४८ ॥ इतीति । इत्यासवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्वेगेन निष्कम्पकेतुना पक्षेण वाहेनन पुष्पकेण ॥ “पक्षं वाहनपक्षयोः” इत्यमरः ॥ दिशः पपात धावति स्म ॥

४९ ॥ अथेति । अथेक्ष्वाकुवंशे भव ऐश्वाको रामः ॥ “कोपधादण्” इत्याणिकृते “दाण्डिनायन—” इत्यादिनोकारलोपनिपातः ॥ धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

५० ॥ पृष्टेति । राज्ञा नाम चान्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः ॥ “सुपि” इति योगविभागात्कप्रत्ययः ॥ स पुरुष आ-

of the rules of caste) is set on foot among your subjects, search it out and put a stop to it, and then you shall gain your object.”

48. Being assured in words on which he could rely he travelled long distances in different quarters in his car, the flag of which stood motionless on account of its speed, in order to restrain (put a stop to) the improper conduct on the part of a member of a caste.

49. Then the descendant of Ikshvāku found a certain person practising asceticism, with his head downwards and hanging from the branch of a tree, his eyes made red with the smoke of fire.

50. And being asked by the king his name and lineage, that smoke breathing (drinking) person declared himself to be a

48. D. L. विमृश्यन्, B. विचिन्त्यन् for विनेष्यन्. B. D. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., निःकम्प° for निष्कम्प°.

49. C. I. धूमाभि°, K. धूमानि° for धूमाभि°. A. D. K. R. with Su., विलम्बिनं for वलम्बिनं. B. ऐश्वाकिः, C. E. I. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., इश्वाकुः, H. with Vijay., काकुत्स्थः for ऐश्वाकः.

50. A. D. with Châ., and Din., नामकर्मान्वयादृष्टः स राजाचष्ट धूमपः for the first half. Hemādri notices the reading. H. धूमपे for धूमपः. Sumativijaya omits this verse.

तपस्यनाधिकारित्वात्प्रजानां तमयावहम् ।
 शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥
 स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
 ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥
 कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
 तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

स्मानं सुरपदार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शंबुकं नाम शूद्रमा-
 चष्ट बभाषे किल ॥

५१ ॥ तपसीति । तपस्यनाधिकारित्वात्प्रजानामयावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्ष-
 च्छेद्यम् ॥ “ शीर्षच्छेदाद्यच्च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता
 रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

५२ ॥ स इति । स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुल्लिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि य-
 स्य तत्तस्य वक्त्रम् । हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्माद-
 पातयत् ॥

५३ ॥ कृतेति । शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां गतिं
 लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे ॥
 अत्र मनुः--“ राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमा-
 यान्ति सन्तः सुकृतिनां यथा ” इति ॥

S'ūdra by name S'ambuka who was wishing to secure the position
 of a god.

51. The king (ruler) knowing that he deserved to be behead-
 ed being the cause of calamity to the people as he had no right to
 practise asceticism, took up his weapon.

52. He caused his head with beard singed by sparks of fire
 which therefore resembled a lotus with its filaments destroyed by
 the frost, to be separated from his stalk-like throat.

53. The S'ūdra by the punishment inflicted upon him by the
 king himself, obtained the position of the virtuous, a position which
 he could not secure even by his severe austerity, being as it was in
 violation of the rules of caste.

51. R. शीर्षच्छेद्यं for शीर्षच्छेद्यं. I. R. परिज्ञाय, H. परिच्छेद्य, L. पति-
 मत्वा for परिच्छिद्य.

52. B. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Châ., Val., Su., and
 Vijay., ज्योतिःकणाहं for ज्योतिष्कणाहं. B. H. I. L. R. with Hem.,
 Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अपाहरत् for अपातयत्.

53. K. L. स्वर्गमार्गविलङ्घिना, I. न स्वमार्गाविलङ्घिना for न स्वमार्गविलङ्घिना.

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।
 महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवन्दुना ॥ ५४ ॥
 कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
 ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥
 तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
 पञ्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्दिजात्मजः ॥ ५६ ॥
 तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
 स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

५४ ॥ रघुनाथ इति । रघुनाथोऽपि । मार्गसंदर्शितात्मना महौजसागस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् ॥ रघुनाथे-त्यत्र क्षुब्धादित्वाण्णत्वाभावः ॥

५५ ॥ कुम्भेति । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमिवात्ममोचन-मूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तनलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

५६ ॥ तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तनलंकारं दधन्नामः पञ्चान्निव-वृते निवृत्तः । परासुर्धृतो द्विजात्मजः प्राग्रामात्पूर्वं निववृत्तः ॥

५७ ॥ तस्येति । पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजां वैवस्वतादन्तकादपि त्रातु-

54. The chief of the descendants of Raghu on the other hand fell in with the most powerful Agastya who made his appearance in the way like the autumn joining the most brilliant moon.

55. The pitcher-born sage presented to him the ornament, which was given to him by the ocean that he had quaffed off, as a ransom for its deliverance and which was fit for the acceptance of a celestial being.

56. The dead child of the Brāhmana had returned (restored) to life before Rāma returned to his capital bearing the ornament on his arm which had ceased to entwine round the neck of Maithili.

57. The Brāhmana who was reunited to his son undid the

54. I. रघुद्रहांऽप्य for रघुनाथोऽप्य. A. D. L. with Hemādri मार्गे for मार्ग. A. C. with Su., संसृजं for संयुयुजं. Sumativijaya: " संसृजे मिलितः " &c. Sumativijaya also notices the reading of Mallinātha.

55. I. पीतेनेव for पीतेनैव. B. C. I. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., निःक्रयं for निष्क्रयं.

56. B. D. दधन् for दधत्. I. प्राप चायुः, K. स परासुः for प्राक्परासुः.

57. A. D. L. पुत्रसमन्वितः, E. पुत्रसमागतः, H. पुत्रेण संगतः, K. पुत्रसमागतः for पुत्रसमागतः.

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीयस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

रक्षकस्य ॥ “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥ तस्य रामस्य पूर्वोदितो पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

५८ ॥ तमिति । अध्वरायाश्चमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीव-
विभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः सस्यमिव । उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

५९ ॥ दिग्भ्य इति । निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि
धिष्ण्यानि स्थानान्येव न ॥ “धिष्ण्यं स्थानं गृहे भेऽग्नौ” इत्यमरः ॥ किं तु
ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः

६० ॥ उपेति । चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुख्ययोध्या ।
उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः ॥ “ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्” इत्यमरः ॥ तैर्म-
हर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । बभौ ॥

६१ ॥ श्लाघ्य इति । वैदेह्यास्त्यागोऽपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मान् ।

censure which he had first passed, by bestowing praises upon him who was a protector even from the god of death.

58. As the clouds pour down rain upon the crops, so the leaders of the Rākshasas and the monkeys as well as the kings poured many presents upon him who had allowed his steed to move freely for the sacrifice.

59. Being invited great sages came to him from several quarters, leaving behind not only their earthly residences but even the starry (luminous) ones.

60. Ayodhyā with its four gates like so many mouths appeared owing to the sages having been quartered in the open space outside the city, like the form of Brāhmā, with the newly created beings around it.

61. His repudiation of Vaidehī was also commendable for

59. E. उपजग्मुः for अभिजग्मुः.

60. A. C. D. with Hemādri चतुर्द्वारवती for चतुर्द्वारमुखी. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha and notices चतुर्द्वारवती.

61. D. with Vijay., °जन्मनः for °वासिनः. B. C. E. H. L. R.

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञ रामायणमितस्ततः ।

मैथिल्यौ कुशलवौ जगत्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

प्राचवंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य त-
स्यानन्यजानेः ॥ “ जायाया निङ् ” इति समासान्तो निङादेशः ॥ पत्यू रामस्य
हिरण्यमयी सौवर्णी ॥ “ दाण्डिनायन ”—आदिस्तुत्रेण निपातः ॥ सा निजैव
जाया पत्न्यासीत् ॥ कविवाक्यमेतत् ॥

६२ ॥ विधेरिति । ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारो निरिच्छ्यमानपरिकरो मखः
प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्युह्नाः ॥ “ यत्रैव कवि-
धानम् ” इति कः ॥ अत्र कर्तृत्वलक्षणायाः क्रियाया विघ्ना अनुष्ठानविघातका
राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

६३ ॥ अथेति । अथ मैथिल्यौ मैथिलीजनयौ ॥ “ स्त्रीभ्यो ङक् ” इति ङ-
क्प्रत्ययः ॥ कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वा-
ल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ “ आतश्चोपसर्गे ” इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः ॥ प्रा-
चेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञानमित्यर्थः ॥ “ उपज्ञा ज्ञा-
नमाद्यं स्यात् ” इत्यमरः ॥ “ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ” इत्यादिना
नर्पुसकत्वम् ॥ अध्यते ज्ञायते ज्ञेनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रा-
मायणाख्यं काव्यम् ॥ “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति णत्वम् ॥ उत्तरायणमितिव-
त् ॥ इतस्ततो जगत् ॥ गायतेर्लिङ् ॥

while residing in the shed of sacrifice the golden image of Sita was
a wife to him who did not take another wife.

62. Then sacrifice was begun with preparations larger and
more grand than those laid down in the Śāstras as necessary. In
this sacrifice the Rākshasas who are naturally its obstructors be-
came themselves its protectors.

63. Meanwhile, being directed by their preceptor the two sons
of Maithili Kus'a and Lava, went about chanting the Rāmāyana,
first known by the son of Prāchetas, in different parts of the world
(*lit.* here and there).

with Chā., Din., Val., and Vijay., यस्यासीन्मैव. D. with Su., आसीय-
त्संव, D₂. I. K. with Hemādri, तस्यासीन्मैव for मैवासीयस्मात्.

62. I. तत्र for ततः. A. C. क्रियारम्भे for क्रियाविघ्नाः. Sumativijaya
notices the reading.

63. D₂. and the text only of Vijay., कलगिरिः for कुशलवौ. B.
C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., गुरुचोदितौ, L. गुरुचोदितौ
for गुरुचोदितौ. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Vallabha and others.

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।

किं तथेन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।

ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

तद्गीतश्रवणेकाग्र्या संसदश्रुमुखी बभौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातव वनस्थली ॥ ६६ ॥

६४ ॥ वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गयमिति शेषः । तौ कुशलवयो किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः ॥ अत एव तत्किं यन निमित्तं तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वे सरसमित्यर्थः ॥

६५ ॥ रूप इति । ते जानन्तीति तज्ज्ञाः । तैस्तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः कुशलवयो रूपे आकार गीते च माधुर्यं श्रवणीयं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

६६ ॥ नदिति । तयोर्गीतश्रवण एकाग्र्यासक्ताश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सना । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुश्रुभे ॥ आनन्दपारवश्यान्निष्यन्दिनास्त इत्यर्थः ॥

64. With the incidents of Rāma's life—the composition of Vālmiki—their voice like Kinnar's—why should they not be able to captivate the hearts of the hearers ?

65. Being informed of the charming beauty and the fascinating power of music of the two boys, by persons able to appreciate them he with his brothers feeling curious saw their personal beauty and heard their ravishing songs.

66. The assembly, closely listening to their singing, with their faces streaming forth tears (of joy), appeared like a forest-ground unshaken by the breeze—dripping dews in the morning.

64. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., किंनरस्वनौ, L. किंनरश्रवणौ for किंनरस्वनौ.

65. A. C. with Vijay., and the text only of Chā., सौन्दर्यं for माधुर्यं. B. C. K. R. with Vijay., तज्ज्ञनिवेदितं for तज्ज्ञनिवेदितं.

66. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., निष्यन्दिनी for निष्यन्दिनी. D. R. निर्वाता for निर्वाता. Hemādri notices the reading.

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत् ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिम्भिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

६७ ॥ वय इति । जनता जनानां समूहः ॥ “ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत् ” इति तत्प्रत्ययः ॥ वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यभिकम्पं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ॥ नञर्थस्य न-शब्दस्य बहुव्रीहिः ॥ व्यतिष्ठत्तिष्ठत् ॥ “ समवप्रविभ्यः स्थः ” इत्यात्मनेपदैः ॥ विस्मयादनिमित्तमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

६८ ॥ उभयोरिति । लोकां जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नृपण्येन तथा न विसिम्भिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिम्भिये ॥

६९ ॥ गेय इति । गेये कां नु विनेता वामिति वा पाठः ॥ वामिति युष्मदर्थ-प्रतिपादकमव्यर्थं द्रष्टव्यम् । तथा चायनर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षिता ॥ कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः ॥ इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ । विनेतारं कवि चेत्यर्थः ॥

67. The people observing their resemblance to Rāma in everything except age and dress stood gazing with unwinking eyes.

68. The people were astonished not so much at their proficiency in the art of music as at *their indifference* (i. e. disregard) to the generous gifts which the king was freely making to them.

69. “ By whom you (two) are instructed in the art of music, and of what poet is this the composition ? ”—these queries

67. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., च मा for तदा. B. H. with Din., and Su., वीक्षापन्ना, C. I. K. R. with Val., and Vijay., वीक्ष्यापन्ना, D. वीडापन्ना, A₂. L. with Chā., विस्मयेन, D₂. निनिमेषां, E. व्याक्षिकम्पं for नाक्षिकम्पं. Hemādri and Chāritravardhana notice the reading of Vallabha and others. Hemādri: “ वीक्षापन्नेति पाठे विलक्षा व्यतिष्ठत् ॥ “ वीक्षापन्ना विलक्षाऽथ ” इत्यभिधानचिन्तामयिः ” Chāritravardhana has also the same ; so has Sumativijaya and others.

68. A. D. K. R. with Vallabha, प्रीतिदानेन for प्रीतिदानेषु.

69. A. गेये केन विनीतवि, A₂. गेये केन विनीतं वां, C₂. D. गेये को नु विनेता वां, Mallinātha notices the reading and says,—गेये गीतविषये कां नु वां

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥

७० ॥ अयेति । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन् । देहमात्मानमुरीकृत्य । आत्मन आत्मार्थं स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ राज्यमस्मै प्राचेतसा-
य न्यवेदयत्समर्पितवान् ॥

७१ ॥ स इति । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ॥ “प्रयोजनम्”
इति ढञ् ॥ “स्याद्दयालुः कारुणिकः” इत्यमरः ॥ स कवी रामायै तौ मैथिलेयौ
तदात्मजौ रामकुतौ व्याख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे यथाचे ॥

being asked by the king himself they declared (the name of)
Vālmiki.

70. Then Rāma together with his younger brothers went to
Prāchetasa and offered to him the kingdom and everything with
the exception of his person.

71. Mentioning to Rāma that the two sons of Maithilī were
his (Rāma's) own sons, that tender-hearted poet requested him to
take Sitā back (*lit.* for the acceptance of Sitā).

युवांयुवयोर्विनेता शिक्षकः । नुशब्दः प्रश्ने ॥ “तु वृच्छायां वितर्के च” इत्यमरः ॥ D₂. गेये
कोऽत्र विनेता वां for गेये केन विनीता वां. Hemādri notices the reading of
D₂. Sumativijaya notices the reading of A₂. Ms. Our reading is
supported by eleven Mss. and all commentators. B. D. E. K. R.
with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., कवेः कृतिः for कृतिः कवेः.
E. with Su., वाल्मीकिं तौ for तौ वाल्मीकिं.

70. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
Su., and Vijay., दूरीकृत्य for उरीकृत्य. Châritravardhana: “दूरीकृत्य
वर्जयित्वा.”

71. B. D. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., रामस्य for रामाय. B. C. E. H. I. J. L. R. with Hem., Châ.,
Din., Val., Su., and Vijay., तवात्मजौ for तदात्मजौ. D. J. तं परिग्रहं, L.
च परिग्रहं for संपरिग्रहं. Between 71-72. D. I. with Su., read—“तदाक-
र्ण्यं मुनेर्वाक्यं रामो राजीवलोचनः । समं हर्षविषादाभ्यां युयुजे नीतिकोविदः” [D.
तदाकर्ण्यं वचस्तस्य, Su., तदाकर्ण्यं कर्णाभ्यां. D. सह for समं. D. युक्तरं प्राक्वा-
न्मुनिं for युयुजे नीतिकोविदः]. Sumativijaya reads this between 72-73,
but not for better.

तात शुद्धा समक्षं नः स्तुषा ते जातवेदासि ।
 दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजाः ॥ ७२ ॥
 ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
 ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥
 इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥
 अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।
 कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७२ ॥ तातेति । हे तात । ते स्तुषा सीता नोऽस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् ॥
 “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तदृच् ॥ जातवेदसि बह्वौ शुद्धा ।
 नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किं तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां
 न श्रद्धुर्न विशश्वतुः ॥

७३ ॥ ता इति । मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः [प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासय-
 तु ॥ विश्वासस्य वृद्धिरूपत्वात् ॥ “णौ गभिरवोधने” इति इणो गम्यादेशो
 नास्ति ॥ ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

७४ ॥ इतीति । राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं
 शिष्यैः प्रयोज्यैः । स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव । आनाययामास ॥

७५ ॥ अन्येद्युरिति । अथ काकुत्स्थो रामः । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुत-
 प्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा कवि-
 वाल्मीकिमाहाययामासाकारयामास ॥

72. Worthy Sire ! thy daughter-in-law was proved to be pure in fire (i. e. tested in fire) in our very presence, but people of this place did not believe in her purity (or fidelity) on account of the wicked nature of the demon.

73. Let therefore Maithili produce confidence in the minds of the people in respect of her conduct, then in obedience to your command I will take her and her sons back.

74. When the king made this promise, the sage caused Jānaki to be brought from the hermitage by his disciples, as his success was brought about by means of his austerities.

75. Then on the next day, calling together (assembling) the citizens to introduce to them the matter in hand, the descendant of Kakutstha sent for the poet.

73. L. तवाज्ञया for त्वदाज्ञया.

74. D. K. आनाययामास for आनाययामास.

75. A. O. K. with Vijay., संनिमैत्र्य for संनिपात्य.

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।
 ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥
 काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
 अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥
 जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।
 तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ स्वरेति । अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा सावित्र्योदर्चिषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेनोदर्चिषं राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

७७ ॥ काषायेति । काषायेण रक्तं काषायम् ॥ “ तेन रक्तं रागात् ” इत्यण् ॥ तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयतानुमिता ॥

७८ ॥ जना इति । तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथादर्शनमार्गात्प्रतिसंहतचक्षुषो निवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव । अवाङ्मुखा नम्रमुखास्तस्थुः ॥

76. Then the Muni attended on (came to) the resplendant Rāma together with Sītā accompanied by her two sons, as on the refulgent sun with the Vedic verse (Sāvitrī) accompanied by proper intonation and purity.

77. That she was chaste (pure) was inferred from her very form that was peaceful and clad in red garments, with the eyes directed towards her feet (as a sign of modesty).

78. All people withdrawing their eyes from the range of her sight stood with their heads downcast like paddy plants with the burden of fruits.

76. B. C. E. H. J. K. R. with Val., and Vijay., इव, D. I. L. with Su., च for असौ. C. E. H. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सह for अथ. C. K. सा तथा for सीतया. B. वह्नि for सूर्य. D. उपस्थितः for उपस्थितः Hemādri notices the reading.

77. 1. स्वपदार्पित° for स्वपदार्पित°. R. omits this verse.

78. B. H. L. with Chā., Din., and Val., उर्वामुखाः, C. E. R. अधोमुखाः, D. K. with Hem., and Vijay., अवाङ्मुखाः for तेषावाङ्मुखाः. Sumativijaya notices the reading of Chāritravardhana and others.

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।

शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

७९ ॥ तामिति । आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से भर्तुर्दृष्टिविषये समर्थं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां सीतामशाच्छा-
न्ति स्म ॥

८० ॥ अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं इत्तं पुण्यं पय आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोद्यारयामास ॥

८१ ॥ वाङ्मन इति । वाङ्मनःकर्मभिः वाङ्मनःकायैः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खालित्यं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा भूमिः ॥ “संज्ञायां भृतृवृजि—” इत्यादिना खचप्रत्ययः ॥ “अरुर्द्विषत्—” इत्यादिना मुमागमः ॥ हे विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

८२ ॥ एवमिति । साध्व्या पतिव्रतया तया सीतयैवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातहृदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥

79. The Muni sitting in his seat ordered her, saying “ Dear child, make the people free from doubt concerning your own conduct in the presence of your husband. ”

80. Then sipping the holy water poured on her hand by a disciple of Vālmiki, Sitā gave utterance to these truthful words.

81. “ If there is no violation of duty from me towards my husband whether in words, thought or action, O divine Earth ! the supporter of universe ! please to hide me in thy womb. ”

82. No sooner were these words uttered by the chaste Sitā than there rose up a halo of light like that of lightning from a chasm in the earth that manifested itself at once.

79. E. वृत्ते रवे for स्ववृत्ते. K. L. लोकमन्वशात् for लोकमित्यशात्.

81. B. विश्वंभरा देवी for विश्वंभर देवि. B. अर्हति for अर्हसि.

82. A. C. with Hemādri रन्ध्रं सद्योभवाद्भुवः for रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः.

D. ततः for भुवः.

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिवलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

८३ ॥ तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुष्यासीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साश्नान् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः ॥ “ खञ्चि ह्रस्वः ” इति ह्रस्वः ॥ प्रादुरासीत् ॥

८४ ॥ सति । सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्कमारोप्य तस्मिन्भर्तारं रामं मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः ॥ “ षष्ठी चानादरे ” इति सप्तमी ॥ पातालमभ्यगात् ॥

८५ ॥ धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्तधनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरुर्ब्रह्मा शमयामास ॥ अवश्यंभावी विधिरिति भावः ॥

83. In the centre of that halo of light there appeared the Goddess Earth herself having for her girdle the ocean, seated on a throne held up on the expanded hood of the snake Shesha.

84. She placed on her lap Sitâ whose eyes were directed towards her husband and took her away to the nether world, before her husband had time to exclaim “ Oh, do not; please do not. ”

85. Brahmâ knowing that fate is powerful appeased Râma whose anger was excited against the earth and who had taken up the bow, wishing for the restoration of Sitâ.

83. R. °क्षिना for °क्षिन°. B. D. L. R. with Châ., and Val., °निषादिनी for °निषेदुषी. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., °वसना for °रसना.

84. A. D. with Hemâdri, भर्तरि प्रणिहिते°, E. H. I. J. L. R. with Châ., and Din., भर्तरे प्रहिते°, C₂. with Su., स्वभर्तृप्रहिते° for भर्तृप्रणिहिते°. Sumativijaya notices the reading of Châritravardhana and others. R. एवं for इति. K. L. व्याहरन्त्येव for व्याहरत्येव. B. अभ्यगात्, D. सम्यगात् for अभ्यगात्.

85. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रसायां for धरायां. D. सीताभ्युद्धरणैषिणः for सीताप्रत्यर्पणैषिणः. A. C. with Châ., and Din., मुनिः for गुरुः.

ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
 रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥
 युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
 ददौ दत्तप्रभावाय भरताय धृतप्रजः ॥ ८७ ॥
 भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निजित्य केवलम् ।
 आतोयं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥
 स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
 अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

८६ ॥ ऋषीनिनि । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितान्ऋषीन्सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

८७ ॥ युधाजित इति । किं च । धृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य सं-
 देशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ ॥

८८ ॥ भरत इति । तत्र सिन्धुदेशे भरताऽपि युधि गन्धर्वान्निजित्य केवलमेक-
 मातोयम् ॥ " ततं वीणादिकं वाद्यनानद्धं सुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुपिरं कां-
 स्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधनिर्दं वाद्यं वादित्रातोयनामकम् " इत्यमरः । ग्राह-
 यामास । आयुधं समत्याजयत्याजितवान् ॥ ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं
 नित्यमित्यनुसंधेयम् ॥

८९ ॥ स इति । स भरतः । अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदाख्ययोः ।

86. At the end of the sacrifice Rāma dismissed the sages and his friends duly honoured and centred his affection for Sitā in her sons.

87. Rāma who supported his subjects gave at the request of Yudhājīta the country named Sindhu to Bharata to whom he also made over a part of the wealth he possessed.

88. There Bharata having conquered the Gandharvas in a battle forced them simply to take up their lute and to forego their arms.

89. Having installed his two sons, Taksha and Pushkala, who

86. B. D. with Val., and Su., विदधे for निदधे.

87. D. I. J. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., युधा-
 जितस्य, E. युधायुतस्य for युधाजितश्च. A. C. with Chā., सिन्धुकूलजं [सिन्धुकूलनं
 Ms.] for सिन्धुनामकं. Chāritravardhana: " सिन्धुकूलजं सिन्धुनामकं. " D. L.
 दिष्टप्रभावाय, A. with Chā., दृष्टप्रभावाय, C. E. R. with Val., Su., and Vi-
 jay., जेतुं सपुत्राय for दत्तप्रभावाय. A. D. L. with Hem., and Su., धृतप्र-
 जः for धृतप्रजः. B. omits this verse.

88. D. K. with Vijay., आयुधान् for आयुधं.

89. A. D. I. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., तक्षपुष्क-
 रौ for तक्षपुष्कलौ.

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति राज-
धान्योर्नगयोरभिषिच्य पुनः रामान्तिक्रमगात् ॥

९० ॥ अङ्गदमिति । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च
तदाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥

९१ ॥ इतीति । इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्या-
तानां जननीनां क्रमान्निवापाञ्ज्वाद्वाहीन्विदधुश्चक्रुः ॥

९२ ॥ उपेत्येति । अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच । कि-
मित्याह—हरस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावां यः पश्येत् । रहस्यभङ्गं कुर्या-
दित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

deserved the coronation (on the thrones) in the capitals named
after them (Takshas'ilâ and Pushkalâvatî), he again went to Râma.

90. Lakshmana also in obedience to the command of his brother
made his two sons named Angada and Chandraketu the lords
of the country called Kârâpatha.

91. The lords of men having thus settled their sons on the
throne performed, in due order, the funeral obsequies of their mo-
thers who had departed to the region of their husband.

92. Once upon a time Death in the disguise of a hermit came
to Râghava and said " you should abandon him who will see us
conversing together in private. "

90. E. रामचन्द्रस्य for रघुनाथस्य. A. कारपथेश्वरौ, B. कारपथेश्वरौ, D. ता-
रपथेश्वरौ, D₂. तारापथेश्वरौ, A₂. with Hemâdri उत्तरापथेश्वरौ for कारापथेश्वरौ.

91. B. R. इति रोपित°, A. C. with Su., and Vijay., समारोपित° for
इत्यारोपित°. A. C. with Su., स्वर्गलोक°, R. भर्तृलोकं for भर्तृलोक°.

92. -C. E. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
मुनिवेषेण for मुनिवेषोऽथ. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also
agrees with Châritravardhana and others. K. यः संत्यजेः for यस्तं त्यजेः.

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
 आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥
 विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
 भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥
 स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
 चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥
 तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्गकमधितस्थुषि ।
 राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

९३ ॥ तथेति । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनादिवमध्यास्व । इत्याचख्यौ ॥

९४ ॥ विद्वानिति । द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाङ्गीतः सन् । तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्विभेदः ॥

९५ ॥ स इति । योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

९६ ॥ तस्मिन्निति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणा-र्थत्वं शतांशवत् ॥ आत्मचतुर्भागे तस्मिँल्लक्ष्मणे प्राङ्गकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गे

93. Then to the king who assented to his proposal by saying, "so be it" he disclosed himself and told him to return to heaven in obedience to the command of the Creator.

94. Lakshmana who stood at the gate afraid of being cursed by Durvâsas who wanted an immediate interview with Râma, interrupted them in their discourse, though he was aware of the agreement made between them.

95. He who was conversant with the art of Yoga practice going over to the bank of the river Sarayû made the promise of his elder brother true by abandoning his body.

96. When that fourth part of his own self (i. e. of Râma)

93. D. L. आरोढुं for अध्यास्व. Between 94-95 A. D. E. I. R. and Hemâdri read,—“ गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्वं मामुद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वापि वधो-चापि साधूनामुभयं समं ॥ ” [I. परित्यागो for त्यागो वापि.]

94. A. C. with Châ., and Din., रामसंदर्शितात्मनः for रामसंदर्शनार्थिनः.

95. A. C. with Su., सरयूतीरे for सरयूतीरं. D. with Su., वितथां for अवितथां. A. with Vijay., पूर्वजन्मनि for पूर्वजन्मनः.

96. C. शिथिलः for शिथिलं.

स निवेद्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

जग्मुषि सति राघवो रामः । भुवि त्रिपाद्धर्म इव । शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः ॥ त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः । अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते ॥ “ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्थांशः ” इत्यमरः ॥ त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् ॥ “ संख्यानु पूर्वस्य ” इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

९७-९८ ॥ स इति ॥ उदगिति ॥ युग्मम् ॥ स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेद्य स्थापयित्वा । सूक्तैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् ॥ “ लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने ” इति विश्वः ॥ शरावत्यां पुर्याम् ॥ “ शरादीनां च ” इति शरकुशशब्दयोर्द्वयः ॥ निवेद्य । सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तरि वात्सल्यादनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् ॥ “ द्वितीयायां च ” इति ण-सुल् ॥ अयं कचिदपरीप्सायामपीष्यते ॥ “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् ॥ परीप्सा त्वरा ॥ अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥

९९ ॥ जगृहुरिति । चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गे जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ॥

preceded him to heaven, Rāghava like the three-legged virtue remained on earth with his hold slackened.

97—98. Having placed Kus'a on the throne of Kus'āvatī who was to his enemies like a goad to an elephant, and Lava on the throne of S'arāvatī who by his wise sayings caused good men to shed tears, he who was of steady mind accompanied by his younger brothers placed the fire-pan before himself and proceeded towards the north. All the people of Ayodhyā leaving their homes followed him on account of their great love for him.

99. The monkeys and the demons who knew his intentions

97. A. C. R. with Hemādri संनिवेद्य for स निवेद्य. B. with Chā., Val., and Vijay., शरावत्यां च, C. H. I. K. R. with Hem., and Su., शरावत्यां च, D. L. शरावत्यां for शरावत्यां. One of the Mss. of Chāritra-rardhana's शिशुहितैविनी also agrees with Hemādri and others.

98. D. स्थितधीः for स्थिरधीः. Hemādri notices the reading.

99. B. C. H. I. L. with Hem., Chā., Su., and Vijay., वृत्तज्ञाः,

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संसर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

१०० ॥ उपस्थितेति । उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्तानुकम्पित इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेणानुयायिनां सरयूत्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे ॥ “ निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ” इत्यमरः ॥

१०१ ॥ यदिति । यद्यस्मान्नत्र सरय्वां मज्जतां संसर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

१०२ ॥ स इति । विभुः प्रभुः । स रामो विबुधानांशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्तु त्रिदशीभूता देवभवनं गता ये पौरास्तेषां नूतनपुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

followed his track which was drenched by the tear drops of the people as large as buds of Kadamba-tree.

100. Then Râma who was kindly disposed towards persons devoted to him and on whom a celestial car had attended made the river Sarayū a staircase for his followers to ascend to heaven.

101. Because the concourse of the people who swam there was very great like that of cows swimming, therefore the place became celebrated as a holy spot on earth by the name of Gopratara.

102. When Sugrîva and others who were portions of gods resumed their original forms, the lord of the universe created a separate heaven for his citizens who had attained divinity.

D. K. वर्मज्ञाः for चिन्मज्ञाः. Châritravardhana : “ वृत्तज्ञाभिन्नाभिप्रायवेदिन &c. ” A. D. कपिराक्षसाः for हरिराक्षसाः. B. K. अभिवृष्टं for अभिवृष्टां.

100. R. उपस्थितं for उपस्थित°. A. B. E. H. R. with Su., निःश्रेणी for निःश्रेणिः.

101. A. B. D. L. विमर्दः for संमर्दः. A. D. तत्र for भुवि.

102. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Châ., Din., Su., and Vijay., पौरार्थं for पौराणां.

निर्वर्त्येवं दशमुखशिरच्छेदकार्यं सुराणां
 विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
 लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
 कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम
 पञ्चदशः सर्गः ॥

१०३ ॥ निर्वर्त्येति । विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरच्छेदकार्यं नि-
 वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वय-
 मिव । दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे । चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोक-
 प्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्यायकोलचलमल्लि-
 नाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥

103. Vishnu having thus accomplished the object (commis-
 sion) of the gods by cutting off the heads of the ten-headed demon
 and established the lord of Lankâ (Bibhishana) and the son of
 Wind on the northern and southern mountains like two pillars as a
 monument of his deeds, entered into that form of himself which ser-
 ves as a refuge to all created beings.

103. B. C. E. with Châ., Su., and Vijay., भयच्छेदि कार्यं, D.
 with Hemādri भयच्छेदकार्यं, D₂. H. I. with Val., and Din., भयोच्छेदि
 कार्यं, K. L. शिरच्छेदि कार्यं, R. भुजच्छेदि कार्यं for शिरच्छेदकार्यं. R. स तनुं
 for स्वतनुं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
 Su., and Vijay., सत्तलोक° for सर्वलोक°. I. चोभयौ for चोभयं.

। षोडशः सर्गः ।

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ॥

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

ते सेतुवार्त्तागजबन्धमुखैरभ्युच्छ्रिता कर्मभिरप्यबन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलं समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं बन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

१ ॥ अयेति । अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । तथा गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः ॥ तदुक्तम्—“ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तन्मभिधीयते ” इति ॥ तथा हि । सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् ॥ “ हायनान्त-” इत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

२ ॥ त इति । सेतुर्जलबन्धः । वार्त्ता कृषिगोरक्षणादिः ॥ “ वार्त्ता कृष्याद्युदन्तयोः ” इति विश्वः ॥ गजबन्ध आकरेभ्यो गजव्रह्मणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरबन्धैः सकलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलं समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रमुः ॥ अत्र कामन्दकः—“ कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवनादानं सून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् ” इति ॥

1. Then the seven other (*viz.* other than Kus'a) heroic princes of the family of Raghu made Kus'a, the eldest both in point of birth and personal qualities, the sharer of every thing best of its kind; for good brotherly feeling was a hereditary virtue in their family.

2. Though they were greatly distinguished for their successful undertakings the chief of which were the constructions of bridges, agriculture (including the protection of cows, &c.), and the taming of elephants, yet they never transgressed the boundary of the portion of land allotted to each, as the seas do not go beyond their coasts.

2. B. अभ्युच्छ्रिताः for अभ्युच्छ्रिताः. D. L. and the text only of Vi-jay., °प्रतिभाग° for °प्रविभाग°.

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
 सुराद्विपानामिव सामयोर्निर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥
 अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
 कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥
 सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
 जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं वन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥

३ ॥ चतुर्भुजेति । जतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशां रासादयः । ते प्रभवाः कारणा-
 नि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च ॥ “दानं गजमदे त्यागे” इति विश्वः ॥
 प्रवृत्तिर्व्यापारः । प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स वंशः ।
 सामयोनिः सामयोनिप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुराद्विपानां दिग्यजानां वंश
 इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्वतोऽभूत् ॥ सामयोनिरित्यत्र पालका-
 प्यः—“सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त
 सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति ॥

४ ॥ अथेति । अथ । अर्धे रात्रेर्धरात्रः ॥ “अर्धं नपुंसकम्” इत्येकदेशसमासः ॥
 “अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः” इत्यादिना समासान्तोऽच्यत्ययः ॥
 “रात्राद्वाहाः पुंसि” इति नियमात्पुंलिङ्गत्वम् ॥ अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे
 सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां प्रोषितभर्तृका-
 वेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा तान् ॥ सुप्नुपेति समासः । वनितामपश्यत् ॥

५ ॥ सेति । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः
 पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्वन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा
 जयशब्दपूर्वं यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ॥

3. That family of theirs sprung from the portions of Vishnu (the four-armed god), who never desisted from the act of liberality being divided into eight branches, spread widely like the race of celestial elephants sprung from the Sâmans, the flows of whose ichor are uninterrupted.

4. Once at mid-night Kus'a who was wide awake saw a female, never seen before, dressed like one whose husband is gone on travel, in his bed-chamber where attendants were asleep and the lights were steadily burning.

5. “ May victory attend on you ! ” with these words first uttered, she folded her hands and stood before him, the conqueror of his enemies, whose lustre was like that of Indra, whose royal fortune was common to the good (virtuous) and who had good brothers.

अथानपोढागलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नाधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

६ ॥ अथेति । अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेण विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढागलमनुद्धादितविष्कम्भमपि ॥ “ तद्विष्कम्भेऽगलं न ना ” इत्यमरः ॥ अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाच ॥

७—८ ॥ लब्धेति ॥ का त्वमिति । युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव ॥ अनिर्वृतानां दुःखितानाभाकारं विभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ॥ किं च । हे शुभे त्वं का कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते नव मदभ्यागमकारणं वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य । तत्तथाभूतं मत्वाचक्ष्व ॥

९ ॥ तमिति । सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्यादोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन

6. Whereupon the astonished son of Rāma raised his upper half (*lit.* left the bed by the upper half) from the couch and began to address her who had entered the palace, though the doors of it were not unbolted, as a reflection does the surface of a mirror.

7—8. “ You got an entrance into the palace though its door was bolted and yet I do not see that you possess any power of Yoga. You wear an appearance of the distressed as a lotus suffers damage caused by frost. Gentle lady ! who are you and whose wife are you ? or what is your object in coming to me ? Mention all this to me, first remembering that the mind of the self-restraining Raghus possesses a propensity totally turned away from the love towards the wives of other men. ”

9. That faultless lady replied and said ‘ know me, O king, to

6. B. I. L. R. with Châ., and Din., तां सोऽनपोढा°, H. तां चानपोढा° for अथानपोढा°.

7. D. with Dinakara योगप्रवेशः for योगप्रभावः. H. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., दृश्यते for लक्ष्यते.

9. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su.,

वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपोरा हे राजन्मां संप्रति वीतनाथामनाथां ॥ तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥

१० ॥ वस्वौकसारामिति । साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना वद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसारालकापुरी ॥ “अलकापुरी वस्वौकसारा स्यात्” इति यादवः ॥ अथ वा नानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी ॥ “वस्वौकसारा शक्रस्य” इति विष्णुपुराणात् ॥ तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ सूर्यवंश्ये त्वयि सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

११ ॥ विशीर्णेति । तल्पानि अडालकाः ॥ “तल्पं शय्यादृष्टिषु” इत्यमरः ॥ अडालानि गृहभेदाः ॥ “अडं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थं गृहान्तरे” इति विश्वः ॥ विशीर्णानि तल्पानामडालानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः सस्तप्राकारः ॥ “प्राकारो वरणः शालः” इत्यमरः ॥ प्रभुणा स्वामिना विनैवभूतो मे निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्विलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्यनुकरोति ॥

be the lordless presiding deity of that city the people of which were carried to heaven by your sire with him when he went to his regions.

10. Such a one as I, having eclipsed the city of Alakâ by my prosperity manifested in the festivals which continuously took place by reason of the excellent rule, am (now) reduced to a pitiful condition, even when thou, a scion of the solar race, art reigning here with all thy power.

11. Without a king, my situation with hundreds of broken turrets and terraces and with dilapidated ramparts resembles the close of the day the sun in which has gone down to the setting mountain and which has clouds dispersed by fierce wind.

and Vijay., तव यां for अनवया. Both Hemâdri and Châritravardhana notice the reading, the former says,—‘अनवया’ इति रामत्यागेन दोषः. ‘स्वपदोन्मुखेन’ इति कारणम्; the latter observes,—‘गुरुणानवया’ इति पाठे त्वत्पित्र्यागे दोषाभावाक्तिः. A. D. पुरदेवतां for अधिदेवतां. Hemâdri notices the reading of A. D. Mss.

11. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Vijay., विशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः, D. with Su., विस्तीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः, D₂. विशीर्णकल्पाट्टशतो निवेशः for विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः. Mallinâtha notices the reading of D₂. and observes,—अथ वा विशीर्णकल्पेति पाठः ॥ अडः क्षौ-

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।

वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

१२ ॥ निशास्त्विति । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासानभिसारिकाणाम् ॥ “ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमभूत् ॥ “ गोचरसंचर—” इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातः ॥ स राजपथो नदन्मुखेण या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोष्टुर्निर्वाह्यते गम्यते ॥ वहेरन्यो वहिधातुरस्तीत्युपदेशः ॥

१३ ॥ आस्फालितमिति । यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सन् । जल-क्रीडास्त्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत् । तदीर्यिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः । कर्तृभिः । शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत्क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

12. That royal road which had been once the resort of the Abhisârikâs with bright jingling anklets, during the nights, is now frequented by female jackals who seek carrion by the aid of the light emitted from their howling mouths.

13. Those waters of the lakes which once stirred gently by the forepart of the hands of young ladies at the time of sporting imitated the deep resounding of a drum now bewail (produce a mournful or bewailing sound) being struck violently with horns by wild buffaloes.

माः ॥ “ स्याददः क्षौममल्लियाम् ” इत्यमरः ॥ ईषदसमात् विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथोक्तः ॥ Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. D. L. अर्धनिमग्न° for अरतनिमग्न°.

12. B. E. संचरः. A. E. with Su., and the text only of Vijay., नदन्मुखोल्काविचिता°, D. L. ज्वलन्मुखोल्काविचिता°, I. ज्वलन्मुखोल्काविदिता° for नदन्मुखोल्काविचिता°. H. L. संवाह्यते for स बाह्यते. After this stanza R. reads the 10th verse of our text.

13. A. D. E. R. with Hem., and the text only of Vijay., ध्वनितामगच्छत् for ध्वनिमन्वगच्छत्. B. L. with Châ., Din., and Val., दीर्घिकासु for दीर्घिकाणाम्.

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
 प्राप्ता दबोल्काहतशेषवर्हाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥
 सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
 सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेऽद्य ॥ १५ ॥
 चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
 नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहतं वहन्ति ॥ १६ ॥

१४ ॥ वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः ॥ “अधिकरणे शैतेः” इत्यच्प्रत्ययः ॥ “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यलुक्प्रत्ययः ॥ मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या नृत्यरून्याः । दबोऽरण्यवद्धिः ॥ “द्वदावौ वनारण्यवह्नी” इत्यमरः ॥ तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥

१५ ॥ सोपानेति । किं च । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागाँल्लाक्षार-साद्राश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मार्गेष्वद्य सद्यो हतन्यङ्कुभिर्मारितमृगैर्व्याघ्रैरस्र-दिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

१६ ॥ चित्रेति । पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रगताभिरेव ॥ “करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे” इत्यमरः ॥ दत्तमृणाल-भङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

14. The pet peacocks (*lit.* pleasure-peacocks) lying (now) on trees their abodes of perching sticks being broken to pieces, devoid of their (usual) dance on account of the absence of tabor-sound and possessing a remnant of their plumes that are destroyed by the flames of forest-conflagration, are reduced to the state of wild ones.

15. And on those flights of steps (*lit.* stair-cases) where fair ladies used to plant their feet dyed in lac, tigers that have just killed deer do now place their paws besmeared with blood.

16. The elephants (painted) in the pictures (on the walls) as entered into lotus-beds and as being presented with pieces of

14. A. C. यष्टिनिवेशभङ्गान् for यष्टिनिवासभङ्गान्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with A. C.

15. D. L. चरणाङ्गरागान् for चरणान्सरागान्. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., मे for अद्य.

16. C. D. and the text only of Vijay., विदीर्ण° for विभिन्न°. R. स-रोषसिंहप्रहतं for संरब्धसिंहप्रहतं.

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोन्नरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

१७ ॥ स्तम्भेष्विति । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः ॥ “समौ कञ्चुकनिर्मोकौ” इत्यमरः ॥ सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोन्नरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

१८ ॥ कालेति । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेष्वास्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छयं येषां तादृशाः । अत एव पूर्वं ये मूर्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ “पादा रश्म्यङ्गितुयोशाः” इत्यमरः ॥ न मूर्छन्ति । न प्रतिकलन्तीत्यर्थः ॥

१९ ॥ आवर्ज्येति । किं च । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्यान्मद्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि । ता मदीया उद्यानलताः । वन्यैः

lotus-stalks by female elephants (now) bear the blows of the enraged lions with their temples shattered by the stroke of their goad. like-nails.

17. The slough-strips left by cobras become, on account of their contact (with the breasts), a covering on the breasts of the images of woman (engraved) on posts which have a dusky appearance and the lines of colour (painting) on which have been disfigured.

18. Those very rays of the moon though white like pearl-necklaces (once reflecting) now do not take effect (reflect) at night on the mansions, on (the surface of) which are grown here and there, shoots of grass, and the plaster on which is turned black by lapse of time.

19. Those garden-creeper of mine, the flowers of which were once plucked by the sportive women bending their boughs with com-

17. B. D. I. with Hem., Chā. Din., Val., and Su., तून्नरीयाणि for स्तनोन्नरीयाणि. Hemādri notices the reading of Mallinātha. D. E. with Su., पट्टाः for पट्टाः.

18. I. मुक्तागुणशुद्धयः for मुक्तागुणशुद्धयः.

19. D. with Su., पुलिन्दैः for पुलिन्दैः.

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरास्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
 उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥
 तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

पुलिन्दैर्मल्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्लिद्यन्ते पीडयन्ते ॥ क्लिभातेः
 कर्मणि लट् ॥ “ भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ” इत्यमरः ॥

२० ॥ रात्राविति । रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दि-
 वापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नष्टो
 धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लूतातन्तुवितानैस्तिरस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ॥

२१ ॥ बलिक्रियेति ॥ “ बलिः पुजोपहारः स्यात् ” इति शाश्वतः ॥ बलिक्रि-
 यावर्जितानि सैकतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधनचूर्णादीनि ॥
 “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति करणेऽनीयप्रत्ययः ॥ स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति
 सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपांतिषु वानीरगृहाणि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

२२ ॥ तद्विति । तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयो-
 भ्यां मामभ्युपेतुमर्हसि ॥ कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशा-
 न्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥

passion (i. e. gently), are now being destroyed by the monkeys of
 the forest as well as by savages.

20. The windows displaying no light of lamps at night and
 bereft of the splendour of the faces of beautiful women during day
 time are now covered over with the cob-webs of spiders with the
 lines of smokes (completely) destroyed.

21. I am grieved to behold the waters of the Sarayû not ob-
 taining the contact of the perfumed powders (used in ablutions),
 with the sandy beds bereft of the rites of Bali offering and on
 whose banks are huts made of live canes (now) deserted.

22. Therefore, it is proper for you to leave this abode and to
 repair to me, your hereditary capital ; just as your sire abandoned

20. B. C. L. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
 अनाविःकृत° for अनाविष्कृत°. A. D. E. H. I. K. with Hem., Châ., Din.,
 Val., Su., and Vijay., विच्छिन्नधूम°, C. विभिन्नधूम° for विच्छिन्नधूम°.

21. A. D. with Châ., and Din., °वानीरवनानि, B. °वानीरगृहेषु for
 °वानीरगृहाणि. A. D. L. सरयूतटानि for सरयूजलानि.

22. L. कारणमानुखी for कारणमानुषीं.

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
 पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
 तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
 श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥
 कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
 अनुद्भुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

२३ ॥ तथेति । रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं याश्चां प्रतीतो
 हृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥ पूः पुगाधिदेवताप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
 सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन । करणेन । तिरोबभूव ।
 अन्तर्दध इत्यर्थः ॥

२४ ॥ तदिति । नृपतिः कुशस्तद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभा-
 यां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वैनं कुशं कुलराजधान्या साक्षात्स्वयमेव
 पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीभिरिति शे-
 षः ॥ अत्र गार्ग्यः—“ दृष्ट्वा स्वमं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विध-
 त्ते । शंसेद्विष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेद्युर्नरेन्द्रम् ” ॥ इदमपि स्व-
 मनुज्यमिति भावः ॥

२५ ॥ कुशावतीमिति । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रि-
 यसात् ॥ “ तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः ॥ “ श्रोत्रियश्छान्दोऽधीते ” इति
 निपातः ॥ “ श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ” इत्यमरः ॥ कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सा-
 वरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुद्भुतोऽनुगतः सन्नयोध्याभि-
 मुखः प्रतस्थे ॥

the human form assumed on purpose and resorted to the form of the Supreme Soul (i. e. Vishnu).

23. The illustrious of the descendants of Raghu being pleased with her accepted her request saying “ so be it. ” The presiding deity of the city too on whose countenance a brightness was visible disappeared from the sight with her bodily frame.

24. In the next morning the king told that unprecedented occurrence of the night to Brâhmanas in his court, at which they congratulated him on his having been chosen as a husband by the hereditary capital herself (*lit.* in person).

25. Having consigned Kusâvati to the Brâhmanas versed in the Vedas, the king with females of his inner-apartment set out,

23. D. प्राग्रसरः for प्राग्रहरः. L. अभिव्यक्तमुखं प्रसादा for अभिव्यक्तमुख-
 प्रसादा. A. C. with Hem., Châ., and Din., तिरोबभूव for तिरोबभूव.

25. H. कुशावती for कुशावती. E. H. च for स.

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥ २६ ॥

तेनातपच्चाभमलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

२६ ॥ सेति । सा केतुमालैवोपवनानि यस्याः सा । बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैले-
रनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्ग-
मराजधानी संचारिणी नगरीवाभवत् ॥

२७ ॥ तेनेति । आतपच्चमेवामलं मण्डलं बिम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवास-
भूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपच्चवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना
बेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् । उदधिरिव । बभौ ॥ “ उद-
न्वानुदधौ च ” इति निपातनात्साधुः ॥

२८ ॥ तस्येति । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानाम् । क-
र्त्रीणाम् ॥ “ कर्तृकर्मणाः कृति ” इति कर्तरि षष्ठी ॥ पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवा-
स्यक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरोहेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

on a day favourable to the journey, for Ayodhyá, being followed by
his armies, as the wind by clusters of clouds.

26. On his march his army became his moving capital, hav-
ing the lines of flags as gardens, as if accompanied by pleasure-hills
by means of the huge elephants; and having the chariots as splen-
did buildings.

27. The flood of the forces taken to settle on the land of their
former abode by him who had on him the umbrella resembling a
white disc, appeared like the ocean made to start for the shores—
its original dwelling-palace, by the rising moon with its disc as
bright as the (white) umbrella.

28. The earth as if unable (not sufficiently able) to bear the
tread of his forces who was marching onwards mounted, as it were,
on the second foot of Vishnu (i. e. the sky) under the appearance
of dust.

27. B. C. H. K. L. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., and
Vijay., उदितेन for उदितेन.

28. B. L. with Su., विसांढु for इव सांढु.

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
 सा यत्र सेना दृष्टे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥
 तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
 रेणुः प्रपदे पथि पङ्कभावं पङ्केऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
 मार्गेऽपि सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
 चकार रेवेव महाविरावा वद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

२९ ॥ उद्यच्छमानेति । पश्चात्पुरोऽन्तर्गत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पु-
 रोऽग्रे निवेशे निमित्ते । अग्रे निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्यमं कुर्वती ॥ “समुदाङ्-
 भ्यो यमोऽग्रन्थे ” इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनोपपत्तिः ॥ पथि च व्रजन्ती सा
 नृपस्य सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा दृष्टे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नतावृद्धिं च-
 कार । अपरिगणिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

३० ॥ तस्येति । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां खुरा-
 भिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणु रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपदे । पङ्केऽपि रेणुत्वमि-
 याय ॥ तस्य नावदस्तीत्यर्थः ॥

३१ ॥ मार्गेति । वैन्ध्येषु विन्ध्यसंवाग्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु ॥
 “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्ग्रेः ” इत्यनरः ॥ मार्गेऽपि मार्गावलोकनी । अत एव
 बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना । रेवेव नर्मदेव ॥ “रेवा तु नर्मदा सोमो-
 ऽवा मेखलकन्यका ” इत्यनरः ॥ गुहामुखानि वद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति
 चकाराकरोत् ॥

29. That army of the protector of men, wherever it was seen made one conclude it to be the complete whole, whether preparing behind to march or in advance to be encamped, or moving on its way (the battalions separated made one think to be the complete armies, so numerous were his forces).

30. On account of the flow of ichor of elephants and the strokes of hoofs of horses of that leader (general), the dust on the road was turned into mud and the mud also into dust.

31. That army looking for a way through the valleys of (space between) the slopes of the Vindhya mountain, being divided into many squadrons, made the mouths of the caves full of echoes like the roaring Revā (i. e. the Narmada).

29. D. उद्यच्छमाना for उद्यच्छमाना. B. with Hem., Val., and the text only of Vijay., वा for च. A. D. ०पति, B. L. ०पदे for ०मति.

30. A. C. with Su., मदरागमेकात् for मदवारिसेकात्. A. C. with Hemādri भूयः for नेतुः.

31. A. D. H. with Hem., Val., Su., and Vijay., मार्गेऽपि for मार्गेऽपि. D. H. K. L. विन्ध्यस्य, E. वन्ध्यस्य, B. वन्ध्येषु, C. R. with Hem.,

स धातुभेदारुणयाननेभिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यदिन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिनैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

तीर्थं तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनीबभ्रुवर्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्गस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैस्रोतसं नौललितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

३२ ॥ स इति । धातुनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा । यस्य प्रयाणे ये ध्वनयः श्वेडहेषादयः । तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवं विधः स प्रभुः । पुलिनैः किरातैरुपपादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घयन् ॥

३३ ॥ तीर्थं इति । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे । गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा हंसा अयत्नेन बालव्यजनीबभ्रुश्चामराण्यभूवन् ॥ अभूततद्भावे चिवः ॥

३४ ॥ स इति । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्गस्मावशेषीकृता विग्रहा देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौललितं क्षुभितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोतसम् । गाङ्गमम्भो ववन्दे ॥

32. That king the circumference of the wheels of whose vehicle was red on account of their pounding the minerals and the trumpet-sound of whose army was mingled with the noise of marches, crossed the mountain Vindhya gracing merely with a look the presents brought to him by the Pulindas (i. e. the Kirātas).

33. In its holy water-place, while he crossed the river running in a reverted direction on account of the construction of a bridge of elephants, the swans whose wings fluttered to mount on the sky became Chāmars without efforts for him.

34. He bowed to the water of the three-streamed river (i. e. Gangā), which was undulating by the motion of ships and which was the means of getting the abode of the immortals (i. e. the Svarga) to his ancestors whose bodies were, through wrath, made to remain in the form of ashes by Kapila.

Din., and Val., विन्ध्येषु for वैन्ध्येषु. One of the three Mss. of Chāritra-vardhana's शिशुहितैषिणी agrees with B.

32. B. प्रताप°, R. प्रयातः for प्रयाण°.

34. A. D. L. सोढसितं, B. सोढलितं for नौललितं.

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाय कुशः सरय्वाः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूनाम् ॥ ३५ ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

३५ ॥ इतीति । इति कैश्चिदहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाय वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूनाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां तान् । यूपान्छतशोऽपश्यत् ॥

३६ ॥ आधूयेति । कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेपद्रुत्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरङ्गांश्च स्पृष्ट्वा ॥ अनेन शैत्योक्तिः ॥ क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

३७ ॥ अयेति । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः ॥ “शल्यं शङ्कौ शरे वंशे” इति विश्वः ॥ पौराणां सखा पौरसखः । कुलस्य ध्वजश्चित्तभूतो । बली स राजा चलाध्वलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते ॥ “ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्” इत्यमरः ॥ निवेशयामास ॥

35. Thus at the end of his journey after some days, Kus'a came to the bank of the Sarayū and saw hundreds of sacrificial posts with square-pavements for their pedestals of the Raghus who had spread sacrifices.

36. The breeze that blowed from the interior of the garden of his hereditary capital, having gently shaken the branches of the flowery trees and having touched the cool waves of the Sarayū, went forth (advanced) to receive him whose army was fatigued.

37. Then that powerful king who was the standard of the family of the Raghus, who had planted an arrow in the heart of his enemies, and who was a friend to his people, encamped those forces with their fluttering flags on the out-skirts of that city.

35. C. K. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., तारं for कूलं.

36. R. शाखाः for शाखाः. H. with Vijay., अतिशीतान् for च शीतान्. B. C. I. L. with Chā., Val., Su., and Vijay., °वातः for °वायुः.

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
 पुरं नवीचक्रुरां विसर्गान्मेघा निदाग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥
 ततः सपर्या सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।
 उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
 तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
 यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

३८ ॥ तामिति । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तन्त्रादीनां संघाः संभृतसाधनत्वा-
 न्निर्मलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां
 विसर्गाज्जलसेकान्निदाग्लपितां शोषितप्लुतामुर्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

३९ ॥ तत इति । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्चया इत्य-
 र्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः । प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधान-
 विद्भिः प्रयोज्यैः सह पशूपहारैः सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास ॥
 अत्र ण्यन्ताणिच्युनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृत्तेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कार-
 यत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृत्तेरण्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगा-
 न्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

४० ॥ तस्या इति । स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं नि-

38. Multitudes of artists employed by the king made that city which had gone to the state of delapidation altogether a new one by reason of their being furnished with the necessary materials as, by pouring waters, the clouds do the earth scorched by the heat of summer.

39. After which the hero of the descendant of Raghu performed the worship (the Vāstu-ceremony, a ritual for entering a new or repaired dwelling-place) attended with the offerings of animals of the capital containing splendid temples (*lit.* abodes of images) by the priests versed in the rites of Vāstu-ceremony and who had observed fasts (previously to officiating at it).

40. He, like a lover in the heart of his beloved, entered his

38. D. प्रयुक्ताः for नियुक्ताः. D. K. तथाविधां for तथागतां. B. C. H. I. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पुनः for पुरं. C. D. and the text only of Val., अपां निमग्नैः for अपां विसर्गान्. H. with Val., इवितां for ग्लपितां.

39. D. H. with Val., and Vijay., गृहायाः for गृहायाः. A. D. E. H. K. L. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., निर्वर्तयामास for निर्वर्तयामास. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others.

40. A. D. with Chā., and Din., अनुजीविलोकान् for अनुजीविलोकम्.

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

पूरावभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

वसन्स तस्यां वसती रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।

न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

शान्तम् । राजभवननित्यर्थः ॥ “ निशान्तं भवनोपसोः ” इति विश्वः ॥ कामी कान्ताहृदयमिव । प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तेरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथाचितम् । तत्तद्विचित्रगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥

४१ ॥ सेति । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयणशीलैः ॥ “ वाजिशाला तु मन्दुरा ” इत्यमरः ॥ “ जिहृक्षि— ” इत्याङिनेतिप्रत्ययः ॥ तुरंगैरश्वैः । शालासु ये विधिता स्थापिताः स्तम्भास्तान्गतैः प्राद्वैर्नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव । आवभासे ॥

४२ ॥ वसन्निति । त मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसनावयोध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथालकेश्वराय कुबेरायापि न स्पृहयांबभूव । तार्यापि न गणयामासेत्यर्थः ॥ “ स्पृहेरीप्सितः ” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ एतेनार्याध्याया अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते ॥

palace with the attribute “ royal,” prefixed to it and honoured his followers with other mansions according to their rank (*lit.* according as they deserved).

41. That city with wares arranged in its shops, with the horses resting in its stables, with the elephants fastened to the posts fixed in the stables according to the rule, looked like a young female with ornaments arranged in their proper places on all her limbs.

42. That son of Mithilā residing in that abode of the descendants of Raghu (i. e. the capital Ayodhyā) which was restored to its former splendour, did not wish even for the capital of either the lord of heavens (Indra) or the lord of Alakā.

L. संश्रययामास for संभावयामास. B. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., गृहस्तदीयैः for यथाप्रधानम्.

41. H. गृहं स्तम्भगतैः, B. C. D. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., गृहस्तम्भगतैः, D. with Chā., and Din., विधिस्तम्भगतैः, D₂., गृहं स्तम्भगतैश्च for विधिस्तम्भगतैः. B. D. H. I. L. with Su., Vijay., and the text only of Val., पण्यैः for पण्या.

42. A. D. L. अधिरोहितायाम् for अधिरोपितायाम्. A. C. with Val-labha गृह्याश्चकार for स्पृह्याम्बभूव.

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्याशुकमाजगाम धर्मः प्रिया वेशमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ कुशस्य कुमुद्वतीसमागमं प्रस्तौति ॥ अथेति । अथास्य कुशस्य प्रियाः । रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्राथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तत् । एकान्तमत्यन्तं पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तत् । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तत् । एवं शीतलप्रायं वेशं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव ॥ श्रुतिसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ धर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

४४ ॥ अगस्त्येति । अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गादक्षिणायनाद्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति । उत्तरा दिक् । आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संबन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज ॥ अत्र प्रीयितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

४५ ॥ प्रवृद्धेति । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी कुशा क्षणदा च । इत्येतावुभौ । विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन वि-

43. Then came (set in) the hot season, as it were, to give his beloveds instructions in point of dress in which the upper garment was interwoven with jewels, garlands were pendant on extremely pale breasts, and the silk garments were so fine as to be capable of being blown away even by the breath.

44. The sun having come near from that side of the equator which is marked by Agastya, the northern quarter began to produce the oozing of snow on the mountain Himâlaya, as though it were a flow of tears cool with joy.

45. The day with its heat excessively increased and the

43. A. B. C. E. H. K. R. with Hem., Cha., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., निःश्वासहार्याशुकम् for निःश्वासहार्याशुकम्. D. E. H. and the text only of Vijay., प्रिया वेषम्, A. I. J. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., प्रियावेषम् for प्रिया वेशम्. Hemâdri notices the reading of D. E. H. Mss. and observes,—“ प्रिया इति पदमंगा वा. ”

44. E. बाष्पवृद्धिं for बाष्पवृष्टिं.

45. D. and the text only of Su., विवृद्ध° for प्रवृद्ध°. L. विरुद्ध° for विरोध°.

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।

उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुङ्कुलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्गे भूयिष्ठसंदटशिशं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

भिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती इपती इव । आस्ताम् । तयोरपि तापका-
दर्थसंभवान्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

४६ ॥ दिने दिने इति । दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां
पर्वाणि भङ्गधस्तानि विमुञ्चत् । अत एवोद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणामम्भः । ना-
रीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः ॥
“ प्रमाणे द्वयसच्—” इति द्वयसच्प्रत्ययः ॥

४७ ॥ वनेष्विति । वनेषु विजृम्भणेन विकासोद्गन्धिषूक्तदसौरभेषु ॥ “ ग-
न्धस्य—” इत्यादिना समासान्त इकारादेशः ॥ सायंतनमल्लिकानां कुङ्कुलेषु स-
शब्दं यथा तथा प्रत्येकमैकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर
एषां कुङ्कुलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

४८ ॥ स्वेदेति । स्वेदानुविद्धमार्द्रं च्युतं नखक्षतमङ्गो यस्य तस्मिन् । कामिनीनां

night excessively attenuated, both looked like husband and wife
estranged by contrary behaviour consequent upon their love-quarrel
and afterwards filled with remorse.

46. The water of the artificial house-ponds gradually (*lit.*
every day) sinking down from the downward rows of steps covered
over with moss and therefore the lotuses in which had their stalks
rising up, was only so deep as to reach the hips of a woman.

47. In the forests the black bee, with its humming placed its
foot upon each of the buds of the evening-blooming-jasmine-creepers
emitting fragrance through its opening folds and began to count
as it were their number.

48. The Śirisha flower, which had its filaments stuck fast
to the cheek marked with recent nail-scratches filled with sweat,

46. D. L. व्यमुञ्चत् for विमुञ्चत्.

47. E. I. K. L. with Hem., Chā, Din., Val., Su., and Vijay.,
नरेषु for वनेषु. B. मल्लिकायाः for मल्लिकानाम्. A. D. विजृम्भितोद्गन्धिषु for विजृ-
म्भणोद्गन्धिषु. D. J. L. with Chā., and Vijay., कुङ्कुलेषु for कुङ्कुलेषु. A. C.
with Chā., and Din., सशब्दः for सशब्द. D. L. शब्दाम् for संख्याम्.

48. B. विद्धं मुनखं for विद्धार्द्रनखं. B. C. with Hem., Chā., Vi-
j., and the text only of Val., संदटभूयिष्ठशिशं, A₂. with Din., भूयिष्ठ-

यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान् रसेन धौतान्मलयोद्धवस्य ।

शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुभूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मर्त्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदृष्टशिल्पं संश्लिष्टकौसरम् । अत एव कर्णाच्चयुतमपि । शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४९ ॥ यन्त्रेति । कृद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान्ध्यामान्मलयोद्धवस्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान्शालिताम्बुलाविशेषानपिमयास्नानान्यधिशय्य तेषु शयित्वातपं निन्युरातपं परिहारयांचक्रुः ॥

५० ॥ स्नानेति । वसन्तस्यात्मसहकारिणोऽत्यथेनातिक्रमेण मन्दवीर्योऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्रश्च ते मुक्ताश्च । भूपसंचारणार्थमित्यर्थः । तेषु । अनुभूपवासं भूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥ नैर्द्वीपित इत्यर्थः ॥

५१ ॥ आपिञ्जरेति । बद्धरजःकणत्वाद्व्यामरजःकणत्वाहपिञ्जरा उदारा द्राघीयस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य ॥ “ इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ” इत्यमरः ॥ मञ्जरी । देहं

though dropped from the ear of young women, did not fall down at once.

49. The rich men passed away the heat of the summer days lying on seats of costly stones washed with sandal paste and surrounded by the cool watery sprays thrown out by means of machines in houses furnished with artificial showers.

50. The God of love whose strength was diminished owing to the departure of Vasanta (the spring) again acquired it in the hair of young ladies, which were unbraided on account of their being wet by bathing and in which evening-Jasmine-flowers were woven after making them (i. e. hair) perfumed.

51. The long sprout of Arjuna tree, a little ruddy on account

संसृष्टशिल्पम्, B₂. L. संबद्धभूयिष्ठशिल्पम्, D. I. भूयिष्ठसंसृष्टशिल्पम्, D₂. with Su., भूयिष्ठसंलग्नशिल्पम्, H. भूयिष्ठसंसृष्टशिल्पम् for भूयिष्ठसंसृष्टशिल्पम्. Vallabha with Mallinātha. E. H. I. K. R. with Hem., and the text only of Vijay., शरीरं for शिरीषं.

49. D. L. सिक्कान् for धौतान्.

50. D. E. with Chā., and Din., अनुभूपवासात्, C. with Su., अनुभूवासम् for अनुभूपवासम्. A. D. with Hemādri, पदं for बलं.

51. B. K. L. with Chā., Vijay., and the text only of Val., द-

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ।

संवध्नता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाषावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाडे वभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

इग्ध्वापि रोषाद्विरिज्ञेन ॥ गिरिरस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशम्भेन ॥ लोमादित्वा-
च्छप्रत्ययः ॥ गिरौ शेत इति विग्रहे तु “ गिरौ शेतैः ” इत्यस्य छन्दसि वि-
धानाल्लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम् ॥
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव । सुशुभे ॥

५२ ॥ मनोज्ञेति । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संवध्यते । सहकारभङ्गं चतुषष्टवख-
ण्डम् । पुराणं निर्वाणितं शेरतेऽनेनेति शीधुः पक्षैरुत्तरप्रकृतिकं मयं तम् ॥
“ शीडो धुक ” इत्यौणादिको ध्रुक्प्रत्ययः ॥ “ पक्षैरुत्तरसैरस्त्री शीधुः पक्षरसः
शिवः ” इति यादवः ॥ नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संवध्नता संयदयता निदा-
षावधिना वीप्नकालेन ॥ “ अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीध्नि कालं विलेऽपि च ”
इति विश्वः ॥ कामिजनं तु विषये । सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

५३ ॥ जनस्येति । तस्मिन्समये वीप्ने विगाडे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशे-
षं सातिशयं यथा तथा कान्तौ वभूवतुः । कौ द्वौ । तापापनोदे श्रमा समर्था पाद-
योरङ्गुलीः पादानां रज्ज्वीनां च सेवा ययोस्तावदयस्थावभुदयस्थः स च नृपति-
रुदयस्थः शशी च ॥

of its bearing the pollen, looked like the bow-string of fancy-born
God broken through rage by Siva even after he had burnt his body.

52. The time of summer that brought together the odori-
ferous piece of mango-blossom, the odoriferous old wine, and
the odoriferous fresh Patala, (thereby) made amends for all its
sins against the tribe of lovers.

53. In that excessively hot time of summer two things be-
came (were) greatly agreeable to the people, viz., that king and
the moon,—both standing in their rise—the one, the service of
whose feet was able to remove misery, the other, the enjoyment of
whose rays was able to banish heat (caused by summer).

रुचे for सुशुभं. B. I. with Chā., and Vijay., कोपात् for रोषात्. D. K.
खंडीकृतज्या, A. B. C. with Su., and the text only of Vijay., खंडीकृता
ज्या for खंडाकृता ज्या.

52. A. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Sn.,
and Vijay., मीधुम् for शीधुम्. K. वा for च. K. संवध्नता कामिजनेषु for सं-
वध्नता कामिजनं तु. A. C. with Chā., and Din., कामिजने स्वदोषाः for कामि-
जनेषु दोषाः.

53. D. नौ for द्वौ. B. C. K. L. R. with Val., Su., and the text

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्येकयूरविघट्टिनीभिः ।

सन्नूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

५४ ॥ अथेति । अथोर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिंस्तस्मिन् ॥ “लोलश्चलसतृष्णयोः” इत्यमरः ॥ रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके ॥ पचा-
द्यच् ॥ ग्रीष्मे सुखे सुखकरे सरय्वा अम्भसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य । व-
निताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

५५ ॥ स इति । चक्रधरप्रभावः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम् ।
आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः ॥ “जालमानायः” इति निपा-
तः ॥ “आनायः पुंसि जालं स्यात्” इत्यमरः ॥ तैरपकृष्टनक्रामपनीतग्राहां
तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोरनुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ॥ अत्र कामन्दकः-
“परितापिषु वासरेषु पश्यन्तदलेखास्थितमामसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमी-
नजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः” इति ॥

५६ ॥ सेति । सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावताराद्वतरणादन्योन्यं केयूर-
विघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षिणीभिः सन्नूपुरक्षोभाणि नूपुरक्षोभेण सहितानि प-
दानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसासीत् ॥

54. Once he took a fancy to sport with young women in the water of the Sarayū, which was pleasant in the hot season, which carried with it flowers of the creepers on its banks and which had intoxicated swans anxious to swim in its waves.

55. He, whose valour (lustre) was like that of Vishnu, began to sport in a way befitting his wealth and greatness in that river on whose banks tents were pitched and the alligators (crocodiles) in which were taken out by fishermen.

56. That river had its swans disturbed by young ladies whose steps were accompanied by the tumultuous noise of the anklets and who were striking against each other's armlets on account of their descending the flight of steps on the bank.

only of Vijay., °पादसंवः for °पादसंवो. B. C. with Vallabha, स चादयस्थः, A₂. with Hemādri, सदोदयस्थो, B₂. with Chā., Din., and Su., सदोदयस्थः, D. E. H. and the text only of Val., नवोदयस्थः, D₂. with Vijay., नवो-
दयस्थो, K. स नादयस्थो for स चादयस्थो.

54. L. अथोर्मिलोलोन्मद° for अथोर्मिलोलोन्मद°. A. with Vallabha ग्रीष्मसुखे for ग्रीष्मसुखे.

55. D. I. विहतो° for विहितो°. I. अवकृष्टनक्राम् for अपकृष्टनक्राम्.

56. A. C. with Chāritravardhana, विघर्षिणीभिः for विघट्टिनीभिः.

परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तबालव्यजनां वभाषे ॥ ५७ ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

सन्ध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुण्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नैलुलिताभिरङ्घ्रिः ।

तद्वध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तामासाम् ॥ ५९ ॥

५७ ॥ परस्परेति । नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभिलाषस्तदर्शी नृपः पार्श्वगतमुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चानम्राहिणीं वभाषे ॥ " किरातस्तु द्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः " इति केशवः ॥

५८ ॥ पश्येति । गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेयः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुण्यति पश्य ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

५९ ॥ विलुप्तमिति । नैलुलिताभिर्नौभिः क्षुभिताभिरङ्घ्रिः पुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कञ्जलं विलुप्तं हनं तदञ्जनं विलोचनेषु नेत्रेषु मदेन या रागशोभा तां वध्नतीभिर्वदयन्तीभिरङ्घ्रिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् ॥ प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

57. The king took his seat in the boat with a desire to see their eagerness in merging into the water who were engaged in sprinkling water over each other, and began to address the female Kirāta who waited on him by his side with a Chāmara (in her hand).

58. Mark the stream of the Sarayū being stirred by hundreds of females of my inner-apartment the sandle paste on whose body has been washed off in it, unfolds (spreads out) various colours like the rise of the twilight interspersed with clouds.

59. The collyrium of the beautiful ladies of my inner-apartment that was washed away by the water stirred by the boats, is restored to them by the water giving the beauty of the flush of intoxication to their eyes.

B. H. I. R. with Chā., Din., and Su., विविम्र°, D. with Vallabha, विलम्र°, K. विवम्र° for उद्विम्र°.

57. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °आक्षेपण° for °अभ्युक्षण°. A. D. पार्श्वगतं किरातमुपात्तबालव्यजनाम्, B. पार्श्वगतान् किरातानुपात्तबालव्यजनान् for पार्श्वगतां किरातीमुपात्तबालव्यजनाम्. Hemādri notices the reading of A. D. Mss.

58. A. with Vijay., वगाद्यमानः for विगाह्यमानः.

59. L. मे ललिताभिरङ्घ्रिः for नैलुलिताभिरङ्घ्रिः. A. C. with Hemādri सम्बध्नतीभिः for तद्वध्नतीभिः.

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोदुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्वाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

६० ॥ एता इति । गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणि-
पयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्वोदुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्वाहु-
भिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात्क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते
तरन्ति ॥

६१ ॥ अमी इति । वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्रोतसि
पारिप्लवाश्चञ्चलाः ॥ “ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवं ” इत्यमरः ॥ अमी
शिरीषप्रसवा एवावतंसा कर्णमुपाः शैवाललोलाञ्जलनीलिप्रियान् ॥ “ जलनीली
नृ शैवालम् ” इत्यमरः ॥ मीनांश्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरी-
षेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

६२ ॥ आसानिति । जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ता-
फलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषुत्सर्पन्त्युत्पतन्ति ये तेषु शीक-
रेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारोऽत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न सं-
लक्ष्यते ॥ “ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ” इति कुरच्प्रत्ययः ॥ शीकरसंसर्गाच्छिन्न
इति न ज्ञायत इति भावः ॥

60. These young damsels unable to support their bodies on account of the heaviness of their hips and breasts, swim with difficulty in water with their arms having armlets fastened to them, (simply on account of) being under the influence of passion for sport.

61. These ear-ornaments made of the S'irisha blossom of the females sporting in water, falling into the current of the river and therefore moving to and fro deceive the fish that swim towards them and that are anxious to devour moss.

62. The garland of these females who were deeply engaged in striking the water with their hands, though on the point of being broken, was not observed by them being unstrung among the sprays that vie with pearls and spread over their breasts.

60. B. H. J. K. L. with Chā., Din., Val., and Su., अशक्नुवन्त्यः for अशक्नुवन्त्यः.

61. E. H. K. R. with Val., and Vijay., शरीष° for शिरीष° D. अनयन्ति for छलयन्ति. Hemādri notices the reading. B. हंसान् for मीनान्.

62. D. L. करा° for जला°. Hemādri first reads the 63rd stanza and then the 62nd of our text.

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गचो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥
तीरस्थलीर्वाहिभिर्लुक्कलापैः प्रस्निग्धकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवायम् ॥ ६४ ॥
संदष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोदुत्पलाः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

६३ ॥ आवर्तेति । विलासिनीनां विलसनशिलानां स्त्रीणाम् ॥ “वौ कपलसक्त-
त्यम्भः” इतिचिनुप्रत्ययः ॥ रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोक-
प्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्यत्राह-
नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिः शोभाया आवर्तशोभा ॥ “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः”
इत्यमरः ॥ भ्रुवां भङ्गचोभ्योऽङ्गः । स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः । उपमानमिति सर्वत्र
संबध्यते ॥

६४ ॥ तीरेति । उत्कलापैरुच्चवर्हेः प्रस्निग्धा मधुराः केशा येषां तेस्तीरस्थलीषु
स्थितैर्वाहिभिर्मयूरेरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसार्यासां स्त्रीणां
संबन्धि वायं व मृदङ्गस्तस्य वायं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

६५ ॥ संदष्टेति । संदष्टवस्त्रेषु जलसंकातसंश्लिष्टांशुकेष्ववलानां नितम्बेष्वधिक-
रपेष्विन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृतानि यान्युद्भूतानि नक्षत्राणि तत्तुल्याः ।
मुक्तामयत्वादित्यर्थः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव
कलापा भूपाः । ॥ “कलापो भूषणे वर्हे” इत्यमरः ॥ मौनम् । निःशब्दानि-
त्यर्थः । भजन्ते ॥

63. Those things which are the standards of comparison of beauty and parts of the body are at hand in the case of these sportive women, viz., the beauty of the whirl-pool may be compared with the beauty of the deep naual, the waves with the eyebrows, and the couples of Chakravākas with their breasts.

64. The agreeable sound of the water in the form of tabour being in consonance with their singing and hailed with delight by the sweet-cooing peacocks on the slope of the bank with their plumages erect, fills the ears (has a pleasing effect on the ears).

65. These circles of waist-band, the intervals in the (woven) thread of which are filled with water and which, on the women's

63. L. नतनानिरर्थ for नतनाभिकान्तेः. D. with Su., भङ्गा भ्रुवां, A. J. L. with Vijay., भङ्गा भ्रुवां, K. भङ्गचोभय for भङ्गचो भ्रुवां.

64. D. L. मूर्च्छेयनुरक्तम् for संमूर्च्छति रक्तम्.

65. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val.,

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वक्त्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्रूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥

उद्वन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः ॥ ६७ ॥

६६ ॥ एता इति ॥ दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्त्रेतराग्रैर्-
जलसेकादृज्वग्रैरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिररुणान्वारिलवानुदकाविन्दून्व-
मन्ति वर्षन्ति ॥

६७ ॥ उद्वन्धेति । उद्वन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्रलेखः क्षरितप-
त्ररचनः । विश्लेषिणो विखंसितो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडङ्का यस्मिन्सः ।
एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषो नेपथ्यं मनोज्ञ एव ॥ “रम्याणां
विकृतिरपि श्रियं तनोति ” इति भावः ॥

hips closely adhered on by the (white) silk-garments, appear like
stars dimmed (*lit.* hidden) by moon-light, have become noiseless
(*lit.* kept silence).

66. These young ladies, striking upwards with their hands
showers of water in pride and receiving on their faces the showers
thrown by their friends, rain down drops of water red with Kun-
kuma (*i. e.* red-powder) by means of their straight tresses of hair.

67. The decoration on the face of the young female, though
disordered by the sport in water, is yet most charming,—the deco-
ration in which the hair are loosened, the amorous paintings are
washed away and the pearl-ear-rings (*Patrareshtha*) are loosely
hanging down.

Su., and Vijay., °उडुकल्पाः for °उडुतुल्याः. D. आसां, J. अमूः for अमी. A.
with Chā., and Din., °रन्ध्रमागाः, D. E. with Su., °रन्ध्रमार्गाः, L. °रन्ध्रमार्ग
for मूत्रमार्गाः. Vijayanandasūris'varacharanas'evaka notices the read-
ing of Sumativijaya and D. E. Mss. B. C. H. I. K. L. R. with
Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., रसना° for रक्षना°.

66. B. I. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay.,
°दण्डधारस्, C. K. with Su., °दण्डधाराः, A₂. with Vijay., °यन्धधाराः, D.
°गन्धधारस्, D₂. °गन्धधाराः, H. L. °यन्धधारस् for °वारिधाराः. B. C. H. I.
K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vi-
jay., हर्षात्, D. L. with Vijay., आरात् for दर्पात्. E. वमन्ते, L. वहन्ति
for वमन्ति.

67. A. D. I. K. with Val., Su., and Vijay., उद्वद्ध° for उद्वन्ध°.

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

६८ ॥ स इति । स कुशो नौविमानमिव नौविमानम् ॥ उपमितसमासः ॥ तस्माद्वतीर्य विलोलहारः संस्ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मि-
न्युत्पादितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन् ॥ “नद्यृतश्च” इति कप्रत्ययः ॥ वन्यो
द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥

६९ ॥ तत इति । ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलिन ॥ “भुवश्च” इति चकारा-
दिष्णुच् ॥ नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव ।
इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अर्पित्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्म-
यूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत ॥ अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

68. The king with his garland moving to and fro alighted from the balloon-shaped boat, and began to sport with them in the water, as a huge wild elephant with an up-rooted lotus-plant clung to the shoulder sports with female elephants in water.

69. Then those females in company with the resplendent king appeared exceedingly beautiful. Already games are charming to the eye, what to say then when they are united with a sapphire shooting forth its rays.

C. R. with Vijay., °जालवेदः, D. K. °जालशोभः, D. with Châ., Din., Val., and Su., °कर्णवेदः, B. with Hemâdri °दन्तपत्रः for °पत्रवेदः. Hemâdri: “विश्लेष्यन्त्यवश्यमिति विश्लेषि विश्लेषिमुक्ताफलानि दन्तपत्राणि यस्य सः.” Hemâdri also notices ‘°पत्रवेदम्’ and observes:—“विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेदमिति पाटोऽपि कर्णपत्रम्” । D. K. with Hemâdri वेदः for वेपः. A correct reading.

68. B. C. E. H. L. R. with Hem., Din., Val., Su., and Vijay., विलोलमाल्यः, D. I. with Châ., विलोलमालः for विलोलहारः. C. and the text only of Val, स्कन्धावलम्बो° for स्कन्धावलग्नो°. B. °द्वत° , D. L. °द्व-
द्वत° for °द्वद्वत°.

69. B. C. K. R. with Hem., Châ., Din., and Val., अभिगताः, D. H. I. L. with Su., Vijay., and the text only of Val., अधिगताः for अनुगताः. A. D. H. K. with Hem., Châ., and Din., उन्मयूयं किमुतेन्द्रनी-
लम् for इन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् .

वर्णोदकैः काञ्चनशङ्खमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
 तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥
 तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
 आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥
 यत्कुम्भयोनिरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
 तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

७० ॥ वर्णोदकैरिति । तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शङ्खैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः
 कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयास्नेहादसिञ्चन् ॥ तथागतस्तथास्थितः । वः
 षोडशसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो रैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव ।
 अतितरां बभासे इत्यर्थं चक्रासे ॥

७१ ॥ तेनेति । अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरमुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयू
 विगाहमानेन तेन कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृत आवृतो
 मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलोऽनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः ॥ इन्द्रमनुकृतवा-
 नित्यर्थः ॥

७२ ॥ यदिति । यदाभरणं रामः कुम्भयोनिरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय रा-
 ज्येन समं दिदेश । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिलं विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य
 तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सन्ममज्ज ॥

70. The long-eyed damsels sprinkled him through love with
 coloured waters ejected through syringes made of gold. In that po-
 sition he looked extremely beautiful like the king of mountains
 washed down by streams containing mettalic earth.

71. The king bathing in that best of rivers in company with
 the young ladies of his inner-apartment imitated the grace of Indra
 sporting in the heavenly Ganges surrounded by celestial damsels.

72. That victorious ornament, which Rāma having obtained
 from the pitcher-born sage (Agastya) had made over to Kus'a along
 with the kingdom, dropped into water while he was sporting in it
 without his knowing of its fall.

70. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
 and Vijay., °नस्यैः for °मुक्तैः. B. C. H. I. L. R. with Hem., Val.,
 Su., and the text only of Vijay., °निस्यन्द, E. K. with Chā., Din.,
 Vijay., and the text only of Su., °निस्यन्द, D. J. °निस्यन्द for °निष्यन्द.

71. B. D. जितः for वृतः. B. L. with Chā., and Su., अनुजातली-
 लः for अनुयातलीलः.

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्या गतमात्र एव ।

दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमपोढेनपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४ ॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।

बन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

७३ ॥ स्नात्वेति । असौ कुशः सदारः सन्यथाक्रानं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरो योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एवापोढेनपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

७४ ॥ जयेति । यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ॥ “वश-क्रिया संवननम्” इत्यमरः ॥ यस्माच्च गुरुणा पित्रामुक्तपूर्वं पूर्वामुक्तम् । धृतमित्यर्थः ॥ सुप्लुपेति समासः ॥ अतो हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभान्न । कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्माल्यचुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

७५ ॥ तत इति । ततः । नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीष्णाः । तान् ॥ “सुपि” इति यागविभागात्कप्रत्ययः ॥ “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् ॥ सर्वा-नानायिनो जालिकांस्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयत् ॥

73. He, in company with his wife, having bathed to his heart's content, found his arm without its celestial armlet before he had put on his dress, the moment he had gone to the tent pitched on the shore.

74. The king did not endure its loss because it was a charm of victory and was worn before by his father and not because he was greedy : for, with the wise king ornaments and flowers were equal.

75. Then he instantly ordered all the fishermen skilful in diving for its search. Having dived in the Sarayū, they finding

73. B. I. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अपोढेनपथ्यविधिः, D. J. L. with Chā., Din., and the text only of Val, अपोढेनपथ्यविधिम् for अपोढेनपथ्यविधिः.

74. A. D. I. K. L. with Hemadri संवननम् for संवननम् Hemadri “संवननं वशाकरणं.” D. आमुक्तमुक्तम् for आमुक्तपूर्वम्. H. च पश्चात् for च यस्मात्. C. L. with Hemadri स पुष्पतुल्याभरणः for स तुल्यपुष्पाभरणः. Val- labha notices the reading. A. D. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., वीरः for धीरः.

75. I. अम्लान for अम्लान. A. E. J. R. with Hem., and Su., “अरविन्दा. D. K. with Chā., and Din., यसादम्, D₂. L. “अरविन्दम् for

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मयं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
 नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्द्दवासिना तत् ॥ ७६ ॥
 ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
 गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥
 तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।
 रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

त आनायिनः सरयुं विगाह्य विलोड्य बन्ध्यश्रमा विफलप्रयासास्तथापि तद्वृत्तिं
 ज्ञात्वाम्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः सन्तस्ते कुशमूचुः ॥

७६ ॥ कृत इति । हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मयं त आभरणोत्तमं न च ल-
 ब्धम् । किं तु तदाभरणमन्तर्द्दवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्नगेन लौ-
 न्याहोभादुपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्कः ॥

७७ ॥ तत इति । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवान्स कुशस्तीर-
 गतः सन्धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गरुत्म-
 द्वैवताकमस्त्रं समाददे ॥

७८ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः
 संवदितस्तारंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । अवपाते गजग्रहणग-
 ते मग्नः पतितः ॥ “ अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्छन्नस्त्वपादिना ” इति यादवः ॥
 वन्यः करीव । परुषं घोरं ररास दध्वान ॥

their labours unsuccessful addressed him with the brightness of their faces not faded.

76 Your Majesty, we tried our best but we did not obtain your Majesty's excellent ornament dropped into the water ; perhaps it must have been taken through greed by the snake Kumuda whose abode is below this deep pool.

77. Then that mighty bow-man, with his eyes red with anger stringing his bow and advancing to the bank, took up the missile presided over by the Great Eagle for the destruction of the snake.

78 No sooner was it fitted than the deep pool of water with its wavy hands moved about through agitation, broke down the

प्रसादाः. Vallabha and Vijayanandasūris' varacharanasevaka notice the reading of Chāritravardhana and others.

76. D. K. नागेन नूनं कुमुदेन लौल्यात् for नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनम्.

77. E. J. गुरुत्मतं for गारुत्मतं. K. तपस्वी for तरस्वी. D. with Hem., Val., and Su., सगाददे for समाददे.

78. A. C. with Hemādri सन्धितमात्रे for संहितमात्रे. D. with Su., एवं for एव. And construe it with परुषं. B. C. D. I. with Hemādri

तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्धृतनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः ॥ ८० ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विपामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो वभाषे ॥ ८१ ॥

७९ ॥ तस्मादिति । मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्धृतनक्रात्क्षुभितग्राहात्तस्माद्दूषा-
त् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य भुजं-
गराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥

८० ॥ विभूषणेति । विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः ॥ “ द्वौ विशौ वैदयमनुजौ ”
इत्यमरः ॥ विभूषणं प्रत्युपहर्ति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः ॥ कर्मण्यण् ॥
विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गा-
रुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार ॥ तथा हि । सन्तः प्रह्वेषु नम्रेष्वनिर्वन्धरूपोऽनियत-
कोपा हि ॥

८१ ॥ त्रैलोक्येति । अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् ॥ “ न लोक ” इत्यादिना षष्ठीसमा-
सनिषेधः । “ द्वितीया श्रिता— ” इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानाद्वितीयेति यो-

banks, and began to roar terribly like a wild elephant fallen in a pit (made for hunting the beast).

79. Instantly out of the pool, the alligators in which were agitated, rose up the king of serpents leading before him a maiden, as the tree of the king of the gods (Indra's Parijāta) sprang up with Lakshmi from the ocean that was in the process of being churned.

80. The lord of the people saw him approach bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him, and withdrew the Suparna missile. For good men are not inexorable in their anger towards those that bend themselves before them.

81. Kumuda, who had known the strength of the missile, having with his head though elevated with honour saluted Kusā

क्रोधान् for क्षोभान्. B. C. I. with Val. and Su., अभिघ्नन्, D. E. H. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., and Vijay., भिन्दन् for निघ्नन्. L. अतिपातमग्नः for अवपातमग्नः. B मन्ः for वन्ः.

79. D. E. with Vijay., उद्भिन्नक्रात for उद्धृतनक्रात्.

81. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., अंशमाशु वि-

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।

सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विधातम् ॥ ८२ ॥

कराभिधातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालातिकृतूहलेन ।

जवात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

गविभागाद्वा समासः ॥ गरुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रै-
लोक्यम् ॥ चानुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो
जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावद्विषामकुशं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मा-
नोन्नतेनापि मूर्धाभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

८२ ॥ अवैमि । त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः ॥
“स्थानात्पीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्गेषु चान्तरम्” इति शाश्वतः ॥ स चासौ
मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि ॥
“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ स जानन्नहमाराधनीयस्योपा-
स्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ॥ “धृ प्रीतौ” इति धातोः स्त्रियां क्तिन् ॥ विधातं कथं
नामाचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ॥

८३ ॥ करेति । कराभिधातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा । कन्दुका-
र्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला जवाद्गन्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव ॥ “ज्यो

the son of the Lord of three worlds, who was the goad to his enemies on account of his prowess and whose head had received on it the pouring of coronation-water, began to address him in the following manner.

82. “I know thee to be another image, under the name of a son of Vishnu who had assumed on purpose the human form. Such a one as I am, how shall I bring destruction on thy good pleasure, adorable as thou art?”

83. “This young girl, whose ball had gone up by the stroke of her hand and hence looking up for it, saw this victorious orna-

दान्, D. L. अंकुशवद्विदित्वा for अंकुशमखविद्वान्. Hemādri notices the reading of Vallabha and others. B. कुशावसिक्तम् for मूर्धाभिषिक्तम्.

82. E. तं for त्वां.

83. B. with Val., Su., and the text only of Vijay. °उच्छ्रित° for °उत्थित°. B. L. with Chā., and Din., बाला तु for बालात्. B. C. with Chā., and Din., कुतूहलात्मा for कुतूहलेन. D. H. with Hem., Val., and Su., औत्पातिकम्, A. C. I. K. L. R. with Ohā., Din., and Vijay., द्वा-
दात्यतन् for जवात्पतन्.

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिवेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥
इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुद्वतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥

तिर्भयोतद्वृष्टिषु ” इत्यमरः ॥ पतस्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्यातिकृतूहलेनादत्ता-
गृह्णात् ॥

८४ ॥ तदिति । तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना दीर्घेण । ज्याघातेन या रेखा
रेखाकारा ग्रन्थयः । ते स्थिरलाञ्छनं यस्य तेन । भूमे रक्षायाः परिवेण रक्षाम-
लेन ॥ “परिवो योगभेदास्त्रमुदरेऽर्गलघातयोः ” इत्यमरः ॥ अंसलेन बलवता
ते भुजेन पुनर्योगं संगतिरुपैतु ॥ एतद्विशेषणैर्भहानाभ्यशौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि-
गम्यते ॥

८५ ॥ इमानिति । किं च । हे पार्थिव ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिच-
र्यया ॥ “शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याग्रहानयोः ” इति विश्वः ॥ आत्मापरा-
धमाभरणग्रहणरूपं नुद्वतीम् । परिजिहीर्षन्तीनित्यर्थः ॥ “आशंसायां भूतवच्च ”
इति चकाराद्वर्तमानार्थं शब्दप्रत्ययः ॥ “आच्छीनद्योर्नुम् ” इत्यस्य वैकल्पि-
कत्वान्नुमनाच्च । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीमनुमन्तुं ना-
र्हसीति न । अर्हस्येवेत्यर्थः ॥

ment of thine falling down with great force like a meteor from
the sky, and took it up with great curiosity. ”

84. “ Let then this ornament again obtain the contact with
thy sinewy-arm, reaching down to the knees, which bears a steady
(i. e. permanent) mark of the lines made by the strokes of the
bow-string and which is the protecting iron bar for locking the
gates of the earth. ”

85. “ And moreover, O king, it is not that you do not deserve
to accept this younger sister of mine, named Kumudvati who
wishes to atone for her own offence (committed against you) by
long devoting herself to the service of your feet. ”

84. B. H. L. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
“रेखास्थिर”, I. “रेखास्थित”, E. “रेखाक्लिण”, D. “रेखाक्लिण” for “रेखास्थिर”.
Mallinātha also notices the reading of D. and says,—“रेखा ग्रन्थ-
यस्तासां किं चिह्नं तदेवलाञ्छनं यस्य तेन । ”

85. D. L. निजपराधम् for आत्मापराधम्.

इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समतबन्धुः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखरय ।

दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्नुवानो दिगन्ता-

गन्धोदयं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्रयभेषाः ॥ ८७ ॥

८६ ॥ इतीति । इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान् ॥ वृषः कृतुः ॥ उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवाञ्श्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः । इत्यनुभाषितार-मनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन्कन्यामयेन कन्यारूपेण कुल-योर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास ॥ न केवलं तदीयमेव किं तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः ॥ आप्रत्ययानुप्रयोगवोध्यवधानं तु प्रागेव सनाहितम् ॥

८७ ॥ तस्या इति । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायेत्यर्थः । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्योर्णा मेषादिलोम ॥ “ऊर्णा मेषादिलोमिन् स्यात्” इत्य-मरः ॥ अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तया वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुदस्या हस्ते पाणाच्छिखरस्योदधिपः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्नुवानो व्यानुवदिन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः । तदन्वाश्रया अ-हृता मेषा गन्धेनोदयमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि ॥ जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ववृषुः ॥ आश्रयशब्दस्य “रात्रौ तूयममी त्रिषु । चतुर्दश” इत्यमरवचनात्त्रिलिङ्गत्वम् ॥

86. With these words, Kumuda who had made over the orna-ment, formed relation, in company with his kinsmen, with the lord of the earth who replied “you are my honoured relation” by presenting to him the ornament of his family consisting of an unmarried maiden, in accordance with the rule.

87. When her (Kumudvati's) hand having on it the aus-picious wrist-let of wool was held by the lord of the people for connubial companionship before the holy fire flaring upwards, there arose a sound of celestial trumpets pervading the extremities of

86. A. उपचिताभरणः, K. उपचिताभरणं, B. E. H. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., उपहृताभरणं, D. L. उपहिताभरणः for उपहृता-भरणः. A. C. R. with Vijay., इति भाषितारं, B. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., and the text only of Vijay., अभिभाषितारं for अनुभा-षितारं. D. तमेकबन्धुम् for समतबन्धुः.

87. B. L. with Châritravaradhana मङ्गल्योर्णा° for माङ्गल्योर्णा°. E. I. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., उच्छिखरस्य for उच्छिखरस्य.

इत्थ नागस्त्रिभुवनगुरोरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतो कुमुदतीपणिगो नाम
षोडशः सर्गः ॥

८८ ॥ इत्थमिति । इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥
“तद्वितार्थ—” इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ “अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यन्तत्वात्तपुं-
सकत्वम्” ॥ “पात्राद्यन्तेरनेकार्थो द्विगुल्क्षयानुसारतः” इत्यमरः ॥ तस्य गुरु
रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् ॥ “औरसो धर्मपत्नीजः” इति याज्ञवल्क्यः ॥
मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं
लब्ध्वा । एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्विनतेयाद्वरुडात् ॥ गुरुणा वै-
ष्णवांशेन कुशेन त्याजितक्रौर्यादिति भावः ॥ शङ्कां भयमत्यजत् । अपरः कुशः
शान्तव्यालो कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौराणां प्रियः
सन् शशास ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकालचल-
मल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशध्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥

the quarters ; after which, wonderful clouds poured down flowers
richly endowed with sweet scent.

88. In this manner the Naga got the son of Mithila-princess,
the legitimate child of the Lord of the three worlds, for his
kinsman and Kus'a on his part got him, the fifth descendant of
Takshaka, for his kinsman, the one left off the fear arising from
the son of Vinata who had become his enemy on account of the
death of his father, and the other who was the joy of his peo-
ple ruled the earth where serpents (now) were made harmless.

88. A. D. H. K. with Hem., Val., Su., and the text only of
Vijay., विषधरिपोः, B. I. L. R. अहिकुलरिपोः for पितृवधरिपोः. Hemādri
simply notices the reading of Mallinātha but Vijayanandasūri-
s'varacharanasevaka agrees with our scholiast in his explanation
of the verse. B. भद्रव्यालाम् for शान्तव्यालाम्.

। सप्तदशः सर्गः ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।

अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविद्यां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

नमो रामपदाभोज्ञेयं यत्र संततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रतिमरूप्यगृहसंथिनः ॥

१ ॥ अतिथिमिति । कुमुद्वती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिनाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् ॥ " द्वौ रामप्रहरो समौ " इत्यमरः ॥ प्रसादं वैशद्यमिव । प्राप ॥ ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

२ ॥ स इति । पितृमान् ॥ प्रसंसार्यं सन्ततम् ॥ सुशिक्षित इत्यर्थः ॥ अनुपमद्युतिः । सवितुश्चंद्रं विशेषणम् । सौजतिथिः पितुः कुशास्य वंशं मातुः कुमुद्वत्याश्च वंशम् । सवितोत्तरदक्षिणावृत्तौ मार्गाविव । अपुनात्पवित्रीकृतवान् ॥

३ ॥ तमिति । अर्थाच्छब्दार्थान्द्वारसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि विदन्तीत्यर्थ-विदः । तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशास्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीक्षिकी-त्रयीवार्त्तादण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पा-णिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः ॥ ग्रहेण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्म-कत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥

1. Kumudvati got from Kākuts'ha (*i. e.* Kus'a) a son named Atithi, as the intellectual faculties get clearness from (become clear in) the last quarter of the night.

2. He of incomparable lustre, blessed with a good father (who was eminent as son *i. e.* well bred up), purified his father's as well as his mother's family, as the sun with his incomparable splendour purifies both the north and the south paths.

3. His father, the best of the sensible people, first bade him (Atithi) receive the instructions in the hereditary lore (*i. e.*, the principal sciences requisite for a Kshatriya) and afterwards made him accept the hands of the daughters of kings.

1. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अप्र for प्राप.

3. A. D. with Sumativijaya °पुरः for °वरः.

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
 अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥
 स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
 जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥
 तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
 अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

४ ॥ जात्य इति । जातौ भवे जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन ॥ “ अभिजातः कुलीनः स्यात् ” इत्यमरः ॥ शौर्यवता वशिना तेनातिथिना । करणेन । एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत ॥ सर्वगुणसान्ध्यादात्मजनात्मन एव रूपान्तरमस्तेत्यर्थः ॥

५ ॥ स इति । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् ॥ “ योपधात्— ” इत्यादिना वुष् ॥ उपेयिवान्प्राप्तः सन्समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येनावधि हतश्च ॥ “ कुडि च ” इति हनो वधादेशः ॥

६ ॥ तमिति । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी । कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी उयोत्सेव । तं कुशवन्वगात् ॥ कुशस्तु । कुः पृथ्वी । तस्या मुत्प्रीतिः । सैवानन्दी यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयसानन्दतीत्यर्थः ॥

4. The noble and brave Kus'a, who had controlled himself, thought his single self as more than one by means of that noble, brave and self-restraining son.

5. He (Kus'a) went to the assistance of Indra in obedience to the custom of (*lit.* as was customary with) his family and killed, in a battle the demon Durjaya and was himself slain by him.

6. Him who took great delight in the satisfaction of the earth, followed Kumudvati the sister of Kumuda, the king of serpents, as moonlight takes delight in the moon, the joy of the lotuses.

4. B. D. I. ज्ञयः for जात्यः, Charitravardhana, Dinakara and Sumativijaya notice the reading and say,—“ ज्ञयः इति पाठि ज्ञयो जनकः ”. D. L. with Su., शौर्यवतां for शौर्यवता. D. वशिना for वशिना.

5. B. D. I. K. with Val., Su., and Vijay., सहायिकं for साहायकं. A. D. K. with Din., अजय्यं, C. II. and Vijay., महाश. for दुर्जयं. Charitravardhana and Sumativijaya notice the reading and say,—“ कुशचित्पाठे अजय्यं इति तत्र अजय्यनामानं. ” D. सः for च.

तयोर्दिवस्पतेरासीदिकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

७ ॥ तयोरिति । तयोः कुशकुसुद्वत्योर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः । तद्भागासीत् । द्वितीया कुसुद्वत्यपि शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ब्राह्मिणी ॥ “संपृच—” इत्यादिना भजेर्विनुप्रत्ययः ॥ सख्यासीत् ॥ कस्कादित्वादिवस्पतिः साधुः ॥

८ ॥ तदिति । सङ्ग्रामं यायिनो यास्यतः ॥ आवश्यकार्थं णिनिः ॥ “अकेनोर्भविष्यदाधमपर्ययोः” इति षष्ठीनिषेधः ॥ भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्नदधुः ॥

९ ॥ त इति । ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्वेद्युज्जतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ।

१० ॥ तत्रेति । तत्र विमाने भद्रपीठं पीठविशेष उपवेशितनेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः । करणैः । प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥

7. One of them (Kus'a) became a sharer of half the throne of the Lord of heavens (Indra) and the other (Kumudvati) too became a friend of S'achi, sharing with her a portion of Parijata.

8. The old ministers remembering the last command of their king when going to the battle placed his son on the throne (lit. kingdom).

9. They with the help of the artists erected a new pavilion supported on four pillars with a raised tapis in it for the ceremony of his (Atithi's) coronation.

10. There in that pavilion the ministers attended on him who

7. D. च for अपि. C. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., °भाजिनी for °भागिनी.

9. R. शालिभिः for शिल्पिभिः. D. L. वितानं for विमानं. Hemâdri notices the reading.

10. Hemâdri first reads the 11th verse and then the 10th of

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिषक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

११ ॥ नदद्भिरिति । आहतं पुष्करं सुखं येषां ते ॥ “ पुष्करं करिहस्ताग्ने वा-
द्यभाण्डसुखंऽपि च ” इत्यमरः ॥ स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्याति-
थेरविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नवारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयतानुमितम् ॥

१२ ॥ दूर्वेति । सौऽतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभिन्नपुटा बालपल्लवा-
श्चोत्तराणि प्रधानानि येषु तान् ॥ अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् । कम-
लानीत्यन्ये ॥ ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तानीराजनाविधीन् । भेजे ॥

१३ ॥ पुरोहितेति । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं

had taken his seat on a splendid throne with holy waters filled in the golden jars.

11. Happiness in a continuous train (unbroken continuation of happiness) with respect to him was inferred from the trumpets with their mouths blown making a deep and agreeable sound.

12. He enjoyed the rites of lustration of arms (Nirājanâ ceremonies) consisting chiefly of young sprouts, the barks of banian trees, the sprouts of Yava-grass and Dürvā shoots offered to him by his old kinsmen.

13. The Brāhmanas headed by the family priest, began to

our text. A. with Châ., भर्तृपीठापवेशिनं, Châritravardhana: “ पितृ-
सिंहासनस्थितं. ” B. भर्तृपीठं निवेशितं, C. भर्तृपीठप्रतिष्ठितं, D. भर्तृपीठोपशोभितं,
D₂. with Hem., Val., and Su., भर्तृपीठनिवेशितं, E. H. K. R. with Vi-
jay., भर्तृपीठापवेशिनं for भर्तृपीठापवेशितं.

11. B. D. प्रहत° for आहत°. B. व्युच्छिन्नसन्ततिः, D. E. H. K. with
Val., Su., and the text only of Vijay., अविच्छिन्नमन्ततः for अविच्छिन्न-
सन्तति.

12. B. C. R. with Hem., Châ., Din., and Vijay., °पुटोत्तरम्, D.
°पुटोत्तरान्, K. °पुटोत्तमान् for °पुटोत्तरान्. Châritravardhana notices the
reading of D. Ms. B. C. R. with Hem., Châ., Din., and the text only
of Vijay., °वृद्धप्रयुक्तम्, D. E. H. I. L. with Su., and Vijay., °वृद्धप्रयुक्तान्
for °वृद्धैः प्रयुक्तान्. D. च for सः. B. C. R. with Hem., Châ., Din., and
Vijay., °विधिम् for °विधीन्.

13. A. D. with Hemādri द्विजोत्तमाः for द्विजातयः.

तस्यौषमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।
 सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥
 स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स बन्दिभिः ।
 प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥
 तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।
 ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

जलशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलै रथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः । करणैः । पूर्वमभिषेक्तुमु-
 पचक्रमिरे ॥

१४ ॥ तस्येति । तस्यातिथेरूर्ध्वं सशब्दं निपतन्त्यौषमहती महाप्रवाहा । अ-
 भिषिच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुर-
 द्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव । व्यरोचत ॥ त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति
 विग्रहः ॥

१५ ॥ स्तूयमान इति । तस्मिन्क्षणेऽभिषेककाले बन्दिभिः स्तूयमानः सोऽति-
 थिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अत एव सारङ्गैश्चानकैरभिनन्दितः पर्ज-
 न्यो मेव इव । अलक्ष्यत ॥

१६ ॥ तस्येति । सन्मन्त्रैः पूताभिः द्युद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्त-
 स्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्याबिन्धनस्याग्नेरिव । द्युतिर्ववृधे ॥

inaugurate by sprinkling with sacred water on him who was de-
 stined to achieve victories first with Atharva Mantras which effect
 victory.

14. The glorious coronation-water (*lit.* the splendour or
 abundance of the coronation water) which streamed abundantly
 while falling on his head accompanied by a noise shone like the
 Gangā big with its torrents, falling on the head of the enemy of the
 demon Tripura (S'iva).

15. At that time he appeared to have attained greatness
 being praised by panegyrists, like a cloud which is hailed by
 Chātakas.

16- The lustre of the king who was performing ablutions
 with waters purified by excellent (*i. e.* efficacious) Mantras, was

14. E. with Hemâdri व्यराजत for व्यरोचत. A. अद्रेरघापहा for
 त्रिपुरद्विषः.

15. E. स्तूयमाने for स्तूयमानः. B. C. H. I. K. L. R. with Hem.,
 Châ., Din., Val., Su., and Vijay., प्रवृष्टः for प्रवृद्धः. A. D. J. K. with
 Hemâdri and the text only of Vijay., चातकैः for सारङ्गैः.

16. A. B. तन्मन्त्रपूताभिः, K. सन्मन्त्रपूजाभिः for सन्मन्त्रपूताभिः.

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतेषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तेर्दूरं पश्चात्कृता फलेः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां बधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

१७ ॥ स इति । सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृह्यन्त्येभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावता वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समप्तदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददौवित्यन्वयः ॥

१८ ॥ त इति । प्रीतमनसस्तं स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरयन्त्या-हरन्तादीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तेः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दुरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरादौक्षणं न चका-रेत्यर्थः ॥

१९ ॥ बन्धेति । सोऽतिथिर्वद्भानां बन्धच्छेदं बधार्हाणामवध्यताम् । धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनवृत्तिं चादिशदितिदेशः ॥

enhanced like that of the lightning-fire from receiving the showers of rain.

17. At the conclusion of the inauguration ceremony he gave to the Snātakās as much wealth as would enable them to complete their own sacrificial ceremonies including liberal gifts (Dakṣiṇā).

18. The blessing which they being greatly pleased in their mind pronounced on him, was kept aside as unnecessary by the fruits obtained by means of his own good deeds achieved in the former state of existence.

19. He ordered the cutting down of the fetters of prisoners to set them at liberty, freedom from death (inviolability) for those who deserved the scaffold, release from yoke to the beasts of burden and freedom from being milked for the cows.

17. C. E. H. K. R with Chā. Din., Val., Su., and Vijay., यावतेषां, D. I. यावदेषां for यावतेषां.

18. B. C. E. H. I. J. K. L. R with Hem., Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., ददाम्यन् for उदैरयन्. D. कर्मनिर्वृत्तेः, H. पश्चादन् for दूरं पश्चात्.

19. A. B. C. with Hemādri अदिशत् for अदिशन्.

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
 लब्धमोक्षास्तदादेशायथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥
 ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।
 सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥
 तं धूपाद्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
 आकल्पसाधनैस्तैस्तरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥
 तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
 प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

२० ॥ क्रीडेति । पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । किमु-
 नान्ये इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं
 गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥

२१ ॥ तत इति । ततः सोऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्या-
 न्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः ॥ “ कक्ष्यां प्रकोष्ठे हर्म्यादेः ” इत्यमरः ॥ तत्र न्यस्तं स्था-
 पितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । त-
 त्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥

२२ ॥ तमिति । तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकर्तारो
 धूपेन गन्धद्रव्यधूमेनाद्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तैराक-
 ल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतस्थुः ॥

२३ ॥ त इति । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्धमन्तर्गतस्रज-

20. Even pet birds such as parrots and others that were con-
 fined in cages (for his amusement or pleasure), being at once set
 at liberty by his order, became free to fly at their will.

21. Then he took his seat on a clean ivory stool arranged in
 the court-yard of his palace, with a cover (table cloth) on it, that
 he might receive his royal suit (that he might be decorated and
 dressed by his valets).

22. Valets-de-chamber, with the palms of their hands washed
 with water, attended on him who had the extremities of his hair
 somewhat dried by fumigations of incense, with various articles
 (means or objects) of decorations.

23. They adorned his crest-hair, fastened with pearl necklac-

21. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
 Vijay., कक्ष्यान्तरं, E. and the text only of Su., कक्ष्यान्तरं for कक्ष्यान्तरं.

22. E. H. धूपाद्यानं for धूपाद्यानं. I. K. R. with Val., and
 Su., प्रसाधिकाः for प्रसाधकाः. L. omits this verse.

23. C. D. H. I. K. R. with Hem., Val., Din., Su., and the

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

मस्यातिथेर्मौलि धम्मिहं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्युपुः
प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

२४ ॥ चन्दनेनेति । किं च । मृगनाभ्या कस्तूर्या सुगन्धिना चन्दनेनाङ्गराग-
मङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना य-
स्मिस्तत्पत्रं पद्मरचनं चक्रुः ॥

२५ ॥ आमुक्तेति । आमुक्ताभरणः । स्रजोऽस्य सन्तीति स्र-
ग्वी ॥ “ अस्मायामेधास्रजो विविः ” इति विनिप्रत्ययः ॥ हंसचिह्नमस्येति हं-
सचिह्नं यदुकूलं तद्वान् ॥ अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मनुष्यानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्या-
दिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ रा-
ज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा ॥ “ वधूः स्तुषा नवोढा स्त्री वरो जामा-
तृपिङ्गयोः ” इति विश्वः ॥ सोऽतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । व-
रोऽप्येवंविशेषणः ॥

es and interwoven with garlands, with rubies shining with an orb
of bright splendour.

24. Then they finished the application of cometics to his body
with sandle perfumed with musk and painted figures of leaves
streaked with yellow pigment on his body.

25. With ornaments arranged on his person, bearing a chap-
let and wearing a silk garment into which were woven figures of
flamingoes, he who was the bridegroom of the bride-like Royal
Fortune, looked very handsome.

text only of Vijay., तस्य for तेऽस्य. B. C. E. H. with Hem., Val., Su.,
and Vijay., मुक्तागुणानन्दे, R. मुक्तागुणैर्नन्दे for मुक्तागुणानन्दे. B. C. H. I. K.
L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अभ्यन्तरस्त्रजं for
अन्तर्गतस्त्रजं. B. R. °वर्षिणा, C. with Hemadri °वर्तिना, D. L. with Vijay.,
°वर्द्धिना, D₂. I. °वन्धिना for °शोभिना.

24. A. C. with Châritravardhana विरचय्य, E. R. समापय for
समापय्य. Châritravardhana: “ विरचय्य संपाय. ”

25. L. R. with Châ., and Din.. आमुक्ताभरणं for आमुक्ताभरणः.
And take it as an adverb. B. L. R. with Châ., and Din., °दुकूलम् for
A. D. H. K. °दुकूलभाक् for °दुकूलवान्.

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

स राजककुद्व्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ नेपथ्येति । हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेशं पश्यत-
स्तस्यातिथेच्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य
छायेव । विरराज ॥ तस्य सूर्यसंक्रान्तबिम्बत्वासंभवान्मेरावित्युक्तम् ॥

२७ ॥ स इति । सोऽतिथी राजककुदानि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि ॥
“ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्के ककुदोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ तेषु व्यग्राः पा-
णयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । “ आलोकौ
जयशब्दः स्यात् ” इति हलायुधः ॥ सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनं सभा-
मास्थानीं ययौ ॥ “ स्यात्सुधर्मा देवसभा ” इत्यमरः ॥

२८ ॥ वितानेति । तत्र सभायां वितानेनोल्लोचने सहितम् ॥ “ अस्त्री वितान-
सल्लोचने ” इत्यमरः ॥ महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुद्धृष्टमुल्लेख्यं पाद-
पीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् ॥ “ ऋतग्रम् ” इति ङउप्रत्ययः ॥ आसनं
सिंहासनं भेजे ॥

26. When he examined his decorations, his image shone in the mirror that was made of gold, as does that of the Kalpa tree in the disc of the newly risen sun on mount Meru.

27. The king on whom the panegyric of praise was pronounced by the attendants walking at a distance round him, with their hands engaged in bearing the signs of Royalty, went to the court which was not inferior to the court of the immortals.

28. Then he took his seat on the imperial throne of his ancestors, furnished with a canopy and the footstool of which was rubbed over by the crest jewels of other kings.

26. B. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नव for उदिते. B. with Hemādri मेरु for मेरौ.

28. C. R. with Hemādri महीभुजाम्, D. K. with Val., and Su., महीभुजाम् for महीक्षिताम्.

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनैव केशवम् ॥ २९ ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

२९ ॥ शुशुभे इति । तेन चाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः । तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम् ॥ “ श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिविच्छन्दा बहवो द्वयोः ” इति सङ्गजनः ॥ महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणम् । केशवस्येदं केशवम् । वक्ष इव । शुशुभे ॥

३० ॥ बभाविति । सोऽतिथिः कुमारत्वाद्भूयो यौवराज्यादनन्तरम् । अधिराजस्य भाव आधिराज्यं महाराज्यमवाप्य । रेखाभावादधेन्दुत्वमप्राप्यैव सामग्र्यमुपारूढः पूर्णतः गतश्चन्द्रना इव । बभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्ञेय एव ॥

३१ ॥ प्रसन्नैति । प्रसन्नो मुखरागो मुखक्रान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा-भिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विलम्बमन्यन्त ॥ “ समी विलम्बविश्वासौ ” इत्यमरः ॥

29. And occupied by him the great auspicious hall (*i. e.* the hall containing auspicious things) of the palace called S'rivatsa shone even as the broad bosom of Kes'ava the seat of all auspicious things, conspicuous with S'rivatsa by the gem Kaustubha.

30. He having attained supreme power immediately after boyhood, shone very much even as would the moon who should become full immediately after the crescent.

31. The retinue thought him to be confidence in flesh and blood, the colour on whose face was brightened and who always addressed with a smile (*lit.* who spoke in a manner in which his words were preceded by a smile).

29. B. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., first read the 30th verse and then the 29th of our text. C. I. K. मङ्गलायतनम् for मङ्गलायतनम्. E. K. with Val., and Su., केशवं for केशवम्.

30. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अधिराज्यं for आधिराज्यं. B. C. H. K. L. with Châ., Din., Su., and Vijay., रेखाभावात् for रेखाभावात्.

31. A. D. K. with Hem., Val., Din., and Su., भाषणं for आभाषणं. E. H. K. अनुजीविनः for अनुजीविनः.

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं भूर्धि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।

सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

३२ ॥ स इति । पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोऽध्यामैरावतस्य ओज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् ॥ “अनुपसर्गाद्वा” इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् ॥ द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः ॥ “द्याः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥

३३ ॥ तस्येति । तस्यैकस्य भूर्धि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौष्म्यं संतापस्तद्गुहं नाशितम् । अत्र छत्तोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम्—“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः” इति ॥

३४ ॥ धूमादिति । अग्नेर्धूमात्पश्चादनन्तरं शिखा ज्वालाः । रवेरुदयात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः ॥ अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

32. He whose bodily splendour was like that of Indra and who was parading on an elephant equal in strength with Airāvata through the capital the flags in which resembled the Kalpa trees, made it a second heaven.

33. The white umbrella was raised on the head of him alone; and by that umbrella the splendour of which was bright was removed the heat of affliction of the entire world consequent on the separation of the former king.

34. The flames rise from fire after smoke; the rays shoot forth after the sun's rise but he transcending the nature of luminous bodies rose up with all his qualities at once.

32. B. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., °ध्वजं for °ध्वजां. And construe it with पुरम्. B. with Châ., and the text only of Vijay., ऐरावतौजसा, D. L. नागेनामितंतेजसा for ऐरावतौजसा.

33. C. D. with Su., and Vijay., उच्छ्रितं for उच्छ्रिते. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तृविषयी also agrees with Sumativijaya and others. B. I. K. °गोष्मा, C. H. I. R. with Su., and Vijay., °गोष्म for °गोष्म्यं. A. हतः, B. K. हतः, D. J. and the text only of Vijay., हतं for हतं.

34. B. धूमस्य for धूमात्. B. C. E. H. I. K. L, R. with Hem.,

तं प्रीतिविशदैनेत्रैरन्वयुः पौरयोपितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

३५ ॥ तमिति । पौरयोपितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः करणैस्तमतिथिमन्व-
युरनुजग्मुः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः ॥ कथमिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्न-
श्चत्रैर्विभावय्यो रात्रयो ध्रुवमिव ॥ ध्रुवपाशवद्भुत्वात्कालचक्रस्येत्यर्थः ॥

३६ ॥ अयोध्येति । प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येय-
मनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैरनुदध्युरनुज-
गृहः ॥ “ अनुद्धानमनुग्रहे ” इत्युत्पलमालायाम् ॥ तदनुग्रहमुद्बुद्ध्या संनिद्धुरि-
त्यर्थः ॥

३७ ॥ यावदिति । अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते
न शुष्यति ॥ कर्तरि लट् ॥ तौ तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं वेलापर्य-
न्तं प्राप ॥

३८ ॥ वसिष्ठस्येति । गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः ॥ धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः ।

35. The females of the citizens followed him with their eyes
beaming with love, as the autumnal nights that are brightened by
the shining stars follow the polar star.

36. And the deities of Ayodhya that were worshipped in
spacious temples received him with favour, who so richly deserved
that favour by means of their presence in the images.

37. Before the Veda wet with the waters of inauguration
was dried, his unbearable prowess (or valour) got to the extremity
of the sea-shore (reached as far as the sea coast).

38. What attainable object would there be that the counsels

Chā., Din., Val., Su., and Vijay., शिखा for शिखाः. B. C. K. with
Su., नेत्रसः, L. R. with Hem., and Val., नेत्रता for नेत्रसः.

35. D. K. प्रीतिविशदं for प्रीतिविशदैः. B. C. H. I. K. L. R. with
Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., द्रुपं for ध्रुवं.

37. B. भूमिः for वेदिः. B. C. E. I. L. R. with Hem., Chā.,
Din., Val., and Vijay., जलप्लुता, D. with Su., परिप्लुता for जलाप्लुता.

38. H. with Vijay., चास्य for तस्य.

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

प्रजास्तद्गुरुणा नयो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तत्तादृक्साध्यं किम् । न किञ्चि-
दित्यर्थः ॥ तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

३९ ॥ स इति । धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः ॥ “ राज्ञा सभासदः कार्या
रिपौ मित्रे च ये समाः ” इत्युक्तलक्षणाः ॥ तेषां सखा धर्मस्थसखः । तत्सहित
इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साध्यार्थ-
वतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्संशयाद्धेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् ।
संदिग्धत्वादवद्यनिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारानृणादानादीन्विवादान्स्वयं ददर्शानु-
संधौ । न तु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ व्यवहा-
रान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ” इति ॥

४० ॥ तत इति । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यानुजीविनः । अभिव्यक्तं
मुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सू-
चितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्यन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तिनां फलैः प्रेषितार्थैर्युयोज
योजयामास ॥ अत्र बृहस्पतिः—“ नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया
भृत्यान्धनेर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ” इति ॥ कविश्च वक्ष्यति—“ अ-
क्षोभ्यः—” इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्वन्यत
इत्यनुसंधेयम् ॥

४१ ॥ प्रजा इति । प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा आवणमासेन

of his preceptor Vasistha and the unfailing arrows of that mighty
bowman when united together could not attain (achieve) ?

39. He, the friend of the righteous, *himself* every day looked
with great vigilance into those intricate cases of plaintiffs and de-
fendants, which owing to their doubtful nature, necessarily deserved
a prompt and careful decision.

40. After which, he conferred on his retinue the fruits of
their requests which were soon to ripen and which were anticipated
on account of (their lord's) cheerfulness manifesting itself.

41. The subjects that were aggrandised (increased) by his

39. B. L. with Chā., and Din., धर्मसखः for धर्मस्थसखः. B. H.
I. K. R. with Val., and Vijay., °छेदान्, C. with Su., °छेदान्, D. L.
with Chā., and Din., °छेत्ता, D₂. °छेदि for °छेद्यान्. Hemādri notices
the reading of Chāritravardhana and others. B. अतन्द्रियः for अतन्द्रितः.

41. L. नभस्य इव तां ययुः for नभस्ये ता इवाययुः. D. K. च for तु.

यदुवाच न तन्मिथ्या यददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भगवतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयत् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामैकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

नद्य इव । विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भू-
यसीं वृद्धिमत्युच्छ्रयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ॥

४२ ॥ यदिति । सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तत्र मिथ्या । अ-
नृतं नाभूत् । यद्वस्तु इदं तत्र जहार न पुनरादे ॥ किं तु शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्र-
तिरोपयन्पुनः स्थापयन्भगवतो भग्नियनोऽभूत् ॥

४३ ॥ वय इति । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्य एकैकं मद-
कारणं मदेहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्राज्ञि समस्तानि । निलितानीति शेषः ।
तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिषिचे न जगर्व ॥ सिध्नेतः स्वरितेत्त्वादात्मने-
पदम् ॥ अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदन्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वा-
न्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः ॥ उक्तं च—“ ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैर-
पि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिरा-
कृतः ” इति ॥ अत एव कविनापि “ नोत्सिषिचे ” इत्युक्तं न तु “ न म-
माद ” इति ॥

४४ ॥ इत्थमिति । इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु
स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रभृष्य आसीत् ॥

Sire, like rivers by the month of Śrāvana, attained a greater pro-
sperity under him as do the same rivers in Bhādrapada.

42. What he spoke was never false; whatever he gave he did
not take back; but he broke his vow by re-establishing his enemies
after having rooted them up.

43. Any one of youth, beauty and wealth becomes a sufficient
cause for pride. His mind, however, was not elate though all of
these above mentioned things were perfectly united in him.

44. As a newly planted tree fixes its roots firm in the ground
so this king, though new, began to fix day by day the roots (of

42. B. R. with Châ., Din., Val., and Su., उत्खाय for उद्धृत्य.

43. A. D. with Châ., and Su., तस्मिन्तानि for तानि तस्मिन्. D.
H. with Châ., and Din., समस्तानि for समस्तानि. B. C. H. I. K. L. R.
with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., चार्य for तस्य. C. D.
E. H. I. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., उत्सिषिचुः for उत्सिषिचे.

44. D. H. R. बद्धमूलः for दृढमूलः.

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्याञ्चद्रूपपूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

४५ ॥ अनित्या इति । यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः । द्विषन्ति त्रि-
ह्यन्ति चेत्यर्थः । किं च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरान्त-
र्गतानो नित्याञ्चद्रूपपूर्वकामक्रोधादीन्पूर्वमजयन् ॥ अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न
दुर्जया इति भावः ॥

४६ ॥ प्रसादोति । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्नुपे ।
निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीन् ॥

४७ ॥ कातर्यमिति । केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् । शौर्यं केव-
लमित्यनुषजनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रा-
यमित्यर्थः ॥ “व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः ” इति हलायुधः ॥ अतो
हेतोः सोऽस्तिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्ति-
मन्वियेष गवेषितवान् ॥

his policy) deep into the hearts of his subjects who had engendered
good-will for him; and in this way he became unassailable (to his
enemies).

45. Since external enemies are not constant and dwell in a
distant land, he conquered first the six constant internal enemies
(*i. e.* the evil passions).

46. The Goddess of Fortune though naturally fickle was
steady in him who was bent towards bestowing favors, like the
streak of gold upon a touch-stone.

47. Politics (without bravery) is simply timidity; bravery
(by itself without politics) resembles (*lit. is*) the conduct of beasts;
for this reason he sought success by means of these political expe-
dients united together.

45. I. मे for ते. D. I. K. with Chā., Din., and Val., सदा for यतः.
E. अन्तर्गतान् for अभ्यन्तरान्.

46. C. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., प्रसादमुखे, R.
प्रसादसमुखे, D. I. प्रसादविमुखे for प्रसादाभिमुखे. Sumativijaya notices the
reading. B. H. चटुलापि, C. K. चञ्चलापि for चपलापि. I. निकषे for निकषे. B.
O. E. H. K. L. R. with Hem., Val., and Su., हेमरेखा, I. हेमरेषा for
हेमरेखा. For 45th verse Chā., Din., and Vijay., read the following ;

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किञ्चिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

४८ ॥ न तस्येति । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य ॥ “प्रणिधिः प्रार्थने चरे” इति शाश्वतः ॥ तस्य राज्ञः । व्यभ्रस्य निर्मेषस्य विवस्वतः सूर्यस्येव । मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञानं नाभवन्नास्ति स्म ॥ स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥

४९ ॥ रात्रिदिवेति । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिनाधिकरणार्थं द्वन्द्वेऽचप्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र पृथगर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोस्त्यर्थः ॥ तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् । नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः—“कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः” इति ॥

48. Nothing in his territory was unseen by the king who threw rays (of political light) in the shape of spies all over country, as the sun that sees everything when free from the mist of clouds.

49. Whatever is ordained to be done to the rulers of the earth in the different divisions of the day and night, he, averse to hesitation, observed with a rigid resolve (with a firm determination) .

“ प्रमदाक्षादिविमुखे चपलायि स्वभावतः । निकषे हेमलेखेव श्रीरस्मिन्ननपायिनी ” ॥ Chāritravardhana's comments run thus :—“ प्रमदाः स्त्रियः अक्षा दृगयादयः सद्यस्यसनानि तद्रिमुखे रहितं तरिमन्त्राजनि स्वभावतः प्रकृतेऽन्यलायि श्रीलक्ष्मीनिकषे घर्षणपापाणे हेमनः स्वर्णस्य लेखेवानपायिनी स्थिरीभूता बभूव ॥ उक्तञ्च ॥ “ स्त्रियोऽक्षा-दृगयापानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमं । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च “ इति पट्टप्रमदाः इति ” ॥ Sumativijaya also notices this spurious verse.

48. B. C. H. K. L. with Chā., Din., and Su., राज्ञां for राज्ञः R. अदृश्यम् for अदृष्टम्. D. K. नभस्य for व्यभ्रस्य.

49. B. K. °दिनविभागेन, D. with Val., Su., and Vijay., °दिवविभागेन for °दिवविभागेषु. D. K. R. with Su., महीभृतां for महीक्षितां. O. with Vijay., °मुषः for °मुखः.

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
 स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥
 परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परेः ।
 सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥
 दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
 न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्विरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

५० ॥ मन्त्र इति । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्त्यमानोऽपि ॥ जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति ॥ संवृतेद्विताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

५१ ॥ परेष्विति । यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परे येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः ॥ “अपसर्पश्चरः स्प-
 दाः” इत्यमरः ॥ जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः—“ चारांश्च चारयेत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीन-
 विज्ञातानन्योन्यभितरैरपि ” इति ॥

५२ ॥ दुर्गाणीति । द्विषां रोद्धू रोध्यकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिन-

50. Every day he held a consultation with his ministers and although it was cogitated every day, never was it divulged, having its passages well-secured.

51. Though sleeping at the proper time he was kept awake by means of his spies, who were ignorant of each other's office and who were specially deputed to move among his enemies and his friends.

52. Though confronting his enemies, his forts were difficult to be assailed; for a lion, the destroyer of the elephants, does not

50. B. न जातु for स जातु. H. गुनाचारः for गुप्तद्वारः. B. with Hemādri स्म for न. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शि-
 ष्यहितैर्विर्णा agrees with Hemādri and others.

51. D. H. J. निक्षिप्तैः for च क्षिप्तैः. D. K. यथाकालस्वपन्नपि for यथा-
 कालं स्वपन्नपि.

52. D. with Hemādri दुर्गमाणि for दुर्ग्रहाणि. B. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., first read the 53rd verse and then the 54th and finally the 52nd verse of our text.

भव्यमृष्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

स्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्धेतोः । गिरिगुहासु शेत इति । गिरिगुहाशयो न हि । किं तु स्वभावत एवेति शेषः ॥ “अधिकरणे शैतेः” इत्युच्यते । अत्र मनुः—“धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वाक्ष्यमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुधः” इति ॥

५३ ॥ भव्येति । भव्यमृष्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया नि-
र्बाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः ॥
“धर्मदिनिचक्रेवलान्” इत्यनिचप्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्य राज्ञः समारभ्यन्त
इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे । फलिता इत्यर्थः ॥ “फलानुमे-
याः प्रारम्भाः” इति भावः ॥

५४ ॥ अपथेनेति । सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचि-
दुपपथेनोन्मार्गेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः ॥ तथा हि । ल-
वणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरित्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव
प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

lie in a mountain-cave through fear (*i. e.* as a lion lies in a cave not through any fear, so he retired to his castles not because he was afraid of his enemies).

53. His actions, which were aimed at the acquisition of prosperity, which were full of mature judgment (*lit.* to be taken care of) and hence free from any calamity, and which therefore had the nature of S'ali rice which become ripe in the interior, bore fruit unobserved.

54. Though grown powerful he did not at all proceed by a wrong path; the ocean though in its full tide has a discharge only through the mouth of a river.

53. C. R. शालिगर्भसधर्माणः for गर्भशालिसधर्माणः.

54. A. with Su., अपथेन प्रवृत्तेन भूत्, D. K. and the texts only of Val., and Vijay., अपथेन प्रवृत्तेन for अपथेन प्रववृते. E. स for न. E. सन् for सः. D. H. K. L. with Hem., and Val., इव for एव. D. with Hem., and Chā., सरितापतेः for लवणाम्भसः.

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बन्धाधे न च तेन तो ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

५५ ॥ काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजापरागम् । देवादुत्पन्नमपीति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्न-प्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ॥ अत्र कौटिल्यः—“क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं ब्रन्ति वा स्वयम्” ॥ तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

५६ ॥ शक्येष्विति । शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्यस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु समधिके-
ष्वित्यर्थः ॥ तथा हि । समीरणसहायोऽपि दवानलोऽम्भःप्रार्थी जलान्वेषी न दग्धमिति शेषः । किं तु तृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः—
“समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयात्” इति ॥

५७ ॥ न धर्ममिति । स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न बन्धाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तावर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बन्धाधे ॥ एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किं तु त्रिषु धनार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदिति शेषः ॥

55. Although he was able to suppress immediately any disaffection among his subjects, he did not, at all, occasion that for which a remedy would have to be called forth (or devised).

56. Although this king was powerful his expeditions were especially on those only who were in the reach of his power ; for, a forest-conflagration though it has the wind for its companion does not seek for burning water.

57. He did not violate duty for the sake of wealth and desire; nor these two for the sake of that duty ; neither did he overlook

55. A. D. E. H. I. K. L. R. with Su., and Vijay., उपपादयेत् for उदपादयत्. Hemādri first reads the 56th verse and then the 55th. of our text.

56. D. K. दवानलः for दवानलः. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with D. K.

57. D. J. L. with Val., Su., and Vijay., च for वा. K. सोऽर्थेभ्यु for सोऽर्थेन.

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

क्रोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ॥

अम्बुगर्भा हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

५८ ॥ हीनानीति । मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तृण्यनुपकारीणि : प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वन् इत्यर्थः ॥ “ अकर्मकाच्च ” इत्यात्मनेपदम् ॥ अतःकारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ॥ “ मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः ” इति विश्वः ॥ मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणाच्छ्रुतानि यथा तथा स्थापितानि ॥

५९ ॥ “ शक्येष्वेवाभवद्यात्रा ” इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्करमाह ॥ परेति । सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलावलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् ॥ बलशब्दान्मतुवन्तादिष्ठन्प्रत्ययः ॥ “ विन्मतोर्लुक् ” इति मतुपो लुक् ॥ ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा न बलिष्ठश्चेदास्त अतिष्ठत् । न ययावित्यर्थः ॥ अत्र मतुः—“ यदा मन्यत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायाद्विपुनप्रति । यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्तरीन् ” इति ॥

६० ॥ क्रोशेनेति । क्रोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः ।

wealth for the sake of desire, nor desire for the sake of wealth ; for he was just in his dealings with these three objects of world.

58. Friends when kept in low position can never return favours; when kept in high rank they begin to act in a hostile way towards him; for this reason he placed his friends in an intermediate position (*lit.* power).

59. Having formed a just estimate of the military power, circumstances, time and others of his own and as well as that of his enemy, he made an invasion on him if he thought himself more powerful than him (his enemy), if otherwise he remained silent.

60. “ A man becomes adorable (worthy of worship) on ac-

58. D. I. and the text only of Vijay., अनुपकारीणि for अनुपकर्तृणि. O. विवृद्धानि for प्रवृद्धानि.

59. L. व्यतिच्छिद्य for परिच्छिद्य. A. R. अतिविशिष्टः, I. अभिविशिष्टः, B. with Val., and Vijay., अरि विशिष्टः, D. H. K. L. with Hem., and Su., अरीन् विशिष्टः for एभिर्बलिष्ठः.

60. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,

परकर्मापहः सोभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपून् ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

इति हेतोस्तस्य राज्ञः । कर्तुः । अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः ॥ तथा हि । अम्बु-
गर्भे यस्य सोऽम्बुगर्भः । जीवनस्य जलस्य मृतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः ॥ “सूहृ-
बन्धने ” ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ न तु कर्तरि क्तः ॥ चातकैरभिनन्द्यते सैन्य-
ते ॥ अत्र कामन्दकः—“ धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च
संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ” इति ॥

६१ ॥ परकर्मेति । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्त्तादीन्यपहन्तीति परकर्मा-
पहः सन् ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्द्विप्रत्ययः ॥ स्वेषु
कर्मसुद्यत उद्युक्तोऽभून् । किं च । रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनोरन्ध्रं व्यसनादिकमा-
त्रणोत्संवृतवान् ॥ अत्र सन्तुः—“ नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ” इति ॥

६२ ॥ पित्रेति । दण्डो दमः सैन्यं वा । तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः
पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् ॥
“ युद्धायत्योः संपरायः ” इत्यमरः ॥ तमर्हतीति सांपरायिकः ॥ “ तदर्हति ” इति
इकप्रत्ययः ॥ दण्डः सैन्यम् ॥ “ दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः ” इति

count of his possessing treasury of wealth, ” with this thought he
amassed immense wealth; for a cloud when its interior is filled with
water is hailed with joy by Chátaka birds (and not otherwise).

61. He destroying the enterprises of his enemies was intent on
the performance of his own actions. He striking his enemies in
their weak points, concealed his own defects with great care.

62. The vast army of that king who had curbed his senses,
which was constantly increased by his father, which had a perfect
training in the art of missile and which was only living upon war,

and Vijay., कोशात् for कोशेन. A. B. with Vijay., अतः for इति. A. I.
L. with Chá., Din., Val., Su., and Vijay., अभिगम्यते, D. अनुगम्यते,
E. K. अभिनिंयते for अभिनंयते.

61. A. D. and the text only of Vijay., आत्मनो ह्यावृणोत् for आवृ-
णोदात्मनः. B. C. L. with Hem., Val., and Su., रन्ध्रे च for रन्ध्रेषु. B. O.
H. I. L. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., and Vijay., प्राहरत् for
प्रहरत्. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., and
Vijay., द्विषां for रिपून्.

62. D. पित्रु° for पित्रा. D. K. सांपरायणः for सांपरायिकः. A. D. K.
नावशिष्यत for न व्यशिष्यत.

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चर्कष परस्मान्नदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवान्निषु ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

विश्वः ॥ स्वदेहान्न व्यश्लिष्यत नाभिद्यत ॥ स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि ।
मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥

६३ ॥ सर्पस्येति । सर्पस्य शिरोरत्नमिवास्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुर्न चर्कष ।
स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयसं लोहविका-
रमिव । चर्कष ॥

६४ ॥ वापीष्विति । स्रवन्तीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकास्विव वनेष्वरण्येषू-
पवनेष्वारामेष्विव ॥ “वापी तु दीर्घिका” । “आरामः स्यादुपवनम्” इति
चामरः ॥ अन्निषु स्वकीयेषु वेदमस्विव । सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चे-
रुश्चरन्ति स्म ॥

६५ ॥ तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजा
आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्च-
क्रे ॥ यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षडांशभाक्कृत इत्यर्थः ॥ षट्ठांशः
षडंशः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

did not differ from his own body which was constantly brought up
by his sire, which was trained in the art of missile and which was
looking upon war as its principle of life.

63. The enemy could not take away from him his three-fold
power, as no one can take away the hood-jem of a serpent; but he
took away that three-fold power from his enemy, as a loadstone
(the magnet) draws away iron.

64. The caravans wandered at ease over mountains as if they
were their own houses, over rivers as if they were wells and over
forests as if they were gardens.

65. Protecting asceticism from obstacles and wealth from rob-
bers that king was made the enjoyer of one-sixth of their earnings

63. R. परस्थं for परस्मान्.

64. H. with Hemādri च for इव. D. L. स्वैरं सार्थाः for सार्थाः स्वैरं.
B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
नदीषु for स्वकायेषु.

65. A. B. C. H. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay.,
इव for अपि.

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।
 दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥
 स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।
 बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥
 इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
 आ तीर्थादिप्रतीषातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

६६ ॥ खनिभिरिति । भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भूतिं दिदेश ददौ ॥ कथम् । खनिभिराकरैः ॥ “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” इत्यमरः ॥ रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवेऽजीजनत् । क्षेत्रैः सस्यम् । वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे ॥

६७ ॥ स इति । षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभूत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः ॥ कर्मविवक्षायामुपपदसमासः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ शेषविवक्षायां षष्ठीमासः ॥ “इगुपध्-” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ बभूव ॥ “इदमत्र प्रयोक्तव्यम्” इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥

६८ ॥ इतीति । इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आ तीर्थान्मन्त्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ॥ “योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यात्” इति हलायुधः ॥ तस्या नीतिः फलमप्रतीषातमप्रतिबन्धं यथा तथा-

respectively by the As'ramas as he was by the different castes according to their respective capacities.

66. The earth gave him remuneration in proportion to its protection by him; it produced for him jewels from mines, corn from Ṛn-fields and elephants from forests.

67. He whose prowess was like that of Kārtikeya knew how to utilize the six political expedients as well as the six kinds of forces towards objects that were to be secured.

68. In this way employing the four-fold administration of government necessary to a king in its due order, as far as the eighteen Tirthas, he obtained its uninterrupted fruit (advantage).

66. H. खनिभ्यः for खनिभिः. E. I. R. with Hemādri सुषुवे for सुषुवे. B. R. गजाः for गजान्.

67. B. R. with Chā., and Din., स बलानां गुणानां च, D. गुणानां च बलानां च for स गुणानां बलानां च. D. and the text only of Vijay., षण्मुख° for षण्मुख. D. with Su., कर्मसु for वस्तुषु.

68. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., दण्डनीति for राजनीति.

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

भेजऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीवीरगामिनी ॥ ६९ ॥

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

नरो प्राप्तवान् ॥ “ मत्तादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते । स तस्य फलति ” इत्यर्थः ॥

६९ ॥ कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधि-
नि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं भेजे ॥ “ का-
न्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ जयश्रीस्तमन्विष्याग-
च्छदित्यर्थः ॥

७० ॥ प्राय इति । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसैव भग्नत्वान्नस्य राज्ञः
गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः
प्रायेण रणो दुर्लभः ॥ खलर्ययोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥

७१ ॥ प्रवृद्धाविति । प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रव-
देव प्रवृद्धौ हीयते । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्स-
मवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी ॥ “ जिदृक्षि— ” इत्यादिनेतिप्रत्ययः ॥
नाभूत् ॥

69. The Goddess of victory, that always resorts to a hero, at-
tended in the capacity of an Abhisārikā (a female who goes to a
lover by stealth) on him who fought always in the right way though
he was skilful in the art of fraudulent warfare.

70. The enemies being destroyed by his valour, he had ge-
nerally no opportunity to go to a fight, as a Gandha elephant dis-
comfits other elephants by means of the smell of his ichor exuding
from his temples.

71. The moon decays as does the sea after having attained
growth ; but he was one whose growth was like that of theirs and
not decaying like them.

69. B. °विकल्पे for °विधिज्ञे. Hemādri notices the reading. C. H.
I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वीरगामिनी
B. वीरकाक्षिणी for वीरगामिनी.

70. D. L. आसीत् for प्रायः. A. C. L. with Hemādri रणे for रणः.
B. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
°भग्नानि for °भिन्नानि.

71. C. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
 उदधेरिव जिम्बूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥
 स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
 तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥
 दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।
 प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ सन्त इति । अत्यर्थं कृशा इरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् । उदधेरभिगमनाज्जिम्बूता इव । दातृत्वं प्रापुः ॥ अर्थिभ्यो दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

७३ ॥ स्तूयमान इति । स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि ह्रीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे ॥ “ गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम् ” इति भावः ॥

७४ ॥ दुरितमिति । स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं घ्नन्निवर्तयन् ॥ तथा च स्मर्यते—“ अग्निचित्कपिला सत्त्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः

72. Learned men, who had been extremely poor and hence were expectants, came to the position of a donor on account of their going to that great king, as do the clouds by their going to the ocean.

73. Doing nothing but what was praise-worthy he was abashed on being praised ; however the fame of that king who disliked those that did it (praised him) did increase.

74. Destroying sin by his mere sight and removing ignorance

प्रवृद्धः for प्रवृद्धौ. Mallinātha notices the reading and says: “ प्रवृद्धः ” इति वा पाठः. B. with Hemādri स च for स तु. C. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., वृत्तिश्च for वृद्धिश्च. D. H. I. K. L. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., न ययौ ताविव क्षयं, A. न ययौ तावदक्षयं for न चाभून्ताविव क्षयी.

72. D. K. जनाः for सन्तः. A. K. R. अत्यर्थमहतः, D. with Hemādri अत्यन्तं महिताः for अत्यर्थं महतः. A. L. अर्थिषु, D. H. R. with Hem., and Val., अर्थिनां for अर्थिनः.

73. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पप्रथे for ववृधे. D. तत्कार्यद्वेषिणः for तत्कारिद्वेषिणः.

74. A. D. L. with Hemādri दर्शने निघ्नन् for दर्शनेन घ्नन्. B. नक्तं चापनुदस्तमः for तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः. A₂. with Hem., Chā., Din., and Vijay., संवर्द्धयाञ्चक्रे, B. स तं वयाञ्चक्रे, C. स पादयाञ्चक्रे, D. E. R. and the text only Vi jay., स रञ्जयाञ्चक्रे, D₂. H. I. K. L. with Val., and Su., वितमसञ्चक्रे

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेऽशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्ममेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

पुनन्त्येते तस्मात्पदयेत नित्यशः " इति ॥ तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशनेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तं च नुद्दशश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रं स्वाधी-
नाश्चकार ॥

७५ ॥ इन्दोरिति । इन्दोरंशवः पद्मेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः
कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः॥

७६ ॥ परंति । अश्वमेधाय जिगीषोरस्य पराभिसंधानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं यद्य-
पि विचेष्टितं दिग्विजयरूपं तथापि तद्वर्त्य धर्मादनपेतमेव ॥ " धर्मपथ्यर्थन्याया-
स्नपेते " इति यत्प्रत्ययः ॥ बभूव ॥ " मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः परानभिसंद्ध्यात् "
इति कौटिल्यः ॥

७७ ॥ एवमिति । एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टनार्गेण प्रभावेण कोश-

(or darkness) by establishing truth (or light) he made his people
perpetually independent, like the sun when risen.

75. The rays of the moon have no access to the sun-lotus, in
the same manner those of the sun have no admission to the moon-
lotus; but the qualities of this king, the receptacle of virtues, found
scope even in (the heart of) his enemy.

76. The enterprises of him who wished to conquer the quar-
ters for the As'vamedha sacrifice though contributing to deceive his
enemies, were nevertheless quite consistent with duty.

77. Thus rising in his power the way to which was directed

for स्वतंत्रयांचक्रं. Vallabha: " तमोगुणविरहिताश्चक्रं. " Sumativijaya :
" निष्पापाश्चक्रं. "

75. D. L. with Vijay., गभन्तयः for अगतयः.

76. B. C. I. R. परानभिसंधानपरं for पराभिसंधानपरं. D. with
Vijay., and the text only of Val., यदपि for यद्यपि. D. L. R. with
Hem., Chā., and Din., अश्वमेधार्थं for अश्वमेधाय. B. I. with Chā., and
Din., धर्मः, A. L. धर्माय, D. K. R. with Val., Su., and Vijay., धर्म
for धर्म्य. A. L. इव for एव.

77. B. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., राजा
राज्ञं for राजां राजा.

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाकृतौ ।

तथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

इण्डजेन तेजस्ता ॥ “स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः क्रोशदण्डजम् ” इत्यमरः ॥
उद्यन्नुद्यत्मानः सः । वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव । राज्ञां राजा राज-
राजो बभूव ॥

७८ ॥ पञ्चममिति । तं राजानं साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपका-
रभूधोरणरूपसमानधर्मत्वबलालोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः । मह-
तां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमल-
यादीनां सप्तानामष्टमूचुः ॥

७९ ॥ दूरेति । भूपालाः शासनेषु पक्षेष्वापितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ आज्ञाम् ।
देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

८० ॥ ऋत्विज इति ॥ स राजा महाकृतावश्वमेधेर्त्विजो याजकान्दक्षिणाभि-
स्तथानर्चार्चयामास ॥ अर्चतेर्भौवादिकालिद् ॥ यथास्य राज्ञो धनदस्य च नाम
साधारणीभूतमेकीभूतम् ॥ उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तत्तेत्यर्थः ॥

by (keeping in with) the S'ástras he became the king of kings, as
Indra became the god of gods.

78. By reason of the similarity of the duties (or office) people
called him the fifth of the guardians of the world, the sixth of the
great elements and the eighth of Kula mountains (those that spread
in vast chains).

79. Other kings accepted his behest committed to paper with
a low bow of their heads the umbrellas on which were kept at a dis-
tance, as do the gods the order of Indra (*lit.* the mountain-tearing
god).

80. That king at the close of the great sacrifice so honoured
the holy priests with munificent presents that his name and that of
Kubera became identical.

78. B. C. E. H. R. with Chá., Din., and Vijay., तमूचुः साम्ययो-
गतः for उचुः साधर्म्ययोगतः. E. and the text only of Vijay., कुलभूततं, I.
कुलेपर्वतं for कुलभूभृतां.

79. E. दूराय for दूराप°. B. C. I. K. R. with Hem., Chá., Din.,
Val., Su., and Vijay., ज्ञेयां for देवाः.

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावतिथिवर्णनो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥

८१. ॥ इन्द्रादिति । इन्द्रादृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोग-
स्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे
संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमा-
भिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्नास्ति विषये दण्डोपनत-
स्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे ॥ “ दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्किता-
दिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येवमवास्थितः ” इति कौटिल्यः ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारिणतहामहोपाध्यायकोलचलमङ्गिताय-
मच्छपाच्छयमृरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥

81. Indra sent showers of rain; Yama checked the rising ten-
dency of diseases; Varuna had his watery paths safe for the work of
mariners; Kubera too having a regard to the predecessors (of
Atithi's Royal race) increased his treasury; thus the guardians of
the quarters assumed the character of those who were made humble
by his forces.

81. A. C. पूर्वापेक्षी for पूर्वापेक्षी. Hemadri notices the reading
and observes:—“ पूर्वापेक्षी इति पाठे । पूर्वे कुबेरेण रघोश्चरितमवेक्षितं. ” B. C.
E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā. Din., Val., Su., and Vijay.,
कोषवृद्धिं for कोषवृद्धिं. A correct reading.

। अष्टादशः सर्गः ।

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥

तेनोर्वीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।

सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलात्मकेन ॥ २ ॥

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासादपांसुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वेदेहिबन्धवे ॥

१ ॥ स इति । निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सौप्रतिथिर्नैषधस्य निषधदेशाधीश्वर-
स्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेन्द्रात्पर्वतादनूनसारमन्यूनबलं पु-
त्रमुत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ॥

२ ॥ तेनेति । उर्वीर्येणातिपराक्रमेणात् एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्य-
माणेन तेन यूना निषधेन पितातिथिः । सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलात्मकेन पाकोन्मु-
खेन सस्येन जीवलोक इव । ननन्द जहर्ष ॥

1. The king Atithi who had discomfited enemies got from
(*lit.* begot in) his queen who was the daughter of Arthapati, the
king of the Nishadhas, a son not inferior in strength to the Ni-
shadha, the lord of the mountains, and whom they called Nishadha
after the name of that mountain.

2. The father was greatly pleased with the youth of great
valour, who was every way capable of protecting his subjects; as the
human-world is satisfied with the corn on the eve of (*lit.* facing
towards or ready for) its perfect development consequent on timely
showers.

1. D. सुतायाः for सुतायां. L. R. नरेन्द्रात् for नगेन्द्रात्. H. निषधाक्षं
for निषधाख्यं.

2. B. C. H. I. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., उरुकार्येण
for उर्वीर्येण. R. with Vallabha कल्पिष्यमाणेन for कल्पिष्यमाणेन. C. with
Vallabha सद्वृष्टियोगात् for सुवृष्टियोगात्. C. संपत्तिफलोन्मुखेन, D. with He-
mādri संपन्नफलात्मकेन for संपत्तिफलात्मकेन. A. K. L. with Châ., and
Din., omit this verse.

शब्दादि निर्विशय सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्धामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपच्चां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नड्डलानीव गजः परेषां बलान्यमृन्दान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ५ ॥

नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।

ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥

३ ॥ शब्दादीति । कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोऽतिथिः शब्दादि शब्द-
स्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विशयोपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाय
पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधा-
दिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ॥

४ ॥ पौत्र इति । कुशेशयाक्षः शतपच्चलोचनः ॥ “शतपच्चं कुशेशयम्” इत्य-
मरः ॥ सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोऽसहायशूरः । पुरस्यार्गला
कपाटविकम्भः ॥ “तद्विकम्भेऽर्गलं न ना” इत्यमरः ॥ तद्विर्धुर्भुजः कुशस्य
पौत्रो निषधोऽपि ससागरामेकातपच्चां भुवं बुभोज पालयामास ॥ “भुजोऽनवने”
इति नियमात्परस्मैपदम् ॥

५ ॥ तस्येति । अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तरु
निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्त्रो यो नलः । गजो
नड्डलानि नडप्रायस्थलानीव ॥ “नडडादाड्डलच्” इति ड्डलच्प्रत्ययः ॥ परेषां ब-
लान्यमृद्धान्मर्द ॥

६ ॥ नभ इति । नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नभस्तलश्यामतनुं नभ-

3. After having enjoyed the pleasures consisting of sound and others the son of Kumudvatī (i. e. Atithi) transferred the title of king to his son Nishadha for a long time and then ascended to heavenly regions acquired by his own deeds pure as white lotuses.

4. The grand-son of Kus'a whose eyes resembled the lotus, whose mind was deep like ocean, who was the sole warrior on earth, and whose arms were long like the bolts of the gates of a city, protected the earth with oceans having but one imperial white umbrella on it.

5. After his death his son named Nala of the splendour of fire inherited the royal fortune (kingdom) of his family, who with his face having the beauty of a lotus, destroyed the forces of his enemies as an elephant destroys reed-beds.

6. That king whose fame was sung by the roamers in the

5. D. with Sumativijaya असूदन् for अमृदात्.

6. K. न for सः. K. नभःस्थल° for नभस्तल°.

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्वबन्ध ॥ ७ ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८ ॥

चुद्धमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव आवर्णमास-
मिव ॥ प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥

७ ॥ तस्मा इति ॥ धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदु-
त्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जरयोपदिष्टम् । वार्षिके
चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरजर्यं तैः सह संगतम् ॥ “अजर्यं संगतम्” इति निपा-
तः ॥ पुनरदेहबन्धाय पुनरदेहसंघनिवृत्तये बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः ॥
अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥

८ ॥ तेनन्ति । तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञामजय्यो
जेतुमशक्यः ॥ “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्साधुः ॥ पुण्डरीकः पु-
ण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गं गते सति आहृतपुण्डरीका
कृहीतध्वतपद्मा श्रीयं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥

skies (the Gandharvas) obtained a son whose body was dark-blue
like the surface of the sky, who was known by the name consisting
of the word Nabhas and who was dear to his people as the month
of Ś'rávana.

7. That supremely righteous king consigned the sovereignty
of the Uttarakosalas to the care of his mighty son and went away
to keep company recommended by his oldage with the deer that he
might not see the bodily tie again.

8. A son named Pundarika was born to the king Nabhas who
was invincible to kings as the elephant Pundarika is to other
elephants. When his father was dead the Royal Fortune taking
with her a white lotus went over to him, as she went to the lotus-
eyed god (Vishnu).

7. C. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., तस्मिन् for तस्मै.
O. with Hemādri नियोज्य for विसृज्य. H. धर्मोत्तमः for धर्मोत्तरः. B. C. H.
I. K. L. R. with Chá., Din., Val., Su., and Vijay., तत्प्रभवः, D. स
प्रभवः, D₂. तत्प्रसवः for तत्प्रभवः. D. K. अजर्यं for अजर्यं. D. L. with Chá.,
Din., and Val., मनः for पुनः. See notes.

8. H. अजेयः for अजय्यः. A. H. L. and the text only of Vijay.,
आहितपुण्डरीकं, B. आहितपुण्डरीकं, D. E. I. K. R. with Hem., Chá., Din.,
Val., Su., and Vijay., आहृतपुण्डरीकं for आहृतपुण्डरीका. See Notes. O.
E. H. I. J. K. L. R. with Chá., Din., Val., Su., and Vijay., आश्रिता
for श्रिता. A. O. with Hemādri पुण्डरीकाख्यं for पुण्डरीकाक्षं.

स क्षेमधन्वानममोषधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्षमां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यरय ॥ १० ॥

पिता समाराधनतत्परं पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमाग्वभूव ॥ ११ ॥

९ ॥ स इति । अनोर्यं धनुर्यस्य सोऽमोषधन्वा ॥ “ धनुषश्च ” इत्यनङादेशः समासान्तः ॥ स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् ॥ “ वा संज्ञायाम् ” इत्यनङादेशः ॥ क्षमां लम्भयित्वा प्रापय्य ॥ लभर्गत्त्यर्थत्वादिकर्मकत्वम् ॥ क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ॥

१० ॥ अनीकिनीनामिति । तस्य क्षेमधन्वनोऽपि समरेऽनीकिनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोऽभूत् । अनीकपदावसानमनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवं स्वर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥

११ ॥ पितेति । स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परं व्यश्रूयापरेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमाग्वभूव ॥ लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः ॥

9. The king Pundarika whose bow was never ineffectual, gave his son Kshemadhanvā to accept the sovereignty of the earth, who too was ever vigilant in securing the welfare of his subjects, himself being endowed with the quality of forgiveness, and began to practise asceticism in a forest because he was capable of enduring every thing with extraordinary patience.

10. He too had a god-like son who stood always at the head of his armies in battles and whose name which was beginning with the word Deva and ending with the suffix Anika (i. e. Devânika) was famous even in heaven.

11. As that father became one who was rightly possessed of an excellent son on account of that prince who was entirely devoted

9. D. L. °दक्ष for °दक्ष. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., क्षमतनुः, E. क्षान्ततनुः for क्षान्ततरः. A. C. with Châ., and Din., क्षमयोपपन्नः for क्षमयोपपन्नं. B. ससाद, C. I. K. L. R. with Vijay., चकार for चचार.

10. A. D. with Hemādri व्यजायत for व्यश्रूयत.

11. D. I. तथैव for यथैव. B. C. I. K. L. R. with Hem., Châ., Val., Su., and Vijay., अधिकवत्सलेन for आत्मजवत्सलेन. Dinakara omits this verse.

पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।

धुरं निधायैकनिधिर्युणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद्विषतामपीष्टः ।

सकृद्विघ्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥

अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

१२ ॥ पूर्व इति । गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवद्विवांस्तयोः पितृपुत्रयामध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वात्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां चिरं धृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यदलोकं नाकं जगाम ॥

१३ ॥ वशीति । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः ॥ “प्रियवशे वदः खच्च” इति खच्चप्रत्ययः ॥ तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्माद्विष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीकनिर्धारणं लभ्यते ॥ तथा हि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविघ्नान्भीतानपि हरिणान्ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ॥

१४ ॥ अहीनगुरिति । अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः ॥ “द्रविणं कार्त्थनं वित्तं द्रविणं च पराक्रमः” इति विश्वः ॥ हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वानीचसंसर्गरहितत्वाद्धेतोर्युवाप्यनर्थैरनर्थकरैर्व्यसनैः पानद्युतादिभिर्विहीनो रहितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वां गां भुवं शशास ॥

to win his favour, so that son too became one who should rightly be considered to have had an excellent father on account of that royal father who was kind to his son.

12. The former of them (क्षेमधन्वा) who was the sole repository of virtues and who was himself a great sacrificer, placed the long-borne yoke of the four castes on his son who was also equal to himself and went to the world of sacrificers (the Svarga).

13. His son who had controlled his own self was a beloved object even of his enemies as he was of his own men on account of his agreeable speech; for sweetness (of sound) when chanted in a sweet manner is able to entrap the antelopes though once frightened.

14. The son of Devánika named Ahinagu, who was endowed with full strength of arms and who though a youth was destitute

13. H. R. इष्टे for ईष्टे.

14. D. with Hem., and Vijay., महीं for स गां. O. H. K. L. R. with Vijay., अनर्थव्यसनैः, D. अनायव्यसनैः for अनर्थैर्व्यसनैः.

गुरोः स चान्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाय इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेत्यरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिपेवे किल पारियात्रम् ॥ १६ ॥

१५ ॥ गुरोरिति । पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव । अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः ॥ “सामादिभिरुपक्रमैः” इति मनुः ॥ चतुर्दिगीशश्चतुर्दशां दिशामीशो बभूव ॥

१६ ॥ तस्मिन्निति । अरीणां जेतारि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति । उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः कलशैलविशेषो येन ते पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिपेवे किल ॥

of vices producing evils on account of his being averse to the association of lowmen, ruled all over the earth.

15. After the death of his father that clever king Abhinaga, who had the knowledge of various phases of human nature, became the ruler of the four quarters with the help of his four unfailing political expedients, like the First Being descended to the earth.

16. On that conqueror of his enemies having gone on the journey of the next world, it is reported that the Goddess of Fortune began to serve his son named Pāriyātra who had vanquished the lofty mountain of Pāriyātra by reason of carrying his head high.

15. E. स्तरां for चतुरां.

16. B D. I. R. with Val., Su., and Vijay., यातरि, K. L. with Chā., and Din., येतरि for जेतारि. One of the three Mss. of Chāritra-
vardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Mallinātha. D. with Su., उच्चैस्त्-
रत्वात् for उच्चैः शिरस्त्वात्. A. D. with Chā., Din., Su., and the text only
of Vijay., पारियात्रं for पारियात्र. Between 16-17 B. D. E. I. L. R.
with Chā., Din., Su., and Vijay., read the following :—“तस्माद्-
भूवाय दलानिधानो दमान्वितः पद्मदलाभदृष्टिः । कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिर्हिः पतिः शशि-
व्याः कुलर्करवेन्दुः” ॥ [B. I. L. with Chā., Din., and Su., दयान्वितः for
दमान्वितः. D. with Chā., पद्मदलाभदृष्टिः. E. L. with Su., पद्मदलाभदृष्टः for
पद्मदलाभदृष्टिः. E. R. कुन्दाग्रदन्तो, B. with Su., कुन्दाग्रदन्तो, D. कुन्दाग्रदन्तो
for कुन्दान्तदन्तो. L. कुन्दाग्रदन्तैश्चतैर्विशुद्धः for कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिर्हिः].
E. considers this to be a spurious verse.

तस्याभवत्सुतुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामब्रजदीड्यनानः ॥ १७ ॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽमुद्गुसुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८ ॥

१७ ॥ तस्येति । तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः ॥ “ शीलं स्वभावे सद्बु-
त्ते ” इत्यमरः ॥ शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सुतुरभवत् । यः सुतुः शि-
लीमुखैर्बाणैः ॥ “ अलिबाणौ शिलीमुखौ ” इत्यमरः ॥ जितारिपक्षोऽपीड्यनानः
स्तूयमानः सन् । शालीनतामधृष्टतां लज्जानव्रजद्वयच्छत् ॥ “ स्यादधृष्टे तु शाली-
नः ” इत्यमरः ॥ “ शालीनं कापीने अधृष्टाकार्ययोः ” इति निपातः ॥

१८ ॥ तमिति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः स पारियात्र आत्मसंपन्नं बुद्धि-
संपन्नम् ॥ “ आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च ” इत्युभयत्राग्यम-
रः ॥ युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यमुद्गुः । न त्वकृत्वैत्येवकारार्थः ॥
किमर्थं युवराजसद्वकरणित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखो-
परोधीति । हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्र-
तिबन्धकम् । अत एवोपरुद्धवृत्तम् ॥ उपरुद्धसदृशमित्यर्थः ॥ उपरुद्धः कारादि-
बद्धः । स्वयमूढभारस्य सुखं नास्तीति भावः ॥

17. He had a son named S'ila of a noble disposition with a broad chest resembling a marble slab ; and though he had vanquished a host of his enemies by means of arrows nevertheless he was greatly abashed on being praised for that.

18. Of an unblemished self he enjoyed pleasures simply by making his young talented son a crown prince for the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.

17. B. C. H. with Châ., Din., and Vijay., शिलः, D. I. L. with Hemâdri and the text only of Vijay., शीलः, D₂. with Su., शैलः for शिलः. D. °पाट° for °पट्ट°.

18. B. C. E. H. with Vallabha अयुवानं for युवानं. See Notes. A. D. with Val., and Su., सुखपरोधि for सुखोपरोधि. B. C. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., वार्त for वृत्तं. A. उपरुद्धवृत्ति, L. अ-परुद्धवृत्ति, D. H. K. R. with Châ., Din., Su., and Vijay., अपरुद्धवृत्तं for उपरुद्धवृत्तं. Hemâdri notices the reading and observes :—अपरुद्ध-वृत्तमिति पाठे ॥ “ परेष्वक्षिनकार्यो यः कर्माग्यारभते स्वयं । सोऽपरुद्ध इति ख्यातो न राजा सुखभाग्यवेत् ” इति । अपरुद्धस्य वृत्तमिति पठीसमासः ॥ Vijayanandasûri-s'varacharanasevaka notices the reading of Mallinâtha. Hemâdri appears to have borrowed this quotation from the commentary of Châritravardhana or vice versâ.

तं रागवन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥
उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।
सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

१९ ॥ तमिति । रागं बध्नन्तीति रागवन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु भोगेषु त्रिषधेष्ववितृप्तमेव सन्तं किं च विलासिनीनां भोगत्रीणां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् ॥ “चजोः कृयिष्यतोः” इति कृत्वम् ॥ तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमाप्यत एव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमापि । विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

२० ॥ उन्नाभ इति । तस्य शिलाख्यस्योन्नाभ इत्युद्धतनामधेयः प्रसिद्धनामायथार्थं यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभिरित्यर्थः ॥ तदुक्तं — “स्वरः सर्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते” ॥ पङ्कजनाभकल्पां विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ॥ “नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि काचिरीरितः” इति विश्वः ॥ सुतोऽभवत् । “अच्छत्यन्ववपूर्वात्सामलोभः” इत्यत्राजिति योग-विभागादुन्नाभवज्जनाभपञ्चनाभादयः सिद्धाः ॥

19. Old age, though itself incapable of enjoyment and hence jealous for nothing, took him away who was not at all satisfied with the enjoyments exciting passions and who was yet able to enjoy the surpassing loveliness of coquettish women.

20. He had a son celebrated by the name of Unnâbha, the space of whose naval was really deep, and who, looking like Vishnu, became the supreme ruler of the entire circle of kings.

19. B. C. I. R. रागवृद्धिषु, D. with Vijay., रागधर्मेषु for रागवन्धिषु. Vijayanandasûris' varacharanasevaka notices the reading of Mallinâtha. A. C. with Hemâdri अवितृप्तं for अवितृप्तं. I. विशेषभोग्यम् for विशेषभोग्यम्. Between 19-20 B. D. E. I. R. with Hem., Su., and Vijay., read the following :—“ हित्वोपभोगांस्तपसोचमनं त्रिविधं प्रातवति क्षितीश । तदान्मजः सागरधीरचेताः शशास पृथ्वीं सकलां नृसोमः ” ॥ [B. C. हित्वाथ भोगान् for हित्वोपभोगान्].

20. H. with Hemâdri उन्नत° for उद्धत°.—Hemâdri : “ उन्नतं प्रसिद्धं नामधेयं यस्य सः ” A. C. with Hemâdri and Su., अयथार्थः and नतनाभिरन्ध्रः for the whole compound अयथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., आसीःसुतः for सुतोऽभवत्. D. L. with Châ., and Din., पङ्कजनाभतुल्यः, E. J. R. and the text only of Vijay., पङ्कजनाभकल्पः for पङ्कजनाभकल्पः.

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥ २१ ॥

तस्मिन्गते यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेपूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

२१ ॥ तत इति । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति सङ्ग्रामे वज्रघो-
षोऽशनिमुत्थयध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो वज्राणां हीरकाणामा-
कराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किल खलु ॥
“ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदेऽप्यशनावासनान्तरे ” इति
केशवः ॥

२२ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्वज्रणामे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां यां स्वर्गे गमे
सति । उत्खातशत्रुमुद्धतारिं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता वसुधा ख-
निभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुपतस्थे सिषेवे ॥
“ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तमभिधीयते ” इत्युक्तम् ॥

२३ ॥ तस्येति । तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्विनो-
रिव रूपमस्येत्यश्विरूपोऽतिबुद्धरः । तत्पुत्र इति शेषः । पित्र्यमिति संबन्धिपत्र-

21. It is said that after him his son Vajranābha whose valour was like that of Indra (*lit.* the thunder-bearer) and whose war-cry resembled the din of thunder-bolt in a battle, became the lord of the earth the ornaments of which were the mines of jewels.

22. When he had gone to heaven acquired by the merits of his virtuous deeds, the earth, having the oceans for its extremities, attended on his son named S'ankhana who had up-rooted his enemies, with presents of jewels produced from mines.

23. At his death his son whose lustre was like that of the

21. D. E. L. with Chā., and Din., तस्यात्मजः for तदात्मजः. R. रत्नाकर° for वज्राकर.° D. R. with Hem., Chā., and Din., भेषलायाः for भूषणायाः. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वज्रनामा, D. वज्रनामा for वज्रणाभः.

22. D. L. with Hem., Chā., and Din., स्वः for यां. D. L. with Hem., Chā., and Din., लब्धे for लब्धां. B. C. E. H. K. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., खण्डनं, D. R. with Val., षण्डनं, I. खञ्जनं, L. शङ्खलं for शङ्खणम्. D. खनितैः for उदितैः.

23. D. °नामा for °धामा. D. I. K. and the texts only of Su., and

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वंभरामात्मजमूर्तिराल्मा ॥ २४ ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

सामर्थ्यात् ॥ पित्र्यं पदं प्रपेदे ॥ वेलातदेषूपिता निविष्टाः सैनिका अन्वाश्च यस्य तम् । अन्वर्थनामाननित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्चमाहुः ॥

२४ ॥ आराध्येति । तेन अतिरीश्वरेण व्युषिताश्चैन विश्वेश्वरं काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः ॥ पचाद्यच् ॥ आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव ॥ “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः ॥ विजज्ञे सुपुत्रे ॥ विपूर्वा जनिर्गर्भविमोचने वर्तते ॥ यथाह भगवान्पाणिनिः—“समां समां विजायते” इति ॥

२५ ॥ अंश इति । नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता इतभुगिव । द्विषां सुतरामसह्योऽभूत् ॥

sun and who had the form of the As'vins obtained the throne of his father. The historians (men versed in ancient or legendary accounts) call him Vyushitās'va on account of his having quartered his soldiers and horses on the shores of the sea.

24. That ruler of the earth propitiated Vis'ves'vara and brought forth his own self in the shape of a son named Vis'vasaha, the friend of the universe, who was capable of protecting the entire earth.

25. When a son named Hiranyanābha, a portion of the enemy of the demon Hiranyāksha (i. e. Vishnu) had been born

Vijay., अध्वजः for अधिजः. B. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., व्युषिताश्च for व्युषिताश्च. This reading of the Mss. and commentators is also corroborated by most of the Purāṇas.

24. B. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विश्वसमः, C. विश्वसखः, D. L. विश्वसमः for विश्वसहः. B. I. with Chā., Din., Su., and Vijay., अधिजग्मे, C. H. K. L. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., अधिजज्ञे for विजज्ञे. I. समा for सहो. B. C. H. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विश्वसहः, D. K. विश्वसजः for विश्वसखः.

25. B. K. with Hem., and Vijay., हिरण्याक्षरिपोः for हिरण्याक्षरिपोः. A. D. L. with Hemādri सजाते for सजाते.

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि मुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजानुविलम्बिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्वभूव ॥ २६ ॥

कौशल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ पितेति । पितृणामनृणः । निवृत्तपितृऋण इत्यर्थः ॥ “ प्रजया पितृभ्यः ” इति श्रुतेः ॥ अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि वार्द्धकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । सुसुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्यबाहुम् । भाव्यसंपन्नमिति भावः । ते हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान्वभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

२७ ॥ कौशल्य इति । उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः ॥ “ सोमे सुतः ” इति क्रिप् ॥ तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥

२८ ॥ यशोभिरिति । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधाव्ययीभावः ॥ यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं

to him, he who had the knowledge of politics, became greatly unbearable to his enemies, as fire (when) in the company of the wind becomes unbearable to the trees.

26. Freed from the debt of his forefathers and hence thinking himself fortunate his father Vis'vasaha with a desire to obtain eternal pleasures made his son the emperor of the earth, whose arms were hanging as far as his knees, and invested himself in his declining years with the bark-garments.

27. He who was the ornament of the solar race and the lord of the Uttarakosalas and who extracted the Soma juice in the performance of sacrifices, had a legitimate son named Kaus'alya who was the festival to the eyes of his father as if he was a second moon

28. The king Kaus'alya who was celebrated for his fame as far as the court of Brahmā established on the regal post of govern-

26. B. D. and the text only of Vijay., अन्यं for अन्ते. B. D. with Chā., and Din., वल्कधरः for वल्कलवान्.

28. C. with Val., and Su., पदं for मभं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., ब्रह्मभूयां, D. ब्रह्मभूयात् for ब्रह्मभूयं.

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यग्महीं शासति शासनाङ्काम् ।

प्रजाश्विरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

पात्रीकुतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पञ्चरथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपद्मनेत्रः पुत्रः समारोपयदयसंख्याम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः ॥ ब्रह्मशब्दान्मतुषन्तादिष्टन्प्रयये "विन्मतोर्लृक्" इति मतुपी लृक् ॥ "नस्तद्धिते" इति टिलोपः ॥ ब्रह्मिष्ठे ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसृतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्य आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिः । तामाजगाम । सुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ "स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्" इत्यमरः ॥ "भुवो भावे" इति क्यप् ॥

२९ ॥ तस्मिन्निति । कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये ॥ "वैकक्षकं तु तत् । यत्किर्यक्षममुरसि शिखाम्वापीडशेखरौ" इत्यमरः ॥ सुप्रजसि सत्सन्तानवति ॥ "नित्यमसिचप्रजामेधयोः" इत्यसिचप्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्कं शासनचिह्नं महीं विपीडं निर्वाधं यथा तथा सम्यक्शासति सत्यानन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दवाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्विरं ननन्दुः ॥

३० ॥ पात्रीकुतेति । गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकुतात्मा योग्यीकृतात्मा ॥ "योग्यभाजनयोः पात्रम्" इत्यमरः ॥ पञ्चरथेन्द्रकेतोर्गुरुध्वजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्स्वरूप इत्यर्थः ॥ "आकृतिः कथिता रूपं सामान्यवपुः

ing his people, his only son named Brahmishtha, a philosopher in the science of metaphysics (or the science of the divine essence of Brahman) and went to the condition (or state) that becomes one with Brahman.

29. While that lord of the people, who was, as it were, the crest-garland of his family and who had a virtuous son, was ruling without any oppression over the earth which bore the mark of his command, in the best possible way, the people with their eyes filled with tears of joy were long contented with him.

30. A son named Putra having eyes resembling a lotus-leaf, who had made his self worthy by serving his father and whose

Hemādri also notices the reading of D. manuscripts. B. आमनाद for आजगाम.

29. B. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., read 32nd verse after the 29th of our text. B. with Vijay., विपीडाः, C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., विपीडां for विपीडं. D. K. शासनाङ्कं for शासनाङ्कां. B. क्षिताशे for प्रजेशे. B. I. जलाक्षिताक्ष्यः, D. L. जलाकुलाक्ष्यः for जलाविलाक्ष्यः.

30. R. reads the 31st verse after the 34th of our text. B. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., and the text only of Vijay., स्पष्टाकृतिः for स्पष्टाकृतिः. H. पुत्रः for पुत्रः.

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यास्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।

तस्मिन्नपुष्यक्षुदिते समयां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

पोरपि ” इति विश्वः ॥ पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा ॥ यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः । तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामघसंख्यां समारोपयन् । अग्रगण्यं चक्रारित्यर्थः ॥

३१ ॥ वंशेति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्या निवृत्त-
तृष्णः । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गे जिगमिषु-
रित्यर्थः ॥ स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां
संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु ॥ “ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” इति
समासः ॥ उपस्पृशन्स्नानं कुर्वन्त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

३२ ॥ तस्येति । तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां
तिथौ ॥ “ पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी ” इत्यमरः ॥ “ नक्षत्रेण युक्तः कालः ”
इत्यप्रत्ययः ॥ “ टिड्ढाणञ्- ” इत्यादिना डीप् ॥ प्रभया निर्जितः पुष्परागो
मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नु-
दिते सति जनाः समयां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

beauty was like that of the Garuda-bannered god (i. e. Vishnu)
made his sire Brahmishtha accept the first rank among those who
were blessed with good sons.

31. He who abstained from the enjoyment of the objects of
sense and who therefore was destined to become a friend of Indra,
made sure the continuance of his family through him the continuer
of it and got to the condition of the thrice-ten (gods) by bathing
himself in the three Pushkaras.

32. His queen gave birth to a son named Pushya who with
his lustre eclipsed a topaz on the day on which is seen the lunar
mansion of Pushya. When he like a second Pushya Nakshatra (the
lunar mansion) rose in powers the people enjoyed entire pros-
perity.

31. D. with Su., वंशधरेण for वंशकरेण. C. H. R. with Hemādri
अपः स्पृशन्, D. E. I. K. with Val., Su., and Vijay., अपस्पृशन् for उपस्पृ-
शन्.—Hemādri: अपः स्पृशन्स्नानं कुर्वन् ॥ “ अपः स्पर्शः स्नानमात्रे स्नानाचमन-
गौराणि ” इति विश्वः ॥ B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., त्रिषु शान्ति for त्रिदशत्वं.

32. C. H. K. L. R. with Val., Sn., and the text only of Vi-
jay., पुष्यरागं for पुष्परागं. D. पुष्यां for पौष्याम्. B. C. H. L. with Chā.

महीं महच्छुः परिकीये सूनो मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।

तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वीम् ।

यस्मिन्नभूज्ज्यायासि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणान् ॥ ३४ ॥

३३ ॥ महीभिति । महच्छुः महाशयः ॥ “ महच्छुस्तु महाशयः ” इत्यमरः ॥ जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुनः सूनो महीं परिकीये वितृज्य मनीषिणं ब्रह्मविद्या-विदुषं जैमिनये सुनयेऽर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । स योगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनोर्योगं योगविद्यानधियम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत सम-पद्यत ॥ कृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ सुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

३४ ॥ तत इति । ततः परं स पुन्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवोपमोत्तानपादिनोपमेयः ॥ “ ध्रुवोपमोत्तानपादिः स्यात् ” इत्यमरः ॥ ध्रुवसंधिरुर्वीं प्रपदे । ज्यायासि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन्ध्रुवसंधौ संनम-ताम् । अनुद्वनानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थितोऽभूत् ॥ ततः सार्थं नावित्यर्थः ॥

33. After having devolved the sovereignty of the earth on his son, that noble-minded king being afraid of the worldly existence devoted his self to the service of the sage Jaimini, the philosopher of the science of the Supreme Spirit of the universe. He learned the system of the Yoga philosophy from that sage who was the master of that science and helped himself in obtaining the freedom from further births.

34. After this event Pushya's son named Dhruvasandhi, who was rightly comparable to Dhruva, obtained the kingdom of the earth. The peaceful policy of this king towards his enemies who had bowed themselves down to him was ever steady in him who was their superior and who was true to his word.

Din., Val., Su., and Vijay., पुष्ये for पुष्यं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Dīn., Val., Su., and Vijay., यस्मिन् for तस्मिन्. C. E. H. I. L. R. with Val., Su., and Vijay., पुष्ये for पुष्यं.

33. B. L. सयोग्यात्, A. C. with Vijay., सुयोगात् for सयोगात्.—Vijayānandasūris' varacharanasevaka: “सुद्रु योगो यस्य सः सुयोगस्तरमात्.”

34. R. reads the 31st verse after the 34th stanza of our text. C. H. I. L. with Val., and Vijay., तत्प्रभवं for तत्प्रभवः. C. H. I. with Val., and Vijay., ध्रुवोपमेयं. for ध्रुवोपमेयः. C. H. I. with Val., and Vijay., ध्रुवसंधि for ध्रुवसंधिः. C. E. H. with Val., and Vijay., र्वी for र्वी. D. K. R. सत्यसन्धिः for सत्यसन्धे. B. L. सन्धिमतां for संनमतां. B. C. I. K. L. R. with Hem., Chā., Dīn., Val., Su., and Vijay., नृपाणां for अरीणां.

सुते शिशवेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
 मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥
 स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
 अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥
 नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन ।
 रघोः कुलं कुङ्कुलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

३५ ॥ सुत इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपच्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव मृगयाविहारी सन्सिंहाद्विपदं मरणमवापत् ॥ व्यसनासक्तिरनार्थावहेति भावः ॥

३६ ॥ स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्बनमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्याद्विधिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ॥

३७ ॥ नवेति । अप्रौढनरेन्द्रं तद्वयोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शवः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् ॥ “पृथुकः शवकः शिशुः” इत्यमरः ॥ तेन काननेन च । कुङ्कुलं कुङ्कुलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन्तेन तोयेन चोपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ॥

35. He who was a lion among men and whose eyes were long like those of a deer while amusing himself with a chase obtained death from a lion even while his son named Sudars'ana whose sight was agreeable like that of the moon at the departure of the black fortnight, was yet a child.

36. The group of ministers of that king who had gone to heaven saw the deplorable condition of the subjects without their master and unanimously made him who was the solitary fibre (thread) of the family, the lord of Saketa, according to the rule.

37. The family of Raghu with that young king was rightly comparable to the sky having the new moon in it, or to a forest having a single cub of a lion in it, or to the water having a single lotus which is in the state of a bud.

35. E. has “सुतेऽथ मत्येव सुदर्शनाख्यो दर्शात्ययेन्दुप्रतिमे शिशौ सः” for the first half. H. °दर्शनेन for दर्शने सः. D. नृसोमः for नृसिंहः.

36. R. मुरोनिदेशादमात्यवर्गः for तमैकमत्यादमात्यवर्गः. A. with Val. Su., and Vijay., एकमत्याः. D. H. K. and the text only of Vijay., एकपुत्रं for एकमत्यात्. B. °तन्तुशेषं for °तन्तुमेकं.

37. A. पुष्करकुङ्कुलेन, B. C. with Vijay., कुङ्कुलपुष्करेण. D. E. J. कुङ्कुलपङ्कजेन for कुङ्कुलपुष्करेण.

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृष्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमध्यवेशम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रेक्षन्तः पौराः पितुर्गौरवेण ॥ ३९ ॥

३८ ॥ लोकेनेति । स वालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृस्वरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेन संभावितस्तर्कितः ॥ तथा हि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्याशाः दिशो वृष्वन्दृष्टो हि ॥

३९ ॥ तमिति । राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहस्ति हस्तिनि ॥ विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः ॥ यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमध्यवेशमुदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः ॥ “तद्धितार्थः—” इत्यादिना समासः ॥ तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यधिकारं चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् ॥ ईषदसमासः षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः ॥ “ईषदसमासौ—” इत्यादिना देशीयप्रत्ययः ॥ तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रेक्षन्त ॥ पितरि यादृग्गौरवं तादृशेनैव दृश्युरित्यर्थः ॥

38. On account of his accepting the responsibility of the crown he was thought by the people as destined to be equal to his father himself ; for a cloud though as small as a young one of an elephant (*lit.* measured with the cub of an elephant) having come in contact with the wind blowing in front appears to occupy all the quarters.

39. Now that he became their king the people of the city looked upon him though then only six years old with the same respect as they showed to his father, while he was passing on an elephant by the royal road in his best royal suit which was held up by a rider of an elephant.

38. D. with Su., मूलपरिग्रहात्. B. C. I. with Hem., and Val., मौलिपरिग्रहात् for मौलिपरिग्रहात्. A. C. with Vijay., अभिवर्धन् for हि वृष्वन्. See notes.

39. B. C. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अतिहस्तयन्तम्, E. L. अधिहस्ति यन्तम् for अधिहस्ति यान्तम्.—Chāritravardhana : “हरतिनातिक्रामन्तमतिहस्तयन्तम्.” Sumativijaya : “हरतिना अतिक्रामति अतिहस्तयति अतिहस्तयतीति अतिहस्तयन् तं तथोक्तं अतिहस्तयन्तम्.” This is the way in which almost all other commentators explain the present participle of the denominative form अतिहस्तयति. A. with Vijay., मध्यकायं, C. मध्यदेहं, D. K. with Val., and Din., पूर्वकायं, B. E. H. I. L. R. with Hem., Chā., Su., and the text only of Vijay., मध्यदेशं for अत्यवेशं.

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
 तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥
 तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
 सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥
 मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
 शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्पुयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

४० ॥ कामभिति । स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः ॥ चामीकरपिञ्जरेण कनकगौरिण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः संस्तस्मिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

४१ ॥ तस्मादिति । तस्मात्सिंहासनादपादानादधोऽधोदेशं प्रति किञ्चिदिवावतीर्णावीपलम्बौ तपनीयपीठं काश्चनपीठमसंसृशन्तावल्पकत्वादप्राप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसावसिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्भुक्तैर्ववन्दिरे प्रणम्युः ॥

४२ ॥ मणाविति । अल्पप्रमाणेऽपि मणाविवन्दनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

40. Although he could not occupy fully his father's throne, yet being as it were multiplied (*lit.* repeated) as to his bulk by the greatness of his splendour that was as bright as gold, he did so occupy it.

41. The kings with their highly ornamented crowns saluted his feet besmeared with the dye of lac, which were hanging down only a little from that throne and hence not reaching even the golden foot-stool.

42. As the title ' Mahānīla ' is not a false epithet to a sapphire though of a small dimension on account of its bright splendour, so the well-known title of Mahārāja was rightly applied to that prince though he was then a mere child.

40. C. K. प्रतिपूर्णतायाः for प्रतिपूरणाय. C. °आवितानान्, D. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., and Vijay., आवितानम्, D₂. with Su., आयतेन, B. with Hemādri आचिनेन for आवृतात्मा. — Hemādri: " आचिनेन रात्रीभूतेन." See Notes.

41. A. C. with Châ., and Din., सालक्तकौ, D. सकुडुमौ for सालक्तकौ Chāritravardhana: " सालक्तकौ लाक्षारसरंजितौ."

42. D. with Vallabha प्रसिद्धः, B. C. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., प्रयुक्तः for प्रतीतः. K. omits this verse.

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोलोलोभयकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥

निवृत्तजाम्बूनदपट्टवन्धे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वमपि सोऽनुभावाद्भुरं धरित्र्या विभरां वभूव ॥ ४५ ॥

४३ ॥ पर्यन्तेति । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य चालस्य संबन्धिनः कपोलयोर्लोलाभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिरीषरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः ॥ चपलसंसर्गोऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः ॥ उभयकाकपक्षादित्यत्र -- वृत्ति-विषये उभयपुत्र इति बहुवचनस्थान उभयशब्दप्रयोगः " इत्युक्तं प्राक् ॥

४४ ॥ निवृत्तेति । निवृत्तो जाम्बूनदपट्टवन्धो यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टवन्धे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजारिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गमवधादिति भावः ॥

४५ ॥ शिरीषेति । शिरीषपुष्पाधिकाकुमार्यः । कोनलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूषणेनापि खेदं अतः वायादच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वमपि धरित्र्या भुरं भुवो भारननुभावात्सामर्थ्याद्विभरां वभूव बभार । " भीष्मीभृदवां दलु-वच " इति विकल्पादम्प्रत्ययः ॥

43. The word command uttered from the mouth on the cheek of which were flowing both the side-locks of hair of that prince on whose sides were waving the Chowries never fell down (disobeyed or neglected) even on the shores of oceans.

44. Wearing a Tilaka-mark painted on his fore-head crowned (*lit.* bound) with a fillet (or tiara) made of gold and of a smiling face he made the faces of the beautiful women of his enemies destitute of that very Tilak-mark.

45. He with a tenderness of limbs surpassing that of the S'irisha flower would feel fatigue even by wearing ornaments.

43. A. D. with Châ., and Su., 'लीनोभय° for 'लोलोभय° D. L. with Hem., Châ., Din., and Vijay., अपिवादः for विवादः.

44. A. J. निवृत्त—पट्टशोभे, B. C. I. L. with Din., Su., and Vijay., निवृत्त—पट्टवन्धे, D. E. H. K. R. with Hem., Châ., and Val., निवृत्त—पट्टवन्धे. We with four Mss. and three commentators. A. C. with Hemādri सस्मेरमुखः for स स्मेरमुखः.

45. I. R. शरीष° for शिरीष°. B. C. I. L. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., 'पुष्पोपन° for 'पुष्पाधिक°. C. H. I. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., अथ for अपि. B. कङ्कणेन for भूषणेन. B. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., चानुभावात्, C. व्यानुभावात् for सोऽनुभावात्. B. D. H. I. K. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विभराश्चकार for विभरां वभूव.

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
 सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुक्ताः स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥
 उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
 संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥
 अनश्रुवानेन युगोपमानमवद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
 अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

४६ ॥ न्यस्तेति । अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरप-
 ङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स
 सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि दण्डनीतेर्नीतिशास्त्रस्य फ-
 लान्युपाययुक्तान्वभून् । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य पञ्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादा-
 र्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

४७ ॥ उरसीति । उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा । अतः
 एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धयमानमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमा-
 णा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं सुदर्शनमातपत्रच्छाया-
 च्छलेनोपजुगूहालिलिङ्ग ॥ छत्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः
 प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

४८ ॥ अनश्रुवानेनेति । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेनाप्राप्नुवता । अवद्धं
 मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टि-

Though he was made of such a stuff yet he upheld the yoke of governing the earth, though excessively heavy, by reason of his natural greatness.

46. No sooner did he entirely know the characters written on a tablet than he enjoyed all the fruits (advantages) of the system of the administration of justice obtained from the association with men old in knowledge.

47. The Goddess of Royal Glory seeing insufficient room (scope) for lying on his breast and hence waiting for the full development of his body embraced him under the disguise of the shade of his umbrella as if ashamed (of her union with a consort much younger than herself).

48. The earth had an able protection from his arm though as yet not deserving to be compared with a yoke, having on it no mark of the strokes of the bow-string, and having as yet not touched the handle of a sword.

46. B. C. E. H. K. R. with Val., and Su., तावत्फलानि, D. I. L. and Vijay., तावत्क्षतीशः for सर्वाणि तावत्, B. C. H. R. with Val., and Su., पक्कानि, D. K. वृद्धानि for फलानि.

47. B. I. J. with Vijay., °भोगा, L. °भावात्, C. H. K. R. with Val., Din., and the text only of Vijay., °भोगात्, D. °भागम् for °भागा-
 A. उदीक्षमाणं, D. L. उपेक्षमाणा for उदीक्षमाणा.

48. I. °मूर्वी° for °मौर्वी°.

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमायुः ॥४९॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाङ्केशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

व्यूह स्थितः किञ्चिदिवानरार्थमुन्नद्धचूडोऽश्वितसव्यजानुः ।

आकर्णमाकृष्टसवाणधन्वा व्यरोचतास्त्रे स विनीयमानः ॥ ५१ ॥

येन तेन ॥ “ त्वरुः खङ्गादिमुद्यौ स्यात् ” इत्यमरः ॥ एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमी रभावत्यासीत् ॥ शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥

४९ ॥ नेति । काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं प्रसारं न ययुः । किं तु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्योदार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमायुः खलु ॥

५० ॥ स इति । स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरुणामङ्केशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिलो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार ॥ अत्र कौटिल्यः—“ धर्माधर्मौ त्रय्यानर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयो दण्डनीत्याम् ” इति ॥ अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् ॥ आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपञ्चमाश्रित्य ॥ यथाह कामन्दकः—“ त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिलो विद्या मनोर्नताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वीक्षिकी मता ” इति ॥

५१ ॥ व्यूह इति । सोऽस्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणोऽत एवोत्तरार्धे पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुत्कृष्य वज्रकेशः । अश्वितमाकुश्वितं सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सवाणं धनुर्धन्वा येन स तथोक्तः सन्व्यरोचताशोभत ॥

49. As days rolled on not only did the limbs of his body attain development but also his hereditary qualities which were indeed pleasing to his people and which also were minute in the beginning attained perfect growth.

50 As if simply recollecting them the other ends of which he had seen in his former birth he learnt the three sciences, the basis of the attainment of the triad of धर्म, अर्थ and काम, causing of course no vexation to his tutors ; so also he brought under his power the ancestral ministry.

51. Being trained in the art of missiles he shone brightly while standing with the forepart of his body a little stretched, with the hair of his crest tied up, with his left knee contracted, and with his bow to which an arrow is applied drawn as far as his ear.

49. C. E. R. and the text only of Vijay., ईयुः for आयुः.

51. A. व्यूहस्थितः, D. with Hem., and the text only of Vijay., व्यूहस्थितः for व्यूह स्थितः. A. L. उत्तराङ्गम्, D. उन्नताङ्गः, D₂. with Hemādri उन्नताङ्गम् for उत्तरार्धम्. I. ‘चूडोऽश्वित’ for ‘चूडोऽश्वित’. B. C. E. J. K. with Chā., Din., Val., and Vijay., अस्त्रे सः, I. अस्त्रं सः A. with Su., अस्त्रे सः, D. H. L. R. with Hemādri अस्त्रे सु.

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।

अकृतकविधि सर्वाङ्गीणषाकल्पजातं विलसितपदमायं यौवनं स प्रपेदे ॥५२॥

प्रतिकृतिचिन्ताभ्यो दूतिसंदेशिताभ्यः समधिकतररूपाः सुदुस्तानकामैः ।

अधिविविदुरभात्यैराहतास्तस्य यूतः प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥५३॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो नानाष्टादशः सर्गः ॥

५२ ॥ अयेति । अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्रपेय-
मित्यर्थः ॥ “ निर्वेशो भूतिभोगयोः ” इत्यमरः ॥ मधु श्रीद्रुम् । रागबन्धोऽनुर-
गसंतान एव प्रवालः पङ्क्तयो यस्य तत् । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् ।
अकृतकविध्यकृत्रिमसंपादितम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् ॥ “ तत्सर्वदिः ”
इत्यादिना स्वप्रत्ययः ॥ आकल्पजातं तत्करणसमूहभूतम् ॥ आद्यं विलसितपदं
विपासनाय यौवनं प्रपेदे ॥ विशिष्टतरुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य
चतुर्धा करणास्त्विशेषणनाम्ना रूपकमेतत् ॥

५३ ॥ प्रतिकृतीति । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदेशिताभ्यो दूति-
संदेशिताभ्यः प्रतिकृतीनां तुलनामिलिखितकन्याप्रतिमानां रचयिताभ्यो विन्या-
सेभ्यः ॥ “ पञ्चनी विभक्ते ” इति पञ्चमी ॥ समधिकतररूपाः । विशिष्टाङ्गीणादपि
रत्नणीयनिर्वाणा इत्यर्थः । सुदुस्तानकामैरमार्यैराहता आसीता राजकन्या
यूतस्तस्य पुर्दशनस्य संदन्धिभ्यो प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीभूय ते अधिवि-
विदुरविविधे चक्षुः ॥ आत्मना सदस्तीभावं चक्षुरित्यर्थः ॥ “ कुतस्तापत्तिकाभ्यु-
दाधिविज्ञा ” इत्यमरः ॥

इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहानहोपाध्यायकोलचलभ-

क्षिताथनच्छपाच्छयलुरिविरचितायां रघुवंशकाव्याख्यायां

संजीविनीसनाख्यायामष्टादशः सर्गः ॥

52. Then he attained youth which was the honey to be en-
joyed by the eyes of young women, a flower of the Fancy-Born-tree
having a sprout in the shape of tie of love, an assemblage of in-
artificial ornaments pervading all limbs, and the seat of amorous
sports.

53. Young princesses, brought by the ministers desirous of
pure progeny, and more beautiful than the painting of their like-
nesses shown to him by the female messengers, superseded the two
wives of the young prince already married, viz. the Royal Glory
and the Earth.

52. B. C. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., निर्वेशपेयं for निर्वेशनीयं. Hemādri notices the reading of Mal-
linātha.—Charitravardhana: “ नेत्रनिर्वेशन विस्तारेण पेयं पातुं योग्यं &c. ”
B. C. E. H. I. K. L. R. with Val., and Vijay., रागबन्धप्रवालम्, D.
with Châ., Din., and Su., रागबन्धप्रवालम् for रागबन्धप्रवालम्. Vijayâ-
nandasûris' varacharanasevaka notices the reading of Châitravar-
dhana. A. C. with Châ., and Din., आकल्पयातं for आकल्पजातं.

53. B. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
दूतसंदेशिताभ्यः for दूतिसंदेशिताभ्यः. B. D. नेतुः for यूतः.

। एकोनविंशः सर्गः ।

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमशितेजसम् ।

शिथिले श्रुतवतामपश्चिन्मः पश्चिमे वयसि सैमिषं वशी ॥ १ ॥

तत्र तीर्थसन्निधौ दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुद्वेगेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः संदमप्य गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तुमेव शुभमिर्जितद्विषा न प्रतापयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

ननयो नन संसारवन्धनं हरेत्पिच्छतः ।

रामवन्द्यदास्नो जयगलं निगडानाम् ॥

१ ॥ अग्निवर्णमिति । श्रुतवतां श्रुतसंप्रदायानपश्चिन्मः प्रथमो वशी यतेन्द्रियो राघवः सुवर्जनः पश्चिमे वयसि वार्धको म्हे पदे स्थाने अशितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नमिषं नैमिषाण्यं शिथिले अशितवान् ॥

२ ॥ तत्रेति । तत्र नैमिषे तीर्थसन्निधौ दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं राज्यमुद्वेगेन पर्यन्तालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्सः ॥ कर्तारिक्तः ॥ फले न्यर्गादिफलं निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥

३ ॥ लब्धेति । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य

1. The self-subdued descendant of Raghu who was the first of those who were instructed in sacred learning installed on his throne his son Agnivarna whose lustre was like that of fire and betook himself in his declining years to the forest of Naimisha.

2. Forgetting there the artificial pleasure-ponds by means of water of the sacred bathing-places, the couch by the Kus'a grass spread over the ground, the residence in the palace by a hut he accumulated asceticism without aiming at any fruit.

3. His son felt no pain in his duty of protecting the kingdom he had inherited from his father ; for the sovereignty of the

1. A. D. L. सुतवतां for श्रुतवतां. A. B. नैमिशम् for नैमिषम्. Hemādri also notices the reading. See notes.

2. D. H. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., उज्जैः स, J. उज्जै स for उज्जैन. R. स्वल्पमन्तरित for तल्पमन्तरित°. B. O. H. I. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., विस्मरन् for विस्मृतः. Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara notice the reading of Val-labha and others ; but they distinctly read with Mallinātha.

3. A. D. तत्सुते for तत्सुतः. Chāritravardhana notices the read-

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

पालनकर्मणि खेदं ताप । अङ्केशेनापालयदित्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्माद्भुजनिर्जित-
द्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याश्रिवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता । प्रसाधयितुं न ॥ प्र-
साधनं कण्टकशोधनम् । अलंकृतिर्ध्वन्यते ॥ तथा च । यथालंकृत्य नीता युवतिः
केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

४ ॥ स इति । अभिकः कामुकः ॥ “ अनुकामिकाभीकः कामिता ” इति निपा-
तः ॥ “ कन्नः कामयिताभीकः कन्नः कामनोऽभिकः ” इत्यमरः ॥ सोऽश्रिवर्णः
कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्स्वयमवर्तयत्क-
रोत् ॥ अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्वयधीनं नवयौवनं यस्य
सोऽभवत् । रुयासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

५ ॥ कामिनीति । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु
वेश्मस्वधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्व-
मुत्सवमपोहद्वानुदत् ॥ उत्तरोत्तराधिका तस्योत्सवपरंपरा वृत्तित्यर्थः ॥

earth was designed by his father who had destroyed his foes by the force of his arms purely for his enjoyment and not for suppressing a source of disturbances.

4. That royal voluptuary conducted the regal affairs indispensable to his family for some years in person, and then having consigned them to the care of his ministers, had his prime of youth solely devoted to the service of young women.

5. Of him, cupidinous, and living in company of women, each succeeding festivity richer than its predecessor, superseded the latter rich in its preparations, in palaces resounding with the sound of the labour.

ing and says,—“ क्वचित् । तत्सुते । इति पाठः । तत्रैवं व्याख्या । लब्धः पालन-
विधियेन तादृशं तत्सुते सति मेदिनी भूः खेदं नापेति ” ।

4. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अधिपः, E. अधिकः for अभिकः. C. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., तं निवेश्य for संनिवेश्य.

5. D. R. and the text only of Vijay., मृदङ्गनादिषु for मृदङ्गनादिषु. R. उत्तमः for उत्तरः. E. reads “ ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्सवः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्त-
रः ” for the second half.

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

गौरवाद्यदपि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ॥

तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूपितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

६ ॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोऽशक्तः सोऽभिवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥

७ ॥ गौरवादिति । जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवादुहृत्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानु-रोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरा-वलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु सुखावलोकन-प्रदानेनेत्यर्थः ॥

८ ॥ तमिति । कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणारुण्येन रूपितं कुरितम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिंघविरे ॥

6. Unable to bear even the interval of a single moment desti-
tute of the enjoyment of the object of senses, and amusing himself
day and night in the interior of his palace, he did not pay regard
to his subjects anxious to have an interview with him.

7. If ever out of regard to his ministers he allowed himself
to be shown so anxiously coveted by his subjects, it was done mere-
ly by means of a foot hung down from (shown out of) the space
of a window.

8. The attendants having made obeisance to his foot began to
serve it which was bespread with the red lustre of its own tender
nails and which hence attained the similitude of a lotus overspread
with the morning lustre of the sun.

6. C. L. अन्तरेषु, D. H. K. with Chá., Din., Val., and Vijay.,
अन्तरे च, E. अन्तरं च for अन्तरेव. D. K. with Su., व्यपेक्षत for व्यपैक्षत.
One of the three Mss. of Cháritravardhana's शिशुहृत्पिणी agrees
with Sumativijaya and others. D. समुत्सवाः for समुत्सुकाः.

8. B. with Cháritravardhana कोमलाग्रनखरागभूषितं, L. कोमलांशुनख-
रागरूपितं, C. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., कोमलांशु
नखरागभूषितं, D. केवलांशुनखरागरूपितं, D₂. with Din., कोमलाग्रनखरागरूपितं
for कोमलात्मनखरागरूपितं.

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ॥

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

९ ॥ यौवनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सौमित्रिवर्णो यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभणावातेन लोलानि चञ्चलानि कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तलां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तर्हितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि चातु ताश्च दीर्घिका व्यगाहत ॥ स्त्रीभिः सह दीर्घिकास्तु विजहरित्यर्थः ॥

१० ॥ तत्रेति । तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हतं लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां तैः । रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाभादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गुणः ॥ “ गुणे बुद्ध्याद्यः पुंसि ” इत्यमरः ॥ धौतौ रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अधगा येषां तैः । निवृत्तसंक्रमिकरागैरित्यर्थः । अतएवापितप्रकृतिकान्तिभिः । अर्निभ्यश्चित्तस्वाभाविकरागैरित्यर्थः एवंप्रतेर्लुखैस्तनमिवर्णमधिकं व्यलोभयन्प्रलोभितवत्यः ॥

११ ॥ प्राणेति । प्रियासखः सौमित्रिवर्णो प्राणकान्तेन प्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रचयन्त इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः ॥ रचिताः पानभूमय इत्यर्थः ॥ वासितासखः कर्षिणीसहचरः ॥ “ वासिता स्त्रीकरिण्योश्च ” इत्यमरः ॥ द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिगतः ॥

9. That king of impetuous love sported in the artificial pleasure-ponds where the lotuses were unsteady on account of the agitation of the waters caused by the breasts of the wanton women, right-erect by reason of their youthfulness, and where the rooms for amorous pleasure were hidden beneath their waters.

10. There the young females exceedingly amused him, with their faces the collyrium in the eyes on which was removed by throwing water on each other, the red paint on whose lower lips was washed away, and which hence restored to them their natural colour.

11. He in company of his wanton women drew near the newly

9. A. C. with Chā., and Din., यौवनोन्नत° for यौवनोन्नत°. B. D. °कुच° for °स्तन°. E. °लोभ° for °लोल°.

10. A. D. K. °लोचनाञ्जनं for °लोचनाञ्जनैः. D. व्यलम्बयन् for व्यलोभयन्. A. D. °प्रकृत° for °प्रकृति°.

11. A. with Su., प्राणकाम—कर्षिणीः, C. L. R. with Hem., प्राणकान्त—वर्षिणीः, D. प्राणकान्त—वाहिनीः for प्राणकान्त—कर्षिणीः. B. C. I.

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेपुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिवद्वकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।

वल्लकी च हृदयंगमस्वना वल्लुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

१२ ॥ सातिरेकेति । अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कार-
णं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवमभिलेषुः । वकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः ॥

“अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तद् ” इत्यमरः ॥ वकुलद्रुमस्याङ्गनामद्या-
यित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् ॥ सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवनपिवत् ॥

१३ ॥ अङ्कमिति । अङ्कपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्निवर्णस्या-
ङ्कनशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ॥ के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहरध्वनिवल्लकी वीणा

constructed little drinking-grounds inviting on account of the sweet odour of wine agreeable to the sense of smell, as an elephant, the friend of its mate, resorts to the blooming lotus-beds.

12. The young women ardently desired the rinsing-wine from his mouth, the cause of excessive intoxication, which was given to them in secret by him. He too whose longing was equal to that of the Bakula-tree drank the rinsing-wine from their mouths presented to him by them.

13. The following two things did not allow his lap to remain vacant (i. e. were ever busy with it) ; viz. the Vina lute which sent forth notes that thrilled the cords of his heart and also his beautiful-eyed loved-companion of sweet voice, both of whom were ever accustomed to play on it (i. e. his lap).

K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., प्रियावृतः for प्रियासखः. Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha. O. and the text only of Vijay., प्रत्यपयत्, D. with Su., अभ्युपयत् for अभ्यपयत्. D. K. हस्तिनीसखः, A. with Su., सदृशासखः for वासितासखः.—Sumativijaya : “ सन् शोभना वशैव हस्तिनी सैव सखा यस्य स सदृशासखः ” K. कमलिनीमिव for कमलिनीरिव.

12. B. सातिरेकमदगन्धिनम्, D. with Chā., Din., Su., and Vijay., सातिरेकमधुगन्धिनम् for सातिरेकमदकारणम्. R. अभिलेषुः. for अभिलेषुः A. with Hemādri, तुल्यदोहदं, C. I. R. with Vijay., तुल्यदोहदः, D. वद्ध-सोहदं, H. K. तुल्यसोहदः, L. कल्पदोहदं for तुल्यदोहदः. Hemādri notices the reading of the D. Mss.

13. K. वल्लकीव for वल्लकी च. A. D. K. हृदयंगमस्वना, H. हृदयंगमस्व-
रा for हृदयंगमस्वना. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., मञ्जुवाक् for वल्लुवाक्.

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

च । वल्गुवाङ्मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदय-
गमः ॥ खचप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानान्त्वचप्रत्ययः ॥ अङ्गाधिरोपितयोर्वी-
णावामाक्षयोर्वीद्यगीताभ्यामरस्तेत्यर्थः ॥

१४ ॥ स इति । कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि मा-
ल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरत् । नर्तकीनामिति शेषः । सोऽभि-
वर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलासिकाः ॥

“ शिल्पिनि ष्वुत् ” इति ष्वुन्प्रत्ययः ॥ “ षिद्गौरादिभ्यश्च ” इति ङीष् ॥ “ नर्त-
कीलासिके समे ” इत्यमरः ॥ गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वे-
वालञ्जयलज्जामगमयत् ॥

१५ ॥ चार्विति । किं च । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमान्न-
र्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदना-
निलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिबन् । अमराणामलकायाश्चेश्वराविन्द्रकुबेरावत्यजीव-
दतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः ॥ इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं
सौभाग्यमिति भावः ॥

14. Himself playing upon Pushkara with garlands and bracelets unsteady and in this manner captivating their minds he inspired the dancing girls with shame who erred in their gesticulations even when the dancing masters were standing by their sides.

15. At the close of the dance he drinking up (i. e. kissing) their lovely faces the Tilaka marks on which were deranged (*lit.* disjoined or unsettled) by the perspiration caused by the fatigue of

14. E. स्वतं for स्वयं. A. D. लोलमान° for लोलमाल्य°. Hemādri notices the reading. D. L. with Vallabha अहरत् for हरत्. B. अभिलङ्घिनीः for अतिलङ्घिनीः. D. अमञ्जयत् for अलञ्जयत्.

15. B. with Chā., and Din., चारुनृत्तविगमे च, C. and the text only of Vijay., चारुनृत्यविगमेपु, B₂. with Hemādri चारुनृत्तविगमे च, D. with Su., चारुनृत्यविगमे च for चारु नृत्यविगमे च. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अनिलं for अनिलः. Charitravar-dhana notices the reading of Hemādri and others. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अन्वजीवत् for अत्यजीवत्.

तस्य सावरणदृष्टसंध्यः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
 वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥
 अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ॥
 मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥
 तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ॥
 शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

१६ ॥ तस्येति । उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशाश्च संध्यः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा वल्लभाभिः प्रेयसीभिः सामिभुक्तविषया अर्थोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे ॥ अत्र गोनर्दीयः—“संधिर्द्विविधः सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि ” इति ॥ “ इतः स्वयमुपेत्य विशेषार्थी तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं संध्यः ” इति वात्स्यायनः ॥ अन्यत्र गतं तं कथंचित्संथाय पुनरप्युपगमायार्थोपभोगेनानिवृत्तदृष्टं चक्रुरित्यर्थः ॥

१७ ॥ अङ्गुलीति । साऽन्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन्नङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्वन्धनं चावाप । अपराधिनो दण्डया इति भावः ॥

१८ ॥ तेनेति । सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा

dancing, and to which he was giving the breath from his mouth through great affection for them, surpassed the lords of Amarā and Alakā in their modes of living.

16. As he was addicted to new girls, the means of gratifying the object of senses, his enjoyments with them, the preliminary negotiations for which were arranged sometimes by proxy and sometimes personally, were made half-enjoyed by his old mistresses who surprised him with their presence.

17. He trying to practise frauds with his mistresses received in return threatening by the extremity of their sprout-like forefinger, a gazing crooked on account of a frown of their eye-brows, and the repeated fettering by means of their waist-bands.

18. By him who had kept his seat behind them in a manner

16. B. C. I. R. with Vijay., °दृष्टि° for °दृष्ट° A. D. with Su., °बन्धयः for °सन्धयः. K. उपसृत्य for उपसृत्य. D. K. सामिभुक्त° for सामिभुक्त°.

18. A. दूतिकथितं, L. दूतिविषयं, D. with Su., दूतिविदितं for दूति-

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिश्रहाद्वर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ॥
वर्तते स्म स कथांचिदालिखन्नुल्लोक्षणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महोक्षितम् ॥
निन्दुदत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरह-
शङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पा-
हीत्यवमादि स्निहयचनं युशुभं ॥

१९ ॥ लौल्यमिति । गृहिणीपरिश्रहाद्वर्तकीभिः सनागनाद्वैतोर्नर्तकीषु वेद्यास्व-
सुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य । अङ्गुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन
सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोऽग्निवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन्कथं-
चिद्वर्तते स्मावर्तत ॥

२० ॥ प्रेतेति । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षसपत्न-
जने मत्सराद्वैरादायतात्प्रवृद्धान्मदनञ्च हेतोर्देव्यो राज्य उज्झितरुषस्त्यक्तरोषाः
सत्यस्तं महोक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन । कृतोऽर्थः प्रयोजनं
येन स कृतार्थः । तस्य भावं कृतार्थतां निन्दुः ॥ मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन
स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

known only to their female messenger on nights appointed for
amorous pleasure, were heard the melancholy words of his beloved
mistresses apprehensive of separation from their lover.

19. Being detained by his queens the king who was anxious
to beguile the time in company of the dancing girls who were diffi-
cult of attainment, remained somehow with them drawing of course
the likenesses of their bodily frames with the pen slipping down
owing to the perspiration of the fingers.

20. On account of their jealousy towards their fellow-wives
who were inflame with pride by reason of the king's affection for
them, and also on account of their violent passion for him the queens
who had left off their anger brought that lord of the earth
to the accomplishment of their object under the pretext of their
having to celebrate some festive ceremony.

विदितं. K. कातरां for कातरं. A. D. °परिशङ्कितं for °परिशङ्किनः. K. वचा for
वचः.

19. B. D. लौलमत्य°, E. R. with Su., लौलमेत्य for लौल्यमेत्य. K.
नर्तकीषु सुलभासु for नर्तकीष्वसुलभासु.

20. K. ते for तं. D. K. उज्झितरुषा for उज्झितरुषः.

प्रातरित्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्सोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोधभिन्नबलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

कृतपुष्पशयनौल्लातागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेषथूरम् ॥ २३ ॥

२१ ॥ प्रातरिति । सोऽग्निवर्णः प्रारतेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना ॥ दृशेत्पर्यन्ताल्लयुद् । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथाक्ताः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ तदुक्तम्—“ ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ग्याकषायिता ” इति ॥ प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन्स्तथापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनरदुनोत्पर्यतापयत् ॥

२२ ॥ स्वप्नेति । स्वप्ने प्रकीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन न तमग्निवर्णम् । अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्त्रयलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यान्तराप-
टस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुविन्दवो येषु तैः क्रोधेन निजानि भग्नानि बलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराग्विलुण्टनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चकुरित्यर्थः ॥

२३ ॥ कृतेति । सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कृतपुष्पशयनौल्लाता-
गृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेषथुः कम्पस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा

21. He who was cold in his love towards his mistresses, having come to them in the morning began to reconcile them with folded hands—the mistresses whom he had vexed by the disappointment consequent on his infidelity to be inferred from his eye-sight which looked beautiful on account of the debaucheries of the previous nights, and pained them again.

22. The mistresses without speaking even a word with him disowned him who had uttered their rivals' names in his dream by means of their rolling backwards from him in the bed, in which they turned the back on him, in which they shed drops of tears on the covering sheet of the bed, and in which they broke their bracelets with anger.

23. He came to the bowers of creepers where flowery couches were arranged for his reception and the way to which was pointed

21. A. C. with Vijay., परिभोगशोभिना for परिभोगशोभिना. A. C. मण्डलव्यथाः, H. and the text only of Vijay., खण्डनव्यथाः. K. मण्डलव्यथाः for खण्डनव्यथाः. B. C. I. K. R. with Hem., Chā. Din., Val., Su., and Vijay., ग्रहणमन्थरः. D. द्विगुणमन्थरः, L. द्विगुणमन्थरः for प्रणयमन्थरः.—Chāritravardhana: “ ग्रहणे आर्त्तिगनादायाणि मन्थरा रत्नव्यः सन् &c. ”

22. C. with Hemādri निवर्तनैः for विवर्तनैः.

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ॥

लोलुपं वत मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमूर्चुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

चूर्णवध्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्क्षितम् ॥

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥

परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ॥ अत्र डी-
बन्तस्यापि द्वितीयाब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भस्वत्वं कृतम् ॥ “अपि माघं मघं कुर्या-
च्छन्दोभङ्गं त्यजेद्विराम्” इत्युपदेशात् ॥

२४ ॥ नामेति । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं ल-
ब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि
काङ्क्ष्यते ॥ वत हन्त मम मनो लोलुपं गृध्रु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि वि-
स्खलितं स्खलितवन्तं तमग्निवर्णमूर्चुः ॥ “गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले” इति यादवः ॥
तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो दृष्ट्वा । इति सोल्लुण्ठ-
मुपालम्भन्तेत्यर्थः ॥

२५ ॥ चूर्णेति । चूर्णवध्रु चूर्णेर्व्यानतकरणेऽधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरग-
लितैः कुङ्कुमादिभिर्वध्रु पिङ्गलम् ॥ “वध्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु” इत्यमरः ॥ लुलित-
स्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्रग्भिरा-
कुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणे स्त्रिया उच्छिन्नैकचरणत्वाच्छिन्नमेखलम् ।
गलितमेखलमित्यर्थः । अलक्तकाङ्क्षितं धैनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणत्वा-
द्भाक्षारागरूपितं शयनम् ॥ कर्तुं ॥ उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिन-
स्तस्याग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृ-
णोत्सुकुट्टिचक्रार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये—“व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि

to him by the female messengers and took pleasure in the रत inter-
course with the female-attendants, his body all the while trembling
with fear from the females of his inner-apartment.

24. ‘Because you addressed me by the name of your beloved
I also wish to share her good fortune equally with you;
Oh ! my mind ardently longs for it !’ In this manner every one
of his mistresses addressed him who was still blundering in address-
ing them by their correct names.

25. The couch looking tawny with Kunkuma powder
(powdered saffron), over it were seen loose garlands, having on it
the broken waist-bands and marked with red lac displayed the
sportful debaucheries of this libidinous king when he got up from it.

24. K. काङ्क्षितैः, R. काङ्क्षिते, B. I. with Hem., Chā., Din., Val.,
and Su., काङ्क्षिते for काङ्क्षिते. A. D. J. ननु for वत.

25. B. K. with Su., ललितं स्रगाकुलं, A. and the text only of
Vijay., ललितप्रज्ञाकुलं, D. H. L. R. with Vijay., ललितं स्रगाकुलम्, E. J.
ललितस्रगाकुलम् for ललितस्रगाकुलम्. E. °मेषल° for °मेखल°.

स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ॥
लोभ्यमाननयनः श्रुथांशुकैर्मखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥
चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविषट्णे ॥
विधितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्भूरतम् ॥ २७ ॥

स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्काटिं समधिरुह्य वल्लभः स्यादृषादिपद्मसंस्थित-
स्थिरः ॥ भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् । कामति स्वकर-
कृष्टमेहने वल्लभे करिपदं तदुच्यते । योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्र-
माह्वयः ॥ न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति काटिरुदवल्लभा । अग्रतो यदि
शनैरधोमुखी धैनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ” इति ॥

२६ ॥ स इति । सोऽग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं लाक्षारसमादधे-
ऽर्पयामास ॥ किं च । श्रुथांशुकैः । प्रियाङ्गुस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्ब-
वर्द्धिर्मखलागुणपदैर्जघनैः ॥ “ पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ”
इत्यमरः ॥ लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो ना-
दधे । यथा सम्यग्प्रागरचना स्यादिति शेषः ॥

२७ ॥ चुम्बन इति । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहतोष्ठम् । रशना-
या विषट्णे ग्रन्थिविलंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति हस्तरोधि । इ-
त्थं सर्वतः सर्वत्र विधितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य
मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥

26. He in person began to arrange streaks of lac on the feet of his mistresses but his eyes being attracted by their beautiful hips, the proper place of the girdle, having loose silk garments on them he was not so attentive (in arranging the streaks as he could otherwise have been).

27. His amorous pleasures with young girls, in which they turned their lips away from him when he began to kiss them, in which they held back his hand when he began to loosen the knot of their waist-band and in which they tried to throw an obstacle to his desires in every way, became itself fuel for kindling his carnal appetite.

26. B. C. H. I. R. with Val., and Su., न तु, D. E. K. with Hem., and Vijay., न तु, D₂. L. तु न for न च. B. L. समाहितं for समाहितः.

27. A. K. चुम्बने च परिवर्तिताधरं, B. चुम्बनेऽपि परिवर्तिताधरं, D. with Hemādri चुम्बनेषु परिवर्तिताधरं, D₂. चुम्बनेषु परिवर्तिताधरं for चुम्बने विपरिवर्तिताधरं. B. C. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., रसना^० for रशना^०. D. L. मन्मथोत्तरं for मन्मथेन्धनं.

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्टसंस्थितः ॥

छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्हीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुवन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ॥

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिन्म् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

२८ ॥ दर्पणेष्विति । सोऽग्निवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यन्तीर्वधून् नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्टं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन हीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकार ॥ तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

२९ ॥ कण्ठेति । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदुबाहुवन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोन्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् । निशात्यये विसर्गो विलुब्ध गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त ॥ “दुह्यान्—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र गोनर्दीयः—“रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः” इति ॥

३० ॥ प्रेक्षयेति । युवा सोऽग्निवर्णोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिन् दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

28. Standing behind a youthful damsel by way of jest he by means of his reflection charming on account of his sweet smiling made her hung down her face with shame while she was looking at the marks of enjoyment on her body in a mirror.

29. When he left the couch the mistresses requested of him a kiss at his separation at the close of the night,—a kiss for which they entwined their tender arms close round his neck with the soles of their feet rested on the forepart of his toes.

30. That youthful king seeing his own royal costume surpassing in beauty that of Indra reflected on the surface of a mirror was not so much pleased with it as he was with his embellishment of enjoyment clearly characterised.

28. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Su., and Vijay., अनुपृष्टसंस्थितः, D. अनुपृष्टसंस्थितः for अनुपृष्टसंस्थितः. Hemādri notices the reading of D. Manuscripts. B. C. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., °दृशः for °मुखीः.

29. B. I. L. शयनोत्थिताः, E. शयने स्थितं for शयनोत्थितं. A. and the text only of Vijay., °विसर्गचुम्बनं, B. °विसर्गचुम्बितं, C. °विशेषचुम्बनं, D. K. °विरोधचुम्बनं, D₂. 1 L. °वियोगचुम्बनं for °विसर्गचुम्बनं.

30. K. दर्पणतलस्थमात्मनो for दर्पणतलस्थनात्मनो. E. L. राजवेषं, K.

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्य हे शट पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।

अध्यशेरत बृहद्भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

३१ ॥ मित्रेति । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमस्वथातुमश्रमं तमग्निवर्णं प्रिया हे शट हे गूढविप्रियकारिन् ॥ “ गूढविप्रियकुच्छटः ” इति दशरूपके ॥ तव पलायनस्य छलान्यञ्जसा तत्त्वतः ॥ “ तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ” इत्यमरः ॥ विद्य जानीमः ॥ “ विदो लटो वा ” इति वैकल्पिको नादेशः ॥ इति । उक्त्वैति शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः ॥ अत्र गोनर्दीयः—“ कृतुत्वाताभिगमने मित्रकार्यं तथापि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः श्वन्तयो वारगम्यया ” इति ॥ विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः—“ मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र शेते ” इति ॥

३२ ॥ तस्येति । निर्दयरतिश्रमेणालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठसूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं तस्याग्निवर्णस्य बृहद्भुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म ॥ कण्ठसूत्रलक्षणं तु—“ यत्कुर्वते वक्षसि बल्लभस्य स्तनाभियातं निर्विडोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ” ॥ इदमेव रतिरहस्यं स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च—“ उरसि कमितुरुच्चैरादिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत् ” इति ॥

31. “ In truth we know you, Oh rogue, your tricks of escape from our clutches ” with these words the courtezans by catching hold of his hair prevented him from going away from them, who was thus excited and who was about to go to some other place under the pretext of doing some business for a friend.

32. The young damsels weary on account of the fatigue caused by the excessive amorous pleasures slept on the broad interval of his arms where the sandal paste was removed by the friction of their plumpy breasts under the pretence of कण्ठसूत्र embrace.

राजवंशं for राजवंशं. K. अतिशक्ति° for अतिशक्त°. B. C. °शोभितं, D. K. with Su., °शोभनं for °शोभिन्. B. C. E. I. L. with Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., स न for न स. K. यथा तथा for तथा यथा. L. पुरा for युवा. H. L. with Châ., Din., and the text only of Vijay., °मण्डलं for °मण्डनं.

31. C. I. K. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., टपदिश्य, D. with Châ., and Din., व्यपदिश्य for अपदिश्य. D. K. पार्श्वतः for पार्श्वतः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विद्य ते, D. वियते for विद्य हे.

32. B. D. H. I. L. with Vijay., °रत° for °रति°. B. C. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अपविद्धय for अपदिश्य.—Hemadri-

संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चकृषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

योषितामुदुपतेरिवार्चिषां स्पर्शनिर्वृतिमसाववाप्नुवन् ।

आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

३३ ॥ संगमायेति । संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरतीष्टगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः ॥ “ ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः ” इति णप्रत्ययः ॥ चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तमन्निवर्णमङ्गनाः पुरोऽग्रे गताः । अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक तमसा वृतो गूढः सन्कुतो वञ्चयिष्यसि । इति । उपालभ्येति शेषः चकृषुः ॥ स्ववासं निन्युरित्यर्थः ॥

३४ ॥ योषितामिति । उदुपतेरिन्दोरर्चिषां भासामिव ॥ “ ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिः ” इत्यमरः ॥ योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शनुखमवाप्नुवन् । किं च । रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः ॥ “ अधिकरणे शेतेः ” इत्यच्प्रत्ययः ॥ असावन्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्यमारुरोह प्राप ॥

33. “ Surrounded as you are with darkness, how will you, O lover, try to deceive us ? ” with these words his mistresses who had gone ahead of him so as to prevent him from going any farther drew him to their abodes who was previously detected and reported by their female servants employed as spies and who was proceeding secretly to some other place for amorous pleasures at night.

34. Feeling the highest happiness from the touch of his mistresses like that arising from the touch of the rays of the lord of stars (i. e. the moon) he got to the comparison of a pond abounding in white water-lilies on account of his wakefulness (or opening) at night and sleeping (or shutting) at day.

“ अपविद्धच त्यक्त्वा आश्लिष्य वा । अन्यत्र गमिष्यतीति शङ्कया. ” B. I. K. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., °कुङ्कुमम् for °चन्दनम्.

33. D. H. L. R. with Hem., Su., and Vijay., चारु°, I. चौरि° for चारु°.—Hemâdri: “ चारुभिः कुशलभिः &c., ” Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. A. D. L. पुरोगताः for पुरोगताः. B. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., न नः, H. तु नः for कुतः. H. K. B. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., तमोवृताः, D. with Châ., Din., and Vijay., तमोवृतं for तमोवृतः. D. and the text only of Vijay., जगृहुः for चकृषुः.

34. A. D. L. °निर्वृतसुखानि for °निर्वृतिमसौ. B. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अनाप्नुवन् for अवाप्नुवन्. D. with Su., °करोपमम् for °करोपमाम्.

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरवः ।

शिल्पकार्यं उभयेन वेजितास्तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ॥

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

३५ ॥ वेणुनेति । दशनैः पीडिताधरा दृष्टौघाः । नखपदैर्नखभूतैरङ्कितोरवश्चिह्नि-
तोत्सङ्गाः । त्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभयेन ।
अधरोरुपीडाक्करेणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्व-
न्तीति शिल्पकार्यं गायिकाः ॥ “ कर्मण्यण् ” इत्यण् ॥ “ टिड्ढाणञ्— ” इत्या-
दिना डीर् ॥ तं विजिह्वनयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा
नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् ॥ तथाविधालोकन-
मपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ॥

३६ ॥ अङ्गेति । अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चाश्रयः कारणं
यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः ॥
यथाह भरतः—“ सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः ” इति ॥ नृत्यम-
भिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकापूपधाय निधाय दर्शयन् । स मित्रसंनिधौ सह-
चरसमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयाचार्यैः सह संजघर्ष
संघर्षं कृतवान् ॥ संघर्षः पराभिभवेच्छा ॥

35. Practising themselves in fine arts the young damsels who were pained both by the flute because their lower lips were bitten in the amorous play by him with his teeth and by the Vīṇā lute because their laps were marked by the impressions of his nails, charmed him with their crooked glances (i. e. sidelong glances of love).

36. Having privately instructed the girls in the dance depending on singing, inward feelings and the limbs, he, exhibiting it in the presence of his friends, contended for superiority with the dancing-masters proficient in the art of representation.

35. B. C. H. J. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., रसः for रवः. B. C. E. with Su., शिल्पिकार्यः, D. I. K. with Vijay., शिल्पिकार्यं for शिल्पकार्यः. E. वेजिनीः for वेजिताः. B. C. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., व्यलोकयन् for व्यलोभयन्. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

36. A. with Vijay., वचनाश्रयम्, C. वचनाश्रितम्, D. K. L. रचनाश्रयम् for वचनाश्रयम्. B. D. J. with Châ., and Din., नृत्यम् for नृत्यम्. A. K. उपधार्य दर्शयन्, B. with Châ., and Din., अवधार्य दर्शयन्, D. L. उपदर्शयन्तुः, I. अवधार्य दर्शयन् for उपधार्य दर्शयन्. B. D. L. with Vijay., प्रयोगनिपुणः for प्रयोगनिपुणैः, D. K. प्रयोक्तिभिः for प्रयोक्तृभिः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., संजघर्षं for संजघर्ष. Chāritravardhana : “ संजघर्षं स्पर्धा चक्रे ” &c.

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ॥
 प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥
 विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीनानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ॥
 आचकाङ्क्ष घनशब्दविह्वस्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥
 कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ॥
 अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

३७ ॥ इतः प्रभृति तस्य तत्तद्वृत्तविहारप्रकारमाह ॥ अंसेति । प्रावृष्यंसल-
 म्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां कुकुभानां च स्रजो यस्य तस्य । नीपानां कदम्बकुसु-
 मानां रजसाङ्गरागिणोऽङ्गरागवत्तस्याग्निवर्णस्य प्रमदबर्हिणेष्वनन्तमयूरेषु कृत्रि-
 माद्रिषु विहारविभ्रमोऽभूदभवत् ॥ विहार एव विभ्रमो विलासः ॥

३८ ॥ विग्रहादिति । प्रावृषीत्यनुपपद्यते । सोऽग्निवणा विग्रहात्प्रणयकलत्राच्छ-
 यनं पराङ्मुखीरबला अनुनेतुं न तत्त्वरे त्वरितवान् । किं तु घनशब्देन घनगजितेन
 विह्वलाकिता अत एव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय भुजान्तरं विरानीः प्रवि-
 शन्तीः ॥ “ आच्छीनद्यानुम् ” इति लुमागमविकल्पः ॥ ता अबला आचकाङ्क्ष ।
 स्वयं ग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥

३९ ॥ कार्तिकीष्विति । कार्तिकस्येताः कार्तिक्यः ॥ “ तस्येदम् ” इत्यण् ॥
 तासु यामिनीषु । शरद्रात्रिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवस्त्रावृतानि हर्म्याणि

37. He whose garlands of Kutaja and Arjuna flowers were hanging down from his shoulders and who had smeared his body with the scented cosmetics of the Nipa pollens commenced his libidinous sports in the season of Autumn on the artificial pleasure-mountains abounding in the amorous peacocks.

38. On account of the love-quarrel he did not hasten to coax the young women who had turned aside their face on the couch; but he eagerly wished them to turn and enter the space between his arms when they were frightened by the thundering of the clouds.

39. Living in mansions overcovered with an awning he in company of the beautiful mistresses enjoyed the moon-light removing the fatigue of amorous pleasures and clear on account of the removal of clouds during the nights of the month of Kārtika.

37. B. R. अंसलम्बिकुटजार्जुनं, D. L. अंसलमकुटजार्जुनं for अंसलम्बिकुट-
 जार्जुनं. D. K. विहारसंभ्रमः for विहारविभ्रमः.

39. B. च विमानहर्म्यभाक्, D. L. सविमानहर्म्यभाक् for सवितानहर्म्यभाक्.
 Hemādri notices the reading of D. L. manuscripts. B. H. I. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., सुरतश्रमापहाम्, C. K. L. R. with Vi-

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम् ॥

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ॥

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं हेमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

भजतीति सवितानहर्म्यभाक् ॥ भजेर्षिप्रत्ययः ॥ हिमनिवारणार्थं सवितानमुक्त-
म् । ललिताङ्गनासयः सौधवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता चासौविशदा च
ताम् ॥ बहुलप्रहणात्सविशेषणसमासः ॥ चन्द्रिकामन्वभुङ्क्त ॥

४० ॥ सैकतमिति । किं च । हंसा एव मेखला यम्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणि-
बिम्बमिव विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां सर-
यूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैर्व्यलोकयत् ॥

४१ ॥ मर्मरैरिति । मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः ॥ “अथ मर्मरः । स्वनि-
ते वस्त्रपर्णानाम्” इत्यमरः ॥ अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लोल्यालक्ष्यमा-
णकनकमेखलागुणैर्हेमनैर्हेमन्ते भवैः ॥ “सर्वत्राण्य तलोपश्च” इति हेमन्तशब्दा-
दण्प्रत्ययस्तलोपश्च ॥ निवसनैरशुकैः सुमध्यमाः त्रिष्व एकतो नितम्बैकदेशे
आग्रथनमोक्षयोर्निवीवन्धविलसनयोलोलपनासक्तं तं जहुराचक्रुः ॥

40. He saw through the holes of the windows of his palace the river Sarayū displaying its sandy-banks resembling the hip and loins with rows of flamingoes for its waist-bands and thus imitating the graceful and wanton gestures of his own beloveds.

41. The young damsels with beautiful waists attracted him who was eager to tie and untie the knots of their garments on a part of their hip and loins, by means of their rustling silk-woven garments suitable for winter which were made fragrant with the fumes of agallochum and which displayed the golden waist-bands (from within).

jay., सुरतऋमापहाः for सुरतश्रमापहाम्. B. I. मेघमुक्तिविशदाम्, C. K. R. with Val., and Vijay., मेघमुक्तविशदाः for मेघमुक्तविशदाम्. C. K. R. with Val., and Vijay., चन्द्रिकाः for चन्द्रिकाम्.

40. K. इह for इव. H. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., हंसमेखलाम् for हंसमेखलं. L. सप्रिया° for स्वप्रिया°. R. विलोकयन् for व्यलोकयत्.

41. B. D. with Val., and Su., अगुरुधूपगन्धितैः, E. H. J. R. with Hem., and Vijay., अगुरुधूपगन्धिभिः for अगुरुधूपगन्धिभिः. C. I. K. R. with Hemādri त्यक्तहेमरशनैः for व्यक्तहेमरशनैः. B. D. °मोक्षलोलुपम् for °मोक्षलो-
चुपम्.

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ॥

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ॥

अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया प्रेङ्ख्यन्परिजनापविद्धया ॥

मुक्तरज्जु निविडं भयच्छलात्कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

४२ ॥ अर्पितेति । निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेष्वर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वान्निश्चला दीपा एव दृष्टव्यो याभिस्ताः ॥ अत्रानिनिषदृष्टित्वं च गम्यते ॥ सर्वसुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनोदत्वादीर्यकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्यान्निवर्णस्य साक्षितां ययुः ॥ विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारित्यर्थः ॥

४३ ॥ दक्षिणेनेति । अङ्गना दक्षिणेन पवनेन नलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनेषुः ॥ तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

४४ ॥ ता इति । ता अङ्गना स्वमङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेनापविद्धया प्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्ख्यन्श्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्वाङ्मिरङ्गनाभुजैर्निविडं कण्ठबन्धनमवाप प्राप ॥ स्वयं ग्रहाशेषमुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

42. In the boudoirs the interior of which was free from the wind, the wintry Nights, which stared with their eyes (in the shape) of steady lamps and which were capable of giving scope to every other mode of amorous pleasures, were witnesses to his night debaucheries.

43. The mistresses seeing the mango blossoms with the foliage put forth by the southern breeze gave up the love-quarrels with him and won him over to their side, whose separation they thought, would be unbearable to them.

44. Placing them on his own lap and enjoying with them a swing on a swinging-cot which was set in motion by the servants

42. B. D. H. L. दीपदीपयः for दीपदृष्टयः. B. L. प्रेक्ष्यताम्, D. K. साक्षताम् for साक्षिताम्.

43. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su. and Vijay., अवकीर्ण° for अवधूत°.—Hemādri: “अवकीर्णविग्रहास्त्यक्तकलहाः” &c. K. मृदुत्सह° for दुरुत्सह°.

44. B. D. L. with Chā., काञ्चित् for ताः स्वम्. A. O. with Su., अवरोप्य for अधिरोप्य. A. with Su., प्रेरयन्, D. L. R. with Hem., प्रेक्ष-

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ॥

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

यत्स भग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ॥

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कुशश्चिन्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

४५ ॥ तमिति । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । सुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मणिप्रचुररक्षणा येषु तैर्ग्रीष्मवेषविधिभिरुष्णकालोच्चि-
तनेपथ्यकरणैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तमन्निवर्णं सिषेविरे ॥

४६ ॥ यदिति । सोऽन्निवर्णो भग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिंस्तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मयं पपौ । इति यत्तेनासवपानेन मधु-
निर्गमाद्वसन्तापगमात्कुशो मन्दवीर्यस्तस्य चिन्तयोनः कामः पुनर्नवः प्र-
बलोऽभवत् ॥

in a manner in which they let off their ropes he under the pretext of the fear of falling down received a close embrace (*lit.* binding of the neck) by means of their arms.

45. His beloveds served him with the arrangements of summer-suiting toilets in which their breasts were besmeared with sandal paste, in which the beautiful ornaments were strung with pearls, and in which the pearl-waist-bands hung as far as their hip and loins.

46. He drank wine mixed with the small bits of mango-sprouts squeezed together and perfumed by receiving the contact of the red Pātala flowers; by virtue of such acts his Fancy Born god who was emaciated by the departure of the spring again became fresh.

यन्, K. with Val., and the texts only of Su., and Vijay., प्रेययन् for प्रेङ्गयन्. B. C. °प्रविद्धया, D. I. L. °प्रवृत्तया, D₂. H. K. with Hem., Su., and Vijay., °प्रवृद्धया, R. with Val., and the text only of Su., °प्रबद्धया for °अप्रविद्धया.

45. B. C. L. with Vallabha °मेखलाः for मेखलैः. B. D. स्त्रियः for प्रियाः.

46. B. C. लग्न° for भग्न°. B. C. with Hemādri °असेवतासकृत्, E. H. I. L. R. with Chā., Din., and Vijay., °समागतं पपौ for °समागमं पपौ.

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ॥
 आत्मलक्षणनिवेदिताचतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥
 तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शैकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ॥
 आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥
 दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ॥
 स्वादुभिस्तु विषयैर्हतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥

४७ ॥ एवमिति । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवन्नात्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैर्निवेदितात् । अयमनुरिदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् । ऋतूनवर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ॥

४८ ॥ तमिति । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शक्नुवन् शक्ताः ॥ रतिरागसंभव आमयो व्याधित् । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदक्षशयत् ॥ शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

४९ ॥ दृष्टेति । भिषजां वैद्यानाननाश्रवां वचसि न स्थितः ॥ “वचने स्थितः आश्रवः” इत्यमरः ॥ अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु । स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् ॥ तथा हि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हतस्तु हतश्चेत्तस्तन्भ्यो विषयन्भ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः ॥ दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ॥

47. Thus enjoying the pleasures of the object of senses that king who was impelled by the object of desire and so was made incapacitated to look to other regal affairs, passed away the seasons indicated by their signs on his own body.

48. Other kings were not able to vanquish him though addicted to vice by reason of his superior sovereign power; but a disease produced from a passion for amorous pleasures began gradually to consume him, as does the curse of Daksha the moon.

49. Not listening to the advice of his physicians he did not give up those tempting objects to which he was so much addicted, even though they were found out to be of evil consequence, for the

47. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., °मोहितः, D₂. and the text only of Vijay., °नोदितः for °वाहितः.

48. R. स्वभावतः for प्रभावतः. R. सुरतराग° for तु रतिराग°. H. I. J. R. with Su., and the text only of Vijay., अक्षिणोत् for अक्षिणोत्.

49. B. D. E. J. L. च for सः. R. अत्यगात् for अत्यजत्. L. सङ्ग-मं तु, R. सङ्गतस्तु for सङ्गवस्तु. B. C. L. R. with Hem., Ohâ., Din., and

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ॥

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ॥

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

५० ॥ तस्येति । तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा । सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सौमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा अयरीगः । तेन वा परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयते विषयानिच्छति कामयानः कामयमानः ॥ कर्षेर्णिङन्ताच्छानञ्च ॥ “ अनित्यमागमशासनम् ” इति सुमागमाभावः ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि—“ कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च ” इति ॥ तस्य समवस्थया कामुकावस्थया तुलं साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो विशेषोऽवस्था ॥ “ विशेषः कालिकोऽवस्था ” इत्यमरः ॥

५१ ॥ व्योमेति । राज्ञि अयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्यस्मिन्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमिव ॥ वाशब्द इवार्थे ॥ यथाह दण्डी—“ इववद्वायथाशब्दौ ” इति ॥ पङ्कशेषं धर्मपल्लवमिव । वामनार्चिरल्पशिखं दीपभाजनमिव दीपपात्रमिवाभूत् ॥

assemblage of the organs of sense when once led away by temptations of world is with difficulty (or hardly) kept off from them.

50. His decay caused by the consumption which was bringing pallor on his face, making him put on few ornaments on his body, forcing him to walk out supported by servants and depressing his voice, got to the similitude of the state of a lover.

51. The king suffering from consumption his family appeared like the sky having the moon in her last digit, or like a puddle in

the text only of Vijay., अनास्पदं, D. H. K. with Val., and Su., अनाश्रयं, D. E. I. with Vijay., अनाश्रयः for अनाश्रवः.—Hemādri : “ न वियते आस्पदं कृत्यं यत्र तत् ॥ आस्पदं तु पदे कृत्ये ” इति विश्वः ” ॥ B. E. L. सः, C. H. K. with Val., Su., and Vijay., च, D. with Hemādri हि for तु. B. D. E. J. L. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., हि वार्यते for निवार्यते.

50. D. मृदुस्वनी, H. मृदुस्वरा for मृदुस्वना. A. with Hemādri यक्ष्मणस्तु परिहानिः, C. with Chā., Din., and Su., यक्ष्मणा मपदि हानिः, B. I. L. with Val., Vijay., and the text only of Su., यक्ष्मणापि परिहानिः, H. K. R. यक्ष्मणात्मपरिहानिः, E. राजयक्ष्मपरिहानिः for राजयक्ष्मपरिहानिः.

51. A. C. with Hemādri धाम for व्योम. A. K. with Val., स्थितेन्दुवत्, C. I. R. with Su., and Vijay., स्थितेन्दुना, D. L. with Din., स्थितेन्दुम् for स्थितेन्दु वा.

बाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

५२ ॥ बाढमिति । बाढं सत्यमेषु दिवसेषु पार्थिवः पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म इत्यादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ॥

५३ ॥ स इति । स त्वमित्रवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पित्रर्णमोचनीं सन्ततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगान्नातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ॥

५४ ॥ तमिति । पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव ॥ “आरामः स्यादुपवनम्” इत्यमरः ॥ रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तममित्रवर्णं संभृते समिद्धे शिखिन्यमौ गूढमप्रकाशमादधुनिदधुः ॥

the summer season having but mud for its residuum, or like a lamp-stand having a minute jet of a pointed flame.

52. “Assuredly the lord of the earth now-a-days is performing a sacrificial ceremony in order to secure the birth of a son,” with these words his ministers who kept the matter of his disease concealed always addressed his subjects who suspected some calamity impending over the king

53. Without seeing any purifying progeny he though a husband of (*lit.* a friend to) many wives could not escape the fate brought into jeopardy by the formidable disease which baffled the efforts of skilful physicians, as a flame of a lamp cannot outlive the wind.

54. The ministers in company of the family-priest who had the knowledge of the last rite consigned him secretly to the flaming fire in the very garden of his palace under pretext of performing a ceremony for averting evil producing from the disease.

52. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., गूढे for बाढे. B. C. एषः for एषु. D. L. पुत्रसाधने for पुत्रजन्मने. C. with Din., अघशंसिनीः for अघशंसिनीः.

53. K. सन्तताः for सन्ततिम्. D. L. प्राप्य दीपः for न प्रदीपः.

54. K. एवमागताः for एव संगताः. C. D. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., उपदिश्य for अपदिश्य. L. omits this verse.

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

५५ ॥ तैरिति । आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजानपदप्रधानानां संग्रहः सन्निपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभ-
गर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राज्य-
लक्ष्मीं प्राप ॥

५६ ॥ तस्या इति । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोचन-
जलैः प्रथममभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारैरुज्झितेन शिशिरेण
शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणयाभिषेकजलेन निर्वापित आप्यायितः ॥

55. His legitimate queen whose signs of auspicious pregnancy were clearly seen on her body obtained the Royal Glory of the king with the help of those ministers who instantly convoked a gathering of the chief persons from amongst his subjects.

56. Her embryo (foetus) being first heated by the hot water (tears) from her eyes consequent on the grief at the king's death in that lamentable condition was calmed by the cold water poured on her head from the mouths of the golden jars at the inaugural ceremony, in consonance with the propagation of his family.

55. D. दृष्ट° for दृष्ट°.

56. K. वृथगाभितप्तः for प्रथमाभितप्तः. D. with Val., and Su., मुखो-
त्थितेन, J. मुखोद्भूतेन for मुखोज्झितेन. C. H. L. with Chá., and Din., रा-
ज्याभिषेकपयसा, D. E. K. R. with Val., and Vijay., वंशाभिषेकपयसा, D₂.
and the text only of Vijay., स्नानाभिषेकविधिना, I. वंश्याभिषेकविधिना, J.
with Su., वंश्याभिषेकपयसा for वंशाभिषेकविधिना.

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गृढं क्षितिरीव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावग्निवर्णशृङ्गारो ना-

भैकोनविंशः सर्गः ॥

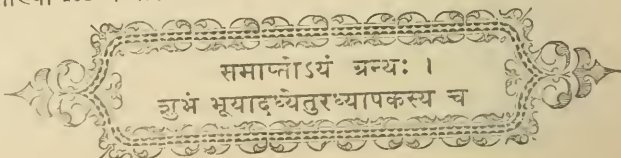
५७ ॥ तमिति । प्रसवो गर्भविमोचनम् । फलं च विवक्षितम् ॥ “स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ” इत्यमरः ॥ तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावाय भूतये ॥ भावार्थमित्यर्थः ॥ “ भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु ” इति यादवः ॥ क्षितिरन्तर्गृढं नभोबीजमुष्टिमिव । आवणमास्त्युप्तो बीजमुष्टिरिति भावः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ॥ “ अङ्गीवी मुष्टिमुस्तकौ ” इति यादवः ॥ अन्तर्गृढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था व्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूलं भवेर्मूलादागतैर्वा । आक्षेपित्यर्थः ॥ स्थविरसचिवैर्बृद्धाभ्यामर्थैः सार्धं भर्तुं राज्यं विधिवद्विध्य-हेम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ अर्हायं वतिप्रत्ययः ॥ अशिषच्छास्ति स्म ॥ “ सति-शास्त्यतिभ्यश्च ” इति च्लेरङादेशः ॥ “ शास इदङ्हलोः ” इतीकारः ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकालचलम-

क्षिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥

57. Bearing the foetus lying concealed in her womb, as the earth does the handful of seeds sown in its interior beds in the month of S'ravana, for the prosperity of her subjects who were ardently waiting for the time of her delivery, the queen, seated as she was on a golden throne with her command never disputed, ruled over the kingdom of her husband according to the rules laid down by the S'astras with the assistance rendered her by the hereditary old ministers.

57. A. तं भावार्थं, C. E. H. I. K. R. with Val., Din., and the text only of Vijay., तं भूत्यर्थं, D. with Su., सन्तानाय, D₂. L. तं सन्तानं for तं भावाय. R. 'सख्या' for 'समया'. A. D. अन्तर्गर्भा for अन्तर्गृढं. B. H. I. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., बभौ, C. ततो for नभो. D. with Su., मूलैः for मौलैः. D. स्वचिरं for स्थविरं. A. D. K. अवशात् for अशिषत्. A. and the text only of Vijay., आज्ञेव गुर्वी, D. with Su., अव्याहताख्या for अव्याहताज्ञा.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभं भूयादध्येतुरध्यापकस्य च

The Sūrya-vans'a or Solar race.

इक्ष्वाकुः

Dynasty of Ayodhyā.

- १ विकुक्षिः (or श-
सोदः)
२ ककुक्ष्यः
३ अनेनाः
४ पृथुः
५ वृषदः
६ अन्धः
७ यवनान्धः
८ श्रावस्वः
९ बह्वदः
१० कुवल्यान्धः (or धृ-
मारः)
११ वृद्धान्धः (or धौ-
न्धुमारः)
१२ हयैश्वः
१३ निकुम्भः
१४ संहतान्धः
१५ कुशान्धः
१६ प्रसेनजित्
१७ युवनान्धः
१८ मान्धाता

- १९ पुरुकुत्सः
२० वशादस्युः
२१ सभूतः
२२ अनरण्यः
२३ वसुदन्धः
२४ हर्यश्वः
२५ वसुमतः (or सुम-
नाः)
२६ विधव्या
२७ वय्यारुणः
२८ सन्यव्रतः (or त्रिंश-
कुः)
२९ हरिश्चन्द्रः
३० रोहितः
३१ हरितः
३२ चञ्चः
३३ विजयः
३४ रुक्मः
३५ धृतकः
३६ बहिः
३७ सगरः

- ५६ विश्वमहान्
५७ दिलीपः (or प-
द्मिन्दः)
५८ दीर्घबाहुः
५९ रघुः
६० अजः
६१ दशरथः
६२ रामः
६३ कुसः
६४ अतिथिः
६५ निषधः
६६ नलः
६७ नगः
६८ पुण्डरीकः
६९ क्षेमधन्वा
७० देवानीकः
७१ अहीनगुः
७२ पारियात्रः (or पा-
रियात्रः)
७३ दलः
७४ बलः (or सलः)

- १ निमिः
२ जनकः (or मिथिः)
३ उदावसुः
४ नन्दिवर्धनः
५ मुकेतुः
६ देवरातः
७ बहवुच्छः (or बृह-
युक्तः)
८ महावीर्यः
९ सुधृतिः
१० धृष्टकेतुः
११ हर्यश्वः
१२ मरुः
१३ प्रतिवृत्कः (or प-
तिन्धकः)
१४ कीर्तिरथः
१५ देवमीढः

[Turn over.

Dynasty of Mithilā.

The Surya-vans'a or Solar race,

दक्षवाक्यः

Dynasty of Ayodhyá.

Dynasty of Mithilá.

१६ विबुधः	२७ सुतद्राजः
१७ धृतिः (महाधृतिः)	२८ सकुनिः
१८ कीर्तिराजः (or की- तिराजः)	२९ स्वागतः
१९ महारोमा	३० सुवर्चाः
२० स्वर्णरोमा	३१ धृतः
२१ हस्वरोमा	३२ सुधृतः
२२ सौरध्वजः (or ज- नकः) The fa- ther of Sitá.	३३ जयः
२३ भानुमान्	३४ विजयः
२४ प्रयुजः	३५ ऋतः (or कृतः)
२५ मुनिः (or सुतधा)	३६ सुनयः
२६ उज्ज्वहः	३७ वीतिहव्यः
	३८ धृतिः
	३९ बहुलाश्वः
	४० कृतिः

NOTES.

CANTO I.

P. 1. St. 1.—रघुवंशम्, explain रघुणां वंशो वर्ण्यते यस्मिन्सत्काव्यं, i. e. रघुवंशमधिकृत्य कृतं काव्यं रघुवंशम्, 'making the history of the kings of the solar line the subject of his poem.' Cf. Pāṇini, "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" IV. 3. 87, and the *Vartika* "लुवाख्यायिकाभ्यां बहुलम्" for the elimination of the *taddhita* affix अण्. A celebrated classical poem in nineteen cantos by Kālidāsa. It is one of the five Mahākāvya. It contains the sequel of Rāma's life including his predecessors and successors—from Dilīpa to Agnivarṇa. The first nine cantos treat of the nearest four ancestors of Rāma—Dilīpa, his son Raghu, his son Aja and his son Das'aratha. Cantos ten to fifteen narrate the adventures of Rāma in Dandakā and other noteworthy places of Rāmāyana, and the remaining four cantos treat of the descendants of Rāma down to Agnivarṇa—where the poem closes abruptly with the placing of the widowed and *pregnant* queen of Agnivarṇa on the vacant throne. The propriety of the name of the poem can also be explained from the following statement: "कवेर्बृहत्स्य वा नाम्ना नायकस्ये-तरस्य वा" ॥ The Kāvya is thus defined, "वाक्यं रसात्मकं काव्यं," or "तददोषां शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घनौ पुनः कावि" ॥ Kāvyaaprakāśa, p. 12. But this being a Mahākāvya can come under the following, "सर्गवन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सर्गशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशमवा-प्नुयाः कुलजा बहवोऽपि वा शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गो रस इत्येत । * * * इतिहासोद्भवं वृत्तमन्वष्टा सञ्जनाथयम् ॥ See also Kāvyaḍarsa, Bibli. Ind. series. p. 16 verses 14-19.—वागर्थविव, Cf. "तमर्थमिव भारत्या मुनया योक्तुमर्हसि." Ku. VI. 79. Mallinātha under स्मरण quotes the following from Mīmāṃsa-kaś : "नित्यः शब्दार्थसंबन्धः." वागर्थविव should be taken as one word, i. e. the epithet should not be taken as two words वागर्थौ and इव. This is, according to Mallinātha, an instance of what is called a नि-त्यसमास which is thus defined, "अविग्रहाऽव्ययद्वयप्रहो वा नित्यसमासः" i. e. a compound which cannot be dissolved so as to convey the sense of the compound, or the meaning of which cannot be expressed by its consti-
tuent members used separately. But as the compound has no name it may be classed under a केवल or सू-समास viz., a compound of a word ending in a case-affix with another, not grouped under any one of the

four principal divisions of compounds. Out of the eleven Mss. collated for three editions only one Ms. (J.) omits नित्य after समासः i. e. इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च and this appears to be the correct version of Mallinātha. All the remaining Mss. and even the printed copies give a wrong reading of the *Vārtika*.—जगत्, derived from the root गम् + अति = अत् then गम् is changed into जग् by “वर्तमाने षष्ठ्यहन्महज्जगच्छत्वच्” । Unādi Sūtra, 241. S. K. page 327, thus गम् + अति = जग् + अत् = जगत्. Some orientalists say that the word जगत् is a reduplicated form derived from the root गम्; but this view seems rather untenable. —पार्वतीपरमेश्वरौ, Vijayagani analyses the word परमेश्वर in the following way: “परा उत्कृष्टा मा शक्तिर्यस्यासौ परमः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । परमश्चासावीश्वरश्च परमेश्वरः” । Also “ईश एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैव धर्ममीश्वरस्तेन कीर्तितः” । The word पार्वती is put first in this द्वन्द्व compound because it commands pre-eminence and also contains fewer syllables than the word परमेश्वर. Cf. Pānini, II. 2. 34, and further the *Vārtika* “अभ्यहितञ्च” on the same. Compare also Manu, “उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शते पिता । सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते” । II. 145. Chāritravardhana quotes याज्ञवल्क्य, “एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो माता गरीयसी” । Vijayagani discusses the point after a polemical fashion, “उभयोः किमिति नमस्कारः कृतः । तच्च । ‘शिवा शब्दमयी प्रोक्ता शंभुशार्थमयः स्मृतः । अतः शब्दार्थनिष्पत्तिसिद्धये तौ नतौ मया’ । नन्वप्येषु गणेशादिदेवेषु सत्सुमामहेश्वरयोनमस्कारं कथं कृतवांस्तत्राह । ‘ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत्सुक्तिमच्छेज्जनादिनादारोः यं भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेद्धुताशनात्’ । अत एव पार्वतीनमस्कारेण ग्रन्थस्य सौभाग्यं स्यात् । ईश्वरनमस्कारेण च शास्त्रस्य निर्विघ्नसिद्धिः स्यात् । नन्वादौ परमेश्वरपदं विहाय पूर्वपार्वतीपदं कथमग्रहीत् । पार्वती तु जगत्पटिकर्त्र्येति । अतः सा पूज्यैव । यतः । ‘पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन । गर्भधारणयोषाभ्यां तेन माता गरीयसी’ । तर्हि परशुरामेण जननी कथं हता । तदाह । ‘कृतं परशुरामेण हता माता च रेणुका । मानुषैरनत्र कर्तव्यं न देवचरितं चरेत्’ । अतो माता सदैव पूज्यैव तस्मात्पार्वतीपदमादौ गृहीतं । यद्वा । कवेर्देवीनाम्ना प्रसिद्धत्वात्पार्वत्याः प्रथमं ग्रहणं । यतः कालिदास इति कविनाम । सन्तानसिद्ध्यर्थं वा । पार्वतीनमस्कारेण सन्ततः सिद्धिः स्यात् । अत्रादौ वागर्थो-वितिग्रहणादंतस्याभ्येतुर्वागर्थयोः सिद्धिः स्यात् । अन्यच्च । कालिदासोक्तकाव्यादौ भूदेवताकस्य सर्वगुरोरमंगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तं । ‘शुभदो मो भूमिमयः’ इति वकारस्यामृतवीजत्वात् । ‘कं वे झः पः हः’ इति पश्चात्तमृतवीजानीति । Some commentators including Vijayagani, Sumativijaya, and others dissolve the compound in a fanciful manner, they say, अथवा । पार्वतीं पाति रक्षतीति पार्वतीपां रुद्रः ॥ “लक्ष्मीः पद्मा रमाया मा” इति हेमः कोषः ॥ रमाया लक्ष्म्या ईश्वरो रमेश्वरः पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ हरिहरौ । यद्वा । पार्वतीं विपाति पालयतीति पार्वतीपरः शिवः ॥ “पूपालनसूरणयोः” इति धातुत्वात् ॥ मायाः पद्माया ईश्वरो मेश्वरो विष्णुस्तौ वन्दे इत्यस्मिन्पक्षे वागर्थोऽभिव्युपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न दोषाय । ‘न लिङ्गवचने भिन्ने’ इत्यादि. Chāritravardhana under अग्रं quotes the same. Dinakara too slavishly follows in his

footsteps. Compare also the दिव्यसूरिचरितम्, Canto I. 1. “प्रभा-
काविव सम्पन्नौ भवर्भातिनिवृत्तय । रक्षितारौ भिजगतां लक्ष्मिनारायणौ भजे. ”

P. 2. St. 2.—क, “द्वौ कशब्दौ प्रयुज्येते अत्यन्तासम्भवे सदा.” Châritravar-
dhana explains it by “ उभावपि कशब्दौ सूर्यवंशस्य कविवृद्धेऽत्यात्यन्तासंगति-
व्यञ्जकौ ज्ञेयौ,” i. e. Where is the suitability or congruity between
the one and the other? What has the one to do with the other?
How great a contrast or difference is there between the one and the
other! The repetition of क to express great contrast or unsuitability
between two things is not uncommon with Kālidāsa. Cf. Sā. I. 10. “ क
वत ” &c., “ क वयं क ” &c., II. 52. Meghadūta I. 5. Mv. III. “ क रुजा ” &c.,
Compare also the दिव्यसूरिचरित, canto 1. 2. “ क दिव्यसूरिचरितं क च मे मन्दशे-
सुर्या । नियन्तुकामोऽस्मि गजं साहसद्विसतन्नुना ” ॥ —सूर्यं, सरति गच्छत्याकाशे इति
सूर्यः, derived from the root सृ + क्यत् = सृ + य, the क being changed to ऊर्
by “ राजस्यसूर्यसृषोय °—Pāṇini, III. 1. 114, or it may be derived from
the root सृ 6 conj. P. ‘ to drive onwards, to urge or press forwards; ’
explain ‘ सुवति प्रेरयति कर्मणि लंकात् । क्यपो रुद्र । ’ Kshirasvāmin also
agrees with this.—अल्पविषया, Châritravaradhana comments विषय by
ग्राह्यभाग &c.—उडुपेन, explain उडुनो जलत्पानाति उडुपं तेन तृणादिनिर्मितेन &c.,
उडु means ‘ water ’; hence उडुप, ‘ anything that protects on or carries
safely through water,’ generally a ship or boat, and then a small
raft. उडु also means ‘ a star,’ and उडुप, ‘ the lord of stars,’ hence
‘ the moon.’ Some lexicons derive this sense from the resemblance
the crescent moon bears to the shape of a boat. But the derivation
appears to us rather fanciful; it is neither satisfactory nor convinc-
ing.—सागरम्, explain, गरेण विषेण सह जातः इति सागरः सगरेण निवृत्तः इति
सागरः. Cf. Vāyu Purāna Vol. II. Cha. 26. 122. “ सगरस्तु सुतो बाहार्जुने सह
गरेण वै । भृगोराथममासाय त्वंविंशं परिरक्षितः ” । And further “ पत्नी तु यादवी तस्य
सगर्भा षष्ठतोऽश्वगात् । सप्तत्या तु गरस्तस्य दत्ता गर्भजिघांसया ” ॥ Sagara was born
of Yādavi by Bāhu, a king of the solar line. Cf. Also Padma Purā-
na, स्वर्गखण्ड, Cha. 15. “ व्यजायत महाबाहुर्गर्भेणैव सह द्विज । सगरो नाम तेनाभू-
द्बालकौऽतिमनोहरः. ” Sagara's wife Sumati gave birth to sixty thousand
sons, who dug out the earth to find out the sacrificial steed which
was let loose to wander about the earth by their father who had
spread a sacrifice and which was taken to the nether regions by In-
dra. The chasm which they had made was thenceforward known as
Sāgara or Ocean.—सूर्यप्रभवं वंशः &c. See the genealogical table of
the solar kings prepared from the Vāyu Purāna, Vol. II. Chapters
26th and 27th, and compare it with the list from the Vishnu Purāna
given in Prof. Dowson's classical Dictionary of Hindu Mythology,
p. 313.

P. 3. St. 3.—**कवियशः प्रार्थी.** Seeking the fame of the poets who wrote the historical poem of the kings born in the solar line previous to the Raghuvams'a of Kālidāsa, such poets, observes Chāritravardhana, were Vālmiki and others, “**वाल्मीकिप्रभृतीनाम्.**” Among others who wrote the history of the solar race is found the name of the sage च्यवन, who after the composition of the Rāmāyana is said to have written a poem describing the dynasty of the solar kings; compare As'vaghosha's Buddhacharita, canto I. 48. “**वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं जगत्प्रथं यन्न च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यन्न चकार नात्रिः पञ्चात्तदात्रेयकषिर्जगद्.**” —**यशः** is derived from the root अश् ‘to pervade,’ अश्+असुन् Explain, अश्नुते व्याप्नोतीति यशः. The अ is changed to य by “**अशेर्देवने युट् च.**” Unādi Sūtra, 630. S. K. p. 338. Thus : अश् = यश् + असुन् = अस् = यशस्.

P. 3. St. 4—**अथ वा कृतवाग्द्वारे.** Mark the use of the alliterative recurrence of identical syllables, of which we shall meet with many stanzas further in the Kāvya. On अथ वा, Chāritravardhana observes, “**अथ वेति ‘पक्षान्तरे’ इति वर्धमानमिथाः.**”—**पूर्वसूरिभिः**, such as by Vālmiki, Chyavana, and by the authors and compilers of the Purānas and Upa-Purānas. See our note to the second stanza.—**वज्रसमुत्कीर्णं**, वज्र is the steel instrument pointed with a diamond pin, by means of which precious stones are bored through. उत्कीर्णं literally means ‘that from which the diamond dust or crumbs are thrown up’, i. e. into which a hole is made. वज्र is derived from the root वज् 1. P. ‘to go,’ ‘to roam about.’ वज् + रन् = वज् + र = वज्र. Cf. “**क्लजेन्द्राग्रवज्रविप्रं.**” Unādi Sūtra, 186. S. K. p. 326.—**सूत्रस्य**, Chāritravardhana observes, “**अत्र भिन्नलिङ्गेनौपम्यं न दुष्टं । ‘इष्टं पृथक्सकयोः प्रायेण’ इति वामनांकेः.**” Chāritravardhana also gives a तात्पर्यार्थ, “**पूर्वसूरिचरितग्रन्थपर्यालोचनया समाप्तिज्ञानमस्तीति नोपहासो भविष्यतीति तात्पर्यार्थः.**”

P. 4. St. 5.—**सोऽहं**, ‘that I,’ i. e., I as I am described above. योऽहं is required to complete the sense; but it is to be inferred from the preceding stanzas; Mammata says, “**प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थीवषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते i. e.,** The word तद् implying intimation of something mentioned before or renown or appreciation does not require यद् to be preceded or followed.” **आनाकं** &c., Cf. “**गतिर्विजये न हि तद्रथस्य.**” R. V. 27. Analyse न अकं यन्न स नाकः and not अनकः, Cf. “**नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाच्च नभ्राद् । नपुंसकं वै नमुचिर्नखं च नादेशमेतेषु वदन्ति धीराः.**” Cf. also Pānini, VI. 3. 75. The preposition आ in this and the following compounds expresses the limit inceptive (अभिधि). It may elsewhere also express the limit exclusive or conclusive (मर्यादा).

P. 4. St. 6.—यथाविधि° &c., Cf. Manu, IV. 25. “अग्निहोत्रं च जुहु-
यादायन्ते श्वनिशोः सदा । दर्शनं चार्धमासान्ते पौर्णमासं चैव हि ।” On this Vidhi
or precept, see Manu IV. 21-32 and other Smṛitis. विधि is thus
defined. “चिकार्षीकृतिसाध्यवहेतुधाविषयो विधिः. Chāritravardhana and
Vijayagani dissolve the compound in the following way, “यथाविधि
हुतमग्निं यैरिति वा । वैय्यधिकरण्येऽपि गमकाद्रा समासः”.—यथाकाल° &c.,
Vijayagani analyses “यथाकालमुक्तावसरं ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबोधो जागरणं येषां तेषां
&c.” and Chāritravardhana has, “यथाकाला ब्राह्मे मुहूर्तः । तमनातिक्रम्य
प्रबोधो निद्रासहित्यं येषां ते तेषां तथोक्तानाम्.”

P. 4. St. 7.—गृहमेधिन, means here one who spreads the domestic
sacrifices or is the object of them, the house-holder who performs
the domestic rites, the married Brāhmaṇa who has a house-hold &c.
Mallinātha gives “गृहदार्मधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः.” Chāritravardha-
na, Dinakara and Sumativijaya have, “गृहमेधो विवाहः सोऽस्ताति येषां.”
Vallabha however has, “गृहं कलत्रं मेधन्ते सेवन्ते इति गृहमेधिनः.” Vi-
jayagani explaining the word exactly like Mallinātha gives also the
following : अथ वा । गृहमेधो विवाहां वियन्ते येषां ते गृहमेधिनस्तेषां । यद्वा । गृहं
गृहस्थधर्मं मेधा दुद्धियेषां ते &c., मेध is derived from मेध् 1. P. A. (= मिध्
or मिथ् according to Svāmī, see S. K. धातुपाठ p. 80) ‘to meet,’ ‘asso-
ciate,’ ‘accompany’; ‘to kill,’ ‘immolate,’ and means the association
or a sacrifice. गृहमेध, a kind of domestic sacrifice to be performed in
a house by a householder; and it also means the domestic rites to
be observed by a householder in company with his सहधर्मचारिणी.
And गृहमेधिन is he who in company with his wife, performs the
household rites and leads a religious life, in contradistinction to a
ब्रह्मचारिन् who is not required to undergo such household ceremonials.
All the commentators including Mallinātha have derived the word
in this sense; and the derivation is not purely imaginary as Pan-
dit supposes. Cf. “पञ्चसूना गृहस्थस्य चूर्द्धपिषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च कृता महा-
यज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तर्पणं । होमो देवो बलिर्भैतो
नृयज्ञोऽतिथिपूजनं ॥ पञ्चैतान्यो महायज्ञाश्च हापयति शक्तिः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूना-
दोषैर्न लिप्यन्ते ॥” Manu, III. 68-71.

P. 5. St. 8.—शैशवे, Cf. Pāṇini, V. 1. 129. “प्राणभृज्जातिवयोवचनो-
हात्रादियोऽञ् ॥ Words implying the class of animals, age or such
words as उड्राञ् (औड्राञ्, औत्रेञ्, औड्रं, औड्रं &c.) have अञ् added on to
them to render these as abstract nouns.”—विषयेषिणां, analyse विषय-
मिच्छन्तीति तेषां, Upapada Tatpuruṣa. Chāritravardhana analyses,
“विषया रूपरसादयस्तर्नापितुं कामयितुं शीलं येषां ते तेषां”—सुनिवृत्तीनां, सुनि is
derived from मन् + इन्, the अ of मन् is changed to उ by “मनेरुच्”

Unādi Sūtra, 561. S. K. p. 336.—योगेन, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “आनेन चित्तिरोधेन वा.” Vijayagani, “अनशनेन समाधिना वा.” Vallabha identically the same with Mallinātha. On this verse Vijayagani remarks, “आये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनं । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं कश्चिदसि ” ॥ The four epithets in this stanza respectively imply the four stages of the life of a twice-born, *i. e.* ब्रह्मचर्य (the life of a student), गृहस्थ (the life of a householder) वानप्रस्थ (the life of an anchorite or hermit), and संन्यास (the life of a भिक्षु or mendicant). When the sense is not completed within the limit of five or more verses the whole couplet of so many stanzas comes under what is known as कुलक. Compare, “ द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेषकं कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं ” ॥

P. 5. St. 9.—अन्वयम्, *lit.* ‘ a connection ’, hence a connected line, a line of descendants, a race, lineage, family and finally a genealogy of kings.—तनुवाग्बिम्बोऽपि, ‘ though possessed of scanty powers of speech,’ *i. e.* a limited power of speech.—चापलाय कर्णमागत्य, Chāritravardhana: “ अयंऽपि चापलं कर्तुं कर्णमागत्य प्रेरयति. ” *Cf.* Pāṇini, II. 3. 14. “ क्रियार्थोऽपि दस्य च कर्मणि स्थानिनः । The fourth case-affix is employed in denoting the object (कर्म) of that verb, which is suppressed (स्थानिन्) in a sentence, and which has in construction (उपपद) therewith another verb, denoting an action, performed for the sake of the future action (क्रियार्थे III. 3, 10).” In other words, when the sense of an infinitive of purpose formed by ‘ तुमुन् ’ and ‘ न्वल् ’ (III. 3. 10.) is suppressed in a sentence, the object of this infinitive is put in the Dative case. See Apte's Guide, 65 (a) p. 49, third edition.

P. 6. St. 10.—सदसद्व्यक्तिहेतवः. For nearly a repetition of the same idea, *Cf.* Mv. II. 10. “ उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निवु. ”—हेम्नः, derived from हि 5. P. *i. e.* हि + मनिन्, explain, “ हिनोत्याघातेन वर्धते. ” *Cf.* “ सर्वधातुभ्यो मनिन्. ” Unādi Sūtra. 584. S. K. p. 337.—अम्रौ, explain, अङ्गत्पूर्ध्वं गच्छतीति from अग 1. P. (or अङ्ग 1. P.) with the affix निः.—दयामिका, ‘ impurity,’ ‘ alloy,’ derived from द्यै 1. A. with the affix मक्.—वर. Chāritravardhana explains it by “ वा समुच्चये । कश्चिदिवार्थे इत्याह. ”

P. 6. St. 11.—वैवस्वतः मनुः, the word विवस्वत् *lit.* ‘ the brilliant one ’ derived from वि-वस् (see also the roots वस्, उप् and व्युप्) 6 *conj.* P. व्युच्छति &c., Ved. ‘ to shine forth,’ ‘ to dawn, shine ’ &c. Vijayagani derives it as, “ विवसः किरणा वियन्ते यस्यासौ विवस्वान्. ” Some derive it as, “ विविधं वस्ते आच्छादयति ” or “ विवो रश्मिरस्यास्तीति ” or “ वि + वस् + क्तिप् इति विवस् तदस्त्यस्येति विवस्वत्. ” This Manu is the seventh of the

fourteen Manus. They are, (1) स्वायंभुव, (2) स्वरोचिष, (3) औत्तमि, (4) तामस, (5) रैवत, (6) चाक्षुष, (7) वैवस्वत, (8) मार्गवि, (9) दक्षसावणि, (10) वज्रसावणि, (11) धर्मसावणि, (12) रुद्रसावणि, (13) रौच्यसावणि or देवसावणि and (14) इन्द्रसावणि. See Vāyu Purāṇa, Adh. 10. p. 91. Bibli. Ind. series, also Markandeya Purāṇa, Adh. 61. p. 338. Bibli. Ind. series.—ननीषिगान्, Vijayagani explains it as, “ननीषा शास्त्रोत्था बुद्धिर्वियते येषां ते ” &c. See commentary of Mallinātha.—नहीक्षितः, महीं क्षयन्तीति, and not क्षियन्ति. Cf. “इष्टे वा गच्छतांत्यर्थं क्षयतीत्यादिकं भवेत् । इष्टिषां क्षियतांत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः ॥ पापं क्षिणोति लंकाऽसौ विनाशार्थः क्षिणुर्मतः ” ॥ See com.—प्रणव is the mystic syllable ओं (ओम्), so called from its being first sung in the beginning of Vedic verses (प्र, before, and नु, to chant, to praise). According to some accounts the mystical प्रणव was the source of all the Vedas. Cf. Manu, II. 76. “ अकारं चाय्कारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदव्याख्यिरयुहर्षुवःस्वरितोति च ” ॥ अथ उश्च मश्च तेषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् &c. Compare ऐतरेयब्राह्मण, V. 32. “ तेभ्योऽभितनेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकयाममनरत्तदोऽभिति । तस्मादोनांभिति प्रयोऽप्याभिति वै स्वर्गी लोक ओमित्यसौ योऽसौ तपति. He heated these luminaries again, and three sounds came out of them अ, उ, and म्. By putting them together he made the syllable ओम्. Therefore he (i. e. the priest) repeats ‘ ओम् ! ओम् ! ’ for ओम् is the heaven-world, and ओम् is that one who burns (आदित्य) ”.

P. 6. St. 12.—गुह्यमन्तरः, Cf. Pāṇini, V. 3. 57. “ द्विचनविभज्योपपदे &c. ” The comparative terminations तरप् (तर) and ईयस् (ईयस्) are applied to adjectives &c., when the objects between whom the comparison is made, are mentioned expressly or implied.—राजेन्दुः, Cf. Pāṇini, II. 1. 56. “ उपमिते व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे. A noun denoting subject of comparison is compounded with the words व्याघ्र &c., the latter being the standard of comparison, and in construction with the former ; and the compound is तत्पुरुष ; provided that any word expressing the common characteristic (सामान्य) as explained above, is not employed. ” Also Chāritravardhana, who says, “ उक्तञ्चामरसिंहेन । सिंहादूर्लभागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ”.—इन्दुः, derived from the root उन्द् (or उट्) 7. P. ‘ to wet, bathe, ’ with the affix उ, the उ of the root is changed to इ by “ उन्देरिच्चादेः. ” Unādi Sūtra, 12. S. K. p. 320, explain, उन्नि समुद्रस्ताप्या भुवं क्षिवां करोतीति इन्दुः. The allusion here is to the moon's having been born from the milky ocean at the time of churning.

P. 7. St. 13.—व्यूहोरस्कः, Cf. Pāṇini, V. 4. 151. In the Bahuvrihi compound क is necessarily added to the words पुंस, अनडुह,

षयः, नौ and लक्ष्मी in their singular number only and optionally when they are in dual or plural.—**शालप्रांशुः**. The word S'āla here may mean 'the Sal tree' or 'a tree in general.' Vijayagani explains it by "सादङ्गुक्ष इति लोके." The Northern and the Bengal Mss. of Mallinātha's commentary, after having given the authority for प्रांशु from the यादवकोश, also give an additional one from Amara, "डवप्रांशुवतोदप्रोच्छिन्नास्तुङ्गे" इत्यमरः । but the Southern and the Deccan Mss. in our possession omit it.—**महाभुजः**, Chāritravardhana, Sumativijaya and Vijayagani analyse as, "महान्तो जातुपर्यन्तो भुजो यस्य सः." —**धर्मः**, is defined as, "धृतिस्मृतिभ्यामुदितं यत्स धर्म इति स्मृतः" or "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसां गुणो मतः &c."

P. 7. St. 14.—**सारेण**, the Northern and the Bengal Mss. of Mallinātha's commentary cite for सार the following authority from Amara, "सरो बलं स्थिरांशं च" इत्यमरः । But all the Southern and the Deccan Mss. omit it.—**नेरुरिव**. On this Chāritravardhana has the following note, he says,—“मेरुरपि कनकमयत्वात्सर्वतज्जोऽभिभावित्वं.” The word मेरु is derived from the root मि 5. P. A. Ved. 'to fix or fasten in the earth', with the affix रुः. Compare “मिषीभ्यां रुः”. Unādi Sūtra. 540. S. K. p. 335.

P. 7. St. 15—**सदृशागमः**, Cf. बह्वोऽप्यागमैभिर्वाः पन्थानः निद्विहेतवः” R. X. 26. also, “प्रतीप इत्यागमवृद्धमेवौ” R. VI. 41. आगम is thus defined. “सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वाच परत्र वा । आगमः शास्त्रमातानामासास्तत्त्वार्थवेदिनः” ॥ compare Devi Purāna. “शृयन्तो जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते । स च विद्यागमाम्बुक्ति विद्यायुक् स्वाधितो नृप” ॥ In the sense of Mantras. Cf. Bhāgavat, 12. Cha. 11. “सर्वे वेदः क्रियामूलमृषिभिर्बहुधादितः । कालो देशः क्रियाकलां कारणं कार्यमागमः &c.”—**प्रज्ञया**, Cf. “तुल्याथैरतुल्यप्रमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यां. Pāṇini, II. 3. 72. The Instrumental or the Genitive may optionally be employed, when the word is joined with another word meaning 'like to, or resemblance'; excepting तुला and उपमा.”

P. 8. St. 16.—**अधृष्यश्चाभिगम्यश्च** &c., On the two epithets Chāritravardhana has the following: “तेजो बलं सत्त्ववृत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेतावृष्यस्य मुनयो विदुः” इति बृहस्पतिः । And also, “कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । सूक्ष्मदर्शित्वमुत्साह औचित्यं स्थूललक्षता । विनीतता धार्मिकता गुणाश्चैवाभिगामिकाः” इति कामन्दकः. Dinakara copies down the same from Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी, omitting of course, the source from which he draws these quotations.—**अर्णवः**, Chāritravardhana explains it by “अर्णो जलं तदस्यास्तौत्यर्णवः । “अर्णसो लोपश्च” Pāṇini, V. 2. 109. Vijayagani has, “अर्णसि जलानि वियन्ते यस्मिन्नावर्णवः”.

P. 8. St. 17.—रेखानात्रमपि, *lit.* 'even as much as a line has for its measure,' *i. e.* even to the extent of a line or even to what can be measured by a line.—क्षुण्णान्, Châritravardhana and Sumativijaya explain it by "प्रसिद्धान्." Vijayagani, "धर्मशास्त्रैः साधितान् वाहिनाच." And Vallabha gives "आचरितान्."—आ मनोः. Here आ is a separable preposition; it governs the ablative case.

P. 8. St. 18.—रसमादत्ते, Châritravardhana, Sumativijaya and Vijayagani have the following :—"सूर्यो जलानि ग्रामेन ग्रहीत्वा वर्षासु वर्धतीत्यागमः ॥ " अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृद्धेरच ततः प्रजाः " इति मनुः ॥ एतेन किमुक्तं स प्रजाभ्यो ग्रहीतेन करेण यजादिकं ततान तेन तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिस्तयात्रं तेन प्रजापुष्टिरिति परम्पराया बलंभूयर्थता." Vallabha explains much the same way with these commentators. Dinakara gives identically the same as Châritravardhana. Compare also, "अटो मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत्करं रात्रान्नित्यमर्कघटं हि तत्,—रविः" Explain, रवते गच्छतीति रविः, derived from the root रु 1. P. with the affix इ by "अच इः" Uvâdi Sûtra, 578. S. K. p. 337. अजन्ताद्वातोरिः स्यादिति इः, compare the words, पविः, तरिः, कविः, अलिः, अरिः &c. The figure is प्रतिबल्लूपमा. Def. "सामान्यस्य द्विरकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः", 'Two sentences having one common property, but expressed in different words.'

P. 9 St. 19.—सेना, consisting of elephants, war-chariots, cavalry and infantry. Explain सह इनेन प्रमुणा वर्तते इति.—परिच्छुद्ः Paraphernalia, such as छत्र, चामर &c.—द्वयन् means, proficiency in diplomacy and military skill and valour. द्वय is here an adjective.—बुद्धिः &c. An intellect that had comprehended all sciences, especially the science of politics. The poet means to say, that his personal valour combined with his profound knowledge of tactics, &c., received from the S'âstras, was so great, that he did not find it necessary to engage his army for the attainment of his objects.

P. 9. St. 20.—संवृतमंत्रस्य, Compare Châritravardhana : "मंत्र-बीजमिदं पक्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः"—गूढाकारं द्वितस्य, आकार means, attitude &c., explain आक्रियते आधिष्ठियते हृदतो भावोऽनेन. इद्वित means inward feelings expressive of involuntary gestures &c., compare Châritravardhana : "आकारोऽन्तर्विकारसूचको ध्रुकुटिललाटादिः । इद्वितं चित्तगताविष्कृतिः " They are both essentially and designedly expressive. The object of both is to hold forth and represent the emotions. Châritravardhana and Sumativijaya analyse, "यद्वा । गूढाकारं गुप्तस्वरूपं इद्वितं यस्य स तथा. Dinakara is identical with Châritravardhana. For इद्वित compare "अगूढसद्भावमितीद्वितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरतया " ॥ Ku. V. 62.

—संस्काराः प्राक्तना इव, 'like the merit of actions done in former lives.' संस्कार is an impression that remains unconsciously on the mind from past actions whether good or evil. Cf. "सृज्यमानप्राणि धर्माधर्मोपेक्षा हि सुखदुःखादिविषमा सृष्टिः, the nature of the creation is unequal on account of pleasure and pain; it being dependent on the merit and demerit of the living beings created." Pandit says, 'Such merit is called संस्कार, because it is supposed to cling to the soul of the individual who performed the work, like the smell (वासना, see the commentary) of a thing like musk, which, though itself separated, yet leaves of its some fragrance on the body of the person who bore it.'

P. 10. St. 21.—जुगोपात्मानं, compare Châritravardhana: "विधाय रक्षात्परितः परंतरान्." Ki. I. 14.—अव्रस्तः, Châritravardhana remarks, "अव्रस्त इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समासश्चिन्त्यः । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्वत्यं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः' ॥ तस्य पर्युदास एवेष्टवत् । यद्वा । क्वचिप्रसज्य प्रतिषेधेऽपीष्टत्वादक्तत्वे [व्यक्तत्वे Ms.] त्यादिवचनं दोषः । नाव्ययीभावादन्तमन्वपञ्चम्या इति ज्ञापकाद्वा । यद्वा । नञिच युक्तत्वेत्यादिवक्रमन्यसदृश इति नञस्तत्सदृशत्वान्नस्य इवेत्याये पर्युदासो युक्तः " । ? One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहितैषिणी omits the verse and rightly; because it is not necessary here.—भेजे &c. "he practised virtue even when he was not ill," as interpreted by S'ankara Pandit appears better than Mallinātha. Compare, "रोगी च देवताभक्तः." When a man enjoys full health and is not affected by any disease, he does not generally practise धर्म, i. e. he neglects it or becomes indifferent to it.—अर्यमाददे, Compare Châritravardhana: "न्यायेनार्जनमर्थस्य" इति । "वसूनि वाञ्छन् वशी न मन्युना" इति च. Ki. I. 13.—सुखमन्वभूत, Châritravardhana remarks, "न तु तत्परः इत्यत्रारिषद्वर्गजय उक्तः । 'सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी' इति कामन्दकः." धर्म, अर्थ and काम are the three objects (त्रिवर्ग) of worldly existence.

P. 10. St. 22.—क्षमा शक्तौ &c., compare Châritravardhana: "शक्तानां भूषणं क्षमा." Also Cf. Shak. 'The rarer action lies in virtue than in vengeance.'—गुणाः &c., 'virtues, from their association (in him) with virtues (of an opposite kind), seemed to be derived from one common source,' (though really they are not). P.—त्यागे &c., Châritravardhana remarks, "न दत्त्वा परिकीर्तयेत्."

P. 10. St. 23.—अनाकूटस्य, Châritravardhana and Vallabha remark "वैराग्यवृद्धत्वं." The Northern Mss. of Mallinātha's commentary cite the following authority for विषय, "रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी" इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.—विद्यानां &c., According to some, the Vidyās or lores

are four, “आन्वाक्षिकी त्रीणांवाती दण्डनीतिश्च शाश्वती,” *i. e.* logic and metaphysics ; the triad of the Vedas ; the practical arts, such as agriculture, commerce, medicine ; the science of government &c. The usual number, however, is stated to be fourteen. “षडङ्गमिथिता वेदा धर्मशास्त्रं पुराणकम् । मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दशः ।” The Vedangas are, “शिक्षा कल्पा व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्.” शिक्षा, the science of proper articulation and pronunciation, कल्प ceremonial, व्याकरण grammar, निरुक्त etymology, छन्दस् prosody and ज्योतिष् astronomy.—विद्यानां पारदृश्वन्, Châritravardhana and Vallabha remark “विद्यावृद्धत्वं.” पारदृश्वन्, ‘one who has seen the other end of.’ Cf. Pāṇini III. 2. 94. “दशः कानि,” ‘the suffix वन् is added to the root दृश्, at the end of कृदन्ततत्पुरुष compound in the sense of the past tense and denotes the doer or agent’.—धर्मरत्ने: &c., Châritravardhana and Vallabha remark, “शालवृद्धत्वं.”—वृद्धत्वमासीत्, On this Châritravardhana has, “विशेषनैस्त्रित्वम्.” Cf. Manu, II. 156. “न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाप्यर्थायानस्तं देवाः स्यविरं विदुः.”

P. 11. St. 24.—विनयाधानात्, ‘from his giving instructions in morals,’ *i. e.* from imparting moral training, or instructions in duties.—पिता, Châritravardhana observes “जनकः पुत्रेष्वपि एतन्वितये कुरुते.” On this verse Châritravardhana has, “एतेन तस्य प्रजातुरंजनमुक्तम्.” The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following authority for प्रजाः, “प्रजा स्यात्सन्ततौ जने” इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 11. St. 25.—स्थित्यै, ‘for the preservation of society,’ *i. e.* for the stability of his kingdom. Compare Châritravardhana: “स्थित्यै प्रणयतो दण्डम्.”—परिणेतुः प्रसूतये, Cf. “प्रजायै गृहमेधिनाम्.” R. I. 7.—अप्यर्थक्रामौ, on this Pandit remarks, ‘To him the attainment of two out of the three objects (धर्म, अर्थ, काम), at which a living man should aim, became also the attainment of the third ; that is, he ruled his kingdom and lived a married man in such a (virtuous) way that the third object, though requiring separate and different means, was attained as a matter of course along with the two, to which alone the good administration of the laws and the state of marriage legitimately give birth as their results.’—धर्म एव &c., एव means, “अयोगमन्ययोगं च अन्यन्तारयोगमेव च व्यवच्छिन्नानि धर्मस्य एवकारिणि मतः.” The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following authority for मनीषिणः, “दोषजरायानि यावत् । “विद्राविर्विशिष्टोपज्ञः सम्बन्धोः कोविदो बुधः । धारा मनाया” इत्यमरः ।” But the Southern and Deccan Mss. omit it.

P. 12. St. 26.—**दुहोह**, 'he drained the earth of its contents,' *i. e.* amassed wealth. On this Châritravardhana remarks, "दुह प्र-
पूरणे इत्यसौ धातुः प्रवासप्रस्थानादिवत् पूरणे विपरीतभावणे वर्तते । उक्तञ्च क्षीरतरंगि-
ष्याम् ॥ 'प्रपूरणं रिक्तीकरणम्' इति." —**दधतुः**, here also Châritravardhana
says, "अन्योन्यमेकक्रियासम्बन्धो व्यतिहारस्तस्य च विनिमयशब्देनां कत्वाद्दधतुरित्यत्र"
"कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" Pāṇini, I. 3. 14. इत्यात्मनेपदपातावपि "इतरंतरान्यो-
न्योपपदाच्च" Pāṇini, I. 3. 16. इति निषेधार्थवाक्यप्रसंगात् भवति." Translate
the aphorisms, "In denoting the agent, when reciprocity of action
is to be expressed, the affixes of the Atmanepada are employed," *i. e.*
the active or कर्तृवाच्य verbs when denoting reciprocal action (or in-
terchange of action) are Atmanepadi. As, व्यतिपचन्ते, 'they cook
for each other', व्यतिलुनीते, 'he performs cutting of wood which was
the appropriate office of another.' "And after the verbs which take
the words इतरंतर 'each other,' and अन्योन्य 'one another,' as उपपद
(or dependent qualifying words), the affixes of Atmanepada are not
used, though reciprocity of action be denoted." Thus इतरंतरस्य व्यति-
लुनन्ति 'they cut each other.' अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति 'they cut one
another.' Vārtika "परस्परपदोच्चेति वक्तव्यम् ।" This rule must also be
applied when the word परस्पर is in composition with the verb, as an
उपपद. As, परस्परस्य व्यतिलुनन्ति.

P. 12. St. 27.—**रक्षितुः**, 'guardian of the people.'—**तस्करता श्रुतौ**
स्थिता &c., Theft, not being practised anywhere resided only
in the word expressive of itself. There was no theft and
therefore the word was meaningless as far as the action of
theft went. The word remained only as the name of a
supposed entity which had no real existence, *i. e.*, it ceased to repre-
sent an actually existing thing. Cf. Sumativijaya : अन्येषु राजसु वसुधां
रक्षन्तु तस्करता परधनेषु स्थितिं चकार । अस्मिन्नु परस्वं विहाय स्ववाचकं शब्दमेवाश्र-
यत्." For a similar turn of thought, Cf. Nai. I. 15. "अथ द-
द्रिद्रो भवितेति वैधर्म्यं लिपिं ललटोऽधिजनस्य जायतां । मृगं न चक्रेऽस्मिन्तत्कल्पपादयः
प्रणीय दारिद्र्यदद्रिद्रतां नृमः" ॥ Or it may mean that the word theft re-
mained in the code of laws, श्रुतौ दण्डनीतिशास्त्रे एव तस्कर शब्द आसीत् तु
कार्यतः &c., Cf. Châritravardhana: "श्रुतौ वेदे स्थिता न तु लोके इत्यर्थः ॥ शु-
तिर्वेदश्रवणस्यापीति वैजयन्ती."

P. 12. St. 28. —**द्वेष्यः** is here equivalent to द्विषत्, an enemy.—
संमतः, 'prized,' 'esteemed.'—**शिष्टः**, explain हिताहितं विशिनष्टि विवेचयतीति,
lit. 'disciplined,' 'trained,' hence 'good,' 'excellent.' Cf. Manu, XII.
109. "धर्मगाधिगतां यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः शुतिव्यञ्जहे-
तवः" ॥—**दुष्टः**, explain हितं दूषयतीति &c.—**आर्त्तस्य** 'for a patient.'

P. 13. St. 29.—महाभूतसमाधिना, Châritravardhana explains it by “ परमयोजनघटनैकबुद्धीनि श्रुतिव्यतेजोवाय्वाकाशानि तेषां समाधिः सट्टिकाले नियमविशेषः ”. Vallabha has, “ महाभूतानां श्रुतिव्यतेजोवाय्वानां समाधिः स्वास्थ्यं महाभूतसमाधिः तेन &c. As the qualities of these elements are to benefit others and not themselves, so, the qualities of the king Dilipa were for the benefit of others and not for his own.

P. 13. St. 30.—उर्वी, ‘ the broad one, ’ i. e., the earth. From the root वृ 5 P. A. ‘ to cover,’ to spread.’—एकवृत्तिः. On this epithet Châritravardhana has the following, “ इत्यनेन सकलमहोत्सवमङ्गलालनमनायासेन यंत्यते. ”

P. 13. St. 31.—पत्नी, analyse पतिरस्या अर्त्ताति.—दक्षिणा. A gift to Brahmanas at the completion of a religious ceremony or sacrifice, and it is regarded as the daughter of प्रजापतिः and the wife of अश्वर or sacrifice personified.—दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना, ‘ bearing a name which was known for civility, politeness, high-breeding &c., ’ दाक्षिण्य from दक्षिण, ‘ civil,’ ‘ polite,’ ‘ gentle’ &c.—मगधवंशजा, ‘ born in the family of the Magadha kings’. Magadha was the ancient name of Behar, extending as far as Kâshmir or Panjab. Magadha was also called Kikata. Among other places of Magadha should be noted Vihâra or Behar, near which there is a solitary hill, covered with ruins which Gen. Cunningham considers to be the ruins of the Vihâra of अवलोकितेश्वर. Nalanda is also noted as Buddhistic place of pilgrimage where Hiouen-Thsang studied Sanskrit for several years. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Pâtaliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the S’ona with the Ganges. About seven miles south of Nalanda or Baragaon is the town called Râjgir, which may safely be identified with Râjagriha, once the capital of Magadha. For the full account see Anandoram Boorooah’s ancient geography of India. Paras 100-105. p. 94.—अश्वर, Ved. literally it means, ‘that which ought to be unbroken or uninterrupted,’ because it is most essential for the proper performance of a sacrifice that it should be finished without any obstacle or interruption.

P. 14. St. 32.—कलत्रयन्तम्, कलत्र=कडव is derived from the root गड् 1. P. ‘to distil or drop,’ ‘to sprinkle as water.’ Explain गडति मिश्रन्तीति कलत्रे, by “ गडोरादेश्च कः ” Unâdi Sutra. 386. S. K. p. 331, the root गड् is changed to कड् and with affix अच्च् we get कडच् and डल्योरकत्वस्मर-

णात्कलत्रम्.—तथा मनस्विन्या &c., Cf. S'a. III. 73. “परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् .”

P. 14. St. 33.—आत्मजन्मसमुत्प्लुक्तः, Cf. Aitareya Upanishad, “सा अस्यै तमात्मानमव गतं भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽप्रे अधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां सन्तत्यै । सोऽस्वायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते तदस्य द्वितीयं जन्म । अथास्यापमित्र आत्मा कृतकृत्यो वयो गतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म &c.”

P. 14. St. 34.—अवतारिता. On this epithet Châritravardhana has a curious note, he says, “इति कविसमयेनाक्तं.”—भूः, *lit.* ‘a yoke,’ here used figuratively for the burden, *i. e.* the responsibility of administration.

P. 15. St. 35.—विधातारमभ्यर्च्य. The god Brahmâ is worshipped by those that wish for progeny, because he is represented as the lord of creation (प्रजापतिः). Compare also. “आत्मार्थे चासृजत्पुत्रान् लोककर्तृन् पितामहः । विश्वं प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिर्मिताः.”—ईपती, *i. e.* ‘the two masters of the house,’ the husband and the wife. The word is derived from दम् (in comp.) = दम् *m. n.*, Ved. a house, home, and पति a lord; the master or lord of the house. (See Monier Willian’s Sans. Dictionary. p. 402. col. I) In this sense the word is found in the singular number in Vaidic literature. But Pānini and the later grammarians explain that दम् and जम् are substituted for जाया or rather stand for जाया. Cf. Pānini II. 2. 31.—आश्रमम्, explain, आश्रम्यन्त्यवेत्याश्रमः. आ+श्रम+घञ्=आश्रम.

P. 15. St. 36.—ऐरावतौ, Châritravardhana explains it as, “मेघस्योपरि संचरिष्युर्मेघश्चैरावतः” and further “मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावत उच्यते इति दक्षिणावर्तः,” Vallabha also quotes the same; “यद्वा । ऐरावतो नभःसंचरिष्युत एवाश्रमातंगनामा शक्रमातंगः, and further discusses, विद्युदैरावते इति पाठे त्वैरावतमिन्द्रधनुरित्यत्र पुनर्पुंसकयोर्भिन्नलिङ्गस्यानिष्टत्वादुपमादूषणं चिन्तनीयं ॥ “ऐरावतोऽश्रमातंगनांगलकुचादिषु ऐरावते महेंद्रस्य ऋजुदीर्घं शरासनं । ऐरावती स्यात्तडिति नदीभेदेऽपि लभ्यते ” इति विश्वः ॥ Explain, इरावात्समुद्रः तस्माज्जातः ऐरावतः. The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following for ऐरावत, “ऐरावतोऽश्रमातङ्गैरावणाश्रमुवज्जभाः ” इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 15. St. 37.—ना भूदाश्रमपीडेति &c., Cf. S'a. I. “तपोवनवासिनामुपरोधो माभूत् । अवैव तावद्वथं स्थापय । यावद्वतरामि । विनीतवेपेण प्रवेट्यानि तपोवनानि नाम &c.—अनुभाव means the peculiar majesty of his mien or bearing.

P. 16. St. 38.—उत्थस्पर्शः On this Châritravardhana observes, “वनं दैन्यमान्य सौरभ्याणि कविसमयविशेषणः ” ।—उत्क्रिः, ‘gently waving,’

‘wafting,’ ‘scattering.’ Cf. Ku. V. 26. “निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः.” उत्कर means a cluster, a collection; Châritravardhana also notices the reading उत्कर and quotes the following: “तथा हेमाचार्यः । वृन्दे चक्रकदम्बके समुदयः पुंजोत्करो संहतिः” । Sumativijaya says, “एतेन सौगंध्यमुक्तं.”—आधूत, Châritravardhana remarks, “एतेन मान्यम्.” On this Vijayagani has the following: “अस्मिन् वायौ शैत्यं सौरभ्यं मांयं च विवक्षितं.”

P. 16. St. 39.—षड्जसंवादिनी: &c., षड्ज is the first of the seven primary notes of the Indian gamut. षड्ज is of two sorts, one form comes under शुद्ध (distinct), the other under विकृत (indistinct). The षड्ज is called शुद्ध, when it has four S’rutis (tones or vibrations), तंत्रीजातो नादः श्रुतिरुच्यते). These are “तीत्रा कुमुद्वती मंदा छंदोवत्यस्तु षड्जगाः”, namely तीत्रा, कुमुद्वती, मंदा and छंदोवती. When षड्ज exclusively consists of these four S’rutis, it comes to be called शुद्ध, otherwise विकृत. It is also further subdivided into two parts, the one is called च्युत (broken), the other is अच्युत (unbroken). Cf. “च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विधिविकृतो भवेत्,” The sound which appears in its last component part (छंदोवती) is said to be अच्युत, when otherwise it is called च्युत. च्युतो यस्यां चतुर्थां श्रुतौ स्थापितस्तस्याः सकाशात् प्रच्युतः । मन्दासांस्थितः=द्विधुतिकः । अच्युतस्तस्यामेव श्रुतौ अवस्थितः । छंदोवतीस्थः द्विधुतिकः. On द्विधाभिन्नाः Châritravardhana has the following note, “महाजनदर्शनजनितविस्मयभयाभ्यां स्निग्धदीनभेदेन द्विधाभिन्नाः । “विस्मयाद्भवति स्निग्धो भयाद्दीन उदाहृतः” । इति दंतिलः.” Compare also

षड्जं वदति मयूरः पुनः स्वरमृगं चातको वृते ।

गान्धाराख्यं छागो निगदति च मध्यमं क्रौञ्चः ॥

गदति पञ्चममञ्चितवाक्यिको ।

रटति धैवतमुन्मददहुरः ॥

शृणि समाहतमस्तककुञ्जरो ।

गदति नासिकया स्वरमंतिकं ॥

Châritravardhana rightly observes, “सौर्भुसभेदेन द्विधाभिन्नाः”

P. 17. St. 40.—परस्पर,^o Châritravardhana observes, “परस्परमिति कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलमिति भावः.” That is, Dilipa saw the resemblance of the eyes of the does to those of Sudakshinā and she beheld the resemblance of the eyes of the male-deer to those of her lord.—स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु, Cf. S’ū. I. 7. “श्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः ।” The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following authority for दृष्टि, “दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षणि” इति हलायुधः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 17. St. 41.—तोरणसज्जम्, 'a garland suspended across a gateway or door.' Châritravardhana calls it वन्दनमालाम्.—कलनिह्रादैः, 'uttering notes sweat but unintelligible.'

P. 17. St. 42.—अनुकूलत्वात्, Châritravardhana observes, "शुभगंधे च शब्दे च सानुकूले च माहते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्भवं भवेत्" इति पालकाप्यः ।

P. 18. St. 43.—सरसीषु, Châritravardhana explains it as, "महांति सरांसि सरस्यः" इति जिनेन्द्रबुद्धिः ।

P. 18. St. 44.—ग्रूपचिह्नेषु, 'that were conspicuous with their sacrificial posts,' thus showing that the villages were made free grants to the S'rotriyas, who constantly performed sacrifices according to the S'âstra or the Vedic precepts.

P. 18. St. 45.—हैयंगवीनम्, explain झोगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम्, 'clarified butter prepared from the preceding day's milk,' i. e. fresh ghee. Cf. Pânini, V. 2. 23.

P. 19. St. 47.—तत्तत्, 'that and that,' 'that and this,' i. e., this thing and that thing, one thing after another, now this and now that; when thus repeated तद् has the force of 'several,' 'various.'—बुधोपमः, Châritravardhana remarks "प्रियदर्शनः अपूर्ववस्तुद्रष्टा बुधश्चन्द्रपुत्रो ग्रहस्तेन तुल्योऽपि न बुद्धे" इति विरोधाभासोऽलंकारः ।

P. 19. St. 48 —महिषीसखः. On this epithet Pandit observes 'A Tatpurusha compound, according to the prescribed and existing rules of grammar. Cf. Pân., V. 4. 91. Accordingly the solution is, महिष्याः सखा महिषीसखा. But were it not for this technical necessity of grammar for thus dissolving the compound, we should certainly and at once understand it to be a Bahuvrihi one. All that the poet wants to say by the adjective महिषीसखः is, that the king was accompanied by his wife. This being his meaning, he would not use a compound which meant that the king was the friend of his wife, but one that would mean, the king had his queen for his friend (companion). Even our commentator sees the desirability of taking the compound to be a Bahuvrihi one and adds "सहायान्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः". Besides, every other compound of similar import is always rendered as a Bahuvrihi. Cf. "प्रयत्नपरिग्रहद्वितीयः" I. 95 ; "गृहिणीसहायः" II. 24. The figure is अनुप्रास.

P. 19. St. 49.—वनान्तरात्, lit. 'from another forest,' i. e. from another part of the forest. अन्तरं is added to denote that the place the Rishis lived in was also a forest. Cf. Châritravardhana,

“आधमवनच्छेदस्यायुक्तत्वाद्नान्तरादुपावृत्तैरित्युक्तं ।”—**पूर्यमाणं**, ‘that (the hermitage) was then being filled up by the sages &c.,’ *i. e.* when the royal couple came to it.—**प्रत्युद्यातैः**, on this *Châritravardhana* has the following “प्रत्युद्यानं त्वेनं हवाग्रयः प्रत्याधावन्ति ।” इत्यापस्तम्बोक्तेः । Cf. *Sumativijaya*, “आहिताग्नीनामग्रयः स्वयं प्रत्युग्रमं कुर्वन्तीति पौराणिकाः.” According to the Vedas the sacrificial fires are said to welcome the Munis, when they return from the forests fetching flowers, sacred fuel, Kus’a grass &c.

P. 20. St. 50.—**अपत्यैः**, explain, न पतति कुलं येन इति. अपत्य is derived from पत् to fall with the negative particle अ. The word would thus mean, one who does not allow the family to fall. Pandit says, ‘that the real origin seems, however, to be the preposition अप् with the termination त्य, ‘one that descends from the stock,’ ‘a descendant.’ Cf. नित्य, उपत्यका, अधित्यका.—**नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः**, ‘by antelopes that were accustomed to get a part of the नीवार corn,’ which formed the usual food of the sages that lived in the forests.

P. 20. St. 51.—**विहंगानां**, explain विहायसा गच्छतीति विहंगः, derived from गम् 1. P. with विहायस् and the termination खच्. Cf. the *Vārtikas*, “विहायसो विह इति वाच्यं” । “खच् डिद्रा वाच्यः” ।—**वृक्षकम्**. Here वृक्षक means ‘a young tree.’ The *Taddhita* affix क expresses ‘diminution.’ It is added to nouns and adjectives, mostly to the former also in the sense of contempt, similarity, endearment, or sometimes to express the original meaning of the word itself. As **अधक** ‘a bad horse,’ or ‘like a horse,’ or ‘a horse itself,’ and **बालक**, पुत्रक ‘dear, chap.’

P. 21. St. 52.—**वर्तित**, *Châritravardhana* observes “कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः” । इत्यत्र सूत्रे यो वर्तिधातुस्तदनुसारेण वर्तित इति प्रयोगः.

P. 21. St. 53.—**अतिथिः**, explain, “न वियते तिथिर्द्वितीया अस्य.” Cf. *Manu*, “एकरावन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्युतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते.” The figure according to *Châritravardhana* is विरोधाभास.

P. 22. St. 55.—**सभ्याः**, ‘hospitable,’ ‘kind &c.’

P. 22. St. 56.—**स्वाहयेव हविर्भुजम्**, स्वाहा is the exclamation used at the time when an offering is thrown into Agni, in order that it may be received by a deity in whose name it is thrown. This word like दौषट् and औषट् has lost its etymology. स्वाहा is also personified into a wife of the Fire-God Agni. On this *Châritravardhana* observes, अग्नेरौपम्येन वशिष्ठस्य तेजस्वित्वं पावनत्वं चोक्तं.”

P. 22. St. 57.—**प्रतिननन्दतुः**, ‘received with honour,’ ‘welcomed &c.’ Cf. *Châritravardhana*. “इष्ट्वा हर्षेणसांदेह प्रतिनन्देच्च सर्वशः” । इति

मनुः. Châritravardhana reads पादौ instead of पादान् and discusses in the following manner. “ननु पादानिति वक्तव्ये पादाविति कथं द्विवचनप्रयोगः । पादजातेर्द्विविवक्षितत्वात् । स्त्रीणां चक्षुरित्यादिवन्न दोषः ।” उक्तं च वामनेन “स्तनादौ द्वित्वं द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ” इति । यथा माघे “स्तनौ दधानास्तरुण्यः ” इति । मागधीपदेन विशिष्टवंशत्वं ज्ञाप्यते । तेन च गुरुजनचरणप्रणामौचित्यं योक्तव्यम् । ननु कथं राजा राज्ञीत्यादीनामेकवचनानां जगृहतुः प्रतिननन्दतुरिति द्विवचनक्रियाभिः सम्बन्धः । “द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्यं समुच्ये । अङ्गवच्चाथिता संख्या पद्यादौ वा विशेषिता ” इति विकल्पविधानात् दोषः । The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. for पादान्, “पादः पदंश्चरणयोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ।

P. 23. St. 58.—रथक्षोभपरिश्रमम् &c., ‘the fatigue caused by or due to the jolting of the car.’—कुशलं पप्रच्छ &c., Cf. Manu, II. 127. “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च.” Here Châritravardhana, after quoting the above verse from Manu, observes, “अतोऽनामये परित्यज्य कुशलप्रश्ने हेतुमाह । राज्याश्रममुनिमिति. ”

P. 23. St. 59.—अथर्वनिधेः should be taken to refer to Vasistha's complete knowledge of the rites and ceremonials of the Atharva Veda. Cf. Châritravardhana : अथर्वनिधे “अथर्ववेदविदः.....अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमनिमित्तशान्तिकपौष्टिकम् ” इति कामन्दकः, Dinakara adds, प्रवीणत्वं पौरोहित्योचितत्वं योक्तव्यम्. ” Vallabha has, “अथर्वणां वेदद्वाराणां निधिरथर्वनिधिस्तस्य &c., Vijayagani remarks, “वशिष्टश्चतुर्दशविद्यानिधानं तथाथर्ववेदस्य कर्माणि कुर्वन्नथर्वनिधिः कथ्यते &c., ” Compare also, अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम्. ” That the Purohita or the family priest of a king should be deep read in the Atharva Veda is confirmed by following from Mitāksharā, Achār. 12. 5. “पुरोहितं च कुर्वन्त देवज्ञ-मुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वोङ्गिरसे तथा. ” Cf. R. VIII. 4. “स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ” &c.

P. 24. St. 60.—उपपन्नं ननु शिवम् . ‘Patent indeed is prosperity to &c.,’ ‘that prosperity is sure to reign in &c.’—यस्य मे, ‘since my.’—दैवीनामापदां, calamities caused by deities are such as, fire, water, disease, famine and death.—मानुषीनामापदां, calamities caused by men, are such as, ministers, thieves, enemies, favourites] of kings and excessive greediness of monarchs. They are also called ईतयः, ‘calamities of the seasons.’ “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः. ” Cf. R. I. verse 63.

P. 24. St. 61.—प्रत्यादिद्यन्ते, ‘are thrown back,’ ‘ordered back,’ i. e., rejected as being superfluous or useless. प्रति has the sense here of negation or contrariety, and not of repetition. Cf. also VI. 39, X. 69.—तव मंत्रैः. Cf. V. 27, “वसिष्ठमंत्रोक्षणजात्प्रभावात् &c.”—इव, Châritravardhana observes, “इव शब्देनात्मनः पौरुषं संभावयति. ”

P. 25. St. 63.—**पुरुषायुषजीविन्यः** &c., Cf. Vijayagani “कृते लक्षं सहस्राणां वेतायामयुतं तथा । द्वापरे तु सहस्रैकं कलौ वर्षशतं मतं.”—**निरातङ्काः**, analyse “निर्गत आतङ्को भयं याभ्यस्ताः”, ‘free from danger, or distress.’ आतङ्क is derived from the root तञ्ज् 7. P. ‘to contract,’ with the prefix आ, which gives it the special signification of *coagulating*. Hence आतङ्क originally meant *bodily distress, torment*. Cf. आतञ्जन, त-क्र, as derived from the same root.—**ब्रह्मवर्चसं** analyse ब्रह्मणो वर्चः. The word वर्चस् coming after ब्रह्मन् and इस्तिन् is changed to वर्चस, i. e. a noun ending in अ.

P. 25. St. 64.—**ब्रह्मयोनिना**, Châritravardhana analysing the compound like Mallinâtha has also the following ; “अथ वा ब्रह्मणस्त-पसो योनिः कारणं तेन.” And further he has, ‘संवीतस्य हि लोकेऽस्मिन्नदो-षान्वेषणं क्षमं । शिवलिंगस्य संस्थाने कस्याभस्मत्वभावना ” इत्युक्तत्वायोनिशब्द-स्यासम्भवं । Cf. also Matsyapurâna “मनसः पूर्वमृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः”.

P. 25 St. 65.—**अदृष्टदृशप्रजं**, Châritravardhana remarks, “सदृ-शप्रजमित्यनेन सर्वथा सन्तानाभावो नास्ति ।” Perhaps according to him the king Dilipa had progeny but not so worthy of his name &c.—**न मामवति**, &c., ‘the earth though producing gems does not gratify, or content me’; the root अच् means originally ‘to be pleased with,’ ‘to be glad,’ ‘to rejoice’; it then acquires the force of a transi- tive verb, and means ‘to please,’ ‘to gratify.’ The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit, viz., that of protecting or defending is only a secondary derivative.—Cf. R. XI. 75. “क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति ना जिते त्वयि.”—**सद्दीपा** &c., analyse द्विर्गता आपः अवेति दीपास्तैः सह वर्तते इति. Cf. Pānini, VI. 3. 97. “द्रव्यन्तरूपसंगेभ्योऽप ईत.” By this the word अप् is changed to ईप् &c., compare समीपं, अंतरीपं.—**रत्नसूः**, explain रत्नानि सूयते इति. Cf. “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते,” often cited by our scholiast.—**मेदिनी**, explain मेदोऽस्या अस्तीति. The earth is called so because it was over- spread with the fat of the demons मयु and कैटभ whom Vishnu put to death.

P. 26. St. 66.—**स्वधासंग्रहतत्पराः**, ‘intent upon to the laying up of the obsequial food offered to them’; that is, fearing that after Dilipa, there would be none in the family to perform the S'râddha ceremony for them, they do not consume all that is offered to them by Dilipa, but they eat sparingly, and lay by the rest for the future. Cf. S'â. VI. 157. “अस्मात्परं बत यथाभुतिसंभृतानि । को नः कुले निव- पनानि नियच्छतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं । धीताभुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति”[॥] स्वधा is derived from रव् 1. A ‘to eat’, ‘to taste’; by एषोदरादि the

द being changed to ध with the affix आ it becomes स्वधा. Some derive it from the root धा 3 P. A. but this view does not appear convincing.

P. 26. St. 67.—कवोष्णं, Châritravardhana remarks, “दिलीपानन्तरं पयो न लप्स्याम इति शोकावेशान्निर्गच्छद्भिनिःश्वासैरीषदूष्णं पितरः स्वीकुर्वन्ते इति.”

P. 26. St. 68—लोकालोक, is the name of a mythical mountain, dividing the visible world from the regions of darkness. The लोकालोक called also चक्रवाल, is really the wall of clouds that bounds our horizon, all around us. The word literally means ‘that which has the world of beings and also the world of no beings.’ The name has reference to the mythical conception that the लोकालोक is a round chain of mountains surrounding like a wall, the earth conceived to be flat like a disk, within which wall the sun and all the heavenly bodies move about, and beyond which pervades entire darkness. Cf. Matsyapurāṇa Chap. 122; “परं पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान् । स्वादूदकः समुद्रस्तु स समन्तादेवेष्टयत् । स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमंडलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकस्त उच्यते । आलोकस्तत्र चार्वाकच निरालोकस्ततः परं ।”

P. 27. St. 70—वन्ध्यामाश्रमवृक्षकं, mark the appropriateness of the simile, as being drawn from the daily scenes of, and as perfectly familiar to, the person addressed.—आश्रम &c., Châritravardhana observes, “आश्रमशब्देन स्नेहाधिक्यं” ।

P. 27. St. 71.—ऋणमन्त्यम्, ‘the last debt’ i. e. the debt to be paid to the *manes*. Every one that is born has three debts to pay off. He, who learns the Vedas, pays off the debt to sages; he, who sacrifices, pays off the debt to gods; and he, who begets a son, pays off the debt to the *manes*.—अरुतुदमिव &c. ‘like a sharp chain to an elephant that has had no plunge or bath.’ Explain अरुं वि मर्माणि तु दतीति, cutting or wounding the vital parts; hence ‘corrosive.’—आलान means a chain by which the elephant is tied. In this verse आलान does not mean the post, but simply a rope or chain. Our Scholiast renders it in the sense of a post. Cf. R. IV. 69. “गजालानपरिक्लिष्टैरक्षौटैस्सार्धमानताः” । The word also means a tying-post. Cf. R. IV. 81. “तद्गजालानतां प्रातैः सह कालागुरुदुमैः” । Here आलान clearly means the tying-post; compare also R. XIV. 38. “सोढुं न तत्पूर्वमनर्णमाशे । आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेदः” ।

P. 28. St. 72.—सात is a term of affection, endearment or pity applied to any person, but usually to inferiors, or juniors, pupils and children; it is also a term of respect applied to elders or other

venerable persons as here. Cf. Manu II. 125. “वृद्धं तातेति चेतः ।” —इ-
 श्वाकूणां, A subjective genitive. In the singular and dual this word
 is declined like nouns ending in अ and in the plural like a word that
 ends in उ i. e. ऐश्वाकः, ऐश्वाकौ, इश्वाकवः. Cf. औडुलोमि. On this
 Châritravardhana has the following note, “इश्वाकूणां दुराप इति स-
 म्वन्धे ॥ “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्” Pāṇini, II. 3. 69. इति षष्ठी निषे-
 धात्कथं कर्तरि षष्ठी । “आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखधियं । कोशदण्डसमप्राणां
 किमेषामस्ति दुष्करं” । इत्यादावलंकारिकैरादृतत्वात् दोषः । यदाह च भोजः । “इदं
 हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसामपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति” इति । यद्वा
 सम्वन्धविवक्षायां षष्ठी । न कृयोगे तस्यास्त्वनिषिद्धत्वात् ।”

P. 28. St. 73.—सुतमीनः, analyse सुतः निद्रां प्राता अत एव निश्चला
 मीना मत्स्या यत्र स तथोक्तः.

P. 28. St. 74.—प्रणिधानेन, Châritravardhana renders it by “यो-
 गसमाधिना.”—भावितात्मा, Vijayagani analyses “भावितो ज्ञानमय आत्मा
 जीवो यस्य सः.”

P. 29. St. 75.—पुरा शक्रमुपस्थाय &c. The kings of the solar race
 are noted for their having repeatedly gone to the assistance of
 Indra, whenever he was in danger from the Asuras. Cf. R. VI. 73.
 “अर्धासनं गोत्रमिदोऽधितद्वौ.” Vijayagani explains the word शक्र by, “शं-
 कते भये प्राप्नोति तपस्विभ्योऽपीति” शक्रः । Cf. also Sumativijaya: “सूर्यवंश्याः
 सर्वेऽपि शक्रस्याराधनायै दिवि गच्छन्तो भुवनत्रयेऽस्खलितगतयः आसन्” ।—कल्पतरु-
 च्छायां. Cf. Pāṇini II. 4. 22. “छायावाहुल्ये” An inflectional Tatpurusha
 compound ending in छाया is neuter, if the preceding member
 denotes plurality of objects. But here कल्पतरु is in the singular num-
 ber and therefore the compound is कल्पतरुच्छाया and not कल्पतरुच्छायं.

P. 29. St. 76.—रुतुस्नातां &c, ‘a woman who has bathed after
 menstruation, and who is therefore fit for performing the household
 business in company with her husband.’ On this Châritravardhana,
 Sumativijaya and Vijayagani have the following, “रुतुस्नातां च यो
 भार्या सजिघौ नोत्पगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः.”—स्मरन्, the
 root स्मृ governing accusative and genitive; see Apte’s guide, 113. (b)
 p. 81.—साधु is here used as a noun in the sense of ‘respect.’

P. 30. St. 78.—आकाशगङ्गायाः &c., ‘the celestial Ganges,’ i. e.
 the Ganges before it descends into the plains of India.—राजन्, Cf.
 “पृथुं वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा रक्तः स्पेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत” ।
 Compare also R. IV. 12. “तथैव सोऽभूद्वर्धो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ।”

P. 30. St. 79.—श्रेयः प्रतिवप्राति, Cf. Sumativijaya : “उक्तञ्च ।
 अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यापूज्यन्यतिक्रमः । दुर्भिक्षं मारिरोगाश्च भवन्त्येवं न संशयः” ।

P. 31. St. 80.—दीर्घ सत्रस्य &c., 'On this सत्र sacrifice see आथ-
 लयनसूत्र, chap. XII. The length of time required for a सत्र sacrifice
 varies between one year and a thousand years. The peculiarities
 of a दीर्घसत्र sacrifice, as distinguished from a common यज्ञ, is, that
 whereas in the latter the merit resulting from the sacrifice belongs
 wholly to the Yajamāna, and the only advantage gained by the
 sixteen priests is the dakṣhinā they receive,—in the former the merit
 is divided among the sixteen priests and the sacrificer or the Yaja-
 māna.' P. —भुजंगपिहितद्वारं, 'the approach whereto is blocked up
 by the serpents.' Bhujangas are imaginary beings of unparalleled
 loveliness, belonging to the serpent kind, and inhabiting the Pātāla
 or the nether world. Cf. Padmapurāṇa, "एते समधिकसुखा बिलस्वर्गाः
 प्रकीर्तिताः" ।

P. 31. St. 82.—इति वादिन एव, 'while he was yet speaking thus.' The genitive is here used for the more usual locative absolute. —अस्य हेतुः may also be taken, and perhaps more correctly, with वादिनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase 'आहूति साधनं' ।

P. 31. St. 83.—आभुमम्. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following "आविद्धं कुटिलं भुमं वेञ्जितं वक्रमित्यपि" इत्यमरः । This is cited by the Northern Mss.

P. 32. St. 84.—कुण्डोष्ठी is properly derived from कुण्ड, explain कुण्डयते रक्षते जलं वह्निर्वा । अत्र जलाधारपात्रविशेषं 'a pitchure,' and ऊधन्, with the affix ई. ऊधन् has originally, like अहन्, two crude bases, viz., ऊधन् and ऊधर् (sometimes ऊधस्). The न् in कुण्डोष्ठी is, therefore, radical and not extraneous, as the grammarians have it (vide commentary). Cf. also ऊधन्, 'milk.' —मेध्य lit. 'that which has to be killed or sacrificed'; hence holy or sacred.—अवभृथ is the ceremony of ablution performed on a river-bank at the close of a sacrifice, by the sacrificers with Yajamāna. See note to stanza 18 canto IX.

P. 32. St. 85.—गान्धे, here it means 'the body.' Usually it means 'a limb of the body.' —अन्तिकान् ind. 'closely' or 'from near.' It governs the accusative.

P. 33. St. 86.—आशंसितावन्ध्यं, Chāritravardhana discusses as follows : "ननु अभीष्टसिद्धेरुत्पत्त्यमानत्वादिदानीं कथमाशंसितां वन्ध्यमिति । अत्यासन्नसिद्धत्वेनोक्तत्वात् दोषः" ।

P. 33. St. 88.—आत्मानुगमनेन, 'by constant attendance on their own part,' i. e. by your own personal attendance upon her.

P. 34. St. 91.—पुत्रिणां, explain, सुपुत्रास्मन्ति एवमिति.—स्थेयाः, Châritravardhana has the following on this epithet; “यथान्यः पुत्रवान् भारं वहति तथा त्वमपि भूयाः इत्यर्थः । त्वया यथा ते पिता पुत्रवांस्तथा त्वमपि भूयाः ” ।

P. 34 St. 92.—प्रतिजग्राह, on this epithet Châritravardhana writes the following, “दशकालत्वेन गोरक्षणप्रवृत्तिकरणत्वं सूचयते” ।—सपरिग्रहः, here परिग्रह means ‘wife.’ Note the alliteration in this and in the following verse.

P. 35. St. 93.—सूनुत्वाक्, Vashistha's assurance of the birth of a son was one of undoubted truth, yet extremely gratifying to the king.—ऊर्जितश्रियं, explained as ‘radiant with joy’ at the assurance, might also mean of distinguished fortune.—अथ, has here, the force of a partical introducing a change of subject.

P. 35. St. 94.—वन्यां संविधां कल्पयामास, ‘supplied him with a rural accommodation.’ i. e. arranged but a sylvan ministration for him. Cf. Châritravardhana; “यद्यपि तपोमाहान्यान्नानाविधानि भक्ष्य-भोज्यानि मुकराणि तथामि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञो मुनिर्भूपस्य व्रतविषयनियमार्थं वन्यामेव वृत्तिं कृतवानिति ” ।

P. 35. St 95.—कुलपतिना, कुलपति means a sage who feeds and teaches 10,000 disciples.’ Cf. “मुनीनां दशसाहस्रं योजनदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रधिरसौ कुलपतिः स्मृतः”—कुशशयने. Châritravardhana analyses, “कुशैर्दर्भैः परिकल्पितं शयनं तस्मिन् । शाकपार्थिवादिसमासः ” ।

CANTO II.

P. 36. St. 1.—जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, 'with perfumes and garlands caused by his mate to be accepted by her (the sage's cow).' According to Bopadeva, जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये याम् or जायया प्रतिग्राहिता गन्धमाल्ये या would be preferable, since the roots ग्रह, त्यज् &c., according to the use of classical poets, come under those roots which take double accusative.—पीतप्रतिबद्धवत्साम्, 'with her calf sucked and tied up to a post.' Explain पीते (i. e. पाने) अस्यास्तीति, 'having its fill of drink.' पीत is the past passive participle from पा, used in an intransitive sense. On प्रतिग्राहित &c., Châritravardhana has the following explanation, "प्रतिग्राहयित्री सुदक्षिणा प्रतिग्रहित्री धेनुः । स्त्रीदत्तपुष्पग्रहणेनानुकूल्याद्भाविकार्यसिद्धिः."—यशोधनः. On this epithet Châritravardhana remarks, "यशोधनपदेन स्वदेहदानाद्वक्ष्यमाणं धेनुमोचनं सूच्यते" ।

P. 36 St. 2.—धर्मपत्नी, On this epithet Châritravardhana has the following, "उक्तञ्च । पतिं धर्मरतं पत्नी साध्वी शुश्रूषते तु या । नित्यं त्वनल्पहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः" इति । See also commentary.—श्रुतेरिवार्थे &c., the poet refers to the doctrine that the Smritis contain such injunctions only as the S'rutis originally laid down. If a Smṛiti has a precept which finds no authority in the Veda, the difficulty is explained by having recourse to a supposition, that the portion of the Veda which once authorized the Smṛiti in question is now extinct. Cf. Manu II. 10. "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ" । Smṛiti is also stated as, "अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं" । 'the laws of Manu and others whose source is a revelation the existence of which must be inferred.' Kumârila observes "शास्त्रानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृत्येतमूलं न हृष्यते" । And again "पूर्वविज्ञानविषये विज्ञानं स्मृतिरुच्यते । पूर्वज्ञानाद्रिना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते" । Cf. Jâbali, "श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं रमाते वैदिकवत्सता" । Also Jaimini, "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमाने" S'âbarabhâshya I. 33. Vallabha observes, "वेदाधिरूढो ह्यर्थः स्मृतिषूक्तः". The simile of this verse is not so very happy. Pandit says, 'It is not very easy to see what the appropriateness of the simile is here. Notwithstanding the proverbial appropriateness of our poet's similes, one may yet venture to state that now and then he uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which any thing is compared is less intelligible or vivid than the thing itself. We shall meet with many more in-

stances of this kind of simile further on.'—अपांसुलानां. Note here that the affix ल (लच्) denotes 'possession.' Cf. अंसल, मांसल &c.

P. 37. St. 3.—इयितां, 'his beloved,' 'his queen.'—पयोधरीभूत Mark the double meaning of the word पयः, which means 'water,' as well as 'milk.' In its other acceptation analyse, पयसा दुग्धेन अन्यत्र जलेन अधराभूताः तिरस्कृताः । पराजिता इत्यर्थः । चत्वारः समुद्रा यस्यास्तादृशी धरित्री &c. —गोरूपधरां, Formerly the king Anga had a son named Vena; when he came to the throne he issued this proclamation; 'Men must not sacrifice or give gifts or present oblations. Who else but myself is the enjoyer of sacrifices? I am forever the lord of offerings.' The sages remonstrated respectfully with him, but in vain; they admonished him in stronger terms; but when nothing availed, they slew him with blades of consecrated grass. After his death the sages beheld clouds of dust, and on inquiry found that they arose from bands of men who had taken to plundering because the country was left without a king. As Vena was childless, the sages, after consultation, rubbed the thigh (or, according to the Hari-vansa, the right arm) of the dead king to produce a son. From it there came forth "a man like a charred log, with flat face and extremely short." The sages told him to sit down (Nishida). He did so, and thus became a Nishāda, from whom sprang the Nishādas dwelling in the Vindhya mountains, distinguished by their wicked deeds." The Brāhmanas then rubbed the right hand of Vena, and from it "sprang the majestic Prithu, Vena's son, resplendent in body, glowing like the manifested Agni." Cf. Ku. I. 2. "भास्वन्ति रत्नानिमहोपधीश्च इथादिष्टां दुदुर्धरित्रीम्" । —इयालुः. Here the termination आलु (आलुच्) shows 'disposition' or 'tendency,' as निद्रालु, श्रद्धालु; but sometimes it shows 'inability to bear,' as in उष्णालु, शीतालु &c., the affix एलु (एलुच्) has also a similar sense. Cf. हिमेलु.

P. 37. St. 5.—अन्याहतेः स्वैरगतेः, 'by unimpeded roving at will,' analyse स्व+ईरम्, the vowel takes Vriddhi by the *Pārtika* "स्वादीरिपोः,"—सम्राट्, explain "सम्यग्गजते इति सम्राट्," 'a paramount sovereign,' especially one who rules over vassal kings and has spread the Rājasūya sacrifice. Cf. येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्वेभरश्च यः । शास्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्राडभिधीयते" इत्यमरः । This authority of Amara is omitted by the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary; but preserved by the Northern Mss.

P. 38. St. 6.—आसनबन्धधीरः, 'Sticking fast to the tie of his seat,' i. e. sticking fast to his seat as if he had been tied to it. The

original sense of “धीर” appears clearly in this phrase ; the other senses of this word are metaphorical.—निषेदुषीम्, here the perfect participle is used in the sense of the Aorist. Properly it ought to be used in the sense of the perfect tense, but such deviation is frequently found in Kālidāsa’s poem. Cf. तं तद्विधांसं नगरोपकण्ठे; “ श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ” &c.—छायेव तां &c., the simile here is very appropriate. Compare Châritravardhana : “ छायाप्युत्कलक्षणा लौकिक्युपमा तेन भेदोऽपि नास्ति । यदाह वामनः । “ न लिङ्गवचने भेदो लौकिक्यामुपमायां ” ।

P. 38. St. 7.—अन्तर्मदावस्थः. On this epithet Vallabha quotes the following : “ भद्रो मन्दो मृगश्चेति संकीर्णश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव यः ” । —द्विपेन्द्र इव, ‘like an elephant, the king of his race.’ Indra is added to enable the word द्विप to be better comparable with Dilipa, who was himself a मनुजेन्द्र. द्विप, ‘one who drinks with two,’ viz. first with the proboscis and then with the mouth. Cf. अनेकप.

P. 38. St. 8.—लताप्रतानोद्धृतैः, ‘with his hair tied up into a knot by means of the tendrils of wild creepers.’—दावं ‘the forest.’ It may also mean forest-conflagration.

P. 39. St. 9—वितृष्टपार्श्वानुचरस्य, Cf. above 4. II.—पार्श्वानुचर, is a follower or servant, ‘who walks by the side.’ पार्श्व appears to be derived from पर्शु, a ‘rib.’ पर्शु or परशु is also ‘a hatchet,’ which sense it probably acquired from a sharp crooked rib-bone being once used as a hatchet.—पाशभृता, On this Châritravardhana observes, “असर्ता नियमनात्.” The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following authority, “ प्रचेता वरुणः पाशी ” इत्यमरः and also “ आलोको जयशब्दः स्यात् ” इति विश्वः । But the Southern and the Deccan Mss. omit these verses.—उदीरयामासुः, Cf. Châritravardhana “एतेन सेवाचादृक्किः” । —आलोकशब्दम्, here आलोक means a formula of praise ; आलोकशब्दः is a noise which conveyed as it were a panegyric. Cf. Vallabha : “ आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तं । जय जीवेत्यालोकशब्दः । जय जय महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यताम् ” इति आलोकशब्दः । In the lustrous appearance of his body he resembled Varuna, the god of waters. His bow too duly strung, passed for Varuna’s noose. The trees, it seems, mistook him for Varuna, and the birds they had given shelter to, carolling aloud in joyous excitement, did, though unconsciously, what Dilipa’s attendants would have done, viz., shout forth, ‘Victory to the king Dilipa ; lo ! here comes he.’

P. 39. St. 10.—मरुत्सखाभिः, Châritravardhana analysing the word like Mallinātha, has, “ यदा । मरुतां देवानां सखा इन्द्रस्तनुल्या आभा

तेजो यस्य तं तथोक्तं.” Here Châritravardhana observes, “युक्तं मरुत्सखस्य भ्रगलप्रेरणमिति ज्ञाया.”—आरादभिवर्तमानं, ‘As they saw him coming up at a distance.’—आचार°. On this Vallabha remarks, “पुरप्रवेशो हि राजा कुमारीभिः (राजाप्रक्षेपणैः) अवकीर्यते” इत्याचारः. It is a custom among the Aryas to shower fried grain upon a king or other important personage as a mark of honour (as, when he passes through the streets of his capital). All forms of honour due to a king were shown to Dilipa, although he was in the guise of a forester. Not only did the trees on the way-side do duty for a shouting retinue, but young creepers also, under the sway of the wind plucking their flowers, acted the part of citizen damsels showering fried grain. Methinks the fiery glow of Dilipa made Wind mistake him for his friend Fire, and when Dilipa, so worthy of honour, came sufficiently near for the purpose, the young creepers, urged by the Wind, hastened to honour his distinguished guest and friend with showers of flowers, much the same as showers of fried grain from the hands of citizen damsels.

P. 39. St. 11.—इयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः, On this epithet Vallabha observes, “विमलं कलुषीभवच्च चेतः। कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च। न हृगं खलु कोऽप्ययं त्रिघांसुः। स्वलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे.”—धनुर्भूतोपि, Châritravardhana explains it as धानुष्कमप्यनं दृष्ट्वा चेतसो निर्भयत्वेन कृपालुत्वं ज्ञायते इत्यर्थः। “चिन्तमेव कथयत्यनुरागं” इति.—वपुः explain, उप्यन्ते जन्मान्तरभोगमाधनानि बीजान्यत्रेति वपुः, derived from the root वप्, 1 P. A. ‘to sow seeds,’ with the affix उत्सि. This affix is deduced from “अतिव्यापियजितनियनितफिषो नित्” Unâdi Sûtra, 274. S. K. p. 328. Construe, दयार्द्रभावमिने विशङ्कैरन्तःकरणैराख्यातं वपुः विलोकयन्त्यः &c., analyse अन्तःकरण, अन्तर्गतानि करणानि इति, मध्यपदलोपी कर्मधारयः। or अन्तःअन्तःस्थितो जीवस्तस्य करणानि इति षष्ठीतत्पुरुषः.—विलोकयन्त्यः, The rows of eagerly gazing eyes are fixed upon the king, when going after the sacred cow of the sage.—अक्षणाम्, explain, अश्रुतं आश्रोतीति अक्षि, derived from the root अश्, 5. A. with the affix क्ति from “अश्राङ्गित.” Unâdi Sûtra, 52. S. K. p. 321.—°कलमापुः, Châritravardhana observes “अतिसान्दर्यात्.”

P. 40. St. 12.—वनदेवताभिः Châritravardhana remarks “राज्ञो महानुभावतया वनदेवता यशो गायन्ति स्म इत्यर्थः.” The driads or wood-nymphs played the part of eulogizing minstrels.

P. 40. St. 13.—आचारपुनः, ‘who was purified by his devotional acts.’—सिधेदे, Châritravardhana observes, “वृक्षादयो राज्ञांचचारं चकुः.” The wind was both cool and fragrant, and the word आकंपित shows that it was gentle to boot. The first epithet of Dilipa expresses his

need and the second his want of refreshing agencies, while the third establishes his title to ministration even by the purifying element पवन. Pavana himself fanned him and was in charge of his perfumery.—अनोकहा°, explain, अनसः शकटस्य अकं गतिं इन्तीति. It means ‘a tree.’

P. 41. St. 14.—न बबाधे, Sumativijaya observes, “एतेन राज्ञो महा-पौरुषत्वमुक्तं.”

P. 41. St. 15.—दिगन्तराणि. ‘The quarters of the world,’ *i. e.*, all the space contained within the forest and the universe in which the cow and the sun had respectively wandered during the day.—गन्तुं प्रचक्रमे &c., *i. e.* the cow began to return home as the sun was going to set.—निलयाय, means ‘to the house,’ when applied to the cow, and ‘for setting’ or ‘disappearance,’ when applied to the Sun.

P. 41. St. 16.—तामन्वग्ययौ, ‘went after her,’ *i. e.* followed her. अन्वक्, an indeclinable, governs तां.—मध्यमलोकपालः, on this epithet Châritravardhana quotes the following, “भुवो मध्यमत्वं तु स्वर्गपातालापेक्षया । उक्तं च वासवदत्तायां । अवततार मध्यमलोकमंशुमाली.” This earth of mortals is called मध्यमलोक because it is said to be situated between the Svarga above and Pātāla below.—श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना, ‘Like faith visibly present (साक्षात्), when accompanied by the performance of religious works.’ विधि is properly a scriptural precept, *i. e.* विहितकर्मादिकरणं. Some scholars interpret विहितकर्मादिकरण by ‘direction for the performance of a rite as given in the Brāhmaṇa portion of the Veda, which consists of three parts, *viz.*, विधि or commandment, मंत्र or the instrument of thought, *i. e.* the text, and अर्थवाद, explanatory statements, as to the origin of rites and use of the Mantras, mixed up with legends and illustrations.’ But this explanation of Mīmāṃsā is unnecessary here. On the simile see note on 2. II. above.

P. 42. St. 17.—स पल्वलोत्तिर्णि &c., Mallinātha understands that the obscuration of the forests was caused by the dark colour of the boars, the peacocks and the deer. This explanation is unnecessary. The woods darkened up with the shadows of evening. Almost all commentators agree with Mallinātha in their explanations of the verse. Cf. R. IX. 56. “इयामीचकार वनमाकुलदृष्टिपतैः”

P. 42. St. 18.—आपीनभारोद्ग्रहणप्रयत्नान्, ‘On account of her effort to bear the burden of her udders.’ आपीन may have meant originally the udder, as it is fattened on all sides.—तपोवनवृत्तिपथं, ‘The way by

which they returned from the sacred forest to the hermitage. 'तपस्' has no particular force in तपोवन here, except that of sacredness. All that the poet meant seems to have been, that the forest into which Dilīpa followed Vashishtha's cow, was one of those sacred places, which, the sages might use as their habitations, not implying however, that that particular forest was actually used then for such purposes.—गृष्टिः, A cow which has had only one calf.

P. 43. St. 19.—निमेषालसपद्मपङ्क्तिः, Vallabha explains it as, “निमेषेषु अलसा मन्थरा पद्मपङ्क्तिः अक्षिलोमाली यस्यास्सा.”—पपौ, Châritravardhana observes. “सादरमालोकनं पानमुच्यते.”

P. 43. St. 20.—दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या, The king representing the blaze of day, and the queen the softness of night, the three resembled night at the head with evening and day in the rear, *i. e.* the poet compares the bright lustre of the king to the brightness of the day, and the soft beauty of the queen to the star-fangled night decorated by the moon; and the tawny colour of the cow to the reddish and rosy appearance of the twilight. Cf. Châritravardhana, “धेनोरपिलोहितत्वात् । समासे लिङ्गभेदान्प्रतीतेर्दिनशब्दस्य नापमादावः । यदाह । इष्टः पुनपुंसकयोः प्रायेण ” इति. सन्ध्या is defined as “अहोरात्रस्य यस्सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता ” &c.

P. 43. St. 21.—प्रदक्षिणीकृत्य, analyse, प्रगता दक्षिणामिति प्रदक्षिणम्, Prâdi compound, and then चि्व.—पयस्विनी, analyse, पयोदग्धमस्यास्तीति पयस्विनी तां तथोक्तां.—साक्षतपात्रहस्ता, 'taking in her hand a vessel containing Akshatas,' *i. e.*, entire grains of unhusked and pounded rice washed with water. 'अक्षता' means grains of unhusked and pounded rice, entire and washed with water; they form one of the several things, the offering of which with Mantras uttered, constitutes worship. Whether offered to an image or to a living object, they are always thrown on the image or the particular parts of a living object, that is worshipped. Therefore in the present case 'अक्षताः' does not stand for 'barley' given to the cow to eat, but simply forms part or whole of the provision of worship. Whatever may have been the original purpose for which such rice was offered to an image, the above is the sense in which the word 'अक्षताः' is understood in India, both as occurring in the present verse as well as every where else. Cf. “अक्षताश्च यवा प्रोक्ताः,” also “अक्षतेनां च येद्विष्णुः.” This word is used only in the plural; हस्त is derived from the root हस् I. P. with affix तन्. Cf. “हसिमुप्रिणवादिदमिलूपृथ्विभ्यस्तन्.” Unâdi Sûtra, 366. S. K. p. 331.—चक्षुःश्रवणस्पर्शस्मृतिरसस्पर्शश्चैव, On this epithet Châritravard-

dhana remarks “तदर्चने पुत्रलाभभावात्.” The horns resembled pillars on either side of the door that led to the fulfilment of her object.

P. 43. St. 22.—वत्सोत्सुकापि, ‘though anxious for her calf.’ Explain “वदति स्नेहमाहात्म्यमिति वत्सः” derived from the root वद् 1. P. ‘to speak’ with the affix स. Cf. “वृत्तवदिह निकमिकविभ्यः सः.” Unādi Sūtra, 342. S. K. p. 330.—सपर्याम्, derived from the root सप् or सत् 1. P. Ved. ‘to worship’ or ‘to honour’ with the affix यक् and अस्. Cf. Pāṇini, III. 1. 27. “कण्डादिभ्यो यक्.”—प्रसादचिह्नानि, ‘Indications of their being pleased with the worshipper.’—पुरःफलानि, ‘having the fruit before them,’ i. e. the reward of their service conspicuously before them. This means, that as soon as indications are seen that “venerable objects of the kind,” are gratified with the worship, its reward is sure to follow the indications.

P. 44. St. 23.—सदारस्य, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “भार्या जायाथ पूंभूनि दाराः” इत्यमरः । —पुनरेव = अन्ययो-गव्यवच्छेदे, seems simply to mean “पुनरपि,” ‘a second time also.’ Our scholiast takes एव with दोग्ध्रीं not for the better.—भेजे, viz. ‘by providing her with palatable grass, rubbing over her back &c.’—भुजोच्छिन्नरिपुः, analyse “भुजाभ्यां बाहुभ्यां उच्छिन्नाः उन्मूलिता विनाशिता वा रिपवः शत्रवो येन स तथोक्तः.”

P. 44. St. 24.—क्रमेण सुतामनु, there is no rhetorical error of repetition in the use of the words क्रम and अनु having the same meaning in the same sentence. Because the word क्रम shows the succession of actions of the cow herself, while अनु denotes that of the actions of both the cow and the king. See commentary.

P. 44. St. 25.—महिष्या &c., the word महिषी is derived from the root मद् 1. P. ‘to honour,’ ‘to revere’ &c. with the affix टिप्च्. Cf. “अविमह्योऽटिप्च्.” Unādi Sūtra, 45. S. K. p. 321.—त्रिगुणानि, ‘three-fold’. गुण means ‘a string’; hence, that part of a string, which forms its fold when doubled. Thus त्रिगुण means ‘having three folds,’ ‘three-fold.’—महनीयकीर्तैः, On this epithet Chāritravardhana observes “केशसहिष्णुत्वात्”.

P. 45. St. 26.—अन्येद्युः, ‘in the following day,’ on the 22nd day; not “on a day” as some scholars suppose. Cf. Pāṇini V. 3. 22. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “अथात्राह्वाय पूर्वह्नात्यादौ पूर्वोत्तरापरान् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युदयः” इत्य-

मरः । —विरुद्धश्च, On this, Châritravardhana observes, “विरुद्धश्च तत्र गमनहेतुः.”—गह्वरम्, derived from the root गाह् 1. A. ‘to enter’ with the affix च्वरच्. It was no matter of wonder and it aroused no suspicion in the king’s mind that the cow entered it.—गौरीगुरोः, The father of Gauri (Pārvati) that is, the mountain Himālaya.

P. 45. St. 27.—अद्रिशोभा ‘beauty of the mountain’ *i. e.*, the Himālaya. The word अद्रि is derived from अद् 2. P. with the affix क्तिन्. Cf. “अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्.” Unādi Sūtra, 504. S. K. p. 334. Some derive it from the root दृ with the negative prefix अ, *viz.* अ ‘not’ and दृ ‘to split,’ ‘not liable to be split.’—सिंहः. Châritravardhana derives it as, “हिनस्ति मारयतीति सिंहः । नृहिसिंहं सायामित्यस्य प्रयोगः । हिंसेर्वर्णविपर्ययः.” Cf. also “भवेद्वर्णगमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोऽस्या वर्णविकृतेर्वर्णलोपात्पदोदरं.”—किल, The word expresses a feigned action. Hence चकपे किल means ‘feigned to drag.’

P. 46. St. 28.—आर्तसाधोः, ‘kind to the distressed.’ *i. e.* dutifu to the distressed.—गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्, ‘prolonged by echoes confined in the cavern.’ On this epithet Châritravardhana remarks, “इत्यन्यच्चिन्त्यस्याप्याकर्षणहेतुः”—रश्मिष्विवादायेव, ‘pulling with ropes as it were.’ On this Sumativijaya remarks, “व्याददानं चतुर्थी स्यादर्शने कथनेऽपि च । आदायकरणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते.” Châritravardhana too observes the same and says, “यथा प्रग्रहेः कश्चित्पुरुषो घोटकायन्यतो यातमाकृष्य निवारयति तथा गोक्रान्तिं राज्ञो दृष्टिं विवारितवादेति भावः.” रश्मि is derived from the root अश्, 5. A. with the affix मि; the अ of this root is changed to र by “अश्नोते रश्मि.” Unādi Sūtra, 485. S. K. p. 334.

P. 46. St. 29.—अधित्यकायाम्, On this epithet Châritravardhana remarks, “सानुमतो ग्रहणेन पौनरुक्त्यं तथा च भट्टिकाव्ये । “समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी.”—लोभ्रद्रुमं, On this Châritravardhana observes, “केसरिपदेन प्रकुलत्वात्साम्यं.” द्रुम is explained as द्रवत्यूर्ध्वं गच्छतीति द्रुः, ‘a branch,’ द्रवः सन्त्यस्यासौ द्रुमः, derived from दृ with the affix मः by “युद्ध्यां मः.” Pāṇini, V. 2. 108.

P. 46. St. 30.—जातानिर्बगः, ‘being thus humbled in his pride,’ ‘humiliated.’ Cf. Sumativijaya : “अथोञ्जाताभिमाननिकृतिः सन्नृत्तवक्रकोपः.”—नृपतिः, On this Châritravardhana observes: “एतेन सामर्थ्योक्तिः.”—निषङ्गात्, explain “नितरां सज्यन्ति अरिमन् शरा इति निषङ्गः,” derived from the root सज् with नि and the affix घञ्.

P. 47. St. 31.—चित्रार्पितारंभ इव, ‘like an action committed, as it were, to painting.’ The poet means that Dilipa, with his hand held fast involuntarily to the root of the arrow, looked like a picture and not a reality—so motionless was he, through the action of a superhuman will. आरंभ is frequently used by Kālidāsa

in the sense of doing or act. Cf. R. I. 15. Meghadûta, 55.—कङ्कपन्ने. Warriors of ancient times used to furnish their arrows with heron's feathers in order that the arrows might dart swiftly.

P. 47. St. 32.—स्वतेजोभिरवह्यत, On this Chârित्रavardhana observes: “अधिक्षेपमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ” इति भरतः.—भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः, Pandit says ‘Referring to the common belief that it is by virtue of the incantations and the using of the root of certain plants, which is supposed to be a specific against snake-poison, that the cobra is made by snake-charmers to stand still, involuntarily, as it would appear, balancing in the air the fore-part of his body. The secret would appear to lie in the music of the flute, of which the snake is wonderfully fond, and in the natural unwillingness of the reptile to attack any one without provocation. It is quite a fact, however, that a cobra can actually be reduced to the somewhat helpless condition to which the poet alludes.’—आगस्कृतम्, explain सहसा एति आगच्छतीति आगः derived from इ with the affix असुन्. Cf. “इण आगोऽपराधे च,” Unâdi Sûtra, 651. S. K. p. 338.—अभ्यर्णे, ‘standing very near.’

P. 47. St. 33.—आर्यगृह्यम्, ‘Friendly (or an ally) to the good’ i. e. he who always stood by the venerable, such as Vasishtha's cow in the present example. Compare Chârित्रavardhana: “आर्य-गृह्यत्वं सिंहसमानबलत्वं च संभाषणहेतुः.” Cf. a similar compound, अर्जुनगृह्य of the side of Arjuna, &c. compare also, “वृत्तेन हि भवेदार्यो न धनेन न वियया.”—मनुवंशकेतुम्, ‘The standard or the foremost of the race of Manu.’—विस्माययन्, Cf. Pāṇini I. 3. 68. “भीस्म्योर्हेतुभये.” After the causatives of the verbs भी ‘to fear’, स्मि ‘to wonder,’ even the fruit of the action accrues not to the agent, the Atmanepada is employed, when the fear is produced directly by the causative agent. Here the amazement or wonder is caused by the instrumentality of मनुष्यवाच् and not directly by सिंह, and so there should be विस्माययन् instead of विस्मापयमानः. Durgādâsa explains the reading “विस्मापयन्” in the following way: “विस्मापयते इति विस्मापः”, “विस्मापं करोतीति विस्मापि,” (a denominative form). And hence the present participle विस्मापयन्. The reading विस्मापयन् adopted by Chârित्रavardhana, Vallabha, Sumativijaya and others cannot at all be used.—आत्मवृत्तौ, Chârित्रavardhana explains it by “क्षात्रकर्मणि.”—निजगद्, ‘addressed.’ The preposition नि here possesses no special meaning. It would appear to be used merely for the sake of metre. The prepositions, in general, being similarly treated in Sanskrit, the bulk of whose literature is written in verse, have come almost to lose their meanings.

P. 48. St. 34.—**तव भ्रमेण**. Some scholars hold that **भ्रमेण** has the case instrumental and is connected with the verb **साध्य** which transpires from **अलम्** which expresses शक्ति. See commentary.—**स्यात्**, the potential, because another potential or contingent action underlies “**प्रयुक्तमपि**,” as this is equal to “**ययव्यन्नं प्रयुज्जाः**”—**रंहः** derived from the root **रम्** 1. A. ‘to remain,’ ‘stay,’ ‘pause,’ with the affix **असुन्**. Cf. “**रमेञ्च**” *Unâdi Sûtra*, 653. S. K. p. 338. *Dhâtupradipa* derives it from the root **रह्** with **असुन्**, because it gives the following *Sûtra* “**सर्वधातुभ्योऽसुन्**.”—**सूर्छति**, ‘to prevail against,’ ‘to have power against,’ Cf. R. VI. 9. IX. 79. XII. 57.—**महीपाल**, derived from **मह** 1. P. ‘to be great,’ ‘to increase,’ ‘to gladden,’ &c., with the affix **इन्**. Cf. “**महतिः** स्यात् पूजायां दीनौ मंहयतिर्भवेत् । वृद्धौ तु मंहते पूजासमाने महयत्यपि.”

P. 48. St. 35.—**अष्टमूर्तेः**, Cf. the benedictory stanzas of the *S’ākuntala* and the *Mālavikāgnimitra*. They are, “**जलं वह्निस्तथा यथा सूर्याचन्द्रमसौ तथा । आकाशं वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः**.”—**निकुम्भमित्रः**. It is not clear whether this **निकुम्भ** is the son of **Kumbhakarna** or one of the class of celestial beings to which **कुम्भोदर** himself belongs. In the former case **निकुम्भमित्रं** would mean ‘like (in strength) to **निकुम्भ**.’ Cf. *Châritravardhana*: “**निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वा**.” Also *Vallabha*: “**निकुम्भेन पार्वतीवाहनेन सिंहेन तुल्यो निकुम्भतुल्यस्तम्**.” Cf. *Harivans’a*, “**पार्थे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् । राक्षसेन पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं पुरीं**.”

P. 49. St. 36.—**असुं** &c., Pandit says: ‘Some commentators take the first *Pāda* to be a question. It does not, however, appear quite necessary, especially as in Sanskrit interrogatory sentences are generally indicated by interrogative particles, and as **Kumbhodara** merely wishes to call attention to the **Devadāru**, which can be done without a question as well.’ I have with me seven commentaries besides that of **Mallinātha**; but none of these commentators interpret the first *pāda* interrogatively. Only three commentators including **Mallinātha**, have, at the end of the explanation of the first line **इति काकुः**, which means ‘emphasis or stress &c.’—**स्कन्दस्य**, explain, “**स्कन्दनात्पतनाद्वाद्यामिति स्कन्दः**.” Cf. “**स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्तां गुहावासाद्गुहांभवत्**.” On this epithet *Châritravardhana* remarks: “**स्कन्दमातुर्ग्रहणेन कार्तिकेयसाम्यं**.”—**वृषभध्वजेन**. The word **वृषभ** is derived from **वृष्** 1. P. ‘to strive,’ ‘to hurt’ with the affix **अभच्**. Cf. “**ऋषिवृषिभ्यां कित्**.” *Unâdi Sûtra*, 403. S. K. p. 332. **Skanda** has known the taste of his mother’s milk (**पयः**) issuing forth from her breast, which resembles a golden jar. The **Devadāru** tree also has received waters (**पर्याप्ति**) flowing out of her gold-

en pitchers, her breast as it were. The Devadâru tree thus is as much her child as Skanda himself.

P. 49. St. 37.—आलीढं, literally, 'licked out,' hence bitten or wounded. Châritravardhana translates it by "व्याप्तं."

P. 49. St. 38.—त्रासार्थं, 'For the purpose of scaring away.'—व्यापारितः, On this epithet Sumativijaya remarks: "मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामि इति भावः."—अद्रिकुक्षौ, the word कुक्षि (*lit.* belly) here means 'interior.'—अङ्कु here means 'proximity,' 'vicinity.'

P. 50. St. 39.—तस्य &c., Construe "तस्य क्षुधितस्य मे तृते परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा अलम् चान्द्रमसी सुधा सुरद्विष इव." Vallabha takes अलम् to be an adverb qualifying क्षुधितस्य, and उपस्थिता as the predicate. Cf. "हे राजन् तस्य मे मम । एषा गौः शोणितपारणा उपस्थिता । शोणितशरीरवृत्तिः प्राप्ता । रुधिरदेहयात्रा अपतत् । किमर्थं । तृप्त्यै तृतिहेतवे । ईकभूतस्य मे अलमत्यर्थं क्षुधितस्य । किंभूता गौः । परमेश्वरेण संदिष्टकाला विधिनोपदिष्टमरणवेला । दैवेन प्रेरिता" इत्यर्थः &c., are his comments. पारणा is a dinner or a feast after the end of a fast, as, for example, the first dinner on the twelfth lunar day of each half of a month, the previous day being a day of fast. Cf. ब्रह्मवैवर्तपुराण, "पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनं उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणं."—प्रदिष्टकाला, Cf. Châritravardhana "कालोऽवसरो मृत्युर्वा यस्याः सेयं शोणितपारणा उपोषितस्य भोजनं तृप्त्यै अलं पूर्णं."—सुरद्विषः, the root द्विष् takes शतृ or the present participle termination (*Parasmai.*) when it only expresses enmity. As, सुरद्विषन् and not पितरद्विषन्. In the latter case it will be पितरं द्वेष्टि.—चान्द्रमसी सुधेव, *i. e.*, 'the moon herself.' The enemy of the gods (*i. e.* राहु) also gets his meal-after-fast at long intervals, *i. e.* his fasts last very long, because eclipses of the moon do not occur every day. The word सुधा alludes to the legend of the churning of the nectar out of the ocean and the betrayal of राहु and केतु by the moon and the sun. On this verse Châritravardhana quotes the following : "भोजनहेतुत्वाद्गैरेव पारणादिष्टमृत्युरिति कश्चित्."

P. 50. St. 40.—स त्वं &c., 'thou, thus circumstanced,' 'thou who art thus made helpless,' 'thou therefore.'—शस्त्रेण &c., Construe: "यद्रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षे तद् (रक्ष्यं) शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति." 'that a thing to be protected is of impracticable protection by means of weapons—this does not impair the reputation of wielders of arms.' रक्ष्य is "any thing given in the charge of a man for protection." Cf. "यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः."

P. 50. St. 41.—**पुरुषाधिराजः**, Châritravardhana analyses : “अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः । पुरुषाणामधिराजः पुरुषाधिराजः.”—**गिरिस्त-प्रभावान्**, Châritravardhana analyses: गिरिस्त्यास्तीति “लोमादित्वाच्छः” अथ वा गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोतीति । शीतनूकरणेऽस्माद्धातोरातोनुपसंगे कः” । “गिरौ डञ्छन्दसि” इति छान्दसाभिभाषायां प्रयुज्यन्ते आनृषु क्षणिवदिति क्षीर-स्वामिनोक्तत्वात्.” It may also be analysed thus “गिरौ शंत इति.”—**प्रगल्भः**, Cf. Ku. V. 30. “अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्मयेन तेजसा.”

P. 51. St. 42.—**तत्पूर्वभङ्गे** वितथप्रयत्नः &c. Unsuccessful in his effort to discharge an arrow, which (effort) then for the first time knew what hinderance was. Châritravardhana, Vallabha, Sumativijaya and Dinakara agree in their reading with Mallinâtha and Châritravardhana explains it in the following way: “स एव पूर्व-सङ्गोऽसामर्थ्यं यस्य तादृशे इषुप्रयोगे.” Vallabha has “तदेव पूर्वसङ्गो रोधो यस्य स तस्मिन्” &c. Four manuscripts of Mallinâtha's commentary read तत्पूर्वभङ्गे &c., the reading does not appear preferable because भङ्ग means ‘discomfiture’ or ‘defeat’; while, at the time of discharging the arrow, Dilipa's hand was held fast to the root of the arrow by some unknown supernatural power; and the king never sustained any defeat in his duty to protect the cow. See readings.—**इषु** derived from the root ईप् 1. A. ‘to strike,’ ‘to hurt &c.,’ with the affix डः, explain “ईपते हिनस्तीति इषुः.” Cf. “इषेः किञ्च.” Unâdi Sûtra, 13. S. K. p. 320. Here the vowel of the word is shortened by the above Sûtra.—**वज्रपाणिः** &c., The three cities (आयसं राजतं सौवर्णं च) in the sky of the oppressive demons त्रिपुर were, at the request of the gods, burnt down by S'iva, who, in the form of a child in Pârvati's arms, proceeded to witness the burning. Indra, unable to endure the child's splendour, thought of discharging his thunderbolt, but he was benumbed by a glance of the child. The gods, with Brahmâ at their head, hastened to propitiate S'iva by interceding in Indra's behalf. From this time, it is said, that Indra received the epithet of *Vajrapâni* or *Vajrahasta*.

P. 51. St. 43.—**हि**, ‘because’ though the usual sense of the participle is ‘for.’—**भवान्वेद**, i. e., thou seest that my object is not to overreach thee with false professions.

P. 52. St. 44.—**सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः**, this attribute is here applied to S'iva in imitation of the usual way in which a devotee or a worshipper praises his own particular deity, howsoever inferior in the theogony of his religion. The proper part of Sankara as represented by Purânas is प्रत्यवहार ‘universal destruction’. And the first two respectively given to Brahmâ and Vishnu.—**अपि** is

equivalent to 'as—so,' Cf. "देवदेवस्यादेशो यथा पालनीयो गुरोरपि गोधने तथा रक्षणीयः."

P. 52. St. 45.—सत्त्वं, 'thou therefore.'—शरीरवृत्ति, the word शरीर is derived from शृ 9. A. with the affix ईरन्, explain "शौर्यते इति शरीरं."—धेनुः, derived from धे 1. P. 'to suck' with the affix नु, explain "धायति तामिति धेनुः."—विस्मयतां, Châritravardhana remarks, "उत्सुकबालवत्सत्वेन द्वयोरपि नाशः सूचितः."

P. 52. St. 46.—गिरिगह्वराणामन्धकारं शकलानि कुर्वन्. A very odd, but quite a pregnant construction. The poet means to say that when the lion opened his mouth to smile, the rays of light shooting from his snow-white teeth shone forth and split into pieces the total darkness of the cave, which was so thick as to be like a mass of lampsoot, that is the glowing appearance of his teeth shining in the midst of darkness, seemed to divide it into so many portions. The explanation of our scholiast, "निरस्यन्त्रित्यर्थः" is not so lucid. The poet's language would have been more apparent, though certainly less expressive, had he but said "अन्धकारं शकलीकुर्वन्."—दंष्ट्रामयूखैः, explain "दश्यते अनया इति दंष्ट्रा" derived from दंश् 1. P. with the affix हृन् (करणे). मयूख is derived from the root मा with the affix उखः, Cf. "माङ् उखो मयूख" Unâdi Sûtra, 703. S. K. p. 339.

P. 53. St. 47.—एकातपच्चं, 'because there was no rival to king Dilipa, who could enjoy the use of the white imperial umbrella, i. e. showing universal sovereignty. Explain, "आतपाच्चायते यत्तदातपच्चं" derived from the root तप् 1. A. with the prefix आतप and the termination क.—जगतः प्रभुत्वं, On this Châritravardhana observes, "भूपा-न्तराभावात्."—वयः derived from the root वी 2. P. 'to go apart,' with the affix असुन्. Cf. 'वयः कालकृतावस्था.'—अल्पस्यहेतोः, 'For the sake of a trifle.' In this sense of the phrase हेतु is used in all cases except the nominative and the vocative.—बहु, 'the universal or greater good.' Cf. Vallabha: "सार्वभौमत्वादनेकान्यत्कृतानि वस्तूनि त्यक्तुकामः। प्राप्नो हि तुच्छं त्यजन् बहु जिघृक्षति इति विचारमूढस्त्वं."

P. 53. St. 48.—स्वस्तिमती, 'saved', *lit.* 'possessing well-being' or 'safety.' This is an instance of the affix मतुप् being used after an indeclinable or अव्यय. Vallabha remarks: "स्वस्तिशब्दोऽयं श्रेयार्थः."—जीवन्पुनः, 'but if alive,' 'living on the other hand.' पुनः means 'whereas,' 'on the other hand,' 'but,' when it introduces as an enclitic the second member of a sentence embodying a contrast.—स्वदन्ते, 'when you die.'

P. 53. St. 49.—**शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं**, this is equivalent to अस्य मन्युं विनेतुं भवती शक्यं. But as what the poet wishes to say, refers chiefly to the wrath (मन्युः) of the king's preceptor Vasishtha, that word is allowed to change the natural order of the thought. See Apte's guide 178, 179 p. 132.—**कृशानुः**, explain कृशयति तन्-करोतीति, derived from कृश् with the affix आनुक्.—**कोटिशः** The *Tad-dhita* affix शस् when thus added to nouns, especially numerals, form adverbs in the sense of quantity (प्रमाण).

P. 54. St. 51.—**अभाषतेव**, On this epithet Mallinātha cites the following Kārika from Patanjali's Mahābhāṣya, “दुहियाचिरुधिप्र-
धिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरि-
तं कविना.” Explain, दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वेणात्राते अपूर्वविधानमि-
तरेषां तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेण सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति । उपयोगनिमित्तमिति
प्रधानकर्मेपयोगीत्यर्थः । [उपयुज्यते इति उपयोगः पयःप्रभृति तस्य निमित्तं गवादि
तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते] । ब्रुविशासिगुणेन
ब्रुविशास्योः निरुक्तार्थं गुणीभूतज्ञानेन यत्सचते संवद्भाति तज्ज्ञानवत्त्वेनोद्दिश्यं यत्-
दकथितं कर्म इत्युक्तं कविना (सूत्रकारेण) इति । that is, दुह्या चूपचिन्यादिकन्तु
प्राचामनुरोधेनोक्तं । एष्वनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतया ईप्सिततमत्वेनैव द्विकर्मकत्वसिद्धे-
रेकव्यापारार्थका एव भाष्ये गृहीताः &c.

P. 55. St. 52.—**मनुष्यदेवः**, ‘the king of men.’ देव means god as well as king.—**सुतरां दयालुः**, ‘even much more compassionate than before,’ because he was तदध्यासितकातराश्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः. Here अध्यासित is a noun. See Apte's guide, 153 p. 113. Analyse, “तेन सिंहेन अध्यासिता अत एव कातराक्षी कातरे अक्षिणी यस्यास्सा.” Vallabha's reading is “तदध्यासनकातराश्या,” (तस्य सिंहस्य धेनौ यदध्यासनं तेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तया) सिंहाक्रमेण क्षुभितनेत्रया &c.

P. 55. St. 53.—**रूढः**, ‘Well-known,’ ‘celebrated.’ When said of words they are केवलरूढ or रूढ meaning ‘conventional,’ ‘not to be etymologically resolved ;’ ‘having a special meaning or one not depending directly on the etymology ;’ and योगरूढ, ‘having a special as well as an etymological and general meaning, i. e. पङ्कज means ‘growing in mud’ and a ‘lotus-flower.’ The English word *parasol* is an example of a similar kind.—**राज्येन किं**, ‘what with the empire ?’ ‘of what use is the empire ?’—**क्षतात्किल** Cf. Mahābhārata: “**ब्राह्मणानां क्षतवाणात्ततः क्षत्रिय उच्यते.**”—**मलीमसैः**, derived from मल with the affix ईमसः a possessive termination. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “मलीमसं तु मलिनं कचरं मल-
दूषितम्” इत्यमरः ।

P. 55 St. 54.—शक्योऽनुनयः &c., Here Châritravadhana notices a reading “शक्यानुनयः,” and explains it in the following way, “शक्योऽनुनयो यस्येति सः.”—विश्राणनाच्च, Here च has the force of वा अपि ‘even by.’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं ” इत्यमरः ।

P. 56. St. 55.—न पारणा स्याद्विहता, ‘In this way your dinner-after-fast would not be obstructed, and the requirements of the sage’s observances would remain unhampered.’ The पारणा is just as much an enjoined duty as the fast itself which precedes it.

P. 56. St. 56.—परवान्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ” इत्यमरः ।—अवैति is the predicate of भवान्.

P. 57. St. 57.—किमप्यहिंस्यः, किमपि, ‘some how or other,’ ‘for some indefinable cause,’ ‘very much.’ This is the sense of किमपि when used as an adverb. Here किमपि qualifies आर्हस्यः.—यज्ञः शरीरे भव मे इयालुः, Cf. Sumativijaya: “अतो देहभक्षणेन यज्ञो रक्षणीयं मम ” इति तात्पर्यं. Cf. also Hitopades’a “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना यज्ञः-कायेन लभ्येत तत्रलब्धं भवेत्तु किम्.” The Southern and Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “स्यादयालुः कारुणिकः ” इत्यमरः ।—भौतिकेषु पिण्डेष्वनास्था खलु. This indifference does not arise from a metaphorical point of view as in भगवद्गीता, II. 13. “देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुद्यति.” But from a worldly point of view as is clear from the first line vide II. 34. “अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते.” ‘All beings too will tell of your everlasting infamy, and to one who has been honoured, infamy is a greater evil than death.’

P. 57. St. 58.—वनान्ते = वनप्रदेशे or simply ‘a forest.’ The word अन्त has no special meaning here. It may mean प्रदेश or it may be added to strengthen the force of the locative termination. Cf. Châritravadhana : “अन्तश्शब्दे स्वरूपे.”—प्रणयं, Châritravadhana translates it by “स्नेहं.”

P. 57, St. 59.—तथेति, Compare Châritravadhana: “तथेत्यङ्गीकृत्य गां धेनुं उक्तवते हरये सिंहाय &c.,” Vallabha, Sumativijaya and other commentators agree with Mallinātha in interpreting this epithet. And Châritravadhana observes: “गां वाचमुक्तवते इति कश्चित्.”—प्रतिदम्भ-

विमुक्तवाहुः, Here Châritravardhana observes: “ प्रतिदृष्ट्वात्प्रतिबन्धान्मुक्तो वाहुयस्य सः । मुक्तप्रतिबन्धोऽपि शस्त्रमत्याक्षीदिति सम्भवं. ”

P. 58. St. 60.—**पालयितुः प्रजानां**, A paraphrastic epithet for the usual प्रजाप or प्रजापति, ‘ protector ’ or ‘ lord of people, ’ i. e. a king. This way of replacing condensed epithets by means of paraphrastic circumlocutions is but too common in the Kāvya and other elaborate writings in Sanskrit.—**विद्याधरहस्तमुक्ता**, ‘ A shower of flowers discharged by the hands of Vidyâdharas. ’ Explain: धरन्ती धरः । विद्याया गुडिकाञ्जनादिकाया धरः । they are जीमूतवाहन, पुष्पदन्त and other wanderers in the sky.—**उग्रं सिंहनिपातं**, On this epithet Châritravardhana remarks: “ उग्रं सिंहनिपातं शक्तिरस्यापरि कोमला पुष्पवृष्टिः पपाति वैचित्र्यं. ”—**अवाङ्मुखस्य**, analyse अवाग् मुखं यस्य सः तस्य, ‘ with his face bent downwards. ’

P. 58. St. 61.—**अमृतायमानं**, explain, “ अमृममिवाचरतीति, ” a denominative present participle. Cf. “ कृष्णायते or कृष्णति, यशायते or यशस्यते ” &c. On this Vallabha remarks: “ अमृतायमानममृतापममिति विधिव्यापारवैचित्र्यं । यो मरणमाङ्कते स कथमभ्युदयमाप्नोति देवानुकूलतया इत्यमृतमयं ” &c.—**प्रस्रविणीं**, ‘ From whose udder the milk was dripping down on the ground. ’ analyse “ प्रस्रवः क्षीरस्त्रावोऽस्ति यस्यास्तां. ” On this Châritravardhana observes, “ प्रस्रवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यादिति गवां च ज्ञातिः. ”—**राजा**, Cf. Vishnupurâna. “ पृथुं वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति तमब्रुवन् । ततो राजेति नामास्यानुगादजायत ” &c.

P. 58. St. 62.—**विस्मितं**. On this epithet Châritravardhana remarks: “ विस्मयस्तु केसरिणोऽदर्शनात्. ”—**मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोसि**, ‘ Thou hast been simply tried by me by producing an illusion or a delusive phantom. ’ The phrase is equal to “ अहं, मायामुद्भाव्य, त्वां परीक्षाश्चक्रे. ” Like the infinitive the gerund can also be used in the passive.—**किमुतान्यहिंसाः**, Châritravardhana and Vallabha say “ सिंहादयः, ” and Sumativijaya observes: “ सम्मुखं विलोकयितुमापि न समर्थाः किमुत प्रहर्तुं पुरे आसतामिति. ”

P. 59. St. 63.—**प्रीतास्मि**, i. e. प्रसन्नास्मि.—**वरं वृणीष्व**. On this epithet Châritravardhana has, “ पुत्ररूपं वरं वा. ”—**न केवलानां**, Châritravardhana notes, “ गां पयोदाने सामर्थ्यं न तु वरदाने इत्याह. ”

P. 59. St. 64.—**स्वहस्ताजितवीरशब्दः**, ‘ And by whom the appellation hero had been earned by his own arms. ’ On this verse Châritravardhana remarks, मानितातिथित्वेन स्वहस्ताजितवीरशब्दत्वेन चेतनानपेक्षया याश्चाविरोधध्वनिः सृच्यते.

P. 59. St. 65.—**प्रतिश्रुत्य**, ‘ Having granted, ’ ‘ having promised. ’—**सन्तानकामाय**, explain: “ सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः ”

P. 60. St. 66.—शष्ठांशभागमिव, On this Châritravardhana quotes “ राजा हि फलमामोति रक्षितायाः क्षितेरपीति मनुः. ” Cf. Manu “ पञ्चाशद्भाग आदेयो राजा पशुहरिण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं दुर्मांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वेदलस्य च चर्मणां । मृमयानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च &c. ” Here Châritravardhana notices a different reading. It is thus “ वत्साग्निकार्यव्यतिरिक्तमन्यत् । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः । स्तन्यं रसं वरिम तवोपभोक्तुं । षष्ठांशमुन्या इव रक्षितायाः ” । रसस्य नृपसकत्वाभावान्मन्त्रवर्थायाकारकल्पनं वा । अन्यदुपभोक्तुमिच्छामि न तु भवदुक्तं पत्रपुटस्थमिति वाक्यभेदो वा. ”

P. 60. St. 67.—अश्रमेण, ‘ Without fatigue or difficulty ’ i. e. joyously.

P. 60. St. 68.—मुखः प्रसादं, On this epithet Châritravardhana has the following: “ मुखप्रसादानुमितं ज्ञानमिति पौनरुक्त्यहेतुः । स्थूला देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । इत्याद्यपि पौनरुक्त्यमिति व्यक्तिविवेकः ”—गुरुनृपाणां, i. e. नरेन्द्रः. See note to verse 60, II.

P. 61. St. 69.—अनिन्दितात्मा, ‘ He, of unimpeachable character. ’ This epithet is used, it seems, for the purpose of an alliteration.—युञ्जं यशः. On this Pandit observes, ‘ That renown or good fame should be conceived to be as white, i. e., clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or simile as such and step into the region of what may, perhaps, be called unreal similes. The objection is that a real object, i. e. स्तन्य is compared here to an unreal one i. e. यशः which is a fault ; because in an उपमा the उपमान must be “ साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धेन पदार्थः ”. It is based (1) either on a misunderstanding of the word इव, which is taken in the sense of साधर्म्यवाचक, (2) or on an ignorance of the real nature of उत्प्रेक्षा refutation. (1) इव is here सम्भावनापर and not साधर्म्यवाचक as is clearly shown by the presence of the word मूर्त in the line. For if the object is to point out only resemblance between स्तन्य and यशः, it is served even though यशः is not मूर्त, as when we compare यशः to स्तन्य or चन्द्र. (2) उत्प्रेक्षा requires that the उपमान should be unreal. What is a fault in उपमा is an essential condition of, and beauty in उत्प्रेक्षा, vide Kāvya-prakāśa. Cf. Chakravartin, “ यदायमुपमानांशो लोक्तः सिद्धिमुच्छति तदौपमैव एनेव शब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदौप्रेक्षैव एनेव शब्दस्सम्भावनापरः । ” “ साधर्म्यमुपमा, ” Cf. “ सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्, ” i. e. “ उत्कटैककोटिः संशयः सम्भावनं &c. ” Cf. “ यशसि

धवलता वर्ण्यते हासक्रीड्योः. " This circumstance would further redound to his fame, and a spotless fame it was. Methinks, therefore, to drink a quantity of white milk was for him to receive a fresh accession of spotless fame.

P. 61. St. 70.—**प्रास्थानिकं**, The affix इक् may also be added to a word even if it expresses time secondarily *vide* Kās'ikā. इक् = भवार्थे, as in मासिकं.—**स्वस्त्ययनं**, 'Benediction of a Brāhmana after presentation of offerings' derive "ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं" (करणे ल्युट्) with the prefix स्वस्ति.

P. 61. St. 71.—**सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः**, 'whose majesty (or power) was now made more resplendent on account of excellent auspicious ceremonies performed at his departure.' But Châritravardhana explains the epithet thus, सतां मंगलेन प्रणीताग्निप्रदक्षिणादिना मङ्गलद्रव्येण वा । उदग्रतरोऽधिकः प्रभावो यस्य स तथा &c.," Dinakara explains it as "सतां मङ्गलेन प्रीतवह्निगोत्राक्ष्णप्रदक्षिणीकरणेन उदग्रतरो महीयान् प्रभावो यस्य सः &c.," and Valabha refers सन्मङ्गलं (he explains सन्मंगलेनोदग्रतरः &c.,) to the appearance, at the departure of Dilipa, of auspicious birds or the manifestation of other fortunate signs from the assurance that he was now going to get a son &c.

P. 62. St. 72.—**सहिष्णुः**, 'of an ending nature.' The कृत् affix इष्णु (इष्णुच्) shows 'tendency' or 'disposition.' Cf. रान्धिष्णु, भ्राजिष्णु. On this epithet Châritravardhana observes: "सहिष्णुरिति पदेन तादृशस्यैव कार्यसिद्धिर्युक्ति ध्वनिः । यदि वा दूरागमनेऽपि क्लेशराहित्यमित्यन्यः. "—**अनुद्धातसुखेन**, On this epithet Sumativijaya observes: "दूरतो दर्शनेन दुःखानिवर्तकं."—**स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन**, 'as if he had been conveyed [not by a heavy chariot of wood, but] by his desire [मनो रथ] itself which had now been fulfilled.'

P. 62. St. 73.—**औषधीनां नाथः**, 'The lord of plants, i. e., the moon.' Kshîrasvâmin explains it as, "किरणेनाप्यायकत्वात्." Cf. Vishnu Purâna: "नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः । सोमं राज्ये ददौ ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि," also Vyâsa, "अमायान्तु सदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यमृतवत्तथा," and "तच्च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः," and "कलाः षोडश सोमस्य शृङ्गे वर्धयते राविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात्." See also Vāyu Purâna, Chap. 28. p. 292, verses 15, 16. "तस्य यच्चापि तत्तेजः शरीरं मन्वपयत । औषध्यस्ताः समुद्धृतास्तेजसा सञ्ज्वलन्त्युत । ताभिर्धोर्यत्ययं लोकान्पजाश्चापि चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो हि द्विजोन्माः." *vide* ऋग्वेद, Mandala X. 85. 2 "सोमेनादित्या बलिनः सोमेन शशिवी मही । अधो नक्षत्राणमिषामुपर्ये सोम आहितः" where Sâyana explains, "अमृतसंकेन औषधमिवृद्ध्या शशिव्या बलवत्वं." Cf. R. V. 16., XIV, 80. On

this Pandit has the following note ; ‘ Properly speaking औषधीनां नायः or ‘ the king of plants,’ is the Soma plant, which, being largely used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled ‘ the king of plants.’ The key to the fact of औषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the *Rigveda*, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) the Soma juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary,—viz., that whenever a vocable that signifies two things, has other synonymes, those other synonymes also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional sense of *Moon*. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes &c., connected with the original personified or rather deified concept Soma, viz., that of the plant, became attached to the new concept viz., that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logical form. The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant, (or the juice itself) and the Moon ; a synonym of इन्दु in the first sense is the word सोम ; therefore सोम meant both the plant and the Moon. Now because Soma, *the plant*, was developed into a personification by certain attributes, therefore, Soma, *the Moon*, acquired also the same attributes. And thus it is that the Moon also came to be described as ‘ the king or lord of the plants.’ But इन्दु i. e. Soma may mean the Moon, etymologically and therefore more directly than by the above theory of Pandit. इन्दुः explain उन्नति चन्द्रिकया क्लिप्ताङ्कुरोति भुवमिति । सोमः explain सूतेऽमृतं. Cf. S’ruti, “सूयते नवो नवो भवति जायमानः” &c. नेत्रैः पपुः &c., Cf. S’i. XIII. 40. “ मदविभ्रमा सकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकयादृशा.” And Chāritravardhana says, “सादरमवलोकनं पानमुच्यते.”

P. 62. St. 74.—**पुरन्दरश्रीः**, ‘ Having the splendour of Indra.’ **पुरन्दर** or ‘ the destroyer of the town,’ is a name of Indra because he is described in the hymns of the *Rigveda*, as having destroyed the towns of his enemies, i. e. the clouds. The epithet **पुरन्दरश्रीः** is used by the poet for the alliteration with **ग्रं**, which immediately follows it.—**आससञ्ज**, On this epithet Chāritravardhana remarks, “शेषेण हि भू ध्रियते इति साम्यमुचितं.”—**भुजंगेन्द्र**, means आदिशेष the lord of serpents, who is said to support the whole of the world on his thousand heads ; hence the comparison.

P. 63. St. 75.—अत्रेनयनसमुत्थम्. Referring to the legend that *Attri* a celebrated *Rishi* was the father of the Moon, and that this latter was produced from his eyes. The sage is described as the author of many Vedic hymns. He is also one of the seven patriarches, who were all sons of *Brahmā*, and represents, in *Astronomy*, one of the stars of the Great Bear (सर्पिमण्डलं) situated in the north. He is said to have produced the Moon from his eye while he was practising severe asceticism. See *Wilson's Vishnu Purāna* page 392.—लोकपालानां गुरुभिरनुभावैरभिनिविष्टम्, 'Instinct (or inspired) with the mighty (heavy) essence of the *Lokapālas*'. The *Lokapālas* are: "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्," as given by *Amarasinha*.—अनुभाव, here means "अंश, or मात्रा" 'portion,' as used in R. III. 11. *Vallabha* however quotes the following verse on अनुभावैरभिनिविष्टम्, "इन्द्राद्यभुत्वं तपनात्प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्वनाच्च वित्तं । आल्हादकत्वञ्च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरं." Cf. *Manu*, V. 96. "सोमाध्यर्कानिलेन्द्राणां विचायन्योर्यमस्य च । अदानां लोकपालानां वयुर्धरयते नृयः."—आधत्त, *आधान* has the following meanings; (1) 'imparting or instructing,' vide R. I. 24, 85. (2) 'producing,' vide *Meghadūta*, I. 9. (3) 'keeping sacred fire,' vide *Manu*, V. 168. (4) 'appointing,' vide R. VII. 20. On this verse *Chāritravaradhana* has the following: "द्यौश्चन्द्रं गङ्गेशं शुक्रं इति वाच्ये नयनसमुत्थायुक्तं व्यासमुनाय । यदाह वामनः । अल्यं बहुक्षरविन्यासो व्यासः " इति.—वह्निनिष्ठयूत-मैशं तेजः, the seed of *S'iva* secreted by *Agni*, that is, the god *Skanda* or *Kārtikeya*. The myth is this:—*S'iva* cast his seed into the fire, seeing *Pārvatī* unable to bear it, and the god *Agni* in his turn, cast it into the *Gangā*. The *Gangā* then cast it into a thicket of reeds where the god *Skanda* was born. He was then nursed by the six *Kṛittikās* for whose sake he took six heads and twelve hands and eyes. He then became the leader of the gods and protected them from the demon *Tāraka*. For the full account see our note to verse 47. *Meghadūta*. First edition. The two similes contain in them the promise of tender and masculine virtues in the child, besides complimenting the greatness and sanctity of the king and the queen.

CANTO III.

P. 64. St. 1.—उपस्थितोदयं, Châritravardhana analyses: “उपस्थितः प्रातः उदयः पुत्रोत्पत्तिलक्षणो यस्य यस्माद्वा.”—दौर्हदलक्षणमुपस्थितोदयं भर्तुरीप्सितं, ‘bore signs of pregnancy which were as it were the longings of her lord with their fulfillment approached.’ भर्तुरीप्सितम् means ‘dear to her lord.’ ईप्सितं *adj.* to दौर्हदलक्षणं; but according to our scholiast who takes ईप्सितं (as in stanza 5) as a neuter abstract noun in opposition to दौर्हदलक्षणं, it would mean ‘which were the desire of her lord’ in which case उपस्थितोदयं may be taken as an adjective to ईप्सितं in the sense above referred to. Vallabha however explains भर्तुरीप्सितं better by “कान्ताभिमतं,” than either Mallinātha or Châritravardhana. Châritravardhana analyses दौर्हदलक्षणं in the following way: “दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिह्नं मुखपाण्डुरादि। (He seems to have read दोहद) अथ वा दोहदस्य लक्षणं चिह्नं यस्मिन्निति वैय्यधिकरण्यबहुव्रीहिमाश्रित्य तादृशं मुखं दधौ इति कथनं। तत्र सुन्दरं। ‘मुखेन सालक्षत लोभ्रपाण्डुना’ इति वक्ष्यमाणत्वात्। गर्भस्य कुलहेतुत्वात्तच्चिह्नेऽप्युपचारः। दुहदो भावो दौर्हदं द्विहदया नारी दौर्हदिनीत्याचख्यते इति संग्रहे। हेतुत्वात्तच्चिह्नेऽप्युपचारः। गर्भिणी स्वहदयेन गर्भहदयेन च द्विहदया चेति निर्वचनं कुर्वन्ति। दौर्हदं (from हृद् with दुर्) seems originally to have meant the aversion to certain things felt by pregnant women.—कौमुदीमुखं, On this epithet Châritravardhana referring to the reading कौमुदीमहं observes: “कौमुदीमहमिति पाठे। कुशन्देन मही ज्ञेया मुदहर्षे च पथ्यते। कौ मोदन्तां नरा यस्मात्तेन सा कौमुदी स्मृता। कौमुदी दीपोत्सवा पौर्णमासी तत्र महः उत्सवः। दीपावत्युत्सवतुल्यामीति कश्चित्। कौमुदीति सुदक्षिणा विशेष्या दोहदलक्षणा इत्यन्यः(?)। सुखमिति पाठे सुखयतीति सुखं। पचायच्।

P. 64. St. 2.—लोभ्रपाण्डुना, On this epithet Mallinātha quotes “वाहट्.” On the signs and symptoms of a pregnant woman &c., vide Playfair’s midwifery chap. IV. छर्दि means (1) nausea or vomiting called the ‘morning sickness’; (2) depraved cravings for strange articles of diet, due to derangements of the digestive functions, known as longings दोहद or भ्रद्धा; (3) प्रसेक, may be excessive secretions from salivary glands. (4) सदन, an undue degree of despondency. (5) मूर्छा, a tendency to syncope, rarely proceeding to actual fainting called ‘Lypothemia.’ (6) दुःखस्वभावता, fractions and imitable disposition. (7) स्तनपीनत्व, enlargement of the breasts. (8) कृग्गच्चूक, turgidity of the nipples and discolouration (darkening) of the areolae. (9) गरिमा कुक्षेः, progressive enlargement of the abdomen. (10) अरोचक, loss of appetite &c.—सावात्,

derived from the root सद् with the affix घञ् and by the necessary *oriddhi* we get साद.—प्रभातकल्पा शर्वरीव, 'like night, well nigh terminated.' The suffix कल्प (कल्पप्) is added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than,' 'about like,' 'nearly equal to.' Cf. St. 36, canto V. "कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् &c."

P. 65. St. 3.—मृत्सुरभि, 'smelling of earth.'—वनराजि पल्लवं, 'A pond (dried up) in a forest grove.' वनराजि here seems to mean 'a grove.'—पयोमुचां पृषतैः सिक्तं &c., Kālidāsa in several places refers to the fragrance of the earth issuing forth from a dry ground on receiving the first shower after the close of the summer and elephants attracted by this earthly fragrance rising up from dry ponds come and smell them over and over again. Sudakshinā also ate earth—as is usual with pregnant women—and so had an earthly fragrance about her mouth, which was attractive to her lord. Cf. Chāritravardhana "शुष्कसरासि जलपाते सौरभ्यमिति पल्वलोक्तिः."

P. 66. St. 4.—मरुत्वान् is the name of Indra, because he is invariably followed by the Maruts, the gods of the tempests.—दिगन्तविश्रान्तरथः, analyse दिगन्ते दिशां ग्राप्ते विश्रान्ते रथः स्पन्दनं यस्य सः. On this epithet Chāritravardhana observes: "सर्वभौमत्वान्."

P. 66. St. 5.—अनुवेले, 'From time to time,' 'constantly.'—उत्तर-कोशलेश्वरः. The kingdom of Kos'ala, accordingly, to the Rāmāyana, was situated along the banks of the Sarayū, the river Gogrā of the present day. Its capital Ayodhyā is described in the fifth chapter of the Adikāṇḍa and said to have extended forty eight miles in length and twelve miles in breadth. It was also called Sāketa, and one of its principal suburbs was नन्दिग्राम, where Bharata governed the kingdom during the absence of Rāma. We know from the Ayodhyākāṇḍa that it lay to the east of the capital. My opinion as to its situation, observes Anundoram Boorooah, is based on several passages of the Mahābhārata and the Mātsyapurāṇa which show not only that it was about the Gomati, but also that it was about its confluence with the Gangā. There is a celebrated place of pilgrimage called Dhopapura on the right bank of this river 18 miles South-East of Sultānpura (formerly known as Kus'abhavanapura), which is probably the रामतीर्थ of the Mahābhārata. From a look at the map it will appear that it lies in a line from Ayodhyā to Prayāga—the route taken by Rāma in his exile, and the name signifies 'where sins are washed away.' At the time of Rāma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned res-

pectively at Kus'âvati, in southern Kos'ala in the defiles of the Vindhya and at S'râvasti in northern Kos'ala. In the Matsya Purâna, the last province is called गण्ड, a district still known by the same name and occurring in the Mahâbhârata after Panchâla among the conquests of भीम. There can be no doubt, therefore, that the country north of Ayodhya comprising गण्ड and Baraith was known as Uttara-Kos'ala. For the full account see Anandoram Boorooah's ancient geography of India, paras 93-96. pp. 86-90.—मागधी, On this Châritravardhana observes: स्वयमुत्तरकोशलजत्वमन्यदेशजाययेति ज्ञापनाय मागधीत्युक्तिः. "

P. 66. St. 6.—दोहदुःखशीलतामुपेत्य, 'having come to the languor consequent upon the qualms of pregnancy.' Châritravardhana analyses: "दोहदेन गर्भेण तज्जनितेच्छया वा यदुःखं तदनुभूतिशीलत्वमुपेत्य. " Sumativijaya has: "दोहदेन गर्भेण यदुःखं तत्."—यदेव &c., construe: "यद्वे तदाहतमपश्यदेव, " 'she saw that every thing brought to her which she desired.'—अधिज्यधन्वनः, On this epithet Châritravardhana observes: "अधिज्यधन्वनः इति हेतुगर्भं विशेषणं. "

P. 67. St. 8.—दिनेषु गच्छत्सु, 'As days rolled on,' 'in the course of time,' i. e., as she advanced in the course of her pregnancy.—स्तनद्वयं, On this Châritravardhana remarks: "गर्भिण्याः कुक्षयुगमीदृक् सिद्धं.

P. 68. St. 9.—सागराम्बरां, On this Vallabha observes: "इति गर्भं स्य सार्वभौमोक्तिः," and Châritravardhana has: "एतेन प्रियत्वोक्तिः. " The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. "भूतधात्री रत्नगर्भा विजुला सागराम्बरा " इति कोशः।—नदीमिव, On this epithet Châritravardhana observes: "एतेन पीडनत्वोक्तिः," and Vallabha has, "इति गर्भस्य पुण्यप्रतिपादनं."—शमीमिव, 'fire is said to be latent in the S'amî wood, a rod of which is used for producing fire by friction for sacred purposes. Châritravardhana says, "इति तेजस्वितोक्तिः. " Cf. S'a. 4.—सरस्वती, The river Sarasvatî flows near Thânesvara (स्थावराक्षर). Its modern name is Sarsuti or Caggar. Anandoram Boorooah observes: 'Two other junctions are mentioned which are borne out by the map, viz., of the कौशिकी and the दृषद्वती on the west and of the Arunâ with the Sarasvatî below Thânes'vara. Near the first is व्यासस्थली the modern Basthali. Not far from the junction of the two combined streams (सरस्वती and दृषद्वती) is the modern Kaithal, which is probably कपिस्थल of the Vanaparvan. The Sarasvatî which loses itself in the sandy-desert is supposed by the poet to flow under the surface of the earth,

and join ultimately the ocean.' Cf. Vallabha. " म्लेच्छदेशेषु सा-
हस्रन्तर्धाय भूयः पुण्यप्रदेशेषूद्भवतीति पुराणवार्ता." Compare also Châritra-
vardhana : " सरस्वत्या ऊर्ध्वं बालुकाः पातालान्तर्गतं जलमिति वार्तामाच. " In
the *Rigveda* it is represented as flowing into the sea : but later
legends make it disappear under ground and join the Gangâ and
Yamunâ at Prayâga. It is said that Varuna forcibly carried off
Bhadra the beautiful spouse of a Brâhmana named उत्थय and would
not give her up. The Brâhmana then addressed himself to
countries and to the river Sarasvati, saying " O goddess Sarasvati,
disappear into the deserts and let this land, deserted by trees, be-
come impure. " After the country had thus become dried up, Va-
runa submitted and brought back the wife of उत्थय. Mahabhârata.
—सप्तत्वां, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's com-
mentary omit the following authority cited by the Northern Mss.
" आयन्नसन्वा स्याद्दिव्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी " इत्यमरः । The figure according
to Châritravardhana is " मालंपमा. "

P. 68. St. 10.—धीरः, Châritravardhana explains: " धियं रातीति
धीरः. "—पुंसवनादिका, पुंसवन is the first of the purificatory Sanskâras.
It is a ceremony performed on a woman's perceiving the first signs
of a living conception with a view to the birth of a male child. Cf.
S'aunaka, " व्यक्ते गर्भे तृतीयं तु मांसं पुंसवने भवतु । गर्भेऽव्यक्ते तृतीयं चेच्चतुर्थे मासि
वा भवतु । and also Vasishta, कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयंथवा । मासि
स्मृतितनौ तुषारकिरणं पुण्येऽथवा वैष्णवे. "

P. 68. St. 11.—सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्, Cf. R. II. 75.—उपचा-
राञ्जलिखिन्नहस्तया, Châritravardhana analyses the compound in the
following way: " उपचारो विनयस्तदर्थं योऽञ्जलिस्तद्विषये खिन्नौ हस्तौ यस्यास्त-
या. " This means that Sudakshinâ had grown so delicate that her
hands felt an exertion, even in their joining together to bid saluta-
tion to the king.—कुशलैः, The Southern and the Deccan Mss. of
Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the
Northern Mss. " कृती कुशलः " इत्यमरः ।

P. 69. St. 12.—कुमारभृत्याकुशलैः, On this Châritravardhana re-
marks: " कुमारभृत्या बालचिकित्सा तन्मस्वन्धि कुमारभृत्यमायुर्वेदाङ्गमुच्यते । शल्यं
शलोकं कायचिकित्सा भूतविषा कुमारभृत्यमगदत्तत्वं वात्राकरणमित्यष्टावंगानीति मुमु-
ते. " Those enumerated, however, make up seven only.—अनुष्ठिते
&c. On this epithet Châritravardhana observes: भ्रजातेऽपि कुमार
कुमारभृत्याप्रयोगो न दोषाय कुमारभृत्या गर्भकर्मणि प्रजनं च क्रियते इति कौटिल्य-
नोक्तत्वात्. " —गर्भनर्मणि, *lit.* it means ' the nourishment of the foetus. '
—अश्रितां. The suffix इत (इतच्) forms adjectives which denote

‘containing’ that which is expressed by the nouns to which इत is added.—प्रतीतः, ‘pleased,’ ‘delighted.’ It also means ‘convinced,’ ‘known,’ ‘trusted,’ ‘proved,’ ‘famous’ &c.

P. 69. St. 13.—उच्चसंश्रयैः, Mallinâtha’s reading does not appear to be उच्चसंश्रयैः but उच्चसंस्थितैः, as also read by Châritravardhana and others; for the majority of southern manuscripts of Mallinâtha’s commentary read, “उच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः, excepting one manuscript which has the following, “उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः” &c, but here the expression उच्चसंस्थितैः is useless or redundant when the expression तुङ्गस्थानगैः is expressly stated in the commentary along with the word उच्चसंश्रयैः (if it is the reading at all). Whenever Mallinâtha gives a third expression he generally repeats it along with the phrase इत्यर्थः, and does not give two synonymous words for a single epithet. And further in the commentary we find “तदिदमाह कविः । उच्चसंस्थितैरसूर्यगैरिति च.” This clearly shows that Mallinâtha had before him the text उच्चसंस्थितैः for his commentary and not उच्चसंश्रयैः. The Northern and the Bengal Mss. have उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः &c., here also the word उच्चसंस्थितैः appears superfluous. On this epithet Châritravardhana has the following note: “कीदृशं ग्रहाणां द्विविधमुच्चत्वं राशीकृतं भागकृतं च तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योचता दशभागेषु । बुधे शीतगोत्रेषु भागेषु । हरो कुजस्याष्टाविंशेषु । कन्यायां बुधस्य पंचदशसु भागेषु । कर्के गुरोः पंचसु भागेषु । मीने शुक्रस्य सप्तविंशतिभागेषु । तुलायां शनैर्विंशति भागेषु । तथा च जोतिर्विंशति । अजबुधमृगाङ्गनाकर्कमीनवणिजांशकेष्विनायुषाः । दशशिष्यष्टाविंशतिर्थांद्रियविधनविंशेषु । एवमुच्चस्थानानि तत्रस्थितैः पंचभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपत्तयस्तं । उक्तं च । एकेन सुखी । द्वाभ्यां धेष्टः । त्रिभिर्नृपतुल्यः । चतुर्भिर्नृपः पंचभिर्देवतुल्यः । इति भाग्यसंपत् ।—असूर्यगैः &c., Union with the sun (i. e. merging into the sun) forms the *setting* (अस्तमयः) of the planets and separation from the sun forms their *rising* (उदयः). On this epithet Châritravardhana remarks : असूर्यगैरनस्तैः सर्वे ग्रहाः सूर्याशिंगता अस्तङ्गता उच्यन्ते । उक्तञ्च । क्रात्रांतः क्रूरगतः क्रूरदृष्टस्तु यो ग्रहो विरश्मितां प्रपन्नश्च स विनष्टो बुधैः स्मृतः । अत एवाकं न प्रातैः । पुत्रस्य पंचग्रहोच्चसूचितदेवसादृश्यात्सुदक्षिणायाः शर्चासमा इत्युचितं विशेषणं.” Both these adjectives have been fully explained in the commentary. The five planets रवि, मङ्गल, बृहस्पति, शुक्र, and शनि are said to be उच्चसंश्रय or occupying a high position (‘तुङ्ग,’ high, is the technical word) when they each enter respectively the following zodiacal signs: मेष (aries), मृग (capricorn), कर्क (cancer), मीन (pisces), and तुला (libra). Dilipa’s son was foreshown by five such to be a divine man. One such would promise happiness, two great achievements, three kinglike position, four royalty, and five divine position.—त्रिसाधनाशक्तिः, ‘The royal power that consists of three factors,’

viz., “प्रभुशक्ति or प्रभावशक्ति,” ‘the majesty of the king himself,’ *i. e.* prestige, authority, मंत्रशक्ति, ‘the power of good counsel,’ उत्साहशक्ति, ‘the power of energy,’ *i. e.*, earnestness. These three factors are also each called a power (शक्त्यः).

P. 70. St. 14.—दिशः प्रसेदुः, &c. These being signs that are exhibited only, when a great benefactor of the world is born, Kālidāsa says “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्.” *Cf.* Buddha-Charita, Canto XIII. 73. “तथापि पापीयसि निर्जिते गते । दिशः प्रसेदुः प्रभवौ निशाकरः । दिवो निपेतुर्भुवि पुष्पवृष्टयः । रराज योषेव विकल्मषा निशा.”

P. 70. St. 15.—अरिष्टशय्यां परितः, ‘around the bed in the lying-in-chamber.’ अरिष्ट is one of those many words in Sanskrit, which have senses quite opposed to each other. अरिष्ट *adj.* originally meant ‘unhurt,’ ‘unharmed,’ ‘secure,’ ‘safe,’ and then it means in classical Sanskrit ‘bad,’ ‘ill-luck,’ ‘misfortune’ (अरिष्टं). *Cf.* आरात् near, at a distance; यु to join, to disjoin; अराला a chaste, and an unchaste woman. Many more may be added to this. ‘It is quite possible,’ observes Pandit, ‘that this should arise from a later generation misunderstanding the language of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear as day-light, have become somewhat obscure to them.’ The word अरिष्ट is derived from the root रिष् 1. 4. P. ‘to hurt,’ ‘to harm,’ ‘to kill’ &c., with the negative particle अ, and त, the termination of the past participle.—सुजन्मनः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ।

P. 71. St. 16.—उभे चामरे ‘the two chowries,’ *viz.*, one for each side. One waved to the right, and the other to the left.

P. 71. St. 17.—निवातपद्म &c., for similar expressions, *Cf.* R. V. 61. VII. 19; X. 82; XII. 36; XVI. 27; and also Ku. III. 67.—निवात°, Chāritravardhana analyses: “वातस्याभावो निवातः.”—आत्मनि, *Cf.* “भवत्संभावन्तोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते । अपि व्यावदिगतानि नांगानि प्रभवन्ति मे” ॥

P. 72. St. 18.—ज्ञातकर्म, is a ceremony at the birth of a child, when the navel-string is divided. It consists in touching the infant’s tongue thrice with ghee after appropriate Mantras. On this epithet Pandit observes : ‘This, like many other ceremonies, is an unmeaning rite in most of its parts. The following is an abridgement of it. The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face

turned towards the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought from a river during day time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the mid-wife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned towards the east, and say ममास्य कुमारस्य गर्भान्मुपानजनितसकलदोषनिर्हरणायुर्मेधाभिवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वहणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a S'râddha to the nine ancestors, and shall throw oblations of clarified butter into the sacred fire, kindled for the purpose, in honour of Agni, Indra, Prajâpati, the Vis'vedevas, and Brahmâ. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions, and put the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with the honey and clarified butter, and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this Mantra: ओम् प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदे सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तं देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say: ओम् मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अधिनौ देवा वाधत्तां पुष्करस्त्रजौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus: अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । ओम् इन्द्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चिचि दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टि तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमहाम् । ओम् अस्मे प्रयन्धि मघवन् नृजीषिन् इन्द्र रायां विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं शरदो जीवसे वा अस्मे वीराच्छ्वेत इन्द्र शिषिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new born, he shall say: अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this Mantra: ओम् इमां कुमारोजरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनं प्रयुञ्जाना आयुर्वर्चो यशो बलम् । He shall then give cows, lands, tîla corn, and gold to Brâhmanas as presents. See *Nârdayana Bhatta's Prayoga Ratna*, under जातकर्म.—अखिले, on this epithet Chârित्रavardhana observes: “अखिलपदं घृतप्राशनादिरित्येके.”—पुरोधसा. On this epithet Chârित्रavardhana remarks: “पुरोधसा पदे कर्तव्यातिशयाक्तिः.”

—प्रयुक्तसंस्कार आकरोद्भवो मणिः. Cf. R. VI. 32 “आरोप्य चक्रध्रममुष्णते-
जास्त्वष्ट्रव शाणोन्निखितो विभाति.”

P. 72. St. 19.—दिवौकसां, ‘of the gods whose abodes are heavens.’ Better to analyse दिवसांको येषां तेषां than the way in which Mallinātha analyses. The word दिव n. is also generally used.—मागधीपतेः, The rejoicings were an honour to the queen. The king’s delight was all the more intense on account of his child being Sudakshina’s as well.

P. 72. St. 20.—न संयतस्तस्य बभूव, ‘On the custom of setting free the prisoners, when a son and heir to the throne is born, Cf. the following as quoted by Vallabha : “युवराजमिषेके च परचक्रावमर्दने । युवजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते.”—रश्मिनुः, explains the absence of prisoners.—पितृणामृणाभिधानात्, Cf. Sumativijaya: “यथा मुने जाते जनकः पितृणामृणांमुच्यते इत्यागमः.” Because a man remains indebted to his ancestors as long as he has not begotten a son : hence the compulsory character of the rite of marriage among Hindus. A man is said to be born with three debts or obligations. The first ऋषिकर्ण is discharged by the study of the Vedas ; the second देवकर्ण, by performance of sacrifices ; and the third पितृकर्ण, by begetting a son. Cf. R. I. 71.

P. 73. St. 21.—अर्थवित्, On this Chāritravardhana observes : “अर्थवित्ति विवेकत्वोक्तिः.” On the figure Chāritravardhana has, “उत्प्रेक्षा व्यंग्या.”

P. 73. St. 22.—अनुप्रवेशात्. On this epithet Vallabha has the following note ; “श्रीसूर्यस्य सुषुम्ना [अमा Ms.] नाम कला तस्याः प्रवेशाद्वाङ्मि युष्माति । चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुषुम्ना नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्धते.”—वृद्धिं पुर्णाय, On this Chāritravardhana remarks : “अमावास्यायां चन्द्रो रवौ गच्छति प्रतिपदि निःसरति तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्धते तथायमपि वृद्धे इत्यर्थः.”—हरिदम्बदीप्तिः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “भास्वद्विष्वक्स्तनाभहरिदम्बाश्गरश्मयः” इत्यमरः ।

P. 73. St. 23.—शरजन्मना, The god S’iva, in company with his wife Pārvati, cast his seed into Agni, who being unable to bear it cast it into the Ganges ; she accordingly was delivered of the deity, Skanda ; who was afterwards received and reared, among thickets of शर reeds, by the six daughters of a king, named कृतिका ; whence he is called शरजन्मा. He was the commander of the army of the gods with Taraka whom he slew in a battle. See our note to st. 75. II. and verse 57, Meghadūta. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority

cited by the Northern Mss. “कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः” इत्यमरः । —तत्सदृशेन तत्समौ, on this Chāritravardhana observes: “अत्रोपमाबलादेव भवानीशचीश्वरेन्द्रसादृश्ये लब्धे । तत्समाविति व्यर्थमिति । व्यक्तिविवेकः । तत्सदृशेनत्यायुक्तौ हर्षमात्रेणैव साम्यं प्रतीयते । न तु तेषामिन्द्रादिसाम्यं । अतो विशेषणद्वयं सार्थकमित्यन्ये.”

P. 74. St. 24.—भावबन्धनं प्रेम, ‘affection to which true love was tied,’ i. e. of which real love was the cause. Vallabha explains it by “चेतवृत्तिगुम्फनं,” and Chāritravardhana by “चित्तवृत्तिबन्धनस्थानं मैत्रीकरणं.” प्रेमन् is kind and tender behaviour towards one whom we love. भाव is the mind, the feeling, which in the present passage is equivalent to ‘love.’ This sense of भाव seems better suited to the present passage than that given by Mallinātha; Cf. R. VI. 36. III. 4.—एकदुतेन पर्यचीयत, Cf. Uttar. “आनन्दप्रथिरेकोऽयमपत्यमिति कथ्यते.”—रयाङ्गनामन्, *lit.* having the same name as that of a carriage-wheel. It is a notion with poets that though the male चक्रवाक and its mate are separated from each other by night, yet their mutual love is all the stronger for their separation.

P. 75. St. 26.—शरीरयोगजैः, ‘arising from his contact with the body of his son.’—चिरात्, ‘acquired, after a long while,’ i. e. after a period of unsatisfied longings, the knowledge (or realization) of the deliciousness of the touch of a son. It may also mean ‘attained, for a long while, to the condition of enjoying, &c.’ or ‘acquired (i. e. recovered) after a long while (so benumbed was he with joy), the consciousness of the pleasure of a contact with his son.’—उपान्तसेमीलितलोचनः, ‘with his eyes closed at the extremities,’ as if to concentrate powers of all his senses to receive the pleasure, which otherwise could be received only by the sense of touch.

P. 75. St. 27.—स्थितेरभेत्ता, ‘No transgressor of the order,’ i. e. preserver of the traditions and customs handed down from his ancestors. Cf. Chāritravardhana: “एतेन स्वाचारनिष्ठवोक्तिः,”—स्वमूर्तिभेदेन = विष्णुना. On this epithet Chāritravardhana remarks: “यथा सत्त्वं प्रधानं दाक्षिण्यादि दृष्ट्वा सर्गं स्थितिमन्तं ब्रह्मा मेने तद्रत्नदृष्ट्युपमयाव्यस्या नन्त्यमुक्तं.” Cf. Dinakara: “ब्रह्मत्वे सजते लोकान्विष्णुत्वे पालयत्यपि रुद्रत्वे संहरत्येव त्रिलोऽवस्थाः स्वयंभुवः इत्युक्तवान्मूर्तिभेदत्वम्.” Cf. St. 16. canto X.

P. 75. St. 28.—वृत्तचूलः, ‘After the ceremony of tonsure had been performed.’ चूडाकर्म is the ceremony of cutting off all the hair on the head of a child, three years old, except one lock on the crown; for the ceremony see Nārāyana Bhatta’s प्रयोगरत्न, under that section.—काकपक्षकैः, Locks round the ears, so called, perhaps, from their dark colour and their position on the sides of the head.

like the two wings of a crow. Side-locks also are left especially among boys of the क्षत्र race.—अमात्यपुत्रैः ‘Attended by sons of Ministers.’ अमात्य is derived from अमा *ind.* ‘at home,’ ‘in the house,’ and the affix ट्य (Cf. नित्य, तत्रत्य &c.,) and means originally a companion at home, a follower, and hence a counsellor, a minister. Cf. Panini, IV. 2. 104.—सवयोभिः, Châritravardhana explains this by “समानवयस्कचलकाकपक्षकैः.”—समुद्रं, Hero Châritravardhana notes “समुद्रस्य दृष्टान्तेन वाङ्मयस्यापास्त्वमुक्तं,” and further observes, “वृत्तचूडकमालिपिसंख्यानां चाथ युञ्जीत इति चाणक्यः.”

P. 76. St. 29.—उपनीतं, उपनयन is a ceremony of investiture with a sacred thread.—क्रियाहि वस्तूपहिता प्रसीदति, ‘for instruction bears fruit if it is imparted to a distinguished pupil.’ On क्रिया Cf. Mv. I. 15. “शिष्टा क्रिया &c.” Compare also III. “नाद्रव्यं निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापारशतेनापि शुक्लत्पाट्यते वक्ः.” Note its proverbial nature.

P. 76. St. 30.—चतुर्णवोपमाः, On this epithet Châritravardhana observes : “एतेन विद्यानां महत्त्वं”—विद्याः, Vallabha, like Mallinātha, quoting कामन्दक adds the following “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिभूतत्वा राजविद्याः” i. e. आन्वीक्षिकी ‘Logic and Metaphysics,’ त्रयी ‘the triple Veda,’ वार्ता ‘practical arts such as agriculture, commerce, medicine &c.,’ दण्डनीति ‘the science of government.’ And says, आन्वीक्षोत्कर्षविज्ञानं धर्माधर्मो त्रयी स्मृतौ । पाशुपात्यं वणिज्या च कृषिवार्ता समाधाय दण्डनीत्यान्तु राज्यस्य व्यवस्था सरिरुच्यते ” (?).—धियो गुणैः On this Vallabha remarks,—“शुभ्रया श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । उहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” । धीतुमिच्छा शुभ्रया । श्रवणमाकर्णनं । ग्रहणं शास्त्राद्युपादानं । धारणमधीतस्याविस्मरणं । उहाः पूर्वपक्षः । अपोहः समचतत्त्वोपरिधाने (?) तत्त्वज्ञानं परमार्थस्वरूपम्.” These are (1) earnestness, (2) hearing, (3) acceptance, (4) digestion, (5) thoughtful discussion and selection, (6) thoughtful rejection, (7) comprehension, (8) knowledge of truth.

P. 77. St. 31.—त्वच्चं स मेध्यां परिधाय, Cf. Uttar. “धने त्वच्चं रौप्यं.”

P. 77. St. 32.—यौवननिर्गमशवः, ‘who had broken up from his boyhood by means of his youth,’ i. e. who had just ceased to be a boy and arrived at the period of youth. Hero Pandit observes, ‘The poet seems to have had in his mind the growth of a bamboo, that shoots up in its growth by breaking open one knot after another.’—कलमः ‘A young elephant.’ Hero Châritravardhana quotes the following from हेम, “कलमभिशदभद्रकः”—गोनीर्यमनोरं, *lit.* ‘charming to behold on account of his dignified bearing.’

P. 77. St. 33.—**गोदान**, is the ceremony of cutting the hair. In this ceremony the *mustache* of a youth of 16 or 18 is shaved for the first time shortly before marriage. On this *Chāritravardhana* has the following: “गोदानं षोडशवर्षनिष्पाद्यं व्रतं,” and analyses, “गवां रोम्णां दानं खण्डनं यत्रेति । एव निरुक्तिः । ब्रह्मचर्यमाषोडशात् ततो गोदानानन्तरं दारकर्म इति चागम्यः,” and *Sumativijaya* observes: “गोप्रशंसापूर्वकं तद्वानप्रकारः.” On this *Pandit* remarks and says: ‘गोदान, originally whiskers. This ceremony differs from the चूडाकर्म in that it is performed when mustache is shaved for the first time. See *Nārāyaṇa Bhatta's Prayoga-Ratna*. After all, those scholars that derive the word from गो a cow, and दान a gift, meaning a cow gift, from cows being given as presents on the occasion of the *Godāna* ceremony, may be nearer the truth than *Mallinātha*.’ See commentary. —**विवाहदीक्षां निरवर्तयन्**, ‘caused the marriage vow to be performed.’ दीक्षा is the assumption of a particular observance or rules during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा, *i. e.* the vow to observe particular rules of conduct, till the close of the sacrifice. In the same manner the young prince, taking up the **विवाहदीक्षा**, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the **वानप्रस्थाश्रम**.—**दक्षसुताः**, *viz.*, the twenty-seven, out of the whole number of fifty, that married the moon. They are the twenty seven asterisms. दक्ष was the son of *Brahman* and one of the *Prajāpatis* or patriarches.

P. 78. St. 34.—**अंसलः**, *Sumativijaya* translates it by “**मनोज्ञस्कन्धः**.” The suffix ल (लच्) denotes *strength*.—**कपाटवक्षाः**, analyse “कपाटवद्विज्ञालं विस्तीर्णं वक्षो हृदयं यस्य सः.”—**परिणद्धकन्धरः**, analyse “परिणद्धा दृढा कन्धरा ग्रीवा यस्य सः.”

P. 78. St. 35.—**नितान्तशुर्वी**, On this epithet *Chāritravardhana* observes: “चिरकालधारणमतिगुरुत्वं.”—**लघयिष्यता**, ‘intending or wishing to lighten.’—**इति**, the particle denotes *cause*.—**निसर्गसंस्कारविनीतः**, ‘modest by nature and educated by the perfection of arts.’ Cf. *Chāritravardhana*: “निसर्गेण स्वभावेन ज्ञात्वाशुभूपाग्रहणाभिनिवेशादिना वा । ग्रन्थबोधनेन संस्कारेण वा विनीतो नम्रः । सहजसंस्कारवासनायुक्तः इत्यन्यः । “भ्रातरं वा सुतं वापि यौवनेन निवेशयेत्” इति कामन्दकः. Here *Pandit* observes, ‘There is a *zeugma* here in the word *विनीत*, as it means both modest when taken with *निसर्ग*, and educated or instructed when construed with *संस्कार*. Cf. also *कामन्दकः*: “विनयोपग्रहाभ्युपै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विक्षायते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्.”

P. 79. St. 36.—अनन्तरं, 'next,' 'after this,' 'not distant from.'
—श्रीरंशेनागच्छत. On this Châritravardhana notes: "प्रभावः सूचिता
मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवं । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपन्निहेतवः" इति कामन्दकः.

P. 79. St. 37.—घनव्यपायेन, analyse "घनानां मेघानां व्यपायो
नाशो यत्र तेन." 'By the dispersion of clouds,' i. e. by the setting in of
शरद् season.—विभावस्तुः explain विभा प्रभा मैव वस्तु विनं यस्य सः. 'One
whose wealth is its light;,' hence fire.

P. 79. St. 38.—शतक्रतुपमः, 'With Indra for his counterpart,'
and शतक्रतुः means 'having, or honoured by, a hundred sacrifices.'
Indra is represented as obstructing any mortal trying to spread
a hundred sacrifices, fearing lest he himself should be super-
seded by his mortal rival. A hundred अश्वमेध sacrifices generally
elevates the sacrificer to the position or rank of Indra. This will
explain verses 39, 48, 49 and 50. On this Pandit observes :
'who was like or second only to Him of one hundred in-
tellects.' शतक्रतु is a very frequent epithet of Indra in the Veda,
and western scholars generally translate it by *possessed of one hun-
dred, i. e. of many intellects*. It is quite possible that the Vedic
epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds
of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current
myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he
became the leader of the gods.' In Vaidic literature क्रतु means
both कर्म as well as प्रज्ञा, and hence, शतक्रतु means one who has per-
formed hundreds of great deeds.—तुरंगरक्षणे, explain "तुरेण त्वरया
वा गच्छतीति तुरंगः or तुरंगमः."

P. 80. St. 39.—गूढविग्रहः=गुप्तकायः, 'with his body concealed,'
i. e. without being seen by Raghu.—जहार, Indra is always repre-
sented as being very jealous of the success of any mortal, in the
aquisition of the merit arising from asceticism, fearing lest he
should himself be superseded by his mortal rival. See. R. III. 38.

P. 80. St. 40.—The repetition of च in the 2nd and 3rd line
denotes *simultaneous occurrence* of two events. Cf. St. 6. Canto X.
On the repetition of च, Vallabha remarks "क्षी चकारौ तुल्यकालापेक्षां
गमयेत्," and Charitravardhana says "चकारौ तुल्यकालप्रतिपादकौ [प्रतिवा-
चकौ Ms.]."—विषादलुप्तप्रतिपत्ति, 'with their presence of mind (discri-
mination or judgment) destroyed by dejection,' i. e. they were re-
duced, by the sudden disappearance of the sacrificial steed, to such
a state of dejection that they were at a loss to know what to do
further.—यदृच्छयागता, 'accidentally came across the way.'—श्रुतप्रभावा,

‘ of well known power. ’ Cf. Châritravardhana : “ आकण्ठिताहात्म्या, ” also Dinakara : “ धृतः प्रभावो रघूत्पत्तिवरप्रदानलक्षणा यस्याः सा धेनुः. ”

P. 81. St. 41.—तद्गुणस्पर्शजलेन, Mallinātha translates निस्पन्द by “ द्रव, ” and Châritravardhana by “ स्वेद. ” Vallabha also agrees with Châritravardhana in his explanation of the above epithet.—सतां, subjective genitive.—अतीन्द्रियेषु भावेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव, ‘ came to be of power of vision grown even with regard to objects transcending the organs of sense. ’ Châritravardhana translates भाव by “ प्रमेय, ” and Vallabha by “ पदार्थ. ” This gift of a divine sight to prince Raghu is one of such things as the “ प्रभाव ” of Vasistha’s cow could accomplish.

P. 81. St. 42.—पर्वतपक्षशातनं, explain “ शातयति नाशयतीति शातनः पर्वतपक्षाणां शातनः छेदकः पर्वतपक्षशातनस्तं. ” पर्वत is derived from पर्व 1. P. ‘ to fill, ’ with the affix अतच् . Cf. “ भृमृदशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयैभ्योऽतच् ” Unādi Sūtra, 390. S. K. p. 331. ‘ The destroyer of the wings of the mountains, ’ i. e. of the clouds. Indra is said to have destroyed the wings of the mountains that once flew about to the great annoyance of the people. Only mount Maināka escaped. Compare also the following : It is said that the demon Hiranyāksha endowed the mountains by the power of his magical art (माया), with wings. Possessed of wings the mountains began to torment the world and people in general. But when Indra saw this he lopped off the wings of the mountains and fixed them in their respective positions. See note to 73. VI.

P. 81. St. 43.—शतैः, Cf. Indra’s other name is “ सहस्राक्ष. ” ‘ the thousand-eyed god, ’ which refers us to the well-known story of his illicit love with अहल्या, Gautama’s spouse. Indra once ravished Ahalyā the wife of the sage Gautama. The Muni’s curse on this account produced a thousand sores in the body of the Lord of gods; but these were afterwards changed into so many eyes.—अनिमेषवृत्तिभिः, ‘ by his eyes free from winking operations, ’ because it is one of the characteristic attributes of the gods that their eyes always remain open—हरिभिः, Sumativijaya translates it by “ नीलवर्णैः ”; but Châritravardhana and Vallabha agree with Mallinātha.—वाजिभिः, explain “ वाजो वेगोऽस्त्येषामिति वाजिनः. ”—गगनस्पृशा, On this epithet Châritravardhana remarks : “ गगनस्पृशा धीरत्वेन भीत्यभावोक्तिः. ”

P. 82. St. 44.—क्रियाविघाताय, ‘ for the obstruction of sacrificial works, ’ क्रिया here stands for sacrifices and other ceremonies connected therewith.

P. 82. St. 45.—त्रिलोकनाथेन, Châritravardhana analyses this in the following way, “त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकं तस्य नाथस्तेन अथवा त्रयश्च ते लोकाश्चेति त्रिलोकाः इति द्विगोरित्यत्र समाहारद्विगोरेव ग्रहणात् । डीपोऽभावः प्रकृतैव परवद्धिगता । तेषां नाथस्तादृशेन.”—च्युतः, Cf. Bhatti, “अच्योद सत्वान् नृपनिश्चुताशः.”—नियम्याः &c., On this epithet Dinakara holds the following discussion. “ननु नियम्या ‘इत्यत्र गदमदचरयमश्चानुपसर्गे’ Pāṇini, III. 1. 100. इत्यादिनोपसर्गाभावे विहितत्वात्कथं यत्प्रत्ययः । उच्यते । पदमस्कारपक्षे केवल-यमेर्यत्प्रत्ययः । पश्चाद्विशब्देन समासः । यद्वा । ‘तत्र न भवेद्विनियम्यम्’ इति का-त्यायनप्रयोगज्ञापकात्साधुः । यद्वा । उपसर्गप्रतिरूपको निशब्दो निपातः । यद्वा । नियमे साधवो नियम्याः । ‘तत्र साधुः’ Pāṇini, IV. 4. 98. इति यत्प्रत्ययः । यद्वा । नियममर्हतीति यत् ।

P. 82. St. 46.—श्रुतेः पथो दर्शयितारः, ‘the guides of the path of the Veda,’ i. e., the teachers of the precept given by the Veda. Here Kālidāsa includes Indra, among the upholders of the Vaidic rites, in conformity with the theory that the Vedas are eternal and thus older than Indra. Châritravardhana, Vallabha, Dinakara and Sumativijaya, however, read श्रुतेः for श्रुतेः, and explain it by “शुद्धस्य पथः,” “निर्मलस्य मार्गस्य” &c. See readings.—पद्धतिम्, explain “पद्धत्यां हन्ति गच्छतीति पद्धतिस्तां &c.” Mark the instance of the root हन् signifying ‘the act of going.’—मयवन्, this epithet is usually derived as मय्यते ‘one who is worshipped,’ though the view taken in the translation (according to one of the interpretations of the commentary on Amara) seems more suited to the context. Note the proverbial nature of the second half of the verse.

P. 83. St. 47.—प्रगल्भं, on this epithet Châritravardhana observes: “प्रगल्भमिति विस्मयहेतुः.”—दिवौकसां, analyse, दिवं स्वर्गः ओ-को निवासस्थानमेषान्ते तथोक्तानां.—निशम्य, ‘having heard,’ as distinguished from निशम्य ‘having seen.’

P. 83. St. 48.—यशोधनैः, on this epithet Châritravardhana observes: “यशो धनैरिति सोऽवृणोति.”—राजन्यकुमार, The word राजन्य is derived from राजन् with the affix यत्.—इज्या, derived from the root यज् with the affix क्यप्. Cf. Châritravardhana, “व्रजयजोर्भावे क्यप्” Pāṇini, III. 3. 98.

P. 83. St. 49.—शतक्रतुं, Châritravardhana analyses the word in the following way. “शतं क्रतवो यज्ञा यस्य स तं तथोक्तं &c.”

P. 84. St. 50.—अपहारितः, On this epithet Châritravardhana remarks, “हरन्तमपि हरणोक्तावपि ह्रूद्यभिमानेन हारितः इत्युक्तं.”—कपिला-नुसारिणा, कपिल was a famous sage of ancient times. He was the founder of the Sāṅkhya system of philosophy. He is often identi-

fied with Vishnu himself. For the story of Kapila taking away the sacrificial horse and burning the sons of Sagara, who on a long search after the stolen horse, traced it to the sage, see Vishnu Purāṇa, Vol., II, Chapter 26th. verses 146-147. Cf. Châritravardhana, “पुरा यज्ञाश्वमन्वेषयमाणास्तुरगापहार्ययमिति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापादितास्तथा मयापि त्वमपि नाश्रयसे इति कपिलानुकृत्या सूचयति.”—सगरस्य सन्ततेः Sagara a king of Ayodhyâ of the solar race and son of king Bâhu who was driven out of his kingdom by the Haihayas. A rival wife gave Sagara's mother a poisonous drug to prevent her delivery. This poison confined the child in the womb for seven years. After this Bâhu died; and his wife gave birth to a prince who was named Sagara by the sage और्व. He made the Yavanas shave their heads entirely &c., “Cf. Vâyu Purāṇa, Vol. II. Chap. 26.

P. 84. St. 51.—यदि सर्गं पृषते, Cf. Dinakara “सगरसुतपदवीं नेष्यामर्त्येवं रूपः सर्गो निश्चयः.” Châritravardhana, Vallabha and Sumatijaya read गर्गः instead of सर्गः, see readings.

P. 85. St 52.—आलीढविशेषशोभिना, ‘Appearing more graceful by the *alidha*.’ आलीढ is one of the eight attitudes or postures in the art of archery, in which the right leg is stretched forward, and the left retracted or bent down. Cf. Vallabha, “पुरा किल भगवान् विपुर-दिधक्षया ऊर्ध्वं दिव्यं वर्षशतमालीढविशेषेण स्थानाधिष्येन ऊर्ध्वमुखस्तिष्ठन् शरं ससायकं करिष्यमाण आस्ते । उक्तञ्च । “आलीढं प्रथमं स्थानं । प्रत्यालीढं द्वितीयकं । वैशाख-न्तु त्रितीयं स्याच्चतुर्थं समपादकं । पञ्चमं चापि कूर्माख्यं । षष्ठं पञ्चासनं तथा । सप्तमं च दुराकारं । अष्टमं गरुडक्रमं ” इत्यष्टावासनानि । Also Châritravardhana: “नामिता पूर्वजंघा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य तु लक्षणम् ” इति कश्चित्. Compare Agni Purāṇa : “अङ्गुष्ठगुल्फपाष्ण्याग्निद्वि-ष्टाः स्युः सहिता यदि । दृष्टं समपदं स्फीतमेतल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुकमायतौ । त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते । हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्यन्ते यत्र जानुनी । चतुर्वितस्याविच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतं । भुजवामपदं पश्चास्त-ब्धजानुरुदक्षिणं । वितस्त्यः पञ्चविस्तारे तदालीढं प्रकीर्तितं । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्तितं.” Cf. “पायात्रीलोत्पलभा रविशशिविलसत्कुण्डलीढपादा &c.,” also Ku. III. 70. “स दक्षिणापाङ्गुनिविष्टमुष्टिं नतां समाकुञ्चितसव्यपादम् । ददर्श चक्री-कृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमानमयोनिम् ” which Mallinātha explains as “आ-लीढाख्यस्थानकं स्थितमित्यर्थः.” The five postures are (1) वैशाख, where the legs are half a cubit apart; (2) मण्डल, in the form of a gateway; (3) समपदं, both the legs in the same position; (4) आलीढ, the right leg advanced with the left bent behind; (5) and प्रत्यालीढ, the reverse. On the occasion of burning विपुर.—विडम्बितेश्वरः, Cf.

Chāritravardhana, “विडम्बितोऽनुकृतः ईश्वरो येन सः । विपुरदाहोयत ईश्वर इव स्थित इत्यर्थः.”

P. 85. St. 53.—अवटम्भमयेन पत्त्रिणा, ‘With an arrow consisting of his defiance,’ *i. e.* challenge, or bold front. अवटम्भ does not mean here, as Pandit takes it, ‘with an arrow consisting of a post’ *i. e.* as large as a post. But it would be more heroic for Raghu to have contented himself with a mere challenge and waited to see his enemy Indra open fire. It was impossible on the part of Raghu to have discharged an arrow which was as large as a post or pillar. Mallinātha’s meaning does not appear clear. Chāritravardhana interpretes it in a better way when he says, स्थैर्यरूपेण ‘with the firmness of his mind,’ *i. e.* to wait patiently with a defiant attitude and thus to give a mere challenge or breathe defiance. Mallinātha’s स्तम्भ may also mean ‘firmness of mind’ *i. e.* the act of waiting patiently. And hence to stand in such an attitude so as to breathe defiance or challenge. The word अवटम्भ also means resoluteness or self-confidence so as to give a clear sense of the act of breathing defiance or challenge. अवटम्भमयेन पत्त्रिणा may also mean ‘function-stopping arrow,’ ‘paralyzing arrow,’ *i. e.*, all functions of Indra stopped or paralyzed, as it were, when he was wounded on the breast by that arrow of the prince Raghu. It would be better to understand Mallinātha in the senses suggested above so as to arrive at a definite sense of the word. Chāritravardhana also translates it by “काञ्चनमयेन वा” and quotes: “प्रथमं स्वर्णव्राण-ताडनं कविसमयविरुद्धमिति कश्चित्”; but was there ever an arrow made of gold? Dinakara explains it by “अवटम्भः सुवर्णं तस्य विकारोऽवटम्भमयः तादृशेन रघोः शरं.” Vallabha says: “अवटम्भप्रधानोऽवटम्भमयस्तेन रघोरमिमानमयेन पत्त्रिणा &c.,” this appears better. Sumativijaya renders “अवटम्भमयेन by “पराक्रममयेन, वीर्यमयेन and further on says किञ्चि-द्विशिष्टेन पत्त्रिणा अवटम्भमयेन सुवर्णमयेन.”—नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने, ‘On his bow, which became for a moment the standard or mark of a set of fresh clouds,’ *i. e.* which resembled for some time the rainbow, which appears when fresh clouds gather in the skies in the beginning of the monsoons. The standard of fresh clouds is the rainbow, which is also called इन्द्रधनुः.

P. 86. St. 55.—कुमारविक्रमः, On this Chāritravardhana observes: “अनेन इन्द्रं सह संग्रामं हतुः.”—कर्कशाङ्गुली, On this epithet Chāritravardhana notes: “इति वदकाटिन्योक्तिः । प्रोत्साहनन्तु वीरजातिः.”—पञ्चविशेषकृद्भिन्ने, ‘Conspicuous with,’ *i. e.* ornamented with the leadlike marks of sandal besmearing painted by S’achi,’ *i. e.* the left

rm, S'achi's pillow, marked by impressions received from her painted cheeks. पत्रविशेषक is the same as पत्रलेखा or पत्रावली, used elsewhere by the poet. Cf. Châritravardhana : “अनेन दुःखानभिज्ञत्वम्.”—सुराद्विपास्कालनकर्कशाङ्गुलौ, ‘the fingers whereof were rough with the goading of the elephant of the gods.’ Cf. Ku. III. 22. “परावतास्कालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः.” On this epithet Dinakara notes, “सुराद्विपेत्यादिर्विशेषणद्वयेन शक्रस्य वीरत्वं सुकुमारत्वञ्चांक्षं.”

P. 86. St. 56.—मयूरपत्त्रिणा, [Châritravardhana explains it as, “मह्यमतिशयेन रौतीति मयूरः। वृषोदरादित्वात्साधुः.” But, “मीनोत्तरन्” Unâdi Sûtra, 67. S. K. p. 322 is the rule from which the word is derived ; the root मी 9. P. with affix उरन्.”—जहार, On this Châritravardhana observes, “एतेन पूर्वोक्तकुमारवासनत्वोक्तिः” (?).

P. 86. St. 57.—सिद्ध, On this Pandit says : “This word appears to be used in the present passage in the sense of ‘ gods ’ generally. The Siddhas are, properly, certain beings, eighty-eight thousand in number, of subdued senses, continent and pure, undesirous of progeny and victorious over death, exempt from covetousness and concupiscence, love and hatred.” See Wilson’s Vishnu Purâna, p. 227.—जयैषिणोः, Châritravardhana notes, इति शक्तिकथनं.”

P. 87. St. 58.—स्वतश्चुतं, See above, II. 75. III. 11.—अम्बुदः On this Châritravardhana notes, “अम्बुदपदोक्त्या जलवर्षेण निवारणोक्तिः.”

P. 87. St. 59.—विडौजसः, Châritravardhana analyses, “विडं भेदकमोजो यस्य स तस्येन्द्रस्य,” and further observes : “विद् व्यापकमोजो यस्येति विग्रहे वर्णस्य व्यत्ययः.” See commentary.—प्रमथ्यमानार्णव° &c. the gods and the demons under the direction of Vishnu once churned the ocean of milk with mount Mandâra for the churning-handle and the serpent Vasuki as a rope and Vishnu (in the form of a tortoise) as the pivot. Ambrosia, the Goddess Lakshmi and various other precious things came out of the churning. See Râmâyana Sundarakânda.—शरासनज्यां, On this Châritravardhana observes, “शरासनपदेन दुश्छेदनत्वं.”—हरिचन्दनाङ्किते, On this Châritravardhana quotes the following : “गोशीर्षे कुंकुमे देववक्षःश्रीहरिचन्दन इत्यर्धनारीश्वरः” and further observes, “एतेन पराभिभावानानभिज्ञतोक्ता.”

P. 87. St. 60.—स्फुरत्प्रभासण्डलं, ‘with a blazing circle of radiance.’ Cf. “विशूलं चापिरुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य वाधिकं। दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकं.”

P. 88. St. 61.—सैनिकाश्रुभिः, Tears trickled down on account of his fall, and shouts of joy greeted him when upon his legs again.

But effect followed cause without a perceptible interval between, so that one might be led to presume simultaneity. So devotedly loving were the soldiers to prince Raghu.

P. 88. St. 62.—वृत्रहा, 'The destroyer of Vritra.' On this epithet Pandit remarks, 'Vritra is the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain waters) within its caves, and for killing whom by his thunderbolt and for the consequent liberation of the cows, Indra is so often praised by the poets of the hymns of the *Rigveda*.'—पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते, 'Virtues set foot everywhere,' i. e. virtues prevail everywhere. Cf. Châritravardhana, "यत्र च गुणास्तत्र तोषः । स्वसमर्पितपदेन रघुपराक्रमेण तोषो युक्त इति वीर्यातिशयेन साम्यं [°शये निशाम्य Ms.]. " Vallabha observes, "वैराणि कार्यापनिवन्धनानि । निर्मत्सरा एव गुणेषु सन्तः." Cf. Uttar, "गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः," also Kirâta, "गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः."

P. 88. St. 63.—स्फुटं, 'openly.' For at first he felt only pleased secretly at the show of valour by the Prince, but had not given expression to his feeling.

P. 89. St. 64.—प्रतिसंहरन्निषुं, Cf. Manu, "नायुधन्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षितं । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्."

P. 90. St. 66.—त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः, On this epithet Châritravardhana has the following, "दीक्षितस्याट्मूर्तित्वं," and Vallabha has, "अट्मूर्तित्वायजमानलक्षणांशभावाद्दुरभिभवो दुराकलनीयः । दीक्षितं ब्रुमः प्रविशतीत्यागमः," and Dinakara remarks, "दीक्षितत्वात्त्रिलोचनस्यैकांशत्वेन दुरधिगमः." Also compare, "वृथिवीसलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यट्मूर्तयः."—सदोगतः, i. e. "समास्थितः." Cf. Dinakara, "सदोगतः इति पदेन बहुषु लोकेषु सत्स्वपि वचनं न घटते इति योक्तव्ये." This refers to the custom that the sacrificer or यजमान, when initiated into the sacrificial दीक्षा, is on no account to leave his allotted seat, and look to any other affair, except that enjoined by the sacrifice; and hence Raghu found it difficult to announce personally his own success to the king surrounded as he was by a large assembly of sages.—विशांपतिः, 'the lord of the people.'—शृणोति, is here equivalent to शृणुयात्.

P. 90. St. 67.—यथागतं, i. e. 'as he had come.' Indra suddenly vanished (disappeared) from the mortal sight as he was, when the sacrificial steed was lost all of a sudden. Châritravardhana, however, has the following on this, 'यथा आगतं तथैव ययौ गतः । न तु रघुं जित्वा । मातलिसारथित्वेन शीघ्रगमनः खनिः', and Vallabha has,

“येन मार्गेणायातस्तेनैव गत इत्यर्थः.” Dinakara identically the same with Châritravardhana.—सदोगृहं, Châritravardhana renders it by “दीक्षामण्डपं,” and Vallabha by “यज्ञमण्डपं.”—नातिप्रमनाः, because though successful, he had not recovered the sacrificial steed. A compound word like नैकधा belonging to the species called नसमास, but not नञ्समास.

P. 90. St. 68.—कुलिशत्रणाङ्कितं, analyse, “कुलिशस्य वज्रस्य त्रणैः प्रहारैरङ्कितं चिह्नितं.”—हर्षजडेन, Châritravardhana, Vallabha, Sumativijaya and Dinakara read हर्षचलेन instead of हर्षजडेन. Vallabha: “हर्षचलेन आनन्दचपलेन.” Châritravardhana: “आनंदास्थिरेण,” and Dinakara has “हर्षवशात्सकम्पेन.”—अभ्यनन्दन्, ‘congratulated,’ ‘hailed with joy.’

P. 91. St. 69.—सोपानपरंपरामिव. Probably suggested by आरुरुक्षुः.—ततान, ‘stretched out,’ ‘constructed,’ ‘made or formed.’ This verse illustrates how तनु, which means originally to *spread, stretch*, has also acquired the sense of *to perform, to make*.—इति, The Southern and the Deccan Mss. omit the following authority cited by the Northern Mss. “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु” इत्यमरः ।

P. 91. St. 70.—नृपतिककुदं सितातपवारणं, ‘The royal insignia consisting of the white umbrella.’ नृपतिककुदं is in the same case by opposition with सितातपवारणं.—शिश्रिये, ‘entered,’ ‘betook himself to &c.’—तरुच्छायां, On this epithet Dinakara has the following note: “ह्रस्वाभावेऽपि छायासंपादनार्थं छायापदप्रयोगः.”—देव्या सह, Cf. Manu, VIII. “संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥”

CANTO IV.

P. 92. St. 1.—सवित्रा निहितं तेजो हुताशनः, 'fire receiving the lustre imparted to it by the sun.' The seven rays of the sun termed सुषुम्णा, हरिकेश, विश्वकर्मान्, विश्वकार्यं, संवद्रसु, अर्वावसु and स्वराज् supply heat severally to the Moon, the stars, and to Mercury, Venus, Mars, Jupiter and Saturn. Cf. Vāyu Purāna, Vol. II. chap. 53. verses 7, 11, 12, 13. "चतुर्भूतावशिष्टं ऽस्मिन् वाधिवः सो ऽग्निरुच्यते । यश्चादौ तपते सूर्यं शुचिरग्निस्तु स स्मृतः । प्रभा हि सौरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरं । अग्निमाविशतं रात्रौ तस्माद्दरात्प्रकाशते । उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् । पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ । प्रकाशश्च तथौष्ण्यश्च सौराग्नेयं तु तेजसी । परस्परानुप्रवेष्टादाप्यायेत दिवानिशं." Cf. Vallabha, "अन्यौषधिसु तेजो निधाय रविरस्तं यातात्यागमः." Pandit observes, 'सवितर्' literally means the 'producer,' as the Vedic poets called the great luminary, because, when he arose in the morning, he produced afresh the creation that had been swallowed up by the night.

P. 92. St. 2.—अग्निरिवोत्थितः, Agni, 'fire' here denotes the feeling of jealousy and anger in the minds of other kings who had been conquered by Dilipa. The prince Raghu was credited with greater valour than his sire; so the uneasiness caused by him was to the jealous fear inspired by the king Dilipa what a fully blazing flame is to a smoke-enveloped fire. Or it may mean that the prince's advancement to the position of युवराज to strengthen the hands of the king had already been consuming the hearts of other vassal kings with the fire of jealous dread; but as numerous accidents (such as death and the like) might be conceived to stand in the way of his becoming full emperor, that fire was rather smoky with the moisture of hope. When, however, he succeeded his sire to reign in his own person, all hope was lost, and there was quite a burning flame of fire in their hearts. On this epithet Charitravardhana holds the following discussion, "सधूमेऽन्युत्थानं । स्थितानामित्यध्याहारदिककर्तृकत्वं । अन्यथा र्थानां नृप उत्थितोऽग्निरिति संघटना [अभेभवात्] । भोजस्तु राजन्त इति राजान इति व्युत्पत्तिकार्यो व्यवहितोऽप्यपेक्षते । तेनायमर्थः । तं ध्रुत्वापि राजां राजतामपि राजाभिधानमुद्रवहतामित्यर्थः । इति व्याख्यानात्." See also commentary.

P. 92. St. 3.—पुरुहूतध्वजस्य, Cf. Charitravardhana, "पुरुहूतध्वजो नाम कश्चिद्राजपूज्यः [रामपूज्यः Ms.] इन्द्रकेतुः," and further he remarks: "पुरुहूतो मधो वेति कश्चित्." Compare also Vallabha: "पुरुहूतध्वजस्य इन्द्रमहोत्सवस्य," and he quotes: "गजाकारं चतुस्तम्भं पुरद्वारे प्रति-

ठितं । पौराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूतमहोत्सवं. ” Dinakara too appears to have quoted the same with a slight difference : “चतुःस्तम्भे गजाकारं पुरद्वारे प्रतिष्ठितं । पौराः शरदि कुर्वन्ति स शक्रध्वज उच्यते.” Some have a different reading of this, “चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितं । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकि सुखावहम्” ॥ It appears that पुरुहूतध्वज originally meant (इन्द्रधनुः), which, being the banner of fresh or retiring clouds, was duly worshipped, to do honor to Indra, the god of rain. The custom of worshipping पुरुहूतध्वज alluded to by Kâlidâsa and in the couplet quoted by Vallabha, is no longer observed, at least, in this part of the country. —नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः, On this Vallabha remarks : “नवाभ्युत्थानं गजारीहणादि पश्यन्ति पवंशालाः । अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य स्वपुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः.” Soon after coronation, a king goes in procession on an elephant, attended by all the paraphernalia of royalty.

P. 93. St. 4.—द्विरदगामिना, Cf. Châritravardhana, “द्वौ रदौ यस्यासौ द्विरदस्तेन गन्तुं शीलमस्य सः । यद्वा द्विरदवद्वच्छतीत्युपमाने णिनिः । एतादृशेन तेन. ” And adds this, “अभिषिक्तो राजा हस्तिनमारुह्य पुरे भ्रमतीति वृद्धाचारः.” Dinakara says, “द्विरद इव द्विरदैर्वा गच्छतीति द्विरदगामिना.” Vallabha : “द्विरद इव गच्छतीति द्विरदगामिना तेन द्विरदमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकृतवता (च).” All these commentators more or less refer to the sense given by Mallinātha as a possible interpretation.

P. 93. St. 5.—पद्मातपत्रेण, ‘The poet does not mean that there was any thing in the appearance of Raghu, which suggested that the umbrella which लक्ष्मी held over his head was made of lotuses, but that when लक्ष्मी is made to serve the king with the umbrella, the only umbrella she could use was a lotus-umbrella, the lotus being her special favourite,’ says Pandit. Châritravardhana adds : “लक्ष्मीर्हि पद्मातपत्रेण सम्राजं सेवते इत्यागमः । तत्र युतिभराविशेषा ज्ञाया आतपाभावो यत्रैव छत्रं तत्रैवातपाभावः संभवताति । अतः ज्ञायासमूहेन छत्रमनुमितमतस्त्वलक्ष्याया लक्ष्म्याः सेवनमपीति चरितार्थः.” Dinakara identically the same with Châritravardhana. Châritravardhana gives the substance in following words, “विनापि छत्रेण शिरसि तच्छायोमालोक्य नूनमनुरागहता कमलास्य मूर्ध्नि कमलछत्रमधनेति तदालोक्य ऊहांऽभूदिति श्लोकार्थः.” —साम्राज्यदर्शितं, see note on विवाहदीक्षा, R. III. 33.—अदृश्या, On this epithet Vallabha remarks : “चक्रवर्तिनां मूर्ध्नि पद्माकारा ज्ञाया भवति.” —ज्ञायामण्डलं &c., the splendour that surrounded Raghu is attributed by the poet to the invisible lotus-umbrella held over his head by the Goddess Lakshmi who was also invisible. In short such was the splendour of his court that one is led to think that the Goddess Lakshmi was as it were visibly present there. In fact the Goddess of Fortune was not

visible to any one, but as the holding of an umbrella over head is established by its circle of shadow on the ground, so her presence, lotus in hand, was to be inferred from the halo of radiance that was there. The Royal umbrella held over Raghu was rendered superfluous by that lotus. With पद्म and आतपद्म, the छाया means *beauty* and *shadow* respectively.

P. 94. St. 6.—उपतस्थे, On this Châritravardhana remarks: “अत्रापि वाणीभिर्भारत्याः सेवनमनुमितं.”—परिकल्पितसांनिध्या, On this Vallabha observes: “न हि पुरुषमात्रे तादृशं वागर्थकौशलं भवतीति भावः.”

P. 94. St. 7.—मनु^१, Fourteen Manus or rulers of the earth are mentioned, each ruling for 4,320,000 years. The Manu of the present age is the seventh, named वैवस्वत son of Vivasvat or the sun. His son was इक्ष्वाकु from whom the solar kings trace their origin.—वदुंधरा अनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीत्, On this Vallabha remarks: “अक्षीणकौशत्वात्.”

P. 94. St. 8.—इक्षिणोः नभस्वामिव, On this Châritravardhana remarks, “मलयानिलोऽपि सर्वेषां मनो गृह्णाति.”—नातिशीतोष्णो, On this Vallabha remarks, “मृदुमथावमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्रिजते जनः । एवं ज्ञात्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव.”

P. 95. St. 9.—मन्दोत्कण्ठाः कृताः, ‘were rendered of slackened yearning after his father’, i. e. made less felt.

P. 95. St. 10.—उत्तरः, On this epithet Châritravardhana holds the following discussion; “यद्यपि पूर्वशब्दः प्रथमनिर्दिष्टसच्छब्दपरामर्शो तथापि प्रतिनिर्दिष्टपक्षशब्दे कृत्वापादनार्थं पुडिङ्गे प्रयुक्तः.”

P. 95. St. 11.—पञ्चानां भूतानां गुणाः, The five qualities of the five primary elements. viz., (1) आकाश ‘ether’ has शब्द (sound), (2) वायु ‘air’ has शब्द and स्पर्श (tangibility), (3) तेजस् ‘light’ has शब्द, स्पर्श and रूप (shape), (4) अत्र ‘water’ has शब्द, स्पर्श, रूप and रस (flavour), and (5) पृथिवी ‘earth’ has गन्ध (smell) in addition to the above. Vallabha, however, quotes the following: “पृथ्वी पञ्चगुणा तेषां चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदंशगुणं भवेत्.”

P. 95. St. 12.—प्रह्लादनाद्यन्द्रः, explain “चन्दति आह्लादयतीति चन्द्रः,” derived from the root चन्द 1. P. ‘to shine’, ‘brighten,’ with the affix रुक्. Cf. “स्फायितश्चिवश्चि &c.” Unādi Sūtra. 170. S. K. p. 325; and चन्द्र, originally, is an adjective meaning ‘shining’, ‘of a bright colour.’—अन्वर्थः, on this Châritravardhana observes, “अर्थमनुगतोऽन्वर्थ इति कैयटाः.”—राजा प्रकृतिरञ्जनान्, the word राजान् is derived from the root राज् 1. P. A. ‘to shine’ and has nothing to do with the

root रञ्ज् 'to please &c.'; or it may perhaps have sprung from the root रंज् since roots have several meanings. On this Châritravar-dhana holds the following discussion, "ननु कथं रञ्जनादिति । यावता 'रज-करजनरजःसूपसंख्यानं' इत्यनेन अनुनासिकलोपेन भाव्यं । अत्रोच्यते । रजःसाहचर्यो-द्वञ्जनशब्दस्यौणादिकस्य तत्र ग्रहणं अत्र तु रञ्जनशब्दो व्युत्पत्त्ययान्तोऽतो न दोषोपः । अथवा रञ्जनाद्राजो इति पौराणिकी व्युत्पत्तिः । आयतनास्तु राजृदीभावित्यस्य व्युत्पत्तिं प्रतिपत्ताः ।"—प्रकृति^०, On this epithet Vallabha quotes the follow-
ing: "दुर्गाध्यक्षो धनाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्च भूपतिः । दूतः पुरोधो दैवज्ञः सप्त प्रकृतयः स्मृताः ।"

P. 96. St. 13.—चक्षुष्मन्ता, analyse "चक्षुर्विद्यते यस्यासौ चक्षुष्मान् तस्य भावः."

P. 96. St. 14.—लब्धप्रशमन, Three of our Northern manu-
scripts add the following after "प्राता" in the commentary of Mallinâtha; "रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुणिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजं प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे." But the Southern and the Deccan Mss. in our possession omit it. Cf. Vallabha: "लब्धे राज्ये राज्ञः पौ-
रजनपदयोधानामनुग्रहः । गुनिरक्षणेऽवप्रमादः । तुलामानं भाण्डवृद्धिः । सम्यग्यथोचितप्र-
वृत्तिः । अनुचितनिवृत्तिः । सत्करणमर्थव्यवस्थापनञ्चेति षट्प्रशमनान्यत एव स्वस्थं धीरमिति ।" Compare also Châritravardhana: "अथवा पौरजनपदयोधा-
नामनुग्रहः । गुनिरक्षा । अनालस्यं तुलामाण्डवृद्धिः [तुलामीरमाण्डशुद्धिः Ms.] अर्थ-
व्यवस्थापनं सम्यक्यते (?) वृत्तिः । सत्करणन्तु लब्धप्रशमनं इति कश्चित्." Note the various characteristics of Autumn as described in the stanzas from 15 to 24.

P. 97. St. 15.—निर्वृष्ट &c., the epithets मुक्तवर्त्मा and सुदुःसहः can both be applied also to प्रताप 'valour' or 'glory' of the king Raghu. The meaning would be that the valour of Raghu caused fear to his enemies, now that the passing off of winter opened his way for expeditions of conquest.

P. 97. St. 16.—वार्षिकं धनुः, Vallabha: "तेजसं धनुः" i. e. the rainbow. During the autumn, Indra with his rainbow produces rain and thereby prosperity to the people; and the king could not go out on his expedition on account of the rainy season. Autumn over, Raghu began his expedition of conquest which brought wealth and prosperity to the people, and enabled him by the wealth acquir-
ed thereby to propitiate the gods with sacrifices. Cf. Canto I. St. 26.—संजहार, 'contracted,' 'withdrew.'—रजुर्जत्रं धनुर्द्धौ, 'Raghu took up the victorious bow,' i. e. he started on an expedition of the conquest of quarters.—पर्यायोद्यतकार्मुकौ, 'with bows wielded by turns.'

P. 98. St. 17.—काशचासरः, On this Châritravardhana observes: “राजाप्येवंभूतः.”

P. 98. St. 18.—विशदप्रभे, On this Vallabha observes: “एतेन कार्यसिद्धिहेतुभूतः प्रजानुराग उक्तः.”

P. 98. St. 19.—हंसश्रेणिषु, here Kâlidâsa poetically attributes the whiteness of flamingoes, stars and lakes to Raghu's fame, fame being described as white by Sanskrit poets. White flamingoes, bright stars and lotus-abounding waters marked, as usual the advent of autumn. Whence if not from Raghu's spotless fame, did they derive their white hue?

P. 99. St. 20.—आकुमारकयोद्घातं, ‘commencing the tale (of their song) from his boy-hood. Cf. Vallabha: “शैशवक्रीडारथमारुह्य नृगादौ यदासौ शौर्यमतनोत् । तदन्यस्याजीवितादपिदुष्करं । अथ वा । आकुमाराद्बाल्यात्प्रभृति कथोद्घातः कथाप्रस्तावः । इन्द्रविजयेच्छादिः स वियते यस्य तत्.” Dinakara explaining the epithet like Mallinâtha has also the following, “अथवा । आकुमारस्य सतो रघोर्या कथा इन्द्रविजयादय इति तत् आरभ्य.” This epithet is taken adverbially to जगुः, or it may also be taken as an adjective to यज्ञः when the meaning would be ‘the commencement of the history of which was made even by boys,’ i. e., (the king's) fame of which even boys began to sing.—इक्षुच्छायनिवादिन्यः, the word छाया is changed at the end of Tatpurush-compounds into ज्ञाय only when बाहुल्य or thickness of shade is meant.—गुणोदयं, Châritravardhana and Vallabha translate गुणभ्यः by “सौन्दर्योदयः.”

P. 99. St. 21.—कुम्भयोनेः, ‘of the pitcher-born.’ On this Pandit has the following note; ‘of the star Canopus belonging to the constellation Argo Navis, otherwise and properly called अगस्त्य. Agastya is a celebrated Vedic Rishi, who, together with Vasishtha, is described as having been begotten by the two gods Mitrâvarunau, when these happened to see the celestial nymph Urvasî. As part of the semen fell into a pitcher, Agastya was produced in it at once. The whole myth is given by Sâyanâchârya in his commentary on *Rigveda*, VII. 33, 11. The star Canopus being afterwards identified with Agastya, the Vedic sage, all the epithets, attributes &c., of the latter came naturally to be applied to the former.’—उदयात्, the time of the rising of the Canopus or Agastya falls between the latter half of श्रावण and the first half of भाद्रपद, i. e., about August. The turbidity of waters in the rainy season disappeared at the approach of autumn; methinks it was transferred to the hearts of Raghu's foes who trembled to think that the season for his conquering expedition had arrived.

P. 100. St. 22.—लीलाखेलं विक्रमं, Cf. Châritravardhana “लीलाखेलं निरायासेन विस्मृतरं तादृशं तस्य रघोर्विक्रममनुप्रापुरन्ययुः । वृषपक्षे लीलाया अन्य-वृषभावज्ञया खेला क्रीडा यत्र तथाभूतं विक्रमं गमनविशेषमित्यर्थः । नृपविक्रमोऽपि मदी-दयः ककुद्राजलक्षणं तत्सहितः प्रयातो यात्रायां हस्त्यश्वादिखुरायभिघातिन नदीनां तटभे-जा भवति.” But Vallabha renders the epithet simply by “विला-समन्थरं.”

P. 100. St. 23.—मदगन्धिभिः, On this epithet Châritravardhana remarks, “मदवद्गन्धो येषान्तैः । एव शब्द इवार्थः । अन्यथा साक्षात्सत्ताक्षरं गजानाम-चिरंजीवित्वसूचकं दुष्टं स्यात्.”—प्रसुप्तुः, Here Vallabha observes, “शरदि-मदकालः.” Cf. also Sumativijaya : “तालुवक्षःकपोलेभ्यः शंखकुम्भकरे तथा । रोमकुम्भकटिभ्यश्च दानं प्रक्षरति द्विपः.” The seven parts of the body of an elephant from which ichor exudes are : the two nostrils, the two temples, the sexual organ and the two eyes. It is in autumn that elephants are ruttish.

P. 100. St. 24.—यात्रायै, ‘to an expedition of conquest.’—आ-ह्वानं, Here आ implies diminution.

P. 101. St. 25.—वाजिनीराजनाविधौ, Nirâjana is a military and religious ceremony held by kings or generals on the nineteenth of Ās’vina before taking the field. It consists in purifying the Purohita or chaplain, the kings ministers ; and various component parts of the army during the recitations of sacred texts ; waving lights before an idol, as an act of adoration, (this may also be performed with a lotus, clean cloth, or the leaves of various sacred plants ; prostration is considered as a fifth kind of adoration). Cf. Châritravardhana, “उक्तं च । “द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिकशुक्लस्य पंचदश्यां वा । अ-श्वगजस्य हि कुर्यान्नीराजमसंज्ञितं शान्तिं.” Cf. Nai, “नीराजनां जनयतां निजबान्धवा-नां.” Cf. also Devi Purâna, “यवपिटप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः । औषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यैवादिभिः । नवम्यां पयैकाले तु यात्राकाले विशेषतः । यः कुर्या-च्छुद्धया वीरं देव्या नीराजनं नरः । शंखभेर्यादिनिनन्दैर्जयशब्दश्च पुष्कलेः । यावतां दि-वसान्वीरं देव्या नीराजनं कृतं । तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात्प्रदीपे-च सूर्यलोके महीयते ।” and further “पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सौदकाग्नेन तृतीयं धोतवाससा । चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितं । पंचमं प्राणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि.” See also Padma Purâna, Vol. II, Cha. 107. and Agni Purâna, Cha. 267, Vol. II. Compare also Sumativijaya : “नीरस्य ज्ञान्युदकस्य अजनं क्षेपः अत्र नीराजनं आराविकामित्यर्थः । गजाश्वमंगलाय राजानः प्रयाणसमये नीराजनां विधिं कुर्वन्तीत्यागमः ”

P. 101. St. 26.—अयान्वितः, explain “अयेन शुभावहविधिना अन्वितो युक्तः,” “followed by good fortune.”—गुप्तमूलप्रत्यन्तः, Cf. Manu, कृ-त्वाभिधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि । उपश्रव्यास्पदं चैव चारात्मस्यग्विधाय च संशोध्य त्रिविधं मार्गं बद्धिं च बलं स्वकं साम्प्रयायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति.”

Compare also Châritravardhana, “तत्र मौले क्रमागतं । भूतकं नवं धार्यमाणं । मित्रं प्रसिद्धं । अमित्रं बलादशोकृतं । आटविकं कार्यवशान्कृतं । कार्यवशादस्थिरमागतमिति । हस्त्यश्वरथपादातिनाटविकाश्चेति कश्चित् । तथा चोक्तं । “देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च गुरुंश्च शुभवासरे षड्विधं तु बले व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजत्.”

P. 101. St. 27.—अवाकिरन्, On this epithet Châritravardhana has : “इति यात्राकालस्याचारः.”—क्षीरोर्मयः इव, ‘as the milky waves with their vapoury mists tossed up by the Mandâra’—when the ocean was churned with that mountain, to recover what the deluge had swallowed.—अच्युतं, ‘Vishnu.’ Cf. “यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतरतेन कर्मणा”.

P. 102. St. 28.—तर्जयन्निव, On this epithet Châritravardhana observes : “अयंऽप्यङ्गुल्यादिना तर्जयति.” The roots तर्ज्, मर्स् &c. are अनुदानेत् and therefore according to the rule “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्.” Pāṇini, I. 3. 12, they ought to be of Atm. but from the root चक्षिङ् which has both इ = अनुदानेत् and इ = डित्, Vāmana says that mere अनुदानेत् (as in तर्जिमांसि which have इ at their ends) does not make a root necessarily Atmanepadi ; therefore here तर्जयन्.

P. 102. St. 30.—प्रतापः, On this Vallabha has, “सङ्ख्यां भयजननवार्ता प्रतापः.”—चक्रम्. The army generally consists of 729 elephants, as many chariots, 2187 horse and 3645 foot. It also consists of four divisions, viz., chariot, elephant, horse and foot. But the military renown of Raghu would, long before his arrival, set his enemy's heart trembling with fear, a fear heightened by the army din, announcing his march, and by dust showing that he was not far off. Thus prowess, uproar and dust were three army divisions in themselves by contributing to the enemy's faintness of heart, the fourth division being the ordinary four divisions considered as one. Otherwise the number of divisions in his army would be seven.

P. 103. St. 31.—शक्तिमत्त्वात्, ‘by means of his supernatural power,’ i. e. without having had to use human efforts such as digging out wells, building bridges, &c.

P. 103. St. 32.—गङ्गामिव भगीरथः, It is said that in former times a king named Bhagiratha of the solar line practised severe austerities in order to save his ancestors (सगराः) who had been burned to ashes by the wrath of the sage Kapila. The god Brahmâ pleased with his austerities commanded him to propitiate S'iva. S'iva too being greatly satisfied with his penance promised him to hold on his own matted hair the furious current of the Gangâ. Thus the Gangâ issuing forth from the ब्रह्मकमण्डलु fell violently on the head of

S'iva, and thence she began to flow on the mountain Himálaya, and after which she followed the king Bhagírattha as far Sagara Kunda at Várânas'i. In this way Bhagírattha saved his ancestors. See Râmâyana, I. 44.

P. 103. St. 33.—फलम्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “ फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः ” इति केशवः । —उल्लङ्घनः, ‘ free from obstacles, ’ ‘ clear. ’

P. 104. St. 35.—आत्मा संरक्षितः, On this Sumativijaya observes—“ यथा नदीवेगाद्रतसा वृक्षा नम्रवृत्तिं कृत्वात्मानं रक्षयन्ति तद्वच्चैः सुमेरात्मा रक्षितः. ” —सुहमेः, West of Vanga (समतल *i. e.* Eastern Bengal) was Suhma Des'a with its capital ताम्रलिप्त, called also ताम्रलिप्त, दामलिप्त, ताम्रलिप्ती, ताम्रालिनी (*Cf.* हेमचंद्र IV. 45.) In the time of Mahâbhârata, Suhma Des'a seems to have included Western Midnâpur only, as it is separately mentioned after Tâmrალიпта (Bhârata, II. 30, 24, 26.), but there can be no doubt that in after times its extent was greater, as Tâmrალიпта is distinctly mentioned by several writers as the capital of Suhma Des'a. (*Cf.* D. K. VI. people, with the surname Som are common in Western Bengal.) The commentator in explaining the text of Mahâbhârata in one place calls the Suhmas Râdhas (Bhârata, II. 30, 16), and we know that Râdha is the name of Western Bengal, from which the Râdhi Brâhmans take their name. It is impossible to describe accurately the limits of this province. It did not extend to the left bank of the Bhâgirathî as Nadiyâ (Navadvipa) was the residence of the later kings of Gaura. But it probably included Bardwan (Virdhamâna) Bankoora (Mallabhûmi), Beerbhoom (Virabhûmi), as no separate mention is made of these districts in early works. The Vardhamâna of the Kathâ Sâgara was evidently a town in Central India North of the Vindhya. This is clear from the description of a journey in the 25th Taranga and confirmed by a copper plate found at Ujjayani. Tâmrალიпта has been long identified with modern Tumlook on the right bank of the Cossya here called Rûpanârâyana. This is the Kapis'a of Kâlidâsa. It is celebrated for a temple of Kâli, which is spoken of even by Dandin. In former days, it was situated closer to the sea than at present and a place of considerable maritime trade. Its people were known as Tâmrალიप्तakas. Vallabha and Sumativijaya explain सुहमेः by ब्रह्मदेशस्यै राजभिः.

P. 104. St. 36.—वङ्गान्, ‘ West of Tipperah lay Vanga or Eastern Bengal. It is often mistaken for Gaura or Northern

Bengal. The existence of such different castes as Gaurades'īya Shāhā and Vangades'īya Shāhā is convincing proof that the two names do not convey the same province. In so late a work as *Mādhava Champū*, the two countries are clearly distinguished and Vanga is described to be the country through which the Padmā and the Brahmaputrā flow. To understand this passage clearly, we should remember that the main channel of the Brahmaputrā originally flowed through Maymensing, where it is still known by that name. The passage is interesting for the introduction of the word Vangāla from which Bengal is derived and which is now applied by Calcutta people as a nickname for the people of Eastern Bengal. In connection with Vanga, Kālidāsa speaks of the estuaries of the Ganges. It, therefore, included the sea-coast of Bengal. In the *Bhishma Parvan* Cha. 90, the king of Vanga is said to have fought with big elephants. As elephants are not found in the plains, but in Tippera and Garo hills, it is probable that Vanga at one time extended to these limits. Vanga is a name of tin, which is not found in Bengal, but "in Malaya, Pegu, China, and especially the island of Banca in the East Indies." It is probably so called because it was known to the Indians from Vanga or Eastern Bengal, in which case, it must have had a considerable coasting trade from the earliest times, as the word in the sense of tin is mentioned by so early a writer as S'us'ruta. Vanga was probably also called "Samatata" or "Plains." The word occurs in *Vārāhi Sanhitā* XIV. 6 along with Odra (Orissa and Prāggyotisha (Kamroop)), but without any indication of its position. Hiouen T'sang does not speak of Vanga, but in its place we find Samatata south of Kāmarūpa. I have already shewn that the Gangetic Doab (Kuru Panchāla) was known by a similar name Samasthalī. I have, therefore, little doubt that Samatata was Vanga. The principal old towns of this province are the early Mahomedan capital Suvarnagrama (Sonārgaum) or the golden village near Painam and Vikramapura or the capital of Vikrama, which is now the name of a Purgunah, in which the residence of Hindu kings is still pointed out at Rampal south of Dacca. This (Bikrampur) was the place to which the kings of Gaura, as we know from copper grants, carried their victorious arms and this fact is confirmed by local tradition that when the Sens were reigning at Bikrampur, Pāls were reigning north of the Buri Ganga, the remains of whose fort Darduriya near Eksdalā exists till this day. Jessor (Yas'ohara) on the Bhairab (Bhairava) is said to have been founded by another Vi-

krama in the beginning of the 16th century. In that case, it cannot be the town visited by Hiouen Tsiang. On the north-eastern frontier of Maimensing is Durgāpura on the Somesari river—the seat of the Mahārāja of Susang, who is considered to be of a very old family and who is now so well-known for his action against Government for his rights over the Garo Hills.—जयस्तंभान् निचखान्, On this Sumativijaya observes, “नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते इत्यामः.”

P. 105. St. 37.—उत्खातप्रतिरोपिताः कलमा इव, the adjective उत्खातप्रतिरोपिताः is to be taken both with “त” and with “कलमाः.” कलमाः are plants of rice grown thickly in a burnt piece of land early in the wet season and then transplanted to another soil, of a softer nature, and full of water, about July and August. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “शालयः कलमायाश्च षड्विंशत्युत्सर्गमा” इत्यमरः।—प्रणताः, On this epithet Chāritravardhana observes, “क्षेत्रे पद्मस्यापि संभवात्पादमूलं यत्पद्मं तदवधि मञ्जरीभारिणं नद्या बहु फलन्ति तथेत्यर्थः । तदुक्तं भारविणा । ततोऽपि पद्मयुतं कलमस्य सांख्यिकं सवारिजं वारिणि समशीयकमिति.” Ki. IV. 4.

P. 105. St. 38.—कपिशं, See above our note to verse 35th.—उत्कल, To the south of Tāmralipta lay Odra or Utkala (Orissa) which, from the verse of Kālidāsa, extended up to the Kapisā. Odra is probably the older name, representing the aboriginal tribes of the country. It occurs in the Mahābhārata in the list of Indian provinces along with Videha and Tāmralipta and in the list of southern conquests of Saubhava. The chief town of this province—Cuttak (Kataka = encampment) is said to have been founded by Nṛipa Kesari in the tenth century. It was probably better known as Padmāvatī, as, according to the Mādhava Champū, this was the capital of Mukunda Sena Deva who, according to the Aini-Akbārī, built a place with nine courts within the fort of Cuttak. Jājpur (Yagnapura) on the borders of the Balasor (Bales’vara) district and the city of the celebrated temple of Bhuvanes’vara in the Puri district are said to be the older capitals of the province. In the Katha Sāgara, there is a mention of a town Karkotaka on the coast of the eastern ocean, by which it meant the Bay of Bengal, as it also places Tāmralipta or Tumlook near it. It is said that the hill Udayagiri was near this town and that it took more than seven days to reach it from Tumlook. I believe by Udayagiri, it meant the hill of that

name in the district of Cuttack, whose foot, according to local tradition, used to be washed by the ocean. But the most important place from a Hindu point of view is Puri (the city) on the South of Kataka with its widely known temple of Jagannátha. Its celebrity, however, dates from comparatively recent times, as no notice of it is found in the Mahábhárata or the earlier Puránas. Its great exponent is the Utkala Khanda of the Skanda Purána, which is probably not more than five hundred years old. On this Cháritravardhana remarks “ उत्कलदेशीयास्तु संग्रामदिने एव रघुचरणयोन्यपतन्नि-
त्यश्वः. ” This proves the subjugation of Orissa.—कलिङ्गान्निमुखः,
To the South of Odra, lay Kalinga, which extended to the mouths of the Godávari. In the time of the Mahábhárata, it included Odra, for the river Vaitarni, which runs by Jaipur, is expressly mentioned in one place to be in Kalinga. It did not generally extend beyond the Godávari, as its mouths in a verse already quoted are said to have been in the possession of Andhras. In the Days of Dandin, its capital Kalinganagara was at some distance from the sea-coast, as he says the king of Kalinga went out to pass some days at the sea-side, when he was taken captive with his daughter by the neighbouring king of Andhra. The capital was, therefore, not at Kalingapattana, on the north nor probably at Vizigapattana (Vijayapattana), but at Rája Mahendri on the south, as it is at some distance from sea-side and at the same time bordered on Andhra Desā.

P. 105. St. 39.—महेन्द्रस्य, By this is meant the chain of mountains that extends from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gondavana. General Cunningham in his Ancient geography of India, p. 516 identifies Mahendra mountain with Mahendra Mále, “ which divides Ganjám from the valley of the Mahánadi. ” I think it included the whole of the eastern Gháts between the Mahánadi and the Godávari. Kálidása calls the king of Kalinga “ Lord of Mahendra ” and Kalinga was not limited to the country about Ganjám, but extended up to the Godávari. So in the कथासरित्सागर. The existing town of Rája Mahendri on the Godávari probably originally meant nothing more than the capital of the monarch of Mahendra. See Anundoram Boorooah's ancient geography of India, page 127, para 132. See also Wilson's Vishnu Purána, page 174.—गम्भीरवेदिनः, ‘ of a restive elephant, that does not mind the pricking of the goad. ’ Cf. Cháritravardhana : “ त्वग्भेदा-
दुविरस्त्रावान्मांसस्य गलनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु त्रिधाद्रग्भीरवेदिनमिति पालकाथः. ”

Vallabha reads the same with a slight difference : “ त्वक्छेदाच्छ्रोणि-
तत्त्वावात्मांसस्य व्यथनादपि । संज्ञां न लभते यस्तमाहुर्गम्भीरिवेदिनः.” See also
commentary.

P. 106. St. 41.—काकुत्स्थः, ‘ The descendant of ककुत्स्थ. ’ In the
त्रेता age, a violent war broke out between the Gods and the Asuras,
in which the former were vanquished. They then went to Vishnu
for assistance, and propitiated him. Vishnu told them to secure
the aid of the king Puranjaya, who was then ruling at Ayodhyâ.
The Gods went to the prince and requested him to fight against
the demons. The prince replied : ‘ let this your Indra consent to
carry me upon his shoulders, and I will wage battle with your foes,
as your ally.’ Indra consented to this and assumed the shape of bull,
the prince mounted upon his shoulder and destroyed all the enemies
of the Gods. He thence obtained the appellation of Kakutstha
(seated on the hump or ककुद्).—नाराचदुर्दिनः, ‘ A shower of iron
arrows.’ Here, however, दुर्दिन means a shower, not a cloudy
day.—जयश्रियं प्रतिपेदे, Châritravardhana explains this as, “ वैरि-
वागवारवर्षणसहनानन्तरं नृपोऽस्मिन् व्यजेदित्यर्थः । यद्यपि दुर्दिनं मेघछत्रं एवाहिं मुख्योर्थ-
स्तथापि लक्षणया वृष्ट्यर्थोऽवगन्तव्यः । उक्तञ्च । ‘ यत् सर्वौषधिस्नानं तन्मङ्गल्यमलोदकं’
इति वैजयन्ता । अङ्गस्थानकथनेन संग्रामसहनस्य व्यापिनिर्मोक्तत्वसूचनं पृष्यादिनक्षत्रे
जटामांस्यादिना मङ्गलस्नानं तेन जयसिद्धिरित्येकं । करग्रहणार्थं स्नानं राज्याभिषेक-
स्नानञ्चेत्यन्यं.” Before possessing himself of such a prize as जयश्री,
Raghu need have his auspicious bath. It appears that the shower
of darts, meant to overwhelm him, did duty for the necessary
ablutions.

P. 106. St. 42.—ताम्बूलीनां दलैः, ‘ In betel-leaves, ’ *i. e.*, drink-
ing vessels made of the betel-leaves. The warriors of Raghu did
not spread betel-leaves on the ground and prepare soft rural seats
to sit upon ; but they made of these leaves the drinking vessels in
order to drink liquor.—आपानभूमि, explain “ आ सभूय पिवन्त्यत्रेति आपा-
नं,” ‘ a place for drinking in company,’ technically so called.
Vallabha translates it by “ कृतपानगोष्ठीभुवः.” That the warriors could
afford the luxury of a carousal in itself proved the extinction of the
enemy’s glory by a crushing defeat. The liquor they drank was, it
appears, the enemy’s glory liquified. On this Châritravardhana
remarks, “ नद्वैशोचिततापानोक्तिः.”

P. 107. St. 43.—धर्मविजयी, On this Vallabha remarks: “ ध-
र्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः शत्रुं निजित्य तदीयां श्रियं
नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः शत्रुं निजित्य तदीयां श्रियं

मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैर्नविकुरुते स लोभविजयी । यः शत्रुं हत्वा तदीयां धियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयीति.” ‘A righteous conqueror vanquishes his enemy but reinstates him, a covetous conqueror appropriates to himself all the enemy’s possessions but spares his life. A devilish conqueror spares nothing, not even life.’

P. 107. St. 44.—अनाशास्यजयः, ‘to whom victory was nothing to be yearned after.’ Because acquired with ease. This contains in it the promise of future success. The epithet may also mean (1) ‘a triumph over whom was not to be hoped for,’ or (2) ‘whose (he being the subject of जय) victories (i. e. victories like whose) were not to be looked for by others.’ Châritravardhana and Sumativijaya explain it as, “अनाशास्योऽन्यैर्दुरधिगम्यो जयो यस्य सः,” Vallabha by “अनभिलषणीयजयः.” On this Châritravardhana holds the following discussion: “ननु कथमनाशास्येति । ‘एतिस्तुशास्—’ इति क्यप्प्रत्यये । ‘शास इदङ्हलोः’ इतीत्वप्रसंगात् । अत्रोच्यते । शासनं शासस्ततस्तत्करोतीति णिच् । अथ वा । शसु हिंसायां । ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति चुरादिपाठाणिच् ।—वेलातटेन, Châritravardhana explains, वेलातटेनेति । “प्रकृत्यादित्वात्तृतीया” । एवकारः कठिनमार्गोऽप्यप्रतिहतत्वसूचनार्थः.”—अगस्त्याचरितां, explain “अगं पर्वतं विन्ध्यमिति यावत् स्त्यायति स्तन्नातीति तेन अगस्त्येन आचरितामवलम्बितामाशां दिशं.” Cf. Châritravardhana: “अगस्त्यो दक्षिणामाशामाधित्य नभसि स्थितः । बरुगस्यान्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥ इति ब्रह्मपुराणे.” See commentary. The southern part of India, occupied by people speaking Tamil. Some say that the sage अगस्त्य had a principal share in the formation of the Tamil language and its literature.

P. 107. St. 45.—सैन्यपरिभोगेण, On this epithet Châritravardhana remarks, “सैन्यस्य परिभोगो जलक्रीडनादिस्तेन,” and Dharmameru by “सैन्यपरिभोगः स्नानादिक्रिया तेन,” and Vallabha by, “सेनाजलावगाहेन.”

P. 108. St. 46.—मारीचोद्धान्तहारीताः, Cf. Dharmameru: “मारीचानां गन्धेन भक्षणेन वा उद्धान्ताखस्ता इतस्ततश्चलिता हारीताः पक्षिविशेषा अर्थोच्छुक्का यासु ताः,” also Vallabha: “मरीचिभ्यः (appears to be his reading) उद्दीप्त्या हारीताः पक्षिणो यासु ताः.”—मलयाद्रेः, the mountains bordering Malabar, abounding in aloe trees; the southern part of the Western Ghâts. See note to 51 below.—उपत्यकाः, Sumativijaya translates it by “अधोभूमयः,” Dharmameru, by “तटभूयः,” but Châritravardhana agrees with Mallinâtha.

P. 108. St. 48.—त्रिपदीच्छिदिनामपि, On this Vallabha observes: “त्रिपदी छिन्दन्तीति त्रिपदीच्छिदिनस्तेषां सुखावस्थात्यागिनामपि । सुखावस्थितस्य गजस्य पदव्यावस्था त्रिपदीत्युच्यते,” and Châritravardhana has: “त्रिपदी

चरणबन्धनं तत्त्वोटनसमर्थानामपि.”—भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं, ‘fastened round the lines (marks) of (hollows, depressions made by the) coilings of serpents on sandal trees.’ ‘The poet means that the elephants, who were so strong that they would have broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes fastened round their necks, because the ropes were very firmly tied to the Sandals on account of the grooves being so well adapted to them : and because the odoriferous exhalations given out by the sandal trees were so charming to the elephants that they did not tear off the neck-ropes,’ says Pandit. —नास्रसत्, here Châritravardhana discusses the reading, “ ननु सखे (appears to be his reading) इत्यात्मने पदं चिन्त्ये । “ न गतिर्हिसार्धेभ्यः ” Pânini, I. 3. 15. इति निषेधाच्च कर्मव्यतिहारस्यात्मनेपदं सम्भवति । यद्वा । कर्मकर्तरिरूपं । नास्रसत्करिणां प्रैवमिति । “ युद्धयो लुङि ” इति संसृतेर्न तङ् । प्रैवमिति “ ग्रीवाभ्यांश्च ” इत्यप्प्रत्ययः । अस्मिन्पाठे तत्र प्रैवस्य समर्पणं नोचितमित्यतो “ नालानं करिणां सखे ” इति पाठो युक्तः. ”

P. 109. St. 49.—दक्षिणस्यां दिशि, The meaning is—when in दक्षिणायन ‘ winter solstice ’ the sun moves from north to south, rains set in and the sun becomes dim ; but when Raghu came to the south, his power was irresistible and not dimmed like that of the sun.—पाण्ड्याः, On the south-west of Chola Des’a, in the extreme south of India, lay the country of Pândyas. The mountain Malaya and the river Tâmrâparni fix its position undisputably. In the time of Kâlidâsa, it must have extended from the banks of the Kâveri to the Indian ocean, as he calls its capital “ Serpent-town ” (R. VI. 59 to 64), which must be Negapatam (Nâgapattana) 160 miles south of Madras. The town of Madhurâ (Madura) was founded some centuries after by king Kulas’ekhara. The holy island of Râmes’vara belonged to this kingdom. It appears to me to be the same as the celebrated Gokarna of ancient writers. Both are in the southern ocean. Both are sacred to S’iva. Both have holy lakes. To these should be added the fact that while Gokarna occurs so frequently among old writers, no notice is found of Râmes’vara. Beyond it is the Adam’s bridge, called Nala Setu in the Râmâyana, but more commonly known as Setubandha. Beyond the Adam’s bridge is the island of Sinhala (Ceylon) called Lankâ in the Râmâyana with its mount Rohana or Adam’s peak. The Mahâbhârata speaks of Kumâris in this kingdom (Pândya). These evidently refer to Cape Comorin and shew that the principality at one time included part of the Malabar Coast, as independently testified by a Greek writer. The

same work also speaks of a mount *Rishabha* in it. It is very likely a summit of the Malaya mountains.

P. 109. St. 50.—*ताम्रपर्णी*, is a river well-known for its pearly treasures. Though enjoying a very celebrated name, it is a very small stream flowing past Pallamacotta, and falling into the Gulf of Manar. See our note to the above verse.—*मुक्तासारम्*, may also mean 'the weath of pearls.'—*यशःस्वनिव*, 'as if it were their glory.' The ground of comparison is the snowy whiteness of the pearls resembling the supposed whiteness of glory.

P. 109. St. 51.—*आलीनचन्द्रनौ*, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "गन्धसारो मलयजो भद्रार्थभृन्नोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः।—*दिशस्तस्याः*, viz. 'of the south.'—*मलयदुर्गुरौ*, These are the mountain chains in the country of Pāndyas. They are the southern portion of the Western-ghats. Malaya is also one of the seven Kula Parvatas or chains of mountains. The slopes of Malaya, we read in the *Vira-charitra*, are encircled by the river Kāveri and a similar statement is found in the *Raghuvans'a*. In the *Bāla Rāmāyana*, the mountain is said to teem in cardamoms and pepper and sandal and betelnut trees, which are all abundant in most southerly India. I have, therefore, no hesitation in identifying it with the southern portion of the Ghâts, running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kalidāsa calls the mountains Malaya and Dardura the breasts of India. Dandin calls southerly wind "cool with the embrace of sandals on the sides of the mountain Dardura." In the *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, Malaya and Dardura are spoken of in one connection. I am therefore inclined to think that Dardura meant that portion of the Ghats which form the southern boundary of Mysore. The sources of four rivers are placed in this chain: *Kṛitamālā*, *Tāmraparnī*; *Pushpajā*, *Utpalāvati*. *Tāmraparnī* is the most celebrated of these rivers. It runs through the ancient kingdom of Pāndya and is well described by Rāja Ś'ekhara. It is evidently the Tambaravari of the present days, which rises in the eastern declivity of the western (some call eastern) Ghats, runs through the district of Tinnevely and falls into the Gulf of Manar near the small town of Punakail.

P. 110. St. 52.—*असह्यविक्रमः*, analyse "सौदुमशक्याऽमरां विक्रमपौरुषातिरेको यस्य."

P. 110. St. 53.—अनीक is originally the face; and meaning then the edge or point of any sharp weapon, it signifies the sharp edge or edge-like appearance of an army in march, *i. e.* a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, *viz.*, that of 'multitude' or *army*.—अपरान्त°, Val-labha interpretes it by "अपरान्ताः = कौङ्कणाः," and he is right. Kon-kana (अपरान्ता) is still the name of the sea-coast from Daman on the north to a few miles north of Goa, comprising the districts of Thana and Ratnāgiri. The Madguras of the Harivan-s'a chapter 95 may have been the general name of the inhabitants of this tract.—विसर्पद्भिः, Chāritravardhana translates it by "प्रसरणशीलैः" and very correctly.—रामास्त्रोत्सारितः, His vast army extended from side to side over the whole distance between the sea and the foot of the Sahya mountain, and rolling forward in billows, presented a sea-like appearance. Kās'yapa, going to spread a sacrifice, received, as a gift from his disciple, Pa-ras'urāma, the whole of the earth conquered by his valour. As it would ill become the disciple to use any part of his gift, he re-claimed an abiding place from the unwilling sea, forced by an arrow to recede. See also Vishnu Purāna Vol. IV. p. 23.

P. 111. St. 54.—भयोत्सृष्टविभूषणां, 'By whom ornaments (or decorations) were flung aside for fear,' *i. e.* they had not made their decorations, such as combing the hair and ornamenting them with saffron powder, &c. The भय was the terror with which the Keral women were struck at the sudden appearance of the enemy before whom they fled in disorder.—कैरलयोषितां, Keral was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Travancore, Cochin, and Canara. Travancore on the west of Pāndya Des'a is said to be the country of the Cheras. I do not know the evidence on which this opinion was based. Without denying the existence of the word in the vernacular, I must say, I do not remember meeting it in any Sanskrit work. Dr. Kern reads Cherya in Vārāhi Sanhitā XIV. 15, as a possible Sanskrit form of Chera, but none of the manuscripts he consulted countenanced that opinion. In the 8th Uchchhvāsa of the Das'akumāra, the king of As'maka or Hilly country is said to have fomented the kings of Kuntala, Konkana, Vana-vāsi, Murala, Richika and Nāsikya in a general rise against the king of Vidarbha. It will be presently shown that Murala is another name of Kerala. The position of all these countries except As'ma-ka are definitely known to us and cover all southern India except

Travancore. As'maka must therefore be the old name of Travancore. This is confirmed by the fact that some Mahomedan writers called it *Kūta* which conveys the same thing as As'maka. In the third act of the *Uttara Rāmācharita*, Bhavabhūti introduces two obscure rivers Tamasā and Muralā. The first has been already mentioned. The second is the principal river of Kerala. This is clear from the account in the *Raghuvans'a*. Hence the people were sometimes called Muralas, of which an instance has been already noticed. From the description in the *Raghuvans'a* and the *Kathāsāgara*, it is clear that Kelara meant the strip of land between the Western Ghāts and the sea north of the Kāveri. This is also the popular opinion, which fixes its northern boundary on the South of Konkana. The principal rivers in this tract are the Netravati on which Manglore is situated, the S'arāvati on which Hunawar is situated, and the Kālī Nadi on which Sadās'ivagada is situated. As the first two rivers have distinctive names, I believe the last is the Muralā of our poets. Kālidāsa speaks of the Punnāga trees in this country (Kerala). Dr. Roxbury says it is a native of the coromondal coast. I believe it is also a native of the opposite coast. In the *Hemachandra Kosha*, Urga is given as a synonym of Kerala.

P. 111. St. 55.—**सुरला**, see note to the above verse.—**पटवासतां**, a *Paṭavāsa*, as the name signifies, is any powder for scenting garments, like our *बुक्का* &c. The components described by Varāha, however, are ; “त्वग्गुशीरपत्रभागैः सुमैलार्धेन संयुतैश्चर्णैः । पटवासः प्रवरांश्च मृगकर्पूरप्रबोधेन.” *Varāh. Bri. San. adh. 77. 12. Bibli. Indi. series.*

P. 112. St. 57.—**शिलीमुखाः**, ‘the bees’, *lit.* the sting-mouthed.

P. 112. St. 58.—**अपरान्तमहीपालव्याजेन**, On this epithet Vallabha remarks, “अपरास्ताः पश्चिमसागरसमीपवासिनो राजानः”.

P. 112. St. 59.—**मत्तेभरद्वनोत्कीर्णं**, Or ‘where a record of his valour was characterized by incisions of the tusks of his infuriated elephants,’ or ‘which was engraved by the tusks of his frantic elephants and where there was (thus) a clear record of his valour.’—**त्रिकूटमेव**, *त्रिकूट* ‘Having three peaks,’ is the name of several ranges of mountains. It may be a mountain in the territories of Travancore with three peaks. *Kūta* or *Asmaka* is the ancient name of Travancore. And hence *त्रिकूट* may have been a mountain or a mountain range in that country. Vallabha, however, explains it by “मुबलं गिरिमेव.” But this cannot be the *त्रिकूटाचल* of Travancore. *Rāmāyana* assigns a position to this mountain in Lanka.

P. 113. St. 60.—**पारसीकान्**, These are supposed to be the ancient Persians, or inhabitants of that part of Persia, that lies nearest to the Indus. Chāritravardhana explains this by “यवनान्”, Dharmameru by “पारसीकदेशे नृपान्”, and Vallabha by “पश्चिमदेशाया-
नृपान्”. See Wilson’s *Vishnu Purāna* Vol. II. page 136. Compare also Sumativijaya, “सिन्धुतटवासिनो म्लेच्छराजान्.”

P. 113. St. 61.—**यवनीमुखपद्मानां** &c. ‘he suffered not the flush of wine as belonging to the lotus-like faces of the Yavana women.’ The expression *as belonging to* may be preferred to *on*, because मुखपद्मानां and अब्जानां are emphatically possessive, not locative. Sunlight being favourable to lotuses, the latter are invested with the possessorship of the former. On this epithet Dharmameru has “यवन-देशीयक्षत्रियस्त्रीणामर्थात्तुहिकणीस्त्रीणाम्.” ‘The Yavanas,’ observes Wilson, ‘may be either the Ionians or Greeks of Bactria and the Panjab—to whom there can be little doubt the term was applied by the Hindus—or the Mohamedans, who succeeded them in a later period, and to whom it is now applied.’ The history of the dark Yavana (कालयवन) is a sufficient refutation of the opinion that the Yavanas were Ionians or Greeks as its latest advocate puts. In the Mahābhārata, we have not only western Yavanas who went with the Kāmboja prince to fight on the side of Suyodhana, but also eastern Yavanas who came to the Rājasūya festival with the chief of Kāmarūpa, and southern Yavanas who were subjected by Sahadeva. Kālidāsa applies the term *un-*mistakably to the ancient Persians and Dandin a few centuries later very probably to the Arabian navigators. There is, therefore, no doubt whatever that the term Yavana was never restricted to the Greeks—an opinion, which was so far as I can see, rests on mere sermises and no evidence whatever. In the Unādi Sūtras (II. 74.) the word is derived from यु meaning (says Ujjvaladatta) “to mix,” in which case it would mean “mixed *i. e.* mixed race.” Cf. also Sumativijaya: “तासां यवनीनां पतयो बन्दिप्राहं गृहीता अथवा प्राणैर्वियोजिता येन तन्मुखपद्मरागो विनश्येदिति भावः,”—**बालातपमिवाब्जानाम-कालजलदोदयः**, ‘as the rise, out of season, of clouds does not endure the lotuses’ early sun-beams.’ बाल is added, because it is the morning sun that gives the reddish bloom to the lotus.—**अकाल** means not in the rainy season, when lotuses do not bloom. Raghu’s advent too the Yavana women cursed as altogether out of season. They had never expected to become widows so soon.

P. 113. St. 62.—अश्वसाधनैः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “साधनं सिद्धिसैन्ययोः” इति हेमः ।—रजस्य, ‘in the midst of dust.’—शार्ङ्गकृजितविज्ञेयप्रतियोधे, ‘where the opponents (rival combatants) were to be made out from (by) the twang of his bow.’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः” इति केशवः ।

P. 114. St. 63.—अर्धचन्द्रावर्जितैः, Chāritravardhana translates this by “अर्धचन्द्राकृतिभिः”.—इमंश्रुलैः, On this Chāritravardhana remarks, “पाश्चात्याः इमंश्रुणि स्थापयित्वा केशवपत्तांति तद्देशाचारोक्तिः”.—पटलैः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पटलं तिलकं त्रैव-रंगे छदिषि संचये । पिटके परिवारं च” इति हेमः ।

P. 114. St. 64.—संरम्भः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संरम्भः संभ्रमे कांये” इति विश्वः ।—प्रणिपातप्रतीकारः, A proverbial saying.

P. 114. St. 65.—विनयन्ते, नी with वि becomes Atm. when it takes an object which denotes not an organ or limb (as in “गटुं वि-नयति,” गटु i. e., hump) but something connected with the कर्तृ.—भूमि-सु, Sumativijaya translates it by “मण्डपेषु”.

P. 115. St. 66.—ततः प्रतस्थे, &c., ‘Raghu proceeded to the quarter presided over by Kubera to extirpate the Northern princes with his arrows, as the sun does to draw up moisture with his rays.’—भास्वा-निव, It is supposed that in the Summer Solstice (उत्तरायण) the Sun goes northward to drink up the water with his rays, and in the Winter Solstice the sun moves from North to South to pour down the absorbed water in the form of rain. See note to verse 49.

P. 115. St. 67.—विनीताश्वश्रवाः, analyse, “विनीताः स्फोटिताः अश्वनां मार्गस्य श्रमाः खेदा यस्तैः”.—तीरविचेष्टनैः, for this Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and Dharmameru read either वङ्क or वङ्कनांरविचेष्टनैः, where Chāritravardhana : “वङ्क नाम काश्यां ह-दस्ततीरं यानि विचष्टितानि तैलैर्दनादिभिः”.—स्कन्धान्, This epithet may be interpreted in two ways (1) ‘bodies to which filaments of कुंकुम flowers were clung;’ or (2) ‘bodies to the manes of which कुंकुम or saffron powder adhered.’ The Southern and the Deccan Mss.

of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "स्कन्धः प्रकाण्डं कार्येऽस्ते विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च " इति हैमः ।—कुङ्कुमकेसरान्, On this Chāritravardhana observes: "काश्मीरदेशे कुङ्कुमक्षेत्राहुल्यान्त्र विचेष्टनेन लोटनेन लग्नकुङ्कुमः केसरत्वं युक्तं " इति. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म " इत्यमरः । "केसरो नागकेसरे । तुरंगांसिहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुत्रागवृक्षे किञ्चनके स्यात् " इति हैमः ।

P. 115. St. 68.—हूणावरोधानां. Chāritravardhana explains हूणाः by "तुरुष्कभेदाः," हूणाः, The white Huns or Indo-Scythians, who were established in the Panjab and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson's Vishnu Purāna. Vol. II. p. 135. The Hūnas are evidently the nomadic tribe of the Huns, who dwelt for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions. From the Raghuvans'a (IV. 67, 68), they appear to have once occupied the banks of the Upper Indus. The bearded Pahlavas were probably the Parthians and the Pāradas with long hair (V. P. IV. 3. 21.) some of the Paropamisadae, who dwelt in the south slopes of the Hindukūsha. They all followed the train of the celebrated Kala or Dark Yavana (evidently a Sythian ruler), when he marched against Mathurā just before it was evacuated by Krishna. —रयुचेष्टितं कपोलपादलादंश्चि बभूव, It may also be interpreted as, 'came to have for a record the ruddiness of the cheeks of the wives of the Huns,' i. e. they slapped their faces red in grief; or 'the cause of the redness of the cheek &c.,' (through the marks inflicted by themselves in their ecstacy of grief). Cf. Chāritravardhana and Sumativijaya: "हूणयोषितः कुचकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति तदंशाचारः."

P. 116. St. 69.—काम्बोजाः. Kāmboji is a name of the Māshaparni (Glycine debilis) and if our botanists had given a fuller information, we should have had very good evidence of the habitation of the Kāmbojas. But they are satisfied with the remark that "it is a native of India but scarce." From Kālidāsa we know that their country abounded in walnut trees, which says Dr. Roxburgh, are common in "the mountainous countries immediately to the north and north-east of Hindustan." In the Sabhā Parvan, the Kāmbojas are said to have been conquered by Arjuna along with the Daradas after the subjugation of Balkh (27. 22-3). I have already said that the Daradas now inhabit the valley of the Gilgit, which is separated from Balkh by the Hindoo Koosh. The

Kambojas must have inhabited this mountain and the adjoining country, as its Kâfirs, says Elphinstone, still call themselves Kamoj. But the Kambojas, like the Daradas, probably extended up to little Thibet and Ladak. Their country was famous not only for handsome horses, but also for shawls made of "goats' wool, rats' wool, and dogs' wool" (Sabha Parvan 51. 3-4.). The wool of Cashmere shawls is obtained not only from the tame goat but also from the fleece of the wild goat and wild sheep, the Yak, the Thibet dog, and other animals and is principally supplied from the north of Cashmere. The Kambojas are said to have fought on the side of Duryodhana in the great battle of Kurukshetra (Udyoga Parvan 18. 21.)—वीर्ये, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "वीर्यं तेजःप्रभायोः" इति हैमः. The figure, according to Châritravardhana, is "सङ्क्रांतिः."

P. 116. St. 70.—उपदा विविधुः शत्रून्त्रोत्वेकाः, It may also be interpreted as, 'repeatedly found their way to the king of Kosala as presents, *not as pride*,' i. e., he never felt proud or conceited.

P. 117. St. 72.—गुहाशयानां सिंहानां, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "दरी तु कन्दरो वाखी देवखातविले गुहा" इत्यमरः, and also "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यां हर्यक्षः केमरी हरिः" इत्यमरः। Châritravardhana, Dinakara and Vallabha interpret this verse in a different way. Châritravardhana's comments run thus: "प्रकरणात् इत्यध्याह्रियते । स रघुस्तुल्यसत्त्वानामात्मसमानबलानां गुहाशयानां (appears to be his reading; he also notices the reading of Mallinātha) कन्दरास्थितानां सिंहानां सैन्यघोषेऽपि कटकालाहलं व्यसंभ्रमं सधैर्यं यथास्यानथा परिवृत्यावलोकितं शशसास्तीपीत्." Vallabha likewise takes the passage in the same way as Châritravardhana, only he construes असंभ्रमं as an adjective to "अवलोकितं." These commentators take शशंस as predicate of सः (Raghu) understood, having अवलोकितं for its object. In that case the meaning would be 'Raghu admired the fearless looking on of the lions &c.' i. e., he applauded the fearless gaze, turning round, in spite of the army din, of lions &c.

P. 117. St. 73.—मर्मरीभृताः, Cf. R. VI. 57. The epithets of मरुतः suggest their fragrance, gentleness and coolness. i. e., the breezes were gentle, melody-wafting, cool, and sanctifying.

P. 118. St. 75.—अस्नेहरीपिकाः, *Cf.* Ku. I. 10. “भवन्ति यत्रौषधयो रज्ज्यामैतल्पराः सुरतप्रदीपाः ” Some herbs are believed to be endowed with a natural lustre shining at night like the flame of a lamp.

P. 118. St. 76 —किराताः, The word किरात is derived from the root कृ 6. P. explain, “किरं पर्यंतं अततीति किरातः.” *Cf.* Rat. II. 29. “पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृते.” The Mātsya says there were born outcast or barbarous races, Mlechehhas, as black as collyrium. The Bhāgavata describes an individual of dwarfish stature, with short arms and legs, of a complexion as black as a cow, with projecting chin, broad flat nose, red eyes, and tawny hair ; whose descendants were mountaineers and foresters. The Padma (Bhūmi Khanda) has a similar description ; adding to the dwarfish stature and black complexion, a wide mouth, large ears, and a protuberant belly. It also particularizes his posterity as Nishādas, Kirātas, Bhīllas, Bahannakas, Bhrāhmaras, Pulindas, and other barbarians or Mlechehhas, living in woods and on mountains. These passages, intend and do not much exaggerate, the uncouth appearance of the Gonds, Koles, Bhils and other uncivilized tribes, scattered along the forests and mountains of Central India, from Behar to Khandesh, and who are, not improbably, the predecessors of the present occupants of the cultivated portions of the country. They are always very black, illshapen, and dwarfish, and have countenances of a very African character. Anundoram Boorooah says, ‘Beyond Hardwar and therefore in Eastern Gurwal lay the kingdom of Subāhu peopled by Kirātas, Tanganās, and Pulindas. Kirātas are mentioned in other parts of the Mahābhārata. In the Sabhā Parvan, Bhima is said to have conquered seven Kirāta chiefs from Videha, which, as will be shown here-after, comprised Darbhāngā and part of eastern Nepal. In another passage, Kirātas are said to be ferocious bowmen clad in leather and living on roots and fruits. In the Amarakosha, Kirātatikta or the bitter (plant) of Kirātas is given as a synonym of Cherata and modern botanists affirm this plant “is indigenous to the mountainous regions of Northern India from Simla through Kumaon to the Morung district in Eastern Nepal.” There can, therefore, be no doubt the Kirātas were a tribe of mountaineers inhabiting the Sub-Himālayan regions. The Bhutias, who inhabit not only Bhutan but also parts of Nepal and Kumaon probably belong to this tribe. The word Bhatta occurs in the Rājataranginī more than once and probably refers to the Bhutias near Kāshmere.

They are comparatively a fair race which is an additional argument in favour of my view as Kirāta maids formed a part of the tribal presents to Yudhisthira. Cf. Dharmameru: “ भिक्षेभ्यः. ”—गज-वर्षर्न, Cf. S'i. XII. 64., “ वर्षर्न द्विषानां विहवन्त उच्चैर्बनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे । गण्डस्थलावर्षगलम्बदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलयिनीऽल्यः. ” The barks were torn so high up.

P. 119. St. 77.—पर्वतीयेर्गणेः, ‘ with the mountain tribes.’—नाराचः, Chāritravardhana translates it by “ लोहवाणाः, ” ‘ iron shafts.’

P. 119. St. 78.—उत्सवसंकेतान्, Hātaka is the Sanskrit name for Ladak. This is the mythological abode of Kimpurnushas or Kinnaras, Utsavasanketas and other semi-divine beings. The place was celebrated for piebald horses and seems to have been peopled by the Tangamas mentioned in other parts of the Mahābhārata. Utsavasanketas, therefore, lived in Ladak north of Cāshmere or in the north-east region of Ladak which is watered by the Kooner, and thence crossing the Himālaya, Raghu must have reached the country of the Prāgjyotishas. Chāritravardhana also quotes the following from Mahābhārata, “ गगानुत्सवसंकेतान् जयत्सव पाण्डवः. ” Dinakara however reads “ उत्सवसंकेतान्. ”—जयोदाहरणं, Cf. Pratiaparudra under “ क्षुद्रपद्वन्, ” “ येन केनापि तालेन गद्ययत्नमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विमलघटाङ्गसंयुतं. ” जयोदाहरण is a declaratory song, a sort of panegyric beginning with words like जयति, &c., full of alliteration. Chāritravardhana translates this word simply by यशः, and adds “ यशो जयोदाहरणमिति कांशः. ”—किन्नरान्, the name of a mythical being, half man and half beast, viz., with the head of a horse on the body of a man. See Wilson's Vishnu Purāna Vol. I. p. 82, 87. Cf. R. XV. 33.—पौलस्त्यं, Thinking it beneath his dignity to attack mount Kailāsa which had already been moved by the son of पुलस्त्य i. e. Rāvana.

P. 120. St. 81.—तीर्थलोहित्ये तस्मिन्, ‘ when he crossed the Lauhityā. ’ The ancient capital of Kāmārūpa was at Prāgjyotisha or Prāgjyotishapura on the Lauhityā, by which the Brahmaputrā is generally known to the people of Upper Assam. Local tradition identifies it with modern Gauhati, latterly the seat of the Lieutenant of the Assam-kings. About two miles west of the town rises the hill of Nilachala with its celebrated temple of Kāmākhyā, which is visited by crowds of pilgrims from different parts of India. Chāritravardhana says, “ लोहित्या नाम द्वीपः । लोहित्या नदी वा

समुद्रो वा. " Vallabha has, "तार्णलौहित्ये साति विलङ्घितशोणनदे साति." He is evidently wrong. Compare also लोहितान्तरसो जातो लोहित्यस्तु ततोऽभवत्."—प्राग्ज्योतिषेश्वरः, 'the lord of the Prâggyotisha or the land of the eastern stars.' Prâggyotisha is identified with the easternmost part of India comprising Western Bhotan and Eastern Assam; the people of which country under the leadership of their king Bhagadatta, play a conspicuous part in the Mahâbhârata. Cf., "अथैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मनक्षवं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा."—कालागुरुदुर्मैः, On this epithet Châritravardhana observes: "कालागुरो हि तत्रायन्तः."

P. 120. St. 82.—आधारावर्षदुर्दिनम्, a cloudy day has a chance of clearing up by a heavy downpour. The cloud of dust had no such prospect to hold out.

P. 121. St. 83.—ईशः कामरूपानाम्, To the North-East of Pundra Des'a lay the important kingdom of Kâmarûpa, which is said to have extended from the banks of the Karatoya to the extremities of Assam. Its king Bhagadatta is an important character in the Mahâbhârata. In the Sabhâ Parvan, he is said to have fought with Arjuna for eight days with "Kirâtas, Chînas, and dwellers on the sea-coast." In the Udyoga Parvan he is said to have assisted Suyodhana with an army of "Kirâtas and Chînas." It is, therefore, clear that his territories extended up to the Himâlâya on the north and the borders of China on the east. This may also be inferred from his presents to Yudhisthira in the great Râjasûya festival, viz., fine horses, jewelled ornaments, and swords with hilts of pure ivory. Horses are not indigenous to Assam, but a fine breed of ponies is found in Bhootan. Elephants also are not common in Lower Assam, but still caught in the Dooars and the jungles of Upper Assam. In speaking of this province, Kâlidâsa speaks of black aloe-wood and we learn from Dr. Roxburgh that it is a tree of the eastern frontier.—अत्याखण्डलविक्रमम्, analyse "अतिक्रान्तः अखण्डलस्येन्द्रस्य विक्रमः पराक्रमो येन तं तथोक्तम्."

P. 121. St. 84.—हेमपीठाधिदेवताम्, Raghu's feet were placed on a golden foot-stool and gems and pearls were presented thereto as flowers and other provisions of worship are to a god or goddess.

P. 121. St. 85.—उन्नयून्नेषु, 'they having lost it along with their independence.'—मौलिषु, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. "मौलिः किरीटं धम्मिन्ने चूडाकंकलिमूर्धम्" इति हैमः ।

P. 121. St. 86.—विश्वजितं, The Vis'vajit is a kind of sacrifice in which the Yajamāna or the sacrificer gives all his wealth to the priests and in which the immolation consists either of five or two goats.—आदानं, A proverbial saying.—विसर्गाय, Cf. Sumativijaya, “यथा जलदानां समुद्राञ्जलग्रहणं विसर्गाय वृष्टयं भवति तथा सज्जनानामपि इति. ”

P. 122. St. 87.—सचिवसखः. This epithet suggests that the king Raghu did all things on consultation with his ministers. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “सचिवो भृतकेऽमात्यं ” इति हेमः. ।—गुर्वभिः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादां धर्मदेशकं ” इति हेमः ।

P. 122. St. 88.—रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं, Cf. Sāmudrika, “यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथतोरणं । अंकुशं कुलिशं छत्रं स सम्राट् भवति ध्रुवं. ”—सम्राजः, सम्राज् is one who rules over other vassal kings and has performed the Rājasūya sacrifice.—मकरन्दरेणुगौरम्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “मकरन्दः पुष्परसः ” इत्यमरः । and also “परागः सुमनोरजः ” इत्यमरः । That he permitted the princes to touch his feet proved that he was graciously disposed towards them.

CANTO V.

P. 123. St. 1.—**क्रोशजातं**, On this epithet Hemādri observes, “जातशब्देन बलाद्यपि दत्तं भवति.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “कोशोऽस्त्री कुङ्कुले खड्गपिधानं शोधदिव्ययोः” इत्यमरः । But produce one from the Yādava instead.—**उपात्तविद्यः**, analyse, “उपात्ता अधिगताश्चतुर्दश विद्या येन स तथोक्तः.” Cf. Hemādri, “पुराणन्याय-मीमांसाधर्मशास्त्रांगमिथिताः । वेदाः &c., । “शिक्षा कलेषु व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्” इति षडंगानि । एवं चतुर्दश विद्याः.”—**गुरुशिक्षणार्थी**, analyse, गुरुवे दक्षिणा चतुर्दशकोटिरूपा तस्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः.”—**अध्वरे**, explain, “अध्वानं सत्यर्थं रातीति.” The metre is उपजाति, and the verse begins with the syllable त. Cf. महाज्ञान of Brihaspati, “तकारे अर्थसिद्धिश्च प्राप्यते विपुलं धनं । सर्वथेयं भवेत्तस्य मुश्चितं चोपजायते.”

P. 123. St. 2.—**अर्घ्यं**, *i. e.*, ‘provisions of worship, taken collectively, *viz.*, sandal-paste, flowers, Akshatis &c.’ It consists of the following ingredients, “आयः क्षीरं कुशाग्रं च दाधि सर्पिः सतण्डुलं । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः.” See our note to 21. II.—**अनर्घ्यशीलः**, ‘of priceless (matchless) character,’ *i. e.* sure to honour such a guest.—**यशसा प्रकाशः**, ‘radiant with glory,’ *i. e.* omission to honour कौत्स would have tarnished that glory.—**भुतप्रकाशः**, ‘illustrious in his learning,’ *i. e.* a fit person to honour.—**हिरण्यवत्वात्**, हिरण्य is derived from the root हृय् 1. P. ‘to desire,’ ‘to love,’ ‘to take &c.,’ with the affix क्यन् and the substitute हिर. Cf. “हवतः कन्यहिरच्” Unādi Sūtra, 722. S. K. p. 322.—**अतिविश्र**, explain “अतति गच्छतीति,” derived from the root अत् 1. P. ‘to go,’ ‘to walk,’ with the affix इयिन्. Cf. “कतन्यश्चिवन्यश्चयि &c.” Unādi Sūtra, 442. S. K. p. 333. *Lit.* A traveller.

P. 124. St. 3.—**विशंपतिः**, It is not a compound word. Some think it to be अलुक्, but the assertion appears doubtful.—**विष्टरभाजन्**, the word विस्तर becomes विष्टर in the sense of a tree, and a seat. Cf. Pāṇini, VIII. 3. 93.—**कृत्यवित्**, ‘learned in regulations.’ The epithets in this stanza are significant. *Vide* Mallinātha, Kālidāsa is a perfect master of the figure.—**कृताञ्जलिः**, analyse कृता बद्धोऽञ्जलि-हस्तसंपुटं येन तादृशः.

P. 124. St. 4.—**अपि**, All commentators including Chāritravardhana read अपि instead of अयि, where Chāritravardhana: “अयीति कोमलामन्त्रणे.”—**कुशाग्रबुद्धेः**, Chāritravardhana analyses: “कुशस्याग्रं

तदस्तीत्या बुद्धिर्यस्य तत्संबुद्धिः.”—गुरुः, Yādnyavalkya defines: “स गुरुर्धनः क्रियां कृत्वा वेदनस्मै प्रयच्छति,” they are eleven says Devala, “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीमतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पि- तुव्यश्च पुंस्येन गुरवो मताः.” Vallabha reads: “चैतन्यमुग्रादिव दक्षितेन.” Hemādri noticing this says, “यथाग्रादीक्षितेन यजमानेन चेतना प्राप्यते । दक्षितो हि प्रथमं चेतनां जुहोति । पुनरुग्रादनुवंशानां भजते इत्यागमः । अष्टमूर्तेः स्वसूतिर्भेदन- नामविभागः । तथथा । सूर्ये रुद्रः । जले भवः । भूमौ शर्वः । वायौ ईशानः । अग्नौ पशु- नः । आकाशे भीमः । दक्षितं उग्रः । चन्द्रमसि महादेवः । इति दक्षितस्य उग्रः इति संज्ञा.” Cf. also Vallabha : “यथा दक्षितेन याज्ञिकेनोग्रादीश्वराभ्येतन्याप्यते जानां प्राप्यते । भवो जले क्षितौ शर्वो रुद्रोऽग्नौ पशोः पतिः । दक्षितं उग्र इत्युक्तं महादेवो नि- शाकरः । आकाशे भीमनामा च ईशानाख्यः सर्वारणः । इत्यष्टौ रुद्रनामानि कथ्यन्तेऽष्टमू- र्तिषु । “क्षितिजलपवनहताशनसोमसूर्याकाशयजमानलक्षणाः अष्टौ शंकरमूर्तयः.”

P. 125. St. 5.—वासवधैर्यलोपि, explain the word वासव, “वसुव इति वासवः । अथ वा वसूनि सन्त्यस्यासौ वासवः.” Cf. Hemādri, “शक्रो हि तप- स्विभ्यो राज्यापहरणमाशङ्कमानां विभेति । तद्भयमायुज्यं फलं वियोनि । “स्याद्भयभूय- ब्रह्मत्वं ब्रह्ममायुज्यमित्यपि ” । वियोनि जन्मरहितं मुनेस्तपः.” Vallabha identical- ly the same with Hemādri.—कच्चिन्, a particle of interroga- tion expecting either a negative or an affirmative reply; it is often translated by ‘I hope,’ ‘I wish.’ From कच्, neuter of कः, and चित्, a particle. Vallabha says “कच्चिदिति प्रियमश्रे.” Compare also Chāritravardhana and Sumativijaya, where Chāri- travardhana says “कच्चिदिदप्रियमश्रे इत्यभिदानचित्तामणिः.” Sumativijaya : “कामलामन्त्रणे.” Cf. Buddhacharitra. I. 69., “अपि स्थिरायुर्मगवकुमारः कच्चि शोकाय मनः प्रसूतः । लब्धः कथंचित्सलिलजलिर्मे न खल्विमं पातुमुपैति कालः.”

P. 125. St. 6.—उपप्लवः, On this epithet Hemādri remarks : “द्वगजवायुकुलिशानादादिभिरुपप्लवः,” and Chāritravardhana has : “वाय्वा- दिमूपकादिकृतः उपप्लवः.” And Vallabha remarks : “द्वदहनगजकुलिश- षानादिरुपप्लवः.”—कच्चिन्, On this Vallabha has : “कच्चिदिति प्रियालापे.” Cf. Buddhacharitra I. 70. “अव्यक्षयं मे यशसो निधानं कच्चिदुवां मे कुल- हस्तसारः । अपि प्रयास्यामि मुखं परत्र मुनेऽपि पुत्रेऽनिमिषैकचक्षुः.”

P. 126. St. 7.—क्रियानिमित्तेष्वपि कुशेष्वभयक्रान्ता, ‘Not disturb- ed by the sages even if it (young one of the deer) sat upon the very Kus’ a grass gathered for being used in their sacred rites.’—त- दङ्कुशस्याच्युतनाभिनाला, ‘evidently because the Rishis allowed through fear of serpents, the fawns to sit on their laps.’ Cf. Hemā- dri : “ते हि व्यालभयाश्शरात्रमङ्क एव धारयन्तीति शान्तिदयोक्तेः.” Vallabha says : कच्चिदिति कोमलामन्त्रणं.—वत्सलत्वात्, explain “वत्सं हृदयं लाति यद्वातीति वत्सलः,” and the word वत्स is derived from the root वच् I. P. with the affix सः. Cf. वृत्तुवदिहनिक्मिकपिथः सः ” Unādi Sūtra, 342. S. K. p. 330. Also “वदतीति वत्सं.”

P. 126. St. 8.—उच्छृङ्खलितसैकतानि, On this epithet Hemādri remarks: “ एकैकस्य त्यक्तस्य कणस्योपादानमुच्छः इति विज्ञानेश्वरः । उच्छृङ्खलित-भागंन अङ्कितानि सैकतानि येषां तानि । मुनयो हि नृपाय षष्ठंशं नदीतीरे निक्षिपन्ति । यदुक्तं । ‘ यस्मादारण्यका अपि उच्छृङ्खलितभागं निर्वापयन्ति ’ इति धृतं । योस्मान्पालयन्तीति । ‘ कुशूलकुम्भा धान्या वा व्यवहिकोऽधस्तनोपि वा । जीवेद्वापि शिलाच्छेन श्रेयाते-षां परःपरः ’ इति याज्ञवल्क्यः. ” Cf. Chāritravardhana, “ ते द्युच्छृङ्खला धान्यमर्जयित्वा राजभागं तत्र त्यजन्ति, ” also Vallabha: “ मुनयो हि नृपदिशेन षष्ठं भागं तीरे निक्षिपन्ति । योस्मान्पालयति तस्मै षष्ठांशं विभागः. ” The Munis offer in the king's name their tribute consisting of a sixth of the rice gleaned by them.—कच्चित्, “ कच्चिदिनि प्रियालाये ” Vallabha. Cf. Buddhacharitra I. 71. “ कच्चिन्न मे जातमकुलमेव कुलप्रवालं परिशोषभाणि । क्षिप्रं विभो ब्रूहि न मेऽग्निं शान्तिः स्नेहं सुतं वेत्ति हि बान्धवानां. ”

P. 126. St. 9.—नीवारपाकादि, Nivāra means ‘ rice growing with or without cultivation. ’ On this epithet Hemādri remarks, “ नीवारस्य पाकः पचनं फलं वा आदिर्यस्य तत् । ‘ तस्य पाकमूलं पीलवादिकर्णोदिभ्यः कुणञ्जाहौ ’ Pāṇini, V. 1. 24. इत्यत्र पीलोः पाकः पीलुकणः फलमिति दर्शनात् । यद्वा । नीवारेषु तृणधान्येषु पाका अल्पाः । अगुत्वात् । ते आदिर्यस्य तत् । अथ वा । प्रशस्त्वा नीवारपाकास्ते आदिर्यस्य तत् । पाकाः प्रशस्त्वाः पवित्रत्वात् । “ प्रशंसावचनंश्च ” Pāṇini, II. 1. 66. इति समासः । पाकशब्दोऽन्वार्थः प्रशंसार्थश्च तथा । त्रयः पाकयज्ञाः इत्यत्राश्वलायनगृह्यनाराणीयवृत्तौ । पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञाश्च अल्पप्रशंस-योः सम्यक्पाकशब्दो योऽस्मान्पाकतर इत्येवान्वये पाकशब्दः । ‘ ते पाकेन मनसापश्य-मिति ’ । “ यो मायाकेन मनसंति अत्र प्रशंसायामिति. ” On this Chāritravardhana observes: “ पाकः श्यामाकः इत्यन्यः. ” —कडङ्गरीयैः, the word कडङ्गरीय signifies ‘ any animal fed with straw, such as a cow or a buffalo. ’ —साधनं, Chāritravardhana and Sumativijaya render it by “ प्राणयाननिदानं. ”

P. 127. St. 10.—सर्वोपकारक्षमं, On this Vallabha observes: “ ब्रह्मचारियतीनामुपजीवित्वात्. ”

P. 127. St. 11.—उत्तुक्तं, The Southern and the Deccan Mss. omit the following authority cited by the Northern Mss. “ इदार्थोयुक्तं त्सुकः ’ इत्यमरः । —नां संभावयितुं, ‘ to do me the honour of a visit. ’ The figure according to Hemādri is “ प्रयः ” and says, “ तथा काव्यादर्शे । ‘ प्रयः प्रियतराख्यानं. ’ ” K. D. II. verse 275. This verse may also be interpreted as, ‘ my mind, not content with the advent of thee, worthy (adorable) one, is anxious &c. ’ or ‘ my mind, eager as it is for the execution of a commission (issue of a command), is not content with the advent of thee, adorable one. A clear proof of kindness. ’

P. 128. St. 13.—सर्वत्र, “ गुर्वाग्रमद्रुममभूतिषु ” Chāritravardhana. —आवरणाय तमिस्रा कथं कल्पेत्, ‘ How may the night be able to

obscure.' तमिस्रा or तमिस्रं (both meaning the same) is a dark night without the moon and the stars. Cf. Hemādri “ यथा किरातार्जुनायि । “ उज्ज्वला शुचमिवाथ तमिस्रामन्तिकं व्रजति तारकराजे । दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहं रश्मि-
हासविशदं मुखमैन्द्री. ” Ki. IX. 18.—सूर्ये, &c., A proverbial saying.

P. 128. St. 14.—महाभागतया, On this Hemādri observes, “ महा-
भागतयेत्येकं पदं वा. ” And also notices the reading “ महाभाग्यतया. ”
And Châritravardhana observes: “ अथ वा महाभागतयोत्कृष्टभाग्यत्वेन । स-
मस्तं पदं. ”

P. 129. St. 15.—तीर्थ, Sumativijaya renders it by, “ यज्ञ. ”
The figure, according to Sumativijaya, is “ उपमा. ”—शरीरमात्रेण;
analyse: “ शरीरमेव शरीरमात्रं तेन केवलेन वपुषा. ”

P. 129. St. 16.—स्थाने, used as an adverb in the sense of ‘ It is
quite proper that. ’—पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः. The order here re-
ferred to is given by Hemādri in the following way: “ प्रथमां पिवन्त
वह्निर्द्वितीयां पिवन्ते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
षष्ठीं पिवन्ति वासवः । सप्तमीं चतुर्थीं दिव्या अष्टमीं मज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः
प्राश्नाति वै कलां । दशमीं पिवन्ते वायुः पिवन्त्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्न-
न्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवन्त कलां । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं
प्रजापतिरित्यादिक्रमेण चन्द्रमानं प्रमिद्धं. ” Cf. also Sumativijaya: “ शुक्लप्रति-
पदि सर्वे क्षीणमपि चन्द्रं नमस्कुर्यन्ति । यदुक्तं किराते । प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं । प्रति-
पञ्चमिव प्रजा नृपम्, ” Ki. II. 11.

P. 130. St. 17.—अनन्यकार्यः, ‘ with no other business, ’ ‘ with
nothing else to do, ’ i. e. with single-minded zeal.—स्वस्त्यस्तु ते, ‘ be
it well with (good luck to) thee, ’ i. e. you need not apprehend my
displeasure—निर्गलिताम्बुगर्भे, ‘ with its contents of water showered
all out, ’ i. e. For the benefit of the world—a purpose as noble
as they own.—अपि. On this Hemādri observes: “ अपिशब्दस्त-
देकशरणत्वसूचनार्थः, ” and Châritravardhana remarks: “ अपिशब्देन
चातकस्य जलदेकशरणत्वं यान्व्यन्. ”—शरद्धनं, A proverbial saying.—चातकः,
‘ even the Châtaka, ’ i. e. more helpless, the cloud being his only re-
sort. This bird is supposed to live only on rain-drops.—नार्दति, On
this Hemādri remarks: “ किं पुनः वियमानांपापोद्देहं न्यामिष्यर्थः. ” On
this Vallabha notices a reading: “ शरद्धनं नर्दति चातकोऽपि. ” The
figure, according to Sumativijaya, is अर्थान्तरन्यास.

P. 130. St. 18.—किं वन्तु, Both Hemādri and Châritravardhana
take किं वन्तु as one word, not as a compound ; and explain it as,
“ गुरवे किं वन्तु किं ज्ञातार्यं वा कियत् किमव्याकं देयं. ” Châritravardhana has
word for word the same.—अन्वयुक्क. Here Châritravardhana says,
“ अनुसर्गसहितो युजिः इच्छार्थः. ”—प्रतियानुक्तानं ‘ who had the de-

sire of returning, ' *i. e.* who desired to return. The infinitive with its म् dropped is used with the words काम and मनस् in the sense of 'having a mind to.' Pandit gives the following, 'प्रतिपातु is properly a substantive, from प्रतिपा with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the accusative singular of a masc. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the abl, gen. and dat. sing. of the so-called infinitive : *e. g.*, गन्तवे, गन्तोः &c.

P. 130. St. 19.—यथावद्विहिताध्वराय, 'by whom the sacrifice had been duly performed,' *i. e.* sure to render pious service. Analyse सनयस्य गर्वस्य संरंभस्य चावंशस्तेन विवांजितस्तस्मै. On this epithet Hemādri observes : "यथावत्कृतयागत्वेनाचारोक्तिः." and Chāritravardhana has "यथावत्कृतयज्ञत्वेनादरोक्तिः."—स्मयावेशविवांजिताय, 'who was free from all trace (or from the possession) of vanity,' *i. e.* lending a willing ear and serving with unostentatious devotion. On this Hemādri observes : "अनौद्धत्यं सूचितं." Chāritravardhana has the same.—वर्णाश्रमाणां गुरुवे, 'the master of the castes and stages of life,' *i. e.* benefactor to the sage as well. On this Hemādri remarks : "तद्धर्म-प्रतिष्ठापकत्वात्." Chāritravardhana too has the same. Hemādri renders "विचक्षण" by "कुशल." But Mallinātha renders it by विद्वान् 'learned,' *i. e.* competent to give utterance to his thoughts.—प्रस्तुतमाच-
क्षे, 'broached the thing in question (laid the matter) before him.' Pandit has the following note on this; 'प्रस्तुत is properly that which is propounded, put forth, a proposition, a *thesis*; the subject of a discussion or conversation, that to which one directs his discourse. Cf. Mālavikāgnimitra, act. 1. speech 81, "मौढ्यं अमुं प्रस्तावे निवेद्यआहूयतां देवी." Also *ib.* 98, "तेन हि प्रस्तूयतां विवादवस्तु." Also *ib.* Act I. Stanza 14. Hence प्रस्तुत as opposed to 'that which is not the subject of a disputation,' *i. e.* to अवस्तुत, means *pertinent, to the point.*

P. 131. St. 20.—समाप्तविद्येन, analyse समानाः परिपूर्णाश्चतुर्दश विद्या येन तेन तथोक्तं.—चिरायास्खलितोपचारां मे भक्ति, 'that loving regard (devotion) of mine which had been of unfailling operation for a long period.' It may also be interpreted as, 'he at first bethought himself of my devotion alone, of unfailling operation for a long period;' or 'he accounted my loving regard, which had been of unfailling operation for a long period, pre-eminently as such (fee).' Or he at first accounted as such my loving regard, which had been of unfailling operation for a long period.' According to Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara उपचार here is equivalent to

“पादप्रक्षालनादि.”—*पुरस्तात्*, in predic. combination with भक्तिम्.—*गुरुदक्षिणायै*, Hemādri explains it as, “युगाति हिनमुपदिशतीति गुरुः.”

P. 131. St. 21.—*निर्वन्धसंजातरूपा*, analyse: “निर्वन्धेन संजातरूढ यस्य तेन.”—*विद्यापरिसंख्यया*, On this Chāritravardhana remarks: “षडङ्गा वेदाश्चत्वारो मर्मासांस्त्वाक्षिका तथा । धर्मशास्त्रे पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश.” and Vallabha has the following, “पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिथिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” । “शिक्षा कर्त्तव्यो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषं” इति षडङ्गानि । इति चतुर्दशविद्याः.”

P. 131. St. 22.—*प्रशुशब्दशेषम्*, ‘of whom the only remaining portion is the title ruler,’ *i. e.* penniless as thou art.—*सोहम्*, ‘I, thus circumstanced,’ *i. e.* requiring to procure my preceptor’s fee.

P. 132. St. 23.—*द्विजराजक्रान्तिः*, ‘Fair as the moon.’ The reason why the moon is called द्विजराज, or the king of Brāhmanas, seems to lie in the S’ruti quoted by Mallinātha, the word “सोमो” being there most likely originally applied to the Soma plant. The moon after having received the light from the sun illumines, at night, the world so Raghu too is able to extort money from others and give it him. And hence the propriety of the adjective. Cf. Hemādri: “द्विजराजक्रान्तिर्वेन तदर्थमाप्त्या वैराग्यं.” And further he observes, “चन्द्रसमानक्रान्तिर्वेन पापनिवृत्तेन्द्रियत्वेन धार्मिकत्वं.” And Chāritravardhana says: “पापनिवृत्तिर्वेन धार्मिकत्वं.” The figure, according to Hemādri and Chāritravardhana, is अनुप्रास. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “द्विजराजः शशधरो नक्षत्रंशः क्षपाकरः” इत्यमरः ।

P. 132. St. 24.—*परीवाइनवावतारः*, On this Hemādri observes: “अवतारावतरयोर्द्विर्हस्वव्यत्यासो बालिशानामिति वामनः । ‘अवं तूष्णोर्ध्वञ्च.’ Pānini, III. 3. 120. इति करणाधिकरणयोर्विधानान्मार्गपरत्वेनात्र निर्वाहः.” Chāritravardhana remarks: “नवज्ञानेन प्रथममेव रघोः सकाशायाचका न गता इति भावः”—*कामननवाप्य*, On this Hemādri observes: “निःस्वेभ्यो दानं विद्यानुरूपतः इति मनुक्त्या अपत्याख्येयं [अपत्याक्षयप्रति Ms.] प्रातनिन्दा-प्रतिषेधान्न रघोरात्म्यमुत्तिरोपः” Cf. Vallabha: “न बर्धिनः कार्यवशादुपेताः । काकुस्थगोत्रे विमुखाः प्रयाति.”

P. 132. St. 25.—*स त्वं*, ‘thou, therefore.’—*चतुर्थोऽग्निस्त्रि*, ‘like the fourth Agni.’ Cf. Manu, II. 231. “रिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातामिदे-क्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु सामिन्वता गरीयसां.” They are आहवनीय, ‘sacrificial fire,’ गार्हपत्य, ‘household fire,’ and दक्षिण ‘southern fire.’—*द्वित्रायहानि*, On this Hemādri holds the following discussion:

“ द्वे वा त्रीणि वा । इति समासे । ‘ बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् , ’ Pāṇini, V. 4. 73. इति डच् । बहुत्वं तु संशयस्योभयपक्षावलम्बित्वेन पञ्चवस्तुविषयत्वात् ” । तथा च भाष्यकारः । “ सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनं ” Pāṇini, II. 2. 25. ” And Chāritravardhana has the following: “ बहुत्वं तु संशयस्य [शंस्यस्य and शंस्यस्य Mss.] उभयपक्षावलम्बित्वेन पञ्चविषयत्वात् । तथा च महाभाष्यकारः । “ सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनं ” Pāṇini, II. 2. 25. —यावद्यत्ते, with the words पुरा and यावत् (*adv.*) the Present has the sense of the Future and shows *certainty*.

P. 133. St. 26.—अवितर्कं संगरं, ‘ unfailing promise, ’ *i. e.* a fact contributing largely to his delight.—गाम्, Note the various meanings of गं.

P. 133. St. 27,—वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावात्, The उक्षण or sprinkling here referred to is that which the prince underwent from Vasishtha’s hands at the time of his coronation. For a similar idea *Cf.* R. I. 61, VIII. 4, XVII. 13.—मरुत्सखस्येव बलाहकस्य, ‘ like that of the cloud with the wind for its ally. ’ मरुत्सख when taken as a Bahuvrihi compound gives a beautiful sense generally suited to the poetic composition. But it is just going against the rule of Pāṇini, “ राजाहःसखिभ्यटच् ” (V. 4. 91.). The Sūtra tells us that the compound should be taken as Tatpurusha, for in Bahuvrihi no टच् *i. e.*, अ is possible. The sense of Tatpurusha in the passage is perfectly out of place when we look to the context. Kālidāsa, when he used the epithet in the sense of Bahuvrihi, may have drawn his authority from other grammarians than Pāṇini. In the Kālidāsian literature we find there are some words and expressions, especially in his Meghadūta, that are supported even by our scholiast on the authority of other grammarians, such as Aindra, Chāndramasa &c. Such occasional deviation from Pāṇini is not uncommon with Kālidāsa, and with other poets also. Chāritravardhana, Hemādri and Dinakara also notice the difficulty. Chāritravardhana adds, ‘ मेघेन गमनार्थं मरुदपेक्षितत्वान्मरुत्सखा यस्येति समासो भिमतो न स्यात् । “ राजाहः सखिभ्यटच् ” इति टच् न स्यात् । तस्य तत्पुरुषाभिधानात् । ततश्चिन्त्यमिदं. ” Hemādri also the same. *Cf.* also the compound महिर्षीसख in I. 48.

P. 134. St. 28.—प्रयतः, ‘ purified, ’ because under a solemn vow.—प्रदोषे, explain, “ प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्र काल इति प्रदोषः. ” प्रादि compound.—सामन्तसंभावनयैव, ‘ looking upon him (the lord of Kailāsa) merely as a feudatory prince. ’ *i. e.*, considering him to be inferior to him in strength and hence easily conquerable. Hemādri translates the word सामन्त by “ कतिपयग्रामपतिः. ” —कैलासनान्ध, On this epithet Hemādri observes: “ इति पर्वतदुर्गन्तिः. ”

P. 134. St. 29.—प्रयाणाभिमुखाय, Analyse, “ अभिगतं मुखं यस्य सो-
ऽभिमुखः प्रयाणस्य अभिमुखः तस्मै. ”

P. 134. St. 30.—पादं सुमेरोः, ‘ As a skirt-hill of the Sumeru. ’
In quality and in quantity. Sumeru is the same as Meru, which is
supposed to consist of one solid mass of gold.—पादं, Châritra-
vardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and Dharmameru
read “ शुद्धं. ” They do not seem to have noticed any other reading.
Both Hemâdri and Mallinâtha notice *their* reading.—समस्तमेव,
This epithet may also be interpreted as, ‘ that entire glittering heap
of gold &c. ’ or ‘ that glittering heap of gold &c., the ruler of the
earth assigned, in its entirety, to कौत्स. ’

P. 135. St. 32.—वाचम्, On this Hemâdri holds the following
fastidious discussion : “ विशेषणं विना वाक्यशब्दप्रयोगश्चित्यः । यद्रामनः ।
विशेषणस्य च विशेष्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । यद्वा । कान्येषु संक्षेपानादरः ।
तथा कान्यादरं । “ अलंकृतमसंक्षितं कान्यम् ” इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । काशिकावृ-
त्तौ च । समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यत्र लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवं नाद्रियते इति ।
“ येनांगविकारः ” इत्यत्र पाणिनीयमतदर्पणे च । ‘ अक्षादिशब्देन विनापि देहः स्यादेव
काणादिगुणप्रतीतेः । तथापि लोके गुरुलाघवं प्रत्यनादराच्छब्दमपि प्रयुज्ये ’ इति. ” And
Châritravardhana has the following : “ शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ”
S'i. I. 25. इत्यादौ यथा विशेषणं तद्वद्वापि वाचो विशेषणयोगाद्वाचमुवाचेति चि-
न्तनीयं. And Dinakara identically the same with Châritravardhana.

P. 135. St. 33.—वृत्ते स्थितस्य, ‘ adhering to his line. ’ His track
of fourfold duty, *viz.* righteous earning, accumulation, preserva-
tion, and employment in well directed charity. On this Hemâdri re-
marks : “ गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तेनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्य-
ते ” इति.—प्रभावः, On this Hemâdri holds the following discussion : “ सो-
पसर्गत्वान् । “ धिणीभुवोऽनुपसर्गे ” Pânini, III. 3. 24. इति घञोऽप्रातः प्रकृतो
भावः प्रभावः इति प्रादिसमासो भविष्यतीति काशिकावृत्तौ । प्रभावो बाहुलकादिभिर्क्षीर-
तरंगिण्यां. ” And Châritravardhana has : “ प्रकृतो भावः प्रभावः इति सा-
धुः । अन्यथा । “ धिणीभुवोऽनुपसर्गे ” इति सोपसर्गस्य भवतः प्रत्ययाभावः. ”

P. 136. St. 34.—आत्मगुणानुरूपं, On this Hemâdri holds the
following discussion : “ आत्मशब्देन राजा विवक्षितः अन्तरात्मा वा । “ श्रुत-
शौर्यादयो ह्यात्मगुणाः ” इति । अनुरूपमिति । “ अव्ययं विभक्ति ” इत्यादिना अव्ययी-
भावे क्रीडता स्यात् । अथ—“ कुगतिप्रादयः ” इति । अनुगतः रूपमित्यनुरूपः इति तत्पुरुषे
कृतेऽपि परबल्लिगं “ द्रुद्धतत्पुरुषयोः ” इति स एव दोषः इति चेन्न । “ द्विगुप्रातापत्रालं-
पूर्वगनिसमासेषु निषेधो वक्तव्यः ” इति परबल्लिगता निषेधानिष्कौशाम्बरिव पुलिग-
ता भवति । तथा हि कुमारसंभवे । “ आत्मानुरूपां विधिनापयमे ” । मेघदूते च ।
“ मार्गे तावच्छृणु कथयतस्त्वयागानुरूपं ” इति.—पुनरुक्तभूतं, On this Châ-

ritravardhana observes : “ इवार्थे भूतशब्दः मातृभूतः पितृभूतः इत्यत्र भूत-
शब्दस्यैवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि. ”

P. 136. St. 35.—तस्मात्, i. e. आशीर्वादात्, to be understood from आशिषं. Cf. Hemādri, “ आशिषः प्रयोगात् । न तु मुनेर्ग्राम्योक्तिप्रसंगात्. ” Vallabha says “ तस्मादाशिषः प्रभावात्. ” Also Châritravardhana: “ केचन तस्माद्विजादिति व्याचक्षते तत्र । ग्राम्यत्वात्. ”

P. 136. St. 36.—देवी, Hemādri gives the name of the queen “ पट्टराज्ञी प्रभावती. ”—ब्राह्मे मुहूर्ते, On this Hemādri has the following note: “ अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु । “ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं ” इति । रात्रेः पश्चिमयामे रूढिः । “ पूर्वरात्रौ महारात्रस्ततश्चापररात्रकः । ब्राह्मोऽप्येते क्रमायामाः ” इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याध्ययनप्रवृत्तिं निमिर्त्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडिकाद्वयवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्तो ब्रह्मादिदेवतश्च न भवतीति तत्र । ते च मुहूर्ताः ज्योतिषरत्नमालायां । “ रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविधे । वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नी । नक्तं चरश्च वरुणार्थमयो नयश्च । प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः ” । “ निशामुहूर्तो गिरिशाजपादाहिर्बुध्न्यपूषाश्विमाम्नयश्च । विधानृचन्द्रादिति-जीवविष्णुस्तिग्मयुतिवत्समीरणाश्च ” इति । दैवज्ञवल्ग्वभोऽपि । “ ब्राह्मो मुहूर्तोऽभिजि-दष्टमो यस्तस्मिन्नपार्चीं ककुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिक्षु सर्वाणि कार्याणि च यांति सिद्धिः ” । ययपि दिवा निशि च ब्राह्ममुहूर्तसद्भावस्तथाप्यत्र दिवैव प्रासेष्टेति मतव्यं । “ नक्तं बुधो भौमशशांकमंदा गुर्वर्कशुक्रा दिनशक्तयः स्युः ” इति श्रीपतिपद्धत्युक्तेः । प्रकाशकग्रहसूर्यस्य शुभग्रहगुरुशुक्रयोश्च दिवा बलीयस्वात् । बलिषु श्रेष्ठग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च । “ मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्तोऽभिजीदाह्वयः । नाशयत्यखिलान् दोषान् पिनाकी त्रिपुरं यथा. ” Châritravardhana has the following: “ रजन्या उत्तरघटिकाचतुष्टये. ” Sumativijaya has: “ पश्चिमरात्रघटिकाद्वये. ”—एव, rejecting all other, and less exalted, names.—किल, a particle of *emphasis*.

P. 137 St. 37.—नैसर्गिकमुन्नतत्वम्, ‘ his natural tallness or majesty. ’ The description herein contained is of the physical man.—वीर्यं, meaning strength.—ओजस्वि, to avoid repetition, is *resplendent* rather than *mighty*.

P. 137 St. 38.—गुरुभ्यः, On this Hemādri observes : “ इति बहूक्या नानाविद्यावानिः. ” Education and youthful vigour made him no less fit for government than for matrimony.

P. 138. St. 39.—ऋथकैशिकानां. A race of people said to be derived originally from Kratha and Kaisika, who were the sons of Vidarbha, so that the name of ऋथकैशिकाः is used synonymously with विदर्भः.—भोजेन, ‘ with the Bhoja. ’ The Bhojas were a branch of the Yādavas. They were one of the greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of Central and Southern India.

See note to 60th verse.—स्वयंवरार्थे, On this Hemâdri observes, “ पिचादिदात्रभावे याज्ञवल्क्येन स्वयंवरकालः उक्तः. ”—कुमार°, Hemâdri defines it thus: “ शीलवान् गुणसंपन्नो राजपुत्रः कुमारकः. ”—आसः, Hemâdri renders it by “ स्वकीयः. ”

P. 138. St. 40.—असौ, ‘ this, last named. ’ viz. Raghu.—विदर्भाधिपराजधानी. The capital of the Vidarbhas was कुण्डिनपुरं, the modern Kundapura.

P. 138. St. 41.—उपकार्या, explain “ उप अधिकं क्रियते इति उपकार्या, ” “ उपकरोतीति उपकारिका, ” this means a tent or a movable house prepared for the reception or residence of persons of royal family in the course of their journey or when they go out on pleasure excursions. —मार्गे निवासाः, Hemâdri interprets the passage in two different ways, when he says, उपकार्याः पटवश्चानि । कर्च्यः । मार्गे निवासा बभूवुः । रचित उपचारो यासु ताः । * * * * वनेभ्य इतराः । खोलिङ्ग । * * * मार्गेनिवासाः इत्येकं पदं । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम्, ” Pânini, VI. 3. 14. इत्यलुक् । यद्वा । मार्गेनिवासाः कर्तारः । उद्यानविहारकल्पा बभूवुः । अस्मिन्पक्षे उपकार्यायां रचितः [उपकारो Ms.] उपचारो येषु ते । अस्मिन्पक्षे निवासशब्दस्य पुल्लिङ्गाद्व्येतरे इति भाव्यं । तत्र । वन्यानिवासानितरयन्ति ते वन्येतराः । प्यन्तात्पचायच् । इतरयन्तीति सुधातुः । निवासा नगरस्था एव जाता इत्यर्थः । यद्वा वन्या इतरे एषां निवासानां इति बहुव्रीहिः । “ न बहुव्रीहौ ” Pânini, I. 1. 29. इति सर्वनामत्वाभावाद्द्व्येतरे इति स्यात्. ” Châritravardhana has, “ वन्येतरा इत्यत्र सर्वनामसंज्ञाया अभावः । यद्वा । वन्यानितरयन्ति दृष्टकुर्वन्ति वन्येतराः । यद्वा । एवंविधा उपकार्या एव निवासा बभूवुः. ” And Vallabha has, “ किं भूता निवासाः उपकारो रचितोपकारिका विहितपुष्पप्रकाराः ” &c. (?) Hemâdri interpretes उपचार by “ स्वकुचंदनादि. ”—वन्येतराः, which were so different from sylvan stations. When taken as a Tatpuruṣa compound the form would be वन्येतरे, where सर्वनामता is retained. There are other compounds where सर्वनामता is not at all retained as : कालेन अवरस्मै=कालावराय. By “ तृतीयासमासे. ” Pânini I. 1. 30. ‘ In instrumental determinative compounds the words सर्व &c., are not सर्वनामन्. ’ and साधवश्च अन्ये च=साधव्याः. By “ द्वन्द्वे च. ” Pânini, I. 1. 31. And in collective compound, (II. 2. 26) the words सर्व &c., are not सर्वनामन्. Or by taking as Bahuvrīhi वन्या इतरे षभ्यः.—उद्यानं, explain, “ उद्यान्यवेति उद्यानं. ”

P. 139. St. 42.—क्रान्तं, “ इति निवेशहेतुः ” Hemâdri.—रजोभूसर-केतु, On this epithet Hemâdri remarks, “ इति सैन्यबाहुल्यं सूचितं. ” And Châritravardhana has “ गतमार्गेत्येन रजो भूसरत्वं क्रान्तवत् च व्यज्यते. ” and further observes: “ नक्तमालेभिरविवेक इत्यन्यः. ”—नक्तमाले, Only two of the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary cite

in support of this the authority from Amara ; but the majority of the Mss. omit it. We are not quite sanguine of *their* genuineness.

P. 139. St. 43.—निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः, ' whose broad (huge) cheeks, with their ichor washed all off, were stainless (clear). ' Or ' whose broad cheeks were stainless with (on account of) their ichor washed all off. ' Hemādri analyses, " निर्धौतदानासौ अमलगण्डभित्तिश्च । यद्वा । निर्धौतदानेन अमलगण्डभित्तिर्यस्य. "—°सलिलप्रवेशः the word सलिल is derived from the root सल् 1. P. ' to send ' with the affix इलच्. Cf. " सलिलकृत्यनिभहिमडिभण्डि &c., " Unâdi Sûtra, 54. S. K. p. 321. On this Châritravardhana and Sumativijaya remark, " इति मदजलधिक्योक्तिः. "—भ्रमरैः, the word भ्रमर is derived from the root भ्रम् 1. 4. P. A. ' to wander. ' with the affix अरच्. It contains two Rephas or rs, compare द्विरेफ.

P. 139. St. 44.—ऋक्षवतः, ऋक्ष or ऋक्षवत् is one of the seven Kulaparvatas or mountain chains of India. It has been identified with the mountains of Gondavana. The Kulaparvatas are: " महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सन्तैते कुलपर्वताः. "—वप्रक्रियां, Cf. Meghadûta I. 5. " वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श. " The word ' वप्र ' is derived from the root वप् 1. A. P., ' to shear, ' ' to cut, ' with the affix रन्. Cf. " वृद्धिवपिभ्यां रन् " Unâdi Sûtra, 185. S. K. p. 326.

P. 140. St. 45.—लघुक्रियेण, Châritravardhana explains लघुक्रिया by " कुशलता. "—वारी is here used evidently in the sense of गजबन्धनी and not गजबन्धनस्थानं. The Mss. are unanimous in reading the commentary as it is given here, but it is easy to see that वारी गजबन्धनस्थानं does not suit well with what follows. Châritravardhana has " वारी गजबन्धनं सैवार्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव. " And Hemādri says, " वारी गजबन्धनस्थानं तस्यां बहिर्गमनरोधार्थं दत्ता अर्गला विस्कम्भस्तस्या भङ्गे चोटने प्रवृत्तः इव । यद्वा । वार्येव जलमेवार्गला. " Dinakara has " वारी गजबन्धनी सैवार्गला । तस्या भङ्गे " &c. It is better to take the expression in the sense given by Châritravardhana and correctly suggested by Hemādri. Valabha evidently agrees with Mallinātha.—तीराभिमुखः, the word तीर is derived from the root तीर् 10. P. with the affix अच्.

P. 141 St. 47.—तस्यैकनागस्य, On this epithet Hemādri and Châritravardhana have an explanation, " एकः शब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा । ' एके मुख्यान्यकेवलः ' इति. " एक may be taken to mean either ' lonely ' or ' peerless. ' viz., with no occasion for jealous excitement ere now. And further Châritravardhana has, " अन्धत्वेन तस्यैकनागत्वं. "—दुर्दिनश्रीः, On this Hemādri observes: " दुर्दिनशब्दे-

न वर्षणमुच्यते.”—अनेकप, explain “अनेकाभ्यां (मुखशुण्डाभ्यां) पिबतीति, i. e., ‘drinking with the mouth and the trunk’; hence an elephant is also called द्विप.

P. 142. St. 49.—अज्ञाः, Chāritravardhana renders this by “युगकीलकाः.”—तुमुलं, तुमुल is derived from the root तु 2. P., ‘to injure,’ ‘to hurt,’ ‘to kill,’ with the affix मुलक्.

P. 142. St. 50.—विशिखेन, analyse, “विशिष्टा शिखा यस्य स तेन.”—कुम्भे, the word कुम्भ is derived from the root उम् 6. 9. 7. P., ‘to confine,’ ‘to cover over’ ‘to fill with,’ with कु and the affix अच्, by श्कच्वादिः. Explain कुं भुवं उम्भति.—वन्यः करीति, it is said in the Śāstras that no tame elephant should be killed except in war; hence the propriety of the epithet वन्यः.—अवध्यः, ‘not deserving of death. Elephants are not to be killed except in battle, and wild elephants, never being brought to battle, come under the exception.

P. 143. St. 51.—तत्, viz., ‘his assuming the celestial form.’—विद्धमात्रः, analyse “विद्ध एव विद्धमात्रः । सुप्सुपेति समासः.” Chāritravardhana and Hemādri analyse विद्ध एव विद्धमात्रः । ज्ञापकान्मात्रप्रत्ययः ।—किल, “इत्यागमे” Hemādri. But Vallabha explains to mean “समावनायां.” But here it implies tradition.—वपुः, explain “उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनानि बीजाव्यवेति,” derived from the root वप् 1. P. A. ‘to cut,’ ‘to shear’ &c., with the affix डसि.

P. 143. St. 52.—वाग्मी, is a compliment.—इशनप्रभाभिः, ‘by the lustre of his teeth.’ Because his teeth were pearl-like.—तारहारः, On this Chāritravardhana quotes the following : “तारस्तु मुक्ताधौतमुक्तेतिदीप्तौ तारः इति विक्रमादित्योक्तिकस्तत्र तारो हारो यस्य सः.”—कल्पद्रुमः, explain “द्रवन्त्यूर्ध्वं गच्छन्तीति द्रवः शाखास्ताः सन्त्यस्यासौ द्रुमः,” derived from the root द्रु with the affix म. Cf. Pāṇini, V. 2. 108.—पुष्पैः, explain “पुष्प्यन्ति विकसतीति पुष्पं, derived from the root पुष्प् 4. P. ‘to blossom,’ ‘to bloom.’

P. 143. St. 53.—प्रियंवदं, On this Chāritravardhana and Sumati-vijaya have the following note: “पुरा किलेश्वरसेवागमनेऽखर्वगर्वसंतापितेन जातमन्युना गजो भवेति शप्तः इति वार्ता.”—मतङ्गजत्वम्, explain “मतङ्गो मेघः इव जायते इति मतङ्गजः”, derived from the root जन् with the affix डः.—गन्धर्वं, derived from the root अर्ह 1. P. ‘to hurt,’ ‘to kill’ with गन्ध and the affix अण्. Cf. Pāṇini, III. 2. 1.—तनूजं, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “भियां मूर्तिस्तनुस्तनूः” इत्यमरः । तन्वादेर्वत्युद्धिति केचित् ।

P. 144. St. 54. For a parallel idea Cf. S'a. "स्पर्शानुकूला इव सूर्य-कान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति."—उष्णत्वं, &c., A proverbial saying.

P. 144. St. 56.—वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः, Here Vallabha quotes the following: "सप्रोचवनदर्शस्य [?] । पुत्राधीनधनस्य च । प्रतिकर्तुमशक्तस्य । जीवितान्मरणं वरं." And Chāritravardhana has "उपकर्तुमशक्तस्य जीवनाधारणा वृथा."

P. 145. St. 57.—प्रयोगसंहारविभक्तमंत्रं, analyse प्रयोगे प्रेरणे संहारे संक्षेपे च विभक्तौ भिन्नौ मंत्रौ यस्य तथोक्तं ।—संमोहनं नाम, Chāritravardhana and Vallabha have an explanation: "प्रस्वापनं वा नामाखं."—न चारिर्हिंसा, अरिर्हिंसा, *i. e.* अरोहिंसा, अरे: is the objective genitive. Here Hemādri remarks: "न हिंसास्त्वर्भूतानि" इति श्रुतिदर्शनात्.—विजयश्च हस्ते, A proverbial saying. Hemādri remarks: "इति लोकोक्तिः । यथा किराते । "जटाधरः सन् जुहुधीह पावकं" Ki. I. 44. मेघदूते च । "शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मिलयित्वा."—सखे, Here Hemādri has the following: "सखिशब्देन समप्राणतोका । तथोक्तं रसाकरे । "अत्यागः सहनो बन्धुः सदैवानुमतः [सदैवायमितः Ms.] सुहृत् । एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः" इति.

P. 145. St. 58.—मां प्रति, ' (adopted) by thee unto me. ' Chāritravardhana with greater correctness takes मां प्रति with दयापरोऽभूः, when he says: "प्रहरन्नपि त्वं प्रहारं ददन्नपि मां प्रति मुहूर्तं दयापरोऽभूः कृपावानासीः" &c.—मुहूर्तं, ' for a moment, ' *i. e.* for the time being. This expression is taken by Mallinātha with दयापरोऽभूः, the meaning would then be ' though you struck me at last, you wished for a little time to deal kindly towards me. '—न प्रतिषेधरौर्द्वयं प्रयोज्यं, ' the rudeness of a refusal is not to be employed. ' The principle here laid down is ' once kind, always kind. ' Here Hemādri and Chāritravardhana explain: "गन्धर्वास्त्रं न गृह्णामीति प्रतिषेधः".—उपछन्दयति, On this Hemādri holds the following discussion: "उपछन्दनं प्रार्थना । छदि वर्णे असन् । 'छन्दः पयोऽभिलाषे च' । छन्दसा उपसान्त्वयन्नुपछन्दयन् । कर्तृकरणार्थं णिजिति क्षरितराङ्गिण्या । णाविष्टवदिति टिलोपः."—अलं हि्या, ' No need of shame, ' *i. e.* no need of delicacy with me. On this Hemādri and Sumativijaya hold the following discussion: "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च" Pāṇini, II. 3. 16, "इत्यत्र पर्यात्यर्थस्यालमो ग्रहणान्न चतुर्थी । वारणार्थालंयोगे तृतीयैव."

P. 145. St. 59.—नृसोमः, On this Chāritravardhana observes: सोम इव ना नृसोमोऽतिमनोहरत्वादानन्दकारित्वाच्च." And Hemādri says: "नृषु सोमो ना सोम इवेति वा । तदा उपमितसमासः । अनेनास्त्रप्राप्तौ सत्यामपि लोकानां सुभग इत्युक्तं भवति."—सोमोद्भवायाः सरितः, On this Hemādri observes: "नर्मदाशब्देन सुखदातृत्वं व्यज्यते."—उद्बुधः, On this Hemādri has the following note: "इति विनायुपज्ञान्तये," and holds the following discus-

sion, उदीचीशब्दात् । 'दिकृशब्देभ्यः' Pânini, V. 3. 27. इत्यस्तातिः । तस्य । 'अञ्चेलुक्' Pânini, V. 3. 30. इति लुक् । 'लुक्त्तद्धितलुकि' Pânini, I. 2. 49. इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्रिवृचौ भसंज्ञाया अभावादुदर्यात्वमपि निवर्तते । तसिलादिस्तद्धितः इत्यव्ययत्वं । " उदङ्मुखस्तु गृह्णीयात् " इति स्मृतेः यद्वा । उदङ्मुखः उपस्थय । " अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थेत् " इति याज्ञवल्क्यः."

P. 146. St. 60.—सौराज्यरम्यान्, analyse, " शोभनो राजा सुराजा तस्य कर्म सौराज्यं. "—अचिन्त्यहेतु, 'accidental, strange, of wonderful origin.' Cf. Dinakara "अचिन्त्यो ज्ञातुमशक्या हेतुरस्य तत्तथा."—चैत्ररथ. The garden of Kubera so called from its being cultivated by the Gandharva called Chitraratha.—विदर्भान्, On the north of Kuntala, lay the great kingdom of Vidarbha, which seems to have extended from the banks of the Krishna to near the banks of the Narmadâ. On account of its size it was also called Mahârâshtra or Great Province. This will appear from the passage quoted in Bâla R. X. 74, where the two names are applied to the same country. So also in the Anargha Râghava. It lay to the south of Narmadâ, as Aja crossed the river before entering it. The people were also called Kratha Kais'ikas from two chiefs Kratha and Kais'ika, according to the Vishnu Purâna, sons of king Vidarbha. The ancient capital was at Kundina, sometimes called Vidarbha, which is probably the modern Beder. It was the seat of Bhîma, father of Damayanti, and of Bhîma, father of Rukminî. Rukma, son of Bhîma, is said to have transferred the capital to Bhojakata, which must be looked for further north as he went up to Narmadâ to avenge the insult of his sister's abduction and did not like to return to Kundina as he could not kill his foe. In the Mâlavikâgnimitra, it is stated that Agnimitra divided Vidarbha into two parts, lying north and south of the Varadâ river (Warda), which, in its Payne Gangâ branch separates the assigned districts of Berar from the Nizam's dominions. Amarâvati (Oomrawati) in Berar appears to have been the capital of the northern division and Pratishtâna (Paithan) on the Godâvarî was for a long time the chief place in the southern division. Kalyâni (Kalianee) west of Hyderabad was also an important town. Vidarbha has given name to the Vaidarbhi or graceful style, which is found in so old a writer as Vâmana. Mahârâshtri is not so old and its Prâkrita dialect Mahârâshtrî is not specifically mentioned by Vararuchi. This was the land of the Bhojas, who are said to be descendants of Druhyu. They were not, however,

confined to this province, as there are several Bhojapuras in different parts of India. They had different clans such as the Kuntî Bhojas to whom Kuntî belonged and the Mârtikâvatas or Bhojas of Mrttikâvata whose chief fought at Kurukshetra on the side of Duryodhana. The celebrated king Bhojarâja, who reigned at Dhârâ (Dhar) in the beginning of the eleventh century, evidently belonged to these Bhojas.

P. 146. St. 61.—ऋथकैशिकेन्द्रः, see note above.—ऊर्मिमाली, On this both Hemâdri and Châritravardhana quote the following: “रत्नाकरो जलनिधिर्लूमिमाली महाशयः” इति विन्ध्यवासी. For the similar idea, Cf. R. III. 17 ; VII. 19 ; X. 82 ; XII. 36; XVI. 27. and also Ku. III. 67.

P. 147 St. 62.—अर्पितश्रीः, analyse “ अर्पिता दत्ता अजाय श्रीः छत्रचामरादिशोभा येन सः तथोक्तः.”—तत्र, Mallinâtha explains it by “पुरे,” but Hemâdri by “स्वयंवरे.”

P. 147 St. 63.—प्राग्द्वारवेदिविनिवेशतपूर्णकुम्भां, Vedit is a quadrangular raised spot in the court-yard of a temple or palace. Châritravardhana's explanation on this appears better than that of Mallinâtha. “प्राग् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा सा चासौ वेदिश्च तस्यां विनिवेशितः स्थापितो हेतुः पूर्णकुम्भो यस्यां सा तां ” &c. The meeting with a pitcher full of water on the occasion of entering, or setting out from, a house is still considered auspicious.—नवोपकार्यो, ‘a new pavilion,’ erected in order to receive the royal guest.

P. 147. St. 64.—भावावबोधकलुषा, and कन्याललाम (in its more usual acceptation) would seem to be in favour of a different rendering, viz., ‘clouded by her divination of (jealous at reading) the mood of mind (viz. affection for a rival)’. Both Hemâdri and Châritravardhana interpret it in a different way, they say, “अन्यत्रानुसक्तो यमिति अभिप्रायवेदनेन कलुषा अप्रसन्ना दयितेव.” i. e. ‘like a beloved who is dissatisfied with her husband by her knowledge of his infidelity.’ कलुषा is derived from the root कल् 10. P. ‘to observe,’ ‘to regard,’ ‘to consider’ &c., with the affix डवच्. Cf. Unâdi Sûtra, “पून्हिकलियडवच्” 514. S. K. p. 334.—कन्याललाम लिप्सोः, ‘longing to win that covetable jewel among maidens’ i. e. wishing to gain the hand of the lovely paragon of maidens.—स्वयंवरसमाहूतराजलोकं, ‘her graces had attracted a vast troop of princes and, pitted against such a band, Aja's heart might well misgive him.’ The epithet expresses the covetableness of Indumati and the difficulty of gaining her. Vallabha says: “कन्या चासौ ललाम च । तदेव ग्राह्यत्वात्कमनीय-

मिति । मयूरव्यंसकादिसमासः ”. Hemâdri too has the same.—निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव, On this Hemâdri observes: “ बहुषु स्थितेषु मां वृणति नवेत्याकुलत्वाच्चिरेण निद्रामगमादित्यर्थः. ” And Châritravardhana has the following: “ केचित् निद्राकथनं शृंगारपोषकं न भवतीत्याहुः. ” Cf. also, “ यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः. ”

P. 148. St. 65.—कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं. ‘ his huge shoulders pressed (impressed) with his ear-ornaments. ’ On this Hemâdri remarks: “ अनन चिंताप्रकाशनं. कर्णभूषण means the कुण्डल, a long and heavy ornament of gold worn round the ear, and quite likely to leave a deep impression on the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a posture of anxiety and care.—शय्यान्तरं &c. On this both Hemâdri and Châritravardhana remark: “ अनेनास्य ब्रह्मचर्यं योत्यते. ”—च्छदं &c., here Hemâdri discusses, छाद्यते अनेनेति छदः । “ पुंसि संज्ञायाम् ” Pânini, III. 3. 118. इति घः । “ छदेघे ” Pânini, VI. 4. 96. इति ह्रस्वः । उत्तरः उपरितनः श्रेष्ठो वा छदश्च शय्याया उत्तरच्छदः.—सूत, the proper duty of a सूत is either to be a bard or a charioteer.—प्राबोधयन्, Hemâdri quotes the following: “ मधुरगानेन हि प्रभूणां बोधः क्रियते ” (तथाहि भोजः । “ मृदुभिर्मर्दनैः पादं शतैर्व्यजनैकस्तथा । श्रुतौ वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुं. ”

P. 148. St. 66.—भवानपरधुर्यपदावलम्बी, ‘ thou art the holder of the position of its other supporter. ’ On this Hemâdri observes: “ युवराजत्वात्. ” On this verse Pandit remarks: ‘ These awakening verses have no special reference to the present time and place, but form what the bards used to recite in the princes’ own capital. ’

P. 149. St. 67.—Châritravardhana pronounces this stanza to be spurious, and according to his usual way he gives a full commentary on it. It is not customary with these commentators to look to the genuine merit and the internal evidence of the verses they comment upon; but if the text on which they comment has at its end the words “ क्षेपोऽयं &c., ” they generally retain the same at the close of their commentary. No doubt they occasionally discuss some readings, but such verses, if accurately marked, do not exceed even to a dozen throughout the whole kāvya. Taking into account the style of the verse in question, we may perhaps, well believe that there is little, indeed altogether nothing in it that would justify its condemnation on purely irresponsible evidence. Mallinâtha, according to all our Mss. considers it to be the genuine production of Kālidāsa.—अनवेक्षमाणा. The stanza presents no difficulty whatever if one were to understand thoroughly the commentary of Mallinâtha. It is not even necessary to construe

अपि with भवता as suggested by Pandit, but if construed with पर्युत्सुकत्वं it gives a clear sense. Mallinātha's rendering of this passage is perfectly clear and satisfactory. The gist of what he says is this : Lakshmi (Beauty personified) is described as the wife of Aja. Aja enjoyed sleep (निद्रा personified as another female) and neglected Lakshmi. She parting from him (in sorrow), whiles away her time in company of the Moon who by his lustre reminds her of her husband's face. Even this Moon who consoled her for a time was about to take leave; hence the appeal of the bards to Aja to get up and make her glad. All commentators including Hemādri have not, it may be presumed, attempted to interpret it well. Most of them have construed अपि with भवता, and have, in their own way, attempted to give different meanings of the passage in question (see their commentaries). If Vallabha's reading be adopted, ' the particle हि,' observes Pandit, ' should be taken to refer to मुञ्च शय्यं in the preceding stanza, the present stanza being an additional reason why the prince should wake up, and leave his bed ' ; if this is the reason to connect the particle हि, every following stanza up to the 75th verse, also requires one हि, which is unwarranted. Vallabha's comments run thus : " हे मति-मतां वर सां अपि चन्द्रस्त्वदाननर्हाचि तव मुखकान्तिं विजहाति परित्यजति । अस्तं व्रज-न्विच्छायी भवतीत्यर्थः । कोऽसावित्याह । हि निश्चितं (his usual way of rendering the conjunction) लक्ष्मीः श्रीर्भवता त्वया अनवेक्ष्यमाणा असेव्यमाना सती निशि रात्रौ येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विडम्बयति रणरगकत्वमतिवाहयति । किंभूतेन त्वया । निद्रावशेन निद्रया वशीकृतेन । किंभूतश्चन्द्रः । दिगन्तलम्बी पश्चिमाचलविलम्बी । केव । खंडिता अवला इव । यथा खण्डिता अवला निशि रात्रौ नार्यन्तरसंगाद्वा अनवेक्ष्यमाणा सती कापि तत्पतिनिधिसुहृत्संनिधाने औत्सुक्यं विनोदयति &c., " the moon by means of whom Lakshmi, though slighted by thee, devoted to sleep, appeases her yearning like a jealousy-stricken mistress at night, &c.' Hemādri says : " अपिशब्दा लक्ष्मीवाङ्मर्थं सूचयति ", this appears sensible but when he further says, " निद्रावशेन भवता अनवेक्ष्यमाणा अपि उपलालन तावदास्ताम् । अवलोकनमपि नास्तीत्यपि शब्दार्थः, " this appears rather unconnected.—खण्डिता, On this Hemādri and Vallabha observe, " अन्यच्च । " निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखत्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खंडितेति कथिता कविभिः पुराणैः ". And Châritravardhana has : " प्रयोगादुचितं यस्या वामके नागतः प्रियः । तदनागमनार्था तु खंडितेत्यभिसेजिता " इति त्रिलोचनदासः. And further he has : " अतः शयनं परित्यज्य स्वकीयां आननलक्ष्मीं स्वीकुरु " । यतः । " सयः प्रणयमुज्ज्वलति प्रियन्ते [प्रीयन्ते Ms.] चाति कोपनाः मानिन्यः खंडिताश्चैव तत्क्षणादप्रसादिताः " इति. Cf. also, " पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसेभोगचिह्नितः सा खंडितेति कथिता धैरैरीर्षकयायिता. " For विनोदयति Cf. R. XIV. 77. S'a. VI. " लतासु दष्टिं विनोदयामि &c. " For पर्युत्सुक,

Cf. Ku. IV. 28. “स्मर पर्युत्सुक एष माधवः. Vik. II. 16. “पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तां.”

P. 150. St. 68.—सद्यः परस्परतुलां, &c., ‘just acquire resemblance with each other at once.’ The fresh-blown lotus can have no counterpart so long as the eye is not opened.

P. 150. St. 69.—अनोकहानां, explain “अनसः शकटस्य अके गतिं वर्त्तन्तीति अनोकहाः,” derived from the root हन् 2. P. with the affix डः. *lit.* ‘of those which obstruct the course of a carriage.’

P. 151 St. 70.—लब्धपरभागतयाधरोष्ठे, Construe अधरोष्ठे either with आभाति or with लब्धपरभागतया. Vallabha gives a पाठान्तर, “संलक्ष्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं । विम्बोष्ठलब्धपरभागमिवस्मितं ते ” for the latter half.

P. 151 St. 71.—आयोधनाग्रसरतां याते त्वयि, ‘thou, having taken the lead (leadership) among warriors.’ “त्वयि संग्रामाग्रणित्वं प्राप्ते सति ” Vallabha. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “युद्धमायाधनं जन्यम ” इत्यमरः ।—अग्रसरतां, On this both Hemādri and Chāritravardhana hold the following discussion, “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु संतः ” Pāṇini, III. 2. 18. “इति सूत्रे न्यासकृत् । अग्रेसरः इत्येतद्रूपं सतम्या अलुकापि सिध्यत्येव । अग्रं सरतीत्यसतम्यन्त उपपदे अग्रेसर इत्येतद्रूपं यथा स्यादित्येवमर्थे अग्रेष्वद्दस्य एकारान्तत्वनिपातनमिति विज्ञेयं इति । अग्रसर इति प्रयोगाश्रित्यः । तथा ‘पुरोगा अग्रेसरप्रज्ञाग्रतसरपुरःसराः’ इत्यमरः । यथाचैव षष्ठे संगे ‘अग्रे-सैर्वर्जाभिर्बुद्धृतानि’ भर्तृहरिश्च ‘किंजीर्णं तृणमन्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी’ इति । अग्रेसरन्तः गच्छन्तः अग्रसरन्तः । मध्ये वीर इति वा । तदा त्वयि रिपून् याते इति । सरतीति सरः ‘पचायच्’ इति विशेषणसमासे साधुत्वमिति वा । ‘यडोऽचि च’ Pāṇini, II. 4. 74. इति सूत्रे सर्वे धातवः पचायन्तः पातिनः इति न्यासकृत् । तथाचैव नवमे संगे ‘सवरुणा वरुणाग्रसरं रुचा’ । ‘हरिहयाग्रसरेण धनुर्भूता’ । ‘यूथं तदग्रसरं गर्वितकृष्णसारं’ इति.”

P. 152. St. 72.—उभयपक्षविनीतनिद्रा. ‘with their slumbers shaken off (dispelled) on either side. Chāritravardhana renders विनीता by “त्यक्ता,” and Dinakara by “विहिता.”—भिन्नाद्रिगैरिकतटाः &c., analyse, “भिन्नाऽद्रिः पर्वतस्य गैरिकधातुतटो यैस्ते तथा भूताः ”. The tusks resembled mountain-ridges in point of hugeness, and, tinged with red, acquired similarity in point of colour as well. Or ‘whose bud-like tusks appear to have had mountain-ridges, formed of red mineral, cleft by them.’ The tusks, forcing their way into the ridges, obtained a red coating therefrom.—उभय, Hemādri, quoting in support of his arguments कैयट (also quoted by Mallinātha), quotes also from his विवरण the following: “उभादुदानो नित्यमित्यत्रास्वरि-

तत्त्वाद्वैत्येतन्नानुवर्तते इति । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं इति भावः. ” उभ is used only in the dual. उभयं though dual in sense is used in the singular and plural only. From उभ we get उभय, by the addition of अयच् instead of तयप् as in the case of द्वितय. It is an आयुदात्तवृत्ति, i. e., ‘a complex formation requiring resolution or explanation.’—मुखर°, explain “मुखं मुखव्यापारं वचनं रात्यादत्ते इति”.—स्तम्बेरमाः, अ is added on to the roots रम् and जप् when preceded by the words स्तम्ब and कर्ण and when the compounds signify an elephant, and an informer respectively.

P. 152. St. 73.—वनायुदेइयाः, The Vanāyus were a people of the North-West of India, celebrated for their horse-breed.—लेह्यानि &c. These solid pieces of rock-salt (सैन्धव) were made to be licked by the horses in order that these might be strengthened. Cf. Châritravardhana: “पुष्ट्यर्थं लेढव्यानि.” Also Hemādri, “उक्तं च । शालिहोत्रेण सिन्धुयोगसंग्रहे । पूर्वाह्नकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितं.” See also commentary. Vallabha says: “श्लेष्मनिवारणार्थं आस्वायानि.”—वनजाक्ष, Châritravardhana analyses, “वनं पानीयं तस्माज्जातं वनजं कमलं तद्वदक्षिणी यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः.”

P. 153. St. 74.—स्वकिरणपरिवेषोद्देश्यन्याः प्रदीपाः, ‘and the lamps devoid of the diffusion of their own circle of rays,’ i. e., the lamps had the expansion of their rays impeded by the stronger light of the sun and hence they became dim though not altogether extinct.—म्लानपुष्पोपहारः, ‘the withered offering of flowers.’ The word म्लान here expresses reason, therefore, it should have been used as a noun instead of an adjective. The sentence should stand thus: “पुष्पोपहारो म्लानत्वाद्विरलभक्तिर्भवति &c.”

P. 153. St. 75.—सैकतं, explain “सिकताः सन्ति अस्मिन्निति सैकतं”. Cf. Pāṇini, V. 2. 104.—राजहंसैः, analyse “हंसानां राजानस्तैः”. राजहंस is a sort of white flamingo with red legs and bill.

P. 154. St. 76.—अश्विताक्षि°, On this Châritravardhana remarks “अश्वितेत्यनेन सुलक्षणत्वोक्तिः । उक्तं च । “मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते । तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने.”

CANTO VI.

P. 155. St. 1.—तत्र, Both Hemâdri and Châritravardhana interpret it by “समाजे”, which rendering appears better than Mallinâtha, who simply says “स्थाने”.—उपचारवत्सु, ‘furnished with a canopy and other articles necessary for decorations.’ Cf. Vallabha “पुष्पप्रकरादिविच्छित्तियुक्तेषु,” also Cf. Hemâdri, “वितानादिषु,” and Sumativijaya, “चित्रादिरुपचारो वियते येषु तेषु तथोक्तेषु.”—मञ्चेषु, Sumativijaya interpretes the epithet by “सिंहासनस्यो परिसिंहासनं मञ्चकं कथ्यते.”

P. 155. St. 2.—प्रत्यर्पितस्वाङ्गः, ‘to whom his body was restored,’ i. e. restored to his original form. Referring to the myth of S’iva having burnt the God of Love. Analyse “प्रत्यर्पितं पुनर्देत् स्वाङ्गं मन्मथ-शरीरं यस्मै स तं तथोक्तं.” It is said that God of Love (काम) attempted to inspire S’iva with love for Pârvatî in the midst of his asceticism and so he was burnt to ashes by the fire issuing forth from his third eye. Relenting afterwards through the entreaties of Rati the god moved with compassion restored him to life. स्वाङ्ग means a limb of the human body, as distinguished from अङ्ग which signifies a member of any thing, animate or otherwise.—काकुत्स्थः, see our note to st. 41. IV.—ईश्वरेण, On this epithet Hemâdri remarks, “ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं.”

P. 156. St. 3.—मृगराजशावः. On this Hemâdri observes : “कुमार इत्युक्तवाच्छावः इति पदं.”

P. 156. St. 4.—उपमेयक्रान्तिः, analyse “उपमातुं योग्या कान्तिर्वपुषः शोभा यस्य स तादृशः”.—परार्थ्यवर्णा° &c., Vallabha explains to mean “प्रशस्तपञ्चवर्णाच्छादनपटयुक्तं.”

P. 156. St. 5.—विभक्तः, Hemâdri says, “अखण्डत्वेऽपि विभक्तशब्दे यथा-त्रैत्र । ‘विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा’ इति.”—आत्मा, On this Hemâdri and Châritravardhana make the following remark, “वियुत्स्वरूप-मिव वियुत्पक्षे प्रभावशेषो वर्णभेदः । वाताय कपिला वियुदातपायातिलोहनी । पीता शस्याय विजेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्.”—प्रभावशेषस्य, Hemâdri and Châritravardhana interpret as, “प्रतापस्य वियुत्पक्षे वर्णभेदस्य.”—पयोसुचां, On this Hemâdri observes: “मेघोपमा राज्ञां मालिन्यार्थः.” Royal splendour personified as Lakshmi though regarded as one is here said to shine reflected in every one of the kings and princes that assembled there in the marriage-hall as a single streak of lightning is seen as many streaks when it is reflected by different sets of clouds.

P. 157. St. 6.—महार्हासनसंस्थितानां, analyse “महानर्हो मौल्यं येषां तेषु सिंहासनेषु संस्थितानां.”—उदारनेपथ्यभृतां, ‘elegantly dressed.’

Analyse “ उदारणि च तानि नेपथ्यानि वेषविशेषाणि तानि विभ्रतीति उदारनेपथ्यभृ-
तस्तेषां तथाकानां. ”—कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः, Hemâdri explains in
the following way: “ कल्पयति मनोरथं कल्पः स चासौ द्रुमश्च तेषां मध्ये ।
पारमस्यास्तीति पारी पारिण्यब्धौ जातः पारिजातः इव । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्प-
द्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य कल्पश-
ब्दार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात्कल्पद्रुमाणामिति बहुवचनं । तथा माघका-
व्ये । “ कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः. ” The tree produced at the churn-
ing of the ocean and regarded as the best of the five all-yielding
trees of heaven. The figure according to Sumativijaya is उपमा.

P. 157. St. 7.—गन्धद्विपे, An elephant of the best class, very
much feared by other elephants, and supposed to emit a peculiar
smell of ichor. On this Hemâdri and Châritravardhana quote the
following, “ यस्य गन्धं समाप्राप्य न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्वि-
जयावहं ” इति पालकाप्यः says Hemâdri, and गजशास्त्रकाराः says Châ-
ritravardhana.—वन्त्यं, Hemâdri observes, “ पुष्पयुक्त्वृक्षपरित्यागो वन एव
सम्भवतीत्यभिप्रायेण वन्य इत्युक्तं.”

P. 157. St. 8.—अगुरुसारयोनौ धूपे, ‘The fume of burning sandal
wood of best quality.’ The fumigation here spoken of was given
as a means of perfuming the marriage-hall. The smoke arising
from the burning sandal wood rose high and reached the flags that
were tied to the pillars of the hall for the sake of ornament. The use
of flags as an ornament is still common in marriage-halls (मण्डप)
and similar places of joy and solemnity. The text commented upon
by Dinakara is “ धूमे शिखाभावितकेतुमाले. ”—सोमार्कवन्दये, On this Hemâ-
dri holds the following discussion : “ इत्यत्र अजायदन्तत्वेति पूर्वनिपाताभाव-
स्तु शब्दार्थौ चन्द्रार्काविव राजदन्तादित्वात् ज्ञेयः । तथा गणदपेण । धर्मार्थौ कामार्थौ शब्दार्थौ
चैव चन्द्रार्काविति । महिषस्तुतौ च “ रथाङ्गे चन्द्रार्कौ ” इति । हलायुधेऽपि “ सोमार्कवैक-
वाक्येन पुष्पदन्तौ प्रकीर्तितौ. ” And further observes : “ सोमार्कवन्दये साधवः
सोमार्कवन्द्याः न तु तत्र भवाः । तथा वामनः । राजवन्द्याः सूर्यवन्द्याः इत्यादयः साध्वर्थे यो
यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्सम्भवतीति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वंशश-
ब्दादेव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तर्विधः प्रतिषेधादिति.”

P. 158. St. 9.—शङ्खे, On this Hemâdri observes : “ शमयन्त्यमङ्गल-
मिति शङ्खाः । “ शमे खः ” Unâdi Sûtra, 102. S. K. p. 322. इत्यौणादिके खेकृते
ब्राह्मकादिनादेशो न । “ पायात्स वः कुमुदकुन्दमृणालगौरः शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः ।
नादिन यस्य सुरशङ्खविलासिनीनां नील्यो भवन्ति शिथिला घनस्थलापु.”

P. 158. St. 10.—चतुरस्रयानं, ‘a palanquin.’ Hemâdri analyses,
“ चतस्रः अल्यः कोणाः यस्य तच्चतुरस्रम् । ‘ सुप्रातसुभसुदिव ’ Pânini, V. 4. 120.
इति बहुव्रीहावच्यययान्तो निपातः. ” Vallabha reads “ चतुरस्रयानं, ” and
paraphrases चतुरं by “ मनोज्ञं. ”—मञ्चान्तरराजमार्गं, ‘the royal road in
the midst of the dais.’ Hemâdri and Châritravardhana explain the

epithet in the following way : “ मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तं तथोक्तं इति, ” Dinakara identically the same with Châritravardhana.—कन्या परिवारशोभि, ‘ magnificent (i. e. attended) by an escort. ’ Hemâdri takes it to be one compound word and says, “कन्यानां परिवारेण शोभते तत् । ताच्छीलिको णिनिः । यथा वामनः । चतुरस्रशोभीति णिनौ । ब्रीह्यादौ शोभाशब्दपाठेऽपि तदन्तविधप्रतिषेधात्. ”—कृतविवाहवेषा, ‘ attired in wedding garments. ’ Analyse “कृतो रचितो विवाहसम्बन्धी वेषो यस्याः सा तथोक्ता. ”

P. 159. St. 11.—विधानातिशये, ‘ the wonderful creation. ’ Châritravardhana paraphrases by “ निर्माणकौशलं. ”—अन्तःकरणैः निपेतुः, Hemâdri gives the substance of this in the following words : “ दर्शनमात्रेण तेषां मनः आचकर्षे इति वाक्यार्थः, and Châritravardhana has the following, “ इन्दुमतीदर्शनमात्रेण निखिला राजानः समतूतुषन्ति तात्पर्यं. ”

P. 159. St. 12.—तां प्रति, ‘ towards her. ’—अभिव्यक्तमनोरथानां ‘ who had manifested their passion for her. ’ Châritravardhana and Sumativijaya analyse this in the following way, “ अभिव्यक्तः प्रकटः मनोरथः एषां तथोक्तानां ”.—प्रवालशोभाः, on this Hemâdri remarks: “ प्रवालोलपनया शृङ्गारचंद्रानामभिनत्वं सूचितं. ”—शृंगारचेष्टाः, Both Châritravardhana and Hemâdri quote the following “ अन्योन्यानुरक्तयोः स्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः शृंगारः ” इति रुद्रटः । यथा । ‘ स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तां वाङ्मनः-सुखाभिमानः शृंगारः ’ इति भोजः । यदाह । ‘ चेष्टा भवन्ति पुत्रार्थयारव्युत्थातिरक्तयोः । सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ’ । ‘ कतुमान्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति । नयनवदनप्रसादैः स्मृतिमधुरवचोभूतिप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनयः संप्रयोक्तव्यः ’ इति भरतः । चेष्टा आहुः.

P. 159. St. 13.—कश्चित्, On this Hemâdri observes, “ अमाकन्ये तु चिचिनप्रायः किं वृत्तात्पराविति क्षीरस्वामी । ‘ ध्याय्यंविशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदप्यतं ’ यथा लीलाम्बुजक्रीडासरो हंसाङ्गदादयः इति दण्डी, ” Kāvya-darsa I. 79 verse. Châritravardhana does not perceive any hidden lover’s meaning in this, he simply says : “ इच्छासूचिकं चेष्टा । ‘ विभक्ते व्यक्तमनसां यूनां सङ्गतिकांक्षिणां । आवर्जनमन्योन्यमभिरूपांगदर्शनं ’ इति [रति] रहस्यं. ” In this as well as in the following verses containing various indications of love by different princes and kings, Châritravardhana, Vallabha and Dinakara (who is merely a copyist of Châritravardhana) do not attempt to make Indumati put any constructions, right or wrong, upon the actions of her various suitors. Only Hemâdri and Mallinâtha detect Indumati’s hidden intentions or motives whenever she goes near a different prince. It is a fortuitous coincidence that both these commentators have word for word the same on these various “ अभिप्रायाः ” intentions or motives of Indumati.

P. 160. St. 14.—**विलासी**, On this Hemādri quotes the following from Bhārata, “ धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोविषभाञ्जिता । स्मितपूर्वमयालापो विलास इति कीर्तितः.” Châritravardhana's remarks on the hidden sense of this passage are, “ वदनस्य साचीकरणं वाससो (his reading is प्रावारं for प्रालम्बं) यथा प्रदेशनयनं शृंगारसूचनं । अन्यासक्तत्वेनाकारगुप्त्या भावस्य प्रकाशनं । यदाह । “ वदति हि संवृतिरेव कामितां.” Vallabha likewise reads प्रावारं. See readings.—**केयूरं**, Sumativijaya renders this by “ बाहुरक्षकं.”

P. 160. St. 15.—**तिर्यक्**, Châritravardhana reads “ रत्नांशुसंस्पर्पिणख-प्रभेण,” i. e., “ रत्नांशुभिः किरणैः संस्पर्पिणी सङ्गच्छमाना नखानां प्रभा यस्य तादृशेन.” On the passage generally he remarks, “ अनेनेन्दुमतीदर्शने विभ्रमप्रकाशनं संवृतावपि विलासप्रकाशनं नागरता.”—**अग्राङ्गुलिना**, Hemādri analyses “ अङ्गुली-नामग्राणि अग्राङ्गुलयः “ वाहिताग्न्यादिषु ” Pāṇini, II. 2. 27. अग्राश्च ताः अङ्गुल-यश्च इति वा.”—**विलिलेख**, Hemādri quotes the following, “ भूमिविलेखनं च लक्ष्मीनाशहेतुः । तथा । “ रेवानिर्माणमुर्व्या छदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा । दन्तानामप्यशौ-चं वसनमलिनता [मलिनवसनता Ms.] रूक्षता मूर्द्धजानां । सन्ध्यायुग्मे [काले Ms.] च निद्रा विवसनशयनं घ्रासहास्यातिरेकः । स्वाङ्गे वायं च पुंसो [पुंसां Ms.] निधनमुपनये-त्केशवस्यापि लक्ष्मी.”

P. 161. St. 16.—**सुहृत्समाभाषणतत्परः** &c., Châritravardhana's remark on the hidden sense of this passage is, “ मित्रसम्भाषणेन इन्दुमत्या-सक्तिं गोपितवानिति भावः”, and Hemādri remarks, “ कथास्तरासक्त्या स्वगौरवं प्रगटितवानित्यर्थः.” His substance is identically the same with Mallinātha.—**त्रिक** &c., on this Hemādri observes : “ त्रिकं कण्ठभागे इत्येकं.” Cf. also “ स्फिगस्थानोः षष्ठवंशास्थनार्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतं ” इति सन्धिभेदः.

P. 161. St. 17.—**प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः** &c., On this Vallabha remarks : “ शृङ्गारोक्तिरियं.” And Châritravardhana has, “ एतेन स्वस्य कामशाल्मप्रविष्यमसूचि इत्यर्थः”, and Hemādri gives “ एतेनाप्यनासक्त्या स्वचा-तुरी सूचिता.”

P. 162. St. 18.—**कुशेशयं** &c., Hemādri and Châritravardhana analyse the epithet in the following way, “ कुशे जले शोते तत्कुशेशयं । “ अ-धिकरणे शोतेः” Pāṇini, III. 2. 15. इत्यच् “ शय वास ” Pāṇini, VI. 3. 18. इत्यलुक् । “ शरं वनं कुशं नीरं ” इति धनंजयः.” Hemādri remarks, “ इति सौन्दर्यं.—**रेखाध्वजं**, On this Hemādri and Châritravardhana remark, “ इति महाराजचिह्नं.”—**रत्नाङ्गुलीयं** &c., On this Hemādri and Châritravardha-na observe “ इति ऐश्वर्यं.”

P. 162. St. 19.—**किरीटि करं व्यापारयामास**, On this both Hemādri and Châritravardhana have the following, “ आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चप-लताच्यते इति,” and Hemādri further says, “ चपलताख्योऽलंकारः.” Châri-travardhana has the following on this passage, “ भोजस्तु समस्तमप्येतत्स-

तद्योक्तं संचारिभावेनाह.” Bhoja then appears to be one of the commentators on the Raghuvans'a.

P. 162. St. 20.—नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा, 'who knew the exploits achieved by, and the pedigrees of, the kings.'—पुंवत्, Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha refer it to प्रगल्भा, Cf. Vallabha, “पुंवत्प्रगल्भा पुरुषवद्दारा सप्रतिभा &c.” also Chāritravardhana, “पुंवत्पुरुषवत्प्रगल्भा चतुरा ” &c., and Hemādri, “पुंवत्प्रगल्भा ” and further he observes : “पुंसा तुल्यं वर्तते इति पुंवत् । ” पुंवदित्यत्र । “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सत्तत्रौ भवनात् ” Pāṇini, IV. 1. 87. इति वक्तव्येऽपि त्रिजि प्राप्ते स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकाद्वक्तव्ये नञ्सत्तत्रौ न स्तः । तथा च काशिकावृत्तौ । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकाद्वक्तव्ये न भवतीति. ” All these commentators construe it in a better way than Mallinātha who refers it to अवदत्.

P. 163. St. 21.—अगाधसत्त्वः, Chāritravardhana and Sumati-vijaya analyse this in the following way : “अगाधमधिकं सत्त्वं बलं यस्य सः.”—परंतपः, Hemādri's remarks are, “अत्र परंतपत्वेन व्यग्रता वैराग्यहेतुः,” and Chāritravardhana's remarks are “परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोक-रक्षणव्यग्रत्वं चेन्दुमन्या वैरस्यसूचनं । अजव्यतिरिक्तेषु भूषेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्सर्वत्र लेशालंकारोऽवगतव्यः । उक्तं च दण्डिना । “लेशमेकं विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृतां ” इति. K. D. II, 268. The figure according to Hemādri is अनुपास.

P. 163. St. 22.—राजन्वर्ती. distinguish this from राजवर्ता.—नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि, On this Hemādri gives the following: “अधिन्यादीनि नक्षत्राणि तदितरास्ताराः । तथाध्यात्मप्रकरणे । “तारानक्षत्रसंचारः ” इत्यत्र विज्ञानेश्वरः । तारा अधिन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि भौमादयो ग्रहास्तैः । यद्वा । तारा ग्रहा भौमादयः पञ्च । तथा सुहूर्तदर्पणे । “प्रकाशकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां तारा ग्रहाः पञ्च ततोऽपरी द्वौ । तमोग्रहौ तेषु शुभास्तु मध्ये त्रयो बलीन्दुश्च परे तु पायाः.” Vallabha gives the following, “नक्षत्राणि अधिनीमसुखानि । तारा ग्रहाः सूर्यादयः । चन्द्रादित्यौ बिम्बग्रहौ । अन्ये तारा ग्रहाः.”—कर्म, Hemādri quotes the following, “कर्म प्रकामं पर्याप्तं ” प्रायः क्रिया-विशेषणान्येतानीति क्षीरस्वामी.”

P. 164. St. 23.—This verse suggests that the mighty king Parantapa, ever engaged as he was in sacrifices, was not a desirable companion and mate for the princess Indumati.—मन्दारञ्जन्यानल-कांश्चकार, On this Chāritravardhana remarks, “अनेन यत्तकर्मत्ववर्णनेन [करणेन Ms.] कुमार्या वैराग्यहेतुतासूचि । कर्मथद्वाजडाऽयमिति निन्दा,” and Hemādri has “अस्मिन्वृत्ते भोगाभावो ध्वन्यते ” । तथा वृद्धपराशरः । “दूरस्थानामवियानां मोक्षधर्मा [°मार्गा Ms.] नृपायिनां । शूराणां निर्धनानां च न दया कथ्यका बुधः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following verse produced under स्मरण by the Northern

Ms. " क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदशन । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका " इति च स्मरणात्.—पाण्डु°, On this Hemâdri remarks: " पाण्डुत्वं च भर्तृविरहात्. " Indra and other gods were supposed to come down *in person* to accept their portions in the sacrificial ceremonies. Indra's absence makes his wife S'achi indifferent to her personal decoration and toilet.

P. 164. St. 24.—पुष्पपुर, the same as Pâtaliputra. See our note to I. 31, III. 5.—चेत्, On this particle Hemâdri observes, " चेदिति स्वस्याऽसंमतिरुक्ता," and Châritravardhana has, " अनेनात्मनोऽनङ्गीकारः सुनन्दया सूचितः. "

P. 164. St. 25.—दूर्वाङ्गमधूकमाला, 'a garland of Madhukas interwoven with Dûrvas,' such a garland is generally considered as auspicious and hence used on the marriage occasions. Cf. Sumativijaya, " विवाहसमये कन्याः मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गमधूकमालां कण्ठे विभ्रति." Also Hemâdri observes, " मधुमतीभिरौषधीभिर्मधूकानि [मधूकाः Ms.] बध्नातीति शांवध्यगृह्ये [शांवध्यगृह्यते Ms.] । ? सौभाग्यहेतुत्वाद्वा दूर्वा मङ्गलार्था. "—ऋजुप्रणामक्रियैव, 'simply by making a bow without bending her head,' implying that she did not like him. Châritravardhana, however, renders it thus, " ऋजुः सरला विलासरहिता नमस्त्रिया तथैव."—अभाषमाणा, On this Hemâdri observes, " यायजूकोऽयं ब्रह्मचारित्वेन वन्द्यः. "

P. 165. St. 26.—सैव, On this Hemâdri observes, " सुनन्दायाः इन्दुमतीबुध्न्यनुसरणं सूचयत्येवकारः," and Châritravardhana remarks, " सैवेत्येवकारेण सुनन्दायाः इन्दुमत्यभिप्रायाभिज्ञत्वं."—मानसराजहंसी, On this Hemâdri remarks " राजहंस्युपमया सारासारविवेकित्वं । पद्मोपमया राज्ञः श्रीनिवासत्वं " [श्रीनिवासकत्वं Ms.]. The lake Mânasa is said to be the native place of flamingoes, which described as migrating to its shores every year at the commencement of the breeding season or the monsoon. See our note to St. 11, Meghadûta, p. 15.

P. 165. St. 27.—अङ्ग, On the south of Kaus'iki Kachchha and evidently on the right bank of the Ganges lay the important kingdom of Anga with its capital Champâ, sometimes called Angapuri or capital of Anga, Lomapâdapuri or capital of king Lomapâda, Karnapuri or capital of king Karna, and Mâlîni. Hiouen Tsaung says it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite Pâtharghâta, that it is 24 miles east of Bhâgalpur, and that there are villages called Champâpur and Champânagar adjoining the last. According to Sanskrit accounts, the town was situated on the Bhâgirathi east (properly south-east) of Mithilâ and near the confluence of the Kaus'iki. It is, therefore, beyond doubt

that Champâ stood at or about Bhâgalpur. Champâ is the flower of the *Michelia Champaca* and the name of the town seems to have derived from its abundance, at all events, we read in the *Mahâbhârata* of a *Champak* wood near the *Kaus'ikî* of which I have already spoken. In the *Raghuvans'a*, there is an allusion to elephants in the dominions of the ruler of Anga. As elephants are not found in the hills south and east of Bhâgalpur but common in the *Himâlayan* regions on the north, it is probable that Anga at one time included *Kaus'ikî* *Kachchha*. This is also apparent from the description of the journey of *Rishyas'ringa's* father to search out his son. There is a conical hill called *Mandâra* about 25 miles S. S. E. of Champâ, which Bishop Heber assures us is considered by the people to be the churning-rod of gods described in the *Mahâbhârata*. But that it cannot be the same *Mandâra*, is clear from several passages of that work.—**सुराङ्गना**, On this epithet Hemâdri gives the following account, “पुरा किल इन्द्रसहाय्यार्थमिन्द्रलोकगामिनमकामयन्ताप्सरसः इति प्रसिद्धिः । अतोऽम्भोदेवविसेव्यन्वे.” Both Hemâdri and Vallabha read विनीतभागः = कल्पितयज्ञांशः, and remark “इन्द्रोऽप्यप्सरसोभिः प्रार्थ्यते यज्ञांशं च लभते,” and Vallabha has “इन्द्रः किल यज्ञभागं लभते सुराङ्गनोपमुक्तानुरूप्यश्च.” And *Châritravardhana* has, “पुरा याज्ञिकैः कल्पितयज्ञभागः अप्सरःप्रार्थितयौवनत्वं मुनिसेव्यत्वं स्वर्गानुभवः इति ज्ञेयं । भङ्गचन्तरेण संप्राप्तप्रियोक्तिरिति कश्चिन्.” Hemâdri notices the reading विनीतनागः and says : “इति पाठे सूत्रकाराः राजपुत्रमृगचर्मादयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथाप्यस्ति । अङ्गराजः पथमं कुतोऽपि देशादिबोवर्तार्णशृषिणा पालकाप्येन पालितं दिग्गजानां कुलमवलोक्य [कुमारमवलोक्य Ms.] विस्मितस्तद्ब्रह्मणोत्सुकः स्वयमशक्तः सन्निद्रमुपेत्य तदनुजातैर्भृगुचर्मादिभिर्महर्षिभिस्तद्रजकुलं यावद्विन्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादिभूमौ गजसन्तानः प्रवर्तते । अनेन कथितमव्यवस्थं । भङ्गचा रणप्रियतांका वा,” he also notices “विनीतनागः किलसूत्रकारैः,” and says इति पाठे गारुडशास्त्रप्रवर्तकैर्विनीतमर्षः । अनेन पातालाधिपत्यमुक्तं. —**सूत्रकारैः** *Châritravardhana* paraphrases this by “सूत्रं कश्चिशास्त्रं कुर्वन्तीति सूत्रकाराः । पालकाप्यर्णतमादयः.” On this Hemâdri discusses, “न शब्दशोकः” *Pâini*. III. 2. 23. इति हेत्वादा कृत्रष्टं न.” It is said that the lord of the Angas saw an elephant which had strayed into this world, which was till then devoid of elephants. Unable to bring it under control, he proceeded to Indra by whose order some scientific sages (such as पालकाप्य, राजपुत्र, भृगुचर्म and others) composed the science of training elephants and taught it to him.—**किल**, implies *tradition*

P. 166. St. 23.—**मुक्ताकलस्युत्पन्नमानभुविन्दून्**, Hemâdri observes “मुक्तासाम्यात्कजलाभावः सूच्यते । अनेनाश्रुणां मदा पातः.” Vallabha has, “प-

तेन अधिकृतानामनवरतपातः सूच्यते.” Châritravardhana's substance of this verse is, “अतिवीररसवर्णनं वैराग्यसूचनं.” Hemâdri interpretes “पर्यासयता” by “पातयता.” The figure according to Châritravardhana is “विशेषोक्तिः,” where he says, “लोके तु हाराः सूत्रसहिता इह तु सूत्ररहिता इति.”

P. 166. St. 29.—एकसंस्थं, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following, “प्रायेण हीश्वराः सूर्वा पण्डिता अपि निर्द्वन्धाः,” and “प्रायेण हि लोके विद्वांसो दौस्थ्यभाजो धनिकास्तु सूर्वाः सन्ति” respectively. —तृतीया, On this Hemâdri observes, “अनेन प्रायस्तृतीया पत्नी न शुभावहा इत्युक्तं । तृतीयविवाहेऽर्कविवाहस्य शौनकेनोक्तत्वात् । सपत्नीसद्भावो वा इति,” and Châritravardhana has, “लक्ष्मीसरस्वतीरूपसपत्नीसंभवादस्य त्यागः सूचितः.” These verses are supposed by Hemâdri and Châritravardhana, to hint the undesirability of electing him as he is always bent on war and as she would have to become a third wife to him (an unenviable position), Lakshmi and Saraswatî being considered to be already his wives.

P. 166. St. 30.—याहीति जन्यामवदत्कुमारी, The epithet जन्या is also taken to mean ‘the friend of her mother.’ The text of the second Pâda as commented upon by Hemâdri and Dinakara is “यतेति जन्या-नवदत्कुमारी,” ‘Proceed, said she, to her servants.’ This reading is already noticed by Mallinâtha. Hemâdri says, “जनां वधूं वहन्तीति जन्यास्तान्,” referring to the bearers of her palanquin, and further he observes, “जन्याः स्निग्धा वरस्य ये इत्युपलक्षणमित्यविरोधः इति क्षीरस्वामी.” Châritravardhana and Vallabha read, “यतेति यान्यानवदत्कुमारी,” ‘Proceed, said she, to her litter bearers.’ The former interpretes यान्यान् by “यानवाहिनः,” and the latter by “वाहान्.”—भिन्नरुचिर्हि लोकः, ‘But because different persons have different tastes.’ A proverbial saying. On this Hemâdri observes, “लोको भिन्नरुचिः” । यदुक्तं किरा-तार्जुनीये । “विचित्ररूपाः खलु चित्रवृत्तयः” Ki. I. 37. The position of the sentence भिन्नरुचिर्हि लोकः slightly alters the ordinary sense of the particle हि in this verse. Construe: “याहीति जन्यामवदत्कुमारी । भिन्नरुचिर्हि लोकः । नासौ न काम्यः । न च सा द्रष्टुं सम्यग्र वेद.”

P. 167. St. 31.—इन्द्रमुत्तयै निदर्शयामास, The root दृश् is construed with the accusative in the causal; but in classical literature it is found used with the Dative. See Apte's guide, 45. (e.), and Châritravardhana remarks, “आश्रित्यन्यरात्रन्दानि मुग्धे तव मुखत्रियं । कोशदण्डसमग्राणां किमेवामस्ति दृष्टकरं” इत्यादेर्लोकैरादृतत्वाच्च दोषः । उक्तं हि कण्ठाभरणे । “इदं हि शास्त्रमाहान्यदर्शनात्सचेतसां । अपशब्दवदामासि न च सौभाग्यमुज्झति” इति.

P. 168. St. 32.—अवन्ति, On the north of the Narmadâ lay Avantî with its capital Ujjayinî, called from the province also Avantipurî or Avantî and Vis'âlâ “the great (city).” Its posi-

tion on the Sitrâ and similarity of name at once identify it with Oojain. Its temple of Mahākāla was widely known all over India. Hemachandra gives Mālava as a synonym of Avanti. This is not, however, quite correct as Mālava (Malwa), as at present, covered a greater area than Avanti and Bāna Bhatta applies it to a neighbouring kingdom on the east, whose capital was Vidis'ā on the Vetravati (Betwa) river. We know from Kālidāsa that Das'ārṇa was the name of this country, through which the Das'ārṇā (Dasan) flows. I identify this town with Bhilsā which agrees in name and position, four miles from which there is a detached hill with vast remains of antiquity. This is probably the " low hill " (नीचैः) of Kālidāsa. According to the Uttara Kāṇḍa, it was made over to the second son of S'atrughna about the time of Rāma's death. The province of Avanti in the time of the Mahābhārata extended on the south to the banks of the Narmadā and on the west probably to the banks of the Myhe (Mahi). On the north of Avanti, there was another principality with its capital Das'apura on the Charmanvati river. This may be the modern Dholpur. This was the capital of Rantideva, whose hospitality is twice described in the Mahābhārata. On the south-west of this kingdom there was another small principality, whose position is fixed by the Parnās'ā (Punass) river. See note to the 38th verse of our edition of the Meghadūta. Hemādri and Sumativijaya paraphrase अवन्तिनाथ by " मालवदेशाधिपतिः. " It is one of the seven holy cities. Cf. "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिदवन्तिका । पूर्वा द्वारावती चैव सप्तैता मोग्धदयिकाः"—आरोप्य &c., 'like the effulgent luminary trimmed off with care by त्वद् who placed him for the purpose on his round lathe.' Cf. Hemādri, " त्वद्वा संज्ञामधायाः दुहितुर्गादित्यपत्न्यास्तनेजोऽसहमानायाः कृते रविं यंत्रं निखदिन्यागमः " । " निदुराक्षममत्यंतं दुर्धनः श्रुतिकटु रचते । एकाग्रमनसा मन्ये त्वद्वेयं निर्मिता यथा " इति वाग्मटः, " and Charitravardhana has " पूर्व सूर्यस्य तेजोऽसहमानाया रविपत्न्याः कृते त्वद्वा सूर्यः शस्त्रमार्जनयंत्रं रोपितः इति भ्रमणकर्मणीति केचित्. "—चक्रभ्रमं, Sumativijaya interpretes this by " अर्जुनयंत्रं. " The wife of the Sun was संज्ञा daughter of विश्वकर्मन् or त्वद्. His effulgence was so overpowering that his wife gave him छाया (shade) for a hand-maid and retired into the forest to devote herself to religion. Sūrya found her in the form of a mare and brought her back, and her father विश्वकर्मन् placed him on his round lathe and cut away one-eighth of his effulgence, trimming him in every part except his feet.—यत्नेन, because with all his skill, the architect of the gods only succeeded in reducing the sun's splendour by one-eighth.

P. 168. St. 33.—अस्तमयं कुर्वन्ति, On this Hemâdri observes, “अनेन परदेशयात्राभिविशेषः उक्तः,” and Châritravardhana has, “अतितेजस्वितावर्णनं वैरान्यहेतुः.”—सामन्तं, Châritravardhana renders this by “मण्डलेश्वराणां,” and Hemâdri has “द्वित्रियामधीशः सामन्तः.”

P. 168. St. 34.—महाकाल, is one of the forms or Lingas of Sîva at Ujjayini. Cf. Hemâdri “उज्जयिन्यां हि महाकालरूपो हरो वसतीति प्रसिद्धिः.” Châritravardhana and Hemâdri interpret निकेतनं by “गृहं.”—प्रियाभिस्सह, On this Hemâdri remarks, “अनेन बहुस्त्रीकता सूचिता.” This implies his ineligibility as he has already many wives. Some of our manuscripts read “दिवापि जालान्तरचन्द्रिकाणां नारीसखः स्वर्शमुखानि मुक्ते.” Both Hemâdri and Châritravardhana notice the reading and Châritravardhana condemns it with the following remark, “यद्यपि अस्मिन्पाठे प्रतिशेयोक्तिर्विद्यते तथापि दिवा चन्द्रिकावर्णनस्य कालविरुद्धत्वाद्दृष्टः पाठः.”—प्रदोषान्, literally it means ‘the fore-part of the night.’

P. 169. St. 35.—कचिन्मनसो रुचिस्ते, ‘how do you like the idea,’ *i. e.* I hope your mind entertains the thought. On this Hemâdri remarks, “एतेन स्वासंमतिरुक्ता,” and Châritravardhana has “कचिदित्यनेन सुनन्दायाः असंमतिर्वै.”—सिप्रा, “a river near Ujjayini, being a tributary of the Chambal. See our note to 38th verse Meghadûta.

P. 169. St. 36.—भावं न बबन्ध, ‘did not fixed her heart,’ *i. e.* was not favourably disposed towards &c. On this both Hemâdri and Châritravardhana have, “अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राजस्तेक्षण्यं सूचितं,” and “अतिक्रूरत्वं वैरान्यकारणं” says the latter.

P. 170. St. 37.—गुणैः, Hemâdri interpretes this by “विनयोदिभिः,” and Châritravardhana by “सौन्दर्योदिभिः.”—सुदती, On this Châritravardhana holds the following discussion, “ननु कथं सुदतीति नात्रावयो गम्यते अत्रोच्यते इयमिन्दुमती तत्र बालापदेन विशेषिता। “बाला च गीयते नारी यावत्पोदशवत्सरं” इति नागरसर्वस्वात्। एवं च तत्रापि यौवनं वयो गम्यते एव। अतो “वयसि दन्तस्यदन्तु” Pânini, V. 4. 141. इति सुपूर्वस्य दन्तशब्दस्य दन्तदेशः। शोभना दन्ता यस्याः इति विग्रहः.” But Hemâdri has a different way of discussing the grammatical point. He says, “अग्रान्तं” Pânini, V. 4. 145. इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादत्रादेशः। “वयसि दन्तस्य” इत्यत्र सख्यासुपूर्वस्येत्यनुवृत्तेरिति चेत्। तत्र। सुदत्यादयश्चयमिधायिनो योगरूढाः शब्दाः। तेन “स्त्रियं संज्ञायाम्” Pânini, V. 4. 143. इति तत्रादेशे “उगितञ्च” Pânini, IV. 1. 6. इति ङीप्.”

P. 170. St. 38.—कार्तवीर्यः = सहस्राङ्गुनः Hemâdri. Vishnu Purana gives the following account:—This king was the son of Kritavîrya, king of the Haihayas. This is his patronymic, by which he is best known; his real name was Arjuna. “Having worshipped

a portion of the divine being called Dattatreya, sprung from the race of Atri, he sought and obtained these boons, *viz.*, a thousand arms and a golden chariot that went wheresoever he willed it to go; the power of restraining wrong by justice; the conquest of the earth and the disposition to rule it righteously; invincibility by enemies, and death at the hands of a man renowned over the whole world. By him this earth was perfectly governed," and of him it is said.—"No other king shall ever equal Kārtavīrya in regard to sacrifices, liberality, austerities, courtesy and self-restraint." Thus he ruled for 85,000 years with unbroken health, prosperity, strength, and valour." He visited the hermitage of Jamadagni, and was received by that sage's wife with all respect; but he made an ill-return for her hospitality, and carried off by violence "the calf of the milch-cow of the sacred oblation." For this outrage Paras'urāma cut off his thousand arms and killed him. In another place a different character is given to him, and more in accordance with his behaviour at Jamadagni's hut. "He oppressed both men and gods," so that the latter appealed to Vishnu for succour. That god then came down to the earth as Paras'urāma for especial purpose of killing him. Kārtavīrya was the contemporary of Rāvana, and when that demon monarch came "in the course of his campaign of conquest to Māhishmati (the capital of Kārtavīrya), he was captured without difficulty, and was confined like a wild beast in a corner of his city." The statement of the Vāyu Purāna is that Kārtavīrya invaded Lankā and there took Rāvana prisoner. The Vishnu Purāna gives the following character of Kārtavīrya: "न नूनं कर्तविर्यस्य गतिं यास्यति पार्थिवः । यज्ञैर्दानैर्नृपोनिर्वा प्रथयेण श्रुतेन वा." IV, 11.—अष्टादशद्वीप. On this Hemādri remarks, "इति धार्मिकत्वम्," and further he quotes the following "तथा च विष्णुपुराणे । "जंबुद्वीपाद्द्वयो द्वापौ शाल्मलभापरो द्विज । कुशक्रौञ्चौ तथा शाकः पुष्करश्चैव समः" इति । "इन्द्रद्वीपः कशेरुमान्ताम्रवर्णो गमस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा । इलावृत्तं तथा सर्वं चन्द्रादित्यसमप्रभं । इलावृत्तस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः । इन्धमष्टादश द्वीपाः समाख्याता मनीषिभिः" । जम्बुद्वीपान्तर्गतसिंहलाघवान्तरगणनायाष्टादशत्वं । तथा नैपथे । "अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयाश्रियां" Nai. I. 5. इति. Cf. also Vallabha: "क्रिलागमे । प्रायेणोर्ध्वा सप्तद्वीपन्त्वमवान्तरगणनायामष्टादशद्वीपता."—संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः, 'became possessed of a thousand arms in battles.' On this Hemādri remarks "इति पौरुषोक्तिः."—योगी, Chāritravardhana explains: "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद्युक्तो योगी."

P. 171. St. 39.—चापधरः, 'with bow in hand.' Hemādri analyses, "धरतीति धरभावस्य धनुषो धरभावधरः । तथा वामनः । ब्रह्मविदादयः ।

“कृदन्तवृत्त्या तैर्महीधरादयो व्याख्याताः इति.” On this passage Sumativijaya remarks, “यदा कोऽपि कस्योपरि विरुद्धं चिन्तयति तदा चापं गृहीत्वा समये एव प्रकटीभवति । कार्तवीर्यं राज्यं कुर्वाणे केनापि चित्तेऽपि अन्यायं चिन्तयितुं न शक्यते किमुत बहिः.”

P. 171. St. 40.—आप्रसादात्काराग्रहे उषितं, On this Hemâdri has the following: “जललोलविलासिनी सनाथार्जुनं [०र्जुन Ms.] प्रति रुद्धरेवा-प्रवाहप्रतिषिद्ध [प्रहत Ms.] शिवलिङ्गार्चार्षितं रणरसागतं रावणं कार्तवीर्यार्जुनो नि-जगृहे [जयया Ms.] बबन्धेत्यागमः,” and Vallabha has, “पूर्वं हि जलकेलि-लोलविलासिनीसनाथार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवाप्रवाहापहतशिवलिङ्गार्चार्षितं रणरसागतं रा-वणगृद्धे रणे जित्वा कार्तवीर्यो निजचापज्यया बबन्धेत्यागमः.” Once sporting in the Narmadâ with young women, Arjuna surnamed Kârtavirya happened to cause damage to a शिवलिङ्ग which Râvana was then worshipping on its banks. In the combat that ensued, Arjuna bound Râvana by his bowstring and took him prisoner.

P. 172. St. 41.—संश्रयदोषरूढं, ‘a stain due to the faults of her associates.’ Châritravardhana and Sumativijaya render दोष by “यूतक्राडाभिः.”—स्वभावलोला, ‘fickle by nature.’ On this Hemâdri remarks: “नृपाणां चापन्याचरस्या लोलत्वमस्य पुनः सन्तर्गवर्तित्वादचला इति,” and Châritravardhana has “यतोऽयं विद्यावृद्धसेवी अत एव लक्ष्मीर्नाशकदो-षाभावान्स्थिराभूदित्यर्थः.”

P. 172. St. 42.—कृष्णगति, ‘that which leaves a dark track behind it’ *i. e.* a wild fire ; hence *fire* generally. It is said in the Mahabhârata that the king Pratipa propitiated Agni who gave him a promise that he would burn his enemies in the battle fields.—सहायं, On this Hemâdri quotes the following: “वरेण तोषयामास तं नृपं स्विटकृत्तदा” इति भारते सहायत्वहेतुः.—कालरात्रि, ‘the night at the end of a कल्प, when every thing is destroyed.’ Cf. Châritravardhana, “यमभगिनीं नाशकर-णशीलां.”—संभावयत्युत्पलपत्रसागम्, On this Châritravardhana re-marks, “अतिसाहसिकत्वं वैराग्यहेतुः.”

P. 172. St. 43.—माहिम्ननी^०रेवां, The Narmadâ was also known as Revâ or “roaring,” by Indujâ, Somodbhavâ, and similar names meaning “Moon-born,” as Pûrvagangâ or Eastern Ganges, by Mekhalakanyakâ, Mekhalâdrijâ, and similar names meaning “flow-ing from mount Mekhala.” The last evidently refers to mount Amarakantaka the source of the river. Its valley was the seat of two important kingdoms, *viz.* of the Ohedis and the Haihayas. The first were also called Dâhalas and Traipuras from their chief town Tripuri or Tripura. It is clear from the Bala-Râmâyana that the Chedis occupied the banks of the Narmadâ, as it calls its chief

“master of the province adorned by the Narmadâ” and “ruler of Mekhala.” From the same work, I am led to think that their chief city Tripurî (or three towns) occupied the same site as old Tripura alleged to have been burnt by S'iva. General Cunningham identifies it with Tewar six miles from Jabbalpur, but I believe it lay further west somewhere about Hushungabad as Tewar is too near Mâhishmati, which, according to the Mahâbhârata, was the seat of Nala in southern India whereas the Chedis with the Das'ârnas are placed in Eastern India, *i. e.*, I believe north of the Narmadâ. The Chedis are also mentioned in the story of Nala, where Damayanti is said to have taken refuge with their queen—her aunt. The upper Narmadâ was the seat of the great Haihaya kings Kritavirya and his son Arjuna. According to the Harivans'a, its capital Mâhishmati was founded by Muchukunda. Whether this be correct or not, the extract given in Anandoram Boorooah's geography is exceedingly interesting as showing its precise position between the Vindhya and Rîksha mountains, *i. e.* about Bhera Ghar below Jabbalpur, where the channel of the Narmadâ “is contracted between two high perpendicular cliffs of magnesian limestones, white as snow.” Popular tradition connects it with Mundlâ (Mandala), but it does not agree with this description. Kâlidâsa also speaks of it but not so specifically. At one time the Kâlachuris—a branch of the Chedis—ruled this kingdom. Hence I believe a modern writer calls Mâhishmati the capital of the Chedis.—दीर्घवाहुः. On this Hemâdri remarks, “अंकस्यायास्त-
वालिगमेव स्यादिति दीर्घवाहुत्वं । अनेनास्य विष्णुतुल्यता.”—अङ्गुलक्ष्मीर्भव, On this Châritravardhana remarks, “एतेन तस्य कृष्णसादृश्यं सूच्यते.”

P. 173. St. 44.—पर्याप्तकलः, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following: “नृपक्षं चतुःपट्टिः कलाः”—नलिन्याः, On this Hemâdri observes, “नलिन्युपमानेन पद्मिनीज्ञातिव्यं.”

P. 173. St. 45.—शूरसेनाधिपति, These were the people of Mathurâ.—लोकान्तरं, Châritravardhana interpretes this by “योगादिना.”—उद्दिश्य, Hemâdri explains it thus: “नाममाधेयं संकीर्तनमुद्देशः.”—मुधेयम्. On this Hemâdri holds the following discussion, मुधेयमित्यन्वर्था संज्ञा । शोभना सेना यस्य स मुधेयः । “मुषामादिषु” Pāṇini, VIII. 3. 98. इत्यत्र । काशिकावृत्ता “एति संज्ञायामागतं” Pāṇini, VIII. 3. 99. इत्यस्य च विवरणं । एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इकारोत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये इति.”

P. 173. St. 46.—यज्वा, On this Hemâdri remarks: “इति वैरा-
न्यहेतुः.”—गुणैः, Hemâdri interpretes this by “क्षमाक्रायादिभिः.”—नी-

पान्चयः 'of the family of the Nipās.' These were a subdivision of the southern Pāñchālas. Their principal towns were Kāmpilya and Mākandī on the Ganges. From the name of the capital, it was also called Kāmpilya Des'a and it probably included Kānyakubja, as the girls from whom the place is said to have derived its name were according to Adikānda married to a king of Kāmpilya and Kānyakubja as a separate principality is not mentioned in the Mahābhārata. Kāmpil to the N. W. of Kānyakubja has been identified with the old Kāmpilya, but Mākandī's position is not yet ascertained; although there can be no doubt that it stood somewhere about Farakābād. It is mentioned in latter works e. g. Kathāsaritsāgara. The kingdom of southern Pāñchāla seems to have been merged in the kingdom of Hastināpura after the fall of Drupada and his sons in the battles of Kurukshetra. Kālidāsa it appears to have assigned a proper place to his Sushena of the Nipa race.

P. 174. St. 47.—On the rejection of the prince by the princess Chāritravardhana observes: "एतेनातिक्रूतं वैराग्यकारणं."—हर्म्याय &c., He destroys his enemies and so their mansions are ruined and overgrown with grassy blades. Thus the mansions of his enemies overgrown with grass declare his irresistible valour.

P. 174. St. 48.—कलिन्दकन्या, The black Yamunā rising from the mountain of Kalinda flows past Mathurā and joins the white Gangā later down at Prayāga.—मथुरां गतापि is simply equivalent to "मथुरावतिन्यापि," "though as yet flowing by Mathurā and not yet joining with the Ganges." Here Hemādri observes: "मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिंदीतीरं मथुरा लवणामुखवधकाले शत्रुघ्नं निर्मास्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमथुना मथुरासंभव इति चिन्त्यम् । "मथुरा मथुरापुरि" इति शब्दभेदप्रकाशे । यद्वा । सा अन्या पुरीति । बहुलश्लोकत्वाद्वैराग्यं." And Chāritravardhana has the following: "प्रयागे किल यमुनायाः सुरसरिस्त्वद्गमः स्यादिह तु मथुरायामपीति साश्चर्यं विरोधिप्रतिशब्दः । एतेनान्तःपुराधिकत्ववर्णनमनिच्छादितुः."

P. 175. St. 49.—व्रस्तेन, Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara, Vijayagani, Dharmameru and one who calls himself the servant of Vijayānandasūri read "व्रतेन." This reading appears better as the gem given was a price for protection from Garuda and not simply through terror of that enemy of Kāliya; but the best manuscripts of Mallinātha's commentary in our possession unanimously give this reading which we have chosen

for our text.—**कालियेन**, This was a terrible large serpent who dwelt at the bottom of the Yamuná. This place was forbidden to Garuda, the enemy of serpents, owing to the curse of the sage Saubhari under which he was labouring. He was subdued by Krishna when he was but a child.—**वक्षस्थलव्यापिरुचं**, Hemādri analyses: “वक्षःस्थलं उरःस्थलं व्यापिर्ना रक्तं यस्य ते तथोक्तं,” and he further observes “स्थलशब्दः प्रशस्तार्थस्तथा गणनमहोदधौ” । “प्रकाण्डस्थलभिनयः” इति.—**सकौस्तुभं**, Kaustubha is the gem worn by Vishnu on his breast. It is one of the fourteen jewels churned out of the ocean (कुरुतुभ).

P. 175. St. 50.—**वृन्दावनं**, Hemādri's remarks are “यद्वा । वृन्दन्य वने वृन्दावने । “वनगिर्याः संज्ञायां कान्द्रकिंशुलकादीनाम्” Pāṇini, VI. 3. 117. इति दीर्घः.”—**चैत्ररथात्**, On this Hemādri observes: “चैत्रश्रवस्त्वपन्तु शंभु-रहस्यं । “अलकाया बहिश्चान्यद्वनं चैत्रार्थं प्रिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वकल्पद्रुमाकुलं.”—**मृदुप्रवालान्तरपुष्पशय्ये**, Hemādri analyses, “मृदुप्रवालैरुचरा धेष्टा पुष्पशय्या यारिमस्तस्मिन्,” and Chāritravardhana dissolves, “मृदुप्रवालान्तरा कोमलकि-शल्यादिका पुष्पशय्या यत्र तस्मिन् । उपवनवर्णनमुदीपनविभावः । अत एव सुन्दरीत्यु-चिनं पदे,” and Vallabha has. “कोमलकिसल्याधिककुसुमशयनीये.” The same commentator further observes, “उत्तरशब्द आधिक्यं ब्रुवाणः सन्मि-थ्यमाह । यथा । “दूर्वायवाङ्कुरवृक्षत्वगमित्रपुटानरं । जातिवृद्धे प्रयुक्तं स भोजनीराज-नाविधिः । तथा च । “निनाय सान्यर्थहिमान्नरानिलाः” हिममिथा इत्यर्थः.

P. 175. St. 51.—**शैलेयगन्धानि**, may also be taken to mean ‘emitting the smell of moss and such other plants growing on rocks.’ Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and three other expositors read शैलेयनद्धानि. Vallabha renders it by “शिलोत्पन्नवृक्षव्यानानि शिलाकुसुमव्यानानि,” and Chāritravardhana has “शिलाभवं शैलेयं तेन नद्धानि व्यानानि” &c.; if it was the reading of Kālidāsa, it is very likely that he meant by it: ‘softened by moss and such other plants growing on rocks.’ Hemādri's reading appears to be “शैलेयवद्धानि.” For he says: “शिलायां भवं शैलेयं शिलाकुसुमं तेन वद्धानि ;” and further he says, “तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्संभोगे निःशंकता । नर्तकनृत्यतः कौतुकाभावां ध्वन्यते,” and Chāritra- vardhana has, “तत्र मयूरसंचारेण सर्पाश्रुपद्रवविरामसंतेन मुरतनिःशंकता सूच्यते.”

P. 176. St. 52.—**महोपमं**, On this Hemādri observes: “शैलोपम-या राज उच्यते । यद्वा । तत्पयोभिर्ह्रस्वमया विदरणध्वनिः । सागरुपमया भाविनः पत्युर्मा-भीर्य ध्वनिरूपः । काव्यप्रकाशः । “इदमुत्तममति शयिनि व्यङ्ग्यं वाच्याद्धनिर्वृष्टेः कथितः,” and Chāritravardhana remarks: “शैलदृष्टान्तेनातिक्रान्तस्य राजस्तत्परित्यागे हृदयमिदा सूच्यते.”

P. 176. St. 53.—**अङ्गदादिदवाहुत्वेन**, On this Chāritravardhana re- marks, “अङ्गदालिदवाहुत्वेन मांसलत्वमाभरणप्रियत्वं वा.” Hemādri has the

same.—बाला, On this Hemâdri says: “बाला षोडशवार्षिकी” इति रति-
रहस्ये, and Châritravardhana observes: “बाला स्यात्षोडशाब्देति रतिरहस्यं.”

P. 176. St. 54.—महेन्द्राद्रिसमानसारः, Cf. Vallabha: “महेन्द्रः इन्द्रः
अद्रिस्तूर्ध्वस्तयोः समानबलः.”—महेन्द्रस्य. See note to 39. IV.—महोदधि. ‘The
sea of the Coromandal coast.’—पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च, that is, his
power extended from the eastern sea to the Mahendra chain of
mountains, both included. Cf. Châritravardhana, “पर्वतसमुद्रस्वामि-
त्वेन दुर्गैकयुतं.” Sumativijaya paraphrases यावासु by “दिविजयप्रयागेषु।
कटकचलनसमयेषु वा.”

P. 177. St. 55.—साञ्जनं, On this Châritravardhana remarks:
“साञ्जनत्वेन ज्याघाततुल्यता.”—भुजाभ्यां, On this Hemâdri remarks: “इ-
न्दुभयइस्तचातुर्यमुक्तं.”—रिपुभिर्यां, Hemângada is said to have seized the
Fortune (या personified as a female) of his enemies and to have
carried her off in his arms, who, in her grief, sheds tears down his
shoulders; and the lines on his arms caused by the friction of the
bow-string are poetically described as due to the flow of her pigment-
mingled tears. Hemâdri’s reading appears better than Mallinâtha.
See readings.

P. 178. St. 56.—यमात्मनः, On this Châritravardhana remarks:
“यमात्मन इति दुःशीलं चिन्तनीयं.” ‘It is true,’ observes Pandit, ‘that
as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring
to the subject of the verb, i. e., to अर्जुन. But as it is evident that the
object यम् is more prominent in the passage than the subject अर्जुन,
the use of आत्मनः as a reflexive referring to यम् need not be consi-
dered as constituting any difficulty. In fact while writing in the
active voice the poet seems to have had the passive voice in his
mind: so that the apparent difficulty is easily explained by suppos-
ing that the poet meant to say: यः सुत आत्मनः सन्ननि अर्जुनं प्रबोध्यते.’
Hemâdri has: “यमात्मन इति पदसंहितायां ग्राम्यं यमस्वरूपप्रतीतिः। काव्यादर्शे प-
दसन्धानवृत्त्या वाक्यार्थत्वेन वा पुनः दुःप्रतीतिकरं ग्राम्यं। यथा। या भवतः प्रीतये.”
The verse as beginning with यम् ‘death’ indirectly suggests the
undesirability of choosing him for her husband.—दृश्यवीचिः,
On this Hemâdri remarks: “अतिसमीपवासप्रसंगादेतत्कथनं। यद्वा। योऽन्यस्य
कम्पहेतुः सोऽन्यदोषस्तस्या हर्षं करोतीति धैर्योक्तिः। समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामि-
ति। वैतालिकभावश्चोक्तः.” Hemâdri also notices the reading “आलोक्य-
वेलानटपूगमालः” इति पाठ आलोकयितुमर्हं वेलानटं पूगामलति विभर्ति। “आवश्य-
काधर्म्ययोजनिः” Pāṇinī, III. 3. 170. इति निनिर्वा.

P. 178. St. 57.—मर्मरेषु, On this Hemâdri remarks, “इति मणि-
तादीनां निःशङ्कप्रयोगः स्यादित्युक्तं। अनेनोयानाभावश्चोक्तः,” and Châritravar-

dhana has, “अनेन सुरतजनितमणितेऽपि शान्तता ध्वन्यते.”—अपाकृतस्वेदलवा, Chāritravardhana interpretes अपकृताः by “अपहताः सुरतक्रीडाजनिताः स्वेदलवा यस्यास्मा.” Hemādri gives the substance of the passage in the following words: “श्रीपात्राञ्जवङ्गयुष्पाण्यादाय मुक्तामणीनिव विहारोद्भवास्वेदलवानपहरिष्यन्तीति भावः.”

P. 178. St. 58.—आकृतिलोभनीया, On this Chāritravardhana remarks: “यादृशेन रूपेणैव लोभ्यते तादृशं रूपममुष्मिन्राजनि नास्तीत्यर्थः.”

P. 179. St. 59.—अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं, Hemādri interpretes this by “नागपुरस्य नाथं.” But he is evidently wrong; the town alluded to here is नागपट्टन or नागपट्टण (Negapattam) in the Rājamahendri district of the Madras presidency.—चक्रोराक्षि, On this Hemādri observes: “रक्तयाचक्रोरास्य अक्षिणीवाक्षिणी यस्याः सा । “चक्रित-मृगदृशोऽपि प्रान्तरके च नेत्रे” इति रतिरहस्योक्तेः पविर्नात्वं.”

P. 180. St. 60.—Hemādri interpretes हरिचन्दन by वर्षेण कुंकुमच्छायं चन्दनं हरिचन्दनं” इति तेन कृताङ्गरागः । “समालम्भोऽङ्गरागश्च प्रसादनविलेपने” इति धनंजयः.” On the figure Hemādri observes: “अत्र वाक्यार्थवृत्तिरूपमा । यद्गमनः । “तद्देवित्थं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्” इति.—पाण्ड्यः. See note on 49, Canto IV.

P. 180. St. 61.—सौत्वातिकः, Sumativijaya explains this as: सुखेन स्नानः इति वृच्छति यः स सौत्वातिकः.” Here Chāritravardhana observes: “अगस्त्यः सौत्वातिकः इत्यनेन नायकोत्कर्षः,” and Hemādri has: “अगस्त्यमहत्त्वेन पाण्ड्यमहिमायुक्ता भवति.”—विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता, The mountains which stretch across India, and divide what Manu calls the मध्यदेश or ‘middle land,’ the land of the Hindus, from the south, that is, they divide Hindustan from the Deccan. The mountain is personified, and according to a legend he was jealous of the Himālaya, and called upon the sun to revolve round him as he did round Meru. When the sun refused the mountain began to raise its head to obstruct that luminary, and to tower above Himālaya and Meru. The gods invoked the aid of Agastya, the spiritual guide of Vindhya. That sage called upon the mountain to bow down before him, and afford him an easy passage to and from the south. It obeyed, and Agastya passed over. But he never returned, and so the mountain remains in its humbled condition, far inferior to the Himālaya. The story, as given in the Kāśikhaṇḍa Ad. V, however, is somewhat different.—निःशेषपीतोऽिन्द्रतसिन्धुराजः. The legend says that on the destruction by Indra of Vritra, the demon, his friends and dependents, known by the name of Kāleyas, began to wreak their vengeance upon the creation of Brahmā by

slaying the learned Brahmanas at night, and concealing themselves in the waters of the ocean during day-time. The gods knowing through Vishnu, the residence of the treacherous enemy, prevailed upon Agastya to drink up the waters of the ocean and enable them to kill the Kāleyas. Agastya drank up the whole ocean and laid bare the Kāleyas, who were then slain by the gods. Agastya then refilled the ocean *mejendo*, whence the brackishness of the oceanic waters. The Mahābhārata says, however, that the ocean was filled afterwards by the river Gangā being brought down from heaven by Bhagiratha, and being led into the ocean cavity. See *Mahābhārata, Vana Parvan, Adh. 102 and seq.* —आर्द्रमूर्तेः, 'of him when he was (emerging) wet.' Analyse "आर्द्रां जलकणयुक्तां मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य तथोक्तस्य." "

P. 181. St. 62.—*दुरापमल्लमाप्तवता*. On this Châritravardhana has the following note: "पुरा रावणाद्धीतः पाण्ड्यः शिवप्रसादाद्वाङ्मलं प्रापत्तादि लङ्केश्वरस्तं शङ्कते इति प्रसिद्धिः."—अस्त्रं, Vallabha renders this by "बाणदिव्यास्त्रं पाशुपतास्त्रं." "

P. 181. St. 63.—*महाकुलीनेन*, Sumativijaya explains, "यद्वा । महती या कुः इत्यत्र तत्र लीलेन."—*सपत्नी*, On this Hemādri has a grammatical note: "इति पिण्डगन्धलोहितकुक्षिवर्णापक्षेष्वापीति केचित्," and further he says: "इति वैराग्यहनुः." and Châritravardhana has the following: "सापत्न्यं तु यांयितां वैराग्यकारणं."—*दिशः*. On this Hemādri remarks: "दक्षिणशब्देन सिद्धे दिक्शब्दे लाघवानादरात् ।" A choice expression.

P. 181. St. 64.—*परिणद्धपूगासु*, On this Hemādri remarks: "इति शैत्यं."—*चन्द्रनासु*, On this Hemādri has: "ति सौरभ्यं."—*तमालपञ्चास्तरणासु*, Here Hemādri observes: "इति मार्दवं."—*शश्वत्*, On this Châritravardhana observes: "शश्वच्छब्देन नाम्बूललतादीनामुद्दीपनाविभावानामाधिक्यं सूच्यते." "

P. 182. St. 65.—*इन्दीवरदयामतनुः*, 'with a person black as the blue lotus.' Analyse "इन्दीवरं नीलोत्पलं नदत् इयामा तनुः शरीरं यस्य सः."—*तडित्तोयदयोर्योगोऽस्तु*. Indumati's reason for rejecting the Pāndya according to Châritravardhana is "मेघवियुताः क्षणिकयोगाद्वैराग्योक्तिः । गजो नीलत्वे तोयदपदेन," i. e., the comparison suggests a short-lived union between the pair as the lightning disappears almost instantaneously. —*अन्योन्यशोभापरिवृद्धये*, On this Hemādri remarks: "अनेन परस्परमेव शोभा नान्येषामित्युक्तं क्षणिकत्वं वा."—*शरीरयष्टिः*. On this Châritravardhana remarks: "यष्टिशब्दः श्रेयार्थः." "

P. 182. St. 66.—*लेभेऽन्तरं* &c., A choice expression.—*दिवाक्र-रादर्शनवद्धकोशे*, On this Châritravardhana gives the following note:

“ इति विशेषणस्य यद्यप्युपमानवैयर्थ्यं तथाप्येनेन दिवसकरकमलयोरिवेतुमत्यभीष्टस्या-
जकुमारस्य मनसश्च स्नेहाधिक्यं सूच्यते, ” and Hemādri has : “ अनेनाजस्य सूर्य-
निभत्वमुक्तं. ” —तृतीय, On this Chāritravardhana discusses, “ त्यदादीनि
च ” Pāṇini, I. 1. 74. वृद्धसंज्ञानि । “ वृद्धाच्छः ” Pāṇini, IV. 2. 114. इति
उपत्ययेन तदीयमिति.

P. 182. St. 67.—संचारिणी दीपशिखेव, ‘like a burning torch car-
ried past a row of tall houses in a public street.’ Analyse “ संचरती-
ति संचारः सोऽस्याः अस्तीति संचारिणी । पुरुषगृहीतत्वात्. ” Cf. Chāritravar-
dhana, “ यद्यप्यचेतनत्वात्प्रदीपशिखायां संचरणं न संभवति । तथापि मनुष्यगतमुप-
चर्यते । मन्त्राः क्रान्तीत्यादिवत् । इन्दुमन्या मुक्तानां राज्ञां वैवर्ण्यकथनेऽर्थाद्वैज्या ल-
प्स्यमानस्य कुमारस्य सौभाग्यातिशयः सूचितः. ” —अइ इव, Hemādri para-
phrases by “ पण्यगृहमिव, ” and Chāritravardhana by “ क्षौमाख्यो मंदिर-
भेद इव. ” —विवर्णभावं प्रपेदे &c., A choice expression.

P. 183. St. 68.—वामेतरौ बाहुः संशयं नुनोद, Chāritravardhana :
“ पुंसां हि दक्षिणभुजस्फुरणं कान्तार्त्तलिंगनं कथयति । अत एवेतुमतीं लप्स्यहमित्यस्य चि-
तवृत्तिरभूदिति तात्पर्यं. ” Cf. also Hemādri : “ वामभागश्च नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु
दक्षिणः । दांनं देवादिपूजायां स्पन्दं शृंगारणेऽपि [शुङ्करणे Ms.] च ” इति निमित्तनि-
दानं । तथा । “ अङ्गुलिस्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदं । तदेव शस्यते सङ्गिनारीयामप्रद-
क्षिणं. ” The palpitation of the right arm or the right eye of a male is
said to signify union with one’s beloved. —केयूरबन्धोच्छ्वसितैः, He-
mādri explains this in the following way : “ केयूरं वक्ष्यतेऽनेनेति केयूरबन्धो
बाहुप्रदेशस्तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद, ” and Chāritravardhana has :
केयूरस्याङ्गदस्य बन्धो ग्रंथिस्तस्य भुजस्फुरणवशायां नि उच्छ्वसितानि तैः कृत्वा संशयं नु-
नोद. ” These explanations appear better: Mallinātha too takes it
in the same sense. The armlet called अङ्गुद or केयूर is usually fastened
round the half way between the elbow and the shoulder.

P. 183. St. 69.—सहकारमेत्य वृक्षान्तरं कांक्षति &c., A choice
expression.

P. 184. St. 71.—ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणः, ‘distinguished by the
title of Kakutsha.’ See our note to St. 41, IV.—ककुदं, Hemādri
interpretes this by “ प्रधानं ” and says : “ प्रधानमेव प्राधान्यमिति क्षारस्वामी. ”

P. 185. St. 72.—प्राप्तपिनाकिलीलः, ‘displaying the graceful
manner of Pinākin,’ who is also mounted on a bull. Pināka is the
bow of Śiva. Hemādri gives the following account : “ पुरा किल
इन्द्राकुर्वन् यः पुरंजयो नाम राजा इन्द्रमाहाय्यार्थं वृषस्वरूपमिन्द्रमारुह्य [वृषमारुह्य Ms.]
वृषपर्वनामानमसुरं हनवान् । ततः प्रभृति ककुत्स्थ इत्यागमः । ककुदशब्दोऽयस्मिन्निति क्षा-
रस्वामी. ” Vallabha also gives the same account.

P. 185. St. 73.—गोत्रभिदः, ‘Of the destroyer of the mountains.’
Pandit gives the following derivation of the word गोत्र ; ‘more

literally गोत्र is a place where cows are kept, a cow-pen, hence a place where the cows of heaven were concealed, *i. e.*, a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (*i. e.* the clouds) by his thunderbolt (*i. e.* lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters).—उपेयुषः, On this Hemādri discusses : “उपेयाय इति उपेयिवान् । तस्य उपेयुषः । “उपेयिवाननाश्वान्” Pāṇini, III. 2, 109. इति साधु । न चात्रोपसर्गस्तत्र । तथा हि किराते । “गुणानुरागादिवस्यमीयिवान् बाधतेस्य त्रिगणः परस्परं.” Ki. I. 11.

P. 186. St. 75.—विहारार्धपथे, ‘On half their way to pleasure-gardens.’ Hemādri explains this epithet in the following way : “यद्वा विहारस्य राजमार्गस्योपवनस्य वा पंथाः,” and Chāritravardhana renders अर्धपथे by “संकेतपथे”.—वाणिनीनां, Hemādri explains it by “दूतीनां” and notices the reading पाणिनीनां which he explains thus : “इति पाठे षणन्ते व्यवहरन्ते तच्छीलाः दध्यादिविक्रेत्र्यस्तासां कौतुककन्यायामाह.” (?)—को लम्बयेन् &c., A choice expression.

P. 186. St. 76.—महाकृतोः, On this Hemādri observes : “सर्वदक्षिणत्वान्नातोर्महत्वं.”—चतुर्दिगावर्जित, On this Hemādri quotes the following from वाग्भट, “चतस्रः कीर्तयेद्वाटौ दश वा ककुभः कचित्.”—तस्य, Here Chāritravardhana remarks : “तस्येति पदं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योज्यं.”

P. 187. St. 77.—यशः, On this Hemādri observes : “यशसः कर्मत्वविवक्षायां कश्चिदिति कर्तृपदध्याहारो वा,” and Chāritravardhana has “यश इयत्तया परिच्छेत्तुं नियमितुं कश्चन नालं न समर्थः । कश्चनेति कर्तृपदध्याहार्यं.”—चानुबन्धि, Vallabha, Chāritravardhana and Sumativijaya explain this epithet in the following words : “अद्यापि प्रसरणशीलं,” ‘and yet extensive enough to occupy more space.’—इयत्तया, Analyse “इदं परिमाणमस्य इयान् इयतो भावः इयत्ता तया.”

P. 187. St. 78.—अनुजातः, On this Hemādri gives the following note : “अनुजननं यद्यपि भ्रातृविषयं प्रसिद्धं । तथापि इह प्रकरणवशाज्जन्यजनकविषयमित्यवगतव्यमिति । तस्माज्जात इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते.” अनु is used as a separable preposition with accusative, and regarded as a कर्मप्रवचनीय. This term is employed to denote certain prepositions, particles or adverbs when they are not connected with verbs and govern a noun in some cases; *e. g.*, आ in आ मुक्तेः संसारः is a कर्मप्रवचनीय. See readings.

P. 188. St. 79.—आत्मनस्तुल्यं, On this Hemādri quotes the following : “ययोरेव समं विनं ययोरेव समं श्रुतं [कुले Ms.] । तयोर्विवाहो मैत्री च नानमाधमयोः क्वचित्.” Hemādri defines the figure : “वस्तु किंचिदुपन्यस्य न्यसनाच्चमधर्मणः साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा” इति काव्यादर्श. K. D. II. 4°.—समागच्छन्तु, Hemādri discusses here the Atmanepada form of

संगम् . He says, आडा व्यवधानात् । “समो गम्यच्छिभ्याम्” Pânini, I. 3. 29. इति न तद् । After the verbs गम् ‘to go,’ कच्छे ‘to become hard,’ प्रच्छ ‘to ask,’ स्वर ‘to find fault,’ ऊ ‘to go,’ श्रु ‘to hear’ and विद् ‘to know,’ when used intransitively and preceded by the preposition सम्, the Atmanepada affix is employed. Cf. also the *Vârtika* “विदिप्रच्छिस्वरतोनामुपसंख्यानम्.” Between the root and सम् the preposition आ intervenes and hence the use of Parasmaipada. Cf. also Sumatijiya : “त्वं तावत्स्मीरत्नमयं महानुभावस्तु स्वर्णमतो रत्नस्य काञ्चनेन योगः.”

P. 188. St. 81.—अरालकेश्याः, Hemâdri analyses “अराला कुटिलाः अत एव सुन्दराः केशा यस्यास्तस्यास्तथोक्तायाः.”

P. 188. St. 82.—सखी, Hemâdri explains the epithet in the following words: “भृत्ये सखीशब्दव्यवहारो दृश्यते । तथा कुमारसंभवे । “सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत्” इति । तथा च किराते । “स किसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्” इति. Ki. I. 5.—वधूः, Hemâdri gives reason “कन्यायां वधूशब्दः पुंसि वध्वाः प्रसिद्धाभिलाषत्वात्.”

P. 189. St. 83.—चूर्णगौरं, Châritravardhana explains this in the following words: “काश्मीरजातिमाद्भ्यद्रव्येण गौरं पीतं,” and Hemâdri has कुङ्कुमादिक्षोदारुणं हरिद्राचूर्णपीतं वा. —करभौपमोरुः, The epithet करभ means ‘the back of the hand from the wrist to the root of the fingers.’ Another meaning of करभ is ‘the trunk of an elephant,’ according to which the epithet means ‘one whose thighs resemble the trunk of an elephant.’—गुणं, Châritravardhana interpretes it by “नधूकमालं,” and Hemâdri has the following: “गुणस्तंतुस्तेन माला लक्ष्यते त्वक्शब्दं विहाय अनुरागोपमार्थं गुणशब्दः प्रयुक्तः । मूर्तेर्मिवत्यनुरागाख्योऽपि गुणस्तेहमालायामोतत्वात्तस्मिन्नपि तः इति भावः । यद्वा । मूर्तेः समुच्चितः,” and discusses the epithet मूर्च्छामोहसमुच्छायायोः । निद्रायां “राहोपः” Pânini, VI, 4. 21. इति छलोपः । “आदितश्च” Pânini, VII. 2. 16. इतीदृशप्रतिषेधः ॥ “अचोरहाभ्यां द्वे” Pânini, VIII. 4. 46. । “नद्याख्या—” Pânini, VIII. 2. 57. इति निद्राया न नत्वम्.”

P. 189. St. 84.—विशालवक्षःस्थलं &c., Hemâdri explains this in the following way : “स्थलशब्दः प्रज्ञस्तार्थः.”

P. 190. St. 85.—शशिनमुपगता, On this Hemâdri remarks, “इति आह्लादकारित्वं.”—जह्नुकन्या, On this Hemâdri observes : “इति पवित्रत्वं । उपमानोपमेययोरेभेदोक्तिः.” The river Gangâ when brought down by Bhagiratha was forced to flow over earth to follow him to the lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Janhu who in his anger drank up its waters. But the gods, the sages, and particularly Bhagiratha appeased his anger and he loosed the waters of the river from his ears. Hence the sacred river is regarded as his daughter.

CANTO VII.

P. 191. St. 1.—स्कन्देन साक्षादिव देवसेनां, “Skanda or otherwise called Kārtikeya was the general of the army of the celestials. Devasenâ, the army of the gods, was hence personified to be his spouse. Cf. Hemâdri: “देवसेना दैत्यसेनेन्द्रकन्ये अभूताम् । तयोः पूर्वस्याः पतित्वे स्कन्दोऽभिषिक्तः इत्यागमः,” and also “अथो कुमारो गाङ्गेयगौरयब्रह्मचारिणः । स्वामी महौजा एषश्च देवासेनास्य योषिदित्यमरशेषे,” and further he remarks: “तत्कथं ब्रह्मचारीति । ब्रह्मशब्देन वेदार्थं व्रतमुच्यते । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी । “व्रते” Pāṇini, III. 2. 8. इति णिनिः । इत्यमरपेदिभट्ट्यां.” Compare also Vallabha: “पूर्वं हि ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादैत्यसेने कन्यके अभूताम् । ततः पूर्वस्याः पतित्वे कुमारोऽभिषिक्त इत्यागमः.” Châritravardhana and Sumatirijaya paraphrase देवसेना by “इन्द्रपुत्री । देवसेना इन्द्रपुत्री स्कन्दस्य भार्या । यद्वा । देवचमूरित्यन्यः.”

P. 191. St. 2.—साभ्यसूयाः, Hemâdri explains it in the following way: “किमेभिरनर्थकैरिति साभ्यसूयाः सक्तोधाः,” and Vallabha by “सरोषाः.” But Châritravardhana interpretes the epithet by “ईर्ष्यालवः.”

P. 192. St. 3.—शच्याः सान्निध्ययोगात्स्वयंवरक्षोभकृतामभावः, Cf. Châritravardhana: “एवं हि भूयते इन्द्राण्याः सामीप्यान्निष्प्रत्यूहं करग्रहणपरिसमातिर्भवतीति,” Cf. also Hemâdri: “शचीसन्निधौ ये विप्रमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्मलीयन्ते इति प्रवादः । विवाहे शचिपूजनं नारदीय संहितायां । “संपूज्य प्रार्थयित्वा तं शचीदेवीं [शचीं देवीं Ms.] गुणाभ्यां.” At the beginning of the Hindu marriage ceremonies the presence of S'achi and her husband Indra is invariably invoked. The object of the presence of S'achi being prayed for might perhaps originally be to secure eternal freedom from widowhood, which is specially enjoyed by that goddess. The mythological notion being that whoever be S'akra or king of the celestials S'achi remains the same, queen of Indra for the time being. Nārāyaṇa Bhatta says: “ततो दाता (i. e. father or elder brother of the bride) “पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जे शचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत्तां च कन्यैवं प्रार्थयेत् । “देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभाभिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे.” *Prayoga Ratnākara, Vāgdūnavidhi*. In the तैत्तिरीयसंहिता Indrāṇī is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age: “इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमथवम् । न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः.” *Taittirīya Saṁhitā* 1, 7, 13.—Again in the *Taittirīya Brāhmaṇa* she is represented as ever free from widowhood and as the mother, like Aditi, of virtuous sons: “इन्द्राणीमाविधवा अदितिरेव सृष्टा.” *Kāṇḍa*, III, Prap.

7, An. 5, Das'. 10.—उद्दिश्य, Vallabha construes it with समस्तरः and not with शशाम. But all other commentators including Mallinātha construe it with शशाम.

P. 192. St. 4.—तावत्, Mallinātha interpretes this in the sense of 'all,' 'यावत्तावच्च साकल्ये.' But it would be better to translate it, 'meanwhile,' i. e., while the disappointed princes were starting from their encampments. Cf. Hemādri: "यावत्ते गतास्तावत्स वरः &c.," also Châritravardhana: "यावत्ते राजानः सेनानिवेशाञ्जमुस्तावद्गोऽजोऽपि &c.," also Vallabha: "यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः &c.,"—इन्द्रायुधयो-
तित्तोरणाङ्गम्, Hemādri reads "इन्द्रायुधयोनित्तोरणाङ्कं." Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: "इन्द्रायुधैर्हरिकमणिभिर्विभासमानं तोरणमेवाङ्गुलिहं यस्य स तथा," also Hemādri: "इन्द्रायुधवद् योतनं [appears to be his reading ; he also notices the reading of Mallinātha] तोरणमेवाङ्गुलिहं यत्र । योतते तच्छीलं योतनं । " अनुदात्तेश्च Pāṇini, III. 2. 149. And further he says: "नानारत्नदीप्तिसमूहः इन्द्रायुधमिति कविप्रसिद्धिः." Both Châritravardhana and Sumativijaya have not quoted any authority in support of their interpretation of Indrāyudha. Probably Kalidāsa means that the triumphal arches, resembling the rainbow in their shape, with variegated colours, are fastened to the upper part of the gate or door of the marriage-hall. And it is generally called वन्दनमाला. Hemādri quotes the following from Halāyudha "बुधैर्वन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्त्यते."—तोरणाङ्कं, equivalent to " तोरणाङ्कितं," 'marked by, distinguished for, decorated with.' Cf. "अलककाङ्कं पदवीं ततान्" in stanza 7 below.—ध्वजच्छाया° &c. the flags were those that the citizens had raised in honour of the prince Aja. The victories of Vikramāditya and other celebrated kings are, according to popular belief, still celebrated on the वर्षप्रतिपदा or new year's day by the raising of flags and toranas in front of houses. Cf. "प्राप्ते नूतन-वत्सरे प्रतिग्रहे कुर्याद्भज्जारोपणं &c."—अभिनवोपचारं, Châritravardhana renders it by "पूर्णकुम्भादयः." And Vallabha by "रचितनूतनपुष्पकरं," and Hemādri has "अभिनवः उपचारः चंदनसेकः पुष्पविक्षेपादियंत्रं तं."

P. 192. St. 5.—चामीकरजालवस्तु, 'furnished with golden windows.' जाल originally means 'a net' and hence 'a window,' because the windows of old houses consisted of wooden frames of net-work with small air-holes in them. Cf. गवाक्ष, meaning 'a window.' Open windows with shutters are probably a modern invention. चामीकरजाल means that the network boards containing holes were either inlaid or gilded with gold.—विचेष्टितानि, Sumativijaya renders it by "हस्तपादादिचालनं चेष्टाः." The verses 5-12 have a striking parallel in the third canto of the Buddhacharita, verses

13-24, where the young prince makes his first entry into his father's capital,—that expedition, during the course of which he is to make his first acquaintance with old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth. See preface, page 75, to our edition of the Meghadûta.

P. 193. St. 6.—आलोकमार्गं, i. e. “यतोऽवलोकनं भवति तत्र स्थले.” Hemâdri renders it by “गवाक्षपथं.”—उद्वेष्टनवान्तमाल्यः, analyse “उद्वृतं च तद्वेष्टनं च तेन वान्तानि माल्यानि येन सः.” “दुवम उद्विरेण । “द्वैवायोजमुण्डबन्धोप्योः” इति कविकल्पद्रुमः ? । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । उद्विरेण भुक्तस्योऽवगतिः । मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थेऽप्येवं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । यथा काव्यादर्शे । “निष्ठ्यूतोऽर्धगवान्तादिगौणवृत्तिन्यापाश्रयात् । अतिमुन्दर मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते.” K. D. I. 95. Hemâdri.—तावन्, On this epithet Hemâdri observes: “तावदेवशब्दाभ्यां बन्धस्य दूरावस्थोच्यते । यत्र करणे रोधमात्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्तावद्दूरापास्तः इत्यर्थः.” Châritravardhana interpretes the last two lines of the verse in the following way: “केशपाशः केशकलापो बंधुं तावत्र संभावित एव न गणित एव । नापि करेण रुद्धः । यस्य हस्तेनापि न रोधस्तस्य बन्धो न संभवतीति तात्पर्यं । एतेन कुतूहलातिशयोऽसूचि । अपिशब्दः प्रशंसार्थः । “करेण रुद्धोऽपि न केशपाशः” इति बन्धवृत्त्यविरोधे पाठे न मन्यमानस्य कौतुकातिशयं प्रतिपादितवान् । “पाशःपक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे” । “निष्ठ्यूतोऽर्धगवान्तादिगौणवृत्तिन्यापाश्रयं &c.”

P. 193. St. 7.—अग्रपादं, Hemâdri interpretes it thus: “पादस्याग्रं अग्रपादः । वाहिताग्रचादिपु” Pâṇini, II. 2. 37. Like Mallinâtha he too quotes Vâmana and gives the following: “गुणोऽवयवो गुणी अवयवी । लक्षणयाऽभेदः । अग्रभासौ पादश्चेति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” Pâṇini, II. 1. 57. इतिसमासः । भेदपक्षे पादस्याग्रं इति षष्ठीसमासः.”—एव, On this Hemâdri remarks: “एवकारेण कदाचिदपि अवस्थाया गत्यभाव उक्तः,” and Châritravardhana has “एवकारेण कदाचिदपि द्रवरागपादमपकृष्य स्त्रियो न यन्तीत्यर्थः.”

P. 194. St. 8.—विलोचनं दक्षिणं, On this epithet Hemâdri remarks: “दक्षिणशब्देन संभ्रमात्क्रमभङ्गः सूचितः,” and further he quotes, like Mallinâtha, the S'ruti, and gives the following from निमित्तनिदानं । “वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां शृंगारकरेणैव च.” And Châritravardhana has the following: “प्रथमं मनुष्याणां शास्त्राद्ब्रह्माचाराच्च वामनेत्राञ्जनं युक्तं । अत्र कौतुकदर्शनत्वेराभावान्नाथ करोतीति न दोषोपपन्नः.”

P. 194. St. 9.—जालान्तरप्रेषितदृष्टिः, analyse “जालान्तरे गवाक्षमध्ये प्रेषिता प्रेरिता दृष्टिलोचने यया सा.” Both Hemâdri and Châritravardhana supply “गलितनीवीत्वात् । नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन वासोऽवलम्ब्य तस्यां.”

P. 194. St. 10.—अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा, Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “अङ्गुष्ठमूलं सूत्रमाराप्य मेखलादि ग्रथ्यते इति स्त्रीणां जातिः.” A certain lady attached one end of the band while it was being strung

with the beads to the foretoe of her foot; but no sooner she heard of the procession than she ran up to the window, without securing that portion of the band which was already strung and so all the beads dropped down and the string only remained hanging from her toe.

P. 195. St. 11.—आसवगन्धगर्भैः, Châritravardhana analyses it in the following way: “आसवस्य मयस्य गन्धो गर्भो येषां । यद्वा । आसवस्य गन्धस्तत्प्राप्तो गर्भो येषां तैः.”—सान्द्रकुतूहलानां, Châritravardhana: “सान्द्रं निविडं कुतूहलं यासां स्त्रीणां &c.,” and further he observes “नेत्राणां भृङ्गत्वेन सान्द्रकुतूहलत्वेन बहुकालस्थित्यशक्तिः,” and Hemādri remarks: “सान्द्रकौतुकत्वेन [कुतूहलत्वेन Ms.] मुखविकासान्मयगन्धाविर्भावः.” Hemādri also notices the reading “प्रयुक्तपद्माभरणाः” instead of “सहस्रपद्माभरणाः.”—गवाक्षाः, Here Hemādri discusses in the following way: “गवामक्षीणीव गवाक्षाः । “अक्षोऽदर्शनात्” Pāṇini, V. 4. 76. इत्यच् । अचक्षुःपर्यायोऽदर्शनशब्दः । “अवद्वस्कोऽद्यनस्य” Pāṇini, III. 1. 123. इत्यत्र व्यवस्थितविभाषेति नित्यमवद्वत् ।”

P. 195. St. 12.—शेषेन्द्रियवृत्तिः, analyse “शेषाणि यानि श्रवणादीनि इन्द्रियाणि तेषां वृत्तिराकर्षणादिव्यापारः.” ‘The action of the rest of their senses.’—नार्यः, Hemādri holds the following discussion: “इत्यत्र “अचोरहाभ्यां द्वे” Pāṇini, VIII. 4. 46. इति प्रातस्य द्वित्वस्य “दीर्घादाचार्याणात्” Pāṇini, VIII. 4. 52. इति निषेधः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं इति न्यासकृत्.”—विषयः, Hemādri and Vallabha render this by “शब्दादि.”—चक्षुःप्रवृत्तिव, Hemādri gives the substance of the verse in the following words: “इन्द्रियान्तरव्यापारं त्यक्त्वा तद्विलोकनमेव चक्षुरिति वाक्यार्थः,” and Châritravardhana has the following: “संभाषणादि विमुच्य तदर्शनैकरसा अभूवन्निति भावः.”—दृष्टिभिरापिब्रन्त्यः, Vallabha remarks: “सादरमवलोकनं पानमुच्यते.”

P. 196. St. 13.—स्थाने, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “युक्तं द्वे सांप्रतं स्थाने” इत्यमरः । —परोक्षेः, i. e. “अदृष्टेः.” परोक्ष is derived from परः ‘beyond’ and अक्ष deduced from अक्षि, so that it means, ‘beyond the eye,’ what is beyond the range of the sight, hence, ‘absent.’ Cf. Hemādri: अक्षिभ्यां परे इति परोक्षास्तैस्तथोक्तैः । “प्रतिपरसमनुभ्यां शृङ्गः” Gana Sūtra. इति अक्षिशब्दादृच्.”—लभेत, Hemādri observes “विभाषा कथमि लिङ् च” Pāṇini, III. 3. 143. इति कालत्रयेऽपि लिङ्.”

P. 196. St. 14.—परस्परं स्पृहणीयं शोभं, On this Hemādri remarks: यद्वा । इन्दुमत्याः शोभा अजेनैव स्पृहणीया अजस्य शोभा इन्दुमत्यैव स्पृहणीयेति । शोभेत्यत्र वामनः । शोभिति निपातनादिति शुभशुभशोभार्थाविति शुभेभिर्भादाराकृतिगणत्वादह सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यते इति.”

P. 196. St. 15.—रतिस्मरौ, Châritravardhana and Dinakara read जातिस्मरौ, for Châritravardhana explains : “ जात्या जन्मना स्मरौ जातिस्मरौ । स्मरश्च स्मरी च । “ पुमान्त्रिया ” Pāṇini, I. 2. 67. इत्येकशेषः । अथ वा । स्मरतीति स्मरः । पचायच् । जातेः स्मरौ जातिस्मरौ । महीधरवत् । रतिस्मराविति रतिकामौ. ” ‘A word in the masculine gender, similarly spoken along with the same word, but ending with the feminine affix, becomes एकशेष, and the latter is dropped.’ Hemādri also notices the reading जातिस्मरौ and explains exactly like Châritravardhana. —बाला, On this epithet Hemādri remarks : “ बालेति अज्ञत्वसूचकं. ” Both Hemādri and Châritravardhana have to say the following on these verses : “ यद्यप्येते श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि विद्यन्ते तथाप्येककर्तृकत्वाच्च दोषः. ”

P. 197. St. 16.—मङ्गलसंविधाभिः, Hemādri renders it by “ पताका-दिसामग्रीभिः. ”, and Châritravardhana by “ पूर्णकलशकुसुममालादिभिः. ”, and Sumativijaya by “ गीतवादित्रशोभनस्वनादिभिः. ” And Vallabha has कल्याणचित्ररचनाभिः, i. e. ‘by auspicious decorations,’ such as placing earthen jars filled with water near the entrance, by hanging garlands of flowers, leaves &c. along the walls, &c. As for some of the auspicious decorations to be made on such occasions, Cf. the Bhāgavata Purāṇa Sk. X. Adh. 41, St. 22 seqq. “ संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरं प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्डुलाम् । आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपङ्क्तैः । संवृत्तरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः । तां [मथुरां] संप्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ, ” &c., &c. Where the commentator says : “ चत्वराणि अङ्गणानि संसिक्तानि रथ्यादीनि यस्यां तां प्रकीर्णा मालयादयो यस्यां ताम् । २२ । तथा स्वलंकृतानि द्वाराणि येषां ते गृहा यस्यां तां । कैरापूर्णैः कुम्भैर्दध्ना चन्दनोक्षितैः सिकैः प्रसूनानां दीपानां चावलयो येषु तैर्वृन्तैः फलगुच्छैरुपलक्षिता रम्भाः क्रमुकाश्च तत्साहितैः सकेतुभिः पट्टिकावितस्तिविस्तारपट्टवस्त्राणि तत्साहितैः । तत्रेयं रीतिः । द्वारेषूभयतस्तण्डुलानामुपरि कुम्भास्तत्परितः प्रसूनावलयः कण्ठे पट्टिका मुखे चूतादिपङ्क्तवास्तदुपरि पात्रान्तरे दीपावलयस्तत्सन्निधौ रम्भाः क्रमुकाः केतवस्तोरणानि चेति । ”

P. 197. St. 17.—करेणुकायाः अवतीर्य, On this epithet Hemādri remarks : “ वरारोहणार्थमथः । राज्ञामिभश्च इति लोकाचारः [नीतिः Ms.]. ” —नारीमनांसीव, On this Hemādri observes : इति सर्वप्रियत्वोक्तिः. —कामरूपेश्वरदत्तहस्तः, Hemādri renders it in the following way : “ कामरूपेश्वरेण दत्तो हस्तो यस्य, ” this appears better. Châritravardhana also takes it in the same sense.—इव, Sumativijaya renders it thus : “ इव शब्दार्थोऽव सहार्थे व्याख्यायते नारीमनाभिः सह चतुष्क्रमध्ये प्राविशत् । नारीमनांस्यपि विवेशेत्यर्थः. ”

P. 198. St. 18.—महार्हसिंहासनसंस्थितः, analyse महानहो मौल्यं यस्य । यद्वा । महश्च तदर्हश्च महार्हं तच्च सिंहासनं तत्र संस्थितः. —मधुपर्कमिश्रं, Hemādri renders it in the following way : “ मधुना वृच्यते इति मधुपर्कस्तेन मिश्रं युतं पञ्चावृतमिश्रं । “अलंकृतः सितच्छत्रोऽपदातिज्ञातिबान्धवैः । वृतो वधूगृहं गत्वा मधुपर्केण

पूजितः” इत्याश्वलायनकारिकायां. मधुपर्क means a respectful offering generally made to a distinguished guest or to a bridegroom on his arrival at the entrance of the marriage-hall of the bride's father. Its usual ingredients are curds, charified butter, honey, sugar and water. Hemādri interpretes अर्घ्य by “पूजार्थमुदकादि.”

P. 198. St. 19.—उदन्वान्, analyse, “उदकमस्यास्तीति उदन्वान्.” On the figure Sumativijaya observes: “अजस्य समुद्रोपमानमिन्दुमत्याः वेलोपमानमवरोधरक्षणां चन्द्रपादोपमानं.”

P. 198. St. 20.—संगमयांचकार, On this Hemādri gives the following Kārikā from आश्वलायन । “सतमे क्रामिने तस्याः [तस्थः Ms.] शिरस्थां [शिरसः Ms.] संनिधाय च.”—आज्यादिभिः, Chāritravardhana renders the epithet by “घृतशमीपत्रलाजैः.”—साक्ष्ये, On this Hemādri remarks, साक्षिणः कर्म साक्ष्यं । “ब्राह्मणादित्वात् “गुणवचनं” Pāṇini, V. I. 124. इति व्यञ्ज । राशिकूटादौ वधाः प्रथमं गण्यत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातः,” on the epithet बधूवरौ.

P. 199. St. 21.—हस्तं परिगृह्य, On this epithet Hemādri quotes the following Kārikā from आश्वलायन, “अंगुष्ठादिव [ति Ms.] गृह्णीयाद्भृणार्मात्वेकया ततः.”

P. 199. St. 22.—वृत्तिस्तयोः &c., construe: “पाणिसमागमेन मनोभवस्य वृत्तिस्तयोः समं विभक्तेव, ‘by the touching together of their hands the action or the existence of the mind-born-god was as it were equally divided in them.’—तयोः, Loc. dual. Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Dinakara, Sumativijaya, Dharmamameru and Vijayagani read the 3rd and 4th lines thus: “तस्मिन्द्र्वयं तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन.” Hemādri explains: “तस्मिन्द्र्वये तत्क्षणं मनोभवेन स्मरण आत्मनो वृत्तिः समं विभक्तेव.” and Chāritravardhana explains: “तस्मिन्नजेन्दुमतीरूपे मिथुने तत्क्षणं तत्रकाले स्मरणान्मवृत्तिः स्वावस्था समं विभक्तेव विभागीकृतेव.” If we take a logical view of the sentence it would not be quite proper to say that the spirit of the God of love entered two individuals simultaneously, the poet fancies that that spirit divided itself into two equal parts and inspired the couple with each of the halves. None of these commentators notices the genuine reading of the poet given in our text and commented upon by Mallinātha. On this epithet Hemādri remarks, “सात्त्विकाविर्भावानुराग उक्तः । सात्त्विकाश्च भावा भरतेनोक्ताः । “स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदा वैवर्ष्यवैवधू । अथु वैवर्ष्यमित्यदौ स्तम्भास्विन्नः क्रियां गतः । प्रलयो नष्टचेष्टत्वं शेषास्तु व्यक्तलक्षणाः ” । and further he, like Mallinātha, quotes वात्स्यायन with further remarks and the quotation from Kumārasambhava. Chāritravardhana has the following, “इवशब्दोऽवधारणे

पुलकस्वेदस्तम्भादयो हि सात्त्विका भावाः कामोद्रेकमन्तरेण न प्रादुर्भवन्तीति । इतरथा कन्दर्पेणात्मभूतेः प्रकटीकृतत्वादिवार्थभूतोत्प्रेक्षा न संभवति । अपरे तु तुल्यत्वमुत्प्रेक्षितमिति व्याचक्षते. " See readings.

P. 200. St. 23.—**निर्वर्तितानि**, Hemâdri reads **°विर्वर्तितानि** and remarks, "अनेन रत्याख्यो भाव उक्तः । तथा । "परस्परस्योपरि दृष्टिपातं रतिप्रकर्षो-
स्तदलिङ्गमाहुः" इति.—**°समापत्तिः**, Châritravardhana explains: "समापत्तिर्वि-
लोकनीयवस्तु विलोकनपर्यन्तं [पर्यन्त- Ms.] समापत्तिस्ततो निर्वर्तितानि &c."

P. 200. St. 24.—**उद्द्विषः**, Hemâdri interpretes it by "उत्कृष्टदीप्ति-
र्वा."—**प्रदक्षिणप्रक्रमणात्**, On this Hemâdri quotes the following Kârî-
kâ from आधलायन, "हविर्भुगम्भः कुम्भौ तु [हविर्भुजं सकुम्भं च Ms.] द्वादशैर्जं
[द्वादशैर् Ms.] प्रदक्षिणं वधूं परिणयेन्मंत्र- [परिणयेन्मंत्र- Ms.] ममोहमिति वै जपन्
[जपेत् Ms.]"—**अन्योन्यसंसक्तं**, On this Hemâdri observes: "इत्युभय-
विशेषणं."—**अहस्त्रियामम्**, Hemâdri discusses in the following way:
"त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । आयन्तयोरर्धप्रहरयोर्दिनव्यवहारात् । अहश्च त्रियामा
च । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । यद्वा । अद्वयवाचित्वात् । "विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाचि" Pânini, II. 4. 13. इति विभाषैकवद्भावः । शीतोष्णस्यैव सहानवस्था-
नलक्षणेनाभिधेन विप्रतिषिद्धत्वात् । "Translate the aphorism: 'A Dvandva
compound of words of contrary significations, but not being the
names of concrete substances, is optionally singular.' So शीतोष्णम्
or शीतोष्णे 'cold and heat'; सुखदुःखं or सुखदुःखे 'pleasure and pain';
जीविनमरणं or जीवितमरणे 'life and death.' The term विप्रतिषिद्धं means
'words of contrary significations.'

P. 201. St. 25.—**नितम्बगुर्वी**, On this Hemâdri observes: "इति
प्रदक्षिणायामसंगतिः सूचिता."—**लाजविसर्गमग्नौ**, 'The offering or oblation
of Laj'as or rice parched while the husks are yet unremoved—which
husks disappear in the process of parching and the grain is swollen
to a considerable magnitude—is enjoined by the most ancient autho-
rities on marriage rites.' Cf. Hiranyakes'i Sûtra XIX., 6, 2. "इमान्
लाजानावपामि समृद्धिकरणान्मम तुभ्यं च" [i. e. अग्नये] "संवन्नं तदग्निरनुमन्य-
तामयम् । इत्यभिधायैयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरधन्तां ज्ञातयो
मम । स्वाहा."—**मत्तचक्रोरनेत्रा**, 'whose eyes were as red as those of the
chक्रोर bird maddened with love.' Châritravardhana says the
redness was caused by the smoke issuing up from the sacrificial fire.
Cf. "कीदृशी धूमसंबन्धादत्यरुणत्वान्मत्तो योऽसौ चक्रोरो जीवजीवस्तस्य नेत्रे इव नेत्रे
यस्याः सा." He reads लाजविमोक्षमग्नौ and observes: "विसर्गमित्यसभ्यः
पाठः."

P. 201. St. 26.—**हविःशमीपल्लवलाजगन्धी**, Hemâdri explains,
"लाजाञ्जलिं विष्टज्य धूमाग्रं समाजिघ्रेदिति प्रयोगवृत्तिकारोक्त आचारो द्रष्टव्यः । कीदृशं ।
"क्षस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादिव" । तथा । "पापा ऋतुमती कन्या पापो

राजावरक्षकः । पापं व्याधकुलं हिलं पण्याली पण्य आश्रमः," and Châritravardhana observes : " गन्धशब्दात् " उपमानाच्च " Pāṇini, V. 4. 137. इति समासान्तः इति कश्चित् । तदवयवमुपमानाभावात्."

P. 201. St. 27.—आचारधूमग्रहणात्, On this Châritravardhana and Sumativijaya observe : " लाजाञ्जलिं विदुष्य धूमं समाजिघ्रेदिति गृह्यसूत्रं । अनादिपरंपरासिद्धो व्यवहार आचार इत्यन्ये," and Vallabha observes : " अञ्जलिना वधूर्धूममाजिघ्रतांति लोकाचारः."—बीजाङ्कुर, &c. " बीजात्रिगता अङ्कुरा बीजाङ्कुराः" says Châritravardhana, who goes on to say " प्रम्लानो विद्रागो बीजाङ्कुराणां कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् । पाटलागण्डलेखा गण्डभिचिर्यस्य तत्." &c. बीजाङ्कुर is, observes Pandit, 'what is known in Marāṭhi, at least in Konkan, by the name of उगवण or रुजवण, young sprouts of corn generally of rice or wheat artificially grown under shade and watered with any dye that the young blades are required to take. The blades assume the desired colour and after they grow to the height of five or six inches, they are put by women in their hair like flowers. It is also known by the name of सरवर or धान्य. On the Dasara holiday it is worn by men of the lower classes on their turbans.'

P. 202. St. 28.—स्नातकैः, Hemādri interpretes it by : "कृतसमावर्चनैर्गृहस्थैरित्यर्थः," and further Hemādri and Châritravardhana quote the following : "विविधाः स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति, तथा हि याजवल्क्यः । " गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नार्यत तदनुज्ञया । वेदव्रतानां वा पारं नीत्वा ह्यभयमेव वा " इति.—राज्ञा पुरंभिभिश्च प्रयुक्तमाद्रीक्षतारोपणमन्वभूताम्, On this Châritravardhana observes : " आद्रीक्षतारोपणं वृद्धाचारः," and Vallabha has : " यथानुक्रमेण प्रयुक्तं दत्तं । एष हि लोकाचारः."

P. 202. St. 29.—अधिथ्रीः, analyse " अधिगता प्राप्ता र्थाः संनिर्येन Châritravardhana analyses "अधिका र्थार्यस्य सः," and remarks : "इत्यनेन पूजासामर्थ्यं," and discusses the following, "अधिथ्रीरिति । नेयङुवङ्स्थानावर्णा Pāṇini, I. 4. 4. इति नदीसंज्ञानिषधात् " नयुतश्च Pāṇini, V. 4. 153. इति कश्चित्यनिरासः."

P. 202. St. 30.—गूढनकाः, Here Châritravardhana observes : "गूढनका हि बहिः प्रसन्नाः."—पूजां, Châritravardhana interpretes it by "वस्त्रतुरंगमादिकां."

P. 203. St. 31.—समयोपलभ्यं प्रमदाभिषं, Châritravardhana explains it to mean " समयेन शपथेनापस्थानकालेन वा उपलभ्यं प्रमदाभिषं रंशोपहार्य वस्तु भोग्यवस्तु वा । सर्वोपादेयवस्तु वा लाघवे वा," and further he observes : " उपपूर्वस्य लभेर्लब्धमात्रेऽपि प्रवृत्तिः । " न चोपलभं वणिजां पणायाः " इति भट्टिकाव्येऽपि प्रयोगात्"—कृतपूर्वसंविन्, Châritravardhana renders it by " प्रति-

ज्ञा । सङ्केतो वा," and Vallabha by "विहितपूर्वमन्त्रः"—आरम्भसिद्धौ. Hemādri renders it thus: "वधुहरणारंभरूपायां." See readings.

P. 203. St. 32.—सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः, On this Hemādri quotes the following from Kātyāyana: "ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पितृवोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतं." Châritravardhana and Sumativijaya notice the reading "अनुष्ठितानन्तरजो विवाहः" and say "इति चिन्त्यमसत्यं" (?)—तावत्, 'meanwhile.' See readings.

P. 204. St. 33.—उष्णरश्मेः, On this Hemādri remarks: "अजस्य तिग्मरश्मित्वं ध्वन्यते."

P. 204. St. 34.—आत्तस्वतया, analyse "आतं गृहीतं स्वं धनं धेयस्तेषां भावस्तया."—बभूवुः, 'had become.' Sumativijaya gives the substance of this verse in the following words: "इन्दुमतीमादायनं कुमारं मारयाम इति भावः."

P. 204. St. 35.—इन्द्रशत्रुः, Prahlâda is not generally known as an enemy of Indra. Hemādri explains इन्द्रशत्रुः by "वृत्रासुरां वा," and Vallabha and Sumativijaya by "नमुचिदानवः." Both Hemādri and Châritravardhana quote Vâmana like Mallinâtha. Do they borrow from Mallinâtha or vice versa? In quoting the Purâna Hemādri reads "प्राग्वधं" instead of प्राक्कनं, but Châritravardhana closely follows Mallinâtha.

P. 205. St. 36.—भागीरथीं शोण इवोत्तरं, Hemādri, Châritravardhana, Vallabha, Dinakara and Vijayagani read ज्योतीरथीं for भागीरथीं. Three northern manuscripts of Mallinâtha's commentary also read with these commentators. But the Southern and the Deccan manuscripts in our possession invariably read भागीरथीं. Supposing Mallinâtha's text had भागीरथीं for ज्योतीरथीं then we should have to translate, as Mallinâtha does, प्रत्यग्रहीत् by 'attacked,' a sense that ग्रह् with प्रति does not perhaps bear, as it simply means to receive, in a friendly or hostile manner. The latter meaning is applicable here. And as it is the Jyotiratha and not the भागीरथी that the S'ona receives, it would be preferable to read with the three northern manuscripts, as supported by these commentators.

P. 205. St. 37.—तुल्यप्रतिद्विन्द्रि बभूव युद्धं, Hemādri explains it by द्वन्द्वं कलहो येषामस्तीति द्विन्द्रिनो योद्धारः । तुल्याः प्रतिद्विन्द्रिनो यस्मिंस्तत्, "and further quotes the Vratakhanda from the चतुर्वर्गचिंतामणिः । "रथी चरथिना सार्द्धं पदातिश्च पदातिना । कुंजरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन," and Châritravardhana has the following: "यस्य यथायोग्यं युद्धं समभूदित्यर्थः."

P. 205. St. 38.—नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान्, It appears that there was a custom with the warriors of the Hindu epics to refer

to their genealogy and to describe vauntingly the deeds or chivalrous actions of their own ancestors and to speak disparagingly of those of their enemies, before they resumed a combat.—**बाणाक्षरैः**, 'The names of their respective masters were engraved on arrows,' says Sumativijaya. Châritravardhana interpretes उज्जितं by "रूढाहंकारं."

P. 206. St. 39.—**कुञ्जरकर्णतालैः**, Hemâdri renders तालः by "ता-उने" and says "इलयोरिष्यन्वात्," and Châritravardhana interpretes it by "चपेटैः."—**नेत्रकनेषु**, 'in the manner of a cloth,' i. e., the dust covered the sun as completely as if it were a thick veil of cloth. Cf. Châritravardhana, "यथा अंशुकेन निरोधः क्रियते तथा रेणुनापि कृतः इत्यर्थः । चक्षुर्निरोधप्रकारेण वा."

P. 206. St. 40.—**नवोदकानि**, On this Châritravardhana observes: "नवोदकत्वं रजःसामर्थ्यं," and Sumativijaya gives the substance of the verse in the following words: "कृत्रिमवस्त्रमन्त्यं दृष्ट्वेत्युन्पेक्षा क्रियते किमु एते कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तीति भावः."

P. 207. St. 41.—**विलोलघण्टाकणितेन**, On this Hemâdri remarks: "इति युद्धराभासिकता," i. e. signifying the tumult and roar of the battle.—**आत्मपरावबोधः**, On this epithet Hemâdri observes: "आत्मशब्देन आत्मीया उच्यन्ते."

P. 207. St. 42.—**विजृम्भितस्य**, Hemâdri and Châritravardhana interpret it by "विस्तृतस्य."—**बालारुणः**, On this Hemâdri gives the following note: "अर्कोऽनूर्वा ताभ्यां हि तमो निवार्यते," and Châritravardhana and Sumativijaya have the following: "यथा बालारुणानाधकारो ध्रुव्यते तथा रुधिरप्रवाहेण संप्रामरिणुर्ध्वस्त इत्यर्थः." It means 'as the rising sun dispels the darkness of the night so the overflowing streams of blood removed the darkness caused by dust (by wetting it).'

P. 207. St. 43.—**स छिन्नमूलः**, The lower part of the column of dust being wet with blood settled itself on the ground and separated itself from the upper one. The lower part is, therefore, compared to the fire consisting of embers only while the upper part of the column of dust is compared to smoke which merely hangs over it when it ceases to burn. There is of course a slight change in the figure.—**तस्योपरिष्ठात्**, On this Hemâdri remarks: "उपर्युपरिष्ठात्" Pāṇini, V. 3. 31. इति साधुः." Châritravardhana has a curious note on this verse: "इह धूम इवेत्युक्त्या धूमकालिदास इति विख्यातिः." Dinakara too, as might be expected, has the same remark "इह धूम इवेत्युक्त्या लोके धूमकालिदास इति प्रसिद्धिः."—**अंगारदोषस्य**, analyse "अंगारो निर्धूतोत्प्लुक्तं दोषोऽवशिष्टं यस्य तथोक्तस्य."

P. 207. St. 44.—लक्षितपूर्वकेतुं, Châritravardhana analyses: “पूर्व प्रहारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वास्तादृशाः केतवो येषां तांस्तथोक्तान्,” “seeing first” i. e., as soon as they saw their flags.—यन्तूनुपालभ्य, Hemâdri says: “भवद्भिरयं पराभव आनीत इत्युपलभ्य &c.”—निवर्तिताश्वाः, analyse “निवर्तिताः पश्चाद्वलिता अधास्तुरगा येस्तं तथोक्ताः.”

P. 208. St. 45.—पूर्वार्धभागैः, Hemâdri analyses: “पूर्वे च ते अर्ध-भागाश्च तैः.”—हस्तवतां, Hemâdri explains: “प्रशस्तौ अभ्यासयुक्तौ हस्तौ येषां तेषां । प्रशंसायामत्पु,” and Châritravardhana interpretes it by “लघुहस्तानां.” ‘skilful,’ ‘dexterous’.—शरव्यं संप्रापुः, On this Châritravardhana gives the following note: “यद्वाचि भगवता काश्यपेन । “नोदनायमिषोः [मिषौ Ms.] कर्म कर्मकारित्वाच्च संस्कारादृक्तोत्तरकर्म इति.”

P. 208. St. 46.—क्षुराधैः &c., Hemâdri, Vallabha and Sumati-vijaya read क्षुरधैः, where Hemâdri supports it by quoting Dhananjaya, “इषुकाण्डे क्षुरधे च” इति. Châritravardhana gives the substance of this verse in the following words: “कृतानि मस्तकानि यावद्भूमौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव द्येनैर्यहीतानीत्यर्थः.”—द्येन°, the Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पक्षी द्येनः” इत्यमरः ।

P. 209. St. 47.—अश्वसाही, Châritravardhana renders it by “अश्वारः.”—प्रत्याश्वसन्तमाचकांश्च, Hemâdri gives the following note on this: “यथा प्राणिनि तथा आचकाङ्गु येन पुनर्युद्धं भवति,” and Châritravardhana gives the substance of this verse in the following words: “जीवत्वयं वराक इति पुनर्मरियितुं नोत्सुकामूदित्यर्थः,” and Vallabha has: “यथा पुनरायोधनं भवति । युद्धधर्मोऽयं दर्शितः.”

P. 209. St. 48.—तनुत्यजाम्, Hemâdri explains as, “देहमुत्सृज्य गजैः सह यादृगां.” Vallabha notices the following reading “धर्मभृतां इति कचित्पठन्ति.”^६

P. 209. St. 49.—चषकोत्तरा, ‘Excelling or surpassing in drinking cups’ i. e. abounding in drinking vessels.—पानभूमिः “is a place for drinking in.” Cf. Châritravardhana: “अन्यापि पानभूमिः फलाढ्या च पकयुक्ता मयवती च स्यात्.” See our note to 42. IV. Cf. Rāmāyana Sundara Kānda, Canto XIV.—शिरस्त्रैः, Hemâdri renders शिरस्त्रैः by “टो-पैः.”—मृत्योः, Hemâdri quotes अमरशेष in support of his authority: “तपनात्मभवो मृत्युः.”

P. 210. St. 50.—उपान्तयोर्निष्कुषितं, Hemâdri and Châritravardhana explain it to mean, “उपान्तयोः पार्श्वयोर्विहंगैर्यथायैः पक्षिभिर्निष्कुषितं निःसारीकृतं,” “from the extremities of which the vultures had been tearing away the flesh.” Cf. “काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुर्भिल्लेणितं.”—पिशितप्रिया, analyse “प्रियं पिशितं यस्याः सा । वा प्रियस्यैते पूर्वनिपातः Hemâ-

dri.—शिवा, The Northern Mss. of Mallinātha's commentary produce the following authority instead of one given in our text : “शिवा ज्ञाटामलौषधौ । अभयाऽमलकी गौरी क्रौष्टी सक्तुफलासु च ” इति विश्वः । “ शिवः कीलः शिवः क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा ” इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।—भुजच्छेदमपाचकार &c., Châritravardhana gives the substance of this in the following words: विहंगैर्गृहीतसारत्वात्केयूरधारया क्षततालुत्वाच्च मांसलोलुपापि शिवा भुजखण्डं तत्याजेत्यर्थः. ” Greedily of flesh, the female jackal wrested from the vultures the severed piece of arm, which they had been tearing, but being wounded in the palate, in the act of devouring it, threw it away.

P. 210. St. 51.—वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः, On this Hemādri has the following : “ चतुर्वर्गोच्चितामणौ व्रतखण्डे वह्निपुराणात् । वराप्सरःसहस्राणि गुर- [भूप- Ms.] मायोधने हतं । त्वरितान्यभिधावन्ति [उपधावन्ति Ms.] मम भर्ता ममेति [भर्तायमेति Ms.] च ” इति, and Châritravardhana has the following: “ पुरुषस्य वामप्रदेशे स्त्रीस्थितिरिति वृद्धाचारः. ”—कबन्धं ददर्श, On this Châritravardhana gives the following note: “ यत्र रणे वीराणां सहस्रं पतति तत्रैव कबन्धो नृत्यतात्यागमः । उक्तं च । “ अप्यात्मनो विनाशं न परः परव्यसनहृष्टः । प्रायः सहस्रनाशं समरमुखे नृत्यति कबन्धं ” इति । एतन्नात्र तादृशं युद्धमजनिष्टेति व्यज्यते. ” Cf. also “ मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्धसु । तदावेशात्कबन्धस्यादेकोऽमूर्धो क्रियान्वितः. ”

P. 210. St. 52.—अन्योन्य°. Warriors were all versed in every kind of fighting. Cf. Vallabha : “ अत्राप्यखिलयुद्धवेदित्वमुक्तं, ” and Hemādri has : “ अखिलायुधवेदितांक्तिः. ”—तावेव सृता अभूतां, On this Hemādri observes “ स्वरथचोदनात् । युद्धायोभयरूपत्वं. ”—बाह्विमर्षनिष्ठौ, Hemādri renders निष्ठा by “ अवसान. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ निष्ठा निष्पन्निनाशान्ता ” इत्यमरः ।

P. 211. St. 53.—एकाप्सरःप्रार्थितयोः, It should be supposed here that the heavenly nymphs do not choose two lovers at one and the same time. Kālidāsa means that as both the heroes died at the same moment, the celestial damsel who was watching them while engaged in fighting in the battle-field, did not know which of the heroes she should choose for herself, and so she offered to choose both, or perhaps, which is a little better, hesitated in her choice now accepting the one and now the other: whence arose the dispute. Mallinātha's interpretation appears objectionable on the ground that the hero, who dies and assuming a divine form enters the Svarga, has not to seek for the heavenly damsels, but these of their own free will come forward to receive him as their lover.

Châritravardhana says : “यत एकस्यामप्सरससु प्रार्थितं याश्चा ययोरिकयाप्सरो-
भिः प्रार्थितयोर्वा । यस्तु संग्रामे हन्यते स्वर्गामिनं देवत्वमुपगतं तमनुग्रहीतुमप्सरसः
समायान्ति । इह तु समकालं मरणमुपगतयोरिकस्यामेव समायातायां देवाङ्गनायां कामुक-
योरनयो रणमभूदित्यर्थः । “स्त्रियां बहुष्वप्सरसः” इति क्षीरस्वामी प्रत्यूचे ।
प्रायिकमेतत् । तथा च । “काचिदप्सरा भूत्वा प्राञ्जलिव्यञ्जिपत्” इति दशकुमारे ।
कुत्रापि । “आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वेस्युरेकत्वेऽप्यु-
त्तरत्रयं” इति । And Hemādri says : “एकया अप्सरसा प्रार्थितयोः । यद्वा । प्रा-
र्थितैकाप्सरसोः । “वाहिताग्न्यादिषु” Pāṇini, II. 2. 37; इति परनिपातः । “स्त्रि-
यां बहुष्वप्सरसः” । एकस्यामपि बहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं । न नियमार्थः ।
अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिति सुबोधिनीकारः । यथा नलोदये । “तु-
ल्येऽप्सरसा देहि प्रभवो मग्नाप्सरः [मग्नाः स्मर-*Ms.*] प्रसरसा देहि । तानभिसरसा
देहि स्त्रजं च नाकात्सुखं च सरसा देहि” इति (one of the three *Mss.* of He-
mādri's *Darpana* omits the 2nd line of this verse) । एकवचनान्तोऽप्य-
स्तीति क्षीरस्वामी । नाविराजश्चैतदेव मनसि निधायाह । तथा प्रतापमार्तण्ड इति ।
“स्त्रियामप्सरसः स्वर्गगणिकामेनकादयः” इति तूष्णीमुक्तवान्बहुष्विति । “अप्सर-
सस्त्वप्सरा प्रोक्ता” इति शब्दभेदप्रकाशोऽपि । तथा । “आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसि-
कताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वेस्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रिकं [त्रयं *Mss.*] .”

P. 211. St. 54.—**मारुतयोः**, On this Châritravardhana observes :
“द्रव्दान्ते भूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंख्यते इति प्यायान्मारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः,”
and Sumativijaya remarks : “यदा प्रतीच्यो वायुर्वर्धते तदा वीचिकळोलाः प्रेयन्ते
यदा च पौरस्त्यो वायुर्वर्धते तदा प्रतीच्या भंगं प्राप्नुवन्तीति भावः.”—अव्यवस्थं,
Vallabha explains as “धर्मव्यवस्थारहितं । “यतो धर्मस्ततो जयः” । इति
धर्मव्यवस्था.”

P. 212. St. 55.—**क्षक्षः**, On this epithet Hemādri remarks :
“सैन्यस्य तृणसामान्येनाञ्जस्य महाशक्तितोक्ता,” and Châritravardhana renders
it by “तृणकाष्ठादिसमूहः,” and has the following : “यथाग्नेः कक्षोज्ज्वा-
लने निरायासता तथा कुमारस्य वैरिसेनायामित्यर्थः,” and Sumativijaya gives
the substance in the following words : “वह्निस्सदृशोऽजः शत्रुकक्षं त्यक्त्वा न
क्वापि यातीति भावः.”—**परेण**, Châritravardhana observes : “इति जा-
तावैकवचनं.”

P. 212. St. 56.—**धनुष्मान्**, ‘wielding a bow,’ i. e. a bowman.
Explain प्रशस्तं धनुस्स्यास्तीति धनुष्मान्. —**एकवीरः**, On this Hemādri holds
the following discussion : “पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य &c.” Pāṇini, II. 1.
58. इति कर्मधारयः । “रात्रदन्तादिषु परम्” Pāṇini, II. 2. 31. इति परनि-
पातः । “पूर्वकालैकसर्व &c.” Pāṇini, II. 1. 49. इति समासः । इति केचित् ।
तत्र । विप्रतिषेधत्वात्. On these epithets Hemādri remarks : “एभिर्वि-
शेषणैः सावधानतोच्यते.”—**महावराहः**, the story related in the Bhâgavata
Purâna is different from that here alluded to. There the waters do
not rise. Bhag. III, 18. Also St. 3. Adh. 13. St. 46.

P. 212. St. 57.—**दक्षिणं हस्तं &c.** The interpretation of the first half of this verse as given by Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Dinakara, Sumativijaya, Dharmameru and Vijayagani certainly seems to be more logical than that of Mallinātha, since, it agrees so well with the second half. All of them read “स दक्षिणं तूणमुखे न वामं &c.,” and Hemādri explains “सोऽजः आजौ रणे दक्षिणं वामं च हस्तं तूणमुखे निषङ्गवदने व्यापारयन्नालक्ष्यत अदृश्यत.” Chāritravardhana too explains in very much the same way, when he says: “स आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं व्यापारयन्नालक्ष्यत न दृष्टः । न च वामं प्रसारयन् दृष्टः.” And Vallabha says: “सोऽजः आजौ संग्रामे दक्षिणं वामं च हस्तं तूणमुखे निषङ्गवदने व्यापारयन्प्रसारयन्नालक्ष्यत नदृश्यत.” It is not necessary, however, to understand, as does Chāritravardhana with Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and others, “प्रसारयन्” as a participle to govern “वामं हस्तं.” The construction may be arranged in the following way: “दक्षिणं हस्तं तूणमुखे व्यापारयन्नालक्ष्यत । वामं हस्तं च तूणीरमुखे व्यापारयन्नालक्ष्यत.” The prince was seen putting neither the right nor the left hand into the mouth of the arrow-case, so great was his activity ; the arrows that shot forth from his bow were not taken out from the quiver and put to the bow-string, but his bow itself seemed to produce and discharge the arrows. The quiver being hung on the back with its broad mouth reaching the shoulders, its contents could be taken out as well by the right as by the left hand. Moreover the instrumental तूणीर-मुखेन must go against Mallinātha's explanation. And also it is not certain that Kālidāsa would use the word “वामं” in a sense that is likely to be misunderstood. And the word is not generally used in a sense that it would seem to bear when found in a phrase like the present.—**सकुदाकर्णकुट्टा मौर्वी**, though in point of fact the bow-string was drawn tight up to the ear each time that arrows were taken out from the quiver. It is next to certainty that the reading of the first half of the stanza was the oldest and the original reading of Kālidāsa and not that commented upon by Mallinātha.—**बाणान्मुषुवे**, On this Chāritravardhana remarks: “किं तूणीराद्बाणानादन्त एत धनुराकृष्य मुञ्चतीति हस्तलाघवं दृढप्रहारत्वं चोक्तं.”

P. 213. St. 58.—**व्यक्तोर्ध्वरेखा**, On this epithet Chāritravardhana has the following: “अनेन छिन्नमस्तकरेखात्रयं संपर्यते इत्युक्तं.”—**भल्लं**, A kind of crescent-shaped arrow or missile, generally made of steel.

P. 213. St. 59.—**तस्मिन्प्रजुहुः**, Chāritravardhana explains it as : “तमजे प्रहतवन्तः इत्यर्थः । कर्मण एवाधारविवक्षायां सप्तमी.” See also commentary. Hemādri explains exactly like Mallinātha.

P. 214. St. 61.—अधिराजसूनुः, Hemâdri explains : “अधिकं राजते इति अधिराजो रघुस्तस्य सूनुः । अथवा अधिकआसौ राजा च तस्य सूनुः.”—स्वमनिवृत्त-लौल्यः, Hemâdri analyses : “स्वमेऽपि निवृत्तं लौल्यं यस्य सः.” Here Vallabha observes : “परान्सुषवापयितापि स्वयं विगतनिद्रः.”

P. 214. St. 62.—ततः, Hemâdri renders this by : “अल्लसामर्थ्या-त्.” On this stanza Chârîtravardhana remarks : “एभिर्विशेषणैर्निद्रि-तजातिकथनं.”

P. 215. St. 63.—प्रियोपात्तरसे, On this Hemâdri gives the following note : “इति शृङ्गारिवोक्तिः । “ऊर्ध्वं विरात्रमथवा द्वादशाहं भवेद्भूती” इति ब्रह्मचर्यविधानाद्विशेषतोऽप्रगल्भया नवोदया कुतोऽधरपानं । अत्राभू-तमप्यधरपानं भूतत्वेन विवक्षितं । यथा । “वृष्टिश्चैवः संपन्नाः शाल-यः” इति । यद्वा । अन्या भूतपूर्वा प्रिया ज्ञेया,” and Chârîtravardhana gives the following : “एतेन अनुरागातिशयः सूचितः । “विवाहानन्तरं द्वादशरात्रमन्ततः” इति वचनं । विरात्रानन्तरमपि रतसंभवात्प्रियोपात्तर-सेति युक्तयते । ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरपानं संभवेत् । उच्यते । चिर-कालाभिकांक्षितकान्तनवसंमोहनरसनिमग्नतया विगतलज्जत्वास्वयंवरेण प्राप्तप्रौढित्वाच्च कोककामन्दप्रमुखकन्दर्पशास्त्रप्रावीण्याच्च नवपरिणीताया अपि युक्तं,” and Vallabha has : “प्रियोपात्तरसे कान्तात्तसारे । नन्वासन्नविवाहविधानात्कुतोऽधरपानं । व्यहं सतरात्रं वा ब्रह्मचर्यमुक्तं । अनुरागातिशयात्कथितं । यथा यदा वृष्टिस्तदैव संपन्नाः शाल-यः । भाविनि भूतवदुपचारः । अथवा । विजयचिह्नयुक्तमुखत्वेनाधररसः पीत एव भवति । यदि वा । अन्या काचिद्भूतपूर्वा प्रिया तत्प्रियोपात्तरसे ।” These commenta-
tors have given various interpretations of the epithet, but it is not clear what is the propriety of this adjective here. It may be that the lip that was thought worthy of a kiss by such a fascinating maiden as Indumati should be too delicate to blow the conch. It cannot also be imagined that the victorious prince, after he saw his enemies lulled to sleep by the संमोहन missile, hastily went and kissed his wife and then blew the conch, because that would not agree well with her natural maidenly bashfulness that is described below, much less can it be supposed that she came up of her own accord and received the prince with a kiss. —जलजं दध्मौ, On this Chârîtravardhana observes : “एतेन वीरजातिः,” and further he says : “शङ्खधमने श्वेतत्वायशःपानोत्प्रेक्षा युक्ता.”—पिबन्त्यशः, A proverbial saying.

P. 215. St. 64.—तं सन्नशब्दं ददृशुः स्वयोधाः, Mark the use of स्व here, which though a reflexive pronominal adjective is nevertheless not so reflexive in its character. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, “स सन्नशब्दं ददृशुः स्वयोधैः.” Hemâdri interpretes सन्नशब्दं by “नटरिपुं.”—पङ्कजा-नां, is equivalent to सरासि स्थितानां.

P. 215. St. 65.—यशो हन्तं, &c., A proverbial saying.—राघवेण, On this Châritravardhana remarks : “ राघवपदेनाभिजात्यान्कृपावत्त्वं.”

P. 216. St. 66.—चापकोटीनिहितैकबाहुः, On this Châritravardhana observes : “ इति धनुर्धरजातिः.”—भिन्नमौलिः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss., “ चूडाकिरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः ” इत्यमरः ।—वचो वभाषे, On this Hemâdri observes: “ संक्षेपानादर इति वचोग्रहणं । तथा दण्डी । “ अलंकृतमसंक्षिप्तं [न संक्षिप्तं Ms.], ” and Châritravardhana has : “ इति पौनरुक्त्यः.”

P. 216. St. 67.—वैदर्भि परान्पश्य मयानुमतासि, Cf. Châritravardhana : “ भो वैदर्भि इन्दुमति...पराञ्चक्षून्पश्य विलोकय । परपुरुषान्कथमहं पश्यामीत्यताह । मया त्वमनुमतानुज्ञातासि । मदनुज्ञया विलोकयेत्यर्थः.” And Hemâdri has : “ हे वैदर्भि पराञ्चक्षून्पश्य । अनुज्ञाता कथमन्यान्पुमान्पश्यामीति चेन्मया त्वमनुमतस्यनुज्ञातासि.” Sumativijaya has very much the same. Since मयानुमतासि does not appear capable of bearing any other sense than that given by these commentators, it may be inferred that in the time of our poet there prevailed, as does now, the notion that women should not see the faces of other persons than their husbands.—हस्तगता, Châritravardhana remarks : “ हस्तगता इति लोकोक्तिः । अग्रे किमेतं करिष्यन्तीति तात्पर्यार्थः.” A proverbial saying.

P. 217. St. 69.—मयूरैककाभिः, On this Hemâdri remarks: कैकाग्रहणे सिद्धे मयूरग्रहणं प्रशंसार्थं । लोभद्रुमवत्.” And Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “ यद्यपि कैकाशब्देनैव मयूरश्वानिलेभ्यते तथापि मयूरशब्दस्य करिकलभादिवदुक्तिपौषकत्वात्त दोषोऽत्र.”

P. 217. St. 70.—इति शिरसि वामं पादमाधाय, A proverbial saying. इति is not to be understood as referring to only what Aja did after he left the capital of the Vidarbhas and during the action between him and the other kings, but generally to every thing that he did including his victory over them; and so वामपादं शिरस्याधाय should not be taken literally but only in the sense of ‘having completely defeated.’ Châritravardhana, Sumativijaya and Dinakara in vain attempt to justify the use of उदवहत् in this verse, taking as they do the first line to refer simply to Aja's victory over the kings in the battle. Châritravardhana and Sumativijaya say: “ ननु विवाहस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वात्कथमिदानीमुदवहदिति प्रयोगः । कथ्यते अन्यर्थप्रवलारिवारविजयासांप्रतमिवेन्दुमतिलाभाद्विवाहोऽभवत् । यदि तात्पर्यार्थिनो नाज्ञेयत् । तदा तैरिन्दुमत्यपहारे कृते करग्रहणमप्यकृतमेव भवेदिति.”

P. 218. St. 71.—सदुपहितकुटुम्बः, ' who has transferred the responsibility of the family (*i. e.* kingdom) on his son, ' *i. e.* the responsibility of Government. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced under स्मरण by the Northern Mss. " सुतत्रिन्यस्तपत्वीकः " इति याज्ञवल्क्य-स्मरणात्.—कुलधुर्ये, The epithet कुलधुर्ये means ' a son who is able to support his family &c. '—The figure, according to Hemâdri, is अर्थान्तरन्यास.

CANTO VIII.

P. 219. St. 1.—**विवाहकौतुकं विभ्रत एव तस्य**, Hemādri renders **विवाहकौतुक** by “**विवाहसूत्र**” or **हर्ष**, and Vallabha by “**मङ्गलकङ्कण**” and Châritravardhana and Sumativijaya explain it by “**कङ्कणसूत्र**”. **कौतुक** is the name of the thread-ring worn by the bride-groom round the wrist before the beginning of the marriage ceremony. Cf. आश्वलायनश्रौतसंहिता, Bib. Ind. series, p. 287. “अथ बधूरो स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाश्रय्य परस्परतिलकं कुरुतः कण्ठे खजश्चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च करे बध्नीयाताम्.” Cf. also Nārāyaṇa Bhaṭṭa's प्रयोगरत्न under कौतुकविधिः, Poona, ed. p. 23. No express injunctions are prescribed as to the number of days that it should be worn after the marriage ceremony. It is generally taken away after the third day since the celebration of marriage. It might, however, be worn for three or twelve days or even for a year, which is the longest term prescribed for the married couple to observe ब्रह्मचर्य or celibacy after the marriage rite. Cf. As'valāyana Gṛihya Sūtra, I, Adh. 8, Kandikā, 10, 11, 12. “अक्षरालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम्” ॥ १० ॥ “अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं” ॥ ११ ॥ “संवत्सरं वैकं ऋषिर्जीयत इति” ॥ १२ ॥ ‘From that time they should eat no saline food, they should be chaste, wear ornaments, sleep on the ground three nights or twelve nights;’ or one year, (according to) some (teachers); thus, they say, a Rishi will be born (as their son)’. In the present verse **विवाहकौतुकं विभ्रत एव** is simply meant to denote that the prince was invested with the administrative power of his father's empire almost immediately after his marriage with the Bhoja princess. Cf. Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya : “राज्यं तमभ्यधिकदित्यर्थः.”—अपराम्, On this epithet Hemādri remarks : “इति अनन्यसाधारणत्वेन सार्वभौमिकत्वं सूचितं,” and Châritravardhana has, “अनेन साधारणभोग्यत्वमुक्तं.”

P. 219. St. 2.—**दुरितैरपि**, Hemādri remarks :—“अपिशब्दो निषिद्ध-सूचकः.”—आत्मसात्कर्तुं प्रयतन्ते, A proverbial saying. On this Hemādri quotes the following from Kāmandaka : “राजपुत्रा मदोदृता गत्रा इव निरंकुशाः । भ्रातरं पितरं वापि निग्रन्थेवाभिमानिनः [भ्रातरं वापि निग्रन्ति पितरं वाभिमानिनः Ms.].”—हि, On this particle Hemādri remarks : “हिशब्दः प्रातिकूल्येज्ज” । प्रातिकूल्येन प्रयतन्ते इति भावः । “हि च,” Pāṇini, VIII. 1. 34. प्रातिन्योम्यवाचकत्वं दृष्टं “अह्नाप्रातिलोम्ये,” Pāṇini, VIII. 1. 33. इत्यतः । हि निश्चये वा.

P. 219. St. 3.—**सहामिषेचनं**, Châritravardhana reads **महोऽभिषेचनं** and explains thus :—“महोऽभिषेचनं राज्याभिषेकं &c.” Two other Mss. of

his शिशुहितैषिणी read महाभिषेचनं. Dinakara also reads the same. See readings.—विशदोच्छ्रुसितेन, On this both Hemādri and Chāritravardhana have the following note :—“अन्यापि स्त्री प्रियसंगममनुभूयो-च्छ्रुसितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति,” and “अन्यापि रमणीभर्तृसंगममनुभूयानन्दजोच्छ्रुसितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति.”—कृतार्थतां कथयामास, On this Hemādri observes : “दिलीपे रघौ च सति कृतार्था परं तु तस्योत्कृष्टताभिहिता,” and Chāritravardhana has : “एतेन पूर्वभ्यो नृपेभ्योऽस्य महत्त्वमुक्तं.” And Sumativijaya remarks : “वशिष्टमंत्रजलाभिषेके क्रियमाणे मही सिक्ता सर्वा उच्छ्रुसितच्छलेन कृतार्था जातेवेति भावः.”

P. 220. St. 4.—अथर्वविदा गुरुणा, The following verses illustrate the coronation ceremony of a king. They are, “शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिञ्चेत् धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥ या ओषधीरावाधभिः शृताभिः सुसमाहिताः । रथे तिष्ठेति गन्धैश्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥ बीजैः पुष्पैस्तथासीमं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मंत्रेण फलेस्तमभिषेचयेत् ॥ आशुः शिशान इत्येवं सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरःसदेति कुशाङ्गिः परिमार्जयेत् ॥ ऋग्वेदवित्तो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्द्धानं च तथा कण्ठं गन्धद्वारेति संस्थशेत् ॥” And further, “ध्रुवाद्यौरिति मंत्रेण सोऽपवेद्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगुर्ब्रह्म ॥ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परं । तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥” See Devī Purāṇa under Abhisheka. After the necessary performance of sacrificial rites connected with the coronation ceremony and of a number of others accessory and subordinate to these, verses from *Rik* and *Atharva* are chanted, which pray for a long life to the newly crowned king, solicit prosperity to his kingdom and finally pray for his safety, invincibility and freedom from danger and calamities. The verses bearing upon the last begin with यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषच्छयाति नः देवास्ते सर्वे धूर्वन्तु. ‘Whoever, whether friend or foe or whether a hater, surpasses us, may all the gods destroy him.’ See Rājānītimayūkha, Rājābhishekaprayoga, by Nilakanthabhatta son of S’ankarabhatta.

P. 220. St. 5. Some of the Mss. of Mallinātha’s commentary read नवेशरं for नरेक्षरं. This reading appears better when viewed with निवृत्तयौवनं.—गुणान्प्रतिपेदे, On this Hemādri remarks : “तथा हि ।” प्रोक्षितायां व्रजत्यस्ते प्रजाधर्मा यशःसुखं । निवृत्तं च निवृत्तायां महाबन्धुं [महाबन्धुः Ms.] कुलांगना ” इति ? And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : “यथा प्रजा रघौ प्रीतिमत्योऽभूवन् तथाजोऽपि आसन्निति तात्पर्यार्थः.”

P. 221. St. 6.—द्वयमेव, Here Hemādri remarks : “एवकारस्तु शृभ्यु-विशेषणमाकर्तुं । यथा । विदुषा देवदत्तेन यज्ञदत्त एव संगत इति यज्ञदत्तस्यापि विद्वत्ता प्रतीयते । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थो वा । नैवेत्यन्यः,” and Chāritravardhana has the

following : “ विनयेन नीत्या अस्यैवाजस्य नवं नूतनं च यौवनं । यौवने विनयस्तु दुर्लभः । असौ तु प्राप्तविभवो यौवनेऽपि विनयवानभूत्.” And Sumativijaya has : “ प्राप्तराज्यलक्ष्मीकोऽप्यजो विनयवान्.” The force of एव is, that no union of two other things ever appeared so charming as that of Raghu's empire with Aja, except the union of his (Aja's) youth with his virtue : or *vice versa*, no union of two other things appeared so charming as that of Aja's youth with his virtue, except the union of his sire's empire with himself.—शुभंयु, On this Hemādri holds the following discussion : “ शुभं वियते यस्य तत्,” and after giving the aphorism of Pānini he further remarks, “ अनुनासिकाभावात् “युवोरनाकौ,” Pānini, VII, 1. 1. इति न भवति । तत्राह पदमञ्जरीकारः । उदितोर्युवोर्ग्रहणादस्योदितत्वं नास्तीति कृत्वा तत्रापि दूषणं । नन्दनेत्यत्र डीप् प्राप्नोति । अयमेव सिद्धान्त अनुनासिक इति.” And Vallabha quotes the following : “ अहंयु स्यादहंकारी शुभंयुः शुभयुक्तवान् ”.

P. 221. St. 7.—शुभुजे, On this Hemādri remarks : “ इति भूमिजपदार्थोपभोग [०यांग Ms.] विवक्षया [विवक्षायां Ms.] अनवन इति निषेधाभावाच्च । यथा । “ इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते ” इति भर्तृहरिः. ” Vallabha has the same remark with the same quotation. “ भुजोऽनवनं, ” Pānini, I. 3. 66. ‘ After the verb भुज्, the Atmanepada is used, except in the sense of protecting, i. e. the root भुज् when it does not mean to protect is Atmanepadi. This root (7. P. A.) has several meanings, as, ‘ to feed,’ ‘ to cherish,’ ‘ to preserve,’ ‘ to eat ’ and ‘ to enjoy.’ As भुंक्ते ‘ He eats or enjoys,’ but पुत्रान् भुनक्ति पिता. The father cherishes the sons.’ The root भुज् also belongs to the 6. P., as, विभुजति पाणि ‘ He bends the hand.’—महाभुजः, ‘ Although powerful.’ On this Hemādri remarks : “ इति सप्ताङ्गुलं तारुण्यं चोक्तं. ”—वधूमिव, Here Hemādri and Châritravardhana quote : “ मुग्धामर्जयत्येष मृदूपायेन सान्त्वयन् ” इति रुद्रटः । रतिरहस्येऽपि । “ सौम्यैरालिङ्गनैर्वाक्यैश्चुम्बनैश्चापि सान्त्वयेत् ” इति.

P. 221. St. 8.—प्रकृतिषु, Châritravardhana and Sumativijaya render it by “ अमात्यादिषु, ” but Hemādri agrees in his explanation with Mallinātha.—निम्नगाशतेषु, Here Hemādri rightly observes : “ नदीषु सिन्धोः समवर्तित्वं प्रसिद्धं. ”—महीपतेर्मतः, On this Châritravardhana has the following note : “ अयं ममायत्न इति युक्ता सर्वस्य लोकस्य प्रियमतिरासीदिति भावः इति. See Apte's Guide, 115. P. 82. Third ed.

P. 221. St. 9.—न खरो, Here both Hemādri and Châritravardhana quote the following from Bhārata : “ तीक्ष्णादुद्रिजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एवं बुध्वा महाराज मा तीक्ष्णां मा मृदुर्भव ” इति. Cf. Mu. III. 5. “ तीक्ष्णादुद्रिजते मृदौ परिभवत्वासाञ्ज संतिष्ठते ” &c. Vallabha also quotes the same

with a slight difference. He says: “उक्तं च । मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णाद्विजते जनः (?) । एवं ज्ञात्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव.”—*पुरस्कृतमध्यमक्रमः*, Chāritravardhana analyses : “पुरस्कृतोऽर्गाकृतो मध्यमः ईषतीवत्वमृदुत्वरूपः क्रमो येन सः.” Compare also *Mv. I. 8.* “अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वान् । नवसंरोहगशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुं ॥

P. 222. St. 10.—*प्रकृतिष्*, Chāritravardhana, Sumativijaya and the northern Mss. of Mallinātha's commentary also render the epithet by “प्रजासु वा”.—*प्रकृतिष्वात्मजं प्रतिष्ठितं* A proverbial saying.

P. 223. St. 11.—*गुणवत्तुतरोपितश्रियः*. Chāritravardhana explains: “गुणाः शौर्यधैर्यादय आभिगामिका वा ते विद्यन्ते येषां ते गुणवन्तरतेषु सुतेषु.”—*पद्वीं*, Chāritravardhana renders it by “वनाश्रमं,” and Hemādri by “मार्गं,” and further the latter observes: “वानप्रस्थो जटिलश्रीराजिनवासा इत्यत्र चीरं वल्लखण्डो वल्कलं वेति विज्ञानेश्वरः.” For a similar idea compare *R. III. 70, XIX. 1, Uttar. I. 22.* पुत्रसंक्रान्त लक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेश्वाकुभिर्भृतं । धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतं ॥—*पद्वीं प्रपेदिरे*, A proverbial saying.

P. 223. St. 12.—*अरण्यसमाश्रयोन्मुखं*, On this Hemādri quotes the following from Manu: “गृहस्थस्तु यदा पदं द्रव्यं पलितमात्मनः । सापत्यो निरपत्यो वा तदारण्यं समाश्रयेत्” इति—*शिरसा वेष्टनशोभिना*, Here Hemādri gives the following note: “तेन पट्टबन्धेन चाभिषेको लक्ष्यते । उष्णीषं वेष्टनं च पादयोः केशस्पर्शनं मामूदिति वा । and further analyses शिरसा अवेष्टनशोभिना इत्यकारप्रदेशो वा । उष्णीषं त्यक्त्वा ननामेत्यर्थः.” And Chāritravardhana has the following: “वेष्टनोष्णीषेण शोभत इति वेष्टनशोभि तेन वेष्टनशोभिना मुनेस्तस्य पादयोः केशमाल्यादिसंस्पर्शपरिहारोक्तः.”

P. 223. St. 13.—*आत्मजप्रियः*, Chāritravardhana analyses: “प्रियोऽर्भीष्ट आत्मजः पुत्रो यस्य सः,” and Hemādri quotes the following Vārtika: “वा प्रियस्य” इति पगनिपातः.—*न प्रतिपेदे*, On this Hemādri remarks: “तत्रौदासीन्येन स्थित इत्यर्थः.”

P. 223. St. 14.—*अविकृतेन्द्रियः*, On this epithet Hemādri remarks: “इति निरभिलाषता.” And Chāritravardhana has: “प्रियं परित्यज्यौदासीन्येन तत्र स्थित इत्यर्थः.” “And Vallabha observes: “यतोऽसौ यतिस्ततो यमानियमायटाङ्गयोगयुक्तः.”

P. 224. St. 15.—*तुलां समारोह*, A proverbial saying. Here Chāritravardhana quoting, like Mallinātha, the aphorism of Pāṇini, also gives the following: “तुल्यार्थः” इत्यत्र तुल्यार्थकस्य तुलाशब्दस्य योगे तृतीया निषिद्धत्वादत्र तुलाशब्दस्य मानवाचकत्वात् दाषपायः । सदृशवाचके योगे निषेधः । “सदृवाचिनः प्रयोग इष्यत एव” भोजस्त्वाह । वल्गुस्तु सहार्थ इत्याह । “वृद्धो यूना” Pāṇini, I. 2. 65. इति सहप्रयोगेऽपि स्थापितवान्.” Translate the aphorism:—

‘The word *Vridha* (or patronymic *Gotra* word) becomes एकशेष, and is retained, when compounded with a patronymic word called युवन्, provided that the specific difference in form between them be in their signs (affix) only.’ And Hemādri has “तुल्यार्थैः” इति तुलाशब्दनिषेधात् सहार्थे तृतीया । विस्तरकृतु “तुल्यार्थे षष्ठी च” इत्युच्चे नत्वतुलोपमाभ्यामिति.” Cf. R. XIX. 50. In commenting upon the 69th stanza of the 15th canto, Châritravardhana too alludes to the names of दक्षिणावर्त and विस्तरकार. Is this विस्तरकार or विस्तरकृतु, a commentator or author of a grammatical work? Or is विस्तर a work on grammar?

P. 225. St. 16.—यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ, The emblems of royalty are : the Sceptre, the Châmara, the Fan, the Conch, the white umbrella, the crown, the throne &c., &c., and those of a recluse or Yati : the staff, the कमण्डलु, the कौपीन, the red garments, want of the usual crown-hair and of the Brahmanical thread. Cf. Hemādri : “जितेन्द्रियत्वेनात्र यतिशब्दप्रयोगः.”—धर्मयोः, On this Hemādri and Châritravardhana remark : “धर्मो देव मोक्षोऽर्थश्चेति प्रसिद्धः.” And further Hemādri observes : “धर्मो हि द्विविधः । प्रवर्तको निवर्तकश्च । यदाह कणादः [कात्यायनः Ms.] । ‘यतोऽभ्युदयो निःश्रेयसहेतुः स धर्मः इति.’ Hemādri appears to have quoted this Vais’eshika Sûtra from memory ; the words अभ्युदयो and हेतुः are not found in the Sûtra. And Châritravardhana has : “तत्र धर्मोऽपि द्विविधः । प्रवर्तको निवर्तकश्चेति । यदाह कणभक्षः । ‘यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः’ इति । ‘Merit is that from which result attainment of elevation and of the highest good.’ And further he discusses, ननु “आत्मन्यग्रात् समाधाय ब्राह्मणः प्रवजेद्वान्” इति वाक्यतो ब्राह्मणस्यैव संन्यासकथना कथमिह यतिचिह्नधारित्वं । अत्र समार्थायते । “मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणं । बाहुजातो हजातानां नैव धर्मः सनातनः” इति प्रकाशनाय ब्राह्मण इत्युपलक्षणं वा । ब्राह्मणस्यैव किं वा संन्यास इति श्रुत्या विरुद्धयते । “लिङ्गसंन्यासरहितं प्रमाणं नावकल्पते” इति सुरेश्वराचार्यैः संन्यासे त्रैवर्णिकाधिकारस्य दक्षितत्वाद्वर्धोरपि.”

P. 225. St. 17.—नीतिविशारदैः, ‘Well versed in political science.’—अजिताधिगमाय, On this Châritravardhana observes : “अजितानां शत्रूणामधिगमाय वशमानेतुमभिमुखप्रस्थानार्थं ज्ञानार्थं वा.”—अनपायिपदमापलब्धये, Châritravardhana explains : “अनपायिपदमात्मसाक्षादृशं न तत्प्राप्तं.”—रघुरावबौ, On this Hemādri observes : “ययापि रघुः पूर्वमुपक्रान्तस्तथापि प्राधान्यादादौ अजयपारवर्णनं । रघुस्तु प्रासंगिकः । अल्पाचक्रत्वाद्गुणशब्दस्य पूर्वनिपातः.”

P. 226. St. 18.—व्यवहारासनमाद्रे, On this Hemādri gives the following note : “व्यवहारानृपः पश्येत्” इति धर्मशस्त्रोक्तौ । “विना नार्थेव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहारः प्रकीर्तितः” इति. And Châritravardhana has : “उक्तं च याज्ञवल्क्येन” । “व्यवहारानृपः पश्येत्” इति । यदि राजा

प्रजानां कार्याधिर्नानां व्यवहारानावलोकयेत्तर्हि मानस्यन्यायवत् बलवताऽबलो बाध्येत.” —धारणां, Hemādri explains it by: “योगशास्त्रनिर्दिष्टां धारणां योगविशेषं। धारणा-लक्षणं विज्ञानेश्वरेणोक्तं। “संभ्राम्य छंटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले। मात्राभिः पञ्चदश-भिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः। मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठः त्रिगुणो धारणा तथा” इति। यो-गयाज्ञवल्क्यस्तु। “यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि। धारणेत्युच्यते सद्भिः शा-स्त्रतात्पर्यवेदिभिः” इति. And Chāritravardhana has: “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” इति.

P. 226. St. 19.—वशमनयत्, A proverbial saying. On this Hemādri remarks: “कोशदुर्गदण्डसंपत्प्रभुशक्तिः। विज्ञानसंपन्नमंत्रशक्तिः। पराक्रमसंपदुत्साहशक्तिः” इति शक्तित्रयं.—प्रणिधानयोग्यया, Hemādri renders it by “ध्यानाभ्यासेन.”—मरुतः पञ्च शरीरगोचरान्, Hemādri explains: “मारुतान्मरुतां स्थाने मनसैव समन्विते। धारयेत्पञ्चघटिका श्वश्यास्तेन्तरानिलाः” इति योगवासिष्ठः। “योगाभ्यासउपासना” इत्यमरशेषे। तथा नैषधेऽपि। “योग्यामुपास्तेनुयुजा [नुयुवा Ms.] युयुक्षुः”? पञ्चग्रहणं प्राणादीनामज्यत्वमूचकं। तथा चामरशेषेऽपि। “देहगा दश वायवः। प्राणापान- [प्राणोऽपानं Ms.] समानश्चोदानव्यानौ च वायवः। नागः क्रकरकूर्मौ च दे-वदत्तो धनंजयः” इत्याद्याः। “हृदि प्राणा गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उ-दानः कण्ठदेशे स्याद्व्याचः सर्वशरीरगः। घोषे धनंजयो ज्येयः क्रन्दने क्रकरस्तथा [स्मृतः Ms.]। जुंभायां देवदत्तः स्याद्द्वारे नागनामकः। उन्मूलने भवंत्कूर्मो दशैव मरुतो मताः” Chāritravardhana also quotes the same from Yoga Vāsistha.

P. 227. St. 20.—अचिरेश्वरः, Hemādri thinks that the word अचिर is not an indeclinable. Cf., “अचिरशब्दो नाव्ययं.”—इहने स्वकर्मणां, ‘For if the actions or rather their effects be not annihilated, transmigration of the soul would be necessary for the purpose of enjoying the good and suffering bad results of them.’ Cf., Chāritravardhana and Sumativijaya: “कर्मशब्देन लक्षणया तदुपाजितो धर्मो गृह्यते.” Hemādri renders स्वकर्मणां by “पुण्यपापानां,” and further he and Chāritravardhana observe: “उक्तं च वशिष्ठेन। “ज्ञानमात्मस्वरूपस्य वेदने मनसैव हि” इति.—भस्मसादकरोत्, A proverbial saying.

P. 227. St. 21.—प्रकृतिस्थं गुणत्रयमजयत्, On this Chāritravardhana observes: “सांख्यमते हि। प्रधानाश्रिता गुणाः पुरुषस्तु निर्गुणः इति ज्ञानम-पवर्ग इति.”—पणबन्धमुखान्, Hemādri analyses: “पणो बन्धनेऽस्मिन्निति पणबन्धः सन्धिर्मुखं प्रधानं येषां तान् &c.”

P. 228. St. 22.—योगविधेः ‘From the practise of abstract medita- tion.’ Cf. Vallabha: “अष्टांगे योगाभ्यासात्.” Cf. also Hemādri: “संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति योगवासिष्ठः। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इति वा.” And Chāritravardhana has: “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य विधिः संपादने तस्माद्योगविधेः &c.,” and further he remarks: “जीवान्मपरमात्मनोः संयोगो योगः इत्यन्ये.” —न विरराम, Hemādri makes the following remark, “अनेन महापुरुषलक्षणं। यदुक्तं। “आफलोदयकर्मणां.” Cf. Mu. II. 17. and also भर्तृहरि.—स्थिरधीः, On

this epithet Hemādri makes the following remark : “ दुःखेष्वनुद्दिग्मनाः सुखेषु विगतस्सहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ” इति गीतासु । “ स्थिता प्र-
तिष्ठिता अहमस्मि परं ब्रजेति धीर्यस्य ” इति गीताभाष्ये. On this Vallabha quotes
the following : “ उक्तं च । “ प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्म-
न्येव च सन्तुष्टः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ” अत्र श्लोकसप्तवाचोक्तिं शास्त्रं योगं विधिञ्च पदक्षो-
दः (?) श्रुतलवमात्रप्रकाशनपरो ग्रंथविस्तरभयादस्माभिर्न व्यधायि केवलवस्तुव्याख्यान-
मात्रमकारि. ”

P. 228. St. 23.—प्रतिषिद्धप्रसरेषु, On this epithet Hemādri, Chā-
ritravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ दे-
शातिक्रमणं विषयासंग्रहः. ”

P. 228. St. 24.—तमसः परं पुरुषं, ‘The spirit that is beyond or free
from darkness,’ i. e. union with the supreme spirit. Cf. Hemādri
“ अविद्यातीतं । अनित्यत्वेनात्मसुखविपरीतज्ञानमविद्या ।तदुक्तं । “ महत्तमसः
पारे पुरुषं ज्वलनप्रभं [ज्वलनसन्निभं Ms.] । ज्ञात्वा मृत्युमत्येति &c.”—योगसमाधिना,
Hemādri renders it as : “ जीवात्मपरमात्मनोर्योगविषयेण समाधिना ध्यानविशे-
षेण. ”—समदर्शनः, Here Hemādri makes the following remark, “ मा-
नापमानयोः सुखदुःखयोश्च समदर्शा. ”—समाः, Hemādri explains : “ समाशब्दो
बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा । तथा प्रतापमार्तण्डे । शरत्त्रियां समा च स्त्री [समास्त्रीत्वे
Ms.] भूम्येकत्वे च दृश्यते. ”

P. 229. St. 25.—यतिभिः सार्धं नैष्ठिकं विधिं विद्धे, On this Chāritra-
vardhana makes the following remark : “ वसुधातलस्थापनरूपं विधिः, ”
and further he observes : “ यथा संन्यासिनामन्तेष्टिरभिहिता तथा तैरेव समं विहि-
तवानिति भावः. ” It is doubtful whether there exists any express autho-
rity which may prescribe the obsequies of a recluse in company with
or by the aid of other recluses.—अनग्निः, i. e., He buried and did
not burn the body. It is a practice among the Hindus, especially
among the Brāhmanas to bury the dead bodies of ascetics or *sanyā-*
sins and not to burn them. Chāritravardhana discusses the reading :
“ वित्तान समं पुरोदसा ” इति वा पाठः and says : “ विद्धे विधिरस्य [विधिमस्य
Ms.] नैष्ठिकं । यतिभिः सार्धमग्निमग्निचित् ” इति कविपाठः । “ सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यान-
योगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रियाः. ” । इत्युक्तत्वाच्चाग्निसंस्कारः.
This authority of शौनक, is also cited by Hemādri, Sumativijaya,
Dinakara &c.

P. 229. St. 26.—पितृकार्यकल्पवित्, Hemādri explains : “ पितृणां
कार्यणि तेषां कल्पाः प्रतिपादनग्रंथास्तान् वेत्तीति. ”—और्ध्वदैहिकं, Here Chāritra-
vardhana observes : “ न परं यतीनामन्तेष्टिं चक्रे किं तु गार्हस्थोचितमप्याचचार. ”
—हि, This explains “ पितृभक्त्या. ”—तनयावर्जितापण्डकाङ्क्षिणां न, Here
Vallabha quotes the following : “ न तद्वासयते सूर्या न शशाङ्को न पावकः ।
यत्नत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम. ”

P. 230. St. 27.—**परार्धगतेः पितुरशोच्यतामुद्दिश्य**, ‘On the ground that his sire’s death was not an event to be lamented, because that he had attained the highest state.’ उद्दिश्य, ‘as regards,’ ‘regarding,’ should here be construed with “**श्रमिताधिः**.” Here both Hemādri and Chāritravardhana quote **सुमन्तु** in the following way : “**परिवाजि विपन्ने तु पतिते चात्मवेदमनि** [**चात्मवेदिभिः** Chāritravardhana.] **कार्यो न शोको ज्ञातीनामन्यथा दोषभागिनः**.”—**परार्धगतेः**, Here Hemādri observes : “**मोक्षगामित्वात्**.”—**अप्रतिज्ञासनं**, analyse : “**न विद्यते प्रतिज्ञासनं प्रतिनृपतेराज्ञा यत्र तत्**.”

P. 230. St. 28.—**वीरं**, Chāritravardhana explains : “**विशेषेण शूनांरयतीति वीरस्तं**.”—**भामिनी**, On this Hemādri gives the following note : “**कोपना सैव भामिनी**” । “**भामिनीशब्देन भुवः सप्तत्याः** [**सापत्न्यात्** Ms.] **स्पर्धयेव पुत्रमसूतेति भावः** । **भाविनीति पाठे भावाः शूद्वारचेष्टाः**” । Chāritravardhana considers : “**पतिमाजग्मतुरप्रचपौरुषं**” इति श्रेष्ठः पाठः । **तत्र क्षितिरिन्दुमती च भामिनीत्युभे पतिमाजग्मतुः प्राप्तवत्यौ**.” Vallabha says : “**भामिनी प्रणयकुपिता क्षितेः सापत्न्यत्वात्**.” See readings.

P. 231. St. 29.—**दशपूर्वरथं यमाख्यया**, On this Hemādri makes the following remark : “**दशरथशब्दस्यार्थपरत्वे शब्दपरत्वे वा विवक्षितस्यार्थस्य कटकल्पनया प्रतीतौ** [**प्रतीतिः** Ms.] **अलंकारज्ञा नानुमन्यन्ते** । **प्रयोगश्च** । “**हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते**” इति माघे, Si. I. 42. । “**धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश**” इति किराताजुनाये । and on यमाख्यया he says, यमाख्ययति प्राम्यं यमप्रतीतिः.” And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : “**कविः स्वसमयापेक्षया दशकण्ठेत्यादि प्रायुक्तं** । **अथ वा** । **प्रवाहरूपत्वाज्जगतोऽनादित्वाद्गामपरम्पराया अप्यनादित्वान्न दोषः** । **अस्मिन् वृत्ते दशरथेति प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्दशपूर्वरथेत्यादिप्रयोगे कविभिरादृतत्वाच्च दोषः**” and further they quote the above verse from Māgha. The figure according to Hemādri is अनुप्रास.

P. 231. St. 30.—**स्वधाभुजां**, Chāritravardhana analyses “**स्वधापूर्वं यद्दत्तं कव्यादि तद्भुजते इति स्वधाभुजस्तेषां**.”—**अनृणत्वमुपेयिवान्**, A proverbial saying. On this Chāritravardhana makes the following remark : “**वेदपाठब्रह्मचर्यादिना कर्षाणामृणांमुक्तः स्याद्यज्ञेन देवर्णतः** । **पुत्रोत्पादनैः पितृणामृणात्** । **तथा चोक्तं** । “**कणं देवस्य यज्ञेन पितृणां दानकर्मणा** । **संतत्या पितृलोकानां धावयित्वा परिव्रजन्**.”—**परिधेः**, Five of our Southern and Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the authority of Amara in support of the epithet.

P. 231. St. 31.—**परप्रयोजना**, On this Hemādri makes the following remark : “**निर्णीते केवलं**” इति त्रिलिङ्गत्वे [**त्रिलिङ्गत्वेन** Ms.] **कृत्र्याः** [**कात्स्न्ययोः** Ms.] (?) । **कुमारसंभवे** । **अकालसंध्यामिव धातुमत्तां**” धातुरित्यर्थः । तथात्रैव गुणवत्तायाः प्रयोजनं पूर्वार्धेनाह.

P. 232. St. 32.—**नगरोपवने**, Here Hemādri cites the following : “**उपवनलक्षणं वृक्षादये** [**वृक्षारोपे** Ms.] । “**उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपू-**

वैकं । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी [वृक्षवारि Ms.] प्रशस्यते । राजामेवोपभोग्यं य-
दुयानं तदुदाहृतं । पुरवाह्ये तु [पुरोपवाह्ये Ms.] सामान्यं भवेदुपवनं नृणां । आरामस्त्वे-
कभोग्योऽथ वनं प्रमदपूर्वकं । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यान्निष्कुटं तु गृहे कृतं । अमात्यगणिका-
दीनां सर्वं नानातरूज्ज्वलं । अत्रारामं विधा द्रौम शाकं पौष्पं [शाकं पुष्प Ms.] विदु-
न्नेधाः ” इति.—मरुतां पालयिता, The subjective genitive. Pandit
says, ‘ In the hymns of the *Rigveda*, the oldest part of the Sanskrit
literature, the Maruts are not gods in general, but the name is re-
stricted to a particular class of them, the storm gods. They are
there represented as independent of Indra, whom they sometimes
assist in the achievement of his exploits over the Cloud and are his
friends but are not ruled over by him. Later writers applied the
name Maruts to the gods in general, and as Indra was made the
king of the gods, he very easily came to be called मरुतां पालयिता.’

P. 232. St. 33.—रवेरुद्गावृत्तिपथेन, ‘ By the path of the sun’s re-
turn from the north,’ i. e., from north to south, and in the sky, not
along the ground. Cf. Hemādri : “ अनेनाकाशेन दक्षिणदिङ्मार्गेण ययावि-
त्यर्थः.” And Chāritravardhana has : “ स्तिमितत्वभयेन घनपथं परित्यज्य
सूर्यमार्गेण गमनमित्यर्थः.”—नारदः, Both Hemādri and Chāritravardha-
na analyse the proper name in the following way : “ नराणां समूहो नारं
तन् यति खण्डयति कलिजननात् [कलिदानात् Ms.] इति नारदः.”

P. 233. St. 34—अधिवासस्पृहयेव, Cf. Chāritravardhana : “ अ-
धिवासः सुगन्धमाल्यायैः कृतः संस्कारस्तत्स्पृहयेव वाञ्छयेव । एतया मालयाहमपि सं-
स्कृतो भवामीत्याशयं कृतवैव.”—आतोद्यशिरोनिवेशिताम्, On this epithet He-
mādri quotes the following : “ चतुर्विधमिदं वायुं वादित्रातोयनामकं । ततं चैवानु-
विद्धं च घनं शुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोयलक्षणात्स्वितं । ततं तन्निगतं तेयमनु-
विद्धं च पुष्करं । घनं कांस्यमयं ज्ञेयं । शुषिरं वंश उच्यते ” । आतोयशब्दो यद्यपि अविशेषेण
वायुमात्राभिधायी तथाप्यत्रोपवीणयितुमित्युक्तत्वात् वर्णिव । यद्वा समुदायेषु हि प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति । अवयवे वीणायां वर्तते. ” and Chāritravardhana
has the following : “ यद्यपि आतोयपदे चतुष्टये वाये विद्यते तदप्यत्रप्रकरणाद्वीणावा-
चि तदुक्तं । “ शब्दात्प्रकरणाद्विगादौचित्याद्देशकालयोः । शब्दादर्थं विजानीयाच्च शब्दादे-
व केवलात् ” इति.

P. 233. St. 35.—परिवादिनी, On this epithet Hemādri cites the
following authority : “ विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य
स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छयी ” । “ and quote the following from Hemachandra :
“ शिवस्य वीणा नालम्बी गणानां तु प्रभावती ” इति हेमचन्द्रः । “ महता शततंत्री ” इति
क्षीरस्वामी. Vallabha says, “ महती नारदस्य वीणा &c., ” The Southern and
the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following
authority produced by the Northern Mss. “ वीणा तु बल्लकी । विपञ्ची सा तु
तंत्रीभिः सन्ताभिः परिवादिनी ” इत्यमरः ॥—सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम्बू, On

this Hemâdri and Sumativijaya have the following note : “अन्या-
प्यवमानिता साञ्जनमथ त्यजति.” And Hemâdri renders अञ्जनाविलं by
“कञ्जलनीलं”—पवनावलेपजं, Vallabha says : “वातपराभवभवं.”
—कुसुमानुसारिभिः, Here Hemâdri discusses : “कुसुमानुसारिभिरिति
तच्छीलको णिनि सुपि इत्यनुवर्तमाने पुनः सुग्रहणमुपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं । केवलस्योपसर्ग-
स्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यमिति जयमङ्गलाकारः । तथा भट्टिकाव्ये । “स कर्मठः कर्मसुतानु-
बन्धी” इति । तथात्रैव । “तामभ्यगात्तद्दितानुसारी ” इति. Cf. R. XIV. 70.

P. 234. St. 37.—सुजातयोः, In order to support this epithet He-
mâdri quotes the following from Trivikrama : “सुजातं सुन्दरे प्रोक्तं सम्य-
ग्जाते च वस्तुनि ” इति.—स्तनयोः, On this Hemâdri makes the following
remark : “सखीवन्तु कुचालिङ्गनात् । स्तनयोरिति षष्ठासप्तमी वा.”—निमिमील, A
proverbial saying. The Southern and the Deccan Mss. of Malli-
nâtha's commentary omit the following authority of Halâyudha pro-
duced by the Northern Mss. “निमीलनं दीर्घनिद्रा च” इति हलायुधः।—तमसा,
The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary
omit the following authority of Amara produced by the Northern
Mss. “तमस्तु राहुः स्वर्भानुः ” इत्यमरः ।

P. 234. St. 38.—करणोज्झितेन, ‘Forsaken by the senses,’ i. e.
insensible. Hemâdri appears to be more correct than Mallinâtha :
“करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन त्यक्तेन.” Châritravardhana : “करणैरिन्द्रियैरुज्झितं त्य-
क्तेन वपुषा शरीरेण.” The Southern and the Deccan Mss. of Malli-
nâtha's commentary omit the following authority of Amara produc-
ed by the Northern Mss. “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ” इत्यमरः ।
—ननु, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commen-
tary omit the following authority of Amara produced by the Northern
Mss. “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयमंत्रणे ननु ” इत्यमरः ।—सह दीपार्चरूपैति मेदिनी,
Châritravardhana explains : “तैलस्य निषेक आवर्जनं तत्समन्तरमेव निपतता
बिन्दुना साकं दीपार्चिर्दापज्वाला मेदिनी भूमिमुपैति ननु एवं । सापीति भावः.”

P. 235. St. 39.—कमलाकरालयाः, Analyse : “कमलानां आकरः एव
आलयः एषां ते तथोक्ताः.”—चक्रद्युः, Sumativijaya remarks : “तद्दीनस्वरं
श्रुत्वा पक्षिणोऽपि रुदुरिति भावः.”

P. 235. St. 40.—प्रतिकारविधानं, ‘The application of a remedy.’
—तथैव संस्थिता, On this epithet Hemâdri, Châritravardhana and
Sumativijaya have the following to say : “तुल्येऽपि करणेऽजः कथं बुद्धः
सा मृतेति हेतुमाह.”—आयुषः, The Southern and the Deccan Mss. of
Mallinâtha's commentary omit the following authority of Amara
produced by the Northern Mss. “आयुर्जीवितकालो ना ” इत्यमरः ।

P. 235. St. 41.—प्रतियोजयितव्यवहकीसमवस्थां, On this both Hemâ-
dri and Châritravardhana hold the following discussion : “प्रोपाभ्यां

समर्थाभ्याम्, " Pāṇini, I, 3, 42. इत्यत्र संज्ञास्य समानार्थत्वं । तद्वत्समवस्थामिति ।
 " वटि भागुरिरङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः " इति अकारलंघो वा । ' After the verb
 क्रम्, the Atmanepada is employed when it is preceded by the prepo-
 sitions प्र and उप, both conveying the same sense, viz., that of ' begin-
 ning an action. '—सत्त्वविह्वान्, The Southern and Deccan Mss. of
 Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara
 produced by the Northern Mss. " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम् " इत्यमरः ।

P. 236. St. 42.—**करणापायविभिन्नवर्णया**, Here Hemādri says, "इत्थं-
 भूतलक्षणे," Pāṇini II. 3. 21. इति तृतीया । ' Any mark or attribute, by
 which is indicated the existence of a particular state or condition, is
 put in the instrumental case to express this relation. ' As, जटाभिस्ता-
 पसः ' He is an ascetic by (the fact of his having) matted hair. ' अपि
 भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् ' Your honour might see the student by
 the fact of his having a कमण्डलु. ' So also छात्रेणोपाध्यायं ' A teacher
 by the fact of his having students. ' शिखया परिव्राजकं ' A Parivrājaka
 by a tuft of hair. ' But not so here, कमण्डलुपाणिछात्रः ' A student
 has कमण्डलु in his hand. ' Because here in the compound कमण्डलुपाणि
 is hidden the mark.

P. 236. St. 43.—**विललाप**, The Southern and the Deccan Mss.
 of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara
 produced by the Northern Mss. " विलापः परिदेवनं " इत्यमरः ।
 —**कैव**, Here एव does not turn the sentence from an interro-
 gative into an affirmative one, but simply strengthens का.—**स
 बाष्पगद्गदं**, &c., A proverbial saying. All other commentators than
 Mallinātha read सबाष्पगद्गदं where Hemādri explains : " स इति पदभङ्गो
 वा । तदा बाष्पगद्गदं । " अर्श आदि—" Pāṇini, V. 2. 127. On the latter
 half of the verse both Hemādri and Chāritravardhana make the fol-
 lowing remark : " धीरस्य कुतः शोक इति चेदत आह. "—**अभितप्तमयोऽपि
 मार्षेर्भजते**, A proverbial saying.

P. 237. St. 44.—**किमिव**, The same as किम्, strengthened by इव
 in its inclusive force which it has in the present verse.—**प्रहरिष्यतः**,
 ' wishing to strike. ' The future participles in Sanskrit are often
 used in a desiderative sense.—**साधनं न भविष्यति**, Hemādri, Chāritra-
 vardhana and Sumativijaya explain it as : " असाधनं पुष्पमपि साधनं
 जातमन्यक्किमुत्तेयर्थः " । and " यत्र पुष्पमालैव साधनमासीच्च शस्त्रादि कथं न
 साधनं भविष्यतीति भावः " &c.

P. 237. St. 45.—**प्रजान्तकः**, On this Chāritravardhana has the
 following note : " प्रजाग्रहणं कृतान्तस्य समस्तसाधारण्येन जीवनापहर्तृसूचनार्थं
 प्रकटार्थं वा. " And Hemādri has : " प्रजाग्रहणं विस्पष्टार्थः. "—**मे**, On this
 Hemādri remarks : तं मे शब्दो निपातेषु द्रष्टव्यो । " त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे " इति
 नामनः.—**अत्र**, ' In the case of Indumati's death. '

P. 237. St. 46.—**सगियं**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary, unanimously omit this verse (excepting of course the D Mss.). But the Bengal, Rajputanā and some manuscripts of the Gujaratha province produce it. From the internal evidence it does not lead one to conclude that the stanza in question to be an interpolation. It must have evidently come from the pen of Kālidāsa since it chimes in so well with the preceding as well as foregoing context. Other commentators including Hemādri do not pronounce it to be spurious or क्षेपक. It is difficult to know on what ground these Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary have omitted this genuine verse of Kālidāsa.—**विषनीश्वरेच्छया**, Hemādri renders: ईश्वरेच्छया by “ देवस्येच्छया ” and has the following : “ अवेन्दुमतिनाशादमृतरूपाया मालाया विषत्वं । सिद्धविषत्वायाश्च तस्या नृपाहननादमृतत्वं.” And Vallabha has the following : “ ईश्वरेच्छया देवप्रेरणया अमृतं विषं भवेत् । उक्तं च । “ प्राप्यते मरणे यत्र बन्धनं श्रीः सुखं वधूः । स तत्र नीयते स्वेन कर्मणा गलहस्तितः.”—**जीवितापहा**, On this Hemādri holds the following discussion : इत्ययं शब्दः चिन्त्यः । “ अपे क्लेशतमसोः ” Pāṇini, III. 2. 50. इति अस्य विधानात् । “ क्लेशरागतमोदपदुःखरोगज्वरादिषु । उः कर्मस्वपहन्तेः स्याद्भ्यातः पापापहः शिवः ” इति गणदर्पणोक्तघटते । यथात्र सप्तदशसर्गे । “ परकर्मापहः सोऽभूत् ” १७-६१ । एकोनविंशे सर्गेऽपि । “ अन्वभुंक्त सुरतकृमापहां ” १९-३९ इति. And Chāritravardhana has : “ जीवितापहेति चिन्त्यं । कथं । “ आशिषि हनः ” Pāṇini, III. 2. 49. इत्यस्याप्राप्तेऽप्रत्ययस्य । एके तु । “ अपे क्लेशतमसोः ” इति नियमाययपि उप्रत्ययाभावास्तथाप्यन्येभ्योऽपि दृश्यते इति प्रयोगानुसरणाद्वाश्रयप्रहाणश्च साधुत्वं ब्रूवते ” । Translate the aphorisms:—“ The affix उ comes after the verb हन् ‘ to kill, ’ when it is compounded with the preposition अप्, and when the object in composition with it, is the word क्लेश ‘ pain, ’ or तमस् ‘ darkness. ’ This aphorism has its scope when the sense is not that of benediction. ‘ The affix उ comes after the verb हन् ‘ to kill, ’ when the object is in composition with it, and when benediction is intended. ’

P. 238. St. 47.—**वेधसा**, Chāritravardhana renders it by “ दैवेन. ” —**अशनिः**, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “ वज्रं ”, where Hemādri has the following : “ अशनेः प्रायेणैष स्वभावे यदुपरिशाखातरोर्नाशयति न स्तम्भं. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ” इत्यमरः । —**तरुः**, Hemādri explains : “ तरुराजो लतेन्दुमती. ”—**अथवा**, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it as : “ इति पूर्वापेक्षायां पक्षान्तरे. ”

P. 238. St. 48.—कृतवत्स्यसि, On this Hemādri holds the following discussion : “ मयि अपराद्धेऽपि कृतवति अवधारणामवज्ञां नासि । अव्ययानामनकार्यत्वात् । असीत्यव्ययं । तथा पाणिनीयमतदर्पणे । “ अस्यस्मि मन्ये शङ्कं ब्रूयाह चहर्षको इति [द्रूहमाह्य चकथकाविति, and ब्रूयासाहवर्थकाविति Mss.] ? । अथ वा । असीति वर्तमानसामीप्ये भूतार्थे लट्.” —यद्वा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. यदेति हेत्वर्थः । “स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ” इति गणव्याख्यानान् । —एकपदे, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Viśva produced by the Northern Mss. “ एकपदे स्यात्तत्क्षणं पदव्यामेकपदपि ” इति विश्वः । —आभाष्यं न मन्यसे, Hemādri gives the substance in the following words : “ कथं प्रलपतां मम वचनं न ददासीत्यर्थः,” and Chāritravardhana gives : “ एवं विलापं कुर्वाणं मलक्षणं जनं कथं न संभावयसि ” इति.

P. 238. St. 49.—ज्ञः, Chāritravardhana defines : “ प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ” इत्यादिधूर्तलक्षणं रुद्रटालंकारादवसेयं,” and Hemādri has : “ गूढविप्रियकृच्छ्रः ” इति दशरूपके.—ध्रुवं, Chāritravardhana explains : “ निश्चये उत्प्रेक्षायां वा.” —परलोकमसंनिवृत्तये गतासि, A proverbial saying.

P. 239. St. 50.—यदि अन्वगात्, Aja does not know that it did, as he fell insensible and was restored to his senses afterwards. —आत्मकृतेन, construe with प्रबलां.

P. 239. St. 51.—अपि, Hemādri remarks : “ अपिशब्देन लवस्य क्षणविनाशित्वं [क्षणविलासित्वं Ms.] सूचितं.” —असारतां, Hemādri explains as : “ असारताशब्देन यद्यपि निन्दा प्रतीयते तथापि धिग्जालमिति वचनं पौनरुक्त्यं । “ उभयवर्तसाः कार्यो धिगुपयोदिषु त्रिषु । द्वितीयाप्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ” इति द्वितीया.—स्वेदलवोद्गमः equivalent to उद्गतस्वेदलवाः.

P. 240. St. 52.—ननु शब्दपतिः क्षितेरहं, A play upon the word पतिः. —कृतपूर्वं, Hemādri analyses : “ पूर्वं कृतं इति कृतपूर्वं “ वाहिताग्न्यादिषु ” Pāṇini, II, 2. 37. ‘ In the compounds आहिताग्नि and the like, the निष्ठा formed-word (the past passive participle) may optionally be placed first.’ Thus अग्न्याहितः or आहिताग्निः ‘ One who has consecrated fire.’ But Chāritravardhana, like Mallinātha, takes it to be a सुसुप्त compound, i. e., the केवल or n compound. See our note to St. 1, Canto I. —त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः, A proverbial saying.

P. 241. St. 54.—गुहागतं तमः, ‘ The darkness that is in the caves in which those creepers stand.’ —नक्तं, Cf. Chāritravardhana : “ हिमाद्रौ नक्तमोषधयः मप्रकाशा भवन्तीति प्रसिद्धिः.” Cf. Ku. I. 10. “ भवन्ति यत्रोषधयो रजन्यामैतलपूराः सुरतप्रदीपाः.”

P. 241. St. 55.—निशि, On this Hemādri makes the following remark : “ निशीत्यनेनालकस्थाने तमः सम्बन्धः सूचितः. ” On this passage Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ प्राणिनां संयोगवियोगौ विलोक्येते तत्त्वया किमर्थमेवं संतप्यते इत्याशंक्याह. ”—For the second half compare Buddha, V canto, 57 verse “ अपरा न बहुनिर्मलितास्यो विपुलास्याऽपि शुभध्रुवोऽपि सत्यः । प्रतिसंकुचितारविन्दकोशाः सवितर्यस्तमिते यथा नलिन्यः ॥

P. 241. St. 56.—विरहान्तरक्षमौ, Hemādri explains it as : “विरहलक्षणं रसाकरे । “ विप्रलम्भस्तु सामान्ये वियोगे विरहोऽन्यथा । यावज्जीववियोगे स्यादीर्घ्याख्योऽहर्निशं भवेत् ” इति । “ मृत्प्रियाणामत्यंतं यावज्जीववार्तिदायिनां [दायिनं Ms] । वियोगं विरहं प्राहुर्दुस्सहं पूर्वसूरयः ” इति शब्दार्णवे । कथमत्र कोकोविरहः “ समानधुमार्थनिर्देशं तद्वत् ” इति साहित्यमीमांसामुक्तात् । “ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव च ” इति काव्यप्रकाशे । “ व्यतिरेक आधिक्यं. ” Chāritravardhana's explanation appears to be better than that of Mallinātha. He says : “ विरहस्य वियोगस्यान्तरमवधिं क्षमेते इति तादृशौ । चक्रवाकादयस्तु संयोगो भविष्यतीत्याशावन्धेन विरहेऽपि धीरत्वमवलम्बन्ते इत्यर्थः. ” And Hemādri explains : “ वियोगनिमित्तकालव्यवधानक्षमौ, ” ‘able to bear the interval of separation.’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरिक्षभेदतादर्थ्ये ” इत्यमरः ।—इयिता द्वन्द्वचरं पतच्छिणं, The poets say that the चक्रवाक, though he has his mate all night beside him, can never, as long as the night lasts, come in close contact with her. Cf. Mv. II. 9. “ अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे. ”—अत्यन्तगता, ‘Altogether gone,’ i. e., gone forever. On this stanza Chāritravardhana remarks : “ पुरा किल दशरथान्मजस्य रामचन्द्रस्य शापाद्रात्रौ चक्रवाकयोर्विरहः । रामस्तूत्पत्स्यतेऽतः । कथमत्राजविलापे चक्रवाकविरहं रचयाश्चकार । कवेरयतनत्वादिलोक्यमानस्य वर्णनत्वात् दूषणमत्र । अथ वा । संसारस्यानादित्वाद्रामपरम्पराया अव्यनादित्वाद्युक्तमेवोक्तं. ”—कथमत्यन्तगता न मां दहे, A proverbial saying.

P. 241. St. 57.—नवपल्लवसंस्तरे, On this Chāritravardhana remarks : “ पल्लवानां नवशब्दोऽतिक्रमोऽलम्बसूचनार्थः ” इति.—कथं विप्रहिष्यते वद, On this Hemādri observes : “ तस्य दुःसहत्वात्. ”—वामोर, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये ” इति केशवः ।

P. 242. St. 58. —प्रथमा, Hemādri renders it by “प्रवरा वा.”—रहःसखी, Hemādri explains : “ रहस्येकान्ते सखी । सुरतेऽपि निबन्धनाद्रहःसखी. ”

P. 242. St. 59-60.—निहिताः, Chāritravardhana explains as : “ गुणगणकलितां मामन्तरेणासावजो दुःखवान् कथं भविष्यतीति मामाश्वासयितुं परपुष्टा-

दिसु स्वगुणा निहिता इत्यर्थः । परं ते गुणाः &c. —अवलम्बितुं न क्षमाः, On this Hemādri makes the following remark : “ तवोपरि दोषो नास्ति । गुणा एव न शक्ता इत्यर्थः.”

P. 243. St. 61. —मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च, Here Hemādri : “ विवाहकरणं प्रयोगरत्नावल्यां । “ विवाहमङ्गलाचार-^ममङ्गलाचारा Ms.] गीतनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणोद्गाहिता श्यामा जायते कुसुमाकुला [कुसुमान्विता Ms.]. ” The matching of a tree with a creeper, and even the celebration of a sham marriage between them is a favourite idea with the poets. Compare also the affecting scene where S'akuntalā bids farewell to her favourite creepers and the reply that the sage कृव makes. S'a. IV. “ सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् । चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयमस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतिचिन्तः.”

P. 243. St. 62—कृतदोहदस्त्वया, Hemādri gives the following note : “ तथा च प्रयोगरत्नावल्यां । “ नूपुरान्वितपादेन तरुण्या ताडितो भृशं । अशोकः केसरो वक्त्रसीधुसिक्त्रं फुलति ” इति । and further “ तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतं । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहलं स्यात्तु तत्क्रिया ” इति शब्दार्णवे. And Chāritravardhana and Sumativijaya have : “ स्त्रीणां चरणप्रहारेण अशोक-तरुः पुष्प्यतीति प्रसिद्धिरतः पादप्रहार एवाशोकस्य दोहद इति भावः.” Cf. also Mv. III. 17. “ अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा । नवान्मुखरुहकोमलेन चरणेन संभावि-तः । अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न संपत्स्यसे । वृथा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारण-म्.”—अलकाभरणं, ‘ which should have, were you living, decorated your hair.’—निवापमाल्यत्ताम्. On this compare the following from As'valāyana Grihya Sūtra, 4, Adh. 8 Kandikā, Bibli. Indi. series “ एतस्मिन्कालं गन्धमाल्यधूपदीपाद्यादनानां प्रदानम् ” ॥ १ ॥ ‘ In that moment the gifts of perfumes, garlands, incense, lights, and, clothes are offered (to the Brāhmanas).’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ निवापः पितृदानं स्यात् ” इत्यमरः ।

P. 243. St. 63.—अन्यदुर्लभम्, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ अन्यस्याः । सर्वनाम्नो वृ-निमात्रे पुंवद्भावः । यद्वा । अन्येन वृक्षेण दुर्लभं ” ।—त्वं शोच्यसे, Here Hemādri says, शोच्यसे इत्यत्र इवशब्दसंबन्धो वा.”—चरणानुग्रहं, Here Hemādri discusses, “ शेषत्वादिवक्ष्या, “ अधीगर्थ.” Pāṇini, II. 3. 52. इति न पटी. Translate the aphorism :—“Of the verbs having the sense of ‘ remembering ’ (अर्धाकृ) and of द्य् ‘ to give,’ ‘ to pity,’ ‘ to protect,’ ‘ to move,’ and of ईश् ‘ to rule or be master of,’ the object takes the genitive case-affix.” See Apte's Guide p. 81. Third Edi.

P. 244. St. 64.—**विलासमंखलां**, ‘A fancy zone,’ i. e., a zone or girdle made of various flowers to be worn in the place of the usual one of gold set with diamonds &c.

P. 244. St. 65.—**प्रतिपच्चन्द्रनिभः**, Châritravardhana reads °चन्द्रमुखः instead of °चन्द्रनिभः and explains, “प्रतिपच्चन्द्र इव मुखं यस्य स तादृशः । तर्धनशीलत्वात्समस्तजनैरुक्तं यथा विलोक्यमानत्वाच्च ” । He goes on to say : “प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र प्रतिपत्साविध्यलक्षणया द्वितीयाचन्द्रो विवक्षितः । यद्यपि प्रतिपदि चन्द्रकलास्ते तथाप्यदृश्यमानत्वाच्च युज्यते । तथा चोक्तं किरांत । “प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपं” इति. Mallinâtha explains “प्रतिपत्तिनिदुरः as the predicate of व्यवसायः, and interprets the whole passage as, ‘although there are reasons why the व्यवसायः should not be प्रतिपत्तिनिदुरः, still it is so.’ Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha also take प्रतिपत्तिनिदुरः predicatively. Hemâdri says, “तथापि ते व्यवसायो मरणोद्यमः प्रतिपत्त्या दुराग्रहेण निदुरः । इदमेव मयावश्यं कार्यमिति प्रतिपत्तिरभ्युपगमस्तेन क्रूरः । Châritravardhana says, “इत्येतन्नित्यं यद्यपि जीवितालम्बनमस्ति । तथापि ते व्यवसायो मरणोद्योगः प्रतिपत्तौ प्रीतौ निदुरः कर्कशः पराङ्मुख इति भावः ” Vallabha says, “तथापि ते तव व्यवसायः प्रतिपत्तिनिदुरः स्वभावनिर्दयः. ” What Aja means, however, appears to be different. He says that ‘although there were reasons why Indumati should not be in haste to leave her friends, her promising son and himself who loved her so dotingly, still her action (of leaving them forever) was irreconcilable with love.’ Sumativijaya interprets the passage in the same way as these commentators do.—**एकरसः**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ” इत्यमरः । —**प्रतिपत्तिः**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च ” इति विश्वः ।

P. 244. St. 66.—**धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता**, ‘All love is at an end, pleasures are no more.’ Hemâdri renders रति by “सुरतं रमणं च.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “धृतिर्योगान्तरं धैर्यं धाग्नाध्वस्तुष्टिषु ” इति विश्वः । —**आभरणप्रयोजनं गतं**, Châritravardhana explains : “शृङ्गारादिकं गतं । “नाकामा मण्डनप्रियः ” इत्युक्तत्वात्.”

P. 245. St. 67.—**प्रियाशिष्या**, Châritravardhana enumerates some of these sixty four arts or accomplishments as they are otherwise called, “गीतनन्यवादिचित्रचुम्बनाश्लेषपुष्पसंदर्भसारिक्रीडालिपिज्ञानादीनां चतुःषट्संख्याकानां च विद्याध्ययने प्रियाभिमतं शिष्यान्तेवासिनीति ” । And gives the substance of the passage in the following words, “एकस्यास्तवा-

हरणे धृतिरत्यादीनां राज्यालम्बनभूतसचिवादीनां च हरणमित्यर्थः. ”—हरता त्वां &c., A choice expression. Here Hemādri explains it as, “एते वांनावादय अदिशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः.” And giving this Vārtika, he goes on quoting the following : “त्वामां द्वितीयायाः” Pāṇini, VIII. 1. 23. इति न । तथा मेघदूते । “जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः.” He gives the substance of the passage in the following words : “म-चिवस्त्वमेव । सखापि त्वमेव । प्रियशिष्यापि त्वमेव । शासितुमर्हो शिष्या.”

P. 245. St. 68.—मदिराक्षि, Chāritravardhana gives reason for the epithet, and says, “मदिरे हर्षदायिनी प्रान्तशोणे वा पद्मिनीजातित्वादक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ।” “मदयताति मदिरे” इति । “इषिमदिमुदिदिदिदिदिदि” — &c., Unādi Sūtra, 51, S. K. p. 321. “इति मदिरहर्षग्लपनयोरित्यस्मादौणादिकः किरच्प्रत्ययः” । And remarks “मदिरावदक्षिणी यस्यास्तत्सम्बुद्धाविति कश्चित् । “प्रा-तरके च नेत्रे” इति रतिरहस्योक्तौ । Hemādri has the following : “म-दिराभिधमक्षि दृष्टिर्यस्याः सा तत्सम्बोधनं । यथा संगीतकलिकायां । “स्निग्धार्द्धमुकुटा कान्ता लम्बिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्येन दृष्टयः । सौष्टवेनापरि-त्यक्ता स्मेरापांगमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ” इति । यद्वा । मा-यन्ति आभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्याः सा । इषिमदीन्यौणादिकः किरच्प्रत्ययः । “बहुव्रीहौ सक्थ्यशोः स्वाङ्गात्पञ्च,” Pāṇini, V. 4. 113. इति षच् । ततो ङीप् । वा-मनस्तु । “इतो मनुष्यजातेः” Pāṇini, IV. 1. 65. इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा च लक्ष्यानुसारतः इति ङीपं शास्ति । “अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः,” Pāṇini, VII. 3. 112. इति ह्रस्वः. Vallabha says : “मदिरा दृष्टिविशेषा ” । उक्तं च । “ईषत्कम्पितपद्मा-या विवृतपद्मलोचना । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिराक्षिरुणे मदे.” [मदिराक्षिरुणा मता ?] —मदाननार्पितं, Hemādri and Chāritravardhana analyse : “मदाननेन मन्मुखेनार्पितं.” It should rather be interpreted “मदानने अर्पितं” than in the manner of Mallinātha. Hemādri and Chāritravardhana in-terpret it better. The wine was taken by Aja in his mouth and was thence directly transferred into that of Indumati. This was how she usually drank (मधु) when she was here ; but that she is dead and gone the drink that she would now obtain was merely the watery oblation, soiled by his tears, and that too unlike the luscious wine poured by her husband directly into her mouth, would now be sent from this world to the next where she resides. —अनुपास्यसि, ‘ When alive, Indumati used to drink after (अनु पा) Aja.’ Cf. Hemādri : “न हि मुरसं वस्तु भुक्त्वा नीरसं रोचते । यद्वा । मधुपानानन्तरं वैद्यशास्त्रोक्तमनुपानं सूचितं । मधुपानानन्तरं जलपानं निषिद्धं । परलोकोपगतमित्यनुपान-स्य विलम्बः सूचितः.” Also Chāritravardhana : “ननु क्त्वाप्रत्ययादेव ज-लाञ्जलिपानस्य पश्चाद्वावो लब्धोऽतः किमर्थोऽनुपयोगः । अत्रोच्यते । मधुपानानन्तरं का-येमनुपानमित्यगदकाराणां भाषणानुरोधाददोषः इति । मधुपानापेक्षया पश्चात्पानस्य विव-क्षितत्वादित्यन्यः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern

Mss. यथाह महामहः । “अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिमिते । दधि मये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ” इति । तच्च इहैव युज्यते । इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेद-विरोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ।

P. 246. St. 69.—विभवेऽपि सति, Hemādri says : “ यद्वा । सति प्रशस्ते विभवेऽपि. ”—विलोभनान्तरैः, Hemādri explains : “ विलोभ्यन्ते प्राणिनः ए-भिरिति विलोभना विषयास्तैरहतस्याप्यनाकृष्टस्य । यद्वा । विलोभनान्तरैरन्याभिः स्त्रिभि-रहतस्येति प्रीतिकारणं. ”—त्वदाश्रयाः, On this Hemādri remarks : “ त्वयि मृतायां त्वां विना किमपि सुखं नानुभवामीत्यर्थः. ”

P. 246. St. 70.—करुणार्थग्रथितं, Hemādri explains : “ करुणोऽर्थोऽभि-धेयो वाच्यो यस्य रसस्य तेन ग्रथितं गुम्फितं । करुणभासावर्थेऽनेति वा । यथा तथा. ”—अपि, Here Chāritravardhana remarks : “ अपिशब्देनाचेतनत्वं योत्यते. ”

P. 246. St. 71.—स्वजनः, Hemādri analyses : “ स्वासां ज्ञातीनां जनः इति वा. ”—कथंचित्, ‘ With difficulty. ’ “ बलात्कारेण ” says Chāritravardhana.—कृतान्त्यमण्डनां, Vallabha reads तदन्यमण्डनां and interprets : तदेव कृतमण्डनं [कृतं मण्डनं ?] यस्याः सा तां. ” Chāritravardhana appears to have read with Vallabha. For he says : “ तदा क्रियमाणमन्त्यं प्रेतोचितं मण्डनं यस्याः सा तां । अथ वा । सैव सुरस्तमन्त्यं मण्डनं यस्यास्तामिन्दुमती. ” Hemādri agrees distinctly with Mallinātha. The final decorations alluded to in the text were those which a Suvāsini (a woman whose husband is alive) is entitled to receive even after her death. As Indumati died a Suvāsini she was every way entitled to receive all honours and decorations which her husband offered to her after her demise. The funeral decorations of the dead body prescribed by As’valāyana are as follows : “ प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुलिप्य नलदमालां जपामालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्यगग्रेण प्राक्षि-रसमाविःपादमाच्छादयेयुः परिधानं चान्यदयुरवच्छेदं कर्त्ता संगृह्णीयात्. ” Grihya Paris’isṭha, Adh. III. Kandikā I. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ” इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदा-नत्वाच्चतुर्थी ।

P. 247. St. 72.—वाच्यदर्शनात्, Here Hemādri quotes the follow-
ing from Pratāpamārtanda : “ उपक्रोशश्च निर्वादो विज्ञेयं वाच्यमद्वयोः ” इति.
—अनु संस्थितः, On this Chāritravardhana remarks : “ अथ वा अनुसंस्थि-
तः इत्येकमेव पदे । अनुमृतः इत्यर्थः. ”—अभिसात्, The Southern and the
Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following autho-
rity produced by the Northern Mss. “ तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः ।
—न चकार शरीरमभिज्ञात्, A proverbial saying.

P. 247. St. 73.—दशाहतः परे, 'After the ten days' Cf. Hemādri, "विद्वानक्षत्रियश्रेष्ठदशाहं" इति विष्णुस्मृतिः । अन्यस्य तु । "दशाहात्कृत्यते विप्रो द्वादशाहात्तु बाहुजः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन श्रुयति" इति. And discusses दशाह exactly like Mallinātha and adds the following : "अमरश्च" । "अह्नाहान्ताः ऋद्धेभदाः" इति । "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते" इत्यादौ द्वितीयान्तः." And Chāritravardhana has : "भूमिदक्षिणाविषय एकादशाहादिश्राद्धादयः," and adds the following : "क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः" इति पराशरवाक्यात् । क्षत्रियस्तु दशाहमाशौचं तदपि स्वधर्मनिरतत्वं चेत् । यद्वा । दशाहो विधिविशेषो नत्वशौचावधिः । यतो द्वादशाहेन क्षत्रियस्य श्रद्धिः सर्वं स्मृतिषु स्मर्यते." And Vallabha adds : "दशाहोऽत्र विधिविशेषो न तु दश दिनानि." The explanation of Mallinātha, as well as Hemādri, appears to be correct. It is not clear what is the particular rite called दशाह, if any so called, that is referred to by Chāritravardhana and Vallabha. —पुर एवोपवने, There are two kinds of ceremonies constituting what is called the 'अन्येष्टिः' or the funeral rites. The first class of ceremonies are those that are performed during the period of ten days of mourning. These, as a rule, should be performed in the burning ground. The other class of ceremonies are performed after the tenth day and these are the ceremonies, it appears, here referred to. These ceremonies may be performed at home, in a cow-shed or a garden attached to the house. And the poet means that though Aja could have returned to the city and celebrated the ceremonies, to be performed after the mourning period, at home, he nevertheless performed these rites in the very garden where Indumatî died, and returned home after everything had been done. So great was his sorrow and reluctance to return alone to that house whence he had departed with Indumatî, and where he would now have to perform her funeral obsequies.

P. 248. St. 74.—तया विना, Hemādri gives reason in the following words : "निष्प्रभवात्"—परिवाहमिवावलीकयन्, 'Seeing as it were the outflow of his grief,' Hemādri remarks : "तस्य शोकस्य तत्र भागीकृतत्वात्." परिवाह means the flow of water that passes through a sluice, and the poet means that the suppressed sorrow of Aja found its way out like water, that being dammed into a collection finds its way out through a sluice.

P. 248. St. 75.—सवनाय दीक्षितः, One who has taken दीक्षा or has undergone the initiative ceremony of a sacrifice is not at all allowed to leave the place of sacrifice until it is completed. The sacrificer should remain in his seat every day at sun-rise and

sun-set : “मा त्वान्यत्र दीक्षितविमितादादित्योभुदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वा.” Baudhâ-yana Sûtra, Somaparakarana.—शिष्येण किलान्वबोधयत्, Hemâdri re-marks : “अन्तेवासिना वामदेवेन.” And Châritravardhana has the fol-lowing : “स्वयं गृहीतदीक्षत्वाद्रशिष्टः शिष्यं प्राहिणोदित्यर्थः”.

P. 249. St. 76.—न भवन्तमुपस्थितः स्वयं, Hemâdri gives the reason for Vas'istha's not coming personally to see the king : “दीक्षितेन न किल गन्तव्यमिति.” And Châritravardhana and Sumativijaya have the following : “विहितसंकल्पः कापि न व्रजेदिति.” And Vallabha says : “दीक्षितेन किल नागन्तव्यमिति । यदि वा । दुःखिताः आभासनीयाः इति कृताचारः.”—प्रकृतौ स्थापयितुं ततश्च्युतं, A proverbial saying.

P. 249. St. 77.—विभ्रुतसत्त्वसार, Hemâdri explains it as : “विभ्रुतं विख्यातं सत्त्वं सारो यस्य तस्य संबोधनं । हर्षविषादयोरेकरूपा बुद्धिः सत्त्वं.”—हृदि चैनमुपधातुमर्हसि, A proverbial saying.

P. 250. St. 78.—अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु, Châritravardhana : “अ-जन्मनो अमरहितस्य पुरुषस्य विष्णोः पदेषु भूम्यन्तरिक्षस्वर्गेषु.” And Hemâdri has : “स्वर्गमृत्युपातालेषु.” And Vallabha gives the following : “भूर्भुव-स्स्वर्लक्षणेष्ु.”—ज्ञानमयेन पश्यति, Sumativijaya gives the substance of the passage in the following words : “भुवनत्रये कालत्रयस्य वार्ता गुरुर्वशिष्ठो ज्ञानेन जानातीति भावः.”

P. 250. St. 79.—तृणविन्दोः, Hemâdri explains : “अत्रिवंदयात्स्वर्गरा-ज्यहरणे परिशङ्कितः.”—हरिणीं सुराङ्गनाम्, Hemâdri explains it as : “यद्वा । किंविशिष्टं सुराङ्गनां हरिणीं सुवर्णप्रतिमामतितेजस्विनीमित्यर्थः,” and supports it by citing the following : “हरिणीं स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या” । “वृ-द्धिरादै च” Pānini, I. 1. 1. इति सूत्रे न्यासे तुल्यविभक्तिकानां तदुपसमारोपो दृष्टो यथा सिंहो माणवक इति.”

P. 250. St. 80.—क्षमवेलाप्रलयोर्मिणा, Cf. Châritravardhana and Sumativijaya : “कल्पान्तकालकलोलसद्देशेन.” प्रलय means the final destruc-tion of the world brought about by a deluge as predicted by the several Purānas ; and a प्रलयोर्मि is a wave that will, according to the theory of the Purānas, rise at that time. वेलाप्रलयोर्मि is a ‘des-structive wave breaking the barriers of the coasts.’—प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्, Hemâdri analyses : “यद्वा । प्रकृष्टेन चारुणामुखेन आविष्कृतः प्रक-टीकृतभारुर्मनाहरो विभ्रमो विलासो यया तां तथोक्तां.”

P. 251. St. 81.—परवान्, Châritravardhana and Sumativijaya render it by “शक्रार्थान इत्यर्थः.”

P. 251. St. 82.—ऋथकैशिकवंशसंभवा, The Krathakais'ikas are the same as the Vaidarbhas. See our note to stanza 39, Canto V. Cf.

Vallabha : “ विदुर्भवंशसेभूता, ” and Châritravardhana says : “ क्रथकै-
शिक्रयोविदुर्भशरयोवैशसमुद्रवा. ”—महिषी, Châritravardhana explains it
by “ पट्टराज्ञी. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's
commentary omit the following authority of Amara produced by
the Northern Mss. “ कृताभिषेका महिषी ” इत्यमरः । See readings.

P. 252. St. 83.—अपायचिन्तयालं, Hemādri and Châritravardha-
na render it as : “ नाशचिन्तयालं, ”—उपस्थिता, Hemadri. Châri-
travardhana and Sumativijaya explain it by : “ नित्या. ”—कलत्रि-
णः, Châritravardhana remarks : “ राज्ञां भूरेव भिया ” इत्यर्थः.

P. 252. St. 84.—मदवाच्यम्, Is equivalent to “ मदेन यद्राच्यं तत्, ”
‘any thing censurable done through arrogance,’ the arrogance being
in the present case that which good fortune was likely to produce.
Cf., Châritravardhana and Sumativijaya : “ राज्याभिगमेन यत्तवापयशो ना-
सीचेन तच्छ्रुतं प्रादुर्भूतं । संप्रति त्वदधिगतदुःखपरित्यागेन तच्छ्रुतमत्यंतं प्रकटय. ”

P. 253. St. 85.—भिन्नपथाः, On this both Châritravardhana and
Sumativijaya make the following remark : “ केचिन्मर्त्योः केचिन्पशवः के-
चिद्देवाः केचिद्रक्षांसि. ” ‘Of those that dwell in heaven the conditions
are different;’ literally, ‘the ways of those who enjoy the other
world differ according to their respective actions.’ The
above explanation of Châritravardhana and Sumativijaya does not
properly bring out what the poet means. Souls are nowhere de-
scribed as entering into bodies of different species while they live in
heaven, but they do so only on earth.—अनुमृता, Châritravardhana
says : “ अथ वा । अनुमृतेन्दुमती विशेषणं । मृद् प्राणत्यागे । मौपसर्गस्यास्य सक-
मं कृत्वा न कर्मणि कः । त्वयानुमृता यस्यास्मा पञ्चानुमृते सा इत्यर्थः । अथ वा । भा-
वे कः । अनुमृतं मरणं यस्यास्मेति. ” And Hemādri has : “ अनुमृतं यस्याः स-
ति प्रथमान्तो वा. ”—परलोकोनुषां, Vallabha remarks : “ प्राप्यते मरणं यत्र
बन्धनं त्रीः सुखं वधूः । स तत्र नीयते स्तेनकर्मणा गच्छस्ति. ”

P. 253. St. 86.—अवशोकमनाः, Analyse, “ अवगतः शोकां यस्मात्तदप-
शोकं गतदुःखं मनो यस्य सः. ”—स्वजनाश्रु, The Southern and the Deccan
Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority pro-
duced by the Northern Mss. “ बन्धुस्वम्बजनाः समाः ” इत्यमरः ।

P. 254. St. 87.—मरणं, Both Hemādri and Châritravardhana ex-
plain it as : “ नित्यत्वात्. ” And further Châritravardhana says :
“ अत्र मरणशब्देन स्थूलशरीरपरित्यागोऽवगन्तव्यः शरीरारणः स्वान्मनो नित्यत्वात्. ”
(Cf. Buddha. Canto III, verses 58-59. “ किं केवलस्यैव जनस्य धर्मः सर्वप्र-
जानामयमीदृशोऽन्तः ” । and “ हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विना-

शः”।—विकृतिः, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya render it by “विकारः.”—क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्, Hemâdri gives the following reason: “विनाशित्वात्पिण्डस्य.”

P. 254. St. 88.—कुशलद्वारतया, ‘Regarding it (i. e. प्रियनाशं) as the door which leads to blessedness.’ Cf. Hemâdri: “न चेदजनविरह-सन्तापो युक्त एवेत्याह.”

P. 254. St. 89.—स्वशरीरशरीरिणौ &c., Here स्व is contrasted with “बाह्यैः.”—विरहः किमिवानुतापयेद्बद्ध &c., On this Hemâdri gives the following note: “सदा संयुक्तयां देहात्मनोरपि वियोगोऽवश्यभावी किं पुनर्बा-ह्यानामन्येषामिति । तदुक्तं । “सहजीवितयोर्नास्ति सम्बन्धः कायजीवयोः । पुत्रमित्रकल-त्रेषु सम्बन्धः केन हेतुना ” इति. And Châritravardhana has the following: “यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्धं तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः । इत्थं च ते चर्मणि रोमकूपाः कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये” इति.—श्रुतसंयोगविपर्ययो, Cf. Buddha. Canto VI. verse 20 “भवन्ति ह्यर्थदायादाः पुरुषस्य विपर्यये”

P. 255. St. 90.—द्युचां वशं गन्तुं नार्हसि, A proverbial saying. On this Hemâdri quotes the following from Gîtâ: “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रु-वं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्यं नानुशोचितुमर्हसि.”—द्वितयेऽपि, Hemâdri: “द्वौ अवयवौ येषां द्रुमाणां ते । वार्ताति शेषो वा । द्वितये इति बहुत्वं [बहुवचनं Ms.] अवयवभेदेन । “प्रथमचरमतया”—Pāṇini, I. 1. 33. इति सर्वनामता. Translate the aphorism:—“And also the words प्रथम ‘first,’ चरम ‘last,’ words ending with the affix तय, अल्प ‘few,’ अर्ध ‘half,’ कतिपय ‘some,’ and नेम ‘half,’ are optionally सर्वनाम, before the *nom. plu.* termination.”—चलाः, Sumativijaya gives the substance of the passage in the following words, “पवनेन वृक्षाः किल कम्पन्ते न गिरयः । तथा नीचाः शोकेनाभिभूयन्ते न तु स्वादृशा अतः शोकं दूरीकुरु इति भावः.”

P. 255. St. 91.—प्रतिगृह्य वचो &c., For a parallel expression in the same sense compare Buddha. Canto V. verse 71. “प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां &c.”—सुनि, Hemâdri says, “वामदेवं.”—शोकघने, ‘filled with grief’ The grief was so overwhelmingly great that it occupied the whole of the space and left no room in it for the advice of Vāmadeva.—अस्य, Hemâdri makes the following remark, “अस्येति हृदीत्यनेन सम्बध्यते.”—हृदि तदलब्धपदं, A proverbial saying.

P. 255. St. 92.—अवितथसन्नुतेन तेन, ‘By him whose words were not only agreeable but also true.’ This epithet seems to be employed here to show that in surviving some years after Indumati’s death Aja did not act contrary to his express desires contained in his lamentation. Although he lived eight years after her death he was yet अवितथसन्नुत, for he passed those years because his son was still

an infant, 'सूनां बालन्वातः'—सादृश्यप्रतिकृतिः,° As for the द्रव्य compound see commentary.—स्वमेष्टु, On this epithet Hemādri gives the following note : “ स्वमेष्टुस्त्वं तु जाग्रदशायामदृष्टवशादान्मा मुखदुःखभोगमुपभुंक्ते [° भोगं भुंक्ते Ms.] । तथा स्वभावस्थायामपि पूर्वकर्मवशादान्मा नाडांभिर्निगम्य [नाडातो निर्गम्य Ms.] तत्र देशे नवं देहं निर्माय पूर्वं शरीरं [पूर्वशरीरं Ms.] तत्रैव देशे प्राणवायुना रक्षन् स्वप्रभोगान् भुंक्त्वा पुनरापि पूर्वशरीरे प्रविशति । तत्रार्थे शातानयी भूतिः । “ प्राणेन रक्षन्परं कुलायं । वहिः कुलायादमृतभ्रमिन्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामो हिरण्यमयः पौरुष [पुरुष Ms.] एकहंसः । स्वप्नान्त उच्चावचमायमानो । रूपाणि देव [देव Ms.] कुरुते ब्रह्मिन् ” इति.—समाः, Hemādri remarks : “ हायनां आ शरत्समा ” । रूपनिर्देशाभावाच्च । समाशब्दः एकवचनान्तो बहुवचनान्तो वा । तथा प्रतापमार्तण्डः । “ शरत्स्त्रियां समा स्त्रान्वे भूम्येकत्वे च दृश्यते. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽर्द्धा शरत्समाः ” इत्यमरः ।

P. 256. St. 93.—अक्षप्ररोह इव सौधनलं विभेद, On this Hemādri remarks : “ अक्षन्यधो गच्छति मूर्धैरिति क्षीरस्वामी । महाराष्ट्रभाषा । पारंश्रियां चां विपरी [विपरि Ms.]. ” From this Marathi synonym it appears that Hemādri was a Marāṭhā Brāhmaṇa or at least one thoroughly conversant with Marathi. His father's name was, it appears from the colophon given at the end of each canto, Īś'varasūri. If Sūri were no objection his father appears to have been a native of Karnātak, or that part of Karnātak which is near the Mahārāshtra territory. His son Hemādri must have settled in Mahārāshtra from his childhood. The name Īś'vara is generally found among the Karnatic Brāhmīns. On this passage Chāritravardhana remarks : “ चेन्मिये तदा प्रियां लभ्ये इति मरणं लाभमेवाज्ञासीदित्यर्थः ”—मियजां, Subjective Genetive, Chāritravardhana . “ कतरं पटी । अमाध्यमचिकित्सितं ” ।

P. 256. St. 94.—प्रायोपवेशनमतिः, 'Desirous of starving himself to death.' प्राय or प्रायोपवेशन means 'refusing food and awaiting death.' Cf. Hemādri : “ संन्यासव्यनशने पुमान्प्रायः इति तत्र संन्यसनं सर्वन्यागो मरणाध्यवसायः इति क्षीरस्वामी । क्षत्रियाणां संन्यासस्य निषिद्धत्वात्. ”

P. 257. St. 95.—लीलागारेऽवगमन्, Hemādri gives the following note on this : “ मरणं किन्त्वसौ [कृत्वासौ Ms.] दनयां कैश्चन बध्यते [न बध्यते Ms.] इति शृङ्गारतिलके (?) । “ मरणात्यागवस्थापि मरणं मुनिनोदितं [मरणमनुमोदितं Ms.] । शृङ्गारे मरणादूर्ध्वे पुनर्योगो विधायते ” इति काव्योपदेशे.—आसाद्य, Hemādri explains it by : “ दिव्यत्वं प्राप्येत्यर्थः. ” One of the three manuscripts of Hemādri's Darpaṇa gives : आदित्यत्वं प्राप्येत्यर्थः. —संगतः, Chāritravardhana says “ हरिणीनामन्या सुमन्त्रया मिलितः ”

सन्. "—जह्नुकन्या, Jahnu was a descendant of Pururavas, and son of Subotra. This prince, ' whilst performing a sacrifice, saw the whole of the place overflowed by the waters of the Ganges. Highly offended at this intrusion, his eyes red with anger, he united the spirit of sacrifice with himself, by the power of his devotion and drank up the river. The gods and sages, upon this, (came to him, and) appeased his indignation, and re-obtained Gangâ from him, in the capacity of his daughter; (whence she is called Jâhnavi). ' Wilson's Vishnu Purâna, Vol. IV. p. 14. See our note on Meghadûta stanza 54. See also our note to verse 85, Canto VI. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following definition produced by the Northern Mss. मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तद्वक्ष्यम् — " मन्दाक्रान्ता जलधिषडंगैर्भो नर्ता तादुरू चत् " इति ।

CANTO IX.

P. 258. St. 1. Hemādri gives a general note on this and says, “इदानीं यमकं दर्शयिष्यन् दशरथव्यापारे वर्णयति.”—उत्तरकोसलान्, Two Kosalas are generally mentioned, the उत्तरकोसलाः and the प्राक्कोसलाः. The former was the country which formed the kingdom of Raghu and his descendants. See our note to stanza 5 Canto III.—समाधिगम्य &c., Cf. Buddha, Canto V. stanza 11.’ “अधिगम्य ततो विवेकजं &c.”—समाधि-जितेन्द्रियः, Hemādri renders it by “समाधिश्चित्तकाग्र्यं तेन,” Chāritra-wardhana by “नियमेन,” and Vallabha by “धर्मार्थकामानामेककल्पतया । अविरोधेन । संयमेन वा,” and goes on saying : “अट्टांगयोगसमाधिना यतानि (appears to be his reading) इन्द्रियाणि येन स यमनियमप्राणायामप्रत्यहारगुणसम-न्वितः । ध्येयध्यानधारणा समाधिः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “समाधिर्नियमे ध्यानं” इति कोपः । And Hemādri observes : “जितेन्द्रियस्य नृपतर्नतिशास्त्रानुसारिणः । भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नमः स्मृताः” इति कामन्दकः.—प्रज्ञाशस, Hemādri remarks : “लब्धपालनं हि राजधर्मः.”—महारथः, Hemādri says : “इति युद्ध-कीदृशं । यद्वा । धनुर्वेदस्य तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । सहस्रं योधयत्येकः स महारथ उच्यते” । “महारथाद्दशगुणो विजयोऽतिरथो बुधैः.” Vallabha also quotes the same.—यमवतां, Hemādri explains : “यमा वियन्ते येषां तेषां,” and quotes the following from Yājñavalkya. “ब्रह्मचर्यं दया क्षा-न्तिर्दानं सत्यमकल्पता । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः.” And Chāritra-wardhana, Vallabha and Sumativijaya have the following : “अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः” इत्यादयो यमाः. Both Hemādri and Chāritra-wardhana define the यमक as, “स्यात्वादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता । यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरं” इति वाग्भटः ।—यमवतामवतां च धुरि स्थितः, A proverbial saying.

P. 258. St. 2.—नगरन्ध्रकरोजसः, ‘Mahishāsura, flying from the battle in which Tāraka had been slain by Kārtikeya, took refuge in a cave in the Kraunch mountain. A dispute arising between Kārtikeya and Indra as to their respective prowess, they determined to decide the question by circumambulating the mountain; the palm to be given to him who should first go round it. Disagreeing about the result, they appealed to the mountain, who untruly decided in favour of Indra. Kārtikeya, to punish his injustice, hurled his lance at the mountain Kraunch, and pierced, at once, it and the demon Mahisha.’ Wilson’s Vishnu Purāna, Vol. II. p. 119 note. See also Dowson’s Hindu Mythology, p. 159

See our note on Meghadūta, Stanza 61. Chāritravardhana says : “नग-
स्य क्रौञ्चाद्रेः रन्ध्रकरः परशुरामः स्कन्दो वा,” and Vallabha has : “नगौ क्रौञ्च-
क्रौञ्चौ तयोः रन्ध्रकरो भार्गवकुमारो परशुरामकार्तिकेयो तद्वदो जो बलं यस्य &c.” And
Hemādri has : “नगस्य क्रौञ्चाद्रेः रन्ध्रकरः स्कन्दो भार्गवो वा,” and quotes the
following : “हंसद्वारं भृगुपतिपद्मो वर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रं” इति मेघदूते.—गुणवचरं,
Chāritravardhana renders it as : “गुणा दयादाक्षिण्यादयस्तरधिकं.”—अस्य,
construe this with सनगरं प्रकृतिमण्डलं गुणवचरमभवत् .

P. 259. St. 3.—वलनिषूदनं, Hemādri discusses the following :
“बलं दैत्यविशेषं निषूदयति मारयतीति । “अनुदात्तेतश्च हलादेः” Pāṇini, III.
2. 149. इति युचि प्राप्ते “सूददीपदीक्षश्च” Pāṇini, III. 2. 153. इति प्रतिषिद्धे
[प्रतिषेधः Ms.] कथं मधुसूदनः बलनिषूदनः । अनित्योऽयं प्रतिषेधः । प्रतिषेध इति
योगविभागाद्विजायते । अथ वा । नयादिषु मधुसूदनादयो द्रक्ष्यन्ते [वक्ष्यन्ते Ms.] इति
काशिकावृत्ता. ” Translate the aphorisms :—‘The affix युच् comes in
the same sense after such intransitive verbs as are Atmanepadi and
begin with a consonant and are अनुदात्ते i. e. have a gravely
accented vowel as indicatory.’ ‘The affix युच् does not come
after the verbs ‘सूद् to strike,’ ‘दीप् to shine,’ and ‘दीक्ष् to
initiate.’ Pandit gives the following note, ‘this should proper-
ly be read वलनिषूदन, the killer of *Vala*, or the *coverer* of the *heaven-
ly cows*, i. e. the rain waters, from वृ to cover. In numerous pas-
sages of the *Rigveda* Indra is mentioned as having broken or des-
troyed *Vala* and thereby set free the cows: e. g. “इन्द्रो यद्रजो धृष्यमाणो
अन्धसाभिनद्वलयस्य परिधीन्” I, 52, 5. Also, “यो हत्वा अहिमरिणात्सन् सिन्धून्
योगा उदाजदपथा बलस्य” II, 12, 3. And “इन्द्रो बलं रक्षितारं दुधानां करेणैव
वि चकर्ता रवेण” X. 67, 6. *Vala* was subsequently personified into a
demon, the son of Anáyushá and brother of Vrittra. See Hari-
yamśa, Bhavishya Par. Adh. 241. See our note to verse 62, Can-
to III.—मनुदण्डधरान्वयं, Hemādri explains it as : “मनोर्दण्डस्य आज्ञाया
भरोऽन्वयो वंशो यस्य नृपस्य ते । यद्वा । दण्डधरो राजा मनुश्चासौ दण्डधरश्च तस्यान्वयो
यस्य ते.” Manu is the name of the first king of Ayodhyá, which,
it is said, was built by him. He was the son of Sūrya and brother to
Yama. See Rāmāyana, Bālakāṇḍa 5. 6.—अमनुदं, On this Hemādri
makes the following note : “नृपः कृतकार्यस्य भृत्यादिरर्थं दत्त्वा [अर्थदानेन
Ms.] खेदं निरस्यति । इन्द्रोऽपि काले वर्षणात्कृतकर्मणः कर्षकादेः [कर्षुकादेः
Ms.] अमनुत्. इन्द्रो हि वर्षति । and goes on saying, यद्वा । नृपः कर्षुकादेः
[कर्षुकादेः Ms.] । इन्द्रः कृतयज्ञादेः अमनुत्. ” And Chāritravardhana has :
“समये प्रस्तावे या वर्षिता वृष्टिदाने तेन । द्वितीये पक्षे । समये यागान्ते या वर्षिता दक्षि-
णा तथा कृते यत्कर्म कृष्यादि यज्ञादि च यैस्ते कृतकर्मणः कार्षुका कृत्विजश्च तेषां अमं
कर्म नुदति दूरीकरतीति अमनुत्,” and goes on saying, “इन्द्रः कृतकर्मणां
कार्षुकाणां अमनुत् । दशरथस्तु कृत्विजां अमनुत्. .”

P. 259. St. 4.—सपत्नजोऽभिभवः कुत एव, Châritravardhana and Sumativijaya give the substance of this in the following words: “दैवकृतस्य रोगाद्युपद्रवस्याभावे वैगिविहिता मानवाऽभिभवः कुतो भवेदिति भावः.”—क्षितिर्भूतकलवती, On this epithet both Hemâdri and Dinakara make the following remark: “एतेन देवानुकूल्यः.”—शमरते, Châritravardhana remarks: “एतेन देवानुकूलत्वमुक्तं.”

P. 260. St. 5.—दशदिगन्तजिता, Hemâdri here quotes the following from वाग्भट. “चतस्रः कीर्तयेद्वाटौदश वा ककुभः कचिन्” इति.—अहीनपराक्रमं, Hemâdri analyses: “यद्वा । अहीनां सर्पाणां इनस्य शेषम्येव पराक्रमः पौरुषं यस्येति वा । “इनः स्वामिनि सूर्ये च तथैव विषयिण्यापि” इति विश्वप्रकाशः । यद्वा । अहीनेषु शूरैषु पराक्रमो यस्येति । यद्वा । “हि गर्तो वृथो च” । हिन्वन्ति भगं प्राप्नुवन्ति रणे इति हयः । न हयः अहयो राजानस्तेषां इनाः प्रभवस्तेषु पराक्रमो यस्य सः । यद्वा । अः गरुडः हिः सर्पः तयोः इनः स्वामी विष्णुः तस्य पराक्रमो यस्य तः । “अः कृष्णे विनतासूनां अः विधातरि मन्मथे” इति अनेकार्थः । यद्वा । अहिः शेषः सर्पः इनः सूर्यः तयोः पराक्रम इव पराक्रमो यस्य सः । यद्वा । अहीनां इनः स्वामी शंभुः । तद्गुणधारित्वात् । तस्येव पराक्रमो यस्येति । अहीनां इनाः स्वामिनः महासर्पास्तान् पिबन्तीत्यहीनयां गरुडः तस्येव रः तीक्ष्णः आक्रमो यस्येति वा । अहीनान् पातीति अहीनपाः महत्तराः तेषु तस्येव वहेरिव आक्रमो यस्येति वा.” These explanations appear very pedantic. Mallinâtha generally avoids such a laboured attempt of explanation. Châritravardhana says “अथ वा । अहयो भुजङ्गमास्तेषामिनः स्वामी शेषनागस्तद्वत्पराक्रमो यस्य स तं शेषस्य अमुष्य च भूमिधारित्वायुक्तं विशेषणः.” This explanation is also laboured and far fetched.

P. 260. St. 6.—यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणौ अनुययौ. Hemâdri: “वसुवृद्ध्या धनदं । रुचा रवि । असतां नियमनादरुणं । यमं समतया । वरुणो हि पाशसहस्रेणासतां नियमयति । तथा च धृतिः । “अकृते [अनृते Ms.] खलु वै क्रियमाणे वरुणो निगृह्णाति” इति. And further discusses, यमपुण्यजनेश्वरावित्यत्र आनडभावे “देवताद्वन्द्वे च” Pânini, VI. 3. 26. इत्यत्र काशिकावृत्तिः “आनडुतो द्वन्द्वः”, Pânini, VI. 3. 45. इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थं । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपाप्यते । तत्र लोकं प्रसिद्धसाहचर्यः वेदे च सहचरितत्वनिष्टाग्न्येषामिह ग्रहणं भवति । तेन शिववैधव्याविन्यादौ नेति । तथा हरविष्णुव्याकर्षाति ।” Varuna is a Vedic deity. Among other qualities the deity is represented as a judge who punishes sin and seizes the wicked. The following passages (quoted from the German Wörterbuch) give Varuna's character as a judge: “अमृतं क्रियमाणं वरुणो गृह्णाति.” Tai. Brâh. I. 7, 2, 6. “ईशो दण्डस्य वरुणो राजा दण्डधरो हि सः ॥” ‘Varuna is the lord of punishment, for he holds the sceptre even over kings.’ Manu. 9. 245. “वरुणो वा एते गृह्णाति पाप्मना यहीतो भवन्ति,” Sat. Brâh. XII. 7, 2, 17. “द्वौ संनिषय यन्मन्त्रयेते राजा तद्वद्वरुणस्तयोः” Atharva Veda IV. 16. For the functions and duties of Varuna and Yama, see also Muir's Sanskrit Texts Vol. V.

—पुण्यजनेश्वर, 'Lord of the Punyajanas,' a race of demi-gods, named along with certain other kinds of them as in the following passage from the Atharva Veda, "गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः देवाः पुण्यजनाः पितरः" Athar. Veda VIII. 8, 15.—समतया, Châritravardhana renders as, "समलोचन-प्रतिपातेन."—नियमनात्, Châritravardhana explains: "निजमार्गस्थापनाच्च."—अरुणामसरम्, Châritravardhana discusses the epithet in the following way, ननु । "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः", Pāṇini, III. 2, 18. इति किंप्रत्यये एकारा-त्रिपातादरुणाग्रसरमिति कथं । सत्यं । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैरिति सप्तमीबहुवचनार्थमेकारान्तत्वं न निपातमिति वदन्ति साधुर्व । तत्र प्रामाण्यधुरमधिगच्छति । काशिकात्यासकारम-हाभाष्यादिविचारविरुद्धत्वात् । वयं च सरतीति सरः इति । पचायच्च । अग्रस्य सरोऽग्र-सरः इति समाधानं कुर्मः । किं च । पदद्वये तृतीयाकरणाभियमनादित्यत्र पञ्चमीकर-णात्प्रक्रममंगः इति काव्यप्रकाशः । यमादिविशेषणत्वेन सवरुणावित्यस्याप्राधान्यत्वाद्-शक्तिमूचकत्वेऽपि यमकतात्पर्यत्वाददृष्टमन्यत्." Translate the aphorism :—The affix ट comes after the verb मृ 'to move', when the words in compo- sition with it, are पुरः, अग्रतः and अग्रं, all meaning 'in front of or be- fore.' As पुरः सरति = पुरःसरः 'who goes in front, a harbinger.' So also अग्रतः सरः and अग्रसरः 'going in front, a leader.'

P. 260. St. 7.—शशिप्रतिमाभरणम्, Hemādri makes the following remark, "शशिप्रतिमेत्वं मयस्य रात्रौ प्रायेण सेवनात्," and Châritravardhana has the following, "निशि मदिरास्वादने हि चन्द्रप्रतिमाभरणत्वं युक्तं."—नवाः, Châritravardhana takes it to be one word, and makes the follow- ing remark, "नूतनाः स्त्रियो हि लोभनीया भवन्तीति." Hemādri takes it like Mallinâtha, but he also makes the following remark, "नवेति वा पदं ॥ वा समुच्चये ॥ नवा नूतना तदा नवयौवने विशेषणं तस्य" ।—दुरोदरं, Hemādri re- marks, "चत्वारि कामज्यान्यतानि व्यसनानि क्रोधजानि त्रीणि एवं सन्त" । "स्त्रियोऽक्षा भृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंचमं । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च " इति । क्रोधजा-न्यग्रे वक्ष्यति ।

P. 261. St. 8.—प्रभवति, Châritravardhana renders it by "स्वामिनि".—वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता, Châritravardhana makes the following remark: "शत्रौ च कर्कशवाक्यः । असौ तु न तथेत्युक्तर्षातिशयोक्तिः । न क्षरन्त्यक्षराणीति."—न वितथा परिहासकथास्वपि, Hemādri remarks: "त-था शब्दः सत्यार्थेऽव्ययं । विगतं तथा सत्यमवेति । अत्र । सुबांधिनीकारः । "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य " Pāṇini, I. 2. 47. इति ह्रस्वता । सर्वत्र वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे इत्यनुव-र्तते । अत्र ह्रस्वत्वे टाप् । अन्यथा टापाभावाद्विसर्गः भूयेत."

P. 261. St. 9.—रघूबहात्, Hemādri quotes here the authority of Dhananjaya in support of the synonym he uses, and says: "उद्रहस्तनयः पौतः" इति धनञ्जयः ।—अयोहृदयोऽभूत्, On this Hemādri quotes the follow- ing from Kūmandaka. अर्थदूषणपारुष्ययोरभावादुक्तः । "दूष्यस्य दूषणार्थं दृष्टं परित्यागो महीयसः । अर्थस्य नातितत्त्वज्ञानार्थदूषणमुच्यते । महत्स्वप्नपराधेषु दण्डं प्राणा

तिकं त्यजेत् । कर्ते राज्यापहारान् तत्र दण्डः प्रशस्यते [प्रणश्यते Ms.] ” इति । मनुना तु व्यसनान्यष्टादशोक्तानि । “ मृगयाक्षा दिवा स्वप्नः पविवादः स्त्रियां मदः । तौर्यत्रिकं वृथायाच (?) कामजो दशमो गणः । पेशून् स साहसं द्रोहमाप्यासुयार्थदूषणं । वारदण्डजं च पारुष्यं क्रोधजेऽपि गणोऽष्टकः ” इति । तत्र सप्त कष्टतमानि । यथाह । “ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजं गणे । दण्डस्य पातनं चैव वाक्सारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्त्रिकं सदा ” इति । And explains, “ अयं लोहं हृदयं यस्य सोऽभूत् । रूपकसमासः । अयोरूपं कठिनं हृदयं यस्येत्यर्थः । गौर्वाहीक इतिवत् । “ उपमैव तिराभूतभेदा रूपकमुच्यते ” इति काव्यादशो II. 66. । अय इव हृदयं यन्येति वा ” । On this and the following verse Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark: “ इतः सप्तभिः शैकैर्दिविजयवर्णनं. ”

P. 261. St. 10.—अजयदेकरथेन, On the latter half of this verse both Hemādri and Châritravardhana make the following remark, “ तर्हि किमर्थं सेनामग्रीहदित्याह. ”—जयतीत्रहया चमूः, On this Vallabha remarks: “ एतन्नात्मशौर्यगुणसंपदं निजसेनासमृद्धिं च दर्शयति. ”

P. 262. St. 12.—शमितपक्षबलः, पक्षबल is the name of a mountain, and the epithet शमितपक्षबल refers to the legend that Indra lopped off the wings with which mountains, in former ages, used to fly about and torment the inhabitants of the world. These later legends are based upon the earlier legends or allusions in the Vedas where Indra is represented as having destroyed the mountains with his Vajra, the words expressing which idea are also used in the sense of clouds. See Dowson's Hindu Mythology, p. 125 under Indra. Cf. Hemadri and Châritravardhana: “ केचिद्रजस्य सहस्रकं दित्वमाहुः ”.

P. 263. St. 13.—शतमन्त्र, or शतक्रतु, ‘ Possessed of a hundred intelligences or wisdoms. ’ शतक्रतु is a very old word, and क्रतु literally meant handiness, art, skill, wisdom. क्रतु also meant a sacrifice, as being an act done with skill or art. The legend that Indra became the lord of the gods by spreading one hundred sacrifices took its origin in a misunderstanding of the real sense of the epithet शतक्रतु in those passages of the Veda where it occurs.—चरणयोरम्पृशन्, Hemādri observes: “ चरणयोरम्पृशन्नि सनम्यन्तं वा ”, and thus construes it with चरणयोरनखगन् &c.

P. 263. St. 14.—समनुकम्प्य, Here Châritravardhana observes, “ गज्यादिकदानेन समनुकम्प्य. ”—अनलकान्, Châritravardhana says, तद्भवधादनलकानलकगहितान्. —अलकानवमां पूर्णा, Hemādri explains: “ अलानि भूषयन्ति स्वस्थानमित्यलका । संजायां नृत् । क्षिपकादिर्वादिर्वै न ” । See our note on Meghadûta I, stanza, 7. Alaka is the capital of the lord of the Yakhas

and is situated on the mount Kailasa a snowy peak of the Himālaya. It also forms the residence of his dependent deities. It is also called वसुधारा, वसुस्थली and प्रभा.

P. 264. St. 15.—मण्डलनाभिनां. Hemādri, like Mallinātha, quotes Kāmandaka and also gives the list of the twelve Mandalas. They are as follows: १ अरिः, २ मित्रं, ३ अरिमित्रं, ४ मित्रमित्रं, ५ अरिमित्रमित्रं, ६ पाष्णिग्राहः, ७ पाष्णिग्राहसारः, ८ आक्रन्दः, ९ आक्रन्दसारः, १० मध्यमः, ११ उदासीनः, and १२ विजिगीषुः, and quotes the following: “विजिगीषुररिमित्रं पाष्णिग्राहोऽथ मध्यमः । उदासीनः पुलोमेन्द्रो षट्कं मण्डलसूचतुः । उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोरुतु मण्डलं । उदना मण्डलमिदं प्राह द्राक्षराजकं ” इति. Vallabha also quotes the same verses from Kāmandaka. So does Chāritravardhana. The circle consists of twelve kings. They are, विजिगीषु or the central monarch, the five kings (अरिः, मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रं, and अरिमित्रमित्रं) whose territories are in front, the four kings (पाष्णिग्राहः, आक्रन्दः, पाष्णिग्राहसारः and आक्रन्दसारः) whose territories are in the rear of his kingdom, the मध्यम or intermediate and finally the उदासीन or indifferent king.

P. 265. St. 16.—विसर्जितमौलिना, On this epithet Hemādri remarks: “ दक्षिणेन मुण्डितेन भाव्यं । त्यक्तमुकुटेन वा । भूपा हि यज्ञेषु वपनस्थाने मौले विसर्जयन्ति. ” And Chāritravardhana has. “ यावद्यज्ञमावर्त्य राजा भवतीत्यादिशाब्दोक्त्या विमर्जितत्वाक्तिः । यद्वा । “आधाने काले मौमे च वपने ” इत्यादिस्मरणान्मुण्डितशिरस्त्वं.”—भुजसमाहतदिग्बहुना, On this Hemādri remarks: “ अनेन पवित्रत्वाक्तिः.”—वितमसा, Hemādri says: “ इति यज्ञाधिकारः.”—कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिना, On this epithet both Hemādri and Chāritravardhana remark: “ उद्वर्गो यूपो भवतीति भुत्युक्तत्वात्कनकयूपेऽप्युक्तिः शोभायां न तु वैधी । “हमयुपगन्तु शोभिकः” इति यादवप्रकाशेनोक्तत्वात् । On समुच्छ्रय Hemādri discusses. “ उदिष्यति,” Pāṇini. III. 3. 49. इति चेन्नि प्रागे वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं सिंहावलोकितन्यायेन इह सम्बध्यते । “ कृत्यस्युटो बहुलं ”, Pāṇini, III. 3. 113. इति वा । Translate the aphorisms:—“ The affix ‘ चञ् ’ comes after the verbs शि, यु, पू, and दृ when the preposition उत् is in composition. ” This debars the affix अच् (III. 3. 56). Thus उच्छ्रायः ‘ rising of a planet ’; उद्यावः ‘ mixing ’; उन्पावः ‘ purifying ghee ’; and उद्रावः ‘ flight. ’ How, do you then explain the form समुच्छ्रयः ? The word विभाषा ‘ optionally ’ in the next Sūtra exerts a retrospective effect on this Sūtra, and the form is an optional one. This is a most unusual thing and is called सिंहावलोकनन्यायः ‘ the maxim of the lion’s backward glance. ’ It is used when one casts a retrospective glance at what he has left behind, while at the same time he is proceeding, just as the lion, while going onward in search of prey, now and then bends his neck backwards to see

if any thing be within its reach. "The affixes called 'कृत्य' (III. 1. 95.) and the affix 'ल्युट्,' are diversely applicable and have other senses than those taught before." It is said that Lakshmî serves two persons only, *viz.*, the god Vishnu and a virtuous king.—तमसा, is the name of a river that empties itself into the Gangâ below Pratishthâna.

P. 265. St. 17.—असमभासम्. Either from भास् *f.*, in which case it should be taken, with Châritravardhana, as an objective accusative governed by अभासयत्, or from भास *m.*, in which case it should be taken, with Mallinâtha, as an adverb.—अजिनदण्डभृत्, On this Hemâdri makes the following remark: "दाक्षितमीश्वरोऽनुनविशतीत्यागमः"—मृगशृङ्गपरिग्रहम्, Hemâdri: "यथा भारते कुशलवापाख्याने । "मृतशेषास्तु ये यथास्ते गत्वा राममब्रुवन् । समासीनं दाक्षितञ्च मृगशृङ्गपरिग्रहं । त्वचं हरोर्वसानञ्च दण्डधारं सुमेखलं " इति.

P. 266 St. 18.—प्रयतः, Hemâdri explains प्रयतः by "पवित्रः"—वनमुचे, On this both Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark: "लोकरक्षार्थं वृष्टेरपेक्षितत्वादिन्द्रमेव नमश्चक्रे" इति.—अवभृथप्रयतः, "अवभृथे यज्ञान्तस्नानं," says Châritravardhana. Avabhṛitha is the name given to a ceremony performed by the sacrificer with sixteen other officiating priests at the end of a Soma sacrifice. That ceremony consists chiefly in collecting the articles, the sacrificial implements, and the refuse of the principal sacrifice, such as the Soma plant or its pieces after the juice has been extracted from them (then called ऋजीप), and in taking them down to the bank of a river or a stream, and there throwing them into the water after offering oblations to the god Varuna. The sacrificer and his wife are enjoined to bathe there rubbing each other back to back. That is the first bathing that the sacrificer and his wife can enjoy from the time of the दीक्षा or initiatory vow, for from that time to the time of the अवभृथ they can neither bathe nor change their clothes, whether the interval be short or long, extending over several days, or, as in some cases, over several months. Though after the performance of the अवभृथ three more ceremonies (called the उदयनीय, the अनुबन्ध, and the उदवसानिय) have to be performed before the sacrifice can be said to be complete, yet, as the अवभृथ is the most important of the final ceremonies, it is usual to speak of a sacrifice as finished as soon as that is performed. See *Baudhâyana's Agnishtoma Sûtra*, Pras'na 5, Sût. 62, 63. Sacrificers fresh from the Avabhṛitha are full of sanctity, and blessings given by them

immediately after, are supposed to be peculiarly efficacious.—**नमुचैररये**, Cf. Vallabha : “यज्ञे समागताय.” Namuchi is the name of a demon with whom Indra waged war. Cf. *Rigveda*, I, 53, 7. “इन्द्र निर्वह्यो नमुचि नाम मायिनं.” “It is said that this demon was slain by Indra with foam of water. The legend of Namuchi first appears in the *Rigveda*, where it is said that Indra ground “the head of the slave Namuchi, like a sounding and rolling cloud,” but it is amplified by the commentator and also in the *शतपथब्राह्मण* and *Mahābhārata*. When Indra conquered the Asuras there was one Namuchi who resisted so strongly that he overpowered Indra and held him. Namuchi offered to let Indra go on promise not to kill him by day or by night, with wet or with dry. Indra gave the promise and was released, but he cut off Namuchi's head at twilight, between day and night, and with foam of water, which was, according to the authorities, neither wet nor dry. The *Mahābhārata* adds that the dissevered head followed Indra calling out “O wicked slayer of thy friend.”

P. 266. St. 19.—**तमपहाय**, ‘Leaving him’.—**अलाचवं**, ‘Liberal.’—**पतिव्रता**, Hemādri explains : “पतिरेव व्रतं यस्याः सा.”—**सकमला**, Hemādri explains : “आलयत्वेन पाणिपद्मत्वेन वा कमलेन सह वर्तमाना.”—**पुरुषः**, Both Hemādri and Châritravardhana derive it as, “पुरि शरीरि उषतीति पुरुषः.”—**अन्यं कमसेवत**, Hemādri observes : “नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति व्रतभंगाभावः,” and says : “नादेवांशो ददात्यत्रं नारुद्रो रुद्रमर्चयेत् । नानृषिः कुरुते काव्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः.”

P. 266. St. 20.—**अवधूतभयाः**, On this Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark, “अमुरहननान्निर्भया इत्यर्थः.”

P. 267. St. 21.—**रुरुधिरे**, ‘Were suppressed.’

P. 267. St. 22.—**मगधकोसलकेकयशासिनां**. On Magadha, see our note to stanza 31, Canto I.—**केकयः**, Bordering on Sindhu Des'a lay the country of the Kekayas, which may be inferred from their conquest of Gandharvas and is clear from the routes to the capital of Yudhâjit described in the *Ayodhyâ Kânda* of the *Râmâyana*. Anandoram Boorooah after having given the full account of Bharata's journey and identifying the places he travelled over comes to the following conclusion and says, ‘In these journeys, not a word is mentioned about the great Sindhu river. There cannot, therefore, be any doubt that Girivârja—the capital of the Kekayas—lay beyond the Jhelum on this side of the Indus. The word means “a

collection of hills " and the town must be looked for somewhere in the Salt Range, which runs from the Jhelum to the Indus and beyond it. If a line were drawn, say, from Jalālpur at the base of this range to Ayodhyā on the Sarayū, it will be seen that Vālmiki's description is exceedingly accurate and the old towns of Hastināpura and Ahisthala will pretty nearly lie on it. Near this place (Jalālpur), there is an old fort called Girjhak, which has the same meaning as Girivrāja, said to have been founded by Rājā Bharata, who is so much associated with Girivrāja, and shewing unmistakable antiquity by yielding coins, I say on the authority of General Cunningham, reaching back to the times of Alexander's successors. I have, therefore, no hesitation in identifying it with our Girivrāja. The question remains ' who were the Kekayas ? ' The Greeks do not mention any such name, but speak of a people called Kathaei, whom they place to the east of the Chenab and describe in terms analogous to the Sauviras. I have already shewn that the Greek account of the present of a tiger-like dog by Sophietes harmonizes with our poet's description of the ferocious dogs of the king of the Kekayas. Strabo says, they were a handsome race and we know from the Rāmāyana that the king of Ayodhyā was exceedingly partial to his Kekaya wife. The modern Kattis of Kattywar are tall and robust with fair complexion and are said to have emigrated to their present abode from the banks of the Indus. I am, therefore, strongly inclined to believe that they are the Kekayas of Sanskrit literature. In the Mahābhārata, if I remember right, the Kekayas are never mentioned with the Saindhavas. In the Vishnu Purāna (IV. 14. 10), one of Krishna's aunts is said to have married a Kekaya king and in the Udyoga Parvan the Kekayas are said to have fought with the Vrishnis on the side of Yudhishthira (15. 3. 2. Roy's edition). Can it not be that Krishna's migration to Dvārakā in Kattywar from Mathurā on the Jamunā was owing to a grant from the Kekaya ruler of Kattywar ? '

P. 267. St. 23.—तिसृभिः शक्तिभिः, Chāritravardhana says "प्रभावोऽसाहसत्वरूपाभिः शक्तिभिः," and further remarks: "एवकारः शक्तीनामपि प्रियतमत्वद्योतनार्थः." But the force of एव seems rather to be this that the God Indra (in the shape of Das'aratha) with the bay horses descended to the earth incarnate accompanied only by the three powers with the desire of ruling over the world.—अरिहयाग-विचक्षणः, should be taken to qualify both असौ and हरिहयः. Hemādri

discusses अरिहा in the following manner. “अरिहेति किप् चिन्त्यः। ब्रह्मादिषु हन्तेनियमादरिहायसिद्धिरिति वामनः। “ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप्”, Pāṇini, III. 2. 87. इत्यत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरव भूत एव किवेवेति नियमभूतविधः। न्यासकृत प्रायिक-आयं नियमः इत्याह। यथा मधुहेति प्रयोगो दृश्यते। प्रायिकत्वं च पुरस्ताद्बहुलग्रहणालभ्यते इति। तथा माघकाव्यं। “न हि महाहिमहानिकरोऽभवत्” इति S'i. VI. 63. And Châritravardhana has: “ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप्” इत्यत्र सूत्रे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूत एव काले किवेव भवतीति चतुर्विधनियमादरिहेति कथं। उक्तं च वामनेन। “ब्रह्मादिषु हन्तेनियमादरिहायसिद्धिः”। केचित्तु ब्रह्मादिष्वेव हेतौरेकमेव नियममङ्गीकुर्वन्ते। तमपि च भूते मन्वेते। ततः कालसामान्यविवक्षायामरीन् हन्तीत्यरिहा रिपुहा मित्रहा इत्यादि सिध्यति.” Translate the aphorism :—The affix किप् comes after the verb हन् ‘to kill’ with the sense of past time, when the following words in the accusative case are in composition: ब्रह्म ‘a. Brāhmana,’ भूण ‘a foetus’ and वृत्र ‘Vritra.’

P. 268. 24.—समाववृत्ते, ‘Returned.’—समधुरं, Here Hemādri explains :—“यमकुबेरजलेश्वरवज्रिभिः समा धुः कार्यनिर्वाहकत्वं यस्य.”—अञ्चितविक्रमं, Both Hemādri and Châritravardhana render it by “प्रशस्तपौरुषं”

P. 268. St. 25.—धनदाध्युषितां दिशं, i. e., The North, which is presided over by Kubera, the god of wealth.

P. 269. St. 26.—आविरभूत्, This verb cannot be taken with कुसुमजन्म, नवपल्लवाः or षट्पदकूजितं, as the verb and the gerund must have the same nominative. See Apte's Guide 159, p. 120. *Third Edi.* Châritravardhana's comments on this verse are as follows: “मधुर्वसन्तः प्रशस्ता हुमा सन्त्यस्यामिति हुमवती वनस्थलीमवतीर्य इति वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरभूत्प्रकटीभवत्। कथं प्रथमं कुसुमानां जन्माभवत्। ततस्तदनन्तरं नवपल्लवा नवकिसलयास्तदनु [कुसुमजन्मानन्तरं] षट्पदानां धमराणां कोकिलानां च कूजितं। कुसुमप्रियाः षट्पदरागाः किसलयाभिलाषुकाः कोकिलाश्च। अतो हेतोः पुष्पाणि पल्लवाश्च संप्राप्य शब्दायन्ते इत्यर्थः। शास्त्रमल्यादीनां पुष्पानन्तरं पल्लवानां जन्मेति प्रथमं पुष्पजन्मेति न दूषणमिति। कचिदन्यथापि। अङ्कुरिते पल्लविते कोरकिते कुसुमिते च सहकारे” इति. Hemādri's comments run thus :—“मधुर्वसन्तो हुमवती वनस्थलीमवतीर्य इति यथाक्रममाविरभूत्प्रादुरासीत्। तदेवाह। आदौ नवपल्लवास्ततः कुसुमजन्म तदनु षट्पदाश्च कोकिलाश्च तेषां कूजितं। पुष्पप्रियो भृङ्गः पल्लवप्रियः पिकः इति विक्रमोक्तेरभिप्रायः। यद्वा। शास्त्रमलीमधुककिंशुकायाः प्रथमं पुष्पयन्ति। “पूरणगुण” —Pāṇini, II. 2. 11. इति समासनिषधान्दनुशब्दे समासो महाकाविप्रयोगादेव साधुः। यथा अत्रेव। “विश्वं तदनु विश्वते”। मेघदूतेऽपि। “संदेशं मे तदनु जलद” इति। पञ्चमीसमासो वा। साहचर्यात्कृतोऽव्ययेन समासो निषिध्यते इति वा.” Translate the aphorism :—‘A word ending with a genitive case-affix is not compounded with a word having the sense of an ordinal, an attribute, or satisfaction, or with a participle ending in the

affix called 'सत्' (III. 2.¹²⁷) or an indeclinable, or ending with the affix त्व्य, or with a word denoting the same object (i. e. when they are in apposition). ' The word 'अथै' joins with all the first three words, as छात्राणां पञ्चमः 'fifth among the pupils'; काकस्य का-
र्ण्यम् 'the blackness of the crow'; फलानां सुहितः 'satisfied of fruits.'

P. 269. St. 27.—नखक्षतमण्डनं, Hemâdri remarks : "अनेन पुरु-
षायितमुक्तं."—प्रमदया मदयापितलज्जया, On this epithet Hemâdri makes
the following remark : "इति पुनरुक्तप्रायमिति व्यक्तिविवेके." व्यक्तिविवेक
is a work on grammar.

P. 270. St. 28.—जघननिर्विषयीकृतमेखलं, Hemâdri remarks :
"प्रायेण हेमन्ते मुक्तादिरत्नशैत्यान्मेखलां न विभ्रति." And Châritravardhana
and Sumativijaya have the following : "हेमन्ते स्त्रियो मेखलास्त्यजन्तीति
प्रसिद्धिः." And Vallabha has : "अतिशीतत्वात्."—दुःसहं, 'That could
be borne with difficulty.' This should be taken in a passive sense.
—तावत्, 'As yet,' 'just then.'

P. 270. St. 29.—सहकारलता, Hemâdri explains : "सहकारो लता
इव । उपमितमिति समामः । लता चूतशाखा वा । समेखलान्तस्कन्धलता इति स्त्री ध्व-
न्यते."—अभिनयान्, Hemâdri renders it by "नृत्यविशेषान्," and goes
on saying : "हृदयमूचको व्यापारोऽभिनयः," and one of the three manu-
scripts of Hemadri's Darpana has the following : "अपरापि सुन्दरी ह-
स्तायभिनयान्हादमूचकान्व्यापारान्प्रकटयति चित्तान्युन्मादयतीति छायार्थः." And Châ-
ritravardhana explains : "अपरापि सुन्दरी हस्तायभिनयान्प्रकटयन्ती यतिचित्ता-
न्युन्मादयतीति छायार्थः."—सकलिका कलिकामजिताम्, Châritravardhana
explains : "कलिः कलहः कामः कन्दर्पस्तौ जयन्तीति कलिकामजितो मुनीशास्तेषामपि
मनोऽमदयत् । कलिकया कोरकेण सह वर्तते इति सकलिका । अथ वा । कलौ कलियुगे
कामं जयन्तीति कलिकामजितः । कलिना कलहेन कामं जयतीति वा." And Hemâ-
dri has : "कलिर्वैरं कामोऽभिलाषो मदनो वा । ये जयन्ति तेषामपि मनोऽमदयत् ।
कलौ कलियुगे इति वा."

P. 271. St. 30.—अलिनीरपतत्रिणः, "अलयो भृङ्गा नीरपतत्रिणो हंसायाः"
Hemâdri. And Châritravardhana has : "नीरपतत्रिणो जलपक्षिणो राज-
हंसायाः" and goes on saying, "नीरपतत्रिणोऽल्पमकरन्दां स्थलकमलिनीं नाभि-
लपन्त्यतः सराग्रहणं."—मधुसंभृतां, Châritravardhana explains : "मधुना
मकरन्देन संभृतां निर्भरामिति." What the poet means to say is, that on the
advent of Spring the lotus became rich in producing the nectar and
the swans fed upon it. In saying this he pays a compliment to Da-
s'aratha whose wealth, freely open to the needy, he compares with
the richness of that plant.—सरसः कमलिनीमभिययुः, Hemâdri explains,
सरसः संबन्धिनीं कमलिनीमभिययुः सरसः सकाशाद्वा."—नयगुणोपचिताम्, Hemâ-
dri renders गुण by "सम्यादिषड्गुणैः".

P. 271. St. 31.—अशोकतरोः, On this both Châritravardhana and Hemâdri make the following remark : “ तरुपदेनाशोकस्य प्रौढत्वं । मध्यमपदलोपीसमासः ”.—विलासिनां, The objective genitive. The poet simply wishes to say that the flowers of the As'oka which blow only in Spring were used by women to adorn their hair, and tender sprouts of leaves, also a product of that season, to adorn their ears, and both the flowers and the tender sprouts of the leaves so used for decoration maddened their lovers with passion. स्मरदीपन is predicated of both कुसुमम् and किसलयप्रसवः.

P. 272. St. 32.—मधुलिहां, Hemâdri reads मधुकृतां, and explains : “ मधु मकरन्दं कृन्तन्तीति मधुकृताः, ” and goes on saying : “ मधु माक्षिकं कुर्वन्तीति वा । भृङ्गा हि मधु कुर्वते । यन्मुनिः । ‘ माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्भूतवर्णं तु पौतिकं [तु यौतिकं Ms.] । विज्ञेयं भ्रामरं धेतुं क्षौद्रं तु कपिलं मतं. ’ On the ornamental leaves painted on a young woman's person, compare, Mv. III. 5. “ रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः । प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं दयामावदारुणं । आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लनिद्विरेकाश्रनैः । सावज्ञेव सुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् . ”

P. 272. St. 33.—सुवदनावदनासवसंभृतः, It is a fancy with the poets that the Bakula tree after having received a mouthful of wine begins to put forth flowers. Cf. Hemâdri : “ बकुलो ह्यङ्गनानां मयगण्डूषेण पुष्प्यतीति. ” The figure, according to Hemâdri, is अनुप्रास and यमक.—°लोलुपैः on this Hemâdri discusses. अतिशयेन लुम्पतीति यह । द्वित्वं । पचायच् । “ गुणो यङ्कुकोः ” Pânini, VII. 4. 82. । “ यङोचि च ” Pânini, II. 4. 74. “ न लुमता, ” Pânini, I. 1. 63. इत्यङ्गकार्याभावात् “ पु-मन्त-” Panini, VII. 3. 86. इति गुणे प्राप्ते “ न धातु लोपः, ” Pânini, I. 1. 4. इति निषेधः । धात्वंशस्य यङोलुप्तत्वात् । “ कृत्स्नस्य धातोर्लोपश्चेद्गुणोवृद्धयोः क आधयः । अतोऽञ्जालोपसामर्थ्याद्धातोर्लोप इतीष्यते । लोकेऽपि समुदायस्य न्वपदेशे हि दृश्यते । ग्रामो दग्धः पटीर्ष्टेत्येकदेशाक्रियास्वापि ” इति पाणिनीयमतदर्पणे ।

P. 273. St. 35.—कुसुमकोमलदन्तरुचः, Hemâdri analyses like Mallinâtha and yet has the following : “ कुसुमकोमलैर्दन्तैरुगिति वा ”.—उपवनान्तलताः, Hemâdri remarks : “ अन्तशब्दः स्वरूपवाची. ” —सलयैरिव पाणिभिः, ‘ As if with hands gesticulating in consonance with the song. ’ Cf. Châritravardhana : “ नर्तकयोऽपि दृश्यो भवन्तीति ज्ञायार्थः. ” And also Hemâdri : “ गेये हि दन्तभासा साकाराभिनयेनैव भाव्यं । नृत्यगीतवाचैः समं हस्तक्रिया लयः । ‘ लयः साम्यमथास्त्रियां ’ । स्त्रीनामपि स्त्रेयः. ”

P. 273. St. 36.—पतिषु, Mallinâtha takes this locative with स्व-खण्डनवर्जितं, and interprets it to mean ‘ without interruption or

obstacle to their love towards their husbands.' Hemâdri's explanation appears more correct, " रसस्य खण्डो विच्छेदस्तेन वर्जितं । संपूर्णस्वादुमित्यर्थः । अङ्गनाः पतिषु पतिनिमित्तं निर्विविधः । निमित्तात्कर्मयोगे इति सतमी. " And Châritravardhana has : " अङ्गनाः । प्रशस्तमङ्गं यासां ताः । स्त्रियो मधु मयं रसखण्डनवर्जितं रसस्य खण्डनं भङ्गस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा पतिषु रमणेषु निर्विविधः । प्रियमुखस्थं पपुः. " He immediately remarks, however, " अत एव रसखण्डनविवर्जित्वं, " the phrase अत एव, referring as it does to पतिषु निर्विविधः or to प्रियमुखस्थ मयं पपुः, is made clear by the manner in which he interprets ललित-विभ्रमबन्धविचक्षणं, which according to him is equivalent to कीदृशं ललितैर्मनोहरैर्विभ्रमबन्धैर्विलासबन्धैः स्मितकटाक्षादिभिर्विचक्षणं । उक्तं च माघे । " हावहारि हसितं वचनानां " इति S'i. X. 13. But it is likely by the epithet ललित &c., that the poet merely means, as Mallinâtha observes, 'highly tending to produce amatory sports'; and by रसखण्डनवर्जितं, 'not so excessively and intemperately as to make them unable to enjoy the company of each other.'

P. 274. St. 37.—स्मितचारुतराननाः, Châritravardhana, after making a remark that हास्यरस recognizes six kinds of smiling, quotes the following definition of स्मित from a work called नाट्यलोचनं " हास्यरसस्तु स्मितहासितादि भेदेन षोढा । तत्र स्मितलक्षणमुक्तं च नाट्यलोचने । ई-षदिकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवात्त्वितैः । अलक्षितं द्विजद्वारैः सूत्रमानां स्मितं भवेत् " इति --मदकलोदकलोलविहंगमाः, Hemâdri analyses: " मदकलाः मदोत्कटाः उदके लोलश्वपला विहंगमाः हंसादयो यासु ताः. "—दीर्घिकाः, Châritravardhana explains it by " क्रीडावाप्यः. "—अथशिश्रितमेखलाः, The propriety of अथ is that if the मेखला or zone were not loosened they would not be ringing with the bells. The figure according to Sumativijaya is कल्पितोपमा.

P. 274. St. 38.—मधुखण्डिता, The play is upon the word खण्डिता. Cf., Châritravardhana and Sumativijaya: " अपरापि तत्र खण्डितवक्षभा पाण्डुवदना क्षीणा च स्यात्तथा चैत्रेण मुक्ता रज्ज्यर्पत्यर्थः. " Châritravardhana renders मधुना by " चैत्रेण. "

P. 275. St. 39.—सुरतसङ्गपरिश्रमनोद्विधिः, On this Hemâdri cites the following authority: " चन्दनं मृदुनालानि हरन्ति सुरतश्रमं " इति रतिरहस्ये. —मकरोजितकेतनं, On this Hemâdri remarks: " ऊर्जिकेतनोक्त्या स्मरस्य साम्राज्यध्वनिः. "

P. 275. St. 40.—दधुराहितं, Mallinâtha has interpreted this passage (पतिभिराहितं दधुः) in an ingenious way. But his interpretation does not appear to be borne out by the text. Such a word as पति so important in the present verse can hardly be said to be left by

the poet to be understood. It is likely that the poet may perhaps mean केशपाशो आदर्धधृश्च, 'young women braided the flower in their hair and kept it there as an ornament.'—प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य, 'That was to Vernal Beauty an ornament made of gold.'

P. 276. St. 41.—तिलकः प्रमदामिव, Cf. Châritravardhana : “कञ्जलविन्दुरस्यस्तिलकोऽपि स्त्रियं शोभयति,” compare also Hemâdri : “तिलकेऽप्यञ्जनविन्दवः शोभार्थं क्रियन्ते । तिलकशब्दस्य द्विरुपादाने भिन्नार्थतया न दोषः । तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन्वाक्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोष इति व्यक्तिविवेके.” And Sumativijaya has : “मस्तके कृतः तिलकः स्त्रियं शोभयति तथा सोऽपि तिलकवृक्षोऽञ्जनविन्दुवन्मनोहरो भवति.”

P. 276. St. 42.—स्मितरुचा, *i. e.* विकासकान्त्या. On the first line of this verse Hemâdri makes the following note : “कामिनीस्मितमपि मयगन्धसनाथं अधरसंगतरागं वा । यद्वा । कुसुमैः संपादितया नवमालिकास्मितरुचा तरुचारुविलासिनः पुरुषाः अमदयन् । स्वार्थे णिच्.” See his reading.

P. 277. St. 43.—अरुणरागनिषेधिभिः, Hemâdri says : “अरुणं रागं निषेधन्ति जयन्ति तेः * * अंशुकैः कौसुम्भादिभिः । वसन्ते हि रक्तवस्त्रधारणं । “वासो वसाना तरुणाकरागं” इति कुमारसंभवे. And Châritravardhana has : “कुसुम्भलाक्षारक्तैरंशुकैः”. Literally निषेधिभिः means प्रत्यादिशङ्किः, ‘asking to stay behind or not to go ahead’, ‘surpassing.’—यवाङ्कुरैः. See note to St. 24, Canto VII.

P. 277. St. 44.—मञ्जरी, Hemâdri explains it by “कणिकां.”—अलकजालकमौक्तिकैः, Hemâdri explains it by “केशसमूहमुक्ताभिः” and goes on saying, “मुक्तेव मौक्तिकमिति “विनयादिभ्यष्टक्” Pānini, V. 4. 34. स्वार्थिकत्वादिगणितक्रमः । यद्वा । मुक्तानां समूहो मौक्तिकं । “अचित्तहस्तिधेनोष्टक्” Pānini, IV. 2. 47. इति ठक्.”

P. 277. St. 45.—ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतः, ‘The banner cloth of Madana armed with his bow, *i. e.* which serves as a cloth for Madana's banner when he sets out, bow-armed, on his expedition to conquer the world.’ Dinakara renders धनुर्भृतः by अभिषेधणयिषोः,” and Vallabha by “अभिषेधयतः,” *i. e.* ‘when he wishes to march out on an expedition.’ Dinakara's remarks on ध्वजपट, are “स्मरस्य ध्वजवस्त्रं, लोकवर्षाकरणत्.” But Châritravardhana does not give this.—मुखचूर्णे, Châritravardhana and Sumativijaya explain it by “आननपरिमलार्थं सुगंधद्रव्यविशेषं.” And Hemâdri explains : “मुखवासार्थं कर्पूरादिचूर्णं.” The figure according to Hemâdri is रूपक, which he defines as, “उपमानेन यत्तत्त्वसुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः” इति.

P. 278. St. 46.—पटुरपि, Châritravardhana translates it by : “दोषारोहणे निपुणोऽपि.” And Vallabha by : “धीरोऽपि । दोलाखेलनकुशलोऽपि,”

and explains नवदोलं in the following manner : “ नवी दोला प्रिया यत्र तत्र-बदोलं.”—जलतां, Hemādri translates it by “ अपाटनं ” and rightly observes : “ यमकशेषचित्रेषु बवयोर्दोलयोर्न भिन्.”

P. 278. St. 47.—स्मरमते, Hemādri translates it by “ कामसिद्धा-न्ते ” and Chāritravardhana and Sumativijaya by “ कामतन्त्रे.”

P. 279. St. 48.—विलासवतीसखः, ‘Accompanied by his beloveds.’ For the compound see our note to St. 48. Canto I.—नरपतिश्चक्रमे मृगयारतिं. A proverbial saying.—मधु, Madhu and Kaitabha were two horrible demons, who, according to the Mahābhārata and the Purāṇas, sprang from the ear of Vishnu while he was asleep at the end of a Kalpa, and were about to kill Brahmā, who was lying on the lotus springing from Vishnu’s navel. Vishnu killed them, and hence he obtained the names of मधुसूदन and कैटभजित्. The Mārkaṇḍeya Purāṇa attributes the death of कैटभ to Umā, and she bears the title of कैटभा. The Harivans’a states that the earth received its name of मेदिनी from the marrow (मेदः) of these demons. In one passage it says that their bodies, being thrown into the sea, produced an immense quantity of marrow or fat, which Nārāyaṇa used in forming the earth. In another place it says that the Medas quite covered the earth, and so gave it the name of मेदिनी. This is another of the many etymological inventions. Cf. Hemādri : “ शौर्ये विष्णुना । सौरभ्ये वसन्तेन । सौन्दर्ये अनङ्गेन सम इत्यर्थः ”.

P. 279. St. 49.—परिचयं, On this passage Hemādri quotes the following from Kāmandaka : “ जितश्रमत्वं व्यायाम आमभेदः कफक्षयः । च-लस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा । मृगयायां गुणानेतान् वदन्ति [विदन्ति Ms.] न-यविचिताः ”. And goes on saying, “ एतत्सर्वं युद्धोपयोगि न काकदन्तपरीक्षावजि-ष्प्रयोजनं । तथा चाभाणकः श्रूयते । “ काकस्य कति वा दन्ता मेघस्याण्डं कियत्पलं । गर्धभे कति रोमाणीत्येषा मुखविचारणा ” इति. Vallabha says : “ एतत्सर्वं समरोपयोगि ”. Cf. S’a. II 39. “ मेदश्लेष्मदृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः । सन्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमचिन्तं भयक्रोधयोः । उत्कर्षः स च धन्विनां यदिप्रवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले । मिथ्यै-व व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः । ”—भयरूपोश्च तदिह्निर्बोधनं, “ भीतिदु-क्तस्यैव चेष्टा क्रुद्धस्यैवमिति ज्ञानं जायते इति भावः ” says Chāritravardhana. And Vallabha says : “ भीतस्य जन्तोर्निर्दिष्टं चेष्टितं क्रुद्धस्येवमिति तच्चेष्टावगमनं कुरुते. ”—श्रमजयात्, ‘ On account of the conquest of fatigue, ’ i. e. by making the body hard by taking constant exercise, so that it may not give way under fatiguing circumstances.

P. 279. St. 50.—वेषभूत, Cf. Chāritravardhana : “ कीदृशो मृगप्रधानं वनं मृगवनं मृगवनमाश्लेष्टकभूमिस्तदुपगमः प्रातिस्तत्र क्षमो यांयां यो वेषो लघुकृष्णकञ्चु-

कादिस्तं विभर्ति धारयतीति स तथा । दीर्घवस्त्राद्वावनं न स्यात् । शूकवस्त्रावलोकनेन मृगादयो दूरत एव पलायन्ते । अतस्तथावेष्टरचनमेवाकरोत्.”—कण्ठनिषक्त &c., The usual place of the bow is round the left shoulder, and it was so placed at this time, so that, according to Hemâdri and Châritravardhana, no time might be lost when the game had to be shot with an arrow. Cf. Hemâdri and Châritravardhana : “वधकाले विलम्बो मा भूदिति” says former and the latter remarks “अनेन धनुर्धरजातिः जंतूनां वधे विलम्बो मा भूदिति भावः.”—स वितानमिवाकरोत्. The second meaning of Mallinâtha is preferable to the first. “सवितानमिवाकरोत्” ‘Adorned, as it were, the sky with a canopy or ceiling’ Both Hemâdri and Châritravardhana interpret it in this way of Mallinâtha.—नृसविता, Once analysing with Mallinâtha, Hemâdri gives the following: “नृषु सविता सूर्यो नृपः.”

P. 280. St. 51.—वनमालया, वनमाला is generally made of flowers and tender sprouts of trees. Cf. Hemâdri : “पञ्चपुष्पवत्या स्त्रजा ग्रथितः” &c., and further he quotes : “वनमाला विधातव्या पञ्चवैः कुसुमैरपि” इति विष्णुरहस्ये. And Châritravardhana has : “पुष्पैः पञ्चवैश्च ग्रथिता माला वनमाला”, and quotes the following : “पञ्चपुष्पमयी माला वनमाला प्रकीर्तिता.” Such a garland is sacred to Krishna, who is accordingly called वनमाली.—तुरगवल्गन°, &c., Hemâdri translates the epithet by “अश्वपरिवर्तनेन,” and Châritravardhana and Sumativijaya by “अश्वनर्तनेन.”—चञ्चलकुण्डलः, Cf. Buddha. Canto V. Stanza 41. “चलकुण्डलचम्बिताननाभिर्धननिःश्वसधिकम्पितस्तर्नाभिः । वनिताभिरधीरलोचनाभिर्मृगशाशाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः” ॥

P. 280. St. 52.—नयनन्दितकोसलं, Vallabha explains: “नये न्यायमार्गे नन्दिताः सन्दीकृताः कोशला देशा येन स तं.” Sumativijaya too says the same. कोशलाः Châritravardhana explains it by “अयोध्या वा.” Sumativijaya gives the substance of the passage in the following words: “किं तु लता एव वनदेवता भृङ्गरूपैर्नैः कृत्वा दशरथं पश्यन्ति स्मेति भावः.”

P. 281. St. 53.—श्वगणिवागुरिकैः, Hemâdri explains. “श्वगणा विद्यन्ते येषां ते श्वगणिनः । वागुरया चरन्तीति वागुरिकाः । “चरति,” Pâṇini, IV. 4. 8. इति टक् । तैश्चैर्मिजत्वात्प्रथममास्थितं ।”—उपचितं, Châritravardhana explains it by “व्याप्तं” and has the following: “एतेन मृगयाचारिणामङ्कशत्वं.”

P. 281. St. 54.—त्रिदशायुधं, ‘The weapon of the thrice-ten (gods)’, i. e., the rainbow, supposed to be the weapon of the gods and especially, of the god Indra. The usual number of the gods is thirty-three, and not thirty. Cf. Aitareya Brâhmana, 2 Panchikâ 18. “त्रयजिनाद्रे देवाः सोमपाञ्चर्याजिनादसोमपा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादि-

त्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेते देवाः सोमपा एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोप-
याजा एतेऽसोमपाः । ‘ There are thirty-three gods who drink Soma and thirty-three who do not drink Soma. The Soma-drinking gods are : eight Vasus, eleven Rudras, twelve Adityas, Prajāpati and वषट्कार.’ ‘ The not Soma-drinking gods are : eleven Prayājas, eleven Anuyājas, and eleven Upayājas.’ Authorities are at variance, how-
ever, as to the components of the number thirty-three. According to some authorities they are thus made up : the twelve Adityas, the eight Vasus, the eleven Rudras, and the two As’vins. See Muir’s Sanskrit texts Vol. V. page 9. It is not clear how the number thirty is made up. The modern number of thirty-three crores, as-
signed to the gods, no doubt, took its origin in the number thirty-three mentioned in the Brāhmanas and other portions of the Vedas. —रवरोधितकेसरी, Chāritravardhana and Sumativijaya render रव by ‘ सिंहनाद.’ The figure according to Hemādri is श्लेष.

P. 282. St. 55.—कुशगर्भमुखं, Cf. S’a. I. 7. “दर्शैरधौबलीढैः भ्रमाविवृत-
मुखं प्रशिभिः कीर्णवर्त्माः ।” —स्तनप्रणयिभिः, Chāritravardhana explains :
“ स्तने प्रणयः स्नेहो दुग्धपानार्थं येषां ते. ” And Hemādri quotes Amara :
“ प्रणयास्त्वमी । विधम्भयाश्चा प्रेमाणः. ” Cf. Buddha. Canto V. verse 41.
“ चलकुण्डलचुम्बिताननाभिर्धननिःश्रासविकम्पितस्तनीभिः । वनिताभिरर्धारलोचनाभिर्मृग-
ज्ञावाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ॥ See above stanza 51. —कृष्णसारम्, Hemā-
dri says : “ इति जात्युक्तिः ” and further discusses : “ कृष्णसार इति
दन्त्यमध्यं पटन्ति तत्र । कृष्णेन सारः शबल इति क्षीरस्वामी । “ सारः शबलवातयोः ”
इति विश्वः । तथा व्यवस्था तालत्र्येषु शब्दभेदप्रकाशे । “ शीरिर्मुसारिः [मुरारौ Ms.]
शिव एव शर्वः शूरः समर्थे ज्ञप् एव शालः । शमः प्रशान्तौ शकलं च खण्डं शकृत्पुत्रीषे
शबले च सारः ” इति.—व्याहन्यमानहरिणीगमनं, Cf. Vi. IV. 32. “ अस्यान्ति-
कमायान्ती शिशूना स्तनपाथिना मृगी रुद्धा । तामयमनन्यदृष्टिर्भ्रमणीवो विलोकयति. ”

P. 282. St. 56 जवनवाजिगतं, Hemādri explains it as : “ जव-
नेति मृगानुसरणे शक्तिः । अशीघ्रगतिवाहननिषेधश्च । तथा च वसन्तराजः । “ ह्रीनाधि-
कांगं क्षुधितं विनीतैरनाशुगव्याधितबालवृद्धैः । यानैर्न यायात्रमनानभिज्ञैस्तथा खरैर्गो-
महिषैर्द्रुकेश्च ” इति.—उयामीचकार, ‘ Blackened.’ This refers to the
proverbial blackness of the eyes of deer. On the image compare
46. II.

P. 283. St. 57.—आकर्णकृष्टमपि, Here Hemādri gives the reason
of the force of अपि and says : “ आकर्णकृष्टयोः प्रतिसंहारो दुष्करः इत्यपि श-
ब्दार्थः. ” —सहचरी, Hemādri discusses : “ अधिकरणानुवृत्तेः सहचरीति “ च-
रिटः ” Pāṇini, III. 2. 16. इति दृष्टव्यः । प्रयोगविवक्षायां [विवक्षया Ms.] वा
ङ्गीष । पचारी चरडिति चरेट्त्वादिति वा । तथा च वामनः । अनुचरीति चरेट्त्वादि-
ति. ” Translate the aphorism :—“ The affix ट् comes after the verb
चर् ‘ to go ’ when a case-inflected word in composition with it, de-

notes location'. Of the affix ट the real affix is अ, the letter ट being indicatory, showing that the feminine of these words is formed by the affix डीप् (See IV. 1. 14), as कुरुचरी, मद्रचरी। And Châritravardhana has: “अधिकरणे चरेष्टविधानात्सहचरीति टप्रत्ययश्चिन्त्यः। अथवा भिक्षासेनादायेषु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादनधिकरणेऽपि टप्रत्ययः इति दुर्घटवृत्तिकारः। “पुंयोगादाख्यायाम्,” Pānini, IV. 1. 48. इति डीष् गौरादित्वाद्डी-षित्यन्ये”।

P. 283 St. 59.—मार्गे जग्राह, A proverbial saying. Hemādri explains this as: “जिघांसया तदीयपदवीमनुययावित्यर्थः। ते हि शूकराः पंके आसते। तथा प्रागुक्तं “सपत्नलोत्तीर्णवराहयूथान्” इति.—मुस्ताप्ररोह &c., Hemādri makes the following remark: “क्रोडा हि मुस्ताप्रियाः। तथाभिज्ञानशाकुन्तले। “माहन्तां महिषानिपानसालिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं। छायाबद्धकन्दकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतां। विश्रब्धैः क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पत्नले विभ्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः” इति. And Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “पंकावगाहनं मुस्ताभक्षणं च दंष्ट्रिणाम् जातिस्वभावः”।

P. 284. St. 60.—जघनाश्रयेषु, Châritravardhana remarks: “शूकरा हि तरुषु जघनं घर्षयन्ति.”—विद्धमात्मानं न विविदुः, Châritravardhana remarks: “इच्छातः प्रागेवाविद्धयदिति राज्ञे हस्तलाघवोक्तिः”। They did not know that they were pierced through by sharp arrows, which passing through their loins penetrated into the trees against which they leaned and to which they were thus fixed.

P. 284. St. 61.—अभिघातरभसस्य, Cf. Châritravardhana: “अभिघातेन ताडनेन रभसस्य सोचालस्य वन्यस्य &c.” And Vallabha says: “प्रतिहारोत्सुकस्य.”—तं पातयां प्रथममास, Here Hemādri discusses: “कास्पत्यवादा मन्त्रे लिटि” Pānini, III. 1. 35. इत्याम्। “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” Pānini, III. 1. 40. इत्यत्रामप्रत्ययस्यैव पश्चात्कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यवधारणत्वमिहाश्रितं। तेन व्यवधाने प्रयोगं निराकरोति। न हि व्यवधाने कृञ्चानुप्रयुज्यमानः आमप्रत्ययस्यैवानुप्रयुक्तो भवति। यथैव कृञ्चस्तयः क्रियासामान्यवाचकास्तथा विधितिरपीति तस्यानुप्रयोगः स्यात्। तस्माच्च निवृत्त्यर्थमिदमारब्धव्यं। व्यवहितप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वारब्धव्यं। याचयां देवदत्तश्चकारेत्यत्र मा भूदिति। व्यवहितनिवृत्तिस्तु [°निवृत्तिरस्ति Ms.] अवधारणाभ्यन्तरे। अवधारणं तु चकारस्यावधारणार्थत्वात्। विपर्ययनिवृत्त्यर्थं वारब्धव्यं। विपर्ययस्त्वनोः पश्चादर्थत्वाभ्यन्तरे इति न्यासकृत्। कालिदासश्चेच्छति व्यवधानं। यथात्र त्रयोदशे सर्गे। “प्रधंशया यो नृहं चकार” इति। षोडशे सर्गे च। “संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः” इति। सारस्वतटीकायां कासामित्यामन्तमन्ययं। ऋवायन्तश्चेत्यत्र आमन्तमव्ययमित्युक्तत्वात्स्थकपदं। चक्रे इति त्वनुप्रयोगः। तेन व्यवधानेऽपि प्रयोगो घटते। यस्य येनावययोग्यता तस्य तेन दूरस्थेनापि भवतीति न्यायात्। ततः प्रधंशया यो नृहं चकारेत्यादि न विरुध्यते। केचित्तु पातं यातीति पातयास्तं विग्रहे आस चक्षेप। असु क्षेपेण। पातयाः सोमपावत्। “आतो मनिक्कनिम्बनिपथ” Pānini, III. 2. 74. इति

चकारादिभ् । अमन्तः ।” Translate the aphorisms :—‘आप् is the affix of the verb क्स् ‘to cough,’ and of those roots that are formed by affixes (i. e. the derivative verbs), when लिट् follows, except in the Mantra.’ ‘After a verb which ends with आप्, the verb कृ ‘to do,’ is annexed, when लिट् follows.’ ‘The affixes मनिन् (मन्), कनिप् (वन्), वनिप् (वन्), and विच् come in the Chhandas, after verbs which end in long आ, when a case-inflected word or an उपसर्ग is in composition.’ And Châritravardhana has, “पातयां प्रथममासेति व्यवहितोऽनुप्रयोगः कविप्रमादः । यद्वा । पातं यातीति पातयाः । छान्दसो विच् । तं पातयां । पातं गच्छन्तं महिषं शरः आस पातवान् । असगतिर्दीप्त्यादानेषु । यद्वा चिक्षेप । “अध्वर्युक्रतुरनुपसक्तं” Pānini, II. 4. 4. इति यजुरिति वाच्ये । “क्याच्छन्दसि” Pānini, III. 2. 170. इत्युपसर्गयान्तेनाध्वर्युग्रहणेनज्ञापितं । भाषायामपि छान्दसाः प्रयोगाः प्रयुज्यन्त इति । यद्यप्येवं केचन समादधते तथापि कवेरियं रीतिस्तु न भवति । प्रथममित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् व्यवधायकत्वमिति । यथोक्तं प्रचक्षुरिति भट्टिकाव्ये । सत्यमुपसर्गैरव्यवधानमिति सुबोधकारो जयमंगलायां वक्ष्यते इत्युक्त्वा कर्मणि घञि राचात्तेन (?) व्याख्यातं । महाभाष्येऽपि व्यवहितप्रयोगनिरासार्थं तदित्युक्तत्वात् । असावसाधुरेव ।” Translate the aphorisms :—‘The names of sacrifices mentioned in the Yajurveda, not of neuter gender, constitute the Samahara Dvanda compound.’ ‘The affix उ comes in the Chhandas, after the roots that have taken the Denominative affix क्य in the sense of ‘the agent having such a habit &c.’

P. 285. St. 62.—क्षुरप्रैः, Hemādri renders it by “चंद्रार्धबाणैः,” and supports it thus, “इषुः काण्डं क्षुरप्रं च” इति धनंजयः । “श्लेष् क्षुरं कवर्गायखकारश्च [षकारश्च Ms.] क्षुरप्रकं [क्षुरप्रकं Ms.] । नापितस्योपकरणे कपसे-योग इत्येते” इति शब्दभेदप्रकाशः.—प्रायः, Hemādri explaining प्रकृष्टः अयः शुभावहां विधिर्यस्य सः construes it with नृपतिः and gives the figure and quotes the definition from काव्यादर्शः, “प्राय उत्प्रेक्षायां वा । तथा काव्यादर्शः । “मन्ये शङ्के भृशं [भ्रुवं Ms.] प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोऽपि तादृशः” इति. K. D. II. 234.—अत्युच्छ्रितं शृङ्गं न समृपे, On this Châritravardhana makes the following remark: “महान्तरस्तु शङ्गां जीवनेर्ग्यालयो न किन्तूचतत्वं न सहन्ते.”

P. 285. St. 63.—कुलासनाग्रविटपान्, Dinakara's interpretation of the line is, “यथा वायुना नृत्राः (appears to be his reading) प्रेरिताः कुलानामसनवृक्षाणामग्रवलयः प्रांतशाखा भवन्ति तथोज्ज्वलसदृशाग्नौ प्रीतमुखत्वाच्च न्याग्रान् नृणांचकार.”—वायुरुग्णान्, ‘Broken by the wind.’ The force of the epithet according to Mallinātha's interpretation lies in the similarity. A branch of the असन tree, when in full yellow blossoms, broken by the wind and falling down, appears like the rushing of a tiger against one's person. The reading वायुनृत्रान् also appears better. On the epithet रुग्णान् Cf. Mahābhārata Adi. Par. Adh. 19. verse

1170. “ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहू । असिश्चक्रिगदाहृणा निपेतुर्वरणीत-
ले.” Cf. also Sumativijaya: “शरैः पूरितमुखाः पतिता न्याग्रजीवाः प्रफुल्लित-
बीजकवक्षस्य शाखाया इव शोभन्ते स्म.”

P. 286. St. 64.—निर्घातोऽपैः, On this epithet Hemâdri quotes the following definition: “वायुनाभिहतो वायुर्गगनोत्पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगरु-
तः स निर्घातोऽतिदोषकृत्” इति.—राजशब्दे मृगेषु, On this epithet Hemâdri quotes the following: “नाभिषेको न संस्कारः [सत्कारः Ms.] सिंहस्य क्रियते मृगैः [वने Ms.] । विक्रमोज्जितचित्तस्य [सत्त्वानां Ms.] स्वयमेव मृगेन्द्रता ” इति.

P. 286. St. 65.—कुटिलनखाम्रलघ्नमुक्तान्, Hemâdri explains: “कुटिलेषु नखाग्रेषु लघ्ना मुक्ता येषां ते तान् । करिकुम्भविदारणादित्यर्थः । करिकुम्भेषु हि सौक्तिकानि सन्ति । तथा रत्नपरीक्षायां । “करीन्द्रजिमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्युद्भववेषुजा-
नि । मुक्ताफलानि प्राथितानि लोके तेषां हि शुक्युद्भवमेव भूरि” इति.” Cf. Ku. verse 6, Canto I. The sources of the pearls, according to the above verse are, (1) Elephants of superior species, (2) rain-water, (3) the wild boar, (4) the conch, (5) the fish—a species of it that contains pearl-like round globules of a stony nature in their heads, (6) the snake, (7) the pearl oyster, and (8) the bamboos. Châritravardhana explains: “कुटिलेषु नखाग्रेषु गजकुलकुम्भस्थलविपाटनवशाद्भ्रमा मुक्ता येषां तान्.”—आत्मानं गजानामानृण्यं मार्गणैर्गतमिवामस्त, A proverbial saying.—मार्गणैः, Châritravardhana quotes in support of this the following from हैम. “रोपः कलम्बशरमार्गणचित्रपुंखाः.”

P. 287. St. 66.—सितबालव्यजनैर्वियोज्य, ‘Depriving them of their white chowry-tales.’ Cf. Hemâdri: “तं हि सितकेशव्यजनवन्तः.” The white Chamara is a token of royalty. Cf. R. verse 47, Canto II. —शान्तिं जगाम, ‘Contented himself with.’ Cf. Hemâdri: “पुच्छानि चिच्छेदेत्यर्थः.”

P. 287. St. 67.—न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार, A proverbial saying.—प्रियायाः केशपाशे गतमनस्कः, ‘With his mind directed towards the braided-hair of his beloveds.’ Hemâdri remarks: “प्रियासम्बन्धानुसारोऽपि प्रिय एव.” And Sumativijaya has: “स्त्रीकेशपाशं मनो गतमतो मयूरं नृपां न जघानेति भावः.” Hemâdri notices the reading सु-
केश्याः and says, “इति साभिप्रायः.”

P. 288. St. 68.—भिन्नपल्लवपुटो, On this Hemâdri and Sumativijaya make the following remark: “इति मायसौरयोक्तिः.”

P. 288. St. 69.—सच्चिवावलम्बितधुरं, ‘Who has transferred the responsibility of his Government to his ministers’. Here धुरं is equivalent to राजधुरं i. e., राज्यभारं ‘the administration of his kingdom.’ Cf. Hemâdri: “राज्ये विपक्षाभाव उक्तः.”—अनुबन्धसेवया, “अत्यन्ताभ्यासेन,” says

Hemādri. And Châritravardhana has: “अत्यन्ततत्परता.” ‘By a constant practice of enjoyment,’ i. e. exclusive devotion to the chase. The epithet should be taken actively as regards नराधिप. Cf. Sumativajaya : “वधानुबन्धसेवया रमण्यामुपरिरागो बद्धंते तथा नृपस्य नित्यं गमनान्मृगयायां रागो बद्धितः.”—चतुरेव कामिनी जहार. On this epithet Hemādri makes the following remark: “व्यसनेषु हि सेवापरौग उपगीयते । चतुरालक्ष्णं तु रसाकरे । “स्निग्धैरीक्षित एव दृष्टवन्तैः कोकाशिताकुञ्चितैः । लज्जाकेकरविस्मितैर्मुकुलितैरालोकनैर्नायकैः । प्रौढैर्नागरिकं वयोभिरखिलैराभाषते पङ्कजं । दृष्टं मोहनदक्षिणैश्च चतुरावक्त्रादिभिश्चापरान्” (?) । And Châritravardhana has the following : कामिनी स्वाधीनपतिता । “यस्या रतिगुणाकृष्टः प्रियः पार्श्वं न मुञ्चति । विचित्राभरणासक्ता स्वाधीनपतिता स्मृता ” इति रुद्रटः.

P. 288. St. 70.—त्रियामासु, Analyse : त्रयो यामा यस्याः तां तथोक्तां. —ज्वलितमहौषधिदीपिकासनायाम्, ‘Furnished with the lamps of excellent creepers burning with light.’ Cf. Ku. I. 2. 10. “भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च,” and “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतमदीपाः.”

P. 289. St. 71.—पटुपटह्वनिभिर्गजयूथकर्णतालैः, This seems to mean that the lobes of the ears of the elephants, beaten as they were at regular times on the large cavities of the ears, produced a sound which resembled that of a drum. There is perhaps not much to object to in the simile, as the cavities of the elephants’ ears are large and the flat lobes flapping against them proportionately wide, they can produce a sound that to the poet’s imagination may appear like that of a drum. By adopting Mallinātha’s interpretation of ताल, we compare the sounds of elephant’s flappings to the time in music called ताल, which again appeared like that of a sonorous drum, i. e. a simile, in a simile, which is absurd.—वन्दिमङ्गलानि, such as those chanted by minstrels at the end of the Canto V.

P. 289. St. 72.—तपस्विगाढां, “मुनिजनप्रविष्टां” Hemādri. And “मुनिभिर्व्याप्तां” Châritravardhana. And “मुनिनाक्रान्तां” Vallabha. ‘Crowded by ascetics.’ On this epithet Hemādri remarks : “उति वश्यमाण-कषिमुतकथावीजं,” and Châritravardhana says, अनेन वश्यमाणकथावीजं.”—विपिनेल्लक्ष्यमाणः, is equivalent to “तरुलतागुल्मगहने देशे नृचरैरलक्ष्यमाणः.” तमसां प्राप नदीं तरंगमण, Cf. Buddha. VIII. 2. “जगाम मार्गं सह तेन वाजिना.”

P. 289. St. 73.—द्विरद्वन्द्वहितदाह्नी, In support of his explanation Hemādri quotes the following from अमरशेष. “गजचीकृतद्वन्द्वहिते.”

P. 290. St. 74.—प्रतिविद्धं, Hemādri says, “लक्ष्मीकामा युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यादिति चाक्षुषः.” Mallinātha too quotes the same but does not give the source from which he borrows his authority. Châritravardhana remarks: “नतु विहितं । पण्डितः स कथमिदमकरोदित्यत्र कारण-

माह भुतवन्तोऽपीति ॥—विलङ्घ्य, Vallabha explains it by “अविचार्य, अविचर्य” ‘Thoughtlessly,’ ‘carelessly.’ And quotes the following: “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः.” Ki. II, 30.—रजोनेमीलिताः, ‘Blinded by passion.’

P. 290. St. 75.—सुनिपुत्रं, This was S'ravana. The names of his parents are not given in the Rāmāyana. See Ayodhyā Kānda. Canto 66.—अपि, On this Hemādri gives the following note: “तथा न्यासकृत् । अपिशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो न दृश्यते । तेन हा पितः हा मातः इत्यादि सिद्धं । हे तातेति । “उभसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाधेडितान्तेषु ततांन्यत्रापि दृश्यते” इत्यभितः परितः इत्यादावपिशब्दस्य विकल्पार्थत्वाद्वितीयाभावः । तथा । “विभूषणं किं कुचमण्डलानां कीदृशयुमा चान्द्रमसी कुतो भा । सीता कथं रौति दशास्यनीता [०भीत्या Ms.] हा राम हा देवर तात मातः ” । * * * तातेत्यत्र “दूराद्धृते च” Pānini, VIII. 2. 84. इति युतत्वेऽपि “अमुतवदुपस्थिते” Pānini, VII. 1. 121. इत्यतिदेशात्सुश्लोका इतिवत्प्रकृतिभावो न । तथा श्रीभागवते । “पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेतुः [०भिनेतुः Ms.]” इति । उपस्थितो नाम अवैदिक इतिकारः ”—तस्यान्विष्यन्, On this Hemādri quotes the following: “गवेषस्तत्त्वमार्गेण” इति कामधेनुः—तापादन्तः शल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि, Cf. Buddha. IX. 13. “तच्छोकशल्य हृदयावगाढे माहगतो भूमितले मुहूर्तं । कुमार राजा नयनाम्बुवधो यत्त्वामवोचत्तादिदं निबोध ” ।

P. 291. St. 76.—द्विजेतरतपस्विपुत्रं, ‘The son of an ascetic belonging to none of the first three classes.’ The word द्विज (twice born) includes, besides Brāhmanas, Kshatriyas and Vais'yas. The young ascetic who was accidentally shot by the king was of a S'udra caste. Cf. Hemādri: “विप्रक्षत्रियविदूशूरा वर्णस्वायास्त्रयां द्विजाः” and goes on saying: “ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येतरतपस्विपुत्रं करणजातीयं श्रवणाख्यं.” This too is noticed by Châritravardhana and Sumativijaya, and further he adds: “शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बुष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः” । “शूद्रायां करणो वैश्याद्विजान्स्वेष विधिः स्मृतः” इति.—तेनावतीर्थं तुरगात्प्रथितान्वयेन, Cf., Buddha. Canto V. 7. “अवतीर्थं ततस्तुरंगदृष्टाच्छनैर्का व्यचरच्छुचा परितः” ।

P. 291. St. 77.—ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रं, Châritravardhana interprets: “तथागतं वेतसयनाच्छन्नं तमेकपुत्रमुपेत्यादिश्याज्ञानतो हस्तिधिया विहितं स्वचरितं स्वकीयवृत्तं नृपतिस्ताभ्यां तन्मातापितृभ्यां शशंसावदत्.” And Vallabha interprets: “ताभ्यां तथागतं मरणावस्थां प्राप्तं तमेकपुत्रमुपेत्य ज्ञापयित्वा अज्ञानतोऽक्रामतो नृपतिः स्वचरितं शशंस.” And Hemādri interprets: “पित्रोः सकाशं समीपमनुधृतशल्यमेव सुतं निनाय । आपं तु नदीतीर एव शरोद्धरणा-मृतः इत्युक्तं । अज्ञानतः स्वचरितं तथागतं तामवस्थां प्राप्तं तमेकसुतं [तमेकपुत्रं Ms.] ताभ्यां पितृभ्यां शशंस । बुद्ध्यात्यर्थग्रहणाद्विकर्मकता । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगातिकथनसूचनार्थं । पंगुत्वात्ताभ्यामिति । क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानमिति चतुर्थी ।

उपेक्ष्येति वाद्विर्योक्तिः ? [उपेत्येति वाधियोक्तिः Ms.] ? I cannot understand in what sense the gerund उपेत्य is to be taken so as to arrive at the definite sense of the stanza. It is doubtful whether उपेत्य can be used in the sense of ' with respect to, ' ' with regard to, ' as interpreted by Chāritravardhana. It is also very doubtful whether उपेत्य can be correctly employed in the causal sense of अवगम्य ' having informed, ' ' having caused to understand, ' as explained by Vallabha. Some scholars construe तथागतं तमेकपुत्रमुपेत्य, and interpret, ' having gone up to him (at the time of shooting an arrow) so as to bring the game (i. e. Śrāvana the Muni's son who was, at the time, filling up his jar with water) within the reach of his arrow and then shot at him (of course the king took him for a wild elephant); ' and this rash act of his committed through ignorance he began to narrate to his parents. But this interpretation does not appear so convincing as to remove the difficulty of the sense of उपेत्य. It may be interpreted " And being urged by him the lord of people took (i. e. bid his followers to take) him even with the arrow unextracted (from his breast) to his parents who had lost their sight, and advancing towards their only son, who was in that condition (i. e. enveloped in Vetas plants), narrated to them his rash act, committed through ignorance." The manuscripts A₂. D. H. R. and the two other Mss. (No. 47 of 1873-74 and No. 25 of 1872-73 of the Deccan College Library) of Hemādri's दर्पण read उपेक्ष्य instead of उपेत्य, i. e. ' neglecting him who was in that condition (तामवस्थां प्राप्तं) the king began to narrate &c. ' This reading is preferable since it leaves no difficulty of interpretation. Pandit says, ' Mallinātha's interpretation appears to be correct.' But in what sense it is very difficult to make out.

P. 292. St. 78. बहु विलप्य, ' Having lamented much. ' The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. " विलापः परिदेवनम् " इत्यनरः ।—हस्तापित्तर्नयनवारिभिरेव. Here Hemādri remarks : " शापोऽपि जलदानपूर्वकः." And Chāritravardhana says, " पानायनैव शापो दीयते." A curse or imprecation, like a Dakṣhiṇā or a gift, is given with water in the hand let down as soon as the last word of the imprecation is uttered. Cf. Bhāgavata Purāṇa, I. 18. 36. " इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानुपिबालकान् । कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह. " Again *ibid.* IX. 9. 23. " सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुहं शत्रुं समुद्यतः".

P. 292. St. 79.—आक्रान्तपूर्व, Hemādri analyses, " पूर्वमाक्रान्त आक्रान्तपूर्वः," and supports it by " राजदन्तादिव परम्," Pāṇini, II. 2. 31.

‘ The उपसर्जन is to be put last in the words राजदन्त &c. ’ Thus राजदन्तः (दन्तानां राजा) ‘ a chief of teeth ’ (i. e., an eye-tooth). It is not merely the उपसर्जन that is placed last in these examples ; but words which by some other rules would have stood first, stand in this list as second.

P. 293. St. 80.—कृष्यां बृहन्नपि, On this Hemâdri, Châritravar-dhana and Sumativijaya have the following : “ शालिक्षेत्रभूमौ हि दाहं विना किञ्चित्प्रोत्पद्यते इति कौकणेषु प्रसिद्धिः ”.

P. 293. St. 81.—इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां, ‘ What shall this cruel man, who deserves decapitation at your hands, do for you ? ’ A proverbial saying. Cf. Hemâdri : “ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने चक्षुर्निरोधे ब्राह्मणस्य ” इति आपस्तम्बवचनात् । ब्राह्मणस्यैवापकृष्टवर्णवधे [वृद्धवधे Ms.] वधनिषेधः इति वध्यस्तवेति. ”—एधान्दुताशनवतः, i. e. he begged that a funeral pile should be made for him and fire set to it, in order that he and his wife might immolate themselves on it along with the body of their son.

P. 294. St. 82.—और्वमिवाम्बुराशिः, Wilson in his Vishnu Purâna Vol. III. p. 80, gives the following account : “ Aurva was a sage the grandson of Bhrîgu. When the sons of king Kritavîrya persecuted and slew the children of Bhrîgu, to recover the wealth which their father had lavished upon them, they destroyed even the children in the womb. One of the women of the race of Bhrîgu in order to preserve her embryo, secreted it in her thigh (Ūru), whence the child, on his birth, was named Aurva. From his wrath proceeded a flame, that threatened to destroy the world ; but, at the persuasion of his ancestors, he cast it into the ocean, where it abode, with the face of a horse. Aurva was, afterwards, a religious preceptor to Sagara, and bestowed upon him the आग्नेयास्त्र, or fiery weapon, with which he conquered the tribes of barbarians who had invaded his patrimonial possessions. ” The legend of the Aurva fire residing in the interior of the ocean was probably invented to account for the constant ebullition of the oceanic waters.

CANTO X

P. 295. St. 1.—पाकशासनतेजसः, Analyse पाकशासन इन्द्रस्तस्य तेज इव तेजो यस्य 'Who shone forth like Indra.' Mallinātha takes तेजस् probably in the sense of 'splendour' or 'lustre', but if the epithet be taken in the sense of 'power or might' the propriety of the adjective becomes more evident. Pākāśāsana is a name of Indra and means 'one that disciplines or instructs the simple or ignorant,' and the word पाक being not properly understood in later times came to be applied to the name of a demon whom Indra destroyed. Cf. Chāritravardhana: "पाकान् बालान् शास्तीति । शासिष्ठीति युः । पुरुहूतोऽदि-
तेर्गर्भं प्रविश्याच्छिनदिति कथा प्रसिद्धा." Cf. also Bhāgavata Sk. VIII. Adh. 11. "उदयच्छद्रिपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रुषा । स तेनैवाटधारेण शिरसि बलपाकयोः । ज्ञा-
तीनां पश्यतां राजन् जहार जनयन्भयं." There is, so to speak, no propriety in the use of the epithet पाकशासनतेजसः in the present verse, but it appears to be used simply for the sake of alliteration it affords with शासनः in the previous word.—पृथिवी, The name is derived from पृथु one of its earliest kings. Cf. Harivans'a, "ततोऽभ्युपगमाद्राजः पृथोर्विष्यस्य भारत । दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते."—किञ्चिदूनम्, is also repeated for alliteration in the following line.—शरदामयुतं, 'A myriad of autumns', i. e., years. Varsha originally meaning the rains or the rainy seasons (शरद्) has in the same way acquired the sense of year. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. "स्यादृतौ वत्सरः शरत्" इत्यमरः ।

P. 295. St. 2.—न चोपलेभे, 'And yet he did not obtain &c.' Cf. Chāritravardhana: "च शब्दस्तावदर्थः । न चेति समुदायो निषेधे वा." Cf. Sumativijaya: "एवं पुत्रार्थं दूयमानचित्रस्य तस्य बहुकालेनापि पुत्रो नाजनि येन स पितृऋणविमुक्तो भवेत् । सुतस्याह्लादकत्वेन शोकात्प्रकारनाशकत्वाज्ज्योतिषा साम्यं." —ऋणनिर्मोक्षसाधनं, A descendant of Arya is born with three debts or obligations, the first called ऋणऋण being discharged by the study of the Vedas, the second देवऋण by the performance of sacrifices, and the third पितृऋण by begetting a son to continue the family. Cf. The S'rutis quoted in दत्तकमीमांसा, "जायमानां ह वै त्रायणक्षिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जाय-
ते त्रयचर्येण कविभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्रो यज्वा त्र-
यचारी च" also "ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । सन्तत्या पितृलोकानां शोध-
यित्वा परिव्रजेत्." Cf. Buddha. IX, 55. "नरः पितृणाममृणः प्रजाभिर्वन्देऋषीणां
ऋतुभिः सुराणां । उत्पद्यते सार्धमृणैश्चिभिस्तैर्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः" ।

Cf. also note to St. 20, III; also St. 71, I.—शोकतमोपहं, Hemādri discusses: “भयादद्यादीनां परिगणनस्योपलक्षणत्वात् “अपेक्षे-
शतमसोः” Pāṇini, III. 2. 50. इति सोपपदेऽपि उपत्ययः.” Translate
the aphorism:—The affix ड comes after the verb हन् ‘to
kill,’ when it is compounded with the preposition अप्,
and when the object, in composition with it, is the word क्लेश
‘pain’ or तमस् ‘darkness.’ As, क्लेशापहः पुत्रः ‘the pain-allayer i. e.
the son.’ तमोपहः सूर्यः ‘the darkness-destroyer i. e. the sun.’ This
aphorism has its scope when the sense is not that of be-
nediction. *Cf.* “संततिः शुद्धवेद्या हि परत्रेह च शर्मणे.” Vallabha too
notices this.

P. 296. St. 3.—प्राङ्मन्यात्, ‘As did the ocean before the churn-
ing, the gems in its interior not yet having been brought forth’.
See Bhāgavata Sk. VIII. Also Mahābhārata, Adi Parvan 17, or Rā-
māyana Bālakāṇḍa Canto 25.—प्रत्ययापेक्षसंततिः, Hemādri, Chāritra-
vardhana and Sumativijaya explain it as: “प्रत्ययो हेतुः पुत्रकामेष्ट्यादिः
तादृशः.”—रत्नोत्पत्तिरिवार्णवः, On this Hemādri remarks: “अनेन पु-
त्रबाह्व्यमसूचि [अस्य राज्ञः सूतितं Ms.] । राज्ञो गार्भार्यं सन्ततेश्च रत्नरूपत्वं.”
And Chāritravardhana has: “अर्णवोत्पत्त्येव राज्ञो गार्भार्यं सन्ततेश्च रत्नवद्गो-
ह्यत्वं च.”

P. 296. St. 4.—ऋष्यशृङ्गादयः, *Cf.* “सुयज्ञं वामदेवं च जाबालीमथ काश्य-
पे । पुरोहितं वशिष्ठं च.”—Invite these sages was the order of Das’aratha
to Sumantra. The word आदि includes these Munis. *Cf.* Rāmāyana
Bālakāṇḍa canto 12. *Cf.* Hemādri: “ऋष्यस्य मृगेभदस्य शृङ्गमिव शृङ्गं
यस्य तदादयः । आदिशब्दात्कात्यायनजाबालिवामदेवाः । ‘गोकार्णवृषतेणस्यैः’ इत्यमरः ।
सन्तो बुधाः.”—पुत्रीयार्माष्टम्, This consists simply of पुरोडाश boiled in
eight shreds of earthen vessels, given as an oblation to Agni the
Father (अग्निः पुत्री) with the Mantra, “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृ-
ण्वर्यो नम् । अध्विन् स पुत्रिणं वारवन्तं गोमन्तं रथि न शते स्वरित्.” The follow-
ing lines quoted in the दत्तकमीमांसा from तैत्तिरीयसंहिता, Kanda II,
Prap. 2, Anu. 4, explain the manner of performing a पुत्रेष्टि. “अग्नये
पुत्रवन्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्विन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽ-
ग्निरेवाम्ने प्रजां जनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति.” The difference between इष्टि
याग and क्रतु is given in the following verse quoted from भट्टो-
क्तचरुहोमाधिकार—“इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्तो यागस्तु पशुना स्मृतः । एतच्छेषः क्रतुः
प्रोक्तो होमाभ्यर्चनं स्मृतं.” Hemādri says: “पुत्रसंयोगो निमित्तमस्येति
वैवग्रहः । यद्वा । “ग्रहादिभ्यश्च” Pāṇini, IV. 2. 138. इति शैथिल्यः ।
—संतानकाक्षिणः, Hemādri reads संततिकाक्षिणः and remarks “इति
राज्ञो विशेषणं वा.”—जितात्मानः, “समस्तप्रशस्तकर्माधिकारिणः” says Chā-
ritravardhana.

P. 286. St. 5.—For an account of पौलस्त्यं, his birth &c., see Mahābhārata Vanaparvan Adh. 275.—उपप्लुताः, For this epithet compare Buddha. Canto VIII. 35. “कृतः कुलस्यास्य महाउपप्लवः” । Cf. also Meghadūta I. 17. R. V. G. XIV. 64. II. 48. Ku. II. 32.

P. 297. St. 6.—ते च प्रागुरुद्वन्द्वं, This is the क्षीरसमुद्र, so often mentioned in the Purāṇas as the abode of Vishnu. The story given in the Raghuvans'a by Kālidāsa regarding the resorting of the gods to that ocean and there awakening the Supreme Being to a knowledge of their danger must have been borrowed from other Rāmāyana's than that of Vālmiki, such as of the sage Chyavana and others. (Cf. Budh. Canto I. verse 48. “वान्मार्किनादश्च ससर्ज पथं जयन्त्य यत्र च्यवनो महाविः । Rāmāyana of Vālmiki makes the gods relate their grievances to Brahmā. While they were so relating, Vishnu went there. See Rāmāyana Bilakānda, Canto 15.—हृमद्री चादिपुरुषः, Hemādri remarks : “द्वौ चकारौ तुल्यकालं गमयतः”. See Apte's Guide 273. p. 196. Third edi.

P. 297. St. 7.—कणामण्डलोद्दिर्चिर्मणिद्योतितिविग्रहं, To the notion that the शेष contains a brilliant gem in his head there are numerous references in the Kāvya's. The higher the quality, in point of poison, of the snake, the more brilliant is his gem. As the Seshha forming the bedding of Vishnu was the king of serpents his gems must of course be “उद्दिचि.”

P. 297. St. 8.—क्षौमान्तरितमेखलेऽङ्गे, Lakshmi put the skirts of her garment on the girdle lest the feet of Vishnu, coming in contact with it, should be hurt. The girdle is made of silver or gold, and, where possible, of precious stones; Cf. Hemādri: “क्षुमाया विकारः क्षौमे दुकूलं तेनान्तरिता मेखला यस्य तस्मिन् । द्रव्योश्चरणयोः कटिनकाश्चास्पर्शो माभूदित्याचारविषयः.”—निशितचरणं, Cf. Chāritravardhana: “लक्ष्म्या विष्णोश्चरणसंवाहनं.” Pandit says : ‘This refers to the picture in which the Ādipurusha (or Vishnu ?) is represented in pictures, where Lakshmi presses and shampoos His feet (चरणसंवाहनम्), a service that every Hindu wife considers it her privilege to do to her husband even at the present day. If it is correct to say, with Mallinātha, as doubtless it is, that the epithet क्षौमान्तरितमेखले is intended to refer to the extreme tenderness of Vishnu's feet, it will be quite safe to charge the poet in this passage with inexcusable effeminateness, since he represents the God's feet—one of the hardest parts of one's body—as more tender than that part of his wife's person on which the ornament was worn.’ The epithet is no doubt used to express the tenderness.

of Vishnu's feet ; but this tenderness is not the effeminacy Pandit speaks of but the tenderness which Lakshmi, like good wives, fancies her husband's feet to possess. See above Hemâdri.

P. 298. St. 9.—बालातपनिभांशुकं, On this epithet Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “अन्यत्र । बाला कन्याराशिस्तत्र तपतीत्यातपो बालातपः कन्याराशिस्थस्यादित्यस्य नितरां भासो दीपयस्ता एव अंशुकं वस्त्रं यस्य तं इति वा. ”—प्रारम्भसुखदर्शनं, Hemâdri explains. “प्रकट्टः आरम्भः विष्णुसाक्षात्कारो येषां सनकसनन्दनादीनां सुखेन दर्शनं यस्य तं । अन्यत्र । आरम्भे प्रभाते सुखं दर्शनं यस्य स तं. ” Châritravardhana too explains this in the same way.

P. 298. St. 10.—प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं, Hemâdri explains: “प्रभया अनुलिप्तः श्रीवत्सः उरसि रोमावर्तौ यस्य तं । श्रीवत्सति यस्मिन् स श्रीवत्सः. ” And Châritravardhana says, श्रीवत्साभिधानो वक्षस्थलः शुभावर्तौ येन स तं. ” And Vallabha says, “श्रीवत्साख्यः उरस्यो लक्षणविशेषो येन स तं. ” S'rivatsa, literally the favourite of the Goddess of fortune. It is a mark or curl of hair on the chest of Vishnu said to be the mark of a kick given by the sage Bhrigu. In Mahâbhârata S'antiparvan its origin is described in the following words: Nara and Nârâyana were practising asceticism on the mountain of गन्धमादन when the sacrifice of Daksha took place, S'iva not being invited in that sacrifice felt insulted and became incensed. He created the S'ûla which destroyed the sacrifice and which at last went to the mountain where the two sages were absorbed in abstract meditation and struck the breast of Nârâyana. It was then sent back by a हूकार to S'ankara who in consequence came thither and a tumultuous fight ensued between him and Nârâyana. After a while they were reconciled and Nârâyana said :—“अयं प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्को मे भवत्वयं । मम पाप्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि.” Cf. XVII. 29. Also compare Sis'ûpâlavadhâ III. 9. “तेनाम्भसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दाधितिर्दीपिताशः । अन्तर्वसन्बिम्बगतस्तदङ्गे साक्षादिबालक्ष्यत यत्र लोकः.” See Bhâgavata Sk. X. Uttar. Adh. 89. verses 1—12. ‘Bhrigu the sage set out with a desire to find out which of the Trinity—Brahmâ, S'iva, and Vishnu—was the greatest. He went and insulted the first two, but they both resented the insult. He then went to Vishnu and found him in the company of his consort Lakshmi, and kicked him in the breast, but Vishnu bore the unprovoked insult with patience and regarded it as a favour of the sage. The scar or pit left by the injury inflicted by the kick is interpreted to be what is known by the name of S'rivatsa : which in all probability originally meant simply an ornament, worn over the breast. The Bhâgavata elsewhere explains that the S'rivatsa is in reality the

lustre of the Kaustubha. Sk. XII., Adh. 11., St. 10, “कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः । तत्प्रभां व्यापिनीं साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः”—लक्ष्मीविभ्रम-
दर्पणं, Which Lakshmi used as a looking-glass whereby to adjust the graces of her face.—कौस्तुभाख्यमपां सारं, ‘By name Kaustubha, the essence of the oceanic waters.’ For it was one of the fourteen gems churned out of the ocean. Cf. Hemādri and Chāritravardhana : “कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभोऽन्विः.” See Mahābhārata. Adiparvan Adh. 18.

P. 298. St. 11.—बाहुभिर्विटपाकारैः, On this epithet Hemādri remarks : “बाहुभिरिति चतुर्भुजत्वं.”—पारिजातमिवापरं, ‘Like a second Pārijāta on earth.’ The Pārijāta is a heavenly tree being one of the fourteen gems churned out of the ocean. See Bhāgavata Sk. X. Uttar. Adh. 59. From the ocean, thus churned by the gods and Dānavas, first up-rose the cow Surabhi, the fountain of milk and curds, worshipped by the divinities, and beheld by them and their associates with minds disturbed and eyes glistening with delight. Then, as the holy Siddhas in the sky wondered what this could be, appeared the goddess Vārūṇī, her eyes rolling with intoxication. Next, from the whirlpool of the deep, sprang the celestial Pārijāta tree, the delight of the nymphs of heaven; perfuming the world with its blossoms. The troop of Apsarasas, were then produced, of surprising loveliness, endowed with beauty and with taste. The cool-rayed moon next rose, and was seized by Mahādeva; and then poison was engendered from the sea, of which the snake-god took possession. Dhānvantari, robed in white, and bearing in his hand the cup of Amṛita, next came forth; beholding which, the sons of Diti and of Danu, as well as the Munis, were filled with satisfaction and delight. Then, seated on a full-blown lotus, and holding a water-lily in her hand, the goddess S’ri, radiant with beauty, rose from the waves.” See Wilson’s Vishnu Purāṇa Vol. I. pp. 144-147. Cf. Hemādri : “पारोऽस्यास्ताति पारी पारिष्यन्धौ जातं पारिजातमिव । स हि स्वर्गभरणः”—अपां मध्ये, Chāritravardhana reads पयो-
मध्ये and explains : “पयसां जलानां क्षीरसमुद्रशायित्वेन दुग्धानां वा मध्ये &c.”

B. 299. St. 12.—मदरागविलोपिभिः = “मदरागः क्षीवत्वं विलोपितुं भर्तृघातेन शीलं येषां तैः” according to Chāritravardhana. Cf. St. 61 IV.—चेतनावद्भिर्हेतिभिः, On this Hemādri remarks : “आयुधाविट्टदेवताभिरित्यर्थः”. The following are the arms of Vishnu. The conch (जलज), the sword (असि), the scimitar (गदा), the bow (शार्ङ्ग), and the disc (चक्र). Here they are personified and represented as attending on Vishnu as his servants. Cf. Rāmāyana Bālakāṇḍa Canto 27. “जप-

तस्तु मुनेरतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवं । उचु-
श्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा । इमे च परमोदार किंकरास्तव राघव &c. &c.”
Cf. also Uttar. “ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तत्त्वा.” The Southern and the
Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following autho-
rity produced by the Northern Mss. “स्वराक्षि शस्त्रं च वह्निज्वाला च हे-
तयः” इत्यमरः ।—उदीरितजयस्वनं, ‘Proclaiming the word *Jaya*, ‘जय
विष्णो, जयति विष्णुः, or words of similar meaning.

P. 299. St. 13.—मुक्तशेषविरोधेन, Vallabha simply says, “भवत्स-
न्निधानाद्रिनातेन अत एव मुक्तशेषविरोधेन त्यक्तशेषाहिवरेण । गरुडारगयोः शाश्वतिको
विरोधः । प्रभुसन्निधौ विरोधिनां प्रवि विनीता न वरायन्तं.” Châritravardhana says,
“मुक्तस्त्यक्तः शेषेण शेषाहिना सह स्वाभाविकां प्रवि कृष्णनैकदच्यवतिरवाद्रिरोधेन तेन.”
Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha do not refer to the story
in the Mahabhârata alluded to by Mallinâtha. See Mahabhârata
Adiparvan Adh. 33-34. See also Kâs ikhanda Adh. 50.—कुलिदात्रणल-
क्षणा, ‘Bearing the scars of wounds made by the Vajra.’ *Cf.* Hemâdri
“सुधाहरणकाले इन्द्रेण सह कृतयुद्धत्वात्.” And Châritravardhana has: इति
वीर्योक्तिः । “एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तो नोपलप्स्यते । न हि मे वज्रपातेन वेदनाप्य-
स्ति काचन” इति महाभारते.—प्राञ्जलिना विनीतः, Hemâdri says: “विष्णुना
शिक्षितत्वात्.”

P. 300 St. 14.—योगनिद्रान्तविश्रैः, ‘The sleep of Vishnu,
observes Pandit, is not the sleep to which mortals are liable, and
in which all consciousness is lost and which is a form of death, but
the sleep slept by Yogins in which there is consciousness accom-
panied by memory, and in which the sleeper enjoys communion
with absent things and persons belonging to different ages, in
which in fact the ordinary conditions and limits of knowledge are
out-stripped.’ *Cf.* Hemâdri: “योगोऽयानमात्मारामत्वमत्र स एव निद्रा त-
स्यान्ते.” *Cf.* also Kâs ikhanda “संयोगस्त्वात्ममनसोयोग इत्युच्यते ब्रूयैः”
इति.—भृग्वादीननुगृह्णन्ते, *i. e.* favouring them with a look at them im-
mediately after he woke up from his Yoga sleep. On this epithet
both Hemâdri and Vallabha make the following remark: “आदि
ग्रहणात् “मरीचिमव्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वशिष्ठं च महर्षिजाः सोऽयजसप्त
मानसान् । सप्त ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चर्य गताः”. Bhṛigu stands at the head
of this list of patriarchs called Brahmarshis (primitive sages),
who were the sons of Brahmâ's mind (मानसपुत्राः). The Vishnu
Purâna mentions nine, *viz.*, भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरः, मरीचि, दक्ष,
अत्रि, and वशिष्ठ. They are according to the theory of Purânas the
original patriarchs of not only mankind but also other species of
creatures. The following list is found in Is'vara Kṛishna's Sâmkhya-
Kârîkâ: “सप्तकृश्च सनन्दनश्च तृतीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव वोदुः पञ्च-
शिखस्तथा । इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥

P. 300. St. 15.—अवाङ्मनसगोचरम्, Châritravardhana explains, “वाङ्मनसपदानां विषयातीतः । यदाह । “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतिदर्शनात्.—द्विषां, Objective genitive.

P. 300. St. 16.—विश्वस्तु, Châritravardhana says, “उक्तं च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुतिवचनम्.”—ब्रह्मास्थितात्मने, Both Hemādri and Vallabha quote the following : “ब्रह्मन्व सृजते लोकान् विष्णुन्वे पालयत्यपि रुद्रं संहरत्येव तिलोऽवस्थाः स्वयं भुवः” इति. (Cf. Châritravardhana : “ब्रह्माविष्णुरुद्ररूप आत्मा यस्य स तस्मै.”—तदनु. Châritravardhana discusses : “पूर्णगुणसंहितार्थ, Panini II. 2. 11. इत्यादिना षष्ठीमासन्निधात्तदनु इत्यत्र समासश्चिन्त्यः । विस्तरकारस्तु पञ्चाप्रभृतिभिः समासमङ्गीकृतं तदादिभ्येन निर्वाहः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following given at the end by the Northern Mss. “ननु कुटन्त्यस्य कथं चैत्यमित्याशङ्क्यावाधिकमिष्याह ” ॥

P. 301. St. 17.—अविक्रियः, Châritravardhana quotes the following : “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इत्यादिश्रुतेरविक्रियो विकारहीनः &c. ‘Because this soul is [unassociated with any conditions or circumstances that could serve as its bonds, it is] absolute.’ Sāṅkhya Sūtra. 15 —गुणेष्वेवमवस्थाः, Hemādri explains : “ब्रह्मविष्णुरुद्रलक्षणाः सुखदुःखमाहल्पा वा.” Cf. also the following S'ruti. “आत्मा वा इदमेक एवार्सात्” and also “नमो रजोजुषे सृष्ट्यै स्थित्यै सत्यमयाय च तमोल्पाय संहारे चित्त्वाय स्वयं भुवः.” Châritravardhana gives the substance of this in the following words “तत्त्वतो निरुपाधिकस्वरूपेऽपि त्वयि स्तद्वत्त्वादित्यवहारा गुणापाधिनिबन्धनः इति भावः”.

P. 301. St. 18.—अव्यक्तो व्यक्तकारणं, Hemādri and Vallabha explain it as : “तदुक्तं । “अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके” इति. By the epithet व्यक्त is meant the external world which is but the manifestation of its primary cause the ब्रह्म which is not produced from any thing. अव्यक्त means ‘undeveloped,’ ‘indiscreet,’ i. e., the primary cause of all, the मूलप्रकृति. According to Sāṅkhyas the effect is but the development of the cause not being essentially different from it. But प्रकृति being the primary cause of all is not a product of any. See Sāṅkhya Kārikā verse 3 “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । योऽशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । “Nature (प्रकृतिः), the root (of material forms), is not produced. The Great One (महत् = बुद्धिः or intellect) and the rest (which spring from it) are seven (substances), producing and produced. Sixteen are productions (only) ; Soul is neither producing nor produced.” बुद्धि means महत्तत्त्व. Cf. the S'ruti : “प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारः” इति. This also refers to Vedānta doctrine that cause and effect do not materially differ from each other. Cf.

Ku. Canto II. stanza 11. “व्यक्तो व्यक्तेतरासि.” Hemādri renders व्यक्त by प्रपंच and quotes an authority from विश्व. “व्यक्तस्फुटमनीषिणोः.” But two manuscripts of his Darpana read “अत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तः प्रपञ्चस्तस्य कारणं हेतुः.”—**प्रार्थनावहः**, Both Hemādri and Chāritravardhana render it by “प्रार्थनामावहति संपादयतीति.” But Chāritravardhana’s reading is प्रार्थितावहः. See readings.—**मितलोकः**, Analyse “मितो लोको येन यस्माद्वा,” Compare “एकावयवसूक्ष्मांशं यस्यैतदखिलं जगत् । कल्पनावयवांशस्य तस्य स्तोष्यामि किंत्वहम्.” And the world is the सूक्ष्मांश of this एकावयव. Cf. also the following S’ruti : “पादोस्य विश्वाभूतानीति.” This shows that our poet had a complete mastery over the philosophical systems of Vedānta and Sāṅkhya.

P. 302. St. 19.—तपस्विनम्, On this Hemādri and Vallabha make the following note : “परिपूर्णत्वादकामो लोकयात्रार्थं तपस्यति । तदुक्तं गीतासु । “न मे पार्थोस्ति कर्तव्यं । त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवानमवाप्तव्यं । प्रवर्तेऽपि च कर्माणि” इति. See readings. And Vallabha remarks : “लोकव्यवहारार्थं तपस्यति । उक्तं च । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवावरो जनः.”—**पुराणं**, Hemādri analyses : “पुरा भवः पुराणः”—**अजरं**, ‘Not decaying by old age.’ Cf. Buddha. Canto XII. stanza 103. “दुर्लभं शान्तमजरं परं तदमृतं पदं” ।—**दयालुमनश्चस्पृष्टं**, The epithet is defined as, “यत्नादपि परिहृशं हर्तुं या हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता.” The contrast here intended refers to the idea that one is kind because one is frail and may any day stand in need of commiseration at the hands of others.—**अनासन्नं**, On this epithet Chāritravardhana quotes the following S’ruti :—“तद्ग्रे तदन्तिक” इति. And Vallabha says, “साक्षाद्दोऽसि न पुनर्विद्यस्त्वं.”

P. 302. St. 20.—सर्वज्ञः, Hemādri renders it by “सर्वेश्वरत्वात्.”—**सर्वयोनिः**, Hemādri explains : “नित्यत्वात्,” and remarks, “योनिस्त्यसम्भ्यत्वं.”—**सर्वप्रभुः**, Hemādri says, “सर्गस्थितिप्रलयहेतुत्वात्.”—**सर्वरूपभाक्**, Hemādri says : “इति विश्वात्मकत्वात्,” and analyses, “सर्वेषां रूपाणि भजतीति.”

P. 303. St. 21.—सप्तसामोपगीतं, Hemādri gives the list of these Sāmans : “रथेतरं । बृहद्रथेतरं । वामदेव्यं । वैरूप्यं । पावमान्यं । वैजयं । चान्द्रमसं” इति सप्त सामानि गजोत्पत्तिकारणानि । “सूर्यस्याऽङ्कपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । जपतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पन्ना मत्तं गजाः” इति पालकाव्यः. And Vallabha says, “इदं विष्णुविचक्रमे” इत्यादिभिः सप्तसामभिर्रूपगीतं.” And Chāritravardhana has : “रथेतरबृहत्सामवामदेव-वैरूप्यपावमानवैराजचान्द्रमसाभिधानैरिदं विष्णुरित्यादि विष्णोराटमित्यन्तैर्वा उपगीतं.”—**सप्तार्णवजलेक्षयं**, Cf. Hemādri : “क्षारंक्षुरससुरादधिघृतक्षीरजलपूर्णाः सप्तार्णवाः,” and Chāritravardhana has : “क्षीरोदो लवणोदश्च दध्योदश्च घृतोदकः । स्वाद्ददकः सुरोदश्च तथैवेक्षुस्तोदधिः” इति वायुपुराणे. And remarks : “ननु

हरिर्दुग्धाम्बुधावेव स्वापिति । तत्कथं सतार्णवजलेशयमिति । अत्रोच्यते । कल्पान्ते सतानामैक्येऽपि सप्तत्वप्रत्यभिज्ञानमस्तीत्यतः एवं युक्तिः ।—सत्तार्चिर्मुखं, On this Hemādri gives the following note : “सत्तार्चीषि यस्य सोऽग्निर्मुखमस्य । “काली कराली धूमा च लंहिता च मनोजवा । स्फुलिगिनी विश्वरुचिः सप्तजिह्वाः प्रकीर्तिताः” इति गर्गः । यद्वा । “भवाति हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा च सुप्रभा चान्या । अतिरक्ता बहुरूपेति सप्त सत्तार्चिषो जिह्वाः” इति हलायुधः ।” And Chāritravardhana has, “हव्यकव्यभुगंकस्त्वं” इति स्मृतेः ।—सप्तलोकैकसंश्रयं, On this epithet Hemādri makes the following remark : “संश्रयत्येनमिति संश्रयः । सतानां लोकानां एकआसौ संश्रयश्च तं तथोक्तं । “भूर्भुवः स्वर्महर्जनरतपःसत्यं” इति सप्तलोकः । “भुवनानि च वर्ध्यायाच्चीणि सप्त चतुर्दश” इति वाग्भटः ।” The seven regions are, (1) भूः ‘the Earth,’ (2) भुवः ‘the space between the Earth and the Sun, the region of the Munis, Sidhas, &c.’, (3) स्वः ‘the heaven of Indra above the sun or between the sun and the polar star,’ (4) महः ‘a region said to be one crore of *Yojanas* above the polar star, [“ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः । कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिताः द्विजपुङ्गवाः” इति कूर्मपुराणे], (5) जनः ‘the abode of सनत्कुमार the son of Brahmā.’ By some it is supposed to be the residence of the *Rishis* and demi-gods during the night of Brahmā. (6) तपः ‘the region of deified saints,’ (7) सत्यं or Brahmāloka the abode of Brahmā, translation to which world would exempt beings from further births. Vallabha also quotes the same list.

P. 303. St. 22.—चतुर्मुखात्, Here Vallabha quotes the following S'ruti : “त्वया सर्वमिदं सृष्टं.” Hemādri too quotes the same but he reads मया for त्वया.—ज्ञानं, Chāritravardhana remarks : “ज्ञानमन्तरेण धर्मादिप्रवृत्त्यभावात्.”—चतुर्वर्णमयः, Chāritravardhana remarks : “ब्रह्मज्ञप्तिविदूषावर्णाः” इति याज्ञवल्क्यः. Compare also the following S'ruti : “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराज्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो जायत.” And also “जगद्योनिर्यानिस्त्वं जगदन्तो निरंतकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निराश्रयः.”—चतुर्वर्गकले &c., The knowledge which secures the attainment of धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष.

P. 303. St. 23.—अभ्यासनिगृहीतेन, Hemādri explains : “अभ्यस्यत इत्याभ्यासो योगस्तन.”—उद्योतिर्मयं विचिन्वन्ति, Hemādri remarks, “यतो निर्यान्ति विषया यस्मिंश्चेतो निलीयते । हृदयं तद्विजानीयात्” इति हृदयमनसोर्भेदः. And Chāritravardhana has : “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः” इति श्रुतेः ज्योतिर्मयत्वं.

P. 304. St. 24.—निरीहस्य, ‘Though you have no end to serve, still you become incarnate and destroy the enemies of the world.’ Cf. “धर्मसंरक्षणार्थं व प्रवृत्तिर्भवि शाङ्ख्यः”. Hemādri translates the epithet by : “निर्यापारस्य,” Chāritravardhana by “निःसहस्य,” Sumativijaya.

by "रागद्वेषादिरहितस्य," and Vallabha by "निरभिलाषस्य."—अजस्य, Châritravardhana explains: "मायावशाद्ग्राहादिरूपेण जन्म गृह्यतः".—हृत्-द्विषः, Châritravardhana remarks: "रागनिबन्धना प्रवृत्तिः। द्वेषनिबन्धना च द्वयी निरग्रहस्य न घटते। नृश्यते कंसादिवधः."

P. 304. St. 25.—शब्दादीन्विषयान्, Cf. Vallabha, "शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धान्विषयान्." For a similar expression compare Buddha. Canto III. verse 5. "यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे"।

P. 304. St. 26.—बहुधाप्यागनैर्भिन्नाः, Cf. महिचस्तोत्र—"त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च। रुचीनां वैचि-न्याद्भजकुटिलनानापथ्यज्ञानं नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव." Compare also पद्मपुराण, कार्तिकनाहात्म्य—"शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः। मामेव प्रा-सुवन्तीह वर्षाभः सागरं यथा." And also Padma Purāṇa Prayāga Māhātmya Adh. 30. "यथाद्रिप्रमवा नयः पर्जन्यापूरिताः प्रभो। विशन्ति सर्वतः सिन्धुमध्वानस्त्वां तथाखिलाः." Cf. Hemādri: "आगमैः शास्त्रैः सांख्यन्यायवैशेषिकबौद्धलोकायतभा-दादिभिर्बहुधा भिन्नाः," and he translates सिद्धि by "कार्यसिद्धिः पुण्यसिद्धिः नस्याः हेतवः".

P. 305. St. 27.—गतिः, Hemādri renders it by "उपायः," and Châritravardhana and Sumativijaya by "प्राप्यः इत्यर्थः".—त्वत्समर्पित-कर्मणां, Both Hemādri and Vallabha make the following remark: "ब्रह्मण्याधाय कर्माणि" इति वचनात्. It is those persons alone who feeling averse to worldly pleasures put their child-like reliance upon you that get absolution; compare Vāyu Purāṇa Māghamāhātmya Adh. 15. "देहिनां याः प्रवर्तन्ते प्रातरारभ्य स्वाः क्रियाः। ताश्च विष्णुवर्पणं कुर्वन् कर्ममाशा-द्विसृच्यते."

P. 305. St. 28.—मह्यदिः, Châritravardhana remarks: "पंचभूता-त्मकल्पः," and further Hemādri and Châritravardhana observe, "क्षिप्त्या-दिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वद्वदित्यनुमानं." See also commentary.—आप्तवाक्, Both Hemādri and Châritravardhana quote here the following S'ruti: "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति.—साध्यं, Hemādri explains it by "साधयितुं शक्यं," and Châritravardhana by "प्रतिपाद्यं."—का कथा, Châritravardhana and Vallabha explain: "यः प्रत्यक्षेण दुःसाध्यः स कथं प्रमाणान्तरेः साध्यः स्यादिति." And Sumativijaya has: "यः प्रत्यक्षप्रमाणेनापि ग्रहीतुमश-क्यः। तदा प्रमाणान्तरेः कथं ज्ञातव्यो भवेत्." When it is impossible to know the real nature of the visible world, much more, would it be the case with you its author, about whose existence the proof we have is derived from inference and the Vedas. जगत्सकर्तृकं कार्यत्वात्. From this syllogism the existence of the author of the world is esta- blished.—प्रत्यक्षः, On this epithet Hemādri holds the following dis- cussion, अक्षि अक्षि प्रति वर्तते इति शरदादिषु "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः" इति टचि

कृते अव्ययीभावत्वाद्धीवता स्यात् । अत एव समासान्तविधानादव्ययीभावसमासः ।
 “अथ कुगतिप्रादयः” Pāṇini, II. 2. 18. इति प्रतिगतः अक्षमिति तत्पुरुषे कृतेऽपि
 “परवह्लिङ्ग-” Pāṇini, II. 4. 26. इति स एव दोषः इति चेन्न । “द्विगुप्राप्तापत्रालं-
 पूर्वगतिसमासेषु निषेधो [प्रतिषेधो] वक्तव्यः” इति परवह्लिङ्गतानिषेधानिष्कांशाभिव-
 वत्पुल्लिङ्गता भवति । प्रत्यक्षशब्दे अक्षशब्दो लुट्चा नञ् वर्तते. ” Translate the
 aphorisms :—“ The indeclinable word कृ ‘ bad, ’ the particles called
 गति, and the prepositions प्र &c., are invariably compounded with
 other words with which they are in construction; and the resulting
 compound is Tatpuruṣa. ” “The gender of the final member, in
 case of Dvandva or Tatpuruṣa compound, becomes the gender of
 the whole compound. ”

P. 305. St. 29.—वृत्तयः. Hemādri explains, “त्वयनचन्दनायाः.”
 And Chāritravardhana and Sumativijaya have : “स्वदत्तचनभरणादयोः द-
 शानस्पर्शनादीन्द्रियवृत्तयो वा,” and Vallabha explains : “पूजादयो व्यापाराः.
 —निवेदिनफलास्त्वयि, Cf. “यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः”.

P. 306. St. 30.—रत्नानि. On this Hemādri remarks: “इति रम्यता-
 नन्तता च.”—तेजांसि, On this Hemādri remarks: “इति तेजस्वितानन्तता
 च । उदधेविवस्वतः इति षष्ठ्यन्तं वा.” And Chāritravardhana has: “एतन्
 श्रेष्ठत्वमूर्तैस्त्रिस्वमानन्तं चोक्तं.” On this verse Hemādri remarks: “इदानीं
 स्तुत्युपसंहारिणैव पूर्ववर्णनशङ्कां निगस्यति.”—स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते &c., com-
 pare “अतीत्य वाचां मनसां च गीतं च स्मिताय ते तत्पत्ये नमो नमः” ।

P. 306. St. 31.—लोकानुग्रहः, Chāritravardhana and Sumativijaya
 translate it by “प्रजारक्षणं.”—जन्मकर्मणोर्हेतुः, Here Chāritravardhana
 quotes the following from Gītā, “धर्मवागाय ते शरीरग्रहणं” उक्तं च गीतायां ।
 “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं वृजाम्यहं.”
 इति. Cf. also, “परिवागाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभ-
 वानि युगे युगे.”

P. 306. St. 32.—इयत्तया. Hemādri analyses: “इदं परिमाणस्य
 इयान तस्य भावः इयत्ता तया.” Chāritravardhana and Sumativijaya
 give the substance of this passage in the following words: “इयत्तया
 परिच्छिन्नतया न । यावन्तां गुणास्तावन्तो वर्ण्यन्ते इति वाक्यनिवृत्तिर्नार्ताति भावः.”

P. 307. St. 33.—अधोअक्षं, Hemādri explains, “अधःकृतानि जितानि
 अक्षानि इन्द्रियाणि यैस्ते अधोक्षा वसुदेवादयस्तेभ्यो जायते कृष्णादित्येति । यदा । अ-
 धःकृतं अक्षजं इन्द्रियजं ज्ञानं येन मः । तत्परोक्षप्रियो हारसितं पूगणं । “परोक्षप्रिया
 हि देवाः” इति युतिश्च.” The epithet also analysed as, “अधोदिन्द्रिया-
 ज्जायते इत्यक्षजं प्रत्यक्षज्ञानं । अधोऽधर्मग्रहकत्वाद्धानं तस्य मः” । Him, who
 was born beneath the axle. This is one of the many names of
 Krishna, who being identified with Vishnu, all the names and epi-

thets of the one are applied to the other. Harivans'a connects the word with the legend of S'akatāsura. See the following passage "प्रत्यक्षं शूरसेनानां धूयतां महदद्भुतं । अधोऽनेन शयानेन शकटान्तरचारिणा । राक्षसी निहता रौद्री शकुनी वेशधारिणी । पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला । विषदिग्धे स्तनं क्षुद्रा प्रयच्छन्ती जनार्दने । ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनौकसः । बलेः सुतां महाघोरां भीषणां विकृताननां । पुनर्जातोऽयमित्याहुर्लुक्स्तस्मादधोक्षजः." Harivans'a Adh. 160, Sts. 87-90. The Bhâgavata Purâna narrates the cart-accident above alluded to in a different manner. Sk. X. Pûrv. Adh. 7.—स्तुतिः, Vallabha remarks: "न स्तुतिः । अव्ययमानगुणारोपणं स्तुतिः । सकलपरिपूर्णगुणस्य न चालीकवचोभिः प्रीतिरुपजायते," and Hemâdri says, "अध्यारोपितार्थवचनं स्तुतिः" ।—परमेष्ठी, On this epithet Hemâdri discusses, "परमे लोके तिष्ठतीति परमेष्ठी । "परमे कित् Unâdi Sûtra 450. S. K. p. 333. इति ज्ञानिः । "हलदन्तात्—" Pânini, VI. 3. 9. इत्यलुक् । "अम्बाम्ब—" Pânini, VIII. 3. 97. इति सूत्रे स्थास्थिन्स्थूणामितिषत्वं."

P. 307. St. 34.—अप्रलयोद्विलात्, Hemâdri says, "अब्धिस्तु प्रलयोद्वेलः स तु सदैव."—नैर्ऋतोदधेः, Hemâdri explains, "ऋगतौ । निर्ऋच्छतीति निर्ऋतिः निर्ऋतिरेव नैर्ऋतः निर्ऋतेरलक्ष्या वा अपत्यं । "स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः" इति."

P. 307. St. 35.—भगवान्, Châritravardhana explains: "भगः ऐर्धर्म्यस्यास्पृति । ऐर्धर्म्यस्य समग्रस्य रूपस्य यशसः प्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणात्."—परिभूतार्णवध्वनिः, Analyse परिभूतः पराभवं प्रापितः अर्णवस्य समुद्रस्य ध्वनिरुद्घोषो येन सः ।

P. 308. St. 36.—चरितार्थव, Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha read चरितार्थव. The एव will better be taken after वर्णस्थान-समीरिता. 'Speech had then for the first time her existence justified when she was spoken from the different organs of speech of Him.'—वर्णस्थानसमीरिता, Hemâdri remarks: "अद्यै स्थानानि वर्णानामुर-कण्टः शिरस्तथा । जीह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च." Cf. "पुराणस्य कवे-स्तस्य चतुर्मुखसमीरिता । प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी."—कृतसंस्कारा, Hemâdri explains: "प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनं । संवृतादिर्वा," and Châritravardhana has: "विहितव्याकरणालंकारादिसंस्कारः".

P. 308. St. 37.—निर्यातशेषा, Châritravardhana analyses: "निर्यातः शेषो यस्याः सा."

P. 308. St. 38.—अनुभावपराक्रमौ, Hemâdri explains: "अनुभावो महिमा पराक्रमः पौरुषं च."

P. 309. St. 39.—अकामोपनतेन &c., 'That a virtuous man happens to commit sin without a wish to commit it,' i. e., unintentionally, that is the action is involuntary and the agent is not conscious of it at the time it takes place. Cf. Hemâdri: "अकामेनानिच्छया प्रमादा-

दुपनतेन &c.”—मे, Hemādri remarks : “ते मे शब्दौ निनातेषु त्वया मयेति तस्मिन्नर्थे” इति वामनः.—साधोर्हृदयमिव, On this epithet Hemādri remarks : “इति दुःसहत्वं.”

P. 309. St. 40.—सारथ्यं प्रतिपद्यते, Cf. Hemādri and Vallabha : “तथा कुमारसंभवे । “समीरणः प्रेरयिता भवेति । व्यादिश्यते केन हुताशनस्य” इति.

P. 309. St. 41.—स्वासिधारापरिहृतो मूर्धा, ‘The head that his own sword (called चन्द्रहास) had spared.’ In order to propitiate the god S’iva, Rāvana, it is said, sacrificed to him nine of his ten heads, and just as he was about to cut off the tenth and last, the god granted his prayer and also the desired fruit of his asceticism. The nine heads that were already sacrificed by him were also restored to him. See Rāmāyana Uttarkānda Canto X.—चक्रस्य मे लब्ध्यांशः, Chāritravardhana remarks : “चन्द्रहासेन नवशिरांसि छिन्दन् दशमं यन्नाच्छेत्सीत्तन्नूनं मे चक्रभागः इत्युत्प्रेक्षा.” And Sumativijaya has the following : “पुरा महादेवस्याग्रे स्वस्य नवशिरांसि छित्वा पूजां कृत्वा यदशमं शिरो न छिन्नं तन्मया छेयं.” Cf. also Rāmāyana : “दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः । एवं वर्षसहस्राणि गतानि नियमात्मनः । दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तव पितामहः । पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत.”

P. 310. St. 42.—अत्यारूढं, Hemādri renders it by “आक्रमोत्कर्षः.” And Vallabha by “आक्रमणोत्कर्षत्वं,” and Chāritravardhana and Sumativijaya by दीट्यं.—मया सोढं, Here Sumativijaya and Chāritravardhana observe : “यथा चन्दनेन भोगिनः सर्वस्यारोहणं सद्यते तथा मयापि.” See readings .

P. 310. St. 43.—मर्त्यैश्वास्थापराङ्मुखः, Hemādri explains : “आस्थायां पराङ्मुखः । आस्था तात्पर्यं संभावना वा.” ‘Averse to expect danger from mortals’, i. e., not expecting.—दैवात्सर्गात्, ‘From divine beings’, i. e., from the gods as well as from demi-gods. Cf. Rāmāyana Uttarkānda. “सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसां । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत । न हि त्रिता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मर्त्ये प्राणिनो मानुषादयः.” Also Adhyātma Rāmāyana : “गन्धर्वदेवामुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्वैकित्वरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः.”

P. 310. St. 45.—अचिराद्यज्वभिर्भागमादास्यध्वे, Hemādri observes : “मया रावणे हते [हते सति Ms.] लोके यज्ञा भविष्यन्तिः.”—अनालीढं = अनास्वादितं according to Chāritravardhana, Hemādri and Sumativijaya. And अनुच्छिष्टं according to Vallabha.—विधिवन्, “वेदोक्तविधिना ” Val-

labha. The Asuras with their various forms of disguise always watch to seize an opportunity of carrying off the oblations that are thrown into the fire for the gods. Means are also prescribed whereby the offerings thrown into the fire for gods may be prevented from being seized and misappropriated by the demons and whereby they may safely reach the gods. Cf. The following Hārita Smṛiti quoted in the Prayogaratna Pāribhāṣāprakarana, “जपहोमहरा ह्येते असुरा दिव्यरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश.” And also Mārkaṇḍeya Purāṇa (सावर्गिकमन्त्र, Adh. 6. p. 448.), “पुरा शुम्भानिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हता मदबलाभयात्.” And further on the Asura says, “मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः । यज्ञभागाहं सर्वानुश्रामि श्वक् श्वक्.”

P. 311. St. 46.—वैमानिकाः, The following is the Chāritravardhana's commentary on this verse. “मेघेषु घनेष्वावरणमात्मनो निलयं [निलयनं Ms.] तत्र तत्पराः । मरुतां वायूनां पथि नभसि विमानेन संचरन्तीति वैमानिकाः पुण्यकृतः स्वलोकगामिनः पुण्यकस्य विमानस्यालोके क्षोभं त्यजन्त । धनदं विजित्य तत्पुण्यकमधिकृतो रावणो देवविमानानिग्रहीतुमाकाशे बध्नमतीति प्रसिद्धिः । मरुतां देवानां पथीति व्याख्यायां मवाच्छादने न संभवति.” It appears, however, that the epithet पुण्यकृतः, which is the name of a species of gods included under the title of the विश्वेदेवाः, is here used to signify gods in general; just like Marutas, originally the storm gods, the companions of Indra are afterwards considered gods in general. Hemādri says, “मरुतां देवानां पथि व्योम्नि । “अनन्तं सुरवर्त्म खं” । यद्वा । मरुतां वायूनां । “यौः स्वर्गभौःतरिक्षं [खं नभोऽतरिक्षं Ms.] च मेघवायुयथोऽप्यथ ” इति धनंजयः. And further on he says: “पुण्यकः स्याद्व्योम्नि गच्छतां रावणाद्व्यं त्यजन्तिवत्यर्थः । तेन हि कुबेरस्य पुण्यकं विमानं बलादग्रहृतं । मेघैरावरणमन्तर्धानं तत्र तत्पराः ” Quite the contrary to what Chāritravardhana says. But he agrees in his explanation with Mallinātha and Vallabha.—संक्षोभं, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संक्षोभो भयचकितम् ” इति शब्दार्णवः ।

P. 311. St. 47.—शापयन्त्रित &c., Cf. Hemādri : “अनिच्छन्त्या नार्याः पानिब्रत्यभङ्गानव मूर्धा शतधा विशीर्णः स्यादिति नलकूबरशापः [नलकूबरस्य शापः Ms.] तथा राघवाभ्युदये । “जोषमास्वरमयामि बलाचेन्मामहं [बलाचेन्मामहं Ms.] कथय कोऽत्र नियन्ता । पुण्यकाम इव [पुण्यपाक इव Ms.] सर्वसतीनामस्ति पापनलकूबरशापः.” And Chāritravardhana has : “पुरा कुबेरपुत्रं नलकूबरमभिसरन्तीं रत्नामयेक्ष्य काममोहितरावणो निजमदग्राहिलोऽग्रत एव केशेषु जग्राह । ततः साशपत् । अरे अयारभ्य ययकामयमानां कामपि क्षिप्रं गृह्णासि ततस्तव मूर्धा शतधा दलित्वतीति । अत एव तेन स्वर्गवंदीनां वेणीबंधा अदृषिता इत्यर्थः.” Although Rāvana imprisoned celestial women and other goddesses, nevertheless, they were safe from his violence; because he was labouring under

an imprecation of Nalakūbara to the effect that if he should try to seize a woman by her hair his head should split into a thousand pieces. Nalakūbara was a son of Kubera. The hairs of Suvāsini while in imprisonment are uncombed, and are combed when they are set free and reunited to their husbands. Because according to the rules of the Śāstra women whose husbands are absent should not comb or decorate their hair. Cf. Yājñavalkya Smṛiti Adh. 1. “कीडां शरीरसंस्कारं समाजीन्मवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रापितभर्तृका,” Cf. also Hārīta : “न प्रोषिते तु संस्कुर्वान् वेणीं च प्रमोचयेत्.”

P. 311. St. 48.—कृष्णभेषक्तिरोद्धे, Hemādri remarks : मेघो ह्यव-
हेण कान्ते शस्यममृतेन जलेनाभिवृष्यान्तर्दधाति.” And Chāritravardhana has : “अन्योऽपि कृष्णवर्णो मेघोऽवग्रहकान्ते धान्यमाभिवृष्य तिरोधत् इति.” His speech was as refreshing to the gods who were oppressed by Rāvana, as a shower is to the crops that are dried up for want of rain. See above note on St. 33.

P. 312. St. 49.—पुरुहूतप्रभृतयः, Hemādri explains : “पुरु भूयिष्ठं हूतमाह्वानं यस्य । यज्ञस्वाह्वानात्पुरुहूत इन्द्रप्रभृतिरादिष्यंते ते,” and further observes : “प्रक्षिप्यते आदौ क्रियते प्रभृति नाव्ययं [अनव्ययं Ms.]”. Cf. Mahābhārata Vana Parvan Adh. 275. “पितामहस्तनुरतेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्धं सम्भव त्वं महींतलं । विष्णोः महायान् कक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपवत्यान्वितान् । शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षेत्रलीषु जनयामासुरात्मजान्.”

P. 312. St. 50.—काम्यस्य, Hemādri explains : “कामयितुमर्हस्य काम्यस्य.” And Sumativijaya has : “पुत्रार्थं वाञ्छितस्य.” i. e., “किञ्चिदुद्देश्यमभिसंधाय यत्कार्यं क्रियते तत्काम्यमित्यभिधीयते.”—अग्नेः, i. e., From the sacrificial fire in which Das'aratha was throwing offerings to the gods.

P. 312. St. 51.—द्वैतार्थो, Chāritravardhana remarks, “इति द्विवचनेनातिगुरुत्वं सूच्यते.” See readings.

P. 313. St. 52.—प्राजापत्योपनीतिं, Cf. Hemādri : “प्राजापत्यो यज्ञ-
पुरुषो वशिष्ठो वा । तेनापनीतिं । ‘प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप’ इति रामायणे.” And Chāritravardhana has : प्राजापतिर्वशा तस्यापत्यं प्राजापत्यो वशिष्ठस्तेनापनीतिं.” And Sumativijaya has, “वशिष्ठेन दिव्यपुरुषेण वा उपनीतः.” Vallabha interprets like Mallinātha. The optional interpretations of Hemādri and Sumativijaya and the explanation of Chāritravardhana are not satisfactory. Because they evidently forget the import of the 50 and 51 verses. Cf. Rāmāyana Bālakanda Adh. 16. ततो ये यजमानस्य पावकादतुल्यमं । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलं । समवेक्ष्यान्नवादा-

क्यमिदं दशरथं नृप । प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप । इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिमित्तं प्रजाकरं गृहाण त्वं धनमारोग्यवर्धनः” —वृषेव, The अमृत was brought in a कमण्डलु by धन्वन्तरि, who rose from the ocean when it was in the process of being churned. Both the Vishnu Purāṇa (Vol. I. pp. 144-145.) and the Mahābhārata (Adiparvan, Adh. 34.) say that the अमृत was appropriated by the gods, but do not say that Indra received it for them. Kālidāsa, it appears, must have based his assertion on some other Purāṇas or other (than Valmiki's) composition of the Rāmāyana, which must have been in vogue in his times. Cf. Buddha-charita, Canto I, verse 48. “ वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पयं जग्रथ यत्र च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यत्र चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रयं ऋषिर्जगाद,” and “ सार-स्वतश्चापि जगाद नष्टं वेदे पुनर्य ददृशुर्न पूर्वं । व्यासस्तथैनं बहुधा चकार नयं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः”. And compare for a similar expression the following : “ सा धृष्ट्वावधितप्रीतिर्विकसद्योचनोत्पला । शिरसा प्रणिपत्यैनं ग्राह्यामास पायसं.” Bud-dhacharita, Canto XII. stanza 108. p. 106.—अन्नं, Hemādri derives it as : “ अयते इत्यन्नं.”

P. 313. St. 53.—त्रैलोक्यप्रभवोऽपि, Hemādri analyses: “ त्रय एव लो-कात्रैलोक्यं । चातुर्वर्ण्यादिः ”।—प्रभवः, Chāritravardhana and Sumativijaya translate it by “ उत्पत्तिस्थानं. ”—चक्रमे, Here Hemādri says, “ अयादय आर्धधातुके वा. ” Pāṇini, III. 1. 31. Translate the aphorism :—‘The affixes आय and those that follow it, (i. e. आय, ईयङ् and णिङ्) are optionally added, when it is desired to express one's self with an आर्धधातुक affix.’ As, गोपायिता or गोप्ता ‘he will protect.’ So also अ-र्तिता or कर्तीयिता ; कर्मिता or कामयिता.

P. 313. St. 54.—पत्न्योः, On this Chāritravardhana observes: “ इति दानस्य विवक्षया षष्ठी ” (?).

P. 314. St. 55.—अञ्जिता, Cf. Hemādri, “ कौसल्याकैकय्यौ क्षत्रियसुते । मुमित्रा संकरजा इति भट्टिकाव्ये जयमङ्गलाकारः. ” On this Pandit says,—‘ If Das'aratha had given the whole of the pudding (चरु) to Kau-salyâ, Kaikeyî would have been insulted since she was, though not his principal queen like Kausalyâ, his favourite wife. In case the whole had been given to Kaikeyi, Kausalyâ would have been offended. If he had distributed it among all the three, both Kau-salyâ and Kaikeyî would have been offended since Sumitrâ was neither the senior queen nor the king's favourite wife. But it was proper that she should receive a portion of the food ; he therefore divided the whole between Kausalyâ and Kaikeyî and desired that they should each share their portions with Sumitrâ. For the ap-

parent slight of Sumitrâ by her not being given any part of the food by Das'aratha, amends seem to be made by the above arrangement under which she got twice as much as either of the other-two.—प्रिया, Charitravardhana remarks: “इति प्रेमास्पदं.”

P. 314, St. 56.—चरोरर्धार्धभागभ्यां, ‘Each with a half of her own portion of चरु.’ Of the whole quantity of *Charu* Kausalyâ ate one-fourth, Kaikeyi one-fourth and Sumitrâ two-fourths or one-half. Cf. *Adhyâtma Rāmāyana* Bâlakânda Canto 4. “कौसल्यायै स कैकेय्या अर्धमर्धं प्रयन्ततः । ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृध्रः पौत्रिकं चन्दं । कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै सुदन्विता । कैकेयी च स्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता.” See also the commentary of Rāmavarman on the above. The king divided the *Charu* between Kausalyâ and Kaikeyi and desired them that they should share their own portions with Sumitrâ. Mallinâtha points out the inconsistency of this fact with that related in the *Rāmāyana* and remarks that Kâlidâsa must have based his assertion upon some other Purāna. Cf. *Rāmāyana*: “कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । अर्धार्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यावृत्तोपमं । अनुचित्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः.” Rāmānuja commenting on the above passage says, “अर्धशब्दोऽत्र सम्प्रभागवार्त्ता । अर्धार्धं तुरीयांश इत्यर्थः । कैकेय्येक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनांशार्थदानं । तस्यै कनिष्ठत्वाच्च अष्टमांशदानम्.” Then quoting the opinion of some other commentators he says “अपरे तु रामभक्तौ प्रत्येकं त्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च अष्टमांशौ । तथा हि कौसल्यायै दत्तार्थस्य अर्धार्धं चतुर्थांशल्लभं सुमित्रायै दत्तवान् कौसल्यया दापितवानित्यर्थः । एवै कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धवशिष्टे अर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्थं तदर्थं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तथा दापयामास । अत्र अर्धपदावृत्तिर्वाच्या” । ‘Whatever may be the universality,’ observes Pandit, ‘of the rule “पुंस्यर्धार्धं समंशकं,” it is clear that the अर्थ of the portion of each of Kausalyâ and Kaikeyi that was given to Sumitra was not any portion not exactly a half (एकदंश), but a half. The poet means to assign to each quarter of the food the birth of a son, so that two sons shall be born to Sumitrâ and one to each of the two other ladies.’ See below verses 66, 70, and 71. Cf. Hemâdri, Charitravardhana and Sumativijaya: “निजान्नर्यार्धमधं सुमित्रायै दत्तवन्त्याविति भावः.”—तामयोजयतां, Charitravardhana discusses: “युजि क्रियाकर्तारौ भागौ तेऽत्र प्रयोजककर्तृयौ । गतिबुद्धानि नियमाङ्गशब्दान्द्वान् द्वितीया । नागौ तां प्रापयतामित्यर्थः । युजि क्रियायाः कर्तृत्वं पश्युः । पत्न्यांस्तु प्रयोजककर्तृत्वं । ते च विभक्तयोर्भर्तृकरस्थितयोरर्धमादाय सुमित्रायै दापयामासन्तित्यर्थः । एवै दक्षिणावर्तस्तु व्याचष्टे । तस्यामिप्रायो मृत्यः.”—बहुजस्य, Hemâdri remarks: “ज्येष्ठाम्बेन कनिष्ठया विभागाद्बहुकृत्वं.”

P. 314. St. 57.—**रेषयोः** equivalent to **रेषयोः**, 'one on either side.'—**भमरी**, Châritravardhana says, "जातेरक्षीविषयादयोपधात्" Pāṇini, IV. 1. 63. इति डीष्टः."

P. 315. St. 58.—**प्रजाभूत्यै**, Hemādri explains : "संततीनां लोकानां वा भूत्यै."—**सौरीभिरिव नाडीभिः**, Châritravardhana observes : "नाडी-ज्ञानप्रयोगां रश्मिषु गौणां वृष्टिकारिणीनां रश्मिनाममृता इति नाम." And Hemādri has : "नीरादानविसर्जनकारिस्त्रात्राडीति गौणः प्रयोगः". This refers to the fact that the rays of the sun are the cause of evaporation and rain —**अम्मयः**, Hemādri remarks : "जलोपमया गर्भाणां लोकानंदकरत्वं."

P. 315. St. 59.—**सस्यानां संपदः**, Here Hemādri remarks : "स-स्यसंपदोऽप्यापाण्डुरत्विषः".

P. 316. St. 60.—**जलजासि**, &c., Hemādri gives the names of these and says, "नंदकपाञ्चजन्यकौमोदकीशार्ङ्गधनुःसुदर्शनैः".—**आत्मानं**, Hemādri says, "जातावेकवचनं".

P. 316. St. 61.—**उह्यन्ते स्म**, Hemādri observes : "स्वप्नंस्वित्यर्थः".

P. 316. St. 62.—**कौस्तुभं न्यासं**, Châritravardhana explains : "कौस्तुभं स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बितं विलम्बे कौस्तुभमणः (is his reading) न्यास-जालिगनवशात्कौस्तुभमणिमुद्रां विभ्रत्या धारयन्त्या." Hemādri explains : "पद्मे न्यञ्जनं तालवृत्तकमिव हन्ते यस्यान्तया लक्ष्म्या च ताः स्त्रियः स्वप्ने पर्युपास्यन्त । कर्मणि संन्यसनं संन्यासो निक्षेपः स्तनयोरन्तरे विलम्बित इति तं कौस्तुभन्यासे (is his reading) विभ्रत्या । भूलोके गच्छता विष्णुना भूलोके प्रयोजनमिति [प्रयोजनार्थमिति Ms.] त्रियो वक्षसि कौस्तुभः स्थापितः इत्यागमः". Both Hemādri and Vallabha agree in their interpretation with Mallinātha. But Châritravardhana differs. Dinakara, as might be expected, agrees with Châritravardhana. Mallinātha's reading appears to be कौस्तुभन्यासे See com.

P. 317. St. 63.—**त्रिव्रोतसि**, 'In the triple-streamed river,' the Gangâ flowing down from Svarga on earth and descending thence to the lower world.—**दिव्यायां**, Here Hemādri observes : "दिव्याशब्देन मेधाकित्युच्यते."—**उपतस्थिरे**. On this Hemādri discusses, कर्मणि । "उपान्य-चकरणे" Pāṇini, I. 3. 25. इत्यनेनात्र तद्ध न तस्य कर्तरि विहितत्वात् । Translate the aphorism :—' After the verb स्था, preceded by उप, when meaning ' to adore, ' the Atmanepada affix is used. ' As एन्द्र्या गार्ह-पत्यमुपनिद्रते ' he approaches with prayers or worships the गार्हपत्य fire with एन्द्र hymns. ' If it does not mean ' praising with hymns ' the terminations which the verb takes, are those of the Parasmai-pada, as भर्तारमुपनिद्रति यौवनेन ' she approaches the husband through youth. ' See also the *Vārtikas* : "उपाङ्गवृत्तासंगतिकरणमिवाकरणपथि-विनि वाच्यम्" ॥ Also " वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" ।—**समाभिः ब्रह्म-**

शिभिः, Hemādri quotes from प्रतापमार्तण्ड the list of these Brahmarshis : “ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तर्षीनाहुर्भिवशिखण्डिनः ”. The seven Brahmarshis are sometimes also identified with the seven Rishis, who are : “ कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमोऽजमदग्निर्वशिष्ठश्च सर्वते कश्यपः स्मृताः ”. see Wilson’s *Vishnu Purāṇa* Vol. I. pp. 100-101.—परं ब्रह्म गृणद्भिः, Vallabha remarks : “ सावित्र्याख्य-रहस्यमुच्यते ”. And Châritravardhana and Sumativijaya have : “ व-रमात्मानं गृणद्भिः स्तुवद्भिः ” इति.

P. 317. St. 64.—गुरुत्वेन, Hemādri says, “ न्यात्रिपेकादिकृद्गुरुः ” इत्यमरः. And Sumativijaya has : “ गच्छन्तीति जगन्ति तेषां जगतां गुरुर्जगद्गुरुस्तस्य भावो गुरुत्वं तेन. ”

P. 318. St. 66.—नक्तं ज्योतिरिवाधिः, Hemādri remarks : “ ओषो दाहो धायते ओषधिरिति जगद्धितत्वं देव्याः. ” And Sumativijaya has : “ ओषधिषु तेजः स्थापयित्वा रविरस्ते यातीत्यागमः. ” Cf. St. I. Canto IV : also our note to St. 70. Canto IX. Compare also the following S’rūtis : “ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ” । “ आदित्यो वा अस्ते यन् अग्निमनुप्रविशति ” । “ अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ” ।—तमोपहं, Châritravardhana makes the following remark on तमः and says, “ अपुत्रस्य लोका न सत्येवं सत्यं, ” and goes on saying, “ पुत्रज्योतिषोऽभिन्नलिङ्गेऽपि दोषभावः । पुत्रपुंसकयोः प्रायेणांक्तत्वात्. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ अये ऋशतमोः ” इति उपत्ययः ।—सती, Hemādri renders it by “ साध्वी प्रशस्तता. ”

P. 318. St. 67.—गुरुः, Hemādri explains it as, “ जनको नशिष्ठो वा. ” —जगत्प्रथममङ्गलं, ‘The most auspicious for men to repeat.’ Cf. Hemādri : प्रथमोक्त्या पञ्चात्रावणादिवधान्मङ्गलान्तरमपि । अन्वर्था चेयं संज्ञा । तथा शृङ्गारप्रकाशे । कर्मव्यवहारहेतुः संज्ञा । सा चतुर्विधा [चतुर्धा Ms.] । आन्वधिकी । पारिभाषिकी । नैमिचिकी । यादृच्छिकी चेति । अर्थमनुगता आन्वधिकी । यथा । “ परंतपो नाम यथार्थं नामा ” इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी । यथा । “ प्रतीप इत्यागमवृद्धसंज्ञा ” इति । निमित्तपिक्षा नैमिचिकी । यथा । “ तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना ” इति । अवियमानव्युत्पन्निर्यादृच्छिकी । यथा । “ लाङ्गलोभिल्यमानाया यज्ञभूमेः समुद्रता. । संतिगुप्तमिलेयं तु द्वितीया जनकान्मजा ” इति. And Châritravardhana has : जगत्प्रथममङ्गलमित्युक्त्या पञ्चात्रावणीवादिबधेन मंगलान्तरं सूच्यते.”

P. 318. St. 68.—प्रत्यादिष्टा इवाभवन्, ‘which were, as it were, outshone,’ i. e., were told not to burn, were surpassed in their lustre. Cf. Châritravardhana : “ अतितेजस्वात्. ” See our note to St. 61. Canto I.—दीपाः, Hemādri says, “ ते तु दीपाः अयन्ते प्रदीपः इत्युत्कर्षः. ”

And further he observes : “अरिष्टशय्यां परितः” (III. 15.) इत्यत्रोक्तेः परार्थाभावात् चौर्यदोषः.”—रघुवंशप्रदीपित, Kālidāsa here alludes to his poem and rightly wishes us to understand that Rāma was the chief hero of his poem (of course the literal sense is not to be excluded).

P. 319. St. 69.—सैकताम्भोजवलिना, On this epithet Hemādri makes the following remark: “सैकतोपमया शय्यापच्छदस्य धवलत्वसौभाग्यं । अम्भोजवत्पुष्पमया शिखाः सौकुमार्यं । गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च.” Hemādri, Châritravardhana, Vallabha, and Sumativijaya interpret this verse in nearly the same manner as Mallinātha. Vallabha says, “यथा जाह्नवी गङ्गा सैकताम्भोजवलिना भाति पुलिनस्थपद्मपूजोपहारो गङ्गा शोभते” &c. Cf. R. St. 76. XIV.

P. 319 St. 70.—जनवित्रीमलंचक्रे, On this passage Hemādri observes: “कैकेयी कैकयात्यपि” इति शब्दभेदप्रकाशः । विनयोपमया भरतस्य जनवर्शिकरणत्वं । संपदुपमया भरतेन कैकेय्याः श्लाघ्यताम् । मलंचक्रे इत्यसम्भं.” And Châritravardhana has: “जनवित्रीमलंचक्रे इति दुष्प्रतीतिकरं चिन्त्यं.”—प्रश्रयः श्रयमिव, Humility or want of haughtiness in the rich is a rare thing.—कैकेय्याः, On this Hemādri says ङसिङ्स्वा, *i. e.* either ablative or genitive.

P. 319. St. 71.—यमौ, In order to support this epithet Hemādri quotes the following authority: “यमो दण्डधर आङ्गैः संगमं यमजेषु च” इति विश्वः ।—सम्बगागमिता, Sumativijaya remarks, “आगमोऽस्या जात इति आगमिता । भव्यरीत्या कृताभ्यासा.”

P. 319. St. 72.—आविष्कृतगुणं, On this Hemādri remarks, “स्वर्गे हि निर्दिष्टा गुणाश्च सन्ति.” Analyse, आविष्कृता गुणा यस्मिन्सत्.

P. 320. St. 73.—चिरजस्वैः &c., Analyse विगतं रजो धम्यः. For a parallel idea Cf. Ku. XI. 37. “वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमे हतमुग्दिदावे । जलान्यभूयान्विमलानि तवांसवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सयः” Compare also R. III. 37. and also Buddha Canto I. Stanza 41. “वाता ववुः स्वर्गसुखा मनोज्ञाः । दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशः । जङ्वा-लसौम्याचरनारितोऽग्निः.”—तस्योदये चतुर्भूतैः, ‘At the birth of that fourfold incarnation.’ Châritravardhana analyses चतुर्भूतैः, ‘चतस्रो रामादयो सूर्यो यस्य तथा भूतस्य.’—पौलस्त्यचक्रितेश्वराः, ‘Whose tutelary deities were made to tremble by Paulastya.’ The presiding deities of the different quarters are : इन्द्र, of the East ; वरुण, of the West ; कुबेर, of the North, and यम, of the South. The Vishnu Purāna gives, however, a different set, thus : ‘Brahmā made Sudhanvan, the son of the patriarch Vairāja, the regent of the east ; S’ankha-pada, the son of the patriarch Kardama, of the south ; Ketumat, the son of Rajas, regent of the west ; and Hiranyaroman, the

son of the patriarch Parjanya, regent of the north." Wilson's Vishnu Purāṇa Vol. II. p. 86.—उच्छ्वसिता इव, The breeze is supposed here to be the breath of relief exhaled by the quarters at the birth of that great hero. They felt, as it were, a sort of relief at the prospect of Ravana's death.

P. 320. St. 74.—अपभ्रूमत्वात्, Analyse, अवगतं भ्रूमा यस्मानस्य भावस्तस्मात्.—अपविद्धयुचाविव, Analyse अपविद्धा शुभ्ययोरन्ता. Chāritravardhana remarks: " एवं मुरागा मंगलसूचनं दैत्यानाममंगलसूचनं चोक्तं. "

P. 320. St. 75.—दशाननकिरीटैः, The plural signifies that each of Ravana's heads had a crown on it. Cf. Hemādri: " बहुवचनं सूचीं बाहुल्यात्. "—राक्षसश्रियोऽशुविन्दवः पर्यस्ताः, On this Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya have the following note: " रक्षा लक्ष्मी रुरादेति भावः. "

P. 321. St. 76.—तूर्याणां &c., For a paralld idea Cf. R. St. 19. III. And also: " गेनारशंस्वनिनिधिसुचौदिवि श्रुवा दुंदुभयः प्रणेतुः । दिव्यं कसं व्योमि विमानसेवा विनुयतां सुप्रचयान् प्रसक्तुः. "

P. 321. St. 77.—संतानक्रमयी वृष्टिः पेतुषी &c., Compare for a similar idea Buddhacharita Canto XIII. stanza 72. " इवति मयराजं निजिते पुष्पकंतां जयति जितवन्तं नरवन्तं महर्षी । युवतिरिव सख्या यथाकाशे सचन्द्रा मुराणि च जलनम पुष्पवरीं वसन्त ।—सन्मङ्गलौपचाराणां सेवादिरचनाभवत्, 'That itself became the beginning of the auspicious rejoicings that followed.' Cf. Hemādri: " मयराजं मङ्गलानि वेदासुपचाराणां सामर्थ्याणां सेवादिरचना. " And also Chāritravardhana and Sumativijaya: " तद्विः विद्वद्विः त्रिचनाणां मंगलानां सन्मंगलानां ये उपचाराश्चूर्ध्ववलसादयन्तेषां प्रथमरचना सेव " &c.

P. 321. St. 78.—धात्रीस्तन्यपायिनः, Hemādri analyses: " धात्र्याः उपमातुः स्तनी स्तन्यं Ms. पातुं शालं येषां ते. "—कृतसंस्काराः, The Sanskāras are forty-eight in number and according to some ten or twelve. They are (1) गन्तदान, (2) दुग्धन, performed to secure the birth of a male child, (3) भग्नतोत्रघ्नन, parting the hair of a pregnant woman, (4) जातकर्म, (5) नामकरण on the eleventh or twelfth day after birth, (6) निष्क्रामण, taking out the child to see the sun when three months' old, (7) अचनाशन, (8) चूडाकरण, 'tonsure,' i. e. shaving the head all but one lock, (9) उपनयन the thread ceremony, (10) केशान्त, (11) समावर्तन, a rite performed on the student's return home after completing his studies, and (12) विवाह. For a detailed account of these see Asvalāyana Grihya Sūtra, Kandikā, 13. Also Grihya Parisishta 1. 25. also Manu. Chap. 11. Nārāyanabhatta in his Prayogaratna prescribes only eight out of forty-eight Sans-

kāras; they are “गर्भाधानपुसवनसमन्तोन्नयनजातकनेनामकरणान्नप्राशनचौलोन्नयनानि” and says “अत्र गर्भाधानाया उपनयनान्ता एव सर्वेषां नियताः” *Godbole's Poona ed.* p. 1.

P. 322. St. 79.—स्वाभाविकं, On this Hemādri makes the following remark: “सहजमित्यधिकप्रायं । स्वाभाविकमित्यनेनैव प्रतीतत्वात् । यद्वा । अर्थावृत्त्यलंकाराभिप्रायेण कविनोक्तं । यथा काव्यादर्शे । “अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि । दोषकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा” । “विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोदमाः । उन्मूलन्ति च कुंदानि दलन्ति कुकुमानि च” इति.—हविर्भुजाम्, Analyse हवींषि भुजजन्ते ते हविर्भुजस्तेषां.

P. 323. St. 80.—देवारण्यभिवर्तवः, On this Hemādri observes: “कतूपमया सर्वजनानन्दकरत्वं वृन्दावनोपमया बहुजनाधारत्वं.”

P. 323. St. 81.—द्वन्द्वं बभूवतुः, “एकपिण्डोन्मूलत्वात्” says Chāritravardhana. *Cf.* Mal. Act. I. “व्यतिषजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतुः”.

P. 323. St. 82.—वायुविभावस्वोः &c., Hemādri remarks: “यत्राग्निरुत्तम वायुरिति सहचरत्वं.”—चन्द्रसमुद्रयोः, On this epithet Hemādri gives the following note. “चन्द्रदर्शने समुद्रस्यैव हर्षः इत्यर्थः.”

P. 323. St. 83.—तेजसा, Chāritravardhana renders it by “तत्तापेन.”

P. 323. St. 84.—चतुर्धा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संख्याया विधार्थे धा” इत्यनेन धाप्रत्ययः ।—धर्मार्थकाममोक्षार्णां, Hemādri remarks: “अनेन तेषां चतुर्विधपुरुषार्थसाधकत्वं.”

P. 324. St. 85.—चतुर्दशैः, Chāritravardhana analyses, “चत्वारः अन्ताः यस्याः सा भूस्तस्या ईशो स्वानिर्.” Here Hemādri remarks, “सादेभौमन्वात्.”

P. 324. St. 86.—पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैर्नय इव, ‘Like politics in which the use of the four expedients is inferred only from the attainment of the result sought.’ The four means are सामन् or peace-making, दान or bribery; दण्ड or punishment or war; and भेद or creating dissension. *Cf.* Hemādri: “पणस्य धनस्य बन्धस्तमै व्यक्ता योगो येषां तैः । यद्वा । पणवन्धः सन्धित्वेन व्यक्तयोगैः.”—दैत्यासिधारैः, Hemādri explains: “हिरण्यकशिप्वादीनां.”—सुरराजः, Hemādri says, “ऐरावतो हि चतुर्दशैः.” On this verse Hemādri makes the following remarks: “आदावुपमानान्युक्त्वा पश्चाद्राज्ञां पतिरिति वक्तव्यं । नो चेच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तदीयैरिति न घटते । ऐरावतोपमया राज्ञो बलत्वं । दन्तोपमया तेषामभयत्वं.” The figure according to Chāritravardhana is मालोपमा.

CANTO XI.

P. 325. St. 1.—कौशिकेन, Hemādri explains, “अनुष्ठानार्थं कुशाः अस्य सन्तीति कुशिकः कुशिकस्यापत्यं कौशिको विधामिवस्तन” । “विदादिभ्यो ऽञ्” Pāṇini, IV. 1. 104. says Chāritravardhana. For an account of the family of Kus'ika see Rāmāyana Bālakāṇḍa Canto XXXII or Harivans'a, Adh. 27.—क्षितीश्वरः, Hemādri discusses, “ननु क्षितीश्वर इत्यत्र प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते । इति वक्तव्यत्वात् षष्ठ्या न समासः । “स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूपसूतेश्च” Pāṇini, II. 3. 39. इति विशेषलक्षणेन विहितत्वात् । नैष दोषः । अत्र हि ‘शेषलक्षणेनैव षष्ठा । न हि स्वाम्यादिभ्यश्च षष्ठी विधीयते किं तर्हि समसः । सा तु षष्ठी सा बाधित इति चकारेण षष्ठ्याः प्रतिपदमवः क्रियते इति न्यासकृत् । अप्रधानदुष्टादीनामिति अप्रधानकर्माणि दशम्ये द्वितीयाऽभावः । प्रधानकर्मणस्त्वनभिहितत्वाद्गाममिति भवत्येव.” Translate the aphorism :—The genitive and the locative case-terminations are used after words when they are joined with स्वामिन्, ‘master,’ ईश्वर ‘lord,’ अधिपति ‘ruler,’ दायाद् ‘an heir,’ साक्षिन् ‘witness,’ प्रतिभू ‘a surety,’ and प्रसूत ‘begotten.’ As गवां गोषु वा स्वामी or ईश्वरः ‘master of cows.’ These words naturally would have governed the genitive; the present aphorism ordains locative as well.—अश्वरविद्यानशान्तये, Hemādri analyses. “विहस्यतेऽनेनेति विघातां विघ्नः । अश्वरविद्यातस्य यज्ञविघ्नस्य शान्तये रामं याचितः । विघातो नाशो वा.” —काकपक्षधरः, Hemādri explains, “काकपक्षाणां शिखंडानां धरः । राजकुमाराणां हि पञ्च शिखा भवन्तीति बहुवचनं । तदुक्तं [बाल] रामायणे । “चूडापञ्चकमण्डनौ क नु शिशू खण्डः क चायं मुनिः इति । तथात्रैवाष्टादशे मर्गे । “कपोललोलोभयकाकपक्षात्.” And Vallabha has the following : “पञ्चदशाब्दप्रायमपि यतः । “अज्ञातव्य-अनो यस्तु युद्धकर्मविशारदः । उनयोऽप्यवर्षश्च काकपक्षधरः स्मृतः.” Cf. 43 XVIII; III. 28 ; XI. 31, 42.—तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते, (Cf. Uttar. III. “गुणाः पूजार्थान् गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः”. And Bhr I. 38. “प्रकृतिरियं सन्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः.” Compare also Buddha-charita, Canto I. verse 51. “तस्मादप्यमाणं न वयो न कालः । क्षिप्रं च क्षि-चैष्टयमुपैति लोके । राजादृष्टीणां च हितानि तानि कृतानि पूर्वैरकृतानि पूर्वैः”. Chāritravardhana explains : “तेजसामग्नीनां वयः नृलिङ्गाद्यवस्था तेजस्विनां बाला-वस्था नापेक्ष्यते । यतो बालोऽप्यङ्गुलं कर्म कुरुते । तेजःशब्देन लक्षणया तेजस्विनां भि-धीयन्ते.”

P. 325. St. 2.—कृच्छ्रलब्धमपि, ‘Though he had been obtained with difficulty,’ referring to the long yearnings of Das'aratha after a son and to the पुत्रकामेष्टि and other sacrifices performed by him to obtain at least one. (Cf. Chāritravardhana, “पञ्चेष्ट्यादिहेतुना लब्धमपि.” And Hemādri discusses : कृच्छ्रशब्दात् “करणं च स्तोकात्” Pāṇini, II. 3. 33. इति तृतीयापञ्चम्यौ । कृच्छ्रलब्धमिति । “स्तोकादन्तिकद्वयार्थकृच्छ्राणि केन” Pāṇini, II. 1

39. इति पञ्चमीसमासे “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” Pāṇini, VI. 3. 2. इत्यलुक् स्यात्.” Translate the aphorisms :--‘ When expressing an instrumental-Kāraṇa, optionally after the words स्तोका ‘ little,’ अल्प ‘ little,’ कृच्छ्र ‘ difficulty ’ and कतिपय ‘ some,’ the fifth case-affix is used, when they do not denote material objects.’ As स्तोकात् स्तोकेन वा मुक्तः and अल्पान्मुक्तः or अल्पेन मुक्तः &c., ‘ he got off easily &c. ’ But स्तोकेन विषेण हतः, अल्पेन मधुना मत्तः &c. ‘ killed by a little poison.’ No option allowed, as it qualifies a substance. So also स्तोके मुञ्चति ‘ he loosens a little.’ Here स्तोका is used as an adverb and not as an instrument (करण). ‘ Words with the sense of स्तोका ‘ a little,’ अन्तिक ‘ near,’ दूर ‘ far,’ and also the word कृच्छ्र ‘ penance,’ ending in the fifth case-affix are compounded with what ends in क्त (past participle), and the compound is Tatpurusha.’ As कृच्छ्रलब्धः ‘ obtained with difficulty..’ ‘ In the Ablative case, the words स्तोका, अन्तिक, दूर, and others having any of these meanings, and the word कृच्छ्र, followed by a past participle, retain the case termination.’

P. 326. St. 3.—यावत् तावत्, ‘ No sooner than ’.

P. 326. St. 4.—निदेशकरणोद्यतो, Hemādri explains: “निदेशस्य आज्ञायाः करणे उद्यतो.”—अपि, Hemādri remarks, अपिशब्दस्त्वंकालयातनार्थः—चापद्विन्द्वः &c., On this Chāritravardhana remarks: “एकवचनितार्थत्वाद्भुत्वेन विपरिणामः.”—प्रवत्स्यतोः, ‘ Because they were about to depart.’—नम्रयोः, ‘ As they stooped down to do obeisance to his feet.’

P. 327. St. 5.—पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ, ‘ Whose progress was honoured by the gazing citizens with ornamental arches made of their eyes.’ Cf. Chāritravardhana: “इत्यनेन सावधानसावरागयीक्षणं” Cf. Vallabha: “उभयतो लोकदृष्टिपातवशाच्चार्गलोकलोकनिहितवन्दनमालौ.” And also Hemādri: “दुर्धनन्दनमाला तु तौरणं परिकीर्त्यते.” The Toranas or Vandanamālās are made of lotuses, tender sprouts &c., and are hung upwards across the arched-doors. Torana also means ‘ any temporary and ornamental arch,’ ‘ decoration of an outer door or the gate-post.’ The proverbial comparison of the eye to the lotus made it necessary for the poet to say “पौरनयनकुवलयकृतमार्गतोरणौ” or something of that sort. As Rāma and Lakshmana passed through the street, people rushed to the outer doors of the houses on either side of it to see him. Cf. R. VII. 5—15. There is a striking parallel to this episode in the third book of Buddhacharita, where the young prince makes his first entry into his father’s capital,—an entry during the course of which he is to make his first acquaintance with

old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth. Cf. Buddha. Canto. III. verses 13—24.—किञ्चित्, Hemādri remarks: “विज्ञायां त्वरया प्रणामानंतरोन्धानात्किञ्चिदिति । अमङ्गलमिति राज्ञः पतदधुसंवरणाद्वा. ”

P. 327. St. 7.—नानुवर्गचरणस्पृशौ, ‘After they had bowed down to the feet of their mothers.’—गतिवशात्, Hemādri observes: “इति तेजस्वितांक्तिः । वसन्ते हि सूर्यगतिवशात्स्वचिद्वाप्तितां तौ वतन्ते. ” And Vallabha remarks: “वसन्ते हि सूर्यगतिवशादुत्तरायणाच्चैववैशाखौ स्वचिद्वाप्तितां वतन्ते. ”

P. 328. St. 8.—उद्धवभिद्ययोः, ‘Nothing is known,’ observes Pandit, ‘about the locality of these two rivers. The poets often allude to them as being very swift and torrent-like, and the grammarians Pânini and Bopadeva have taken the trouble to notice their etymologies (Pân. III., 1, 115. Bop. XXVI., 20). And probably our poet knew no more about them than what the grammarians and their commentators have made out of their names. ’

P. 328. St. 9.—प्रलातिवलयोर्विद्ययोर्गभावतः &c., ‘By virtue of the two spells called वला and अतिवला that they were taught on the road by the sage.’—नभिःकुडिमोञ्चितौ, ‘Accustomed to a floor set with precious stones.’ Cf. Vallabha: “मणिवद्धभूमिविचरणयोग्यौ. ” And Hemādri quotes Amarasēsha and says, “कुडिमोञ्जौ निवद्धा भूः. ” Chāritravardhana rightly quotes the same under Amara.

P. 329. St. 10.—पुङ्खुलकथितेः, This is detailed in the Rāmāyana. “कथानिरभिरानाभिरनिगमाः पुनात्मजा । रमयानास धर्मात्मा कौशिको मुनिर्ब्रह्मः. ” Bālakānda Canto 23.—वाहनोचितः पादचारमपि, Hemādri remarks: “वाहनोचितोऽपि पादचारमपि वा. ”—न व्यनादयत्, On this epithet Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark: “विश्वानिवृतमुदीर्यमायकं नाशयत्तत्परस्त्वैवातिक्रान्तमपि पंचाक्षं न वृणुषाते. ”

P. 329. St. 11.—तौ सरांसि सिधेविरे, Cf. Verses 9-31, Canto II. and also St. 73. Canto IV.—सुरभिपुष्परेणुभिः, Hemādri says, “सुरभिभिः पुष्पाणां रेणुभिः । सुरभीणां पुष्पाणामिति वा. ”—श्रुतिमुखैः, Vallabha explains it as “कर्णमुखकारिभिः. ”

P. 329. St. 12.—लघुना, Hemādri renders it by “मनोज्ञेन, ” and Chāritravardhana by “मिथेन. ” And Vallabha by “साधुजनप्रियेण. ”—तपस्विनः, The ascetics who saw Rāma and Lakshmana passing by their hermitages. Cf. Chāritravardhana: “तपस्विनामुभयत्र युक्तोरागमनतोऽप्यंतयोराधिक्यमित्यर्थः. ”

P. 330. St. 13.—स्थागुह्मधवपुषः, On this Hemādri remarks: “न कर्मणा दग्धत्वल्लेपः । मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः. ” Cf. Rāmāyana Bālakānda, Canto XXIII. “कन्दर्पो मूर्तिमानासंत्काम इत्युच्यते दुर्धः । तत्पर्यन्तमिह स्थागु-

नियमेन समाहितः । कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्धं । धर्षयामास दुर्मेधा हंकृतश्च म-
हात्मना । अवध्यातश्च रुद्धेन चक्षुषा रघुनन्दनः । व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात् सर्वगात्राणि दु-
र्मतेः । तत्र गात्रं हन्तं तस्य निर्दग्धस्य महात्मनः । अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण
ह । अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव । स चाङ्गविषयः श्रीमात्यङ्गाङ्गं स मुमोच ह ”
इति.

P. 330. St. 14.—सुकेतुसुतया, Hemādri observes: “सुकेतुर्नाम यक्षः
तत्सुता अगस्त्यशापेन राक्षसी [रक्षो Ms.] रूपा तया. ” And Châritravard-
dhana has the following: “पूर्वं किल तपोदलेन नागसहस्रबलमपत्यं सुकेतुः प्रा-
प । ततो लोकोपद्रवान्मुनिभिः शनो ताडका जातेति भावः. ”—स्थलनिवेशितादर्नी,
Châritravardhana explains: “स्थले निवेशिता अटनियोभ्यां इति रामलक्ष्मण-
विशेषगत्वेन निर्वाहः । अन्यथा धनुर्विशेषणे चात्र धनुरा ननुसकत्वादटनिनी प्रातः. ”
And further both Châritravardhana and Hemādri observe: “स्थल-
निवेशश्चात्र धानुष्कजातिः. ” Hemādri also remarks: “धनुर्विशेषणे तु अटनिनी
इति स्यात्. ”—लीलयैव, Here Hemādri discusses, “इति “एवेचानियोगे,”
Vārtika इति परस्परता स्यात् । तथा रूपमालायां । “वृद्धिप्रयोगस्तु प्रमादादौकस्य ”
इति । मुग्धबोधवर्द्धये तु । “निर्योगो नियमोऽवधारणं ” इति यावत् । अनियोगे नियोगा-
दन्यस्मिन्नर्थे वर्तमाने एवशब्दे परे इत्यर्थः । अयमेवेति नात्रावधारणं विवक्षितं । किं तु तद-
भावः । अयमेवेति प्रत्युदाहरणं दृष्ट्वा प्रियनियोगार्थमाहः । तन्मते यदेव पूर्वं जनने इत्यादयो
विरुध्यन्त इति. ”—खिलीकृते &c. i. e. when they came to the land that
had been reduced to a waste by the ravages of the daughter of the
Gandharva called Suketu, and whose present life was the result of a
curse given by Agastya, of which they were then made aware, they
put their bows in readiness by applying the strings to them.

P. 330. St. 15.—बलाकिनी, Analyse: “बलाका सन्त्यस्यां सा बलाकिनी,”
‘interspersed with black cranes.’—प्रादुरास, On this Hemādri holds
the following discussion: “आसेत्याख्यातप्रतिपत्त्यक्रमव्ययं । अस्तंभभावविधा-
नात् । तथा पाणिनीयमतदर्पणे । “अस्यस्मिन्त्ये शङ्के ब्रह्मासाह च गन्तव्यको ” इति ।
कारयामासेत्यत्र [कासामासेत्यत्र Ms.] तु विधानसामर्थ्यादस्तेभूभावो न । वामनस्तु ।
आसेत्यस्तेः असर्गातिक्रान्तिर्दीनया दानेतिव्यत्यस्य । धातुप्रदपिऽप्ययमेव धातुरुक्तः । सा-
रस्वतकारमते तु भूभावस्याभावादासेत्यस्तेरेव । तथा असमुचि इत्यत्र आसेत्याद्युदाहृतं
सारस्वतस्य नरेन्द्रदिप्येण । “श्वेतकतुर्द्यौरुणेय आस ” इत्यादिभूतिपुराणयोर्वहुशः प्रयो-
गदर्शनात् । कुमारसंभवेऽपि । “उत्पाय लावण्य [लावण्य उत्पाय Ms.] इवास यत्नः ”
इति । रघौ । “प्रादुरास बहुलक्षणाच्छविः ” इति । “प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ” इति ।
“निप्यभश्च रिपुरास तत्क्षणे ” इति । “तेनास लोकः पितृमाप्तिवनेत्रा ” इति च । असत्-
स्तद्रूपमितितेजः । अर्थासंगतः । अस्ति चादेशविधेरनियतत्वं इति । यथा । “चाक्षुः
ख्यात्रादेशोऽसावधातुके विहितः । तस्य विचक्षण इति गुप्रत्यये व्यभिचारः । तथा ।
ब्रूजो वचिरादेशस्य [वचादेशस्य Ms.] ब्राह्मणब्रुव इत्यत्राभावः । अजतेर्व्यादेशस्य
समज्येन्यादाविति [समज्यादाविति Ms.] सारस्वतटीकायां । नन्वस्तेभूरसावधातुके
इति शर्वे-[शर्म- Ms.] वर्मणोक्तं । सत्यं । “लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ” इति सूत्रेण तदप्य-
स्माभिरङ्गीक्रियते एव । तथाप्यादेशविधेरनियतत्वं तैरेवाङ्गीकृतं विचक्षणं इत्यादाविति ।

“जातिमात्रोपशोवी च कथ्यते ब्राह्मणशुभः” इति हन्ताशुभः.” And Chāritravardhana has, “आसंति विद्वन्वप्रतिस्वकोऽप्ययः । अन्यथास्तेर्भूभावः स्यात् । अथ वा । अलगतिदीप्तिव्यस्यनेकार्थत्वात्प्रयोगः.”

P. 331. St. 16.—प्रेतचीवरवसा, ‘Wearing the rags of dead bodies.’ The pieces of cloth on dead bodies are not burnt or buried with them but are left on the burning or burial ground. Cf. Hemādri : “प्रेतानां चीवराणि वस्त्राण्येव वस्ते सा प्रेतचीवरवस्तया प्रेतचीवरवसा । वात्यापक्षे प्रेतानां चीवरैर्वस्तुना मनिर्मेनेन स्वनेन चोपया.” He takes the whole expression as one compound word.—पितृकाननीत्यया, It is not intended to be meant by this epithet that whirlwind rising from a burning or burying ground is stronger than one rising anywhere else, but it is used to complete the comparison between Tāḍakā and a whirlwind, which would not be प्रेतचावरवाः unless it rose from or passed along a burning or burying ground.—अभ्यभावि, ‘was attacked,’ ‘was made at.’

P. 331. St. 17.—उद्यतैकमुजयट्टिमायती, On this epithet Hemādri makes the following remark : “यद्विग्रहमानतायिनीत्वार्थः । “अग्निद्वौ गुरुदशैव शब्दवाणिर्धनायहः । क्षेत्रदागुरुदशैव पठेते आततायिनः” । “आततायिनमायान्ते हन्यादिवविचारयत् । जिघांसन्ते जिघांसीयान् तेन व्रजहा भवेत्.” Chāritravardhana also gives the same.—पुरुषान्नमेखलां, On this Hemādri remarks : “अनेन पुरुषधाद्वयव्यवस्थे स्मृतिं । ‘पुरुषव्ययः स्त्रियां वध्याः’ इति कात्यायनः” . Chāritravardhana has also the same and gives the following : “पुरुषवदेन तद्व्यावृत्तशक्त्या पराक्रमातिशयः”—घृणां सुनोच, Hemādri remarks, “घृणां वाणे च सुनोचैव्यर्थः.” And Chāritravardhana has the following : “न स्त्री हन्यात्” इति धर्मशास्त्रार्त्वावधे पराङ्मुखी बुद्धिः वाणमात्रनादेवाकरोदित्यर्थः.”

P. 332. St. 18.—शिलावदने, Hemādri renders it by “शिलावदने कटिने.”—अन्तकस्य दूततामगन्त्, Hemādri explains : “द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातांति द्वारं । श्वोदरादित्वादायं । “पुण्ड्रहिरेव भान्तां यमः मास्यते प्रावद्वारो जातः । कथमन्यथा तदादिने मृत्युवशमावपुरिति भावः.” Chāritravardhana too has the same. ‘It became an entrance to Death who had not till then penetrated the country of the Rakshasas.’ Yama, the god presiding over death, could not hitherto seize the life of a Rakshasa because Itavana had imprisoned all the gods including Yama, and made them serve in his household. Cf. Vallabha : “एतेन ताडकावधानमृति सप्त गक्षसा मृत्युवशमावपुरिति भावः.”

P. 332. St. 19.—गवणत्रियमपि व्यक्रमयत्, Chāritravardhana remarks : “अधुना बहुपक्रमस्तस्या जात इत्यर्थः”.

P. 332. St. 20.—Mark the play upon the words ताडिता, निशाचरी, गन्धवत् and जीवितेश. The whole verse is written and is to be understood with reference to a comparison between the Yakshinī named Tādakā and an अभिसारिका or a young woman who, being smitten by the arrows of Madana, goes, at night, with perfumes sprinkled upon her person to an appointed place where her lover—the lord of her life—is to meet her.—गन्धवत्, Hemādri remarks : “यद्वा । गन्धवद्गुधिरमिव । चन्दनं हरिचन्दनमित्यर्थः । तस्य च रक्तत्वं । “पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः” इत्येवञ्च ।” And further notices “गन्धवद्गुधिरकुंकुमाक्षिता” इति वा पाठः । केचिदलंकारज्ञास्त्वेतन्न मन्यन्ते । अन्यान्यविरुद्धयोः शृङ्गाररसजुगुप्साभावयोः स्थित्वात् । “शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः बीभत्साङ्गुनशांताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः” । एषां स्थायिभावाः । “रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भये तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः [अति Ms.] स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः” काव्यप्रकाशे । विरुद्धत्वं तु शृङ्गारतिलके । “रसौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ । रौद्राङ्गुतौ तथा हास्यकरुणा वैरिणौ मिथः” इति । औचित्यालंकारे च । “यथा मधुरतिकाया रसाः कुशलयोजिताः । विचित्राः [विषयाः Ms.] स्वादतां याप्ति शृङ्गारायास्तथा मिथः” इति । “तेषां परस्परार्थे कुर्यादौचित्यलक्षणे । अनाौचित्येन संवृष्टः कस्येष्टो रससंकरः” इति । अत्र बीभत्से शृङ्गारस्याङ्गभावाच्च दोषः । तथा काव्यप्रकाशे । “अङ्गिन्यङ्गत्वमात्रं यौ तौ न दुष्टौ परस्परं” इति । यथा [तथा Ms.] क्षेमेत्रस्यौचित्यालंकारे । “क्षीवस्येवाचलस्याहतहृदयतया जम्बुकी कण्ठसक्ता । रक्ताभिव्यक्तकामा किमपि नखनखोल्लेखमासूत्रयन्ती । आस्वाद्यास्वाद्य यूतः क्षेममधरदलं दत्तदन्तव्रणाङ्गु । लग्नानङ्गक्रियायामिव रतरभः—[इयमतिरभस—Ms.] सोत्कर्षमाविष्करोति ” । अत्र श्लेषापमया तुल्यकक्षारुढयोरपि परस्परं विरुद्धयोरर्थयोरंगभिभावः । इयं जम्बुकी तरुणशवस्य तस्य आसवक्षीवस्येव निश्चलस्थितेः । आहतहृदयपद्मतया कृष्टचित्तरतया वा कण्ठे सक्ता शोणिते भिव्यक्तसूत्रा । रक्ताभिव्यक्तकामा च । नखनखोल्लेखमासूत्रयन्ती । दन्तव्रणमधरे आस्वाद्यास्वाद्याङ्गुलद्विक्रियायां अनेङ्गभोगक्रियायां वा । लग्न रतरभसेन उत्कर्षणं रतकौशलोत्कर्षणं वा । प्रकाशयतीति समानयोर्बीभत्सशृङ्गारयोः कामिनीपदव्यागेन न केवलं जम्बुकायाः कर्तव्येन बीभत्सस्यैव प्राधान्यं शृङ्गारिङ्गतामुपागते नितम्बिनीरतिविडम्बन [रतिविडम्बन Ms.] मौचित्यकविरतामादधातीति । ननु यद्यष्टौ रसास्तर्हि शान्ताह्वयोऽप्यस्ति रसः । तथा । “नव नाट्ये रसाः स्मृताः” इति इलायुधः । उदाहरणं चेदमस्य [चेदमस्यास्य Ms.] । “किं सा रतिर्भवति मन्दनभूमिकाम् । स्वर्गाङ्गनाजघनवृष्टिशिलातलात् । या वाधमस्य [चाधमस्य Ms.] हरिणीगणमन्वितासु । निःसंगवाससुभगासु वनमन्थलीषु ” । इह शान्तेः प्रकर्षणावस्थानात् । उच्यते वरे चास्यान्तर्भावः । उत्साहप्रकृतिन्वात् । उन्माहवर्धनो वीरः । यदाहुः । “गुह्यवीरो धर्मवीरो दानवीर इति त्रिधा । वारस्यैव च भेदोऽयं कथ्यते सूरिभिः परः” इति । तथा । “अर्थिनां मित्रवर्गस्य द्विधा च पराङ्मुखः । यां न याति स वीरोऽत्र तेन माता च वीरसूः” इति. Vallabha remarks: “रुधिरकुंकुमिति सादृश्याद्बन्धशब्दः.” And Chāritravardhana remarks: “वीरशृङ्गारयोः संकरोक्तिरयुक्तेति काव्यप्रकाशः । गन्धवदिति निंदाप्रशंसयोर्मतुषः.”

P. 333. St. 21.—अवदानतोषितात्, Cf. Vallabha: “अद्भुतकर्मसंतोषि-

नात्. " 'Who was pleased with his heroic exploit.' Sumativijaya translates अवदानं by "ताडकामारणस्येण."—इन्धननिपाति ज्योतिः सूर्य-कान्त इव, 'As the sun-glass receives from the sun the flame that falls upon and destroys the wood', referring to the well-known fact that the rays of the sun received and transmitted by the sun-glass to any combustible substance or a piece of wood placed beneath them burn it. Cf. Hemādri: "इन्धनानि निपातयितुं शालमस्यति." And also Chāritravardhana: "तादृशं ज्योतिस्तेजो ऽग्निं लभते. (Cf. S'a. Act. II, verse 41. "शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहे हि दाहात्मकमस्ति तेजः । रश्मिनुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्त्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति."

P. 333. St. 22.—परं, Hemādri remarks: "परमित्याश्रमविशेषणं वा." —वामनाश्रमपदं श्रुतं, Hemādri explains: "ऋषेः कौशिकादत्र वामनाश्रमोऽभूदिति श्रुतं भूतपूर्वत्वात्पदशब्दः." तथानर्थ्यराघवं । "इह वनेषु सकौतुकवामनो मुनिरतन तपांसि पुरातनः । तमिव वामबलोक्य तपस्विनो नयनमयः ननुगुदमामिलन्" इति । प्रथमजन्मनि वामनावतारे चेष्टितान्यस्मरन्नापि उन्मना बभूव." And Chāritravardhana has: "प्रथमजन्मचेष्टितानि बलिवन्धनादीन्यस्मरन्नापि पूर्वजन्मानुभवसंस्कारात्स्वकीयाश्रमविलोकनादुन्मना उत्कण्ठितोऽभूत्." For a similar expression compare Buddha. Canto VI. Stanza 1. "ततो मुहूर्तेऽयुदिते जगच्चक्षुषि भास्करे । भार्गवस्याश्रमपदे स ददर्श नृणां वरः ॥ —प्रथमजन्मचेष्टितानि, 'The heroic deeds achieved in his former birth.' प्रथम is used here in the sense of पूर्व. For the account of वामनाश्रम &c., see Rāmāyana Bālakānda Canto XXXI, or Bhāgavata Purāna Sk. VIII. Adh. 15.

P. 333. St. 23.—शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणं, Hemādri analyses "शिष्यवर्गः परिकल्पिता कृता अर्हणा पूजा यस्मिंस्तत्." 'Where all his disciples worshipped him.'—दर्शनीन्मुखमृगं तपोवनं, Cf. Hemādri and Chāritravardhana: "दर्शनीन्मुखमृगमिति शान्तिः । अचेतना अपि अभ्रालि बन्धन्तीत्यादरः."

P. 334. St. 24.—अन्धतमसात् &c., On this epithet Hemādri makes the following remark: "अन्धकारोपमया शशिमृगोपमया च रामलक्ष्मणयोनिरन्तराक्षसवैरम् । "अवममन्धभ्यस्तमसः"—Pāṇini V. 4. 79.—तत्र, Hemādri renders it by "अश्रमे."—दीक्षितं, 'On his having entered upon the initiatory ceremonies.' On commencing the sacrifice the sage Visvāmitra required to be protected more than at other times, as he could not then leave the place nor engage himself in any other business, and because a sacrifice once begun *must* be completed in all its due forms on pain of incurring sin.

P. 334. St. 25.—वैदी, Vallabha renders it by "यज्ञस्थली," 'The sacrificial compound.'—अपवादकर्मणां, Vallabha explains: "अथ वा । अपवादं निकटं कर्म प्रचारां येषामिति."—चतुर्विक्रंतुष्वाम् i. e. through ter-

tor. Cf. Hemādri “हव्यकन्ये देवपित्र्ये अने पावं लुचादिके । ध्रुवोपभृज्धुर्ना तु न्नुवो भेदाः लुचः क्षियः ” इत्यमरः । वैकङ्कतो लोके वीळू [वीकु Ms.] (can it be वैहली ?) इति प्रसिद्धं. ”

P. 335. St. 26.—गृध्रपक्षपवनेरितध्वजं, ‘whose flags were shaken by the wind caused by the wings of vultures.’ The गृध्र or vulture is a very inauspicious bird and forebodes evil to an army, round whose flags it should fly or flutter. Cf. Hemādri : “ इति रक्षसामुत्पातः. ” And Châritravardhana has : “ अनेन रक्षसामशकुनसूचनं, ” and further repeats the quotation which is also given by Mallinâtha, see commentary. And Vallabha has : “ अनेन राक्षसानामनिमित्तकथनं ”.

P. 335. St. 27.—राजिलेषु, Hemādri explains : “ द्विमुखो निर्विषः सर्पो राजिलः ” इति क्षीरस्वामी । आदिपर्वणि रुरोराख्याने च । “ अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशान्तीह मानवान् । दुण्डुभानहिगन्धेन न त्वे हिंसितुमर्हसि ” इति.—महोरगविसर्प-विक्रमः, Châritravardhana analyses, “ महोरगेषु महासर्पेषु वासुकिप्रभृतिषु विसर्पे प्रसरणशीलो विक्रमः पौरुषातिरेको यस्य सः ”.

P. 335. St. 28.—अपातयत्, Hemādri remarks : “ न तु जवान । तस्य किञ्चिद्धर्मजन्वात्. ” And Châritravardhana has : “ अनेनानायासोक्तिः. ”—पांडुपत्रमिव, ‘ Like a white (i. e. faded) leaf. ’ Cf. Hemādri : “ पांडुर्जायं पत्रमिव । एकं वा पदं । पुराणं हि पत्रं पाण्डु भवति. ”—ताडकासुतं, = मारीचं, a word that could not be accommodated in the metre of the present verse, and therefore the poet uses ताडकासुत instead of मारीच. We have also to remember that Kālidāsa does not give the story of Rāmāyana with any pretention to fulness or completeness of narration, but simply gives the barest outlines of it, with a supposition that his reader is already acquainted with all the episodes of the great epic.

P. 336. St. 29.—कृती, Hemādri explains, “ कृतमनेनेति कृती विचक्षणः “ इटादिभ्यश्च ” Pāṇini, V. 2. 88. इति इनिः । यदि न हन्येत मायित्वादित्यत्रापि प्रसरत् । यदि न खण्ड्येत पक्षिणामसौकर्यं स्यात् । यदि आश्रमाद्वह्निं विभज्येत यज्ञियद्रव्याणां दृष्टता स्यात् । इत्येतच्चातुर्यं कृतापदेन सूच्यते । “ शोकं खुरः कवर्गीयः खकारश्च खुरपत्रं । नापितस्योपकरणं कपसंयोग इष्यते ” इति शब्दभेदप्रकाशः. Châritravardhana too has the same.—तत्र तत्र विसर्प मायया, ‘ Infested the hermitage, presenting himself, by his magical powers, now here and now there about it. ’

P. 336. St. 30.—कुलपते, ‘ Of the lord of the clan. ’ The word is here used with reference to the thousands of Brāhmanical families who traditionally derive their origin from Kausika, and not as one showing the relation between him and the priests who had come there to finish the sacrifice. कुलपति has also a technical sense, namely one who instructs ten thousand pupils by giving them food

&c. Cf. “मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रधिरसौ कुल-
पतिः स्मृतः.”—कथाक्रमं, On this epithet both Hemādri and Vallabha
give the following note: “तत्र ब्रह्मा पश्यति । अर्चयुः प्रचरति (Vallabha
reads प्रेरयति) । होता मंत्रान् पठति । उद्गाता सामानि गायति इति यथाक्रमशब्दार्थः
स्वच्छन्दता वा.” And Châritravardhana has: “यथाक्रममिति भयाभावाद्वा-
ञ्छितोक्तिः । वाग्यतत्वेन विद्यमानोऽध्यानन्दो वाचा तदा न प्रकटितः इत्यर्थः.”

P. 336. St. 31.—अवभृताहुतः, Cf. Hemādri and Châritravardha-
na: “अवभृथे यज्ञान्ते आहुतः स्नातः &c.” See our note to St. 18.
Canto IX.—ईर्षपादिततलेन, Cf. Hemādri: “कुशविशीर्णतलेन पाणिना करेण ।
इति सदाचारता.” The epithet is employed to show that Vis'vāmītra
was constantly engaged in performing sacrifices. The Kus'a-grass
is extensively used in the performance of all sacrificial ceremonies
and holy rites. So are used Samidhs of all sorts.

P. 337. St. 32.—संभृतक्रतुः, This epithet is interpreted by the
commentators in various ways. Châritravardhana, Sumativijaya,
Dīnakara and others read संभृतक्रतुं an adjective qualifying the pro-
noun तं i. e., Vis'vāmītra, instead of संभृतक्रतुः. And Châritravardhana
remarks, “संभृतः संचितः क्रतुर्येन क्रतुशब्देन क्रतुसमुत्पन्ना क्रियोच्यते । क्रतोर्विनश्वर-
त्वात्.” Hemādri's comments are “मैथिलो जनकस्तं कौशिकं व्यमंत्रयताजुहाव ।
संभृतः शारब्धः क्रतुर्येन स वशी इच्छास्यास्तीति वशी स्वतंत्रा जितेंद्रियो वा स कौशिको
मिथिलां जनकपूरीं व्रजत्याच्छन् [सन् Ms.] राघवावपि निनाय । तस्य जनकस्य धनुषः
श्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ ॥ Hemādri construes the epithet with सः that is
Vis'vāmītra. But this interpretation of his is objectionable on the
ground that it has the fault of दूरान्वय or दूरान्वित i. e., the remote
connection. Vallabha's comments run thus, “मैथिलो जनकः । तं समाप्त-
ज्य मुनिं विश्वामित्रं व्यमंत्रयताजुहाव । किं भूतो मैथिलः संभृतक्रतुः समारब्धयज्ञः । स
वशी यतेंद्रियः कौशिको मिथिलां व्रजन् तौ राघवावपि रामलक्ष्मणावपि निनाय अनयत्
किं कुर्वन्तौ राघवौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ प्रख्यातकार्मुकाकणनोत्थं कौतुकं दध-
तौ । ताभ्यां हि जनकस्य दिव्यं धनुः पुराणमस्तीति श्रुतं ॥ Vallabha interprets
that the sage Vis'vāmītra who had already completed his sacrifice
went with the princes to the city of the king Janaka who was
about to commence his own sacrifice &c. ; this interpretation agrees
well with the story of Rāmāyana (See Rāmāyana Bālakāṇḍa, Canto
65, verses 31-32. Nirṇayasagara edition). Mallinātha interprets it
in the sense of संकल्पितसंभारः, which means Janaka who had made
preparations. But what kind of preparations were these is rather
doubtful. The epithet may either mean the preparations of mar-
riage or of a sacrifice as well.

P. 337. St. 33.—दीर्घतपसः, Hemādri explains: “अत्र दीर्घतपाः
सातः । बौद्धायनये महाप्रवरे गोमयगणे दीर्घतपसानां पंचार्षयः प्रवरा भवतीति । कात्या-

यनीये दीर्घतपानामार्षः [आर्षेयः Ms.] प्रवरो [प्रश्नो Ms.] भवतीति । आधलायनीये तु दीर्घतपसामिति पाठः । त्रयमपि प्रमाणमार्षत्वात् । प्रवरमजर्या भृगुन्याख्याने [भृगुगण-
व्याख्याने Ms.] पुरुषोत्तमपंडितश्च [पुरुषोत्तमश्च Ms.] । “ एकदेशविकृतमनन्यव-
द्भवति ” इति न्यायादिति. For a similar turn of expression compare
“ गौतमं दीर्घतपसं महर्षि दीर्घजीविनं । योषित्संतापयामास वर्णस्थानावरा सती ॥
—वसतिः, Châritravardhana quotes the following from वैजयन्ती.
“ वसतिस्तु निशि स्थित्यां जैनानामाश्रये गृहे ” इति.—वासवक्षणकलत्र-
तां ययौ, See Rāmâyana Bâlakânda, Canto 49, verses 17—20,
Bom. ed. Pandit says, ‘ The legend of Indra having been the ra-
visher of Ahalyâ is a very old one, but it is doubtful whether we
have any thing more than mere allusions to it in works older than
the Rāmâyana. In the Taittiriya Samhitâ of the Yajurveda and in
the Ś’atapatha Brâhmana which comments upon it Indra is spoken
of as the ravisher of Ahalyâ (अहल्याया जारः)’.

P. 337. St. 34.—अनुग्रहः किल, Châritravardhana remarks: “ रा-
मदर्शनेन सा ज्ञापानुकासीदित्यर्थः ”. Cf. also Padma Purâna : “ गच्छतस्तस्य
रामस्य पादस्पर्शान्महाशिला । काचियोषाभवत्सोऽपि विस्मितो मुनिरब्रवीत्.”

P. 338. St. 35.—जनेश्वरो जनकः, ‘ king Janaka, ’ Cf. निशापनिः,
प्रजानामधिपः &c. देहबद्धं, Hemâdri explains : “ बद्धो देहो येन तं दे-
हिन बद्धमिति वा.”—सपर्यया, Hemâdri explains : “ पूजया करणभूतया.”—अ-
भ्यगान्, Vallabha remarks : “ अभिगमनं हि पूज्यपूजाकरं.”

P. 338. St. 36.—गां गताविव पुनर्वसू, Compare Buddha, Canto IX.
verse 11. “ कृताभ्यनुज्ञावभितस्ततस्तौ निषीदतुः शाक्यकुलध्वजस्य । विरेजतस्तस्य च
संनिकषे पुनर्वसू योगगताविवेन्दोः । Cf. Hemâdri, “ पुनर्वसू अदिति भेद ” इत्यमर-
शेषे । एकस्यैव स्वरूपस्य व्यवयवत्वादित्यसुत्प्रेक्षा । व्यवयवत्वात्पुनर्वसू इति द्विवचनं ।
तथा । अमरपेदिमदृचां तस्या दाक्षायण्या द्वावयवौ । अतो द्विवचनमिति । “ छंदसि पु-
नर्वसूरेकवचनं ” Pānini, I. 2. 61. इति ज्ञापकान् । “ पुनर्वसू नक्षत्रं अदितिर्देवता ”
इति धुनेश्च । ज्यातिःशास्त्रं च चतुस्तराकाः । तथा नारदायसंहितायां । “ रामाग्निकतुबा-
गाग्निभूवद्वाग्निशंखवः ” इति. Translate the aphorism:—‘ In the Vedas, the
two stars, पुनर्वसू, may optionally be singular, (and connote a dual).’
[In the Vedas, the star पुनर्वसू which is always dual in form, may be
in the singular form and connote a dual meaning. As पुनर्वसुर्नक्षत्रं or
पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता. The option is only allowed in the Vedas and
not in profane literature. In the latter it must be in the dual, that
is, पुनर्वसू. Similarly when it is not the appellation of an asterism
but of a man, there is no option. As. पुनर्वसू माणवकौ]. And Châritra-
vardhana has: “ तारकाद्रयापेक्षया पुनर्वसू इति द्विवचननिर्देशः.” The पुनर्वसू or
the two stars Castor and Pollux contained in the constellation called
Gemini. The poet’s notion is that the sage Viśvāmitra was hailed

with joy by the people of Mithilâ like the moon, and the two princes like the two stars of the पुनर्वसू that are always seen together in the sky—a simile common with the poets. Cf. Mahâbhârata Kârnâparvan Adh. 49. verse 23-28. “तावमौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्थतः । रथाभ्यासे चक्रामन्ते चन्द्रस्येव पुनर्वसू.”—तौ पिबतां नगरीनिवासिनां, Cf. R. II. 19. —इव, Hemâdri remarks: “इवशब्द उत्प्रेक्षायां । तथा काव्यादर्शे । “मन्ये शङ्के भुवं प्रायां नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः” K. D. II. 234. इति । “अन्यथैव स्थिता वृत्तिभ्रंतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्षते यव तासु-त्प्रेक्षां विदुर्बुधाः.” K. D. II. 221.—मनो वञ्चनां मन्यन्ते स्म, ‘Their mind that drank them by their eyes, i. e. looked at them as if with hungry eyes, considered it a loss to them if they were obliged to wink, during which they could not see them.’

P. 338. St. 37.—यूपवति, Châritravardhana remarks: “औदुम्बरा-यनुयुक्ते.”—क्रिया, Châritravardhana quotes the following anonymous authority in support of क्रिया. “क्रिया तु निष्कृता शिक्षा [शिष्या Ms.] चिकित्सोपायकर्मम्.”—यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ. ‘The performance of that ceremony which is accompanied by a Yupa, having been completed.’ That is, after the sacrifice was over.

P. 339. St. 38.—दुहितृशुल्कसंस्थया, ‘by the condition of the शुल्क or bride-money of his daughter,’ i. e., he was very sorry that he had fixed the breaking of the bow as the bride-money that the husband of his daughter should pay for marrying her. Cf. Châritravardhana: “जनकमनुजाधिपेन किल प्रागेवं प्रत्यजायि यो रोहिणीरमणचूडामणेरवाणासनं खलु भ-द्वयति तस्मै माता दास्यामीत्येवंरूपः शुल्कः । अयं चैव पणितः स्यात्तर्हि रूपवंशवयः-प्रमुखाणां गुणानां समुदायत्वाद्वातुं शक्यते । वृथापणः कृतः इति चिंतागतः इत्यर्थः.”

P. 339. St. 39.—भगवन्, Hemâdri quotes the following authority from Halâyudha. “तत्रभवद्भगवंच्छब्दो बुधे पूज्ये प्रयुज्यते.” Cf. Bharata “देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नाना स्मृतिधराश्च ये । भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः क्रिय एव च” । भवन्, अवभवत् and तत्रभवत् are the honourific terms, अवभवत् is used in speaking of a person who is present but not directly addressed; and तत्रभवत् is used in speaking of a person who is absent.—मोघवृत्ति, &c. compare Buddha, Canto IX. stanza 48. “केचित्स्वभा-वादिति वर्णयन्ति शुभाशुभं चैव भवामर्षौ च । स्वाभाविकं सर्वमिदं च यस्मादतोऽपि योघो भवति प्रयन्नः ॥—अनुमन्तुमुत्सहे, ‘I am unable to give my consent that a young elephant should endeavour to do what it is difficult even for grown-up elephants to accomplish.’

P. 339. St. 40.—तात, Hemâdri quotes the following anonymous authority: “पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दो बुधैः स्मृतः.”—विभूय, Hemâdri renders it by “कम्पयित्वा.”—प्रतस्थिरं, On this epithet Châritravardhana makes the following remark: “अतो रामेण धनुर्नमनं नोररी-

करोमीति भावः".—हेपिता: should be taken attributively and प्रतस्थिरे as the only predicate in the verse.

P. 340. St. 41.—सारतः, Hemâdri renders it by "वीर्यबलविषयः," and Vallabha by "संक्षेपाद्वलेन वा." Châritravardhana, Sumatijaya and Dinakara read वीर्यतः and render it as "सारतः".—व्यक्तशक्तिः, Hemâdri explains भवतस्तव चापे एव धनुष्येव व्यक्ता शक्तिर्यस्य स रामो भविष्यति । यद्वा । भवतश्चाप एव धनुरेव व्यक्ता शक्तिर्यस्य स भविष्यति । रामो धनुर्भङ्गं करिष्यतीति वाक्यार्थः".

P. 340. St. 42.—राघवे पौरुषं श्रद्धे, 'believed prowess in Râghava' i. e., believed that Râma might have strength in him to bend the bow.—आमवचनात्, Châritravardhana explains, "यथादृष्टानुवादिनो मुनेर्वचनात्," and Vallabha has: "सत्यवादिनो मुनेरेवंविधाद्राक्यात्".—त्रिदशगोपमात्रके कृष्णवर्त्मनि, 'In a spark of fire though no longer than an Indragopa.' Cf. Hemâdri, "त्रिदशगोप इन्द्रगोपो वार्षिको लोहितः कीटविशेषः".

P. 341. St. 43.—गणशः, Hemâdri and Châritravardhana explain, "गणशः संघशः " बहुगणवतुडति संख्या " Pânini, I. 1. 23. इति संख्यात्वे "संख्यैकवचनाच्च वीत्सायां " Pânini, V. 4. 43 इति शस्. " Translate the Sâtras :—'The words बहु 'many,' गण 'class,' and the words ending in the affix वतु (V. 2. 39.), and डति (V. 2. 4.) are called numerals, i. e. संख्या.' 'The Taddhita affix शस् is appended to numerals and words denoting measure in a distributive sense (वीत्सा)'.

P. 341. St. 44.—विद्वत्क्रतुमृगानुसारिणं, Hemâdri and Vallabha explain: "विद्वत्श्रसौ क्रतुश्च स एव मृगस्तमनुसरतीति तं । विध्वंसनभयात्पलायमानं दक्षयज्ञान्ते येन च धनुषा हरोऽविध्यदित्यागमः," and discusses सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुप्प्रहणं केवलोपसर्गस्य निवृत्त्यर्थमिति "सुप्यज्ञातौ—" Pânini, III. 2. 78. इति णिनिः । Translate the aphorism :—'When habit is to be expressed, the affix णिनि comes after a verb, provided the word with a case-affix in composition with it, does not mean a genus.' As उष्णभोजी, शीतभोजी &c. Though the अनुवृत्ति of the word 'सुपि' was understood in this Sâtra, its repetition here declares that Upasargas are not included. Not being invited to Daksha's celebrated sacrifice S'iva became so indignant that he suddenly presented himself there, destroyed the sacrifice, dispersed the gods many of whom he mutilated and, chasing यज्ञ who fled in the form of a fleet antelope overtook him whom he immediately beheaded. The story is given in Mahâbhârata S'ântiparvan Adh. 283. "ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः । आस्थाय मृगरूपं वै खमेकाद्यगमनदा । तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः । धनुरादाय बाणेन तदान्वसदनं प्रभुः," also *Idem*. Sauktika Adh. 18. St. 13. Fgg. See also Râmâyana Bâlakânda, Canto 66. "देवरात इति ख्यातो.

निमेज्येष्टो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः । दक्ष-
यज्ञवधे पूर्व धनुरानम्य वीर्यवान् । विश्वस्य त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमवधीत् । यस्मा-
द्भाग्येनो भागान् नाकल्पयत् मे सुराः । वरांगाणि महार्हाणि धनुषा शतयामि वः ।
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगवाः । प्रासादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः । प्रीतिदु-
क्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनां । तदेतदेवैवस्य धनूर्त्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्य-
स्तमस्माकं पूर्वजे विभौ । ” Cf. S'ha. I. “ मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम्.”

P. 341. St. 45.—पुष्पचापमिव, Hemādri remarks : “ इत्युक्तेः.”
Châritravardhana, Dinakara, Vallabha, Sumativijaya and others
read च for सः, where Châritravardhana says : “ चकारो ग्रहणार्कणयोस्तु-
ल्यकालत्वयोतनाय.”

P. 342. St. 46.—अतिमात्रकर्षणात्, ‘by (the string) being drawn
too much.’ मात्रामतिक्रान्तमतिमात्रं, ‘beyond measure,’ ‘immoderate,’
‘exceeding,’ ‘too much.’—भार्गवाय, Paras'urama the descendant of
भृगु and son of जमदग्नि was the mortal enemy of the Kshatriyas, whom
he is said to have killed twenty-one times as each generation of
them arose. The thunder-like sound produced from the breaking of
the bow intimated to him, as it were, the resuscitation of the Ksha-
triya race which he had thought to be extinct forever.—न्यवेदयत्,
Châritravardhana gives the substance of the passage in the follow-
ing words : “ प्राङ्निःशर्षाकृताः क्षत्रियाः पुनर्यद्विक्रमाः इति चापेन निवेदितमिति
भावः.”

P. 342. St. 47.—अयोनिजां, Because Sitâ was found imbedded
in the ground and turned up by the plough of Janaka while he was
preparing the ground for the sacrificial ceremony. Cf. Râmâyana
Bâlakânda, Canto 66, verse 30. “अथ मे कृपतः क्षेत्रं लंगलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं
शोधयता लब्ध्वा नाच्चा संतिति विद्युता.” Cf. also Uttarakânda Canto 17. The
Padma Purâna gives the following account. “अथ लोकेश्वरीं लक्ष्मीं ज-
नकस्य पुरं स्वतः । शुभक्षेत्रं हलेन्खाने तारे चान्नरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मकरा बालार्क-
शनसंनिभा । संतामुखं समुत्पन्ना बालभावनं सुंदरी । सीतामृगोद्भवासीता इत्यस्यै नाम
चाकरोत्.”

P. 342. St. 48.—अग्निसाक्षिक इव, Marriages take place in the
presence of the sacred fire.

P. 343. St. 49.—महितं, Hemādri renders it by “अलंकृतं,” and
Châritravardhana by “मान्यं,” and Vallabha by “प्रधानं पूज्यं.”—पुरो-
धसं प्राहिणोत्, Cf. Hemādri : “पुराहितं शतानन्दाभिधानं.” A family-priest
or a Brâhmana was generally sent for negotiating matches between
princes and princesses in ancient times. The reader will recollect
that a priest was sent by Rukmini to beseech Krishna to marry her,
and Sudeva by Damayanti to negotiate with Nala.—भृत्यभावि कुल-

निदं निमिर्द्ध्यताम्, 'let this family of Nimî be made subservient.' भृत्यस्य भावो अस्यास्तीति " says Hemâdri. And Châritravardhana says, "भृत्यं भविष्यतीति भृत्यभावि भृत्यभावोऽस्यास्तीति तादृशः." For Janaka's genealogy see the genealogical table attached to the St. 2 Canto I. notes. See also Rāmāyana Bālakānda, Canto 71.—कौसलाधिपतये, On this Hemâdri holds the following discussion, "क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानं" *Vārtika*.

P. 343. St. 50.—कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितं, Hemâdri explains: "कल्पवृक्षो वृक्षः कल्पवृक्षः कल्पवृक्षफलस्यैव धर्मः स्वभावो यस्यास्तीति । कल्पवृक्षफलधर्मः कालानपेक्षितत्वं । तथा कर्णामृते । " कल्पद्रुमोऽपि कालेन भवेद्यादि फलप्रदः । कौ विज्ञेवस्तदा तस्य वन्यैर्मर्द्दिरुहैरिति. " And Châritravardhana has the following: "यथा कल्पवृक्षफलं कालायनपेक्षमेव पक्वं एवं पुण्यात्मनामर्पादभाति भावः." —च—च, Both Hemâdri and Vallabha make the following remark: "द्वौ चकारौ तुल्यकालयौतनार्यौ." See Apte's Guide, 273. p. 196. *Third edition*.

P. 344. St. 51.—बलभित्सखः. It was the greatest distinction, it appears, to the kings of several ancient families, and especially that of the solar one to have rendered assistance to Indra in his battles with the Asuras. Cf. Hemâdri: "परमार्थतया रक्षोवधात्."—वशी, Hemâdri explains it as: "जितोद्दिष्ट इन्द्रशासनो वा."—अग्रजन्मनः, Châritravardhana explains: "अग्रजन्मनो द्विजस्य गोतमस्य."

P. 344. St. 52.—प्रीडितोपवनपादपां, Hemâdri says, "गजादिवन्धनात्," analyse, "प्रीडिता भग्ना उपवनानां बाह्योयानानां पादपास्तरवो यस्यास्तौ तथोक्ताः.—प्रीतिरोधं, Hemâdri remarks: "प्रीत्या रोधः आलिंगनादि यत्र तं." —परिमोक्षं, Châritravardhana remarks: "गाढाक्षेपनखक्षतादिप्रचुरं," and Vallabha has: "दशनाधरर्वाडननखक्षतादिकं."

P. 345. St. 53.—समयस्थितावभौ, Cf. Vallabha: "मया कन्या देया त्वया ग्राह्येति लोकाचारमत्यजतां," and Châritravardhana has: "इयमस्मै देया अनेनेयं ग्राह्याय समयस्तत्र स्थितावनवलङ्घितमर्यादा."—वरुणवासवोपमौ, On this Hemâdri holds the following discussion: "विवाहे राक्षिकूटादौ कन्यायाः प्रथमं गण्यत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातः । वरुणवासवयोरुपमा ययोस्तौ । " प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः " इत्युक्तत्वात् । वरुणवासवयोरित्यत्र । " देवताद्वन्द्वं च " Pāṇini, VI. 3. 26. इत्यानङ्भावो "यमपुण्यजनेश्वरौ" इत्यत्र व्याख्यातः. Translate the Sūtra:—'When the names of deities represented as being in constant association (i. e. being usually in pair) with each other are compounded, अ is substituted for the final vowel of the preceding word, except in the case of the word वायु.' Varuna and Vāsava are among the chief of the Vedic pantheon.

P. 345. St. 54.—**पार्थिवीम्**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “तस्यापत्यम्” इत्यणि “टिङ्ग-^०” इति डीप् ॥—**वरौजसौ**, Hemādri renders it as “श्रेष्ठतैजसौ”, either an ornate epithet or used for the sake of alliteration.—**कुशध्वजसुते उद्वहताम्**, Chāritravardhana discusses: “उद्वहताम् इति विभक्तिपरिणामो । ननु भरतात्वथमं कथं लक्ष्मणकरग्रहणांक्तिः । रामसहचरत्वेन । क्रमापेक्षया तद्वाच्ये तु परिवेत्तृत्वदोषो न तु कथने । अथवा कथयिष्यति त्रयोदशे सर्गे । ‘व्यूक्तस्य लक्ष्मणसुभौ भरतो ववन्दे’ इति ज्येष्ठस्य प्रतीयमानत्वाच्च दापः”.

P. 345. St. 55.—**चतुर्थसहिताश्रयः**, This appears to be an awkward expression introduced for the sake of metre. It is a Tatpurusha compound. Sometimes we meet with Bahuvrihi compounds of uncommon characters as “दुःशासन चतुर्थीस्ते मन्त्रयामासुरेकतः,” “मातृपुष्पाण्डवाः,” “अर्धाति चतुरो वेदानाख्यानपञ्चकान्,” “छाया द्वितीयो नलः” &c. Cf. Hemādri: “चतुर्णां संख्यापूरकश्चतुर्थः शबुघ्नस्तेन सहिताः.”—**सामदानविधिभेदनिग्रहाः**, Here विधि is inserted probably for the sake of metre. See our note to St. 86, Canto X.

P. 346. St. 56.—**कृतार्थतामगमन्** = कृतार्था अभूवन् that is, they considered themselves happy and were so considered by their friends.—**प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः**, ‘Like the union of affixes and roots’ *i. e.*, as firm and permanent as that between the affix and the root, which assimilate as it were into one homogeneous whole. Cf. Hemādri: “प्रक्रियते आर्दा क्रियते इति प्रकृतिः । प्रतीयते अर्थोऽनेनेति प्रत्ययः । प्रकृतियुताः प्रत्यया इव सार्थकत्वमायुरिति वाक्यार्थः । इयानित्यत्र प्रकृतिलोपं प्रत्यय एवार्थमाह । वेत्तीति विदित्यत्र प्रत्ययलोपं प्रकृतिरेवार्थमाह । उभयत्रापि प्रयोगसद्भाव एव.” Chāritravardhana explains it as: “प्रत्ययाः सामादयः प्रकृतयोऽमात्यादयस्तेषां योगस्तत्सदृशाऽभूत् । अथ वा । प्रतीयंतोऽर्थो येन स प्रत्ययः सुवादिः । प्रकृतिः प्रातिपदिकादिस्तयोयोगस्तत्तुल्योऽभूत् । प्रकृतिप्रत्ययमिलनेनैव विशिष्टार्थप्रतिपादनात्.”

P. 346. St. 57.—**आत्तरतिः**, Construe this with न्यवर्तत and not with निवेद्य. Chāritravardhana construes it with न्यवर्तत. He says: “तत्र तस्यां पुरि एवमुक्तप्रकारेण चतुरस्तानात्मसंभवान् पुत्रात्रिवंश्य विवाहात् एवात्तरतिः प्रातर्प्रातिस्तादृशो दशरथः स्यां पुरीमयोध्यां न्यवर्तत प्रत्यागतः.” But Hemādri in his interpretation appears to have concurred with Mallinātha, *i. e.*, they have not clearly explained it.—**न्यवर्तत**, Chāritravardhana explains: “न्यवर्तने प्रतिगमनमित्युक्तत्वात्सकर्मकत्वं ।—निवेद्य, “निवेशः स्याद्विवाहेऽपि” इति भागुरिः says Chāritravardhana.—**अध्वसु त्रिषु विस्ष्टमैथिलः**, ‘Having dismissed the king of the Mithilas after three journeys or stages.’ Cf. verses 29-30. Canto VII.

P. 346. St. 58.—**उत्तटाः**, Chāritravardhana says, “तडादूर्वगामिनः,” and उत्तटा नदीरयाः is equivalent to वंगवत्यस्तडादूर्वगामिन्यो नयः.

—स्थली, 'The country lying along the banks.' The explanation of Mallinātha is given in the language of grammarians who define स्थली as अकृत्रिमभूमि in contradiction to स्थला which means ground artificially prepared. But Kālidāsa does not use the word स्थली in its special sense contrasted with that of स्थला, but simply in the general sense of स्थल 'land'. On this passages Hemādri remarks: "पुरो भावि युद्धसूचकं." And Chāritravardhana and Sumativijaya have, "इतश्चतसृभिः प्रतिकूलवातादिदुःशकुनवर्णनं परशुरामागमनं सूच्यते."

P. 347. St. 59.—च्युतो मणिः, 'The poet,' observes Pandit, 'does not mean that every snake killed by the Garuda throws up the gem in his head, but वैनेतेयशमितस्य is used because the Garuda is the most terrible enemy of the snakes, and no one but he would be able to kill such a snake as should contain in its head a precious stone that could be compared with the sun.'

P. 347. St. 60.—सांध्यमेघ. is an evening cloud *i. e.*, the picturesque phenomena seen often in the west before and at the time of sunset. *Cf.* verse 28. Canto XII. *Cf.* Hemādri: "संध्यायां भवाः संध्या मेघा इव रुधिराद्रेणि वासांसि यासां ताः स्त्रीपक्षे ।" compare Buddha. Canto VI, verse 65. "छन्दं ततः साधुमुखं विसृज्य काषायमेविद्वत्कार्तिभृत्सः । येनाश्रमस्तेन ययौ महात्मा सन्ध्याश्रमसंवीत इवाद्रिराजः ॥"—रजस्वला, Hemādri remarks: "रजस्वला हि दर्शनयोग्या न स्युः । दिशोऽपि रजस्वलाः." And Chāritravardhana has: "रजस्वला स्त्रियो विलोकनयोग्या न भवन्ति । "मलवद्वाससा न संवदेत्" इत्यादिनिषेधात् । रजस्वललोकनमनायुष्यं । ता अपि धूसरालका रुधिराद्रिवाससश्च स्युः."—नो, Hemādri says, "अमानोना प्रतिषेधे."

P. 347. St. 61.—क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं, 'Accustomed to perform the obsequial rites to the manes of his father by means of the blood of the Kshatriyas.' पितृक्रिया is a ceremony accompanied by oblations of rice, Sakthu, ghee, sesamum &c., in honour of the departed. See Nārāyaṇa Bhaṭṭa's Prayogarātna under अन्त्येष्टिः p. 16. *Godbole's edition.* Also As'valāyana Gṛihya Sūtra Adh 3 Kandikas 1-13 Bibli. Indi. series p. 318. *Cf.* Vallabha: "उक्तं च । "रामेण त्रिःसप्तकृत्वोद्ददानां पित्र्यं चक्रे पंचकं क्षत्रियास्तैः."—भार्गवं चौदयन्त्य इव, 'As if in order to provoke the son of Bhṛigu,' *i. e.* as if with the intention of calling Bhārgava and requesting him to rebegin the slaughter of Kshatriyas.—ववासिरे, *Cf.* Hemādri: "पूत्कारयुक्ता यदि पूर्वभागं प्रदोषकाले नृपतिप्रकापः । शिवा न शस्ता नलसंविभागे नरेशवार्ता [उमरे-शवार्ता Ms.] दिशि दक्षिणस्यां " इति वसंतराजः (?) Chāritravardhana gives the substance in the following words: "क्षत्रिया इति गत्वा पितृन् शोणितेन तर्पयति भावार्थः."

P. 348. St. 62.—तत्प्रतीपपवनादि° &c., For a parallel idea compare Buddhacharita, Canto XIII. verse 29. “विश्वम्बवौ वायुरुदीर्घवेगस्तारा न रेजुर्न बभौ शशांकः । तमश्च भूया विततार रात्रिः सर्वे च संचक्षुरिरे समुद्राः ” ॥—वेकृतं, Hemādri explains : विकृतिरिव वेकृतं । “प्रज्ञादिभ्यश्च” Pāṇini, V. 4. 38. इति वामनः । स्वार्थिकत्वाङ्गितिक्रमः. —कृत्यवित् Hemādri remarks: “कृत्यावदिति गुरुविशेषणं वा.”—शान्तिमधिकृत्य, ‘With reference to the pacification’ of the inauspicious prodigies, i. e., as to what he should do to avert the evil consequences foreboded by the ill omens. शान्ति is any ceremony or any auspicious act done to avert the effects of the wrath of a deity or the evil foreboded by an ill omen or a prodigy. There are many works in Sanskrit, such as the शान्तिरत्न, शान्तिसार, शान्तिमयूख, and the अङ्कतसागर in which ceremonies are prescribed for averting the bad consequences of ill omens.

P. 348. St. 63.—यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य &c., which his outlying pickets, on looking out very carefully made out. after a long time, to be something in the human form. ’नयनानि प्रमृज्य, literally means, ‘after having washed or cleared their eyes’ i. e., after rubbing their eyes.—किल, Chāritravardhana remarks: “किलेत्यरुचौ आगमे वा.” On this and the following stanzas Chāritravardhana says, “इतः परशुरामवर्णनं.”

P. 349. St. 64.—पित्र्यमंशं, The उपवीत or more commonly यज्ञोपवीत denoted that he was a Brāhmana, and so he was, being the son of the sage Jamadagni. The heavy bow that he carried with him indicated that he was a Kshatriya, and that he partly was, being the son of Renukā, daughter of Prasenajit. (See Wilson’s Vishnu Purāṇa, Vol. IV. p. 19.) In ancient times, however, the यज्ञोपवीत was the characteristic not only of the Brāhmana but of Kshatriya and Vaisya also. From Kālidāsa mentioning it as if it belonged to the Brāhmanas exclusively it is likely that in his time it was worn or at least was thought fit to be worn, as now, by the Brāhmanas alone. Since then, it appears, the restriction has gradually become loose and in times of the great Sīvāji and the Peshawas, the higher classes of the Marathas and even the Suvarnakāras were invested with Upavita. On this passage Hemādri makes the following remark: “सूर्योपमया तेजस्विता । सोमोपमया उपवीतन च प्रसन्नत्वं सर्वोपमया धनुषो भीषणत्वं चन्द्रोपमया द्विजस्य तरुवच्छान्तिः.”

P. 349. St. 65.—रौपयह्यात्मनः, The story of Jamadagni and his wife Renukā is related in the Mahābhārata. ‘Once, when her sons were all absent to gather the fruits on which they fed, Renukā, who

was exact in the discharge of all her duties, went forth to bathe. On her way to the stream, she beheld Chitraratha, the Prince of Mṛttikāvatī, with a garland of lotuses on his neck, sporting with his queen, in the water; and she felt envious of their felicity. De-filed by unworthy thoughts, wetted, but not purified, by the stream, she returned, disquieted, to the hermitage; and her husband perceived her agitation. Beholding her fallen from perfection, and shorn of the lustre of her sanctity, Jamadagni reproved her, and was exceedingly wroth. Upon this, there came her sons from the wood; first the eldest, Rumanvat, then Sushena, then Vasu, and then Vis-rāvasu; and each, as he entered, was successively commanded, by his father, to put his mother to death; but, amazed, and influenced by natural affection, neither of them made any reply: therefore, Jamadagni was angry, and cursed them; and they became as idiots, and lost all understanding, and were like unto beasts or birds. Lastly, Rāma returned to the hermitage, when the mighty and holy Jamadagni said unto him: 'Kill thy mother, who has sinned; and do it, son, without repining.' Rāma, accordingly, took up his axe, and struck off his mother's head; whereupon the wrath of the illustrious and mighty Jamadagni was assuaged, and he was pleased with his son, and said: 'Since thou hast obeyed my commands, and done what was hard to be performed, demand from me whatever blessings thou wilt, and thy desires shall be, all, fulfilled. Then Rāma begged of his father these boons: the restoration of his mother to life, with forgetfulness of her having been slain, and purification from all defilement; the return of his brothers to their natural condition; and, for himself, invincibility in single combat, and length of days. And all these did his father bestow.' See Wilson's *Vishna Purāna*, Vol. IV. p. 19.—पितुः शासने तस्युषा, (f) "आज्ञा गुरुणा ह्यविचारणीया."—स्थितिनिर्दोषि, Referring to his becoming wroth and commanding Paras'urāma to kill Remukā. Hemādri translates °आत्मनः by "स्वभावः".—अपि, Hemādri remarks: "अपिशब्दादज्ञालंघने प्रत्यवायं दर्शयति."—वेपमानजननीशिरच्छिदा, Vallabha explains: "मरणभयकम्पमानसवित्रीर्दीर्घछेदकेन."

P. 349. St. 66.—अक्षशीजवलयेन, In the shape of the rosary, hanging from his right ear, of the seeds of the Aksha. Aksha is what is more generally known by the name of Rudrāksha. Rudrākshas are considered sacred and are still worn either singly or strung in rosaries.—उद्धृन्, On this Hemādri remarks: "रूढितद्भुते । उद्धृतस्य वहेविवाहार्थत्वात्."—क्षत्रियान्त, &c., 'bearing, as it were, in a

disguised form (व्याजपूर्वम्). the number twenty-one expressive of the times that he killed the Kshattriyas.

P. 350. St. 67.—स्वां दशां चावलोक्य, Hemādri explains : “स्वां वृद्धत्वलक्षणां दशां चावलोक्य.”—विपसाद, Hemādri remarks : “अयं क्रूरो दृश्यते । अहं वृद्धः । एते बालाः इति खिन्नः”—पितुर्वधभवेन मन्थुना, The myth regarding the death of Jamadagni is as follows : ‘It happened, on one occasion, that, during the absence of the Rishi’s sons, the mighty monarch Kārtavīrya, (the sovereign of the Haihaya tribe, endowed, by the favour of Dattatreya, with a thousand arms, and a golden chariot that went wheresoever he willed it to go), came to the hermitage of Jamadagni, where the wife of the sage received him with all proper respect. The king, inflated with the pride of valour, made no return to her hospitality, but carried off with him, by violence, the calf of the milch-cow of the sacred oblation, and cast down the tall trees surrounding the hermitage. When Rāma returned, his father told him what had chanced; and he saw the cow in affliction ; and he was filled with wrath. Taking up his splendid bow, Bhārgava, the slayer of hostile heroes, assailed Kārtavīrya, who had, now, become subject to the power of death, and overthrew him in battle. With sharp arrows Rāma cut off his thousand arms ; and the king perished. The sons of Kārtavīrya, to revenge his death, attacked the hermitage of Jamadagni, when Rāma was away, and slew the pious and unresisting sage, who called, repeatedly, but fruitlessly, upon his valiant son. They then departed ; and, when Rāma returned, bearing fuel from the thickets, he found his father lifeless, and thus bewailed his unmerited fate. He then made a vow, that he would extirpate the whole Kshattriya race. In fulfilment of this purpose, he took up his arms, and, with remorseless and fatal rage, singly destroyed, in fight, the sons of Kārtavīrya ; and, after them, whatever Kshattriyas he encountered, Rāma, the first of warriors, likewise slew. Thrice seven times did he clear the earth of the Kshattriya caste ; and he filled, with their blood, the five large lakes of Samantapanchaka, from which he offered libations to the race of Bhṛigu.’ See Wilson’s Vishnu Purāna, Vol. IV. p. 21. See also Mahābhārata Vanaparvan Adh. 116.

P. 350. St. 68.—रत्नजातम्. On this epithet Chāritravardhana remarks : “जानिशब्दः प्राशस्त्ये.”

P. 350. St. 69.—अर्थमर्थमिति, Hemādri explains, “अर्थायेदमर्थं । “पादार्थाभ्यां च” Pāṇini, V. 4. 25. And further observes : “संभ्रमेण प्रवृत्तौ द्वे वाच्ये” । And Chāritravardhana has : “संभ्रमे यावदोषद्वित्वं.”

—क्षत्रकोपदहनार्चिषं, Hemādri explains : “ भवियंषु कोपदहनस्य क्रोधाग्रेर-
चिषं ज्वालां भस्महेतुत्वात्.”—अर्चि, Châritravardhana says, “ अर्चिः त्खीलि-
गेऽपि.” And Vallabha says, “ अर्चिःशब्दः सर्वलिङ्गत्वात्खीलिङ्गेऽपि.”

P. 351. St. 70.—अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता, Châritravardhana
remarks : “ इत्यनेन धानुःकजातिः.”

P. 351. St. 71.—अपकारवैरि, opposed to जातवैरि.—दण्डघटनान्त.
‘ By receiving a blow from a club.’—सुप्तसर्प इव, On this Hemādri
remarks : “ इति दुःसहता.” And Châritravardhana has : “ इत्यनेन दुः-
सहत्वं । ”—विक्रमश्रवात्, referring to the bending of the great bow by
Râma.

P. 352 St. 72.—वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः, Cf. Hemādri, “ आत्मनो
मम वीर्येण शृङ्गं पाधान्यं भवता त्वया भग्नमिवाहं समर्थये प्रतिपादये । वीर्यशृङ्गमिति वा ।
भग्नशृङ्गो महिषोऽकिञ्चित्करः.” And Châritravardhana has, “ यथा भग्नशृङ्गो
महिषादिरकिञ्चित्करस्तद्वदहमपीत्यर्थः.” and Sumativijaya has, “ आत्मनः पो-
रुषामिमानं खण्डितमिव संभावयामि.” The poet, however, has in his mind
the rage into which a wild beast is thrown and not to the helplessness
it is reduced to, when its horn is broken. Hemādri’s explana-
tion of the epithet is different from that of Mallinātha and Châri-
travardhana; but his comparison is not happy.

P. 352. St. 73.—व्यस्तवृत्तिः, Châritravardhana renders it by
“ भिन्नवृत्तिः,” ‘ with its meaning divided,’ i. e., made to mean another
person in addition. Hemādri says, “ विभक्तवृत्तिः.”—उच्चरित एव मामगात्,
Hemādri, explaining the expression once like Mallinātha, gives also
the following : “ यद्वा उच्चारित एव मामगात्.”—व्रीडिमावहति, Hemādri dis-
cusses : “ व्रीडशब्दोऽकारन्तोऽपि । “ व्रीडायाश्च भवेद्व्रीडा लज्जामावेऽप्यपत्रपा ” इति
शब्दभेदप्रकाशः । “ बाहुलकाद्व्रीड ” इति क्षीरतरंगिण्यां । वामनोऽपि अविधौ गुरोः स्त्रि-
यां बहुले विवक्षा । अकारविधा । “ गुरोश्च हलः ” Pāṇini, III. 3. 103. इति स्त्रियां
भवेद्व्रीड इति बहुले विवक्षेति । तथा माघकाव्ये । “ व्रीडमेति न तत्र प्रियं वदन् ” इति.
Translate the aphorism :—‘ The affix अ comes after that verb which
has a prosodially heavy vowel and ends in a consonant, when the
word to be formed is feminine.’ And Châritravardhana has : “ व्रीड-
मिति वासरूपविधिना घञजन्ताः पुंसीति महाभाष्यकारः ”.

P. 352. St. 74.—अचलेऽप्यकुण्डितं, See Meghadūta, I. verse 59.
—धेनुवत्सहरणाच्च हैहयः, See note to 67 verse above.—कीर्तिमपहर्नुमुद्यतः,
On this epithet Hemādri notices : “ धेनुहरणमपराधमहत्वार्थः । जावन्मातृको
हि वत्सां द्वियमाणो धेनुं प्रभुं च दुःखाकरोति.” And Châritravardhana has,
“ एतेनैव परश्वधेन कार्त्तवीर्यमार्गं नेष्यामीत्यर्थः”.

P. 353. St. 75.—**कसवज्ज्वलति सागरेऽपि यः**, 'that it burns even in the watery ocean,' referring to वडवानल.—**न मामवाति**, Châritravardhana remarks : "त्वज्जये प्रीणयिष्यतीति भावः". On the following verse Châritravardhana says, "संपतं दाशरथेः पराक्रममसहमानस्तत्रोपाधिमाह."

P. 353. St. 76.—**विद्धि चात्तबलं**, On this epithet Hemâdri makes the following remark : "पूर्वं किल विश्वकर्मणा दैत्यवधाय द्वे धनुषी कृत्वा हरिहरयोर्दत्ते तयोः स्वबलजिज्ञासया अन्योन्यं युध्यमानयोर्विष्णुना हुंकारेण शोभनं धनुर्वीर्यं कृतमित्यागमः । हरंः सूर्यस्य तेजसेति वा." Vallabha also has the same Āgama. Compare also Paras'urâma's speech : "इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते । दृढे बलवतां मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा । अनुमृष्टं सुरैरेकं ध्यम्बकाय युयुत्सवं । विप्रघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यन्वया । इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णादन्ते सुरोत्तमैः । तदिदं वैष्णवं राम धनुः परप्रह्वय । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदं । तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहं । शितिकण्टस्य विष्णोश्च बलावलनिरीक्षया । अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः । विरोधं तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं । शितिकण्टस्य विष्णांश्च परस्परजयैषिणोः । तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमं । हुङ्कारेण महादेवः स्तंभितोऽथ त्रिलोचनः । देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः । याचितो प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ । जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरै विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा । धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धौ विदेहेषु महायशाः । देवरातस्य राजर्षेर्देवो हस्ते ससायकम् " ॥ See Râmâyana Bâlakânda canto 75.—**नदीरयैः**. For a parallel expression compare Buddhacharita, Canto IX. verse 15. "तदेहि धर्मप्रिय मत्प्रियार्थं धर्मार्थमेव त्यज बुद्धिमेतां । अयं हि मा झोकरयः प्रवृद्धो नदीरयः कूलमिवाभिहन्ति ॥—**पातयति**, Châritravardhana says, "न तु वातस्य सामर्थ्यं."

P. 353. St. 77.—**जितस्त्वया**, On this Hemâdri remarks : युद्धं विनापि धनुराकर्षणेन मे भङ्गः इत्यर्थः". And Châritravardhana has, "संप्राप्तं विना धनुरारोपणेन भङ्गप्रसङ्गः"—**एवमपि**, 'even by this means', 'even if you do this much.'

P. 354. St. 78.—**बध्यतामभययाचनाञ्जलिः**, On this Châritravardhana remarks : "एतेन दाशरथेः कोपोद्दीपनं." And Hemâdri has : "इत्थं पराभवो द्वायुधाभ्यासफलं । उर्जस्व्यलंकारः । तथा काव्यादर्शः । "उर्जस्वि रूढाहंकारं" इति.

P. 354. St. 79.—**तद्धनुर्महणमेवोत्तरं प्रत्यपद्यत**, 'returned an answer by the very taking of his (Paras'urâma's) bow,' that is, the only answer he was pleased to give was the very seizing of the bow itself. Cf. Hemâdri : "धनुर्ग्राहणेत्यर्थः"—**स्मितविकम्पिताधरः**, Châritravardhana remarks : "इत्यनेन धीरादातवमुक्तं."

P. 354. St. 80.—**पूर्वजन्मधनुषा**, Châritravardhana interprets as follows : "द्रव्यांरपि विष्णुरूपत्वात्पूर्वं जन्म परशुरामरूपं तस्य धनुषा समागतो

मिलितः &c. ”—अतिमात्रं, Hemādri explains : “ मात्रं मर्यादामतिक्रान्तमति-
मात्रं अतिवेलं ”.—लघुदर्शनः, Hemādri explains : “ लघु मनोज्ञं दर्शनं यस्य
सोऽभूत्. ”—तवास्तुदः, Châritravardhana explains : “ आवणकालीनो मेघः. ”
Châritravardhana gives the substance of this verse in the following
words : “ नीलनीरुहदयामो रामस्तद्धनुषा सेन्द्रचापो मेघ इव शुशुभे इत्यर्थः. ”

P. 355. St. 81.—धूमशेष इव धूमकेतनः, On this Châritravardha-
na remarks : “ यथा संभुक्षितो धूमशेषोऽग्निर्वैवर्ष्यं निर्व्वालत्वं लभते. ” This re-
mark of Châritravardhana has also been quoted by Vijayanandasū-
ris' varacharanasevaka “ अथ वा । यथा संभुक्षितो धूमशेषो वह्निरिव वैवर्ष्यं नि-
र्व्वालत्वं भजते इति चारित्रवर्द्धनः. ” See readings.—च-च, On this both Châ-
ritravardhana and Vallabha make the following remark : “ उभावापि
चकारौ समानकालयोतकौ ”.

P. 355. St. 82.—पार्वणौ शशिदिवाकराविव, like the moon and
the sun respectively rising and setting at the same time, as for
example, on the full-moon day.—वर्धमानपरिहीनतेजसौ, Hemādri re-
marks, “ वर्धमानतेजसं रामं परिहीनतेजसं भार्गवं. ”—परस्परस्थितौ, On this epi-
thet both Hemādri and Châritravardhana make the following re-
mark : “ यद्वा । परस्परं स्थितौ सप्रतिज्ञौ ” and quote the following from S'ā-
s'vata. “ स्थितमूर्ध्वं विजानीयात्सप्रतिज्ञौ भवेत्स्थितः ”.

P. 356. St. 83.—हरस्तुसंनिभः, The son of S'iva, named Karti-
keya or Skanda is the God of war, being the general of the celestial
armies. See note to verse 1, Canto VII.—आयुगं चावेश्य व्याजहार,
On this epithet Hemādri remarks : “ आयुगो वायुविशेषौ । कारुण्यान्मुनिं न
जघानेत्यर्थः । “ द्विः शरं नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाशितान् । द्विर्देदाति न चाधिभ्यो
रामो द्विर्नाभिभाषते ” इति । स्वलितवीर्यमित्यस्यर्थः. ”

P. 356. St. 84.—न प्रहर्तुं &c., ‘ Although you are insolent, I
cannot cruelly kill you, because you are a Brāhmana. ’ Cf. the
S'ruti quoted by Hemādri and Châritravardhana. “ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ”
इति. Compare also Rāmāyana Bālakāṇḍa, Canto 76. “ ब्राह्मणोऽस्मीति पू-
ज्यस्त्वं विश्वामित्रकृतेन च । (विश्वामित्रमग्न्याः पात्रोऽस्मीति पूज्यस्त्वं) । तस्माच्छ-
क्तो न ते राम मां कुं प्राणहरं शरं । इमां वा त्वदतिं राम तपोबलसमाजितां । लोकानप्रति-
मान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः । न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुंजयः । मोघः पत-
ति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ”.

P. 356. St. 85.—तत्त्वतः, Hemādri interprets the expression by
“ ज्ञानात्, ” and Châritravardhana and Sumativijaya render it as
“ परमार्थतः. ”—पुरुषं पुरातनं. ‘ The ancient being, ’ referring to परमात्मन्,
who is not only the most ancient but also the only Being that sur-
vives each periodical deluge (महाप्रलय) of the world.—गां गतस्य तव,
, Of you who have come down to the earth, i. e. incarnate. ’

P. 357. St. 86.—भस्मसात्कृतवतः, Hemādri remarks, “इति वीयोक्तिः”.—पात्रसान् Châritravardhana explains, “पात्राय कश्यपाय देयां,” and further remarks: “परशुरामो हि कश्यपादिभ्यो वसुधां प्रादाद्वाहुजानपीपिडदिति,” and Vallabha has: “भार्गवेण भूः कश्यपाय दत्तत्यागमः”. Cf. Rāmâyana Bâlakânda, Canto 76. “काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् । सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां । तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह । तामिमां ममति वार हन्तुं नार्हसि राघव । मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तम । लोकास्त्वप्रतिमा राम निजितास्तपसा मया । जहि तां शरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः”.—परमेष्ठिना, Hemādri explains: “परमे लोके वैकुण्ठाख्यं तिष्ठतीति तेन.”

P. 357. St. 87.—मतिमतां वर, Hemādri remarks: “इति विवेकयोग्यता.”—गति, Vallabha interprets it as: “चरणगतिं रक्ष.”—न मां पीडयिष्यति, Hemādri remarks: “मुमुक्षोर्न स्वर्गस्य स्पृहा । जितेन्द्रियत्वाच्च विषयाभिलाषता वा.”

P. 357. St. 88.—प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकं, Râma faced the east at the time of shooting the arrow, because that is the way to the Svarga or the region (लोक) presided over by Indra. It will be remembered that Indra is the लोकपाल guarding over the east Cf. Châritravardhana, “शक्रलोकस्य पूर्वदिग्भागवर्तित्वाच्छरस्य प्राङ्मुखं विक्षेपः.” And Hemādri has: “इंद्रलोकस्य पौरस्त्यत्वाच्छरस्य प्राङ्मुखप्रक्षेपः.”—स्वर्गमार्गपरिचः, Châritravardhana explains: “स्वर्गमार्गस्यार्गलादण्ड इवाभवत्”.—दुरत्ययः, Hemādri analyses, “दुःखेनान्ययो नाशो यस्य सः.”

P. 358. St. 90.—राजसत्वमवभूय, i.e. by defeating him and thereby depriving him of his pride and haughtiness. The highest of the three qualities (सत्त्व) is supposed to belong to the highest of the castes, and the next to that (रजस्) to the next lower caste, the warrior caste.—शमं गमितः, ‘reduced to humility,’ so necessary in a Brâhmana. Cf. Hemādri: “इतः परं क्षत्रियेषु निर्वरेत्वात्.—निग्रहोऽपि, Hemādri renders it by “पराजयोऽपि.” Even the disgrace of defeat is a favour done to me. For by this I lose my fierce nature which I have inherited from my mother (she being a Kshattriya woman) and I resume that peacefulness and quiet which naturally belong to a Brâhmana.

P. 358. St. 91.—साधयामि, Hemādri discusses: “धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा क्षीरतरंगिण्यां । “क्रियावाचित्वमाख्यानुमेकाऽत्रार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः” इति । प्रयोगश्चानुपपद्यते । “वामदेवः । भगवन् कीशिक साधय । शिवाः सन्तु पन्थानां वन्सयो रामलक्ष्मणयोः” । तदीकायां साधय गच्छेत्त्यर्थः । गच्छेतिपदं परित्यज्य साधयेत्युक्तं तत्परुषवादिनां परिहर्तुमिति । नैषधे च ।

“अयि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समयं वयं वयः । तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनर-
स्तु त्वरितं [त्वयि तत् Ms.] समागमः ” इति Nai. II. 62. । “ राधसाधसंसिद्धौ ” ।
यद्वा । विधु संराद्धौ । पुण्यतीर्थगमनार्थत्वात् । “ सिध्यतेरपारलौकिके,” Pānini, VI. 1.
49, इत्येवात्वं णौ । संराद्धिः फलनिष्पत्तिः । यद्वा । बाढमाचष्टे साधयति । “ तत्करोति
तदाचष्टे ” इति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति इष्टवद्भावे “ अन्तिकबाढयोर्नदसाधौ,”
Pānini, V. 3. 63. इति साधादेशः । “ गाढबाढदृढानि च ” इत्यमरः ।

P. 359. St. 93.—शर्वकल्पः, Appears to have used for the sake of
alliteration.—पुरं कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्, See verses 5-15.
Canto VII. See also verse 36 of the present canto. See also Bud-
dhacharita, verses 13-24, Canto III.

CANTO XII.

P. 360. St. 1.—निर्विष्टविषयस्नेहः, 'who had his appetite for the objects of sense i. e. worldly pleasures satisfied.' Cf. Hemādri: "निर्विष्ट उपभुक्तो विषयाणां रूपरसादीनां स्नेहः प्रीतियेन सः." And Châritravardhana and Sumativijaya have: "कादृशः निर्विष्टो भुक्तो विषयेषु प्रमदादिषु स्नेहः प्रेमरसो येन स तथा." And Vallabha has: "उपभुक्तविषयरसः." Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya appear to interpret more correctly than Mallinâtha. And further Hemādri, Châritravardhana, Vallabha and Sumativijaya have the following: "तथा प्रदीपपक्षे । यथा निर्विष्टः पीतः विषयस्नेहः दीपभाजनतैलं येन स तादृशो दशान्तं वर्तते प्रातः शिराभागे वा प्रातः प्रदीप आसननिर्वाणो मोक्षोन्मुखो भवति तथा सोऽपि जातो इति योजनीयं." The figure according to Châritravardhana and Sumativijaya is "स्त्रिष्टोपमा." The word निर्विष्ट as applicable to स्नेह is not a felicitous expression. Mallinâtha seems to have felt the difficulty in explaining the word.—अचिः, On this both Hemādri and Châritravardhana make the following remark: "अचिरिकारान्तः पुङ्गवः इति केचित्."

P. 360. St. 2.—कैकेयीशङ्कयेव, 'as if [prompted] by a suspicion regarding Kaikeyî.' That is, Age, fearing lest Kaikeyî feeling jealous should prevent, in case of Das'aratha's death, the installation of Râma, to which he was as the eldest son of the eldest queen entitled as of right, came in the form of Hoariness and whispered to Das'aratha that he should declare Râma his successor to the throne. See readings, and Cf. Bhatti, "दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना । वाक्स्वचेनातिमर्वण चन्द्रलेखेव पक्षतां" ॥ IV. 16.—आह, Hemādri takes it as an indeclinable compare, "आह्वय्ययं."

P. 361. St. 3.—पौरकान्तस्य, लोकप्रियस्य say Châritravardhana and Vallabha. Analyse पौराणां लोकानां कान्तो मनोहरस्तस्य लोकाभिरामस्य.—प्रत्येकं ह्लादयांचक्र, 'gladdened each of them as it spread.'—अभ्युदयभृतिः, Hemādri renders it by "राज्यप्राप्तिः."

P. 361. St. 4.—क्रूरनिश्चया, Hemādri explains, "रामं वनं प्रति निष्कासयामाति कल्पितक्रूरनिश्चया."—शोकोष्णैः पार्थिवाभुभिः, Hemādri remarks: "कैकेयी वैमुख्येन राज्ञः शोकोऽभूत्." And Châritravardhana has "अन्यदपि वस्तु वाष्पसद्भादृषितं भवति । किं पुनर्माद्वल्यं राज्याभिषेकमिति भावः."—संभारं, Hemādri interprets it by "साधनं," and Châritravardhana by "पट्टशासनादिकं."

P. 361. St. 5.—इन्द्रसिक्ता, Hemâdri renders Indra by मेघ and cites the following authority from विश्व. “ इन्द्रः कणिज्जके सान्द्रे घनकामनयोर्मदौ ” इति.—उरगाविवोद्धवाम, Hemâdri remarks: “ वरयोः क्रूरत्वात्सर्पोपमा ”. And Châritravardhana has, “ रामचन्द्रवननिवासराज्यभ्रंशरूपत्वाद्दुरयोहरगवत्क्रूरत्वं.” Cf. Adhyâtma Râmâyana, Canto II. “ पुरा देवासुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयं । इन्द्रेण याचितौ धन्वी सहायार्थं महारथः । जगाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने । युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः । तदाक्षकीलो न्यपतच्छिन्नस्तस्य न वेद सः । त्वं तु हस्तं समावेद्य कीलरन्त्रेऽतिधैर्यतः । स्थितवत्यसितापाङ्गी पतिप्राणपरीप्सया । ततो हत्वासुरान् सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः । आश्चर्यं परमं लेभे त्वामालिङ्ग्य मुदान्वितः । वृणीष्व यत्ने मनसि वाञ्छितं वरदो ह्यहं । वरद्वयं वृणीष्व त्वमेवं राजावदस्वयं । त्वयोक्तो वरदो राजन् यदि दत्तं वरद्वयं । त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं मानसम् । यदा मेऽवसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयं. ”

P. 362. St. 6.—वैधव्यैकफलं, Analyse वैधव्यमेवैकं फलं यस्यास्तां. The granting of the demand of Kaikeyî to declare Bharata her son as the successor to the throne brought death upon the king; and thus Kaikeyî became a widow. Cf. Hemâdri: “ रामवियोगेन भर्तृमरणाद्भरतेन राज्याकरणाद्वैधव्यैकफलं.” And Châritravardhana has the following: “ इत्यनेन रामविरहे भर्तृमरणं सूच्यते.” On the following verses Châritravardhana and Hemâdri observe, “ अग्रिमश्लोकद्वयेन रामस्य महाशयत्वमाह.”

P. 362. St. 7.—पित्रा दत्तां, Hemâdri remarks: “ तां जीवत्यहं कथं प्रभुरिति रुदन्.”—तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीन्, On this Hemâdri makes the following remark: “ तातस्तु सत्यसंध इति मुदितः । पितुर्निर्देशाद्वा मुदितः,” and Châritravardhana has: “ वनं गतेऽपि मयि पिता राज्यं [न] त्यक्ष्यतीति तोषः । अथ वा । कैकेयीवरदानेन तातः सत्यप्रतिज्ञोऽभवदिति तोषः.”—वनाय, Both Hemâdri and Châritravardhana cite the following aphorism: “ गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चेष्टायामनञ्चनि,” Pāṇini, II. 3. 12. Translate the aphorism:—“ In the case of roots implying motion, the place to which the motion is directed takes the affix of the accusative or the dative case in denoting the ‘ object,’ when physical motion is meant and the object is not a word expressing ‘ road.’ ” As, ग्रामं or ग्रामाय गच्छति. But not so in मनसा हर्षं व्रजति. Because the verb does not denote physical motion. अश्वान् गच्छति ‘ He goes over the way,’ i. e., the object being the ‘ way.’ But not so in ओदनं पचति. Because the verb does not denote motion; nor in अभ्येन व्रजति the verb here does not denote ‘ the object.’ The word अश्वन् includes the synonyms of road (I. 1. 68.). As पंथान् गच्छति, मार्गं गच्छति. The prohibition applies with regard to the going over or occupying the road; so that where a person from a wrong road goes to the right road, there the dative will be employed, as पथे गच्छति.

P. 362. St. 8.—मुखरागं दृश्यः, On this Hemâdri observes: “स-
मत्वादिस्मितत्वं.” And further he goes on saying: “यत्र [तत्र Ms.] प्रभा-
वादाकारः क्रोधहर्षभयादयः । भावस्थानोपलक्ष्यन्ते तद्राम्भीर्यमुदाहृतं ” इति काव्यादर्शः.
—दधतो मङ्गलक्षौमे, Cf. Châritravardhana: “राज्याभिषेके दुकूले दधतो,”
i. e. when he was about to ascend the throne. Vallabha explains:
“कल्याणपटुकूले विभ्रतः.” Analyse मङ्गले च ते क्षौमे दुकूले च.—वसानस्य च
वल्कले, i. e. when he was going to prepare for his relegation.—वि-
स्मिताः, On this Châritravardhana remarks: “उभयोः संतोषं प्रत्यका-
रणत्वाद्विस्मितत्वं.”

P. 362. St. 9.—विवेश दण्डकारण्यं, ‘entered the Dandakâ
forest.’ Cf. Hemâdri: “दण्डका नाम भार्गवकन्या तयोपलक्षितं वनं.” The
forest of Dandakâ commencing from the north (i. e. the southern
portion of Bundelakhanda) of the mountain chain of Vindhya ex-
tends on the south to the regions of the river Krishnâ; com-
prising eastwards the districts of Chhotâ Nâgpur and extending
as far as the borders of the Kalinga territories. And to the west-
ward extending as far as the two divisions of the Vidarbhas.
Setting out from Ayodhyâ on the Sarayû, Râma first arrived at
the banks of the Tamasa—the modern Tons—then passed through a
fertile tract and crossing the borders of Kosala came to the Veda-
smriti river (the modern Sot or Sati : a branch of the Tons)—then
crossed the rivers Gomati and Sarpikâ or Syandikâ (Sai) and ar-
rived at शृंगवेरपुर near the Bhâgirathî—the capital of the Nishâda
king Guha. Through his assistance, he crossed the Ganges and
passed the night under a banian tree. The small tract between the
Ganges and Yamunâ was then a forest dotted with hermitages of
ascetics specially of the great Bharadvâja. Hence he crossed the
Yamunâ on a raft and arrived at the foot of the hill Chitrakûta by
the river Mandâkini or Mâlinî at a distance of 24 miles from the
confluence of the rivers Yamunâ and Gangâ. In the way on the
right bank of the Yamunâ he paid adoration to a celebrated banian
tree—a representative of which is still regarded as the अश्वय or un-
decaying tree. The distance of Chitrakûta noted above is certainly
too short, as it is 50 miles S. E. of Bândû, which is 95 miles S. W.
of Allâhâbâd. More than 100 years ago, Tieffenthaler, to quote
from Thornton’s Gazetteer, described it “as the resort of all India,
being the residence of Râma and his wife Sitâ, after they had left
Ayodhyâ. It is crowded with temples and shrines of Râma and
his brother Lakshmana.” It must, therefore, be recognized as the
Chitrakûta of Râmâyana. It is situated on the clear river Pais’unî

which is therefore the Mandâkinî or Mâlinî of old days. 'The geography of Southern India as given in the Râmâyana,' observes A. Boorooah, 'is very confusing. The whole country from the borders of the Vindhya mountain to the southern banks of the Krishnâ appears to have been a vast forest vaguely known by the general name of Dandakâ. Râma entered into it after leaving Chitrakûta and the hermitage of the sage Atri. This mountain may probably be traced in the Chhotâ Nâgpur Districts. It was here he crossed the torrent river near a great mountain. This evidently refers to the river Narmadâ. It was in this forest that he came to a tank called पंचाप्सर or five nymphs, which is probably situated within the Central Provinces below Chhotâ Nâgpur Districts. It was in this forest that he passed some time at पंचवटी near the Godâvari and mount प्रलवण. This part of Dandakâ was known as जनस्थान or Human habitation. These may probably be placed near Palaveram, where the Godâvari rushes from the mountains as Râma is said to have afterwards travelled westward in search of Sitâ.' See Indian Antiquary, Vol. II. p. 243. See also Anandoram Boorooah's Ancient Geography of India page 19 and also page 140.—प्रत्येकं च सतां मनः, On this epithet Châritravardhana makes the following remark: "पितृवाक्या-
द्राज्यपरित्यागाद्रनगमनाच्च सतां संतोषः."

P. 363. St. 10.—तद्वियोगार्त्तः, 'Affected with grief from his separation.' Analyse तस्य रामस्य वियोगेन विरहं गार्त्तः पीडितः.—स्मृत्वा शापं स्वकर्मजं, Cf. also Râmâyana: "पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतं । एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि." Cf. verse 79, Canto IX.—शरीरत्यागमात्रेणैव शुद्धिलाभमन्यत. That is, 'regarded it a cheap retribution to be allowed to solve the curse by giving up his own life.' So far as the wording of the curse went, it implied that his death might have been caused by the death of his son or sons. Therefore he thought that it was a cheap retribution that he himself should put an end to his existence.

P. 363. St. 11.—विप्रोषितकुमारं, Hemâdri explains: "विशेषेण प्रोषिताः स्थानान्तरं गताः कुमारा यत्र तत् । भरतशत्रुणावपि मातुलगृहं गतौ । अत एव कुमारवपि."—अस्तमितेश्वरं, analyse, अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्त्वोक्तं.—रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां, Châritravardhana explains: "तद्राज्यं रन्ध्राणां दक्षरथमहीशयशःशेषादीनामन्वेषणे दक्षाणां द्विषां शत्रूणामामिषतां प्राहृत्य &c." And Sumativijaya has: रन्ध्रान्वेषणे छिद्रावलोकने दक्षास्तत्परा ये तेषां तथोक्तानां." And Vallabha also has the following: छिद्रविलोकनतत्पराणां." And Hemâdri explains: "तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां यदूनां द्विषां रिपूणामामिषतामभिलषणीयतां" &c.

P. 363. St. 12.—मौलैः, Hemâdri explains : “ मूले भवैर्मौलैरातैः. ” Châritravardhana says, “ कुलक्रमागतैः. ” And Vallabha has “ कुल-क्रमायातभृत्यैः, ” ‘ hereditary. ’—प्रकृतयः, Hemâdri interprets it as : “ पौरश्रेणयः. ” And Châritravardhana by “ अमात्याः ” like Malli-nâtha.—स्तंभिताश्रुभिः, Hemâdri explains : “ स्तंभितानि प्रतिरुद्धानि अश्रू-णि बाष्पोदकानि यैस्तथोक्तैः । “ यथावृत्तं ज्ञात्वेव भरतोऽपि प्रव्रजिष्यति ” इति स्तंभिता-श्रुभिः.

P. 364. St. 13.—तथाविधं, Hemâdri remarks, “ रामवियोगादि-त्यर्थः. ”—श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः, Hemâdri explains, “ श्रियोऽपि राज्यलक्ष्म्या अपि । कैकेय्यां तत्प्रार्थितलक्ष्म्यां च विमुखः. ”

P. 364. St. 14.—तस्य वसतिद्रुमान्पश्यन्, ‘ seeing the trees be-neath which he had dwelt. ’ Cf. Hemâdri : “ अत्र रामोऽवात्सीदिति निवेदिता वसतिः. ”—उद्श्रुः, at the miserable condition of the princes having had to dwell under trees. Cf. Hemâdri : “ उद्श्रुत्वा दुःखासहत्वात्. ”

P. 364. St. 15.—चित्रकूटवनस्थं, ‘ who was in the forest of the Chitrakûta. ’ For Chitrakûta see note above on the 9 stanza.—अनुच्छिष्टसंपदा, Hemâdri explains, “ अनुच्छिष्टा अभुक्ताशिष्टा अनुभूता संयस्यास्तया. ” And Châritravardhana has : “ अनुच्छिष्टा अनुभूता संपद्गुणोत्कर्षो यस्याः सा तया. ” And further he says, “ पिता स्वरगमत् । राज्यं मया नोपभुज्यते । इति त्वमेवागत्य भुङ्क्वेति राममवादीदित्यर्थः. ” ‘ Whose essence (virginity) had not yet been enjoyed, ’ i. e., which had not yet been touched by him. उच्छिष्ट is what remains of anything eat-able or drinkable, after one has eaten or drunk of it. Cf. Hemâdri : “ राज्यमनुभवेत्याहुहवित्यर्थः. ” On the following stanza Hemâdri says, “ संपदोऽनुच्छिष्टत्वमाह. ”

P. 365. St. 16.—अकृतश्रीपरिग्रहे, Analyse अकृतः श्रियो राज्यलक्ष्म्याः परिग्रहः स्वीकारो येन तादृशे राज्यमशासति &c.—आत्मानं परिवेत्तारं मेने, Parivettâ is one who marries while his elder brother remains unmarried. A younger brother so marrying incurs a great sin. As राज्यलक्ष्मी is des-cribed as a wife, Bharata thought he would be a great sinner by ac-cepting her. Cf. Hemâdri : “ दाराग्निहोत्रसंस्कारं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविस्तु पूर्वजः. ” “ परिवेत्ता परिविन्निश्च तावुभौ पंक्तिगर्हितौ । हव्यं देवा न शुह्णति कथ्यं नैव पितामहाः ” इति । स्मृतिश्च । “ परिवेत्ता भवेद्भासो विद्वद्भिर्गदिनः सदा ” इति । संस्कारो राज्यपरिग्रहः संस्कारः. ” And also Châritravardhana : “ रा-ज्यर्थायैव बभूवस्थानमित्याशयेन परिवेत्तृत्वमित्युक्तं । अतोऽप्युपहतराज्ये तं वरयामासेत्यर्थः. ” And Vallabha : “ उक्तं च । दाराग्निहोत्रकर्माणि यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्निस्तथापरः । परिवेत्ता परिविन्निश्च यथा च परिविद्यते । त्रयस्ते नरकं

यान्ति दातृयाचकपञ्चमाः.” Compare also the following हारितस्मृति quoted in Târânatha's वाचस्पत्यं बृहदभिधानं:—“अकृतदाराभ्याधानस्य ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदाराभ्याधानः कनिष्ठः । “ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विष्टान् परिवेत्ता भवति । परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदार्या दाता परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः ” इति. It is said that the kingdom of S'antanu, who began to reign before his elder brother Devâpi, was visited by a drought which lasted twelve years. Cf. Bhâgavata, IX. 22, 12, fgg. देवापिः शन्तनुस्तस्य बाह्मीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः । अभवच्छन्तनू राजा । समा द्वादश तद्राज्ये न वर्षं यदा विभुः । शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता त्वमग्रभुक् । राज्यं देहप्रजायाश्च पुरराष्ट्रविवृद्धये ” &c.

P. 365. St. 17.—पञ्चाद्राज्याधिदेवते कर्तुं, ‘that they might be made, during his absence, the presiding deities of the kingdom.’ The Pâdukas (wooden slippers or the stone engravings of the Pâdukas) of saints, Sannyâsins, such as Dattâtreyâ for instance, are up to this day worshipped in honour of them.—स्वर्गिणः पितुः, On this Hemâdri remarks, “ इतीदानीमाज्ञान्तरासंभवः उक्तः. ” And Châritravardhana has: “ इत्यनेन जीवतस्तातस्य न केवलं दाक्षिण्यवशतो राज्येऽनभिलाषः किन्त्वात्मनो महाशयत्वं द्योत्यते. ”

P. 365. St. 18.—नन्दिग्रामगतः, See Râmâyana Ayodhyâkânda Canto 127. “ स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा । सबालव्यजनं ह्वं धारयामास स स्वयं । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् । ततस्तु भरतः श्रीमानभिविच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा. ”

P. 366. St. 19.—प्रायश्चित्तमिव. Hemâdri explains, “ प्रायश्चित्तमिति पारस्करादित्वात्साधुः । “ प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति रीत्येत. ”—दृढभक्तिः On this Hemâdri discusses, “ भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात्पुंवद्भावाप्रप्तौ भज्यत इति भक्तिरिति कर्मसाधने एव भक्तिशब्दे पुंवद्भावनिषेधः । भजनं भक्तिरिति भावसाधने तु भवत्येव । तथा सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः । “ भक्तौ तु कर्मसाधनायां ” इति । काशिकायां च । दृढभक्तिरित्यादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वासिद्धमितिसमाधेयमिति । प्रक्रियाकौमुद्यां च । भजनादेर्दोढ्येमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वमिति. ” And Châritravardhana has the following : “ दृढा चासौ भक्तिश्चेति दृढभक्तिः । दृढभक्तिरिति ‘ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु,’ Pânini, VI. 3. 42. इति पुंवद्भावः । दृढा भक्तिर्यस्येति बहुव्रीहौ तु भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात्पुंवद्भावश्चिन्त्यः । भज्यत इति भक्तिरिति कर्मसाधनोऽयमिति पुंवद्भावः इत्यपरे. ”

P. 366. St. 20.—वर्तयन्, Hemâdri remarks and quotes the following : “ यथा किरातार्जुनीये । “ मदसिक्कुमुदैर्मुगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ” II. 18.—वृद्धेद्वाकुव्रतं, ‘ what the descendants of Ikshvâku were accustomed to do in their old age,’ viz., to renounce all interest in the world, and to practise religious austerities in the forests. Cf. verse

70, Canto III, Verse 11, Canto VIII. Cf. Uttar. I. “पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मी-
कैर्यद्वेदश्चाकुभिर्भृत । धृतं बाल्यं तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतं .”

P. 366. St. 21.--वनस्पतिम्, Here Hemādri discusses the follow-
ing : “पारस्करादित्वात्सुट् । यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदस्तथापि “विभाषौषधिवनस्प-
तिभ्यः”, Pāṇini, VIII. 4. 6. इत्यत्र भेदे सत्यपि वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्ट-
व्यमिति काशिकावृत्तौ उक्तत्वाद्वृक्षमात्रेऽपि भवति.” See preface to our edition
of Meghadūta page 77.

P. 367. St. 22.--ऐन्द्रि किल &c., Cf. Vallabha : “धाराधौ [धाराधौ
Ms.] नाम वायसः.” This portion of the story of the text seems to
agree well with Padma Purāṇa : “राघवश्चित्रकूटादौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ।
किदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्रागे रघुनन्दने । ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरं । तद्दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना । ब्राह्मे-
णास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्गमारणे । तं दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलपमं । दृष्ट्वा
काकः प्रदुष्टाव निनदन् दारुणं स्वनं.....यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी स वायसः ।
तत्र तत्र तदस्त्रं च प्रविवेश भयावहं.....भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं
ब्रज । स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः । इत्युक्तः सोऽथ बलिभुग् ब्रह्मणा रघुनन्दनं ।
उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः । प्राणसंशयमावृत्तं दृष्ट्वा सीता तु वायसं । ब्रूहि वा-
हीति भर्तारमुवाच दयिता विभुं ।रक्षासौ निजाल्माय तदेकाक्षि ददौ तदा.”
The Rāmāyana does not mention that crow was the son of Indra,
nor that Rāma was resting his head on the lap of Sītā, but that
after the royal couple with Lakshmana had partaken of the venison
procured by Lakshmana, Sītā was asked by Rāma to keep there-
mainder of the meat for the crows, when he beheld her attacked by a
crow. See Rāmāyana Ayodhyākāṇḍa, Canto 95 Nir. Śā. edī. verse 38.
—पौरोभाग्यमिवाचरन्, Hemādri's note on this appears necessary to
understand the verse. “प्रियस्य रामस्य उपभोगचिह्नेषु नखक्षतेषु अपर्याप्तिरूपं दोषं
दृष्ट्वा तत्परिहारं कर्तुकाम इव । नखक्षतादिदर्शनादस्याल्पविदारणं वा । वनवासे नखक्ष-
तादिरसंभवादुत्प्रेक्षाभ्ययुक्तेति । केचिन्तंदंतच्छ्लोकद्वयस्थानेऽसुं श्लोकं पठन्ति । “मृगमांसं
ततः सीतां रक्षन्तीमातपं शठः । पक्षतुण्डनखाघातैर्वबाधे वायसो बलात् ” । रामायणे हि ।
“शरनिहतमृगमांसमातपे शोषयन्ती ” सा [सीता Ms.] वार्यमाणेन काकेन पश्यत्य-
पि पत्न्यौ उपद्रुतेत्युक्तम् .” Chāritravardhana has the following : “स्तनयो-
हि काकपदाकारैर्नखपदभौग्यं । सीतायाः स्तनयो रामेण दत्तानि नखपदानि तथा न
सन्तीति दोषैकदाशित्वं परिजिहीर्षुरिव स्तनौ विदारितवानिति भावः.” Sumativijaya
has also the same. This incident as related by our poet does not
appear chaste, for Rāmāyana nowhere says that the crow attacked
any particular portions of Sītā's person. Kālidāsa seems to have
based this incident on a different version of Rāmāyana compare
Buddhacharita Canto I, verse 48. See also above quotation.

P. 367. St. 23.—**इषीकास्त्रं**, 'a reed missile,' an arrow made of reed. Cf. Hemādri : “ इषगतिशब्दहिंसादानेष्वित्यत्र इषीकास्त्रमिति क्षीरतरंगिण्यां । इषिकापीति क्षीरस्वामी । “ इषीका स्यादीषिकापि वानायुज वनायुजौ । गुवाकोऽपि च गुवाकः कुचकूचौ स्तने भवेत् ” इति शब्दभेदप्रकाशः. ”—**एकनेत्रव्ययेन &c.**, For the incidents see above note. Cf. Hemādri : “ स दूरतरं [दूरे Ms.] गत्वा भूयोऽप्यागत्य रामनिकटमगमदित्यागमः. ” And also Châritravardhana : “ काकोऽस्त्रं सोढुमशक्नुवन् । अपरिहार्यं ज्ञात्वा सर्वनाशादरं नेत्रनाशः इति तत्परित्यागेनास्त्रमशमयदिति प्रसिद्धिः. ”—**मुमुचे**, On this Châritravardhana has the following : “ कर्मकर्तार आत्मनेपदं. ”

P. 367. St. 24.—**उत्सुकसारङ्गां**, Hemādri remarks : “ उत्सुकमृगत्वं तु रक्षसामनागमनात्. ”

P. 368. St. 25.—**आतिथेयेषु ऋषिकुलेषु वसन्**, 'living in his journey in the hospitable families of the Munis.—**वार्षिकेषु**, these are the ten asterisms : आर्द्रा, पुनर्वसू, पुष्य, अश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा and स्वाति, which, when the sun enters them, pour rain (वर्षाः) on earth. Cf. Hemādri, “ वर्षासु भवेषु पुष्यादिषु कक्षेषु नक्षत्रेषु वसन् । यद्वा । कक्षेषु राशिषु कर्कटादिषु, ” and remarks : “ ऋक्षमिति राशितारा उभयोरिति स्मरणात् । ऋक्षध्विति बहुत्वं सांवत्सरं । त्रिधा विभज्य हेमन्तग्रीष्मौ वर्षा इति पक्षाथयेण चत्वारो वार्षिका मासा गताः । “ वर्षशतोपमाः ” इति रामायणोक्तेः. And Châritravardhana has : “ वर्षाभवेषु वार्षिकेषु कक्षेषु राशिषु नक्षत्रेषु वा वसन्. ” And Valabha has : “ वार्षिकेषु वर्षाकालाद्भवेषु कक्षेषु वसन्. ”

P. 368. St. 27.—**अनुसूयातिसृष्टेन**, On the stay of Râma with his brother Lakshmana and Sitâ at the hermitages of the Rishis, who with Atri at their head lived at the entrance of the दण्डकारण्य, see Râmâyana Âranyakânda. Cantos 2-5. अनुसूया is the reading of all the manuscripts except B. C. E. which read अनसूया. This appears to be the correct reading. Cf. Râmâyana Ayodhyâkânda Canto 118. “ इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरांगश्च वैदेहि महाहमनुलेपनं । मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंस्कृष्टं नित्यमेव भविष्यति. ” Compare on अनसूया the following : “ न गुणान् गुणिनीं हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेचान्यदोषांश्च सानसूया प्रकीर्तिता ” इत्युक्लक्षणं असूयाभावे । “ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्मसमादिशत् । एतन्नामेव वर्णानां शूद्राणामनसूयया ” । “ यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ” इति च मनुः.—**पुष्पोच्चलितषट्पदं**, On this Hemādri remarks : “ पुष्पादप्यतिसुरभित्वात्, ” and Sumativijaya says, “ वनं त्यक्त्वा भ्रमराः सीतासमीपं समागता इति भावः. ”

P. 368. St. 28.—**सन्ध्याभ्रकपिशः**, 'whose colour was reddish brown like the evening cloud.' On सन्ध्याभ्र see our note to st. 60, Canto XI. Cf. Hemādri, “ सन्ध्याभ्रवत्कपिशः पिंगः. ” Also Châritravardhana and Sumativijaya “ सन्ध्याभ्रं सन्ध्याकालीनं यदभ्रं मेघस्तद्वत्कपिशोऽरुणः, ” and fur-

ther he observes, “चन्द्रारोपकोऽन्यो ग्रहो न भवतीत्यर्थोऽहशब्देनाव राहुः”. Sumativijaya has also the same. And Vallabha has “सन्ध्याघनपिदांगः.” For the account of Virādha see Rāmāyana Âranyakāṇḍa, Cantos 2-4. For a similar expression compare Buddhacharita Canto I. verse 28. “सुरप्रधानैः परिधार्यमाणो देहांशुजालैरनुरञ्जयस्तान् । सन्ध्याघ्रजालांपारि संनिविष्टं नवोदुराजं विजिगाय लक्ष्म्या ” ॥

P. 369. St. 29.—नभोनभस्योरन्तरेऽवग्रहो वृष्टिनिव, ‘as drought takes off the rain from between the months of S’rāvana and Bhādrapada.’ On account of the certainty of the rainfall between those two months, Virādha seizing Sitā when Rāma and Lakshmana were present, seemed to be as violent as drought that takes off, as it were, the rain between S’rāvana and Bhādrapada. See Rāmāyana Âranyakāṇḍa, cantos 3-4. Nirṇaya Sagara edī. Cf. Hemādri and Chāritravardhana : “अवग्रहोऽपि लोकशोषणो भवति.” And Vallabha has “अवग्रहो वृष्टिविस्कम्भः.” And Hemādri discusses, “अव ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ” Pāṇini, III. 3. 51 इति घञो विकल्पितत्वात्पक्षे “ग्रहवृद्-^०” Pāṇini, III. 3. 58. इत्यप्. Translate the aphorisms :—‘The affix ‘घञ्’ is optionally employed after the root ‘ग्रह्,’ when the word ‘अव’ is in composition, the sense being withholding of rain.’ The word ‘optionally’ is understood here. The word वर्षप्रतिबन्ध means the absence of rain, from some cause or another, when the season has arrived. As अव-ग्रहः or अवग्रहो देवस्य ‘the drought of rain.’ The affix ‘अप्’ comes after the verb ‘ग्रह्,’ ‘वृ,’ ‘द्,’ निश्चि,’ and ‘गम्’. This debarbs घञ् ; and in the case of निश्चि the affix अच् is debarred. As ग्रहः ‘planet’; वरः ‘a boon’; दरः ‘tearing, a cave’; निश्चयः ‘certainty’; गमः ‘march’.—लोकशोषणः, Chāritravardhana renders it as, “जनसंतापकारी.”

P. 369. St. 30.—काकुत्स्थौ, See note to verse 71, Canto VI. The reason given in the text why Virādha was buried appears to have originated with our poet. The Rāmāyana has the following: “अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज । रक्षसां गतसन्त्वानामेव धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोका महादयाः ।.....तं समुद्यम्य सौमित्रिविराधं पर्वतोपमं गेर्भारमवटं कृत्वा निचखान परंतपः.” Or Kālidāsa must have based the account of his text on a different version of Rāmāyana, such as of the sage Chyavana &c. See Buddhacharita, Canto I, verse 48. “वाग्माकिनादश्च ससर्ज पयं जग्रन्थ यत्र च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदोवय कषि-र्जगाद् ” ॥—पुरा दूषयति, ‘will defile the locality in future.’ पुरा ‘in future,’ ‘subsequently.’ Vallabha renders it by पश्चात्, but his rendering does not look happy.

P. 369. St. 31.—पञ्चवट्यां, Cf. Hemādri : “पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । आश्रमविशेषः.” Chāritravardhana says, “स्थानविशेषः.”

Panchavati is the name of a part of the great forest called दण्डका. The five fig trees are अश्वत्थ, वित्त, वट, धात्री, and अशोक.—कुम्भजन्मनः, See note to St. 21, Canto IV. Cf. Also Mahābhārata Vanaparvan Adh. 96-107.—विन्ध्याद्रिः, Cf. Hemādri: “ विवृद्धमानो हि विन्ध्योऽगस्त्यस्य शासनाच्छान्तः इति प्रसिद्धः ”

P. 370. St. 32.—व्यालीवमलयद्रुमं, ‘as a female snake goes to a sandal tree.’ The ground of comparison appears to be the summer-heat (ताप) to the snake and of Madana to the demoness, and again the tenderness of Rāma and also of the sandal tree. Hemādri has the following, “ भेयालिंगः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ” । सर्वार्थः पुंस्येव । लि-यान्तु व्यालीति क्षीरस्वामी. ”—शूर्पणखा, Hemādri explains, “ शूर्पणखा रावणस्य सापत्नस्वसा । आरण्यकपर्वाणि । “ पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णे दशग्रीवौ बलेनाप्रातिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणं । शंकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा. ”

P. 370. St. 33.—तं वद्रे, ‘made proposals of marriage to him,’ ‘made advances to him.’

P. 370. St. 34.—वृषस्कन्धः, On this epithet Hemādri, Châritravaradhana and Sumativijaya make the following remark: “ वृषस्कन्धेन सुलक्षणत्वं. ”

P. 371. St. 35.—ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं, ‘Because that she had first gone to his elder brother.’ The reason of refusal by Lakshmana was that as शूर्पणखा first desired to choose Rāma for her husband, she was, as far as he (लक्ष्मण) was concerned, as good as Rāma’s wife, and hence stood in the relation of a sister or mother to him. Hemādri explains, सा ज्येष्ठाभिगमनाच्चेनापि लक्ष्मणेनानभिनन्दिता नाङ्गीकृता । “ ज्येष्ठः श्रेष्ठेऽतिवृद्धे च ज्येष्ठो मासान्तरेऽपि च ” इति विश्वः । मासे तु चैत्रपौषवत् । ज्येष्ठ इति च भाष्यं । ज्येष्ठया युक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी । “ नक्षत्रेण युक्तः कालः, ” Pānini, IV. 2. 3. इत्यण् । सा वियन्त तस्मिन् सः । “ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां ” Pānini, IV. 2. 21. इत्यण् । “ यस्येति च ” Pānini, VI. 4. 148. । “ किमिरोऽपि च किमिरो हयनं हायनं समं । शौ-दीर्यमपि शौर्दारं ज्येष्ठे ज्येष्ठोऽपि दृश्यते ” इति शब्दभेदप्रकाशः.—अनभिनन्दिता, ‘not received with due respect,’ ‘rejected.’—उभयकूलभाक्, Châritravaradhana discusses: “ इत्यत्र विग्रहवाक्यं चिन्त्यं । अथ वा । यद्यप्युभयशब्देन विग्रहस्तथापि “ द्विवचनविषयादुभयोऽन्यत्र ” इति वार्तिकादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणाच्च समासे उभयशब्दः प्रयोज्यः ” । तथा च महाभाष्ये । “ उभौ पुत्रावस्येत्युभयपुत्र इत्युदाहारि ” । And Hemādri has the following, “ उभे कूले भजते इति उभयकूलभाक् । एतौ उभयपक्षविनीतनिद्रः इत्यत्र व्याख्यातं । यद्वा । उभयकूले भजते इति. ”

P. 371. St. 36.—मैथिलीहासः, On this Châritravaradhana remarks: “ उभयत्रापि गमनात्प्राद्वृतः मैथिल्याः सीताया हासः ” &c.—क्षणसौम्याः.

On this Hemâdri observes: “ क्षणे स्वल्पकाले सौम्यामिति सतर्मासमासो वा ”, and Châritravardhana and Sumativijaya say “आत्मायत्तकरणार्थं शान्तां ” &c.—चन्द्रोदय इव, The propriety of the simile here is the likeness of a young woman's smile to the rising moon, so often alluded to.—निवातस्तिमितां, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya render “ निवातेन ” by “ वाताभावेन. ”

P. 371. St. 37.—पद्य माम्, Châritravardhana remarks “इति जनोक्तिः.”—मृग्याः परिभवः &c. Châritravardhana explains: “ हि यस्मान्मृग्या यः कार्यः परिभवः स त्वया मृत्यवे (is his reading) स्वनाशाय व्याख्या कृतः । अथ वा । व्याख्यां मृगीपरिभवस्त्वया मृत्यवे कृतः ” ।

P. 372. St. 38.—शूर्पणखा, Both Châritravardhana and Vallabha analyse “ शूर्पाकारा नखा यस्याः सा ”; but Hemâdri analyses “ शूर्पाणां नखानि यस्याः सा.”—रूपं प्रत्यपद्यत्, ‘ took her genuine form that was true to her name.’ Cf. Hemâdri, “ स्वाकारमवैशयदित्यर्थः. ”

P. 373. St. 39.—प्रथमं श्रुत्वा, On this epithet Châritravardhana remarks : श्रुत्वेति प्रयोगस्तु “ निधानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ” इत्यादिवत्.—विकृता, Hemâdri discusses, “ विकृतेत्यत्र निपातेन इति शब्देन कर्मणा अभिहितत्वात्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् ” । तथा माघकाव्ये । “ क्रमादमुं नारद इत्यबोधे सः ” । S'i. I. 3.

P. 373. St. 40.—विवृतासिः, Analyse विवृतो विकृष्टोऽसिः खड्गो येन स तादृशः.—वैरूप्यं पौनरुक्त्येन तामयोजयत्, ‘ Gave her a repetition or superfluity of hideousness or ugliness, i. e., added to her original ugliness. पुनरुक्त is literally ‘ what is said again,’ what is repeated; hence, doing that again which has already been done, which already exists.

P. 373. St. 41.—वैष्णुकर्कशापर्वया, Hemâdri analyses : “ वैष्णोः कर्कशापर्वणि इव पर्वणि यस्यास्तथा ” । “ डाबुभायामन्यतरस्याम् ” Pānini, IV. 1. 13. इति डाप् ।

P. 373. St. 42.—जनस्थानं, ‘ Human habitation.’ This was a part of दण्डकारण्य, where खर and दूषण lived. See our note to stanza 9th of this Canto. Vallabha says: “ जनस्थानं रावणदेशसमिधानं जनस्थानाख्यं नगरं. ” Châritravardhana and Sumativijaya have : “ जनस्थानाख्यं वनं प्राप्य. ” But the Rāmāyana does not speak of Janasthāna as a city or a forest.—तथाविधं, Hemâdri renders it by “ नासिकाच्छेदरूपं, ” and Châritravardhana and Sumativijaya have “ कृतकर्णनासादिच्छेदा, ” they together with Vallabha read तथाविधा. See readings. And further Châritravardhana observes उपक्रममिति । “ उपज्ञापक्रमं तदावाचिख्यासायां ” Pānini, II. 4.

21. इति नपुंसकत्वमिति । कश्चित्. For an example of similar use of उपज्ञा which means invention, see Bhatti, “कैकेय्युपसं बत बह्वनर्थः.” Translate the aphorism :—‘ A Tatpurusha compound ending with the words उपज्ञा ‘invention,’ and उपक्रम ‘commencement,’ is neuter in gender when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced.’

P. 374. St. 43.—तदेवाभूदमङ्गलम्, On this epithet Châritravardhana remarks : “जिगमिषूणां लूननासिकस्य विलोकनमशकुनं.” The Asuras placed S'urpanakhâ at their head as their guide and marched against Râma. Even the meeting with a person who has got his nose cut is a bad omen ; much more is the guidance of such a person, to those setting out on such an important invasion. The reader will mark the hurried manner in which the poet merely alludes to or touches upon the principal incidents of Râma's history as narrated at length in the Râmâyana. See Râmâyana Âranyakânda, Cantos 25-26.—मुख्यावयवलूनां, Hemâdri and Châritravardhana analyse “लूनो मुख्यावयवो यस्यास्तां” as a Bahuvrihi compound.

P. 374. St. 44.—सीतां च लक्ष्मणे निदधे, On this Hemâdri remarks : “सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धासत्र इति भावः.” And Châritravardhana has : “लक्ष्मण सीतामेतां त्वं पाहि योत्स्येऽहमित्युक्त्वा गतवानित्यर्थः.”

P. 374. St. 45.—तावांश्च दृष्टो &c., Hemâdri observes : “अनेन शी-ग्रगामित्वमुक्तं.—सहस्रशः, Hemâdri discusses : “संख्याकवचनाच्च वीप्सायां” Pânini, V. 4. 43. इति शब् । “संख्याया विधार्थे धा” Pânini, V. 3. 42. “अधिकरणविचाले च” Pânini, V. 3. 43. इति वा । “अधिकरणं । द्रव्यं । विचालः संख्यान्तरापादानं । एकस्यानेकीकरणं । एकं राशि पञ्चधा कुरु इति वामनः काशिकावृत्तिः.”

P. 375. St. 46.—असज्जनेन.....शुभाचारः, Mark the play upon these words. They look better when taken in conjunction with दूषण, ‘censure,’ than when construed, which it is also necessary to do, with दूषण, the demon. It is not always that language affords a full scope to childish puns. Cf. Hemâdri. दूषयतीति दूषणः । दुष वैकृत्ये [दुष वैकृत्ये Ms.] । “दोषाणौ” Pânini, VI. 4. 90. इत्युपधाया उत्त्वं “कृत्य-लुटो बहुलं,” Pânini, III. 8. 113. इति ल्युट् च । “नयादौ नन्दिवाशिषमदिदूषि-साधिविधिशोभिरोचिभ्योऽण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्” इत्युक्तवान् स न प्रशस्तः । शुभाचारः आत्मनोदूषणमिव । शुभाचारपक्षे असज्जनेनेति पदद्वयं । असन्मिथ्याभिज्ञं सन्.”

P. 375. St. 47.—सममुख्ययुः, On this Hemâdri remarks : “सम-मिति लाघवात्किञ्चि,” and Châritravardhana and Sumativijaya have “प-तेन रामस्य लघुहस्तत्वं” Cf. St. 57, Canto VII. And also, “सकृद्विकृष्टा-दथ कार्युक्तान्मुनेः शराः शरीरादिति तेऽभिनेत्रिरे”.

P. 375. St. 48.—विशुद्धिभिः, Châritravardhana explains : “वि-
शुद्धिरशोणितलिप्तता येषां तैः”.—पतत्रिभिः = पक्षिभिः, ‘by birds.’

P. 376. St. 49.—उत्थितं ददृशेऽन्यच्च, ‘Nothing was seen standing except bodies of warriors, with their heads cut off.’ च should be taken to connect ददृशे and पतत्रं in the preceding verse.

P. 376. St. 50.—अप्रबोधाय, Hemâdri renders it by “अपुनरुत्थानाय सूत्राप.” Châritravardhana and Sumativijaya have, “अपुनर्जागरणाय”.

P. 377. St. 52.—सूर्ध्वं पदं निहितं मेने, On this epithet Hemâdri makes the following remark : “अनेन महापरिभवमजीगणदित्यर्थः”.—नि-
ग्रहात् = दण्डात्, ‘From the outrage done to his sister’. निग्रह does not mean *amputation*, but simply punishment, subjugation, putting down &c. Cf. verse 55, Canto XI.—धनदानुजः, ‘Râvana was the younger brother to Kubera and son of Vis’ravas who was the son of the sage Pulastya. See Râmâyana Uttarkânda, Canto I. Also Mahâbhârata Vanaparvan Adh. 275.

P. 377. St. 53.—मृगरूपेण वञ्चयित्वा, Analyse मृगरूपमिव रूपं यस्य तेन. Châritravardhana renders “मृगरूपेण” by “चित्रहरणरूपेण.” And Hemâdri explains वञ्चयित्वा by दूरतां पसार्य. See Râmâyana Âranyakânda, Cantos 42-43, Nirnayasâgara *Edi.*—जहार, See Râmâyana Âranyakânda, Canto 49.—पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः, See Râmâyana Âranyakânda. Canto 51. Châritravardhana discusses, “विघ्नः संजातोऽस्य विघ्नितः । “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्च” Pânini, V. 2. 36. इति इतच्प्रत्ययः । चित्रमृगं विलोक्यैवमानयेति दयिताप्रेरितो रामो निरगमत् । ततो हा लक्ष्मण इति वाक्यमाकर्ण्य लक्ष्मणमपि सीता प्रेषीत् । तदन्तरे द्वयोरप्यस-
त्रिधानादशस्त्रीवस्तामग्रहादिति प्रसिद्धं । तन्मध्ये जटायुरागत्य रे रे दुराचार निशाचरा-
पसद जावति मयि रामप्रियां कथं हरिष्यसीति युध्यते स्म इति विघ्नितः” ।

P. 377. St. 54.—दशरथप्रियेन नृणाम्, Jatâyus was a great friend of Das’aratha. Cf. Hemâdri, “जटायुर्हि दशरथस्य सखा.”

P. 378. St. 56.—पितृव्यापत्तिशोकः, Hemâdri analyses, “पितृद-
शरथस्य व्यापत्तेर्मरणस्य शोका ययोस्तौ तयोः पितृव्यापत्तिशोकयोः.”

P. 378. St. 57.—वधनिर्धूतशापस्य, Hemâdri explains : “वधेन नि-
धूतो (is his reading) नाशितः शापो यस्य तस्य,” and Châritravardhana has “वधेन निर्धूतो निराकृतः शापो यस्य तस्य.”—कबन्धस्योपदेशतः, Cf. He-
mâdri, “मुनिशतां हि श्रीदत्तनयः कबन्धत्वमागतो रामलक्ष्मणाभ्यां बाहुच्छेदेन हतः
स्वमूर्तिं प्राप्य प्रत्युपकाराय कबन्धमूकनिवासिनं समानं सुप्रीवमकथयदित्यागमः.” “O

mighty-armed Râma of great prowess, formerly my beauty, beyond conception, was known all over the three worlds, like unto the beauty of the sun, the moon and Indra. I used to frighten everywhere, the ascetics living in the forest by turning this my beauty into a terrific form. Once on a time assuming this terrible shape, I assailed and enraged the great ascetic Sthûlas'iras, collecting diverse wild fruits. Thereupon he imprecated curses upon me, saying, 'Do thou retain this ghastly shape, hated of all mankind.' Upon my praying unto that angry ascetic for my relief from that curse, he said: 'Thou shalt regain thy stalwart and beautiful shape, when thou shalt be burnt by Râma in a dense forest, having got thy arms dissevered by him.' O Lakshmana, know me to be the beautiful son of Danu. Through Indra's curse in the battle-field I have been metamorphosed into my present shape. After I had pleased him with hard austerities, the Grand-father of the celestials conferred upon me a long life. And therefore I was inflamed with pride and assailed Indra in a conflict, thinking within me, 'I have gained a long life, what can Indra do me?' Thereupon by his thunder-bolt, having hundred edges, hurled off his hands, my thighs were shattered and my head thrust into my body. Myself praying for the close of my life, he did not dispatch me to the abode of Yama. He only said, 'May the words of the Grand sire prove true.' Whereto I replied. 'How shall I live long without any food, being smitten by thee, having a thunder-bolt in thy hand, and having my head, thighs and mouth crushed down?' Thereat Indra made my hands extending over a *yojana* and placed my mouth, having sharpened teeth, on my belly. Thenceforth, stretching out my long arms, I used to devour all lions, tigers, wolves and deer ranging the forest. Indra said to me, 'Thou shalt attain to heaven, when Râma along with Lakshmana, shall cut off thy arms in a battle.' Acting under the conviction that Râma, resolved to destroy my person, shall surely come within the compass of my arms, I do always assail with relish, O worshipful one, O thou best of kings, every animal I meet with in this forest. Thou art that Râma. May God betide thee, O Râghava. Verily did the great ascetic speak unto me that none should be able to assail me but Râma. Being cremated by you, I shall counsel you best, and tell you with whom you should contract friendship. "--सुमूर्छं सख्यं, See Râmâyana Âranyakânda, Canto 72.

"गच्छ शीप्रमितां वीर सुग्रीवं ते महाबलं । वयस्यं ते कुरु क्षिप्रमितां गत्वाय राघव."

P. 379. St. 58.—हृत्वा वालिनं, &c., See Rāmâyana Kishkindhâ Kânda, Canto 16. For the genesis of Vâlin see note to stanza 104 of this canto.

P. 379. St. 59.—इतस्तत्तश्चेरु रामस्य मनोरथाः, On this Hemâdri remarks : “अनेनास्वलितगतित्वं । “मनोरथानामगतिनिवेयते.” And Vijayâ-nandasûris'varacharanasevaka has the following, “अत्र हि मनोरथपदं श्लिष्टं दृश्यते चेरुर्त्युत्तरपदस्य सम्यग्योजनया ध्वनिः पिशुनितः.”

P. 379. St. 60.—संपातिदर्शनात्प्रवृत्तावुपलब्धायाम्, The monkeys sent by Sugriva in search of Sitâ having failed to get any news regarding the abode of Râvana, resolved to starve themselves to death rather than return home without having accomplished their mission. Sampâti, the lord of vultures, brother to Jâtâyus, then informed them of the island of Lankâ, the capital of Râvana, and informed them that he had seen him carrying off Sitâ. Rāmâyana Kishkindhâ Kânda, Cantos 58-59. “तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना । क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी । भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ।भूयतां मे कथयतां निलयं तस्य रक्षसः । पुत्रो विभ्रवसः साक्षाद्भाता वैश्रवणस्य च । अध्यास्त नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ” &c. Cf. Châritravardhana : “सीता लंकायामस्तीति संपातिना कथिते सति हनूमान्स्वयं पारावारमतरदित्यर्थः.”—मारुतिः, On this Châritravardhana remarks : “मारुतिपदेन मारुतात्मजत्वेन समुद्रलघनसामर्थ्यं सूच्यते.”—निर्ममः, Hemâdri explains : “ममत्वाभिर्गतो निर्ममः । ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । तथा गणदर्पणे । “चिररात्राय चिराह्वायाकस्माच्चिरस्य मम.” And Châritravardhana has : “ममभावाभिर्गतो निर्ममो निःस्वहो मुमुक्षुः.” Or it may be analysed निर्गतो ममकारः (ममत्वं) यमात्सः.

P. 380. St. 61.—दृष्टा विचिन्वता तेन, Search was made for Sitâ in Râvana's palace, where no trace was found of her ; whereupon Hanumān entered the forest of Asoka and here he found Sitâ surrounded by Rākshasis who had been appointed by Râvana to keep guard over her. See Rāmâyana Sundara Kânda, Cantos 14-15. अशोकवनिकामध्यं शोकसागरमाश्रुतां । ताभिः परिवृतां तत्र संग्रहामिव रोहिणीम् । ददर्श हनूमांस्तत्र लतामकुसुमामिव ” &c.

P. 380. St. 62.—अनुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः, On this Châritravardhana makes the following remark ; “सीताया वक्त्रभांगुलीयावलोकन-समुद्भूतसितप्रेमवशातो निर्गतैः । प्रत्युत्थानं प्रियागमनान्मुद्रिकावाक्षगानन्तरं प्रीत्या बाष्पं निर्गतं इति भावः । बिन्दुग्रहणेन रत्नमयस्य युक्तं मुक्तासादृश्यसूचनं.” And Hemâdri has the following : “अंगुलीयस्य रत्नैरिव प्रत्युद्गमनं युक्तमिति कविना बिन्दु मुक्ताफलस्य समाधिर्विवक्षितः । “अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकास्सामानुरोधिनः । सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः सृष्टां यथा ” इति काव्यादर्शः ।

P. 380. St. 63.—प्रियसन्देशैः, The message was accompanied by a ring of Râma, with his name inscribed on it (रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं). Sîtâ, in return, sent to Râma a jewel (चूडामणिः) worn by her in her hair. See Râmâyana Sundarakânda, Cantos 36-38.—अक्षवधोद्धतः, Cf. Hemâdri “ तेन हि अक्षनामा विध्यमानो रावणकुमारो लंकादाहे हतः. ” See Râmâyana Sundarakânda, Canto 47.—क्षणसोदारिणिमहः, ‘ Having for a moment purposely allowed himself to be seized and disgraced by the enemies. ’ See Râmâyana, Sundarakânda, Canto 48.—द्वाह पुरीं लंकां, ‘ The demons after they caught Hanûmân set fire to his tail, when he assumed a gigantic form, and jumping from house to house with his formidable tail, and turning it from side to side, set fire to the houses in Lankâ. ’ See Râmâyana Sundarakânda, Cantos 53-54.

P. 381. St. 64.—हृदयं स्वयमायातं, The token sent by Sîtâ with Mâruti, appeared, as if it were, her heart that came itself to Râma. Cf. Hemâdri : “ स्वच्छत्वादुत्प्रेक्षा. ”—प्रत्यभिज्ञानरत्नं, Hemâdri says: “ सीताचूडामणि ”.—कृती, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following “ इति सीताप्रत्यभिज्ञानानयने हेतुः. ”

P. 381. St. 65.—अपयोधरसंसर्गौ, On this Châritravardhana says, “ आश्लेषस्य स्तनस्पर्शस्यैव प्राधान्यादपयोधरसंसर्गामित्युक्तं. ” And Hemâdri explains: “ आलिंगनमुखे स्तनयोरिव प्राधान्यं. ”

P. 382. St. 67.—संवाधवर्त्मभिः, Châritravardhana explains: “ संवाधं संकटं वर्त्म येषां तादृशैः. ” Hemâdri too explains much the same as Châritravardhana and quotes the following from Mâgha : “ संवाधं बृहदपि तद्रभूव वर्त्म ” Si. VIII. 2. । अतो धर्मिपरोऽप्यस्ति । अनेन कपिसैन्यबाहुल्योक्तिः ” । Dinakara renders संवाधं by संकीर्णं. Sumativijaya has also the same.—अनुद्धतः, Sumativijaya renders it by परिवृतः.

P. 382. St. 68.—बुद्धिमादित्य, ‘ By inspiring him with wisdom. ’ Bibhishana advised the restoration of Sîtâ to Râma, for which he incurred Râvana’s displeasure. See Adhyâtma Râmâyana Yuddhakânda, Canto 2. “ हितमुक्तं मया देव तस्य चाविदितात्मनः । सीतां रामाय वैदेहीं प्रेषयति पुनः पुनः । उक्तोऽपि न शृणोत्येष कालपाशवशं गतः । हन्तुं मां खड्गमादाय प्राद्वं द्राक्षसाधमः । ” See readings.—निविष्टमुदधेः कूले, ‘ Encamped on the sea-shore. ’—स्नेहान्, ‘ As if with affection for the family. ’ The goddess of Fortune of the demons, afraid lest the excesses of Râvana should drive the prosperity and herself from his family, felt pity for it and inspired Bibhishana to run and submit to the enemy.

P. 382. St. 69.—निशाचरैश्वर्यं, Both Châritravardhana and Sumativijaya explain it as, “ निशाचरस्य रावणस्यैश्वर्यं राज्यं ”.—फलं बध्नन्ति, Châritravardhana explains: “ फलिता भवन्तीति भावः ”. And Vallabha says “ सफला जायन्ते. ”

P. 383. St. 70.—रसातलादिवोन्ममं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः, ‘ As if it were the great snake. S’esha, that rose from the nether regions in order to become the bed of S’ârugin,’ who was now on earth incarnate in the form of Râma. On this Hemâdri remarks “ आयाम-वैकल्याक्तिः. ”

P. 383. St. 71.—द्वितीयं, Hemâdri explains: “ द्वयोः पूरणं द्वितीयः. ”—हेमप्राकारं, Sumativijaya explains, “ यो नगरपर्यन्तं भवति स प्राकारः काण्डविशेषः. ” Cf. also the Brahmaparivarta Purâna, “ ऊर्ध्वं विंशति-हस्तैः प्राकारं न शुभावहम् । प्रस्थे हस्तद्वयात्पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा । न मध्यदेशं कर्तव्यं किञ्चिद्यूनाधिकं शुभं. ”

P. 383. St. 72.—काकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः, In which were loudly uttered, acclamations of victory to काकुत्स्थ and of victory to पौलस्त्य by their respective warriors. Hemâdri explains it by: “ दिक्षु विजृम्भितयोर्विख्यातयोः प्रसिद्धयोः काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोर्ययस्य घोषणं यस्मिन्सः । यद्वा । दिक्षु ध्रुते रामरावणयोर्ययघोषणं यस्मिन् सः । श्रीरामस्य जयं पश्यन्तेति कर्षाणां घोषणा । रावणस्य जयं पश्यन्तेति रक्षसां घोषणा । ”

P. 384. St. 73.—पादपाविद्ध &c. The weapons of the Vânaras were consisted of such things as they could with their superhuman power catch hold of at the time of the fight viz., trees, rocks, hills, swings and the nails of their fingers. The words आविद्ध, निष्पिष्ट, अतिशब्ध, रुग्ण being predicated of the weapons used by the demons show that the monkeys beat them down, and completely defeated. Cf. Vallabha: “ वानरोत्कर्षकथनं. ” And also Châritravardhana: “ एतेन कर्षाणां नीतिरुक्ता. ” And Hemâdri has: “ एतेन जयः. ”

P. 384. St. 74.—उद्भ्रान्तचेतनाम्, Analyse उद्भ्रान्तमस्वस्थं व्याकुलं वा चेतो मनो यस्यास्ताम्.—विजडासमर्जयन्, See Râmâyana Yuddha-kânda, Canto 48. N. S. *edi.* Cf. also Hemâdri: “ विजडा रावणानुजा रामशिरसश्चुददर्शनेनाद्भ्रान्तमस्वस्थं चेतो मानसां यस्यास्तां सातां समर्जयन् । युद्धे-मध्ये रामो मारित इति मायाशिरां गृहीत्वा रावणः सातां भाषितवान् प्रसिद्धेयं कथा । ” Cf. also Agnivesa Râmâyana: “ आहूयाथ निशाचरान्दशमुखो मायाविनं चाब्रवीत् । सीताभर्तृशिरां जुज्य च शिरः सातानुरः प्रक्षिपत् (त ?) । मायां तेन समाश्रितेन च कृते शीर्षद्वयं जानकी । दृष्ट्वा मोहमुपागता विजडया भूयां विमोहीकृता. ”

P. 384 St. 75.—लज्जिता, Châritravardhana quotes the following from Bhattikâvya : “मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयाणकमार्यया.” Canto XIV, verse 58.

P. 385. St. 76.—गरुडापातविभ्रष्टमेघनादास्त्रबंधनः, Meghanâda the most powerful of Râvana's sons came off successful in binding the whole of the army of Râma with its foremost leaders including Râma and Lakshmana, by means of arrows that poisoned their preys. These arrows were in truth snakes into which the wily demons, the followers of Indrajit, had transformed themselves. Garuda then came to Râma's help, whose presence made all the snakes disappear in a moment. See Râmâyana Yuddhakânda, Canto 50.—स्वमवृत्तः, &c. On this epithet Hemâdri remarks: “अल्पकालं दुःखदायित्वात्स्वम इति.”—क्षणक्लेशः, Analyse क्षणं क्षणमात्रं क्लेशो दुःखं यस्मात्सः.

P. 385. St. 77.—विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणं, Cf. Agni-ves'a Râmâyana : “शक्त्या रावणमुक्त्या च हृदये भिन्नोऽपतल्लक्ष्मणः.” The S'akti is described as furnished with eight bells, as giving out a terrible roar, as made full of art and guile by the wily Mayâsura, as sure of aim, as destructive to enemy's life, and as flying rapidly and leaving behind it a fiery track. See Râmâyana Yuddhakânda, Canto 100. On the figure Hemâdri says : “असंगतिर्नामालंकारो वामनस्तु विरोधाभासत्वं विरोध इति। “सा बाला वयमपगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः। सा पीनोन्नतिमप्यधोऽधरयुगं धत्ते सखेदा वयं। सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतं.”

P. 385. St. 78.—मारुतीसमानीतमहौषधिं, &c. Châritravardhana and Sumativijaya say, “विशल्या नाम्ना.” And Hemâdri has the following : “मृतसंजीविनी मुख्या विशल्यकरणी परा। संधानकरणी चान्या सावर्ण्यकरिणी तथा.” It was not the औषधि or the life-reviving plant but the mountain upon which it grew that Hanûmân brought. Lakshmana having been wounded by the S'akti of Râvana, Hanûmân was immediately sent by Sugriva the king of the monkeys to mount Gandhamâdana, to bring the drug that grew luxuriantly there. Sushena the monkey-physician gave Hanûmân the proper signs whereby to distinguish the plant, but amongst the many battles that Hanûmân had to fight on his road and at the mountain he forgot the signs and so brought the mountain itself to the place where Lakshmana was lying in deep trance. Sushena then discovered the plant and as soon as Lakshmana was made to smell it, he was re-animated and rose up to fight with Râvana and other demons in the field of battle. See Râmâyana Yuddhakânda,

Canto 101.—चक्रे विलापाचार्यकं शरैः, *i. e.*, caused them to cry. आचार्य-
कं कृ means 'to be the tutor of,' 'to instigate to do a thing,' 'to
cause to do &c.' Cf. Buddhacharita Canto VII. verse 57: "गम्भी-
रता या भवतस्त्वगाधा या दीनता यानि च लक्षणानि । आचार्यकं प्राप्स्यति तत्पृथिव्यां
यत्राग्निभिः पूर्वयुगेऽप्यवातम् " H

P. 386. St. 79.—मेघस्येव शरत्कालः, On this Hemādri remarks :
"शरत्कालो मेघस्येव नादं धनुश्च न सहते." And Châritravardhana and Su-
mativijaya have the following : "यथा शरत्काले मेघस्य नादं तथा शक्रध-
नुश्च नावशेषयति । कालग्रहणं तु प्रयोगार्थं । अन्यथा शरदा लक्ष्मणस्योपमानं स्यात्." And Vallabha gives the following : "मेघस्वनदेश्यो नादं गर्जितं इन्द्रधनुश्च न
किञ्चिदवशेषयति । वार्षिकं चेष्टितं सर्वं संहरति."

P. 386. St. 80.—कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः, Sugriva, the
monkey-chief, was caught and taken by Kumbhakarna to Lankâ
before he had recovered consciousness. As soon as he was restored
to his senses, he cut off the nose and ears of Kumbhakarna and ma-
naged with difficulty to escape from his powerful grasp. See Râmâ-
yana Yuddhakanda, Canto 67. "ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणामम-
रेन्द्रशत्रोः । खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश्च पादैर्विददार पार्श्वौ ॥"—टङ्कच्छिन्नमनः-
शिलः, Cf. Châritravardhana : "स्वसुः शूर्पणखायास्तुल्याकर्णनासाच्छेदरूपाव-
स्था यस्य तादृशः कृतः । कुम्भकर्णरुधिरावलिन्त्वाटङ्कच्छिन्ना मनःशिला यस्य ता-
दृशः शृंगी शैल इव रामं हरोध &c."

P. 387. St. 81.—अकाले, Châritravardhana explains : "असम-
येऽसंपूर्णे मासपट्टे." Hemādri says : "अन्योऽप्यकाले बोधितोऽवश्यं निद्रां नीयते."
—प्रियस्वप्नः, Hemādri renders it by स्वप्नप्रियः and gives "वा प्रियस्य" इति
पूर्वनिपातः.

P. 387. St. 82.—पेतुर्वातरकोटिषु, Hemādri remarks : "इत्यपुनर्नि-
गमः । यथा तत्र पतितरजसामदर्शनं तथा रक्षसामप्यन्यर्थः". And Châritravar-
dhana has : "तत्र समरं रक्तनदीषु रजसि पतिताप्यदृशीभावमाप्नुस्तथा कापेयेषु
पतिता राक्षसा नावलोकिता इत्यर्थः".

P. 387. St. 83.—पुनर्मुद्गाय, On this Hemādri remarks : "पनः श-
ब्देनादावपि युद्धमाक्षितं तस्मिन्पूर्वं एव पक्षोऽभवदुचरो नामवत्."

P. 387. St. 84.—रामं पदातिमालोचय. By the superhuman power
of his maya, Râvana made a chariot, that looked as bright as the fire,
drawn by quick horses with men's heads, that went anywhere the
mind of Râvana directed. Having mounted it Râvana assailed Râ-
ma with arrows as destructive as the thunderbolt. The gods in
the sky seeing this declared that the fight was unequal, whereupon

Indra sent his own chariot with Mātali as its driver to Râma. See Rāmâyana Yuddhakânda, Canto 102.

P. 388. St. 85.—**व्योमगङ्गाभिवाद्युभिः**, On this both Hemâdri and Châritravardhana make the following remark: “वियदङ्गावीचिसंमर्दशीतलैः सुखस्पर्शैर्मरुद्भिः प्रेङ्खत्केतनांशुकं । इत्युच्यत्वं.”

P. 388. St. 86.—**माहेन्द्रं तनुञ्छइं**, Vallabha says, “ऐन्द्रं कवचं.” —**आमुमोच**, Hemâdri and Vallabha render it by “ददौ.” And Châritravardhana by “अवचनात्.”—**कैश्यं**, Hemâdri renders it by “निर्वारित्वं,” and Châritravardhana by “असामर्थ्यं.”

P. 388 St. 87.—**रामरावणयोर्युद्धं**, All commentators except Mallinâtha read वैरं instead of युद्धं. And Châritravardhana has the following remark: “यदि द्वयोः परस्परविलोकनं नाभविष्यत्तदा समराभावात्प्रोद्धतमपि वैरं नाकल्पिष्यदित्यन्योन्यसंगात्सफलमिवासीदिति भावः.”

P. 389. St. 88.—**भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि &c.** Though not corrupt this couplet appears to have offered considerable difficulty to the commentators Hemâdri's commentary runs thus: “यथा पूर्वं न भवतीत्ययथापूर्वं । नटराक्षसपरिवार इत्यर्थः । एकोऽपि धनदानुजो रावणस्तस्य माता राक्षसी पुष्पात्कटा नाम्नी तस्या वंशो राक्षसकुलं । तत्र स्थितः इव ददृशे इत्यर्थः । कस्मात् । भुजोत्तमान्गबाहुल्यात् । भुजाश्च उत्तमान्गानि च मूर्धानश्च तेषां बाहुल्यात् । भुजमूर्धोरुबाहुल्यादिति पाठे । भुजाश्च मूर्धानश्च उरवश्च तेषां बाहुल्यात् । भुजानां मूर्ध्ना च उरु महद्बाहुल्यमिति वा । तस्य हि विंशतिर्भुजा दश मूर्धानश्चत्वार उरवः । यदाह यादवप्रकाशः ॥ “दशस्यो विंशतिर्भुजश्चतुष्टयान् मातृमन्दिरे । लंकेश्वरो यातुपतिः सन्नाहोऽस्य विलोचकः [विलोकतः Ms.] ॥” Châritravardhana's commentary is: “न यथापूर्वं राक्षससमूहसहितोऽप्येको धनदानुजो रावणो भुजानां शिरसां च बाहुल्यादास्थितः (he reads इवास्थितः for इव स्थितः) । मातृनिकशानामन्या राक्षस्या वंशः परिवार इवावलोकितो रामसैन्यैरिति शेषः । अथ वा वंश इति सप्तम्यन्तपाठे । मातृकुले स्थितः । स यथापूर्वमिति पाठः । स रावणो यथापूर्वं रामेण विनाशितो मातृवंश इव दृष्टः । यद्वा । यथापूर्वं शक्रादिस्त्रयामवदित्यन्ये । तस्य स्वेच्छाचाररूपित्वादूरुहत्वं । भुजोत्तमान्गानि वा पाठः । स रावणो यथापूर्वं मातुलगृहे क्रीडनादौ वा ददृशे तथा शिरोभुजबाहुल्यादेकोऽपि लीलां कुर्वन्ददृशे इत्यन्यः । Vallabha's comments are: “स धनदानुजो रावणः । एकोऽपि यथापूर्वं मातृवंशे स्थित इव ददृशे मातृरन्वये स्थित इवादृश्यत । कस्मात् । भुजोत्तमान्गबाहुल्याद्बहुमस्तकबाहुल्यात्.” According to Mallinâtha मातृवंश इव स्थितः means ‘as if he stood in the midst of, *i. e.* surrounded by people belonging to his mother's family’. Râvana's paternal descent was Brahmanical, but his mother belonged to the family of Râkshasas. It would be preferable to read स यथापूर्वं with Vallabha. For after the expression एकोऽपि in the first line, अयथापूर्वं appears superfluous. स यथापूर्वं मातृवंश इव स्थितः, would then mean ‘surrounded as before by Râkshasas.’

P. 389. St. 89.—स्वमुखैरर्चितेश्वरं. Cf. St. 41, Canto X.—जेतारं लोकपालानां. On the Lokapâlas see our note to St. 75, Canto II. The word लोकपाल does not appear here to be equivalent to देवानां generally, though it might be so used like मरुत्. Cf. Hemādri : इति विक्रमोक्तिः. " And Châritravardhana has " अनेन शरीरबलञ्चोक्तं । एतेन प्रभायोत्कीर्तनात्संग्रामदुर्द्धैर्षत्वं रावणस्याराणि. "—तुलितकैलासं, After defeating Kubera who had offended him by sending him a message to check his atrocious deeds, he went to see the place where Skanda was born. " धनदोऽपि ततः ध्रुत्वा रावणस्याक्रमं प्रभुः । अधर्मं मा कुरुष्वेति दूतवाक्यैर्न्यवारयत् । ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् । विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहाराचमनुष्पकम् " ॥ When he reached the mount Kailâsa and had a view of the golden reeds he found that the car Pushpaka which he had forcibly taken from Kubera would not proceed. As he was wondering at this sudden stoppage of the motion of the self-moving car, he met Nandin the vehicle of S'iva, who told him not to make any attempt of coming over to the mountain as the god S'iva was present there. At this he became wroth and raised up the mountain with his twenty arms. " एवमुक्त्वा ततो राम भुजाविक्रिय पर्वते । तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः सकम्पत. " The attendants of S'iva and even Pârvatî herself were struck with terror. Then S'iva pressed the mountain with his toe and all the arms of Râvana were crushed beneath it. After some years he was released. When crushed he made a terrible roar that shook the three worlds and for this reason he became known as Râvana. See Râmâyana Uttarakânda, Cantos 15-16. Cf. also Mâgha. " समुक्षित-न्यः शिर्विभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । वसतुपाराद्रिमुतासत्प्रमस्वयंयुहाद्येषु-खेन निष्कृत्य ॥ " S'i. I. 50. Compare Hemādri : " लोकपालजेतृत्वेन शौर्यं । तोषितेश्वरत्वेन वरप्रभावः । धृतकैलासत्वेन देहबलत्वं चोक्तं. "—अरातिं बहुमन्यत, Hemādri says : " इति युद्धाभिज्ञोत्वोक्तिः. "

P. 390. St. 90.—स्फुरति, The palpitation of the right arm is said to forebode union with one's beloved. " वामेतरभुजस्यंदो वरर्त्वालाभमुचकः. " This is a very common superstition and is frequently alluded to in Sanskrit poetry. Cf. S'a. I. " शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य. " And also Bhatti, " अभिमतकलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः. " Cf. also Hemādri : " दक्षिण बाहुस्फुरणं दृष्ट्वा भार्वा सीता संगमसहमानस्तमेवाविश-दित्यर्थः । " स्पन्दो भुजस्येदममागमाय " इति वसन्तराजः ।

P. 390. St. 91.—आख्यातुमुर्मोभ्य इव प्रियं, Cf., Sumativijaya : रावणद्वयविदारणवार्ता बाणः पातालभूर्मा सर्वायां वक्तुं प्रविष्ट इति भावः. " The death of Râvana was an event for rejoicing not only to the celestials but also to the Nāgas, or the snake inhabitants of the nether world, since he had robbed them too of their beautiful wives and daughters.

Cf. “नृनागसुरदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । रक्षसां चाभवत्कन्याः स हि तस्य परिग्रहः ।” And also *ibid.* 13. 64. “रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न तु जानकी । देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्यास्तथैव च । यक्षराक्षसकन्याश्च दृश्यन्ते न तु जानकी ॥” *Rāmāyana Sundarākāṇḍa*, Canto 13. St. 65. Gorr, *Edi.* Also *Uttarākāṇḍa*, Canto 24. “एवं पत्रगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽयरोपयत् ॥”

P. 390. St. 92.—वादिनोरिव, Hemādri explains : “वादिनावपि वचसैव वाक्यं निहतः । प्रमाणादिनियमेन पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहो वादः”. And Chāritravardhana has the following : “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः इति स विद्यते ययोस्तौ तयोर्वादिनोरिव । तयोरपि किंभूतयोर्वचसैव वचनेनैव वाक्यं तिरस्कुर्वन्तोर्यथा विजयावेशः प्रवृद्धमानः स्यात्तद्वदित्यर्थः”.—संरभः, Hemādri and Chāritravardhana render it by “आवेशः”.

P. 390. St. 93.—वेदिर्मत्तवारणयोरिव, On this both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “अन्तरा मध्ये वेदिं पिण्डकार्भिर्नि कृत्वा मध्ये गजौ योध्यते इति प्रसिद्धं । अन्तरा शब्देनासंबन्धाद्वारणशब्दे द्वितीया न.”—सामान्याभूद्वयोरपि, On this Chāritravardhana remarks : “कदाचिद्रामो विजयते कदाचिदशुग्रीवो विजयते इव । उभयोरपि तुल्यत्वात्कथमंगीकरोमिति संदेहनिष्ठा जयश्रीर्मध्ये स्थिता इत्यर्थः”. And he goes on saying “प्रसिद्ध एव समानोऽर्थोऽपि सामान्यशब्दोऽस्ति । “सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां” इत्यादिप्रयोगादिदर्शनात् ।

P. 391. St. 94.—सुरासुरैः, Hemādri discusses, “सुरसहिताः असुराः सुरासुराः । शाकपार्थिवादिः । यद्रा । कार्यकृतो हि देवानां विरोधो न जातिकृत इति । शाश्वतिके वैराभावे नैकवद्भावः । तथा न्यासकृत् । शाश्वतिको नित्य इति । शश्वदिति त्रैकाल्यमुच्यते ॥ तत्र भवः शाश्वतिक इति । “मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैः” इति माघकाव्ये S'i. I. 35. तथा च भारविः प्रयुक्तवान् । “देवासुरैरुत्तमम्बुनिधिर्ममध्ये” Ki. V. 30. तर्कदीपिकायामपि “यत्पादाम्बुजभृद्भालिच्छलादिव सुरासुराः” इति. And Chāritravardhana has : “शाश्वतिकविरोधाभावात् “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” Panini, II. 4. 9. इत्यनेन न द्वन्द्वैकत्वं । देवासुराणां कादाचित्को विरोधः । तथा च भारविः । “देवासुरैरुत्तमम्बुनिधिर्ममध्ये.” Translate the aphorism : “A Dvandva compound of words signifying those animals only among whom there is permanent enmity i. e., natural and eternal antipathy or quarrel, is singular.”—न संहरे, On this Hemādri remarks : “निरंतरापतनादित्यर्थः”.

P. 391. St. 95.—वैवस्वतस्य कृटशाल्मलिम्, Pandit gives the following note: “The *S'ālmali* is the Marāṭhi *Sāvarī* or *Sāvar*, the thorny tree that bears pods producing the most exquisitely fine cotton. Sinners are supposed to be tormented in the kingdom of Yama by being mounted on the *Kūta-S'ālmali*, an instrument of torture described as

studded with adamantine thorns. The sinner—especially one who has been guilty of an unnatural offence—is prescribed the punishment of the S'almali. See Bhâgavata Sk. V. Adh. 26, 20. “यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुच्च निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति.” —शतव्री, On this epithet Hemâdri remarks: “शतानी हन्तीति व्युत्पत्तिः। शतव्री चतुस्तालप्रमाणां गदां। “शतव्री च चतुस्तालालोहयष्टिः” इति केशवस्वामी। मदनान्दिनिघंटो तु। “अयःकण्टकसंच्छिन्ना शतव्री महती शिला” इति। तत्र। शाल्मल्युपमानात्”। And he goes on saying “वैरोचनः कूटशाल्मलिः”। शाल्मलिर्वृक्षविशेषः। कूटशब्देन कुत्सितं योज्यते। दुर्गादो हि परसैन्यदलनार्थं ह्याक्षिप्यताति क्षीरस्वामी.” And Châritravardhana has the following: “वैवस्वतो यमस्तस्य कूटशाल्मलिं यातनात्तद्विशेषमिव”। And further quoting, like Mallinâtha and Hemâdri, the authority of Kes'ava Svâmin, he observes: “शतं हन्तीति शतव्रीति व्युत्पत्तिः.” Cf. also Râmâyana Âranyakânda, Canto 53 “द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तांक्षामायसेः कण्टकैश्चितां” इति.

P. 392. St. 96.—रथमप्राप्तां तां. Hemâdri, Châritravardhana, and Sumativijaya explain it as: “चतुस्तालप्रमाणां लोहशक्तिः.”—आशां, Sumativijaya remarks: “मयैव रावणेन रामो जेतव्यः इत्येवंख्यां.”—कदलीसुखं, Hemâdri remarks: “इति आयासनिरासः.”—चिच्छेद, On this Châritravardhana observes: “शतघ्नीं छिन्नायां रावणस्य विजयप्रत्याशापि नष्टा.”

P. 392. St. 97.—निष्कर्षणौषधं, Hemâdri and Châritravardhana interpret it by “उपायभूतं.”

P. 392. St. 98.—दशधा भिन्नं, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following: “दशानां रावणशिरसां नाशाय दशधा भिन्नं दशशरीरं। ज्येष्ठस्य दशसंख्यायोगात्। दशधा इत्युक्तं.”—वपुर्महोरगस्येव. On this Hemâdri observes: “महोरगत्वं रत्नयोगात्”, and Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “महोरगत्वेन कणेषु मणयः सूच्यन्ते। तेन च दीतिवन्मुखं भवति.”

P. 393. St. 99.—निमेषार्धादपातयन्, On this Châritravardhana remarks: “एतेन रामस्य लघुहस्तता योज्यते.”—अज्ञातव्रणवेदनां, Hemâdri explains: “अज्ञाता व्रणानां क्षतानां वेदना पीडा ययेति शीघ्रभेदात्.”

P. 393. St. 100.—बालार्कप्रतिमेव, On this Hemâdri remarks: “बालार्कत्वेन शिरसां सरुधिरत्वमाक्षिप्तं। कायग्रहणं तु पतनचलनयोतनार्थं.”

P. 393. St. 101.—पुनः संधानशङ्किनां, Cf. Hemâdri, “पुनः संधानशङ्किनां मरुतां देवानां मनो नातिविश्वासाः। कुतः पुनः संधानं शङ्कते। ईश्वरेण कृतानामपि पुनरुत्पत्तः साधित्वाच्च रावणस्य.” And Châritravardhana has the following: “ननु छिन्नेष्वपि मस्तकेषु कथं विश्वासो नाभूदित्याह। यतः पुनः संधानं शङ्कन्त इति पुनः संधानशङ्किनस्तेषां। महेशसंतुष्टये [महेशसंतुष्टये Ms.] शिरांसि छिन्नानि पुनरपि

यथा प्रलूढानि तथाधुनापि भविष्यतीति शङ्कया विश्वासभावः इत्यर्थः. ” And Sumatijaya has : “ छिन्नानामपि रावणमस्तकानां पुनर्मौलिनं भविष्यतीति शङ्का देवानामतो न विश्वासः इति भावः. ”

P. 394. St. 102.—लोकपालद्विपानां, The eight elephants of the eight Lokapālas are : “ एरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुवतीकश्च दिग्गजाः. ” See note to stanza 75 canto II. As to how the elephants came to be together, compare Châritravardhana : “ राघवराक्षसराजदिदृक्षयागतानां लोकपालानामिन्द्रादीनां ये द्विपा एरावणादयस्तेषां गण्डभिनीर्गण्डस्थलीविहाय परित्यज्य मदोदकेन गुरवः पक्षा येषां तादृशैरलिबृन्दैर्धर्मरसमूहैः । सौरभ्यातिशयलोभादनुगतमन्वितं &c. ” The epithet गुरुपक्षैः is probably employed to show how they came down quickly along with the flowers, as they are provided with so small wings and their bodies are so light.—उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि. Hemādri explains : “ किञ्चिधे मूर्ध्नि । मणयो बध्यन्तेऽत्रेति मणिवन्धो मृगुटः । उपनतोऽप्राप्तो मणिवन्धो यस्मिन्स तस्मिन् । आमन्त्राज्याभिषेके इत्यर्थः । यद्वा । उपनतो संयुक्तो मणिवन्धो प्रकोटप्रदेशो यस्मिन् । कृताञ्जलावित्यर्थः । यदभिषेकसमये दशरथेन दत्तो मणिरकोऽस्तीत्येके । तत्र । “ पुरे निष्पादाधिपतेः ” इत्यत्र मौलिविसर्जनं वक्ष्यति. ” And Châritravardhana has : “ कादृशे मूर्ध्नि उपनतः उपस्थितो मणिवन्धो राज्याभिषेकसमयसंबन्धि शिरोरत्नं यस्य तत्रेति भद्रं. ” —सुरभि, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ सुरभिश्चम्यके स्वर्णं जाताफलवसन्तयोः । गन्धोपले सौरभ्ययां सङ्गकीमातृभेदयोः । सुगन्धौ च मनोज्ञं च वाच्यवत्सुरभिस्मृतम् ” इति विश्वः ।—पुष्पवर्षं पपात, For a similar idea compare Buddhacharita Canto XIII. verse 72. “ द्रवति मत्स्यपक्षे निजिते पुष्पकतौ जयति जितमत्स्ये नारजस्ये महर्षौ । युवतिरिव सहासा यौश्चकाशे सचन्द्रा सुरभि च जलगर्भे पुष्पवर्षं पपात । ”

P. 394. St. 103.—हरिसहस्रयुजं. The usual number of Indra's bay horses is seven. The number one thousand is not according to the legendary representation of Indra's character, but is merely a poetical exaggeration.—ऊर्ध्वं, is equivalent to स्वर्लोकं.—संहतकार्मुकज्यं. Hemādri explains : “ संहतावरोपिता कार्मुकज्या धनुर्गुणा यस्य तं राघवनाहच्छय रथमूर्ध्वमुपरि निनाय । कार्मुके आलूढा ज्या कार्मुकज्या । धनुःश्रुतिरालूढप्रतिपत्त्ये इति वामनः । यथा । “ धनुर्ज्याकिञ्चिद्भेन दंष्ट्रा विस्फुरितं तव ” इति ।

P. 395. St. 104.—जातवेदोविद्युद्धां, ‘ Purified by fire. ’ Cf. Hemādri : “ जातवेदास्तनूनपादित्यत्र पेदिभट्ट्यां । “जाते जाते विद्यते” इति जातवेदाः । सप्तयुगोदाविष वांप्सा समासेनैव प्रतीता । जातं वेदोऽस्मादिति वा । अत्रैतत्सामिप्रायं । दिव्यं दृष्टादृष्टप्रकाशकत्वात्. ” In order to avoid the public scandal Rāma addressed the following words to Sītā and said :—‘ As the southern quarter, incapable of being got at by the people, was conquered by the self-controlled great ascetic Agastya, so for thee slaying Rā-

vana, I, (always) anxious to have honour, have removed my insult—as is the duty of a man. May good betide thee—do thou know that all my labour, in the battle-field, backed by the prowess of my friends, is for thee. To uphold the dignity of my well-known family, to remove the ignominy consequent upon thy being stolen away as well as to wipe off my own insult I have encompassed this. I have suspected thy character; thou, (therefore) standing before me, art distressing me like unto a lamp before one who is subject to an eye-disease. Do thou therefore proceed, O daughter of king Janaka, wherever thou likest to one of these ten quarters. I permit thee, O gentle one. I have nothing to do with thee. What powerful man, born in a high family, take back his wife considering her as friend out of lust, who hath lived long in another's house? Thou wert taken by Ravana on his lap, beheld by him with sinful eyes; how can I, taking thee back, bring disgrace upon my great family? The object with which I have gained thee back, hath been accomplished. I have got no attachment for thee—do thou go wherever thou wishest, O gentle one. I speak these words unto thee impelled by my sense of duty. If thou wishest thou mayest live with Lakshmana, Bharata or S'atrughna or with Sugriva or Rakshasa Bibhishana. Do thou settle, O Sitâ, where thou mayest find thy own pleasure. O Sitâ, (I do not think) Ravana hath overlooked thee, who lived in his house, beholding thee so graceful and beautiful.' Thereupon hearing those unpleasant words from her beloved, Sitâ began to weep shedding tears profusely and said, ' make a funeral pyre for me, O Saumitri, that is the only remedy for this disaster.' With these words she entered the funeral pyre and the gods assured Râma that Sitâ was pure. And Vibhâvasu brought her out and said the following to Râma. ' O Râma, here is thy Vaidehi—no sin hath visited her. Her heart is pure and she is not spoiled with sin—do thou, therefore, take back Maithilî. Do thou not speak otherwise—I do command thee.' And Râma accepted her. See Râmâyana Yuddhakânda, canto 115.—रविमुत्तसहितेन, ' who was accompanied by the son of the god Sûrya.' The genesis of Sugriva and Vâlin is thus given in the Uttarakânda of the Râmâyana Kshepaka Sarga I. p. 581. N. S. *Edi.* Brahmâ, while one day engaged in the practice of Yoga contemplation, happened to drop a tear of joy, which falling on the ground produced a male monkey—the first of his race. The self-existing god then employed him as a personal attendant upon himself. One day, while the monkey, overcome with excessive thirst, was roaming

about the summit of the Meru in search of water happened to find out a beautiful lake and was looking in at the clear surface of the stream he saw his own reflexion in it. Thinking it to be an enemy he jumped into the water, and when he came out he found himself metamorphosed into a beautiful damsel of the monkey race. The gods Indra and the Sun happened to come there accidentally. Both of them beheld her and were enamoured of her. Their semen fell upon her head and neck respectively. And thus two monkeys were born of her; and they were then called Vâlin and Sugriva. Cf. “वाल्मेयु (i. e. on hair) पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः । भास्करेणापि तस्यां वै कंदर्प-वशावतिना । बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत । तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किञ्चिद्वचः शुभं । निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत । ग्रीवायां पतितं बीजं सूर्यावः सनज्जायत ॥ Châritravardhana says that the metre of this stanza is ताराच and defines it thus: “इह न नरचतुष्कताराचमाक्षते.” But this elsewhere is known as तारा or तारका which is thus defined, “अधिकृद्दशयतिर्ननौ रौ भवेतां ररौ तारका.” रं छुं प्रं । ति रं पि । जा त वे । दो वि शु । द्वां प्रं गु । ह्य पि यां । The first and the second foot is न (गणः), and the last four are र (गणाः).

CANTO XIII.

P. 396. St. 1.—अथ, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit प्रस्थानानन्तरम् after अथ and पत्नी after जायां.—आत्मनः पदं. is equivalent to विष्णोः पदं. 'the sky.' It is used with reference to the identification of Rāma with Vishnu, whose home (पदं) is said to be the sky. Cf. Hemādri and Vallabha: "तस्य हि भूर्भुवःस्वर्लक्षणानि त्रीणि पदानि."—शब्दगुणं, Sound according to Hindu philosophers is the peculiar quality of the sky, as smell is of the earth, taste of the water, form of the light and touch of the air. Cf. "वसुधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यासुरोहव रजच्छलेन."—गुणज्ञः used simply for the sake of a vocal repetition. Cf. Hemādri, "रत्नाकरादिः गुणज्ञः । हरित्वेन रामस्तुतिः । आकाशयानसिद्धयर्थ." And Chāritravardhana and Sumativijaya have: "समस्तवस्तुविशेषवित् । अनेन तद्वाक्यस्यापादेयत्वं । रत्नाकरपदेन पर्यायेर्दर्शनयोग्यत्वं । हरिशब्देन रामस्योक्तिः स्वेच्छाप्रसारसूचनार्था । शब्दगुणत्वं च यथा शब्दः क्वचिदाश्रितो भवितुमर्हति गुणत्वाद्बन्धवदित्यनुमाने पारिशेष्यादाकाश एव शब्दगुणः प्रसिद्धः."—रामाभिधानो हरिः, This expression is put in justification of आत्मनः पदं, as meaning विष्णुपदं.

P. 396. St. 2.—आमलयाद्विभक्तं, 'divided as far as the Malaya mountain.'—छायापथेन, 'by the galaxy or milky-way.' Chāritravardhana renders it by "स्वातीमार्गेण," Hemādri by "गङ्गापथेन," and Sumativijaya and others by "पितृदण्डेन." And further Chāritravardhana has: "शरदि वसन्तं वियदन्तः प्रणाल्याकारो दण्डायमानोऽतीवाकाशविशेषच्छायापथः" इति. And Hemādri quotes Rāmāyana, "शुशुभे सुभगः श्रीमान् छायापथ इवाम्बरं" इति.—°चारुतारं, Hemādri explains: "मुक्ता शुद्धौ च तारः स्यात्" इत्यमरः । "अनेन मुक्तादिसङ्कावः."—केनिलं, On this both Hemādri and Chāritravardhana remark: "केनिलमित्यचिरवद्धन्वमुक्तं." Sumativijaya has the same.

P. 397. St. 3.—पूर्वैः क्लिलायं परिवर्धितो नः, 'This was enlarged by our ancestors,' viz., by the sixty thousand sons of Sagara, who dug out the earth and made the chasm through which they found out the sacrificial steed of Sagara. Bhagiratha their descendant brought down to earth the Gangâ from heaven. and filled the chasm they had dug up with its waters that these might purify the ashes of his ancestors. Sagara on recovering the steed, completed his sacrifice, and in affectionate memory of his sons, denominated Sâgara the chasm which they had dug. Sâgara is still the name of the ocean, and, especially, of the Bay of Bengal, at the mouth of the Ganges. See Wilson's Vishnu Purāna, Vol. III, page 302. Cf. also.

Râmâyana Sundarakânda, Canto VII. "अहमिश्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः," also Canto I. "राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः । स त्वां राम हिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः." On परिवर्धितः compare Buddhacharita Canto XI, Stanza 3. "असत्सु मैत्री स्वकुलानुरूपान् न तिष्ठति श्रीरिव विह्वलेषु । पूर्वैः कृतां प्रीतिरस्म्यराभिस्तामेव सन्तस्तु विवर्धयन्ति" —कपिलेन तुरंगे रसातलं संक्रमिते, Hemâdri explains: "यद्वा । कपिलेन इन्द्रेण" and quotes the following from वैजयन्ती: "कपिलः कपिलो वर्णः कपिलः पाकशासनः" इति. And Vallabha and other commentators render कपिल by "कपिलस्त्रेणेन्द्रेण." And further Hemâdri gives the following: "यद्यप्यश्वस्य भूतलसंक्रमणमिन्द्रप्रयत्नकृतं तथापि कपिलान्तिकेऽश्वदर्शनादनेन हतोऽश्वः इति पूर्वेषां सगराणां बुद्धिमाश्रित्य कपिलेनेत्युक्तं." And Châritravardhana and Sumativijaya have the following: "यद्यपि तुरंगा वासवेनापहारि तथापि मुनेः समीपवर्तित्वाचेनैवापहत इति लोकबुध्योक्तत्वात् विरोधः." Cf. Râmâyana Bâlakânda, Cantos 39-40, "तद्रच्छथ विचित्रवध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां दृष्ट्वीमनुगच्छथ । एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत । यावत्तुरगसंदर्शस्तावन्वनत मेदिनी । तमेव ह्यहर्चार्ज मार्गमाणा ममाज्ञया" । See also Wilson's Vishnu Purâna Vol. III. page 299. "At that period, Sagara commenced the sacrifice of a horse, who was guarded by his own sons: nevertheless, some one stole the animal, and carried it off into a chasm in the earth. Sagara commanded his sons to search for the steed; and they, tracing him by the impressions of his hoofs, followed his course, with perseverance, until, coming to the chasm where he had entered, they proceeded to enlarge it, and dug downwards, each for a league. Coming to Pâtâla, they beheld the horse wandering freely about; and, at no great distance from him, they saw the Rishi Kapila sitting, with his head declined in meditation, and illuminating the surrounding space with radiance as bright as the splendours of the autumnal sun shining in an unclouded sky. Exclaiming 'This is the villain who has maliciously interrupted our sacrifice, and stolen the horse: kill him! kill him!' They ran towards him, with uplifted weapons. The Muni slowly raised his eyes, and, for an instant, looked upon them; and they were reduced to ashes by the (sacred) flame that darted from his person."

P. 397. St. 4.—गर्भे दधति, This refers to the evaporation of the oceanic waters by the solar rays. Cf. Châritravardhana: "अनेन समस्तोत्पत्तिरभ्यधायि." And Hemâdri says: "अनेन परोपकृतिः."—वस्त्रिणं वृद्धिमश्नुवते, 'attain maturity,' referring to pearls. Cf. Hemâdri: "अनेन श्रीमत्त्वं." And Châritravardhana says, "इत्यनेन रत्नाकरत्वं प्रत्यपादि."—प्रह्लादनं ज्योति, Referring to the production of the moon from the ocean when it was churned by the gods and the demons. Cf. Hemâdri: "अनेन

सौम्यता.” And Châritravardhana has : “ एतेन समग्रजाग्रत्संतापापहारिसर्ववस्तुजननत्वमुक्तं.”—अविन्धनं वह्नि, ‘the Vâdava fire.’ Cf. Hemâdri : “ अनेन स्रुवोषणं.” And Châritravardhana has : “ इति विशेषणेन शरणायागतस्य दुर्जनस्यापि धारणत्वमभाणि.” For an account of this see प्रयागमहात्म्य Uttar. Adh. 96. The sage Dadhichi got a child in a mare which was therefore called by the name of Vâdava. Just after birth the child felt a voracious appetite which could not be satisfied by any thing. At this Brahmâ and other gods became afraid. They could not kill the child as he was produced from a Brâhmana father. When they were in this miserable condition Sarasvatî appeared before her father and wanted to know if there was any thing she could do to serve him. She was told to find out some means of protection against the Brâhmana’s child. Upon this she came down upon the earth with her lyre which she played upon so harmoniously that Vâdava hearing the tunes became captivated and forgot his appetite. He then made advances of love to her but they were rejected on the ground that domestic happiness could not be enjoyed with one so voracious. Then Vâdava said he would gladly adopt any means that she could show of lessening his appetite. She then told him to take his seat upon her back and to go with her. He was then carried to the side of the ocean and was told to satisfy his appetite upon the inexhaustible waters of the deep. She told him also that when by this means his appetite will be gratified he will be fit to enter into a conjugal state.

P. 398. St. 5.—ईदृक्तया इयत्तया वा, Châritravardhana explains it as, “ ईदृक्तया ईदृशमिति बुद्ध्या । इयत्तया एतावदस्य प्रमाणमिति च विधाय.” And Hemâdri has, “ इदं परिमाणमस्येति इयान् तस्य भावः इयत्ता तया.”—तां तां, Hemâdri explains it as, लोकप्रसिद्धां मत्स्यकूर्मादिरूपामवस्थां प्रतिपद्यमानं । अन्विष्यते । कदाचिद्बुद्धमिति । कदाचिच्छुष्यति । कदाचिन्मथ्यते.” And Châritravardhana has : “ प्रलयकालोद्भूतत्वादिलक्षणां प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवन्तं तां तामवस्थां मत्स्यकूर्मवाराहायवस्थां.” And Vallabha has : “ समुद्रपक्षे । तां तां वृद्धिक्षयलक्षणावस्थां प्रतिपद्यमानं । विष्णुपक्षे तां मत्स्यकूर्मायवस्थां प्राप्नुवन्तं &c.”

P. 398. St. 6.—लौकान्, भूर्भुवादीन्, says Châritravardhana.—असुमन्निशेते, Hemâdri explains : “ अधिशीङ्गस्थासां कर्म ” Pânini, I. 4. 46. इति कर्म । प्रवाहरूपेणार्थस्य विद्यमानत्वाद्वर्तमाने निर्देशः । यदुक्तं । “ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वर्गिति यश्चैकस्तरमे मायात्मने नमः.” And Vallabha has “ यदुक्तं । संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वर्गिति यश्चैकस्तरमे शा तात्मने नमः.” And Châritravardhana has : “ वर्तमानयोगस्तु प्रवाहरूपत्वान्.”—प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः, Hemâdri explains : “ प्रथमेन नरयेष्टेन धात्रा संस्तूयमानः । “ आदिप्रवरौ प्रथमौ ” इति स्मरणात् । दशवस्त्रपेक्षया प्रथमशब्दो वा । हरिवंशे

तथा । “ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वशिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दश ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ” इति । कुमारसंभवेऽपि । “ विधाता वेधसामपि ” “ कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः ” इति च । “ अनेनास्य प्रलयेऽप्यविनाशो महत्त्वं च. ” And Châritravardhana has the following : “ दक्षायपेक्षया प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा स्तूयमानः । एतेन समुद्रस्य प्रलयेऽप्यविनाशो विष्णोश्च महत्त्वं सूचितं. ”—युगान्तोचित-योगनिद्रः, ‘ who practises योगनिद्रा or contemplative repose at the end of each quaternion of Yugas. ’ Châritravardhana says, “ युगान्ते प्रलय-काले उचिताभ्यस्ता योगनिद्रा येन. ” The world is not subject to destruction periodically at the end of each Yuga but at the end of each quaternion of Yugas. Vallabha says, “ युगान्ते उचिता योग्या योगनिद्रा योगमतिर्यस्य. ”

P. 398. St. 7.—एनं शरण्यामाश्रयन्ते, See Rāmāyana Sundarakāṇḍa, Canto VII. 40 fgg. Gorri. edi.—गोत्रभिदा. ‘ By the breaker of mountains. ’ गोत्र means originally a cow-pen, any fence or similar thing that confines cows, hence the *cloud that confines the cows of heaven* (गावः) i. e., the rain-water. It then came to be a synonym of *mountain*. “ गोत्रान् भिनत्तीति तेनेन्द्रेण ”. Cf. Rāmāyana : “ पूर्व कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः । ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया । ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ”. Compare also Vallabha : “ शक्राङ्गीताः सपक्षाः पर्वता जलाद्रिं प्रविष्टा इत्यागमः ”. See readings.—मध्यमे, Châritravardhana and Sumativijaya explain it as : “ शत्रुमण्डलात्परस्ताद्वर्तमानं मित्रभूमिपति. ”

P. 399. St. 8.—रसातलान्, i. e., पातालान्. This ablative is to be construed with उद्ग्रहन् in the next line.—अच्छम्, Châritravardhana explains : “ अस्य सिधोः प्रलये प्रवृद्धमतण्वौर्वरपरमावर्दानामधःपातादच्छमपमल-म् &c. ” Dinakara too has the same.—प्रयुक्तोद्ग्रहनक्रियायाः, Châritravardhana analyses : “ प्रयुक्ता उद्ग्रहनस्योद्धरणस्य ऋक्या व्यापारो यस्यास्तथोक्ता-याः ”. ‘ The Varāha form was chosen ’, says the Vāyu Purāṇa, ‘ because it is an animal delighting to sport in water. ’ “ जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरन् ”. But it is described in many Purāṇas as it is in Vishṇu (देवयज्ञमयं रूपं) as a type of the ritual of the Vedas The elevation of the earth from beneath the ocean, in this form, was, therefore, probably at first an allegorical representation of the extrication of the world from a deluge of iniquity, by the rites of religion. The Bhāgavata describes the Varāha as issuing from the nostrils of Brahmā, at first of the size of the thumb and presently increasing to the stage of an elephant. Cf. “ यदेकः सर्वसत्त्वानां महीं मशं महाम्भसि । अस्या उद्धरणे यन्नो देव देव्या विधीयताम् । परमेष्ठी न्वपि मध्ये तथासन्नामवेक्ष्य गं । कथमेनां समुच्चये इति दध्यौ धिया चिरं ।

सृजतो मे क्षितिर्वाभिः प्राच्यमाना रसां गता । अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ।
यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे । इत्यर्भाध्यायतो नामाविवरतामहसानघ । वरा-
हतोको निरगादङ्कुष्ठपरिमाणकः ।" See also Vishnu Purāna, Bk. I. Adh. 4.

"ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् &c." प्रलयप्रवृत्तम्, Pralaya means the final
day of the world or कल्पान्त. See Vishnu Purāna, Bk. I. Adh. 3. "कृतं
त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगं । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने । ब्रह्मणो दिवसे
ब्रह्मन् मनवश्च चतुर्दश । भवन्ति परिमाणं च तेषां कालकृतं शृणु" &c. Fifty years
of Brahma's life are said to have passed and the present is called
the श्वेतवाराहकल्प. We are living in the first day of Brahma's 51st
year.—सुहृत्तवक्त्रावरणं बभूव. All the southern Mss. of Mallinātha's
commentary, excepting the group, A. D. (i. e., four Mss.) read
वक्त्रावरणं. From the way in which he explains the expression it may
be said with greater certainty that he had before him for his com-
mentary the text of वक्त्रावरण and not वक्त्राभरण. Although the ma-
jority of southern Mss. sides with वक्त्राभरण I would still prefer to read
with A. D. that is the four Mss. containing the correct text of
Mallinātha. There is no doubt whatever that that is the original
reading of Kālidāsa which Mallinātha selected for his commentary,
and that the one chosen by the majority of southern Mss. having
the commentary of Mallinātha is spurious. See readings. On this
epithet Hemādri remarks: "विवाहकाले स्त्रीविवाहं हि बहुमुखावगुण्टनं क्रियते."

P. 399. St. 9.—सुखार्पणेपु The plural is used for the sake of
metre.—अनन्य &c. Cf. Hemādri: "न अन्येषां मामान्यं कलत्रं यस्य सः । यस्य
कस्यापि पुंसः कान्ताधरस्य पानं स्वस्याधरदानं युगपत्र संभवति । अस्य तु संभवत्येव-
त्यनन्यसामान्यत्वं." And Chāritravardhana has the following; अवरोऽपि
कामी धात्रीपुत्र्यायुपदेशमंत्रेणैव चूचनादौ प्रौढकान्तामुखं पिबति स्वयं च तदधरखण्डने
समर्पणं वा कुशलः सन् ताः पाययतीति छायार्थः । अन्येषु पुरुषेषु बद्धानां सुंदरीणां सम-
कालमधरखण्डनं पायनञ्च न संभवतीत्यनन्यसाधारणत्वं." Sumativijaya has the
same.—दानदक्षः, Chāritravardhana renders दानं by "खण्डने समर्पणे च."
—स्वयं पिबति. Here Hemādri remarks: "तामां तत्र प्रवेक्षन्."—पाययते,
Hemādri remarks: "तासु तस्यैकासुतन्वात्", and further discusses: "शा-
च्छासाह्वाव्यावेषां युक्," Pānini, VII. 3. 37. इति युक्. "न पादभ्याडचमाडचसप-
रिमुहश्चिन्नतिवदवसः", Pānini, I. 3. 89. इति पदस्यैवपदं नास्ति । अकर्तुः फले पर-
स्मैपदं स्यादेव । पाययति सोमं याजकः." Chāritravardhana too holds the
following discussion. "निरागणचलनार्थेभ्यश्च" Pānini, I. 3. 87. इति प्रावरस्य
परस्मैपदस्य "न पादमी" इत्यनेन निषेधात् "पिचश्च" Pānini, I. 3. 74. इत्या-
त्मनेपदं."

P. 400. St. 10.—तिमयः, Chāritravardhana renders it by "महाम-
त्स्याः," and Hemādri has the following: "आस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शनयोजन-

विस्तृतः । तिर्गिलगिलोऽप्यस्ति ताहिलोऽप्यस्ति राघवः ” । राघवो मत्स्यभेदः । “महा-
मीनपभेदेऽपि जलधे राघवः स्मृतः ” इति विश्वः—समीलयन्तः, Hemādri ex-
plains : “ भोज्यनिर्गमनशङ्कया मुखसंकोचस्तस्मादुत्पन्नेन जलनिर्गमः । मत्स्यविशेषा-
णां मूर्ध्नि रन्ध्रमिति प्रसिद्धः ” And Vallabha has : “ मीनानां शिरसि विवर-
मिति प्रसिद्धं ”—ऊर्ध्वं वितन्वन्ति, On this Chāritravardhana remarks :
“ इति तेषां स्वभावाक्तिः ” See readings.

P. 400. St. 11.—मातंगनक्रैः, Hemādri explains : “ मातंगरूपाः नक्रा,
जलचरास्तैः । शाकपाथिवादिः । जलगर्जरित्यर्थः ” And Chāritravardhana says :
“ मातंगाकारनैर्जलहस्तिभिः । यद्वा । मातंगाश्च नक्राश्च तैः ” And further He-
mādri observes : “ यावन्तो दृश्यन्ते नरकरिदृगादयः स्थले जीवाः । तावन्तः सलिले-
ष्वपि जलपूर्वस्ते तु विज्ञेयाः ” इति हलायुधः । भट्टीकाव्ये च । “ बभुरुदकनागगण्य
वेलातटशिखरिणो यत्र ” Cf. also : “ घोरजलदन्तिसंकुलमष्टमहापंककाहलजलावासम् ॥
आरीणं लवणजलं समिद्धफलवाणविद्धघोरफणिवरम् ” इति.

P. 400. St. 12.—विस्फूर्जथु, Chāritravardhana explains it as,
“ विस्फूर्जितेन (is his reading) वृद्ध्याधिक्येन निर्विशेषाश्रलचरंगतुल्या वेलानिला
यत्र । प्रसृता इति तरंगसाम्यहेतुः ” Hemādri too has the same.—महोर्मिविस्फूर्-
जथुनिर्विशेषाः, ‘ Who do not differ from the shining appearance of
the large waves.’ The poet means that the serpents which lay at
length on the beach and looked exactly like the waves of the
ocean that beat near them, could only be recognized to be serpents by
the lustre of the gems in their hoods, now made more brilliant by
the sun’s rays shining upon them. Chāritravardhana rightly inter-
prets व्यज्यन्ते by प्रगटन्तिवन्तः, Cf. also Vallabha : “ लहरीभ्रान्तिविभ्राणा
इत्यर्थः ” For a similar idea compare, दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्रहृदिभोगैः प्रश-
स्तासितरत्ननीलैः । रराज सर्पावलिरुहसन्ती तरङ्गमालेव नभोऽर्णवस्य ”.

P. 401. St. 13.—केशादपक्रामति शङ्खयुथं, Hemādri explains : “ त-
वाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसामिवेगात्पर्यस्तं पतितमूर्ध्वेष्वङ्कुरेषु प्रोतानि मुखानि
यस्य तत् । यद्वा । तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु कथंचित्पर्यस्तमूर्ध्वङ्कुरप्रोतमुखमेव शङ्खयुथ-
मूर्ध्ववेगात्सहस्रापक्रामति गच्छति.” And Chāritravardhana has, “ तवाधरस्पर्धिषु
सादृश्यं गतेषु विद्रुमेषु प्रवालमूर्ध्ववेगाच्चरद्भ्रयात्सहसा पर्यस्तं क्षिप्तम एव विद्रुमाणामूर्ध्व-
ङ्कुरेषु प्रोतं लभं मुखं यस्य तच्छेखयूथं वृन्दं कथंचित्केशादपक्रामत्यपसर्पति.”—अप-
क्रामति, Hemādri discusses : “ वा भ्राश्रलाश्रममुक्रमुक्रमुत्रसिनुटिलपः,” Pāṇini,
III. 1. 70. इत्यादिना क्रमः इयन् विकल्पः । “ क्रमः परस्मैपदेषु ” Pāṇini, VII.
3. 76. “ इति दीर्घः ” Hemādri derives शङ्ख as “ शमेः खः ” Unādi Sūtra
102, S. K. p. 323. शंख इत्येवमादीनां “ उणादयो बहुलं ” Pāṇini, III. 3. 1.
“ इति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति इति काशिका. ”

P. 401. St. 14.—पर्यासि पातुं प्रवृत्तमात्रेण, Chāritravardhana ex-
plains this by “ वारीणि पातुं प्रवृत्तमात्रेणावर्त्तस्य जलभ्रमस्य वेगाद्रेगवशाद्धमता घनेन ”

मेघेन कृत्वायं समुद्रः &c. " And Vallabha by " जलमादातुं कृतोपकरणेन &c. " And Dinakara by: " जलानि पातुं प्रवृत्तमात्रेण पूर्वभागेन जलं सृशता आवर्त्तस्य जलध्रमस्य वेगवशान्द्रमता मेघेन कृत्वायमाधिः " &c.—भ्रमता, like the churning-handle which at the time of the great oceanic churning here alluded to consisted of mount Mandâra.—भूयिष्ठं, Hemâdri explains, " अतिशयेन बहु इति भूयिष्ठं । " बहोर्लोपो भू च बहोः " Pânini, VI. 4. 158. " इष्टस्य यिद् च " Pânini, VI. 4. 159. Cf. S'i. VI. 74. साटोपमुर्वामानिशं नदन्तो येः श्रवयिष्यन्ति समन्ततोऽमी । तान्येकदेशान्निभृतं पयोधिः सांऽम्भांसि मेघान् विवर्ता ददर्श. " The legend of the churning of the ocean is given in many Purânas. See Râmâyana Bâlakânda, Canto 45. " पूर्व कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधामिकाः । ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनां । अमराः विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः । तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चितां । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै । ततो निश्चित्य मथनं योक्त्वं कृत्वा च वासुकिं । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः &c. " This probably refers to the phenomenon of water sprout.

P. 402. St. 15.—अयश्चक्रनिभस्य, Analyse अयसो लोहस्य चक्रं तन्निभस्य समानस्य.—तमालतालीवनराजिनीला, Hemâdri explains, " तमालानां च तालीनाश्च वनराज्या नीला । धारापक्षे वनराजिवर्त्नीला. "—लवणाम्बुराशेः, Analyse लवणश्चासाम्बुराशिश्च तस्य.—कलङ्कुरेखेव आभाति, Sumativijaya quotes the following from अभिधानचिंतामणि—“ वृद्धिरम्भसः. ”

P. 402. St. 16.—वेलानिलः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. " वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः " इति विश्वः ।—संभावयति is equivalent to मण्डयति.—आयताक्षि, Châritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and others read आयताक्षं and construe it attributively with आननं.—मण्डनकालहानेः, Objective genitive. Châritravardhana explains it as " कुङ्कुमादिना त्वया क्रियमाणस्य मण्डनस्य कालहानेः कालक्षेपस्याक्षममसहमानं &c. " And Hemâdri has: " मण्डनस्य कालहानेः समयातिक्रमस्य अक्षमं मां वेत्तीव । चुंवने दष्टाध-रत्वान्मण्डनविलम्बमसहमानं मां ज्ञात्वा वायुस्ते मुखं संभावयतीत्यर्थः. "—विम्बाधर-चन्द्रगुणं, Hemâdri explains it as " विवाधरे बद्धा तृष्णा येन तं । विम्ब्याः फलं विम्बं विम्बाकारः अधरः विवाधरः । शाकपाथिवादित्वात्समासः । अन्यथा । " उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे, " Pânini, II. 1. 56. इति समासे सति अधरविम्ब इति स्यात् । तथा च वामनः । " विम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपित्वाम् " इति । यद्वा । विम्बमधरं हीनं यस्मादिति. " Translate the aphorism:—' A case-inflected word denoting subject of comparison is compounded with the words व्याघ्र 'tiger,' &c., the latter being the standard of comparison, and in construction with the former; and the compound is तत्पुरुष; provided that any word expressing the common characteristic (सामान्य) as explained above, is not employed. '

P. 402. St. 17.—सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं, 'strown over with pearls that are thrown out from the oysters broken on the strands.' Hemādri : "सैकते भिन्नाभिः शुक्तिभिः पर्यस्तं पतितं मुक्तापटलं यत्र तत् । सैकतभिन्नशुक्तीति भिन्नं पदं वा." Chāritravardhana : "सिकतामयो देशः सैकते तत्र भिन्नाभ्यो विवृतमुखीभ्यः शुक्तिभ्यः पर्यस्तं पतितं मुक्ताफलानां पटलं वृन्दं यत्र तत्." And Vallabha : "पुलिनविदारणशुक्तिपतितमौक्तिकप्रकरं."—आवर्जितं, Hemādri explains : "आवर्जितानां पूगानां क्रमुकानां माला पङ्क्तिर्यत्र तत् । यथा कुमारसंभवे । "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां." And Chāritravardhana has : "आवर्जितानमिता पूगानां गोवाकतरूणां [गूवाततरूणां Mss.] माला श्रेणिर्यत्र तत्."

P. 403. St. 18.—मृगप्रेक्षिणि, On this epithet Hemādri remarks, "मृगप्रेक्षिणीति साभिप्रायं । मृगो हि पश्चात्पश्यति." Cf. also "ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहृन्पतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः" इति S'a. I.—तावत् Hemādri renders it by आदौ, and Chāritravardhana and Sumativijaya remark, "तावदित्युपहासे."

P. 403. St. 19.—कचिन्पथा संचरते सुराणां &c., For a parallel idea compare Buddhacharita, Canto VI. Stanza 68. "कचिन्पदभ्यौ विललाप च कचिन् । कचिन्प्रचरखाल पपात च कचिन् । अतो ब्रजन्भक्तिवशेन दुःखितश्चचार बह्वीरवशः पथि क्रियाः" ॥—पततां, Hemādri explains, "पतत्पत्रयाण्डजाः" । देवानामूर्ध्वः पंथास्तदधो वातानां । तदधो मेघानां । तदधः पक्षिणामिति क्रमः । आदियमकं । देवपथगतिमाह. "Chāritravardhana explains it in the same way as Hemādri.—सुराणां पथा. This is higher than the region of the clouds, and this last is higher in its turn than that in which the birds fly.

P. 403. St. 20.—महेन्द्रद्विपदानगन्धी, Hemādri analyses, "महेन्द्रद्विपस्य ऐरावतस्य दानस्य मदस्य गन्धोऽस्यास्ताति । इति सौरभ्यमायं." And further Hemādri remarks, "महेन्द्रद्विपदानगन्धीत्यत्र गन्धशब्दस्याल्पपर्यायत्वादल्पस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोर्मायं," and Chāritravardhana says, "एतेन सौगन्ध्यं."

P. 404. St. 21.—द्वितीयं, The first being that which she already has round her wrist.—उद्भिन्नबलयः, Hemādri explains, "उद्भिन्नं प्रकाशितं विद्युद्बलं येन स घनः"—आमुञ्चतीव, 'appears to give.' Cf. Hemādri : "वध्वर्ताव ददातीव."—करेण स्पृष्टः, Hemādri remarks, "करेणेति घनमार्गसंचार उक्तः"—चण्डि, Here Hemādri remarks, "सवियुतं घनं दृष्ट्वा श्यामवर्णसाम्याद्रामः स्यन्तरयुक्तः इति संतायाः कोपोऽभूदिति चण्डिपदं," and gives the substance of the verse in the following words; "विद्युद्भूयितं मेघं दृष्ट्वा नीलान्पलदलव्यामो रामः स्यन्तरयुक्त इति संताया वर्णसाम्यात्कोपवचनव्यर्थः." And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : "विद्युत्कं मेघमालोक्य वर्णसाम्याच्छामोऽसौ रामः स्यन्तरसंगीति संतायाः कोपं समुत्पन्नं ज्ञाताभिप्रायस्य चण्डोति संबोधनं" The Southern and the Dec-

can Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः” इत्यमरः।

P. 404. St. 22.—नवोदजानि, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पर्णशालाटजोऽखियाम्” इत्यमरः।—चरित्रभूतः, Chāritravardhana analyses, “चरिं वल्कलं विध्रतीति चरित्रभूतो मुनयः.” And Hemādri remarks, “चरिचरिवरपञ्चरमित्यत्र चरिं वाचित्वक् [वाधीत्वक् Ms.,] ? इति क्षीरस्वामी.”—जनस्थानं, Hemādri explains it by “खरदूषणादिवासं.”—आश्रममण्डलानि, Hemādri renders it by “आश्रमदेशान्,” and Chāritravardhana and Sumativijaya interpret it by “आश्रमसमूहानि.”—अध्यासते, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “परिपालयन्ति.”

P. 405. St. 23.—भ्रष्टं नूपुरं मयादृश्यत, When Rāvana carried away Sītā, she, in her way to Lankā, dropped a foot-ornament, hoping that it might give her husband a clue to the direction in which she was taken away, if ever he chanced to pass by the way. See Rāmāyana Āranyakāṇḍa, Canto 52. “चरगानूपुरं भ्रष्टं वेदेद्या रत्नभूषितं। विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले।” Also 64 canto of the same. “पश्य लक्ष्मण वेदेद्याः कीर्णाः कनकविन्दवः। भूषणानां हि सौमित्रं माल्यानि विविधानि च.” With reference to this foot-ornament Chāritravardhana very ingeniously alludes to the orthodox practice still existing in the old school of the pious Brāhmanas of making a संकल्प or a solemn vow to perform a daily observance of the *Mantra* generally known as अजपा after the morning ablutions attended with the necessary sacred precepts connected therewith. He observes, “अस्मिच्छ्लोकं कालिदासकविरिट्देवतमंत्रं व्यक्षिपदिति मंत्रदायः। स च नूपुरपर्यायवाचिन्वाट्टमः” इति जेयः॥ “मञ्जरीं नूपुरोऽखियाम्॥” Dinakara too, as might be expected, has the same observation. “इह पश्य कविरिट्देवतमंत्रं चिक्षेपति मंत्रदायः.” The *Mantra* consists of the syllable “हंसः.” By inhaling one's breath the syllable हं is produced and by exhaling the breath the syllable सः is also brought forth; and thus it indicates the mystic syllable सोऽहं of the Vedānta doctrine. The *Mantra* that is given in the Tantra book is as follows:—“उद्गमैरेव निःश्वसैर्मम इत्यक्षरद्वयम्। तन्मात्रप्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः॥ नाभेरुद्वयस्य निःश्वमाद्भ्यासोऽयं व्यवस्थितः। षट्श्वसैर्भवेन्प्राणः षट्प्राणा नाडिका मताः॥ षट्शिर्वाङ्घ्रस्त्वहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः। एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानधिकमीश्वरि॥ जयति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयी परा। विना जपेन देवेश जपो भवति मन्त्रिणः॥ अजपयं ततः प्रोक्ता भवनाशानि कृन्तनी” इति॥ Thus a pious Brahmana who after morning devotions makes a संकल्प of this अजपा or अजपात्रय has not to mutter any actual जप; but the breaths he takes in and gives out during

day and night make up that जप. The number of the breaths generally amount to 21,600.—बद्धमौनं, On this epithet Hemādri makes the following observation: “यः किल विरही सोऽवश्यं भुवि पतति मौनी भवति.” And Châritravardhana has, “अपरोऽपि विरहदुःखवान्भूमौ पतितो मौनतामुपयाति.”

P. 405. St. 24.—आवर्जितपल्लवाभिर्मागमदर्शयन्, On this epithet Hemādri makes the following remark: “अन्यापि सखी करपल्लवेन प्रियाया मार्गं दर्शयति । लतादिषु चेतनाकार्याङ्गीकारात्सीतायाः प्रभावेन वा नम्रत्वेनानभिभूतां गमननिवारणाय सीतया हस्तेन धारणानम्रत्वमिति कश्चित् । भीरुशब्देन संज्ञापूर्वकत्वात्संबुद्धौ न गुण इति कश्चित् । मनुष्यजातौ बाहुल्येन प्रयोगात् । “उङ्कुतः,” Pāṇini, IV. 1. 66. “इत्युङ्कतस्य प्रयोग इति वयं । मार्गानुदेश उक्तः.”

P. 405. St. 25.—दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः, Through grief at the capture and carrying away of Sītā by Rāvana. Cf. Châritravardhana: “भक्षणाद्विरताः.”—मां scil. त्वामन्विष्यन्तः.—व्यापारयन्त्यः &c., ‘directing their eyes towards the southern quarter.’ Cf. Hemādri: “दक्षिणदिगवलोकनात्सीता रावणेन नीतेत्यकथयन्.” Châritravardhana and Sumativijaya have: “दक्षिणदिगवलोकनेन रावणेन हतां सीतामकथयन्नित्यर्थः.” See Rāmāyana Āranyakāṇḍa, Canto 64. “एते महाभृगा वीर मामिक्षन्ते पुनः पुनः । वक्तुकामा इव हि मे इंगितान्युपलक्ष्ये । तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह । क सीतेति निरीक्षन् वै द्राक्ष्यसंरुद्धया गिरा । एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते भृगाः सहसोत्थिताः । दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभस्थलं । मैथिली द्वियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यतः” —उत्पद्मराजीनि, analyse, “उद्धताः पद्मराजयः पद्मपंकज्यो येषां तानि.”

P. 406. St. 26.—माल्यवतः, Cf. Hemādri: “माल्यवान् पारियावकः.” According to the legend this mountain rises from the base of the Meru.—पुरस्तात्, ‘Yonder.’—नवं पयो यत्र विस्फुटं &c., that is, ‘where I shed tears at the approach of clouds and the fall of rain.’ See Rāmāyana Kishkindhākāṇḍa, Cantos 27-28. “तदा स वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च । वसन्माल्यवतः दृष्टे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽयं जलामगः.” Cf. Hemādri: “अत्र वर्षतुः दुःखेनातिवाहितः इत्यर्थः.” And also Châritravardhana and Sumativijaya: “वर्षाकालस्तु त्वद्विरहदुःखेनातिक्रान्त इत्यर्थः.”

P. 406. St. 27.—शिखिनां, Hemādri remarks: “शिखिग्रहणं प्रशंसार्थः.”—अर्धोद्गतकेसरं, Hemādri analyses, “अर्धं यथा तथा उद्गतानि केसराणि यस्माच्च.”

P. 406. St. 28.—घनगर्जितानि, Hemādri analyses, “घनानां मेघानां गर्जितानि । यद्वा । घनानि च तानि गर्जितानि.”—तवोपगुदं ‘an embrace to thee.’ Hemādri says, “उपगूढमिति शेषविवक्षाभावात् । “अधिगर्थदयेशां कर्मणि,” Pāṇini, II. 3. 52. इति न पठ्यी.”—कम्पोत्तरं, Châritravardhana explains it to mean, “जलदगर्जितभयात्सकम्पया त्वया क्रियमाणमिति यावत्.”

P. 407. St. 29.—आसारसिक्त &c. “The vapour rising from the ground recently watered by a shower of rain is here compared to the sacrificial smoke of the altar, that has to be taken by a married couple at the time the marriage ceremony is performed. See St. 22, Canto VII. Sumativijaya quotes the following from अभिधानचिंतामणिः “आसारो वेगवान्वर्षः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss “धारासंवात आसारः” इत्यमरः ।—नवकन्दलैः, Hemâdri explains it as “द्रोणी पर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्पि” इति शब्दार्णवः । तथा विक्रमांवेर्शाये । “आरक्तगजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्वर्षे स्मरयति मां लोचने तस्याः” इति. Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “तादृशनवकन्दलदर्शनाच्चमुखशोभास्मृतेत्यर्थः.”

P. 407. St. 30.—खेदात्, Châritravardhana explains this to mean “थमात्,” “Through fatigue:” “दूरादवतीर्णत एव खेदाच्छ्रमादृष्टिः पंपानाच्चः सरसः सलिलानि वारीणि पिबन्तीव सादरं पश्यतीत्यर्थः । अन्योऽपि पथि भ्रान्तः पानीयं पिबति,” the fatigue according to him being caused by the sight having to descend to the waters from a great height. Vallabha does not differ from him when he says, “खेदाच्छ्रमादमूनि पंपासलिलानि पिबन्तीव । साभिन्नाशदर्शनात्पंपाजलानि ग्रसतीव । किं भूता दृष्टिः । दूरावतीर्णा खिन्ना विप्रकृष्टा-वगूढा.” And Hemâdri has: “दूरावतीर्णोऽम्भःपानं युक्तं.”—उपान्तवानीर-वनीपगूढानि, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain it to mean “उपान्ते समीपदेशे तटभागे वा वानीराणां वनैः कुञ्जहवगूढान्याच्छादितानि वेदितानि वा.”—आलक्षपारिप्लवसारसानि, On this epithet Hemâdri remarks, “इत्यादरहेतुः.”

P. 407. St. 31.—रथाङ्गनाम्नां, Hemâdri interprets it by “को-कानां.” But Châritravardhana in his explanation agrees with Mallinâtha.—सस्पृहं, On this Hemâdri observes: “ममापि कदैव स्यादिति सस्पृहमित्यर्थः.” And Châritravardhana and Sumativijaya have the following to say: “ममाप्येवं कदा भावीति सामिलापमालोचनार्थः.”

P. 408. St. 32.—सौमित्रिणा सालमहं निषिद्धः, Châritravardhana and Sumativijaya explain it to mean, “रुदन्सौमित्रिर्नोसौ सीतेति निवारयमासे-त्यर्थः.”

P. 408. St. 33.—विमानान्तरलम्बिनीनां, ‘Hanging from the ends of the balloon.’ Châritravardhana reads “अमूर्धमानान्तरलम्बिनीनां” and explains: “कीदृश्यां विमानस्य पुष्पकस्यान्तं नैकट्यं तत्र विलम्बिनीनां लम्बमानानां &c.”—खसुत्पतन्त्यः, On this Châritravardhana observes: “स्वजातीयारावध्रमात्प्रत्युद्धीयमानाः.” And Hemâdri has: “उत्पतनं च स्वजातीयशब्दध्रमात्.”

P. 409. St. 34.—उन्मुखकृष्णसारा, On this Hemādri remarks : “उन्मुखत्वं तु विमानघटिकाशब्दश्च वणात् । नीलश्यामाराभावलोकेन शब्दबुद्ध्या उन्मुखाः कृष्णसारा मयूरा इति वा. ” And Châritravardhana has, “नीलोत्पलदलामिरामं रामं विलोक्य जीमूतोऽयमिति भ्रान्तेर्मयूराणामुन्मुखत्वमिति भावः । उक्तञ्चान्यत्र । “वीक्ष्य राघवमुपात्तकार्मुकं । सेन्द्रचापनवमेघशङ्कया । तत्र तत्र ननुतुः शिखण्डिनः । दर्शनादुपरि बाहोऽनुमुखाः ” इति । उपरि विमानदर्शनादौन्मुख्यं. ” Sumativijaya and Vijayanandasiris'varacharanasevaka also produce the same.

P. 409. St. 35.—स्मरामि सुतः, ‘I remember to have slept.’ See readings.—अत्रानुगोदं, On this epithet Hemādri cites the following from शब्दभेदप्रकाश. “गोदा गोदावरीनयां मथुरा मथुरापुरि । कविकं कविकायां च स्याद्देवैश्चौ गवेभुका ” इति. And Châritravardhana has the following: “समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते ” इति न्यायादनुगोदमिति पदैकदेशप्रयोगोऽयं । “भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा ” इतिवत्.

P. 410. St. 36.—प्रभंशयां यो नहुषं चकार, The twisting of verbs into their component parts (with or without an intervention of a word) seems to be a most favourite mode of use with our poet. Cf. R. IX. St. 61. XVI. St. 86. And also Buddhacharita, Canto VI. stanza 58. “पूजामिलाषेण च बाहुमान्यादिवौकसस्ते जगृहुः प्रविद्धं । यथावदेनं दिवि देवसंघा दिव्यैर्विशेषैर्महयाञ्च चक्रुः ” ॥ The legend of Nahusha is given at length in Mahâbhârata Udyoga Parvan Adhs. 10-16. Nahusha was the son of Âyus the eldest son of Purûravas, and father of Yayâti. This king is mentioned by Manu as having come into conflict with the Brâhmanas, and his story is repeated several times with variations in different parts of the Mahâbhârata as well as in the Purânas, the aim and object of it evidently being to exhibit the retribution, awaiting any man who derogates from the power of Brâhmanas and the respect due to them. “By sacrifices, austere fervour, sacred study, self-restraint, and valour, Nahusha acquired the undisturbed sovereignty of the three worlds.....Through want of virtuous humility the great king Nahusha was utterly ruined.—Manu. One version of the story says that he aspired to the possession of Indrâni, wife of Indra, when that god had concealed himself for having killed a Brâhmana. A thousand great Munis bore the litter of Nahusha through the air, and on one occasion he touched with his foot the great Agastya, who was carrying him. The sage in his anger cried out, “Fall, thou serpent,” and Nahusha fell from his glorious car and became a serpent. Agastya, at the supplication of Nahusha, put a limit to the curse ; and according to one version, the doomed man was released from it by the instrumentality of Yudhishtîra, when he threw off his huge reptile form, became

clothed in a celestial body, and ascended to heaven." See also *Brahma Vaivarta Purāna Krishna Janma. Uttar.* Also *Padma-Purāna*; and also *Wilson's Vishnu Purāna, Vol. IV. p. 45 note.* compare *Buddhacharita, Canto XI. verses 14 and 16.* "भुक्त्वापि राज्यं दिवि देव-
तानां शतक्रतौ वृत्रभयात्पनष्टे । दर्पान्महर्षानपि बाहयित्वा कामेष्वतृप्तो नहुषः पपात " ॥
And " बलेर्महेन्द्रं नहुषं महेंद्रादिन्द्रं पुनर्ये नहुषादपेयुः । स्वर्गे क्षितौ वा विषयेषु तेषु को
विश्वसेद्भान्यकुला कुलेषु " ॥ I quote from *Vanaparvan Adh. 180*, where he
was himself relating the legend of *Yudhishtira*. " नहुषो नाम रा-
जाहमासं पूर्वस्तवानघ । प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप । क्रतुभिस्तपसा
चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्रातोऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्यं समासाय
दयो मामविशच्छदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम । ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य
ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशामानीतः श्रुतिवीपते. " Hemādri says, " प्रभं-
शयामिति नहुषविशेषणं वा. " And *Châritravardhana* and *Sumativijaya*
produce the following legend. " पुरा किल पुरुवंशे नहुषाख्यो नृपस्तपोमहिम्ना
शक्रपदं प्राप्य शचीमचीकमत । सा च सुराचार्यपेरितागस्त्यादिमुनिजनवाह्यं चतुरस्रया-
नमारुह्य यदायास्यसि तदा उररीकरिष्यामीत्युवाच । सोऽपि तद्भोगवद्वादरस्तथा कृत्वा
मन्दगामिनमगस्त्यं सर्वं सर्पेति जल्पन्पादेनाताडयत्समुत्पन्नमन्युः सोऽपि " सर्वो भव "
इति तं शशापेत्याख्यायिका. "—*आविलाम्भः परिशुद्धिहेतोः*, Cf. *Châritravard-
dhana*: " अगस्त्यादये जलानि प्रसीदन्तीत्यागमः. " The star *Agastya* or *Canopus*
rises about the 16th July. See note to *St. 21, Canto IV.*
—मचोनः पद्मात्, Hemādri interprets it by " आकाशात् ". For this
Prayoga see our note to *St. 61, Canto IX.*—भौमः, On this Hemā-
dri, *Châritravardhana* and *Sumativijaya* make the following re-
mark, " इति दिव्यस्थानाधिक्या । स्वर्गेऽपि तस्याश्रमसंभवात्. "

P. 410. *St. 37.*—*त्रेताग्निधूमाग्रम्*, 'the top of (the columns of) smoke rising from the three-fold fire.' The Southern and the Deccan Mss. of *Mallinātha's* commentary omit " वृषादरादित्वादेत्वम् " as cited by the Northern Mss. Cf. Hemādri. " त्रित्वमितः त्रेता स चासौ अग्निश्च त्रेताग्निः । " " त्रेतात्वग्नित्रये युगे. " The fires here alluded to are, *गार्हपत्य*, *आवहनीय* and *दक्षिणाग्निः*.—अग्रं, because the balloon was passing high in the sky above the sacrificial place.—*आक्रान्तविमान-
मार्गो*, Hemādri analyses, " आक्रान्तो व्याप्तो विमानस्य मार्गो आकाशो येन तत्. " Cf. Hemādri: " आक्रान्तविमानमार्गत्वं प्राणहेतुः. "—इदं, 'this that you see.'—*घ्रात्वा रजोविमुक्तः*, 'freed from all impurity by my smelling it.' Cf. Hemādri: " गंधस्याप्राणात्तद्रतो धूमस्याप्राणत्वमुपचर्यते. " The smoke arising from the sacrificial fire is sacred and purifying. *Châritravardhana* interprets it by " रजसः पापाद्रिमुक्तः &c. " —समश्नुते मे लविमानमात्मा, 'my soul enjoys lightness,' i. e. feels lightened or disburdened of the impurity (रजः). Cf. Hemādri: " भारभूतरजस्त्यागाह्युत्वं. "

P. 411. St. 38.—पञ्चाप्सरो नाम, Châritravardhana takes this to be the name of the tank and construes विहारवारि as an adjective, and seems to understand some such word as सरः after नाम. Cf. “विहारार्थं वारि यस्य तद्विहारवारि । पर्यन्ते वनं पर्यन्तवने । पञ्चभिरप्सरोभिः सह जलक्रीडनत्वात्पञ्चाप्सरो नामैतत्सरो । यथा रामायणे । “इदं पञ्चाप्सरो नाम तडागं सार्वकालिकं । निमित्तं तपसा तेन मुनिना मन्दकणिना ” इति प्रसंगतः. And Hemâdri explains this to mean, “पञ्चाप्सरो यत्र तत् । नाम प्रसिद्धं । पर्यन्तवने पतद्विहारवारि मेघानामन्तरे आलक्ष्यमिन्दुविम्बमिव दूरादाभाति । पञ्चाप्सरसः कीर्तनेन सा कुप्यतीति । मानिनीति पदे वनस्य श्यामत्वाभेघसाम्यं । जलस्य स्वच्छत्वादिन्दोः । माण्डक्यः पञ्चाप्सरोभिः क्रीडितुं तडागमकरोत् । तथा रामायणे । “इदं पञ्चाप्सरो नाम तडाकं सार्वकालिकं । निमित्तं तपसा तेन मुनिना माण्डकणिना.” The order of the words पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि would perhaps appear to justify Mallinâtha's interpretation rather than that of Châritravardhana, though not necessarily. But it would be preferable to interpret with Châritravardhana. Hemâdri appears to interpret with Mallinâtha. See readings. Sumativijaya too interprets with Châritravardhana. See Râmâyana Âranyakânda, Canto 9. “ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । ददृशुः सन्तितो रम्यं तडाकं योजनायतं ।प्रसन्नसालिलं रम्ये तस्मिन्सरसि शुभवे । गीतवादित्रनिघोषो न तु कश्चन दृश्यते ।इदं पञ्चाप्सरो नाम तडाकं सार्वकालिकं । निमित्तं तपसा राम मुनिना माण्डकणिना । स हि तेन तपस्तीव्रं माण्डक्यमिहामुनिः । दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये ।ततः कर्तुं तपोविधनं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः । प्रधानाप्सरसः पञ्च त्रियुचलितवर्चसः । अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः । नीतो मदनवचयत्वं देवानां कार्यसिद्धये । तत्रैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः । तडाके निमित्तं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहं । तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखं । रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितं । तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः । श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ” ॥

P. 411. St. 39.—पुरा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit पूर्वस्मिन्काले after पुरा.—कूटबन्धं &c., ‘enticed into the snare of the youth of five nymphs,’ a figure probably suggested by चरन्मृगैः सार्धं in the second line. The word कूट signifies any thing that is treacherous, any thing that appears harmless but is really not so. It primarily means deceit, trick or fraud and hence a trap for catching deer. Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “यथा कूटयंत्रेण संदानितानां कुरङ्गाणामन्यत्र गमनाभावस्तथा अमुष्यापि यतः स्यादिति । यौवनकूटयंत्रेण बद्धत्वादन्तस्ताभिरेव रमते इति भावः ”. And they explain: “यौवनमेव बन्धं कूटयंत्रमुन्मादार्थं &c.” And Hemâdri explains it to mean: “कूटेन बद्धयतेऽस्मिन्निति ”.—दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः, Hemâdri analyses, “दर्भाङ्कुरा एव दर्भाङ्कुरमात्रं तेन वृत्तिर्यस्य सः ” And further observes: “कूटबन्धोपादानं दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तित्वं च मृगसाम्यसूचकं.”

P. 412. St. 40.—प्रसक्तसंगीत &c, Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “प्रसक्तं समास्थं संगीतं यत्र तथाभूतोऽयं मृदङ्गानां घोषः शब्दः” And Hemâdri explains it to mean, “प्रसक्तं संगीतं नृत्यगीतवाद्यत्मके मृदङ्गानां घोषः,” and further observes: “प्रेक्षार्थं गीतवाद्यं तु सङ्गीतकमुदाहृतं” इति हलायुधः । सङ्गीतलक्षणं तु रत्नाकरे [सङ्गीतरत्नाकरे तु Ms.] । “नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रयं संगीतमुच्यते”.—चन्द्रशालाः, Hemâdri and Châritravardhana render it by “शिरोमृगाणि.” But चन्द्रशाला is a room on the top of a house, so called probably because it is intended for the enjoyment therefrom of moonlight—अन्तर्हितसौधभाजः, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain this to mean, “सरो-वरजलैरन्तर्हितमाच्छादितं सौधं । मुखया धवलितं गृहं सौधं । तद्भजनान्यन्तर्हितसौ-धभाक्तस्य.”

P. 412. St. 41.—हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां, Pandit observes, ‘this refers to what is called the पञ्चाग्निसाधनं, or a kind of mortification practised between four fires, one in front, one behind and one on either side, and the summer sun shining on the head as the fifth. The votary standing between these fires and heated by the sun over his head practises penance, with the view of obtaining supernatural powers.’ Analyse हवींषि भुज्यन्ते यैस्तेषां. Cf. Hemâdri: “एषाः काष्ठानि विज्यन्ते येषां तेषां । एषश्चन्द्रोऽकारान्तः” —सुतीक्ष्णः, Râma dwelt some time in the peaceful hermitage of this sage during his journey through the Dandakâ forest. See Râmâyana Âranyakânda, Canto 9.

P. 412. St. 42.—सहासप्रहितेक्षणानि, ‘In which they cast their eyes upon him as if through fear.’ Vallabha explains it to mean, “सर्वकत्रविकारप्रक्षिप्तकटाक्षानि”.—जनितेन्द्रशंकरः, Analyse जनिता इन्द्रस्य शङ्का भयं येन तं तथोक्तं.—व्याजार्थं &c., The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पुंस्यर्थोऽर्थं समेऽशके” इति विश्वः ।

P. 413. St. 43.—कुशसूचिलावं, Châritravardhana appears to interpret better than Mallinâtha, for he says, “कुशाः सूचय इवाल्पप्र-रोहान् लुनार्ताति । कर्मण्यण्.” That is, he takes it as an उपमितसमास. Hemâdri interprets it as: “कुशानां सूचार्लुनातीति लावस्तं.” His interpretation too is not happy.—सभाजने, Châritravardhana remarks: “प्रीत्युत्पादनार्थमेतत्,” and further observes, “निमित्तात्कर्मयोगे” I’ârtika 1490 । चर्मणि द्वीपिनं हन्तातिवत्सवमी । सभाजप्रीतिदर्शनयोरित्यस्माच्चौरादिकाहृद्यत् । शृगाणामिति कर्मणि षटी.” See Apte’s guide 92, p. 67. third edition.—इतः, Sumativijaya renders it by “अस्यां दिशि.”

P. 413. St. 44.—वाचंयमत्वात्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “वाचंयमपूर्दरौ” इति मुम् ।—किञ्चिन्, should be taken as an indeclinable adjective qualifying कम्पेन or as an adverb qualifying प्रतिगृह्य. किञ्चिन्मूर्धनः कम्पेन is then equivalent to मूर्धनं किञ्चित्कम्पित्वा.

P. 414. St. 45.—शरभङ्गनाम्नः, Râma lived in the hermitage of this Muni on his journey towards the south. See Râmâyana Âranyakânda, Canto 5.—मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत्, Cf. Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya, “शरभङ्गो महतेजाः प्रविवेश हुताशनं” इति रामायणोक्तिः. S'arabhangâ sacrificed himself to fire on a funeral pile. See Râmâyana Âranyakânda, Canto 5.

P. 414. St. 46.—भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु, Châritravardhana, Sumativijaya, and Vallabha interpret संभाव्यानि by प्राप्यानि, “अतिशयेन संभाव्यानि प्राप्यानि फलानि येभ्यस्तैषु” says Vallabha. “भूयिष्ठं बहुतरं संभाव्यानि प्राप्यानि फलानि येषु तेषु । पुत्रैश्चपि योज्यं” says Châritravardhana.—उपुत्रेऽपि स्थिता, Cf. Vallabha, “यथा पितर्युपरते सत्पुत्र आगन्तूनानन्दयति तथा तरव इत्यर्थः.”—तस्य, Châritravardhana takes this with आश्रमपादेषु. Hemâdri, Vallabha and Mallinâtha construe it better than Châritravardhana. Vallabha does not construe तस्य with अतिथीनां as Pandit observes. See his commentary.

P. 414. St. 47.—धारास्वनोद्गारिदरीमुखः, Hemâdri explains this to mean, “उद्गिरतीति उद्गारि धाराणां स्वनोद्गारि दरी एव मुखं यस्य सः । यद्वा । धारया स्वनन्तं उद्गारि उच्चरितं दरी एव गुंका एव मुखं यस्यासौ.” And further he observes, “वृषपक्षे धारास्वनः उत्कर्षस्वनः । दरीवन्मुखं यस्य । शृङ्गाध्रे लग्नः अम्बुद्वद्वपपङ्को यस्येति.” And Châritravardhana has the following : “धारास्वनां निरन्तरनिनदस्तदनुकारि वातपूरित्वादरीमुखं यस्य स तथा । अपरत्र । दरीतुल्यं मुखं यस्येति सः । शृङ्गाध्रे लग्नोम्बुद एव वपकीडावशात्पङ्को यस्य तादृशः.”—ककुच्चान, Hemâdri says, “ककुनकारान्तः । यवादित्वाद्वत्वाभावः.”

P. 415. St. 48.—विदूरान्तरभावतन्वी, ‘Thin on account of the intervention (*lit.* existence) of a long distance,’ *i. e.*, because there lies a great distance between it and us.—नगोपकण्ठे, Hemâdri discusses, “नगोपकण्ठे तृतायासवम्योर्वहुलमित्यभावाभावपक्षे रूपः.”

P. 415. St. 49.—यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी, Mallinâtha expounds this compound “यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोलं शोभी शोभते यः.” On this Pandit remarks that the meaning of the poet seems to be आपाण्डुकपोलयोर्यवाङ्कुरवच्छोभत इति *i. e.* the ear ornament (अवतंस) made of the Tamâla

leaves shone like blades of Yavas on the slightly white cheeks &c. ; and dissolves the compound thus : आपाण्डु च कपोलौ च आपाण्डुकपोलौ । यवाङ्कुरवदापाण्डुकपोलयोः &c. But the compound cannot give that meaning ; the adverb यवाङ्कुरवत् cannot, according to the rules, be placed so separate from the word it qualifies. And the meaning which Pandit assigns to the passage in question can also be inferred from the dissolution of the compound which Mallinātha gives. Mallinātha's way of expounding the compound is rather ambiguous. It is not clear to what epithet he construes यवाङ्कुरवत्.—मयावतंसः, On this epithet Hemādri remarks : “ वतंस इति पक्षे “ वटि भागुरिरङ्गो-पमवाप्योरुसर्गयोः ” इत्यङ्गोपः. ”

P 416. St. 50.—अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्, Analyse न निग्रहोऽनिग्रहः अनिग्रहेणाशिक्षया त्रासो येषां ते अनिग्रहत्रासा दण्डभयराहिता अपि विनीताः सत्त्वाः जन्तवो यस्मिंस्तत्—आविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावं, Châritravardhana analyses “ आविष्कृतः प्रकटीकृतः उद्ग्रतरः अधिकः प्रभावो यत्र तत्. ”

P. 416. St. 51.—सप्तविंशस्तोद्धृतहेमपद्मां, not after she was turned into the आश्रम by Anasūyā, but the epithet, like व्यम्बकमौलिमालाम्, is employed to signify how difficult was the task that Anasūyā undertook and performed.—अनसूया प्रवर्तयामास, Cf. Rāmâyana Ayodhyākāṇḍa, Canto 117. Bom. edi. “ दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरं । यथा मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता &c. ” On सप्तविं &c., Hemādri gives the following note : “ सप्तविंशत्यादिना आकाशस्थत्वं सूचितं । हेमपद्म इति पुण्यत्वं । सप्तक्षयस्तु वाराहसंहितायां । “ सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिग्यः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ पूर्वं भागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्यांगिरास्ततोऽग्निस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वायाः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ” इति । See Brihatsanhitā, Bibli. Indi. series p. 85. verses 1, 5, 6. ये तु प्रवराध्याये क्षयस्ते तु अष्टौ । तथा स्मृत्यर्थसारे । “ जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्राविमौतमाः । वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोवकारिणः ” इति Cf. also Ku. I. verse 16. “ सप्तविंशतावचितावशेषाण्यथो विवस्वान्परिवर्तमानः. ”

P. 416. St. 52.—समध्यासितवेदिमध्याः, ‘ taking their seats, as it were, in the middle of their Vedis.’ ‘ Vedi is the name of the space bounded by the enclosure round the bottom of the tree made for the reception and retention of water and manure. Vedi is also the name of any piece of ground consecrated for a seat of a sage engaged in devout meditation,’ says Pandit. Vedi or Vedikā means a raised spot of ground prepared for auspicious purposes ; a quadrangular spot before a temple or a palace ; it also means an open shade in the

middle of a courtyard &c. Cf. Mallinātha “वेदिः परिष्कृता भूमिः”. Châritravardhana translates वेदिबन्धः by “मूलपिण्डिका.”—निवातनिष्कम्पतया, Hemādri explains it to mean, “वातस्याभावो निवातं तेन निष्कम्पतया निश्चलतया &c.”—वीरासनैः, Hemādri and Vallabha define it as, “चतुर्वर्गचिंतामणौ तु व्रतांगभूतनियमप्रशंसायां गरुडपुराणे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनं.” And further Vallabha says, “अङ्गुष्ठाग्रैरुर्व-बाहुनिः सूर्यावलोकनं वीरासनं.” The definition which Mallinātha gives in his commentary is also given by Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya in their respective commentaries.

P. 417. St. 53.—राशिर्भणीनानिव गारुडानां, ‘like a heap of emeralds,’ referring to the emerald leaves of the tree.—सपञ्चरागः फलितो विभाति, ‘shines with his fruits (as if it were studded) with rubies.’—उपयाचितः, Hemādri defines, “दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः” इति.—प्रतीतः, Hemādri renders it by “प्रसिद्धः,” and Châritravardhana and Sumativijaya by “प्रख्यातः.”

P. 417. St. 54.—उत्खचितान्तरा, Analyse उत्खचितं प्रोतमन्तरं यस्याः साः.

P. 418. St. 55.—प्रियमानसानां, That the Rājahansas or flamingoes love to repair to the lake Mānasa during the rainy season when the waters of the rivers &c., become turbid is a poetic fiction or कविसमयप्रसिद्धिः. Cf. Sāhityadarpana “तोयाधारेऽखिलेऽस्मिन्प्रसरति मरालादिकः पक्षिसंघः । ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः.” It seems, however, that they were migratory birds.—कादम्बसंसर्गवतीव, On this Châritravardhana remarks: “कलहंसानामीषद्वसरयक्षत्वायमुनातरंगसादृश्यं । उक्तं च । “कादम्बास्तु कलहंसाः पक्षैः स्फुरति धूसरैः” इत्यभिधानचिन्तामणौ । अन्यत्र । कालागुरुः कृष्णागुरुस्तेन दत्ता पत्रावली यस्याः सा चंदनेन मलयजेन कल्पिता रचिता भुवः पृथिव्या भक्तिर्विच्छित्तिरिव.”—भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव, ‘like a piece of floor ornamented with white sandal, and bearing on it ornamental leaves described by means of black sandal.’

P. 418. St. 56.—रन्ध्रेष्विवालक्ष्य नभःप्रदेशः, Châritravardhana explains it to mean: “अन्यत्र । रन्ध्रेष्वालक्ष्य ईषद्वयो नभस आकाशस्य प्रदेशो यस्याः शुभा भवत्या शरदभ्रस्य शरत्कालघनस्य लेखेव । आकाशनीलिम्नो लोकप्रसिद्धिसिद्धत्वायमुनातरंगसाम्यं.” And Hemādri says, “नभो नीलमिति प्रसिद्धिः.”

P. 418. St. 57.—कृष्णोरगभूषणा, The black serpents are described as one of the uncouth ornaments of the god of Death.—भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः, ‘Broken into by the ripples of the Yamunâ, i. e., with whose stream the Yamunâ has mixed its waters.

P. 419. St. 58.—नास्ति शरीरबन्धः, Cf. Kâs'ikhandā Adh. 22. “स्नायायोऽभिषन्मोक्षमन्यान्कामान्विहाय च । सोऽपि मोक्षमवाप्नोति कामदातीर्थराज-
तः.” Cf. Hemādri: “तथा श्रुतिः । “सितासिते सरिते यत्र संगते ” इत्यादि ।
“या गतिर्योगमुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गंगायमुनसंगमे ”
इति स्मृतिः. And Châritravardhana and Sumativijaya have the
following: “सितासिते यत्र सरितौ संगमे तत्राप्सु पूता दिवमुत्पतन्ति ” इति । “ये
वै तन्वं विमृजन्ति धीरास्ते वै जना अमृतं भजन्ते ” इत्यन्या श्रुतिः.—अभिषेकात्पू-
तात्मनां, On this Hemādri remarks: “इति ज्ञानस्यापि महाफलत्वांक्तिः.”
—सत्त्वावबोधेन, Châritravardhana interprets it by “ब्रह्मज्ञानेन.”

P. 420. St. 59.—पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्, i. e. शृङ्गवेरपुरं. In some
Mss. शृङ्गवेरं.—जटाशु वज्राशु, Cf. Adhyātma Rāmāyana, “वटक्षीरं समा-
नाय्य जटामुकुटमादरात् । वदन्ध लक्ष्मणेनाथ सहितो रघुनन्दनः.”—निषादाधिपतेः,
Analyse निषादानां कैवर्तनामधिपतेः स्वामिनो गुहस्य.

P. 420. St. 60.—ब्राह्मं सरः, Hemādri explains: “ब्रह्मण आगतं
ब्राह्मं ब्रह्मकमण्डलोदित्यर्थः.”—बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति. ‘Whose origin,
sages declare, is the lake Bráhma, like as the Invisible Prin-
ciple is the origin of intelligence.’ Hemādri explains it to mean :
“बुद्धेरव्यक्तं मूलप्रकृतिकारणमिव । अनुत्पादितकार्याणि सत्त्वरजस्तमांसि मूल-
प्रकृतिः । यथा कुसूलस्य ब्राह्मो विष्णावव्यजिताव्यक्तावित्यत्राशब्दादव्यक्तं प्रकृतिरिति
क्षीरस्वामी.” And Châritravardhana has: “बुद्धेर्महत्त्वस्य कारणं प्रकृतिं
कथयन्ति । “कथयन्त्येवं सांख्या महदायाः प्रकृतिविकृतयः सत ” इति । “प्रकृतेर्म-
हान्तस्तोऽहंकारस्तस्माद्विषयः षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ” ।
“अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चै-
व ” Sāṅkhya Kārikā verses 22-24. तत्त्वकौमुद्यां प्रस्तावादलेखि ।” And
Vallabha has: “यथा सांख्या योगिनोः बुद्धेरव्यक्तं कारणं वदन्ति । यदुक्तं । “अ-
व्यक्ताद्रव्यकयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ” इति ।
अव्यक्तात्किल बुद्धिरूपेति सांख्याः ” See our note to St. 18, Canto X.
—आप्तवाचः, Hemādri explains: “आताश्च ता वाचश्च पुराणानि । आतानां यथा-
र्थदर्शनां यथादृष्टार्थवादिनां वाचः पुराणायाः.” And Sumativijaya remarks,
“यथा बुद्धेः कारणमाप्तवाचां वेदास्तथा सरयवाः कारणं मानससरोवरं इत्यन्वयः.”

P. 420. St. 61.—अवभृथावतीर्णः. See our note to St. 18, Canto
IX.—जलानि या तीरनिखातयूपा, Cf. St. 35, Canto XVI.—राजधानीन्,
Explain, राजानो धीयन्तेऽस्यां तां तथोक्तम्.—पुण्यतरीकृतानि, Hemādri ex-
plains, “अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि ततश्चिवः । यद्वा । नौस्तरणी तरीः.” Val-
labha too has the same.

P. 421. St. 62.—उत्सङ्गः, suggested probably by धात्री, in the
third line.—संभावयति. ‘honours,’ ‘venerates,’ ‘pays respects to.’
—सामान्यधात्रीनिव, both Hemādri and Châritravardhana render धात्री
by उपमाता.

P. 421. St. 64.—**हनुमत्कथितप्रवृत्तिः**, Hemâdri explains, “हनुर्वदनै-
कदेशः कुत्सितो यस्य ” इति निन्दायामतुष्टु । “ अन्येषामपि दृश्यते ” Pāṇini, VI.
3. 137. इति दीर्घः । यथा पुरुषः पूरुषः इति । तस्य हि किल जातमात्रस्य रविरथमुत्प-
द्य पक्वं फलमिति राविं जिघांशो रणे हनुर्भया इति श्रूयते । “ हनुमान् हनुमानपि ” इति
शब्दभेदप्रकाशः । भरतस्य वार्तानिवेदनार्थं हनुमान् प्रेषितः इत्यनेनैव ज्ञेयं । श्रीरामवन-
प्रवेशसमये रामचतुर्दशवर्षेष्वतिवाहितेषु समनन्तरं दिने मध्याह्नसमये यदि भवाजागतस्त-
दाग्निं प्रवेक्ष्यामीति भरतस्य प्रतिज्ञापि सूचिता. ”

P. 422. St. 65.—**त्वामिव लक्ष्मणो मे**, When Rāma went out to fight
with the demons Khara and others he ordered Lakshmana to pro-
tect Sitā. Cf. Hemâdri: “खरदूषणविशिरसां युद्धे सीता सौमित्रिहस्ते स्थापिताभूत् ।
तथा द्वादशे सर्गे । “ निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ” इति.—**पालितसंगराय**,
Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain it to mean,
“पालितः संगरश्चतुर्दशवर्षाणि वनवासरूपा रावणवधविषया वा प्रतिज्ञा येन तस्मै ।
“ प्रतिज्ञागूश्च संगरः ” इत्यभिधानिचितामणिः. ”

P. 422. St. 66.—**पदातिः** Hemâdri analyses, “पादाभ्यामतति गच्छ-
तीति पदातिः. ” And further discusses, “अज्यतिभ्यां च ” “ पादे च ” Unâdi
Sūtras, 569 and 570. S. K. p. 336. इत्यौणादिकं ङ् । “ पादस्य पदाज्यातिः ”
Pāṇini, VI. 3. 52. इति पङ्कावः । —**पश्चाद्वस्थापितवाहिनीकः**, On this
Hemâdri remarks, “ इति वीर्योक्तिः. ” and Châritravardhana says, “ इति
विनयोक्तिः. ”—**वृद्धैरमात्यैः**, Hemâdri says, “ विजयधर्मपालसिद्धार्थसुमंत्रराट्वर्य-
मानाथैः. ”—**चीरवासाः**, Analyse चीरं मुनिवस्त्रं वासो यस्य सः.—**अर्घ्यपाणिः**,
Hemâdri explains it to mean, “ अर्घ्यायेदमर्घ्यं अर्घ्यं पाणौ यस्य सः । गङ्गादेः
परा सतर्मा । अर्घ्यसहितः पाणिर्यस्येति शाकपाथिवादिर्वा. ”

P. 423. St. 67.—**अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारं**, The present tense, as
here used, denotes that Bharata still observed the difficult vow. On
आसिधारं Hemâdri gives the following, “ असिधारायाः संबंधि व्रतं । व्रतस्थेन
चिरकालमेकशयनस्थितापि स्त्री नोपभुज्यते तदसिधाराव्रतं । “ अन्तर्निवृत्तसंगः स्यादासि-
धाराव्रतं हि तत् ” इति वैजयन्ती. And Châritravardhana and Sumativijaya
have, ‘ युवा युवत्या संध्याय पूर्वं भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसंगः स्यादासिधाराव्रतं हि
तत् ’ । “ यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपभुज्यते । असिधाराव्रतं नाम वदन्ति मुनिपुंगवाः. ” ।
अथ वा । “ शयने मध्ये खड्गं विधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण स्वभितस्तदसिधाराव्रतमिति
कश्चित्. ” And Vallabha gives the following : ‘ यदेकशयनस्थानि प्रमदा
न भुज्यते तदासिधारं व्रतं. ”—**इयन्ति वर्षाणि**, Hemâdri and Châritravardha-
na interpret it by “ चतुर्दश वर्षाणि. ”

P. 423 St. 68.—**उद्योतिष्यथात्**, Here both Hemâdri and Châri-
travardhana quote the following aphorism : “ इतुसोः सामर्थ्ये, ” Pāṇini,
VIII. 3. 44. इति वा पत्वं.

P. 424. St. 69.—**भङ्गिरचितस्फटिकेन मार्गेण**, ‘ by a flight of steps
made of marble. ’ भङ्ग्या, in the form of steps or a flight of steps.—**अदू-**
रमहीतलेन, the last step of which series was very near the ground.

P. 424. St. 70.—इक्ष्वाकुवंशगुरवे, Hemādri discusses, “ इति कर्मणि-द्वितीया न्याय्या “ क्रियया यमभिधैति ” इति चतुर्थीतिरूपमालायां । कुमारसंभवे च । “ प्रणम्य शितिकण्ठाय ” इति. And Châritravardhana has, “ क्रियाग्रहण-मपि कर्तव्यं ” इति चतुर्थी.—मूर्धानि चोपजग्रौ, On this Hemādri remarks : “ प्रेमातिशये एष वृद्धाचारः,” and Châritravardhana has : “ इत्यनेन प्रेमाधि-क्यं.”—पर्यश्रुः, Hemādri says, “ अथु परिगतः पर्यश्रुः । “ कुगतिप्रादयः,” Pâmini, II. 2. 18. इति समासः. Translate the aphorism :—‘ The indeclinable word कु ‘ bad,’ the particles called गति, and the prepositions त्र, &c., are invariably compounded with other words with which they are in construction ; and the resulting compound is Tat-purusha. ’

P. 424 St. 71.—इमंशुप्रवृद्धिः, the ministers had not shaved their beards during Râma's exile for fourteen years, as a token of their sympathy with his misfortune. See readings.

P. 725. St. 72.—व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे. Châritravardhana explains it to mean, “ रघुनन्दनेन रामेण कथितावभिहितानुभौ सूर्यावविभी-षणौ लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य रामनमस्क्रियान्तरोचितं लक्ष्मणाक्षेपं विहाय भरताववन्दे नमश्चकार । अथ वा । लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य लक्ष्मणप्रणतिं परित्यज्य तौ ववन्दे इति व्याख्यायां लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं प्रतीयते इति. ”

P. 425. St. 73.—सौमित्रिणा तदनुसंसृजे. ‘ Thereupon he met the son of Sumitrâ. ’ The root सृज् with सम् means to meet, and governs the person met in the Instrumental case. —स, *scil.* सौमित्रिः, and एनम् the latter *scil.* भरते. एनम् refers to the nominative of सं-सृजे. ‘ Whatever may be the necessity, observes Pandit, of construing one part of the Râmâyana in accordance with another, it is not necessary to distort the verses of Kâlidâsa to make them conform to the particulars of the story related by Vâlmiki. I would accordingly refer नक्षशिरसं and अस्य भुजमध्यं to Bharata and not to Lakshmana. Moreover, the words व्युत्क्रम्य लक्ष्मणं in the previous stanza show pretty clearly that Kâlidâsa regarded, at least in this part of the poem, Bharata to be younger than Lakshmana. ’ And this remark of Pandit is correct as far as the text of Kâlidâsa is concerned. Châritravardhana explains it to mean “ लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वेऽन्यथा व्याख्येयं । स च लक्ष्मणः प्रणमन्तमेनं भरतमुत्थाप्यास्यारःस्थलेनास्य भरतस्य भुजमध्यं द्विव्यञ्जित्वालिङ्गितम्. ” And Hemādri has सौमित्रिणे नक्षशिरसं भृशमालिङ्गितं च । नक्षशिरस्त्वं च भरतस्य रामानुगमनयुद्धशूरायभावादित्येकं । यद्वा । भरतः सौमित्रिणा संसृजे । किं कृत्वा । एनं लक्ष्मणं प्रणतं उत्थाप्येनं भृशमालिङ्गितं याञ्चयामिति. ” Both Hemādri and Vallabha are correct in their interpretation of this stanza. It would not be proper to interpret this stanza according to the story given

in Rāmāyana by Vālmiki. Kālidāsa might have based this account of his poem according to a different version of the national epic.—**दुर्जितबन्धुः** &c., See readings. Vallabha remarks : “ तथा चोक्तं । आहारे यस्य न प्रीतिः का प्रीतिरितरे जने &c.”—**रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन**, analyse, “ रूढानि जातानि इन्द्रजितो रावणेः प्रहरणेनायुधेन यानि व्रणानि क्षतानि तैः कर्कशस्तेन.”

P. 426. St. 74.—**शैलाधिरोहणसुखानि**, ‘ The pleasure of sitting on mountains.’—**तेषु क्षरत्सु**, denotes how the elephants looked like the mountains, from which streams of water drip down.—**बहुधा**, Hemādri renders it by “ सतभिः प्रकरैः, ” and says, “ बहुगणवत्तुडति संख्या,” Pāṇini, I. 1. 23. इति संख्यात्वे “ संख्याया विधार्थे वा ” Pāṇini, V. 3. 42. इति । Translate the aphorisms.—‘ The words बहु ‘ many ’, गण ‘ class ’, and the words ending in the affix वत् (V. 2. 39), and त्वति (V. 2. 41.) are called numerals ’. When the words बहु and गण mean ‘ abundance ’ and ‘ multitude ’, they are not संख्या. It is only when they are expressive of numbers, that they obtain the designation of संख्या. The necessity of defining संख्या arose in order to exclude such words as भूरि ‘ numerous &c., ’ which though they express numbers are not to be treated as numerals, technically so called. ‘ The Taddhita affix धा (क्रियाप्रकारार्थे) is employed to numerals when it forms adverbs of distribution. ’

P. 426. St. 75.—**क्षणदाचराणाम्**, Analyse क्षणदासु रात्रिषु चरन्तीति क्षणदाचरास्तेषां रक्षसां.—**मायाविकल्परचितैः**, ‘ made according to the designs formed in a mere act of imagination,’ Māyāvikalpa literally means a thought of माया or magic, bringing into the mind that such and such a thing should be accomplished by माया. The cars of Bibhishana, who, being a demon, was possessed of magical powers, had not to be made by means of slow art but had only to be imagined and at once sprang into existence : whereas those of Rāma had to be built by art, and as no art could give form to all acts of imagination, the cars of Rāma were expected to be inferior, but indeed they were superior to those of Bibhishana.

P. 427. St. 76.—**बुधबृहस्पतियोगद्वयः**, On this Hemādri makes the following remark, “ सञ्जीकरणार्थं शत्रुघ्नः पुर्यामेव स्थितः । अतो बुधगुरुयोः गसाम्यं [बुधबृहस्पतियोगसाम्यं Ms.] ”.—**दोषातनम्**, On this Hemādri remarks, “ [तदानीं] ग्रहाणां सञ्छायत्वात्.”—**तरलविद्युदिव**, Hemādri remarks, “ इति पताकासाम्यं ”.

P. 427. St. 77.—प्रलयादिवोर्वी, On this Hemâdri remarks, “इति भूतपूर्वः सर्वथानाशः सूच्यते.”—इन्दो रुचमिव, Hemâdri observes : “इति कान्त्यतिशयोक्तिः”.

P. 428. St. 78.—ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं, ‘The hair on which had become matted on account of his conduct which imitated that of his elder brother.’—लङ्केश्वर &c., Châritravardhana reads लङ्केश्वरप्रणयभङ्गवृद्धवृत्तं and interprets thus : “लङ्केश्वरस्य प्रणयः स्नेहस्तङ्गं वृद्धं वृत्तं यस्य तत् &c.” Dinakara, as might be expected, reads the same.

P. 428. St. 79.—क्रोशार्धं, ‘half a kosa’. Mallinâtha explains it by क्रोशैकदेशं, ‘a half of a kosa,’ in accordance to the rule that the neuter substantive अर्धं means exactly equal parts or bisection of the whole. And the adjective अर्धः means a part, not necessarily a half. Kâlidâsa appears to have observed the rule with scrupulousness. —आर्यः, Hemâdri renders it by “महाकुलीनः”.—प्रकृतिपुरःसरेण, On this Hemâdri observes : “शत्रुस्य पुरःसरकरणे व्यावृत्तत्वात्प्रामं प्रत्युद्गमनं नोक्तं.”

Canto XIV.

P. 429. St. 1.—प्रणाशान्, Hemâdri says, “ उपसर्गादसमासेऽपि णोप-
 द्देशस्य ”, Pâṇini. VIII. 4. 14. इति णत्वं.—दशान्तरं, The Southern and
 the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following
 authority produced by the Northern Mss. “ अवस्थायां वद्वान्ते स्यादशापि ”
 इति विश्वः ।

P. 429. St. 2.—ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्, Cf. Châritravardha-
 na, “ किं तु प्राक्पुत्रालिङ्गनसुखस्य परिचितत्वात्सुतस्पर्शसुखस्योपलभोऽनुभवस्तस्मा-
 ज्ञातौ ” इति. And Hemâdri has, “ तयोः समानेऽपि स्नेहे स्वसुतस्पर्शसुखमनु-
 पममिति नात्रानौचित्यं.”—यथाक्रमं, Hemâdri and Vallabha construing
 this with प्रणतौ explain thus “यथाक्रमं प्रणतौ प्रवृद्धानुक्रमेण चरणपतितौ,” i. e.,
 each of the princes bowed down to both the queens according to
 their seniority, and as Kausalyâ was the senior of the two, she was
 saluted first and after her Sumitrâ by both the princes. This ex-
 planation appears to be necessary for a correct understanding of the
 simile in the following verse.—विस्पृष्टमलान्धतया न दृष्टौ, Cf. Buddha-
 charita, Canto VIII, Stanza 7. “ ततो भ्रमद्भिदिशि दीनमानसैरनुज्ज्वलैर्बाष्पहते-
 क्षणैर्नरैः । निवार्यमाणाविव तावुमां पुरं शनैरजःस्नातमिवाभिजग्मतुः ॥ ”

P. 430. St. 3.—त्रिभेद, ‘ broke through,’ ‘ rushed into’.—गङ्गा-
 सरयवोर्जलसुष्णतमं, ‘ like the waters (conjoined) of the Gangâ
 and the Sarayû, heated by summer. ’ As the heated waters belonged
 to two rivers, so the hot tears dropped on the head of each of the
 princes proceeded from the eyes of both the queens. Cf. Châritra-
 vardhana: “ गंगासरयवौ हि हैमवत्यौ । ग्रीष्मे हिमं क्षरतीति प्रसिद्धिः ”.

P. 430. St. 4.—मार्गान्, ‘ scars ’. *lit.* passages, viz., through
 which the darts had entered their persons.—आर्द्रानिव, ‘ as if they
 were still fresh. ’ Cf. Châritravardhana: “ नूतनानिव. ”

P. 430. St. 5.—भर्तुः क्लेशावहा अलक्षणाहं, This refers to the popu-
 lar notion that the prosperity or misery of the husband is caused by
 the auspicious or inauspicious nature of the qualities the wife is
 possessed of. Pandit's remarks are correct. He says, ‘ This refers
 to the popular notion that the misery or prosperity that falls to the
 lot of a recently married man is attributable to the inauspicious or
 auspicious qualities of the wife he has just married. Sîtâ as-
 cribes to her own inauspicious qualities or bad luck, that
 soon after her marriage her husband had to go into banishment and
 that Das'aratha put an end to his own life, thereby leaving the two

ladies she addresses in the condition of widows.' Cf. Châritravardhana : " पाणिग्रहणसमनंतरं भर्तुर्वनवासः श्वशुरस्य स्वःस्थित्या च भवत्योर्विधव्यम्-भूदित्यात्मनो दृष्टलक्षणं सूचितवतीत्यभिप्रायः ".—अनक्तिभेदेन, Hemādri explains this to mean, " भक्तिभेदस्याभावः अभक्तिभेदे तेन. " Vallabha says, " तुल्यया भक्त्या, " ' with equal reverence '. On this Hemādri and Châritravardhana hold the following discussion, " तृतीया सप्तम्योर्वहुलं " Pāṇini, II. 4. 84. इत्यमभावः ". Translate the aphorism:—" The change to अस् of the third and seventh case-affixes coming after an Avyayibhāva compound that ends in अ, occurs diversely. ' As उपकुम्भेन or उपकुम्भे कृतं ' done by an उपकुम्भ. ' उपकुम्भे निधेहि or उपकुम्भं निधेहि ' put it in the उपकुम्भ. ' Compare also the *Vārtika* " सप्तम्या ऋद्धिर्नादासमासस्तद्व्यावयवभ्यो नित्यमामिति वक्तव्यम् " ।

P. 431. St. 6.—ननु, the word ननु is derived from the negative particle न and the interrogative particle नु and introduces a rhetorical question to which an affirmative answer is expected. See Apte's guide 286, pp. 206—207. Both Hemādri and Châritravardhana interpret ननु better than Mallinātha who construes it with उचिष्ट. Vallabha too interprets like Mallinātha. Hemādri has, " हे वत्से उचिष्ट । अस्मां सानुजः सलक्ष्मणो भर्ता रामस्तथैव शुचिना पवित्रेण वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छ्रं तीर्णो ननु. " And Châritravardhana says, " भो वत्से पुत्रि उचिष्ट । सानुजः सलक्ष्मणोऽयं तव भर्ता पतिः शुचिना निष्कल्मषेण तथैव वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छ्रं व्यसनं तीर्णो उत्तीर्णवाननु ".—प्रियाहो, Vallabha says, " प्रियवचनयोग्या, " ' who deserved to be addressed kindly '.—प्रियमप्यनिध्या, ' truly and yet kindly. ' This refers to the proverbial difficulty of speaking kindly and truly at the same time. Cf. " सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् ब्रूयात्सत्यमप्रियम्. " And also " न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति दृष्टा हितैषिणः. " Ki. I. 25.

P. 431. St. 8.—मूर्ध्नि जलान्यपतन्, Cf. Buddhacharita, Canto I. verses 27—35. " तं ज्ञातमात्रमथ काञ्चनयूपगौरं प्रीतः सहस्रनयनः शनैरुपगृह्णात् । मन्दारपुष्पनिकरैः सह तस्य मूर्ध्नि स्वाग्निर्मलं च विनियततुरन्वुधारे ॥ स्वात्पल्लवं चन्द्रमरीचिशुभ्रे द्वे वारिधिर शिशिराण्यवधि । शरीरमौख्यार्थमनुत्तरस्य नियततुर्धनि तस्य सौम्य ॥ "—विन्ध्यस्य &c., On this epithet Hemādri makes the following remark: " विन्ध्यस्येति प्रत्यहं जायमानवृद्धिसूचकं ".—सरसीः, Châritravardhana explains this to mean, " महान्ति सरांसि सरस्यः " इति व्यामकारः.

P. 432. St. 9.—तावत्, ' already '.—राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तन्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा, Mallinātha's explanation of the passage appears faulty, when he says राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजेन्द्रनेपरचनया उदिता वा शोभा &c. Because he takes उदिता as if it is one of the members of the compound. Supposing he does not connect the epithet in the manner he has explained it in his commentary, the epithet उदिता ac-

cording to the sense which he wishes to attach to it becomes useless unless he expounds it in the way already proposed by him. The gist of the passage is that Rāma already appeared so perfectly majestic even with his bark-dress as a hermit, that his royal dress could add very little to his majestic appearance. Hemādri understands उदित as equivalent to उक्त, from वद् and says, “यो रामस्तावत्तपस्विवेषक्रिययापि तापसालंकारक्रियया सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयो बभूव । तस्य रामस्य राजेन्द्राणां नेपथ्यस्यालंकारस्य विधानं करणं तेन शोभा उदिता उक्ता सती पुनरुक्तमिति दोषो यस्याः सा स्यात् (he appears to have read स्यात् for आसीत्) । पुनरुक्तदोषभयात्पुनर्नाभिधीयते इत्यर्थः । पूर्वमपि तस्य रमणीय-त्वात्किमाभरणैः प्रयोजनमिति भावः ”. And Chāritravardhana interprets it in the following way: “यो रामस्तपस्विनां तपोधनानां वेषस्य क्रियया धारणे-नापि तावत्साकल्येन सुतरामत्यर्थं प्रेक्षणीयो दर्शनीयो बभूव । तस्य राज्ञां नेपथ्यस्यालंकारस्य विधानेन या शोभा सोदितोक्ता पुनरुक्तदोषाभिधानो दोषो यस्यास्तथाभूता भवेत् । तापसवेषातिशयशोभया राजनेपथ्यशोभा द्वैगुण्येऽनुमितेऽपि यदि सा शोभा कीर्त्यते तदा पौनरुक्त्यं संपत्नीपद्यते इत्यर्थः ”. Mallinātha's interpretation, however, appears more correct than what these commentators give. Cf. “स्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति. ” Also “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृती-जो. ” S'a. I. 20.

P. 432. St. 10.—सौधोद्भूत &c., Cf. St. 10, Canto II. “अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः. ”

P. 432. St. 11.—सावरजेन सौमित्रिणा, i. e. Lakshmana and S'atrughna each held a chowry on either side of Rāma.—धृतातपचः, Analyse धृताहितमातपचं राजचिह्नं उच्यते यस्य तथोक्तः.

P. 433. St. 12.—प्रासादकाला गुरुभूमराजिः, Cf. Buddhacharita, Canto V. verse 44. “कनकोज्ज्वलदीपदीपवृक्षं वरकालागुरुभूपूर्णगर्भं । अधिरुह्य स वज्रभक्तिचित्रं प्रवरं काञ्चनमासनं सिषेवे ” ॥—वायुवशेन भिन्ना, ‘split by the force of the wind as otherwise it (the कालागुरुभूमराजिः) would not look like the Veni of a young woman, which consists of three or more braids of hair.—रघूद्वहेन स्वयं, Cf. Chāritravardhana. “यथा देशांतरादायातो नायको नायिकाया वेणिं मोचयति ” । तथा च हारीतः । “न प्रोषिते अलंकुर्यान् वेणीं मोचयेदिति. ” Compare also Hemādri, “न प्रोषिते अलंकुर्यान् च [वा Ms.] वेणीं विमोचयेत् ” इति हारीतः.

P. 433. St. 13.—अनुष्ठितचारुवेशाम्, Analyse अनुष्ठितो रचितश्चारुहयो वेशो नेपथ्यं यस्यास्तां तथोक्ताः.—कर्णीरथस्थां, Hemādri says, “कर्णीरथः प्रवहणं पुंस्कन्धोद्यमानो रथ इति क्षीरस्वामी. ” From this explanation of Hemādri it appears that कर्णीरथ was a conveyance borne on the shoulders of men. May it mean नालकी or a palanquin.—प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः, Cf. Buddhacharita, Canto III. verse 19. “वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि

परस्वरोवासितकुण्डलानि । स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पंकजानि ” ॥
Translate : ‘ The lotus faces of the women gleamed while they looked out from the windows, with their ear-rings coming into mutual proximity, as if they were real lotuses fastened upon the houses.’

P. 433. St. 14.—स्फुरत्प्रभामण्डलम्, Analyse स्फुरद्दीप्तिमङ्गामुरं प्रभामण्डलं किरणजालं यस्य तत् ।—आनसूयं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागं, See *Adhyātma Rāmāyana Ayodhyākānda*, canto 9, verse 89. “ अंगरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना । न त्यक्ष्यतेऽंगरागेण शोभा त्वां कमलानने. ” See also verse 27, canto XII. Cf. Hemādri : “ अनुसूयादत्तोऽंगरागोऽप्यपुरुषसंगे मलिनः स्यादिति प्रसिद्धिः । अस्यां तु दिदीप एवेति पतिव्रतात्वं ख्यापितं. ” And *Chāritravardhana* has, “ अनुसूयादत्तोऽंगरागोऽप्यपुरुषसंगे मलिनः स्यादिति पतिव्रत्यख्यापनामिति कश्चित्. ” —शाश्वतं, Hemādri discusses, “ शाश्वद्भवः शाश्वतः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । आराच्छश्वतोर्नेष्यते । “ शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यः. ” । ननु शाश्वत इत्यत्र । “ कालाद्भू, ” *Pāṇini*, IV. 3. 11. इति टप्ता भवितव्यं । “ येषां च विरोधः शाश्वतिकः, ” *Pāṇini*, II. 4. 9. इति निर्देशाच्च । यथा न्यासकृत् । “ शाश्वद्भवः शाश्वतिकः. ” । अस्मादेव ज्ञापकात् तां तत्वेऽपि इकादेश इति । वामनस्तु शाश्वतमिति प्रत्युक्तं प्रयोगाद्भवतीति । “ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ” इति रामायणे. ” —पुनः, See St. 104, Canto XII, and our note on the same.

P. 434. St. 15.—चलितम्, ‘ Furnished with auspicious things. ’ The phrase probably means containing articles for his reception. Cf. *Chāritravardhana* : “ पुष्पाद्युपहारयुक्तं निकेतं &c. ” And Hemādri says, “ उपचारवन्निकेतं. ” And Vallabha says, “ उपहारयुक्तं. ” —परिवर्हवन्ति, *Chāritravardhana* explains it to mean, “ संप्रस्काराणि संप्रहाराणि वा. ” And Vallabha says, “ सपरिच्छदानि संप्रकरणानि. ” —आलिख्यशेषस्य, ‘ of whom all that remained was a picture drawn on the wall. ’ Cf. *Chāritravardhana* : “ चित्रलिखितस्य. ” And Vallabha says, “ चित्रन्यस्तस्य । स्वर्गतस्य. ” And Hemādri has the following on this, “ इति सुकुमारं । परुषेऽर्थे अपारुष्यं सौकुमार्यमिति वा मनः, ” and Dinakara has, “ आलिख्यं भित्तिलिखिताकृतिः शेषं यस्य. ” See readings.

P. 434. St. 16.—तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति, ‘ the properly considered merit is thine, ’ *i. e.*, saying, if we ponder over it thine only is that merit whereby &c.—नाभ्रद्वयत्, On this Hemādri makes the following remark : “ यदि वरस्त्वया गौररीक्रियते तदानृतवादितया पिता स्वर्गाद्भटः स्यात् । यदुक्तं । यो वरं वरदं दत्त्वा न करोतीह [च Ms.] तत्तथा । स याति नरकं घोरं [नरके घोरं Ms.] सह पूर्वैर्न संशयः. ” And Vallabha says, “ यदुक्तं । यो वरं वरदो दत्त्वा न करोति च तत्तथा । स याति नरकं घोरं सह पूर्वैर्न संशयः. ”

P. 434. St. 17.—यथा चेतसि विस्मयेन क्रान्ता, Cf. St. 75., Canto XIII, and our note thereon.

P. 435. St. 18.—सभाजनायोपगतान्, ‘ who had come to congratulate him. ’—गौरवमादधानं, On this Hemādri remarks : “ इति श्रवणहेतुः. ”

Cf. Buddhacharita. Canto III. Stanza 24. “अयं किल व्यायतपीनबाहू रू-
पेण साक्षादिव पुष्पकेतुः । त्यक्त्वा धियं धर्ममुपेक्ष्यतीति तस्मिन्नि ता गौरमेव चक्रुः” ॥

P. 435. St. 19.—सीतास्वहस्तोपहृताभ्यपूजान्, On this Hemādri remarks, “इत्यादरातिशयोक्तिः.”

P. 435. St. 20.—पुष्पं दिवः, ‘the flower of heaven,’ an epithet probably suggested by its form, the lightness and swiftness of its motion and perhaps by the alliteration that पुष्प affords “with पुष्पकम्.” *Cf.* Hemādri : “शोभाकरत्वादित्यर्थः.” He also observes on पुष्पक “रम्यत्वात्पुष्पामिव पुष्पकं । “इवे प्रतिकृतौ” Pāṇini, V. 3. 96. इति कन्” ।—आत्मचिन्ता-सुलभं, ‘easily obtainable by his own desire,’ i. e., which he was to obtain whenever he should desire it. *Cf.* Châritravardhana : “आत्मनश्चिन्तया स्मरणमात्रेण सुलभं सुप्रापं.”

P. 436. St. 21.—प्रतिपन्नराज्यः, Analyse प्रतिपन्नं लब्धमर्गाकृतं वा राज्यं येन स तथोक्तः.—धर्मार्थकामेषु &c., *Cf.* St. 57, Canto XVII. and also “धर्मार्थकामाः सममेव सद्यः यस्त्वेकसेवी स जनो जघन्यः.”

P. 436. St. 22.—निर्विशेषप्रतिपत्तिः, Analyse निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्विशेषा अभिन्ना प्रतिपत्तिर्गौरवं यस्य स तथोक्तः.—कृत्तिकासु, Skanda is represented as the son of the Kṛittikâs, whence he is called Kârtikeya. S’iva’s semen fell into the Fire, who being unable to bear its splendour, went to Brahmâ; who directed Gangâ to receive it. Gangâ became pregnant with it and bore the embryo on a tuft of S’ara grass. The group of the nymphs कृत्तिकाः happened to see it: “शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमर्षिधरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थीन्योऽभिचक्रुः । तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः । प्रसूतानां पयः पङ्क्तिर्वदनैरपि बभूव । तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवर्धराः.” Mahâbhârata S’alya Gadâ. Adh. 45, Sts. 2460-63. See our note to St. 47, our edition of the Meghadûta. See also Mahâbhârata Vanaparvan Adh. 223-230.

P. 436. St. 23.—तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन, ‘Through him, averse to greed, the people were successful in enriching themselves.’ *Cf.* S’a. act VI, verse 155. “येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम्.”—तेन विनेत्रा, On this Hemādri remarks : “अर्थवतोऽपि नियन्तारं राममन्तरेणापि कथं धर्मप्रवृत्तिरित्याह विनेत्रेति.”—तेन ह्यन्ता विघ्नभयं क्रियावान्, ‘Through him the remover of obstacles the people were successful in the performance of religious rites.’—पितृमान्, ‘blessed with a father.’—पुत्री, ‘blessed with a son.’

P. 437. St. 24.—कृत्वा, On this Hemādri remarks, “स्थितयेत्य-
न्त्याहार इति कश्चित्.” And Châritravardhana has “कृत्वेत्यत्र करोत्युपभु-

ज्योः समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । अथ वा । कृत्वा वर्तमानयेत्यध्याहार्यं समान-
कर्तृकत्वं. ”

P. 437. St. 25.—संचिन्त्यमानानि &c., ‘when recalled to mind.’
Cf. Châritravardhana: “पुरातुभूतं कष्टं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्टावभूतामित्यर्थः.”
And Hemâdri and Vallabha have the following: ‘दुःखं चात्र विरहालपा-
दि न तु फलमूलादिजनितं । सुखनिवर्त्यत्वात् । तां तां विरहावस्थां विस्मृतां हृष्टा परस्पर-
प्रेमदर्शनेन संतुष्टौ बभूवतुरित्यर्थः । यदुक्तं । “तदेवोपनतं दुःखात्सुखं स्याद्रसवत्तरं ।
निर्वाणाय तरोश्छाया तवस्य हि विज्ञापतः.” *Cf.* Bhavabhūti.

P. 437. St. 26.—परिणेतुरानन्दयित्री, objective genitive.—शरपाण्डु-
रेण, Châritravardhana explains it to mean, “शरो मुंजाविशेषस्तद्रत्याण्डुरेण.”
—अनभरव्यञ्जितदौहदेन, ‘indicating without words (the existence
of) pregnancy.’

P. 438. St. 27.—वर्णान्तराक्रान्तपयोधराणां, On this Châritravar-
dhana remarks: “अनन गमिण्याः स्वभावोक्तिः.” And Hemâdri has the
following: “गर्भे हि भ्रामता मातृमूर्च्छा छदिराचकं” इति वाग्भटः and
goes on saying, “आम्लेष्टता स्तनो पीनो मुस्तन्यौ कृष्णचूको” इति बाहडः.
—विलज्जमानां, On this Hemâdri observes: “प्रथमगर्भया । अभिलाषप्रश्ने
युक्तैव लज्जा.” And Châritravardhana has, “प्रथमगर्भाधाने दोहदप्रश्ने ह्राय-
माणत्वमुचितं.”

P. 438. St. 28.—हिंस्त्रैर्दृष्टनीवारबलीनि, In which (morsels of) wild
rice offered as oblations (by the Munis) are eaten by the ferocious
wild beasts’ *Cf.* Vallabha: “हिंस्त्रैर्दृष्टसत्त्वैर्दृष्टनीवारफलानि वनगजमहिषादिभि-
रुपभुक्तीनीवारशालिफलानि.” And Dinakara says, “हिंस्त्रैर्दृष्टः कवलितो नीवारस्य
वलिरुपहारो यत्र तानि.” Pandit says, ‘The oblations here referred to
were offered to dogs and crows after the sacrifice called Vais’vadeva,
and left on the banks of the sacred rivers for the benefit of those
innocent animals, but which were seized by beasts of prey. दृष्ट
is a difficult word here. It properly means nibbled, gnawed, and
not eaten (उपभुक्त) ; and Vallabha’s interpretation, that takes नी-
वारबलयः to stand for वलित्वेन भविष्यमाणानि यानि शालिस्थानि नीवारफलानि,
i. e., the rice not as cooked and ready to be eaten, but paddy as
yet on the Nivāra stalks and which were to be hereafter
gathered, cooked, and offered as oblations बलयः, seems to explain
the word दृष्ट better than either Mallinūtha or Dinakara.’ This
difficulty is removed if we read “हंसेः” instead of “हिंस्त्रैः,” which
reading is also the text of Châritravardhana, Sumativijaya, Vija-
yānandasuris’varacharanasevaka and the two Mss. of Hemâdri’s
Darpana (the third Ms. of Hemâdri’s Darpana reads हिंस्त्रैः and
interprets “अरण्यवृषभादिभिः” &c., like Vallabha). The secondary

meaning of दष्ट would be कवलित 'made a morsel', as interpreted by Châritravardhana or उपभुक्त 'eaten,' 'devoured,' as interpreted by Vallabha and others, if we but overlook the primary sense of that word. Because words are generally employed in the primary sense or in their secondary acceptation. The Bali oblations of the Vais'adeva are generally offered to crows, flamingoes, Sârasa birds and other feathered animals. Cf. यासां बलिः सपदि मद्गृहेहलीनां । हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः. *Mri.* 1. And also to dogs, Bhutas, Chândalas, apostates and crows and not to carnivorous animals. Cf. "श्चाण्डाल-पतितवायसेभ्योऽन्नं भूमौ विक्रीरेत्" ; It is true that these commentators have not produced any authority for their interpretation from any one of these Kos'as or lexicons, nevertheless their parallel expressions may without any scruple be relied on. Cf. Râmâyana Uttarkânda, Canto 52. "तपोवनानि पुण्यानि द्रुमिच्छामि राघव । गंगातीरोपविष्टानां ऋषीणां उग्रतजसां । फलमूलशिनां देवपादमूलेषु वर्तितं । एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनां । अथेकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने."—कुशवन्ति, Vallabha interprets it by "दमैर्हरितानि," 'green with Kus'a-grass.' But Châritravardhana makes the following remark: "कुशवन्तीत्यनेन कुशस्य जन्मसूच्यते."—संवद्धवैखानसकन्यकानि, Cf. Hemâdri: "वैखानसानां वानप्रस्थानां ऋषीणां कन्या यन्ति क्रीडायोन्यता." See readings.

P. 439. St. 30.—कद्धापणं, Hemâdri says, " इति पौरसमृद्धिः ".

P. 439. St. 31.—विजितारिभद्रः. The name of the person asked was विजय as given in Adhyâtma Râmâyana. "कथाप्रसंगात्पृच्छ रामो विजयनामकं । पौरा जानपदा मे किं वदन्तीह शुभाशुभं । सीतां वा मातरं वा मे भ्रातृन्वाकैकयमश्च । न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽसि ममोपरि । इत्युक्तः प्राह विजया देव सर्वं वदन्ति ते । कृतं सुदुष्करं कर्म रामेण विदितात्मना । किं तु हत्वा दशग्रीवं सीतामाहत्य राघवः । अमर्षं दृष्टतः कृत्वा स्ववेदम प्रत्यपादयत् " इति. See readings.—सर्पाधिराजोरुभुजः, On this epithet Hemâdri remarks: " इति शत्रुबंधं दाढर्यं."

P. 440. St. 32.—निर्वन्धपृष्ठः &c., Cf. Buddhacharita, Canto XIII. verse 60. "काष्ठं हि मधुन लभते हुताशं भूमिं खनन्विदति चापि तोयं । निर्वन्धिनः किं च न नास्य साध्यं न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वं ॥—परिमहादन्यत्र, Vallabha says, "सीतास्वीकारवर्ज्यं त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति । राजा यत्परिग्रहचिरोषितदारस्वीकारमकारि । तदस्माकमप्येव पतिनमिति जनोक्तिः". And Châritravardhana has "सद्रुनस्यापि गृहे कलत्रं शंकनीयं किं पुनर्दुराचारस्य राक्षसराजस्येति भावः । अन्यत्रेति वर्जनार्थं ज्ञेयम्."

P. 440. St. 33.—विद्रे, Hemâdri "कर्मकर्तरि । प्राक्सीतासंबन्धमधुना पृथग्भूतमित्यर्थः." And Châritravardhana has: "प्राक्सीतामिलितमभूदिदानीं पृथगजनीत्यर्थः". And Vallabha has: "यथा अतितप्तमयां लोहमयोघनेनाहतं सद्विदीर्यते प्रसरति".

P. 440. St. 34.—एकपक्षाश्रयविक्रवत्वात्. Vallabha explains it to mean, “एकपक्षनिश्रयसंभूतत्वात् । असमर्थत्वात् ”. And Chāritravardhana has : “द्वयोः पक्षयोर्मध्ये एकपक्षस्याश्रये यद्विक्रवत्वं तस्मात्.” See readings.

P. 441. St. 35.—अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थात्, Cf. Rāmāyana Uttarkāṇḍa, Canto 50. “अथाहं जीविते जघां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः । अपवादभयाङ्गीतः किं पुनर्जनकात्मजाः”—वाच्यं. Here Hemādri quotes the following from Pratāpamārtanda. “उपक्रोशश्च निर्वादो विज्ञेयं वाच्यमद्वयोः ” इति.

P. 441. St. 36.—आत्माश्रयं, Analyse आत्मा आश्रयो यस्य तत्.—पुनश्चेदमुवाच वाच्यं, Hemādri says, “स्वापवादकथनानन्तरं पुनरप्युवाचोदित्यर्थः”.

P. 441. St. 37.—राजर्षिवंशस्य, The royal sage here alluded to is Manu, the ancestor of Rāma who founded the throne at Ayodhyā. —सदाचारशुचैः, Hemādri interprets it by “सता प्रशस्तनाचारेण शुचैः पवित्रस्य । सतामिति वा.”—पयोदवातादिव दर्पणस्य, ‘as a soiling coat covers over a looking-glass from a gust of the wind when accompanied by rain,’ Hemādri interprets पयोदवातात् by “यथा पयोदेन युक्तो वातस्तस्मादात्रादित्यर्थः.” And Chāritravardhana has : “पयोदवालीनो वातस्तस्मात्पयोदवातादपरमाशुसंयुक्तात् ”. Vallabha says, “पयोदवातादनपवनात् ”.—कलंकः, On this Hemādri holds the following discussion : “वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्कलंक इति द्वितीयाऽभावः । पश्य घृणा भावति इतिवत् । Cf. Uttar. I. 25. “यत्तावित्वैर्दापितं भूमिपालैर्लोकथेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रं । मत्सम्बन्धात्कमला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिक्कामधन्यम्.”

P. 442. St. 38.—सोऽहं न ईशे, ‘that I am unable,’ ‘I am, therefore, unable.’—आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः. As a large elephant who has never experienced bondage before is unable to bear, i. e., does not submit to, a post erected for tying him to. Cf. Chāritravardhana : “आलानाय गजबन्धनाय कल्पितमालानिकं स्तम्भं,” and Vallabha has, “आलानिकं बलातिगं भूतललब्धपदमालानीभूतं स्थाणुं.” and Hemādri interprets it like Mallinātha.—तत्पूर्वं, ‘the first,’ ‘without a predecessor.’ Chāritravardhana and Hemādri analyse the compound thus : “स एव पूर्वः प्रथमो यत्र तत्पूर्वः”—अवर्गे, Hemādri explains it to mean, “विरुद्धा वर्णा यस्य सोऽवर्णः । यद्वा । अवर्गे स्तुतिविपर्ययः ” ।

P. 442. St. 39.—समुद्रनेर्मि, On this Chāritravardhana remarks, “भूमिपरित्यागे राज्यप्राप्तुरेव फलप्रवृत्तिः.” And further on the next verse he observes, “किमियमसती यत्परित्यज्यते इत्यत आह.”

P. 442. St. 40.—किं तु, This particle should be read long as being at the end of a Pāda.—शशिनो मलत्वेनारोपिता, this is an example of what is called यतिभङ्ग. Almost all other commentators than Mallinātha read निरूपिता for आरोपिता, which, however, seems to be a spu-

rious reading substituted to avoid this fault. For another example of this see Jayadeva's Gitagovinda : "कान्ताधर धरणितलं यच्छ गच्छन्ति यावद्वायं शङ्करसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वक्वांसि । छाया &c." See also Sid-dhānta Śiromani p. 86. Cal. edi. Here an eclipse of the moon is alluded to. The notion is that it is owing to her own fault or sin that the moon is eclipsed. Cf. Hemādri : "तथा ज्योतिःशास्त्रे । "शशमेकं मृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमः स्पर्शमलं परे ।" उक्तं च ॥ "अंकं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परं मेनिरे । सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूमेश्च विष्वं परे । इन्दोर्यदलितेन्द्रीलशकलश्यामं दरीदृश्यते । तन्मन्ये परिपीतमंधतमसं कुक्षि-स्थमालोक्यते." And Châritravardhana has, "शशमेकं । अभ्रमपरे । अभ्रछा-येत्यन्ये । चन्द्रस्यान्तो मालिन्यं सत्यमिति केचित् । एष्वेकतमयक्षैकाग्रयेगेदमुक्तं ।" and further on the next verse he observes : "यदि लोकापवाद एव गरीयान् तर्हि किमर्थं दशग्रीवादिघातार्थं प्रयासो विहितः इत्यताह. "—मतो मे, Hemādri dis- cusses "मतिबुद्धिपूजार्थेयश्च," Pāṇini, III. 2. 188. इति क्तः । क्तस्य च वर्तमाने षष्ठी । यद्वा । "त मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ त्वया मया इत्येतस्मिन्नर्थे" इति वामनः. Translate the aphorism :—' And after roots denoting inclination, understanding, or respect, the affix क्त is employed with the force of the present. ' The word मति means ' wish ' or ' desire ' ; बुद्धि means ' knowledge ' ; and पूजा means ' worship ', ' honour, ' or ' respect. ' As राज्ञां मतः—इष्टः—बुद्धः—ज्ञातः—पूजितः &c., ' the king wishes, desires, thinks, knows, honours, respects &c. The force of the word च is to include other kinds of verbs not included in the above Sūtra. Thus the following participles have their senses confined not to the past time only.—शीलितः ' practised, ' रक्षितः ' protected, ' क्षान्तः ' forbear- ing, ' आकृष्टः ' censured, ' लुष्टः ' pleased, ' रुष्टः ' angry, ' ह्वितः ' an- gry, ' अभिव्याहृतः ' uttered, ' तृष्टः ' happy, ' तुष्टः ' satisfied, ' and अमृतः ' immortal. ' So also मुप्तः ' sleeping, ' शयितः ' lying down, ' आशितः ' eaten, ' लिप्तः ' smeared, ' तृप्तः ' satisfied ' ; all these have a present signification. See readings.

P. 443. St. 42.—करुणाद्रिचिन्तैः, 'by you with your hearts softened with compassion,' i. e., by allowing your hearts to be softened with compassion for Sitâ.—धारयितुं, passive infinitive.—मया, Châritra- vardhana discusses : "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स गौ," Pāṇini, I. 4. 52. इत्यादिना नियमान्मयेति कर्तेरि तृतीया. " See Apte's guide- 179. p. 132, and also 44. p. 31.

P. 443. St. 43.—न कश्चन, &c., Compare Buddhacharita, Canto II. verse 11. "नाशो वधां बन्धुषु नाप्यदाता नैवात्रतो नानृतिको न हिल्सः । आसी- च्छदा कश्चन तस्य राज्ये राज्ञो ययांतरिव नाहुषस्य" ॥

P. 444. St. 44.—लक्ष्मणपूर्वजन्मा, On this epithet Hemādri makes the following remark : "यद्यपि भरते लक्ष्मणाग्रजत्वं तथापि प्राधान्यात्प्रकृतत्वा-

द्रामः." This view of Hemâdri appears to be in conformity with the Râmâyana. But Kâlidâsa regards, at least in this part of his poem, Bharata to be younger than Lakshmana. Cf., Sts. 72-73. Canto XIII. And our note to the same.—सौम्य, Hemâdri discusses, "सास्य देवता," Pânini, IV. 2. 24. इत्यधिकारे। "सोमादृचर्णा" Pânini, IV. 2. 30. विधानात्। अन्यत्र सौम्येति चिन्त्यं। उपमानात्साधुः"। And Châritravardhana has the following : "ननु "सास्यदेवता" इत्यधिकृत्य "सोमादृचर्ण" इति विधानादन्यत्र सौम्येति चिन्त्यम्। उपमानात्साधुरित्येकं। सोमो देवता-तृतिहेतुरतःसुन्दरेऽपि। तृतिहेतुत्वादुपचारात्सौम्य इत्युच्यते."

P. 444. St. 45.—दोहदंशंसिनी तपोवनेषु स्पृहयालुरेव, That is दोहदं कथयन्ती तपोवनेषु स्पृहयालुरेवमिति शंसन्ती. See above Sts. 26, 28.—एव, 'already.'—तद्वचपदेशनेयमिनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज = तद्वचपदेशेन नात्वा वाल्मीकिपदं प्रापय्य [तत्र] त्यज. (Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ, Râmâs'va. "अथैव रात्रौ जानक्या दोहदस्तापसीक्षणे। तन्मिषेण रथं स्थाप्य मोचयैनां महद्भने"।—एनां, On this epithet Hemâdri discusses : "एनामित्यन्वादेशो न। तथा काशिकावृत्तौ। कथं। "अयं दण्डो हरानेन। एतमातंङितं विद्यादिति यत्र। कस्यचिद्वस्तुनः किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण पुनरस्यैवान्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः। इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृते। एकमेव विहितमिति."—तपोवनेषु, Here Châritravardhana discusses, "वनेष्वित्यत्रैवमितस्याविवक्षितत्वात्। "स्पृहेरीप्सितः", Pânini, I. 4. 36. इति प्रातस्य संप्रदानस्याभावः"।

P. 444. St. 46.—मातरि, i. e., रेणुकायां.—भार्गवेण प्रहन्तं, Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs'vamedha. "पित्राज्ञनो जामदग्न्यो मातरं चाप्यघातयत्। गुरोराज्ञा नैव लब्धा युक्तायुक्तापि सर्वथा." See note to St. 65, Canto XI.—प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं, (Cf. Buddhacharita, Canto VIII. verse 44 "अहं हि जानन्नपि राजशासनं बलात्कृतः कैरपि देवैरेव। उपानयं तूर्णमिमं तुरंगमं तथाश्वगच्छं विगतथमोऽभवत्" ॥ On this Hemâdri remarks : "कथं क्रूरं कर्मण्यङ्गीकार इत्याह."—आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया, Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs'va. "अकृत्यमपि कार्यं वै गुर्वज्ञां नैव लघयेत्." And Châritravardhana has the following : "अग्रजस्य जनककल्पाद्गुरुत्वं."

P. 445. St. 47.—अत्रस्तुभिः, On this Hemâdri remarks, "अत्रस्तुभिरिति गर्भिणी धारयन्त्यं." And Châritravardhana has, "इत्यनेन गर्भपीडाभावः सूच्यते."

P. 445. St. 48.—आत्मन्यसिपत्तवृक्षं जातं, 'Become the sword-leaved tree towards her.' असिपत्तवनं is the name of a Naraka or hell where the leaves of the trees are like blades of a sword. See Bhâgavata Purâna, Sk. V. Adh. 26., Gadya 7, "यस्त्विह वै निजवेदपथादनापदि अयगतः पापण्डुं चोपगतस्तमसिपत्तवनं प्रवेदय" इति. Pandit says, 'In one of the hells, the seventh in number, the Bhâgavata Purâna prescribes a forest of Asipattra trees, which those who, except in times of adver-

sity, neglect the rites enjoined by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox, have to enter as a penalty for their heresies.' Châritravardhana translates असिपत्रः by "सेहुण्डवृक्षः".

P. 446. St. 49.—अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन, Cf. Châritravardhana : "कीदृशेनाङ्गा अत्यन्तं लुप्तं नष्टं प्रियस्य रामस्य दर्शने यस्य तेन नेत्रेण". And Hemâdri explains it as "अत्यन्तं लुप्तं प्रियदर्शने यस्य तेन." And Vallabha has, "नितान्तलुप्तकपतिसङ्गमेन".—सव्येतरेण स्फुरता तदङ्गा आख्यातमस्यै, On this epithet Hemâdri makes the following remark : "वामं शरीरं सव्यं स्यात्". "दृगन्तमध्ये स्फुरणेऽर्थसंवत् । सोत्कण्ठता स्यात्स्फुरिते दृगादौ । जयो दृशोऽधःस्फुरणे रणे स्यात् । प्रियश्रुति [प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते Ms.] प्रस्फुरिते च कर्णे । पुंसां सदा दक्षिणदहभागः । स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः । सदा फलाणि [स्पन्दः फलानि Ms.] प्रदिशत्यवश्यं । निहंत्यनुक्ताङ्गविपर्ययेण" इति वसंतराजः. Cf. also Rāmāyana Uttarakāṇḍa, Canto 50. "अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन । नयने मे स्फुरत्यय गात्रात्कम्पश्च जायते । हृदये चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्ष्ये । औत्सुक्ये परमे चापि अभृतिश्च परा मम । पुरे जनपदे चापि कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिहृता सीता देवता अभ्ययाचत" इति.

P. 446 St. 50.—आशशंसे, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following :—"शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते".—शिवं भूयात्, Cf. Buddhacharita, Canto XI. verse 69. "इहागतश्चाहमितो दिदृक्ष्या मुनेरराडस्य विमोक्षवादिनः । प्रयामि चायैव नृपास्तु ते शिवे वचः क्षमेथाः शमतत्त्वनिदुरं ॥"—करणैरवाह्यैः, Châritravardhana explains the plural by saying "अवाह्यैरान्तरैः करणैर्मनोबुद्धचहंकाराख्यैः." And Vallabha has, "अन्तःकरणैर्बुद्धिमानाहंकारैः." The four internal senses, according to the *Vārtika* on the Vedānta Sūtra, are: "मनोबुद्धिरहंकारश्चित् करणमान्तरं । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे". Cf. also Padma Purāṇa, Pātālakhaṇḍa Rāmās'va. Adh. 55. "रामे भूयाद्धि कल्याणं भरते वा तथानुजे । तत्प्रज्ञासु च सर्वत्र मा भवन्तु विपर्ययाः."—सावरजस्य, Hemâdri says, "भद्रार्थत्वात् "चतुर्थी चाशिष्यायुष्य" Pāṇini, II. 3. 73. इति षष्ठी."

P. 446. St. 51.—विहास्यन्, 'who was about to desert.'—वना-न्ते, In this epithet अन्त might be taken in the sense of स्वरूप being equivalent to वनपदेशे. Cf. Vaijayanti as quoted by Hemâdri and Châritravardhana: "अन्तोऽयवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिकं." Compare also Ki. VI. 17. "शुचिमाससाद स वनान्तभुवम्."—पुरस्तात्, On this Hemâdri and Châritravardhana quote the following from Vaijayanti: "प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरोर्थेऽग्रत इत्यपि."

P. 447. St. 52.—निषादाहृतनौविशेषः, 'to whom an excellent boat was brought by the ferryman.' Compare Hemâdri's explanation. "निषादः श्रपचावन्तेवासी चाण्डालपुष्कलाः । आचाण्डालास्तु संकीर्णाः" इत्यत्र तु क्षीरस्वामी । यत्सृतिः । "विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियां । ज्ञातोऽम्बदस्तु

शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बदो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते. ” Cf. Châritravardhana: “सीतायाः सममित्यध्याहार्यं व्याख्येयमन्यथा । “सीता तमुत्थाप्य जगाद ” इति वक्ष्यमाणेन विरोधः स्यात्. ”—संधामिव, He crossed the Gangâ, as if he were crossing i. e. fulfilling the promise that he had made to his brother of taking and abandoning Sitâ beyond the Gangâ near the hermitage of Vâlmiki. Mark the play upon ततार.

P. 447. St. 53.—औत्पातिको मेवमिव, ‘like a cloud breaking down portentously.’ Hemâdri explains it to mean: “उत्पातोऽगु भसूचनं प्रयोजनं यस्य स मेघः. ” See readings.—उज्जगार, On this Hemâdri remarks, “इति प्रतिपाद्यस्यानभिमतत्वं. ”

P. 448. St. 54.—प्रकृतिं, Hemâdri explains it to mean, “उत्पत्तिस्थानं कारणं वा. ”

P. 448. St. 55.—इक्ष्वाकुवंशप्रभवः, Cf. Buddhacharita Canto IX. verse 4. “शुद्धौजसः शुद्धविशालकार्तिरिक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः । इमं जनं वेत्तु भवानर्धरं श्रुतग्रहे मंत्रपरिग्रहे च ” ॥—इदौ प्रवेशं जननी न तावत्, ‘at first her mother did not grant her entrance into her.’ That is the Earth did not receive Sitâ her daughter into her bosom at the time (तावत्), when she threw herself down upon her person, as she did afterwards (See Canto XV. verses 81-84), as if because she (Earth) did not know how it was possible that Râma her husband should have deserted her in that way. Cf. Hemâdri: “तावदिति पश्चात्प्रवेशं दास्यत्येवेत्युक्तं. ” Châritravardhana has, “तावदित्यनेन पश्चाद्दास्यतीति सूच्यते. ” Compare also Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs’vamedha. “तदेव पृथिवी तात जग्राह तनयाभिर्मां । रामो विपापिर्नां सीतां न जह्यादिति शंकिनी. ”—अकस्मात्, Hemâdri explains it to mean, “विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं तथा गणदर्पणे । “चिररात्राय चिररात्रायकस्माच्चिरस्य मम. ”

P. 449. St. 56.—दुःखं न विवेद, Cf. Hemâdri, “तथा कुमारसंभवे । “कृतोत्पाकारं रतिर्वभूव, ” and further he observes: “संज्ञा स्याच्चेतना नाम. ”—मोहात्, ‘than the faint.’—समतप्यतान्तः, On this Pandit makes the following remark: ‘The केचित् whose refutation is attempted by Mallinâtha (see commentary) are perhaps right and he is wrong. समतप्यत is not passive but Atmanepada from तप्, of the fourth conjugational class, in which that root is often conjugated both Parasmai and Atmane in a sense other than that allowed by the Sûtra तपस्तपः कर्मकस्यैव (Pânini, III. 1. 88.) The following are a few examples: जाया तप्यते कितवस्य हौना माता पुत्रस्य चरतः क दिवत् Rigveda X., 34, 10. उप त्वारातिः सुकृतस्य तिष्ठान्वित्सर्व हृदयं

तप्यते मे *ibid.* 95, 17. विपरीते मया चेदे त्रयं सर्वमुपाजितं । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयं. *Mahâbhârata* I. 6217. तस्यसे बाहिर्नीं दृष्ट्वा पार्थवागप्रवीडिताम् *ibid.* IV. 1668. कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन पुत्रकाः *Ibid.* I. 3165. दुःखेन तप्येन सुखेः प्रहस्येत्समेन वर्तेत सदैव धीरः *Ibid.* 3585. ' Hemâdri explains this to mean, "प्रत्यागतासुः प्रत्यागता असव प्राणाः यस्याः सा सती अन्तः समतप्यत । कर्मकर्तरि ।" And Vallabha says "प्रत्यागतासुः प्राप्तप्राणा सती अन्तर्हृदये समतप्यत । तस्याः सीताया मोहान्मूर्च्छातः प्रबोधः सचेतनाकरः कटगतोऽभूद्दुःसहतरौ बभूव । किभूतः प्रबोधः सुमित्रात्मजयत्नलब्धौ लक्ष्मणकृतव्यजनादियत्नप्राप्तः ॥" He too probably takes समतप्यत in the sense of कर्मकर्तरि or the reflexive passive like Hemâdri. Hemâdri as well as Vallabha interpret the sense of समतप्यत in the कर्मकर्तरि or the reflexive passive ; which interpretation of theirs is wrong, and rightly refuted by Mallinâtha. Mallinâtha is right when he interprets the sense of समतप्यत in the passive voice. And Pandit's attempt by adducing so many quotations in support of his remarks on Mallinâtha's refutation appears to us quite incorrect. The sense of the form समतप्यत may be active from the intransitive root तप् of the fourth class Atmanepada. According to Pânini the root तप् is generally used in the reflexive passive when it has only for its object a cognate form derived from the (same) root, *i. e.* तप्. "तपस्तपः कर्मकस्येव," Pânini, III. 1. 88. Translate the aphorism :—' The agent of the verb तप् 'to heat,' becomes similar to the object, only when the object is the word तपस् itself.' Thus तप्यते तपस्तापसः 'the devotee performs austere devotion'; but not so in उचपति सुवर्णं सुवर्णकारः 'the goldsmith heats the gold.'

P. 449. St. 58.—आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः, Cf. *Padma Purâna Pâtâlakhanda Râmâs'va.* "समीपे ते मुनेरसि वाल्मीकिरायमो महान्."

P. 450. St. 59.—वाक्यम्, On this epithet Hemâdri makes the following remark : "वाक्यशब्दस्याविशेषणाभावाद्ब्रह्मार्थप्राप्यत्वं । यद्वा । काव्येषु [काव्ये Ms.] संक्षेपानादरः."—सौम्य चिराय जीव. Compare *Buddhacharita*, Canto I. verse 81. "तस्मा कृथाः शोकमिमं प्रति त्वं तसौम्य शौच्यं हि मनुष्यलोके । मोहनं वा कामसुखंर्मदाद्वा यो वैष्टिकं श्रौष्यति नास्य धर्मम्" ॥—विडौजसा विष्णुरिव, Hemâdri and Vallabha have the following: the former says, "आदित्यत्वं शक्रस्य विष्णुः कनीयान् । उपेन्द्र इन्द्रावरजः" इत्यमरः ।" and the latter has, "आदित्यत्वेन हि शक्रस्य विष्णुः कनीयान्." But the reference in this verse appears to be made to उपेन्द्र or the Dwarf incarnation of Vishnu. Vâmanâ, the Dwarf, was, according to *Vishnu Purâna* (*Wilson's V. P. Vol. III. p. 18*), the son of Kâs'yapa by Aditi, the mother of Indra. It is not clear to what legend or legends Kâlidâsa refers when he alludes to the entire dependence of

Vishnu upon the will of S'akra, to whom the former is always represented as being superior. See Wilson's Vishnu Purāna, Vol. III. pp. 18-19, and also other Purānas.

P. 450. St. 60.—प्रजानिषेकम्, On this epithet Châritravardhana makes the following remark, “प्रजानिषेकं सूनेरित्यनेनान्यस्य कस्यापीति चित्ते मा कारुरिति सूच्यते.” And Vallabha says, “भंग्या गर्भग्रहणं सूचयति.”—विज्ञापय, Cf. Padma Purāna Pâtâlakhandâ Rāmâs'va. “भवभूजनं ब्रूहि सर्वं मत्सन्देशं रघून्मम । त्यक्त्वा वने महाघोरे रामेण निरघा सती &c.”

P. 450. St. 61.—वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा, On this Hemâdri observes : “इति युक्तायुक्तविचाराभावः [विचारभावः Ms.] । कथं मया वक्तुं शक्यते इति चेन्मद्बचनात् &c.” Compare for a parallel idea Buddhacharita, Canto VI. verses 23-24. “एवमादि त्वया सौम्य विज्ञाप्यो वसुधाधिपः । प्रयतेथास्तथा चैव यथा मां न स्मरेदपि ॥ अपि नैर्गुण्यमस्माकं वाच्यं नरपतां त्वया । नैर्गुण्यात्यज्यते स्नेहः स्नेहत्यागात् शोच्यते ॥”—वह्नौ विशुद्धामपि, On this Hemâdri observes : “इत्यपराधनिरासः । लोकापवादधवणादिति त्यागहेतोर्दोषत्वम् । अनेन धीरानायिकात्वं [धीरप्रकारत्वं Ms.] । तथा रुद्रटः । “सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्याभियं कोपात्कृतागसम्” इति.—श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य, On this Châritravardhana remarks : “अथ वा कुलस्य वंशस्य गरीयसा प्रत्यक्षप्रमाणेनाधिगतं मम नैर्मल्यमनादृत्य सत्यमसत्यं वेति संशययुक्तात्परोक्षाज्जनापवादधवणादेव त्यक्तवत्-स्तव सदसद्व्यवहाराभिज्ञस्य विद्यान्वययोः सदृशमिति सीताया वक्रोक्तिः.” Cf. Padma Purāna Pâtâlakhandâ Rāmâs'vamedha. : “सौमित्रे गच्छ रामं त्वं धर्ममूर्ति यशोनिधि । मद्राक्ष्यमेव त्वं ब्रूयाः समक्षं तपसां निधेः । मां तत्याज भवान् यद्वं जानन्नपि विवापिनी । कुलस्य सदृशं किं वा शास्त्रज्ञानस्य तत्फलं.”

P. 451. St. 62.—कल्याणबुद्धेः, Hemâdri explains, “कल्याणी शुभा बुद्धिर्यस्येति पुंवद्भावः,” and further he as well as Châritravardhana say, “इति सोढुष्टे [सोत्कण्ठने Ms.]”.—न कामचारो मयि शङ्कुनीयः, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 49. “तदेवमात्रं नरदधि दोषतां न तत्प्रयातं प्रतिगन्तुमर्हसि । न कामचारो मम नास्य वाजिनः कृतानुयाजः स हि देवतैर्गतः” ॥—विस्फुर्जयुः, Hemâdri renders it by “स्फुरणं”, and Châritravardhana by “समृद्धिः”.

P. 451. St. 63.—उपस्थितामपास्य लक्ष्मीं, This refers to Rāma's banishment just as he was about to be crowned. Compare Buddhacharita, Canto VIII. Stanza 83. “न्यज नरवर शोकमधि धैर्यं कुधतिरिवार्हसि धीर नाशु मोक्तुं । त्वजमिव मुदितामपास्य लक्ष्मीं भुवि वक्ष्वा हि नृपा वनान्यभीयुः” ॥—तदास्पदं प्राप्य, Mallinātha's construing त्वद्वने with आस्पदं प्राप्य is not happy. It would be right to take आस्पदं प्राप्य absolutely in the sense of ‘having got the ascendancy’ or it would also be preferable to translate तदास्पदं in the sense of ‘that position,’ viz., which she wished to gain at first but

was disappointed by Rāma's going into exile. Whatever interpretations we put upon तदास्पदं प्राप्य, त्वद्भवने can only be properly construed when taken with वसन्ती. Cf. Hemādri : “पूर्वयासुपस्थितां लक्ष्मीमपास्य त्यक्त्वा मया सीतया सार्धं वनं प्रपन्नोऽसि । तया लक्ष्म्या त्वय्यास्पदं प्रतिष्ठां प्राप्य त्वद्भवने वसन्त्यहं रोषान्न सोढारिमि । कर्मणि लुट् । यदा ते व्यसनं तदाहमधुना त्वन्येति भंगोक्तिः । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” Pāṇini, VI. 1. 146. इति साधुः । आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठेति काशिकावृत्तौ.” And Châritravardhana's comments are : “पूर्वमुपस्थितां प्राक्प्रातां लक्ष्मीमपास्य त्यक्त्वा मया सार्धं समं वनं प्रपन्नो गतोऽसि । तया लक्ष्म्या त्वद्भवने भवद्गृहे वसन्ती त्वहं रोषान्न सोढारिमि । किं कृत्वा । त्वय्यास्पदं प्राप्य । यद्यप्यत्रोत्प्रेक्षाद्योतकं पदं नास्ति तथाप्यर्थोदत्प्रेक्षा व्यंग्या.” Vallabha also reads : “त्वय्यास्पदं प्राप्य, and interprets त्वय्यास्पदं स्थानं लब्ध्वा.....त्वद्भवने वसन्ती...अहं नचक्षमे.”

P. 451. St. 64.—भूत्वा शरण्या, &c. Compare Buddhacharita, Canto VII. verse 47. “एवं प्रवृत्तान्भवतः शरण्यानतीव संदंशितपक्षपातान् । यास्यामि हित्वेति गमापि दुःखं यथैव बन्धूंस्त्यजतस्तथैव” ॥—दीप्यमाने, Châritravardhana translates it by “जाग्रति.”—निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणाम्, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 35. “सुहृद्वेण ह्यविपश्चिता त्वया कृतः कुलस्यास्य महानुपश्रवः” ॥

P. 452. St. 65.—किं वा &c., ‘or, I would neglect, i. e., make away with this wretched existence, were I not impeded &c.’

P. 452. St. 66.—सूर्यनिविष्टदृष्टिः, Analyse सूर्यं निविष्टा दक्षा दृष्टियया सा.—त्वमेव भर्ता, Cf. Padma Purāṇa Pâtālakhanda Rāmās'va. “भवे भवे भवानेव पतिर्भूयान्महेश्वर” इति.

P. 453. St. 67.—तपस्विसामान्यं, ‘in common with other ascetics.’ Cf. Châritravardhana : “यथा अन्ये तापसा रक्ष्यास्तथाहमपीत्यर्थः.”—नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीतः, Cf. Hemādri : “शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीविशः” इति योगीश्वरश्च । “प्रधानं क्षत्रिये धर्मः प्रजानां परिपालनं” इति. Cf. also Manu VII. 17. 35. “स्वं स्वं धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां च राजा सटोऽभिरक्षिता” इति.

P. 453. St. 68.—मुक्तकण्ठं, Hemādri analyses, “मुक्तकण्ठो यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा.”—चक्रन्द विद्वा कुररीव, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 51. “विषादपारिव्रल्लोचना ततः प्रनष्टपोता कुररीव दुःखिता । विहाय धैर्यं विरराव गौतमी तताम चैवाधुमुखी जगाद च” ॥

P. 453. St. 69.—नृत्यं मयूराः &c., Compare Buddhacharita, Canto VII. Stanza 5. “हटाश्च केका मुमुचुर्मयूरा दृष्ट्वा मुदं नीलमिवोन्नमन्ते । शप्पाणि हित्वाभिमुखान् तस्युर्दृग्गालाक्षा मृगचारिणश्च” ॥—वनेऽपि, Pandit says, “अपि rather shows that though the forest was not expected to weep, till indeed it did weep, than that lamentation took place also in

the palace of Rāma.' On the figure of the verse Hemādri gives the following : “ क्रियादीपकं । “आदिमध्यान्तवर्त्येकपदार्थेनार्थसंगतिः । वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ” इति वाग्भटः. ”

P. 454. St. 70.—कुशेष्माहरणाय, Analyse कुशाश्च इष्मानि चैतेषां समाहारः कुशेष्म तस्याहरणाय. Compare Buddhacharita, Canto VII, verse 4. “विप्राश्च गत्वा बहिरिष्मंहतोः प्राताः समित्पुष्पविहस्ताः” ॥—श्लोकत्वमापद्यत यस्य श्लोकः, On this epithet Hemādri makes the following remark : “चाण्डाल-विद्धकौश्वमिथुनदर्शनोत्थेन शोकं चाण्डालं यदाभर्त्सयत्तदाप्रभृति वृत्तानि पयान्यभवन् । पूर्वं वाक्यान्येवोति श्रूयन्ते.” And quotes, like Mallinātha, the verse from Rāmāyana, Chāritravardhana and Vallabha also quote the same verse.

P. 454. St. 71.—दोहदलिङ्गदर्शी, Hemādri explains it to mean, “ तथा वामनः । “संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमं । शिवालिंगस्य संस्थानं कस्यासभ्यत्वभावना ” इति. ”—इति, ‘in the following manner.’ The particle इति is often used in reference to what follows. See St. 1, Canto XIII.

P. 454. St. 72.—विषयान्तरस्थं पितुर्निकेतं प्राप्तासि, ‘Thou hast come to the abode of thy father situated in a different country.’ Cf. Padma Purāna Pātālakhaṇḍa Rāmās’vamedha: “ वात्मीकिं मां विजानीहि पितुस्तव गृहं मुनि । दुःखं मा कुरु वैदेहि आगच्छ मम चाश्रमम् । भिन्नस्थाने पितुर्गोहं जानीहि पति-देवते । ईदृशे कर्मणि मम रोषस्तव महीपते ” इति. Chāritravardhana explains this to mean, “ विषय एकदेशोऽन्तरे मध्ये यस्य तत्रस्थं पितुर्निकेतं गृहं प्राप्तासि । अथ वा । जनकदेशादन्यदेशस्थं पितुर्निकेतमित्यर्थः. ”

P. 455. St. 73.—कलुषप्रवृत्तौ, Hemādri explains it to mean, “ कलुषे पापे प्रवृत्तिर्यस्य । यद्वा । कलुषा अस्वस्था प्रवृत्तिर्यस्य. ”—उत्खातलोकत्रय-कण्टके, Analyse उत्खातमुन्मूलितं लोकत्रयस्य भुवनत्रयस्य कण्टको जगद्गोहिवात्क-ण्टकतुल्यो रावणदियेन तस्मिंस्तथोक्तं. On this Hemādri remarks : “ अनेन स्वाश्रमोपद्रवशमको रावणबधः सूचितः. ”—सत्यप्रतिज्ञे, On this Hemādri observes : “ इति दण्डकारण्ये कृता तपस्विरक्षणप्रतिज्ञा सूचिता. ”—अविकल्पने, On this Hemādri remarks : “ इति मुनयो मया रक्षिता इत्यात्मश्लाघाभावः सूचितः. ”

P. 455. St. 74.—सतां भवोच्छेदकरः पिता ते, ‘thy father destroys the transmigration of the virtuous.’ Janaka was celebrated as a great philosopher. He is also represented as a great ब्रह्मवादिन् or propounder of Brahma or the universal essence. Cf. Uttar. IV. “तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः ” &c. He is also described in the S’āntiparvan of Mahābhārata (मोक्षधर्म Adh. 328.) as showing

the path to salvation. Cf. Châritravardhana : “सतां मुमुक्षूणां भवस्य (is his reading) संसारस्य छेदे ध्वंसे गुरुर्ब्रह्मविद्योपदेष्टा.”—येनासि ममानु-
कम्प्या, On this Hemâdri makes the following remark : ‘मुनेभू-
तानुकम्पित्वे सिद्धेऽपि सीताविश्रम्भार्थं [विश्वासार्थं Ms.] अनुकम्पोपन्यासः.”
And also Châritravardhana : “यद्यापि व्रती समस्तप्राणिषु समानचेतास्तथापि
सीताविश्वासानायेयमुक्तिः.”

P. 455. St. 75.—इतः, Hemâdri explains this to mean, “इतो वा-
ल्मीकेर्भविष्यति.” And Châritravardhana has “अस्मत्संकाशात्.”—अन-
घप्रसूतेस्ते अपत्यसंस्कारमयो विधिरितो भविष्यति, that is, “अनघं
यथा तथा भूतायास्तव प्रसूतेः प्रसवानन्तरं तवापत्यस्य जातकर्मादिसंस्काररूपो विधिरव-
वने भविष्यति.”

P. 456. St. 77.—आर्तवं, On this Hemâdri remarks : “अकालजं
मुनीनामभश्यमित्यर्तवं । तथा च मनुः । “कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थिते”
इति कालजं गुणवद्भवतीति.”—उदारवाचः, Hemâdri explains it to mean,
“रम्यवाचः । इति कथाकथनशक्तिः.”—नवाभिषङ्गा, On this Hemâdri re-
marks: “इति विनोदार्हता.”—अक्रुष्टरोहि, Hemâdri explains it to mean,
“अक्रुष्टोद्भवेन नीवारिण श्यामाकादिनार्गीस्तर्पयेदिति विज्ञानेश्वरः.”

P. 457. St. 78.—पयोघटैः, Cf. Ku. V. St. 14. “अतन्द्रिता सा स्वय-
मेव वृक्षकान् । घटस्तनप्रलवणैर्ध्वं वर्धयत्.”

P. 457. St. 79.—अनुग्रहप्रत्यभिर्नर्दिनी, ‘receiving the favour
with pleasure,’ or thanking him for his kind offer.—दयार्द्रचेताः,
Analyse दयया करुणया भार्द्रं चेतो हृदयं यस्य तथोक्तः.

P. 458. St. 81.—इक्षुदी, &c., Hemâdri discusses, “इक्षुयाः फलमि-
क्षुदी । इति न तथा । “आश्चर्यवैणवशक्षनैयग्रोधेक्षुदं फले” इत्यत्र अश्वत्थादेः “प्र-
क्ष्वादिभ्योऽण्” Pāṇini, IV. 3. 164. इति पुनर्विधेः फले लुङ् नास्तीति क्षीरस्वामी.”
—अनुपदं, Hemâdri analyses, “पदमनुगतमनुपदं.”

P. 458. St. 82.—प्रजासंततये, Hemâdri explains this to mean,
“प्रजायाः संततये अविच्छेदाय । न तु जीवितेच्छया.”

P. 459. St. 83.—सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनं शशंस, ‘re-
lated (how) he had executed his command up to the lamenta-
tion of Sitā’; i. e., related that he had done what he was order-
ed and every thing else that occurred up to and including the
lamentation of Sitā, after he had abandoned her in a forest
near the hermitage of the sage Vālmiki.

P. 459. St. 84.—सबाष्पो बभूव, 'had burst into tears.' On the latter half of this Hemâdri remarks: "त्यक्त्वा किमित्यरोदीदित्याह." Compare Buddhacharita, Canto IX. Stanza 13. "कुमार राजा नयनाम्बुवर्षो यत्त्वामवोचत्तदिदं निबोध" ॥

P. 460. St. 85.—रजोरिक्तमनाः, 'with his mind free from the effects of Rajas.' On this Hemâdri remarks: "रजोगुणशून्य इति वर्णाश्रमावेक्षणे जागरूकत्वे हेतुः".

P. 460. St. 86.—असंघट्टसुखं वसन्ती, Hemâdri explains this to mean, "असंघट्टेन असंमर्दनेन सुखं यथा तथा वसन्ती." 'dwelling in a manner full of beatitude because there was no concussion.' Châritravardhana says, "असंघट्टमप्रचलितं सुखं यथा स्यात्तथा." 'Happy without fear of loss or separation.' Vallabha reads and comments upon असंवाधसुखं = "अनुपमर्दसुखं निवसन्ती." Mallinâtha's interpretation is not quite clear. संघट्ट is 'concussion' or 'clash,' hence असंघट्टसुखं means, 'in a manner full of happiness because there was no clash,' *i. e.*, because there was no interference from a rival. The goddess of Royal Fortune (Lakshmi) seemed to be happy in her exclusive possession of Râma the king of Ayodhya. Vallabha's reading explains the sense of our reading असंघट्टसुखम्, which is equivalent to असंघट्टमत एव सुखं यथा स्यात्तथा. See readings.

Canto XV.

P. 462. St. 1.—पृथिवीमेव केवलां बुभुजे, Hemâdri explains it to mean, “भूमिजस्य फलस्य भुक्त्वाद्भूमिरपि तथोक्ता । एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । केवलमिति (is his reading) “त्रिलिङ्गत्वेककृत्स्नयोः ” इत्यमरोक्तत्वात्केवलशब्दः समस्तार्थटीकान्तरात् । अथैवकारे प्रयुक्ते पुनः केवलशब्दप्रयोगो पुनरुक्ततां प्रतिपादयति । केऽप्यन्यथा समादधते । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारोऽन्ययोगनिरासार्थः केवलशब्दः । के सुखे अवलामसमर्थामित्यन्ये.” Two Mss. of Hemâdri’s Darpana omit the quotation of Amara in the above extract. And Châritravardhana has the following : “निर्णति केवलमिति त्रिलिङ्गत्वे न कृत्स्नयोः” इत्यमरोक्तत्वात्केवलशब्दः समस्तार्थः । अन्यैवकारे प्रयुक्ते पुनः केवलशब्दप्रयोगः पुनरुक्ततां प्रतिपादयति । केऽप्यन्यथा समादधते । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारोऽयोगनिरासार्थः केवलशब्दः । के सुखे अवलामसमर्थामित्यन्ये.”—बुभुजे, Châritravardhana discusses, “अनवनस्य प्रयोगार्थो ‘दिवं मरुत्वानिव भाक्ष्यते महीं’ इत्यत्र निरणायि.” The root बुज् is found in the Atmanepada only when it is used in its primary sense of enjoying. In the secondary sense of protecting or ruling it takes Parasmaipada. See the aphorism of Pânini “भुजोऽनवने ” I. 3. 66. “After the verb बुज्, the Atmanepada is used, except in the sense of protecting.” Ten Southern and Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the नांदी verse at the opening of the commentary on this stanza. It is given in all the northern Mss. and three Mss. of the Southern country. The stanza as it stands in these Mss. of upper countries appears to be corrupt and gives no meaning. That Mallinâtha might not have written an opening verse (नांदी) on this canto also appears to be inconsistent since he has one on every other canto of the poem. It may probably be that the correct version of the verse may have been hopelessly lost.

P. 462. St. 2.—लवणेन, See Adhyâtma Râmâyana Uttarakânda, Canto VI. “मधुना महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो । आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः । तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमं । प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति । रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुंभीनसी भुता । तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः । आसीद्गुह्यात्मा दुर्धरो देवब्राह्मणहिंसकः । पीडितास्तेन राजेन्द्र वयं त्वां शरणं गताः.”—विलुप्तेऽज्ञाः, Analyse, विलुप्ता ध्वस्ता इज्या यज्ञा येषां ते.

P. 462. St. 3.—तपसो व्ययं न कुर्वन्ति, Cf. Vallabha “ज्ञापेन हितोऽप्यचीयते.” It is supposed that by pronouncing an imprecation or by otherwise using some extraordinary power, there is caused a diminution of ascetic virtue (तपः). It is for this reason that sages when.

troubled by the demons seek the aid of powerful kings for their destruction. Compare Bhatti, “क्षानं द्विजत्वं च परस्परार्थः.”

P. 463. St. 4.—विघ्नप्रतिक्रियाम्, Analyse विघ्नस्य मखायनुष्ठाने अन्त-रायीभूतस्य लवणस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारस्तां.—धर्मसंरक्षणार्थं, Hemâdri quotes the following : “यदुक्तं गीतायां । “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे.”

P. 463. St. 5.—विशूलः प्रार्थ्यतां, ‘should be assailed when he is not armed with his S’ûla.’

P. 463. St. 6.—यथार्थं, Hemâdri analyses, “अर्थमनुगतं यथार्थमित्यव्ययीभावः” ।—शत्रुघ्नं, Hemâdri explains it to mean, “ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दत्ते देवांशसंभवः” इत्युक्ते विष्णवंशत्वात् “अमनुष्यकर्तृके च” Pânini, III. 2. 53. इति टक् । यद्वा । “ब्रह्मशत्रुकृतभूगदुःखदोषज्वरादिषु । एषु कर्मसु हन्ते टक् ब्रह्मणः सर्वपापभाक्” इति गणदर्पणे च । गोत्रवन्मूलविभूजादित्वात्को वा. ” And Châritravardhana has “अथ वा । “मूलविभूजादित्वात्कः” इति भाष्यवृत्तिकारः.” And further Hemâdri and Vallabha have the following remark on the next stanza : “ननु रावणादप्यधिको लवणासुरः शत्रुघ्नेन कथं जेतुं शक्य इत्याशङ्क्याह.”

P. 464. St. 7.—अपवादो इवोत्सर्गो व्यावर्तयितुमीश्वरः, ‘able to stop the enemy, as an exception is able to stop the general rule.’ Cf. Hemâdri : “अपवादो विशेषविधिः । उत्सर्ग सामान्यविधिनिव । “सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्” । बहुव्यापकं सामान्यं । अल्पव्यापको विशेषः । यथा श्रीश इत्यत्र “इको यणचि” Pânini, VI. 1. 77, इत्यस्योत्सर्गस्य “अकः सवर्णे दीर्घः” Pânini, VI. 1. 101. इत्यपवादः । तथा कं । “भूयोदर्शनमुत्सर्गो बाधस्तस्यैकदेशगः । अपवादः स विज्ञेयो मृग्यो व्याकरणादिषु” इति । ननु “शब्दवियादिशास्त्राणामर्थमाश्रित्य यन्कविः । व्युत्पन्नः कुरुते काव्यमधर्मं तदुदाहृतं” इति । काव्योपदेशोक्तैरधममिति चेत्तत्र । यथा काव्यप्रकाशे । “वक्तव्यौचित्यवशादोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नो” । वक्तृप्रतिपाद्यमानव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः । क्वचिन्न दोषो न गुणः । वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । यथा । “दीर्घाङ्गि-क्लृप्तमः कश्चिद्गुणव्युत्पन्नभाजनं । किंप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” इति । तथा कुमारसंभवेऽपि । “अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” । उत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि । “न हि स्यात्सर्वभूतानि” । अपोयन्ते एभिरिति अपवादास्तैः । अजालम्भेनेत्यादिभि-विशेषशास्त्रैर्वाध्यन्ते तद्वदवाप्यनुसंधेयः” —अपवादः, Explain अपोयते अनेनेति अपवादः. ‘Whatever’, observes Pandit, ‘may be the fitness of the simile as regards the similitude, it certainly cannot be said to be very poetical, being derived altogether from a pedant’s life.’ See also below, note on Stanza 9.

P. 464. St. 9.—रामादेशात् i. e. it was not desired by S’atrughna. The meaning of the verse is that he alone was quite a match for the

demon. Cf. “सेना परिच्छदस्तस्य &c.”—पश्चादध्ययनार्थस्य, ‘referring to the root इ preceded by the preposition अधि, the former according to the poet and Pātanjali the author of the Mahābhāṣya, being able to signify ‘to learn’ even without a preposition. Cf. Chāritravardhana : “यथोपसर्गनिरपेक्षत्वेनैवार्थवत् इडध्ययने इत्यस्य धातोः पश्चाद्गामी अधिरूपसर्गो भवति। यथापि सूत्रे धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति। उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरत्येवमादि महाभाष्ये धातोरेवार्थत्वादुपसर्गस्य योतकं निरदंकि। उक्तं च माघे। “धातुलीनमुपसर्ग इवार्थ” इति.” And Hemādri has the following : “इडध्ययनार्थः। अद्युपसर्गोऽपि तमेवार्थमाचष्टे अतस्तेन न कोऽपीत्यर्थः। तथात्र सेनया न किञ्चित्साध्यमस्तीत्यर्थः। “धात्वर्थे बाधते कश्चित् कश्चित्तनुवर्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते”। इति क्षीरतरंगिण्यां क्षीरस्वामी। माघकाव्ये च। “संतमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमिवाद्युतदङ्गे। विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थ” S'i. X. 15. इति। इडिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः.” The simile contained in the latter half of the verse is peculiarly pedantic.

P. 465. St. 10.—वालखिल्यैरिवांशुमान्, The Vālakhilyas are certain sages, supposed to be in attendance on the sun's car. The wife of Kratu, Samnāti, brought forth the sixty thousand Vālakhilyas, pigmy sages, no bigger than a joint of the thumb, chaste, pious, resplendent as the rays of the sun. See Wilson's Vishnu Purāṇa, Vol. I. p. 155. The epithet मरीचिपाः is also applicable to these sages. For an account of them see Mahābhārata Adiparvan, Gajakachhapa chapters, 30-31, pages 40-52, Manmatha Natha Datta's edition. Cf. also the Bhāgavata Purāṇa, Sk. XII. Adh 11. “वालखिल्याः सहस्राणि षड्विंशत्यर्थयोऽमलाः। पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम्.” On this Hemādri observes : “मुनिसंनिधौ तस्य रथारोहणं मुनीनामाज्ञयेति न विरुद्धं.”—आदिष्टवर्मा, Vallabha says, “च्यवनादिभिर्दोषैस्तपथः”.

P. 465. St. 11.—मार्गवशात्, ‘On account of his road’, i. e. the road by which he was to pass lay by the hermitage of Vālmiki. Cf. प्रसंगवशात्, ‘as occasion or opportunity offers.’—यतः, Gen. of यन् from इ, ‘to go.’

P. 465. St. 12.—तपःप्रभावसिद्धाभिः. The sages by their ascetic power could produce whatever they desired. Cf. St. 94, Canto I. Also Bhatti. “आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विक्लवोः कल्पद्वा योगबलेन फेलुः.”—कुमारं पूजयामास, On this Hemādri remarks : “कुमारशब्देनात्र तारुण्यं लक्ष्यते त्रीलङ्घिसंपन्नो राजपुत्रः कुमार इत्युच्यते.” See readings.

P. 466. St. 13.—कोशदण्डौ, which are the main stays of a kingdom. Cf. Hemādri : “कोशो द्रव्यसमूहः। दण्डश्चतुरंगबलं.” And quotes the following : “दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः” इति विश्वः.

P. 466. St. 15.—मधुपध्वनं, Hemâdri explains it to mean, “मधुर्नाम लवणस्य पिता मधुदैत्यस्तस्योपपन्नाश्रयः। मधुपध्वनं मधुवनाख्यं मथुरां प्राप.”—कुम्भी-
नस्याश्च, Hemâdri explains it by “कुम्भीनसी रावणस्य स्वसा लवणस्य माता
तस्याः कुक्षिजः”.

P. 466. St. 16.—धूमधुम्नः, ‘black as a smoke,’ which was his natural colour as a demon.—जंगमः, Hemâdri analyses, “अतिश-
येन गच्छतीति जंगमः। यङि पचायच्.”

P. 467. St. 17.—जयो रन्त्रप्रहारिणां, Those who are able to take advantage of the weakness of an enemy generally come off successful Cf. Mâgha: “आत्मोदयः परग्लानिर्द्रव्यं नातिरितीयनी.” And “स्वशक्त्युपच-
ये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे.” Cf. also St. 61, Canto XVII. Compare also
“तदा यायाद्विग्रहैव व्यसनं चोत्थिते रिपोः”.

P. 467. St. 18.—नातिपर्याप्तं, Hemâdri explains it to mean, “अ-
मानोना प्रतिषेधे”, इत्यस्य न तु नञः। यथा नैकशब्दः सुस्पृषेति समासादिति वामनः”.

P. 468. St. 20.—सौमित्रिणः, According to the interpretation of Mallinâtha we ought to have पुष्परजस्त्वं and not पुष्परजः. The posi-
tion of the words गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी would signify that पुष्परजः
is nominative, not accusative. Châritravardhana is, therefore, right,
when he explains: “शाखी तरुः सौमित्रिगात्रं न प्राप किं तु वातवशतस्तचर-
पुष्परजः परागः प्रापत्.”

P. 468. St. 22.—ऐन्द्रमस्त्रं, Cf. Hemâdri and Châritravardha-
na: “इन्द्रो देवता यस्य तदस्त्रं.” Indra is the destroyer of mountains.—प-
रमाणुतां प्रपेदे, Cf. Hemâdri: “जालांतर्गते रश्मौ [भानौ Ms.] यत्सूक्ष्मं दृश्यते
रजः। तस्य त्रिशचमो भागः परमाणुः स उच्यते।” षट्ठा भागो वा.”

P. 469. St. 23.—तमुपाद्रवदुद्यम्य, All the Southern and the Deccan Mss. (except three) of Mallinâtha's commentary read the first half of this verse thus: “दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत्” instead of one which we have chosen for our text. Supposing that the reading of the majority of the Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary be the genuine text of Kâlidâsa, it may, with greater certainty, be said that that text of Mallinâtha's commentary is not the oldest, and hence the genuine text of our poet. There is a consensus of opinions among the commentators that the original reading contained दोः in the neuter. The text of the first half of this stanza of Hemâdri, Châritravardhana, Sumativijaya, Vallabha, Dinakara and Vijayânandasûris' varacharanasevaka agrees with the text of the three Southern Mss., as well as all the Mss. of Gujaratha and Râjaputana including the Calcutta

editions, I quote below the lines from Bhattoji Dikshita which would undoubtedly prove the reading in these three Mss. of Southern India to be the oldest if not the correct reading of the poet. He says, “दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात् । तेन “दक्षिणं दोनिशाचरः” इति संगच्छते । भुजवाहू प्रवेष्टोदोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । “दोषं तस्य तथाविधस्य भजते” इति.” Hemādri's comments are: “तमिति । निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्भुजमुग्रस्य तं शत्रुमुपाद्रवत्सन्मुखमगच्छत् । उत्पातपवनेन प्रेरितः एकतालो गिरिरिव । “भुजवाहू प्रवेष्टोदोः” इति दोःशब्दः पुंसि । अत्र महाकविना क्वीरे युक्तः । एतदोषपरि-जिहीर्षया । “दोषं रक्षोऽथ दक्षिणं” इति गतिं केचित्कुर्वन्ति ! एकाक्षरनिघण्टमाला यां तु । “पुनपुंसकयोर्बाहौ दोः स्यादुःखे विदुः स्त्रियां” । बाहौ बाहौ [बाहावाहू Ms.] प्रवेष्टौ च दोः क्वीरेऽपि भुजलिषु” इति भागुरिश्च.” And Châritravardhana's comments are: “निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुग्रमोत्थाप्य तं शत्रुमुपाद्रवत्प्रत्यधा-वत् । क इव । उत्पातपवनेन प्रेरित एकस्तालो वृक्षो यस्य स तादृशो गिरिरिव । “भुज-वाहू प्रवेष्टो दोः” इत्यमरसिंहोक्तत्वादोरिति नपुंसकत्वं चित्यं । निघण्टुकारेण पुंसकेऽप्यभि-हितः । अथ वा । “दोषं रक्षोऽथ दक्षिणं” इति वा पाठः.” See readings. —उत्पातपवनप्रेरितः, ‘set in motion, by an ominous gust of wind.’ उत्पातपवन is a wind that rises as a prodigy. For a description of उत्पात see Rāmāyana Āranyakānda, Canto 29, Gorr. edi.

P. 469. St. 24.—काष्णैन. Hemādri's explantion is, “कृष्णं लोहवि-कारस्तेन । यद्वा । कृष्णो देवता यस्य तेन ।” And further he says, “रामेण हि अस्य व्रजतो वैष्णवः शरो दत्तः.” And Châritravardhana has, “कृष्णो देवतास्य तत्काष्ण्यं तेन । अथ वा । कृष्णं लोहस्तद्रिकारेण.”

P. 469. St. 25.—दिव्याः कुसुमवृष्टयः, Kālidāsa supposes that the gods who had assembled in the sky to witness the scene also participated in the joy of the ascetics at the fall of the demon Lavana, and hence the pouring of the showers of heavenly flowers.

P. 470. St. 26.—वीरः, Hemādri explains it to mean, “विशेषेण ईरयतीति वीरः.”

P. 470. St. 27.—त्रीडयावनतं शिरः, On this epithet Hemādri makes the following remark: “उन्नतस्य हि स्वकीर्तिभवणाद्गीडा । न तु उन्न-तत्वमिति विरोधाभासः । तथा माघे । “लज्जते न गदितः प्रियं परो वक्तुर्वै भवति त्रपा-धिका.” Si. XIV. 2.—चरितार्थैः, ‘who had their object gained.’ Analyse चरितः प्रातोऽर्थः प्रयोजनं यैस्तं तथोक्तैः.

P. 470. St. 28.—निर्ममः, This is probably used for its alliteration with निर्ममे. See St. 60, Canto XII, and our note on the same. Analyse निर्गते ममकारः (ममत्वं) यस्मात्सः. The compound is peculiar. The figure according to Hemādri is अनुपास.

P. 471. St. 29.—स्वर्गाभिष्यन्दवमनं. Cf. Hemādri : “ यस्य ग्रामादे-
रारंभे यावत्संख्यो जनो व्यवस्थापि स्वस्थानादाधिक्येन यो जनः सोऽभिष्यन्दशब्देन ल-
क्ष्यते । तस्यान्यत्रानयनं वमनशब्देन लक्ष्यते । स्वर्गादधिकस्थितिरित्यर्थः. ” And Châ-
ritravardhana explains it to mean, “ स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं शाखानगरं कृत्वेव
विनिवेशिता स्थापिता । अथ च स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं सारोच्यं तस्याहरणं कृत्वेव वि-
निवेशिता । उभयथा स्वर्लोकसमाप्ता सेत्यर्थः । “ अभिष्यन्दवमनं शाखानगरं ” इति
चाणक्यः. ” Cf. Ku. St. 37. Canto VI. “ अलकामतिवाह्यं वसति वसुसंपदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवापनिवेशितं ” ॥

P. 471. St. 30.—हेमभक्तिमती, = हिरण्यशलाकालंकृती, according to
Châritravardhana. And स्वर्गरचनावती, according to Hemādri. The
हेमभक्तिमन्त्र of the Yamunā was produced by her being चक्रवाकिनी.

P. 471. St. 31.—मन्त्रकृत्, On this Hemādri remarks : “ इति
संस्कारप्राविण्यः. ”

P. 472. St. 32.—कुशलबोन्मुष्टगर्भहेडौ, Hemādri explains it to
mean, “ अहो कुशकुशो दर्भः. ” “ धान्ये देशे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चतां ” इति मनु-
श्लोकव्याख्याने । लवो मेघादिचर्मरिक्किशादिवाची । लवशब्दो मेघादिलोमवाचीति दक्षिणा-
वर्तः । लवस्तृणविशेष इत्यन्ये । एवं ह्युक्तं रामायणे । “ यस्तयोः प्रथमो जातः स कुशैर्मव-
संसकृतैः । निर्माजर्जायस्तनासौ ततः कुश इति स्मृतः । अथापरस्तयांस्तत्र लवो नाम समा-
हितः । निर्माजर्जायो धृत्वैव नाम्ना स तु लवोऽभवत्. ” And Châritravardhana
has : “ न तु स्वरूपेण । “ धान्ये शब्दे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चतां ” इति मनुव्याख्याने
लवशब्दो मेखलादिलोमवाचीति दक्षिणावर्तः । लवस्तृणविशेष इत्यन्यः. ”—उन्मुष्टः,
Hemādri interprets it by “ माजितः. ”

P. 473. St. 35.—तद्योगात्, Hemādri, Châritravardhana and
Vallabha do not agree with Mallinātha as to the sense of this expres-
sion. Hemādri : “ तद्योगाद्रामसाहचर्यात्पतिवन्नीषु द्वौ द्वौ सूनू येषां ते । वीक्षाप्र-
धानां ज्यं निर्देशः । ते आसन् । “ पत्नी पाणिगृहीता च ” । “ पत्युर्नो यजसंयोगे ” Pā-
nini, IV. I. 33. ॥ महान्मनां कुले येऽष्टगुणाः कनिष्ठेऽथ्यनुवर्तन्ते इति भावः । पतिव-
न्नीषु जीवद्गर्भकाः । “ अन्तर्वन्पतिवर्तानुक् ” Pānini IV. I. 32. ॥ पतिवन्नी सभर्तृका ।
देवव्यापकशंका परिहारायोक्तत्वात् । पतिवन्नी संकेतावलीषु [संकेतावलीकारः Ms.],
Châritravardhana : “ तद्योगात्तस्य रामस्य योगाद्विपुत्ररामसाहचर्यात् । पतिवन्नी-
षु पतिवर्ताषु पत्नीषु द्वौ सूनू पृथौ यस्य स द्विसूनूः । द्विसूनूश्च द्विसूनूश्च द्विसूनूश्च द्विसूनूश्च द्वि-
सूनवः । पुत्रद्वययुक्ता अभूवन् । तद्योगात्तच्छब्देन भरतादिपरामशेस्तस्माद्वेति कश्चित्. ”
Vallabha : “ तद्योगात् । ज्येष्ठानुवृत्तिसंबन्धात् । रामानुगादाचरणयोगात् । एतं च दि-
रधिकापत्यभावशङ्कां निरस्यति । प्रजायै गृहमेधिनामिति वाक्याददोषः । सांप्राप्तमव दशो-
यति. ” Mallinātha appears right in construing तद्योगात् with पतिवन्नीषु-
तद्योगात्पतिवन्नीषु, ‘ who were pre-eminent as wives by their connection
with them, ’ i. e., because they had Bharata and other brothers for
their husbands.—त्रेतामितेजसः, Hemādri explains it to mean. त्रित्वमि-
ताश्रिता अंताश्च ते अग्रयश्च । तृषोदरादिः । त्रेतामीनां तेज इव तेजो येषां ते. ”

P. 473. St. 37.—तपोव्ययो मामूत्. The word व्ययः is here used not in its ordinary sense (St. 3. above), but in the sense of ' obstacle.' For treating a guest hospitably does not cost any ascetic virtue (तपः), but only obstructs its practice for a time. Cf. Hemâdri: " आतिथ्यविधिना यस्तपोव्ययः."

P. 474. St. 38.—रथ्यासंस्कारशोभिनीं. See note to St. 16, Canto VII.

P. 474. St. 39.—असामान्यपतिं भुवः, ' the exclusive husband of the Earth, ' i. e., after his repudiation of Sîtâ, Râma had not taken another wife.

P. 474. St. 40—कालनेमिवधात्, According to the Vâyu Purâna, Vol. I. Adh. 6 Bibli. Indi. series, (verses 75-76) Kâlanemi, or Kâyavadha, was a son of Virochana, the grandson of Hiranyakas'ipu. Vishnu Purâna gives the following legend: ' At this present season, many demons, of whom Kâlanemi is the chief, have overrun, and continually harass, the region of mortals. The great Asura Kâlanemi, that was killed by the powerful Vishnu, has revived in Kansa, the son of Ugrasena. ' See Wilson's V. P. Vol. IV. P. 259. Pandit gives the following legend of this demon. ' Kâlanemi was, according to the Harivans'a, the son of Hiranyakas'ipu, and was a very mighty giant. He had a crown as brilliant as the sun. He was as great as mount Mandâra, and bedecked like it with silver. He had a hundred heads, a hundred arms, a hundred hands, a hundred mouths, and shone like a mountain having a hundred peaks. He was killed by Vishnu. See Harivans'a. 2631. fgg. Cf. also Bhâgavata Purâna: " दृष्ट्वा मध्ये गरुडवाहमिमारिवाहः । आविध्य शूलमहिनादथ कालनेमिः । तक्षीलया गरुडमूर्ध्नि पतन् गृहीत्वा । तेनाभ्यहन्नुप सबाहमरिं व्यधीक्षः. "—तुराषाडिव, Hemâdri discusses: अमरपेदिमदृचां तु । " छंदसि सहः, " Pânini, III. 2. 63. इति ण्वरभावे इतनाषाड् तुराषाड् इत्यादयो ण्यन्ताः किपि साधयितव्याः इति । तुराशन्द्व्युत्पत्त्या तुरं वेगं सहयति । सह मर्षणे । " अंत उपधायाः, " Pânini VII. 2. 166 इति वृद्धिः । " किप्च " Pânini, III. 2. 76. इति किप् । " णरनिटि, " Pânini, VI. 4. 51. इति णिलोपः । " उपपदमतिङ् " Pânini, II. 2. 19. इति समासः । " होढः, " Pânini, VIII. 2. 31. जश्त्वं । " सहः साडः सः " Pânini VIII. 3. 56. इति षत्वं । " नहि वृत्तिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ, " Pânini, VI. 3. 116. इति दीर्घः । प्रकृतिग्रहणेष्वधिकृतस्यापि ग्रहणात् । वृत्तिकृतु । " अन्येषामपि दृश्यते, " Pânini VI. 3. 137. इति दीर्घः । क्षीरस्पर्शा तु । " तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीन् " इति । मुग्धबोधव्याख्याकारस्तु । आकारान्ततुराशन्दं मत्वा तुरां वेगं सहते इति तुराषाड् इत्यादि. "

P. 475. St. 41.—प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात्, 'being ordered (not to tell) by the first of poets, who wished to communicate it himself in due time.'

P. 475. St. 42.—द्वारि चक्रन्द भूपतेः, *Cf.* Adhyâtma Râmâyana, Uttarakânda Canto 4. "ब्राह्मणस्य सन्तं दृष्ट्वा बालं मृतमकालतः । शोचन्तं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः । तपस्यन्तं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकं । जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुत्तमम् " इति.

P. 475. St. 43.—या त्वं, 'since thou.'—कष्टात्कष्टतरं गता, 'thou art thrown from a miserable condition into still more miserable one,' *i. e.*, thou hast fallen from the frying pan into the fire. The कष्ट was that the Earth was bereft of Das'aratha's benign rule. *Cf.* Hemâdri: "दिलीपायपक्ष्या दशरथपतित्वं कष्टं । ततो रामपतित्वं कष्टतरं." And Châritravardhana says, "इति रोदनस्वरूपोक्तिः."

P. 476. St. 44.—न ह्यकालभवो मृत्युः, *Cf.* St. 4, Canto IX.

P. 476. St. 45.—यानं सस्मार, See St. 20, Canto XIV.

P. 476. St. 46.—गुडरूपा सरस्वती, 'Sarasvatî with her form concealed,' *i. e.*, the goddess Sarasvatî, that presides over speech. तस्य पुरः उच्चचार, *Cf.* Uttar. शम्भुको नाम वृषलः वृथित्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजं ॥ "

P. 477. St. 48.—वृक्षशाखावलम्बिनं, *i. e.*, with his head hanging down towards the earth.—ऐश्वराकः On this Sumativijaya remarks, "इक्ष्वाकोरपत्यमैश्वराकः । अण् । उकारलोपो निपात्यते इति वज्रभः." See readings.

P. 477. St. 50.—See readings.

P. 478. St. 51.—तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमचावहम्, S'ûdras are not entitled to practise asceticism. *Cf.* Hemâdri: "विप्रक्षत्रियवैश्यस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते " इति मनुः । "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणं । वैश्यस्य च तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवने." Also Châritravardhana: "अस्य द्विजस्य शूद्रेष्वेत्युक्तवानस्यनधिकारः." *Cf.* also S'ûdrakamalākara p. 12. Bom. *edi.*

P. 478. St. 52.—हिमक्लिष्टकिञ्जल्कम्, Analyse हिमेन तृपारेण क्लिष्टा गलिताः किञ्जल्काः केसरा यस्य तत्.—ज्योतिष्कराहतदमभु, His mustache as well as beard was burned by the rising flames of the fire over which he hanged himself head downwards. *Cf.* Hemâdri: "अग्नेः शस्त्रस्य वा ज्योतिष्कराहतं दमभु यस्य तत्."

P. 478. St. 53.—सतां गतिं, *Cf.* Hemâdri: "शूद्रस्य वर्णत्रयशूद्रषा स्वर्गः." He also quotes Manu like Mallinâtha.—तपसा दुश्चरेणापि.

&c., 'but not by his asceticism which though practised with hard rigour, nevertheless involved a transgression of the path belonging to him (as a S'ûdra).' Cf. Uttar. "युष्मत्प्रसादोपाय एष महिमा न तु तपसः फलम्."

P. 479. St. 54.—मार्गसंदर्शितात्मना, 'who showed himself in the way,' मार्गे संदर्शित आत्मा येन स तेन. That is, the sage Agastya met Râma on the road. Râma did not go to his hermitage.—अपि, Hemâdri remarks: "अपिशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये."—अगस्त्येन, Hemâdri derives it as, "अगमद्वि विंध्याख्यं स्त्याययति शब्दाययति इत्यगस्त्यः । " स्त्यैष्ट्यै-शब्दसंघातयोः " उभयोपादानात् " धात्वादेः षः सः " Pânini, VI. I. 64. इति शो न भवति."

P. 479. St. 55.—अलंकारं ददौ, See Râmâyana Uttarakânda Canto 76, verse 30. The ornament was a wrist-let, the same that Ku'sa subsequently dropped in the waters of the Sarayû. See Canto XVI, Sts. 72-73.—पीतेनेव, See St. 61. Canto VI.

P. 479. St. 57.—त्रातुर्वैवस्वतादपि, Cf. Uttar. "दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे । संजीवितः शिशुरयं मम चैयमृद्धिः" इति. Cf. also Hemâdri: "एतत्केन करिष्यते रामस्य चरित्रं त्वदन्यो महात्मा तथागतं बालं कालग्रस्तमजीवयदिति."

P. 480. St. 59.—ज्योतिर्मयानि धिष्ण्यानि, Pandit says, 'Certain Rishis are identified with the presiding deities of certain stars. Agastya, e. g., is identified with the principal star in the southern constellation of *Canopus*. The seven Rishis are also identified with the seven stars of the *Ursa Major*.' Kâlidâsa means to say that not only the Munis who dwelt on earth, but also those, like Agastya and the seven Rishis, who had taken their abodes in the stars, that go by their names, came down on earth to attend the sacrificial ceremony. The epithet धिष्ण्य appears to be a favourite word with As'vaghosha. It occurs four or five times in Buddhacharita. See canto I. stanza 2. "आसीद्विशालोन्नतसानुलक्ष्म्या पयोदपंक्त्येव परीतपार्श्वं । उदग्रधिष्ण्यं गगनेऽवगाढं पुरं महर्षेः कविलस्य वस्तु" ॥ Compare also Buddhacharita, Canto IV. St. 102, VIII. St. 40, and IX. St. 2.—महर्षयः, this refers to the seven Prajâpatis.

P. 480. St. 60.—सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः. 'Usually the genesis,' observes Pandit, 'of the creation is not ascribed to the four mouths of Brahmâ, but to Kas'yapa the patriarch who was born of the mind of Brahmâ. Brahmâ's four mouths are usually supposed to have given birth to the four Vedas. In our stanza the poet either refers to a legend which is not generally known or

draws upon his own imagination. The former is the more likely supposition. ' Kālidāsa must have referred this account to a legend founded upon a Purāṇa not yet known or a different version of Rāmāyana itself, such as of Chyavana and other sages of ancient times. Cf. Buddhacharita, Canto I. St. 48.—उपश्लयनिविष्टैः, Hemādri explains it to mean, “ ग्रामान्तमुपश्लयं स्यात् ” । ग्रामग्रहणं पुरादेरुपलक्षणार्थः. ” And Chāritravardhana has: “ इत्यत्र ग्रामशब्दो नगरोपलक्षणार्थो यथा ग्रामशूकरो न भक्ष्यः इत्यादिवत्. ”

P. 480. St. 61.—प्राग्वंशवासिनः, Prāgvans'a is the name of a shed erected towards the east of the हविर्गृह or the sacrificial-hall in which the person performing the sacrifice (i. e., Yajamāna) waits with his wife. This shed is always detached from the principal Mandapa or the sacrificial hall.—जाया हिरण्मयी, On this Hemādri makes the following remark, “ यस्तु पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातो न च दत्तवान् । शास्त्रार्थातिक्रमाद्गीतः सपत्नीकः कथं यजेत् ” इति. And Chāritravardhana has: “ अन्नोक्तस्य यज्ञायोग्यत्वेऽपि यज्जायान्तरं नांगीचकारित्यर्थः ”. Cf. Rāmāyana : “ यज्ञं यजे च पत्यर्थं जानकी कांचनीभवत् ”.

P. 481. St. 63.—प्राचेतसोपज्ञं, Cf. Hemādri: “ प्राचेतसोऽपत्यं प्राचेतसो वाल्मीकिः । तेनोपज्ञा प्राचेतसोपज्ञं । “ उपज्ञा ज्ञानमायं स्यात् ” । वाल्मीकिनैवायं ज्ञानमित्यर्थः । “ उपज्ञोपक्रमं तदायाचिख्यासायाम् ”, Pāṇini, II. 4. 21. इति क्विप्ता । “ प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणश्च सः । वाल्मीकिश्चाथ गाधेयां विश्रामित्रश्च कौशिकः ” इति. Translate the aphorism :— ‘ A तत्पुरुष compound ending with the words ‘ उपज्ञा ’ (invention) and ‘ उपक्रम ’ (commencement) is neuter in gender, when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced. ’ As, पाणिन्युपज्ञमाकालापकं व्याकरणं ‘ the grammars कलाप &c., had their commencement with Pāṇini's invention. ’ व्याड्युपज्ञं दुष्करणं ‘ Vyādi invented दुष्करण. ’ आढ्योपक्रमं प्रासादः ‘ the palace is an invention of rich folks. ’ नन्दोपक्रमाणि नानानि, ‘ the measures are the invention of king Nanda. ’ Of course, when it has not this sense, the neuter gender is not employed ; as देवदत्तोपज्ञो रथः ‘ the car made by Devadatta, ’ यज्ञदत्तोपक्रमा रथः ‘ the chariot commenced by यज्ञदत्त. ’ So also the sense may be that of invention &c., but when these words are not employed, the neuter gender is not used ; as वाल्मीकिश्लोकाः ‘ the slokas invented by Vālmiki. Vālmiki was the son of प्राचेतस्, a name of Varuna. Cf. Rāmāyana Uttarakanda, Canto 16. “ प्राचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन. ”—रामायणं, Hemādri derives it as, “ अय्यते ज्ञायते चरितमनेनव्ययनं । रामस्यायनं रामायणं. ” See commentary.

P. 483. St. 67.—वयोवेषविसंवादि, 'which disagreed, i. e., failed, only as to their age and dress'. Cf. Rāmāyana Uttarakāṇḍa canto 106. "उज्जुः परस्परं चेदं सर्व एव समाहिताः । उभौ रामस्य सदृशौ विस्वादिभ्योऽपि । जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि । विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च"—नाक्षिकम्पं, 'without twinkling their eyes.'

P. 483. St. 68.—वीतस्पृहतया, construe it with उभयोः and not with नृपतेः. Mallinātha's interpretation of the epithet is not clear. But the way in which he explains it appears also correct when we commence to find out by careful inquisition the sense of स्पृहा. The notion of स्पृहा is generally and most correctly applied to the recipient and not to the donor and in this sense of the word Mallinātha's explanation may be accounted for. Vijayānandasūris' varacharanasevaka also explains the epithet exactly like Mallinātha. Hemādri rightly interprets the passage. His comments are "लोकः उभयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन न तथा विसिष्मिये । यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीता [विगता Ms.] गता स्पृहा ययोस्तौ वीतस्पृहौ कुशलवौ तयोर्भावस्तथा विस्मययुक्तेन बभूव" ॥ Sumativijaya is also correct. His comments run thus:—"लोकः उभयोः कुशलवयोः प्रावीण्येन तथा न विसिष्मिये तथा विस्मितो नाभूत् । यथा नृपतेः रामस्य प्रीतिदानेषु उभयोर्वीतस्पृहतया । किञ्चित् गृह्यतः अत एव सर्वेषामाश्रयः । &c., " Cf. Rāmāyana Uttarakāṇḍa, canto 94, verses 17.—21. "धृत्वा विंशतिसर्गास्तान्नातरं भ्रातृवत्सलः । अष्टादश सहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाक्षितं । ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नाग्रह्णातां कुशलवौ । उच्यते महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ वन्येन फलमूलेन निरतो वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ तथा तयोः प्रभुवतोः कोतुहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्वे एव सुविस्मिताः ॥" Chāritravardhana clearly takes it with नृपतेः. His comments are "लोक उभयोस्तयोर्द्वयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा विसिष्मिये विस्मितो नाभूत् ॥ यथा नृपते रामस्य प्रीतिदानेषु प्रसादत्यागेषु वीतस्पृहतया दानशौण्डव्येन विस्मितो भूत् ॥ His explanation does not appear good. Dinakara, as might be expected, has the same.

P. 483. St. 69.—The commentary given in our edition is supported by all the Deccan and six Mss. of the Southern country in our possession. From this it is clear that Mallinātha first notices the reading गेये को नृ विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः, and then adopting it (the *varia lectio*) for his text, begins to interpret the stanza, instead of commenting upon what he originally had for his text. Or in other words forgetting to comment upon his original text begins to interpret a different reading of the verse. It is quite evident therefore, that गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः was the text of Kālidāsa before Mallinātha, who thinking the difficulty of in-

terpreting the ungrammatical expression of वाम् in the verse, either changed it to गेये को नु विनेता वां or adopted it as changed in some of the Mss. of the Raghuvans'a's text. Hemādri, who notices almost all the readings, does not appear to have known the reading chosen by Mallinātha. For he begins thus : “ वां युवयो-गेये गाने केन विनीतौ । कस्य च कवेः कृतिरियमिति राज्ञा स्वयं दृष्टौ तौ कुमारौ वाल्मी-किमशंसतामकथयताम् । अथ । युवयोर्मध्ये कस्य च कवेरिति वा । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवेरिति वा इति । वामित्यव्ययं वा । तथा प्रक्रियाप्रसादे । “ वामिति युवामि-त्यर्थे ” । गेये कोऽव विनेतेति केचित्पठन्ति । “ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः ” इति विभ-क्तीनां व्यतिक्रमनिर्देशादन्यत्रापि वां नाविति केचित् । न वृत्त्यादौ तथा व्याख्यानाभावात् । स्वयमित्यादेरसूचनं ? [इत्यादिसूचनं Ms.]. ” Châritravardhana's commen- tary runs thus : “ वां युवां गेये केन विनीतौ शिक्षितौ । वामिति पदकदेशप्रयोगो यथा “ क्रूरग्रहः स केतुः ” इति मुद्रावत् [मुद्राराक्षस ?] इति केचित् । तत्र । पदद्वयस्या-भावात् । कस्य च कवेरियं कृतिरिति राज्ञा रामेण स्वयं दृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिम-शंसतामवादिष्टम् । वां युवामर्थेऽव्ययमिति कृष्णभट्टाः । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवे-रिति केचिद्विप्रश्रितौ व्याचक्षिरे । वां युवयोर्मध्ये कस्येत्यनेन । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वरन-साविति विभक्तीनां व्युत्क्रमनिर्देशज्ञापकादन्यत्रापि वामादेश इत्यपरं । “ गेये केन विनी-तिर्वा ” इति पाठो युक्तः इति दक्षिणावर्तः । व्यभिचरति च विस्तरकारमतं ” । Vallabha comments upon the text गेये केन विनीतौ वां and notices no other read- ing. Sumativijaya's commentary runs exactly the same word for word as that given by Châritravardhana; so does Vijayānandasūris' varacharanasevaka. And it is also a fortuitous coincidence that all of these commentators allude to the name of कृष्णभट्टः in their ex- planations. Sumativijaya says, “ वां युवामर्थेऽव्ययं ” इति कृष्णभट्टाः. ” And Vijayānandasūris' varacharanasevaka has “ अत्र वां युवामित्यर्थेऽव्ययं इति कृष्णभट्टाः. ” This expositor also alludes to the name of Châritravardhana. See note to St. 81. Canto XI. Nagojibhatta in his लघुशब्दे-न्दुशेखर also supports this reading. He says, “ नृसिंहायम ते ख्यातिरित्या-दौ, गेये केन विनीतौ वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारणादेषः ” &c., page 132. Benares ed. There is no doubt whatever that that is the original reading of the poet, and that the one chosen by Mallinātha is spurious. See readings.

P. 484. St. 70.—उरीकृत्यात्मनो देहं, ‘ accepting for himself his person, ’ i. e., keeping for himself his own person only. आत्मनः should be construed with उरीकृत्य, and not with देहं. For this reason the reading आत्मने is to be preferred. आत्मने should then be taken to correspond with मुनये. Cf. Hemādri : “ सानुजो रामः अस्मै वाल्मीकये रा-ज्यं न्यवेदयत्समर्पयत् । यज्ञायत्नमात्मनो देहं दूरीकृत्य (is his reading) वर्जयित्वा । उगेयिवानिति साधुः. ” Cf. also Châritravardhana : “ आत्मनः स्वस्य देहं दूरी-कृत्वा वर्जयित्वा अस्मै मुनये राज्यं न्यवेदयत् । देहं वर्जयित्वा अस्मै मुनये राज्यं

न्यवेदयत् । देहत्यातिरिक्तमन्यत्सर्वं समर्पयामासेत्यर्थः.” Vallabha says, “अस्मै मुनये निष्कृत्यर्थमात्मदेहं दूरीकृत्य राज्यं न्यवेदयद्दौ । यज्ञपरायत्नं देहं न ददामीत्यर्थः.” Whether उरीकृत्य or any other reading be the correct one, Vallabha's note, that the king Rāma resigned the kingdom as a price of the Muni's services in bringing up his sons and that he was unable to give up his own person because he had to complete the sacrificial ceremony, is simply valuable.

P. 485. St. 74.—स्वसिद्धिं नियमैरिव, Chāritravardhana explains this to mean, “शौचसंतोषादिभिः स्वाभिलषितार्थसिद्धिमिव,” and Hemādri has “स्वर्गावर्गलक्षणां स्वसिद्धिमिव कैरिव नियमैरिव यथा कश्चित्पुमान्नियमैरुपवासादिपुण्यैः स्वसिद्धिमानयति तथा.” And Vallabha says “नियमैर्यानादिभिः स्वसिद्धिं स्वर्गावर्गलक्षणां”. Chāritravardhana appears very accurate in his explanation.

P. 485. St. 75.—प्रस्तुतप्रतिपत्तये, Hemādri explains it to mean, “प्रस्तुतस्य प्रसक्तानन्तरकार्यस्य संतायाः शुध्यत्वलक्षणकार्यस्य [शुद्धसत्वलक्षणकार्यस्य Mss.] प्रतिपत्तये ज्ञानाय.” And Chāritravardhana has “प्रतिश्रुतकार्यकरणाय.” ‘to accomplish what had been already promised or agreed upon’.

P. 486. St. 76.—ऋचैव, ‘as by the Vedic verse,’ *i. e.*, by the गायत्री.

P. 486. St. 77.—काषायपरिवीतेन. Because she was at the time observing an ascetic vow.—वपुषैव, ‘from the appearance of her body itself,’ *i. e.*, even without the oath she was going to take or the proof of her purity that was to follow it.

P. 486. St. 78.—प्रतिसंहतचक्षुषः, ‘withdrawing their looks from the range of her eyes,’ as if being ashamed that it was owing to their own incredulity that she had been reduced to that condition. Vallabha does not perhaps appear to give the correct reason. When he says, “राजदारत्वात्.”

P. 487. St. 80.—सत्यां, = “शपथरूपां,” according to Chāritravardhana.—पय आचम्य. What Sitā did on this occasion was nothing else than a divy or an ordeal. Those that go through an ordeal are enjoined to purify themselves previously by bathing &c. Cf. Mitāksharā, दिव्यप्रकरण. “सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितं कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ.” Here आच मन or sipping water is substituted for a bathing. And water from the hands of a Brāhmaṇa and especially from the hands of Vālmiki's disciples must be supposed to be peculiarly holy and calculated to deter Sitā from uttering a falsehood.

P. 487. St. 81.—मामंतर्भातुमर्हसि, *Cf.* Rāmāyana Uttarakāṇḍa, Canto 110. “सर्वोत्समागताद्वा सीता काषायवासिनी । अत्रवीत्पाञ्चलिर्वाक्यमधोद्विगताङ्गुली । यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ”.

P. 487. St. 82.—शतहृदन्, Chāritravardhana explains it to mean, “ शतहृदाया विद्युता संबंधि शतहृदं ज्योतिरिव. ”

P. 488. St. 83.—नागरुणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी, ‘seated on a throne, parasolled over by the expanded hood of a snake’. Hemādri explains it thus : “ नागस्य शेषस्य कथा तस्यामुत्क्षिप्तं च तत्सिंहासने च तस्मिन्निषेदुषी. ”—वत्सुभरा, *Cf.* Rāmāyana Uttarakāṇḍa, Canto 111. “ प्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः ”.

P. 488. St. 85.—संरंभं क्षनयामास, ‘Pacified his wrath.’ *Cf.* Rāmāyana Uttarakāṇḍa, Canto 111. “ वसुधे देवि भवति सीता निर्योन्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोपं यथा मामवगच्छसि । न मे दास्यति चेत्सीतां यथा ह्य्यां न हीतले । सयवतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिः ”.—विधिवलापेक्षी, ‘having regard to the power of Fate,’ i. e., seeing that fate was too powerful. *Cf.* Chāritravardhana: “ विधेर्देवस्य यद्वलं तस्य द्रष्टा. ” Vallabha has the following : विधिर्वलवान्नायं ते पौरुषावसर इति स्वयंमुखा ह्यसौ स्वयमागत्य विनिषिद्धः ”. The poet need not, however, be supposed to follow the account to which Vallabha refers and according to which Brahmā manifests himself and pacifies Rāma, but may be correctly interpreted to have meant by गुरुः no other than Vasishṭha or at most Vālmiki. *Cf.* Hemādri : “ गुरुर्वशिष्ठः &c. ” And also Chāritravardhana : “ गुरुर्मुनिर्वाल्मीकिः. ” But Mallinātha interprets गुरु by Brahmā. He, like Vallabha, may have regard to the following account of Rāmāyana Uttarakāṇḍa, Canto 109. “ प्रितामहं पुरस्कृत्य सर्वं एव समागताः । आदित्या वसवो रुद्रा विधेर्देवा मरुद्गणाः । साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ” &c. And also “ एवं ब्रूवाणं काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धमुवाच रघुनन्दनं । राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत. ”

P. 489. St. 87.—दत्तप्रभावाय, Hemādri renders it by “ सप्रतापाय । दत्तावयत्तुव्यमानर्थाय वा । संज्ञायामेकदेशव्यवहारादज्ञां दत्ताधेयं भामो भाममेववत्. ” See readings.—संदेशात् *Cf.* Vallabha : “ भरतमातुलस्य मंदेशान्सिन्धुकुलं देशं भरताय ददा । वत्स मातुलेन संदिष्टं यथा दुष्टैर्गन्धर्वैराकान्तोऽयं देशस्तत्रच्छतद्विद्रावणाय ”.

P. 489. St. 88.—आनोद्यं ग्राहयामास, ‘forced them to take the lute and throw away the arms’, i. e., caused them to return to

their usual occupation of musicians and singers. Cf. Hemádri : “ तथा भरतः । “ ततं चैवावनद्धं च [चैवानुविद्धं च Ms.] घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधमिदं ज्ञेयमातोयं लक्षणात्नितं । ततं तन्निगतं ज्ञेयमवनद्धं च [मनुविद्धं च Ms.] पौष्करं । घनं कांस्यमयं ज्ञेयं सुषिरं वांशमेव च. ”

P. 489. St. 89.—राजधान्योस्तदाख्ययोः, Cf. Cháritravardhana : “ तक्षपुष्करवत्योः पुर्योः । “ समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वप्यवर्तन्त इति व्यायाचक्षशिलापुष्करवत्योस्तक्षपुष्कराख्यव्यपदेशः ”. And Hemádri has : “ तक्षशिलापुष्करावत्योस्तक्षपुष्करव्यपदेशः. ” All these commentators agree with Mallinátha in giving तक्षशिला and पुष्करावती as the names of the cities. पुष्करावती is identified with the *Peukelaotis* of the Greek writers and *Pousekielofati* of Hiouen Thsang. तक्षशिला is supposed to be the same as *Taxila* mentioned by the Greek writers. *Takshas'ila* or *Taxila* lay between the Indus and Hydaspes, in the vicinity of Manikyala, about Ravil Pindi. See Wilson's *Ariana Antiqua*, p. 196. Pushkalávatī appears to have been situated on the western bank of the Indus somewhere near Attock. The historians of Alexander state that Alexander crossed the Indus near that city. ‘I have,’ observes Anandoram Boorooah, ‘already stated that Sindhu Des'a meant the country of the Upper Indus. This is clear from the writings of Kálidása. We read in the Raghuvans'a that Ráma made over this country to his brother Bharata according to the instructions of his uncle Yudhájit and Bharata conquered the Gandharvas and placed his sons Taksha and Pushkala in charge of towns named after them—Takshas'ilá and Pushkalávatī. Both of these places are famous in Indian History—Pushkalávatī or Puskarávatī in the form *Peukelaotis* or *Peukoluitis* and its shortened form Pushkala or Pushkara in the form *Peukelas* were known to Greek writers. It was the capital of Gándhára in the days of Alexander and Arrian in his *Indica* places it not far from the river Indus. It was visited by the celebrated Chinese pilgrim Hiouen Thsang in Nov. 630, who came to *Pu-se-kia-lo-fa-ti* after crossing a great river and travelling 100 li. to the north-east of *Pu-lu-sha-pulo* (or Peshawar). General Cunningham in his *Ancient Geography of India* page 50 comes to the conclusion on grounds described in his work that it must have stood at Hastanagara on the Suat river. I would, however, place it to the north-east of Hastanagara about Báshkala given in some of the maps not only because it agrees in names, but also because Bhárata writers place it on the Himálaya. The 37th Taranga of the Kathá-Sarit-Ságara describes the journey of a merchant of Ujjayini or Ojain to this town

who travels northward and passes several rivers and forests and then comes to the country inhabited chiefly by Mlechhas specified as Tájiks and Turkomen and then crosses the river Vitastá (Behut) and goes into a hilly forest (evidently about the Salt Range), and then arrives at Pushkarávati, which is thrice said to be on a summit of the Himálaya range. The special mention of Tájiks shows that the writer was fully acquainted with this part of India and makes me reluctant to reject his testimony. The 27th Taranga of the Kathá-Sarit-Ságara describes the position of Takshas'ilá and its former grandeur. It says, "there was a town named Takshas'i-lá on the banks of the Vitastá, in whose waters were reflected the images of its edifices. It had a devoted Buddhist king named Kalingadatta and an entirely Buddhist population rich by the blessings of Tára. The town shone with his uninterrupted rich stupas as if with summits of vanity that there was no place like it." The Greek and Chinese accounts, however, make it a more inland town at considerable distance from the Vitastá and I am, therefore, inclined to think that Vitastá is a misprint for Sudámá or Suan river. General Cunningham (p. 119) identifies it with Shahdheri and probably he is not far from truth. The description of Kálidása is, in fact, based on an older work—the Uttarakánda, which is interesting not only because giving full particulars, but also because distinctly laying down the country of the Gandharvas on both sides of the Indus and identifying western Gandharvas with the Gándhāras of later literature—the *Gandharæ* of Ptolemy, traces of which name may probably be still found in the Gundarbar of the Panjab and the Gandgarh mountain to the north of it. The identity of Gandharva and Sindhu-Des'a may be also seen from other considerations. It has been always famous for an excellent breed of horses. Among the presents to Bharata, by the king of Kekayas, was a thousand of fire-footed horses of his country. Among the valuable presents to Yudhishthira in the great Rājasiya festival, were several horses of Gándhāra. Hence in the Amarakosa, we find both Saindhava and Gandharva as synonyms of horses. The Saindhava salt mentioned in the same book evidently refers to the rock-salt found in the Salt Range of mountains, for it does not refer to sea-salt as it is separately mentioned as *Sāmu-dra* salt and Mānimantha is given as another synonym for Saindhava salt and the commentator Mahes'vara explains that it means 'produced in the mountain Mānimantha' (which can only refer to the Salt Range). But the most convincing proof is a passage of

the Raghuvans'a (V. 73.) and that Saindhava is still understood by all salt-sellers of India as rock-salt. I have, therefore, no hesitation in identifying Mánimantha with the Salt Range and asserting that it stands within the old Sindhu-Des'a. The Greeks call this range *Oromenus*, which is certainly not connected with Raumaka as General Cunningham seems to think (p. 158). All Bhárata authorities agree that Raumaka is the Sambher salt and Rumá is the salt mine (lake) of Sambher. In the Mahábhárata, Gándhára is separately mentioned with its chief Subala, whose daughter Gándhári was married to Dhritaráshtra and Jayadratha figures as the head of Sindhu-Sauviras. There can, therefore, be no doubt that Sindhu in later literature, meant what Arrian understood by it—the country to the east of the Upper Indus or the province of Takshas'ilá. There are other considerations corroborative of this inference. Jayadratha is said to belong to the same family of Ikshvákus to which Bharata belonged and the train of princes that followed him to Sálvas belonged to the land of Sauviras—S'ibis—Kulindas and Trigartas, who, as will be shown hereafter, were all bordering tribes. '

P. 490. St. 90.—कारापथेश्वरौ, Vallabha explains this to mean, "चंद्रपथपुः." It is not certain what country is meant by Kárapatha. Anandorám Boorooah gives the following account; but it appears that he has not made any attempt to identify Kárupatha or Kárapatha. He simply says,—In the district of Bijnour is the large town of Chandapur (lat. 29°8' lon. 78°20'), which is probably Chandrapura or Chandrakántá of the Rámáyana. We read in the Uttarakánda that the two sons of Ráma's brother Lakshmana were appointed rulers of Kárupatha (Kálidása reads Kárapatha); Angada in the west at Angadapuri and Chandraketu in the north at Chandrakántá in Mallabhúmi. The first is modern Sahabad in Oudh which is still known to its Bhárata inhabitants as Angadapur. It is not due west of Ayodhyá, as Chandrapura (Chándpur) is not due north of it. But as in colours, so in direction, we do not find precision of language in ancient writers. There is another Chándpur in the district of Furrackabad, but it cannot be Chandrakántá, as it is in the same direction as Sháhábád. I am, therefore, almost certain that Chándpur east of Sahranpur is the town called after Chandraketu and that it is situated in the land of northern Mallas'. It may be, as Vallabha interprets, probably the town of Chandrapura or Chándpur. See readings.

P. 490. St. 91.—निवापान् = श्राद्धादीन्, according to Châritra-vardhana. The word निवाप is derived from वप् to shave, originally applied to shaving the hair on the occasion of funeral obsequies; hence generally funeral obsequies or a S'râddha connected with those ceremonies.

P. 490. St. 92.—तं त्यजेः, 'him thou shouldst abandon.' The condition was that Râma should abandon or devote to death any one that should encroach upon them while engaged in conversation. Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 116. "कस्यचिन्वथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ।.....यः शृणोति सर्माक्षेन्द्रा स वध्यो भविता तत्र." Hemâdri says, "रहसि संवादिनौ आवां यः कश्चन पश्येत्वं तं जनं त्यजेरिति समयः कृतः."

P. 491. St. 94.—विद्वानपि, goes with समयं i. e., the agreement between them.—अभिनत, the object of this is तं समयं.—भीतो दुर्वाससः शापान्, Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 118. "तथा तयोः संवदतेदुर्वीसा भगवानपि । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् । सोऽभिगम्य तु सौमित्रमुवाच ऋषिसन्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ।.....अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरते चैव सौमित्रि युष्माकं या च संततिः । न हि शब्धाम्यहे भूयो मन्युं धारयितुं हृदि" इति.

P. 491. St. 95—देहत्यागेन, "तद्वचनतः प्रागेव देहमत्यजत्" says Hemâdri. "रामवाक्यान्पूर्वमेव" says Dinakara.—योगवित्, 'who knew the art of Yoga.' That is, he gave up his vital breath by having recourse to Yoga. Vallabha rightly remarks: "योगविमृष्टदेह इत्यर्थः".—स गत्वा सरयुतीरं, Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 119. "स गत्वा सरयुतीरमुपस्थित्य कृताञ्जलिः । नियुह्य सर्वलोतांसि (i. e., the cavities of all bodily organs, सर्वेन्द्रियद्रागणि) निश्वासं न मुमोच ह."

P. 491. St. 96.—धर्मस्त्रिपादिव, See Bhâgavata Sk. I. Adh. 17, verse 23. "तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः". The same Purâna also ordains that Dharma does not abandon only one leg entirely in a Yuga, but that in each Yuga, it abandons one-fourth of each of its four legs in consequence of the predominance of the several constituents of Adharma so that at the end of the fourth it abandons all its legs entirely. "अधर्माशैल्यो भग्नाः स्मयसङ्क्रमदैरतव." Ibid. Kâlidâsa's notion is that Dharma loses one leg wholly in each Yuga Hemâdri discusses, "विदिव इत्येव पूरणार्थोऽधिक्यं च । 'द्वौ त्रिभागवत्' इति क्षारम्बाम्नी । गणदर्पणे च । 'भागान्व्य-शब्देः (?) पूरणसंख्या समस्यते विवर्धः । लुक्पूरणस्य वा स्यात्तृतीयभागस्त्रिभागश्च" । अत्र त्रयः पादा यस्य स त्रिपादमेव । त्रिपादो हि धर्मस्त्रिपादिव । "संख्यासु पूर्वस्य" Pâlini, V. 4. 140. इति पादस्यान्तलोपः".—चतुर्भागे. On this Châritravardhana holds the following discussion, "चतुर्भागे इति समासे पूरणार्थत्वा त्रिभागशेषरात्रिरित्यादिवत् । त्रिपादिति "संख्यासु पूर्वस्य" इत्यन्तलोपः."

P. 492. St. 97-98.—कुशावत्यां, At the time of Rāma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned respectively at Kus'āvati in Southern Kosala in the defiles of the Vindhya and at S'rāvasti in Northern Kosalas. In the Matsya Purāna, the last province is called Ganda, a district still known by the same name and occurring in the Mahābhārata after Pāncāla among the conquests of Bhīma. There can be no doubt, therefore, that the country north of Ayodhyā comprising Ganda and Baraitch was known as Uttarakosala. The position of S'rāvasti, on the other hand, is not beyond dispute. General Cunningham identifies it with Sahet Mahet north of Ayodhyā, as he found in it "a colossal statue of Buddha with an inscription containing the name of S'rāvasti itself." There can be no doubt that it lies in the same direction as S'rāvasti, but I am not certain that it is S'rāvasti itself. Like its other utterances, the Vishnu Purāna assigns its foundation to king S'rāvasta, one of the alleged ancestors of Rāma. It was also called Dharmapattana or Dharmपुरी and a town of that name is, I believe, still extant further north in the Nepal territory.—उद्वप्रतस्थे, The Svarga, according to the Purānas, is situated to the north, so also all the Lokas (the Heavens), which are on the mountain Meru. See the स्वर्गरोहणपर्वन् of the Mahābhārata.—स्थिरधीः, Cf. Hemādri and Vallabha: "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत-सङ्गः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते " इति गीतासु.—अग्निपुरःसरः, A householder who is a widower should always carry the sacred fire with him.—गृहवर्जम्, Hemādri explains it thus: " वर्जनं वज्रो गृहाणां वर्जस्त्यागो यस्मिन्कर्मणि. " See readings.

P. 492. St. 99.—कदम्बमुकुलस्थूलैः, Hemādri and Chāritravar-dhana interpret it by " कदम्बमुकुलवत्स्थूलैः ".

P. 493 St. 100.—चक्रे त्रिदिवनिश्रेणिः, ' was made a ladder to Svarga.' Rāma himself with his brothers took his seat into the heavenly Vimāna, and for the use of the citizens of Ayodhyā who subsequently followed him, he made the Sarayū into a ladder, that they might ascend thereby to heaven, i. e., they had only to bathe themselves in the sacred river to be raised to heaven.

P. 493. St. 101.—यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्, Hemādri explains it to mean, " प्रतरणं प्रतरः । " ऋदोरप् " Pānini, III. 3. 57. ईष्यन्तो गवां प्रतरः गोप्रतरकल्पः". Cows when swimming or floating crowd close to each other, one very closely following upon the tail of another.

P. 493. St. 102.—विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु, ' the gods incarnate having now resumed their original form. '—स्वर्गान्तरमकल्पयत्,

On this Hemádri remarks, “यदुक्तं रामायणे । “सर्वे संतानकं यान्तु ब्रह्मलोकादनन्तरं । स्वस्वयोनिं प्रविष्टास्तु ऋक्षवानराक्षसाः” . This means, that the original site of the heaven or the Svarga proper was now full as it received back its usual occupants in the form of the Vánaras &c. who resumed their original forms as gods, and consequently that there was no room in it for the deified citizens of Ayodhyá. And for this reason the necessity of creating another heavenly abode for these men. Cf. *Rámáyana Uttarakánda*, Canto 119. “अथ विष्णुर्महांतेजाः पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत । इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयातास्तपस्विनः ।.....तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः । लोकान्सन्तानकानाम् वास्यन्तीमे समागताः ।”

P. 494 St. 103.—इक्षिणे गिरौ, Hemádri interprets it by “सुवं-लाद्रौ.”—उत्तरं च, Hemádri explains this to mean, “गन्धमादनाद्रौ । पूर्वादित्वादिस्मन्विकल्पः.”—निर्वर्त्य &c., Hemádri introduces his comments on this verse by the following remark: “रामायणार्थमुपसंजिहीर्षुराह.” From which it is clear that according to that commentator Kálidása followed the *Rámáyana* closely in writing the *Raghuvans'a* so far as it bore upon the latter; and that he had also recourse to the other compositions of the *Rámáyana*, such as that of *Chyavana* and other sages, which were invogue at the time when the great national epic was written by the sage Válmiki. Compare *Buddhacharita*, Canto I. Stanza 48

CANTO XVI.

P. 495. St. 1.—Hemādri introduces his comment on this stanza by the following remark : “ इदानीं रामायणादधिकमागमान्तरप्रसिद्धमर्थं संगच्छेत्तुष्टयेनाह. ”—सप्त रघुप्रवीराः = “ लवतक्षकपुष्करांगदचन्द्रकेतुशुधातिमुवाहवः, ” says Hemādri.—रत्नविशेषभाजं चक्रुः, Vallabha interprets “ तस्य ते करदा बभूवुरित्यर्थः. ” He may perhaps be right. Chāritravardhana translates गुणैः by “ शौर्यादिभिः. ”

P. 495. St. 2.—गजबन्धमुख्यैः, Vijayānandasūris' varacharana-sevaka interprets गजबन्ध by “ वने हस्तिग्रहणं. ” Like Mallinātha, Hemādri and Chāritravardhana also quote here कामन्दक.

P. 496. St. 3.—दानप्रवृत्तेः. Mark the play upon the word दान. According to Hemādri the epithet makes the adjective दानप्रवृत्तंरनुपारतानां apply to तेषां as well as to सुरद्विषानां. Cf. Hemādri: “ उभयविशेषणं. ”—सुरद्विषानां सामयोनिर्योनिः, Chāritravardhana explains this to mean, “ सुरद्विषानांमरायणादीनां सामयोनिः सामयदाध्ययनकल्पात्पञ्चो वंश इव । अयमप्यष्टधा स्यात्, ” and further he observes, “ उक्तं च । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्य-गाययत् । गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पेतुर्मतङ्गजाः. ”—अनुपारतानां, Hemādri interprets it by “ अविरतानां, ” and Chāritravardhana by “ निरतानां. ”

P. 496 St. 4.—स्तिमितप्रदीपे, Chāritravardhana analyses, “ स्तिमिता निश्चलाः प्रदीपा यव. ”—प्रवासस्थकलत्रेषां, Chāritravardhana analyses, “ प्रवासस्थस्य पांथस्य कलत्रं भार्या तस्या इव वेषो यस्याः सा तां तथोक्तां. ” And Hemādri says, “ विरहिणीवेषधरां. ”

P. 496. St. 5.—परेषां. Objective genitive, according to Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya.—बन्धुमतः, On this Hemādri and Chāritravardhana remark: “ अनेन कार्यसिद्धिमूचनं. ”—साधुसाधारण-पार्थिवद्वैः &c. Analyse साधूनां सतां साधारणा पार्थिवद्वैरा राज्यलक्ष्मणस्य तस्य तथोक्तस्य . This epithet, and also पुरुङ्गुतभासः, जेतुः परेषां and बन्धुमतः seem to be employed simply for the alliteration they afford with सा, पुरस्तात्, जयशब्दपूर्वं, and बन्धु respectively.—जयशब्दपूर्वं, Chāritravardhana interprets it by “ जयमहाराजनिशब्दपूर्वं. ”

P. 497. St. 6 —अनयोद्दामलम्, Hemādri interprets it by “ अनयोद्दाम अनयसाम्निता अगेला । अर्गलं द्वारपाटलमिति यावत् । यस्य तद्. ”

P. 497. St. 7.—योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते, ‘ nor do I see that you possess the power of Yoga,’ i. e., supernatural power acquired by the practice of the art sprung from Yoga. Cf. Chāritravardhana : “ यो-

ग्रप्रभावः पुरप्रवेशादियोगशक्तिः.” Dinakara reads “योगप्रवेशः” and interprets it as, “योगप्रवेशः परकायप्रवेशादियोगशक्तिः.” &c.—सावरणेऽपि, Hemādri explains it to mean, “आश्रित्य तेन द्वारमन्यावरणं कयादमिति.” And Chāritravardhana renders it as “मिहितंऽपि द्वारं.”

P. 497. St. 8.—शुभे, Chāritravardhana says, “भां शुभं भद्रं का त्वं सुरा मानुषी वा.” And Hemādri has, “हे शुभं त्वं का वर्तसे”.—किं वा मदभ्यागमकारणं. On this Chāritravardhana remarks: “क्राद्यानिमित्तमागममिति चेत्तदपि नेत्याह” Dinakara paraphrases the same remark of Chāritravardhana when he says, “अथ रिंसयागमनमिति चेत्तदपि नेत्याह”

P. 497. St. 9.—स्वपदोन्मुखेन, Hemādri interprets: “स्वपदं वैकुण्ठस्तम्भे उन्मुखेन.” and Chāritravardhana has “स्वपदं विष्णुस्थानं.” Rāma being identified with Vishnu.—अनवद्या. See readings and the various interpretations of the commentators thereon.—नीतपौरा, Chāritravardhana says, “इत्यमामर्थान्समामश्नित्यः,” and rightly refutes.

P. 498. St. 10.—सौगजवद्वेत्सवया = ‘सौराज्येन मुमुक्षुभावेन बद्धः स्थिर उन्मुखो यस्यास्तथा,’ according to Chāritravardhana.—सूर्यवंदये. On this epithet Hemādri remarks: “सूर्यवंदय इत्यनेन त्वमेव प्रतिपाद्य इत्याह” —वस्त्रोक्तसारां. On this Chāritravardhana remarks, “वस्त्रांमोक्तस्य गृहस्यैव सारो यस्यास्तामिति केचन । अत्रां कशब्दोऽदन्तव्याह” And Hemādri says, “विष्णुपुराणे तु । पृथगे द्रवि मानसां नरशैले न पूर्वतो वासवां प्रीत्या देना “वस्त्रोक्तसारां शकस्य याम्या [याम्यां Ms] संयमिना तथा । पुरां सुखा जडेस्य सोमस्य च विभाजरी” । वस्त्रां स्नानांमोक्तैः सद्यः सारा । श्रेष्ठवस्त्रां धनानां समा यैविति वा । “वस्त्रं धने वसु । ओक्तः सद्यति चाथये” अमुन्तः । ओक्तः इत्यदन्तोऽतोति क्षास्वामी । यदा । वसुमया स्ननमया ओक्तांमि गृहस्तै सारा श्रेष्ठा. ”—अभिभूय. *scil.* पूर्वम्.

P. 498. St. 11.—Hemādri begins to interpret this verse with the following remark: “तामेव दीनावस्थामाह.” And Chāritravardhana has the following remark on this verse: “उत आरुह्य शीघ्रतावत्यासचने.” —विशीर्णतल्पादृशतः, ‘with hundreds of broken Talpas and terraces.’ Talpa is a room on the top of a house or an upper story and अट्ट seems to be employed here for अट्टिका or terrace. अ. m. n. originally signifies, ‘an addition to a building,’ ‘apartment on the roof,’ ‘upper story;’ it also means ‘a tower’ or ‘buttress.’

P. 499. St. 12.—नदन्मुखोत्क्रावितचितानिषानिः. Chāritravardhana analyses, “नदन्वा मुखेभ्यो निगता इ हा स्तानां सचनर्त्तनदन्मभिषे मभि यानिस्तामिः.” And Hemādri has the following: “नदन् मुखोत्क्रावितचितमनिषट्-सामिषे यानिस्तामिः,” ‘who seek dead bodies or rotten flesh (i. e. car- rion) by the help of the light emitted from their wailing mouths.’ And Hemādri has the following remark on this: “शिवो हि ज्वालासु-

ख्यः । तथा शिवाशकुने वसंतराजः । “ कुवेरकाठां प्रति यः प्रयाति । ज्वालामुखी वाभि-
मुखी विरति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च संपत्तिफलागमश्च [संपत्पुनरागमश्च
Ms.]. ” Our poet refers to the superstitious notion that the female
jackals when wailing at mid-night emit fire from their howling
mouths. Cf. Bhāgavata Sk. I. Adh. 14, verse 12, Bom. edi. “ शिवेषो-
द्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना, ” where the scholiast observes: “ शिवा क्रोद्धी
आदित्यमभिरौति उद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना आर्धं मुखेन वमन्ती. ” Kāli-
dāsa means that there was sound for sound (शिवानां नदन्ति मुखानि
for कलानि नूपुराणि) and light for light (नूपुरस्नभासः for उत्काः) but
the change was inauspicious and foreboded lamentation. —वाह्यते, He-
mādri discusses : “ प्राप्यते । वाहप्रवाहः प्रकृत्यन्तरमर्पात्येके । चुरादिषु बहुलमत-
त्रिदर्शनमिति स्वार्थे णिज्वा । आह च ॥ “ निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थेण जिप्यते ” ॥
तथा किराते । “ आशुक्रान्तमभिसारितवत्यः. ” Ki. IX. 38. माघेऽपि । “ ताः पूर्वं सच-
कितमागम्य मार्गं [गाधं Ms.] ” । S'i. VIII. 17. वाह्यते has no causal
sense here.

P. 499. St. 13.—क्रोशति, Chāritravardhana explains this to
mean, “ ध्वगकदृशब्दं तनुते इत्यर्थः । जलक्रीडाविलाससमुत्पन्नप्रमदानां करकिशलय-
वायमानस्य जलस्य वन्यमहिषेण क्षोभे युक्त एव शोकः. ” —शृङ्गाहतं, Cf. S'a. Act
II. 40. “ गाहंतां महिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं. ”

P. 500. St. 14.—द्वोल्काहतशेषवर्हाः, Hemādri explains this to
mean, “ द्वोल्काभिर्हतानि शेषाणि वर्हाणि येषां ते । गलितपक्षतया शेषत्वं. ”

P. 500. St. 15.—अस्रद्भिर्ध्रं, it means that instead of the red dye
of the lac smeared to the soles of their feet by young women red-
dening the flights of steps as they came down to the edge of the
water, the flights of steps are now reddened with the blood of ant-
topes killed by tigers which run down the steps to quench their
thirst after they have killed and devoured them.

P. 500. St. 16.—पद्मवनावतीर्णाः, Chāritravardhana interprets :
“ पद्मवन्तात्मलखण्डादवतीर्णाः. ” —दत्तमुणालभङ्गाः, Chāritravardhana ob-
serves “ इति सापेक्षत्वापि गमकत्वात्समासः. ”

P. 501. St. 18.—न मूर्च्छन्ति, Hemādri interprets it by “ न वृद्धिं
गच्छन्तीति, ” and Chāritravardhana by “ न वर्धन्ते, ” i. e., ‘ are not re-
flected, ’ ‘ do not take effect upon. ’ —त एव, On this Chāritravardha-
na remarks: “ इत्यनेन ये प्रागभिन्नवसुधेऽववर्धन्तेत्यसूचि. ”

P. 501. St. 19.—वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैः &c., Chāritravardhana
explains this to mean, “ पुलिन्दैः शर्वरैः सहचरैः सह वानरैः क्रियन्ते वाध्यन्ते ॥
सहार्थे इवशब्दः इति. ”

P. 502. St. 20.—अनाविकृतदीपभासः, कान्तासुखश्रीविद्युताः and विच्छिन्नधूमप्रसराः,—On these epithets Chāritravardhana makes the following remark: “विशेषणत्रयेण बाधोक्ता.”

P. 502. St. 21.—स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति, Chāritravardhana explains this to mean, “स्नानीये सुंदरीणामद्वाराणां तत्संसर्गमनाप्नुवन्त्यलभमानानि लोकाक्रमणाभावात्.” And Hemādri has the following: “स्नानीयानि कुङ्कुमाय-रुणानि चूर्णानि तेषां संसर्गमनाप्नुवन्ति न प्राप्नानि.”—उपान्तवानीरगृहाणि, Chāritravardhana analyses “उपान्ते तीरे वानीराणां वेतसानां वनानि (is his reading) येषु तानि । तथा शून्यानि पौरावगमनाभावात्,” “on whose banks are huts made of live canes, (now deserted).” The position of सरयू-जलानि can only allow उपान्तवानीरगृहाणि to be taken as a Bahuvrīhi compound in the above sense. See readings.

P. 502. St. 22.—कारणमानुषीं, Chāritravardhana interprets: “कारणाद्रावणादिवधप्रयोजनान्मानुषीं तनुं मूर्तिं हित्वा.” And Hemādri says, “कारणेन लवणवधादिरूपेण मानुषीं,” but the two other Mss. of Hemādri's dṛṣṇam omit this explanation. Because it was not for this purpose that परमात्मा assumed the human form of Rāma but he came incarnate on earth with the view of destroying Rāvana with all his legions of demons. And for this reason Chāritravardhana's explanation appears to be correct.—कुलराजधानीं. Hemādri explains, “राज्ञा धायते स्थायितः स्यां सा राजधानी तां.”

P. 503. St. 23.—शरीरबन्धेन तिरोवभूव, ‘disappeared by her body,’ i. e., disappeared by her removing visible form. शरीरबन्ध is literally ‘the tie of the body,’ i. e. the body that ties one down, the body assumed. Cf. आसनबन्धधारः. St. 6, Canto II. Compare also Hemādri: “मनुष्यदेहं त्यक्त्वा देवांसरूपं जग्राहंत्यर्थः । अदृश्या वा जाता.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following remark as produced by the Northern Mss. “मानवं रूपं विहाय देवं रूपमग्रहीदित्यर्थः.” This explanation appears to have been borrowed from Hemādri's comments.

P. 503. St. 24.—अभ्यनन्दन्, On this epithet Hemādri quotes a verse from गार्ग्य with a slight difference from the one quoted by Mallinātha. “इदं स्वप्नं शोभनं नैव तृष्यात्प्रातर्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसिद-ष्टं तं च साधुर्द्विजेभ्यस्तं चाशानिर्नन्दयेयुर्नरेन्द्रम्.”

P. 503. St. 25.—सैन्यैरनुकृतः, On this Hemādri remarks: “इति सैन्यबाहुल्यं.”—श्रीत्रियसात्कृत्वा, Hemādri says, “श्रीत्रियाणामर्थानां कृत्वा विप्रेषां दत्त्वा,” and Vallabha and Chāritravardhana have, “ब्राह्म-

येभ्यो दत्त्वा. " On this Pandit gives the following note:—" It is not perhaps clear why श्रोत्रियाः alone were preferred to whom to make a gift of the city. There are more meritorious Brāhmanas than श्रोत्रियाः a gift to whom is productive of greater merit to the donor, such as persons who being able to repeat the Veda, practise the Vaidic rites punctually, and yet, *i. e.* besides their being श्रोत्रियाः, are also acquainted with the sense of the Vaidic texts, which श्रोत्रियाः are not generally supposed to do.' It appears that Pandit has misunderstood the sense of the word श्रोत्रिय. The following *Smṛiti* " जन्मना ब्राह्मणं ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते " goes against what he says. And Pānini says, " श्रोत्रियञ्छन्दोऽधीते " V. 2. 84. *i. e.* one that studies the Vedas is a S'rotriya technically so called. S'rotriya means a Brāhmana versed in the study of the Vedas, a profound theologian, a divinity. *Cf.* Mal. I. verse 5 Dr. Bhāndarkar's edition. " ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय । भूरि धुने शाश्वतमाद्रियन्ते " । It is the S'rotriya alone that deserves such a merited gift, and not an ordinary Brāhmana who is able to repeat the Veda and practise the Vaidic rites punctually.

P. 504. St. 27.—वेलां नीयमानः, *i. e.* ' by means of the tides which propell the waters of the ocean to the shores at the rise of the moon.'

P. 504. St. 28.—रजशुलेनारुरोह, On this Hemādri and Chāritravardhana remark: " यो बाधां न सहते सोऽवश्यमन्यत्र याति. "—विष्णुपदे द्वितीयं, alludes to the name of Trivikrama and the story of Vāmana founded upon it. Compare " त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमाधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्ग-नभयानच वामने परिकीर्तितम् ॥ पुराणं दशसाहस्रं ख्यातं कल्पायुगं शिवं " । *Matsya Purāṇa*. On the three strides of Vishnu, by reason of which he is called त्रिविक्रम, see Prof. Wilson's Translation of the *Rigveda*, Vol. I., Introduction, p. XXXIV.; and Vol. IV., p. 17, note : also, original Sanskrit *Texts*, Part II., pp. 187 and 214-216 ; Part IV. Chapter II., especially pp. 54-58, and pp. 118-119. Dr. Muir, in his *मनपरीक्षा*, Part I., -p. 105 of the Sanskrit, p. 16, of the English and twice in pages just referred to, of his *Texts* has quoted a curious relevant passage from दुर्गाचार्य on Yāskha's निरुक्त. " विष्णुरादित्यः । कथमिति । यत आह त्रैधा निधने पदे निधने पदे निधानं पदः । क तच्चावत् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्यमिति साकपुण्यः । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किञ्चिदास्ति तद्विक्रमेन तदधिति-यति । अन्तरिक्षे वैश्वानमना । दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम् । " तम् अकृण्वन्बधा भुवं कम् " इति । समारोहेण उदयगिरावुद्यन्पदमेकं निधने । विष्णुपदे मध्यदिनेऽन्तरिक्षे । गयशिरस्य-न्तर्गिरावित्यार्यवाम आचार्यौ मन्यते " । " Vishnu is the sun (आदित्य). How so? Because (the hymn) says ; ' In three places he planted his

step'; i. e. plants his step, (makes) a planting with his steps. Where, then, is this done? ' On the earth, in the firmament, and in the sky,' according to शाक्युणि. Becoming terrestrial fire, he strides over, abides in, whatever there is on earth; in the shape of lightning in the firmament; and in the form of the sun, in the sky. As it is said (in the ऋग्वेद, X. 88, 10): ' They made him to become threefold. ' और्यवाभाचार्य thinks (the meaning is) this; ' He plants one foot on the ' समारोहण ' (place of rising), when mounting over the hill of ascension; (another), on the ' विष्णुपद, ' the meridian sky; (a third), on the ' गयशिरः, ' the hill of setting. " See Wilson's V. P. Vol. III. pp. 18-19. Vallabha says " भूर्भुवः स्वरिति त्रीणि पदानि विष्णोः. "

P. 505. St. 29.—उद्यच्छनाना गमनाय पश्चात्, Sumativijaya explains this to mean, " पश्चाद्गमिनी । अनुगमनार्थमुद्योगं कुर्वाणा. " And Hemādri says, " पश्चात्पूर्वस्था कुशावत्याः उद्यच्छनाना गमनार्थायमे कुर्वाणा &c. " —पुरः, Sumativijaya explains, " कटकनिवेशकाले वर्तमाना. " On this stanza Sumativijaya and Vijayanandasūris'varacharanasevaka make the following remark: " यत्र यत्र दृष्टा तत्र तत्र समग्रा इहैवार्ताति ज्ञातमिति ".

P. 505. St. 31.—कटकान्तरेषु, Both Hemādri, and Chāritravardhana interpret it by " सान्वन्तरेषु. "

P. 506. St. 32.—उपायनानि पश्यन्, Chāritravardhana makes the following remark: " तेषां प्रत्यर्थं दर्शनं न तु ग्रहणमित्युदात्तंका. " —धातुनेहारुणयाननेमिः &c., Chāritravardhana explains this to mean, " निष्पिष्टधातुनान्यध्वनिनिर्जितनादत्वाच्च विन्ध्यपर्वतं धिक्चक्रे इति छायार्थः । प्रायेण माघेऽथैवं विधांतिः । " दूरेऽभवन्नात्रवलस्य गच्छतः " । " पुरां बहूनां परभागनाप सा " इति Si. XII. 61 and 62.

P. 506. St. 33.—तीर्थे तद्रीये, Chāritravardhana says, " विन्ध्यस्य संबन्धिनि तीर्थे गजलक्षणस्य सेनायैश्चात्. " And Hemādri says, " तद्रीये गङ्गासंबन्धिनि तीर्थेऽवतरणमार्गः. " Dinakara says, " तद्रीये विन्ध्यसंबन्धिनि कर्णतीर्थे. " What this कर्णतीर्थे signifies it is difficult to make out. Pandit says,—' It is not clear what तीर्थे is meant here, and whether the तत्र in तद्रीये refers to the Vindhya. The preceding stanza takes Kus'a beyond, i. e. to the north of the Vindhya, so that both on that account and because the Ganges has not to be crossed in crossing that mountain, we must suppose either that the king crossed the Ganges at a place called विन्ध्यनाथे or by some such name—probably owing to its origin to the vicinity of a branch or off-shoot of the great range of mountains—or that by Gangā the poet means not the main stream

but a tributary of that river, rising in the Vindhya. For when any sacred river is called Gangâ, a tributary of that river may easily receive that name from the poet. To interpret तदीये तीर्थे to mean during the crossing of it (= the Gangâ,) i. e. while he was crossing it, would involve a tautology, as we already have गङ्गामुचरतः. There are some who maintain that the king crossed the Ganges near a place called विन्ध्यवासिनी देवी to the south of Benares.—प्रतीपगं, Hemâdri renders it by “अनुकूलं.”

P. 506. St. 34.—नौलुलितं, Cf. Châritravardhana : “सेनोत्तरणव-
शात्नौकामिलितं क्षुभितं &c.,” and Hemâdri says, “नौमिलितं व्याकुलीकृतं.”

P. 507. St. 35.—वेदिप्रतिष्ठान् &c., Châritravardhana interprets it by “यज्ञवेदिस्थान्.” And Hemâdri says, “वेदिः प्रतिष्ठास्थानं येषां तान्.”

P. 507. St. 36.—प्रत्युज्जगाम, On this Hemâdri observes : “इति सेवावसरोक्तिः.”—आधूय, On this Hemâdri remarks : “इति मान्यसौरभ्ये.”—स्पृष्ट्वा तरंगान्, Here Hemâdri observes : “तरंगस्पर्शाच्छैत्यं.” And Vallabha has : “एतेन वायोः शीतमन्दसुरभित्वं.”

P. 507. St. 37.—रिपुमग्नशल्यः, Hemâdri remarks : “इति निर्भयता.”—पौरसखः, On this Hemâdri remarks : “इति सौम्यता.”—कुलध्वजः, On this Hemâdri observes : “इति प्रकाशता.”

P. 508. St. 38.—नवीचक्रः, On this Hemâdri makes the following remark : “अत्र नवीकरणं बीजप्ररोहयोन्यता.” And Châritravardhana says, “बीजप्ररोहव्यक्तां विदधे.”

P. 508. St. 39.—परार्थ्यप्रतिमागृहायाः, Cf. Châritravardhana : “परार्थ्यानि श्रेष्ठानि प्रतिमायुक्तानि गृहाणि यस्याः.”—उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिः, Châritravardhana explains this to mean, “उपोषितैः कृतोपवासैः वास्तुगृहारम्भस्तस्य विधानं करणं तत्र प्रवीणैः &c.” The Deccan texts on वास्तुशान्त or ceremony of entering a new or uninhabited house do not prescribe that the priests officiating at the ceremony should fast previously to officiating at it. It is likely that Kâlidâsa refers to a local custom. Vallabha renders वास्तुविधानविद्भिः by “स्थपद्भिः ?” इति हेत्वर्थे तृतीया.

P. 508. St. 40.—कामीव कान्ताहृदयं प्रविदय, Cf. Vallabha : “यथा कान्ताहृदयं प्रविदयार्थः शरीरावयवैरनुजीविलोकमिन्द्रियगणं यथाहं संभावयति.” He is perhaps right.—राजोपपदे Hemâdri explains this to mean, “उपो-
चारितं पदमुपपदे राजा उपपदं यस्य तत् । राजगृहमन्यर्थः । “हिरण्यपूर्वं कशिपुं” इतिवत्.”

P. 509. St. 41.—**मंदुरासंश्रयिभिः**, On this epithet Hemādri makes the following remark: “सम्यक्श्रयणेन राज्ञः शुभे स्यात्करिणां तथैव सूचितं । तथा योगयात्रावचनं । “परिग्रहो हणवन्धनायैः । यात्रानुकूल्यं तुरगोत्तमानां । राज्ञः शुभे स्यात्करिणां तथैव । विपर्यये तद्विपरीतमाहुः.”—**शालाविधिस्तम्भगतैः**, Hemādri reads शालागृहस्तम्भगतैः, his comments are “शालागृहस्तम्भान्गतैर्नागैर्गजैश्च । “वासः कूटो द्वयोः शाला ” । सिञ्जितधनिवन्सामान्यविशेषभावेन शालागृहशब्दप्रयोगः । यद्वा । “शालागृहं तरुस्कन्धे शाखागारिकदेशयोः ” इति विश्वः. ” Vallabha also reads with Hemādri and comments thus: “शालागृहस्तम्भगतैर्नागैश्च । अधशालालानवन्धकरिभिः &c. ” Chāritravardhana and Dinakara read “शालाविधिस्तम्भगतैः”, and explain thus: “तथा शालानामविधिस्तत्रत्यस्तम्भेषु [अवधिस्तत्र स्तम्भेषु Ms.] गतैर्वद्वैर्नागैर्गजैश्च कृत्वा &c. ”—**विपणिस्थपण्या**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “विपणिः पण्यवार्धिका ” इत्यमरः । See readings.

P. 509. St. 42.—**पुराणशोभां**, Chāritravardhana remarks: “दशरथादिराज्ये याभूतादृशीं शोभां.”—**भर्त्रे दिवो नाप्यलक्षेत्राराय**, On this Hemādri remarks, “इन्द्रकुबेरावपि नापेक्षितवान्,” and Chāritravardhana says, “एतैर्नन्द्रधनदत्तल्यत्वं राज्ञः । तन्नगरीसमानत्वमयोध्याया इति भावः. ”

P. 510. St. 43.—**एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारं**, On this Hemādri remarks: “एकान्तमत्यर्थं पाण्डुस्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिस्तं । यौवने स्त्रीणां पाण्डुता प्रसिद्धा । स्तनपाण्डुत्वं कविप्रसिद्धं । “स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धं ” इति कुमारसंभवं. ” Vallabha says, “हारा ह्यतिशीताः.”—**प्रिया वेशः**, Hemādri remarks, “प्रिया इति पदभङ्गा वा । अस्य प्रियाः एवं विधधर्ममुपदंष्टुमिवत्यर्थः । ब्रुविशासीत्यत्र ब्रुवीत्यर्थग्रहणादुपप्लव्यस्य दिशतेद्विकर्मकता । तथा । “शिलोचयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः ” इत्यादिशब्दप्रयोगः. ” See verse 51, Canto II.

P. 510. St. 44.—**अगस्त्यचिह्नादयनात्**, ‘from that part of the equator which is marked by Agastya, i. e. the South. On this Hemādri observes: “अगस्त्यचिह्नादिनां खालिङ्गनिर्देशाभावात् [खामङ्गनिर्देशाभावान् Ms.] । पुरा किल भगवानगस्त्यो दक्षिणायनं प्राप्नो नायापि निवर्तते तत्रदमावपि सूर्यः किं नायास्यतीति शङ्किता दिक्प्रप्राप्ता जाताधुमिति.”—**हिमस्रुतिं** &c., Hemādri explains this to mean, “हिमवतो हिमालयस्य संबन्धिना हिमस्रुतिं समजं चकार । श्रीरामे नापाद्विमाद्रेषि पयोऽ [निलयो Ms.] जायत इत्यर्थः । आनन्देन शान्तां वापवृष्टिमिव । यदा किल नायको दक्षिणायनवृद्धनां भ्यक्त्वा अस्यां याति तदा सा परितोषादानंदाधु मुञ्चति । सप्तर्षीसाम्यं नेत्येके [“साम्यमित्येके Ms.]. ” And Chāritravardhana has: “हिमाचलसंबन्धिनां हिमस्रुतिं तृपास्रुतिं वापवृष्टिमिव समजं । तस्मै हि तारातिशयाच्चापारस्य विलयः स्यात् । तत्रान्धश्चेत् । दक्षिणाश सप्तर्षी परित्यज्यादित्योऽमदभ्यासमगादिति हर्षादुत्तरादिगानन्दाधुवृष्टिमुमाचति भावः । अगस्त्यो दक्षिणस्यां निवसतीत्यगस्त्यचिह्नत्वं दक्षिणायनस्य. ”—**हिमवतीं हिमस्रुतिं** ससर्जं, ‘sent down a drizzling of frost on the Himālaya.’ Vallabha says, “हिमाचलमवां हि-

मण्डिमक्षिपत्”, and further remarks: “यथा भास्वति सौभाग्यवति भर्तेरि दक्षिणाभास्य प्रवोणां स्वयं परित्यज्य कौवेरीं कुरुषी नारीं सेवितुं सर्मापमुपागते सति । सा कौवेरी आनन्ददाशिनां वायव्यदिशि मुञ्चति । सा परितोषादानन्दाशु मुञ्चति”.

P. 510. St. 45.—जायापती इव, Châritravardhana explains this to mean, “यथा प्रणयकलहवशातः पुमान्संतापवान् स्त्री च क्षीणा भवेत् । तथा क्षयादिवसौ घर्मर्तावभूतामिति भावः । रात्रिसंचारिणीनां राशीनां ग्रीष्मेऽल्पनाडीकत्वात्क्षणदायाः कृशत्वं.” And Hemādri and Vallabha say, “तौ हि कृशौ संतर्ता भवतः”.

P. 511. St. 46 —उद्दण्डपद्मं, Analyse उद्गतदण्डाः पद्मा यव तत्.

P. 511. St. 47.—सायंतनमल्लिकानां, Châritravardhana explains: “सायं भवाः सायंतनास्तासां मल्लिकानां विचिकिलतनानामिति.”—विजृम्भणोद्गन्धिषु, On this Châritravardhana makes the following remark: “एतेन सौगन्ध्यलोभः । संख्येयमल्लिकत्वेन ग्रीष्मप्रारंभोक्तिः । अन्योऽपि यो गणनां करोति सौत्रयं सशब्दः स्यात्” । Hemādri says, “अनेन संख्येयं मल्लिकाकुसुमं । कालो ग्रीष्मप्रारंभः सूचितः । सायमव्ययं क्लीबं च । “सायं क्लीबं दिनान्तस्याधिकालः सायमव्ययं” इति मार्तण्डः । अत्राव्ययं “सायंचिरंप्राह्णेनमेऽव्ययेभ्यश्च्युट्युलौ तुट् च” Pāṇini, IV. 3. 23. क्लीबे तु सायाह्वा इति.”

P. 511. St. 48 —स्वेदानुविद्धं &c., Cf. Hemādri: “स्वेदेनानुविद्धान्नि युक्तान्पात्राणि तखक्षतान्यङ्गुलिभिर्हं यस्य तस्मिन्,” and also Châritravardhana: “कीदृशं स्वेदेनानुविद्धं संगतं यदाद्रिखक्षतं तदङ्गुलिभिर्हं यस्य तथाभूते कपोले &c.” But for the drops of perspiration the nail-wound or sore would not be sticky enough to hold the flower.—भूयिष्ठ संदष्टशिखं, Hemādri reads “संदष्टभूयिष्ठशिखं,” and explains, “संदष्टा लम्बा भूयिष्ठा शिखा यस्य तत् । आहिताग्निादीन्वाङ्मूयिष्ठाः संदष्टाः इति वा” । Châritravardhana also reads with Hemādri, and explains “संदष्टाः संलग्ना भूयिष्ठा बह्वयः शिखा यस्य तत्” । Vallabha reads “भूयिष्ठसंदष्टशिखं” and explains thus “भूयिष्ठसंदष्टशिखं निनान्तविलम्बप्रान्तम् । गच्छस्थले अनिशयसंलग्नशिखम् ।” He seems to have read with Mallinātha. Sumativijaya reads “भूयिष्ठसंलग्नशिखम्” and interprets “भूयिष्ठाः बह्वयः संलग्नाः शिखाः प्रान्ताः यस्य तद्भूयिष्ठसंलग्नशिखं &c.; and Dinakara has “भूयिष्ठसंलग्नशिखम्,” and his interpretation is भूयिष्ठाः संलग्नाः संलग्ना बह्वयः शिखा यस्य तत्.” See readings. On this Hemādri remarks: “अज्ञाप्रपानं हेतुमाह.”

P. 512. St. 49.—धारागृहेषु, ‘in houses furnished with artificial showers.’ Châritravardhana explains thus: “जलधाराभिरुपलक्षितः गृहो धारागृहा जलयन्त्रगृहास्तंषु,” and further he observes, “चतुर्भिर्निजलत्नावि जलयन्त्रगृहं विदुः” । यन्त्रो जलसंचारकमन्दः”, and Vallabha has, “यन्त्रधारामन्दिरंषु.” And further he remarks, “यन्त्राणि शालभञ्जिकाप्रभृतीनि तत्करतलद्वयप्रवृत्ततयधाराविर्यये ग्रीष्मोष्मनिर्घर्षकं धनिनां धानं यन्त्रधारगृहं.” And Hemādri says, “धारायुक्तं गृहंषु”.—धीनान् शिलाविशेषान्, Hemādri interprets it by “चन्द्रकान्तान्.”

P. 512. St. 50.—स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं, Châritravardhana explains thus : , “ क्रीडशेषे स्नानेनार्द्रा अत एव मुक्तास्तेषु. ” And Hemâdri says, “ स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च तेषु. ”—अनुधूपवासं, Hemâdri explains to mean, “ धूपवासस्यानु पश्चादनुधूपवासं. ” And Châritravardhana says : “ धूपवासादनु पश्चादनुधूपवासं. ” And further he remarks : “ संस्कृतकेशपादादर्शनाद्रिलासिनः समुल्लसितस्मरा बभूवुरित्यर्थः. ”

P. 512. St. 51—आपिञ्जरा, Châritravardhana renders it by “ ईषत्पिङ्गलवर्णा. ” And Hemâdri supports it thus : “ पीतरक्तस्तु पिञ्जराः ” इत्यमरशेषे. And Vallabha says, “ संजानरेणुकणत्वात्पिशङ्करूपा. ”—मञ्जरी, Hemâdri remarks : “ चूतादेश्च नवोद्भिदि ” इति क्षीरस्वामी. —खण्डीकृता, On this Hemâdri makes the following remark : “ खण्डीकृत्येत्यधिकामञ्जनत्वादिति. ”

P. 513. St. 52.—निदाघावधिना, Hemâdri explains thus : “ निदाघस्य अवधिरन्तो यस्मिन्स ग्राष्मस्तेन. ” —सर्वे दोषा प्रमृष्टाः, Hemâdri interprets it thus : “ सर्वे संतापखेदकरादयः स्वदोषाः प्रमृष्टा निरस्ताः. ”—मनोज्ञगन्धं, Hemâdri observes : “ मनोज्ञमिति सर्वविशेषणं । यद्वा । सर्वाणि शीधुविशेषणानि । “ बहु ब्राह्मयेतानि गैरेयमार्शाधुः ” (?) । शरतेऽनेनेति शीधुः । “ शीधो धुक्कवलञ्चालनः ” Unâdi Sûtra, 478, S. K. p. 334. इति धुक्. ” And Châritravardhana explains शीधु by “ पङ्कधुरसाम्पन्नं मयं, ” and quotes, like Mallinâtha, the authority from the Yâdavakosha. On this passage Vallabha makes the following remark : “ अतश्च यत्र सहकारादिमङ्गलसङ्गावः । तत्र का दापगणना. ” —कामिजन, Hemâdri explains to mean “ कामिनश्च कामिन्यश्च । “ पुमान्धिया ” Pânini, I. 2. 67.

P. 513. St. 53.—विगाढे, Hemâdri renders it by “ तीव्रसेतानि प्रवृत्ते सति. ” And Vallabha by “ तीव्रग्राष्मसनये. ” And Châritravardhana translates विगाढे by “ प्रवृद्धे. ”—तापापनोद् &c., Châritravardhana explains this to mean, “ तापो दारिद्र्यदुःखमुपनापश्च तस्यापनोदं स्फोटनं. ”—पादसेवौ, Châritravardhana explains the epithet thus, “ पादयोश्चरणयोः किरणानां च सेवा ययोस्ता. ” And Hemâdri says, “ पादसेवा चरणसेवा रश्मिसेवा च ययोस्ता. ”

P. 514. St. 54.—रौधालतापुष्पवहे, Hemâdri explains it to mean, “ रौधालतानां तटवल्लीनां पुष्पवहे । वहतीति वहः । पचायच्. ” Châritravardhana also has the same. And Vallabha has : “ तटवह्वल्लीकुसुमहारिणि. ”

P. 514. St. 55.—आनायिनिः, Hemâdri and Vallabha explain it by “ धीवरेः. ”—विगाहितुं, Châritravardhana interprets it by “ विलालयितुं. ” Like Mallinâtha, Hemâdri too quotes here the verse from कामन्दक.

P. 514. St. 56.—उद्दिग्धहंसा, Hemâdri explains this to mean, “उद्दिग्धा भीता हंसा यस्याः साभूत् । अङ्गनाभिरिति भयहेतुत्वस्यावेवाक्षितत्वाच्च पञ्चमी । यद्वा । उद्दिग्धाभकिताः &c.”

P. 515. St. 57.—किरातीमुपात्तबालव्यजनां, On the figure Châritravardhana observes: “स्त्रियां चामरवाहिन्यामित्युक्तत्वात्किरातीकथनेनैव चामरग्रहणे प्राप्तेऽपि सर्वदैव योषितो बालव्यजनं न संपद्यतेऽतः। उपात्तबालव्यजनामिति न पौनरुक्त्यं.” Hemâdri notices the reading “किरातं” and observes, “इति पुल्लिङ्गपाठे किरातः स्वकार्यकुञ्जः इत्यर्थः । कुञ्जाया हि अवरोधे रक्षार्थं निधीयन्ते । तथा कामन्दकः । “अन्तःपुरे च विवरे कुञ्जकैरातवामनाः” इति. Vallabha interprets किरातीं by निर्यामकपर्त्नी (?). But Kālidāsa does not appear to take the expression in this sense.

P. 515. St. 58.—पश्य, Hemâdri explains this to mean, “पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । प्रवाह इति द्वितीयाभावः । पश्य मृगो धावतीतिवत्.”—शतशः = “शतं शते शतशः” Hemâdri.—अवरोधैः, “अवरोधशब्देनान्तःपुरस्त्रियां लक्ष्यन्ते” observes Châritravardhana.

P. 515. St. 59.—मदरागशोभां, Châritravardhana explains thus, “मदरागां रक्तिमा तस्यैव शोभां वदन्तीभिः.” And further he remarks: “यथा कञ्जलेन विलोचनयोः शोभा संपद्यते तद्वत्पानीयैरपि विहितेत्यर्थः.”—नौलुलिताभिः, Hemâdri remarks: “नौलुलितत्वमञ्जनविलोपे हेतुः”.

P. 516. St. 60.—केशोत्तरं, Hemâdri interprets, “केश उत्तरो यस्मिन् कर्मणि तथा.”—गुरुश्रोणिपयोधरत्वात्, Hemâdri explains this to mean, “श्रोणयश्च पयोधरश्च श्रोणिपयोधरं । प्राण्यं गत्वादेकवद्भावः । गुरु श्रोणिपयोधरं यासां तासां भावस्तस्मात्.”—गाढाङ्गदैः, Châritravardhana remarks: “पानीयसंसर्गाद्वाहुलतानां पीनत्वाद्वाढाङ्गदत्वं । तद्वत्स्या च कङ्कणानां च पतनमूचनं.”

P. 516. St. 61.—वारिविहारिणीनां, Châritravardhana explains thus, “अवतंसंबंधविवक्षया वारिविहारिणीनामिति पठ्यते.”—शैवालोलोलान्, Châritravardhana interprets it by “शैवालास्वादाने चपलानिति.”—छलयन्ति, Châritravardhana, Vallabha and Sumativijaya render it by “वञ्चयन्ति.” And Hemâdri's remarks are: “पूर्वमुत्सारितजलचरत्वादिमे मत्स्यायन्ते । शैवालभ्रमं जनयन्तीत्यर्थः.” And Châritravardhana has: “कर्णपूराणां मत्स्याकारत्वाच्चतो भयवस्त्रा मीना व्याकुलीभवन्तीति भावः । मीनो मीनमत्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा । शैवालभक्षणचपला मीना अवतंसन् शैवालमिति ज्ञात्वा अक्षुप्तपक्रान्ताः समानवर्णत्वादत एव वञ्चिताः.” And Vallabha says, “कर्णपूररूपेण शैवालभ्रान्त्युत्पादनं.”

P. 516. St. 62.—आसां जलास्फालनतत्पराणाम्, Cf. Buddhacharita, Canto VIII. verse 29. “करप्रहारप्रचलैश्च ता वभुयंथापि नार्यः सहितोव्रतैः स्तनैः । वनानिलावृणितवन्नकम्यितै रथाङ्गनाम्नां मिथुनैरिवापगाः ॥—मुक्ताफलस्पथिषु, Châritravardhana renders it by “मुक्तास्थूलेषु.”—छिदुरः, Hemâdri and Châritravardhana explain it as: “स्वयं छियते छिदुरः” इति. For the similar use of स्पर्धिषु compare stanza 13, Canto XIII.

P. 517. St. 63.—**रूपावयवोपमानानि**, Hemādri explains this to mean, “रूपस्याकारस्यावयवानामुपमानानि,” and “शरीरावयवसादृश्यानि” says Vallabha.—**भङ्गचः**, Hemādri explains thus, “अल्पा भङ्गा भङ्गचः”.

P. 517. St. 64.—**उत्कलापैः**, “धाराधरनादानुकारिप्रमदाकरताडितजलारावधवनसमनन्तरं हर्षवशादुद्गतः कलापां यैः,” says Chāritravardhana.—**गीतानुगं**, ‘following (i. e., beaten in consonance with) their singing.’ The young women beat the water to the music of their voices. They beat the water as they sang.—**वारिमृदङ्गवाद्यम्**, “वार्येव मृदङ्गस्तद्राद्यं वारिमृदङ्गवाद्यं” says Chāritravardhana. And Hemādri has “वार्येव मृदङ्गवाद्यं.” And Chāritravardhana further remarks : “कान्ताभिस्तथा मनोज्ञं नीरमध्ये कङ्कणशब्दः क्रियते येन तटस्थाः केकिनो घनगजितमत्या हृष्येयुः”.—**संमूर्च्छति**, Hemādri renders it by “स्फुरीभवति,” and Chāritravardhana by “वर्धते.”

P. 517. St. 65.—**संदष्टवस्त्रेषु**, Cf. Hemādri, “इन्दुवकाशोर्कवस्त्राणां शौक्यमुद्गुशब्देन मौक्तिकबाहुल्यमिति.” And Chāritravardhana has : “यद्यपि सामान्येन वस्त्रमभ्यधायि तथापि चंद्रप्रकाशसादृश्यार्थं दुकूलं ज्ञेयं” इति.—**रशनाकलापः** मौनं भजन्ते, On this Hemādri makes the following remark : “माधेऽप्युक्तं” : “रामाशामनवरतांदगाहभाजां । नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः” । S'i. VIII. 45, इत्यादिजलक्रीडाकाले दुकूलधरत्वादिद्वयभासाभ्यमिति.”

P. 518. St. 66.—**दर्पात्**, See readings.

P. 518. St. 67.—**च्युतपत्रलेखः**, Cf. Hemādri : “च्युता पत्रलेखा स्तनभुजकपोलेषु कुङ्कुमादिरचिता रेखा यस्य.” And Chāritravardhana has : “च्युता नष्टाः पत्रलेखास्तिलका यत्र सः”—**मनोज्ञ एव**, On this Vallabha remarks, “यदुक्तं । “रम्याणां विकृतिरपि धियं तर्नति” इति ।”—**वेषः**, Hemādri renders it by “शृङ्गारः”. And Chāritravardhana has “तासां मुखं यूनो कामोद्दीपकं जातमित्यर्थः”.—**विश्लेषिसुक्ताफलपत्रवेष्टः**, Chāritravardhana reads “कर्णवेष्टः” and explains it thus, “विश्लेषी श्रवणाद्धर्षी सुक्ताफलमयः कर्णवेष्टस्ताडको यत्र सः &c. Vallabha reads with Mallinātha. Dinakara, as might be expected, agrees with Chāritravardhana. See readings.

P. 519. St. 68.—**नीविमानान्**, Hemādri and Chāritravardhana analyse, “नीरेव विमानमिति.” On this passage Hemādri says, “मालाश्रित्याः साम्यं.”

P. 519. St. 69.—**भ्राजिष्णुना**, Here Hemādri discusses : “भ्राजते नच्छांलो विभाट् । भ्राजिष्णु रोचिष्णुः । “जेश्छन्दसि” Pānini, III. 2. 137. इत्यनुवृत्तौ । “भुवश्च” Pānini, III. 2. 138. इति चादिष्णुश्च । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन” इति वृत्तौ लैकिकोदाहरणोपन्यासेन भाषायामपमिति न्यासकृत् । भुवोऽपि छान्दसत्वं कर्त्तव्यां नष्टमिति क्षीरतरंगिण्यां ।” Translate the aphorisms:—‘The affix इष्णुच् in the sense of ‘the agent having such a habit &c.,’ comes in the छन्दम्, after a verb that ends in the causative णि.”

The causatives take this affix in the Vaidic literature. As दृषद् धा-
रयिष्णवः 'who hold the stones,' वीरुधः पारयिष्णवः । 'The affix इष्णुच्
in the sense of 'the agent having such a habit &c.,' comes in the
छन्दस्, after the verb भू 'to be' also.' Thus भविष्णुः 'be coming.'
The word च 'also' indicates the existence of other verbs not included
in the above two Sūtras. As भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन.—इन्द्रनीलं प्राप्य
किमुत, Hemādri explains it thus : "प्राप्येत्यभिरामक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वं ।
वक्तुं न शक्यते तासां मुखशोभेत्यर्थः । उक्तं च माघे । "मार्दीकं प्रियतमसन्निधानमास-
न्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि." S'i. VIII. 30.

P. 520. St. 70.—वर्णोदकैः, Hemādri interprets it by "कुङ्कुमादि-
र्भा रम्योदकैः." —काञ्चनशृङ्गमुक्तैः, 'ejected through syringes made of
gold.' Chāritravardhana explains it in the following way, "काञ्चनमयं
यच्छृङ्गं जलकेलियंत्रं तस्यैः । "क्राडांबुयंत्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रप्रभृतयोः" इति वैजयन्ती.
—सधातुनिष्यन्द इवादिराजः, 'like the king of mountains washed down
by streams containing metallic earth.' Cf. Hemādri: "धातुशब्देन लो-
हितगैरिकादि वस्तुच्यते । तथा सूर्यशते ।" "रक्ताः सिक्ता इवोच्चैरुदयगिरितटी
धातुधारावस्य."

P. 520. St. 72.—अज्ञातपातं, Hemādri analyses, "अज्ञातः पातो
यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा," and remarks: "इति जैत्राभरणविशेषणं वा । वि-
हर्तुरिति क्राडापाततत्त्वादज्ञाने हेतुः".—कुम्भभयोनेः, see note to St. 21, Canto
IV.—अधिगम्य, see St. 55, Canto XV.—जैत्राभरणं, Hemādri explains
it thus, "जयति तच्छीलं । तत् । प्रज्ञादित्वाद्गत् । जैत्रं च तदाभरणं च."

P. 521. St. 73.—अपोढनेपथ्यविधिः, On this Hemādri observes:
"तत्प्रसंगाच्चदर्शनं". Chāritravardhana reads अपोढनेपथ्यविधिम्, and ex-
plains thus, "जैत्राभरणेन शून्यं रहितमत एवापोढो नष्टो नेपथ्यविधिर्यस्य तादृशं स्व-
र्कायं बाहुं ददर्श पश्यति स्म &c." Hemādri, who reads उपोढनेपथ्यविधिः, ex-
plains thus : "उपोढनेपथ्यविधिः कृतालंकारक्रियः । तत्प्रसङ्गाच्चदर्शनम्." Valla-
bha reads with Hemādri and explains, "तीरोपकार्या गतमात्र एव तट-
स्थां पटकुटीं प्राप्तमात्र एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श । किं भूतोऽसौ उपोढनेपथ्य
विधिरासन्नसकल्पविधानः प्रानालंकारविधानः" &c. Dinakara, as might be ex-
pected, agrees in reading with Chāritravardhana. Sumativijaya
reads with Hemādri and explains, "उपोढां धृतो नेपथ्यविधिराभरणविधि-
र्यस्य स उपोढनेपथ्यविधिः." See readings.

P. 521. St. 74.—स तुल्यपुष्पाभरणः, On this Chāritravardhana
remarks: "एतेन लोभाभावात्किं । पुष्पेऽलंकारं च समानशोभयात्वाच्च खेदराहित्यं."
—जयश्रियः संवननं, 'a charm for victory,' i. e., which brought victory
to him who carried it. See Sts. 55, 56, Canto XV.

P. 522. St. 76.—नूनं, Hemādri and Chāritravardhana explain it
thus, "नूनं वितर्कं निश्चये वा."

P. 522. St. 77.—**कोपविलोहिताक्षः**, Analyse कोपाद्रोषाद्विशेषेण लोहिते अरुणे अक्षिणी यस्य स तथोक्तः ।—**गारुत्मतमस्त्रं**, 'a missile presided over by Garuda or the Great Eagle.' Eagles are the natural enemies of snakes.

P. 522. St. 78.—**समाविद्धतरंगहस्तः**, Hemādri interprets समाविद्धाः by “ इतस्ततः क्षितास्तरंगा एव हस्ता यस्य सः । श्लेषः । तरंग एव हस्तो यस्य सः.”

P. 523. St. 79.—**क्रन्त्यां पुरस्कृत्य**, Hemādri explains this to mean, “अत्र क्रन्त्या स्वसा । “इमां स्वसारं च” इति वक्ष्यमाणत्वात् । लक्ष्मीकल्पवृक्षयोः स्व-सम्प्राप्तेरुपमानाच्च ”.—**उद्धूतनक्रात्**, Chāritravardhana explains it to mean, “उद्धूताः क्षुभिता दुष्टा नक्रा जलचरा यत्र तस्माद्योरपि विशेषणं ”.

P. 523. St. 80.—**प्रह्वेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः**, ‘for the good are not inexorable in their wrath towards those that bend themselves before them.’ A proverbial saying. Cf. Hemādri: “हि हेतोः सन्तः प्रह्वेषु नक्षेषु अनिर्वन्धा अनिर्वेशा रुद्र येषां ते,” and Chāritravardhana has: “यतः सन्तः प्रह्वेषु नक्षेष्वनिर्वन्धा हठरहिता रुद्र कोयो येषां तादृशाः.” And Hemādri remarks “कार्यमकृत्वा कथं व्यवर्तयेत्याह प्रह्वेषु &c.—**विभूषणप्रत्युपहारहस्तं**, ‘bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him.’

P. 523. St. 81.—**मानोन्नतेन**, Hemādri explains thus, “मानेनाहंकारेणोन्नतमुच्छ्रितं तेन.”—**द्विषामङ्कुशं**, On this Hemādri remarks: “पौरुषं रासोन्नतत्वेन (see verse 78.) द्विषामङ्कुशत्वेन च चन्दनयोन्यता.”

P. 524. St. 82.—**कार्यान्तरमानुषस्य**, Cf. Chāritravardhana: “दश-ग्रीववधादिकार्यार्थं मानुषस्य नररूपस्य &c.”

P. 524. St. 83.—**कराभिघातोत्थितकन्दुकैर्यं**, On this Chāritravardhana remarks: “इति विशेषणेनोर्ध्वमाभरणदर्शनयोन्यता.”

P. 525. St. 84.—**आजानुविलम्बिना**, This refers to the general notion that it is auspicious to possess hands that reach down to the knees.—**परिवेण**, Hemādri renders it by “अश्लेष.” And Chāritravardhana says, “भूमं रक्षार्थं परिचायमानेन.” And Vallabha interprets it by “अर्गलाभूतेन.”

P. 525. St. 85.—**अनुमन्तुम**, Chāritravardhana renders it by “अङ्गीकर्तुं.”

P. 526. St. 86.—**आद्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारं**, ‘who replied, you are my honoured relation’, i. e. I accept you as my honoured relation. On the word आद्य in this sense, Cf. Uttar. Act. IV. “एष वः आद्यसंबन्धी &c.”—**अनुभाषितारं**, lit. speaking after, i. e., replying, viz. to the request conveyed by the words स्वसारं च यदीय-

सी &c.—समेतबन्धुः, On this Chāritravardhana remarks : “ इति विवाहोपचारः ”. Analyse समेता मिलिता बन्धवो यस्य सः—विधिवदास, Chāritravardhana says “ कृत्रानुप्रयुज्यते लिटि ” Pāṇini, III. 1. 40 इति नियमाद्विधिवदिति प्रयोगो मध्ये चिन्त्यः । अथ वा विधिवदित्यस्य क्रियाविशेषणत्वान्निर्दोष इति कश्चित्. ” See note to St. 61. Canto IX.

P. 526. St. 87.—साहचर्याय, On this Hemādri remarks : “ इत्यनेन प्राजापत्यो विवाहः सूचितः ” । “ सहचरीति प्राजापत्य इत्याश्रयात्. ” Compare As'valāyana Gṛihya Sūtra, Kāṇḍikā 6 p. 24. Bibli. Indi. series “ सहधर्मं चरतं इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ” ॥ ‘ They fulfil the law together: this (is the wedding called) प्राजापत्य. (A son) brings purification to eight descendants and to eight ancestors on both sides. ’ —माङ्गल्योर्णावलयिनि, ‘ Māṅgalyavalaya means a wristlet to be worn on an auspicious occasion, such as marriage &c., as distinguished from one to be worn on inauspicious rites, such as funeral obsequies. The Kautuka or thread wristlet should generally be made of wool. See note to St. 1. Canto VIII.

P. 527. St. 88.—पंचमं तक्षकस्य, Chāritravardhana says, “ तक्षकस्य पंचमं तक्षकपौत्रस्य पौत्रं तं बन्धुं. ” And Vallabha has, “ तं तक्षकस्य पंचमं प्रतिपौत्रं. ” —पितृवधरिपौर्वैर्नतेयात्, ‘ from the son of Vinatā (Garuḍa) who had become his enemy on account of the death of his father ’. Cf. Chāritravardhana: ‘ पितुः काश्यपस्य वधाद्रिपुल्याद्वैर्नतेयाद्गृडात्. ’ —त्रिभुवनगुरोः, Hemādri remarks : “ इति गरुडवाहनत्वं सूचितं. ” —औरसं, Hemādri explains this to mean, “ उरसा निर्मितः औरसः । “ औरसो धर्मपत्नीजः ” इति याज्ञवल्क्यः । मनुश्च । “ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्सुतं । तमौरसे विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पजं ” । इत्यस्य द्योतकं मैथिलेयमिति कुलप्रकाशनं चोभयोरप्युत्कृष्टत्वव्यापनार्थं.”

CANTO XVII.

P. 528. St. 1.—**यामिनीयाभाचेतना प्रसादमिव.** It is indeed well known, as all the commentators observe, that with the rise of the dawn the intellectual faculties become clearer (प्रसन्न). Cf. Hemādri: “अत्र चेतनाप्रसादमनोति न पुनरापेति कालभेद इति काव्यप्रकाशः । तटीकाकृद्वाकरश्च सर्वेषां चेतनायापि प्रसादमनोतीत्यादिवर्तमानकाले एव न्याय्यः ” इति. And Vallabha has “चतुर्थांशप्रहरानैर्मन्यं प्राप्नोति.” And Chāritravardhana says, “प-भिमाचतुर्थायामिन्या रात्रेर्धामान्प्रहरान्प्रसादं नैर्मन्यमिव तद्वदित्यर्थः.”

P. 528. St. 2.—**पितृमान्,** ‘who was eminent as a son,’ i. e., who was blessed with a good father. Cf. Hemādri: “प्रशस्तपितृकः.”

P. 528. St. 3.—**कुलविद्यानां,** Hemādri says, “राजकुलविद्यानां.” And Chāritravardhana interprets, “आन्वाक्षिक्यादानां.” And Vallabha has “आन्वाक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्रतमृगां राजविद्यानां.” ‘Of the principal sciences’ to be studied by members of the royal race i. e., the branches of knowledge that are reckoned as chief, like the *Kulapareatās* among mountains, or *Kulapatis* among hoary headed sages. ‘It does not appear,’ says Pandit, ‘that the sciences here referred to were required by custom to be studied by members of the race (कुल) of Raghu, whence they should be supposed to be styled कुलविद्याः.—अर्थविदां वरः, Chāritravardhana explains: “अर्थविदां पण्डितानां वरः श्रेष्ठः.”—अग्राहयत्, Here Hemādri discusses, “शृगुहृद्वां” इति केचिदिति कर्म । भट्टिकाव्ये । “अग्रप्रहत् जनको धनुस्तत्” Bhatti. II.42. इति । विद्यासंबन्धे बुध्यर्थत्वाद्वितीया च । एके पूर्वार्थे ग्रहर्बुध्यर्थत्वात्कुशमिति द्वितीया । उत्तरार्थे तेनेति विभक्तिविपरिणामं कुर्वन्ति.” And Vallabha says, “न्यन्तोपि द्विकर्मका भवन्ति । यथा । वाचयति पुत्रं त्योक्तं पिता.” And Chāritravardhana has, “चकाराद्रूहेर्न्यतस्य द्विकर्मकत्वमिति केचित्.” Compare Buddhacharita, Canto II. verse 24. “अल्पैरहोभिर्बहुवर्षेण्यया त्रयाह विद्याः स्वकुलानुरूपाः” ॥

P. 529. St. 4.—**जात्यः,** Hemādri explains: “जातौ साधुर्जात्यः.” And Vallabha says, कुलनश्रेयोर्जात्यः (?) And Chāritravardhana has “मनोहरः.” See readings.

P. 529. St. 5.—**दुर्जयं,** Chāritravardhana explains: “दुर्जयं जेतुमशक्यं दैत्यं.” Hemādri says, “दुर्जयं नाम । दुरभिभवं वा दैत्येन चावधि.” See readings.

P. 529. St. 6.—**कुमुदानन्दं,** Hemādri explains this to mean, “कौमुदी ज्योत्स्ना कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव । कुशपक्षे । कौ भुवि मोदते कुमुदः । कुलकवानात् [कुलत्वात्] आनन्दयतीति.” And Vallabha says, “कुमुदानन्दमित्युभयविशेषणं । रवीन्दुकुलोभयोरित्यन्तिवात्.”

P. 530. St. 7.—तयोः, Hemādri says, “कुशकुमुद्वयोर्मध्ये.” And Chāritravardhana has: “मृतयोस्तयोर्मध्ये.”—दिवस्पतेः सिंहासनार्थभाक्, On this Hemādri remarks: “कृतोपकारत्वात्संगरे मृतत्वाच्च.” And Vallabha has, “तदर्थं समरे मृतत्वात्.”—द्वितीयापि, Hemādri explains this to mean, “कुमुद्वती पारिजातपुष्पांशभागिनी शच्याः सखी आसीत् । पत्यनुगमनात् । “तिवः कोट्योर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ” इति शंखांगिरसौ.”—पारिजातांशभागिनी, Chāritravardhana interprets, “पारिजातपुष्पविभागहरणशाला.”

P. 530. St. 8.—भर्तुः पश्चिमामाज्ञां, Chāritravardhana explains this to mean, “भर्तुः कुशस्य समनन्तरमतिथिरभिषेकव्ययः इत्येवंरूपां पश्चिमामन्त्यामाज्ञां स्मरन्तः &c.”

P. 530. St. 9.—चतुस्तम्भप्रतिष्ठितं, Hemādri says, “चतुर्भिः स्तम्भैः प्रतिष्ठितं,” and Chāritravardhana has: “चतुर्भिः स्तम्भैः प्रतिष्ठितं निर्मितं.”—उद्वेदि, Chāritravardhana renders it by “वेदियुक्तं.” And Vallabha has “उद्धृता वेदिर्यत्र तद्वेदि.”—कल्पयामासुः, Chāritravardhana explains thus, “शिल्पिभिरभिषेकमण्डपकारिभिः कल्पयामासुरचीकरन्.”—विमानं, means ‘a couch,’ मंचक according to Vallabha, but it appears to be no more than a मण्डप, a pavilion or a pandal supported on four pillars with a raised Vēdi in it. Hemādri supports this by quoting the following authority from Yādavaprakāśa “विमानोऽस्त्री देवयानं सदो भौमे च वेश्मनि ” इति.

P. 530. St. 10.—तत्र, Chāritravardhana interprets it by “राज्याभिषेकमण्डपं.” And Hemādri says, “विमाने.”—भद्रपीठोपवेशितं, ‘after requesting him to take his seat on an auspicious couch.’ भद्रपीठ is equivalent to भद्रासनं the auspicious or sacred seat. Cf. Devī Purāna, Nitimayūkha, Benares edition, p. 3. “हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञा माण्डलिकान्तरात् ” ॥ ब्राह्मसंहितायां । त्रिविधस्तस्याच्छाया हस्तः पादाधिकोऽर्थयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तराज्याधिनां शुभदः ” ।—उपतस्थुः, Chāritravardhana says, “प्रातः । इह प्रातिमात्रविवक्षया परस्मैपदे ” इति. And Hemādri says, “अप्यपिञ्चन्यर्थः । देवपूजायभावाच्चङ्.”

P. 531. St. 11.—अविच्छिन्नसंतति, Chāritravardhana and Dīnākara read with Mallinātha and say, “तस्यातिथेरविच्छिन्ना सन्ततिः प्रवाहो यस्य तादृशं कल्याणमन्वर्मायतानुमितं.” Hemādri also reads with Mallinātha and explains “तस्यातिथेः कल्याणं शिवमविच्छिन्नसन्तत्यविच्छिन्नविस्तारि अन्वर्मायत ” &c. Vallabha who reads “अविच्छिन्नसन्ततेः ” explains thus “अनवरतजायमानमङ्गलोदयस्य तस्य ” &c. Pandit says,—“The words, “अविच्छिन्नसंतति कल्याणमन्वर्मायत ” refer to the notion common even in these days that if music such as is here described (त्रिभगम्भीर) should be heard immediately that an act is commenced or a question

asked, that act will be attended with prosperity, and the question will be solved in favour of the questioner. Hence it is that music must beat, and is very scrupulously beaten, *the moment* the marriage garlands are exchanged by the bride and bridegroom, or the birth of a son takes place. At all *Rámajayantis* or celebrations of Ráma's birth on the bright ninth of Chaitra, immediately that the preacher comes to treat of the announcement of the birth, exactly at noon, music is beaten. An anxious relation talking or asking in concern regarding the health of his sick friend is assured of cure if music should be heard accidentally the moment he asks or speaks. The poet means that as music was heard the moment that the coronation began, the people inferred that prosperity would attend the king.' Cf. Hemádri : “ त्रिगुणं गीरमित्युभयसूचनं सूचयति । उक्तं च शकुन्तार्णवे । “स्वरदुःखं भवेद्दुःखं सुखं सर्वं शकुन्तयः । आहतानि च वायानि त्रिगुणाच्चा च मङ्गलं.” See readings.

P. 531. St. 12.—अभिन्नपुटोत्तरान्, Hemádri explains this to mean, “ किं विधं । दूर्वायवाङ्कुरः षक्षत्वकच अभिन्नपुटानि च तैरुत्तरं श्रेष्ठं । अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणि संदष्टपल्लवत्वात् । यद्वा । दूर्वादिभिरेभिन्ना युताः पुटाः पल्लवास्तेरुत्तरं सहितं । पुटशब्दस्य पल्लवार्थत्वे सप्तशत्यां । “संदष्टौटपुटाः” । अभिन्नपुटः कार्पाशो गणवा ? कंकण इति ब्रह्मः.” Here Hemádri evidently quotes from Vallabha's comments. And Cháritravardhana has : “ दूर्वा च यवाङ्कुराश्च षक्षत्वकच । अभिन्नं संदष्टं पल्लवमस्येत्यभिन्नपुटं मधूकं च एतान्युत्तरं यत् तं । अभिन्नपुटः कार्पाशो वा भल्लतको वा इति.”—नीराजनाविधीन्, आरात्रिकं says Cháritravardhana, who reads नीराजनाविधि. And Hemádri has : “ नीरस्य शांत्युत्कारस्य आजनं क्षेपोऽथ । लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिरिति पुंसि । दुर्गस्तु । लोहाभिसारस्तु परिनीराजना नृपे । नैपथे च । “रराज नीराजनया स राजघः” इति. Nai. I. 10. Vallabha says, “मङ्गलारात्रिकविधान् जग्राह.” See note to stanza 25, Canto IV.—भजे, ‘enjoyed’, ‘received’ from the ministers. See readings.

P. 531. St. 13.—जैत्रैरथर्वभिः, Cháritravardhana explains thus : “ जयोद्देशैरथर्वभिर्मन्त्रैर्जिष्णुं जयनशीलं.” And Dinakara says, “ जयदायिभिरथर्वेणमन्त्रैः”, ‘by means of hymns from the Atharva Veda, that had the power of making him victorious over his enemies.—उपचक्रमिरे, ‘began’, ‘proceeded to’—पूर्वं, Cháritravardhana, unlike Hemádri and Mallinátha, takes पूर्व with जैत्रैरथर्वभिः, i. e., they first recited those *Mantras* that were to render him victorious.

P. 532. St. 15.—प्रवृष्ट इव, Cháritravardhana explains this to mean, “ प्रवृष्टः (is his reading) पर्जन्या मेघ इवालक्ष्यतादृश्यत । लोकैरिति शेषः । दक्षिणादानस्य वृष्टिसाम्यं.” Hemádri interprets, “ प्रवृष्टः पर्जन्य इव ।

“ पर्जन्य शब्दो घनाघने ” इति धनंजयः । प्रवृष्ट इति द्वयोर्विशेषणं. ” He too, like Châritravardhana, Dinakara, Vallabha, and Sumativijaya reads प्रवृष्टः for प्रवृद्धः. See readings.

P. 532. St. 16.—वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव, Hemâdri remarks: “ विसृत्संबन्धिनां मेरिव । जलसेकाद्वातिरिव वैचित्र्यमिति. ” And Châritravardhana has “ प्रवृद्धा. ”

P. 533. St. 17.—स्नातक्रेभ्यः, It was a prevalent custom among the ancient Âryas to bestow gifts upon the house-holders or married Brâhmanas (स्नातकाः) especially that they might utilize them in the performance of sacrificial ceremonies, which a Brâhmana in the unmarried state could not do. Brâhmanas, that are Brahmachârins cannot receive gifts on their own account, but must make them over to their preceptors if they have any.

P. 533. St. 18.—कर्मनिवृत्तैः फलैः पश्चात्कृता, That is, तस्य कर्मभिरुत्पादितैः फलैः प्रत्यादिश्यत, ‘ was kept aside as unnecessary by the fruits (i. e. results) obtained by means of his own good deeds. ’ The fruits or the results of his own good deeds were so great and so many that they made any blessings from the gratified sages or Brâhmanas superfluous. Châritravardhana explains it to mean, “ पूर्वजन्मोपाजितं पुण्यं ततो निवृत्तैः सिद्धैः फलैर्दूरं पश्चात्पृष्टतः कृता. ”

P. 533. St. 19.—बन्धुछेदं, Hemâdri and Vallabha quote the following : “ यदुक्तं । “ यौवराज्याभिषेके [युवराजाभिषेके Ms.] च परराट्पावमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मांशो बद्धस्य [बन्धनस्य Ms.] च विधीयते ” and names the figure of the verse as “ क्रियादीपकं ” इति.

P. 534. St. 21.—नेपथ्यग्रहणाय, ‘ that he might receive decorations or ornaments’, i. e., that he might be invested with a royal dress.

P. 534. St. 22.—प्रसाधकाः, Hemâdri renders it by “ नेपथ्यकारकाः. ” And Châritravardhana by “ नापितादयः. ”—तैस्तैः, Châritravardhana says, “ हारकटकादिभिः. ” And Hemâdri has, “ प्रसिद्धैः. ”—धूपेनास्यानकेशान्तं, Hemâdri explains it to mean, “ धूपेनास्याना ईषच्छुष्काः केशान्ता यस्य तं । अन्तःशब्दः स्वरूपे वा. ” And Châritravardhana says, “ धूपेनास्यानः किञ्चिच्छुष्कः केशानामन्तः स्वरूपे यस्य तं, ” ‘ who had the ends (i. e. extremities) of his hair somewhat dried by fumigations of incense. ’ After the sacred bathing or consecration (अभिषेक) by holy waters poured on his head the prince had his hair dried by means of fumigations of incense, and these could only dry the ends of the hair, they

being the part exposed to them. Chāritravardhana takes केशान्त as being equivalent to simple केशः. See above his explanation.

P. 534. St. 23.—अन्तर्गतलजन्, Analyse, अन्तर्गता अभ्यन्तरं गतः खगमाला यस्य तं तथोक्तं.

P. 535. St. 24.—अङ्गरागं समापद्य, Chāritravardhana explains thus “अङ्गरागं विरचय्य (appears to be his reading) संपाद्य *i. e.* अनुलेपं विधाय.” —पत्रं, Hemādri says, “पत्रलेखं.” And “पत्रलेपाकारं तिलकं” says Vallabha. And “तिलकं” observes Chāritravardhana.—मृगनाभिसुगंधिना, ‘perfumed with musk.’ Cf. Hemādri, “कस्तूरिकया सुगंधिना.” And Chāritravardhana says, “मृगमदनं शोभनो गन्धोऽस्यास्तीति तेन.”

P. 535. St. 25.—हंसचिह्नदुकुलवान्, ‘putting on (*i. e.* wearing) a garment into which were woven figures of swans (*i. e.* flamingoes.)’ The हंस is an auspicious bird like the peacock (मयूर), and figures of such birds are woven into the borders and ends of silk-woven-garments to be worn on auspicious occasions. Cf. Chāritravardhana : “हंसचिह्नं यस्य तादृशं दुकूलं विभर्तीति भूत्” (appears to be his reading). And Hemadri says : “हंसचिह्नं यस्य दुकूलस्य तद्वत्.”

P. 536. St. 26.—नेपथ्यदशिनदद्याया &c., It is said in the Purānas that the sun rises on the mountain of Meru, and when it rises it is exactly in a straight line with the horizon and therefore in the position of a looking-glass or a mirror, which it would not be when at other points in the heavens. Again the sun when just risen in the sky is a red round globe (*i. e.*, the disc) like a golden mirror. The use of the word मेरौ in the present passage is that it is a Kalpataru (all-yielding tree) on that mountain only that could have the sun sufficiently near like a mirror. To a Kalpa on earth, for example, or elsewhere, the sun (*i. e.* the disc of the rising sun) would be too far away to serve as a looking-glass. In this passage, however, the comparison is not at all intended between Atithi's mirror and the mount Meru, nor is any reference specially made to the fact that the mountain is all golden. The Kalpataru is usually described as full of ornaments made of gold and precious stones. Hemādri and Chāritravardhana agree with Mallinātha, where the former comments, “हिरण्ये । दाण्डिनायनेति साधुः ॥ आदर्शं दर्पणे नेपथ्यदशिनस्तस्य दद्याया प्रतिबिम्बं रेजे । मेरौ कल्पतरोऽद्याया नवे सूर्ये इव । मेरुस्थानं सिंहासनं । मेरुस्थस्य कल्पतरोः सूर्यमंकान्तत्वं भवतीति मेराविति । कञ्चित्कार्यवशात्तान्त्रोऽप्यलं भवति नो महान् । कांस्यसेको हि राज्ञे दर्पज्ञो दर्पणः । क कनेति ? । एवं सहस्रो दर्पणो माङ्गलाय ॥” And the latter explains this to mean, “हिरण्ये सौवर्णे आदर्शं दर्पणे नेपथ्यं भूषणं दशिनो वितोक्त्यतस्तस्यातिशेच्छायाः

प्रतिबिम्बो मेरौ वियमानस्य कल्पतरोर्देवद्रुमस्य नवे उदिते सूर्ये भानाविव विरराज बभौ । कल्पतरोरपि बह्वलंकारित्वं नूतनस्यादित्यारुणत्वात् । हेमादृशसादृश्यं मेराविव वर्तमानस्य कल्पद्रुमस्य सूर्ये प्रतिबिम्बः संभवतीति मेरावित्यधिकः प्रयोगश्चिन्त्यः ” Vallabha says, “ यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सोऽप्यनेकाभरणाम्बरसंयुक्तः इति. ”

P. 536. St. 27.--राजककुद् , Hemâdri says, “ ककुच्छब्दोऽप्यस्ति यथा ककुच्चान् इति क्षीरस्वामी. ”

P. 537. St. 29.--Hemâdri's commentary on this stanza is as follows :—“ शुशुभे इति । तेनातिथिना आक्रान्तमधिष्ठितं श्रीवत्सं लक्षणं यस्य तत् । महन्मङ्गलस्पायतनं सभास्थानं च शुशुभे । श्रीवत्सो गृहभेदः । “ श्रीवत्सनन्दावर्ताख्यविच्छन्दा बहवस्तथा ” इति सज्जनः । श्रीवत्सो नामावर्तविशेषो लक्षणं यस्य तत् । कैशवं वक्षः कौस्तुभेनैव । महच्छब्देन राज्यमिति वा । “ महद्राज्ये विशालं च ” इति विश्वः । तथा माघकाव्ये । “ सादिताखिलनृपं महन्महः संप्रति स्वनयसंपदेव ते [स्वनयसंबदेव नो Ms.] । किं परस्य स गुणः समश्नुते पथ्यवृत्तिरपि ययरोगितां. ” S'i. XIV. 13. And Châritravardhana's commentary runs thus :—“ तेनातिथिनाक्रान्तमधिष्ठितं मङ्गलायतनं माङ्गल्यगृहं शुशुभे । कीदृशं । श्रीवत्सो मङ्गलद्रव्यं लक्ष्मीः प्रतिमालक्षणं चिह्नं यस्य तत्तथा महद्रिशालं । केन किमिव । श्रीवत्सो लक्षणं चिह्नं यस्य तत्कैशवं विष्णोः संबन्धि वक्षः कौस्तुभेनैव । “ दर्पणं पूर्णकुम्भश्च वृषभं युग्मचामरं । श्रीवत्सं स्वस्तिकं शंखं दीपं चाप्यष्टमंगलं ” इति । सभायाः संनिवेशविशेष इत्येके । “ स्वस्तिकः सर्वतो भद्रो वडभी-द्राविडस्तथा । श्रीवत्सनंयावर्तादिः ” इति सज्जनकोटौ. ” मङ्गलायतनं is also to be taken as an adjective qualifying वक्षः, and श्रीवत्सलक्षणं as one qualifying also मङ्गलायतनं, the hall.

P. 537. St. 30.—अधिराज्यमवाप्य सः, Hemâdri explains this to mean, “ सोऽतिथिः कुमारत्वादनन्तरमधिराज्यमवाप्य भूमौ बभौ । अधिराज्यमवाप्य कुमारत्वाद्धेतोर्बभाविति वा । अधिको राज्ञामिति अधिराजः । “ कुगतिप्रादयः ” Pânini, II. 2. 18. इति समासः । तस्य भावस्तत् ”.—रेखाभावात्=कलामात्रस्वरूपात् According to Châritravardhana. The gist of this is that in succeeding to supreme power at once after his childhood and not having had to go through the state of a Yuvarâja, he looked like the moon which should from the crescent be at once full without having had to pass through the intermediate phases.

P. 537. St. 31.—प्रसन्नमुखरागं, Châritravardhana explains it to mean, “ ईषद्भासपूर्वं भाषते इति तादृशं । “ श्यामं रक्तं प्रसन्नं च तुर्यं स्वाभाविकं मुखं ” इति सोमेश्वरः [कामेश्वरः Ms.]. ”

P. 538. St. 32.—क्रममाणः , On this Hemâdri remarks :—“ अभिषिक्तेन राजा गजमारुह्य पुर्याः प्रदक्षिणा कार्येत्याचारः । “ अनुपसर्गाद्वा ” Pânini, I. 3. 43. इति क्रमस्तद्. “ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः Pânini, I. 3. 38. इति वा. ” And Châritravardhana says, “ अनुपसर्गाद्वा ” Pânini, I. 3. 43. इत्यात्मनेपदं. ” Translate the aphorisms : “ After the verb क्रम् , the Atmanepada is

optionally employed, when it is not preceded by any preposition. The root कृम् may always be conjugated as Atmanepadi when not having any उपसर्ग. (See I. 4. 59.) The option allowed by this Sūtra is an example of what is technically known as अप्राप्तविभाषा *riz.*, an option which is not an alternative limitation to a general rule already found or known. No option is allowed when it takes preposition. As, संक्रामति. ' After the verb कृम् ' to move ' when used, in the senses of ' continuity, ' ' energy, ' and ' development, ' the Atmanepada is employed. ' वृत्ति ' continuity ' means unobstructed, or want of interruption (*i. e.* a taste for, or facility in, anything), सर्ग ' energy ' means application, resolution and determination. तायन ' development ' means increase and growth. And ऋक्स्य क्रमते बुद्धिः ' his reason proceeds unobstructed through the Rig scriptures. ' व्याकरणाध्ययनाय क्रमते ' the pupil shows energy or exerts to study grammar. ' अस्मिन् शास्त्राणि क्रमते ' the S'āstras are developed in him. ' But अपक्रामति ' he runs away. '

P. 538. St. 33.—पूर्वराज, &c., Chāritravardhana interprets it as, " पूर्वेषां राजां दिलापादीना. " And Hemādri by " कुशस्य. " On this verse Hemādri makes the following remark : " अन्योपरि छत्रं धृतस्य सताभावा इति विस्मयोक्तिः ".

P. 538. St. 34.—सममेवोत्थितां गुणैः, Chāritravardhana explains thus, " गुणैः प्रतापादिभिः समं युगपदेवोत्थितः ". And Vallabha has : " अग्न्यादेर्वृत्तिमर्तान्य व्यापारमुल्लङ्घ्य गुणैः सममेवोत्थित उदयश्चास्य संपन्नः । तदेव प्रथमौदार्यादयो गुणा उदभवन्ति वाक्यार्थः ". Fire has to be involved in smoke before it bursts into flames, the sun has to rise and be gentle before it shines in its splendour, and when it shines fully it is no longer gentle, nor can fire be smoky if it is in flames. Not so with the emperor Atithi, he obtained all the qualities at once and possessed them simultaneously.

P. 539. St. 35.—विशदैः, Hemādri remarks " विशदशब्दः पाण्डुरं इत्युक्तः इति विश्वप्रकाशः इति. "—अन्वयः, Chāritravardhana says, " पुरप्रदक्षिणक्षणे यव यवासौ वध्मान तत्र तत्र व्यलोकयन्नित्यर्थः. " And Hemādri says, " अनन् पुरप्रदक्षिणाकालं पुरस्त्रीणां विलोकनमुक्तं. "—प्रसन्नैर्ज्योतिभिः, On this Hemādri and Chāritravardhana quote the following : " उक्तं च विष्णुपुराणे । "नमोऽस्तु वै भगवतः शिशुमाराकृतिप्रभादिव रूपं हर्यन्तु तस्य पुच्छे स्थिता ध्रुवः । एष भ्रमन् [व्रजन् Ms.] भ्रामयति चंद्रमूर्यादिकान्यहान्. "—ध्रुवमिव, Hemādri renders it as " औत्तानपादमिव. "

P. 539. St. 36.—अयोध्यादेवता, *i. e.* the deities whose images were worshipped in different Mandiras or temples at Ayodhya.—अ-

नुध्यैः, Vallabha explains this to mean, “ अनुग्रहोचितं । सगुणत्वादनुग्राह्यं । अनुग्राह्यदेवताः संनिधानं विदधति. ” And Hemādri has: “ अनुग्राह्यं हि देवताः संनिध्यं कुर्वन्ति । “अनुग्रहानमनुग्रहे ” इति उट्पलमालायां.”—सांनिध्यैः, Chāritravardhana interprets it by “ अनुष्ठानैः.”—प्रतिमागतैः, Chāritravardhana renders it by “ सुस्थितैः.”

P. 539. St. 37.—वेलान्तं, Hemādri renders it by “ समुद्रप्रान्तं.”—प्रतापः, On this Chāritravardhana makes the following remark: “ कोशदण्डजं तेजः प्रतापः इत्येकः । तेजस्विताप्रतिपादकः शब्दः इत्यन्यः । कण्टकशोभनाधिकैरुपायैर्वैरिवारनिराकरणाय प्रवर्तकः इत्यपरे. ”

P. 539. St. 38.—उभये Nom. plu. of उभय.—तर्लिक साध्यं, Hemādri explains this to mean, “ यत्रायुधस्याविषयस्तत्र मन्त्राः । उभयापेक्षया द्विवे । अत्रावयवापेक्षं बहुत्वे । धन्विन इत्युचितं. ”

P. 540. St. 39.—On this verse both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: “ अथ श्लोकपञ्चकेन प्रकृतिरंजनमिति. ”—अर्थप्रत्यर्थिनां, Hemādri explains this “ अर्थ्यते इति अर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्था तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थीति विज्ञानेश्वरः. ”—व्यवहारान्दर्श, On this Hemādri, like Mallinātha, quotes the same verse from याज्ञवल्क्य; but Chāritravardhana quotes the following under याज्ञवल्क्य. “ व्यवहारान् स्वयं पठ्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहं ” इति. Chāritravardhana reads धर्मज्ञसखः and explains “ धर्मशास्त्रं जानन्तीति धर्मज्ञास्ते सखायो यस्य स धर्मज्ञसखस्तादृशः ” and remarks “ सख इति तत्पुरुषत्वादच्यत्ययः &c. ” Vallabha reads with Mallinātha and explains thus, “ स धर्मस्थसखो धर्माधिकारपुरुषैः सहितः. ” Hemādri also reads with Mallinātha and explains, “ धर्मे तिष्ठतीति तेषां सखा धर्मस्थसखः &c. ” Dinakara reads and comments upon धर्मस्थसखा, taking it as a *Bahuvrihi*. He also notices the reading of Mallinātha.—संशयच्छेद्यान्, Hemādri reads with Mallinātha and explains “ संशयच्छेदमर्हन्तीति । दण्डादित्वायः. ” and also notices the reading of Chāritravardhana. He says “ संशयच्छेत्तेति पाठे षष्ठीसमासः. ” Vallabha reads संशयच्छेदान् and explains thus, “ किंभूताव्यवहारान् संशयच्छेदान् निःसंदेहान् &c. ” Chāritravardhana reads संशयच्छेत्ता and explains “ प्रत्यर्थिनां विप्रतिपादिनस्तेषां संशयस्य छेत्ता स राजा &c., and further remarks “ छेत्तेति सम्बन्धे षष्ठीसमासः. ” See readings.

P. 540. St. 40.—पाकाभिसुखैर्विज्ञापनाफलैर्युयोज, ‘ conferring on them, the fruits of their requests, which were soon to ripen,’ i. e., he granted whatever requests they made, and the orders given that the things be granted were soon carried out. विज्ञापनाफलैः is here equivalent to विज्ञापनार्थैः, which अर्थाः became पक्क as soon as the orders of the king were actually carried out. The commentaries of Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha are perhaps not very clear. Hemādri

says, “ततःपरं पाकाभिमुखैर्मनोहरैरित्यर्थः । विधिरूपतायाः फलैर्भृत्यान्ययोज । सुमनसो भावः सौमनस्ये । अभिव्यक्तेन सौमनस्येन निवेदितैः । पुष्पानन्तरं फलसिद्धिरिति । अत्र सौमनस्यादिपदं । उक्तमो हि मुखेन न वक्ति । यथा । “नाकारमुद्रिरसि नैव जहासि कालं । दत्त्वा न शोचयसि नैव विकथसे त्वं । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् । संदृश्यते फलित एव तव प्रसादः.” And Vallabha has, “ततःपरं व्यवहारदर्शनानन्तरं स राजा भृत्यानुचरान्विज्ञापनाफलैरयोजयत् । किंभूतैः फलैः । अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः प्रकाशाविभूतराजकीयमुखप्रसादकथितैः । अपरं किंभूतैः । पाकाभिमुखैः पचेलिमैः । उक्तं च । “नाकारमुद्रिरसि नैव जहासि कालं । दत्त्वा न शोचयसि नैव विकथसे त्वं । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् । संदृश्यते फलित एव तव प्रसादः.” Chāritravardhana's comments are: “ततोऽनन्तरं स भूपो विज्ञापनया साध्यानि फलानि विज्ञापनाफलानि तैर्भृत्यान्ययोज योजयति स्म । कीदृशैः । अभिव्यक्तेन मन्दहास्यादिना प्रकटीभूतेन । सुमनसो भावः सौमनस्यं प्रसादस्तेन [प्रभावस्तेन Ms.] कथितैरेव पाकं सिद्धिं सन्मुखैर्वदनप्रसन्नतया [विनयप्रसन्नतया Ms.] सिध्यभिमुखत्वे जायते कर्मनिष्पन्नौ विज्ञापनया भृत्या सिद्धिर्जाता । कुसुमायभिव्यक्तौ फलसिद्धिर्युक्तायते.”

P. 541. St. 42.—सो भूद्वयव्रतः &c., that is, he undid nothing that he purposely did once, except that he always used to restore to their kingdoms his conquered enemies through humanity, even after having removed them himself. Chāritravardhana is evidently wrong in commenting as follows: “शत्रून्त्वायोन्मूल्य प्रतिरोपयन् स भगवतोऽभूत् । विजित्यैभ्यो राज्यं न वितरिष्यामीत्युदिन्वापि कर्णवाक्यो वितर्गवान् । वितर्ग्यापि तेषां दौरान्यमालोक्य भूयो हतवान् । एवं भगवतोऽभूदिति भावः । उक्त्वातप्रतिरोपणमपि प्रकृतिप्रीत्यर्थः.” Hemādri explains the verse like Mallinātha and has the following remark: “उद्धृतप्रतिरोपणमपि प्रकृतिप्रीत्यै इति धर्मविजयोक्तिः.”

P. 541. St. 43.—तानि तस्मिन्समस्तानि, On this Chāritravardhana quotes the following: “यौवनं धनसंयन्तिः प्रभुत्वमविवेकता । एकैकमप्यनर्थाय किं पुनर्यच्चतुदयं.”

P. 542. St. 45.—यदूर्ध्वमजयद्रिपुत्र, On this Hemādri and Vallabha make the following remark: “यदुक्तं । “हयमानमदक्रोधाधलोभकामाः समुद्यताः [लोभमोहाः सहायताः Vallabha.] । शिवस्तानजिह्वैव कां मर्षां जेतुमिच्छति.” Vallabha has also the following: “एकस्यैव हि यांशकां मनसः सन्निवर्णं । भूमिं सागरपर्यन्तां स कथं हवजेत्यति.”

P. 542. St. 46.—प्रसादाभिमुखे &c., See readings.—निकषे हेमरेखेव, The streak left on the surface of a touch-stone on which a piece of gold is rubbed is not easily wiped out. It generally sticks fast to it until it is removed by rubbing the stone with bee's wax or the cocoa-nut oil. The clearer (प्रसादाभिमुख) the stone the more difficult is to remove the streak of gold from it.

P. 542. St. 47.—क्रातये केवला नीतिः, ‘politics (without of course the undaunted spirit of bravery) is simply timidity. Cf.

Hemādri: “नयपूर्वकं पौरुषमाजौ प्रायुक्तेत्यर्थः.”—सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यां,
Cf. Chāritravardhana and Sumativijaya: “तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र
बाध्यते । एतद्ब्रुवा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव.”

P. 543. St. 48.—अदृष्टमभवत्, On this Chāritravardhana quotes
the following: “उक्तं च । “गन्धेन गावः पश्यति विद्रांसः शास्त्रचक्षुषा [ब्राह्मणा
वेदचक्षुषा Ms.] । चरैः पश्यति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ”. Dinakara observes,
“राजानश्चरचक्षुषः इति.”

P. 543. St. 49.—रात्रिदिवविभागेषु, Hemādri interprets it by,
“पंचदशमुहूर्तेषु.”—स विकल्पपराङ्मुखः, Vallabha explains this to mean,
“शास्त्रप्रामाण्यात्सिद्धिदर्शनाच्च निर्विकल्पभ्रांतिरहितः.”

P. 544. St. 50.—सेव्यमानोऽपि, ‘although it was cogitated
every day.’ The more frequent the consultations on any counsel
the greater was the danger of the secrecy being broken. But
this was not so with the king. सेव् is a verb that implies not
simply a single act of eating, but involves the idea of eating,
taking or enjoying anything repeatedly and regularly.—गुप्तद्वारः,
Cf. Hemādri: “आवर्तयन्मुहुर्मुहं धारयेच्च प्रसन्नवत् । अप्रयत्नधृतो मंत्रः प्र-
चलन्नमिववहेत्” इति कामन्दकः. And Chāritravardhana has: “गुप्तं
संवृतं द्वारं मंत्रज्ञानोपायभूतमाकारादि यस्य स सेव्यमानोऽपि कदाचिन्न सृच्यते स्म न प्र-
कटितः । “पारं निवारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्डार्दानवज्ञातानन्यान्यमितर-
तरैः” इति कामन्दकः. And Vallabha says, “नन्वनुदिनं मंत्रसंगात्काचिद्भेदः
स्यात् । स राजा मंत्रः सेव्यमानोऽपि उपास्यमानोऽपि । प्रत्यहं क्रियमाणोऽपीत्यर्थः ।
गुप्तद्वारः सन्न सृच्यते न ज्ञायते.”

P. 544. St. 51.—स्वपन्नपि जजागार, Mark the pun upon the
word जजागार. And Vallabha says, “यदुक्तं । “गावो गन्धेन पश्यति &c.”
See note to St. 48 above.

P. 544. St. 52.—द्विषां, objective genitive according to Hemā-
dri. On this verse Hemādri, like Mallinātha, quotes Manu.

P. 545. St. 53.—भयसुख्याः, ‘which were aimed at (the acqui-
sition of) prosperity.’ This epithet should be taken with शालयः also
compare Chāritravardhana: “शालयोऽपि भयं मनोहरं सुख्यं मंजयादि येषां
तथा । ते प्रत्यवेक्षणं वृषभादिभक्षणरक्षणानुरूपेण निरत्यया निरुपद्रवा अभ्यन्तर एव
पचन्ति” &c.

P. 546. St. 55.—कामं, Hemādri renders it by “स्वेच्छया, and
Chāritravardhana interprets it by अत्यर्थं and construes it with क्षमः.
And Vallabha explains it by अतिशयेन and also construes it with क्षमः.
—कामं प्रकृतिवैराग्यं, ‘although he was able to suppress immediately

any disaffection of his subjects &c.' It is not clear why Mallinātha departs from the ordinary signification of काम, when he interprets, "कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं &c." Hemādri interprets it clearly. He says, "कामं स्वेच्छया प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः । तत्प्रकृतिवैराग्यं नैवोदपादयत्."

P. 546. St. 56.—शक्येष्वेवाभवद्यात्रा, On this Chāritravardhana remarks: "स्वस्मादधिकबलस्तु दुर्जयः । समेतु सुन्दोपसुन्दन्यायः । अतस्ताभ्यां सन्धेः कर्तव्यत्वाद्धोने यात्रां चकारत्यर्थः." Here Hemādri, like Mallinātha, also quotes the same expression from कौटिल्य.

P. 546. St. 57.—सद्रशस्त्रिषु, On this Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark: "उक्तं च । धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः । योऽप्येकसक्तः स जनो जघन्यः." And Hemādri has the following "धर्मार्थकामात्मसममेव सेवते सोऽधमः यो द्वौ सेवते स मध्यमः । त्रीन् धर्मार्थकामान् सेवते यः स उत्तमः."

P. 547. St. 58.—मित्राणि, 'his friends, i. e., states and kingdoms that were on friendly terms with him. Cf. Chāritravardhana: "अरसं तंतुसंबन्धं तथा वंशक्रमगतं । रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं" इति कामन्दकः.

P. 547. St. 59.—आस्त सोऽन्यथा, Chāritravardhana explains this to mean, "अन्यथा शत्रोः सकाशाद्धीनस्तदा स्वस्थाने एवास्त स्थितः । " शक्येष्वेवाभवद्यात्राः इत्यनेन पौनरुक्त्यं चित्यं." And Hemādri remarks "शक्येष्वेवेत्यनेनास्य पौनरुक्त्यमिति चेन्न । शक्येष्वेवेत्यत्र विशेषणविषयेऽपि त्राधिप (?) उक्तः । अत्र शक्यादीनां बलाबलवशायासानासनत्वमिति न पौनरुक्त्यं." And Vallabha says, "इह शक्यादीनां बलाबलवशायासानासनविधानं न शक्येऽपि न पौनरुक्त्यमुक्तं."

P. 548. St. 61.—प्रहरन्निपून्, On this Chāritravardhana quotes the following from Kauṭilya. "दुर्गसेतुवणिकपथशून्यनिवेशाकरद्रव्यगजकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतान्यपहर्तुं राजा यतेत" इति कौटिल्यः.

P. 548. St. 62.—सांपरायिकः, 'living upon war, ' i. e., looking upon war as its principle of life. Chāritravardhana explains सांपरायिक by "संपरायेण युद्धेन जीवतीति सांपरायिकः," and Hemādri says, "संपरायो युद्धं प्रयोजनमस्येति सांपरायिकः."

P. 549. St. 63.—शक्तित्रयं = प्रभावादयः says Chāritravardhana. The powers are प्रभाव, उत्साह and मंत्र.—आयसमिव, 'like iron'. आयस is used in the sense of iron, and it is perhaps not so necessary as to follow Mallinātha, in his explanation of the word.—अयस्कान्तः, Hemādri interprets it by "पाषाणविशेषः," and Chāritravardhana says "सुम्वकपाषाणः". Sumativijaya and Vijayānandasūris' varacharanasevaka observe "चम्पकपाषाणः" (?)

P. 549. St. 64.—वनेषु, On this Hemādri remarks: “वैराग्य-भावात्.”—अद्रिषु, Hemādri observes: “हेयाभावात्.”—वापिषु, Hemādri says “ग्राहाभावात्.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority “वापी तु दीधिका” इत्यमरः after दीधिका and produce it along with the authority for the synonym of उपवनेषु.

P. 549. St. 65.—यथा स्वं षडंशभाक् चक्रे, ‘was made the enjoy-er of one-sixth of their earnings respectively by the Ās’ramas as he was by the different castes’.—Hemādri says, “पुण्यात्पद्मागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति योगीश्वरः. And further he observes, “वर्णामंशानामंश इति मनासे षडंश इति लक्ष्यते । गणदर्शने तु । “भाष्यं गणैः शब्दैः पुराणसंख्या समस्यते विबुधैः । पुराणस्य वा स्यात्तृतीयभागे त्रिभागश्च.” (?)—तपः, Chāritravardhana interprets it by “कुरुचांद्रायणादिकं.”—अपि, Mallinātha takes this particle in the sense of च, but the six Southern and Deccan Mss. of his commentary read इव instead of अपि ; and it is also confirmed by Hemādri, Vallabha, Sumativijaya and others. The reading, therefore, appears preferable on the ground that it gives better sense than the one which is found in the majority of Mss. containing the commentary of our scholiast Hemādri's commentary runs thus:—“विष्णोस्तपो रक्षन् सोऽतिथिः । स्वमननिक्रम्येति यथास्वं । आश्रमैर्ब्रह्मचर्यायैः षडंशभाक् चक्रे । कर्मणि । “पुण्यात्पद्मागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति योगीश्वरः । तस्करेभ्यश्च संपदः त्रियो रक्षन् वर्णैर्द्विजायैरिव । पुराणार्थस्य इटो भवान् । वर्णामंशानामंश इति मनासे षडंश इति लक्ष्यते &c.” Chāritravardhana's comments are “विष्णो विघ्नकारिराक्षसादियस्तपः कुरुचांद्रायणादिकं रक्षन् सोऽतिथिस्तस्करेभ्यश्च संपदा त्रितानि रक्षन् । आश्रमैर्ब्रह्मचारिणमुखैर्वर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्यथास्वं यो यस्य भागस्तेन षडंशः षडंशस्तं भजन्तीति तादृक्चक्रे कृतः । तदुद्धृतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरिति सुदृढतलोऽप्येति तस्कर इति ॥” Vallabha's commentary is “स राजा आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्यथास्वविभिः षडंशभाक् चक्रे । वर्णामंशः । तद्वर्मांशः पद्मागमंशः । कैरिव वर्णैरिव । यथा वर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्यथास्वेभवं षडंशभाक् क्रियते । किं कुर्वन् । विष्णो यो राक्षसादिभ्यस्तपस्विनां तपो रक्षन् । तथा वर्णानां चतुर्णां संपदस्तस्करेभ्यः ” &c. It is not clear what Chāritravardhana reads. See above his commentary. See also Sumativijaya's commentary.

P. 550. St. 66.—रत्नं, Here Hemādri says, “जातावेकवचनं.” Compare Mallinātha. “जानो जानो वदुःकृतं तद्वचनमभिधीयते.” Vallabha says “आकरो रत्नं सूत्रे । तथा सस्यं क्षेत्रेः.”—वतैर्गजान्, On this Hemādri remarks “एतच्च सम्यक्पालनादने.”

P. 550. St. 67.—वर्णां गुणानां, Here Hemādri quotes the following from कामन्दak. “संधिर्नाविमहोयानमासनं वैषयाश्रयः । वदुणाः सत्तयाः ॥”

and observes, "मौलं भूतं सुहृत्क्षौणिदिषदाटविकं बलम्" इति.—अणुमुखविक्रमः, Analyse अणुखः कार्तिकेयस्तद्विक्रमः पराक्रमो यस्य स तथोक्तः.

P. 550. St. 68.—आ तीर्थाद्दप्रतीचात्, Chāritravardhana explains this to mean, "दण्डनीतेः फलमातीर्थात्तीर्थं मन्त्रिपुरोहितसेनापत्यायटादक्षकं तत्पर्यन्तमप्रतीचातमव्याहतं फलमानक्षे प्राप"। And further Hemādri and Chāritravardhana quote the following from Kāmandaka, "दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तस्यादण्डो महीपतिः। तस्य नीतिस्तथावृत्तिर्दण्डनीतिर्निरुच्यते." And Vallabha has: "आतीर्थादा प्रवृत्तेः प्रयोगसमकालमेव तस्या दण्डनीतेरप्रतीचातममभिष्टं निर्विघ्नं फलमानक्षे फलं प्राप." The eighteen Tirthas referred to by these commentators including Mallinātha, are, according to चतुर्थर, a commentator on the Mahābhārata, as follows. He appears to have quoted it from a Nitisāstra, "मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूर्तिः। पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेक्षिकस्तथा। कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृतथा। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः। प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृतथा। धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः। षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रांतपालकः। अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यटादक्षैव तु।" And Chāritravardhana quotes the following from Kautilya, "मन्त्रिपुरोहितसेनापतिराजदौवारिकान्तर्वासिरूपास्तु? [सास्तु Ms. ?] समाहन्तुं निधातृगर्षदाध्यापकदण्डकारऋतुर्गमलास्तीर्थमिति कौटिल्यः."

P. 551. St. 69.—वीरगामिनी, 'that unites herself with a hero.' Excepting Mallinātha all commentators read and comment upon वीरकामिनी. Hemādri says, "वीरं कामयते वीरकामिनी। कुपतिनेति पृत्वं। "कूटयुद्धविकल्पेऽपि" इति पाठे। आया सतिसप्तमी। द्वितीयाधिकरणे" &c., and Chāritravardhana observes "वीरं कामयते वीरकामिनी &c.," and Vallabha has "वीरकामिनी वीरामित्यादिर्गा &c." Sumativijaya interprets "वीरं पतिं कामयते इति वीरकामिनी &c." See readings.—कूटयुद्धविकल्पे. Here Hemādri quotes the following from Kautilya "विभीषण अवस्कन्दप्रसादन्यस्तु नार्दनं। एकवत्यागमात्रौ च कूटयुद्धस्य लक्षणं" (?)

P. 551. St. 70.—गन्धद्विपस्य, Here Hemādri and Vallabha quote the following from Pālakāpya; "यस्य गन्धं समाप्राप्य न तिष्ठति प्रसिद्धिपाः। ते गन्धकस्तिनं प्राहृन्पतं विजयावहं." See note to St. 7. Canto VI.—सस्य, Hemādri discusses: "तस्येत्यत्र खलर्थयोगात्। "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" Pānini, II. 3. 69. इति षष्ठी निषेधाभावाच्चिन्त्यः। यदा। तस्य प्रतापमन्वादिन्यनेन संबन्धः तेनेति शेषः." And Chāritravardhana observes, "खन्योगे निषेधात्संबन्धे षष्ठी."

P. 552. St. 73.—तथापि, i. e. although he did not allow himself to be praised by supplicants or the needy, his fame, nevertheless, spread itself everywhere, as those who attempted to praise him and were hated for doing so, spread reports that he hated them.

because they praised him, and thereby spread his fame all over the country. Cf. Châritravardhana: “स्तुतिं विना कथं विख्यातिरित्याह । तां स्तुतिं कुर्वन्तीति स्तुतिकारिणस्तेभ्यो द्वेष्टीति । तस्य नृपस्य यज्ञस्तथापि प्रपद्ये (is his reading) प्रथितं । असौ स्तुत्यं विदधानोऽपि स्तुतिं न सहते इत्येवंरूपा प्रसिद्धिरभूदिति भावः.”

P. 552. St. 74.—दुरितं दर्शनेन घ्नन्, On this Châritravardhana quotes the following from Manu: “अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रशयेतु नित्यशः” इति. But Hemâdri and Mallinâtha quote it under स्मरण. Probably they might have borrowed it from any one of the old commentators on Raghuvans'a.—प्रजाः स्वतंत्रयांचक्रे, Both Hemâdri and Châritravardhana read संवर्द्धयांचक्रे. Hemâdri says “सूर्य इव प्रजाः संवर्द्धयांचक्रे” and further remarks “सूर्योऽपि पदार्थानां यथार्थज्ञानेन दुरितं तमो ध्वान्तं नुदन् &c.” Châritravardhana observes, “सूर्य इव प्रजाः शश्वत्संवर्द्धयांचक्रे &c.” Vallabha explains “उदयं प्राप्तः शश्वन्निरंतरं प्रजा वितमसश्चक्रे तमोगुणविरहिताश्चक्रे,” and remarks “सूर्य उदितः सन् प्रजा वितमसः करोति.” Sumativijaya has “सोऽतिथिर्नृपः शश्वन्निरंतरं प्रजा लोका वितमसो निष्णापाश्चक्रे &c.” Dinakara reads with Vallabha and Sumativijaya. This reading is also supported by six of our own Mss. Pandit says:—‘Certainly the rising sun does not subject the world to his own power, but he frees them from darkness. I should therefore much prefer to read वितमसः for स्वतंत्रयांचक्रे.’ It is not clear on what ground Pandit rejects the reading of our scholiast. The meaning of the epithet स्वतंत्रयांचक्रे would then be, ‘the king made his people subject to his own power,’ when the reflexive pronoun स्व refers to the subject or agent of the action ; but when it refers to the object of the action, it may also mean, ‘the king gave his subjects free (i. e. virtuous) liberty of action,’ That is, made them ‘self-reliant,’ ‘self-dependent,’ ‘independent,’ ‘free’ &c., in such a way as not to rebel against him. Mallinâtha interprets it by स्वाधीनाश्चकार i. e., the king made his subject faithful to him. The reading वितमसश्चक्रे as adopted by Vallabha and other commentators is also worthy of note. It means that the king made his subjects free from Tamoguna i. e. mental darkness, illusion, error, sin or sorrow. That is, the king made his people wise by giving them knowledge of higher objects.

P. 553. St. 75.—विपक्षेऽपि गुणा अन्तरं लेभिरे, Cf. Châritravardhana: “तस्य गुणान् भावं भावं शक्नोऽपि समत्वमरुक्षन्नित्यर्थः.”

P. 554. St. 78.—Hemâdri's comments on this verse are as follows: “तं लोकपालानां पंचमं दिशां चतुष्टयक्षे लोकपालाश्चत्वार एव । “चतस्रः कीर्तये-

दृष्टौ दश वा ककुभः कचित् ” इति वाग्भटे । महतां भूतानां शशिव्यादीनां षष्ठं कुलभूता-
मष्टममूचुः । “महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च परियात्रश्च सतैते कुलपर्व-
ताः ” इति विष्णुपुराणे । समानो धर्मो यस्य स सधर्मा तस्य भावः साधर्म्यं तस्य योगतः ।
‘लोकपालानामिति पालनात् । भूतानामिति परोपकरणात् । भूभूतामिति भूमिधारणात् ।”
And Châritravardhana's comments are : “साम्ययोगतः शौर्यादिगुणानां
साम्येन शक्रधर्मराजयादःपतिवैश्रवणानां मुख्यानां तं नृपं पंचममाहुः । पंचभूतानां इथी-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशानां महतां षष्ठमाहुः । परप्रयोजनार्थत्वात् । महतां कुलभूतां कुलाच-
लानां महेन्द्रादीनां सतानामष्टममाहुर्लौका इति शेषः । भूमिधारणत्वात् । “महेन्द्रो मलयः
सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सतैते कुलपर्वताः ” इति विष्णुपुराणे.”
—कुलभूतां, Vallabha observes, “हिमवदादीनां.”

P. 554. St. 80.—धनदस्य, On this Châritravardhana makes
the following remark : “कुवेरस्तु धनं दयते रक्षतीति कर्मणा धनद इति कथ्यते ।
असौ धनं ददातीति धनद इति नाम प्रापेत्यर्थः.” The meaning of the epithet
as suggested by Châritravardhana appears to be worthy of note.

P. 555. St. 81.—पूर्वापेक्षी, ‘regarding those first named,’ i. e.,
seeing what they, Indra and Yama and Varuna, did.—दण्डोपनतः
&c., Cf. Hemādri : “दण्डेन दमेनोपनता नम्रास्तेषां चरितं तं भेजिरे &c.,” And
Châritravardhana has : “दण्डेनोपायभेदेनोपनतस्य वशीकृतस्य नृपस्येव चरितं
भेजिरे &c.”

CANTO XVIII.

P. 556. St. 1.—**नैषधस्य**, Alakánandá literally means the ‘joy of Alaká.’ According to the Kathásaritságara, Alaká was the capital of Nishadha. According to the Mahābhārata, the good king Nala was ruler of Nishadha and from his directions to his wife Damayanti after he lost his kingdom there can be no doubt that it was in Northern India, and on the slopes of the Himālayas. I am, therefore, inclined to think that Nishadha formed a part of modern Kumaon, that Alaká was its capital, and that it was situated on the Alakānanāḍá. Nala is said to have afterwards changed his capital and settled himself in Central India. See also Wilson’s Vishnu Purāna Vol. II. p. 102.—**निषधान्नगेन्द्रान्**, Nishadha is a mountain range said to lie both south and east of Mount Meru. See Wilson’s Vishnu Purāna Vol. II. p. 111. On this Hemādri makes the following remark : “**प्रायेणास्मिन्सर्गेऽनुप्रासः। वर्णवृत्तिरनुप्रासः पदेषु च**” इति काव्यादर्शः । ननु “**कुरुनादिभ्यो ण्यः**” Pāṇini, IV. 1. 172. **जनपदशब्दात्क्षत्रियादिभ्येव कुरुशब्दात् । नकारादिभ्यो ण्ये** अणिञोरपवादे कौटव्यो नैचिक्यो नैषधस्तस्य राजन्यापि । अत्र नैषधे शेषविवक्षायाम् ।”

P. 556. St. 2.—**तेन** &c., Nine of our best Mss. (B. C. D. H. I. R.) give and four (A. B. K. L.) omit the second stanza of our text. Seven Mss. have also the commentary of Mallinātha on it. Hemādri, Vallabha, Sumativijaya and the pupil of Vijayananda produce the stanza in question and also their comments upon it. Chāritravardhana and Dinakara omit this verse. Hemādri, who is generally much more scrupulous and most trustworthy, does not mention it as a श्लेषक or of spurious origin. It is usual with him to notice and criticise almost all readings of the text and to pass his literary or artistic judgment upon them. In fact not a reading escapes without a critical observation or detailed examination throughout his commentary. And as the favourable evidence of the majority of good Mss. and especially of the commentators including Mallinātha is more important in determining the genuineness or spurious origin of any given stanza, I have therefore introduced the stanza in question in the text on the ground that I do not consider it to be an interpolation or a *Kṣhepaśloka*. Pandit considers it to be an interpolation on an insufficient evidence of two of his best Mss. and the only commentary of Dinakara and thus discards the stanza in question from the text of his edition. See Readings.

P. 557. St. 4.—**पुरागंलादीर्घभुजः**, Hemādri analyses, “पुरस्य अ-
गंलादीर्घौ भुजौ यस्य सः.”

P. 557. St. 5.—**नलिनाभवक्त्रः**, Analyse नलिनाभं पद्मकान्तं वक्त्रं मुखं
यस्य सः सपद्मनिभवदनः.

P. 557. St. 6.—**नभश्चरैर्गीतयशाः**, On this Hemādri makes the
following note: “उडुनं देवगानं च तारातारस्वनान्तरं । गांधारग्राममित्याहुः संगीत-
प्रणवित्तमाः । खड्गमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गांधारनामानं स लभ्यो
देवगानिषु ” इति नारदीये.

P. 558. St. 7.—**तत्प्रभवे**, Chāritravardhana reads तत्प्रभवः for
he interprets thus, “तस्य नभसः उत्पत्तिस्थानं नभस्तरुम् &c.” he also
construes अजयं attributively with मनः understood. “अजयं संगतं मनः
पूररदेहबन्धाय मोक्षाय बन्ध &c.” Hemādri agrees in his interpretation
with Mallinātha.

P. 558. St. 8.—**द्विपानामिव पुण्डरीकः**. Pundarika is an elephant of
the quarter that stands at the south-east corner of the world.
—**आहृतपुण्डरीका**, Cf. verse 5. Canto IV. and our note thereon.
Chāritravardhana reads आहृतपुण्डरीकं, for his comments are “आहतः
कृतः पुण्डरीकनामा यागो येन तथा भूतं पुण्डरीकं.” But prince Pundarika
could not have spread the sacrifice called Pundarika before his acces-
sion to his father's throne. Hemādri also reads with Chāritravar-
dhana and explains, “आहृतपुण्डरीकं विस्तृतं सितच्छत्रं ॥ “पुण्डरीकं सिताम्भोजे
सितच्छत्रे च भेषजे ” इति विश्वः ॥—**पितरि शान्ते**, Hemādri interprets “वनमा-
श्रिते मति.” But this explanation of the scholiast does not convey
the sense of the poet.

P. 559. St. 9.—**लम्भयित्वा**, Hemādri discusses : “लभेर्गन्त्यर्थत्वात् ।
“गतिबुद्धिप्रत्ययः” —Pāṇini, I 4.52. इति कर्म । तथा कर्मत्वं न लभेः प्राप्त्यर्थत्वात् ।
अपि अणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे । अस्ति लभिः प्राप्त्युपजनां गतिमाह । अस्तिग-युपसर्ज-
नां प्राप्तिमाहेति । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णौ कर्म । यथा । “दीर्घिकासु कुमुदानि
विकाशं नयन्ति शिशिराः शिशिरभासः” । द्वितीयपक्षे । “सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपविषा-
दिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् । द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचद-
च्युतः” इति माघकाव्ये. S'i. I. 25. And Chāritravardhan a observes
“लभेर्गन्त्यर्थविवक्षया द्विकर्मकत्वं.”

P. 559. St. 10.—**अनीकपद्मवसानं देवादि नाम**, Chāritravardhana
explains this to mean, “अनीकपद्मवसानं प्राप्ते यस्य तत्तादृशं देवशब्द आ-
दिष्यस्य तद्देवनाम । विदिषे स्वर्गेऽपि व्यथूयत धृतं । “हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते” इत्या-
दिबन्महाकविप्रयोगत्वात्साधुत्वमन्यथा लक्षितलक्षणाप्रसंगात्.”

P. 559. St. 11.—**पितृमान्**, Hemādri explains thus “पितृमान्श-
स्तपितृको भूवेत्युभयप्रातिः.” Dinakara seems to have omitted this

stanza, though all our Mss. as also Hemádri, Cháritravardhana, Vallabha, Sumativijaya and others produce it.

P. 560. St. 14.—अहीनगुः, Hemádri explains it to mean, “अहीनगुरधिकतेजाः । अहीनं बाहुबलं द्रविणं यस्य सः । अहीनां सर्पाणामिनः शेषस्तस्यैव बाहुर्द्रविणं यस्येति वा । भुजो धारणत्वात्. ”

P. 561. St. 15.—उपक्रमैः, Cháritravardhana interprets it to mean, “उपायपूर्व आरंभः स्वधाराव्युपक्रमः ? । धर्मोपधा अर्थोपधा कामोपधा च इति मन्त्रिपरीक्षणो- [धर्मपरीक्षणो Ms.] पाधिरिति कश्चित् । “वर्गत्रयसंशुद्धानमात्यान् ऋषिषु योजयेत् ” इति चाणक्यः. ”—अन्तरज्ञः, Hemádri explains thus, “पुंसामन्तरमन्तरात्मानं भेदं वा जानातीति. ”

P. 561. St. 16.—जितपारियात्रं, Hemádri explains, “माल्यवान् पारियात्रकः.” ‘It is not quite clear to what chain our ancestors applied the term Páriyátra. But I believe it meant the Sewalik mountains, which run parallel to the Himálaya and guard the Gangetic Doab on the north-east. Hiouen Thsang came to the province of *Poliyetolo*, which appears to stand for Páriyátra, after he crossed the S'atadru on his way from Kullu and as no country was known by that name, it seems to have been applied metaphorically to the country through which the mountain runs, just as Mahendra was applied to Kalinga. If the Sanskrit rendering of the Chinese word is correct (and it has been made by a good Chinese scholar), there is no difficulty in identifying it with the Sewalik chain, as it alone agrees in position. It is, however, curious that the list of its rivers as given in two of the printed Puránas, without agreeing in details contain mostly those rivers which rise in the Vindhya chain. The Vishnu Purána, however, names only the Vedasmṛiti, which if meant for the Sarasvatī the principal seat of vedic rites, is quite consistent with my supposition. There is another verse in the same chapter which notes “Kárushas, Málavas, and inhabitants of Páriyátra.” It will be shown here after that the Kárushas or Kárûshas lived near the Ganges below Benares. The Málavas are well-known. The inhabitants of Páriyátra, if I am right, are the people of the ancient kingdom of Prasthala (vide para. 63.). There is another piece of evidence in favour of my conclusion, viz., that in the Váráhi Sanhitá (XIV. 4.) the mountain Páriyátra is placed in central India already defined (para 7).’ This mountain is also called Sudáru (Hemachandra IV. 95.) or “yielding good timber.” Thornton says “the Sewalik is in many places covered with forests of Saul, fir, cotton-tree, and various other kinds”. See A. Boorooah's ancient

geography of India page 16.—उच्चैःशिरस्त्वात्, On this Hemādri makes the following remark: “पुरुषलक्षणे षडुन्नतं इत्यत्र मूर्धोन्नतेरुक्तत्वात्.”

P. 562. St. 17.—उदारशीलः; Hemādri analyses, “उदारं शीलं स्वभावः सदृष्टं वा यस्य सः.”—जितारिपक्षोऽपि, Hemādri analyses, जितोऽंशानां पक्षो येन सोऽपि.”—शालीनतां, Hemādri renders it by “सज्जनतां” and says, “शालीनकौपीने” Pānini, V. 2. 20. इति साधुः.”

P. 562. St. 18.—युवराजं, Here Hemādri quotes the following from Kāmandaka: “विनीतात्मोरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्” इति.—कृत्वा, The explanations of Mallinātha and Hemādri do not perhaps appear very satisfactory. Vallabha appears to interpret better when he reads “कृत्वाऽयुवानं युवराजमेव” and comments upon it thus, “अयुवानमेव षोडशवर्षधरमेव युवराजं कृत्वा.”—सुखोपरोधि &c., ‘For the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.’ Cf. Chāritravardhana: “यतो हेतोरपरुद्धवृत्तमिवास्वतंत्रचेष्टितमिव वर्तनं यत्र तद्राज्ञां वृत्तमाचरणं सुखोपरोधि सुखविभक्तं । राज्ञः कार्यव्यग्रत्वादनवकाशाच्च । तथा चोक्तं । “परेष्वक्षितकार्यो यः कर्माग्यारभते स्वयं । सोऽपरुद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाग्भवेत्” इति । आत्मसंभवः पुत्रः इत्यन्यः.” Hemādri notices this reading of Chāritravardhana and observes, “अपरुद्धवृत्तमिति पाठे । “परेष्वक्षितकार्यो यः कर्माग्यारभते स्वयं । अपरुद्ध इति ख्यातो न राजा सुखभाग्भवेत्” अपरुद्धस्य वृत्तमिति षष्ठी समासः.” See readings.

P. 563. St. 20.—नृपमण्डलस्य, Hemādri explains it by “द्वादशराजमण्डलस्य राजसमूहस्य वा.” And Chāritravardhana has: “द्वादशराजचक्रस्य.”—पङ्कजनाभकल्पः, On this Hemādri holds the following discussion, “पङ्कजं नामौ यस्येति सतम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गङ्गादेः परा सतमीति पङ्कजशब्दस्य पूर्वनिपातः । “अच्यप्रत्ययवपूर्वात्सामलोचनः” Pānini, V. 4. 75. इति सूत्रे अन्यवापीष्यते इत्यस्यमासान्तः । योगविभागाद्वा । ततः कल्पप्रत्ययः.” See readings.

P. 564. St. 21.—वज्रधरप्रभावः, Hemādri renders the epithet by “इन्द्रसामर्थ्यः” and remarks, “वज्रशब्दो रत्नोपलक्षणः.”

P. 564. St. 22.—उपतस्थे, On this Hemādri discusses, “उपाहेव पूजति तद् । क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति स्वविशेषणं.” He reads स्वः for यां. And Chāritravardhana has “उपाहेवेत्यादिना संगतौ तिष्ठतेरात्मनेपदं.”

P. 564. St. 23.—अश्विरूपः ‘having the form of the As’vins.’ Hemādri analyses “अश्विनोर्देखयोः रूपमिव रूपं यस्य सः.” Pandit says, ‘The As’vins are two Vedic demi-gods represented as young, beautiful, honey-hued, of a golden brilliancy.’ Cf. Rīgveda “न मे हवमाऽश्विपुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरधिनाधिरावत्” VII., 67, 10, “ता वल्गू दत्ता पुरुशाकतमा

पत्न्या नव्यसा वचसा विवासे. " VI., 62, 5. दस्वा हि विधमानुषकृक्षुभिः परिदीयथः धियं जित्वा मधुपर्णं शुभः पती " VIII., 26. 6.—हरीद्वधामा, Hemādri analyses "हरितोऽथा यस्य सः हरिद्वधः सूर्यस्तस्येव धाम तेजो यस्य सः." —आहुः, Hemādri makes the following remark, "आहुर्द्वित्यव्ययमिति केचिदाहुः."

P. 565. St. 24.—विजज्ञे, Hemādri reads अधिजज्ञे instead of this and holds the following discussion: "अधिपूर्वो जनिरकर्मकः । 'अनौकमेणि' Pāṇini, III. 2. 100. इत्यत्र विस्तारेण वृत्तिकारः उपसर्गबलाज्जनेः सकर्मकत्वमिति ।" And Chāritravardhana says, "सोपसर्गत्वादात्मनेपदं." Translate the aphorism —'The affix ड comes after the verb जन् with a past signification, when the root takes the preposition अनु and is compounded with a word in the accusative case'. As पुमनुजा 'a girl born after the male-child, i. e. a girl having an elder brother'. ल्यमनुजः 'a boy born after the female-child, i. e. a boy having an elder sister.'

P. 565. St. 25.—द्विषां, Subjective genitive, कर्तरि षष्ठी.—हिरण्य-रेता. Hemādri explains it to mean, "हिरण्यं रेतो यस्य सोऽग्निरिव । 'अग्ने-रपत्यं प्रथमं सुवर्णं' इति श्रुतेः."

P. 566. St. 26 —सुखानि लिप्सुः, On this Chāritravardhana remarks: "सुखातान्त-[सुखातीति Ms] विषयः स्यादिति षष्ठीनिषेधः?" And Hemādri observes "सुखानीति 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्तां' Pāṇini, II. 3. 69. इति षष्ठी-निषेधः." Translate the aphorism:—"The sixth case affix is not used to express the agent or the object, when the word is governed by an active participle ending in the affix ल्, or ड, or उक्, or by an indeclinable, or by a past participle in क्त and क्तवत्, or by a word ending in an affix having the sense of लट्, or by a noun of agency formed by तृन्." After these words, the Instrumental case must be employed to denote the agent, and the accusative case to denote the object. (1) The word ल् means the substitutes of ल्, i. e. the present participles in ज्ञत्, ज्ञानच् (III. 2. 124.), कानच् (III. 2. 106.), क्त्सु (III. 2. 107), कि and किन् (III. 2. 172). As ओदनं पचन्, पचमानः, पेचानः, पेचिवान्, पपिः शोमं, ददिर्गः ॥ (2) The affix ड is enjoined by III. 2. 168. As, कटं चिकी-र्षुः, ओदनं कुम्भः ॥ (3) The affix उक् is ordained by III. 2. 154. as आ-गासुके वाराणसी रक्ष आहुः ॥ Vārtika:— But the word कामुक in secular Sanskrit, governs the genitive, as दास्याः कामुकः 'lusting for the slave.' (4) Indeclinables formed by कृत् affixes, as, कटं कृत्वा, ओदनं भुक्त्वा ॥ Vārtika:—This prohibition, however, does not apply to the indeclinables formed by तेप्सुन् (III. 4. 16) and कप्सुन् (III. 4. 17), as, पुरा सूर्य-स्यादेतोराधेयः, पुरा क्रूरस्य विस्मो विरश्चिन् (I. 1. 40). (5) निष्ठा i. e., क्त and क्तवत्, as ओदनं भुक्तवान्, देवदत्तेन कृते. (6) The words formed by खलर्थे

affixes (II. 3. 126), as, ईषन्करो भवता कटः, ईषत्पानः सोमो भवता ॥ (7) The तृन् in the Sūtra is a प्रत्याहार, formed by taking the तृ of शतृ (III. 2. 129) and the final तृ of तृन् (III. 2. 135), meaning the affixes शानन् (III. 2. 128), चानश् (III. 2. 129), शतृ (III. 2. 130) and तृन् (III. 2. 135). As सोमं पवमानः. नटमाघ्नान्, अधोयन्, नारायणम्, कर्तुं कटान्, वह्निता जनाघवादान् ॥ *Vāṭika*:—Optionally so, when the root द्विप् takes the affix शतृ, as, चोरं or चौरस्व द्विप्.

P. 566 St. 27.—पतङ्गान्वयभूषणस्य On this epithet Chāritravardhana quotes the following from Abhidhānachintāmaṇi: “पूषा पतङ्ग-खगलं मार्तण्डः” इत्यभिधानचिन्तामणिः ।—सोम इतः, Hemādri explains it to mean, “सोमं सोमवर्द्धी वा सोमयज्ञं सुनोतीति सोमसूचस्व सोमसूतः । “सोमं सृजः” Pāṇini, I. 1. 2. 90. इति क्प् ” Translate the aphorism:—The affix क्प् comes after the verb सु ‘to extract the juice,’ with the sense of past time, when the word सोम, in the accusative case, is in composition.’ As सोमसूतृ ‘who has extracted the Soma juice.’ This aphorism is also intended for the sake of making a नियम or restrictive rule. The four-fold restriction is here implied, *i. e.* as regards the verb, the tense, the उपपद and the affix.

P. 566. St. 28 —ब्रह्मिष्टं, Chāritravardhana explains it by “ब्राह्मण-भक्तं.” And Hemādri by “अतिशयेन ब्रह्मवानिति ब्रह्मिष्टः,” and Vallabha says, “प्रकृष्टं ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्टः.”—आब्रह्मसमं, Here Hemādri discusses: “आङ्ग्यादाभिधियोः” Pāṇini, II. 1. 13. इति अव्ययीभावः । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धोऽपि । यदा । ब्रह्मणः सभा ब्रह्मसमं तन्मर्यादीकृत्य । “सभा राजा” Pāṇini, II. 4. 23 इति ङीबवत्. ” Translate the Sūtras:—‘The word आङ् when signifying limit exclusive or limit inclusive, may optionally be compounded with a word ending in the ablative case-affix and the compound so formed is called अव्ययीभाव.’ As आपाटलिपुत्र or आपाटलिपुत्रादृष्टो देवः ‘It rained up to पाटलिपुत्र.’ आकुमारं or आकुमारंभ्यो यशः पाणिनेः ‘the fame of Pāṇini extends even to the boys.’ ‘A तत्पुरुष compound ending with the word सभा ‘court’ is neuter, provided that it is preceded by (a word synonymous with) the word राजा, or by a word denoting a non-human being.’ As इनसभम् ‘the king’s court.’ ईश्वर-सभम् ‘Lord’s court.’ But in राजसभा ‘the king’s court,’ the word is not neuter; for synonyms of राजा are only to be taken and not the word-form राजा; an apparent exception to rule I. 1. 68. So also रक्षःसभम् ‘the court of the Rākshasas.’ पिशाचसभम् &c. But in काष्ठ-सभा, देवदत्तसभा &c., the word is not neuter; for the word non-human has a technical significance meaning राजस or a monster.

P. 567. St. 29.—कुलापीडनिभे, Hemādri explains it by “कुलस्य

आपीडनिभे शेखराभे &c.," and observes, " शिरस्यापीडशेखरौ." And Cháritravardhana says, " सुगुटतुल्ये । सुप्रजसि । "नित्यमसिचप्रजामेधयोः" Páṇini, V. 4. 122. इत्यसिच्. " Hemádri also quotes the same aphorism.—आनन्दजला-विलास्यः, Analyse आनन्दजलेनाविले अक्षिणी यासां ताः.

P. 567. St. 30.—स्पष्टाकृतिः, Cháritravardhana reads स्पष्टाकृतिः and explains thus " स्पष्टा अनुकृता ध्याता वा आकृतिर्येन."—पुत्रिणाम् 'blessed with virtuous sons. " प्रशस्तपुत्रवताम् " says Hemádri.—अग्रसंख्याम्, Analyse अग्रा चासौ संख्या च तां तथोक्ताम्.

P. 568. St. 31.—वंशस्थितिं तेन वंशकरेण संभाव्य, 'Making sure the continuance of his family through him the continuer of it &c.' संभाव्य *lit.* 'causing to be,' 'causing to stand or exist,' hence 'making sure.'—स्पर्शनिवृत्तलौल्यः, Hemádri explains it to mean, " स्पृश्यन्ते इन्द्रियैरिति स्पर्शा विषयास्तेभ्यो निवृत्तं लौल्यं यस्य सः । स्पर्शान्वहिः बहिर्बाह्यानीत्यत्र गीताभाष्ये स्पृशति शब्दादीनीति. "

P. 568. St. 32.—पुष्यः, On this Hemádri and Cháritravardhana make the following remark: " पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थो इति पुष्यः । " पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे " Páṇini, III. 1. 116. " पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः । अपि द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः " इति ज्योतिःशास्त्रे. Translate the Sûtra:— 'The words पुष्य and सिद्धय are irregularly formed by the affix क्यप् (य), when used as names of asterisms. ' पुष् + क्यप् (य) = पुष्यः. It is so called because objects are nourished under the influences of this asterism. सिध् + क्यप् (य) = सिद्धयः 'the asterism सिद्धय,' another name of पुष्य, so called because things are accomplished under the influence of this star. When not the names of asterisms, the forms are पोषणं 'nourishing,' सेधनम् 'accomplishing.' Compare Buddhacharita, Canto I. stanza 25. " ततः प्रसन्नञ्च बभूव पुष्यस्तस्याञ्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः । पार्श्वत्सुतो लोकहिताय जज्ञे निर्वेदनं चैव निरामयं च " ॥ 'At that time the constellation पुष्य was auspicious, and from the side of the queen, who was purified by her vow, her son was born for the welfare of the world, without pain and without illness. '

P. 569. St. 33.—जैमिनये, Hemádri explains this to mean, " जैमिनये मनीषिणे । याज्ञवल्क्यस्तस्य गुरौ च शिष्यत्वेनापितात्मा. " Cf. Váyu Purána. Vol. II. Adh. 26. p. 286. " हिरण्यनाभः कौशल्यो वशिष्ठस्तत्सुतोऽभवत् । पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः स्मृतः सर्वेषु शर्मसु ॥ शतानि संहितानां तु पंच योऽधीतवांस्ततः । तस्मादधिगतो योगो याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ पुष्यस्तस्य सुतो विद्वान् ध्रुवसंधिञ्च तत्सुतः । सुदर्शनस्तस्य सुतोऽग्निवर्णः सुदर्शनात्. " See the genealogical table.—अजन्मने-ऽकल्पत्, 'became free from further regeneration,' *lit.* 'became one who has no (further) birth.' अजन्मन् is here a Bahuvrīhi compound, i. e. न जन्म यस्मिन् स तस्मै मोक्षाय &c.

P. 569. St. 34.—**ध्रुवोपमेयः**, On this Hemādri remarks: “**ध्रुवोपमाने जगदाधारत्वादत्युच्चत्वाच्च इति.**”

P. 570. St. 35.—**दर्शाल्ययेन्दुप्रियदर्शने**, Analyse दर्शाल्ययेन्दुः प्रतिपञ्चन्द्रस्तद्वत्प्रियं दर्शनं यस्य तस्मिन्स्तथोक्ते.—**मृगायताक्षः**, Analyse मृगस्येव आयते अक्षिणी यस्य सः.—**मृगायाविहारी**, Analyse मृगायां विहर्तुं शीलमस्य तादृशः.

P. 570. St. 36.—**ऐकमत्यात्**, Hemādri explains: “**ऐकमतीनां भावः ऐकमत्यं तस्मात्.**”—**कुलतन्तुम्**, Hemādri explains thus, “**कुलस्य तन्तुं वंशस्य विस्ताराधारः.**”—**स्वर्गामिनः**, On this Hemādri holds the following discussion, “**प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च**” Pāṇini, VIII. 4. 11. इति वा णत्वे स्वर्गामिणः स्वर्गामिनो वा.”

P. 570 St. 37.—**नभसा उपमेयमासीत्**, On this Hemādri remarks: “**इति अनन्तत्वं.**”—**काननेन**, On this Hemādri remarks: “**अतिदुर्गमत्वं.**”—**कुङ्कुलपुष्करेण तोयेन**, Hemādri explains this to mean, “**कुङ्कुलरूपं पुष्करं पश्यं यत्र तेन तोयेन जलेन च इति सकलाधारत्वं.**”—**नवेन्दुना**, Chāritravardhana renders it by “**नूतनचंद्रयुक्तेन**,” analyse “**नवः इन्दुर्यस्मिन्स्तत्**,” ‘having the new moon in it.’ नवेन्दु does not mean the moon that has just arisen, but the new moon; or the moon of the first day after the अमावास्या.

P. 571. St. 38.—**मौलिपरिग्रहात्**, Vallabha reads मौलपरिग्रहात् and explains the stanza better than all the commentators. He says: “**स सुदर्शनो मौलपरिग्रहात्कुलामात्यस्वीकरणाद्येकेन पितुरेव तुल्यो भावी संभावितो मेने.**” Hemādri also reads: मौलपरिग्रहात् and explains, “**मूले भवं मौलं पैतृकं बलं तस्य परिग्रहादङ्गीकारात्पितुरेव पितृवैव तुल्यो भावी संभावितः। अस्तित्वाध्यवसायः संभावना। पितुरिति “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां” Pāṇini, II. 3. 72. इति षष्ठी.**” This interpretation is also preferable. Vijayanandasūris’ varacharanasevaka reads मौलपरिग्रहात् and explains: “**स सुदर्शनः पितुरेव तुल्यो भावी संभावितः। कस्मान्मौलपरिग्रहान्मुगुटधारणात्। अथ वा। मौलपरिग्रहान्मौलाः प्राक्कना वृद्धामात्यास्तेषां परिग्रहादङ्गीकरणात्.**” Sumativijaya reads मूलपरिग्रहात् and explains thus, “**स सुदर्शनः पितुर्जनकस्यैव तुल्यः सदृशो भावी भविता लोकेन जनेन संभावितश्चित्ते मानितः। कस्मान्मूलपरिग्रहान्मुगुटं मस्तके धारणाद्वा वृद्धामात्याङ्गीकरणात्.**” For, the connection between the young king taking the responsibility of his kingdom (i. e., wearing the crown) and his subjects predicting that he will be like his royal sire is not clear, nor would the simile that follows in the next half at all suit to the first line unless the young king receives the aid of his ministerial officers to promote his welfare, as does the small cloud that of the eastern wind. It is also doubtful whether मौलि can mean कुलामात्य, which is usually मौल, or मूल and not मौलि.

P. 571. St. 39.—**अधिहस्ति**, See readings.

P. 572. St. 40.—Chāritravardhana reads आवितानं instead of आवृतानां, for he explains thus, “स सुदर्शनः पैतृकस्य पित्र्यस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय कामं निश्चितं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । तथापि चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिञ्जरेण पिङ्गलेन तेजोमहिम्ना महत्त्वेन तत्सिंहासनमावितानमुद्धोचस्तत्पर्यन्तं व्याप.” Hemādri reads आचितेन and explains, आचितेन रात्रीभूतेनात एव तेजोमहिम्ना व्याप । “पिञ्जरं कनके चाजिभेदे पीतं च पिञ्जरम्” इति विश्वः ॥ He begins thus “स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय कामं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । अ * * * * * मातुमक्षौ कामं तत् ? । पुनः सिंहासनं चामीकरवत्सुवर्णवत्पिञ्जरेण पीतेन आचितेन &c.” Sumativijaya comments thus “स सुदर्शनः काममत्यर्थं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । कस्मै पैतृकस्य सिंहासनस्य पितुरागतस्य शिशुत्वात्प्रतिपूरणाय व्यापनाय । सिंहासनं महत्तरं यः सयपि (?) लघिष्ठः आसनं पूरणे न क्षमः । पुनस्तथापि तेजोमहिम्ना देहदीप्तिमहत्त्वेन तत्सिंहासनं व्याप आसनं प्राप । कथंभूतेन तेजोमहिम्ना चामीकरपिञ्जरेण हेमवत्कपिलकेशेन । पुनः कथंभूतेन तेजोमहिम्ना । आयतेन विस्तीर्णन इत्यन्वयः । पितुरिदं पैतृकं तस्य पैतृकस्य । तेजसो महिमा तेजोमहिमा तेन । चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिञ्जरेण पिङ्गलेन &c.”

P 572. St. 41.—प्रसिद्धैः, Hemādri renders it by “अलंकृतैः.” —किञ्चिद्विष, ‘only a little,’ on account of their littleness.

P. 572. St. 42.—महानील, On this Hemādri holds the following discussion: “ननु सन्महतपरमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” Pāṇini, II. 1. 61. इत्यत्र पूजावचनाः सदादयः पूज्यमानैरित्युक्ते महानीलशब्देऽल्पप्रमाणवर्णनात्कथं समासः इति चेत् । अत्र शुभफलदत्वात्पूज्यमानतारित महाजनी महोदधिरित्यादौ पूजां विनाप्युत्तरपदार्थस्य प्रमाणातिरेके बहुलग्रहणानुवृत्तेर्भविष्यतीति न्यासकृत्.” And Chāritravardhana has “सन्महतपरमोत्कृष्टाः” इत्यत्र पूजावचनैः समासोक्तिर्महानीलदावत्त्वपरिमाणवर्णनं चिन्त्यं । महोदधिरित्यादावधिक्यदर्शनात्.” Vijayanandaśūris’ varacharanasevaka cites the following from the शिशुहितैषिणी of Chāritravardhana. He says, “महानीलादौ अल्पप्रमाणं चिन्त्यमिति चारित्रवर्धनाः.”—महाराज इति शब्दोऽयुजे, On this Chāritravardhana remarks: “अर्भकेऽपि शिक्षावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रयुक्तमहाराज इति शब्दः कोशदण्डजाः सान्प्रभावान्मिथ्या नाभूत्.”

P. 573. St. 43.—काकपक्षान्, Hemādri explains this to mean, “कपोलयोलौलो उभौ काकपक्षौ शिखण्डौ यस्य तस्मात् । “उभयवक्षविनीतनिद्रा” इत्यत्र उभयशब्दो व्याख्यातः । राजकुमाराणामपि पञ्चशिखा भवन्ति । यदुक्तं [वाल-] रामायणे । “चूडापञ्चकमण्डनौ क नु शिशू चण्डः क चाय मुनिः”.

P. 573. St. 44.—निर्वृत्तजाम्बूनदपट्वन्धे, Hemādri explains thus, “निर्वृत्तः संपादितो जाम्बूनदस्य स्वर्णस्य पट्वन्धो यस्य तस्मिन् लज्जते” &c. And Chāritravardhana has: “निर्वृत्तो निष्पादितो भिषेकसमययोग्यो जाम्बूनदस्य दाश्चनस्य पट्वन्धो यस्य तादृशे” . And Vallabha says “रचितरुक्ममयमुकुटवन्धे” .—स्मेरमुखः, Hemādri explains: “स्मेरं हसनशीलं मुखं यस्य सः.” And further discusses: “स्मेरं स्मिहसने “नमि कम्पि०” Pāṇini, III. 2. 167, इति रः । पट्वन्धेन तु वराहसंहिताया । “पट्वः शुभदो राज्ञां मयैष्टावंगुणानि विस्तीर्षः । सतनरेन्द्रस्य”

हिष्याः षड्वराजस्य निर्दिष्टः । सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिता भ्रयसो वृथै । पञ्चशिखो भूमिपतेर्ब्रिहिशिखो सुवराजपार्थिवमहिष्योः " इति. *Bri. San. Chap. 49, p. 241. Bibli. Ind. series.*

P. 573. St. 45.—**शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः**, For the parallel expression. *Cf. Ku. I. 41.* "शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ । बाहू तदीयाविति मे विनर्कः " ॥ *Châritravardhana* reads शिरीषपुष्पापमसौकुमार्यः and explains thus, "शिरीषपुष्पोपमं शिरीषकुसुमतुल्यं सुकुमारस्य भावः सौकुमार्यं यस्य स तथाभूतः &c." *Vallabha, Dinakara, Sumativijaya* and others read the same ; but *Hemādri* reads with *Mallinātha*. He says "शिरीषपुष्पाधिकं सौकुमार्यं यस्य स सुदर्शनो भूषणेनापि खेदं यायात् ॥ संप्रप्रे लिङ् । अथ च नितान्तं गुर्वी धरिण्या धुरमनुभावात्सामर्थ्यादिभिरात्रभूव ॥ भीहीन्याम् ॥ " See readings.

P. 574. St. 47.—**संजातलज्जेव**, 'as if ashamed,' because she was united with a consort much younger than herself.—**उपजुगुह**, *Châritravardhana* remarks : "अन्यापि कमपि कामयमाना सापत्रया कपटेनालिगति." "

P. 575. St. 50.—**पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः**, *Hemādri* analyses : "पूर्वाणि च तानि जन्मान्तराणि तेषु दृष्टं पारं यासां ताः " 'The end of which had been seen, i. e., which had been gone through or completely studied by him in a former state of existence.' The sciences had been studied by the prince in some former birth. And *अन्तर* has been used here with a clear significance and not simply for the sake of metre.—**गुरुणा**, *Hemādri* remarks : "इति बहुत्वाद्वह्नां विद्यानामभ्यासः".—**त्रिवर्गाधिगमस्य**, *Hemādri* explains it to mean, "त्रिवर्गस्याधिगमस्य प्रातिमूर्तं लिङ्गसंख्याभेदेऽपि विशेषणविशेष्यभावः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः." Like *Mallinātha*, *Châritravardhana* too quotes the following : "धर्मावर्गो त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयापनयौ दण्डनित्याम् " इति कौटिल्याके विद्यायां त्रिवर्गमूलत्वं. —**जग्राह विद्याः** &c., Compare *Buddhacharita*, Canto II Stanza 24. वयश्च कौमारमतीत्य मध्यं संप्राप्य बालः स हि राजसूनुः । अल्पैरहोनिर्वेहवर्षगम्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः " ॥ 'When he had passed the period of childhood and reached that of middle youth, the young prince learned in a few days the various sciences suitable to his race, which generally took many years to master.'

P. 575. St. 51.—**अश्वितसव्यजानुः**, *Hemādri* explains this to mean, "धनुःशास्त्रोक्तप्रकरणश्वितः पूजितः आश्वितः सव्यो जानुर्धनं सः इति धानुष्कजातिः । 'यस्यां यादृग्वस्थाया स्यादृपं यस्य वस्तुनः । तच्च धेनोर्पयन्तु-क्तिप्राप्त्याज्जातिरुच्यते " इति [का-] व्योपदेशे." *Châritravardhana* has : "अश्विते नमीकृते सव्यं वामजानुर्धनं सः । आकणमाकृष्टं सबाणं धनुर्धनं सः । स्यात्पत्नी-दमित्यादिरथानपञ्चकेन स्थितिर्विशेषो दक्षितः."

P. 576. St. 52.—**मनसिजतरुपुष्पं**, *Cf. Mv. IV. 1.* "तामाश्रित्य धृतिपथननामास्थया लब्धमूलः । संप्राप्तार्थां नयनविषयं हृदरागप्रवालः । हस्तस्पर्शं मुकुलित इव व्यक्तमोदितत्वात् । कुर्यात्कान्तं मनसिजनं रम्यं रसत फलस्य."

P. 576. St. 53.—**अधिविविदुः**, *Hemādri* explains it by "अधि-वेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ".

CANTO XIX.

P. 577. St. 1.—**नैमिशं**, The name of a celebrated ancient forest of asceticism, where the great Sauti narrated the Mahābhārata to the sages, and which, according to some of the Purānas, is the only place fit for the practice of religious austerity and free from the impurity of this Kali Age. For the locality of Naimisha, see Prof. Wilson's Essays, Analytical, &c., Vol. I., p. 137. Hemādri notices the reading नैमिशं, and observes, “नैमिशमिति शान्तपाटान्तरं । श्रीभागवतात्प्रथमस्कन्धे श्रीधरीटीकायां ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठीभवति यत्र तन्नेमिशं नेमिशमेव नैमिशं । तथा वायवीये । “एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विवृज्यते । यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं दृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः । तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितं ” इति । नैमिशमिति शान्तपाटे वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं । तथा हि । गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यं । “ एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तथा । उवाच निमिषेण दं निहतं दानवं बलं । अरण्येऽस्मिन्स्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकं ” । यद्वा । निमिषः विष्णुरलुतदृष्टित्वात् । तस्य क्षेत्रं । तथैव शौनकादिबचनं । “ क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवेऽयम् ” इति ।

P. 577. St. 2.—**फलनिःस्पृहः**, ‘without aiming at any fruit,’ i. e., not with the object of securing any thing good on earth, or even enjoyment in the Heaven, but solely without any object—the asceticism that leads ultimately to coalition of the soul with the Supreme Spirit.—**विस्मृतः**, On this Hemādri remarks : “तयोरेव ” Pāṇini, III. 4. 70. इत्युक्तेः कः कर्तरि । चिन्त्यः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । विस्मृतमस्यास्तीति “अर्शआदिभ्योऽच्”, Pāṇini, V. 2. 127. इति वा । and Chāritravardhana discusses in the following way : “विस्मृत इति आदिकर्मणि को यथा । “नत्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान्” । “अन्तर्भावितणिजर्थो वा” । अकर्मकविवक्षया कर्तरि कमुत्पाय पश्चात्कर्मसंबन्ध इति च कश्चित् । विस्मृतमस्यास्तीति “अर्शआदिभ्योऽच्” पाठान्मन्वर्थयि गुणभूतक्रियाव्यापकत्वात्कर्मत्वमित्येके.”

P. 577. St. 3.—**प्रसाधयितुं**, Mark the play upon this word. Mallinātha's explanation is better.

P. 578. St. 4.—**स्त्रीविधेयनवयौवनः**, Hemādri analyses: “स्त्रीणां विधेयमर्थानं नवं यौवनं यस्य सोऽभवत् । “विधेयो विनयग्राही”.—**संनिवेद्य**, *scil.* तं, to be understood from अधिकारं in the preceding half.—**कुलोचितमधिकारं**, the control over the affairs of his kingdom, which his ancestors were in the habit of exercising.

P. 578. St. 5.—**अपौहत्**, The regular form should be अपौहत् which is also met with. Hemādri gives the purport of this passage in the

following words : “ उत्कृष्टा उत्सवपरंपरा तस्यासांदिती भावः । and further discusses : “ उहवितर्के । “ उपसर्गादस्यत्युद्योर्वेति वाच्यम् ” इति तद् । भावपक्षे रूपं । अधिकरणानुवृत्तेऽश्रेयस्याभावात् । चरतीति चरः । ततः सुप्सुपेति समासः । अनेन कामोद्दीपनप्रभाव उक्तः । तथा प्रबोधचन्द्रोदये कामः । “ रम्यं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेफा लताः । प्रोन्मीलनवमल्लिकाः सुरभयां वाताः सचन्द्रा क्षपाः । यथेतानि जयंति हंत पुरतः शलाप्यमोघानि मे । तद्गो कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक्प्रबोधोदयः ”.—उत्सवः, Chāritravardhana interprets it by “ पाश्चात्यात्सवः ”.

P. 579. St. 6.—इन्द्रियार्थाः = “ लब्धचन्दनवनितादयः ,” says Chāritravardhana. Compare Buddhacharita, Canto III, Stanza 51. “ यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रमे । ततो बहिर्य्यादिशति स्म यात्रां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ” ॥ ‘ But when in the women’s apartments his son found no pleasure in the several objects of the senses, sweet sounds and the rest, he gave orders for another progress outside, thinking to himself, ‘ It may create a diversion of sentiment. ’—दिवानिशं, Hemādri holds the following discussion : “ दिवा च निशा च दिवानिशं । दिवित्यव्ययं । सर्वां द्वेद्रो विभाषैकवद्भावः । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग ” Pānini, II. 3. 5. इति द्वितीया । यद्वा । द्रव्यवाचित्वाद् “ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ” Pānini, II. 4. 13. इत्येकवद्भावः । शीतोष्णस्यैव सहानवस्थानलक्षणं विरोधेन विप्रतिषिद्धत्वात्. ”

P. 579. St. 7.—गौरवात्, On this Hemādri quotes the following from Kāmandaka : “ सज्जमानमकार्येषु न्यरुन्धन्मन्त्रिणो नृपः । गुणावहं हि तेषां च शृणुयाद्रचनं नृपः ” । यद्वा । सन्मानात्.—केवलेन चरणेन कल्पितं, On this Chāritravardhana remarks : “ विरहविह्वलत्वादूरादिव स्थित्वा चरणमात्रं दर्शितमित्यर्थः ”.

P. 579. St. 8.—कोमलात्मनखरागरूपितं, Hemādri, Vallabha, Sumativijaya and Vijayānandasūris’ varacharanasevaka read “ कोमलांशुनखरागभूषितं, ” where Hemādri explains, “ कोमला अंशवो येषां ते च नखाश्च तेषां रागेण भूषितस्तं. ” Sumativijaya explains thus, “ कोमलांशुनखरागभूषितं स्वनखरक्तत्वेन शोभितं । कोमलांशवो ये नखास्तेषां रागो रक्तिमता तेन भूषितं. &c. ” A Jaina commentary on Raghuvans’a, obtained from Gujarātha, by one who calls himself a slave of the feet of the most learned Vijayānanda (श्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणकमलमेवक) explains in the following manner, “ कोमला अंशवो येषां ते नखास्तेषां रागेण रक्तत्वेन भूषितं शोभितं ते तथोक्तं &c. ” Chāritravardhana reads कोमलाग्रनखरागभूषितं and explains thus, “ कोमलानामग्रनखानां रागेणारुणिम्ना भूषितं &c. ” Dinakara reads and comments upon “ कोमलाग्रनखरागरूपितम्. ” See readings.

P. 580. St. 9.—गूढमोहनगृहाः, Hemādri explains this to mean, “ गूढा अदृश्या मोहनगृहाः सुरतगृहा यासु ताः । मुच्यते अनेनेति मोहं । “ सुरतं मोहनं प्रोक्तं ” इति हलायुधः । मधूच्छिष्टवस्त्रादिना ये गृहा निर्णीयन्ते ते हि कामिभोगार्थं जलमध्ये स्थाप्यन्ते । यद्वा । मोहनगृहाः कटिभागाः । तदम्बुभिर्गूढमोहनगृहाः. ” And Chāritravardhana has : “ तदम्बुभिरनासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढं गुप्तं मोहनगृहा कटिभागा यासां ताः कामिर्नाश्रागाहत्. ”

P. 580. St. 10.—अर्पितप्रकृतिकान्तिभिः, for the artificial decorations consisting of the collyrium in the eye and the red paintings of the lips were washed away by the water thrown by the young beautiful girls at each other.—धौतरागपरिपाटलाधरैः, Chāritravardhana interprets this to mean, “धौतः क्षालितो योऽसौ रागोऽलक्तकादिस्तेन पाटलवर्णा अधरा येषां तैः । कृत्रिमशोभायां गतायामपि सहजशोभया तस्य प्रीतिमुदपादयन्नित्यर्थः ”. And Hemādri has : “धौतरागाः परिपाटला अधरा येषां तैः । अर्पिता दत्ता प्रकृतिः सहजा कान्तिः शोभा एभ्यस्तानि । कृत्रिमशोभायां गतायां निजशोभैवावशिष्टेत्यर्थः ”.

P. 580. St. 11.—पानभूमिरचना, Chāritravardhana renders it by “पङ्कवास्तरणादीन्.” See note to St. 49, Canto VII.—अभ्यपचयत्, Hemādri remarks : “रचनापदं सद्यो निर्माणसूचकं.” And Chāritravardhana says “रचनाग्रहणं नूतननिर्माणसूचनार्थः.”—प्रियासखः, Hemādri reads प्रियावृतः instead of प्रियासखः and interprets, thus, “प्रियावृतः सोऽग्निवर्णः पानभूमेः रचनाः विन्यासान् अभ्यपचयत् अगमत् । दिवादि ।” Chāritravardhana reads with Hemādri and explains, “स नृपः पानभूमे रचनाः पङ्कवास्तरणादीन् प्रियावृतः स्त्री-युक्तः सन्नभ्यपचयत् प्रापत्.” Vallabha, Dinakara, Sumativijaya and others also read with Hemādri. See readings.—वासितासखः, Chāritravardhana observes : “वासिता स्त्री करिण्योश्च ” इत्यमरोक्तेरुभयत्रसिद्धौ प्रियासख इत्यपि केचित् .”

P. 581. St. 12.—सातिरेकमदकारणम्, Chāritravardhana reads सातिरेकमधुगन्धिनम् and interprets thus, “रह एकान्ते नृपेण दत्तमत एव सातिरेको मधुगन्धोऽस्यास्तीति तादृशं मुखासवमङ्गना स्त्रियोऽभिलेषुः पपुरित्यर्थः.” Sumativijaya, Dinakara and others read with Chāritravardhana. See readings.—बकुलतुल्यदोहदः. This refers to the old notion of the poets that Bakula tree before it puts forth flowers requires that a young beautiful damsel should first rinse her mouth with wine and then throw the rinsing-wine on its trunk. Cf. Hemādri : “बकुलेन तुल्यं दोहदमिच्छा यस्य सः । बकुलो हि स्त्रीमुखासवं वाञ्छति । तथा प्रयोगरत्नावल्यां । “नूपुरान्वितपादौ न तरुण्या ताडितो भृशं । अशोककेसरो वक्त्रसीधुगन्धश्च फुड्ङ्गति,” and further observes, “बकुलबद्धसोहदं ” इति पाठे आश्वासविशेषणं । बकुलो हि मयगन्धः । “बकुलः सीधुगन्धश्च मयगन्धोऽथ सारसः ” इति निघण्टुः.” And Chāritravardhana has : “बकुलश्च मदाननासवरूपेण दोहदेन पुष्प्यतीति प्रसिद्धिः.”

P. 582. St. 14.—पाद्वर्वर्तिषु गुरुबलज्जयन्, Cf. Chāritravardhana : “पाद्वर्वर्तिषु भरतविद्यापदेक्षिष्वभिनयं लोचनहस्तपादे विन्यासादिकमति-लङ्घयितुमन्यथाकर्तुं शीलं यासां ता नर्तकीरलज्जयत्सलज्जाश्चकार । यतो मनोहरन् । अभिनयानिलङ्घनेन गुरवोऽस्मान्भूपासक्तमनसो विदन्तीति नर्तकानां लज्जा बभूवंत्यर्थः.” And Hemādri has : “गुरुषु पाद्वर्वर्तिषु सत्सु तद्व्रतमनस्कतया नर्तक्यो विस्मृताभिनयाः.”—लोलमाल्यबलयः, Hemādri analyses : “लोलानि माल्यानां बलयानि यस्य सः.”

P. 582. St. 15.—**चारु नृत्यविगमे**, Hemādri interprets this to mean, “चारुणो नृत्यस्य विगमेऽवसाने तासां स्त्रीणां मुखं पिवन् । इदं मुखपानमिन्द्रकुबेरयो-
रापि दुर्लभमित्यर्थः.” He takes the whole expression as a compound word, and also observes : “चारु इति मुखविशेषणं वा.” Chāritravardhana also explains it in the same way. For a similar use of विगम compare Meghadūta I. St. 59. “यस्मिन्दृष्टेकरणविगमान्.” Also Buddhacharita, Canto VIII, St. 12. “अथोचुर्येव विशाम तद्वनं गतः स यत्र द्विपराजविक्रमः । जिजीविषा नास्ति हि तेन नो विना यथेन्द्रियाणां विगमे शरीराणि” ॥ ‘Then they said, ‘Let, us go this very day into that forest, whither he is gone, whose gait is like the king of elephants; without him we have no wish to live, like the senses when the souls depart.’—**पिवन्** = चुम्बन्, observe Chāritravardhana, Dinakara and Sumativijaya.—**अमरालकेश्वरौ**, Hemādri explains this to mean, “संज्ञाया मेकदेशव्यवहारात् । भीमसेनो भीमः । सत्यभामा भामेतिवत् । अमराशब्देनामरावतीति कैश्चिदुच्यते । यद्वा । अमरा अत्र सन्तीत्यमरा “अर्शादिभ्योऽच्” । तथा अमरशेषे । “अमरात्वमरावत्यां न द्वयोः स्यात्सुदर्शनं” इति । विश्वश्च । “दूर्वामरावती स्थूणा गडूचीष्वमरा मता” इति । अमराया अलकायाश्च स्त्रीलिङ्गनिर्देशास्त्रीत्वं व्यज्यते । तेनैन्द्रकुबेरयोरेकस्त्रीत्वं । अस्त्यत्वंनेकस्त्रीत्वं । अतस्तयोर्दु-
र्लभमिति भावः.”—**स्वेदभिन्नतिलकं**, Hemādri explains thus, “स्वेदेन भिन्न-
स्तिलको यस्य तत्.”—**प्रेमदत्तवदनानिलः**, Here Hemādri reads “प्रेमदत्तवद-
नानिलं” as an adjective to मुखं and observes, “प्रेम्णा दत्तो वदनानिलो यस्मै तत् । एतत्क्रियाविशेषणं वा.”—**नृत्यविगमे**, On this epithet Hemādri quotes the following definition, “भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृत्यं तालसमन्वितं” इति । प्र-
तापरद्वेजेः स्त्रीनृत्यं चंचत्पुटादि तालयुक्तत्वात्स्वेदभिन्नतिलकत्वं श्रुथांगीत्वं च । अत एव नृत्यं सुखातिशयहेतुः । तथा रतिरहस्ये । “अध्वकान्ततनुर्नवज्वरवती नृत्यश्रुथांगी तथा । मासैकप्रसवा ददाति सुरते षण्मासगर्भा सुखं” इति । “मधुरोद्धतभेदेन तद्वयं विविधं पुरं” इति दशरूपोक्तेर्नृत्यमपि भवति.”

P. 583. St. 16.—**तस्य &c.**, On this passage Hemādri comments thus: “वज्रभाभिरुपहत्य गत्वा नवेषु काम्यवस्तुषु संगिनस्तस्याग्निवर्णस्य समागमाः
सामि अर्धा भुक्ता विषया येषां ते चक्रिरे । “सामित्वेर्द्धे जुगुप्सिते” । यथेच्छमुपभुक्तश्चेदयं निरुद्धः सन्नस्मत्समीपं नायाति । नवसंगीत्वादित्यां यास्त्यग्निवर्णः स्त्रीभिः सामिभुक्त इ-
त्यर्थः । “सामि” Pāṇini, II. 1. 27. इति कान्तेन तत्पुरुषसमासः । किंविधाः स-
मागमाः । सावरणः प्रच्छन्नो दृष्टः प्रकाशः सन्धिर्येषु ते । तथा गोनर्दीयमते । “संधिः
सावरणः प्रकाशश्च” । सावरणो भिक्षुक्यादिना । प्रकाशः स्वयमुपपत्येति.” Chāritra-
vardhana’s comments are: “नवेषु पूर्वमनुपभुक्तेषु काम्येष्वभिलषणीयेषु इन्द्रियार्थेषु
सङ्गिन आसक्तिमतस्तस्य नृपस्य सङ्गमाः संबन्धा वज्रभाभिः स्त्रीभिरुपहत्य समागत्य सा-
म्यर्थं भुक्ताः सामिभुक्तास्तादृशा विषया येषां ते तथा भूताः कृताः । कीदृशाः समागमाः
सावरणो वेद्यान्तरेण प्रच्छन्नो दृष्टः प्रसिद्धः सन्धिः सन्धानं सङ्केतो येषु ते तथा । एतेन
किमुक्तं । यस्यैव समस्ता अस्माभिः संभोगप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते तदानवाभिलषणीयवस्त्वा-
सक्तिमत्त्वाद्दस्मान्परित्यज्यायामयमभिगमिष्यतीति विचार्य रमणीभिर्निःशेषविशेषकलिताः
संभोगप्रकारा न दर्शिता इति भावः । गोनर्दीयाचार्यमते सन्धिर्द्विविधः । सावरणः प्रका-
शश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशस्तु स्वयमुपपत्य । संकेतेनेति रुद्रटोऽप्याह । तदाभावे

नियुज्जीत कादिकामित्यादि ?” Vallabha, who reads सावरणदृष्टिसन्धयः, comments as follows on the verse : “ वल्लभाभिः कान्ताभिरुपसृत्योपेत्य तस्य राज्ञः समागमाः संयोगाः सामिभुक्तविषयाश्चक्रिरे अर्धभुक्तशब्दादिविषयाः कृताः । किंभूताः समागमाः सावरणदृष्टिसन्धयो निर्मालितनेत्रविषयाः । किंभूतस्य तस्य नवेषु काम्यवस्तुषु सङ्गिनो मदनोद्दीपनवस्तुषु सङ्गपरायणस्य. ” Hemādri, Chāritravardhana as well as Vallabha construe the gerund उपसृत्य better than Mallinātha does. But Chāritravardhana appears to be mistaken like Mallinātha in giving the purport (भावार्थ) of the verse as he usually does at the end of his commentary. Kālidāsa intends that while the king, who arranged the preliminary negotiations with new damsels sometimes by proxy and sometimes personally, was already in the enjoyment of new pleasures (*i. e.* in the company of new girls) his old mistresses went up to that place and made his pleasures half-enjoyed, *i. e.*, interrupted him. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following substance of the stanza as produced by the Northern Mss. “ यथेष्टं भुक्तञ्चेत्तर्ह्यं निःसृहः सन्नमस्तस्मीपं नायास्यतीति भावः. ” This, it appears, has been probably borrowed from the commentary of Hemādri. See above.

P. 583. St. 17.—असकृत्, On this Hemādri remarks : “ असकृदिति सर्वत्र संबध्यते. ” Hemādri gives the purport of the passage in the following words, “ वन्धनादि सर्वं तामिः क्रियमाणं वञ्चयन्प्रगटयन्नित्यर्थः । तथाविधाः प्रणयिनीरनुबभूवेति वा ” । “ अतो गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ” Pānini, I. 3. 69. इति नात्रात्मनेपदाभावदोषः. ” And Chāritravardhana has : “ वञ्चयन् परिहरन्निति कश्चित् । अत एव “ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ” इत्यादिनात्मनेपदाभावाददोषः. ” Translate the aphorism :—‘ After the causatives of the verbs गृध् ‘to covet’ and वञ्च् ‘to go,’ the Atmanepada is employed, when used in the sense of deceiving, even though the fruit of action does not accrue to the agent. ’ When these verbs have not the sense of deceiving their causals take Parasmaipada. As आनं गर्धयति ‘ he causes the dog to bark,’ अहिं वञ्चयति ‘ he avoids the serpent. ’ Chāritravardhana gives the purport in the following words : “ गोत्रस्खलनादिना सापराधमेनं कापि तर्जयति । काप्येतं सेष्यमीक्षते । कापि मेखलया वध्नाति । तथाविधो वल्लभोऽनुबभूवेति भावः. ”

P. 583. St. 18.—सुरतवाररात्रिषु, Hemādri analyses : “ सुरतस्य वारोऽवसरो यासु ताश्च ता रात्रयश्च तासु । अस्याः सुरतवारोऽस्यां रात्राविति । “ विप्रलम्भो विस्वादः. ” अङ्गीकृतासंपादनं इति क्षीरस्वामी. ”—दूतिविदितं, The word दूति is generally found with long ती. Hemādri supports this by quoting the following :—“ दूत्यां दूतिरपि स्मृता ” इति शब्दभेदप्रकाशे.

P. 584. St. 19.—अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकाः, = “ अङ्गुलीनां क्षरणेन स्वेदेन सन्ना पातिता वर्तिका तूलिका यस्य सः &c.,” observes Hemādri. And Chāritravardhana has : “ अङ्गुलीस्वेदक्षरणेन सन्ना नष्टा वर्तिका खटिका यस्य स तादृशो वर्तते स्म. ”

—कथंचित्, On this Cháritravardhana remarks “तत्तत्स्मरणमात्रप्रोद्भूतमन्मथत्वात्सात्त्विकोदयाच्च कथंचिदित्युक्तिः.” And Hemádri has “तत्तत्स्मरणमात्रजातकामत्वात्सात्त्विकभावोदयाच्च लेखनासंभवात्कथंचिदित्युक्तिः.”

P. 584. St. 20.—उत्सवविधिच्छलेन, (supply आनाय्य). ‘Under the pretext of their having to celebrate some festive ceremony,’ such as requires the presence of the husband. See the 3rd act of the विक्रमोर्वशीयं.

P. 585. St. 21.—कृतखण्डनव्यथाः, Cf. Cháritravardhana: “कृता संपादिता खण्डनव्यथा अन्याङ्गनासङ्गचिह्नज्ञानोत्पन्ना पीडा यासां ताः.” Dinakara, as might be expected, has the following: “कृतोत्पादिता खण्डनव्यथा ख्यन्तरसंगचिह्नज्ञानजं दुःखं यासां ताः.” And Hemádri says, “कृता अधिकां खण्डनस्य वियोगस्य व्यथा यासां ताः.”—प्रणयमन्थरः, ‘cold in his love,’ towards them (i. e., प्रणयिन्यः).—अदुनोत्, On this Cháritravardhana remarks: “तथा चोक्तं भट्टोद्भूतं “कोपो लघुरपि गुरुयते प्रायोऽभिनवदोषप्रसारात्” इति.

P. 585. St. 22.—प्रत्यभैत्सुः, Cháritravardhana observes: “प्रत्युपालम्भनं चक्रुरित्यन्ये । विवर्तनैर्भर्त्सयति स्म । न तु वाक्यैः । प्रत्यक्षादपि स्वमे सपत्नीनामभिधानग्रहणमङ्गनानामतिपीडाकारित्वात्कङ्कणभङ्गरुदितैर्भर्त्सनमित्यर्थः.”—प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः, On this love-smitten state of young women as well as men Jagaddhara quotes the following:—“यदाह भरतः । “अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मना । दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्वि सर्पतः ॥ अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनं ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्याधित्थाष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत्” इति ।

P. 585. St. 23.—कृत्स्नपुष्पशयनालतागृहान्, Hemádri analyses: “कृत्स्ना नि पुष्पाणां शयनानि येषु ताङ्गतागृहानेत्य गत्वा । “गृहा पुंसि च भूम्येव.”—दूतिदूतमार्गदर्शनः, Hemádri analyses: दूतिभिः कृते मार्गस्य दर्शनं यस्य सः.” Eleven Mss. give the passage अत्र डीवन्तस्यापि दूर्तीशब्दस्य &c., at the end of Mallinátha’s commentary on 23rd verse. Cháritravardhana also notices the difficulty and observes, “दूर्तीशब्दे डीपो ह्रस्वत्वं चिन्त्यं । इदन्तो वा.” But दूति with short इ is also found in the dictionary. See besides verse 33rd below. Hemádri does not appear to have noticed the difficulty. See note to St. 18th above.

P. 586. St. 24.—ऊचुः On this Hemádri remarks: “अनेन स्त्रीणां पूज्यत्वं । तथा शुङ्गारतिलके । “मध्यावदन्त्युपालम्भैरधीरा पुरुषं यथा.” And Cháritravardhana says: “एतास्तु धीरा नायिकाः.”—प्राप्य, i. e., by his unconsciously speaking to her in sleep by the name of some other girl whom he loved more tenderly.

P. 586. St. 25.—ललितसगाकुलं, Compare Buddhacharita, Canto V. Stanza 58, “शिथिलाकुलमूर्धजा तथा न्या जघनस्तरतिभूषणांशुकान्ता । अशयिष्ठ

विकीर्णकण्ठसूत्रा गजभग्ना प्रतिपातिताङ्गनेव ॥ ‘ Another, with her hair loose and dishevelled, and her skirts and ornaments fallen from her loins, lay with her necklace in confusion, like a woman crushed by an elephant and then dropped. ’

P. 587. St. 26.—अथांशुकैः &c., For a similar idea compare Buddhacharita, Canto V. St. 58., above.

P. 587. St. 27.—हस्तरौपि, On this Cháritravardhana makes the following remark : “सुग्धां प्रस्तुत्य रुद्रटः । “सकंपा चुम्बने वक्त्रं हरत्येषावगूहिता परावृत्यचिरं तल्पे गात्रैस्तिष्ठति कंभिभिः ” इति.”—मन्मथेन्धनमभूद्भूधूरतं, Hemádri remarks: “यथा इन्धनं नाग्निर्दाप्यते तथा नवोदरतेन तस्य कामो दिदीपे इति.”

P. 588. St. 28.—स्मितमनोज्ञया, On स्मित Hemádri quotes the following : “ईषच्च हसितं स्मितं ” इति हलायुधः ।

P. 588. St. 29.—न्यस्तपादतलमग्नपादयोः, Hemádri interprets this to mean, “अग्नपादयोर्व्यस्तं पादतलं यस्मिंस्तत् । नायकपरिमाणादल्पपरिमाणा नायिका इति स्थितिः । असपिण्डां यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनामिति विज्ञानेश्वरः.”—कण्ठसक्तमृदुवाङ्मयन्धनं, “अवनतशरीरत्वात् ” says Cháritravardhana. And further he remarks : “इति प्रौढा जातिः.”—विसर्गचुम्बनं, On this Cháritravardhana quotes the following from Ratirahasya, “नयनगल-कपोलं दन्तवासो मुखान्तः स्तनयुगलललाटाश्रुम्बनस्थानमाहुः । दधति जघननाभीमूलक-क्षामु चुम्बन् व्यतिकरमुखमुच्चैर्देशसात्म्येन ? लीढाः.”

P. 588. St. 30.—व्यक्तलक्ष्म, to be taken attributively with परिभोगमण्डनं. Cf. Cháritravardhana: “व्यक्तानि लक्ष्माणि नखक्षतादिचिह्नानि यत्र तत्परिभोगमण्डलं.” See reading.

P. 589. St. 31.—अनवस्थितं, ‘excited’ not able to show by seriousness that he was going on an errand of a friend. Hemádri and Cháritravardhana interpret it by “चञ्चलं.”

P. 589. St. 32.—कण्ठसूत्रं, Cháritravardhana, like Mallinátha, quoting the definition of कण्ठसूत्र and also one from Ratirahasya cites also the following : “कण्ठसूत्रहारादि निराकृत्येति कश्चित् । पुरुषायितं विधाय सखेदास्तत्रास्वाप्सुरित्यन्यः.”—अपदिश्य, Hemádri says, “अन्यत्र गमिष्यतीति शङ्कया ”.

P. 590. St. 33.—चारदूतिकथितं, ‘who was (detected and) reported by their female servants employed as spies.’

P. 590. St. 34.—स्पर्शनिर्वृतिम्, In support of this epithet Hemádri quotes the following :—“निर्वृतिः सुस्थितायां स्यादस्तंगमनसौख्ययोः ” इति विश्वः ।

P. 590. St. 35.—विजिह्वनयना, Chāritravardhana, who reads व्यलोकयन् instead of व्यलोभयन्, has the following note: “अधरोरुससर्ग विना वेणुवीणावादनं न घटते । ते चामुना रदननखक्षता अतस्तद्वादनं संप्राप्तदुःखाः शिल्पकार्यो मुखविलोचनैरेनमयदयन्निति भावः ”. And Hemādri says, “इति साभिप्रायं ”. And rightly remarks. See readings.

P. 591. St. 36.—संज्ञघर्ष, On this Chāritravardhana remarks, “नृत्यस्य गात्रविक्षेपात्मकत्वादङ्गाश्रयतापि घटते । “अन्यत्कस्यं तु सत्त्वं हि जैयं भावरसात्मकं । आलोकितसमंसाविप्रलोकितविलोकिने । उल्लोकिने वागुवृत्ते तथा चैवावलोकितं । अत्रौ दर्शनया भेदा नृत्यवाद्यसमाधयाः ” इत्युक्तत्वात्सात्त्विकान्यवलोकितानीत्यन्ये.” —अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं, Hemādri analyses, “अङ्गं च सत्त्वं च वचनं चाश्रयो यस्य तत्.”

P. 592. St. 37.—कृत्रिमाद्रिषु = क्रीडाशैलषु, Observe Hemādri and Vallabha. And क्रीडापर्वतषु according to Chāritravardhana. On this verse Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “अथ षड्कतूनाह ”.

P. 592. St. 38.—On this stanza Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: “प्रावृषमाह ”.—आचक्राङ्ग, On this Chāritravardhana quotes the following from Rudrata. “देशकालबलात्कोपः प्रायः सर्वोऽपि योषितां । जायते सुखसाध्योऽपि कृच्छ्रसाध्यो हि रागतः ” इति.

P. 592. St. 39.—On this verse both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “शरदमाह ”.

P. 593. St. 40.—श्रोणित्रिम्बनिव, On this Chāritravardhana observes, “स्त्रियोऽपि श्रोणित्रिम्बादिकं बह्मभाय प्रकटयन्ति ” इति. And Hemādri quotes the following: “त्रिम्बफले त्रिम्बिकायां प्रतित्रिम्बे च मण्डले ” इति विश्वः ।

P. 593. St. 41.—On this Hemādri and Chāritravardhana make the following general remark : “हमन्तमाह ”.—आग्रथन^०, On this Hemādri makes the following remark : “ग्रंथग्रंथसन्दर्भे । आग्रथनमिति लोपश्चिन्त्यः । अमरशेषे च । “ग्रंथनं गुम्फसन्दर्भे ग्रथनं च ना * * ” इति

P. 594. St. 42.—On this Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “शिशिरमाह ”.—शिशिररात्रयः, Hemādri observes : “शिशिरे हि रात्रयो दीर्घाः । अतः सर्वरतेश्चिति.”

P. 594. St. 43.—On this Hemadri and Chāritravardhana make the following remark : “वसन्तमाह ”.

P. 594. St. 44.—Here Hemādri and Chāritravardhana remark : “ग्रीष्ममाह ”.

P. 595. St. 45.—मौक्तिकप्रयुक्तचारुभूषणैः, Pearls were used in large quantities in summer-garments, and summer-ornaments, on account of their cooling effect on body.

P. 596. St. 47.—एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्, Compare Buddha-charita, Canto III. Stanza 51. “यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियाथैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे । ततो बहिर्व्यादिशति स्म यात्रां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ॥ —अनङ्गवाहितः, Hemādri, Chāritravardhana, Dinakara, Vallabha and Sumativijaya read अनङ्गमोहितः, where Hemādri explains, “अनङ्गेन कामेन मोहितः स्मरेणक्रान्तः &c.” Chāritravardhana explains thus, “अनङ्गमोहितः काममोहितः एकतानः &c.” —आत्मलक्षणनिवेदितान्, Hemādri explains thus, “आत्मनः स्वस्य लक्षणेन कुसुमादिना निवेदिताञ्ज्ञातानृतूनत्यवाहयदतिचक्राम.” Chāritravardhana has, “आत्मलक्षणेन पुष्पादिचिह्नेन निवेदितानृतूनत्यवाहयदतिवाहितवान्.” See readings.

P. 596. St. 48.—तं प्रमत्तं, Hemādri renders it by “अनवहिताचिन्मपि ”.—दक्षशाप इव चन्द्रं, Cf. Hemādri: “रोहिण्यामेव रममाणाय चन्द्राय क्षययोगी भवेति दक्षः शापं ददावित्यागमः ”. And Chāritravardhana has: “सुता परित्यागादक्षः शशिनं क्षयी भवेति शशापेति प्रसिद्धं ”. See also Mahābhārata, Gadāparvan, Adh. 35. verses 43 and further. Bom. ed. The propriety of the simile seems to be that the king Agnivarna was as gradually consumed by the formidable disease as is the moon in the dark fortnight of the lunar month.

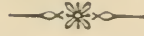
P. 597. St. 50.—The figure according to Hemādri is तुल्ययोगिता. He quotes the following definition from Kāvyaaprakāśa. “नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ” इति काव्यप्रकाशे.

P. 598. St. 52.—अघशङ्किनीः प्रजाः, Cf. Chāritravardhana : “मृत इत्यघशङ्किनीः पापं चिन्तयन्तीः प्रजा लोकान् &c.” Dinakara reads अघशंसिनीः and explains thus, “मृत इत्यघं पापं शंसतीति तादृशीः &c.”

P. 598. St. 53.—अनवलोक्य पावनीं संततिं, Chāritravardhana remarks : “सन्तानमनवलोक्यैव व्यसुः समजनि इत्यर्थः ”. And Sumativijaya has : “पुत्रमुखमदृष्ट्वैव क्षयरोगेण मृतः इति भावः ”.

P. 600. St. 57.—भावाय, should be taken with दधाना. See readings.

INDEX.

A.

PROPER NAMES OCCURING IN THE RAGHUVANS'A.

- अक्षः XII. 63.
 अगस्त्यः IV. 44, VI. 61, XV. 54, XVI. 44.
 अग्निवर्णः XIX. 1.
 अङ्गदः XV. 90.
 अङ्गाः VI. 27, 30.
 अजः V. 36. 55. 62. 64, VI. 78, VII. 31. 33. 55, VIII. 6. 17, 21. 24. 69.
 अतिथिः XVII. 1.
 अतिबला XI. 9, *see* बलानिबले.
 अक्षिः II. 75, XIII. 50.
 अथर्वा I. 59, VIII. 4.
 अनुसूया XII. 27, XIII. 51, XIV. 14.
 अनूपाः VI. 37.
 अमृता X. 58.
 अयोध्या XI. 93, XIII. 61, XIV. 29, XV. 38. 60. 98, XVI. 25, XVII. 36.
 अरुन्धती I. 56.
 अलका IX. 14, XVI. 42.
 अवन्तयः VI. 32.
 अधिनौ XVIII. 23.
 अहीनगुः XVIII. 14.
 इक्ष्वाकुः I. 72, III. 70, V. 55, VI. 71, XII. 20, XIII. 61. 70, XIV. 55, XV. 44. 49.
 इन्दुमती V. 39, VI. 70, VIII. 1. 28.
 इन्द्रः IV. 16, VI. 62, VII. 35, XVII. 5. 81.
 इन्द्रजित् XIII. 73, XV. 26.
 उन्कलाः IV. 38.
 उत्तरकोसलाः III. 5, VI. 71, IX. 1, XIII. 62, XVIII. 7. 27.
 उन्सवसंकेताः IV. 78.
 उद्धयः XI. 8.
 उन्नाभः XVIII. 20.
 उमा III. 23.
 उरगपुरम् (= नागपुरम् Mallinātha.) VI. 59.
 ऊर्मिला XI. 54.
 ऊर्ध्वबाहुः XIII. 43.
 कक्षवान् V. 44.
 कक्ष्यशृङ्गः X. 4.
 ऐन्द्रिः XII. 22.
 एरावतः VI. 73, XVII. 32.
 ककुत्स्थः VI. 71, IX. 19.
 कपिलः III. 50, XIII. 3, XVI. 34.
 कपिशः IV. 38.
 कबन्धः XII. 57.
 कलिङ्गाः IV. 38, VI. 53.
 कलिन्दः VI. 48.
 काकुत्स्थः VI. 2, VII. 3, IX. 65, XII. 30. 46. 72, XIII. 79, XV. 4. 75, XVII. 1.
 कामरूपाः IV. 83. 84.
 काम्बोजाः IV. 69.
 कारागधः XV. 90.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANSA.

कार्तवीर्यः VI. 38.
 कालनेमिः XV. 40.
 कालियः VI. 49.
 कालिङ्गः IV. 40.
 कालिन्दी XV. 28.
 कावेरी IV. 45.
 किंनरः IV. 78.
 कुण्डिनम् VII. 33.
 कुबेरः IV. 66, V. 26, 30, IX. 24,
 XV. 45, XVII. 81.
 कुमारः III. 55, V. 36.
 कुमुदः XVI. 76, 81, 86, XVII. 6.
 कुमुद्वती XVI. 85, XVII. 1. 6.
 कुम्भकर्णः XII. 80.
 कुम्भजन्मा XII. 31.
 कुम्भयोनिः IV. 21, XV. 55, XVI.
 72.
 कुम्भीनसी XV. 15.
 कुम्भोदरः II. 35.
 कुशः XV. 32, 63, 97, XVI. 1. 4.
 35, 72, 81, 88, XVII. 4,
 XVIII. 4.
 कुशध्वजः XI. 54.
 कुशावती XV. 97, XVI. 25.
 कुशिकः XI. 37.
 कृत्तिका XIV. 22.
 कृष्णः VI. 42, X. 48, XV. 24.
 केकयाः IX. 22, X. 55.
 केरलाः IV. 54.
 केशवः XVII. 29.
 कैकेयी XII. 2, 4, 13, 26, XIII. 59.
 कैलासः II. 35, V. 28, XII. 89,
 XIV. 20.
 कोसलाः IV. 70, VII. 34, VIII.
 70, IX. 22, 79, XI. 49.
 कौत्सः V. 1. 30, 32.
 कौमुद्वनेयः XVIII. 3.
 कौशल्यः XVIII. 27.
 कौसल्या X. 55.

कौशिकः XI. 1, 14.
 कौस्तुभः X. 10, XVII. 29.
 कथकेशिकाः V. 39, 61, VII. 32,
 VIII. 82.
 क्षेमधन्वा XVIII. 9.
 खरः XII. 42, 47, XIII. 65.
 गङ्गा IV. 32, 36, 73, VI. 48,
 XIII. 57, XIV. 3, 52, XVI.
 33, 71.
 गरुडः XII. 76.
 गरुत्मान् X. 13, XVI. 77.
 गृहः VI. 4.
 गोकर्णम् (?) VIII. 33.
 गोत्रभिद् III. 53, VI. 73, XIII. 7.
 गोप्रतरः (?) XV. 101.
 गोदा XIII. 35.
 गोदावरी XIII. 33.
 गोवर्धनः VI. 51.
 गौतमः XI. 34.
 गौरी IV. 71.
 चन्द्रकेतुः XV. 90.
 चित्रकूटः XII. 15, 24, XIII. 47.
 चैत्ररथः V. 60, VI. 50.
 जनकः XI. 35, XIII. 78, XIV.
 43, XV. 31.
 जनस्थानम् VI. 62, XII. 42, XIII.
 22.
 जयन्तः III. 23, VI. 78.
 जह्नुः VI. 85, XIV. 51.
 जानकी XII. 61, XV. 74.
 जाह्नवी X. 26, 69.
 जीवितेशः XI. 20.
 जैमिनिः XVIII. 33.
 तक्षः XV. 89.
 तक्षकः XVI. 88.
 तक्षा (तक्षशिला) XV. 89.
 तमसा IX. 16, 72, XIV. 76.
 ताडका XI. 15, 18, 21, 28.
 ताम्रपर्णी IV. 50.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANS'A.

तुराषाट् XV. 40.
 तृणबिन्दुः VIII. 79.
 त्रिकूटः IV. 59.
 त्रिजटा XII. 74.
 त्रिलोचनः III. 66.
 त्रिशिराः XII. 47.
 द्यम्बकः XIII. 51.
 त्वष्टा VI. 32.
 तुहिनाद्रिः VIII. 54.
 दक्षः III. 33, XIX. 48.
 दण्डकः XII. 9, XIV. 25.
 दशकण्ठः XIII. 77.
 दशमुखः XIV. 87, XV. 103.
 दशरथः VIII. 29, IX. 1, XI. 24
 57, XII. 54, XIII. 75, XV.
 31. 43.
 दशाननः X. 75.
 दशरथिः X. 44, XI. 13. 44, XII.
 45. 76, XIII. 68, XIV. 1,
 XV. 8, XVI. 6.
 दिलीपः I. 12, II. 23, III. 18. 41.
 54, VI. 74, VIII. 11.
 दीर्घतपाः XI. 33.
 दुर्जयः XVII. 5.
 दुर्दुरः IV. 51.
 दुर्वासाः XV. 94.
 दूषणः XII. 46.
 देवानाकः XVIII. 10.
 धनदः IX. 25.
 ध्रुवः XVIII. 34.
 ध्रुवसन्धिः XVIII. 34.
 द्युपिताश्वः XVIII. 23. *see* द्युपिताश्वः.
 नन्दनम् VIII. 32. 95.
 नन्दिग्रामः XII. 18.
 नन्दिनी I. 82, III. 40.
 नभःशब्दः XVIII. 6.
 नमुचिः IX. 18.
 नर्मदा V. 42.
 नलः XVIII. 5.

नहुषः XIII. 36.
 नागपुरम् (" उरगाख्यं पुरं ") VI. 59.
 नारदः VIII. 33.
 नारायणः VII. 13.
 निकुम्भः II. 35.
 निमिः XI. 49.
 निषधः XVIII. 1.
 निषधाः XVIII. 1.
 नीलाः VI. 46.
 नैमिषम् XIX. 1.
 नैषधः XVIII. 1.
 पञ्चवटी XII. 31, XIII. 34.
 पञ्चाक्षरः XIII. 38.
 पद्मा IV. 5.
 पद्मा XIII. 30.
 परंतपः VI. 21.
 पाण्ड्याः IV. 49, VI. 60.
 पारसीकाः IV. 60.
 पारिजातः VI. 6, X. 11.
 पारियात्रः XVIII. 16.
 पार्वती I. 1.
 पाशभृत् II. 9.
 पाश्चात्याः IV. 62.
 पिनाकी VI. 72.
 पुण्डरीकः XVIII. 8.
 पुण्यजनाः IX. 6, XIII. 60.
 पुत्रः XVIII. 30.
 पुनर्वसु XI. 36.
 पुरन्दरः II. 74, III. 23. 51, IX. 12,
 XII. 84, XVII. 79.
 पुरुहूतः X. 49, XVII. 32.
 पुलिन्दाः XVI. 32.
 पुष्कलः XV. 89.
 पुष्कलावती (?) XV. 89.
 पुष्पकम् X. 46, XIII. 40. 79,
 XIV. 20.
 पुष्पपुरम् VI. 24.
 पुष्यः XVIII. 32.
 पौरस्त्याः IV. 34.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANŚ'A.

- पौलस्त्यः IV. 80, X. 5. 47. 73, XII. 72. 77. 83. 90. 102, XIII. 72.
 प्रचेताः I. 80.
 प्रतीपः VI. 41.
 प्राञ्ज्योतिषाः IV. 81.
 प्राचीनवर्हिः IV. 28.
 प्रियंवदः V. 53, VII. 61.
 प्रियदर्शनः V. 53.
 बलनिषूदनः IX. 3.
 बलभित् XI. 51.
 बलतिबले XI. 9.
 बलिः VII. 35.
 बहुभूतः XV. 36.
 विडोजाः III. 59, XIV. 59.
 विभीषणः XII. 68. 104, XIII. 69, XIV. 17.
 ब्रह्मा V. 36.
 ब्रह्मिष्ठः XVIII. 28.
 ब्राह्मम् XIII. 60.
 भगीरथः IV. 32.
 भद्रः XIV. 31.
 भरतः X. 70. 81, XI. 16. 69, XII. 12. 24, XIII. 64. 66. 68. 70. 72. 77, XIV. 11. 16. 73, XV. 87. 88.
 भागीरथी VII. 36, XIV. 28.
 भार्गवः XI. 46. 61. 67. 79. 83. 88, XIV. 46.
 भियः XI. 8.
 भृगुः X. 14.
 भोजः V. 39, VII. 2. 13. 18. 29. 35.
 मगधाः I. 57, III. 5. 19. 23, VI. 20. 21, IX. 22.
 मघवा III. 46. 52, IX. 20, XIII. 36. 39, XVIII. 31.
 मतंगः V. 53.
 मथुरा VI. 48, XV. 28. 36.
 मधुमथ् IX. 48.
 मध्वपन्नम् XV. 15.
 मनुः I. 11. 17, II. 4. 33, IV. 7, IX. 3, XIV. 67.
 मन्दाकिनी XIII. 48.
 मरुत् II. 10, IX. 13.
 मरुत्वान् III. 4, XVI. 71.
 मरुता IV. 55.
 मलयः IV. 46. 51, VI. 64, IX. 25. 29, XII. 32, XIII. 2.
 महाकालः VI. 34.
 महेन्द्रः IV. 39. 43, VI. 54, XIII. 20.
 महेश्वरः III. 49.
 महौदधिः IV. 34. 50, VI. 54.
 माण्डकणिः XIII. 38, see शानकणिः
 मातलिः III. 67, XII. 86.
 मानसम् VI. 26, XIII. 55. 60. (Mal-linātha).
 माल्यवान् XIII. 26.
 मारुतिः XII. 60. 78.
 माहिष्मती VI. 43.
 मिथिला XI. 32. 52.
 मेघनादः XII. 79.
 मेरुः I. 14, VII. 24, XVII. 26.
 मैथिलः XI. 32. 37. 43. 47. 48. 57. 72, XIII. 77.
 मैथिली XI. 93, XII. 29. 36. 38. 55, XV. 37. 56. 73.
 मैथिलेयः XV. 31. 63. 71, XVI. 42. 88.
 यमः IX. 6. 24, XVII. 81.
 यमुना XIII. 57, XV. 2. 30.
 यवनाः IV. 61.
 यादोनाथः XVII. 81.
 युधाजित् XV. 87.
 रघुः I. 9, III. 21. 32. 34. 43. 47. 51. 53. 59. 67, IV. 16. 49. 58. 66. 77, V. 12. 24. 26. 28. 39. 63, VI. 6. 68. 76. 83, VII. 71, VIII. 5. 10. 13. 16. 17. 21. 24, IX. 5. 9, X. 68, XI. 2. 54,

PROPER NAMES OCCURING IN THE RAGHUVANSA.

- XIV. 7. 12. 13. 29, XV. 7.
 35. 46. 54, XVI. 1. 8. 23. 35.
 39. 42, XVIII. 37.
- रघुनन्दनः XIII. 72.
 रघुनाथः XV. 54. 90.
 रघुपतिः XII. 104, XIII. 76.
 राघवः VII. 12. 32. 65, VIII. 16.
 25, XI. 6. 10. 17. 22. 32. 35.
 42. 47. 48. 70. 79. 83. 88. 89,
 XII. 32. 44. 51. 53. 69. 85. 96.
 103, XV. 6. 44. 92. 96, XIX. 1.
 रामः IV. 53. 58, VI. 42, X. 67.
 69. 81, XI. 1. 18. 20. 34. 37.
 68. 73. 92, XII. 2. 3. 6. 7. 14.
 20. 23. 24. 28. 31. 34. 35. 42.
 43. 49. 50. 52. 57. 59. 64. 66.
 74. 77. 80. 81. 83. 84. 87. 89.
 91, XIII. 1. 69. 74. 77, XIV.
 15. 19. 21. 58. 68. 84, XV. 3.
 5. 9. 34. 39. 43. 48. 56. 64. 65.
 67. 70. 71. 86. 89. 94.
- रामायणम् XV. 63.
 रावणः X. 48, XI. 19, XII. 32. 51.
 55. 83. 87. 91. 99. 103.
 रुद्रः XI. 47.
 रेवा VI. 43, XVI. 31.
 लक्ष्मणः X. 71. 81, XI. 2. 6. 26.
 54. 91, XII. 9. 39. 44. 77,
 XIII. 65. 72, XIV. 44. 49,
 XV. 17. 90. 94.
 लक्ष्मी VI. 43. 58, VII. 70, X. 10,
 XII. 15. 26, XIV. 24. 86,
 XVI. 79, XVIII. 16. 47.
 लवः XV. 32. 63. 97.
 लवणः XV. 2. 5. 17. 26. 38. 40.
 लङ्का VI. 40. 62, XII. 61. 63. 66.
 71. 78. 84, XIII. 78, XV. 103.
 लोहित्या IV. 81.
 नङ्गाः IV. 36.
- वज्रधरः XVIII. 21.
 वज्रनाभः XVIII. 21.
 वनायुः V. 73.
 वरतन्तुः V. 1.
 वरुणः IX. 6, XI. 53.
 वसिष्ठः I. 35, II. 19. 67. 69. 70,
 III. 40, V. 27, VIII. 3, XVII.
 38.
 वस्त्रौकसारा XVI. 10.
 वामनः XI. 22.
 वालखिल्याः XV. 10.
 वाली XII. 58.
 वाल्मीकिः XIV. 45. 58. 79, XV.
 11. 37. 64. 69. 80.
 वासवः III. 58. 63, V. 5, IX. 8
 XI. 33. 53.
 विडौजाः see बिडौजाः.
 विदर्भाः V. 40. 60, VI. 58. 66. 84,
 VII. 1. 30.
 विदिशा XV. 36.
 विदेहाः XI. 36, XII. 26, XIV. 24.
 वियाधरः II. 60.
 विधाता I. 35.
 विन्ध्यः VI. 61, XII. 31, XIV. 8,
 XVI. 31. 32.
 विराधः XII. 28.
 वृन्दावनम् VI. 50.
 विश्वसहः XVIII. 24.
 विष्णुः X. 49, XIV. 59, XVI. 28.
 82.
 वैदर्भः V. 62, VI. 3, VII. 67.
 वैदेहः XIV. 39. 47. 84.
 वैदेही XII. 20. 59. 64, XIV. 33.
 39. 72, XV. 61.
 वेनतेयः XVI. 88.
 वैवस्वतः I. 11, XV. 45. 57.
 व्युषिताथः or ध्युषिताथः XVIII. 23.
 शक्रः I. 75, III. 39. 56, IV. 40,
 VI. 74, XIV. 83, XIX. 30.

PROPER NAMES OCCURING IN THE RAGHUVANS'A.

- शङ्खः XVIII. 22.
 शची III. 13. 23. 55, VI. 23, VII.
 3, VIII. 32, XVII. 7.
 शतमखः IX. 13.
 शत्रुघ्नः X. 71. 81, XIII. 79, XV. 6.
 19. 22. 36.
 शम्बुकः XV. 50.
 शरजन्मा III. 23.
 शरभङ्गः XIII. 45.
 शरावती XV. 97.
 शर्वः XI. 93.
 शतकर्णः *or* माण्डकर्णः XIII. 38.
 शार्ङ्गः XV. 40.
 शिलः XVIII. 17.
 शूर्पणखा XII. 38. 51.
 शूरसेनः VI. 45.
 शोणः VII. 36.
 श्यामः XIII. 53.
 षडाननः XIV. 22.
 सगरः III. 50.
 संपातिः XII. 60.
 सनर्षयः XIII. 51.
 संमोहनम् V. 57.
 सरयू VIII. 95, IX. 16, XIII. 63,
 XIV. 3. 30, XV. 95. 100,
 XVI. 21. 35. 36. 54. 58. 75,
 XIX. 40.
 सरस्वती III. 9, IV. 6, VI. 29.
 सद्यः IV. 52.
 साकेतम् V. 31, XIII. 79, XIV. 13,
 XVIII. 36.
 सिन्धुः IV. 67, XV. 87.
 सिन्धुः VI. 35.
 सीता XII. 9. 21. 33. 44. 53. 54.
 63. 74. 90, XIV. 5. 19. 26. 54.
 59. 71. 83. 87, XV. 1. 39. 71.
 76. 80. 84. 85. 86.
 सुकेतुः XI. 14.
 सुग्रीवः XII. 58, XIV. 17.
 सुतीक्ष्णः XIII. 41.
 सुदक्षिणः I. 31, II. 21. 64, III. 1.
 67.
 सुदर्शनः XVIII. 35.
 सुधर्मा XVII. 27.
 सुनन्दा VI. 20. 37. 70. 80.
 सुपर्णः X. 61.
 सुप्रतापः V. 75.
 सुबाहुः XI. 29, XV. 36.
 सुमन्त्रः XIII. 59, XIV. 47.
 सुमित्रा X. 55. 71, XIV. 51. 56.
 सुरभिः I. 75.
 सुषेणः VI. 45.
 सुद्धाः IV. 35.
 सौमित्रिः XII. 14. 104, XIII. 32.
 73, XIV. 11. 53, XV. 14. 20.
 स्कन्दः II. 36, VII. 1.
 स्थाणुः XI. 13.
 स्वाहा I. 56.
 हनूमान् XIII. 64.
 हरः IV. 32, VI. 62, XI. 83.
 हरिः III. 43. 49. 55. 68, VIII. 79,
 X. 5. 86, XI. 76, XII. 57. 103,
 XIII. 1. 69.
 हरिणी VIII. 78.
 हिमवान् IV. 79.
 हिमाद्रिः XIV. 3.
 हिरण्यनाभः XVIII. 25.
 हृणाः IV. 68.
 हेमाङ्गदः VI. 53.
 हेहयाः XI. 74.

B.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY MALLINĀTHA IN HIS SANJIVINĪ ON THE RAGHUVANS'A.

अमरः I. 1. 2. 3. 7 and *passim*.
 आख्यातचन्द्रिका (*w.*) XII. 41.
 आपस्तम्बः III. 39 ; XI. 25.
 आर्यभट्टः X. 1.
 आश्वलायनः II. 75; III. 10.
 कणमुक् *Notes on* VIII. 16.
 कात्यायनः VII. 26.
 कामन्दकः I. 22. 59. 60. 63; III. 35; IV. 8; V. 16. 33; IX. 15. 53; XIII. 7; XVI. 2; XVII. 51. 60; XVIII. 50.
 कालिदासः I. 1, and at the end of each canto.
 काशिका (*w.*) VIII. 4.
 कुमारसंभवम् (*w.*) VII. 22.
 कूटस्थायि (*w.*) III. 13.
 केशवः I. 4; III. 33; IV. 7. 37; VI. 30; VII. 31. 39; IX. 15. 60; X. 12; XII. 11. 15; XV. 5; XVI. 57.
 केकटः V. 72.
 कौटिल्यः III. 29. 35; IV. 35; VIII. 21; XV. 29; XVII. 49. 55. 56. 76. 81; XVIII. 50.
 क्षीरस्वामि I. 36; V. 41; IX. 22.
 गणव्याख्यानम् (*w.*) XI. 41; XII. 19.
 गार्ग्यः XVI. 24.
 गीता (*w.*) VIII. 20; X. 27.
 गौतमीयः XIX. 16. 29. 31.
 गौतमः I. 25.
 चाक्षुषः V. 50.
 चाणक्यः I. 22.

दक्षिणावर्तः (An older commentator on the poem). *Introduction*.
 दण्डनीतिः (*w.*) I. 26.
 दण्डी III. 16; IV. 66; VII. 15; IX. 43; XIII. 15; XIX. 51.
 दशरूपकम् (*w.*) V. 67; XIX. 31.
 नाथः (An older commentator on the poem). I. 23; Also *Introduction*.
 नारदः III. 13.
 नारसिंहम् (*w.*) X. 56.
 नैषधः (*w.*) IV. 45.
 न्यासकारः The; IX. 23; XII. 19.
 न्यासोद्घोतः (*w.*) II. 34.
 पराशरः I. 76; VIII. 73.
 पारस्करः III. 10.
 पालकाव्यः I. 71; IV. 23; XVI. 3.
 ब्रह्मपुराणम् (*w.*) IV. 44.
 भट्टमल्लः XII. 41.
 भरतः XIX. 36.
 भविष्योत्तरम् (*w.*) III. 1; IV. 3.
 भागुरिः XI. 21.
 भोजराजः XII. 19.
 मनुः I. 14. 22. 58. 62. 76. 85. 95; II. 2. 75; III. 11. 18. 28. 29. 33; V. 10. 21; VIII. 4. 14. 73; IX. 1. 7; XI. 71; XIII. 24; XV. 53; XVII. 52. 59. 61; XVIII. 15.
 महाभारतम् (*w.*) II. 42; IV. 77; X. 19; XI. 74.
 महाभाष्यम् (*w.*) II. 1.
 महायात्रा (*w.*) IV. 25.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY MALLINĀTHA IN HIS SANJIVINĪ ON THE RAGHUVANŚA.

- माघकाव्यम् (*w.*) IV. 45; VIII. 29.
 मातङ्गः I. 39.
 मार्कण्डेयः VI. 32.
 मिताक्षरा (*w.*) VIII. 19.
 मृगचर्मयम् (*w.*) IV. 39.
 याज्ञवल्क्यः I. 20; III. 10. 70; VIII. 86; IX. 76; XVI. 88; XVII. 39.
 यादवः I. 13. 17. 41; II. 8. 26. 30. 31. 32. 35; III. 28. 29. 31. 52; IV. 15. 36. 46. 53. 73. 77; V. 1. 7. 8. 14. 17. 45. 48. 64. 70; VIII. 80; IX. 16; X. 58; XII. 1. 88; XIII. 67. 75. 79; XIV. 2. 13. 24; XVI. 10. 52. 78; XIX. 24. 57.
 रतिरहस्यम् (*w.*) XIX. 25. 32.
 रससुधाकरः (*w.*) VI. 12.
 राजमृगाङ्कः (*w.*) III. 13.
 रामायणम् (*w.*) II. 75; IX. 76. 77; X. 1; XI. 9. 14; XIII. 53. 73; XV. 24.
 लघुजातकम् (*w.*) III. 13.
 वाल्मीकिः I. 4.
 वसिष्ठः VIII. 18. 24; XIII. 52.
 वाल्म्यायनः VII. 22; XIX. 16. 31.
 वामनः IV. 28; VII. 7; IX. 57; XIX. 50.
 वामनपुराणम् (*w.*) VII. 35.
 वायुपुराणसंहिता (*w.*) I. 1.
 वाहटः III. 1. 2. 6. 8.
 विश्वः I. 11. 14. 18. 30; II. 3. 17. 31. 57; III. 3. 10. 27. 30. 33; IV. 18. 30. 53. 63; V. 35. 36. 37. 53. 68; VI. 21. 28. 30. 32. 47. 71; VII. 9. 45. 50. 57; VIII. 19. 24. 94; IX. 16. 24. 50. 65. 75; X. 9. 19; XI. 13. 14. 15. 18. 20. 38. 42. 46. 47. 57. 67. 77. 92; XII. 1. 12. 34. 66. 88. 96. 98; XIII. 4. 7. 9. 24. 62. 72; XIV. 48; XV. 97-98; XVI. 3. 11. 37. 40. 85; XVII. 25. 32. 58. 62; XVIII. 14. 30.
 विश्वप्रकाशः (*w.*) I. 8.
 विष्णुपुराणम् (*w.*) IV. 39.
 वृत्तिकारः The, VI. 78; XII. 19.
 वैजयन्ती (*w.*) XV. 32.
 व्यासः II. 73; XIV. 80.
 शकुनार्णवः (*w.*) XI. 26.
 शङ्खः III. 21.
 शब्दार्णवः (*w.*) V. 44.
 शाश्वतः I. 38; II. 15. 35. 59; III. 12. 20; IV. 17; V. 43. 49. 59. 73; IX. 18; XVI. 21. 82.
 संग्रहः (*w.*) III. 1.
 सञ्जनः I. 2. 20; XVII. 29.
 सिद्धयोगसंग्रहः (*w.*) V. 73. Correctly cited as सिन्धुयोगसंग्रहः by Hemādri, which see.
 स्कान्दम् (the Purāna) VIII. 95.
 हरिवंशः (*w.*) II. 75.
 हलायुधः I. 7. 12. 63; II. 18. 42. 75; III. 6. 28; V. 4. 15. 73; VI. 43. 53; XI. 1. 14. 27. XVII. 47. 68.
 हारीतः XIV. 12.
 हेमः (*w.*) II. 14; III. 12; IV. 30; XII. 25.

C.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINĀTHA.

अक्षमा दीन्य (इति श्रुतिः) VI. 18.
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रयेत नित्य-
शः (इति स्मरणम्) XVII. 74.

अग्निमुखा वै देवाः (इति श्रुतिः) X. 21.
आग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति (इति
श्रुतिः) IV. 1.

अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दि-
वाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथी-
न्द्रियाशैखिनवकविशतिभिश्च तेस्तनीचाः
III. 13.

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि
I. 27.

अदण्डचान्दण्डयन्राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्ड-
यन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव ग-
च्छति I. 25.

अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यते । भू-
ग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते IX. 81.
अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । स-
र्वदा सर्वथाभावार्त्तिकचित्किचिद्विषयते
VII. 59.

अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेन्निराम
XIX. 23.

आत्मा वै पुत्रनामासि (इति श्रुतिः) I.
33, XVI. 82.

आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति (इति
श्रुतिः) IV. 1.

आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्घ्यमिति कृतिर्मता X.
19.

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मु-
खम् I. 1.

इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चित् (इति श्रुतिः)
X. 22.

बद्धतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना
XIII. 8.

एष वा अनुणो यः पूर्वा (इति श्रुतिः)
III. 20, X. 2.

ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलवियावलेरपि । इष्टला-
भादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । मद-
स्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिराकृतः XVII.
43.

कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधाव-
न्ति । एव ह वा एतमग्रयः प्रत्याधावन्ति
सशकलान्दारुनिवाहरन् I. 49.

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः
XVII. 33.

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्
V. 67. See readings of the same.

काव्यं यशसर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्ष-
तये &c. I. 1.

काव्यालापांश्च वर्जयेत् I. 1.

किं बहुना कारवोऽपि निश्चकर्मन्त्युपासते (इ-
त्याचार्याः ?) X. 26.

कृष्णविषाणया कण्डूयते (इति श्रुतिः)
IX. 17.

कृष्णाजिनं दीक्षयति आदुम्बरं दीक्षितदण्डं
यजमानाय प्रयच्छति IX. 17.

छिन्याद्वाहुमपि दुष्टात्मनः I. 28.

जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते
XVI. 1.

जातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽर्था कषायिता
XIX. 21.

तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम् (इति
श्रुतिः) V. 23.

तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः VI. 29.

ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य I. 31.

त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः
(इति सूत्रकारवचनम्) VIII. 14.

दशमे मासि जायते (इति श्रुतिः) III. 13.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINATHA.

देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् ।

भद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव
वा III. 6.

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवामुयात् III.
6, XIV. 27.

नान्यः पन्था वियतेऽनाय (इति श्रुतिः)
X. 27.

नायुधव्यसनं प्राभं नार्तं नातिपरिक्षतम्
VII. 47.

नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् ।
षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मान्षड्भ्य इति
स्मृतः I. 39.

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च । विवा-
हाधानयज्ञादौ परिविन्तायदूषणम् XI. 54.
प्रतिपायमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः
I. 2.

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विवारम्भं च कारयेत्
III. 28.

प्रीयिते मलिना कृशा (इति स्मरणम्)
VI. 23.

प्रीप्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युया-
न्ति (इति श्रुतिः) I. 49.

प्राज्ञः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्ब्रह्मा
(इति स्मरणम्) VIII. 14.

मकरन्दस्य मयस्य माक्षिकस्यापि वाचकः ।
अर्धर्चादिगणेपाटालुनपुंसकयोर्मधुः IX.
36.

मणिः शाणालीढः समरविजयी हेनिनिहतः
&c. V. 16.

मुञ्जजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न वियते
VIII. 14.

मृदङ्गं देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्र-
दक्षिणानि कुर्वति विज्ञातांश्च वनस्पतीन्
I. 76.

मृदुभेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । ती-
क्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां सरसो मतः VIII.
9.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (इति
श्रुतिः) X. 28.

यत्कुर्वन्ते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं नि-
बिडोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धा-
स्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः XIX. 32.

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् (इति श्रुतिः)
VIII. 14.

रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति XVI.
67.

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रं च ये
समाः XVII. 39.

रात्रराविह रथोद्धता लग्नौ XI. 1.
रिक्तहस्तेन नोपियाद्राजानं देवतां गुरुम्
IX. 24.

लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्
(इति शास्त्रम् (?)) IX. 74.

वाचं यच्छति (इति श्रुतिः) IX. 17.

वियोगे योगे वा प्रियजनसदृक्षानुभवनं तत-
श्चित्रं कर्म स्वपनसमयं दर्शनमपि । तद-
ङ्गस्थानानुपगतवतां स्पर्शनमपि । प्रती-
कारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः
VIII. 92.

विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः III.
40.

शतं वै बल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः
(इति श्रुतिः) III. 38.

शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तथा यजमानं
दीक्षयति IX. 17.

शुभदो मो भूमिमयः I. 1.

स पिता यस्तु पोषकः I. 24.

समासक्तो भवेयस्तु पातकैर्महदादिभिः । दु-
श्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महाम-
तिः । आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफल-
जिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं भृगुतः
पतनं तथा । एतेषामधिकांशोऽस्ति नान्ये-
षां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्व-
वर्णेषु सर्वदा VIII. 94.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINĀTHA.

समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः ।

अपं होमं च कुवाणो नाभिवायो द्विजो
भवेत् I. 56.

समिद्धे ऽग्नावाहुर्ताजुर्होति I. 53.

सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छिता-

स्तमो नैशं । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता

इव मन्दिरस्यान्तः (इति संहितावचने

see Varāhamihira Bri. Samh.

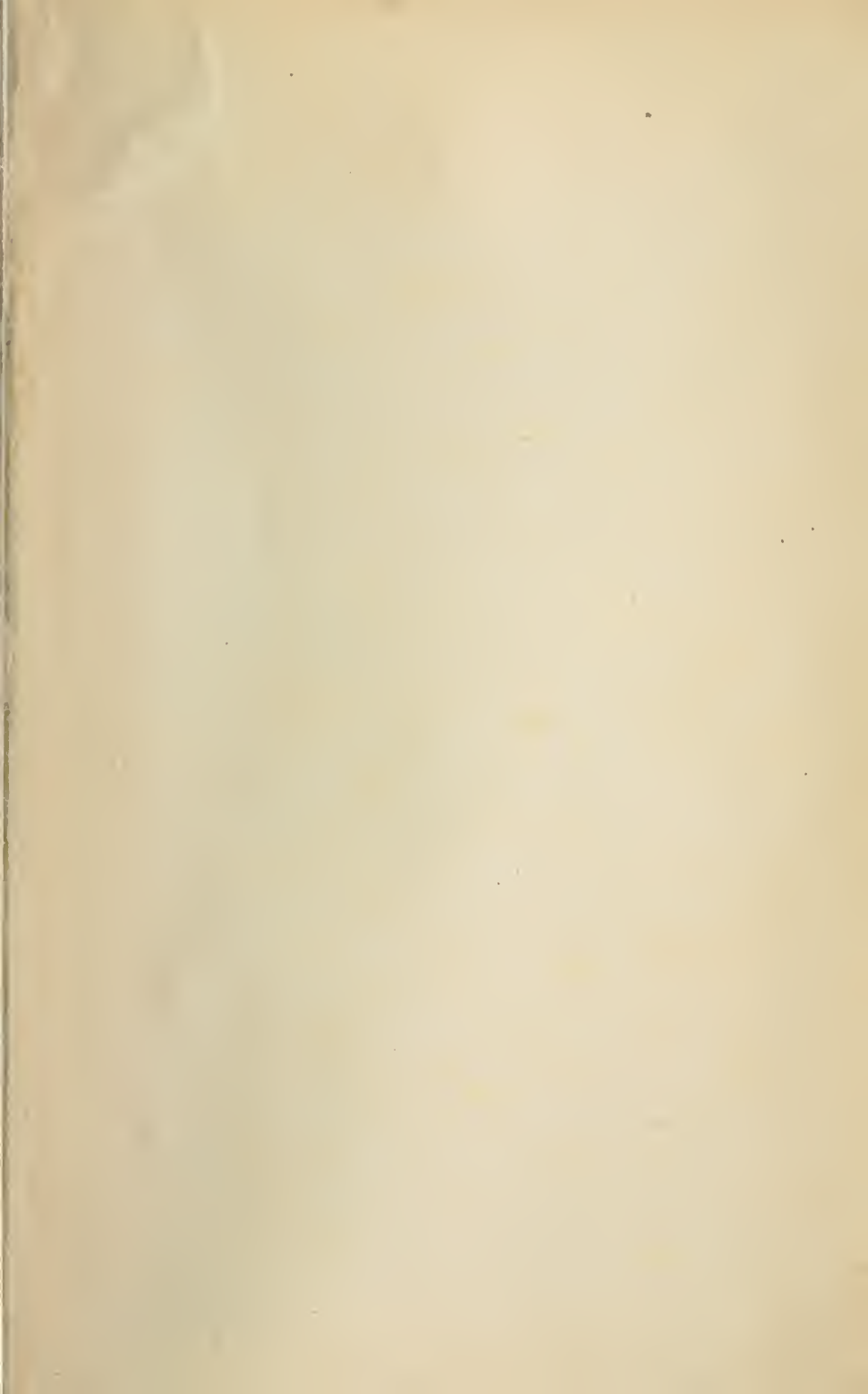
IV. 2.) III, 22.

सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्
VIII. 3.

सव्यमाक्षि पूर्वं मनुष्या अञ्जते (इति धृतिः)
VII. 8.

स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः &c.,
I. 1.

स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु श-
स्यते XVIII. 20.

PK
3796
R2
1897

Kalidasa
The Raghuvansa

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
